

Ranbir Singhs Juwelenbrotsche und Aigrette

Erstediton und Übersetzung ausgewählter
Kapitel von Sāhibrāms Vīraratnaśekharaśikhā

MAXIMILIAN MEHNER

BAND 1: EDITION

Ranbir Singhs Juwelenbrosche und Aigrette

– Band 1 –

Ranbir Singhs Juwelenbroche und Aigrette

Erstedition und Übersetzung ausgewählter Kapitel
von Sāhibrāms Vīraratnaśekharaśikhā

Band 1: Einleitung und Edition

von
Maximilian Mehner

Maximilian Mehner <https://orcid.org/0009-0002-9307-2961>

Reza Pourjavady <https://orcid.org/0000-0002-6989-7376>

Dies ist eine um den persischen Prätext und dessen deutsche Übersetzung erweiterte Veröffentlichung der Dissertation: „Erstedition und Übersetzung von ausgewählten Kapiteln der *Vīratnaśekharaśikhā* des *Sāhibrām*“, welche 2024 von Maximilian Mehner an der Philipps-Universität Marburg vorgelegt und verteidigt wurde.

Der edierte Sanskrittext sowie eine diplomatische Transkription des Haupttexts der nicht edierten Kapitel wurden als Forschungsdaten veröffentlicht. Diese stehen unter <https://doi.org/10.11588/DATA/LTF9NA> zum Download zur Verfügung.

Gefördert durch

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Internet über <https://dnb.dnb.de> abrufbar.

Dieses Werk ist unter der Creative-Commons-Lizenz CC BY-SA 4.0 veröffentlicht.
Die Umschlaggestaltung unterliegt der Creative-Commons-Lizenz CC BY-ND 4.0.

Publiziert bei Heidelberg Asian Studies Publishing (HASP), 2025

Universität Heidelberg / Universitätsbibliothek
Heidelberg Asian Studies Publishing (HASP),
Grabengasse 1, 69117 Heidelberg
<https://hasp.ub.uni-heidelberg.de>
E-Mail: ub@ub.uni-heidelberg.de

Die elektronische Open-Access-Version dieses Buches ist auf der Webseite von Heidelberg Asian Studies Publishing dauerhaft frei verfügbar: <https://hasp.ub.uni-heidelberg.de>
Band 1: urn: urn:nbn:de:bsz:16-hasp-1630, doi: <https://doi.org/10.11588/hasp.1630>
Band 2: urn: urn:nbn:de:bsz:16-hasp-1633, doi: <https://doi.org/10.11588/hasp.1633>

Text © 2025, Maximilian Mehner und Reza Pourjavady
Satz und Layout: Maximilian Mehner

Umschlagabbildung Vorderseite: HENDLEY 1906–1909, Abb. 323: *H. H. Maharaja Ranbir Singh*
Illustrationen Rückseite © 2025, Jan Hosemann

ISBN 978-3-98887-035-3 (Hardcover-Set)
ISBN 978-3-98887-036-0 (PDF, Band 1)
ISBN 978-3-98887-037-7 (PDF, Band 2)

Inhaltsverzeichnis

Band 1	1
Danksagung	1
1 Handschriften und Editionsprinzipien	3
1.1 Auszeichnungen und Abkürzungen	3
1.2 Einzelbeschreibung der Handschriften	4
1.3 Verhältnis der Handschriften zueinander	11
1.4 Orthographie der Handschriften	12
1.5 Editionsprinzipien	14
2 Einleitung	17
2.1 Zum Autor und Werk	20
2.2 Patronage und Rezeption der <i>Viraratnaśekharaśikhā</i>	25
3 Die <i>Viraratnaśekharaśikhā</i> als Folgetext	29
3.1 Vorüberlegungen	29
3.2 Methode	37
3.2.1 Selbstbeschreibung	42
3.2.2 Der Titel: Ein Schmuckstück für den royalen Bräutigam	45
3.2.3 Strukturierung des Werks mit Rückgriff auf Titelbestandteile .	48
3.2.4 Gott und die jenseitige Welt	51
3.2.5 Einschätzung der Methode	56
3.3 Verfahren	57
3.3.1 Wiedergabe von Eigennamen und Titeln	57
3.3.2 Wiedergabe der Kapitelthemen	65
3.3.3 Weitere Verfahren	73

4 Die Vīraratnaśekharaśikhā als Sanskrittext 79

Edition	83
1 – prathamam ratnam	85
2 – dvitīyam ratnam	145
3 – tṛtīyam ratnam	161
4 – caturtham ratnam	179
5 – pañcamam ratnam	203
6 – ṣaṣṭham ratnam	221
7 – sapṭamam ratnam	233
8 – aṣṭamam ratnam	261
9 – navamam ratnam	299
10 – daśamam ratnam	327
11 – ekādaśam ratnam	367
12 – dvādaśam ratnam	413
13 – trayodaśam ratnam	433
16 – ṣoḍaśam ratnam	493
17 – sapṭadaśam ratnam	515
22 – dvāviṃśatitamam ratnam	545
33 – trayastriṃśam ratnam	573
38 – aṣṭātriṃśam ratnam	627
39 – ekonacatvarimśam ratnam	667
40 – catvāriṃśam ratnam	757

Band 2 765

Übersetzungen	765
Anrufung : Maṅgala	767
1 – Vorwort und Anbetung [Gottes] : Kasteiung	769
2 – Lauterkeit : Güte der Eigennatur	803
3 – Bittgebet : Wehklagen im Elend	813
4 – Dankbezeugung : nachträgliche Freude	825
5 – Geduld : Duldsamkeit	841
6 – Zufriedenheit : Geneigtheit gegenüber dem Willen des Herrn	851
7 – Gottvertrauen : Genügsamkeit mit dem Erhaltenen	859
8 – Bescheidenheit : Alten und Vorzüglichen Folgen	875
9 – Keuschheit : äußerlich und innerlich Reinsein	901

10 – Anstand : Anstand	915
11 – Hohes Streben : Erhabenheit	935
12 – Entschlossenheit : feste Überzeugung	957
13 – Bemühung und Anstrengung : Fleißigsein	969
16 – Begnadigung : Absehen von Übeltätern	1001
17 – Milde : Ertragen von Zorn und Dergleichen	1017
22 – Demut und Respekt : eigene Milde nach angemessener Gastfreundschaft	1039
33 – Wachsamkeit und Kunde : richtiges und angemessenes Wachen	1061
38 – Verbundenheit mit Guten : Umgang mit Guten	1103
39 – Beseitigung der Bösen : Verstoßen von Lasterhaften	1129
40 – Anweisung von Dienern : Achten auf ... [Auszug]	1203

Anhänge **1211**

A.1 Handschriften	1213
A.1.1 exemplarische Folios	1213
A.1.2 Konkordanz der Handschriften J ₁ , J ₂ , J ₃ , J ₄ , Ch, H und D	1220
A.2 Intertextualität	1228
A.2.1 Korrespondenz mit den Versen des Aḥlāq-i Muḥsinī	1228
A.2.2 Parallelstellen mit Sāhibrāms Nītikalpalatā	1232
A.3 Metrik	1234
A.3.1 Übersicht	1234
A.3.2 Figurengedichte (<i>bandha</i>)	1237
A.4 Auszüge aus dem ‘Ain-i Dharmārth	1241
A.5 Sāhibrāms Wortschatz	1243

Abbildungsverzeichnis **1259**

Tabellenverzeichnis **1261**

Quellen & Literatur **1263**

अनुग्राहकतीर्थयात्रा

प्रणम्याचार्यकासारौ विद्याजलनिधी उभौ ।
योगिहानदनामानं प्राच्यां नीलाब्जरञ्जकम् ।
कृष्टोभवेनसंज्ञं च प्रतीच्यां कौतुकावहम् ॥

ये निःसृते तरङ्गिन्यौ भारती पारसी तथा ।
तयोः समागमे मूलतीर्थं प्रस्थाय सादरम् ॥

अन्नाख्या मार्थिनी यैव सर्वभाषाफलप्रदा ।
आर्तोपकारपरमा तत्र श्रुत्वा चतुर्युगम् ॥

प्रसन्नपुर्जवादी य आर्यदर्शनदृष्टिदः ।
तं शान्तं परिगम्यातस्तीर्थं सर्वार्थशुद्धये ॥

विशारदं समभ्यर्च्य रघुनाथालयं ततः ।
रणवीरपुरीस्थं नो नागरीग्रन्थदायकम् ॥

तत आनीतकुञ्जाख्यां नत्वा रामावतारिकाम् ।
वलतारसलायं च मोक्षोपायप्रबोधकम् ॥

लोलानन्दाद्रिजं चैव माठिनं लोमहर्षणम् ।
स्थानीशलवयागं च मित्सुयोगोद्भवाश्रयाम् ।
भद्रौद्रमुपसेव्यापि शान्तिप्रियतिमिध्रुवम् ॥

पाठानां विषनिगरामृतोद्धराभ्यां
संजीव्या मरपुरतो ऽमृतापि वाग्यैः ।
स्नात्वा तैः सह तटिनीमुखे शिखाया
रत्नाब्धिं प्रतरति मोक्षिमेलमेनः ॥

Maximilian Mehner (मोक्षिमेलमेन) dankt von Herzen Jürgen Hanneder (योगिहानद), Christoph Werner (कृष्टोभवेन), Anna Martin (अन्ना मार्थिनी), Reza Pourjavady (प्रसन्नपुर्जवादिन), den Mitarbeitern der Raghunātha-Bibliothek in Jammu, Anett Krause (आनीतकुञ्जा), Walter Slaje (वलतारसलाय), Roland Steiner (लोलानन्दाद्रिज), Martin Straube (माठिनलोमहर्षण), Stanislav Jager (स्थानीशलवयाग), Mitsuyo Demoto (मित्सुयोगोद्भवाश्रया), Felix Otter (भद्रौद्र), Dragomir Dimitrov (शान्तिप्रियतिमिध्रुव) und der gesamten Indologie in Marburg (मरपुर).

1 Handschriften und Editionsprinzipien

1.1 Auszeichnungen und Abkürzungen

...˙...	unterlassener Sandhi
[Fettdruck]	Zitate aus dem Haupttext
[Fettdruck, grau]	Paraphrasen aus dem Haupttext, die entweder als Erklärung einer bestimmten Phrase eintreten oder noch weiter erklärt werden
†...†	Textverderbnis
ab. oc.	aberratio oculi (Abirren des Auges)
a. c.	ante correctionem (vor Korrektur); nur angegeben, wenn noch sicher rekonstruierbar
add.	addidit (fügt hinzu)
coni.	conieci (ich konjiziere)
del.	delevit (tilgt)
em.	emendo (ich emendiere)
i. m.	in margine (am Rand)
indis.	indistincta (undeutlich [geschrieben])
i. t.	in textu (im Text)
lect. diff.	lectio difficilior (schwierigere Lesart)
lect. simpl.	lectio simplicior (leichtere Lesart)
l. n.	legi nequit ([durch physische Beschädigung] unlesbar)
m. c.	metri causa (aus metrischen Gründen)
om.	omitit (lässt aus)
p. c.	post correctionem (nach Korrektur); oft von zweiter Hand, meist nach Tilgung mit gelber Farbe direkt darauf geschrieben
rep.	repetitio (Wiederholung)
schol.	scholium (Kommentar); hier ausschließlich als Grund für die Bevorzugung einer Variante bezogen auf den Autokommentar
seq. inv.	sequentia inversa (Transposition)
s. l.	supra lineam (über der Zeile)

1.2 Einzelbeschreibung der Handschriften

J₁

Aufbewahrungsort Shri Ranbir Sanskrit Research Institute, Jammu: Ms. Nr. 456: *vīra-ratnaśekharaśikhā, prathamakhaṇḍaḥ*

URL <https://archive.org/details/VeerRatnaShekharShikhaPrathamKhandSahibram456GhaAlm3Shlf1DevanagariDharmaShastra> (letzter Zugriff: 15.05.2024)

Referenzen

- STEIN 1894: Nr. 1989, Signatur 456: *vīraratnaśekharaśikhā*
- PATKAR 1973: Nr. 481, Signatur 456-gha: *Vīraśekharaśikhā*

Material Papier, ungebunden

Umfang 56 Blätter

Papiergröße 26 × 12 cm

Format tripāṭha

Schrift kaschmirische Nāgarī

Zugehörigkeit bildet vermutlich eine Gruppe mit Handschrift J₂; setzt J₃ oder Gruppe J₄-Ch-H voraus

Datierung keine

Text Kapitel 1–10 ohne Kommentar

Schreiber 3 verschiedene Schreiberhände im Verlauf der Handschrift klar zu differenzieren, Tilgungen mit gelber Farbe (*haritāla*) vereinzelt, Korrekturen s.l. oder i. m. selten und von gleicher Hand.

J₂

Aufbewahrungsort Shri Ranbir Sanskrit Research Institute, Jammu: Ms. Nr. 457: *vīra-ratnaśekharaśikhāyām ekonaviṃśaṃ ratnam*

URL <https://archive.org/details/VeerRatnaShekharShikhaSahibram457GhaAlm3Shlf1DevanagariDharmaShastra> (letzter Zugriff: 15.05.2024)

Referenzen

- STEIN 1894: Nr. 1990, Signatur 457: *vīraratnaśekharaśikhā*
- PATKAR 1973: Nr. 480, Signatur 457-gha: *Vīrśekharaśikhā*

Material Papier, ungebunden

Umfang 2 Blätter

Papiergröße 26 × 12 cm

Format tripāṭha

Schrift kaschmirische Nāgarī

Zugehörigkeit bildet vermutlich eine Gruppe mit Handschrift **J₁**; setzt **J₃** oder Gruppe **J₄-Ch-H** voraus

Datierung keine

Text 19.29–43ab, 19.44–56 ohne Kommentar

Schreiber eine Schreiberhand, keine Tilgungen, keine Korrekturen.

J₃

Aufbewahrungsort Shri Ranbir Sanskrit Research Institute, Jammu: Ms. Nr. 455: *vīratnaśekharaśikhā padasaṃketavivaraṇasahitā*

URLs (letzter Zugriff: 15.05.2024)

- Konvolut 1: <https://archive.org/details/VeerRatnaShekharShikhaPa daSanketVivranSamhitaPart1KSahibRam455GhaKaAlm3Shlf1Devanagari DharmaShastra>
- Konvolut 2: <https://archive.org/details/VeerRatnaShekharShikhaPa dSanketVivranSahitaSahibram455GhaAlm3Shlf1DevanagariDharmashas tra>
- Konvolut 3: <https://archive.org/details/ViraRatnaShekharShikhaPa daSamketVivaranSamhitaSahibram455GhaAlm3Shlf1DevanagariDharmaS hastra>
- Konvolut 4: <https://archive.org/details/VeerRatnaShekharShikhaPa daSanketVivranSamhitaPart1KhaSahibRam455GhaKhaAlm3Shlf1D>

Referenzen

- STEIN 1894: Nr. 1991, Signatur 455: *vīratnaśekharaśikhā padasaṃketavivaraṇasahitā*
- PATKAR 1973: Nr. 475-478, Signaturen 455-gha-1ka, 455-gha-2kha, 455-gha-3ga, 455-gha-4gha: *Vīratnaśekharaśikhā with comm. Pādasamhita*

Material Papier, ungebunden

Umfang 681 Blätter

Papiergröße 35,4 × 19,7 cm

Format tripāṭha

Schrift kaschmirische Nāgarī

Zugehörigkeit bildet eine eigene Gruppe, Kapitel 1–11 wurden zusammen mit **J₄** überarbeitet und teilweise kontaminiert

Datierung 1910 V.S. = 1852/53 u. Z.

Text Kapitel 1–6, 9–13, 16, 17.6–17.146, 20, 22–37.109, 37.126–37.391, 38–39, mit Kommentar

Schreiber eine Schreiberhand, Tilgungen mit gelber Farbe (*haritāla*) und Korrekturen – meist s. l. oder i. m. von zweiter Hand, vereinzelt auch von erster – sind anfangs häufig, zur Hälfte hin abnehmend, danach fehlend

Anmerkungen

Diese Handschrift ist aufgrund ihrer Datierung und ihres Umfangs der wichtigste Textzeuge für die Edition. Zwar konnte durch den unten kurz zu erörternden Verlust des letzten Kapitels diese Datierung bei der Autopsie nicht am Original nachvollzogen werden, aber STEINS Katalog kann hierfür aufgrund seiner gewissenhaften Ausarbeitung und seiner zeitlichen Nähe zur Abfassung des Werks als sichere Quelle gelten. Zusätzlich bestätigen die Kopien der Exzerpte (Handschrift **B**), auf denen STEINS Katalog basiert, sowie die Handschrift **Ch** diese Datierung.

STEIN beschrieb diese Handschrift mit 1005 Blättern als vollständig (*saṃpūrṇā*). PATKAR fand sie entweder in vier Konvolute aufgeteilt vor oder nahm selbst im Zuge seiner Inventur diese Unterteilung vor. Die Angabe in seinem Katalog, diese Teile seien unvollständig, ist irreführend, da die Summe der Blätter in diesen Konvoluten (I: 258, II: 250, III: 253, IV: 244) ebenfalls 1005 ist. Zu diesem Befund passt wiederum nicht, dass PATKAR konstatiert, die ersten zehn Folios des vierten Konvoluts seien verloren. Mangels anderer Quellen zur Geschichte der Sammlung bleibt an dieser Stelle lediglich festzuhalten, dass 1973, als PATKAR seinen Katalog erstellte, diese Handschrift noch weitgehend vollständig gewesen sein dürfte.

Zum Zeitpunkt der Autopsie (März 2018) bestand ebenfalls eine Unterteilung in vier Konvolute, die jeweils in eigenen Pappschubern verstaut und mit den Signaturen aus PATKARS Katalog versehen waren. Ob die Folios noch exakt auf dieselbe Weise in diese Konvolute aufgeteilt waren, wie es 1973 der Fall war, ist jedoch zu bezweifeln. Zum einen ließ sich der Hinweis zu den fehlenden Folios im vierten Konvolut nicht bestätigen, zum anderen fanden sich innerhalb der Konvolute große Lücken, meist ganze Kapitel umfassend, was wenigstens auf Aushebung dieser Handschrift schließen lässt. Wie die Differenz von 324 Blättern zustande kam, ist nicht mehr nachvollziehbar. Zwar existieren auf den Rändern der je ersten und letzten Folios der betreffenden Konvolute Notizen mit Bleistift, die scheinbar das Fehlen bestimmter Abschnitte dokumentieren, aber diese sind so verblichen, dass man über Mutmaßungen zum Inhalt kaum hinauskommt. Eine genaue Dokumentation zur Nutzung der Handschriften seit 1973 existiert nach Angaben der Research Library nicht, sodass diese Folios als verschollen gelten müssen und die Handschrift damit als unvollständig zu beschreiben ist.

J₄

Aufbewahrungsort Shri Ranbir Sanskrit Research Institute, Jammu: Ms. Nr. 490: *vīratnaśekharaśikhā padasaṃketavivaraṇasahitā*

URL <https://archive.org/details/EAP886ViraRatnaShekharShikhaWithPadaSanketCommentaryDharmathaTrustJammu> (letzter Zugriff: 15.05.2024)

Referenz

- STEIN 1894: Nr. 1992, Signatur 490: *vīratnaśekharaśikhā padasaṃketavivaraṇasahitā*

Material Papier, gebunden

Umfang 521 Blätter

Papiergröße 24,2 × 32 cm

Format tripāṭha

Schrift kaschmirische Nāgarī

Zugehörigkeit bildet eine Gruppe mit den Handschriften **H** und **Ch**, Kapitel 1–11 wurden zusammen mit **J₃** überarbeitet und kontaminiert

Datierung über **Ch** möglich

Text Kapitel 1–19 mit Kommentar

Schreiber eine Schreiberhand, Tilgungen mit gelber Farbe (*haritāla*) und Korrekturen s. l. oder i. m. von zweiter Hand sind anfangs häufig, zum Ende der Handschrift hin abnehmend

Anmerkungen

Durch ihre Bindung passt diese Handschrift nicht in die Pappschuber, die zur Aufbewahrung der meisten Handschriften dieser Sammlung verwendet werden; sie wird separat verwahrt. Vielleicht ist darin auch der Grund für das kuriose Fehlen dieser Handschrift in PATKARS Katalog zu suchen. Das Schriftbild wirkt äußerst konsistent.

J₅

Aufbewahrungsort Shri Ranbir Sanskrit Research Institute, Jammu: Ms. Nr. 458: *gahanārthaprakāśikā prathamaślokaśākhā*

URL <https://archive.org/details/VeerRatnaShekharShikhaSahibram458GhaAlm3Shlf1DevanagariDharmaShastra> (letzter Zugriff: 15.05.2024)

Referenzen

- STEIN 1894: Nr. 1993, Signatur 458: *vīratnaśekharaśikhāprathamaślokaśākhā gahanārthaprakāśikā*
- PATKAR 1973: Nr. 479, Signatur 458-gha: *Vīrśekharaśikhā*

Material Papier, ungebunden

Umfang 4 Blätter

Papiergröße 26 × 12 cm

Format tripāṭha

Schrift kaschmirische Nāgarī

Zugehörigkeit bildet eine eigene Gruppe, setzt J₃ und/oder Gruppe J₄-Ch-H voraus

Datierung keine

Text erste Strophe mit Kommentar

Schreiber eine Schreiberhand, keine Tilgungen, keine Korrekturen

Anmerkungen

Formal überliefert diese Handschrift eine eigene Rezension des Texts, die nur die erste Strophe mit Kommentar in leicht gekürzter Form wiedergibt. Da dieser Abschnitt durch zwei weitere, primäre Textzeugen gesichert ist und die Eingriffe sich auf Kürzungen und einige Zusammenfassungen beschränken, spielt sie für die Erstellung des Textes keine Rolle. Ihre Abweichungen werden lediglich der Vollständigkeit halber im Apparat dokumentiert.

Diese Handschrift wird in der Konkordanz der Handschriften im Anhang A.1.2 (S. 1220) nicht berücksichtigt.

Ch

Aufbewahrungsort Vishveshvaranand Vishwa Bandhu Institute of Sanskrit and Indological Studies, Panjab University, Chandigarh: Ms. Nr. 191: *vīratatnaśekharaśikhā padasaṃketavivaraṇasahitā*

Referenz

- B. R. SHARMA 1975: Nr. 1300, Signatur 191: *vīratatnaśekharaśikhā (suśīlaśailī)*

Material Papier, ungebunden

Umfang 160 Blätter

Papiergröße nicht genau zu ermitteln, wahrscheinlich analog zu J₄

Format tripāṭha

Schrift kaschmirische Nāgarī

Zugehörigkeit bildet eine Gruppe mit den Handschriften J₄ und H

Datierung [Vikrama]saṃvat 1910 aśvaśudi aṣṭamyāṃ candre = Montag, 28.09.1853 u. Z.

Schreiberkolophon *oṃ saṃvat 1910 aśvaśudi aṣṭamyāṃ candre mayā rājānaka-Dāmodareṇa Ratnaśekharaśikhāṃ granthaṃ rājādhirājaGolābhasiṃhātmaja-Meyāphenasiṃhārthaṃ pāritaṃ kalyāṇadānārthaṃ bhavatutarāṃ lekhaṇapāṭhakaśrotṛṇām*

Text Fragmente aus den Kapiteln 20–40 mit Kommentar; genaue Angaben sind der Konkordanz der Handschriften im Anhang A.1.2 (S. 1220) zu entnehmen

Schreiber eine Schreiberhand, sehr selten Korrekturen s.l. oder i.m. von zweiter Hand, auffällig oft ist die Paginierung von dieser nachgetragen

Anmerkungen

SHARMAS Katalog verzeichnet diese Handschrift bereits als stark beschädigt und lückenhaft. Seither müssen neue Lücken entstanden sein: der uns vorliegende Scan kommt auf 319 Bilddateien von 160 beschriebenen Blättern, wohingegen SHARMA den Umfang mit 420 Folios beziffert. Diese Angabe ist angesichts des in den von der Handschrift abgedeckten Kapiteln zu überliefernden Text nicht ausgeschlossen, aber ebenso gut könnte es sich dabei um eine irreführende Angabe der Seiten-, nicht der Blattanzahl handeln, womit wir trotz Verlusts wenigstens in eine vergleichbare Größenordnung gelangen würden. Falsch gibt SHARMA den Autor gemäß Schreiberkolophon als „Rājān-akadāmodara“ an.

H

Aufbewahrungsort Lalchand Research Library, Hoshiarpur: Ref. 6968: *vīraratnaśekharaśikhā padasaṃketavivaraṇasahitā*

URL <http://www.dav.splrarebooks.com/collection/view/Veerrantashekar-Shikha-Vivaranahita> (letzter Zugriff: 15.05.2024)

Referenz

- ANONYMUS 2018: Acc.No. 6969: *veera ratnashekhara shikha (susheela shaili)*

Material Papier, ungebunden

Umfang 66 Blätter

Papiergröße nicht genau zu ermitteln, wahrscheinlich analog zu Handschrift J₄

Format tripāṭha

Schrift kaschmirische Nāgarī

Zugehörigkeit bildet eine Gruppe mit den Handschriften J₄ und Ch

Datierung über Ch möglich

Text Fragmente aus den Kapitel 21–31 mit Kommentar; genaue Angaben sind der Konkordanz der Handschriften im Anhang A.1.2 (S. 1220) zu entnehmen

Schreiber eine Schreiberhand, sehr selten Korrekturen s.l. oder i.m. von zweiter Hand, auffällig oft ist die Paginierung von dieser nachgetragen.

D

Aufbewahrungsort National Archives, Delhi: Ms. Nr. 143: *Ratanasekhara Sika-vilasa* 680 ls.

Referenz

- List of Sanskrit Manuscripts (URL: <https://archive.org/details/list-of-sanskrit-manuskrit-collection/List%20of%20Sanskrit%20Manuskrit%20Collection>, letzter Zugriff: 15.05.2024): Sl. No. 145, Vol. No. 143: *Ratnashekhara & Shikhavivarana*

Material Papier, ungebunden

Umfang 104 Blätter

Papiergröße nicht genau zu ermitteln, vermutlich 26 × 12 cm

Format tripāṭha

Schrift kaschmirische Nāgarī

Zugehörigkeit bildet eine eigene Gruppe; setzt J₃ voraus und übernimmt auch Korrekturen dieser

Datierung keine

Text 2.1–5.62, 6.2–6.31, 7.3–7.66 mit Kommentar

Schreiber eine Schreiberhand, Korrekturen selten und ausschließlich s.l. von erster Hand, Tilgungen in Schwarz-Weiß-Scan ggf. nicht zu erkennen; Streichungen sind sehr selten.

B

Aufbewahrungsort Staatsbibliothek zu Berlin: Hs. or. sim. 8932: *The catalogue of Sanskrit MSS. in Jammu and Kashmir. Stein. Extracts*. Kopien von 4962 Textauszügen und Kolophonon von Handschriften der *Jammu Raghunatha Temple Library*, angefertigt von Govinda Kaula und Sahajabhaṭṭa als Materialgrundlage für die *classified list* (S. 1–239) dieses Kataloges.

Datierung 1889–1893 u. Z.

Anmerkungen

Diese Exzerpte werden für die Edition lediglich in den wenigen Fällen als Textzeugen herangezogen, wo die entsprechende Stelle der exzerpierten Handschrift verschollen oder beschädigt ist. Sie werden in der Konkordanz der Handschriften im Anhang A.1.2 (S. 1220) nicht berücksichtigt.

1.3 Verhältnis der Handschriften zueinander

Die heutigen Fragmente **J₄**, **Ch** und **H** müssen ursprünglich Teil einer Handschrift gewesen sein. Denn alle Fragmente wurden erkennbar von der gleichen Schreiberhand verfasst und überschneiden sich textlich an keiner Stelle; sie überliefern also ausschließlich komplementäre Teile, im Falle der Handschriften **Ch** und **H** sogar aus den gleichen Kapiteln. Die Nummerierung der Folios ist über alle Fragmente hinweg fortlaufend, wodurch sich die ursprüngliche Reihenfolge trotz großer Lücken sicher rekonstruieren lässt. Hinzu kommt, dass auch Papiergröße und Duktus der gelegentlichen anzutreffenden zweiten Hand übereinstimmen. Aus nicht dokumentierten Gründen müssen die Kapitel 20–40 dieser einst vollständigen Handschrift **J₄-Ch-H** zwischen der über zwei Datierungen bezeugten Fertigstellung am 28.09.1853 und dem Beginn der Vorarbeiten zu STEINS Katalog 1889 Jammu verlassen haben, da die in Jammu verbliebene Handschrift **J₄** bereits zu dieser Zeit als unvollständig beschrieben wurde. Die Geschichte der Fragmente **Ch** und **H** außerhalb Jammus ist nicht mehr nachvollziehbar. Doch ist es durch deren textuelle Verzahnung miteinander wahrscheinlich, dass sie zunächst zusammen verkauft oder verschenkt worden sind.

Unter Ausschluss der Exzerpte **B** und der Rezension des Kommentars zur ersten Strophe **J₅** ließen sich damit die 7 oben beschriebenen Textzeugen zunächst zu 5 zusammenfassen. Zwischen den umfangreichsten Handschriften **J₃** und **J₄-Ch-H** lässt sich kein klares Abhängigkeitsverhältnis nachweisen. Die Fragmentgruppe könnte durch ihr konsistentes Schriftbild dazu verleiten, als kalligraphische Abschrift eingestuft zu werden. Die Varianz von **J₃** und **J₄-Ch-H** beschränkt sich auf naheliegende Schreibfehler, die keine Priorität einer Handschrift erkennen lassen. Außerdem wurde eine systematische Korrektur an beiden Handschriften gemeinsam begonnen; besonders die ersten Kapitel zeigen übereinstimmende Tilgungen und Korrekturen. Derlei Eingriffe nehmen im Verlauf beider Handschriften deutlich ab. Es wären also zwei Szenarien denkbar: Entweder war **J₄-Ch-H** eine direkte Abschrift der damals vollständigen Handschrift **J₃** oder beide gehen auf eine gemeinsame, nicht erhaltene Vorlage zurück, welche in diesem Fall der Autograph in Śāradā-Schrift gewesen sein dürfte.¹

Von den übrigen Handschriften wiederum lässt sich zumindest plausibel machen, dass sie alle von **J₃** und **J₄-Ch-H** abhängen: **J₁** und **J₂** sind offenkundig Exzerpte des Haupttexts ohne Kommentar, die aufgrund der zumindest teilweise identischen Schreiberhand und des gleichen Papierformats wahrscheinlich Teile einer Handschrift **J₁-J₂** waren. Sie müssen auf eine Handschrift zurückgehen, die auch den Kommentar überliefert, da sie vereinzelt Hinleitungen der Strophen aus dem Kommentar andeuten.² Dafür

¹ Einige von Sāhibrām selbst geschriebene Musterbriefe und Abschriften sind erhalten und belegen, dass dieser in Śāradā schrieb, vgl. KRAUSE 2016, S. 47. ² Vgl. etwa den Zusatz der Handschrift **J₁** zu 4.2.

in Frage käme **J₃**, **J₄-Ch-H** oder eine verloren gegangene Dritte, was vor dem schmalen und rezenten Zeithorizont unwahrscheinlich, aber nicht ausgeschlossen ist. Auffällig ist, dass **J₁-J₂** häufig gegen alle anderen Textzeugen liest, was meist durch triviale Einzelfehler aus Nachlässigkeit zu erklären ist. Zuweilen spiegelt diese Exzerptgruppe aber die Lesung der anderen Handschriften a. c. wider, verändert die Wortstellung oder ersetzt einzelne Phrasen augenscheinlich um komplizierte Formen oder Wiederholungen zu vermeiden, welche aber meist durch den Kommentar gesichert werden können.

Die Handschrift **D** gibt sich dadurch als spätere Abschrift zu erkennen, dass – wie schon Anett KRAUSE bemerkt hat³ – die Aufteilung der Strophen auf die Seiten dieser Handschrift weitgehend mit der von **J₃** übereinstimmt, was nur durch eine direkte Abschrift erklärlich ist, da angesichts des sehr ungleichmäßigen Beschriebenseins des Materials eine zufällige Übereinstimmung durch ähnliche Schrift- und Papiergröße als denkbarer Grund ausfällt. Ferner deuten Stichproben an, dass die Korrekturen, die in **J₃** und **J₄** gemeinsam eingearbeitet wurden, teils direkt in **D** Aufnahme gefunden haben, was jenen zeitliche Priorität gegenüber dieser einräumt.

Da die Korrektur von **J₃** und **J₄** gemeinsam und damit im gleichen Zeitraum erfolgt sein dürfte, lässt sich als Hypothese formulieren: Während Govind Kaul und Sahajabhaṭṭa für STEINS Katalog die umfangreichen Handschriften **J₃** und **J₄** exzerpierten, bestand eine denkbar günstige Möglichkeit für eine gemeinsame Korrektur dieser und für die Abfassung der revidierten Handschrift **D**. Erhärtet wird dies durch die Ähnlichkeit im Duktus der Korrekturen von **J₃** und **J₄**, der Exzerpte **B** und der Handschrift **D**. Dieses Argument sollte jedoch im konkreten Fall nicht überschätzt werden, da die kaschmirischen Schreiber, welche in der damaligen Raghunāth Temple Library beschäftigt waren,⁴ zum Teil sehr ähnlich wirkende Handschriften produzierten.

1.4 Orthographie der Handschriften

Der Umstand, dass alle Textzeugen im begrenzten Zeitraum zwischen 1853 und 1894 in einem Umfeld mit vergleichbaren Schreibergewohnheiten entstanden sein dürften, lässt eine vergleichbare Orthographie aller Handschriften erwarten, die auch tatsächlich zu beobachten ist. Lediglich die Exzerptgruppe **J₁-J₂** hat zur Besonderheit, dass hier ⟨ph⟩ oft in Śāradā realisiert wird. Alle übrigen orthographischen Eigenheiten werden im Folgenden handschriftenübergreifend skizziert.

visarga wird an folgende Sibilanten teils assimiliert wie in Śāradā-Handschriften üblich,⁵ aber in keiner Handschrift und an kaum einer Stelle konsistent, wo mehrere Textzeugen zur Verfügung stehen. Klassennasale und *anusvāra* werden inkonsistent neben

³ Vgl. KRAUSE 2016, S. 44f. ⁴ Vgl. STEIN 1894, S. VIII f. ⁵ Vgl. WITZEL 1994, S. 5.

einander verwendet, *anusvāra* vertritt auch am Satz- oder Versende häufig ⟨m⟩. ⟨v⟩ und ⟨b⟩ werden meist als ⟨v⟩ geschrieben, selten muss auch ein eindeutiges ⟨b⟩ als ⟨v⟩ gelesen werden. ⟨p⟩ und ⟨y⟩ sind, besonders in Ligaturen, oft nicht eindeutig unterscheidbar; ebenso ⟨t⟩ und ⟨th⟩. Manchmal wird ⟨cch⟩ als ⟨ch⟩ realisiert. ⟨śc⟩ und ⟨cc⟩ sind oft nicht unterscheidbar. Auf einander folgende, gleiche Konsonanten werden meist nur einfach geschrieben, Geminatbildung der Konsonanten in mit ⟨r⟩ beginnenden Ligaturen ist selten, bei auf ⟨r⟩ endende Ligaturen häufiger, wie in *citra* für *citra. avagraha* wird in etlichen Fällen verzeichnet. Die editorische Disambiguierung dieser mehrdeutigen Schreibweisen wird nicht im Apparat vermerkt.

daṇḍas werden außerhalb der Strophen nicht verwendet, stattdessen werden durch Unterbrechung der *scriptura continua* und Auslassung des Sandhi Sinneinheiten markiert. Zuweilen entfällt der Sandhi ohne erkennbaren Grund, manchmal zur besseren Lesbarkeit von Pausa-Formen: *su · atīṣayena* im Kommentar sub 3.3 anstatt *sv atīṣayena*. Überwiegend findet Sandhi aber regelgerecht statt, wenngleich der Autor diesen durch häufigen Gebrauch von Sonderregeln stärker strapaziert als üblich; vgl. Kapitel 4 (S. 79).

Editorisch relevante, da konsistent durchgehaltene Besonderheiten der Orthographie beschränken sich auf einzelne Wörter und wurden in den Wortschatz im Anhang A.5 (S. 1243) aufgenommen.

Häufige Verschreibungen

Hinter der gut lesbaren Nāgarī der kaschmirischen Schreiber verbergen sich einige Probleme, die graphisch auf die zu vermutende Śāradā-Vorlage oder wenigstens darauf zurückzuführen sind, dass diese Schreiber ihr Handwerk an der Śāradā-Schrift erlernt haben.⁶

Verschreibungen, die graphisch nur aus der Śāradā zu erklären sind:

- ⟨ta⟩ anstelle von initialem ⟨u⟩,
- ⟨tha⟩ anstelle von ⟨ṣa⟩ und
- ⟨c⟩ anstelle von ⟨dh⟩.

Verschreibungen, die graphisch aus der Śāradā oder der Nāgarī zu erklären sind:

- ⟨s⟩ anstelle von ⟨m⟩ und umgekehrt und
- in der Vokalisierung von Konsonanten: Verwechslung von ⟨e⟩ und ⟨o⟩ respektive ⟨ai⟩ und ⟨au⟩.

⁶ Vgl. WITZEL 1994, S. 42.

Auch die in Śārādā-Handschriften zu beobachtende Vokalisierungsschwäche⁷ tritt manchmal zutage, etwa wenn **J**₃, **J**₄ und **D** im Kommentar zu 2.9 einhellig *mohanī* statt *mohinī* schreiben. Eine weitere häufige Fehlerquelle ist die Vertauschung der Vokalisierung zweier benachbarter Silben.

1.5 Editionsprinzipien

Da es bereits in den Überlieferungsgruppen, auf denen alle Textzeugen beruhen, klare Indizien für Kontamination gibt und überdies alle verfügbaren Textzeugen im selben Umfeld und in einem Zeitraum von höchstens 40 Jahren entstanden sind, ist eine stemmatische Vorgehensweise für die Edition von vornherein nicht zielführend. Es muss jedem Textzeugen zugestanden werden, potenziell den richtigen Text zu überliefern.⁸ In den gegenüber trivialen Verschreibungen vergleichsweise wenigen Fällen von semantischer Varianz können nur inhaltliche und stilistische Kriterien für die zu bevorzugende Lesart ausschlaggebend sein.⁹

Die *Viraratnaśekharaśikhā* gehört als Sanskrittext aus dem 19. Jahrhundert, der auf einem neupersischen Prätext beruht, gleich zwei bisher wenig untersuchten Gattungen an. Diese Teiledition kann nicht den Anspruch erheben, alle editorischen und inhaltlichen Probleme schon im ersten Schritt der Erforschung zu lösen. Daher ist besonderes Augenmerk darauf zu legen, dass die Erstedition eine möglichst fruchtbare Grundlage für Folgestudien liefert. Die Edition erfolgt in lateinischer Umschrift nach IAST, da die analytischere Natur der Umschrift das Verständnis des Editors unmittelbarer abzubilden vermag. Und weil der Auffindbarkeit von Parallelstellen ein größerer Erkenntniswert beigemessen wird als der Dokumentation der ohnehin sehr wechselhaften Orthographie der Handschriften,¹⁰ wird stillschweigend wie folgt normiert:

- Geminatio oder Degeminatio von Konsonanten wird durchgeführt, wo es morphologisch geboten ist, also *citra* für geschriebenes *cittra*, *sattva* für geschriebenes *satva* usw.
- Die von den Handschriften mal als *anusvāra*, mal als Klassennasal realisierten Nasale werden nach den Konventionen des PW innerhalb eines Wortstamms als

⁷ Vgl. WITZEL 1994, S. 29–31. ⁸ Vgl. etwa die Varianz in 7.92b, wo **J**₁ (*kṣantum*) gegen **J**₄ (*kṣaṇam*) den korrekten Wortlaut überliefert, und sub 7.65, wo **D** (*iti*) gegen **J**₄ (*yati*) richtig liest. ⁹ Zur Einordnung und Methodologie der Kontaminationskritik vgl. HANNEDER 2017, S. 142ff. ¹⁰ Mit neueren Editionsumgebungen wie dem von Charles Li entwickelten <https://saktumiva.org/> (letzter Zugriff: 18.05.2024) wird diese Abwägung jedoch dort hinfällig, wo die diplomatische Transkription aller Textzeugen ein gangbarer Weg zur Edition ist.

Klassennasale, beim Antritt von Präfixen oder anderen Wortstämmen als *anus-vāra* realisiert.

- Die Strophenzählungen der Handschriften werden nicht in der Edition mitgeteilt, sondern lediglich für den Haupttext in der Konkordanz der Handschriften dokumentiert, siehe Anhang A.1.2 (S. 1220). Sie sind in der Edition in eine einheitliche Abfolge überführt.

Nach Handschriftenlage uneinheitlich ediert wird allein die Assimilation von *visarga* an Sibilanten. Vorrang an einer Stelle wird dabei der Assimilation eingeräumt, wo handschriftlich dokumentiert oder paläographisch noch greifbar (meist durch Verschreibung als ⟨m⟩ vor ⟨s⟩), weil dies den mutmaßlichen Śāradā-Autographen widerspiegeln dürfte. Wo die Handschriften indes einhellig ⟨ḥ⟩ überliefern, wird so ediert.

Im metrischen Haupttext werden keine Satzzeichen verwendet, da Zeilenumbrüche und Zählung die Strophe ausreichend kennzeichnen. In der Prosa finden sich nur Mittelpunkt (·), Punkt (.) und Doppelpunkt (:) als Interpunktionszeichen. Der Mittelpunkt dokumentiert dabei die Sandhi-Unterlassung entweder aller Textzeugen oder mindestens eines Textzeugen, wenn diese als leserfreundlich gewertet wurde; oft, weil damit die Funktion von Kommata oder Semikola erfüllt wird. Ein Punkt schließt in der Regel einen ganzen Satz, aber auch nachgestellte Nominalphrasen und Anreihungen von Glossen ab. Ein Doppelpunkt identifiziert den Referenzpunkt des davor stehenden Satzes oder der davor stehenden Phrase im Folgenden. Zitate aus dem Haupttext im Kommentar (*pratīkas*) werden fettgedruckt. Darunter fallen neben direkten Zitaten auch Paraphrasen, die den Haupttext entweder allein erklären sollen oder auf die noch weitere Erklärungen folgen; diese Paraphrasen werden hier grau gesetzt, wie etwa in folgender Erklärung von *sarvārthasaṃdyotakam* (1.4):

sarveṣāṃ arthānāṃ samyag dyotakam ...

Zitate werden kursiv gesetzt, die Zitatquelle wird – soweit identifizierbar – in einer Fußnote angegeben. Wo keine Referenz auf ein anderes Werk, sondern nur eine Strophennummer angegeben ist, handelt es sich um Zitate aus der *Vīraratneśekharaśikhā* selbst. Strophen, die durch den Autokommentar autorisierte, gleichwertige Trennmöglichkeiten und Lesarten enthalten, werden unter Ergänzung ihrer Zählung in runden Klammern mehrfach gesetzt. Zahlen in runden Klammern werden auch im Kommentar zur Differenzierung verschiedener Auslegungen (*pakṣa*) verwendet.

Zur Kapitelauswahl

Wegen des großen Umfangs stand nicht zur Aussicht, dass der gesamte noch erhaltene Text, 6 431 von ursprünglich etwa 7 162 Strophen,¹¹ im Rahmen dieses Projekts sowohl ediert als auch übersetzt werden kann. Inhaltliche Kriterien für die daher notwendigerweise zu treffende Auswahl lassen sich aus dem Aufbau des Werks kaum ableiten. In jedem Kapitel wird dem jeweiligen Thema eine Priorität eingeräumt, die für das Gesamtwerk keine Gewichtung der Themen erkennen lässt; einzig die Kapitel 38 und 39 beziehen sich inhaltlich aufeinander, da sie die komplementären Themen „Umgang mit Guten“ (*sat-saṅga*) und „Verstoßen von Lasterhaften“ (*vyasani-tyāga*) behandeln. Passagen, die konkrete Hinweise zum Entstehungskontext des Werks liefern, beschränken sich auf wenige Andeutungen, die unabhängig von der Auswahl zu edieren sind, wie etwa die letzten Strophen des 40. Kapitels.

Bei der Kollation des Haupttexts hat sich gezeigt, dass die Qualität der Textzeugen im Verlauf des Werks sukzessive nachlässt und Emendationen häufiger vonnöten werden. Ein editorisch sinnvolles Kriterium war daher der Ausschluss all der Kapitel nach den ersten 10, die

- fragmentarisch überliefert sind: 21, 37 und 40 oder
- durchgehend von einem einzigen Textzeugen überliefert werden: 14, 15, 18 und 26 oder
- nur vereinzelt auch von einem zweiten Textzeugen überliefert werden: 19, 20, 23–25, 27–32 und 34–36.

¹¹ Die Schätzung beruht für die nicht edierten Kapitel auf der Zählung der Handschriften, die oft fehlerhaft ist, wie die Konkordanz der Handschriften in Anhang A.1.2 (S. 1220) zeigt.

2 Einleitung

*vijyate puṇyabalair balair yat tu na śāstriṇām /
paralokāt tato bhītir yasmin nivasatām param //*

“That country may be conquered by the force of spiritual merits, but not by forces of soldiers.
Hence its inhabitants are afraid only of the world beyond.”¹
(Kālhaṇa: Rājatarāṅginī 1.39)

Der historiographische Dichter Kālhaṇa (12. Jh.) führt diesen Vorzug nach der mythologisch durchwobenen Beschreibung herausragender Pilgerstätten des Kaschmirtals an und schafft, indem er die mit der heiligen Topographie verbundene Macht der Verdienste mit der Gefahr militärischer Eroberung kontrastiert, einen Übergang zur Schilderung der natürlichen und kulturellen Gegebenheiten seiner Heimat. Gegenwärtig, wo Kaschmir als zentraler Streitpunkt zwischen Indien und Pakistan eine der am stärksten militarisierten Regionen der Welt darstellt,² können diese Worte freilich nur wie ein frommer Wunsch wirken. Der reale Hintergrund dieser Beschreibung dürfte darin liegen, dass das Hochtal, welches nordöstlich vom Himalaya und südwestlich von dessen Ausläufer, dem Pir Panjal, begrenzt wird, bis zum Einfall der Mongolen 1320 nicht von außen erobert werden konnte. Die besondere geographische Lage isolierte das Tal in zweifacher Hinsicht: Einerseits bilden die umschließenden Hochgebirge natürliche Barrieren, die in den Wintermonaten völlig unpassierbar waren; andererseits konnte es über die Kontrolle der vier historischen Pässe jederzeit politisch abgeriegelt werden.³ Gleichzeitig stellte das Tal eine Kontakt- und Handelszone zwischen dem indischen Subkontinent, Zentralasien und Tibet dar, die immer wieder Begehrlichkeiten angrenzender Völker geweckt hat.

Nach den Verheerungen, welche die mongolische Invasion mit sich brachte, begannen sich die Verhältnisse jedoch erneut von innen zu stabilisieren, ab 1339 unter Herrschaft der muslimischen Šāhmīriden. Durch teils gewaltsame Konversion zum Islam in den folgenden Jahrhunderten wurde die Bevölkerung des Tals sukzessive mehrheitlich sunnitisch;⁴ als Hindu-Minderheit verblieben vornehmlich die in der Forschungslitera-

¹ Übersetzung STEIN 1900b, S. 9. ² Für die historischen Entwicklungen seit der Teilung und Unabhängigkeit Indiens und Pakistans siehe ROTHERMUND 2004. ³ Vgl. SLAJE 2019a, S. 5f. und SLAJE 2012, S. 10f.

⁴ Nach persischen Quellen war dies seit etwa der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts der Fall; OGURA 2015, S. 181.

tur als „kaschmirische Paṇḍits“ bezeichneten Brahmanen. Ein Teil dieser eignete sich schon früh das unter Zayn al-ʿĀbidīn (r. 1420–1470) vollends zur Hofsprache avancierte Neupersisch (im Folgenden immer: Persisch) an.⁵ Zunehmend vereinigte die Persophonie in ganz Nordwestindien die Domänen des Hofzeremoniells, der schönen Literatur, des Handels und der Verwaltung.⁶ Durch ihre Sprachkenntnisse konnten sich die persoglotten Paṇḍits Kaschmirs besonders in der Verwaltung eine hohe soziale Stellung sichern, auch ohne herrschaftlich protegierte Kastenordnung.⁷

Die Eroberung des Kaschmirtals durch das expandierende Mogulreich unter Akbar leitete 1589 die Epoche der Fremdherrschaft ein.⁸ Auf die Moguln folgten die Afghanen (1752–1819) unter Ahmad Šāh Durrānī (1722–1772), darauf die Sikhs (1819–1846) und schließlich die Dogras (1846–1947), unter deren Patronage der kaschmirische Paṇḍit Sāhibrām (†1872) tätig war.

Der erste dieser Dogra-Herrscher, Gulab Singh (1792–1857), hatte 1808 als noch jugendlicher Kämpfer gegen die Sikhs den Verlust der um Jammu gelegenen, angestammten Herrschaftsgebiete seines Familienclans hinnehmen müssen, konnte jedoch in den folgenden Jahren seinen Einfluss im expandierenden Sikh-Reich unter Ranjit Singh (1780–1839) rasant ausbauen.⁹ Zugute kam ihm dabei, dass seine Brüder Suchet Singh (1801–1844) und Dhian Singh (1796–1843) sowie der Sohn des Letztgenannten, Hira Singh (1816–1844), zu festen Instanzen am Hofe des Mahārāja in Lahore aufstiegen. Gulab Singh selbst konnte sich vor allem mit militärischen Erfolgen profilieren; die äußerste Brutalität seines Vorgehens¹⁰ verfehlte ihre abschreckende Wirkung bei den folgenden Expansionskampagnen ebenso wenig wie sie in Verbindung mit charmannten Loyalitätsbekundungen in Richtung Lahore dem Mahārāja immer weitreichendere Landschenkungen entlockte. Schließlich ernannte Ranjit Singh ihn 1822 persönlich zum Rāja von Jammu, womit Gulab Singh unter der Schirmherrschaft der einstmaligen Eroberer das Erbe seiner Dynastie antrat.

⁵ Dies geschah später auch im Mogulreich: „... before the end of the 18th century the Hindūs had almost become the Persian teachers of the Muhammadans“; BLOCHMANN 1927, S. 377f. ⁶ Eine ausführliche Darlegung der Sprachvielfalt und der Geschichte des Persischen in Kaschmir bietet S. WEBER 2007, S. 43–76.

⁷ Nach MADAN 1981, S. 47 und RAI 2004, S. 40 fungierte die muslimische Mehrheit in dieser Konstellation als „caste analogue“ für die Brahmanen, für deren Selbstverständnis bei vollem Bewusstsein der religiösen Differenzen wesentlich war, dass sie von körperlicher und verunreinigender Arbeit frei blieben. ⁸ In der Poesie der Moguln wurde Kaschmir schließlich zu dem „paradiesischen“ Sujet der Literatur, als das es auch in Europa vermittleis zahlreicher Reiseberichte rezipiert wurde; vgl. SLAJE 2019a, S. 2f. ⁹ Diese Zusammenfassung des Aufstiegs Gulab Singhs beruht auf B. S. SINGH 1974, S. 1–37. ¹⁰ Vgl. B. S. SINGH 1974, S. 21: “It may be argued that he ought to be judged by the ethical standards of his time, but there are few in the Sikh state who can be accused of committing the kind of cruelties perpetrated by Gulab Singh. [...] The Sikh ruler did not necessarily condone the abominable methods employed by Gulab Singh, but he was doubtless gratified by the degree to which he extended the borders of the Sikh realm.”

Die „Dogra-Brüder“ genossen somit eine Sonderstellung im Sikh-Reich, die es ihnen erlaubte, sowohl – vornehmlich in Person Dhian Singhs – unmittelbar die Geschicke der Zentralmacht in Lahore zu beeinflussen als auch – in der Person Gulab Singhs – autonome Interessen zu verfolgen, wie etwa die Eroberung Ladakhs (1834–1835) durch General Zorawar Singh.¹¹ In den unmittelbar nach dem Tod des Mahārāja Ranjit Singh 1839 einsetzenden Nachfolgewirren, die schließlich in den ersten Sikh-Krieg mit der Ostindien-Kompanie (1845–1846) mündeten, hatte Gulab Singh das seltene Glück, trotz mehrerer Seitenwechsel letztlich als Günstling der Briten dazustehen und seine Autonomie sogar noch vergrößern zu können. Der Vertrag von Amritsar billigte ihm am 16. März 1846 neben den Gebieten um Jammu das nominell für die Sikhs eroberte Ladakh und gegen einen Preis von 7 500 000 Rupees auch Kaschmir zu. Der Vertrag verlieh ihm den Titel „Mahārāja“ und sah im Unterschied zu den Verträgen mit anderen Fürstenstaaten keinen ständigen *British resident* in seinem Herrschaftsgebiet vor.¹²

Gulab Singh zögerte jedoch, das Kaschmirtal faktisch seinem Herrschaftsgebiet anzugliedern. Nachdem sich wider Erwarten der Regent Imām-ud-Dīn den Forderungen der Delegation des neuen Mahārāja widersetzt hatte und diese sich verschanzen musste, marschierte Gulab Singh im August persönlich in Śrīnagar ein; und musste nach erbittertem Widerstand und einem nur knapp gescheiterten Mordanschlag auf ihn zurück nach Jammu fliehen. Erst als er im Oktober mit einer unter britischer Vermittlung auf fast 30 000 Mann aufgestockten Streitmacht aus Dogra- und Sikh-Kriegern ins Tal zurückkehrte, ergaben sich Imām-ud-Dīn und seine Verbündeten.¹³

Bald nach diesem turbulenten Machtwechsel erhielt der kaschmirische Paṇḍit Sāhibrām vom dritten Sohn und Thronfolger des neuen Mahārāja – Ranbir Singh (1830–1885) – den Auftrag, das *Aḥlāq-i Muḥsinī* (1494/95 oder 1501/02) aus dem Persischen ins Sanskrit zu übertragen. Dieses hatte der Prediger Ḥusayn Vā‘iz Kāṣifī (1436/37–1504/5)¹⁴ unter Patronage des Timuriden Sulṭān-Ḥusayn Bāyqarā (r. 1469–1506) für dessen Sohn Abū l-Muḥsin Mirzā (†1507) verfasst, daher der Titel: ‚Muḥsins Ethik‘.¹⁵ Darin stellt Kāṣifī 40 Eigenschaften eines idealen Herrschers in 40 Kapiteln zusammen, definiert diese jeweils, meist aus islamischen Quellen, und illustriert sie literarisch. Sāhibrām wiederum gab seiner ungleich längeren Komposition den Titel *Viraratnaśekharaśikhā* ‚Juwelenbrosche und Aigrette des Ranbir [Singh]‘.¹⁶

Im Folgenden sei begleitend zur Teiledition dieses Werks zusammengetragen, was über Autor, Werk und die Umstände des Auftrags bekannt ist. Danach werde ich in Ka-

¹¹ Vgl. B. S. SINGH 1974, S. 22–37. ¹² RAI 2004, S. 56f. ¹³ Vgl. SETHI 1995 und B. S. SINGH 1974, S. 126–130. ¹⁴ Zum breiten, fast 40 Werke verschiedenster Gattungen umfassenden literarischen Wirken Kāṣifīs und seiner Rezeption vgl. SUBTELNY 2012 und SUBTELNY 2003b. ¹⁵ Zur Datierung und dem Umständen der Abfassung vgl. SUBTELNY 2003a, S. 602–604. ¹⁶ Zur Auslegung dieses Titels vgl. die Abschnitte 3.2.2 (S. 45) und 3.2.3 (S. 48).

pitel 3 (S. 29) mit einer ausführlicheren Analyse der Methode Sāhibrāms und der von ihm gebrauchten Verfahren darlegen, warum die *Vīratnaśekharaśikhā* als ausschmückende Bearbeitung des *Ahlāq-i Muḥsinī* zu werten ist, die in vielen Aspekten zwischen Imitation und Aneignung ihrer Vorlage schwankt. Abschließend sei im Kapitel 4 (S. 79) noch systematisch gelistet, welche Auffälligkeiten das Werk als Sanskrittext aufweist.

2.1 Zum Autor und Werk

Eine ausführliche Quellenschau zur Biographie und zum Lebenswerk Sāhibrāms (†1872) hat bereits Anett KRAUSE in ihrer Edition der historischen Fragmente desselben Autors vorgelegt.¹⁷ Aus dem hier herausgegebenem Teil der *Vīratnaśekharaśikhā* ist dem nichts Wesentliches hinzuzufügen und ich beschränke mich an dieser Stelle auf das zur Absicherung der Edition Nötige.

Die Söhne Sāhibrāms, Dayārām und Dāmodar (†1892), fungierten als Informanten für die Handschrifteninventuren und -akquisen von Georg BÜHLER (1875)¹⁸ und Eugen HULTZSCH (1885)¹⁹ in Kaschmir. Marc Aurel STEIN war mit Dāmodar befreundet und wurde ebenfalls von ihm bei der Suche nach *Rājataranginī*-Manuskripten unterstützt.²⁰ Was deren Berichte und STEINS Schriften, vor allem sein *Catalogue of the Sanskrit Manuscripts* von 1894, über Sāhibrām mitteilen, beruht also auf Informationen aus erster Hand und ist daher als vertrauenswürdig einzustufen. Daraus erfahren wir, dass Sāhibrām der Sohn eines gewissen Dillārām war und als guter Kenner der sakralen Topographie Kaschmirs und der historiographischen Tradition galt.²¹ Er war Direktor einer Sanskritschule, die mutmaßlich von Ranbir Singh gegründet oder ausgestattet wurde²²

¹⁷ Vgl. KRAUSE 2016, S. 7–15 und 19–48. ¹⁸ BÜHLER 1877. ¹⁹ HULTZSCH 1886. ²⁰ Vgl. STEIN 1988, S. XIXf. ²¹ BÜHLER 1877, S. 4 und STEIN 1900a, S. 383f. Dass diese Kennerschaft für die historisch-kritische Forschung ein ambivalentes Erbe darstellt, verdeutlicht vor allem seine „Vervollständigung“ der *Nilamata*-Handschriften, die als Kommentar, aber nicht als Rekonstruktion der Textgeschichte zu gebrauchen ist. Vgl. BÜHLER 1877, S. 33f., VREESE 1936, S. X und HANNEDER 2017, S. 86ff. ²² STEIN 1894, S. 93, sub Nr. 1787, Signatur 4036: *saṃskṛtapaṭhaśālāmukhyādhypakapaṇḍitaSāhibrāmeṇa* ... Aus der beiläufigen Bemerkung in STEIN 1988, S. XIX: „... my friend Paṇḍit Dāmodar, Head Paṇḍit of His Highness the Mahārāja’s Pāthaśālā at Śrinagar ...“ lässt sich vermuten, dass auch Sāhibrām dort tätig war. Dass Dāmodar seinem Vater in diese Position folgte, gibt auch die nicht abzusichernde Quelle ANONYMUS 1999 an: „Damodar ... succeeded his father on his death in 1872, as the Head of the Sanskrit Mahavidyalaya, in Srinagar.“ Eine noch genauere Angabe findet sich in der ebenfalls fragwürdige Quellen (s. u.) D. R. ŚĀSTRĪ 1998: „... Maharaja Ranbir Singh sought him out and appointed him as the President of his Vidya Vilas Sabha (the assembly of scholars) and the Principal of the Sanskrit Mahavidyala, founded by him at Bagh-e-Dilawar Khan, not far from Vichar Nag.“ Bei CHARAK 1985, S. 270 taucht Sāhibrām allerdings nicht einmal als prominenter Teilnehmer der *Vidyā Vilās Sabhā* auf.

und hat insgesamt sechs Sanskritwerke in dessen Auftrag verfasst,²³ von denen sich bisher nur die *Vīratnaśekharaśikhā* einigermaßen sicher datieren lässt.

Sāhibrām nennt sich im hier herausgegebenen Teil dieses Werks nicht als Autor, doch versichert STEIN bereits in der *introduction* seines Handschriftenkatalogs:

Among the translations preserved in the Library may be mentioned the *Vīratnaśekharaśikhā*, No. 1989–93, an extensive work on polity, translated from the *Akhlāq-i-Mohsinī* and furnished with a full commentary by Paṇḍit Sāhibrāma;²⁴

Aus seinen Beschreibungen der entsprechenden Handschriften erfahren wir zudem, dass dieses Werk im Auftrag von Ranbir Singh „übersetzt“ wurde.²⁵ Dieser Auftrag wird auch vom Text selbst in 1.66 bestätigt, wo von einem Auftragsschreiben (*niyoga-patrī*) die Rede ist. Was Sāhibrām als genaue Vorlage dieser Auftragsarbeit diene, ist nicht bekannt,²⁶ doch lässt sich aus dem Vergleich der in der Edition ṬABASĪ 2018 auf Grundlage iranischer Handschriften mitgeteilten Varianten mit einem Manuskript der Berliner Staatsbibliothek (Diez A quart. 77) vermuten, dass auch seine konkrete Vorlage nur geringfügig von deren gemeinsamen Textbestand abwich. Einige fast wortwörtliche Korrespondenzen bestärken diese Vermutung.

Der einzige erhaltene Schreiberkolophon der einst vollständigen Handschrift Ch gibt an:

om saṃvat 1910 aśvaśuti·aṣṭamyām candre mayā rājānakaDāmodareṇa Ratnaśekharaśikhyam grantham rājādhirājaGolābhasiṃhātmaMeyāphenasiṃhārtham pāritam kalyāṇadānārtham bhavatutarām lekhakapāṭhakaśrotṛṇām.

om, am Montag, den 28. September 1853,²⁷ habe ich, Rājānaka Dāmodara, dieses Buch namens „Juwelenbrosche“ (*Ratna-śekhara-*) für den Sohn des Oberherrschers [aller] Herrscher, Gulab Singh, [namens] Meyā-Phena Singh abgeschlossen; [es] möge den Schreibern, Lesern und Hörern im höchsten Maße Glück bringen!

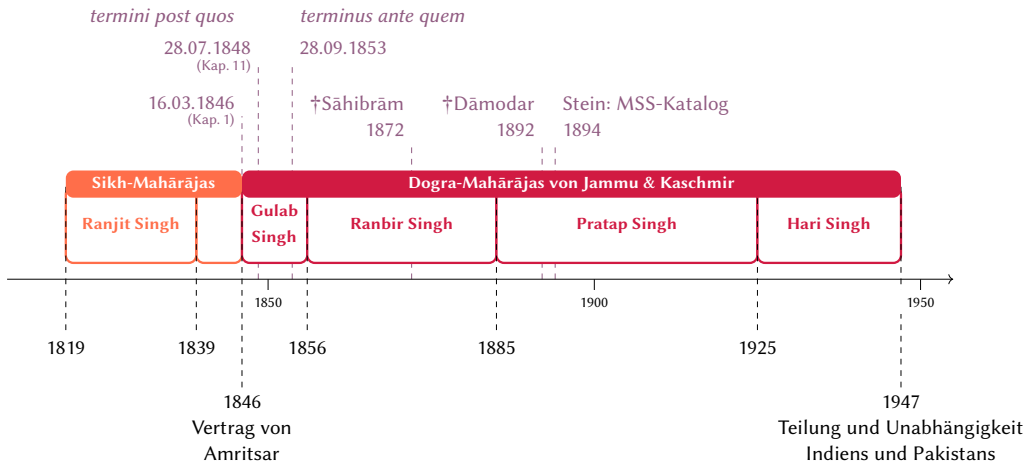
²³ Namentlich die *Nilamata*-Vervollständigung (*terminus ante quem* durch Erwerb einer der Handschriften: 1867), die *Nītikalpalatā*, die *Vīravaidyaratnahāraṭikā* *Virahāralatikā*, das *Pañcāyāvakavivaraṇam lakṣyavedhanam*, das hier vorliegende Werk und den nicht abgeschlossenen „descriptive survey of all ancient Tīrthas of Kāśmīr“ (STEIN 1900a, S. 384), deren Entwürfe den Titel *Kāśmīratīrthasaṃgraha* tragen; vgl. KRAUSE 2016, S. 19–48. ²⁴ STEIN 1894, S. vii. ²⁵ STEIN 1894, S. 103, sub Nr. 1989, Signatur 456: [*karṭṛnāma*:] *Sāhibrāmaḥ Dillārāmaputraḥ, ayaṃ granthaḥ śrīrājādhirājamahārājaRaṇavīrasīṃhanṛpājñāyā Akhlāq i Mohsinī nāmabhūṣitayavanagranthād anuvāditah. Suśīlaśailīti granthanāmāntaram.* Und S. 104, sub Nr. 1991, Signatur 455: *mūlavivaraṇayoḥ kartaikah.* ²⁶ Möglicherweise lag dem Auftragsschreiben eine Handschrift oder Ausgabe des *Ahlāq-i Muḥsinī* bei. Bedauerlicherweise konnte bei einer Forschungsreise im März 2018 wegen der angespannten Sicherheitslage nicht überprüft werden, ob eine der *Ahlāq-i Muḥsinī*-Handschriften der Oriental Research Library in Śrīnagar als konkrete Vorlage in Frage kommt; vgl. AHMAD 2011, Nr. 63–66. ²⁷ Zur Datierung wurde die *application for Hindu Calender Conversion HIC* verwendet: <https://hic.efeo.fr/> (letzter Zugriff: 15.05.2024).

Neben der unerwartet informellen Benennung von Ranbir Singh mit seinem “inelegant nickname of Pheenoo (pug-nosed)”²⁸ irritiert hierbei, dass der Schreiber den gleichen Namen wie Sāhibrāms Sohn trägt. Paṇḍit Dāmodar verfasste nachweislich mit seinem Vater zusammen Werke,²⁹ aber schrieb auch Werke seines Vaters nieder;³⁰ sollte er also der Schreiber des Kolophons gewesen sein, würde dies *pāritam* ‘abgeschlossen’³¹ möglicherweise in ein anderes Licht rücken. Doch spricht der hier angegebene Erbtitel *rājānaka* dagegen, mit dem weder Vater noch Sohn sonst bezeichnet werden.³²

In jedem Fall gewährt die Datumsangabe dieses Kolophons – 28.09.1853 u. Z. – einen plausiblen *terminus ante quem* für das Gesamtwerk. Da Gulab respektive Ranbir Singh schon im ersten Kapitel als *mahārāja*³³ respektive *rājakumāra* ‘Prinz’³⁴ tituliert werden, lässt sich ferner ein *terminus post quem* der Werkentstehung auf den Tag des Vertrags von Amritsar ansetzen, den 16.03.1846, mit dem dieser Titel verliehen wurde. Einen späteren *terminus post quem* erhalten wir durch einen Doppelsinn, der zuerst im Kommentar sub 11.37 expliziert wird: Dort soll *pratāpa* ‘Machtglanz’ zugleich einen Sohn namens Pratāpa bezeichnen, was auf den erstgeborenen Sohn und Thronfolger Ranbir Singhs verweisen dürfte: Pratāp Singh (r. 1885–1925), der am 28.07.1848 zur Welt kam.³⁵ Da Sāhibrām auch in früheren Kapiteln *pratāpa* verwendet, ohne dies explizit als Sohn zu deuten, bleibt jedoch ungewiss, ob dieser *terminus post quem* fürs Gesamtwerk gelten kann.

Bis auf KRAUSES Edition von Sāhibrāms Fragmenten zur Geschichte Kaschmirs wurde bisher nur der erste Teil seiner *Nītikalpalatā* von D. R. ŚĀSTRĪ u. a. 2013 herausgegeben, die ebenfalls eine Auftragsarbeit für Ranbir Singh war. Doch diese Edition ist im Print kaum auffindbar und wird bedauerlicherweise von vielen Fehlern geplagt.³⁶ Ein kurssorischer Vergleich ergibt, dass dieser Text etliche Strophen mit der *Viraratnaśekharaśikhā* teilt, wie sich dem Anhang A.2.2 (S. 1232) entnehmen lässt. Weil der hier herausgegebene Text ein sehr frühes Zeugnis der Patronage sein dürfte, das noch deutlich vor der Inthronisierung Ranbir Singhs am 20.02.1856 entstand, ließe sich vorsichtig vermuten, dass die *Nītikalpalatā* später entstanden ist und die gemeinsamen Strophen ursprüng-

²⁸ B. S. SINGH 1974, S. 177. Vgl. auch CHARAK 1985, S. 32: “After 1844, therefore, Ranbir Singh was the only surviving fourteen year old son of Gulab Singh. He was born in the month of Sāwan, S[amvat]. 1887, (corresponding to August, 1830) at Ramgarh, the original Jagir of Gulab Singh, where his family mostly resided during those decades. In early life he was called by the pet name of Mian Feena Singh.” ²⁹ Vgl. KRAUSE 2016, S. 46 und HANNEDER 2017, S. 29f. ³⁰ Vgl. KRAUSE 2016, S. 16. ³¹ Sāhibrām gebraucht dieses Wort selbst in der *Viraratnaśekharaśikhā* 19.24, wo er im Kommentar erklärt: *pāritā* = *samāptim ānitā* ‘abgeschlossen [heißt] zur Vollendung gebracht’. ³² Allerdings habe nach D. R. ŚĀSTRĪ 1998 Sāhibrāms Mutter von einem “Pandit Tika Lal Razdan” abstammend, wobei *rāzdān* = *rājānaka*; vgl. STEIN 1900b, S. 244, Fn. zu VI.117, GRIERSON, S. 858 sub *rāzdān* und SANDERSON 2007, S. 241. ³³ Hinleitung zu 1.41 und 1.47d. ³⁴ Kommentar sub 1.63. ³⁵ Vgl. CHARAK 1985, S. 52. ³⁶ Schon das Titelblatt liest: *Sāhabarāma*. Ein Scan der zwei Textzeugen liegt derzeit nicht vor.

Abbildung 2.1: Übersicht zur Datierung der *Vīratnaśekharaśikhā*

lich der *Vīratnaśekharaśikhā* angehörten. Doch wegen der thematischen Überschneidung³⁷ und der auffällig ähnlichen Abfolge dieses gemeinsamen Textbestands ist auch eine parallele Abfassung im gleichen Zeitraum nicht auszuschließen.

Unter den Auftragsarbeiten gibt es noch ein weiteres Werk, das den Namen des Patrons im Titel trägt: *Vīravaidyaratnahārāṭikā Vīrahāralatikā*, nach STEIN eine Übersetzung eines arabischen Medizinwerks.³⁸ In deren *maṅgala*-Strophen finden sich ebenfalls zwei Parallelen zur *Vīratnaśekharaśikhā*,³⁹ woraus sich aus den gleichen Gründen vermuten lässt, dass diese Übersetzung später als die *Vīratnaśekharaśikhā* entstanden sein dürfte.

Dass Sāhibrām aus dem Persischen und scheinbar auch aus dem Arabischen ohne Assistenten literarisch ins Sanskrit übersetzen konnte, ist keineswegs selbstverständlich. Zwar können wir besonders im höfischen Milieu passive Kenntnisse in etlichen Umgangs- und Literatursprachen voraussetzen, doch bildeten unter den kaschmirischen Paṇḍits die persoglotten Verwaltungsbeamten (*karkun*) und die Sanskrit-Gelehrten eigene Unterkasten, deren Mitglieder zwar untereinander heirateten, aber je eigene Bildungswege und -institutionen hatten.⁴⁰ Wie Sāhibrām zu seinen Sprach-

³⁷ Zur Selbstbeschreibung der *Vīratnaśekharaśikhā* als *nīti-śāstra* vgl. Abschnitt 3.2.1 (S. 42). ³⁸ Vgl. STEIN 1894, S. 189, Nr. 3572, Signatur 3210: *śrīmahārājaRaṇavīrasimhabhūpājñayā kasyacid Arabī-granthasyānuvādo 'yaṁ kṛtaḥ*. Diese Handschrift ist verfügbar auf archive.org (exakte URL hinterlegt, letzter Zugriff: 24.05.2024). ³⁹ Dort *maṅgala* 7 = 1.43 hier unter Vertauschung des zweiten und dritten Strophenviertels und dort 10 = 1.69 hier. ⁴⁰ Vgl. MADAN 2007, S. 19ff. und SANDERSON 2009, S. 99. Zur Ausbildung und zum Tätigkeitsbereich eines *munṣī* ‚persoglotten Sekretärs‘ vgl. S. WEBER 2007, S. 111–123.

kenntnissen kam, lässt sich indes nur aus einer fragwürdigen Quelle erahnen, einem Artikel desselben Dhanī Rām ŚĀSTRĪ,⁴¹ der an der Ausgabe der *Nītikalpalatā* beteiligt war. Darin gibt er an, Dillārām, der Vater Sāhibrāms, sei “a revenue official in Maharaja Gulab Singh’s service” gewesen “and lived in the Anantnag town”. Es ist aber chronologisch auszuschließen, dass Dillārām im Dienst des *Mahārājas* Gulab Singh – also abermals nach 1846 – tätig war, wenn er nach Angaben derselben Quelle schon verstorben sein soll, als Sāhibrām nur sieben Jahre alt war; danach habe dieser noch bis zum 18. Lebensjahr in der Persischschule zugebracht, habe erst dann Sanskrit gelernt und sei schließlich noch ein Jahr nach Vārāṇasī gegangen. All dies muss jedoch schon abgeschlossen gewesen sein, als er zwischen 1846 und 1853 den Auftrag für das vorliegende Werk erhielt.⁴² Immerhin lässt sich aus diesen Angaben vermuten, dass Dillārām als Verwaltungsbeamter mit Persischkenntnissen der *karkun*-Unterkaste angehörte. Diese standen hierarchisch höher als die Sanskrit-Gelehrten, von denen Sāhibrāms Mutter nach derselben Quelle abstammen würde. Dies könnte erklären, warum Sāhibrām zunächst die Persischschule besucht haben soll, also eine Ausbildung zum Verwalter begann, und erst nach Abbruch dieser an einer Sanskritschule studiert habe.

Es müsste erst genauer untersucht werden, inwieweit Sāhibrām mit seinen Fähigkeiten an den programmatischen Übersetzungsaktivitäten unter Ranbir Singh beteiligt war,⁴³ wie sie in den posthum kodifizierten⁴⁴ Regeln des Dharmārth-Trusts⁴⁵ greifbar werden. Jedenfalls war die *Vīratnaśekharaśikhā* längst abgeschlossen, bevor diese Sprachtransfers belegbar sind,⁴⁶ im Rahmen derer hauptsächlich technische Literatur aus Sanskrit, Persisch, Arabisch und Englisch ins Hindi/Urdū und Dogrī übertragen wurde.⁴⁷

⁴¹ D. R. ŚĀSTRĪ 1998. ⁴² Vielleicht meinte ŚĀSTRĪ hier eher die vorige Administration unter Ranjit Singh, doch hieß zu dieser Zeit Anantnāg noch Islāmābād; vgl. SUFI 1949, S. 570. Der Abschluss der Sanskritstudien in Vārāṇasī wäre indes nicht unüblich, vgl. SCHARFE 2002, S. 301. ⁴³ Zuweilen ist von einem „Übersetzungsbüro“ im Stile Akbars die Rede, doch räumt selbst SARVARI 1985, S. 79f. ein: “What actually remains now of the work done at the bureau, is only a fragment and consists of a few volumes on various branches of medicine, one or two volumes on engineering, a volume or two on useful arts like paper-making, cookery, etc. These volumes are in manuscript form and are preserved in the Research Library at Srinagar under ‘the Ranbir Collection.’” ⁴⁴ Vgl. CHARAK 1985, S. 277. ⁴⁵ ‘*Ain-i Dharmārth*’, vgl. Anhang A.4 (S. 1241). ⁴⁶ Die frühesten Werke, die SARVARI 1985 nennt, wurden 1868 abgeschlossen. ⁴⁷ Vgl. auch STEIN und GRIERSON 1923, S. xix–xx: “As far as Sanskrit literary qualifications were concerned, he [i. e. Govind Kaul, M. M.] was well equipped for the charge of the ‘Translation Department’, to which he was appointed in 1874. By creating it together with a State Press it was the Mahārāja’s [i. e. Ranbir Singh’s, M. M.] intention to diffuse knowledge of Sanskrit works in law, philosophy, etc., among wider classes of his subjects through the medium of Hindi. [...] In 1883 Paṇḍit Rāmjīv Dar was carried off by a premature death. Soon after, the Translation Department ceased to exist ...”

2.2 Patronage und Rezeption der *Vīratnaśekharaśikhā*

Die von Kāṣifī in ‚Muḥsins Ethik‘ umrissenen Werte waren nicht etwa welche, für die Abū l-Muḥsin bekannt gewesen wäre. Das *Aḥlāq-i Muḥsinī* dokumentierte seine Reue und sein Gelöbnis zum Gehorsam gegenüber dem Vater, gegen den er als Regent von Marv 1498 mehrmals rebelliert hatte⁴⁸ – Titel und Text sollten weithin einen Sinneswandel signalisieren:

Den Klang seiner Reue und Buße und seiner Gerechtigkeit und Rechtmäßigkeit haben die entlegensten und niedrigsten Menschen gehört [...] Seine Majestät[, der Prinz], der in Marv, dem ständigen Aufenthaltsort des Gepriesenen und Erhabenen, residierte, begab sich [...] furchtlos und unerschrocken auf den Weg zu den Füßen des Thrones des Kalifats. Er hat den Worten derjenigen, deren Absicht Weigerung und Absage war, kein zustimmendes Gehör geschenkt. Er ordnete allen den Gehorsam gegenüber dem hochrangigen Vater an, der gemäß dem Befehl des allmächtigen Gottes entsprechend der Anweisung: „Sei Mir und deinen Eltern dankbar!“⁴⁹ verpflichtend ist.⁵⁰

Damit hatte bei Kāṣifī der Auftrag seines Patrons Sulṭān-Ḥusayn eine konkrete politische Dimension: Das *Aḥlāq-i Muḥsinī* setzte der dynastischen Einheit ein literarisches Monument und vermittelte so Stabilität. Auch in der Behandlung der Kapitelthemen bleibt Kāṣifīs Augenmerk auf der unbedingten Wahrung der gottgewollten Machterhaltung:

With respect to its contents, the *Akhlāq-i Muḥsinī* is based in part on key philosophico-ethical concepts expressed in Tusi's *Akhlāq-i Nāṣirī*, the work which exerted the single greatest philosophical influence on Persian advice literature of the post-Mongol period. [...] The duty of the ruler [...] is to ensure that each class in society remains in its proper place and that no one transgresses the boundaries of his station (*martaba*) in life.⁵¹

Sollte es sich bei Sāhibrām ähnlich verhalten? Zunächst platziert er mit erkennbar ähnlicher Metaphorik in 1.41–43 sein Lob von Gulab Singh genau korrespondierend zu Kāṣifīs Herrscherlob von Sulṭān-Ḥusayn. Die ehrfurchtsvollen Attribute sind dabei an den hinduistischen Dografürsten angepasst, doch addiert er gleich zu Beginn in eigener Sache: Unter Gulab Singh werde *Kaśmīra-bhūḥ* (1) *nāka-bhūḥ* / (2) *na aka-bhūḥ* ‚Kaschmir (1) zur himmlischen Stätte / (2) keine Stätte des Leids‘ (1.41d), nicht zuletzt – so lässt sich vermuten –, weil dieser *vāḍavaikāśrayaḥ* ‚sich hauptsächlich auf Brahmanen

⁴⁸ Vgl. SUBTELNY 2003a, S. 603f. ⁴⁹ Qurʾān 31:14. ⁵⁰ *Aḥlāq-i Muḥsinī*, Einleitung nach Vers 0.6. ⁵¹ SUBTELNY 2003a, S. 604.

stützt‘ (1.42d). Und die Brahmanen wiederum, wie wir in 1.62 erfahren, hätten sich keinen besseren Herrscher wünschen können, Gulab Singh sei, was ihre Ranke „Verdienst“ als Frucht trage.⁵²

Doch bevor Sāhibrām diesen Schluss zieht, entfernt er sich zunächst ganz von seiner Vorlage. Nach einer Anerkennung der Förderung des vorliegenden Werks in 1.44, formuliert er in 1.45 die Absicht, seinerseits dem neuen Herrscher ein Geschenk zu entrichten, denn mit einer angemessenen Gabe „werden wir zu seinen Subjekten gezählt werden“.⁵³ Es folgen in 1.46–56 mit verschiedenen Stilmitteln wie *śleṣa* und *samāsokti* üppig beladene Lobeshymnen und Rätselstrophen, deren Lösung stets der Name des gepriesenen Mahārāja ist. Den Abschluss bilden die Figurengedichte (*bandha*) 1.57–61, fraglos ein vorzeigbares Geschenk, wenngleich es in keinem der Textzeugen figürlich dargeboten wird.⁵⁴

Darauf folgen – zunächst korrespondierend zur Titellankündigung des *Aḥlāq-i Muḥsinī* ‚Muḥsins Ethik‘ – mit 1.64–67 weitere Zusätze, die neben dem Titel der Sanskritkomposition⁵⁵ den Thronfolger Ranbir Singh als direkten Auftraggeber nennen und ihm eine gute Zukunft wünschen. Hier führt Sāhibrām wiederum eine Art Gabentausch an, der nicht mehr nur auf ihn persönlich bezogen ist: Einerseits „sollen Herrscher mit reiner Gesinnung Kaschmir hüten“,⁵⁶ andererseits „sollen recht gesonnene Brahmanen, [indem] sie sich [ihren Opfer]handlungen widmen, zum Gedeih der guten Herrscher auf Erwerb und Erhalt achten“.⁵⁷

Wo im *Aḥlāq-i Muḥsinī* andernorts der namensgebende Herrschersohn Abū l-Muḥsin angesprochen wird, münzt Sāhibrām dies ebenfalls unter Zusätzen auf Ranbir Singh um.⁵⁸ Doch auch unabhängig von der Vorlage lobt er Herrscher und Auftraggeber: So kulminiert ein längerer Exkurs über *nīti* ‚Führungskunst‘ mit 10.77–80 in einem Zuschnitt auf Gulab Singh, der sogar den historischen Kontext andeutet.⁵⁹ Und wo im *Aḥlāq-i Muḥsinī* die Bücher der Altvorderen mit Bäumen verglichen werden, die viele Jahre später Früchte tragen, lässt Sāhibrām seine Komposition als Ranke im Garten „Herz dieses Prinzen [Ranbir Singh]“ emporkriechen.⁶⁰

In all diesen Passagen steht erkennbar das Lob des damaligen und zukünftigen Herrschers (*rāja-prasasti*) im Vordergrund, nicht etwa eine historiographische Darstellung.⁶¹ Entsprechend wenig lässt sich ihnen zur Erhellung der konkreten Umstände des

⁵² *agryajanmanām dharmalatā phalati* (1.62d). Weitere Verweise auf Brahmanen im Rahmen des Herrscherlobs finden sich in 1.67, 10.77 und 33.207. ⁵³ *asya prakṛtiṣu gaṇyatām yasyāmaḥ* (1.45bc). ⁵⁴ Siehe Anhang A.3.2 (S. 1237). Zur Bedeutung von Figurengedichten in Kaschmir vgl. HANNEDER 2021.

⁵⁵ Vgl. Abschnitt 3.2.1 (S. 42) und 3.2.2 (S. 45). ⁵⁶ *śuddhātmāno dharaṇīpatayaḥ Kāśyapīm pālayantu* / (1.67b). ⁵⁷ ... *saralamatayo brāhmaṇāḥ karmaniṣṭhā / yogakṣemāvahitamataayaḥ sannrparddhyai bhavantu* // (1.67d).

⁵⁸ Nämlich in 9.77–88 und 33.203–224. ⁵⁹ Genauer in der ersten Auslegung von 1.78. ⁶⁰ 38.138–140. ⁶¹ Zu Sāhibrāms historiographischen Auszügen und eigenen Werken vgl. KRAUSE 2016, S. 22ff.

Werks entnehmen. Doch wird besonders an den Zusätzen deutlich, wie Sāhibrām das politische Signal der Stabilität, welches das *Aḥlāq-i Muḥsinī* aussandte, auf die Situation in Kaschmir zu Beginn der Dograherrschaft angepasst hat: Der vom designierten Thronfolger mit dem Auftrag zur Übertragung versehene kaschmirische Paṇḍit Sāhibrām huldigt den Dogras persönlich und als Repräsentant der Brahmanen des Tals, die bis dato in keinem direkten Abhängigkeitsverhältnis zu den Lokalregenten aus Jammu gestanden hatten. Die *Vīratnaśekharaśikhā* initiiert so mit der Gegengabe des Herrscherlobs einen symbolischen Gabentausch, von dem im Sinne Marcel MAUSS' erwartet wird, dass er den ursprünglichen Geber – den Patron – in einen Kreislauf weiterer, nominell freiwilliger, aber faktisch verpflichtender Gaben verstrickt und so die Interaktion vorhersehbar gestaltet;⁶² für Sāhibrām persönlich scheint diese Rechnung aufgegangen zu sein. Auf repräsentativer Ebene signalisierte der Auftrag zunächst, dass die Dogras die lokalen Hindu-Eliten Kaschmirs anerkannten.⁶³ Das repräsentative Signal der Gegengabe wäre sodann weniger eines der Stabilität – obwohl auch dies durch das gleichzeitige Lob des gegenwärtigen und zukünftigen Herrschers anklingt: die Thronfolge ist geregelt – als eines der Legitimität des mit dem Vertrag von Amritsar besiegelten Herrschaftsanspruchs der Dogras. Dieses Signal fügt sich durch das Medium eines Sanskrittexts auch in die Legitimationserzählung der Briten, die vorgab, mit den Dogras ein altes hinduistisches Herrscherhaus restituiert zu haben.⁶⁴

Die Bedeutung solcher Signale fürs Gelingen der Herrschaft war seit jeher auch ein inhaltlicher Schwerpunkt der arabischen und persischen Fürstenspiegel, zu denen das *Aḥlāq-i Muḥsinī* zählt:

Das feine Regelwerk des Anstands, die Herstellung und Wahrung eines sozialen Geflechts, das ganz wesentlich durch persönliche Beziehung, soziale Zugehörigkeit und materielle Interessen geprägt ist, das ist die vielleicht wichtigste Kunst, die der Fürstenspiegel dem Herrscher vermitteln will. Herrschaft muß sich durch die Beherrschung eines Regelwerks beweisen, in dem neben der Gewalt die Kunst steht, Menschen durch Zuwendung materieller und symbolischer Güter zu binden.⁶⁵

Dies besagt freilich nicht, dass die Herrscher praktisch an die vermittelten Werte gebunden waren,⁶⁶ sondern lediglich, dass es für die von ihrer Gunst abhängigen Literaten

⁶² Vgl. MAUSS 1968. ⁶³ Schon in der frühen Geschichte Kaschmirs versuchten Herrscher mit Immigration ein Gegengewicht zu ansässigen Eliten zu erzeugen; vgl. WITZEL 2016, S. 623f. Ähnlich gab es unter den Dogras die Tendenz, Schlüsselpositionen mit Beamten aus dem Panjab zu besetzen; KILAM 2003, S. 209f.

⁶⁴ Vgl. RAI 2004, S. 68–79. ⁶⁵ LEDER 1999, S. 39. ⁶⁶ Vgl. auch LEDER 1999, S. 24: „Selten aber ist für den Fürstenspiegel so wie in der Rechtsliteratur, die sich auch mit dem Staatsrecht befaßt, anzunehmen, daß die Autoren die Verbindlichkeit von Regeln der Staatskunst vorausgesetzt oder auch nur erhofft haben. Daraus resultiert, daß der Fürstenspiegel in seiner Anlage eine ausgeprägt diskursive Komponente aufweisen kann, weil er durch Überzeugung wirken muß.“

außerhalb solcher Huldigungen kaum Möglichkeiten gab, eine Art von Verbindlichkeit zu erzeugen.

Doch wen konnte dieses Signal überhaupt erreichen? Das *Ahlāq-i Muḥsinī* war nicht nur zu seiner Zeit einer breiten persophonen Leserschaft zugänglich,⁶⁷ sondern wurde besonders rege im mogulzeitlichen Indien mit einer Reihe nachahmender Folgewerke rezipiert.⁶⁸ Auch die späteren Kolonialherren, die Briten, waren mit seinen Inhalten vertraut, denn sie verwendeten Teile des Werks zum Persischunterricht ihrer Verwaltungsbeamten.⁶⁹

Dem gegenüber muss man bei einem die lakonische Prosa seiner Vorlage stark ausschmückenden Sanskrittext⁷⁰ wie der *Viraratnaśekharaśikhā* von einem wesentlich beschränkteren Rezipientenkreis ausgehen. Konkrete Hinweise auf ihre Rezeption gibt es nicht, ihre Handschriften wurden nie überregional verbreitet. Wenn BÜHLER über Ranbir Singh mitteilt: „The Mahārāja himself is well acquainted with Sanskrit and understands it perfectly, though he does not speak it”,⁷¹ ist denkbar, dass er den Text selbst hörte oder las und vielleicht im Rahmen seines literarischen Zirkels diskutierte, falls dieser 1853 schon bestand.⁷² Sicher verdeutlicht das Lebenswerk von Sāhibrām, dass es auch in der Mitte des 19. Jahrhunderts eine gewisse Hörer- oder Leserschaft für neue Sanskrittexte gegeben hat. Ohne weitere Texte aus diesem Umfeld ist jedoch nicht zu beurteilen, wie „lebendig“ dieser Diskurs war⁷³ und inwieweit die *Viraratnaśekharaśikhā* eine literarische Wirkung entfaltet hat, welche über ihre symbolische als Huldigungsschrift hinausging.

⁶⁷ Vgl. SUBTELNY 2020. ⁶⁸ Vgl. WICKENS 1984, ĀLAM 2004, S. 51 und SUBTELNY 2003a, S. 613. ⁶⁹ ROEBUCK 1819, Appendix S. 38 listet eine 1809 gedruckte Anthologie unter der Überschrift „Miscellaneous Works of Prose and Verse, printed for the use of students of the Persian Class, under the superintendence of the Professor“, ebenso DAS 1960, S. 161, sub *Persian*: 6, Vol. 1 „Sections of *Ukhlaqi*, Moohsinee and Zuleekha, 1809“. Die Verwendung als Stoff für den Persischunterricht wird auch 1846 noch im Report des Hooghly Colleges erwähnt: ANONYMUS 1846, S. 98. Und die Ausgabe KĀSHIFĪ 1850 war „printed for the use of the East India College“ und stellt einige Anekdoten voran, bevor sie komplette Kapitel gibt, was den Lehrbuchcharakter unterstreicht. ⁷⁰ Genauer dazu in den folgenden Kapiteln. ⁷¹ BÜHLER 1877, S. 3.

⁷² Wie SUFI 1949, S. 802 aus der Biographie des Leibarzts von Ranbir Singh, Ḥakīm Nūr-ud-Dīn, mitteilt, gehörte Sāhibrām offenbar selbst dazu: „Ranbir held gatherings on the model of Akbar when men of learning were gathered together for discussion of religious and social matters. Dīwān Kirpā Rām was his Abu'l Fazl, but devoid of Abu'l Fazl's religious detachment, who never wrote any refutation of Hinduism. The names of important *littérateurs* were: Pandit Ganesh Kaul Shāstrī, Bābū Nilambar Mukerji, Dr. Bakhshī Rām, Dr. Surajbal, Pandit Sāhib Rām, Pandit Himmat Rām Rāzdān, Mīrzā Akbar Beg, Ḥakīm Waliullāh Shāh Lāhaurī, Sayyid Ghulām Jilānī, Maulavī Nasīr-ud-Dīn, Maulavī Ghulām Husain Tabīb of Lucknow, Maulavī Qalandar 'Alī Pānīpati, Maulavī 'Abdullāh Mujaḥhid-ul-'Asr, Ḥāfīz Ḥājī Ḥakīm Nūr-ud-Dīn Qādiānī, Babu Nasrullāh 'Īsāi. They were the ornaments of the literary *darbār* of Mahārājā Ranbir Singh.“ (Hervorhebungen im Original). ⁷³ Vgl. die *Death-of-Sanskrit*-Debatte: POLLOCK 2001 und HANNEDER 2002.

3 Die Vīraratnaśekharaśikhā als Folgetext

3.1 Vorüberlegungen

In der Indologie stehen hauptsächlich jene Sprachtransfers im Fokus von Übersetzungsstudien, die mit der Ausbreitung des Buddhismus verbunden waren, sowie Übertragungen, die direkt oder indirekt auf Sanskritquellen zurückgehen. Besondere Beachtung fanden dabei etwa die vielfältigen Bearbeitungen der Sanskritepen in den Volks- und Hochsprachen Süd- und Südostasiens, von denen manche erste Zeugnisse literarischen Gebrauchs der jeweiligen Zielsprache sind. Unter dem Forschungsschwerpunkt, die Sprach-, Literatur- und Geistesgeschichte anhand solcher Transfers zu erhellen und teils in Indien verloren Gegangenes zu rekonstruieren,¹ hatten die vergleichsweise späten und bald als nicht getreu verschrienen persischen Übersetzungen zunächst einen schweren Stand.² Seit jüngerer Zeit geraten die Perso-Indica – Übersetzungen und Bearbeitungen aus indischen Sprachen ins Persische und *vice versa* – als Zeugnisse von kultureller Begegnung und Hybridisierung ins Blickfeld von Iranistik und Indologie.³ Doch Transfers vom Persischen ins Sanskrit, wie der hier vorliegende, sind selten⁴ und bisher nur wenig erforscht:

¹ Eine prominente, aber auch exzeptionelle Stellung nehmen dabei die tibetischen Übersetzungen aus dem Sanskrit ein, anhand derer aufgrund der guten konservatorischen Bedingungen im Hochland und der vergleichsweise konsistenten Methoden der tibetischen Übersetzer recht sichere Rekonstruktionen möglich sind; vgl. zur Entwicklung der Übersetzungspraxis etwa ALMOGI 2016. ² MARTIN 2017, S. 44ff. und SLAJE 1992, S. 244–246. ³ Vgl. den Sammelband der sechsten Perso-Indica-Konferenz SPEZIALE und OGURA 2024, ERNST 2016 und TRUSCHKE 2016. ⁴ Es gibt eine Reihe von Wörterbüchern und Grammatiken, die es Sanskritgelehrten erlauben sollten, die persische Sprache nach dem Muster der Sanskritgrammatik und -lexikographie zu erlernen; vgl. SLAJE 1992 und TRUSCHKE 2012. Es gibt jedoch kein Indiz, dass diese Materialien zur Übersetzung von Texten verwendet wurden.

1. *Kathākaṭuka* (1505), eine Übersetzung von Ġāmīs Yūsuf u Zulayḥā (1483), die vom kaschmirischen Hofchronisten Śrīvara verfasst wurde und vergleichsweise gut untersucht ist,⁵
2. *Bhaṭṭāhlādaka*: *Delarāmākathāsāra*, von dem weder Datierung noch die genaue Vorlage gewiss sind, der aber ebenfalls aus Kaschmir stammen dürfte,⁶
3. *Maheśaṭhakkura*: *Sarvadeśavṛttāntasaṃgraha*, eine gekürzte Sanskrit-Bearbeitung von Abū l-Faḏls Akbar-nāma, deren Text nur bis zum Beginn des 36. Kapitels erhalten ist und die Ereignisse bis ins Jahr 1590 mitteilt⁷ sowie
4. *Samudrasaṃgama*, der kurz nach der Abfassung des persischen *Maḡma‘ al-baḥrayn* (1655) vom Mogulprinzen Dārā Šukūh (1615–1659) entstanden sein dürfte und demselben Autor zugeschrieben wird.⁸ Beide Texte sind der Absicht Dārā Šukūhs entsprechend, die „Konfluenz“ islamischer und indischer Philosopheme aufzuzeigen, mit in transkribierter Form zitierten Fachbegriffen aus dem Arabischen, Persischen und Sanskrit gespickt. Der Sanskrittext macht nicht zuletzt dadurch zwar den Eindruck einer „literal translation“,⁹ doch sind diese zwei Texte wegen ihrer programmatischen Zusammengehörigkeit und der gemeinsamen Autorschaft von vornherein nur schwer mit den anderen hier angeführten Übersetzungen zu vergleichen.

Wenngleich sich diese wenigen einschlägigen Werke mit dem hier herausgegebenen auffällig in Kaschmir konzentrieren, kann kaum von einer ausgeprägten „Übersetzungs-

⁵ Vgl. Ed. SCHMIDT 1898. Śrīvara reflektiert gleich zu Beginn (1.2f.) über sein Vorhaben und Vorgehen als Übersetzer, OBROCK 2019, S. 756 ordnet das Ergebnis wie folgt ein: „... the *Kathākaṭuka* speaks to a knowing courtly audience and revels in the act of translation as self-aware verbal play. That is, the *Kathākaṭuka* is not a text documenting an ‘encounter’ between two religious groups, but instead a product of such encounters, to be understood within an already intertwined court culture.“ Und hinsichtlich der Übersetzung religiöser Inhalte konstantiert OBROCK 2025, S. 125f. “Unlike other translations of the *Yūsuf wa Zulayḥā*, Śrīvara attempts to translate not only the language of the Persian text, but also to transform the religious and cultural underpinnings of Ġāmī’s worldview. Śrīvara’s translation is audacious, ignoring or explicitly excising certain Islamic elements (including the *bismillāh*) while actively turning Ġāmī’s Sūfī text into a poem of religious devotion to Śiva. At this point it must be reiterated that Śrīvara’s strongly stated Śaivism springs from neither an ignorance nor avoidance of the religious philosophy contained in the original; his translation is no religious polemic. Nor is it aimed at fellow Śaiva or Hindu correlative religionists in order to inform them about the religious beliefs and practices of an alternate religion [...]. Śrīvara is well aware of the Persian and its cultural context; indeed, some verses are almost exact translations of Ġāmī’s stanzas ...” ⁶ Vgl. Ed. ŚIVADATTA und KĀŚĪNĀTH PĀṆḌURANG PARAB, TSUCHIDA 1999 und HANNEDER 2017, S. 34ff.; eine kritische Edition wird gerade von Jingwen Chen in Marburg vorbereitet. ⁷ Vgl. Ed. SUBHADRA JHĀ 1962 und SARMA 2002, S. 74f. ⁸ Vgl. Ed. SAKAKI 1998, S. 211–214. Es ist jedoch unwahrscheinlich, dass Dārā Šukūh eigenständig ins Sanskrit übersetzte; vgl. GÖBEL-GROSS 1962, S. 21–30 und 203–208 sowie SLAJE 1992, S. 245f. ⁹ SAKAKI 1998, S. 212.

kultur“ die Rede sein.¹⁰ Dieser Eindruck mag teilweise auf der mangelhaften Erschließung neuzeitlicher und moderner Sanskrittexte beruhen;¹¹ zum jetzigen Zeitpunkt kann die *Vīraratnaśekharaśikhā* jedenfalls nicht als Teil einer etwaigen Übersetzungstradition gelten, in der sie zu verorten wäre.

Anna MARTIN hat in ihrer Studie zum Vikrama-Zyklus einige gängige Ansätze der europäischen Übersetzungsforschung erwogen und für die Erörterung des indopersischen Kulturtransfers fruchtbar gemacht.¹² Sie konnte zeigen, dass gerade ältere, generalisierende Einordnungsversuche der Übersetzungstradition vom Sanskrit ins Persische oft auf oberflächlichen Voraussetzungen über die Domäne des Persischen in Indien beruhten, wodurch der Fokus auf die augenfällige Methode der Purifizierung in Form von religiöser Umarbeitung beschränkt blieb.¹³ Hingegen würden neuere Studien teils aus Selbstbeschreibungen historischer Textzeugen ableiten, in der indischen Kulturgeschichte habe es kein Konzept des Originals und entsprechend keine Übersetzungen im westlichen Sinne gegeben.¹⁴ MARTIN vermerkt:

Wie man aus den Bezeichnungen der indische Sprachen in persischen Handschriften, allesamt als „indische Sprache“ bezeichnet, keine linguistischen Realitäten ableiten kann, so ist es auch nicht möglich, anhand von Bezeichnungen für Texttransfers allgemeine Rückschlüsse über Übersetzungskulturen einer bestimmten Zeit oder gar einer gesamten Region zu ziehen. Nur die konkrete, textbasierte Untersuchung historischer Translate im Kontext kann hier Aufschluss geben ...¹⁵

Da sich also auf dem eng verwandten Gebiet der Perso-Indica frühere Einordnungen bereits als Hindernis zum konzisen Verständnis entpuppt haben, ist bei der Erstbeschreibung der *Vīraratnaśekharaśikhā* als Folgetext einer persischen Vorlage größte Umsicht

¹⁰ Śrīvara: Jaina- und Rājatarāṅginī, Ed. SLAJE 1,4.39 zeugt von einer (Sanskrit-?)Bearbeitung des Śāh-nāma namens Jainavilāsa für Zayn al-ʿĀbidīn (r. 1420–1470); vgl. auch KILAM 2003, S. 40ff. Ferner wurde in Kaschmir von anderen Sprachen ins Sanskrit übersetzt, so die Weisheiten der Mystikerin Lal aus dem Kaschmiri und der Don Quijote aus dem Englischen; vgl. Ed. GRIERSON und BARNETT 1920 und Ed. DIMITROV 2019. ¹¹ Vgl. HANNEDER 2009. ¹² Vgl. besonders MARTIN 2017, S. 18–31. ¹³ Vgl. MARTIN 2017, S. 19 und S. 49. ¹⁴ Vgl. MARTIN 2017, S. 32. Es ist durchaus denkbar, dass die Vorstellung einer Bereicherung aus fremdsprachlichen Quellen im Sanskrit zumindest sprachphilosophisch konterkariert wurde, weil vorausgesetzt wurde, dass diese Sprache die Realität schon vollständig benennen könne; vgl. BRONKHORST 2022. In Europa gab es andere konzeptuelle Voraussetzungen, allen voran wegen der großen Bedeutung des Lateins für die nachfolgenden Literatursprachen, für das seinerseits schon Übersetzungen aus dem Altgriechischen prägend waren. Übersetzen gilt als ein gemeinsames konstitutives Moment für die Entwicklung der heutigen Literatursprachen Europas; vgl. ALBRECHT 2007. Diskursiv wurde dies begleitet von Reflexionen über Bereicherung versus Bedrohung der je eigenen Sprache, doch impliziert dies bereits, dass eine Bereicherung aus fremden Sprachen grundsätzlich für möglich, ja, im gewissen Rahmen für notwendig gehalten wurde. Ein immer wieder angeführter *locus classicus* dieser Abwägung für die deutsche Sprache ist die von SCHLEIERMACHER 1813 an der Berliner Akademie der Wissenschaften verlesene Abhandlung „Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens“. ¹⁵ MARTIN 2017, S. 34.

geboten. Sāhibrām stellt sich nicht offensichtlich in eine Tradition des Übersetzens und hüllt die wenigen Hinweise zu seinem Werk in literarisch wohl gekonnte, aber für den Literaturhistoriker frustrierende Enigmatik. Zumal ist die *Vīratnaśekharaśikhā* ein umfangreicher und vielgestaltiger Text, der in vorliegender Form nur auszugsweise herausgegeben wird. Anstelle einer generalisierenden Einordnung möchte ich im Folgenden – gemäß dem Forschungsimpuls von MARTIN – konkret und textbasiert aufzeigen, wie Sāhibrām vorgegangen ist. Dafür bedarf es einer gut abgrenzbaren Terminologie zur Beschreibung, um die Praxis des Autors und seine Konzeption auf einander zu beziehen, ohne jene unkritisch in diese hineinzulesen.

Die von SCHREIBER 1993 „zur Differenzierung und Abgrenzung des Übersetzungsbegriffs“ entwickelten Typologie bietet hier etliche Vorzüge: Zum einen wurde sie explizit zum Zwecke der Beschreibung entwickelt¹⁶ und trennt die zur Klassifikation notwendigen Kriterien klar von Werturteilen über die Qualität, sodass der Status einer Übersetzung als solcher nicht davon abhängt, inwieweit sie als gelungen befunden wird.¹⁷ Da SCHREIBER zur Kategorienbildung den Fachdiskurs bis 1993 ausgiebig nach *opini-ones communes* ausgewertet hat, sich in der Benennung jedoch auch am gewöhnlichen Sprachgebrauch orientiert,¹⁸ eignet sich zweitens seine Einteilung trotz ihrer feinen Abstufung zum Zuschnitt auf den konkreten Fall und bleibt nach Klärung der Systematik vergleichsweise intuitiv verständlich. Drittens ist genau der für die Einordnung der *Vīratnaśekharaśikhā* besonders fruchtbare Teil der Typologie, nämlich der zwischen der Übersetzung im weiteren Sinne („Umfeldübersetzung“) und interlingualer Bearbeitung, auch Schwerpunkt von SCHREIBERS Differenzierung.¹⁹

SCHREIBER grenzt also die Begriffe „Übersetzung“ und „Bearbeitung“ gegen einander ab; beide bezeichnet er mit dem Oberbegriff „Texttransformation“ als Transformationen eines „Prätex-“ in einen „Folgetext“.

Während *Reproduktion* und *Metatextualität* die beiden Enden der Strecke Reproduktionsgrad darstellen, so bezeichnet *Texttransformation* alles, was dazwischen liegt, d. h. alle intertextuellen Verfahren, bei denen etwas am Prätex geändert wird und etwas anderes gleich bleibt, also im Folgetext reproduziert wird.²⁰

Damit beschränkt er seinen Übersetzungsbegriff zunächst auf das konkrete Ergebnis einer Übersetzung und behandelt nicht den Prozess des Übersetzens oder das weite Feld von Übersetzung als allgemeines kulturelles Handeln. Während „Übersetzung“ dabei

¹⁶ Vgl. SCHREIBER 1993, S. 2 und 319f.

¹⁷ SCHREIBER 1993, S. 55.

¹⁸ Vgl. SCHREIBER 1993, S. 5.

¹⁹ SCHREIBER 1993, S. 121–131

²⁰ SCHREIBER 1993, S. 13, Hervorhebungen im Original.

stets eine interlinguale Transformation im weiteren Sinne sei,²¹ können Bearbeitungen sowohl inter- als auch intralingual, etwa als Kürzungen oder Adaptionen an ein anderes Medium (Bühne, Film, etc.) durchgeführt werden. Bei der *Vīraratnaśekharaśikhā* handelt es sich also in jedem Fall um eine interlinguale Texttransformation vom Prätext *Ahlāq-i Muḥsinī* in der Ausgangssprache Persisch zu einem Folgetext in der Zielsprache Sanskrit.²² Von besonderem Interesse für die genauere Bestimmung ist entsprechend die Differenzierung von Übersetzung und interlingualer Bearbeitung. SCHREIBER formuliert den dafür leitenden Gedanken als Zwischenresümee:

Für die Unterscheidung zwischen Übersetzung und Bearbeitung bleibt also vorläufig festzuhalten, daß es bei *Übersetzungen* darum geht, möglichst viel zu erhalten (außer der Ausgangssprache), während es bei *Bearbeitungen* darum geht, bestimmte Textmerkmale mehr oder weniger ‚willkürlich‘ zu ändern (außer mindestens einem individuellen Textmerkmal, das den Bezug zum Prätext herstellt). Mit anderen Worten: Während die Übersetzung vor allem auf *Invarianzforderungen* (vgl. 1.1.2.2) beruht, beruht die Bearbeitung primär auf *Varianzforderungen*.²³

Weil eine vom Übersetzer geforderte Invarianz immer nur annähernd verwirklicht werden könne und die annähernde Verwirklichung einer auf Kosten anderer Invarianzforderungen erfolge, müssen diese hierarchisiert werden.²⁴ Varianz ist also unvermeidbar und muss nicht zwingend auf eine Varianzforderung zurückgehen. Sie kann auch auf einer „ranghöheren“ Forderung nach Invarianz beruhen. Entscheidend für die Frage, ob es sich bei einer Transformation um eine Übersetzung oder Bearbeitung im Sinne SCHREIBERS handelt, ist, welche Forderung erkennbar an höchster Stelle steht: Eine nach Invarianz oder nach Varianz. Wenn ein Übersetzer respektive Bearbeiter dies nicht explizit darlege, müsse der Kritiker zunächst die implizite Hierarchie der Forderungen rekonstruieren.²⁵ Nach der ranghöchsten Forderung lässt sich die „Methode“ einer Übersetzung respektive Bearbeitung klassifizieren; damit bezeichnet SCHREIBER die generelle Strategie der Texttransformation eines Textabschnitts bis hin zum Gesamtwerk.²⁶

Die konkreten Übersetzungstechniken innerhalb einer Methode bezeichnet SCHREIBER als „Verfahren“. Während manche Methoden im Spektrum ihrer Verfahren stär-

²¹ Darunter fasst SCHREIBER auch die Sonderfälle zusammen, die man hinsichtlich der Einzelsprache auch als „intralingual“ bezeichnen könnte, nämlich Transformationen verschiedener historischer Sprachstufen, von Dialekten oder Soziolekten; ihnen gemeinsam sei, dass sich wenigstens die Sprachstufe oder die funktionelle Sprache ändere. Vgl. SCHREIBER 1993, 24ff. ²² Ausgangssprache (AS) und Zielsprache (ZS) werden in der deutschsprachigen Forschungsliteratur oft abgekürzt. Auch andere Abkürzungen wie AT für Ausgangstext und ZT für Zieltext kommen vor. ²³ SCHREIBER 1993, S. 104f. Hervorhebungen im Original.

²⁴ Vgl. SCHREIBER 1993, S. 34f. ²⁵ Vgl. SCHREIBER 1993, S. 35. ²⁶ Vgl. SCHREIBER 1993, S. 319.

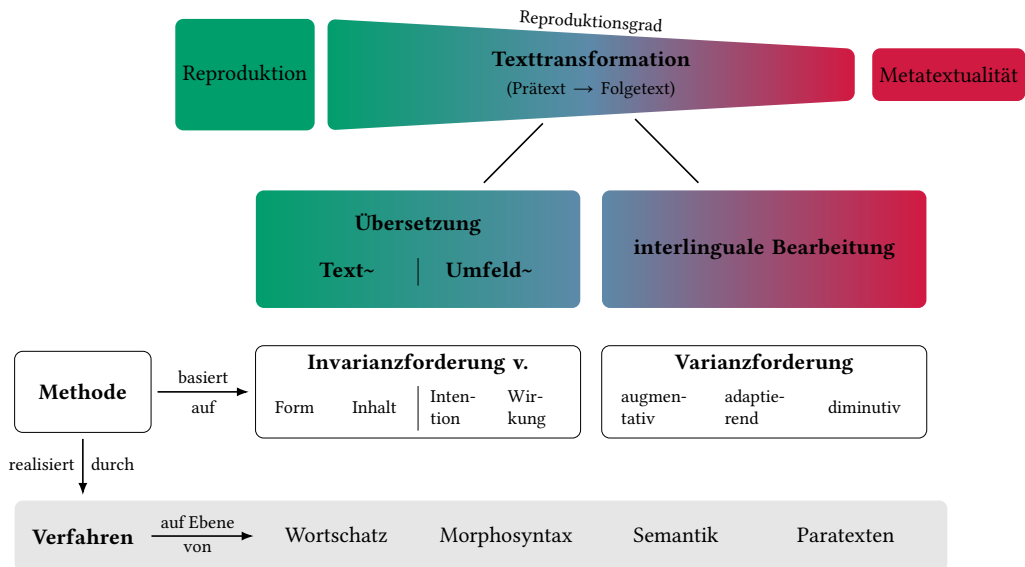

Abbildung 3.1: Übersicht der Kernbegriffe von SCHREIBERS Typologie

ker festgelegt sind,²⁷ lässt die Tatsache, dass ein bestimmtes Verfahren eingesetzt wird, kaum Rückschlüsse auf die Methode zu. Lediglich das Verfahren „Adaptation“ – „[d]as typische Teilverfahren der kulturell einbürgernden Übersetzung“²⁸ – tritt nach SCHREIBERS Systematik nicht bei Methoden der so genannten „Textübersetzung“ auf, deren höchste Invarianzforderungen jeweils auf textinternen Merkmalen beruhen. Es finde sich nur bei den Methoden der „Umfeldübersetzung“, welche Intention oder Wirkung als Invarianz fordern, und bei Methoden der Bearbeitung.²⁹ Darüber hinaus ordnet SCHREIBER die Verfahren „Zusätze und Kürzungen“³⁰ exklusiv den Methoden der Bearbeitung unter. Im Allgemeinen müsse die konkrete Verwendung eines Verfahrens jedoch daraufhin untersucht werden, welche Forderung an der betreffenden Stelle das Primat habe, um die Hierarchie der Forderungen und damit auch die Methode zu rekonstruieren.

Ein besonders eingängiges Beispiel dafür, welchen Vorteil die Unterscheidung von Methoden und Verfahren bietet, führe ich hier in der Form an, in der folgend auch

²⁷ Die Methode der „ranggebundenen Übersetzung“, die feststehende morphosyntaktische Elemente des Ausgangssprachlichen Texts invariant hält, entspricht auf Wortebene in etwa dem, was in der Sanskritphilologie zuweilen als „konkordante Übersetzung“ bezeichnet wird; SCHREIBER 1993, S. 154ff. Ihr hauptsächliches Verfahren ist die „Wort-für-Wort-Übersetzung“; SCHREIBER 1993, S. 218. ²⁸ SCHREIBER 1993, S. 260.

²⁹ SCHREIBER 1993, S. 260ff. ³⁰ SCHREIBER 1993, S. 314ff.

die Korrespondenzen zwischen *Ahlāq-i Muḥsinī* und *Viraratnaśekharaśikhā* dargestellt werden:

Prätext

Dear Cathy,

you did a tremendously
good job on that last project ...

Folgetext

Sehr geehrte Frau Müller,

wir möchten Ihnen unsere Anerkennung aussprechen für die qualifizierte und umsichtige Art, in der Sie das nunmehr erfolgreich abgeschlossene Projekt abgewickelt haben ...

Dieses fiktive Beispiel eines US-amerikanischen Geschäftsbriefs mit Zeugnischarakter und der vorgeschlagenen „funktional äquivalenten Formulierung“³¹ lässt SCHREIBER als Textübersetzung, also als Übersetzung im engeren Sinne gelten.³² Methodisch liege hierbei die höchste Invarianzforderung auf dem formalen Kriterium „Stil“;³³ das hauptsächlich verwendete Verfahren ist das der semantischen Explikation, bei dem ein Sachverhalt in der Zielsprache präziser oder konkreter beschrieben wird als in der Ausgangssprache.³⁴ Zugleich merkt SCHREIBER an, dass die Transformation auch als Umfeldübersetzung mit der höchsten Forderung nach Invarianz der Wirkung aufgefasst werden könnte.³⁵ In jedem Fall steht also trotz beträchtlicher Varianz bei dieser Transformation eine Forderung nach Invarianz an höchster Stelle. Das Verfahren der Explikation kommt dagegen auch in Bearbeitungen häufig zur Anwendung, um eine Hauptforderung nach Varianz gegenüber des Prätexts zu realisieren.

Auf das obige Beispiel des Geschäftsbriefs bezogen würde die Forderung nach stilistischer Invarianz nach sich ziehen, dass Verfasser, Zeugnis und die Gattung Brief in einer Form übersetzt werden sollen, die zielsprachlich ebenso unmarkiert ist wie Ausgangssprachlich. Dagegen wäre die Forderung nach Invarianz der Wirkung im Rahmen einer Umfeldübersetzung komplexer: Der Folgetext soll in der Zielkultur in erster Linie

³¹ SCHMITT 1985, S. 4. ³² SCHREIBER 1993, S. 169. ³³ Vgl. SCHREIBER 1993, 165ff. „Stil“ ist nicht nur in diesem Fall eine der schwieriger abgrenzbaren Invarianzforderungen in SCHREIBERS Typologie. Aufbauend auf der allgemeinen Definition von Stil als „charakteristische, einheitl[iche] Ausdrucks- und Gestaltungsweise bei der sprachl[ichen] Prägung e[ines] lit[erarischen] Werkes“ (WILPERT 2001, S. 784) verwirft SCHREIBER die Forderung, den Individualstil eines Autors invariant zu halten, als zu weitgehend für seinen Stilbegriff, da dies gewöhnlich auch andere formale Kriterien wie Prosodie umfasse. An COSERIU 1988 und ALBRECHT 1986 anknüpfend führt er aus: „Beurteilungskriterium für Sprachstile ist die *Angemessenheit* in bezug auf den Sprecher, den Gegenstand des Sprechens und die konkrete Sprechsituation [...]. Eine Übersetzung, in der vor allem der Sprachstil erhalten bleiben soll, müsste also in bezug auf die genannten Parameter in gleichem Maße angemessen oder üblich (bzw. unangemessen oder unüblich) formuliert sein wie der AS-Text.“; SCHREIBER 1993, S. 167. Hervorhebungen im Original. ³⁴ SCHREIBER 1993, 228ff. Im geringeren Maße enthält das Beispiel aber auch das Verfahren der denotativen Varianz, da die „umsichtige Art“ und der erfolgreiche Abschluss des Projekts nicht implizit im Prätext enthalten seien; vgl. SCHREIBER 1993, S. 169. ³⁵ SCHREIBER 1993, S. 169f.

gleichwertig – als Zeugnis – rezipiert werden können, was sich neben der Übertragung des Stils etwa im Zuschnitt auf einen konkreten Rezipienten zeigen könnte.

Damit ergibt sich in der Typologie zwischen den Methoden der Text- und Umfeld-übersetzung, sowie denen der nur gering variierenden Bearbeitung ein gewisser Interpretationsspielraum, der maßgeblich vom Kontextwissen abhängig ist. Auf Seite des Prätexts genügt es nicht, historisches Wissen über Autor und Werk zu berücksichtigen; zentral ist, wie Autor und Werk des Prätexts vom Autor des Folgetexts rezipiert wurden. Und auf Seite des Folgetexts hängt die Beurteilung einer Varianz als intentional oder als einer höheren Forderung nach Invarianz folgend teils davon ab, was man im Zielkontext als Intention plausibel machen kann.

Freilich deckt SCHREIBERS Typologie vieles ab, das von vornherein nicht auf diesen Untersuchungsgegenstand zutrifft. Da es sich bei der *Viraratnaśekharaśikhā* um eine durchgehende Versifizierung des in Prosa mit eingestreuten Versen abgefassten *Ahlāq-i Muḥsinī* handelt, entfallen sämtliche Methoden, die dem Primat von Laut- und Schriftform folgen. Auch die Morphosyntax priorisierende Methoden können ausgeschlossen werden, da die metrische Form des Folgetexts eine freiere Wortfolge und oft syntaktische Einheiten von gleicher Länge erfordert. Flexion und Morphologie des Sanskrit müssen hierfür zwangsläufig vielfältiger eingesetzt werden, als es in der oft lakonischen neupersischen Prosa des *Ahlāq-i Muḥsinī* der Fall ist. Ferner gibt es etliche Details in der Argumentation SCHREIBERS, die nicht auf diesen konkreten Fall übertragbar sind. So sei es der generelle Zweck einer Übersetzung, den ausgangssprachlichen Text „(zumindest teilweise) zu ersetzen, und zwar in der Regel für jemanden, der die Ausgangssprache nicht oder kaum beherrscht ...“³⁶ Wie jedoch aus den Domänen des Persischen in Kaschmir und der prononcierten Mehrsprachigkeit der Hofkulturen des Panjab im 19. Jahrhundert ersichtlich ist, muss hier gerade vom Gegenteil ausgegangen werden: Persisch war sicher die bekanntere, Sanskrit die weitaus kleineren Kreisen verständliche Sprache, Beide wurden im Dogra-Reich nicht als Muttersprachen erlernt. Schon deswegen ist kaum davon auszugehen, dass die *Viraratnaśekharaśikhā* das *Ahlāq-i Muḥsinī* in irgendeiner Form ersetzen sollte.³⁷

Um Sāhibrāms Vorgehen qualitativ aufzuzeigen, werde ich einige Beispiele angeben, die das Verhältnis von Prätext *Ahlāq-i Muḥsinī* und Folgetext *Viraratnaśekharaśikhā*

³⁶ SCHREIBER 1993, S. 23. ³⁷ Diese Vorüberlegungen SCHREIBERS spiegeln sich im Übrigen nicht in den schließlich von ihm geforderten Kriterien einer Übersetzung wider. Dazu zählt er neben der bereits behandelten Interlingualität und Invarianz das Kriterium „Interpretation“, womit SCHREIBER die Transformation über eine vermittelnde Instanz wie Sinn oder Intention bezeichnet; im Unterschied zur bloßen Transkodierung eines Texts in einer anderen Schrift; SCHREIBER 1993, S. 24–43. Doch zeigt sich eine gewisse Tendenz, Mehrsprachigkeit der Übersetzer und Rezipienten nicht in dem Maße zu berücksichtigen, wie es der vorliegende Text erfordert, auch darin, dass die Übersetzung von einer Fremdsprache in eine andere nur der „Vollständigkeit halber“ erwähnt wird; SCHREIBER 1993, S. 89.

illustrieren. Dabei bezeichne ich die inhaltliche Zuordnungen von Phrasen des Prätexts zu den Strophen des Folgetexts als „Korrespondenz“. Als „korrespondierend“ fasse ich auch Strophen der *Vīratnaśekharaśikhā*, die – einzeln betrachtet – nur wenig des *Ahlāq-i Muḥsinī* wiedergeben:

Prätext *Ahlāq-i Muḥsinī*

Folgetext *Vīratnaśekharaśikhā*

ḥikāyat:

*atrodāharaṇaṃ ramyā kathaikā bhuvi viśrutā /
yayāho bhūṣite karṇe 'narghatā hṛdi jāyate //*

Anekdote:

An dieser Stelle [folgt] ein Beispiel. Auf Erden ist eine liebe Geschichte bekannt, die – o [Wunder]! –, wenn sie das Ohr schmückt, das Herz unschätzbar [wertvoll] macht. (6.20)

Dies lasse ich teilweise als Explikation (*atra udāharaṇaṃ* ‚An dieser Stelle [folgt] ein Beispiel‘), größtenteils aber als denotative Varianz, genauer: „Addition“³⁸ gelten und spreche nur da von fehlender Korrespondenz, wo der gesamten Strophe jede Spur einer Entsprechung fehlt; hierbei handelt es sich um „Zusätze“.³⁹ Damit lassen sich anhand der Einheit „Korrespondenz“ auch einige quantitativen Angaben zum Text machen, die über die Einzelstellen hinausgehende Einsichten bieten. Beides – qualitative Beispiele und quantitative Übersichten – möge geneigten Lesern einige Kriterien zur Beurteilung der fortlaufenden Übersetzungen von Prä- und Folgetext und ihrer Zuordnung an die Hand geben.⁴⁰

3.2 Methode

Nach welcher Methode hat also Sāhibrām seinen Auftrag umgesetzt, das *Ahlāq-i Muḥsinī* ins Sanskrit zu übertragen? In seiner praktischen Umsetzung sind zunächst drei textglobale Verfahren augenfällig:

(1) Adaptation durch Versifizierung.⁴¹ Dabei sind die meisten Strophen (2 257/2 624) im üblichsten Metrum der Epen und der technischen Sanskritliteratur – der *Anuṣṭubh* – verfasst, was nach den Gepflogenheiten des Sanskrit trotz Veränderung der Form nicht

³⁸ SCHREIBER 1993, S. 232f. ³⁹ SCHREIBER 1993, S. 314–316. ⁴⁰ Die fortlaufende Zuordnung einer deutschen Übersetzung des *Ahlāq-i Muḥsinī* aus dem iranistischen Projektteil ist für die gemeinsame Publikation der Projektergebnisse vorbereitet, aber nicht Teil dieser Dissertation. ⁴¹ Streng genommen ist nicht alles, was die Handschriften als Haupttext überliefern, metrisch: Außerhalb der Strophen finden sich selten prosaische Sprecherankündigungen im Stile des Mahābhārata, noch seltener Ankündigungen und Abschlüsse von Unterabschnitten (vgl. Kapitel 38) und nur im ersten Kapitel auch poetologische Informationen zur Strophe.

unbedingt als Poetisierung, wohl aber als Adaptation an den Zielkontext zu werten wäre.⁴² Darüber hinaus verwendet Sāhibrām eine stattliche Anzahl (368/2 624) von 29 verschiedenen Kunstmetren.⁴³ Zwar sind auch in die Prosa des *Aḥlāq-i Muḥsinī* regelmäßig Verse – teils aus anderen Quellen – eingestreut, doch werden diese in der *Vīratnaśekharaśikhā* meist unmarkiert mit Anuṣṭubhs (ganz: 116/159, teilweise: 123/159) wiedergegeben, nur vergleichsweise selten korrespondieren ihre Kunstmetren mit den Versen des Prätexts (ganz: 27/159, teilweise: 34/159).⁴⁴

(2) Zusatz eines Kommentars zum Haupttext. Weil der Kommentar Sāhibrāms nur ausnahmsweise das *Aḥlāq-i Muḥsinī* erhellt,⁴⁵ ist er gegenüber dem Prätext ein Zusatz. Paratext⁴⁶ ist er fast ausschließlich für die *Vīratnaśekharaśikhā* selbst, indem er ihren Text glossiert und diesen mit Zitaten aus der indischen Rechtswissenschaft, Philosophie, Poetologie und Literatur⁴⁷ untermauert und grammatisch erklärt. Diese Art der Kommentierung und Absicherung passt zur Selbstbeschreibung als *śāstra*⁴⁸ und hat damit ebenfalls adaptierenden Charakter.⁴⁹ Der Gesamteindruck ähnelt durchaus dem des Prätexts, wo Kāṣifī ebenfalls kompilatorisch arbeitet und seine Quellen durch gekonnte Zusammenstellung „verbessern“ will:

Truth be told, by today's standards Kashefi would, in many respects, be considered a plagiarist. His *Akhlaq-e mohseni*, a prosimetrical work on the ethics of kingship, which cites copious lines of poetry without acknowledgement and lifts entire passages from earlier prose works, is a case in point. But according to the aesthetic criteria of his time and, indeed, that of the medieval Arabo-Persian world in general, he was not, by virtue of the fact that he improved on the originals he borrowed from.⁵⁰

(3) Einarbeitung von Zusätzen. Auch im Haupttext finden sich echte Zusätze, also Strophen, die vom Prätext ganz unabhängige Inhalte mitteilen. Ein philologisch starkes Indiz dafür ist die Tatsache, dass sich einzelne Strophen der *Vīratnaśekharaśikhā* auch in anderen Sanskritwerken Sāhibrāms wiederfinden lassen.⁵¹ Zwar steht die von SCHREIBER eingeführte Unterscheidung von Addition und Zusatz auf einer subjektiveren Beurteilungsgrundlage. Doch bietet sie zumindest ein nachvollziehbares Maß dafür, in welchem Umfang Sāhibrām dem Prätext eigenes Material hinzufügt.

⁴² SCHREIBER 1993, S. 273–275 und SCHREIBER 1993, S. 260–262. ⁴³ Eine detaillierte Aufschlüsselung aller verwendeten Metren kann dem Anhang A.3 (S. 1234) entnommen werden. ⁴⁴ Eine Konkordanz der Verse mit Angabe des Metrums im Folgetext findet sich im Anhang A.2.1 (S. 1228). ⁴⁵ Meist ist dies dann der Fall, wenn er im Haupttext etwas kürzt, wie unten beim allgemeinen Verfahren der Kürzung im Abschnitt 3.3.3 (S. 75) gezeigt wird. ⁴⁶ SCHREIBER 1993, S. 233–236. ⁴⁷ Eine detaillierte Auflistung der Zitatquellen findet sich im Literaturverzeichnis unter Primärquellen (S. 1266). ⁴⁸ Vgl. unten S. 42. ⁴⁹ Vgl. SLAJE 2007 zur Bedeutung von Kommentaren in der Sanskritliteratur. ⁵⁰ SUBTELNY 2020, S. 122, Hervorhebung im Original. ⁵¹ Vgl. den Abschnitt 2.1 (S. 22) und besonders den Anhang A.2.2 (S. 1232).

Regelmäßig finden sich Zusätze etwa zu Beginn von Dialogen mit Würdenträgern, denkbar, weil Sāhibrām die unpräventiöse Kürze des *Aḥlāq-i Muḥsinī* dieser Gesprächssituation nicht angemessen fand. In der Anekdote des 2. Kapitels spricht ein Herrscher einen Delinquenten frei, nachdem dieser ihn und die Gerichtsdiener beleidigt hatte. Ein Sekretär wundert sich darüber:

*yekī az ḥawāṣ-i bār-gāh-i
ḥalāfat pursīd*

Einer der Sekretäre des Kalifats fragte:

*athādhikṛtakṛtye ca ślathībḥūte rahasyavit /
jānubhyām dharaṇiṃ gatvādhyakṣaḥ ko 'pi jagāda tam //*

Und als die Amtshandlung beinahe beendet war, kniete sich ein bestimmter Befehlshaber auf den Boden, [weil er die rechte Gelegenheit für] ein vertrauliches Gespräch erkannt hatte, und sprach den [Herrscher] an: (2.31)

*kuśalaṃ te mahārāja dvāpareṇākulo 'smy aham /
viśvāso mayi cet te syāt kiṃcit prcchāmi dehi śam //*

„Wohl dir, Großherrscher! Mich plagt ein Zweifel. Wenn du mir vertraust, gewähre [mir] wohlthätigerweise, [dass] ich etwas frage.“ (2.32)

*sa cākūtarahasyajñāḥ smitvovācātha tam prabhuḥ /
abhayaṃ kathyatām samyag yena dolāyitaṃ manaḥ //*

Und da der Herrscher [seine] verborgene Absicht kannte, lächelte er und sprach zu ihm: „[Dir sei] Sicherheit [gewährt]. Bitte sprich geradewegs, was [deinen] Geist schwanken lässt!“ (2.33)

Hier fasse ich die Zeitangabe in 2.31 *atha adhikṛtakṛtye ca ślathībḥūte* ‚Und als die Amtshandlung beinahe beendet war‘ als Explikation, den Rest dieser Strophe addiert Sāhibrām; demgegenüber sind 2.32 und 2.33 reine Zusätze. Die eigentliche Frage des Sekretärs: *ki ... baḥṣīdan u āzād kardan či būd?* ‚Warum die Verzeihung und Freilassung ...?‘ folgt im *Aḥlāq-i Muḥsinī* unmittelbar auf die mit 2.31 korrespondierende Ankündigung. Sāhibrām gibt sie nach dem höflich herantastenden Wortwechsel erst in 2.34–35 mit drei Teilfragen wieder und entsprechend fällt auch die Antwort ausführlicher aus.

Tabelle 3.1 zeigt zunächst das Verhältnis von Korrespondenzen und solchen Zusätzen in jedem Kapitel. Es wurden insgesamt etwa 38% des edierten Texts als Zusatz gegenüber dem Prätext befunden; der prozentuale Anteil der Zusätze schwankt jedoch von Kapitel zu Kapitel recht stark, am weitesten liegen dabei Kapitel 39 mit etwa 10% und Kapitel 10 mit fast 70% auseinander. Besonders auffällig ist, dass Zusätze in den Kapiteln aus der zweiten Hälfte des Werks (22, 33, 38 und 39) einen wesentlich geringeren Anteil ausmachen als in denen der ersten Hälfte. Sollte dies auf eine Veränderung der Übersetzungsmethode Sāhibrāms im Laufe der Bearbeitung zurückgehen, so könnte sich der mutmaßliche Trend schon in den Kapiteln 16. und 17. abzeichnen.

Tabelle 3.1: Gesamtzahl der Korrespondenzen und Zusätze je Kapitel

Kapitel	Strophenanzahl	mit Korrespondenz	Zusätze	Anteil d. Zusätze
1	134	76	58	43.28 %
2	54	27	27	50.00 %
3	70	32	38	54.29 %
4	83	48	35	42.17 %
5	61	33	28	45.90 %
6	31	14	17	54.84 %
7	119	37	82	68.91 %
8	161	93	68	42.24 %
9	88	28	60	68.18 %
10	139	42	97	69.78 %
11	147	52	95	64.63 %
12	68	33	35	51.47 %
13	202	85	117	57.92 %
16	91	62	29	31.87 %
17	146	94	52	35.62 %
22	134	110	24	17.91 %
33	225	195	30	13.33 %
38	141	103	38	26.95 %
39	477	429	48	10.06 %
Gesamt:	2571	1593	978	38.04 %

Einen detaillierteren Einblick in das Vorgehen Sāhibrāms gewährt die folgende Abbildung 3.2. Jedes rote Rechteck entspricht einer Strophe, die der Autor im Verlauf des Kapitels hinzugefügt hat. Die jeweiligen Abschnitte der Kapitel wurden farblich grob klassifiziert, häufig werden diese Abschnittsgrenzen im Prä- und Folgetext auch explizit benannt.⁵² Daraus lässt sich erkennen, dass Sāhibrām fast immer eine Schlussstrophe hinzugefügt hat und die meisten Definitionen der Kapitelthemen mit mindestens einer zusätzlichen Strophe beginnen, während die Anekdoten meist in Korrespondenz mit dem Prätext begonnen werden. Bis aufs 39. Kapitel fügt er zudem das meiste Material *en bloc* hinzu, macht also tendenziell mehrere Strophen umfassende Exkurse von seiner Vorlage.

Diese Übersicht zur Praxis Sāhibrāms legt bereits nahe, dass es sich bei der *Viraratnaśekharaśikhā* nach den von SCHREIBER aufgestellten Kriterien um eine interlinguale Bearbeitung, nicht um eine Übersetzung handeln dürfte. Denn die Menge an Zusätzen – fast der gesamte Kommentar und etwa 38% des Haupttexts – gibt einen deutlichen Hinweis auf eine hochrangige implizite Varianzforderung.

⁵² Vgl. Abschnitt 3.2.3 (S. 48).

Abbildung 3.2: Verteilung der Zusätze über den hier edierten Text

3.2.1 Selbstbeschreibung

Doch wie steht es um die expliziten Forderungen, die Sāhibrām an sein Werk stellt? Die wenigen Textpassagen der *Vīratnaśekharaśikhā*, aus denen wir etwas über ihren Entstehungskontext erfahren, konzentrieren sich auf das erste Kapitel. Sāhibrām schickt dem eigentlichen Kapitelthema (1.88–134) ganz analog zur separaten Vorrede des *Ahlāq-i Muḥsinī* eine Einleitung (1.1–87) voraus. Darin reflektiert er nicht etwa zu Beginn über sein Vorhaben und seine Vorgehensweise,⁵³ sondern flicht die ganz im ausladenden Stil des gesamten Werks gehaltenen Überlegungen an genau jene Stelle ein, wo auch Kāṣifī den Hintergrund zur Abfassung des Prätexts erörtert. Im Kommentar zu 1.63 *racaye* ‚ich fertige/ich verfasse‘ stellt er zunächst heraus, dass damit keine neue Komposition gemeint sei, sondern er ein altes Werk „durch gute Abfassung für den (oder die) guten Empfänger“ geeignet machen werde.⁵⁴ Die darauf folgende Strophe 1.64 soll weiter klären, was das bedeute, doch lässt sich daraus lediglich sicher ableiten, dass Sāhibrām mehr als eine sprachliche Transformation beabsichtigt: das Ergebnis soll *vivalitā* ... *Samskṛtāmbinī-syāt* ‚abgewandelt ... dem Sanskrit angepasst werden‘; die Details seiner Erklärung bleiben dunkel.⁵⁵ Seine Vorlage bezeichnet er dort als *Sat-kathā-sāra-śailī* ‚Wesen der Essenz der guten Erzählungen‘, was eine vage semantische Entlehnung des Populärtitels *Ġawāhir al-asrār* ‚Essenzen der Geheimnisse‘ sein könnte und damit übereinstimmen würde, wie Sāhibrām auch mit anderen Werktiteln verfährt.⁵⁶ In 1.65 gibt er noch einen weiteren Titel an, mit dem auch auf die Vorlage verwiesen wird: *Su-śīla-śailī* ‚Wesen von [Menschen] mit gutem Charakter‘. Hiermit könnte Sāhibrām – ebenfalls semantisch entlehnend – die Variation von *Ahlāq-i Muḥsinī* ‚Muḥsins Ethik‘ als *ahlāq-i muḥsinīn* ‚Ethik der Wohltäter‘ wiedergegeben haben, die Kāṣifī selbst in seiner Vorrede erwähnt.⁵⁷ Dazu würde passen, dass Sāhibrām seinem eigenen Werk mit Verweis auf diese zwei Titel ebenfalls einen zweiten Titel geben will. Dieser soll lauten: *Sad-ratna-śekhara-śikhā*. Und auch er unterscheidet sich vom häufigsten Titel der Kolophone *Vīra-ratna-śekhara-śikhā* durch eine Verallgemeinerung des Teils (*vīra-*), der den Patron des Werks, Ranbir Singh (Sanskrit *Raṇa-vīra-simha*), vertritt.

Im weiteren Verlauf des Werks verschwimmt die Trennung zwischen Vorlage und eigenem Werk jedoch terminologisch; wie die folgende Liste aufzeigt, verwenden die

⁵³ Vgl. etwa Śrīvara: *Kathākautuka* 1.2f. und Bhaṭṭāhlādaka: *Delarāmākathāsāra* 1.2. ⁵⁴ *racaye* = *racanayā nibadhnāmi*. *racaye ity anenāpūrvavatavam asyā nirastam. purāṇanibaddhām eva sadracanayā satpātropayogyāṃ kariṣye iti* ... ⁵⁵ Vgl. die tentative Übersetzung von 1.64 und des Kommentars mit den entsprechenden Fußnoten; einem sicheren Verständnis steht insbesondere die kuriose Fixierung auf die Schriftform im Wege, an deren Stelle eine Thematisierung von Sprache oder Text zu erwarten wäre. ⁵⁶ Vgl. unten Tabelle 3.6. ⁵⁷ Korrespondenz zu 1.5.

Kolophone *Suśīlaśailī* als gleichberechtigten Titel⁵⁸ und geben weitere Variationen von *-ratna-śekhara-śikhā* an (die Angaben in eckigen Klammern finden sich in den Kolophonen des Kommentars):

1. <i>Vīratratnaśekharaśikhā</i>	1[1], 2[2], 3, [4], 5[5], 6[6], 7[7], 8, 9[9], 11[11], 12, 13, 16, 17[17], 22, 33, 38[38], 39[39], 40
1a. <i>Ratnaśekharaśikhā</i>	4, [8], 10, [13]
1b. [<i>Raṇavīraśikhāśekhara</i>]	[10]
1c. [<i>Ratnaśekhara</i>]	[12], [40]
1d. [<i>Vīratratna-śekhara</i>]	[16]
2. <i>Suśīlaśailī</i>	12, [17], 22[22], 33[33], 38[38], [40]

Wenn Sāhibrām weder Autor – entgegen seines Verfahrens bei den meisten Personennamen⁵⁹ – noch Titel seiner Vorlage in entlehnter Form benennt, und die Titel, die er 1.64 und 1.65 ansetzt, nur an dieser Stelle für die Vorlage und darüber hinaus für sein eigenes Werk gebraucht,⁶⁰ klingt das nicht gerade nach Offenlegung, sondern nach Anverwandlung. Damit ist aber auch nicht klar zuzuordnen, inwieweit die Reflexionen Sāhibrāms über das Werk seine Rezeption des Prätexts widerspiegeln oder ob sie ausschließlich Stilisierung seines Folgetexts sind. Die einzige Charakterisierung, die nur auf eine fremdländische und fremdsprachliche Quelle verweisen kann, bleibt das vage *iyam yavana-lipi-nibaddhā* ‚das in der Schrift der Westler geschriebene [Werk]‘ in 1.64.⁶¹ Darüber hinaus finden sich zu Beginn einiger Abschnitte Gattungsverortungen wie etwa 4.24 *tathā ca śrūyate ... atra [= asyām nītau]* ‚Und so hört man in diesem [nīti-Werk]‘ oder 8.24 *tathānyatrāpi ... nītipaddhatau* ‚Und so wird auch andernorts im nīti-Leitfaden ...‘, die offenbar auf andere Texte verweisen, denkbar auf den Prätext. Diese Verortung unterscheidet sich jedenfalls nicht von Selbstzeugnissen im Kommentar wie sub 4.6 *nīti-śāstratvād asya ...* ‚weil dies ein nīti-śāstra ist ...‘

Doch ist diese Selbstbeschreibung – wenn man sie ausschließlich vom Zielkontext, der Sanskritliteratur, bedenkt – erklärungsbedürftig: *śāstra* kann schon stilistisch nicht

⁵⁸ Vgl. etwa Kolophon zu 12: *iti śrīVīratratnaśekharaśikhāyām Suśīlaśailīaparābhīdhānāyām ...* mit dem Kolophon zu 38: *iti śrīVīratratnaśekharaśikhāparābhīdhānāyām Suśīlaśailīyām* Vgl. auch den Zusatz 38.113–114, wo unter der Ankündigung *atha Suśīlaśailīparibhāṣā* der Zweck des Folgetexts ausgeführt wird. ⁵⁹ Vgl. Abschnitt 3.3.1 (S. 57). ⁶⁰ Auf die entsprechenden Belege für *Suśīlaśailī* wurde verwiesen; *Sat-kathā-sāra-śailī* kommt im edierten Text so nicht noch einmal vor, jedoch gebraucht Sāhibrām im allerersten Kommentar ein ganz ähnliches Wort: *athātra satkathāsārasudhāyām Vīratratnaśekharaśikhāyām ...* ‚Nun in diesem Nektar der Essenz guter Erzählungen namens Vīratratnaśekharaśikhā ...‘ ⁶¹ Zu dieser Bedeutung bei Sāhibrām vgl. Wortschatz → *yavana*, was eine spezifischere Bedeutung auch hier unwahrscheinlich macht; vgl. OGURA 2015 und SLAJE 2005 S. 6f.

die strenge wissenschaftliche Argumentation meinen, die Eindeutigkeit verlangt,⁶² wenn der Autor keine Gelegenheit auslässt, Mehrdeutiges eigens herauszustellen, und sich zum Herrscherlob auch lautakrobatischer Stilmittel bedient.⁶³ Verstehen wir *śāstra* im weiteren Sinne als einen Leitfaden, der eine gewisse traditionelle Autorität ausstrahlt oder erzeugt,⁶⁴ so könnte *nīti* nicht die politische Wissenschaft, sondern die Erzählwerke über Lebensklugheit meinen. Diese haben bekanntermaßen auch die persische Erzählliteratur nachhaltig geprägt. Kāṣifī höchstpersönlich rezipierte mit seinem *Anvār-i Suhaylī* das arabische *Kalīla wa-Dimna* des Ibn al-Muqaffa' (8. Jh.), welches wiederum auf einer verlorenen mittelpersischen Übersetzung des *Pañcatantra* beruhte.⁶⁵ In seinem literarischen Schaffen finden sich also sowohl Anleihen aus der indischen *nīti* als auch die Weiterentwicklung der perso-islamischen *aḥlāq*-Literatur, die Sāhibrām als Vorlage gebrauchte; Beides wurde im mogulzeitlichen Indien als Literatur zur Regierungskunst rezipiert.⁶⁶

Doch trifft auch *nīti* in diesem Sinne nicht den Charakter der *Vīratnaśekharaśikhā*. Denn die indischen Vertreter dieser Gattung, wie der *Pañcatantra*- oder *Vikrama-Zyklus* sind schwerpunktmäßig Illustrationen strategisch klugen Handelns, in denen Moral eher instrumentellen Wert für den unmittelbaren Nutzen des Handelnden hat. Hier aber wird der von Kāṣifī kodifizierte Wertekatalog gestützt auf geistige Autoritäten dem Herrscher mit blumigen Versprechen auf immerwährenden Ruhm und jenseitige Ziele angepriesen;⁶⁷ mit dem unmittelbaren Nutzen für den Patron, dass ihm diese Werte auch ohne weiteres Zutun angedichtet werden.⁶⁸ Wenn Hertel zum 1803 erschienenen *Aḥlāq-i Hindī* anmerkt, die Übersetzung "Indian Ethics" werde dem Sinn nicht gerecht, weil *aḥlāq* eigentlich *nīti* wiedergebe,⁶⁹ so scheint mir bei der *Vīratnaśekharaśikhā* genau der umgekehrte Fall vorzuliegen: *nīti* orientiert sich sinngemäß

⁶² SLAJE 2007, S. 81. Wohl aber bedient sich Sāhibrām aus dem wissenschaftlichen Diskurs, vgl. S. 48.

⁶³ Vgl. 1.46–61 und besonders Anhang A.3.2 (S. 1237). ⁶⁴ POLLOCK 1989, S. 25f. ⁶⁵ Vgl. GROTZFELD u. a. 2011. ⁶⁶ Vgl. ĀLAM 2004, S. 75 und TRUSCHKE 2016, S. 146–153. Womöglich spielt Sāhibrām sub 1.64 vage auf diese literarische Entlehnungsgeschichte an, wenn er erklärt ... *sarvasya Saṃskṛta-mūlatvāt* ,... weil alles im Sanskrit wurzelt'. ⁶⁷ Besonders anschaulich wird dies, wenn Sāhibrām in 10.42–76 *nīti* und *naya* als Form des Kapitelthemas *vinaya* 'Anstand' ausschmückt. ⁶⁸ Stojan MICHAŁOWSKI hat in seinem satirischen Fürstenspiegel *Buch für das bulgarische Volk* (1897) den moralischen Schleier gelüftet, indem er seinen scheidenden Wesir mit dem gattungstypischen Pathos nur Prinzipien lehren lässt, die auf Machterhalt abzielen; dabei kommt er immer wieder auf die Förderung der Laster, vor allem der Korruption innerhalb des Hofes zurück, weil die Komplizenschaft in der Ausbeutung der Subjekte der beste Garant von bedingungsloser Loyalität zur Zentralgewalt sei. Eine deutsche Übersetzung mit vielen aktuellen Verweisen hat jüngst Ilija TROJANOW vorgelegt. Zur Rolle der Literaten reflektiert TROJANOW 2025, S. 32: „Obwohl die unzähligen historischen Beispiele bestens bekannt sind, fehlt es in der Literatur an ungeschminkten Beschreibungen der machtpolitischen Realitäten, es dominiert die illusionäre Schönrederei. Unzählige Intellektuelle haben sich als Make-up-Künstler der Herrschaft verdingt, nur wenige haben sie entschieden abgeschminkt.“ ⁶⁹ HERTEL 1920, S. 96f.

eher an *aḥlāq*. Ich fasse dies als zeitgenössisch übliche lexikalische Ersetzung, die wahrscheinlich als unmarkiert äquivalent empfunden wurde.⁷⁰

3.2.2 Der Titel: Ein Schmuckstück für den royalen Bräutigam

In 1.80–88 legt Sāhibrām die Titelbestandteile *ratna-śekhara* ‚Juwelenbrosche‘ und -*śikhā*, hier: ‚Aigrette‘ als zwei Teile einer Ornamentgruppe aus, die zugleich für Herrscher und für Bräutigame schicklich sei. Auch im weiteren Verlauf des Werks streut er entsprechende Hinweise ein, dass dieses Schmuckstück „vorzüglich“ und „zum Bräutigam“ mache – ein Doppelsinn von *vara*.⁷¹ Doch verbirgt sich dahinter etwas durch und durch Reales:

Von Juwelenschmuck auf Turbanen erfährt man bereits aus der Beschreibung von Harṣas Krönung (reg. 1089–1100) in Kalhaṇas *Rājatarāṅginī*.⁷² Die Praxis, den Turban mit (1) den zur Aigrette (persisch *kalgī*)⁷³ zusammengefassten Schopffedern, vornehmlich des Graureihers, zu schmücken, gelangte erst mit den Moguln als Insignie aus Zentralasien auf den Subkontinent. Kaschmir hatte günstige natürliche Voraussetzungen, um diese Mode zu bedienen; Walter LAWRENCE schrieb noch 1895:

Ardea cinerea. The Blue Heron (Kashmiri, *Breg*). Very common all over the valley ... Heronries exist at Koolgam and many other places, ... The heron is a royal bird in Kashmir, and the right to collect the head feathers is farmed out to men who watch the heronries in the moulting season. These men also keep tame herons, using them to attract wild birds, which are caught in nooses set round where the tame birds stand tethered leg-deep in water. This heron farming is said to be on the wane now, there being little demand for the feathers.⁷⁴

Die Form der meist an der Spitze beschwerten Federn inspirierte das andere der Herrscherklasse vorbehaltene Schmuckstück, (2) die tropfenförmigen Juwelenbrosche (persisch *sar-pīč* / *-pīš*),⁷⁵ welche schließlich zahlreiche Modifikationen und Erweiterungen erfuhr.⁷⁶ Beide Elemente wurden zunächst gemeinsam als royaler Schmuck, insbesondere von Prinzen getragen.⁷⁷ Durch die kulturelle Vorbildwirkung des Mogulhofs verbreiteten sich neben den Moden das zur Erfüllung der höfischen Bedürfnisse nötige Schmuckhandwerk im Herrschaftsgebiet, auch die kaschmirische Goldschmiedekunst

⁷⁰ Vgl. GRIERSON, S. 661 sub *nīth* 2 „moral philosophy“ und SHAKESPEAR, S. 1810 sub *nīt-shāstr*: „Ethics, moral philosophy“. ⁷¹ Vgl. 7.22 und 9.36. Vgl. ferner für die Beschreibung von *śekhara* und *śikhā* 3.68, 7.106, 10.13, 13.61 und 16.9–13. ⁷² Kalhaṇa: *Rājatarāṅginī*, Ed. STEIN 7.876, vgl. dazu SLAJE 2019b, S. 136–139, 310n197 und WILKE 2018, S. 151–153. ⁷³ In dieser Form auch ins Hindi/Urdū entlehnt; MCGREGOR, S. 177. STEINGASS, S. 1042f. kennt überdies noch die Schreibweisen *kalagī* und *kal(a)kī*.

⁷⁴ LAWRENCE 1967, S. 126f. Hervorhebungen im Original. ⁷⁵ Hindi *sar-pec*; MCGREGOR, S. 990 sub ²*sar*. ⁷⁶ UNTRACHT 2008, 381f. ⁷⁷ Vgl. UNTRACHT 2008, 382f.

profitierte maßgeblich davon und florierte.⁷⁸ Der Mogulstil blieb auch in den Nachfolgereichen im Nordwestindien des 18. und 19. Jahrhunderts bestimmend und schlug sich entsprechend im Kleidungsstil der Dogras nieder.⁷⁹ Auffällig häufig finden sich Gulab und Ranbir Singh während ihrer Amtszeit als Mahārāja mit der Ornamentgruppe *sar-pīč* und *kalgī* dargestellt.

Abbildung 3.3: Ranbir Singh, der Vīra mit Śikhā und Ratna-śekhara (zwischen 1868 und 1876, Ethnologisches Museum, Berlin: <https://id.smb.museum/object/1349130>)

⁷⁸ Vgl. ABRAHAM 1964, S. 111, wo der *sar-pīč* explizit als landestypischer Kopfschmuck für Männer erwähnt wird und UNTRACHT 2008, S. 382f. ⁷⁹ Vgl. HANDA 1998, S. 178–181.

Zwei Fotografien von Ranbir Singhs *darbār*, die zwischen 1873 und 1876 entstanden sein dürften, legen nahe, dass die vollständige, aus beiden Elementen bestehende Ornamentgruppe der Herrscherfamilie in Abgrenzung zum restlichen Hof vorbehalten war;⁸⁰ auch andere Darstellungen der Dogra-Prinzen zeigen ihre Turbane mit beiden Elementen verziert.⁸¹

Unter kaschmirischen Paṇḍits diente der so geschmückte Turban jedoch auch als Festtagsbekleidung, besonders als Bräutigamsschmuck bei der Hochzeit.⁸²

In the old days every man of position wore a plume of herons' feathers (*gund*),⁸³ and on marriage occasions the bridegroom dons the plume. The feathers are carefully kept in round boxes and are handed down as heirlooms.⁸⁴

Darin zeigt sich einerseits die exponierte Stellung dieses Ereignis', das LAWRENCE als letzte rituelle Hauptrolle eines kaschmirischen Hindu vor seiner Bestattung beschrieb.⁸⁵ Andererseits wird hier auch ein gewisser politischer Anspruch der Paṇḍits greifbar, wie aus der Nachahmung des Habitus der Herrschaftseliten in der festlichen Ansprache des Brautpaars ersichtlich ist:

On the happy day the bridegroom, richly attired, decked with jewels, and brave with herons' plumes, sets out to the bride's house in a boat or on a horse. He is called on this day the Mahārājā and the bride is the Mahārānī.⁸⁶

Damit können wir den Titel *Viraratnaśekharaśikhā* in dieser Auslegung als ‚Juwelenbroche und Aigrette des Ranbir [Singh]‘ übersetzen und würden der Metaphorik entsprechend eine Hochzeit, eine Krönung⁸⁷ oder einen sonstigen staatsmännischen Festakt als Anlass der Überreichung erwarten. Doch bietet die Datierung des Werks hierfür keinen offensichtlichen Anknüpfungspunkt.⁸⁸

Diese akkulturierende Art der Titelwiedergabe werde ich als Adaptation. Für die Aufnahme des Patrons im Titel ist das selbsterklärend. Die mit dem restlichen Titel bezeichnete Ornamentgruppe hingegen erscheint bisher als reiner Zusatz, doch gebraucht

⁸⁰ Vgl. VIII C 1829 der Staatlichen Museen zu Berlin, Ethnologisches Museum und Mss Eur G38/1(12q) der India Office Library; KRAUSE 2016, S. 57–61 identifiziert die dargestellten Personen und setzt diesen Zeitraum an. ⁸¹ Vgl. etwa die Lithographie von Amar Singh (1864–1909) bei PRINSEP 1879, S. 234. ⁸² Kaschmir ist in dieser Hinsicht sicher nicht einzigartig, UNTRACHT 2008, S. 381 zeigt einen Bräutigam aus Jaipur in "traditional dress for the occasion, as a Rajput maharaja". Vgl. auch HONIGBERGER 1852, S. 202: "The more opulent [Sikhs, M.M.] add to this head-dress pieces of silk, embroidered with silver and gold; also hooks and clasps, with projecting feathers, and a variety of pearls and precious stones." ⁸³ Vgl. auch GRIERSON, S. 290, sub *gōṇā*: "a plume of heron's feathers bound up with pearls, precious stones, and gold and silver wire. It is worn on a turban on state occasions ..." ⁸⁴ LAWRENCE 1967, S. 118. ⁸⁵ Vgl. LAWRENCE 1967, S. 262. ⁸⁶ LAWRENCE 1967, S. 261. ⁸⁷ Zur indischen Vorstellung vom Herrscher als Gatten der Erde vgl. HARA 1973. ⁸⁸ Vgl. den Abschnitt 2.1 (S. 21).

Sāhibrām „Juwelenbrosche“ und „Aigrette“ nicht nur auf der Bildebene, wie der folgende Abschnitt darlegt.

3.2.3 Strukturierung des Werks mit Rückgriff auf Titelbestandteile

Gleichzeitig ordnet Sāhibrām den Titelbestandteilen nämlich Strukturen innerhalb seines Werks zu; und manches davon hat eine Entsprechung im *Ahlāq-i Muḥsinī*. In 1.80 führt er *ratna* ‚Juwel‘ als eigene Bezeichnung für die im Prätext *bāb* ‚Tor‘ genannten Kapitel ein. Danach entwickelt er die oben erklärte Ornamentgruppe und die Werkstruktur parallel. Doch bleibt fraglich, wie weit die Parallelen gehen sollen, denn *śikhā* und *śekhara* dienen Sāhibrām im Werk als Abschnitte innerhalb jedes Kapitels, was schwer mit der 1.82 betonten Zusammengehörigkeit von *ratna-śekhara* ‚Juwelenbrosche‘ und dem singularen Charakter der *śikhā* in Übereinstimmung zu bringen ist. Wohl ist vorstellbar, dass eine einzige über der Brosche mit Juwelen prangende Aigrette sich in allen Juwelen widerspiegelt und so metaphorisch als Teil all dieser 40 „Juwelen“ genannten Kapitel anzusehen ist. Doch soll das Gleiche auch für die Brosche gelten, in der die Juwelen eingefasst sind? In der Praxis verfährt Sāhibrām jedenfalls hier nicht kohärent und bezeichnet die Kapitel in Haupttext und Kommentar mal als *dvāra*, *dvār*, *ratna* und selten auch *ratna-dvāra*.

śikhā und *śekhara* werden als Abschnitte erst im Laufe des Werks klarer fassbar. In der Hinleitung (*avatāraṇikā*) zu Strophe 1.106, dem ersten Übergang innerhalb der Behandlung eines Kapitelthemas, führt er aus:

ittham vidhidesīyaṃ śikhāvākyam upari samsthāpya arthavādadeśīyaṃ śekhararatna-vākyam racayitum ākhyāyikāṃ udāharaṇatayā avatārayati: śrūyate ityādinā dvārāntam. ittham eva ca sarvadvāreṣu śikhāśekharakalpanā svayam ūhyā.

Nachdem [der Autor] so die einer Vorschrift [der Veda-Exegese] ähnelnde „Aigrette“-Aussage oben⁸⁹ platziert hat, führt er von „[Zu diesem Thema] hört man ...“ bis zum Ende des Kapitels eine Anekdote als Beispiel ein, um die einer Erklärung [der Veda-Exegese] ähnelnde „Broschenjuwel“-Aussage zu verfassen. Und genau so ist in allen Kapiteln die Bestimmung von „Aigrette“ und „Brosche“ elliptisch zu ergänzen.

Tatsächlich erfolgt aber in fast jedem der hier edierten Kapitel der Hinweis auf diese Aufteilung in abnehmender Ausführlichkeit.⁹⁰ Schließlich vermerkt Sāhibrām nur noch lakonisch:

⁸⁹ *upari* ‚oben‘ wurde 1.83 auf die Metaphorik der Ornamentgruppe bezogen, weil die Aigrette die Brosche überragt. ⁹⁰ Vgl. Kommentare vor 1.106, 2.25, 3.37, 4.24, 5.20, 6.20, 7.26, 8.68, 8.141, 8.150 (mit dem Synonym *āpīḍikā* für *śekhara*), 9.77, 10.82, 11.39, 12.30, 13.61, 13.166, 13.191, 17.27, 17.48, 17.100, 22.74, 22.79, 22.123, 33.22, 33.87, 33.108, 33.147, 33.172, 33.187, 33.192, 39.23, 39.49, 39.163 und 39.450.

atra śekharayati: ...

[Ab] hier „broschiert“ [der Autor]: ... (vor 33.87)

Dass Sāhibrām hier mit *vidhi* ‚Vorschrift‘ und *artha-vāda* ‚Erklärung‘ tatsächlich auf Kategorien der Veda-Exegese anspielt, zeigen die Zitate aus der Taittirīya-Saṃhitā 2,1.1, welche sub 8.68 die Domäne von *śikhā* respektive *śekhara* erklären sollen. Doch ist dies die einzige ausführlichere Erklärung dieser Zuordnung. Aus der Korrespondenz mit dem *Aḥlāq-i Muḥsinī* erhellt, dass die *śekhara*-Abschnitte dem zuweilen explizit als *ḥikāyat* angekündigten Abschnitt der illustrativen Geschichte – hier: ‚Anekdote‘ – entsprechen.⁹¹ Damit kann dies als Adaptation unter vervollständigenden Zusätzen gelten, weil die definitorischen Abschnitte im Prätext nicht eigens angekündigt werden.

Sāhibrām führt sub 5.1 noch eine andere Aufteilung an und zwar das mit einem Zitat von Vātsyāyana dargelegte dreistufige Vorgehen eines Lehrwerks (*śāstrasya pravṛttiḥ*): *uddeśa* ‚Angabe [des Gegenstands]‘ – *lakṣaṇa* ‚Kennzeichen [des Gegenstands]‘ – *parīkṣā* ‚Untersuchung [des Gegenstands]‘.⁹² Zwar nimmt er hier keine explizite Zuordnung vor, doch knüpft sich dieser Exkurs an die Erklärung von *kṣamākhyā saddvāḥ* ‚das ‚Duldsamkeit‘ genannte, gute Tor‘, eine Benennung, die zuerst im als *uddeśa-grantha* bezeichneten Abschnitt (1.70–78)⁹³ vorkommt. Der Verweis auf diesen Abschnitt erfolgt fast zu Beginn jedes Kapitelthemas,⁹⁴ wenngleich die zitierte Form wegen der Vorliebe zur Synonymbildung nicht immer mit dem dort angegebenen Titel übereinstimmt.⁹⁵ Mit diesen Verweis kündigt er zuweilen an, *lakṣaṇa* und *udāharaṇa* ‚Beispiel‘ aufzuzeigen.⁹⁶ Ob letzteres eine ähnliche Funktion wie die *parīkṣā* ‚Untersuchung‘ im obigen Dreischritt erfüllen soll, sagt er nicht.⁹⁷ Doch fällt auf, dass bei der Ankündigung der *śekhara*-Abschnitte oft mit *udāharaṇa* verwandte Begriffe gebraucht werden.⁹⁸ Ich ordne daher tentativ *lakṣaṇa* ‚Definition‘ und *udāharaṇa* ‚Illustration‘ als vage Anleihen aus dem scholastischen Diskurs ebenfalls der *śikhā* respektive *śekhara* zu und sehe darin eine weitere Adaptation mit Zusätzen.

Eine Übersicht zur Übertragung und Ausdeutung von Titel und Struktur gibt Tabelle 3.2. Da die *Vīratatnaśekharaśikhā* als Sanskrittext weder Anspruch auf durchgehend wissenschaftliche Argumentation – wie oben beschrieben – erheben kann, noch ernstlich – wie im Folgenden dargelegt – orthodoxe Veda-Exegese betreibt, scheint es, dass diese Deutungsfolien den Folgetext breit, aber nicht unbedingt kohärent in der Zielkultur verwurzeln sollen.

⁹¹ Vgl. Korrespondenz zu 6.20, 39.23, 39.163 und 39.450. ⁹² Die Übersetzung folgt an dieser Stelle OBERHAMMER. ⁹³ Ich übersetze der Einfachheit halber ‚Inhaltsverzeichnis‘. ⁹⁴ Meist als *uddiṣṭa* im Kommentar zur ersten Strophe eines Kapitels. ⁹⁵ Vgl. Abschnitt 3.3.2 (S. 65). ⁹⁶ Vgl. sub 1.88, vor 3.1, vor 10.1 und vor 13.1. ⁹⁷ Nach OBERHAMMER sub *tantrayuktiḥ* wäre *udāharaṇa* als Synonym zu *nidarśana* verstanden eher ein ‚Kompositionselement eines wissenschaftlichen Werks‘. ⁹⁸ Vgl. Kommentar vor 1.106, 2.25, 3.37, 4.25 sowie den Anfang von 33.187 und 39.450.

Tabelle 3.2: Übersicht strukturelle Übertragung

	Ahlaq-i Muḥsinī	Vira-ratna-śekhara-śikhā	Entsprechung Veda-Exegese	Entsprechung Scholastik
Patron	Abū l-Muḥsin Mīrẓā	Ranbir Singh (Rāṇa-vīra-siṃha)		
Hauptitel	<i>Ahlāq-i Muḥsinī</i> Muḥsins Ethik	<i>Vīraratnaśekharaśikhā</i> Juwelenbrotsche und Aigrette des Ranbir		
Titelvariation	<i>ahlāq-i muḥsinīn</i> Ethik der Wohltäter	[= <i>Su-śīla-śailī</i> ?] Wesen der Charakterguten] <i>Sad-ratna-śekhara-śikhā</i> Juwelenbrotsche und Aigrette der Guten (1.63)		
Nebentitel	Ġawāhir al-asrār Essenzen der Geheimnisse	[= <i>Sat-kathā-sāra-śailī</i> ?] Wesen der Essenz guter Erzählungen]		
Einleitung	<i>dībāča</i> Vorwort	<i>kathā-mukha</i> Vorwort (1.1–69)		
Inhaltsverzeichnis	Ende von <i>dībāča</i>	<i>uddēša-grantha</i> Inhaltsverzeichnis (1.70–78)		<i>uddēša</i> Nennung
Abteilung von 10 Kapiteln	–	<i>khaṇḍa</i> Abteilung		
Kapitel- bezeichnung	<i>bāb</i> Tor	<i>ratna / dvār(a) / ratna-dvāra</i> Juwel / Tor / Juwel-Tor		
Thema	–	<i>śikhā</i> Aigrette	<i>vidhi</i> Vorschrift	<i>lakṣaṇa</i> Definition
Anekdoten(n)	<i>ḥikāyat</i> Anekdote	<i>śekhara</i> Brotsche	<i>artha-vāda</i> Erklärung	<i>dr̥ṣṭānta, udāharana,</i> <i>nidar̥ṣana</i> Beispiel
Kommentartitel	–	(<i>Pada</i>)- <i>saṃketa</i> Verbindung (der Worte) [mit ihrer Bedeutung]		
Abschnitt im Kommentar	–	<i>prabhā</i> Lichtstrahl		

Bemerkenswert ist dies auch deshalb, weil in der Überlieferungskritik gern strukturelle Kohärenz und Einfachheit als Kriterium für Ursprünglichkeit angesetzt werden. Hier muss aber gerade die multiple, nur marginal bedeutungstragende Strukturierung als ursprünglich gelten. Wäre Sāhibrāms Werk einige Jahrhunderte älter und womöglich nicht gesichert, dass der Kommentar vom Autor des Grundtexts höchstpersönlich verfasst wurde, hätte dies zu recht Argwohn wecken können. So bleibt jedenfalls offenkundig, dass diese Aigrette in der Hauptsache ein Schmuckstück aus fremden Federn ist.

3.2.4 Gott und die jenseitige Welt

Religiöse Inhalte durchdringen das *Ahlāq-i Muḥsinī* in vielfältiger Weise. Der Koran ist das meistzitierte Werk zur Definition der Kapitelthemen, die ersten 7 Kapitel widmen sich explizit Eigenschaften, die in Beziehung zu Gott stehen,⁹⁹ und die Anekdoten berichten von Muslimen, Derwischen und Moscheen, aber auch von Zoroastriern.¹⁰⁰ Wie hat Sāhibrām diese Themen bearbeitet?

Koranverse und Hadithe kündigt er regelmäßig als *śruti* ‚Offenbarung‘ an,¹⁰¹ nur in 22.10 folgt auf diese Ankündigung tatsächlich ein Upaniṣad-Zitat, ansonsten verschiedenen freie Übertragungen;¹⁰² aber ebenso kündigt er auch vereinzelt Sprichwörter an.¹⁰³ Für eigene Exkurse gebraucht er *śruti* allerdings auch im engeren Sinne als Verweis auf Upaniṣads, wie bei dem direkten Zitat von Taittirīya-Upaniṣad 1.3 in 5.52.¹⁰⁴ Diese eklektische Verwendung von Überlieferungskategorien ist besonders befremdlich, weil er seiner Strukturierung ja explizit Kategorien der Veda-Exegese unterlegt, die einen abgeschlossenen Kanon der Offenbarungsliteratur voraussetzen.

Wenn im *Ahlāq-i Muḥsinī* von *musalmān(ān)* ‚Muslim(en)‘ die Rede ist, gibt Sāhibrām dies nicht einheitlich wieder, doch handelt es sich meist um mehr oder weniger auf den

⁹⁹ Korrespondenz zu 1.68. ¹⁰⁰ So bei den zahlreichen Anekdoten über den Sassaniden-Herrscher Ḥusrau I Anuṣīrwan (r. 531–579), dessen Zoroastrismus in der Korrespondenz zu 8.156–157 thematisiert wird. Vgl. auch Abschnitt 3.3.1 (S. 60). ¹⁰¹ Der Koran wird auch in Salakṣas Persisch-Sanskrit-Wörterbuch Šabdaviṣā als *śruti* erklärt; vgl. TRUSCHKE 2012, S. 640. ¹⁰² Besonders klar sub 3.2: *śrutvā = śrutito 'vadhārya ... iti. idam īśvaramukhena śrutivacanam*. Vgl. ferner 1.30, 4.22, 8.81, 10.26, 11.21. Die Korrespondenz zu 5.5 adaptiert er stärker und untermauert das eingebürgerte Zitat im Kommentar mit Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad und Bhagavadgītā. In 39.151 überträgt er *hadīt* indes als *smṛti* ‚Überlieferung‘. Vgl. auch OGURA 2015, S. 194f. und SLAJE 2005, S. 6f. ¹⁰³ Bei dem arabischen korrespondierend zu 12.59 ließe sich vermuten, dass Sāhibrām es aufgrund des Sprachwechsels für autoritativer hielt als es ist. Vgl. auch 39.434.

¹⁰⁴ Den Gegenstand von *śruti*, *smṛti* und *purāṇa* charakterisiert er in 10.135: [*śrutismṛtipurāṇeṣu:*] *tridhā hi saṃkṣepato vidyā: vidheyasūcanam tatprakāśanam arthavādaiś ca tatsamāśvāsajanānam iti krameṇopanyāso 'yam: śrutitīyādi*.

Kontext angepasste, explizierende Variationen von „gute Menschen“,¹⁰⁵ worauf auch im Prätext die Betonung liegen dürfte, weil es hier um für Herrscher schützenswerte Subjekte und nicht betont um die Religionszugehörigkeit geht. Auch stärker konkretisierende Wiedergaben finden sich, wie *sārthavāha* ‚Händler‘ in 39.39, wo der Schutz der Betreffenden vor Wegelagerern thematisiert wird. Ganz ähnlich verfährt er mit Derwischen, die meist unmarkiert als *sādhu* ‚Heilige‘ oder *muni* ‚Weise‘ wiedergegeben oder konkreter auf den Kontext angepasst werden: Wie in der Anekdote 4.25–82, wo der *dar-wiś* des Prätexts – ‚Derwisch‘ und zugleich: ‚arm‘ – zum *śītālum kanthāvr̥takalevaram ... bhikṣu[m]* ‚frierenden Bettler, [da] sein Körper nur mit Lumpen bedeckt war‘¹⁰⁶ wird; denkbar, um den zu Pferde heran reitenden Herrscher noch stärker mit jenem in Kontrast zu setzen. Moscheen adaptiert Sāhibrām in zwei Korrespondenzen als Tempel.¹⁰⁷ In einer dritten, wo die *mihrāb* ‚Gebetsnische‘ in der Moschee für die Anekdote wichtig ist, beschreibt er diese Szenerie als *sādhāra-pastye śivikā* [= *śiro-naty-āsthānī*]-*upari* ‚im Gemeindehause über der *śivikā*‘, dem Platz, an dem man sich verneigt‘ (39.55).

Gott – im *Aḥlāq-i Muḥsinī* mit *ḥaq* oder *ḥudā* bezeichnet oder als *Allāh* benannt – ersetzt Sāhibrām meist unterschiedslos mit allgemeinen Gottesbezeichnungen wie *īśa*, *īśvara*, *prabhu* oder *bhagavant*;¹⁰⁸ oft vertritt auch ein bloßes Demonstrativpronomen Diesen [Herrn], auch wenn Er nicht unmittelbar zuvor im Grundtext genannt wurde.¹⁰⁹ Neben denkbar spezifischen Erweiterungen dieser allgemeinen Bezeichnungen wie *maheśa* oder *parameśa* (Śiva) finden sich auch ganz explizite Adaptationen.¹¹⁰ Etwa gleich zu Beginn des ersten Kapitels, wo Sāhibrām den ersten Satz des *Aḥlāq-i Muḥsinī*: *ḥaẓrat-i pādīśāh-i ‘alī al-aṭlāq ...* ‚Seine Majestät der absolute Herrscher ...‘ in 1.1 mit Śiva und in 1.2 mit Viṣṇu identifiziert und damit dieselben Gottheiten wie in seinen *maṅgala*-Strophen anruft.¹¹¹

In der Anekdote des dritten Kapitels lässt er den Herrscher während einer Flutkatastrophe zu Viṣṇu beten (3.61–66), obwohl die Geschichte im *Aḥlāq-i Muḥsinī* im *bilād-i Islām* ‚islamischen Herrschaftsgebiet‘ spielt, was Sāhibrām als *kvacit pratyanta-deśe* [*pratyanto = mleccha-deśaḥ*] ‚in einem angrenzenden Land [der Fremden]‘¹¹² (3.37) wiedergibt. Wäre das Land nicht „angrenzend“, hätte man hierbei an Śrīnagar zur Dogra-Zeit denken können, mit seiner mehrheitlich muslimischen Bevölkerung unter einem

¹⁰⁵ Vgl. etwa 4.74: *sādhu-anātha-daridra-ādi-* ‚Heilige, Hilflöse, Arme und Dergleichen‘, 39.12: *su-ācārāṇām praśāntānām* ‚ruhige, sich gute betragend [Menschen]‘ oder 39.40: *śānta-sajjana-sādhūnām* ‚der Ruhigen, guten Menschen und Heiligen‘. Besonders deutlich korrespondiert 39.158 *sādhu-sad-bhrātr̥bhyah* ‚von Brüder, [die] gute Menschen sind‘ mit *barādar-i musalmān* ‚ein Bruder Muslim‘. ¹⁰⁶ 4.26 und 4.28.

¹⁰⁷ 4.20: *-amara-āgāra-*, 33.61: *mandiraṃ*. ¹⁰⁸ Vgl. etwa 2.19, 2.46, 3.1, 3.28, 4.1 und 22.127. ¹⁰⁹ Vgl. etwa 22.12 und 22.102. ¹¹⁰ Mit Śiva identifiziert wird Gott etwa in 8.61, mit dem Urgrund *brahman* in 8.159.

¹¹¹ Vgl. M.1 und M.2. In 1.3 sind in Korrespondenz mit *kalimat-i ū* ‚Sein Wort‘ = *taṣya* [= *bhagavataḥ*] *vāk* offenbar beide zugleich gemeint. Dort und in 7.85 (*abhīṣṭa-bhagavat-*) vs. 7.87 (*Viṣṇu-upāsaka-artham*) lässt sich eine persönliche Präferenz Sāhibrām für Śiva herauslesen. ¹¹² Zu *mleccha* vgl. OGURA 2015.

Hindu-Herrscher und alljährlich auftretenden Hochwassern, davon zwei katastrophale allein zu Sāhibrāms Lebenszeit (1838 und 1841).¹¹³ Vielleicht galt Viṣṇu wegen seiner durch die Weltflut rettenden Fisch-Inkarnation als naheliegender Schutzgott gegen Fluten;¹¹⁴ literarisch scheint die Identifikation mit Viṣṇu indes durch die Sprachspiele in 3.62–65 mit dessen Namen *Acyuta* ‚Unerschütterlicher‘ motiviert.

Manchmal tauchen Śiva und Viṣṇu auch in Zusätzen auf, die nicht unmittelbar einen Gedanken oder Handlungsstrang der Vorlage weiterspinnen.¹¹⁵ So preist ein Herrscher, der sich zum Gebet zurückzieht anstatt sich für den bevorstehenden Krieg zu rüsten, im siebten Kapitel alternierend Śiva (7.84–86, 89) und Viṣṇu (7.87–88, 90) als Sieg bringend, ohne dass es dafür irgendeine Entsprechung im Prätext gäbe. Vereinzelt findet sich auch tiefer gehendes theologisches Wissen über die nicht-dualistische Śaiva-Tradition Kaschmirs in Zusätzen; allen voran wäre hier der lange Exkurs in 13.1–42 anzuführen, der an das Synonym *udyama* ‚Fleiß‘ zum angekündigten Kapitelthema *udyantṛ-bhāva* ‚Fleißigsein‘ anknüpft, indem dieses im Kommentar sub 13.12 mit Śivasūtra 5 in Verbindung gebracht wird: *udyamo Bhairavaḥ* ‚[Śiva-]Bhairava ist das Aufkommen [der höchsten erleuchtenden Einsicht]‘.

Stark auf Gott bezogen ist Sāhibrāms Auslegung von *āstikya*, hier: ‚Rechtgläubigkeit‘, die nach mehreren Erklärungen in der Überzeugung von der Existenz Gottes und eines Jenseits bestehe, was konkret heißt: an Lohn und Strafe im Jenseits zu glauben.¹¹⁶ Von Tyrannen sagt er etwa sub 39.142, sie seien weder *āstikāḥ* = *īśvara-trāsināḥ* ‚gottesfürchtig‘, weil sie keine Verunreinigung im Jenseits fürchteten, noch *nāstikā*, weil sie sich auch nicht aus Unglauben ans Jenseits vor der diesseitige Strafe des Herrschers fürchten würden; damit gibt er die etwas längere Ausführung im Prätext implizierend, aber weitgehend äquivalent wieder.

Überhaupt bringt Sāhibrām bei jeder Gelegenheit eine Diesseits-Jenseits-Dichotomie ins Spiel, die nur vereinzelt im Prätext zu finden ist.¹¹⁷ Was er dem sich fromm an die angelobten Werte haltenden Herrscher in Additionen oder Zusätzen in Aussicht stellt, ist diesseitige Verewigung durch guten Ruf, Genuss im Himmel und letztlich Befreiung in Gott.¹¹⁸ Doch auch die Höllenfeuer knistern bei Sāhibrām merklich lauter;¹¹⁹ immerhin ist er sich mit Kāṣifi einig, dass Herrscher darin schmoren müssen, die sich

¹¹³ Vgl. WINGATE 1888, S. 15f. und LAWRENCE 1967, S. 205. Zu Viṣṇu als einstige Hauptgottheit von Śrīnagar vgl. SLAJE 2019a, S. 39. ¹¹⁴ Vgl. M.1 und 5.60. ¹¹⁵ Zusätze mit Śiva finden sich etwa in 10.20f. und 10.46, Zusätze mit Viṣṇu in 10.22 und 10.44f. ¹¹⁶ Vgl. besonders 1.90, 2.6, 8.9, 12.8, 22.75 und 40.19. In 12.32 legt er diesen Theismus auch den upaniṣadischen Philosophen Yājñavalkya in den Mund. ¹¹⁷ In Korrespondenz etwa in 4.83, Diesseits addiert in 5.7, ganz hinzugefügt etwa 3.3. Ähnlich „vervollständigende“ Tendenzen zeigt Sāhibrām auch bei anderen Motiven: (1) Kontrast Herrscher versus Allgemeinheit hinsichtlich Bedeutung der Kapitelthemen: 1.41, 9.59, 10.28, 11.37, 12.18, 13.46 und 22.37f. (2) Mensch-Tier-Dichotomie: 1.35f., 1.98, 1.105, 2.50f., 3.34, 5.26, 8.135, 9.27, 9.40, 10.111–113, 10.117. ¹¹⁸ Vgl. etwa 2.54, 5.16; doch auch der schlechte Ruf überdauert den Tod: 5.31. ¹¹⁹ Vgl. 4.31, 8.44, 8.132, 9.15, 9.72, 10.52 und 11.129.

gegen den Willen Gottes wenden¹²⁰ und ebenso solche, die es versäumen, Grausame und Frevler mit Schwert und Peitsche zu strafen.¹²¹ Ein Artikel aus dem *‘Ain-i Dhar-marh* verdeutlicht, dass Drohkulisse und Verheißung dieser dualistischen Zuspitzung keineswegs der hinduistischen Kulturpolitik widersprachen:

Article 56.—On the walls of the temple, after they have first been whitewashed, pictures of *narka* (hell) and *swarga* (heaven) should be engaged with writings in Sanskrit and Persian, to the effect that virtuous deeds as mentioned herein will lead to good result, i.e. heaven and bad deeds to *narka* or hell.¹²²

Doch wird die Gesellschaftsordnung, an deren Spitze in beiden Texte gottgewollt der Herrscher waltet, bei Sāhibrām regelmäßig zum Kastensystem ausgebaut,¹²³ vor allem wenn im Prätext vom Glaube und dem religiösen Gesetz die Rede ist.¹²⁴ Und der Gotteswille wird adaptierend als Schicksal (*daiva*) und Vergeltungskausalität (*karman*) entwickelt.¹²⁵

Als Nexus solcher weltanschaulichen Zusätze zum Prätext wird *Muḥammad* stets als *Manu* adaptiert.¹²⁶ Doch tritt hierbei nicht einfach der indisch-mythologische Urvater der Menschheit an die Stelle Mohammeds. Analog zum Propheten des Islam, wie im *Aḥlāq-i Muḥsinī* beschrieben,

- wird Manu vom höchsten Gott geschaffen, gesandt, als Autorität eingesetzt und direkt unterwiesen (1.5, 1.21, 22.23),
- war er vor der Offenbarung ungebildet (1.7),
- wurde er der Offenbarung würdig, weil er alle guten Eigenschaften verkörperte (1.12–14, 10.26–27),
- verkündete er den Menschen nach der Offenbarung die Lehre (16.24–31) und

¹²⁰ Vgl. 22.104. ¹²¹ Vgl. 38.55–65. ¹²² ANONYMUS o. D., S. 17. ¹²³ Zur Rolle des Kastensystems in der Religionsgeschichte Kaschmirs und als Differenzierungsgrundlage zwischen Hindus und Muslimen in der Sanskrit-Historiographie vgl. SLAJE 2019a, S. 36–38. Doch steht dem im *Aḥlāq-i Muḥsinī* im Besonderen und in der *aḥlāq*-Literatur im Allgemeinen keineswegs eine egalitäre Heilsordnung gegenüber, sondern eine weltliche Hierarchie. Vgl. SUBTELNY 2003a, S. 605: “The pivotal concept expressed in the *Akhlāq-i Nāṣirī*, as well as in subsequent Persian works of political advice, is that of justice (*‘adl*, *‘adālat*), which was understood not as a philosophical notion or legal abstraction, but rather as the maintenance of equilibrium (*i’tidāl*) in society which, according to ancient Persian tradition, was hierarchically structured according to four classes.” ¹²⁴ Vgl. 4.29, 8.3f, 8.28f. und 8.143. Doch vgl. auch 10.134, wo in einem Zusatz das Kapitelthema *vinaya* ‘Anstand’ über die Kastenpflicht gestellt wird. ¹²⁵ Vgl. 4.31–36 und 6.2ff. ¹²⁶ Nur im Kommentar sub 1.9 wird der Name zur Erklärung dieser Identifikation mit *Manu* als *Mahāmada* entlehnt; vgl. auch Abschnitt 3.3.1 (S. 57)

- steht damit an der Spitze aller religiösen Autoritäten (17.18).

An wenigstens einer Stelle wirkt diese Analogie für meine Begriffe zu strapaziert, nämlich wenn in 1.10 Mohammeds Nachfahren ebenfalls dem Manu als *sahacāri-vayasya-ādi* ‚Gefährten, Altersgenossen und Dergleichen‘ angedichtet werden, von dem es noch im Zusatz 1.6 hieß, er sei der Erstgeborene des Schöpfers, der allein die Welt besiedelt habe.

Andere Züge des Manu in der *Viraratnaśekharaśikhā* wiederum sind stärkere Akkulturationen, die keine Entsprechung in der Vorlage haben, nämlich dass er

- die Offenbarung von seinem Vater, dem Schöpfergott Brahmā empfängt (16.14–23),
- diese nach dem Kastensystem einteilt, es als gottgewollte Gesellschaftshierarchie kodifiziert und lehrt (8.3–4, 16.23–31).

Wenn von Manu in Zusätzen die Rede ist, wird damit auf seine Autorität als Begründer des Kastensystems verwiesen¹²⁷ oder auf seine Rolle als Stammvater der Menschen.¹²⁸ Ferner ist das ihm zugeschriebene Dharmaśāstra das von Sāhibrām am häufigsten im Kommentar zitierte Lehrbuch dieser Art.¹²⁹

Hier werden einerseits erkennbar Inhalte des Prätexts imitiert, andererseits werden darauf akkultrierende Zusätze als Grundlage einer Identifikation gepfropft. Sprachlich hätte es auf Seiten der Imitation sicher spezifischere Möglichkeiten gegeben. So kannte Sāhibrām wegen seiner Vertrautheit mit der historiographischen Tradition Kaschmirs sicher *mausula* für ‚muslimisch‘.¹³⁰ Doch auch auf Seiten der Akkulturation hätte Sāhibrām stärker aneignend verfahren können, wie die kohärent durchgeführte Adaptation von Mohammed als Manu zeigt. Indes findet sich dergleichen vor allem in Zusätzen und im Kommentar verhandelt.¹³¹ Insgesamt bearbeitet Sāhibrām damit weltanschauliche Themen ganz ähnlich wie Titel und Struktur: Unter Zusätzen ausschmückend, mit einem Hang zur Indisierung, aber auch mit stärker imitierenden Zügen, die nicht den Eindruck machen, als wolle er seine Vorlage nach zielkontextuellen Maßstäben überschreiben. Gerade die wechselnden Identifikationsfolien für Gott zeigen hier für meine Begriffe eher literarische Lust an Abwechslung und Ausschmückung einer in Prä- wie Folgetext einhellig monotheistisch imaginierten überweltlichen Ordnung, die der weltlichen ihr ethisches Fundament gibt.¹³²

¹²⁷ Vgl. 1.18, 7.53, 7.71, 8.152, 10.24 und 17.109. ¹²⁸ Vgl. 1.6 und 12.17. ¹²⁹ Vgl. Primärquellenverzeichnis auf S. 1271. ¹³⁰ Vgl. OGURA 2015, S. 191ff. ¹³¹ Eigene philosophisch-theologische Schwerpunkte zeigen sich etwa, wenn Sāhibrām verschiedene Heilswege hierarchisiert wie sub 4.13, 7.14–16 und 11.128 oder in den Śaiva-Exkursen im 13. Kapitel. ¹³² Womöglich umgibt damit Sāhibrām seinen Patron mit einer ähnlich religionsübergreifenden Aura auf Grundlage des Monotheismus wie Abū l-Faẓl es für Akbar tat; vgl. TRUSCHKE 2016, S. 153–155.

Damit spielt die Religion sowohl im *Aḥlāq-i Muḥsinī* als auch in der *Vīratnaśekharaśikhā* eine ähnliche Rolle, wie sie ihr auch in einer gängigen politischen Theorie des voraufklärerischen Europas beigemessen wurde:

Nichts verbinde die Gemüter der Menschen inniger und festige das Gemeinwesen stärker als die Religion, schrieb zu Beginn des 17. Jahrhunderts der deutsche Publizist Henning Arnisaeus, denn die Furcht vor der Strafe Gottes flöße den Untertanen Vertrauen zu ihren Vorgesetzten sowie Gehorsam und Treue gegenüber den Gesetzen ein. Nur wer Gott als Rächer fürchte, meide Aufruhr und Gewalt, fühle sich an Eide gebunden, halte Verträge und Bündnisse; als wirksames Züchtigungs- und Zwangsmittel sei die Religion ein wesentliches Fundament des Staates.¹³³

3.2.5 Einschätzung der Methode

Die bisher untersuchten Aspekte der *Vīratnaśekharaśikhā* – ihre textglobal bestimmenden Verfahren, ihre Selbstbeschreibung, Titelgebung, Strukturierung und ihre Aufnahme weltanschaulicher Inhalte – zeigen allesamt Tendenzen zur Ausweitung und Ausschmückung des bewusst lakonisch verfassten und unumwunden argumentierenden *Aḥlāq-i Muḥsinī*. Die bestimmenden Verfahren waren dort überall Zusätze und Adaptationen. Für Sāhibrām muss daher methodisch eine Forderung nach Varianz leitend gewesen sein, was das Spektrum der denkbaren Methoden zunächst auf die der interlingualen Bearbeitung beschränkt. Darunter wiederum kommen nur Methoden in Frage, die Schreiber „adaptierend“ nennt, weil „der Prätext hierbei ... an einen neuen Zweck, ein bestimmtes Modell oder eine bestimmte Zielgruppe angepaßt wird“.¹³⁴ An dieser Stelle wäre mehr historisches Kontextwissen und eine literarische Vergleichsbasis hilfreich, um zu beurteilen, ob die kohärenten Adaptationen einer etablierten Konvention entsprechen und womöglich auf eine „normative Einbürgerung“¹³⁵ oder „ideologische Bearbeitung“¹³⁶ hinweisen. Das auf Gulab und Ranbir Singh adaptierte Patronageverhältnis gehört mit dem zugehörigen Herrscherlob zwar ebenfalls zu diesen kohärenten Adaptationen, berechtigt aber meines Erachtens noch nicht, das Werk insgesamt als „Bearbeitung für eine bestimmte Zielgruppe“¹³⁷ zu charakterisieren. Denn augenfällig ist gerade der variierende, teils assoziativ wirkende, aber damit nicht Kohärenz stiftende Einsatz verschiedener Verfahren, wie auch der folgende Abschnitt anhand von Eigenamen, Kapitelthemen und weiteren charakteristischen Beispielen illustrieren wird.

¹³³ HOLENSTEIN 1993. ¹³⁴ SCHREIBER 1993, S. 279. Auf den ersten Blick mögen auch die Methoden „Verbesserung“ oder „Erweiterung“ treffend sein, doch richten sich diese als „augmentative“ Bearbeitungsmethoden stärker nach Maßstäben des Prätexts; vgl. SCHREIBER 1993, S. 263ff. ¹³⁵ SCHREIBER 1993, S. 282–284. ¹³⁶ SCHREIBER 1993, S. 286–288. ¹³⁷ SCHREIBER 1993, S. 289–294.

Mir scheint hierin ein starkes Indiz dafür zu liegen, dass Sāhibrām das *Aḥlāq-i Muḥsinī* nach individuellen Maßstäben bearbeitet hat. Keine Methode umreißt dies besser als „Ingebrauchnahme“, welche SCHREIBER von Ralf SUDAU übernimmt:

Der Bearbeiter nutzt den Ausgangstext als einen Steinbruch, aus dem er Bausteine für sein durchaus eigenständiges Werk bezieht.¹³⁸

Über die Beweggründe Sāhibrāms für diese Art der Bearbeitung lässt sich nur spekulieren. Doch scheint allein wegen der sprachlichen Zugänglichkeit und der großen überregionalen Bekanntheit des *Aḥlāq-i Muḥsinī* unwahrscheinlich, dass die *Vīratna-śekharaśikhā* dieses in irgendeiner Form ersetzen sollte; eher erweitern und durch eigene Anpassungen „verbessern“. Es ist vorstellbar, dass das wechselnde Spiel von Imitation und Aneignung in Korrespondenz zur Vorlage den eigentlichen literarischen Reiz ausmachte, während die gelehrten Exkurse in den Zusätze auf Grundlage von Sanskritquellen einen didaktischen Rundumschlag anboten, welcher der *aḥlāq*-Literatur ähnelte. Wahrscheinlich leuchteten den von Kindheit an multilingual geprägten Hofeliten auch die Anspielungen unmittelbar ein, die uns heute gesucht und dunkel vorkommen.

3.3 Verfahren

Es gibt in der Übersetzungsforschung verschiedene Abgrenzungsversuche von „Übersetzungseinheit“.¹³⁹ SCHREIBER stützt sich in seiner Typologie auf die Definition von BARCHUDAROV als „die kleinste (minimale) sprachliche Einheit im AS-Text, die eine Entsprechung im ZS-Text hat“,¹⁴⁰ die auch im Folgenden gelten soll. Für die Analyse der Verfahren, mit denen einzelne Worte übertragen werden – also für die Übersetzungseinheit Wort – bieten sich Eigennamen an, teils auch die Kapitelthemen. Denn deren Entsprechung lässt sich klar abgrenzen und ihre intendierte Äquivalenz muss als gegeben vorausgesetzt werden.

3.3.1 Wiedergabe von Eigennamen und Titeln

Sāhibrāms Verfahren im Umgang mit Eigennamen und Titeln lassen sich wie in Abbildung 3.4 entlang des Reproduktionsgrads zwischen Imitation und Aneignung klassi-

¹³⁸ SUDAU 1985, S. 233. SCHREIBER 1993, S. 279 ergänzt dazu: „Während Sudau vor allem darauf hinweist, daß sich dieser Bearbeitungstyp ‚nicht gegen die Vorlage‘ (ebd., 302) wendet, möchte ich präzisieren, daß die Ingebrauchnahme idealtypisch betrachtet weder eindeutig augmentativ (vgl. 2.3.1) noch eindeutig diminutiv (vgl. 2.3.3) ausgerichtet ist und sich weder vorwiegend an fremden Modellen orientiert (vgl. 2.3.2.2f) noch an einer bestimmten Ideologie (vgl. 2.3.2.4) oder Zielgruppe (vgl. 2.3.2.5), sondern hauptsächlich an individuellen Zielen des Bearbeiters“. ¹³⁹ Vgl. SORVALI 2004. ¹⁴⁰ BARCHUDAROV 1979, S. 188 zitiert in SCHREIBER 1993, S. 53.

fizieren. Diese Anordnung der Verfahren ist typologisch nicht zwingend, d. h. die Verwendung eines Verfahrens mit hohem Reproduktionsgrad geht nicht notwendigerweise darauf zurück, dass Sāhibrām an dieser Stelle einer Invarianzforderung folgte und den Prätext imitieren wollte. Dennoch scheint mir die Einteilung heuristisch sinnvoll, um die Beispiele systematisch zu besprechen.

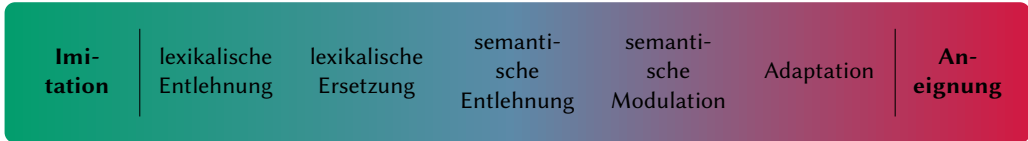

Abbildung 3.4: Spektrum der bei Eigennamen angewandten Verfahren

lexikalische Entlehnung

Genauer ließe sich lexikalische Entlehnung bei Eigennamen in lautbezogene Transkription und graphembezogene Transliteration unterscheiden.¹⁴¹ Im persophonen Kaschmir wäre Ersteres zu erwarten, doch legen manche variierenden Entlehnungen desselben Namens nahe, dass Sāhibrām mit verschiedenen Möglichkeiten der Vokalisierung gespielt hat.¹⁴² Überhaupt zeigen die Vokale die größte Varianz in der Übertragung. Da die Kurzvokale der Namen in Sāhibrāms Vorlage sicher nicht angegeben waren, muss eine Entlehnung, die von der lexikographischen verzeichneten Vokalisierung – wie sie auch hier verzeichnet ist – abweicht, also nicht unbedingt eine in Kaschmir übliche Aussprache dokumentieren; sie kann auch eine Transliteration der Schriftform darstellen, die den metrischen Erfordernissen besser genügt.

In jedem Fall handelt es sich bei den in Tabelle 3.3 gelisteten Namen um Entlehnungen verschiedenen Assimilationsgrades; sie werden hier in ihrer Pausa-Form (nicht der Stammform) angegeben.

Die erste Gruppe davon – *Abodhlāh* und *Phajail* – umfasst nicht assimilierte Fremdwörter, die genau in dieser Form als Nominative gebraucht werden. Dies wäre im ersten Fall nach Sanskritphonologie unmöglich und im zweiten höchst ungebräuchlich.¹⁴³

In der zweiten Gruppe werden die entlehnten Namen in die a-Deklination überführt und entsprechend flektiert. Hier ist lediglich auf die Umstellung von *Umar Hayyām* zu *Khayām-Umaram* hinzuweisen, die metrisch motiviert ist: Sowohl **Umara-Khayām-*

¹⁴¹ SCHREIBER 1993, S. 217. ¹⁴² Vgl. S. 60. ¹⁴³ Während es durchaus auf *-h* endende Stämme wie *upānah* gibt, müsste dieses im Satz als *-ṭ* oder *-k* realisiert werden; *-l* kann dagegen denkbar als Auslaut vorkommen, aber so belegt sind lediglich zwei vedische Interjektionen *bāl* und *śal*. Vgl. KIELHORN, §§ 13, 71 und 80.

Tabelle 3.3: Beispiele für lexikalische Entlehnung von Eigennamen

Aḥlāq-i Muḥsinī	Viraratnaśekharaśikhā	
‘Abdullāh[-i Ṭāhir]	[Ṭāhira-abhikhyayā ākhyātaḥ] Abodhlāh (Nom.)	22.79
Faḏl	Phajail (Nom.)	39.423
Būzarḡumihir	Bhojarjyamihiraḥ (Nom.)	17.73
Ḥurāsān	Khurāsānam (Akk.)	22.80
Dāvūd	Dāvodaḥ (Nom.)	33.22
Qubād	Kubādhe (Lok.)	33.108
‘Umar Ḥayyām	Khayām-Umaram (Akk.)	38.23
Madā’in	Madīnam (Akk.)	39.27
Mūsā Moses	Mosaḥ (Nom.)	39.194
Miṣr Ägypten	Misra[-deśīyaḥ], Miśra[-īsaḥ]	10.82, 92
Aristātālīs Aristoteles	Arustātali[-nāmā]	11.85
Ṭāhir	Ṭāhira[-abhidha-bhūpateḥ]	13.166
Ḥusayn	Hosain[-nāmā]	17.102
‘Arab	-Arab[-deśa-]	17.103
Īsā Jesus	Aisa[-āhvaḥ]	17.116
Ḥasan	Hasann[-āhvaḥ]	22.56
Ismā‘īl	Yīsmāyīl[-nāmakaḥ]	22.64
Hurmuz	Harmoj[-nrpatinā]	33.76
Ḥusrau	Khusrava[-abhidhaḥ]	33.76
Sanḡar	Samjara[-ākhyah]	38.22
‘Umar	Umarā[-ākhyasya]	39.23
Iṣfahān	Īsphahān[-abhidhe]	39.152
Mu‘taṣim	Mutajem[-nrpatim]	39.226

als auch *Umar-Khayām- wären in dieser Position, am Anfang des zweiten Strophen-
viertels nicht zulässig gewesen.¹⁴⁴

Die dritte Gruppe zeigt die üblichste Form der Entlehnung von Eigennamen, nämlich die Assimilation des Lehnworts mittels Komposition mit einem Wort für „Namen“ oder einem Klassifikator wie „Ort“ oder „Herrscher“ im Hinterglied.

Was sich aus all diesen Untertypen der Entlehnung als Transkriptions-/Transliterationsprinzipien extrahieren lässt, stimmt weitgehend mit den Beobachtungen von Walter SLAJE¹⁴⁵ und der Praxis im Kaschmiri-Wörterbuch von GRIERSON überein.

Da Sāhibrām Eigennamen auch mit anderen Verfahren wiedergibt, verwundert die konsequente Entlehnung ausgerechnet an einer Stelle, wo das *Aḥlāq-i Muḥsinī* von

¹⁴⁴ Vgl. STEINER 1996, S. 248, Generalregeln 2 und 3. ¹⁴⁵ Vgl. SLAJE 2022, 39f. und SLAJE 1992.

einem Herrscher Indiens berichtet:

qayṣar-i Rūm ḥāqān-i Āl rāy-i Hind
Der römische Kaiser, der Khan von
China [und] der Rāy von Indien.

Romīya-kaisarī Cīna-khākānī Hindu-rāyy api /
Der *Romīya-kaisarin*, der *Cīna-khākānin* und
der *Hindu-rāyin* ... (39.451ab)

Diese fast vollständig entlehnte¹⁴⁶ Aufzählung wirkt gerade wegen ihrer Nähe zur Vorlage im Folgetext fremd. Zwar beabsichtigte auch Kāṣifī hier wohl eine verfremdende Wirkung, indem er jedem Herrscher mit seinem landestypischen Titel bezeichnete, doch verkehrt sich diese Wirkung ins Gegenteil, wenn im Folgetext re-importierte Lehnwörter gebraucht werden: Es wirkt, als solle betont werden, dass hier Dritte über den indischen Herrscher sprechen. Doch ist auch zu berücksichtigen, dass Sāhibrām das 39. Kapitel mit vergleichsweise wenigen Zusätzen übertragen hat.¹⁴⁷

gedeutete Entlehnung

Besonders interessant sind die lautlich oder graphisch imitierenden, aber im Sanskrit gedeuteten Übertragungen. SCHREIBERS Typologie beschreibt solche Fälle nicht explizit; aber da hier – im Unterschied zu den Adaptationen unten – die Deutung meist assoziativ an die Entlehnung angepasst wird und nicht umgekehrt, behandle ich sie als „gedeutete Entlehnungen“.

In etlichen Anekdoten des *Aḥlāq-i Muḥsinī* kommt der Sassaniden-Herrscher Ḥusrau I (r. 531–579) vor. Er wird dort stets mit seinem Beinamen *Anūšīrwān* oder *Nūšīrwān* ‚mit unsterblicher Seele‘ (< Mittelpersisch *anūšag-ruwān*)¹⁴⁸ bezeichnet. In den meisten von ṬABASĪ 2018 berücksichtigten Handschriften wird die zweite, verkürzte Variante benutzt. Auch Sāhibrāms Vorlage dürfte so gelesen haben, denn er gibt den Namen wie folgt variierend wieder:

1. <i>Nava-śara</i>	‚der neue Pfeile hat‘	(8.151a)
2. <i>Nava-śara-vant</i>	— // —	(8.156a)
3. <i>Nūtna-śara</i>	— // —	(17.73b)
4. <i>Nūtna-śarin</i>	— // —	(39.27c, 218ab)
5. <i>Nava-śarin</i>	— // —	(39.28c, 29a, 435b, 452c, 459, 460)
6. <i>Nava-bāṇin</i>	— // —	(39.223b)
7. <i>Nūtana-bāṇin</i>	— // —	(39.450b)
8. <i>Nūtna-bāṇa-vant</i>	— // —	(39.451d)

¹⁴⁶ Einzig *Cīna-* könnte eine lexikalische Ersetzung sein und müsste dann ‚Chinesen‘, nicht ‚China‘ bedeuten; vgl. S. 63. ¹⁴⁷ Vgl. S. 41. ¹⁴⁸ GARIBOLDI 2020.

Kein anderer Eigenname wird in der *Vīratnaśekharaśikhā* so vielfältig übertragen, insofern ist dies als Sonderfall zu betrachten. Manche Variationen ähneln dem Beinamen des Sassaniden-Herrschers auf eigentümliche Weise: *nū-* und *nava-* können als Transliteration von نو *nū/naw* mit unterschiedlicher Vokalisierung aufgefasst werden. Sanskrit *nava* und Persisch *naw* sind etymologisch verwandt und bedeuten beide ‚neu‘, sodass diese von der Aussprache des Namens abweichende Lesung eine willkommene Möglichkeit der Interpretation geboten haben dürfte. Die Hinterglieder *-śara* und *-śarin* geben vage شیر *šīr* wieder; sollte Sāhibrām in seiner Vorlage die ebenfalls lexikalisierte Schreibung شر *šīr* gehabt haben, könnte auch *-śara* als abweichend vokalisierte Transliteration gedeutet werden. Diese imitierende Absicht scheint Sāhibrām im Kommentar zur ersten Form sub 8.151 zu bestätigen, wo er die wenig später auch im Haupttext verwendete, zweite Form als Paradigma der Übertragung ansetzt:

Navaśara iti bahuvrīhiṇaiva matvarthasyākṣiptatvāt tadanupādāne 'pi na nyūnatādoṣaḥ. tena Navaśaravān iti nāma phalitam. *navatvaṃ* ca *śarāṇām* sarvathā lakṣyavedhanāt.

Weil das possessive Kompositum „Navaśara“ [‚der neue Pfeile hat‘] allein die Bedeutung der Possessivsuffixe *-mant* und *-vant* transportiert, gibt es auch bei Nichterwähnung [dieser Suffixe] keinen Fehler der Unvollständigkeit. Und die „Neuheit der Pfeile“ [beruht inhaltlich darauf, dass er] immerzu [sein] Ziel trifft.

Der hier angegebene Nominativ *Nava-śara-vān* lässt sich nahezu perfekt in den persischen Beinamen نوشروان *Nūšīrwān* hineinlesen, nur ist er mit vier unveränderbar kurzen Silben metrisch unhandlich, für die Anuṣṭubh 8.151 ganz untauglich gewesen. Zumindest an dieser Stelle musste der Autor also variieren. Diese Variation folgt der Semantik der entlehnten und gedeuteten Form. Sāhibrām scheint diese Deutung also treffend gefunden zu haben; treffend genug, dass sich alle Benennungen – auch die lautlich viel weiter entfernten – analog deuten lassen: *nūtna-* (3,4) und *nūtana* (7) sind metrisch motivierte Synonyme zu *nava-*, ebenso *-bāṇin* (6,7) und *-bāṇa-vant* (8) zu *-śara-vant*.

Zwar ist es für einen Herrscher nicht fehl am Platze, stets neue Pfeile zu brauchen, wenn er ein zielsicherer Schütze sein soll. Doch spielen die kriegerischen Qualitäten von Ḥusrau Anūšīrwān in keiner der Anekdoten eine Rolle, vielmehr verkörpert er – wie in der *aḥlāq*-Literatur üblich – Weisheit und ethische Tugenden. Daher beurteile ich diese gesuchte Deutung als sekundär gegenüber der Entlehnung, obgleich sich die meisten Variationen des Namens beträchtlich von der Vorlage entfernen.

Auch andere Namen, zu denen Sāhibrām explizit Deutungen angibt, stehen dem inhaltlichen Kontext so fern, dass hier ebenfalls lexikalische Entlehnung das primäre Verfahren gewesen dürfte, wie Tabelle 3.4 zusammenstellt.

Hierbei zeigt *Samjala/Samjara* den unter 3.3.2 (S. 68) noch genauer zu besprechenden Wechsel von *r* und *l*. Das der Vorlage fernere *l* findet sich im Haupttext, das der Vorlage

Tabelle 3.4: Ausgedeutete Entlehnungen von Eigennamen

Aḥlāq-i Muḥsinī	Vīratnaśekharaśikhā	
<i>Hirāt</i>	<i>Hirāṭta</i> [hīrair = vajrākarair ātto = gr̥hita iti Hirāṭto deśaviśeṣaḥ]	1.120
<i>Sanjān</i>	<i>Sujya</i> [śobhanā saddaṇḍapālanādinā jyā = pr̥thivi yasya sa Sujyaḥ. atha vā śobhanā jyā = maurvī yasya saḥ.]	1.120
<i>ḥalīfa</i> Kalif	<i>khalapūḥ</i> [khalān punāti samyagdaṇḍanītyeti Khalapūḥ]	2.26
<i>Sanḡar</i>	<i>Samjala</i> [Saṃjaleti sākūtaṃ nāma ralayor aikyāt samyak = śobhanā jarā yasyeti]	4.25
<i>Ya'qūb</i>	<i>Vyākopa</i> [Vyākopa iti vigata ā samantāt kopo yasyeti vinayācāra-bhūṣita-nāmā]	11.40
<i>Farīdūn</i>	<i>Pherendu</i> [Pherāḥ = jātivīśeṣās teṣām induḥ = śreṣṭhaḥ]	13.93
<i>Afrāsiyāb</i>	<i>Sajya</i> [jyayā = ūrvyā samānaḥ sahanaśilatvāt Sajya iti]	5.20

näher stehende und für die Deutung entscheidende *r* im Kommentar, als bestehe der einzige Zweck von *Samjala* im Haupttext darin, auf die Austauschbarkeit der beiden Konsonanten (*ralayor aikyāt*) hinweisen zu können.

Die Ausnahme unter diesen Beispielen bildet *Sajya*, wo die Ausdeutbarkeit als ‚der Erde (-jya) [an Duldsamkeit] gleich (sa-)‘ diese Wiedergabe motiviert haben dürfte, weil das Kapitelthema *kṣamā* ‚Duldsamkeit‘ schon in 5.13 mit der Nebenbedeutung von *kṣamā* ‚Erde‘ parallelisiert wurde, womit die Erde zum Inbegriff dieser Eigenschaft stilisiert wird.¹⁴⁹ Dies erklärt auch, warum sich *Sajya* lautlich und graphisch weiter von *Afrāsiyāb* entfernt als alle anderen ausdeutbaren und ausgedeuteten Entlehnungen. *Sajya* wäre daher typologisch eher als gedeutete Adaptation einzuordnen.

deutbare Entlehnung

Wie Tabelle 3.5 angibt, finden sich auch Übertragungen, die weder vorlagentreu entlehnt noch explizit im Kommentar ausgedeutet werden, aber den Eindruck machen, dass sie zielsprachlich etwas bedeuten könnten.

Unter den gedeuteten und deutbaren Eigennamen können zwei als bissige Spottnamen der Art gelesen werden, wie man sie aus der kaschmirischen Literatur kennt: *khalapūḥ*, wenn man von Sāhibrāms Ausdeutung absieht: ‚der Scheunenkehrer‘ und *Mahāmadah*, etwa: ‚der stark Betrunkene‘, ‚der äußerst Geile‘ oder ‚äußerst Hochmütige‘.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Zu Geistesgeschichte der Idee von der alle Lasten tragenden Erde vgl. JONG 1985. ¹⁵⁰ Vgl. KACHRU 1995, KOUL 1982, S. 92ff. und Kalhaṇa: Rājatarāṅginī, Ed. STEIN 8.98, 8.903f., sowie 8.1445. Für diese Hinweise danke ich Walter Slaje.

Tabelle 3.5: Deutbare(?) Entlehnungen von Eigennamen

Aḥlāq-i Muḥsinī	Vīratnaśekharaśikhā
<i>Ma'mūn</i>	<i>Māmoha[-nāmā]</i> 8.69
<i>Iskandar/Sikandar</i> Alexander	<i>Śakendra[-ākhyah]</i> 11.80
<i>Sulaymān</i>	<i>Samdhimān</i> 17.48
<i>Maḥmūd</i>	<i>Mahāmadaḥ</i> 33.26
<i>Ḥalab</i> Aleppo	<i>Phalaba[-ākhye]</i> 39.49

lexikalische Ersetzung

Für die im *Aḥlāq-i Muḥsinī* vorkommenden Eigennamen stehen kaum geläufige Sanskritnamen zur Verfügung. Allein das oben schon erwähnte *Cīna-* könnte denkbar eine lexikalische Ersetzung darstellen und müsste dann als ‚Chinesen‘ verstanden werden. In 39.464 gibt Sāhibrām das im Prätext wiederkehrende *Ḥāqān-i Āl* nicht wie zuvor mit *Cīna-khākānin*, sondern weniger imitierend mit *Cīna-rāj* wieder. Eine Deutung als ‚Herrscher der Chinesen‘ wäre möglich, aber nicht abzusichern.

semantische Entlehnung

Selten entlehnt Sāhibrām Eigennamen teilweise semantisch; bei Werktiteln ist dies hingegen die Regel, wie Tabelle 3.6 zusammenstellt.

Tabelle 3.6: Beispiele für semantische Entlehnung von Eigennamen

Aḥlāq-i Muḥsinī	Vīratnaśekharaśikhā
<i>[Naṣr] ibn [Aḥmad]</i>	<i>[Nasīra-ākhyah Ahmadaka-]ātmajaḥ</i> 22.14
<i>[‘Amar] bin [Laiṣ]</i>	<i>[Umara-ākhyasya Laisa-]putrasya</i> 39.310
<i>Ġawāhir al-imāra</i> ‚Juwelen der Regierungskunst‘	<i>Ratna-khani</i> ‚Juwelenmine‘ 39.23
<i>Ġavāmi‘ al-ḥikāyāt</i> ‚Gesamtheit der Anekdoten‘	<i>Kathā-samuccaye</i> ‚Gesamtheit der Erzählungen‘ 39.308
<i>Aḥlāq-i Ruknī</i> ‚Ruknische Ethik‘	<i>Śīla-mañjaryām</i> ‚Blütenrispe des [guten] Charakters‘ 39.423

In der ersten Gruppe wird nur ein Teil des Namens übersetzt – dies betrifft ausschließlich *ibn/bin* ‚Sohn‘ – und alles andere entlehnt. Die Werktitel in der zweiten Gruppe

werden hingegen allein durch semantische Approximation wiedergegeben.

Modulation

Semantische „Modulation“ nennt SCHREIBER, wenn dieselben Gegenstände durch unterschiedliche Inhaltsmerkmale bezeichnet werden; sein Minimalbeispiel dafür wäre die idiomatische Übersetzung von *Lebensgefahr* ins Französische als *danger de mort*.¹⁵¹ Dies ist bei Eigennamen nicht möglich, ohne gleichzeitig mehr zu sagen, wie die Beispiele in Tabelle 3.7 verdeutlichen. Es handelt sich also nicht um reine, sondern zwangsläufig um explizierende Modulationen.

Tabelle 3.7: Beispiele für Modulation von Eigennamen

Aḥlāq-i Muḥsinī		Vīratnaśekharaśikhā	
Ādam	Adam	ādyā-manuja	‚der erste Mensch‘ 8.46
Aristū	Aristoteles	medhā-nidhi	‚Inbegriff der Geisteskraft‘ 11.115
Arasṭāṭalis	Aristoteles	mantrin	‚Hofrat‘ 39.285

Dass im ersten Beispiel keine Adaptation vorliegt, wo *-Manu-ja* spezifischer ‚Manus Abkömmling‘ bedeuten könnte, erhellt daraus, dass Sāhibrām in derselben Strophe ankündigt, hier ein *laukikāṇaṃ nidarśanam* ‚Beispiel der einfachen Leute‘ zu geben, womit schwerlich ein Sanskritstoff gemeint sein kann. Und tatsächlich folgen Plot und Setting dieser Anekdote der Vorlage recht treu, nur die Akteure werden teils akkulturiert.

Adaptation

Die Adaptation von *Muḥammad* als *Manu* wurde bereits im Abschnitt 3.2.4 (S. 54) behandelt. Überdies kommt nur eine weitere, denkbar einbürgernde Übersetzung in 5.8 vor, wo *Dāmodara* für *Dāvūd* (David) eintritt, der andernorts – wie in Tabelle 3.3 gezeigt – als *Dāvoda* transliteriert wird. Der genaue Referenzpunkt bleibt jedoch unklar. Sāhibrām erläutert im Kommentar: [*Dāmodaraṃ prati* =] *Dāmodarākhyam rājānam prati* ‚[zu Dāmodara heißt:] zu einem Dāmodara genannten Herrscher‘. Damit könnte er zwar die Herrschaft Davids über Juda und Israel übertragen haben. Doch kennt Kalhaṇa: *Rājatarāṅginī* 1.63–69 und 1.153–167 zwei kaschmirische Herrscher namens Dāmodara, die unabhängig davon als ortsüblicher *rājan* herhalten könnten. Zwar ist auch dieser Bezug nicht abzusichern, aber es scheint wahrscheinlicher, da Sāhibrām an keiner Stel-

¹⁵¹ SCHREIBER 1993, S. 226ff.

le Wissen über die Personen des *Aḥlāq-i Muḥsinī* mitteilt, das über das im Text selbst vermittelte hinausginge.¹⁵²

3.3.2 Wiedergabe der Kapitelthemen

Die Themen der jeweiligen Kapitel bilden im *Aḥlāq-i Muḥsinī* den inhaltlichen Kern, sie sind Gegenstand der Definition und Pointe der Illustration durch Anekdoten. Ihre Entsprechungen in der *Vīratnaśekharaśikhā* sind durch die Nennung im Inhaltsverzeichnis und Definition im Grundtext, ausführliche Erklärung im Kommentar und Kolophone gut abgesichert; sie müssen wegen ihrer fundamentalen Bedeutung als semantische Richtschnur gelten. Auch bei ihnen ist also Vergleichbarkeit untereinander gegeben; die tatsächliche Übersetzungseinheit erstreckt sich jedoch teils auf mehr als auf den bloßen Wortlaut des Titels im Prätext. Tabelle 3.8 gibt zunächst einen Überblick über das gesamte Werk.

Dabei fällt auf, dass Inhaltsverzeichnis und Kolophone oft voneinander abweichen, dass also die Kapitelthemen nicht einheitlich wiedergegeben werden. Dies bestätigt der Text auch dort, wo die Angaben beider Paratexte übereinstimmen. So tritt im Laufe des dritten Kapitels der paratextuell einheitlich angegebene Titel *dainya-ākrandana* ‚Wehklagen im Elend‘¹⁵³ nur als Verweis auf das Inhaltsverzeichnis im einführenden Kommentar zu 3.1 auf; im Haupttext vertreten stattdessen sieben synonym gebrauchte Ausdrücke das Kapitelthema:

1. <i>dainya-vijñapti</i>	‚Gesuch im Elend‘	(3.1, 3)
2. <i>vijñapti</i>	‚Gesuch‘	(3.2, 21, 31, 36, 66, 68)
3. <i>ārta-ukti</i>	‚[Klage]rede eines Leidenden‘	(3.5)
4. <i>a-nātha-ukti</i>	‚[Klage]rede eines Hilflosen‘	(3.12)
5. <i>mṛdu-ukti</i>	‚[Klage]rede eines Schwachen‘	(3.13)
6. <i>tad-vijñapti</i>	‚Gesuch an Ihn‘	(3.25, 27, 35)
7. <i>dīna-ukti</i>	‚[Klage]rede eines Elenden‘	(3.70)

Als Erklärung im Kommentar fungiert zudem mehrfach das analog gebildete Kompositum *dainya-ukti* ‚[Klage]rede im Elend‘. Dass diese Ausdrücke wirklich stellvertretend

¹⁵² Ein assoziativer Bezug zum Kapitelthema *kṣamā* ‚Duldsamkeit‘ ließe sich unabhängig der Herrscherstellung vermuten, da der Götterknabe Kṛṣṇa als *Dāmodara* ‚mit einem Seil um seinen Bauch‘ von seiner Mutter duldsam gemacht werden sollte, was allerdings nicht gelang; vgl. Harivaṃśa, Ed. SUKTHANKAR 51,9.14ff. ¹⁵³ Diese Ankündigung spielt auf die in Kaschmir bekannte Gattung *Dīna-ākrandana-stotra* an, wörtlich: ‚Lobgesang [in Form von] Wehklagen eines Elenden‘; vgl. STAINTON 2019, besonders S. 181–184.

Tabelle 3.8: Gegenüberstellung der paratextuell angegebenen Kapitelthemen

	Aḥlāq-i Muḥsinī	Vīratnaśekharaśikhā: Inhaltsverzeichnis (1.70–78)	Kolophon
1	‘ibādat	tapas	[prathamam ratnam]
2	iḥlāṣ	susvabhāvatvam	sauśilyam
3	du‘ā	dainyākrandanam	dainyākrandanam
4	šukr	tatprāpitānumodaḥ	śuklikaraṇam
5	ṣabr	kṣamā	kṣamā
6	riżā	iśecchāprasannatā	daivaprasannatā
7	tavakkul	upanate samtoṣaḥ	samtoṣaḥ
8	ḥayā’	vṛddhaśreṣṭhānuvartanam	anurodhaḥ
9	‘iffat	bāhyāntaraśucitvam	śaucam
10	ādāb	vinayaḥ	vinayaḥ
11	‘uluvv-i himmat	udāratā	audāryaḥ
12	‘azm	dṛḍhaniścayaḥ	dṛḍhaniścayaḥ
13	ğidd u ğahd	udyantrbhāvaḥ	yatnaḥ
14	şubāt u istiḳāmat	dhairyāvalambanam	dhairyam
15	‘adālat	prajānām vyavahārekṣā	avadhyoktipālanam
16	‘afv	pāpyādyupekṣā	ṣoḍaśam ratnam
17	ḥilm	krodhādisahanam	kṣamā
18	ḥulq u rifq	hṛdrāgapūrvakaṃ hastavāraṇam	sadvyavahārapālanam
19	şafaqat u marḥamat	dayā	dayā
20	ḥairāt u mabarrāt	dānopakāritvam	[viṃśam dvāram]
21	saḥāvat u iḥsān	naṭādisparśanam	naṭādisparśanam
22	tavāzu’ u iḥtirām	ātithyaucityataḥ svasya mārḍavam	namratā
23	amānat u diyānat	pratidānakam	nyāsapratidānam
24	vafā’-i bi ‘ahd	aṅgīkṛtārthasampattiḥ	pratijñātārthanirvāhaṇam
25	şidq	satyavāditvam	satyavāktvam
26	iṅḡāḥ-i ḥāḡāt	parārthakṛtinaipuṇyam	paropakṛtinaipuṇya
27	ta’annī u ta’ammul	vimṛṣyakṛtītā	vimṛṣyakāritā
28	muşāvarat u tadbīr	mantranītikriyā	nītikriyā
29	ḥazm u dūrāndīşī	dūradīrghadarśitvam	dūradīrghadarśitvam
30	şaḡā’at	śūratvam	śauryam
31	ḡairat	mānaucityam	ekatriṃśam dvāram
32	siyāsat	daṇḍaucityakriyā	daṇḍaucityam
33	tayaqquṣ u ḥibrat	svapnabodhaucitī	samyagbodhaucityam
34	firāsat	buddhikaūśalyam	buddhikaūśalyam
35	kitmān-i asrār	gabhiratā	gāmbhīryam
36	iḡtinām-i furşat-u ṭalab-i niknāmī	atītādikṣaṇpūrvasadyaśaskṛtikriyākṛtiḥ	satkriyāpravṛttiḥ
37	ri‘āyāt-i ḥuqūq	kṛtajñatā	<i>nicht erhalten</i>
38	şuḥbat-i aḥyār	satsaṅgaḥ	satsaṅgaḥ
39	daf’-i aśrār	vyasanityāgaḥ	vyasanityāgaḥ
40	tarbiyat-i ḥadam u ḥaṣam	svādhyakṣasenāhastyaśvayoga- kṣemāvadhānatā	rājagativarṇanam

für das Kapitelthema gebraucht werden, verdeutlichen etliche Anspielungen auf die Themen anderer Kapitel.¹⁵⁴ Auf gleich vier andere Kapitelthemen verweist 13.49, nur zwei davon folgen dem im Inhaltsverzeichnis oder Kolophon angegebenen Wortlaut.¹⁵⁵ Und im siebten Kapitel wird auf das eben besprochene dritte Kapitel mit der analogen Bildung *-a-śaraṇa-vāc-* ‚[Klage]rede von jemandem, [der] keine Zuflucht hat‘ hingewiesen, die im Kommentar zu dieser Stelle durch *-dīna-ukti-* (Variante 7 oben) ersetzt wird.

Die Synonymbildung in der *Viraratnaśekharaśikhā* ist nicht ganz ohne Präzedenz in der Vorlage, auch dort werden die Kapitelthemen teils durch Gleichsetzung mit sinnverwandten Begriffen geschärft, teils wird dafür auf arabische Lehnwörter zurückgegriffen, denen eine persische Entsprechung nachgestellt wird.¹⁵⁶ Aber Sāhibrām bildet primär nach eigenem Ermessen Synonyme und tut dies programmatisch:¹⁵⁷

susvabhāvatvam ity uddiṣṭam yat tasyaiva paryāyāntarakathanena lakṣaṇam api sūcitam bhavatīty āśayena paryāyāntarair api tad uddiṣati: ...

Was als „Güte der Eigennatur“ [im Inhaltsverzeichnis] angekündigt wurde, kündigt [der Autor nun] in der Absicht, dass durch Nennung weiterer Synonyme desselben auch [dessen] Definition angedeutet werde, ebenfalls mit weiteren Synonymen an: ...

(Einleitung zu 2.2)

Sāhibrām möchte demnach mittels der Synonyme, die semantisch eigene Nuancen setzen, die Definition zusätzlich umreißen, also ein Wortfeld abstecken. Diese Technik nutzt er sowohl, um Konzepte des Prätexts imitierend zu übertragen, als auch, um das Wortfeld adaptierend auszuweiten. Im Ergebnis verwendet Sāhibrām mehr und tendenziell spezifischere Bezeichnungen des Kapitelthemas als es im Prätext der Fall ist.

Dabei kommt es gelegentlich zu Überschneidungen: So bezeichnet *kṣamā* im Kapitel 5 das Thema ‚Duldsamkeit‘ und im Kapitel 17 das Thema ‚Nachsicht‘; in beiden Fällen ist die Bezeichnung paratextuell als Titel (vgl. Tabelle 3.8) verbürgt. Doch auch in Kapitel 16 wird es synonym zum angekündigten Titel *pāpi-ādi-upekṣā* ‚Absehen von Übeltätern und dergleichen [Delinquenten]‘ gebraucht, spezifisch im Sinne: ‚Vergebung [von Vergehen]‘. Wenn in anderen Kapiteln also ohne weitere Erklärung auf *kṣamā* verwiesen wird, bleibt die Referenz ambivalent und die genaue Bedeutung mitunter unklar.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Zuweilen führt Sāhibrām im Kommentar auch die Nummer des referenzierten Kapitels an; vgl. sub 7.31.

¹⁵⁵ Nämlich *-praśraya-* ‚Rücksichtnahme‘ (Synonym Kapitel 10), *-sat-sarga-* ‚guter Beschluss‘ (Synonym zu Kapitel 12), *-tapah-* ‚Kasteiung‘ (Kapitel 1), *-śukla-* (Synonym zu Kapitel 4). ¹⁵⁶ Vgl. etwa die Korrespondenz zu Beginn des 3. Kapitels. ¹⁵⁷ Eine kurze Definition von *paryāya* gibt er sub 8.10: *paryāyēṇeti śabdadvitvam evāśyārthas tv eka eva* „mit dem Synonym [... bezeichnet]“ [heißt:] zwar zwei Wörter, aber

sie haben ein und dieselbe Bedeutung. ¹⁵⁸ Vgl. etwa 39.427.

Daraus folgt, dass diese Synonyme bei der Analyse der Übersetzungsverfahren der Kapitelthemen ebenso zu berücksichtigen sind wie die paratextuell angegebenen Titel. In der Gesamtschau lassen sich die benutzten Verfahren analog zur obigen Übersicht wie folgt einteilen:

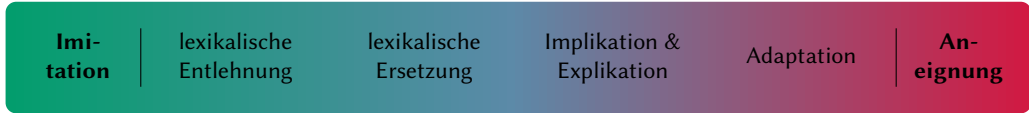

Abbildung 3.5: Spektrum der bei den Kapitelthemen angewandten Verfahren

lexikalische Entlehnung

Am Häufigsten verfährt Sāhibrām lexikalisch ersetzend oder explizierend. Jedoch wird ein einziger Titel erkennbar lexikalisch entlehnt und steht damit der Imitation des Prätexts scheinbar näher als alle anderen: Das vierte Kapitel des *Aḥlāq-i Muḥsinī* handelt von *ṣukr* ‚Dankbezeugung‘ und auch dort beginnt der Text unter dem ursprünglich aus dem Arabischen entlehnten Titel mit einer persische Entsprechung: *sipās*, auf welche die Modulation *sitāyiš* ‚Lobpreis‘ folgt. Sāhibrām gibt das Kapitelthema vor der Korrespondenz mit diesem Satz, also denkbar als Entsprechung des Titels *dar ṣukr*, als *śukra* (Grundtext 4.2) oder *śukla* (Kommentar) wieder. Im Kommentar erklärt er:

[*śukram ity api yat prāhuḥ sarvasādhāraṇaṃ budhāḥ* / 4.2ab]

yat tatprāpitānumodanaṃ tad eva śuklam iti paryāyāntareṇa āhuḥ. śuklam śuddham karmety arthaḥ.

Was [unter dem Titel] „nachträgliche Freude über das vom [Herrn] Gewährte“ [im Inhaltsverzeichnis angekündigt wurde], genau das **nennen** [die Klugen] mit einem anderen Synonym *śukla*. *śukla* bedeutet „reine Handlung“.

Der Wechsel von *r* und *l* folgt einer poetischen Lizenz, auf die sich der Autor bereits im ersten Kapitel beruft und die in der Anekdote des vierten Kapitels erneut zum Tragen kommen wird.¹⁵⁹ Da die Handschriften diesen konsistenten Wechsel zwischen Grundtext und Kommentar einhellig überliefern und der Autor häufig im Kommentar den Haupttext nur paraphrasiert, muss man hier davon ausgehen, dass das dem Persischen nächststehende *śukram* bewusst als *śuklam* zitiert wurde. Die Bedeutungsangabe *śuddham karma*, die auf die mögliche, aber weniger übliche Bedeutung von *śukra/śukla*

¹⁵⁹ Vgl. Kommentare sub 1.60 und 4.25.

‚hell‘ als ‚rein‘ verweist, dürfte ein Versuch sein, eine Sanskrit-Etymologie für diese zunächst schwer nachvollziehbare Gleichsetzung mit „Danksagung“ anzubieten. Im Laufe des Kapitels fügt Sāhibrām sowohl in der Definition als auch in der illustrierenden Anekdote Ausführungen hinzu: über Tatvergeltung (*karman*) und die Gesellschaftshierarchie¹⁶⁰ als Institutionen der göttlichen Ordnung (*niyati*); deswegen sollen alle Lebewesen die Resultate ihres Handelns (*phala*) als Geschenk Gottes betrachten, besonders aber Herrscher, denen mit der Herrschaft das wertvollste Geschenk zuteil wurde. Insofern passt *karma* in der Auslegung von *śukra/śukla* als *śuddham karma* zur weltanschaulichen Adaptation, die Sāhibrām hier vorgenommen hat.¹⁶¹

Hintergrund dieser umständlichen Auslegung dürfte indes gewesen sein, dass *śukra* im 19. Jahrhundert ein gängiges Lehnwort in den Umgangssprachen Nordwestindiens war.¹⁶² Damit wäre die Erklärung des Kommentars als sekundär zu bewerten, genauer: als scholastische Rechtfertigung der Aufnahme eines umgangssprachlich bereits etablierten Lehnworts in assimilierter Form.¹⁶³ Gerechtfertigt wird dies mit einer Ausweitung der Semantik der bestehenden Lexeme *śukra* und *śukla*, inhaltlich verankert durch weltanschauliche Zusätze zum Kapitelthema. Im Unterschied zur Transliteration von Eigennamen, wo die sanskritische Ausdeutung die transliterierte Lautgestalt eher assoziativ überlagert,¹⁶⁴ dürfte die Ausdeutbarkeit von *śukra/śukla* hier das Kriterium für die Aufnahme in den Text gewesen sein; denn außer bei Eigennamen lassen sich kaum weitere lautliche Entlehnungen finden.¹⁶⁵ Somit ist in dieser scheinbar imitierenden Entlehnung gleichzeitig ein Moment der Aneignung enthalten.

lexikalische Ersetzung

Aus den zahlreichen, relativ unmarkierten lexikalischen Ersetzungen¹⁶⁶ der Kapitelthemen, von denen einige in Tabelle 3.9 dargestellt sind, greife ich nur die erste als interessanten Grenzfall heraus.

Im ersten Kapitel des *Aḥlāq-i Muḥsinī* folgt auf den Titel mit arabischer Etymologie *‘ibādat* ‚Anbetung [Gottes]‘ das persische Synonym *parastiš*. Beides gibt Sāhibrām un-

¹⁶⁰ In 4.29 bezeichnet als *auttharādharya*. ¹⁶¹ Vgl. Abschnitt S. 51. ¹⁶² Vgl. etwa GRIERSON, S. 879, sub *shukr*, FALLON, S. 819, sub *shukr* und PLATTS, S. 730, sub *shukr* alle ‚thanks‘. ¹⁶³ Vgl. SCHREIBER 1993, 215ff. ¹⁶⁴ Vgl. S. 57. ¹⁶⁵ Die einzigen weiteren Beispiele im hier edierten Text wären: Im Kommentar sub 1.9 zitiert Sāhibrām mit dem assimilierten Lehnwort *nabhiḥ* das Epitheton Mohammeds *nabī* ‚Prophet‘. In 5.1 zitiert er die Persische Kapitelbezeichnung *bāb* ‚Tor‘ assimiliert als *vāb-nirdeśaḥ* ‚Bezeichnung *vāb*‘. Und in 22.116 benutzt er *hāṣā* als alleinstehende Interjektion mit Verweis auf perso-arabisch *ḥāṣā* ‚bloß nicht!‘, deutet diese aber auch sanskritisch als *hā* und *āśā*. ¹⁶⁶ So bezeichnet SCHREIBER 1993, 217f. den „Trivialfall“, dass ein ausgangssprachliches Element mit einem zielsprachlichen ersetzt wird, ungeachtet dem Grad der semantischen Äquivalenz. Diese kann, wie eingangs erörtert, bei den Kapitelthemen vorausgesetzt werden.

Tabelle 3.9: Beispiele für lexikalische Ersetzung bei der Wiedergabe der Kapitelthemen

	Aḥlāq-i Muḥsinī	Vīratnaśekharaśikhā
1	<i>‘ibādat</i> ,Anbetung [Gottes]‘	<i>tapas</i> ,Kasteiung‘
2	<i>iḥlās</i> ,Lauterkeit‘	<i>saūsilya</i> ,Charaktergüte‘
5	<i>ṣabr</i> ,Geduld‘	<i>kṣamā</i> ,Duldsamkeit‘
8	<i>ḥayā</i> ,Bescheidenheit‘	<i>uparodha</i> ,Zurückhaltung‘
12	<i>‘azm</i> ,Entschlossenheit‘	<i>niścaya</i> ,Überzeugung‘
38	<i>ṣuḥbat-i aḥyār</i> ,Verbundenheit mit Guten‘	<i>sat-saṅga</i> ,Umgang mit Guten‘
39	<i>daf-i ašrār</i> ,Beseitigung der Bösen‘	<i>vyasani-tyāga</i> ,Verstoßen von Lasterhaften‘

terschiedslos mit dem geistesgeschichtlich geladenen Begriff *tapas* wieder.¹⁶⁷ Man mag auch hier an eine weltanschaulische Adaptation denken und im Kapitel finden sich durchaus stark einbürgernde Zusätze: So leitet Sāhibrām unmittelbar nach den ersten Korrespondenzen zur Definition von *‘ibādat* respektive *tapas* in 1.91–93 das Kastensystem und die vier Lebensziele aus der Existenz Gottes ab. Jedoch erfährt *tapas* selbst dabei keine einschlägige Auslegung. Es kann im Lichte der Anekdote über Mortazā ‘Alī, der die Nächte nicht im Bett, sondern im Gebet verbrachte, als ‚Kasteiung [für Gott]‘ aufgefasst werden und betont damit einen asketischen Aspekt von *‘ibādat*, der im *Aḥlāq-i Muḥsinī* erst im Laufe des Kapitels deutlicher hervortritt. Vielleicht genügt dies, um von semantischer Modulation zu sprechen.¹⁶⁸ Jedenfalls verdeutlicht diese eher imitierende Verwendung von *tapas* neben stärker aneignenden Passagen, dass die Tendenz zu Imitation oder Aneignung sich nicht konzeptionell über ein Kapitel erstreckt.

¹⁶⁷ Vgl. CARPENTER 2018. In 10.62–67 taucht *tapas* bei der an die Epen angelehnten Beschreibung von Herrschern der Mond- und Sonnendynastie in diesem zu erwartenden Sinne auf. ¹⁶⁸ SCHREIBER 1993, S 226ff.

Explikation

Als „Explikation“ bezeichnet SCHREIBER, wenn im Folgetext ein im Prätext beschriebener Sachverhalt expliziter, präziser oder konkreter ausgeführt wird.¹⁶⁹ Einige Beispiele folgen in Tabelle 3.10.

Tabelle 3.10: Beispiele für Explikationen bei der Wiedergabe der Kapitelthemen

	Aḥlāq-i Muḥsinī	Viraratnaśekharaśikhā
3	<i>du‘ā</i> ‘Bittgebet‘	<i>dainya-vijñapti</i> ‘Gesuch im Elend‘
6	<i>riṣā</i> ‘Zufriedenheit‘	<i>īśa-icchā-prasannatā</i> ‘Wohlgefallen am Willen des Herrn‘
16	<i>‘afv</i> ‘Begnadigung‘	<i>pāpi-ādi-upekṣā</i> ‘Absehen von Übeltätern und Dergleichen‘
8	<i>ḥayā</i> ‘Bescheidenheit‘	<i>vrddha-śreṣṭha-anuvartanam</i> ‘Alten und Vorzüglichen Folgen‘
17	<i>ḥilm</i> ‘Milde‘	<i>krodha-ādi-sahanam</i> ‘Ertragen von Zorn und Dergleichen‘
22	<i>tavāzu‘ u iḥtirām</i> ‘Demut und Respekt‘	<i>ātithya-aucityataḥ svasya mārḍavam</i> ‘eigene Milde nach angemessener Gastfreundschaft‘

Während die Beispiele aus den Kapiteln 3, 6 und 16 leicht als Konkretisierungen der persischen Titel zu erkennen sind, scheinen die aus 8, 17 und 22 so stark davon abzuweichen, dass man hier eher denotative Varianz oder Adaptation vermuten könnte. Doch wird auch im *Aḥlāq-i Muḥsinī* das 8. Kapitelthema *ḥayā* ‘Bescheidenheit‘ als Garant der gesellschaftlichen Ordnung beschrieben, die letztlich auf Achtung der Tradition beruhe;¹⁷⁰ Sāhibrām nimmt dies mit seiner Ankündigung *vrddha-śreṣṭha-anuvartanam* ‘Alten und Vorzüglichen Folgen‘ explizierend vorweg.

Kapitel 17 *krodha-ādi-sahanam* ‘Ertragen von Zorn und Dergleichen‘ wäre für sich genommen eher als Modulation einzuordnen; doch wird im *Aḥlāq-i Muḥsinī* am Ende thematisiert, wann nicht *ḥilm* ‘Milde‘, sondern *gaḍab* ‘Wut‘ angebracht ist. Damit kann die Angabe *krodha-ādi-sahanam* auch als Explikation dieses Aspekts aufgefasst werden, den Sāhibrām in 17.6–8 bereits zur Definition der positiven Eigenschaft *śama/śānti* ‘[geistige] Ruhe‘ heranzieht.

Seltsam konkret und umständlich wirkt die Phrase *ātithya-aucityataḥ svasya mārḍavam* ‘eigene Milde nach angemessener Gastfreundschaft‘, die das Thema des 22. Kapitels

¹⁶⁹ Vgl. SCHREIBER 1993, 228ff. ¹⁷⁰ Vgl. die Korrespondenz von 8.11 und 8.17.

übersetzen soll.¹⁷¹ Sie wird im Kapiteltext nur auf *mārdavam* ‚Milde‘ verkürzt zitiert, gar nicht näher erläutert und nie wieder gebraucht. Doch fällt auf, dass in allen vier Anekdoten dieses Kapitels entweder ein Herrscher hohen Besuch empfängt oder selbst zu Besuch bei Heiligen ist. Damit expliziert diese Phrase einen Aspekt, der nicht der Definition des Kapitelthemas, sondern den Anekdoten des *Ahlāq-i Muḥsinī* implizit ist.

Implikation

„Implikation“ bezeichnet dagegen eine allgemeinere, abstraktere Ausführung.¹⁷² Sie ist bei den Kapitelthemen selten, doch lassen sich auch hierfür einige Beispiele finden, die Tabelle 3.11 angibt.

Tabelle 3.11: Beispiele für Implikationen bei der Wiedergabe der Kapitelthemen

	Ahlāq-i Muḥsinī	Virratnaśekharaśikhā
11	<i>‘uluvv-i himmat</i> ‚hohes Streben‘	<i>udāratā</i> ‚Erhabenheit‘
22	<i>tavāzu‘ u ihtirām</i> ‚Demut und Respekt‘	<i>namratā</i> ‚Demut‘
33	<i>tayaqquḡ u ḥibrat</i> ‚Wachsamkeit und Kunde‘	<i>samyag-bodha-aucityam</i> ‚richtiges [und] angemessenes Wachen‘

Die Kapitel 11 und 22 werden mit den jeweiligen Angaben auf einen abstrakten Begriff gebracht. Dabei entfällt nicht etwa ein Teil des Titels, wie es bei einer Omission (denotative Varianz)¹⁷³ der Fall wäre. Vielmehr ist unter der allgemeinen *udāratā* ‚Erhabenheit‘ spezifischer *udāra-ceṣṭā* ‚erhabene Bemühung‘ zu verstehen, wie ein anderes Synonym dieses Kapitelthemas lautet. Ebenso bringt *namratā* ‚Demut‘ lediglich in einem allgemeinen Wort zum Ausdruck, was der persische Titel mit zwei koordinierten Wörtern sagt, die dort auch tatsächlich gleichwertig sein dürften, weil sie im Laufe des Kapitels nicht gegeneinander abgegrenzt werden.

Ein interessantes, da in dieser Form einzigartiges Beispiel gibt das 33. Kapitel. Das Kompositum *samyag-bodha-aucitya* wäre ohne die detaillierte Auslegung, die es in 33.12–13 und den zugehörigen Kommentaren erfährt, nicht im Sinne des Autors zu analysieren gewesen. Sāhibrām möchte *samyag-bodha-aucitya* als Koordination von *samyag-bodha-* und *-bodha-aucitya* verstehen, also: ‚richtiges [und] angemessenes Wa-

¹⁷¹ Diese wenig idiomatische Auffassung von *svasya* belegt der Kommentar zum entsprechenden Eintrag im Inhaltsverzeichnis: *ucitam ātithyaṃ kṛtvā sva-namratā* (1.74). ¹⁷² SCHREIBER 1993, S. 228ff.

¹⁷³ SCHREIBER 1993, S. 232f.

chen‘, was je auf verschiedene Anwendungsgebiete von Wachsamkeit verweise. Da diese Abgrenzung der zwei Begriffe in 33.15 mit der von *tayaqquṣ u ḥibrat* ‚Wachsamkeit und Kunde‘ korrespondiert, ist gesichert, dass diese Angabe des Kapitelthemas auf eine im Prätext vorgenommene Differenzierung zurückgeht und keine eigenmächtige Varianz oder Adaptation darstellt. Damit gibt das Kompositum implizierend – da auf ein einziges, auslegungsbedürftiges Wort verkürzt – die zwei im persischen Titel koordinierten Wörter wieder.

Adaptation

Das einzige Beispiel für eine Adaptation auf dieser Ebene findet sich in der Angabe des 2. Kapitelthemas *iḥlās* ‚Lauterkeit‘ als *niṣkāmaṃ karma* ‚wunschloses Handeln‘. Zwar passt dies durchaus zur Anekdote des Kalifen, der einen Delinquenten freispricht, welcher ihn im Prozess beleidigt hatte. Denn dadurch laufe er Gefahr, aus eigenem Verlangen anstatt unbefangen zu strafen. Doch zeigen etliche Bhagavadgītā-Zitate im Kommentar¹⁷⁴ und ein übernommenes Strophenviertel im Haupttext (2.49d), dass *niṣkāmaṃ karma* auf die gleichnamige Doktrin dieses Texts verweist.¹⁷⁵ Hier wurde also das Thema durch Synonymbildung auf zielkulturell lesbare Fachbegriffe ausgeweitet, die auch explizit in diesem Sinne ausgelegt werden. Der Prätext wird hier tendenziell vom Folgetext überschrieben und entsprechend viele Zusätze finden sich in der Definition dieses Themas.¹⁷⁶

3.3.3 Weitere Verfahren

Den Verfahren, welche Sāhibrām außerhalb der gut vergleichbaren Übersetzungseinheiten bei Eigennamen und Kapitelthemen gebraucht, muss wegen der versifizierenden und ausweitenden Übertragung grundsätzlich eine größere Toleranz¹⁷⁷ eingeräumt werden als es bei einer Form wahren Wiedergabe der Fall wäre. Ich bespreche sie hier nur summarisch an wenigen Beispielen.

¹⁷⁴ Vgl. Kommentare sub 2.4, 2.9 und 2.24. ¹⁷⁵ Auch *niṣkāmatā* ‚Wunschlosigkeit‘ vertritt einmal in 2.42 das Kapitelthema, *niṣkāmaṃ karma* implizierend. ¹⁷⁶ Vgl. 2.1–24, von denen nur 6 mit dem *Aḥlāq-i Muḥsinī* korrespondieren. ¹⁷⁷ Als „Toleranz“ bezeichnet SCHREIBER 1993, S. 57 „die ‚erlaubte‘ Abweichung vom optimalen Äquivalenzgrad“.

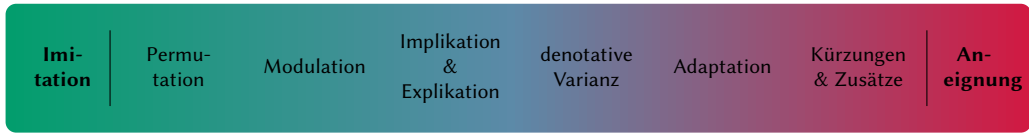

Abbildung 3.6: Spektrum der Verfahren größerer Übersetzungseinheiten

Permutation, Explikation und Addition (denotative Varianz)

Im 22. Kapitel heißt es über das Antonym zum Kapitelthema *tavāzu* ‘u *iḥtirām* ‘Demut und Respekt’ respektive *namratā* ‘Demut’:

či kibr ādam-ī rā ḥvār u bī-miqdār sāzad.

Denn Überheblichkeit macht einen Menschen erbärmlich und wertlos.

mado ’nucitam āpannam nirmūlyam kurute naram / tasmād enam viḥāyāśu namro bhava śubhāśaya //

Dünkel macht den Menschen ungebührlich unglücklich [und] wertlos. Gib den [Dünkel] deshalb sogleich auf und werde demütig, [weil du] eine gute Gesinnung hast. (22.41)

Die erste Zeile ist bis auf *āpannam nirmūlyam* eine bloße Permutation,¹⁷⁸ eine Umstellung der Wortreihenfolge bei erkennbarer Wort-für-Wort-Ersetzung:

<i>kibr</i>	‘Überheblichkeit’	:	<i>madaḥ</i>	‘Dünkel’
<i>ādam-ī rā</i>	‘einen Menschen’	:	<i>naram</i>	‘einen/den Menschen’
<i>bī-miqdār</i>	‘wertlos’	:	<i>nir-mūlyam</i>	‘wertlos’
<i>sāzad</i>	‘macht’	:	<i>kurute</i>	‘macht’

Passagen, die sich so eng an den Prätext halten, sind die Ausnahme. Doch kommen ähnlich wortwörtliche Reflexe zuweilen im Kommentar vor, wie das folgende Beispiel zeigen wird. Eine explizite Koordination wie *u* im Persischen fehlt im Sanskrit, sie muss semantisch aber impliziert sein. Damit dürfte es sich bei *ḥvār* ‘erbärmlich’ : *anucitam āpannam* ‘ungebührlich unglücklich’ um eine semantische Explikation handeln, wie sie Sāhibrām sehr oft gebraucht.¹⁷⁹ Auch die zweite Verszeile expliziert denkbar etwas, nämlich persisch *či* ‘denn’. Jedoch dürfte hier die Grenze zur Addition (denotative Varianz)¹⁸⁰ überschritten sein, da es im Prätext auch vor oder nach dieser Korrespondenz

¹⁷⁸ SCHREIBER 1993, S. 219–221.

¹⁷⁹ Formal ist nicht zu entscheiden, ob *anucitam* ‘ungebührlich’ als drittes Attribut zu *naram* oder als adverbelle Bestimmung fungiert. Auch der Kommentar gibt keinerlei Anhaltspunkte dazu.

¹⁸⁰ SCHREIBER 1993, S. 232f.

keinen Hinweis auf das Kapitelthema – im Sanskrit mit *namram* ‚demütig‘ angedeutet – oder auf die gute Gesinnung gibt. Lediglich die Ansprache der zweiten Person mit *bhava* ‚werde‘ – könnte ein Vorgriff auf die Korrespondenz zu 22.42 sein.

Besonders aufschlussreich sind die vergleichsweise wenigen Fälle, in denen sich ein Reflex des im Haupttext verkürzten Inhalts im Kommentar wiederfindet. Denn damit lässt sich zumindest dort, wo diese Reflexe den Wortlaut des Prätexts recht genau wiedergeben, ausschließen, dass eine Variante der konkreten Vorlage Sāhibrāms für die Verkürzung ursächlich ist. So beschreibt eine Anekdote im 33. Kapitel, wie gründlich Ardašīr Bābak seinen Hof ausspionierte:

ki har rūz bā umarā' u vuzarā' u 'um-māl u sāyir-i mulāzimān guftī ki dūš ḥāl-i tu bar-in minvāl būd u 'či ḥurdī u kuḡā ḥuftī u bā ki suḥan kardī u 'či guftī.

[Es wird überliefert, dass der König Ardašīr Bābak die Umstände seiner Beamten und seiner Höflinge in dem Maße ausspioniert hat,] dass er jeden Tag den Emiren, Wesiren, Regenten und anderen Dienern erzählte, dass ihr Zustand letzte Nacht derart war, was sie gegessen, wo sie geschlafen, mit wem sie gesprochen und was sie gesagt haben.

*tathā ca kalitaṃ tasya yathāsāv āgatān puraḥ /
tān hyovṛttaṃ samācakhyaṃ yathāvat sarvathā
bharāt //*

[Auszug des Kommentars:] ... *tac ca vṛttam*: *idam adya bhuktaṃ atra suptaṃ atra gataṃ anena saṃvādaḥ kṛto 'nenedam uktam iti ...*

Und so war es seine Gewohnheit, dass er, [wenn] diese vor [ihn] traten, ihnen aufzählte, [was sie] am Vortag *getan* hatten, sachgemäß, jeglicher [öffentlicher oder geheimer] Art und in vollem Umfang.

[Auszug des Kommentars:] Und das ist, **[was sie] getan hatten**: Der [Betreffende] hat an diesem Tag dies gegessen, hat hier geschlafen, ist hierhin gegangen, hat mit dem gesprochen [und] hat dies gesagt. (33.88)

Ohne Kommentar hätte *hyo-vṛttam* ‚[was sie] am Vortag *getan* hatten‘ als Entsprechung zu *dūš ḥāl-i tu* ‚ihr Zustand letzte Nacht‘ unter Omission (denotative Varianz) der im Prätext folgenden Details gelten können. Dass der Kommentar diese Details fast Wort-für-Wort als Erklärung zu *hyo-vṛttam* angibt, legt jedoch nahe, dass Sāhibrām diese hier implizit mit meint. Zugleich drückt er durch Addition (denotative Varianz) der allgemeineren Adverbien *yathāvat* ‚sachgemäß‘, *sarvathā* ‚jeglicher Art‘, *bharāt* ‚in vollem Umfang‘ auch im Grundtext aus, dass die Überwachung besonders umfassend war.

Kürzungen und Zusätze

Durch die weitreichende Freiheit, mit der Sāhibrām sich der denotativen Varianz innerhalb der Korrespondenz mit dem Prätext bedient, ist die Grenze zwischen Omission

und echten Kürzungen nicht scharf zu ziehen. Von echten Zusätzen spreche ich bei all den Strophen, die gar keine Korrespondenz erkennen lassen, auch wenn sie oft inhaltliche Ausschmückungen vorheriger Korrespondenzen sind. Analog dazu ließe sich von Kürzungen überall dort sprechen, wo in der *Vīratnaśekharaśikhā* jede Spur einer ganzen Aussage des *Aḥlāq-i Muḥsinī* fehlt. Solche Stellen sind bis auf einige Abschnitte des Vorworts rar und bleiben bei kurzen Auslassungen zweifelhaft, weil diese auch auf eine abweichende Lesung der konkreten Vorlage zurückgehen könnten.¹⁸¹

Dagegen sind Zusätze neben Explikation und Addition das hauptsächliche Verfahren Sāhibrām; ein charakteristisches Beispiel wurde bereits oben im Abschnitt 3.3.3 (S. 75) gegeben.

Adaptation und Metasprachlichkeit

Typische Beispiele für Adaptationen wurden bereits unter Patronage im Abschnitt 2.2 (S. 25) und unter Weltanschauung im Abschnitt 3.2.4 (S. 51) besprochen. An dieser Stelle sei noch auf das Übersetzungsproblem der Metasprachlichkeit hingewiesen. Wo sie – etwa in Form von Sprachspielen – in einem Prätext auftaucht, stellt Adaptation auch in Übersetzungen, die ein hohes Maß an Invarianz fordern, ein gängiges Verfahren dar.¹⁸² Umgekehrt kann Metasprachlichkeit, die einem Folgetext ohne jede Entsprechung im Prätext hinzugefügt wurde, als Zeichen von aneignender Bearbeitung gelten. Die meisten Sprachspiele und metasprachlichen Reflexionen sind in der *Vīratnaśekharaśikhā* erwartungsgemäß in Zusätzen anzutreffen.¹⁸³ Doch zeigt folgende ausgefeilte Adaptation, wie Sāhibrām verfährt, wenn derlei im Prätext zu finden ist. Das Gleichnis Buzurġ-mihrs beruht auf Inversion der geschriebenen Buchstabenfolge des 17. Kapitelthemas: *ḥilm* ‚Milde‘ : ملح *milḥ* ‚Salz‘.

namak-i ḥvān-i aḥlāq ast.

„Sie [Milde] ist das Tafel-
salz der Veranlagungen.

*tattadrasaprayastānām khādyānām lavaṇam yathā /
prabodhakaṁ tathāśeṣasacchilānām idaṁ param //*

Wie Salz die mit diesen und jenen Geschmücken zubereiteten Speisen [schmecken lässt], so weckt diese höchste [Eigenschaft *kṣamā*] alle guten Eigenschaften. (17.76)

...

¹⁸¹ Vgl. die Passagen nach 1.43, 1.63 und 1.67. Vgl. dagegen etwa die Korrespondenz zu 17.137, 39.153 oder 39.180. ¹⁸² Zu weiteren beispielhaften Übersetzungsstrategien von Sprachspielen vgl. ALBRECHT 2013, S. 16f. ¹⁸³ Auch in Korrespondenz mit dem Prätext finden sich Sprachspiele, vgl. etwa 39.449.

či *hurūf-i ū rā čūn bar-*
gardānand

pāpasodhanapūrvam ca puṇyasaṃbhāramāyinī /
akṣamāleyam uddiṣṭā kṣamā nāma mahitale //

akṣamālā · *akārādikṣakāraparyantavarṇānām*
ārohāvarohakramagaṇanayā vargāṇām cāṣṭānām pṛthag-
gaṇanayā kūṭavarṇasya Merutayālaṅghyatve cāṣṭottara-
śatavarṇamāleyam. ...

Weil es, wenn die Buchsta-
ben dieser [Milde] in um-
gekehrter Reihenfolge ge-
schrieben werden, ...

Und nach der Läuterung der schlechten Taten zaubert
sie eine Fülle an Verdienst herbei – diese [108 Perlen
umfassende] Gebetskette wird auf der Erdoberfläche
namentlich „Nachsicht“ genannt. (17.81)

[Auszug des Kommentars:]

Gebetskette: Durch Zählen der [50] Buchstaben [des
Sanskritalphabets] von *a* bis [ausschließlich] *kṣa* in auf-
und absteigender Folge [= 100] und durch separates Zäh-
len der 8 [Konsonanten]gruppen und weil die Silbe [*kṣa*] an
der Spitze als „Meru“ nicht zu überschreiten ist [und dem-
entsprechend nicht gezählt wird, ergibt] dies eine Kette aus
108 Buchstaben.¹⁸⁴

...

milḥ śavad.

prāyeṇa sudhiyo loke gūḍhābhiprāyarocakāḥ /
gūḍham kṣameti lavaṇaśrīyām saṃketitam viduḥ //

„Salz“ ergibt.

Meist mögen [Menschen] mit gutem Verstand den verbor-
genen Sinn; sie erkennen das Verborgene, [was] in „Glücks-
göttin des Salzes“ [*lavaṇa-śrī = kṣāra-mā*] angedeutet wird,
[unter Ausfall von -ār-] als *kṣamā* „Nachsicht“.
(17.83)

In 17.77–80 und 17.82 fügt Sāhibrām weitere, daran anknüpfende Deutungen hinzu, wo unter anderem erklärt wird, wie die *akṣa-mālā* ‚Gebetskette‘ auch als *a-kṣamā-lā*, also als Kompositum mit *kṣamā* ‚Nachsicht‘ gedeutet werden kann. Hier scheint mir jedoch am Wesentlichsten, dass Sāhibrām das persische Gleichnis von *ḥilm: milḥ* ‚Milde‘; ‚Salz‘ mit 17.76 objektsprachlich expliziert und mit 17.81 auch metasprachlich nachahmt. Denn über den Umweg der *akṣa-mālā* ‚Gebetskette‘ überträgt er wenigstens andeutungsweise die Inversion der Buchstaben, die dem persischen Sprachspiel zugrunde liegt: Nur indem er das Sanskritalphabet von *a* bis *kṣa* – ebenfalls eine Auslegung von

¹⁸⁴ Für die Ergänzungen vgl. die ähnlich aufgebaute Auslegung von 7.82.

akṣa- – in normaler und umgekehrter Reihenfolge durchläuft, kommt er auf die Anzahl an Perlen, die das Gleichnis erfordert. 17.83 stellt schließlich den unvermeidbar erratisch wirkenden Versuch dar, mit einer weiteren Bildung sowohl die objekt- als auch die metasprachliche Bedeutung abzubilden, um in 17.84 wieder beim ursprünglichen Gleichnis zu landen, wo auch das *Aḥlāq-i Muḥsinī* am Ende dieser Passage erklärt, was es mit der Parallelisierung auf sich hat.

4 Die Vīraratnaśekharaśikhā als Sanskrittext

Wie im Primärquellenverzeichnis (S. 1266) greifbar wird, verweist Sāhibrām hauptsächlich auf Diskurse des Klassischen Sanskrit. Auch sein eigener Sprachgebrauch ist – der Gattungen seiner Zitatquellen entsprechend – überwiegend normgrammatisch. Seine Gelehrsamkeit in diesen verschiedenen Wissensgebieten stellt er in den jeweiligen Sprachregistern zur Schau. Er tut dies oft hyperbolisch und fast immer mit bewussten Mehrdeutigkeiten und vermeidet selbst in der Erklärung seines eigenen Werks wortwörtliche Wiederholungen. Stattdessen greift er auf seltene oder neu gebildete Synonyme zurück. Selten gibt es dabei Abweichungen wie im Epos, gelegentlichen benutzt Sāhibrām Archaismen und außer den bereits beschriebenen Entlehnungen aus dem Persischen, bedient er sich kaum aus anderen Sprachen Nordwestindiens.

Im Folgenden seien einige formale Auffälligkeiten systematisch gelistet.

Sandhi

Der Sandhi wird überwiegend regulär durchgeführt, aber nicht immer konsistent:

- Unterlassen von Sandhi:
 - im Kommentar häufig, auch zur Markierung von Teilsätzen
 - im Haupttext nur 4.5a: *atho asāram*, 33.126a: *śṛṇuta āyadhvaṃ* und 39.429a *-buddhe idaṃ*
- Vokalsandhi:
 - auslautendes *-e* vor Vokalen außer *a-* zu *-a* oder *-ay*:¹
ma āneyaḥ (33.48cd) vs. *may aihikāmuṣmikaṃ* (2.38ab)
 - *-e* vor *a-* irregulär ebenfalls zu *-a* oder *-ay*:²
ta anāhārya- (sub 1.6), *avalambanta aty-* (8.99c), *ta api* (10.25c), *tay api* (sub 10.25), *-pāta api* (sub 13.1), *pakṣa asya* (sub 13.4), *loka ati-* (22.10cd), *-madhya atha* (33.52ab)

¹ Vgl. KIELHORN, § 22. ² Vgl. KIELHORN, § 21.

- Konsonantischer Sandhi:
 - anlautendes ś- wird nach -k meist zu *ch*-:³
vāk-śuṣka- (2.45b) vs. *vāk-charīra-* (sub 8.103)
 - *h* nach Verschlusslauten bleibt oft als solches bestehen:⁴
tad-dhīnaḥ (10.111d) vs. *tad-hīnaḥ* (10.117d)
- *bhos* wird meist irregulär *bhor* vor stimmhaften Lauten:⁵
etwa 1.103a, 5.40d, 7.28c, 9.44c, 11.116a, 11.146a, 13.137a, 39.1c

Metrik

Eine detaillierte Auflistung aller verwendeten Metren befindet sich im Anhang A.3 (S. 1234). Darüber hinaus verdient der Hervorhebung:

- häufiger Gebrauch der sub 2.9 ausgeführten Lizenz, einen Kurzvokal vor einem Konsonanten mit *r* metrisch kurz zu werten:
1.3, 1.7, 1.46, 1.50, 1.51, 2.9, 2.10, 2.34, 3.27, 3.42, 3.59, 3.60, 3.61, 3.69, 4.49, 4.79, 5.48, 6.5, 6.7, 6.10, 6.24, 7.51, 7.76, 7.98, 7.116, 8.25, 8.26, 8.123, 8.137, 8.151, 8.161, 10.14, 10.74, 11.7, 11.16, 11.127, 13.113, 13.119, 13.127, 13.131, 13.201, 16.33, 16.90, 17.14, 17.72, 17.101, 17.118, 22.15, 33.28, 33.34, 33.116, 33.204, 33.208, 33.209, 33.210, 33.212, 39.184, 39.259, 40.997
- gelegentlich wird *saḥ* m. c. endungslos gebraucht:⁶
1.1a, 3.21c, 4.53a, 8.9c, 12.28c, 13.56a, 13.91b, 13.173b, 17.112c, 22.49b, 22.60a, 22.124a, 39.262d, 39.435b
- als Versfüller fungieren zuweilen:
vai (etwa 10.119), *tu* (sub 33.48 bestätigt: *tuḥ pāda-pūraṇe*), *ca* (etwa 17.15), *vā* (etwa 2.51)
- Enjambements kommen in den *Anuṣṭubhs* häufig vor, meist gehört ein Wort oder eine Phrase der zweiten Zeile syntaktisch zur ersten, wie etwa sub 8.9 bestätigt wird (... *iti pūrveṇānvayaḥ*); auch der umgekehrte Fall kommt vor, etwa in 39.201.

Lexik und Morphologie

Eine detaillierte Auflistung lexikalisch nicht erfasster Wörter, Formen und Bedeutungen befindet sich im Anhang A.5 (S. 1243). Davon abstrahierend und darüber hinaus lässt sich herausstellen:

³ Vgl. PĀṆINI 8,4.63. ⁴ Vgl. KIELHORN, § 39 und PĀṆINI 8,4.62. ⁵ Vgl. KIELHORN, § 39. ⁶ Vgl. PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam*.

- Vorliebe für die Verwendung und Bildung von Feminina:
etwa → *utpumsanā* (neben → *utpumsana*), *aucitī* (neben *aucitya*), → *vartanā* (neben *vartana*), → *vartanī*
- Bildung neuer Wörter und Auslegung bestehender mit semantisch geladenen Präfixen:
etwa *ud-* = *uccais* (sub 3.210 *ud-aya*, sub 22.104 → *uc-chlāghya*, sub 38.52 *ud-abhūt*), *sam-* = *samyak* (sub 1.54 *saṃ-siddha-*, sub 8.41 *saṃ-pratipadyate*), *anu-* = *tad-anusāreṇa* in *sam-anv-avekṣante* = *samyak tadanusāreṇa avekṣante* (sub 10.56)
- häufige Verwendung des Steigerungssuffix’ *-tarām* an finiten Verben:⁷
1.4a, 1.15b, 1.39a, 1.83a, 2.1d, 2.7d, 2.18d, 5.16c, 5.54b, 6.13b, 6.26b, 7.8d, 7.40b, 7.115d, 10.4a, 10.15d, 10.26b, 10.28b, 10.100d (*bobhavīti-tarām*), 11.29d, 12.11d, 22.33d, 33.39b, 33.219d, 38.39c, 39.401a, 39.449c
- Vorliebe für hyperbolische Bestimmungen wie *nitarām*, *balāt*, *(-)bharāt*
- Gebrauch seltener, teils neu gebildeter Aoristformen, besonders reduplizierter, um Kausativ der Vergangenheit auszudrücken:⁸
āñjijāt (39.467d), *praiṣiṣāt* (39.226c), *udairi* (13.14b), *ajigrathat* (38.7d), *nyadīdṛṣāt* (39.466d), *samanīnahat* (39.107d), *samatiṣṭhipat* (sub 39.459)
- Archaismen aus dem Vedischen:
addhā (etwa 7.64c, 17.62c, 33.106d, 33.187c, 33.203d, 38.78c), *grāvan* (39.339c), *yarhi* (5.55a), *satrā* (10.91c), mechanisch auf das reduplizierte Perfekt folgendes *ha* (etwa 3.9d, 4.27b, 5.20d, 7.27b, 8.77d) wie in der *Brāhmaṇa*-Prosa
- Epischer Sprachgebrauch:
vartayat als augmentloser Imperfekt in 16.81, *prayuñjīyuh* als Optativ mit Parasmaipada-Endung am Ātmanepada-Stammbildner in 33.17b, *kurvantām* vielleicht als Imperativ Plural eines thematischen Stamms *kurva-* v. *kṛ* in 39.404
- Einführung des Neologismus → *nībhāra* m. in 10.3
- elliptische *dvandva*-Komposita, die nicht dem Muster klassischer *ekaśeṣa*-Bildungen entsprechen: *khābgāḥ* = *kha-cāriṇaḥ pakṣiṇaḥ ap-cāriṇaḥ ca matsyāḥ* (sub 22.22) ‚Vögel und Fische‘, *samyag-bodha-aucityam* gemäß *bodha iti sāmānya-nāma madhya-varti. samyag-bodha iti bodhaucititi ca viśeṣa-nāma* (sub 33.13) ‚richtiges und angemessenes Wachen‘

⁷ So auch bei Jonarāja, vgl. SLAJE 2014, S. 36f. ⁸ So auch bei Jonarāja, vgl. SLAJE 2014, S. 36f.

Syntax

- *cet* steht oft am Anfang eines Satzes oder einer Verszeile, etwa 3.69c, 16.50a oder sub 17.68: *ced anyathā tadāsatyam eva*.
- manche Sätze des Haupttexts bedürfen einer Ergänzung durch den Kommentar, etwa ***abhayaṃ*** *te dattam iti śeṣaḥ* (sub 2.33) oder ***māciram*** *ity atra kriyatām iti śeṣaḥ* (sub 10.105)
- selten bleiben Sätze unvollständig, etwa 9.46cd und 39.350
- Prohibitivkonstruktionen:
 - regulär *mā* mit augmentlosem Aorist und wie üblich auch mit Imperativ, etwa 13.73
 - irregulär *na abhūḥ* (7.10b) und *mā karoti* (sub 39.37)?

Techniken zur Auslegung

- Als Zitierformen treten neben dem unveränderten Zitat bzw. seiner Glosse im Nominativ (*pratīka*) und der Paraphrase auf:
 - Komposition wie *dharā-śabdena* (sub 1.5), *tu-śabdaḥ* (sub 1.29)
 - Flexion von Indeklinabilia wie *ho 'vadhāraṇe* zur Erklärung von *ha* (sub 4.45), *apinā ... iti sūcayati* von *api* (sub 7.51), *nanur avipratipattau* von *nanu* (sub 9.42), *hir niścaye* von *hi* (sub 10.14)
- Neben unterschiedlicher Wortabtrennung (vgl. besonders 1.52, 1.57, 1.59–60) erzeugt Sāhibrām Mehrdeutigkeit durch
 - die poetologische Lizenz, folgende Konsonantenpaare gleich zu lesen:
ra-layor ḍa-layoś caiva śa-sayor va-bayos tathā /
vadanty eṣāṃ samānatvam alaṃkāravido janā // (sub 1.60)
 - und selten auch durch Lesarten zu seinem Text:
 sub 7.45 (*iti pāṭhe*) und sub 10.3 (*iti pāṭhyam*).

Edition

«اخلاق محسنی»

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ بِهِ نَسْتَعِينُ وَ فِي التَّوَكُّلِ. حضرت پادشاه علی الاطلاق، عزّت کلمته و جلّت عظمته، منشور دولت سلطان المرسلین و متمم اخلاق المحسنین، محمد النبی الامی الامین را صلوات الله و سلامه علیه و آله اجمعین به طغرای غزای و انک لعلی خلق عظیم. مرقّع و مزین گردانید زیرا که حسن خلق نوربست از انوار حکمت الهی و سری از اسرار عزّت پادشاهی که بدان نور شریف دیده بصیرت منور گردد و بدان سر عزیز معرفت حسن صفات میسر شود و از مضمون حدیث بزرگوار بعثت لا یمم مکارم الاخلاق مفهوم، که فایده بعثت سرور عالم صلی الله علیه و آله و سلم تتمیم مکارم اخلاق و تکمیل محاسن اوصافست، لاجرم زبان معجز بیان آن حضرت به کلمه تخلّقوا باخلاق الله ناطق شده تا امت عالی همت داند که تحقیق بدین تخلّق امریست لازم و ارتقاء بدین درجه علیا فرضیست محتّم، و اول چیزی که در میزان قیامت سنجیده شود اخلاق حسنه باشد و بعد از آن اعمال حسنه و در حدیث آمده که به درستی که مؤمن به واسطه خلق نیکو درمی یابد درجه کسانی را که قائم اللیل و صایم النهار باشند و حکما گفته اند که خوی نیک راهیست روشن که جز به ابتهاج آن منهاج به سر منزل شرف و سروری نتوان رسید و جز به سلوک آن طریق رخت از هاویه حیوانیت به دارالملک انسانیت نتوان کشید. نظم:

(۰۱) هر که درو سیرت نیکو بود آدمی از آدمیان او بود
[نیکی مردم نه نکورویی است خوی نکو مایه نیکویی است]

و اخلاق ستوده و اوصاف پسندیده از همه آدمیان زیبا و مستحسن می نماید، خصوصاً از جماعتی که به حکم و ربّک یخلّق ما یشاء و یختار زمام اقتدار به قبضه اختیار ایشان باز داده اند و به مفتاح عنایت بی غایت توتی الملک من تشاء ابواب سلطنت به روی ایشان گشاده اند. نظم:

(۰۲) خوبی اخلاق کان دنیا و دین را زیور است
با فقیری خوش بود با پادشاهی خوشتر است

والحمد لله که حضرت پادشاه دین پناه، مظهر انوار الله، السلطان ظلّ الله، دارای جمشید فر، فریدون خورشید منظر، صاحب قران سکندر مکان، مرکز دایره امن و امان، مهّده قاعده دارالسلطنة الباهرة مشیّد معاهد الخلافة الزاهرة. نظم:

(۰۳) ابوالغازی آن شاه صاحب قران که دادست دوران به دستش عنان
جهاندار جم قدر گیتی پناه که خورشید ملک است و ظلّ اله
مُعزّ الوری مالک الخافقین شهنشاه آفاق سلطان حسین

خَلَدَ اللَّهُ تَعَالَى ظِلَالَ خِلَافَتِهِ وَ ابْدَ نَوَالِ عَاطِفَتِهِ وَ رَافَتِهِ بَيْنَ الْاَنَامِ اِلَى قِيَامِ السَّاعَةِ وَ سَاعَةِ الْقِيَامِ وَ اولاد و امجاد کامکار نامدار آن حضرت که هر یک مهر سپهر دولت و جهانبانی و سیّاره اوج سلطنت و کشور ستانی اند، از اخلاق سنیّه و اوصاف رضیه مرضیه به قسم اجزل و سهم اشمل بهره یافته اند و عنان همت عالی به صوب اکتساب محامد و معالی تافته. شعر:

(۰۴) هریکی در مکارم اخلاق شده چون آفتاب عالم گیر

علی الخصوص حضرت شاهزاده عالمیان تقاوه زمره آدمیان، گوهر یکتای دریای عظمت و بختیاری، اختر نورفزای سمای ابّهت و شهریاری، فرازنده اعلام دین و دولت، فروزنده رخسار ملک و ملت.

(۰.۵) شاه قوی طالع فیروز جنگ گلبن این روضه فیروزه رنگ
تیغ زن تارک لشکرکشان داغ نه ناصیه سرکشان

خلاصة أعظم السلاطین زبدة أمجد الملوك والخواقین. شعر:

(۰.۶) شاه ابوالمحسن معین مُلک و ملت کافتاب در مقام احترام از زمره خدام اوست
شهسوار عرصه رفعت که در میدان قدر ابلق ایام رام ریاض احکام اوست
چون نشان دل به توقیع انابت زد رقم لاجرم امروز منشور شرف بر نام اوست

خَلَّدَ اللهُ - تَعَالَى - مُلْكِهِ وَ أَجْرِي فِي بَحَارِ السَّلْطَنَةِ فَلِكِهُ كَهْ آوَاهِ تَوْبِتْ وَ إِنَابِتْ وَ انصاف و عدالت او به آسماق اقصای و آدانی
رسیده و صیت مکارم اخلاق و شرایف اوصافش در اطراف آفاق شایع گشته. مصرع:

(۰.۷) به هر طرف که نهی گوش مدح او شنوی

و از جمله صورتی که موجب سرافرازی و نیکنامی دنیا و سبب ازدیاد کرامت و سعادت عُقبی تواند بود، استرضای جانب حضرت سلطنت پناهی است که به وقتی که به موجبات وحشت و اسباب رُعب و دهشت به جهت وقوع بعضی وقایع و حالات قایم بود و وصول آن به ملازمت بارگاه عالم پناه حضرت اعلی بغایت مستبعد می نمود، به مُجرد اشارتی که از حضرت جَم جاهی ظَلَّ الهی، شرف صدور یافت، آن حضرت از دارالملک مرو که مستقر عَزَّ و جلال بود توجّه نمود به اندکی از خواص خَدَم بی دهشتی و وحشتی عازم پایه سریر خلافت مصر گشت، سخن جمعی که در صدد اِبا و امتناع بوده باشند به سَمْع قبول اصغا نانموده طاعت والد بزرگوار رفیع المقدار را به حکم اَنِ اشْكُرْلِي وَلِوَالِدِيكَ مقتن به فرمان برداری حضرت باریست، بر همه اختیار فرموده و بعد از مدت متمدای مفارقت، چون دیده یعقوب کنعان کمال به نور جمال آن یوسف مصر عَزَّت و جلال روشن شد صدای تهنیت و ندای مبارکباد از هر گوشه به گوش گردون گردان رسیدن گرفت. رباعی:

(۰.۸) فتاح ازل ز فیض بی اندازه انداخت ز مقدمش به شهر آوازه
شد باغ مراد از آن بشارت روشن شد کشت امید از آن رسیدن تازه

و چون شاهزاده بدین صفت از سایر اقربان سِمت امتیاز یافته، به انتظار عواطف سلطانی ملحوظ و از آثار مراحم بی کرانه خاقانی محتطی و محفوظ گشت، مؤده امن و امان به مَسامع عالمیان رسیده و نسیم بهجت و مسرت از ریاض نشاط و راحت بر صدور آدمیان وزیده.

(۰.۹) شکر خدا که شام امید زمانه را صبح طرب ز مطلع عَزَّ و شرف دمید
هر ناوک دعا که گشادند اهل راز از بازوی نیاز همه بر هدف رسید

أصاغر و أكابر زبان به دعای جان درازی آن سرو چمن سرافرازی گشودند و خواص و عوام به آدای ثنا و آفرین آن مهر فلک عَزَّت و تمکین توجّه نمودند. فقیر حقیر حسین کاشفی نیز احرام طواف حریم بارگاه سدره اشتباه بسته، به سعادت تقبیل آنامل دریای فواضل مستسعد گشت و بعد از غرض دعا، چون لمعات اخلاق ربّانی که از صفحات احوال آن زبده نوع انسانی لامع و ساطع بود، به نظر تحقیق و تدقیق مشاهده نمود، خواست که به طریق دعاگویی و دولتخواهی، دو سه کلمه از اخلاق ستوده و اوصاف حمیده ملازمان آن حضرت بر ورق بیان مسطور گردد تا دستورالعمل اولاد سلاطین و ابنای خواقین و ارکان دولت

باشد. پس به تحریر این رساله که به اخلاق المحسنی مُسمّی گشته، اقدام نمود. و التّوفیق مِنَ الْمُلْکِ الْمَعْبُود. و قبل از شروع به موقف عرض می رساند که چون آدمیان مدنی بالطبع اند، یعنی ایشان را از اجتماع و اتّلاف با یکدیگر چاره نیست و امرّجه و طباع مختلف اند، هر مزاجی را اقتضایی و هر طبعی را مقتضایی است، پس در میان ایشان قانونی باید که بدان قانون با یکدیگر معاش کنند و بر هیچکس حیفی نرود و آن قانون شریعت است که تعیین اوضاع آن به وَجْه الهی باشد و واضع آن را پیغمبر گویند و چون پیغمبر قانونی و قاعده‌ای بنهد کسی باید که آن قانون را به قدرت و شوکت خود محافظت نماید و نگذارد که کسی از حدود آن تجاوز کند و این کس را پادشاه خوانند، پس درجه پادشاهی تَلو مرتبه نبوتست، چه نبی واضع شریعتست و پادشاه حافظ و حامی آن و از اینجا گفته اند الْمُلْکُ وَالذِّیْنُ تَوَآمَنُ و در این معنی فرموده اند شعر:

(۰۱۰) نزد خردشاهی و پیغمبری چون دو نگین اند و یک انگشتی
گفته آنهاست که آزاده اند کین دو ز یک اصل و نسب زاده اند

و لهذا حق - سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى - بعد از امر به طاعت خود، اطاعت پیغمبر خود، به فرمان برداری ملوک و سلاطین فرموده که ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ پس پادشاه باید که متخلّق به اخلاق صاحب شریعت باشد تا حفظ حدود شرع و شرایط آن تواند کرد و دیگر باید که تأمل فرماید که چون حق - سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى - درباره وی اینچنین کرامتی ارزانی داشته او را بر طایفه از بندگان خود حاکم ساخته و رایت عظمت او را در ساحت تَعَزُّزٍ مِّنْ تَشَاءٍ برافراخته، ارادت ازلی افسر اختیار بر فرق اقتدار نهاده و مشیت لم یزَلْی زمام امر و نهی جمعی از آفریدگان به قبضه تصرّف او باز داده، هر آینه باید که ذات عالیّه خود را به صفات ستوده و سمات پسندیده موسوم و موصوف گرداند و پادشاه را رعایت چهل صفت لازم است که بعضی از آن میان وی و حق سُبْحَانَهُ باشد و بعضی میان وی و خلق، و این چهل صفت در چهل باب آورده شده به عبارت پارسی خالی از تکلف منشیان و تصلّف مترسلان، و در هر باب از روایات و حکایات و امثال آنچه اقتضا فرموده و زبان بدان مسامحت نموده رقم ثبت یافت. وَمِنَ اللَّهِ الْإِعَانَةُ وَالتَّوْفِيقُ.

باب اول: در عبادت؛ باب دوم: در اخلاص؛ باب سیوم: در دعا؛ باب چهارم: در شکر؛ باب پنجم: در صبر؛ باب ششم: در رضا؛ باب هفتم: در توکل؛ باب هشتم: در حیا؛ باب نهم: در عفت؛ باب دهم: در آداب؛ باب یازدهم: در علوّ هَمّت؛ باب دوازدهم: در عزم؛ باب سیزدهم: در جدّ و جهد؛ باب چهاردهم: در ثبات و استقامت؛ باب پانزدهم: در عدالت؛ باب شانزدهم: در عفو؛ باب هفدهم: در حلم؛ باب هژدهم: در خُلق و رفق؛ باب نوزدهم: در شفقت و مرحمت؛ باب بیستم: در خیرات و مبرّات؛ باب بیست و یکم: در سخاوت و احسان؛ باب بیست و دوم: در تواضع و احترام؛ باب بیست و سیوم: در امانت و دیانت؛ باب بیست و چهارم: در وفا به عهد؛ باب بیست و پنجم: در صدق؛ باب بیست و ششم: در آنجاح حاجات؛ باب بیست و هفتم: در تأتّی و تأمّل؛ باب بیست و هشتم: در مشاورت و تدبیر؛ باب بیست و نهم: در خزم و دوراندیشی؛ باب سی ام: در شجاعت؛ باب سی و یکم: در غیرت؛ باب سی و دوم: در سیاست؛ باب سی و سیوم: در تیقّظ و خبرت؛ باب سی و چهارم: در فراست؛ باب سی و پنجم: در کتمان اسرار؛ باب سی و ششم: در اغتنام فرصت و طلب نیکنامی؛ باب سی و هفتم: در رعایت حقوق؛ باب سی و هشتم: در صحبت آخیار؛ باب سی و نهم: در دفع آشراز؛ باب چهلم: در تربیت خَدَم و حَشَم و آداب ایشان.

om svasti śrīGaṇeśāya namaḥ. om

śṛṅgāgreṇa laye dhṛtāṇutaraṇī yenāstu yaś cākhlā-
dhāro yena dharoddhṛtārtaratikṛd yo yaś ca māyāvaṭuḥ
yeneyam jagatī jītā guruvaśo yo yo mahībhārahṛd
5 yaḥ śānto 'ntyajanāśy aho sa bhavatām stād digvatāro mude

(M.1)

yo niśśeṣajanir yato 'khlām idam tṛpyaty adaḥ pākakṛd
yo yenāniti sarvam etad udare yasyāsti niryantraṇam
yo 'śeṣāṇḍavibhāsakaḥ phalad idam yasyāmṛtāspḥalanāt
sac cedam yadanugrahāt sa bhavatām stād aṣṭamūrtir mude

(M.2)

10 bhavanniyamayantṛitam nikhilam etad ādyo gurur
bhavāms trijagatām tvayā jvalanapūrvam ūdhāsmy aham
katham śavadhṛtā laghu tripathagottamāṅge kṛtam
mayeti Śivayāsitam piṭṛvanāśritam saṁśraye

(M.3)

15 abodhamātsaryatamovṛtekṣaṇair
anarghasadratnaśalākikā mudhā
tiraskṛtāpy ātmaguṇān kadāpy asau
vivarvarīty eva dharāpy anantarā

(M.4)

parāśayāntarajñatvaṁ bhūtir bhūmau satām khalu
tatrāntare 'smin kaluṣe durlabhā mṛdulāśayāḥ

(M.5)

20 ataś ca svayam evātra diṇmātram darśayāmy aham

1 om J₃ J₄] om. J₅ 2 āstu J₅] āsta J₃ J₄ 6 niśśeṣajanir J₃ J₄] śeṣādharāṇam J₅ tṛpyaty J₃ J₄] tṛpya
J₅ 8 'śeṣāṇḍa J₃ J₄] niśśeṣa J₅ 12 śava J₄ J₅] śaṭha J₃ 13 piṭṛvanāśritam J₃ J₄] śavaratamaśivam J₅
16 asau J₃ J₄] aho J₅ 17 py J₃ J₄] hy J₅ 19 tatrāntare 'smin J₃ J₄] tetrāntareca J₅

Anm. zu 2 *śṛṅgāgreṇa ... taraṇī*: Vgl. 5.60b: *śrīMatsyena yadāśrayeṇa taraṇī ...* **Anm. zu 4** *guru-vaśaḥ*: Vgl. 10.66b: *guruvaśaḥ* bezogen auf Bhīṣma mit der Erklärung im Kommentar: *gurur atra pitā*. Hier wird es nach der zu erwarteten Reihenfolge der *daśāvatāras* mit analoger Bedeutung ‚seinem Vater ergeben‘ auf Rāma Dāśarathi bezogen, da dieser zur Wahrung des Versprechens seines Vaters ins Waldexil ging. **Anm. zu 5** *dig-vatārah*: *diś* i. S. v. ‚zehn‘, *vatāra* entspricht *avatāra* mit Schwund von *a*, vgl. Wortschatz → *tṛ*, *-va* und → *vatāra*. **Anm. zu M.1, Metrum**: Śārdūlavikṛḍita. **Anm. zu M.2, Metrum**: Śārdūlavikṛḍita. **Anm. zu M.3, Metrum**: Pṛthvī. **Anm. zu 17** *vivarvarīti*: Frequentiv von *vi-var* ‚enthüllen‘, vgl. KIEL-HORN § 470. **Anm. zu M.4, Metrum**: Vaṁśastha.

sūcikaṭāhanyāyena¹ budhyantām vibudhā iti (M.6)

athātra satkathāsārasudhāyām Vīratatnaśekharaśikhābhikhyāyām anantarāyasamāptipracaya-gamanārthaṃ svābhipretaṃ maṅgalavaco bhāvisatpātrāvekṣayopanibadhnan siddhānta-sāratayopaślokeyati kaviḥ: **jayatītyādinā**.

5 **om**

**jayati jagati saikaḥ sarvakārī svatantraḥ
paramavimalabodhaḥ svaprakāśasvarūpaḥ
akalitamahimā yaḥ sarvam icchāvilāsaṃ
prabhupaśujaḍarūpaṃ svātmanātraṃ vidhatte**

1.1

- 10 **sa ekaḥ svatanthro jayatīti** vākyānvayaḥ. **saika** ity atra so 'ci *lopa*² ity anena pādapūraṇe samdhiḥ. **sa** iti sarvaprasiddhaḥ · ādisiddhaś ca. **eko** 'dvitīyaḥ sarvavyāpī. **svatanthro** 'nyānapekṣaḥ. **jagatīti** gacchativikāram iti **jagat** sthāvarajaṅgamātmakaṃ nāmarūpajātaṃ sarvaṃ tatra viṣaye **jayati** sarvotkarṣeṇa vartate. viditavedyānām tathātvenābhātīty arthaḥ. tathābhūte cātra kāyavānmanasām tadekaviṣayatālakṣaṇā prahvatā svasyārthād āyātīti taṃ pratyahaṃ
- 15 praṇata evāsmīti vastu dhvanyate. tataś ca:

*ratir devādiviṣayā vyabhicārī tathāñjitah
bhāvaḥ prokta*³

- iti bhāvadhvanir api saḥṛdayaḥṛdayāhlādako vyajyate. madhyasthatayā ca tadunmukhī-bhāvanād anugrāhyasarvajanimatām etādrḡśāṃsanam apy arthād āyātīti sarvānugrāhyeṣu
- 20 tadutkarṣaḥ svaprahvatā ca prādurbhavatād ity āśīrlakṣaṇam api vastv āśayam āvarjayaty eveti bodhyam. tataś ca satyām apīdrśyām sadritau

*āśir namaskriyā vastunirdeśo vāpi tanmukham*⁴

iti tritayamadhyād ekena cāritārthyam iti tādrḡprakāro 'tra kavināśrito yatra tritayam apy etad yugapad ullasati. tatra ca maṅgalabābhulyenārthabābhulyam ity āśayaḥ · kāraṇānugūṇyena

2 ratna J₃ J₄] ranta J₅ 4 opaślokeyati kaviḥ J₃^{p.c.} J₄] āślokeyati J₅ 5 om J₁ J₄] om. J₃ J₅ **ante 1.1**
om svasti śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J₁ 10 **jayatīti** vākyānvayaḥ J₃ J₄] om. J₅ 10–11 saika ... sa
iti ... sarvavyāpī J₃ J₄] sa iti ... sarvavyāpī. saika iti ... ab. oc. J₅ 10 ity atra J₃ J₄] iti J₅ *lopa* J₃ J₄] lope
J₅ 11 ādisiddhaś ca J₃ J₄] om. J₅ 13 viṣaye J₃ Ch] om. J₅ 15 evāsmīti J₃ J₄] om. J₅ 19 etādrḡ J₃
J₄] caitādrḡ J₅ āyātīti J₃ J₄] āyatatīti J₅ 20–21 āvarjayaty eveti bodhyam J₃ J₄] āvarjayatīti J₅ 21
apīdrśyām J₃ J₄] idrśyām J₅ 23 tritayamadhyād J₃ J₄] triṣv J₅ cāritārthyam iti J₃ J₄] cāritārthye J₅
'tra kavināśrito J₃ J₄] trāśrito J₅ 24 etad J₃ J₄] caitad J₅ tatra ca J₃ J₄] yena J₅ ity āśayaḥ J₃ J₄] ca
syāt J₅

Anm. zu 1.1, Metrum: Mālinī. **Anm. zu 1.1a sa ekaḥ:** *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. Kommentar und PĀṆINI 6,1.134: so 'ci *lope cet pāda-pūraṇam*.

¹Vgl. JACOB 1907, S. 53. ²Vgl. PĀṆINI 6,1.134. ³Ohne genauere Quellenangabe im ersten Kapitel von Jagannātha: Rasagaṅgādhara, Ed. PĀṆDURAṅG, S. 57 zitiert. ⁴Daṇḍin: Kāvyaḍarśa, Ed. BANERJEE 1.14cd.

kāryotpattidarśanāt.

ko 'sau kidrksvarūpaś cety ata āha: **paramavimalabodha** iti. asti ca **bodhavaimalyaṃ** paratrāpīti **paramaviśeṣaṇavaiśiṣṭyam**. yadbodhaleśamātrayāpi jagaty anye 'pi kecd vimala-bodhā iti gaṇyante. sa svayaṃ **paramavimalabodha** iti cidānandaghanasvarūpa ity arthaḥ.
 5 kuto 'sya tattvam iti hetugarbhitam viśeṣaṇam āha: **svaprakāśasvarūpa** iti. yadadhīnam sarvasya prakāśanam sa svayaṃ **svaprakāśasvarūpa** iti nātra kācit kalpanā. yac chrutiḥ:

*tam eva bhāntam anu bhāti sarvaṃ
 tasya bhāsā sarvaṃ idaṃ vibhātīti.*⁵

nibaddham ca sūtrakṛtā: *anukṛtes tasya ceti.*⁶

10 iti viśeṣaṇadvayena svarūpalakṣaṇe sāksād ukte 'pi taṭasthalakṣaṇam api sarvajñatvalakṣaṇam anuṣaṅgataḥ kathitam bhavati. sāksāc cādhunā tad eva sādhayati: **sarvakārīti**. sarvakartety arthaḥ. itthaṃ sarvakartā sarvajñaś ca svayaṃ bodhaikamāstrasvarūpo ya ekaḥ paramēśvaraḥ svarasasiddhaḥ sa eva **jagati jayati**ti siddham.

vidheyamaṅgaloparodhād ādisiddham api svaprakāśam tattvaṃ **tacchabdayogena** vidheya-pakṣe samarpyedānim anuvādyam **yacchadbāpāstatacchadbāpekṣatayā** yathā nirākāṅkṣam bhavet tathā pratipādayituṃ vākyāntaram āracayati: **akalitetyādi**. **yaḥ** paramēśvaro '**kalita-mahimā** sarvatra hi deśakālau mūrtikriyāvaicitryābhāsasārau yatkalpitau yadābhāsitamita-jaḍavastuparicchedakau tau katham tatparicchedakau syātām iti sa svayaṃ aparicchinna-mahimā deśataḥ kālataḥ svarūpataś cāparicchinnavād anantaḥ sarvadeśavyāpī sarvakālavvyāpī
 20 sarvakāravvyāpī ceti. tathā cāparicchinnavād evāsyā vaktuṃ tatra bhavān Hariḥ:

*dikkālādyanavacchinnānantacinmātramūrtaye*⁷

ity āha sma. etad evālakṣya sarvathā saṃkocaśaṅkotpumsanāya sāksād eva sadbhaṅgyā viśvātmakatām śrīVasiṣṭha āha:

divi bhūmau tathākāśe bahir antaś ca me vibhuḥ

25 *yo 'vabhāty avabhāsātmā tasmai sarvātmane nama*⁸ iti.

ya etādrgvibhavaḥ **sarvaṃ icchāvilāsaṃ svātmamātram vidhatte**. katham ca **vidhatte** · ity āha: **prabhupaśujaḍarūpam** iti. tatrātau jaḍājaḍabhedena dvidhaiva jagatsthitih ·

1 kāryotpattidarśanāt J₄] kāryotpattidarśanāt J₃, kāryotpādāt J₅ 2 paramavimalabodha iti J₃ J₄] parameti paramavimalabodha iti J₅ 3 viśeṣaṇavaiśiṣṭyam J₃ J₄] viśeṣaṇam J₅ 4 iti J₃ J₄] om. J₅ 5 iti hetugarbhitam viśeṣaṇam J₃ J₄] ity ata J₅ 11 anuṣaṅgataḥ J₃ J₄] ānuṣaṅgikam J₅ cādhunā tad eva J₃ J₄] ca tad evādhunā J₅ 13 eva J₃ J₄] evaiko J₅ 16 tyādi J₃ J₄] ti J₅ 19 sarvadeśavyāpī sarva-kālavvyāpī J₃ J₄] sarvakālavvyāpī sarvadeśavyāpī J₅ 22 sma J₃ J₄] om. J₅ sāksād eva sadbhaṅgyā J₃ J₄] satbhaṅgyā sāksād eva J₅ 26 ca J₃ J₄] om. J₅

⁵Kāṭha-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 15.15cd = Muṇḍaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2,2.10cd = Śvetāśvatara-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6.14cd. ⁶Bādarāyaṇa: Brahmasūtra, Ed. B. ŚĀSTRĪ 1,3.22. ⁷Nach RATIÉ 2018, S. 731f. die erste Zeile einer maṅgala-Strophe zur verlorenen *ṣaḍdhātusamikṣā*, die Bhartṛhari zugeschrieben wird; die zweite Zeile lautet dort: *svānubhūtyekamānāya namaḥ śāntāya tejase*. ⁸Yoga-vāsiṣṭha, Ed. PAṆŚIKAR 1,2.1, vgl. Mokṣopāya, Ed. SLAJE u. a. 1,1.1, dort d: *tasmai viśvātmane namaḥ*.

yato vedyavedakobhayātmakam eva sarvam. tatra vedyasya nānātve 'pi **jaḍam** ity eva vargākāreṇaika-rūpam eva vedakavargasyāvāntaravaicitrye 'pi bhedadvayam eva mukhyam · yena śuddhāśuddhapramāṭṭrvargapūrtiḥ syāt tad āha: **prabhupaśujaḍarūpam** iti. tatra **prabhu**vargaḥ kāraṇādidevāntaḥ. **paśu**vargaś ca manuṣyādinārakiparyantaḥ. ete hi paśava iva
 5 prabhūṇaṃ yogakṣemādaḥ pālyā iti paśavaḥ. pālakāś tu kāraṇādyā etadapekṣayā svādhīnasva-yogakṣemā iti prabhava iti sthūlo 'yaṃ panthāḥ. paramārthatas tu māyottirṇā viditātmatattvāḥ prabhavaḥ. māyādhovartino nātmajñāḥ paśava iti. tathā cānuttaranāyē:

*svāṅgarūpeṣu bhāveṣu pramātā kathyate patiḥ
 māyāto bhediṣu kleśakarmādikaluṣaḥ paśur⁹ iti.*

- 10 tac caitat **sarvam icchāvilāsam** ity anenāsyā parādhīnatā nirākṛtā māyāyāś caitat-prabhavatvaṃ sūcitam · jaḍatvenāsyā anāditvāsaṃbhavāt. śrutiś ca: so 'kāmayata bahu syām¹⁰ iti. tathā ca smṛtir api:

*cidātmaiva hi devo 'ntaḥ sthitam icchāvasād bahiḥ
 yogīva nirupādānam arthajātaṃ prakāśayed¹¹ iti.*

- 15 tathā **svātmamātram** ity anena · abhinno-pādānanimittam iti māyāparamāṇuvādādinirāsaḥ. tathā ca: so 'kāmayata bahu syām prajāyeyeti¹² tad aikṣata bahu syām prajāyeyeti¹³ ca · icchā-pūrvikāyāḥ svātantryapraṇṭter nimittam iti bahu syām iti ca pratyagātmaviṣayatvād bahu-bhavanābhidhānasyopādānam iti ca gamyate. anyatra ca sāksād evobhayamayatvam asyoktam:

tadātmānam svayam akuruteti.¹⁴

- 20 ātmānam iti karmaṇopādānatvam. svayam iti kartṛtvena nimittatvam. pārthakyaenāpi copādānatvam nimittatvam ca tasya gamyate. sarvāṇi ha vā imāni bhūtāny ākāśād eva samutpadyante. ākāśaṃ praty astam yāntīti¹⁵ prabhavapralayayor upādāna eva prasiddhatvād upādānatvam. ekam evādvitīyam ity avadhāraṇān nimittatvam ca. etac ca sarvaṃ kutūhalibhiḥ prakṛtiś ca pratijñādrṣṭāntānuparodhād ity adhikaraṇato 'vekṣyam iti siddham **svātmamātraṃ**
 25 **vidhatte** · iti.

ittham avāṇmanasagocaraṃ śrutyekagamyam vidvadanubhavaika-siddham parasvarūpaṃ jayatīti¹⁶ anuvādyatāsthyaparāmarśānusaṃhitam api sāksād adhyāroḍhum aśakyam

1 yato J₃ J₄] yena J₅ 1–2 eva vargā J₃ J₄] evamā J₅ 2 vedakavargasyāvāntaravaicitrye 'pi bheda-dvayam eva mukhyam J₃ J₄] vedakasya bhedadvayam J₅ 4 vargaś ca J₃ J₄] vargaḥ J₅ 5 etadapekṣayā J₃ J₄] om. J₅ 7 tathā cānuttaranāyē J₃ J₄] tathā ca J₅ 10 parādhīnatā J₃ J₄] parādhīnatāsyā J₅ 12 smṛtir api J₃ J₄] om. J₅ 14 iti J₃ J₄] iti smṛtiḥ J₅ 17 nimittam J₃ J₄] nimittatvam J₅ 18 opādānam J₃ J₄] opādānatvam J₅ 20 karmaṇo J₃ J₄] karmatveno J₅ 25 add. post vidhatte · iti: iti gahanārtha-prakāśikā prathamaśloka-vyākhyā J₅ (= Kolophon dieser Handschrift) 27 parāmarśā J₄] parāmarśā J₃

⁹Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñānārikā, Ed. TORELLA 3,2,3. ¹⁰Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.6.

¹¹Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñānārikā, Ed. TORELLA 1,5,7, die Ankündigung als smṛti könnte darauf hinweisen, dass Sāhībrām hier eine andere Quelle im Sinn hatte. ¹²Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.6.

¹³Vgl. Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6,2,3: tat teja aikṣata. bahu syām prajāyeyeti. ¹⁴Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.7. ¹⁵Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1,9,1, dort: astam yanti. ¹⁶1.1a.

matvāthedānīm tadadhyārohasopānakalpaṃ svecchāvabhāsitaṃ vācyavācakobhayātmakaṃ tadaparasvarūpaṃ sākṣāt saṃmukhikaraṇena yad aśeṣārthāvahaṃ tan nirūpayitum tāvad vācyasvarūpaṃ tadekapravaṇatāyai parāmrṣati: **ya eṣa** iti.

ya eṣa paramādbhuto vibhur aśeṣaḥṛdbodhakaḥ

5 **paraṃ jagati rājate svatanubhiś ca Rāmādibhiḥ**

anugrahalavāspadaṃ vāyam apīha dhūtāmayā

bhavāma iha yasya taṃ prabhum anantam iḍe Harim

1.2

taṃ Harim iḍa ity adhikāritam dyotayitum uttamapuruṣaprayogaḥ. tathā cānaudāsinyena tad-utkarṣasvaprahvatālakṣaṇanamaskārasya puruṣārthaparyavasāyitvaṃ siddham bhavati. tathā
10 hi smaraṇamātreṇāpi pāpāni haratīti **Harīḥ**. tathā ca yasya tanmātreṇa svabhāvasiddham Haritvaṃ tasya prayāsaśādhye 'nādinā kiṃ kiṃ na sidhyatīty arthāpattyaiva daṇḍāpūpikāvat¹⁷ siddham iti **prabhum** iti viśeṣaṇena dyotitam. tathā ca mahākavibhir upanibaddham:

kevalaṃ smaraṇenaiva punāsi puruṣaṃ yadā

*anena vṛttayaḥ śeṣa niveditaphalās tvayīti.*¹⁸

- 15 **tam** iti tacchabdena sarvanāmnā prakrāntavācakena yādṛśo dharmī vivakṣitas taṃ nirūpayitum tatsvarūpaṃ anuvadati: **ya eṣa** iti. **eṣa** iti *saṃīpataravarti caitado rūpaṃ*¹⁹ ity abhiyuktasmarāṇāt · **eṣa** sarvāntaryāmī. **vibhur** vyāpakaḥ sarvānususyūtaḥ. ata evāśeṣāṇām svasvakarmaucityāvāptasuranarapaśupakṣiyonīnām pramātṛṇām **hṛdo** buddher **bodhakaḥ**. adhiṣṭhātṛtayā sarvaprerakaḥ sākṣīty arthaḥ. itthaṃ ca sarvaprerakatve 'pi svayam alepāt
20 **paramādbhuta** iti paramāścaryasvarūpa ity arthaḥ. ataḥ sarvāntaryāmitvāt sakalakalanā-kalāpabharitatvād anugrāhyānugrāhakabodhyabodhakavadhyaghātakatādībhāvena **jagati** viṣaye **paraṃ** kevalaṃ svātmanaiva **rājate**. ayaṃ bhāvaḥ: svayam aśeṣātmakaḥ san kartṛkarmātmanā vicitrālilāviraśanācaturāḥ śobhate · iti paramātmamūrtikathanam. itthaṃ aśeṣātmakatve saty api sāttvikamūrter ādhikyam āha: **svatanubhiś ca Rāmādibhir** iti.
25 ayaṃ bhāvaḥ: aśeṣātmakatvena vadhyaghātakatādyātmanā sthito 'pi paramaśāntamūrtis trailokyopapālāvakaduṣṭapraṁkṛtinigrahārthaṃ vimalatamasanmārgaviśadīkaraṇārthaṃ ca Rāmāditanubhiś ca rājate. tathā ca bhagavān Vyāsaḥ:

paritrāṇāya sādḥūnām vināśāya ca duṣkṛtām

*dharmasaṃsthāpanārthāya sambhavāmi yuge yuge*²⁰ · iti

1.2a vibhur J₃ J₄ schol.] prabhur J₁ 11 'nādinā J₄] '?nādinā indis. J₃

Anm. zu 3 *parāmrṣati*: Synonym zu *parāmrṣati* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 1.2,**
Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 11** 'nādinā: Zweifelhafte, adverbial wie *anādi* gebraucht?

¹⁷Vgl. JACOB 1907, S. 29f. ¹⁸Kālidāsa: Raghuvamśa, Ed. MAISURKAR 10.29. ¹⁹Vgl. APTE, S. 54, sub *adas*: *idamas tu sannikṛṣṭaṃ saṃīpataravarti caitado rūpaṃ* / ... (ohne Quellenangabe) und SPEYER, S. 202, FN 1: *idamaḥ pratyakṣarūpaṃ saṃīpataravarti caitado rūpaṃ* / ... ²⁰Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 4.8.

na cemā amiṣāṃ tanavo 'dyatanavadvikāramātram api tu svarūpabhūtā eveti viśeṣa-kathanārthaṃ **sveti** viśeṣaṇam. yato ghanibhūtaṃ brahmaiva jalakarakādinyāyena Rāmādayaḥ.

*brahmaṇo hi pratiṣṭhāham*²¹ iti bhagavadukteś ca.

pratiṣṭhā pratimety arthaḥ. ata eva ca yathā pūrvayugeṣu jagadupapḷavakadrṣṭādrṣṭaduṣṭa-

- 5 śāntyarthaṃ te te 'vatārā drṣṭās tathādhunāpi drṣṭādrṣṭopadrāvakabāhyāntaraduṣṭaśānty-
artham avatārā iti manmahe · ity āha: **anugrahetyādi**. **vayam apīti** śrutabhagavanmāhātmya-
sākṣātkaraṇodyuktamataya ity arthaḥ · **iha** loke · etatsmrtyādinā **dhūtāmāyā** niśśeṣikṛta-
bāhyābhyanterakaṣāyāḥ santo **yasyānugrahaśāspadam bhavāma** iti. **bhavāma** iti
vartamānasāmīpye laṭ. tathā cātrānugrahasya śīghrakāritvaṃ dyotayati.

- 10 itthaṃ vācyātmikāṃ tadaparamūrṭiṃ parāmṛṣya vācakātmikāṃ ca tāṃ śleṣeṇa ca vācya-
svarūpasya tasya kriyāṃ līlāsvarūpāṃ tadubhayasāmyakathanapūrvam tathaiva parāmṛṣati:
jīyāc ceti.

jīyāc ca tasyāmalabhāvagamyā

sarvārthasaṃdarśanabaddhakakṣyā

- 15 **sadakṣaraikapravaṇārthadātrī**

vāk chodhanī sā ca kriyā suśilā

1.3

(1) **tasya** bhagavato **vāk** śrutir ity arthaḥ.

*Maheśavacanotpanne Viṣṇor hṛdayasaṃbhave*²² · ityādy ukteḥ.

- sā ca jīyād** iti pūrvavat. āśistvena ca nirantarābhyāsatattatkarmānuṣṭhānādināvicchinna-
20 pravāhatvena tadekasaktānām ihāmutra kuśalabhājanatvam āśāste. tadanurodhena ca tasyā apy
āśīrvibhaktyā nirdeśo 'navadya iti bodhyam. (2) tathā **tasya kriyā** ca sadācārapālanalakṣaṇā
duṣṭadamanalakṣaṇā vā **jīyād** ityādi pūrvavat. praṇatibhāvaḥ · āśistvaṃ cehoktasamānam.
idānīm śleṣaḥ: (1) **śrutis** tāvat · **amalabhāvagamyā** śuddhāśayasubodhābhiprāyā. tathā
sarvārthānām jagadvartyanantāgaṇyapadārthānām **saṃdarśane** **baddhakakṣyā**
25 baddhodyamā. na hi vācakaśaktiṃ vinā kasyacid vācyasyāvagamaḥ. samayānuprāṇā hi
sarvārthasthitiḥ. na cāsaṃketito 'rthaḥ kāṃcid arthakriyāṃ vidhātum alam. yathāha Hariḥ:

na so 'sti pratyayo loke yaḥ śabdānugamād ṛte

*anuviddham iva jñānaṃ sarvaṃ śabdena gamyate*²³ · iti.

- tathā cāsyāḥ sarvārthasaṃdarśanabaddhakakṣyatve sati yo 'yam śikṣādīnām vyāpāraḥ
30 sa tadaṅgatvād eva teṣāṃ tadanuvādatāmātraparamārtha iti nāpūrvasādhaka iti

Anm. zu 10 *parāmṛṣya*: Synonym zu *parāmṛṣya* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 11**
parāmṛṣati: Synonym zu *parāmṛṣati* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 1.3, Metrum**:
Upajāti. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [c]a kr[i]
als kurze Silbe.

²¹Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 14.27. ²²Quelle unbekannt. ²³Bhartṛhari: Vākyapadiya, Ed. RAU 1.131, dort d: *sarvaṃ śabdena bhāsate*.

mantavyam. anenaivāśayena *siddhe śabdārthasaṃbandha*²⁴ iti bhāṣyakāro vivṛtavān. yatra śabdānuśāsanasyāpi cānuśāsanatvam eva tatra kā kathaivānyeṣām iti svayam ūhyam. tathā **sadaḥśaraikapravaṇā** iti **sac** ca tad **akṣaram** anaśvaram vyāpakam ca brahma **tatraikapravaṇā** mukhyalagnā daśadikpratyāvṛttanadisrotasām ivārṇave tattatsmṛtipravṛtta-

5 tattatkarmaṇām tatraivaikasmimś tātparyato vṛttes tatra mukhyatātparyavati. tathā**rthadātrī** caturvargaprāpayitṛ. sakāmākāmabhedena dvidhā jagatsthitiḥ. sānayaivārthabhāg iti. tathā **śodhanī** · arthān malināśayānām. tathā **suśilā** saccāritṛ · avidyotpannakaṣāyādidurikaraṇa-
hetutvāt. na hi · etām vinānyataḥ suśilāvāptir ghaṭate · iti kārāṇe kāryopacāraḥ. suśiladātritvād
iyam api **suśīleti**.

10 (2) **tasya kriyāpi** · **amalabhāvagamyā** devabhāvaprāpyā. *daivī sampadvimokṣāyeti*²⁵ smṛteḥ. tathā **sarveṣām arthasaṃdarśane** 'rthānām samyak prāpaṇe **baddhakakṣyā**.

na me pārthāsti kartavyam triṣu lokeṣu kiṃcana

*nānavāptam avāptavyam varta eva ca karmaṇīti*²⁶ smṛteḥ.

tathā **sadaḥśaraikapravaṇā** tanmayī. tathā**rthadātrī**: **arthāḥ** paramārthas taddātrī. santi ca
15 padeṣu padaikadeśā Bhīmo Bhīmasena itivat. tathā **śodhanī** śaucāpādayitṛ. tathā **suśilā** sat-
svabhāvā.

ity ubhayaśleṣeṇa śrutes tatkrīyāśrayatvam tatkrīyāyās ca śrutyekaviśayatvam uktam
bhavatīti.

20 itthaṃ tatparāpararūpeṇa svarūpato lakṣaṇataś ca nirūpitam api cātha nirākāṅkṣatāsiddhaye
tasyaiva sarvātmanā viśadikaraṇārthaṃ karāmalakavad yathā tattattvam bhāti tathā vibhūti-
svarūpeṇāpi nirūpayati: **yatteja** iti.

yattejo vimalam virājatitarām sarvārthasaṃdyotakam

mātrā yasya ca sā trilokabhavanālamkārabhūto raviḥ

yat kiṃcij jagatītale 'sti niyatam jyotiś ca yattejaso

25 **leśās tasya katham svabhāvavimalam mātmyam uktyāśrayaḥ** **1.4**

sarvārthasaṃdyotakam iti **sarveṣām arthānām samyag dyotakam** sattāpradam
pradīpāditejo 'pi cārthaprakāśakam tadvyavacchedārthaṃ samyaggrahaṇam. teṣām tejomātra-
rūpatvād [asya] tu mama bhātīti prakāśāntarbhavena sphuraṇāt. prakāśakatvāt pareṣām
svasya ca svayamprakāśatvāt svaprakāśatvam asya siddham. etad eva hi svaprakāśatvam yat
30 svayam ātmanā sphurat param api prakāśayatīti saiṣā hi vibhūtir yathā parān apy upakarotīti ·
ata evāha: **vimalam** iti. **yad** idaṃ **kiṃcij jagatītale** prakāśakatvam nāma prasiddham tat

2 cānuśāsanatvam J₃^{P.C.}] cāpi cānuśāsanatvam J₃^{a.c.} J₄ 4 smṛti J₄] sṛti J₃ 30 yathā J₄] yayā J₃

Anm. zu 1.4, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita.

²⁴Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN Vārttika 1 (S. 6) sub PĀṆINI 1,1,1. ²⁵Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 16.5a. ²⁶Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.22.

kevalasvācchyalakṣaṇaṃ nirvimarśatvād asya **mātrāṇuleśa** ekadeśasuddho bhāga ity āha: **mātre**ti. nanv anyad api ca jvalanaprabhṛtibāhyaṃ cakṣurādi vāntaram api tejaḥ samasty eva. katham tasyaiva sarvotkr̥ṣṭatvam ity ata āha: **yat kiṃcid** iti. **niyatam** iti niyatārthagrahi-samīpadeśastham eva hi vahniḥ prakāśayati na dūrādideśastham. tathā rūpam eva cakṣuḥ
 5 prakāśayati na rasam. evaṃ rasam eva jihvāsvādayati na rūpam ityādinā niyataṃ tat. idaṃ tu dūrasamīparūparasādigrāhakam ato **niyatam**. tathāpi katham tat svasattayābhāsakam utānyathety āha: **yattejaso leśā** iti. tathātvaṃ api tasyaiva mātātmyam ity arthaḥ. tataś ca paropādhikam eva tatra tatra tan na svābhāvikaṃ ity arthaḥ. etadviśadikaraṇārthaṃ mātātmyam āha: **tasyeti. tasya mātātmyaṃ katham uktyāśrayaḥ** · avacchedābhāvād iti
 10 bhāvaḥ. *yato vāco nivartanta*²⁷ iti nyāyāśrayaṇāt. atra hetugarbhaṃ viśeṣaṇaṃ **svabhāva-vimalam** iti naisargikam eva tasya tat. na sūryādiprakāśavat paropādhikam ity arthaḥ. sarvanāmnāṃ vidheyānuvādyalingagrahitvāt **seti** · anuvādyamātrālingāśrayeṇa. yad uktaṃ Kātantramīmāṃsāyām:

sarvāṇi sarvanāmāni tulyādhikaraṇāny api

15 *svecchayā gr̥hṇate liṅgam anuvādyavidheyayor*²⁸ iti.

uktyāśraya ity **uktir** upalakṣaṇam. tena mananāśrayam api katham ity arthaḥ. idaṃ sṛṣṭy-ārambhonmukhatvād brahmasattvaṃ jñeyam. tata eva ca ravyādināṃ prādurbhāvāt. yad āha Bhṛguḥ:

yat tat kāraṇam avyaktaṃ nityaṃ sadasadātmakam

20 *tadvisṛṣṭaḥ sa puruṣo loke brahmeti kīrtiyate*²⁹ · iti.

itthaṃ bhāvyāśayasūcakam pīṭhikābandhaṃ vidhāya śāstrāvatarāṇam āracayati: **asau svecchāśāliti**.

asau svecchāśālī sthiracarajagadbhāvakalanāṃ

svahr̥tkoṣe kṛtvā Manum akalayat svāṃ varatanūṃ

25 **ya ekas tacchāstyāṅkita iha dharāpāvanavapuḥ**

suśiḷaḥ svacchātmādhikṛtipadam adhyāsta sukhitaḥ

1.5

asāv iti bhagavadaparamūrtir Brahmāparaparyāyaḥ. **kalanā** saṃbandhaḥ: kena katham ca kaṃ saṃbandhayāmīti saṃbandhārthaṃ **svāṃ varatanūṃ** tejomūrtiṃ **Manum akalayat** prādurbhāvāt. icchāmātreṇa Manur jāta ity arthaḥ. yad āha Bhṛguḥ:

30 *dvidhā kṛtvātmano deham ardhena puruṣo 'bhavat*

2 vāntaram J₃ J₄^{p.c.}] cāntaram J₄^{a.c.} 12 sarva J₄^{p.c.}] sava J₃ 1.5b tanūṃ J₃ J₄ schol.] tanum J₁ 28 tanūṃ J₃^{a.c.} J₄] tanum J₃^{p.c.}

Anm. zu 1.5, Metrum: Śikhariṇī.

²⁷Taittiriya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2,4.1a

²⁸Quelle unbekannt, ebenfalls zitiert in M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ 1918–1943, Band 1, S. 279, Fn. 27. ²⁹Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 1.11, für die Zuschreibung zu Bhṛgu vgl. OLIVELLE 2005, S. 18f.

*ardhena nārī tasyām sa virājam asrjat prabhur*³⁰ iti.

sthiracarajagadbhāvakalanāsiddhaye 'sya sṛṣṭatvāt tacchaktisāmarthyasūcanārthaṃ viśeṣaṇapūrvam tam anuvadati: **ya eka** ityādi. **tacchāstyāṅkito** vidhiniśedhākhyacodanādhikārī. saṃpanna ity arthaḥ. paramatejaḥsphārātmakaśāsanapaṭṭadhāraṇavaśāc ca vartitājñāḥ kṛtārtho 'bhavad ity āha viśeṣaṇamukhena: **sukhita** iti. śāsanapaṭṭaprāptān api hetugarbham viśeṣaṇadvayam: **suśīlaḥ svacchātmeti**. ata eva sarvataḥ śāsanapravartanād **dharāpāvanavapur** iti dharāpāvanam vapur yasyeti kṛtvā **dharāśabdena** tatsthā lakṣyante. atha vā **dharai**va mukhyā vācyā dhārasaṃskāreṇa dheyasamskāravat.

*adhikṛtapadam adhyāstety*³¹ etat sādhayati: **so 'bhūd** iti.

so 'bhūd agraja eka eva mahatām teṣām munīnām varo
yair vyāptā dharaṇīyam uddhatatapaḥsvacchāśayaiḥ saṃtatam
ūrdhvasrotasa āntarāttakalanā ye ke'pi divyaukasas
teṣām apy adhirāja eṣa jagatibimbe 'dhikārī mahān

1.6

yady api bahavo 'dhikāriṇaḥ smṛtikārāḥ śāsanapaṭṭadhāriṇas tathāpi **sa eka evāgrajaḥ** sāksāḍ Brahmaputro 'nye tu parasparayeti bhāvaḥ. tathā cāha: **teṣām munīnām vara** iti. ṣaṭtrimśatto 'pi 'adhikāriṇām ity arthaḥ. te ca ManvAtriDakṣĀngiroViṣṇuBṛhaspaty-UśanOpastambhaVasiṣṭhaKātyāyanaParāśaraVyāsaŚaṅkhaLikhitaSaṃvartaGautamaŚātātapa-HārītaYājñavalkyaPracetoBudhaDevalaYamaJamadagniViśvāmitraPrajāpatiNāradaPaithīnasi-PitāmahaBaudhāyanaCchāgaleyaJābāliMarīciKaśyapĀtreya iti. na kevalam adhikṛtiśālinām eva madhya eṣa **varo** yena pravṛttimārgapradarśakatvam evāsyā sidhyati yāvad apāsta-bhavadāmbarāṇām nivṛttimārgāśritānām apy eṣa **evaiko vara** ity āha: **ūrdhvasrotasa** iti. te ca kumārāḥ Sanandanādyā brahmacāriṇa ūrdhvasrotastvād evāntarāttakalanāḥ · āntaryāttā kalanā yair brahmaikatatparā ity arthaḥ. etena siddhatvam eṣām uktam: sa eṣa karminām yoginām ca varo veditaparāvara ubhayātmakaḥ siddha ity arthaḥ.

tattvam apy āhāryānāhāryabhedenā dvidhā. tatra yeṣām sādhanasādhitam tattvam ta āhāryajñānā gaṇasiddhāḥ. yeṣām tu janmata eva siddhatvam ta anāhāryajñānāḥ sāmśiddhikātvān mukhyasiddhā ity ucyante. tatra mukhyasiddhatvam evāsyā sādhayati: **saiṣo 'śikṣita** ityādinā.

saiṣo 'śikṣita eva sarvakalanām saṃsthāpya bhūmaṇḍale
svātmajyotiravekṣitāptakalanāḥ sacchīlaśālyantaraḥ

16 ṣaṭ J₃] ṣaḍ J₄

Anm. zu 1.6, Metrum: Śārdūlavikṛḍita. **Anm. zu 26** ta an-: Irregulärer Sandhi für te · an-; vgl. KIELHORN § 22. Da dieser ebenfalls in 8.99, 10.25, 22.10 und 33.52 m. c. erforderlich auftaucht, also gängige Praxis des Autors scheint, unterbleibt auch hier wegen einhelliger Überlieferung ein editorischer Eingriff.

³⁰ Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 1.32, für die Zuschreibung zu Bhṛgu vgl. OLIVELLE 2005, S. 18f.

³¹ 1.5d.

**svastho 'bhūc ca yadā tadaiva paramāptenaitya sarvātmanā
sarveṣām adbhikāriṇām paragurur jyeṣṭhaś ca śreṣṭhaḥ kṛtaḥ**

1.7

aśikṣita ity anāhāryajñānaḥ svatas siddha ity arthaḥ. **sarvakalanām** iti niyatirūpām vidhi-
niṣedharūpām ca. katham asya tathātvam ity āha: **svātmajyotir** ityādi. **āptakalanā** śruti-
5 sāgaraḥ. tatrāpi hetugarbham viśeṣaṇam **sacchīlāśālyantara** iti. niyatisaṃsthāpanenāśya
kṛtakṛtyatām āha: **svastho 'bhūd** ityādi. rājatadadhyakṣādikalānāsaṃsthām bāhyām dṛṣṭa-
phalām adṛṣṭaphalām cāntarīm vidheyapratīṣedhyakalanāsaṃsthām vidhāya kṛtakṛtyatvād
yadā svastho 'bhūt tadaiva sarvātmanā paramāptena Viṣṇor aparamūrtinā Brahmanā
saṃmukhībhūya **sarveṣām adbhikāriṇām paramagurur jyeṣṭhaś ca śreṣṭhaś ca kṛtaḥ**
10 sarvathā mānyaḥ kṛta iti vayovinayādīmānyasthānatvam āpādita iti bhāvaḥ. tathā ca
Bṛhaspatiḥ:

*vedārthopanibanddhrtvāt prādhānyaṃ hi Manoh smṛtam
Manvarthaviparītā tu yā smṛtiḥ sā na śasyate*³²

*tāvac chāstrāṇi śobhante tarkavyākaraṇāni ca
15 dharmārthamokṣopadeṣṭā Manur yāvan na dṛśyata*³³ iti.

etad eva prapañcayati: **sauśilyeti**.

**sauśilyasvācchyaṃ asyāsau svato 'veksyātha hr̥ṣṭadhiḥ
bhūtabhāvyadhikṛnmūrdhni cakārāsyānuśāsanam**

1.8

sauśilyasvācchyaṃ iti samāhāraikatvam. ete ca vakṣyamāṇalakṣaṇe. **svata** iti sādhanopekṣām
20 vinā svayaṃ siddham ity arthaḥ. **bhūtabhāvyadhikṛtām** smṛtikartṛṇām **mūrdhni** · **asya**
Manor **anuśāsanam vihitavān** iti.

itthaṃ samāśvastahr̥dayatvād īśasyāpi tatra paramakāruṇikatvam ity asmākam api tatra
paramādara ity āha yugalakena: **itthaṃ** iti **sahacārīti** ca.

**itthaṃ supūrṇo nirbhītir vyavasthāpitasatkriyāḥ
prasādapātram īśasya yas tasmai Manave namaḥ**

25

1.9

supūrṇa iti · anye 'pi santi pūrṇaḥ parasparāpekṣayā sa tu tadapekṣayātīśayena pūrṇa iti
supūrṇaḥ. pūrṇāhamta ity arthaḥ. ata eva supūrṇatvān **nirbhītir** abhayaḥ. apūrṇasya
hi bhayaṃ bhavati. na caitad asya mṛgyam. yato 'dharasrotassv api yaṃ Mahāmada iti

Anm. zu 1.7, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub
2.9 ausgeführten Lizenz [c]a śr[e] als kurze Silbe. **Anm. zu 28 Mahāmadaḥ:** Deutbare lexikalische
Entlehnung von *Muḥammad*.

³²Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. AIYANGAR Vyavahārakāṇḍa, Ende, dort: *vedārthopanibaddhatvāt prādhānyaṃ
tu manoh smṛtam / manvarthaviparītā yā smṛtiḥ sā na praśasyate* //. ³³Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R.
AIYANGAR Saṃskārakāṇḍa 12.

nabhīr iti ca vyapadiśanti · iti ke nāmāsyāstikā vibhavaṃ nānumanvate. svayaṃ cedṛśaḥ san parārthaṃ **vyavasthāpitatsatkriyaḥ: kriyāṇām** ca **sattvaṃ** dṛṣṭādrṣṭaphalāvyabhicāritvam. itthaṃ ca parārthaghaṭanodyuktatvād **īśasya dayāpātraṃ** tannirvāhyakāryanirvāhanāt. iti no 'pi **tasmai Manave namo** 'stu yena taduditasanmārgācaraṇād vāyam api prasādapātraṃ
5 bhavāma iti.

**sahacārivayasyādiputramitrādayo 'pi ye
tasyādhikṛtim āpannās tebhyo bhūyo namo namaḥ** 1.10

adhikṛtim iti dharmānuśāsitrālakṣaṇaṃ prajāpālanādilakṣaṇaṃ ca. **bhūyo namo nama** iti svāṅgapoṣaṇena hi mahatām ādarātīśayo yathā dṛśyate na tathā sāksāt svapoṣaṇenety āśayena
10 **namo namo bhūya** iti vīpsā. tathā ca Kusumadevaḥ:

*uttamas toṣaṃ āyāti tadaṅgaṃ poṣyate yadi
cakṣuḥ prasīdati prāyaḥ pādābhyaṅgena na svayam*³⁴ iti.

punar api tasya mātmyadyotanārthaṃ tena ca tadudite dṛḍhasamāśvāsenāśeṣaphalasiddhiṃ
kathayitum āha: **yasmai** · iti.

**yasmai cārpitam īśena śāsanam hr̥ṣṭacetasā
anādisiddhā vāg eṣā bheṣajaṃ tan Manor vacaḥ** 1.11

śāsanam śiraḥśāsanapaṭṭam. **anādisiddheti** yan **Manor vaca eṣānādisiddhā vāk** śrutir eveyam ity arthaḥ. tathā **tad bheṣajaṃ** ca saṃsāradīrgharogasya. tathā ca Chāndogya-Brāhmaṇe: *Manur vai yat kiṃcid avadat tad bheṣajaṃ bheṣajatāyā*³⁵ iti. śrutinigūḍhārtha-
20 smartṛtvād eva cāsyā svakalpanāgocaratvaṃ dyotayitum tatsamānatvam āha Bādarāyaṇaḥ:

*purāṇaṃ Mānavo dharmāḥ sāṅgo vedaś cikitsitam
ājñāsiddhāni catvāri na hantavyāni hetubhir*³⁶ iti.

iti śāsanapaṭṭārpaṇena pramoditacetasaṃ sanmukhikṛtya taduttejanārthaṃ svasya kṛta-
kṛtyatām āvedayati Brahmā pañcabhiḥ: **bhoḥ putretyādi**.

**bhoḥ putra yat te sauśīlyam tena sarvaṃ jitaṃ tvayā
sārabhūtaṃ jagaty asminn etena sadṛśaṃ na hi** 1.12

3 ghaṭano J₄] caṭano J₃ 1.10–11 seq. inv. 11 10 J₁

Anm. zu 1 nabhiḥ: Lexikalische Entlehnung von nabī ‚Prophet‘. **Anm. zu āstikā:** Zweifelhafte, lies: *āstikya*?

³⁴Kusumadeva: Dṛṣṭāntakalikāśataka, Ed. DURGĀPRASĀDA 78, dort c: *vṛkṣaḥ prasīdati prāyaḥ*.

³⁵Pañcaviṃśabrāhmaṇa, Ed. C. ŚĀSTRĪ 23,16.7, dort: ... *yat kiṃcā'vadat* ... ³⁶Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 14,96.15, Addendum 4,392–393, dort ab: *Bhārataṃ mānavo dharmo vedaḥ sāṅgāś cikitsitam*.

punāti saccāritreṇa pūrvāparasvātmana iti **putraḥ. sauśīlyam** satprakṛtitvaṃ sadvṛttatvaṃ ca vakṣyamāṇalakṣaṇam. **sarvam** iti ·ihāmutrākhyalokadvayam. **sārabhūtaṃ** dṛḍham a-naśvaram nyāyyam ca. **etena** sauśīlyena.

pratijñātam arthaṃ sādhayati: **yad asyeti.**

- 5 **yad asya svaprakāśasya vibhoḥ paramam om mahaḥ
taddiptileśaḥ svācchyaṃ yatsauśīlyam bindur ekakaḥ** 1.13

asya svaprakāśasya vibhor vyākhyātasvarūpalakṣaṇasya **yat paramam om maha** iti. **paramam** nirapekṣam. **om** iti omkāralakṣaṇam svātmasattālakṣaṇam ca. *om evaṃ paramam mate*³⁷ ·iti kośāt. **svācchyaṃ** ity āntaraśaucam. **sauśīlyam** iti bāhyaśaucam. eka evaikaḥ iti svārthe kan.

- 15 **mahattvaṃ yac ca paramam tasyeme 'ṃśā jagattale
sūryācandrādayaś cakṣuḥśrotrādya ye 'pi bhāsakāḥ** 1.14

tasya ca yat paramam mahattvaṃ sarvāvabhāsakam caitanyākhyam sāram **tasyeme 'ṃśaḥ** ·ye kecid bāhyābhyantaraprakāśakāritvena prakāśakā iti prasiddhāḥ. **sūryā-candrādayo** bāhyāś **cakṣuḥśrotrādyaś** ca śarīraikalagnā bāhyāntarāḥ. manobuddhyādayaś ca kevalāntarā ity arthaḥ.

- 20 **yalleśāṇvekadeśaś ca sā śailī rājatetarām
yadāśrayeṇa mānyāsau trilokyāṃ kāraṇāvalī** 1.15

seti sarvapatitātvena **mānyā śailī**: śīle bhavā **śailī** śuddhaprakṛtiḥ ·ativirājamānāpi **yal-leśāṇvekadeśaḥ**. katham asyās tādrśamānyatvaṃ ity āha: **yadāśrayeṇeti. yadāśrayeṇa** śaily-āśrayeṇa ·**asau kāraṇāvalī** BrahmaViṣṇuRudrEśānaSadāśivalakṣaṇā yathocitasamāśritāspadā srṣṭisthitisaṃhāratirodhiprakāśakāritayā **mānyā** jātā. so 'yam śailīprabhāva ity arthaḥ.

- 25 **kṛtaṃ tac ca tvayā pūrṇam yadartham avatāritaḥ
kṛtakṛtyo 'smi hrṣṭātmā kalpaṃ kīrtir dhruvāstu te** 1.16

kṛtaṃ saṃpāditam. **pūrṇam** iti nirākāṅkṣam ity arthaḥ. tataś ca **kalpaṃ** yāvat tava **kīrtir** anaśvarāstv ity āśīḥ.

- ity āśvāsītacetāḥ sa tad aiśaṃ śāsanam dṛḍham
rahasyaṃ param ādeyaṃ matvābhūt sajjito 'nvaham** 1.17

ity āśvāsīteti.

19 prakṛtiḥ J₃^{p.c.}] prakṛti J₃^{a.c.} J₄

³⁷ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,4.12d.

*prāyaḥ pratyayam ādhatte svaguṇeṣūttamādara*³⁸ iti

nayena pratyayitasvaguṇaḥ. paramagrāhyatayā **tad brāhmaśāsanam matvānvaham** tad-vṛddhyartham **baddhakakṣyo 'bhūt**.

baddhakakṣyatvam evāsyā sūcayati: **tad** iti.

- 5 **tat puraskṛtya śāntātmā varṇāśramagatīḥ śubhāḥ**
vyavasthāpya munīn bhūyaḥ śikṣayām āsa cādṛtaḥ 1.18

tad iti garbhikṛtetarabhāvukaguṇam sauśilyam **puraskṛtyāgre** mukhyataḥ kṛtvā sampūjya ca tadanuprāṇitāś catur**varṇa**catur**āśra**magatīḥ **śubhā** ihāmutra śubhodarkāḥ svayam **vyavasthāyā dṛḍhikṛtyādṛtaḥ** san. śiṣyapraśiṣyamukhena pracayagamanārtham **munīn**

- 10 Bhṛgvādīn **śikṣayām āsa**.

itthaṁ divyādivyabhedenā śāstrasambandham vyavasthāpyātha dhīmatām avāntaraihi kaphala-prāptipūrvakam paramapuruṣārthadāyitvāt tatrādhikṛtipātratvam samjñāpayati: **tato 'syety-**ādina.

- 15 **tato 'sya gatim anveṣṭum sevyā tacchāstir ādarāt**
natipūrvam yathesānaḥ prasannaḥ paramāptidaḥ 1.19

tata iti tasmād dhetor **asya** paramasvatantrasya prabhor **gatim** svarūpasvārasyalakṣaṇam **mṛgayitum tacchāstir** uktalakṣaṇādarāt prītyatīśayena **natipūrvam sevyā**. **natipūrvam** iti bāhyaliṅgadhāraṇam api tadājñāpūraṇāya paramāpter hetur iti sūcitam. **paramāptiḥ**: yasyā imā āptayaḥ sādhanatām yānti seyam apavargalakṣaṇā.

- 20 nanu katham asyā etādṛktvam yenāsyā **gatim anveṣṭum**³⁹ iti siddhavat kṛtvā **sevyetya**⁴⁰ uktam. tad āha: **tadvāg** iti.

tadvāg evātigādhāsau bhavyā tadgativādinī
tatprāptikāriṇī cāpi mānyā kair nāsti dhīdhanaiḥ 1.20

- 25 yato 'sau munipraṇītā smṛtilakṣaṇā **tasya** prabhor **atigādhā vāg eva** śrutir eva. ayaṁ bhāvaḥ: tatrātigūdhāśayatvena śīthilayatnānām śāntaḥṛdayānām dṛḍhasthitaye munipraṇīteyaṁ vicitir ity arthaḥ. tataś ca tadāśayavistārārūpatvād asyās tadgativāditvam. gatyā cāvaśyam **tatprāptir** yo hi gacchati so 'vaśyam tatra prāpnoti · iti **tatprāptikāriṇīty** uktam. **dhīdhanair** ity anena dhiya eva sarvatra sarvāptisādhanatvam iti sūcitam. yad āhuḥ: medhāhīnaḥ paśuḥ smṛta iti.⁴¹

11 divyādivya J₃] divyādivyā J₄ 20 etādṛktvam J₄] etādṛttādṛktvam J₃

³⁸Kālidāsa: Kumārasambhava, Ed. SURYAKANTA 6.20cd. ³⁹1.19a. ⁴⁰1.19b. ⁴¹Vgl. 10.111 und 10.117; vgl. auch Garuḍapurāṇa, Ed. R. SHARMA 2,49.53cd: *jñānavān Mānavaḥ prokto jñānahīnaḥ paśuḥ smṛtaḥ*.

punar api dṛḍhapratyayārthaṃ prabhor niṣkāraṇaṃ paramakṛpālutvakathanapūrvam Manv-
atiśayam evāha: **dayeti**.

dayā virājate saiśāhetv aiśi yad asau prabhuḥ
svataḥ siddham suśikṣāṅkam enaṃ bhūmāv avātarat 1.21

- 5 **ahetu** · iti niṣkāraṇaṃ kriyāviśeṣaṇaṃ caitat. **svataḥ siddham** ity anāhāryajñānaṃ **su-
śikṣāṅkam** Suśiśailiśīlitam. **avātarat** iti nyarthagarbhhikāreṇa padasaṃskārapakṣāśrayeṇa
laṅprayogo 'pi sādhu eva.

ādimadhyāvasāneṣu tattatkarmāśrayāpi yat
yasyoktiḥ svācchyaśacchilyaparamārthaikatatparā 1.22

- 10 **ādi** · ityādi. varṇāśramakarmaṇām ānantye 'pi sarvatra sādguṇyahetuḥ **svācchyaśauśīlyam**
evaitad vinā teṣāṃ tucchapṛāyavād iti bhāvaḥ.

itthaṃ cāsyopeyatvāt karmaṇām upāyavāt tadādarapūrvam idam eva paryanta-
phalatayādartavyam ity āha: **svaccham** iti.

- 15 **svaccham vidhāya hṛdayaṃ śīlam arjayatāṃ nṛṇām**
kalpate 'khilam evāho padāya mahate kṛtam 1.23

akhilam iti varṇāśramakarmācaraṇādy api **mahate padāya** mokṣāyaiva **kalpate** · iti
niṣkāmakarmaṇām apavargahetutvam uktam. bhagavatā ceyam eva rītir niṣṭhāśabdenoktā:

*loke 'smin dvividhā niṣṭhā purā proktā mayānagha
jñānayogena sāmṅkhyānām karmayogena yoginām⁴² iti.*

- 20 atra ca: *sāmṅkhyānām jñānayogena yoginām* ca *karmayogena* yā gatiḥ uktā sāmṅkhyair
mīmāṃsakaiś ca sā *mayā he 'naghocitabuddhe niṣṭhāśabdenaikaivoktā*. svācchyaśauśīlyena
kriyamāṇaṃ karma sarvathā sidhyatīty arthaḥ.

ata eva paramakāṣṭhātvaṃ asyāha: **asyeti**.

- 25 **asya kalyāṇavasateḥ sadarthhānām ca śevadheḥ**
anyāni sukr̥tāny āho kalām nārganti ṣoḍaśīm 1.24

asya svācchyaśauśīlyasya.

uktasyaivārthasya sphuṭikaraṇāyārthāntaraṃ nyasyati: **santy anyā** iti.

1.21c su J₃ J₄ schol.] sva J₁ 1.22c śacchīly J₁ J₃ J₄^{a.c.}] sauśīly J₄^{p.c.} 1.23a vidhāya J₃ J₄] vidhāmya
J₁ 1.24a vasateḥ J₃ J₄] vaseteḥ J₁ 1.24d nārganti J₁ J₃] nārcanti J₄ 26 svācchya J₃] svāccha J₄

⁴²Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.3.

**santy anye 'pi ca loke 'tra tejoleşās tamo'pahāḥ
param sa bhagavān eko ravir eva hi gaṇyate**

1.25

tejoleşā iti candravahnyādayaḥ. **sa** mūlaṃ sarvatamo'pahatvena **gaṇyate** · iti.

asyaivārthasya sarvataḥ saṃkṣiptatvād vidhivākyaikalpasya sphuṭikaraṇārtham arthavāda-
5 rūpāṃ laghvākhyāyikāṃ āha: **tathā cetyādinā**.

**tathā ca paramautkrṣṭyam asya śrutiṣu gīyate
tasyām paramavelāyām etad ādau hi tolyate**

1.26

**puṇyāpuṇyagatī paścād iti saṃśītadhīr naraḥ
ko nainām āśrayed agryām paramāptigatipradām**

1.27

10 **śrutiṣv** iti bahuvacanaṃ tanmūlasamṛtigrahaṇārthaṃ **gīyate** · iti paramādaraviṣayatvaṃ
tatrāsyā sūcayati. **tasyām** iti pralayaalakṣaṇāyām mṛtilakṣaṇāyām vā. **parameti** ca viśeṣaṇam
avaśyabhāvitvam asyārthasya jñāpayati. **etad** iti svācchyasauśīlyalakṣaṇam sadvastu. **ādāv** iti
karmavibhāgāt prāk. **paścād** iti · etattolanānantaram **puṇyapāpāgatī** tolyete **ity** ato hetoḥ
15 **saṃśītadhīr** niścītamatiḥ **ko** nāmainām **agryām** gatim mokṣaphalām **nāśrayet**. etadan-
āśrayaṇe paśutvam eva hetur ity arthaḥ.

etad eva nidarśayati: **tathā hītyādinā**.

**tathā hi puṇyāpuṇyotthā gatir ūrdhvādharobhayaṃ
hetur madhyagateḥ pūrṇā caturdaśavidhā gatiḥ**

1.28

20 puṇyakarmaṇām phalaṃ tāratamyenordhvordhvā gatiḥ · Brahmālokaṇtā. pāpakarmaṇām ca
tathaiva tāratamyenādhārādharā gatir narakapaśusthāvarāntā. miśritakarmaṇām ca phalaṃ
madhyagatir manuṣyalokāptiḥ. itthaṃ karmaṇām gatim upasaṃharati: **pūrṇetyādinā**. tathā
ca:

*aṣṭavikalpo daivas tairyaḡyonaś ca pañcadhā bhavati
manuṣyaś caikavidhaḥ samāsato bhautikaḥ sarga⁴³ iti.*

25 itthaṃ ūrdhvādharamadhyalokagatiṃ devapaśumanuṣyādyāśrayām karmaphalaṃ nirūpya
pūrvoktaṃ paramautkrṣṭyam phalanirūpaṇadvāreṇādau tolane ca yuktiṃ yugapad vadati:
iyam tv iti.

iyam tu paramānandagatihetur garīyasī

1.28b ūrdhvā J₁ J₄] ordhvā J₃ 26 autkrṣṭyam J₃] autkrṣṭam J₄

⁴³Īśvarakṛṣṇa: Sāṃkhyakārikā, Ed. H. D. SHARMA 53, dort cd: *mānuṣaś caikavidhaḥ samāsato 'yam tridhā sargaḥ*.

sarvathā kṛtibhis tasmād asyām jāgaryam eva hi**1.29**

tuśabdaḥ pūrvapakṣād asyā viśeṣadyotakaḥ. **iyam** svācchyaśauśīlyalakṣaṇā śailī. **paramānandagatihetur** avyapadeśyālakṣyasvātmabodhānandakāraṇam. ato 'syāḥ prathamagaṇanam. etadbhraṣṭānām vidhvastaparamārthagatīnām vyapadeśyalakṣyacaturdaśalokagatir
 5 ity arthaḥ. ata evānyagatibhyaḥ puṇyātīśayāpy āBrahmalokagatir gurur iyaṃ cobhayor madhye gurur iti **gariyasī**. ata evāha: **sarvatheti. jāgaryam** sātatyenāvahitair bhāvyam ity arthaḥ.

athedānīm asyā eva paramotkṛṣṭatvaṃ dyotayitum parārdhyopāyasamānakakṣyatvaṃ asyā draḍhayati: **śrutiś ceti** yugalakena.

śrutiś cāhāgryajanmā yaḥ suśīlaḥ svacchacetanaḥ**sa tat padam avāpnoti yac chāntānām mahātmanām****1.30****anekajanmasiddhānām munīnām ūrdhvaretasām****atho veditavedyānām yat padaṃ tasya tad dhruvam****1.31**

śāntānām mahātmanām iti · ūrdhvasrotasām yoginām. **munīnām ūrdhvaretasām** iti saṃyatacittānām vedābhyastamatīnām brahmacāriṇām iti saṃkocatāratamyena kramamuktir dyotitā. **atho** iti kramakathanānantaram akrameṇa paramārthamuktidyotanārtham. **viditavedyānām** tattvavivekinām jñāninām iti vikāsatāratamyena sāhasabalam uktam. tataś cāruḥkṣūṇām ārūḍhānām ca **yat padaṃ tat padaṃ asau prāpnotīti. agryajanmeti** · anenātrāsyā eva jāteḥ pradhānopakāryatām āha. atha vā *na hi bhātam abhātam syād*⁴⁴ iti
 20 nyāyena yasyedaṃ sphuritaṃ so 'gryajanmeti. **sa tat padaṃ** iti **yat padaṃ tasya tad dhruvam** iti ca paunaruktyena *dvibaddhaṃ subaddhaṃ bhavātīti*⁴⁵ nyāyāśrayeṇāvvyabhicāri-phalatvaṃ asyāḥ sūcayati.

asyā evāgamāntarasamvādoddeśakathanapūrvam etatphalavattvaṃ eva prakāṣayati: **tathā ceti**.

tathā ca bahudhāpy uktaṃ rahasyeṣu mahātmabhiḥ**prakāśasaraṇiḥ seyaṃ śailī yānyānapekṣiṇī****1.32**

rahasyeṣu iti rahasyanayeṣu. **prakāśasaraṇir** jñānamārgaḥ. **anyānapekṣiṇī** · anyā upāyā etadapekṣāḥ. iyaṃ tv **anyānapekṣiṇī** sarvoparivartitvād asyā iti. tad uktaṃ rahasyanaye:

pramāṇāny api vastūnām jīvitam yāni tanvate

*teṣāṃ api paro jīvaś citteḥ svācchyaṃ hi yan matam*⁴⁶ iti.

18 yat padaṃ J₄] yat phadaṃ J₃ **23** pūrvam em.] pūvam J₃ J₄

⁴⁴ Abhinavagupta: Paramārthasāra, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub 93. ⁴⁵ Vgl. APTE, Appendix E, S. 53., dort: *dvirbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati*. ⁴⁶ Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ 1.55, dort d: *sa eva parameśvaraḥ*.

anyeṣāṃ sāpekṣatvam eva darśayati: **enāṃ vineti.**

**enāṃ vinānyā naivāsti tatpadaprāptikāraṇam
enayaiva hi tatprāptir yāsti dūre durātmanām** 1.33

durātmanām iti · aśilānām.

5 etad eva prakārāntareṇāpi dṛḍhapratītaye darśayati: **etad** iti.

**etadviśrāntivaikalye satsv anyeṣv api no nṛṇām
vihāya paśutām kācid gatiḥ asti garīyasi** 1.34

etadviśrāntirāhitye 'nyeṣūpāyeṣu satsv api paśutām vinā nānyā gatiḥ garīyasi asti.
paśutvam evātigarīya ity arthaḥ.

10 anayaiva sarvottamatvam api sidhyatīty āha: **yasyāsāv** iti.

**yasyāsau prakṛtiḥ svacchā Mānavānām sa Mānavaḥ
antaḥ sauśīlyam evāsau nākṛtiḥ tatra kāraṇam** 1.35

prakṛtiḥ svabhāvaḥ. **Mānavānām** Mānava iti yathā vivekaguṇena paśubhyaḥ pumān
atiricyate tathāyam api śailā Mānavebhyo 'tiricyate. tatsadeṣe 'nye paśava ivābhāntīty arthaḥ.

15 santi ca bahavo 'pi duṣṭā bahiḥ śīlam abhinayanti. tadartham āha: **anta** iti. **ākṛtiḥ** śobhanā
śarīrasaṃsthiṭiḥ. **tatre**ti sauśīlye.

kuto 'syā idṛkṭvam ity āha: **yāsāv** iti.

**yāsau saddharmasāhasrayonir ity abhidhīyate
satyām ca yasyām śataśaḥ saddharmāḥ svayam āgatāḥ** 1.36

20 kuto 'syāḥ saddharmaprabhavatvam ity āha: **satyām ceti. svayam āgatā** ayatnopanātāḥ srotasi
pravahamāṇe tadadhīnagatayas tṛṇakāṣṭhādirāśaya iva.

anayaiva pūjyatvam api bhavatīty āha: **svacchamṛdvāśayā** iti.

**svacchamṛdvāśayā ye 'ntas te pūjyā bhuvanāvalau
sauśīlyārjana udyuktais tasmād bhāvyaṃ hitārthibhiḥ** 1.37

25 **anta** ity akṛtrimatvaṃ dhvanyate. **bhuvanāvalāv** iti pratyakṣaparo'kṣabhuvaneṣu. jīvadbhīr
iha pūjāvāpyate. saṃsthiṭeṣu tu devapūjādhiḡamaḥ. **hitārthibhiḥ** ihāmutra kuśalecchubhiḥ.

yasyedṛṣaṃ guṇamāhātmyaṃ varṇitaṃ tad idānīm sauśīlyam svarūpato lakṣayati: **guṇāḥ
santa** iti.

1.33a enāṃ J₁ schol.] etām J₃ J₄ 1.36b abhidhīyate J₁ J₄] ābhidhīyate J₃ 1.37c sauśīlyā J₃ J₄] sauśīlā J₁

**guṇāḥ santaḥ śuddhā prakṛtir iti sauśīlyam uditam
mahadbhir yā śobhā kuśalam amalam caihikam api
śubhāyo 'mutrāho adhikṛtipadam yasya nikhilā
tridhā yāsau sṛṣṭir niyatamanaso 'py āptakalanāḥ**

1.38

- 5 **guṇāḥ** kṣamāsatyādayaḥ. te ca kadācid viṣayabhedena vyabhicarantīty avyabhicāri-
siddhaye **santa** iti viśeṣaṇam. yatra kṣamādaḥ sarvathā svaparahitalābhas te **sauśīlyam**
ity uditam. tatrāpi mūlakāraṇam āha: **śuddheti. prakṛtiḥ** svabhāva āntarasattvalakṣaṇaḥ
śuddhākaṣāyā sauśīlyam ity uditam. kāryakāraṇabhāvād anayor na pṛthak svātantryam ity
ekenānyataropādānasiddheḥ. samuccayalābhāya conanibaddhaḥ. sphuṭapratītyai ca dvayor
10 upādānam. **uditam** iti vidheyasauśīlyāpekṣayā klībatvam ekatvam ca.
iti svarūpam uktvā saṃkṣepeṇa śrotṛbuddhipravṛttaye phalam āha: **yetyādi. aihikam** iti
vibhaktipariṇāmena **śobhayāpi** saṃbadhyate: **yā · aihalokikī śobhā** nenaiveha pumāñ śobhata
iti na kevalam śobhāivety āha: **amalam aihikaṃ kuśalam api**. anena · aihikaputradārabāhya-
saṃpadautkarṣam api labhyate. **amutra** paraloke **śubhāyaḥ** · anukūladaivam: **ayasyānukūla-**
15 **daivavācakatve** saty api **śubhagrahaṇam** asyāpi **śobhety** anukarṣaṇārthaṃ pāralaukikī śobhā
saddaivam cedam evety arthaḥ.
iti phalenāpi samarthyaādhikārito 'pi samarthayati: **adhikṛtipadam** iti. **yasya**
sauśīlasyā**adhikṛtipadam** adhikāraviśayaḥ. **yāsau tridhā nikhilā sṛṣṭiḥ** sāttvikarājasa-
tāmasabhedena laukikī. atha **vā tridhā** trivargapradhānā sā ca laukiky eveti dharmārthakāma-
20 prāptikāraṇatvam asyoktam. trivargasādhanaṭvam uktvāpavargasādhanaṭvam apy asyāha:
niyatamanasa ityādinā. **āptakalanāḥ** satyavādināḥ satyasamkalpā **vā niyatamanaso**
'bhyastayogā ity alaukikī sṛṣṭir iti bhāvaḥ.
prakṛtir itītiśabdo bhinnakramaḥ: **sauśīlyam ity** anena yojyam.

- ittham avāntarabhedanānantye 'pi sṛṣṭer laukikyalaukikītena dvaidham sthāpitam. tatrāpi
25 rājñāṃ sarvordhvavartitvenātra mahopayogitām āha: **ādhikyeneti**.

**ādhikyena param virājatitarāṃ teṣāṃ sadāsau śubhā
yeṣāṃ īsakṛpābharād anigaḍaṃ sadbhāgyakoṭṭaṃ mahat
lokānugrahanigrahādikalanā vānmātralagnākhila-
prāṇiprāṇanakalpanāpi śayagā prauḍhātmanāṃ bhūbhujām**

1.39

- 30 **asāv** iti śailī. atīśayadyotakaṃ viśeṣaṇacatuṣṭayaṃ caturvarṇāśramacaturvargaśraīṣṭhya-
prāptibodhakam. caturvarṇacaturāśramādhikāriṇām amīṣāṃ matena caturvargaprāptir hasta-
prāptaivety abhiprāyaḥ. **sadbhāgyāny** evāntaḥ susāratvād bahiś ca kṛtāvaraṇatvāt **koṭṭam**

1.38c śubhāyo J₃ J₄ schol.] śubhāyā J₁ 1.38c adhikṛti J₁ J₄] atikṛti J₃ 25 mahopayogitām J₃^{p.c.}] mahopayogatām J₃^{a.c.} J₄ 32 bhāgyāny J₄] bhyāgyāny J₃

Anm. zu 1.38, Metrum: Śikharinī. Anm. zu 1.39, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.

anigaḍam udghaṭṭitam nirargalam **mahad** acintyavaibhavam ity arthaḥ. **sadbhāgya-koṭṭam** eva viśeṣamukhena viśadayati: **loketyādinā**. **lokaśabdena** dvividhāpi sṛṣṭir vivakṣitā sarvādhikāritvād rājñām. **prāṇanam** jīvanam. **śayagā** hastagā. **prauḍhātmanām** uccasva-bhāvānām. anena dikpālāmśatvam eṣām sūcitam.

5 **uktaṃ ca satkriyā śobhā sarveṣāṃ yoginām parā**
tato 'pi śatasāhasrādhikṛtānām mahātmanām 1.40

uktaṃ ceti. **sarveṣāṃ** iti laukikānām. **yoginām** iti alaukikānām. **śatasāhasreti** ubhayādhikāriṇām **mahātmanām** rājñām. **parety** uttaratrāpi saṃbadhyate. tena ca kramāsūtraṇam atra sūcitam bhavati: prathamam laukikānām **śobheyam**. tato 'pi **parā**
 10 **yoginām** manāg apy etaccalane svarūpabhraṃśāt. **tato 'pi parā** rājñām sarvādhikāritvāt ity. **sāhasreti** sahasraṃ vidheyatvenāsyāstīti matvarthiye 'ṇi:⁴⁷ **sāhasraḥ** sahasrādhikāri. **śatasāhasrā** ity asaṃkhyatvaṃ tādrśānām sūcayati. **tatrādhikṛtānām** mahārājānām ity arthaḥ.

tatra tādrśasauśīlyabhājanatvenāsaṃsitaprakṛtamahārājasiddhaye paripāṭim nibadhnāti: **yo**
 15 **'sāv** iti.

yo 'sāv ambarabhūṣaṇam vasumatīviśvāsabhūr bhāskaro
yadvaṃśyās ca babhūvur Indramahadās te vai Dilipādayaḥ
tadvaṃśyo 'dya sukīrtipūritamahībimbodaro 'sau Mahā-
rājo rājati tasya hastavaśagā Kāśmīrabhūr nākabhūḥ 1.41

20 **viśvāsabhūr** upalabdhi-kāraṇam etaṃ vinā satyā asatyā vāsyā viśeṣābhāvāt. **Indramahadā** iti samūlam śatrunirdalanāt. **adya** tv ayaṃ tadvaṃśabhavatvād Indramahadabala iti **tad-hasta-**
vaśagā Kāśmīrabhūr nākabhūr astīti saṃbhāvyate. atha **vākaṃ** duḥkhaṃ tasya **bhūr** ādhāro **neti** saṃbhāvyate. Candrabhāgāṃ samārabhya yāvan Madhumatītaṭam Kāśmīrā iti vikhyātaṃ krīḍāsthānaṃ Maheśitur iti purāṇe.

25 **nayajñacaturaḥ kṛtī vibudhavṛndapadmākārā-**
ryamā vipulasattvabhūḥ prakṛtipālanātatparaḥ
gabhīravipulāśayo bharitadiṇmahīmaṇḍalo
yaśobhir ayam acchadhīr jayatu vāḍavaikāśrayaḥ 1.42

vibudhavṛndapadmākārāryameti tadvikāsakaḥ. **acchadhīḥ** prasannamatīḥ. **vāḍavānām**
 30 brāhmaṇānām **ekāśrayaḥ**. **eko** mukhya **āśrayaḥ**. **jayatv** ity utkarṣapṛāptibhājanam astv ity arthaḥ.

Anm. zu 1.41, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 1.42, Metrum: Pṛthvī.

⁴⁷Vgl. PĀṆINI 5,2.102–103: *tapassahasrābhyām vinīni, aṇ ca*.

**nītau Vācaspatir amalagur mārdave bhūḥ kṣamāyām
bhāsvān doṣāpanayanavidhau Bhārgavo dhīvilāse
śuṣmā duṣṭendhanakavalane yo 'sti bhāsvatpratāpas
tasyānarthapraśamanakarī kīrtir ākalpam astu**

1.43

- 5 **mārdave 'malaguḥ** śaśāṅkaḥ. mārдавakāṣṭhā hi loke śaśāṅko gaṇyate. **kṣamāyām bhūḥ** ·
mahābhārākramaṇe 'pi nirvikāraḥ. **doṣāṇām apanayanavidhau** dūrikaraṇe **bhāsvān** raviḥ.
bhāsvāmś ca doṣāpahārī **doṣā** rātrīś ca. **dhīvilāse** vakrokticāturye **Bhārgavaḥ** Kāvyāḥ.
śuṣmāgniḥ. **bhāsvān** diptiśālī **pratāpo** yasya. atha vā **bhāsvata** iva **pratāpo** yasya. **an-**
10 **arthapraśamanakarī**ti nyāyapravṛtṭyā hy anarthapraśamaḥ. iti nyāyapravṛtṭipūrvaṃ kīrtir
āśāsyate: **astv** iti.

idānīm tanmāhātmyasūcanapūrvaṃ svapravṛtṭiprayojanam āvedayati kaviḥ: **kiṃ vācyam** iti.

**kiṃ vācyam cāsyā sādguṇyaṃ nītau buddhau dhṛtāv api
tatrāpi no 'sya dhīr eva ślāghyā yadviṣayā vayam**

1.44

- tritayam api cedam sadguṇaślāghaniyam ity arthaḥ. **tatrāpi** tāsu tiṣṭv api **no** 'smākam
15 **asya dhīr eva ślāghyā**. **yadviṣayā** dhīviṣayāḥ. yadi cedṛśi dhīr na syāt katham asmin yuge
mālinyotpumsikedṛśi śikṣā syāt. kṛtayugasthitir hiyaṃ yadvṛttasya pratyāvartanam iti.

tataś ca: **svocitām** iti.

**svocitām upadhām nītvā prakṛtiṣv asya gaṇyatām
yātvaucitīm ca yāsyāmo rājā sarvaprabhur yataḥ**

1.45

- 20 **rājāḥ** sarvaprabhutvāt sarveṣāṃ tatropadhārpaṇam ucitam iti vayam api **svayogyām**
ḍhaukanikām nītvaitatprakṛtiṣu gaṇyatām yāsyāma iti.

tatrādaḥ svocitām sasārām anaśvarām ca praśastyupadhām samarpayati: **kenetyādi**.

**kenehāmutra śobhā nirupamamahasō vācakaṃ nāma kiṃ vā
bahvarthaṃ nirviṣeṣaṃ yuga iha grahaṇārthaś ca ko dhātur asti
25 ko vā sarvārthasiddhyai jagati bahumato dyotinām saṃkalayyā-
śeṣaṃ ko bhāsvadākhyo vipariṇamayate rājagolābhasiṃhaḥ**

1.46

arthatrayavācīdam padyam.

5 śaśāṅko J₃^{p.c.}] śaśāṅke J₃^{a.c.} J₄ 6 bhārā J₃^{p.c.}] bhārā J₃^{a.c.} J₄ 1.46c sarvārtha J₃ J₄] sarvārtha J₁

Anm. zu 1.46, Metrum: Sragdharā. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [h]a gr[a] als kurze Silbe.

(1) **i**hetiha loke '**mutreti** paraloke ca **kena śobheti** praśne **rā** · iti samarthanam. **rānaṃ** **rā** · iti bhāve kvip. **rā** · iti dānanāma. tatra ca tṛṭiyaikavacane: *āto dhātor*⁴⁸ ity ālope **rā** · iti siddham. **rā** dānenety arthaḥ.

tathā **nirupamamahaso** Brahmanmūrter **vācakam** abhidhāyakam **kiṃ nāmeti** praśne · **ajety** 5 uttaram. tatra **nāma** saṃjñā: *avibhakti nāmeti*⁴⁹ yal līṅgam iti Kalāpe⁵⁰ prātipadikam iti Pāṇiniye⁵¹ vadanti.⁵² **ajeti** ca Brahmanāma. tad eva hi **nirupamaṃ tejaḥ** sarvasattādāyivāt. kenāsya tulanā saṃbhavati.

veti pakṣāntare. **kiṃ vā nāma bahvarthaṃ** sad **yuge** strīpumsayor **nirviśeṣaṃ** rūpabheda- 10 rahitam iti praśne **go** · iti samarthanam · svargādibahvarthavācakatvāt strīpumsayoś ca sarva- vibhaktiṣu rūpabhedarahitatvāt.

tathā **grahaṇārthaś ca ko dhātuḥ** śabdāyonir daśagaṇī paṭhito '**stīti** praśne **lā** · iti samarthanam. *lā ādāna*⁵³ iti dhātuḥ.

tathā **dyotinām** prakāśavatām nakṣatrāṇām madhye **sarvārthasiddhyai ko bahumata** iti praśne **bhasiṃha** iti samādhiḥ. **bhasiṃhas** tiṣyaḥ siṃho yathā sarvacatuṣpadānām tathaiva 15 *tiṣyo balavān udūnām*⁵⁴ iti Śrīpatyukteh · *tiṣyaḥ sarvārthasādhaka*⁵⁵ ity ukteś ceti siddham. **rāja- Golābhasiṃha** ity uttaram nāmāyam alaṃkāraḥ. ekaś cārtho gataḥ.

(2) atha śleṣālaṃkāreṇa dvitīyārthabījam āsūtrayati: **ko bhāsvadākhyo vipariṇamayate** · 20 iti. yathā **kaś ca bhāsvadākhyo** bhāsvatī · ākhyā nāma yasyāsau. **aśeṣaṃ saṃkalayya** vaśī- kṛtya **vipariṇamayate** tṛptiparyantaṃ yatheṣṭam avasthāpayate. atha **vāśeṣaṃ** pūrvoktaṃ **saṃkalayya ko vipariṇamayate** vibhaktipariṇāmena svasminn avasthāpayate. tatra samastaṃ **rājaGolābhasiṃha** ity uttaram.

tathā hi **kenehāmutra śobheti: iha** pratyakṣe '**mutra** paro'kṣe ca. **kena śobheti** praśne vibhaktivipariṇāmena samastam uttaram: **rājaGolābhasiṃheneti**.

tathā **nirupamamahaso vācakam kiṃ** tatrāpi samastam prathamāntam uttaram. atra **nāmeti** 25 niścaye.

tathā **bahvartho** bahudhana **iha yuge** Kaliyuge sarvathā nindye **nirviśeṣaḥ** svaparabheda- pratītirahitaḥ **ka** iti praśne tatrāpi samastam prathamāntam.

tathā **dhātuḥ** karmaphaladātuḥ sarveśvarasya **grahaṇam artho** yasyety evaṃbhūtaḥ **ka** iti samastam eva samādhiḥ.

19 vā J₄] cā J₃ 20 ko vipari J₃] kovikopari J₄ ab. oc.

Anm. zu 26–27 *tathā ... iti praśne:* Zweifelhaft. An dieser Stelle bleibt Sāhibrām die Erklärung schuldig, wie oder zumindest dass *bahvarthaṃ* und *nirviśeṣaṃ* aus dem Haupttext plötzlich mit *kaḥ* kongruieren sollen. Zwar wäre es metrisch auch möglich, im zweiten Strophenviertel *bahvartho nirviśeṣo* zu lesen, doch im Unterschied zu den poetischen Lizenzen, die er am Ende seines Kommentars sub 1.59–60 anführt, würde dies eine abweichende Lesung erfordern, wie sie etwa sub 10.3 angegeben wird.

⁴⁸ PĀṆINI 6.4.140.

⁴⁹ Sārasvatavyākaraṇa, Ed. KUDĀL 122 (S. 39).

⁵⁰ Vgl. Kātantravyākaraṇa,

Ed. LIEBICH 2.1.1: *dhātuvibhaktivarjam arthaval līṅgam*.

⁵¹ Vgl. PĀṆINI 1.2.45: *arthavad adhātur apratyayaḥ*

prātipadikam. ⁵² Vgl. DEOKAR 2008, S. 164–169. ⁵³ Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 2.49. ⁵⁴ Quelle unbekannt.

⁵⁵ Quelle unbekannt.

tathā **dyotinām** tejasvinām rājñām madhye **jagati** pṛthivyām **sarvārthasiddhyai bahu** yathā syāt tathā **ko mata** iti praśne 'pi samastam samādhīḥ.

sa ca **bhāsvadākhyo bhāsvataḥ** sūryasyākhyā yasyāsau **golābha** iti sūryasyāpi nāmeti śleṣa-mūlo dvitīyo 'rthaḥ.

- 5 (3) atha samāsoktimūlas tṛtīyo 'rthaḥ: tathā hi bhāsvān **iheti** pṛthivyām **amutrety** antarikṣe ca **śobhate**. **nirupamatejasaś** cādhāraḥ. tathā **bahūnām** sarveṣām **arthe nirviśeṣam** yathā bhavati tathāvahati: na hi malināmalinapunyāpunyavivekaḥ kaścit. tathā **dhātur** iti Brahmaṇo **grahaṇārthaś** ca bhavati. ravimārgenaiva hi yogibhir Brahmagatiḥ prāpyate. tathā **dyotinām** candratārādīnām madhye **sarvārthasiddhyai jagati bahumataḥ**. tathāśeṣam
10 **saṃkalayya** rāsmibhiḥ samuccitya **vipariṇamayate** kālāntareṇa yathocitam himādidvāreṇa viśrjatīti bhāvaḥ.

yasmin dhīr Mārapṛthvītamaṛṣikagatādhārabhūto Murārīr
Brahmā liṅgārthavācī dvivacananiratas traḥ samūhārthavācī
eko 'go 'rakṣam etat tribhuvanam iti dhīs caikato 'patyamālā
15 **saṃsthā tat Pāṇinīyaṃ phalati khalu paraṃ śrīmahārājadeve** **1.47**

pañcāvarto 'yam.

- (1) **yasminn** iti. **dhīr** iti saṃbuddhisamjñā Sārasvatānuśāsane *āmantrāṇe sirdhīr*⁵⁶ iti vihitā. tathā ca **yasmin** sūtre **Mārapṛthvītamaṛṣikagatā dhīr** iti. **Māraḥ** Kāmaḥ. **pṛthvī** prasiddhā. **tamo** Rāhuḥ. ajñāta-rṣir **rṣikaḥ** · ajñāte kaḥ. eṣu caturṣu **gatā** saṃbuddhir āhvānaṃ vartata iti
20 śeṣaḥ. ity ekāvartaḥ 1.
(2) tathā **yasmimś** ca **Murārīr** bhagavān Viṣṇur **ādhārabhūtaḥ** sarvādhārabhūto 'tha cādhārabhūta: **ādhāram** ādhāravibhaktiṃ saptamyekavacanaṃ **prāptaḥ** · *bhū sattāyām*⁵⁷ *bhū prāptāv ātmanepade*⁵⁸ · iti ca pāthāt · *anīyaṇyantās curādaya*⁵⁹ iti ca siddhāntitam. tathā **Brahmā** kamalabhūr **liṅgārthavācī** bhagavallīṅgārādhana-paro 'tha ca **liṅgārthavācī**
25 prātipadikārthavācī prathamānta iti yāvat. Kalāpānuśāsane prātipadikapade liṅgasamjñā kṛtā:⁶⁰ *om dhātuvibhaktivarjam arthaval liṅgam*⁶¹ iti tatra ca: *prathamā vibhaktir liṅgārthavacane*⁶² · iti prathamā siddhaiveti prathamaikavacanānto yatra Brahmety arthaḥ. tathā **saṃhārtha-vācī** trapratyayo 'pi taddhitaḥ. **dvivacananirataḥ** samīpavartitvāt prathamā dvivacanānta ity arthaḥ. iti dvitīyāvartaḥ 2.
30 (3) tathā **yasmimś** ca · **eko 'go 'rakṣam etat tribhuvanam iti dhīs ceti**. **dhīr** mahā-vākyajñānam. **eko 'go** nagacchativikāram ity **ago** nirvikāro 'haṃ parameśvaro Brahmāpara-paryāya **etat tribhuvanam arakṣam** apālayam iti mahāvākyadhīr akhaṇḍavākyārthapratītir

Anm. zu 1.47, Metrum: Sragdharā.

⁵⁶Sārasvatavyākaraṇa, Ed. KUDĀL 142 (S. 44). ⁵⁷Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1.1. ⁵⁸Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 10.300. ⁵⁹Bhaṭṭojidikṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 3,1.110.

⁶⁰Vgl. DEOKAR 2008, S. 164–169. ⁶¹Kātantravyākaraṇa, Ed. LIEBICH 2,1.1. ⁶²Kātantravyākaraṇa, Ed. LIEBICH 2,4.17.

iti tṛtīyāvartaḥ 3.

(4) tathā **yasmin** prakṛtaḥ Pāṇinikṛtaḥ sūtrārthaś **caikāsmān** mūlapuruṣāc chatatame vaṃśye ekonaśatapratyayaprasaṅge pūrṇaśatapratyayaprasaṅge vā sati **saṃsthā** maryādā vartate. etādṛśe viśaye · eka evāpatyapratyayaḥ kārya iti caturthāvartaḥ 4.

5 (5) **tat Pāṇiniracitaṃ** sūtraṃ **śrīmahārājadeve** 'sminn asmadyogakṣemāvahe rājñi **khalv** ity avipratipattau sarvānumatyā **paraṃ** kevalaṃ nānyatra **phalati** saphalibhavati tātparya-vṛttiyātraiva mukhyābhidheyī bhavatīti pañcamāvartaḥ 5.

(1) tathā hi: *eko gotre*⁶³ · iti **Pāṇinīyaṃ** caturakṣaraṃ sūtraṃ tac ca pañcabhir āvartaiḥ pañca-vākyārthasaṃbaddham · yathā · asya Viṣṇor apatyam. iḥ **Kāmaḥ** · tasya saṃbuddhiḥ: e · iti. kuḥ **pṛthvī** tasyāḥ saṃbodhanam: ko · iti. aguś chāyāmātrarūpatvād **Rāhus** tasya saṃbodhanam: **ago** · iti. Atrir etannāmā **mahārṣis** tasya saṃbodhanam: **Atre** · iti. iti siddhaṃ **yasmin dhir MāraPṛthvīTamaṛṣikagateti** prathamāvartaḥ 1.

(2) tathā · aḥ · **Viṣṇus** tasmād ādhāravibhaktau nīpratyaye kṛte · e · iti rūpaṃ sidhyati. tathā ko **Brahmā** tasmāt prātipadikārthavibhaktau supratyaye kṛte ka iti rūpaṃ sidhyati. tathā gavāṃ māheyināṃ vācāṃ vā samūho gotrā · iti samūhe **tral**. gotre iti dvivacanam bhavati. tathā · e Viṣṇāv ādhārabhūte ko Brahmā gotre dvidvidhagosamūhau ca vartate vartete iti vākyārthaḥ. iti dvitīyāvartaḥ 2.

(3) tathā · **eko** 'dvitīyo 'ham **ago** nirvikāra **etat tribhuvanam** atre 'rakṣam apālayam. trāyate · iti trāḥ. sa ivācaram ity ācāravīpi kvibanto dhātutvaṃ na jahātīty ātmanepade iṭi · atre · iti rūpaṃ. iti tṛtīyāvartaḥ 3.

(4) tathā: **eko gotre** gotra *eka evāpatyapratyayaḥ syāt. upagor gotrāpatyam aupagava*⁶⁴ iti. iti caturthāvartaḥ 4.

(5) tathā: **eko gotre** gotre Raghuvaṃśe 'dhunāsāv eko 'sahāyo mukhyo vāstīti na dvitīya etat-sadrśaḥ saḥ saṃbodhanam ity artha iti **phalati khalu paraṃ śrīmahārājadeve** · iti pañcamāvartaḥ

25 5.

**jiṣṇo dikṣu dhanamjayo 'si pavano mūrtyā kṛtāntaḥ śrutāv
āhuḥ puṇyajanaṃ pracetasam alaṃ samyak prajāḥ pālītāḥ
cakrī tvaṃ caturānanaḥ śivavapuś cetthaṃ haritpālīnīm
mūrṭiṃ svām kṛtakṛtyatām naya paraṃ śrīdākhyayā pūrayan**

1.48

30 **samāsoktir iyam.**

jiṣṇo · iti. (1) bho **jiṣṇo** jayaśīla taddharma tatsādhukāriṃś ca tvaṃ **dikṣu dhanamjayo 'si**: dhanam jayatīti **dhanamjayah**. śleṣānurodhāt saty api *saṃjñāyām*⁶⁵ iti niyame 'saṃjñāyām

2 caikāsmān J₄^{p.c.}] caikān J₃ J₄^{a.c.} 10 aguś J₄] agu J₃ 1.48d mūrṭiṃ svām J₃ J₄] svām mūrṭiṃ J₁

Anm. zu 1.48, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita.

⁶³PĀṆINI 4,1.93. ⁶⁴Varadarāja: Laghusiddhāntakaumudī, Ed. ACHARYA sub PĀṆINI 1,4.93 (S. 190f.).

⁶⁵PĀṆINI 3,2.46: *saṃjñāyām bhr̥tṛvr̥jīdhārīśahitapidamaḥ*.

- api khaḥ.⁶⁶ na ca sarvathāsaṃjñāiveyaṃ dvitīyārthe saṃjñāvagamāt. yadi ca saṃjñāyām ity āgrahas tadā **dhanamjayo** 'rjunatulya ity āropeṇa vā vyākhyeyam. tathā **mūrtyā** dehena punātiti **pavanah** · taddarśanenānyāyanivāraṇāt. tathā **śrutau** vede **kṛtāntah** kṛtaniścayaḥ. atha vā **śrutau** pravṛttiśravaṇe kṛtaniścayaḥ. vārttāyām niścayena pravartase na tu sahasā
- 5 saṃśayena pravartase · ity arthaḥ. tathā **samyak** śāstrarītyā **pālītaḥ prajāś** tvām **puṇya-janam** pavitrajanam tathā **pracetasam** prakṛṣṭacittam cālam atīśayenāhuḥ. dharmācārye puraskṛtya prajāḥ pālayasīty arthaḥ. tathā **tvam cakrī** sadeśaḥ sasenah · cakradhārī cāsi. tathā **caturānanah** · caturavāk. ānanaśabdena tadvyāpāro lakṣyate. tathā **śivavapuḥ** **śivam** bhadram **vapur** yasyeti. **ittham dikpālīnīm svām mūrṭim kṛtakṛtyatām naya**. **kṛta-**
- 10 **kṛtyatām** āha: **śrīdākhyayā pūrayann** iti. śriyam dadātīti **śrīdā** sā cākhyā prakhyātis tayā **pūrayan**. lokān āpyāyamānah kṛtakṛtyo bhaveti.
- (2) atha ca samāsoktyā daśadikpālāmśatvam āha: **jiṣṇo** · iti bhor Indra. tvam **dhanamjayo** 'gnir **asi**. **pavano** Vāyuḥ. **kṛtānto** dharmarājaḥ. **puṇyajano** rākṣasarājā. **pracetā** Varuṇaḥ. **cakrī** cakradhāry adharadiksvāmī Anantaḥ. **caturānana** ūrdhvadiksvāmī Brahmā. **śiva-**
- 15 **vapur** Gaurīśvara Īśānadiksvāmī. ataś ca navadigīśvaraḥ san **svām kṛtakṛtyatām** daśama-diksvāmītvam **śrīdākhyayā** Kuberaṇāmnā **pūrayan naya**. kṛtakṛtyo bhavety arthaḥ.

pūrṇatvam sukr̥tena te vimalayā buddhyā vibuddho bhavān

śuddhaḥ kāyamanovacobhir aparaṃ kiṃ satyatā te vapuḥ

ākhyāśāsu ca te prakāśaka itīśādvaitatānantatā

- 20 **dānenātha guṇair ṛtaṃ tvayi paraṃ manye padaikyam śruteḥ** 1.49

- pūrṇatvam** iti. **pūrṇo** 'yam ātmā. **vibuddho** 'yam ātmā. **śuddho** 'yam ātmā. **satyam** jñānam. **anantaṃ** brahma. **prakāśako** 'yam ātmā. **advaitānanto** 'yam ātmetyādi śrutimūla-vākyāni yāni brahmaṇaḥ svarūpataṣṭhalakṣaṇavacanāni tāni phalataḥ sphuṭaṃ tvayi santīti **śrutes tat tvam asīti**⁶⁷ **tat-tvam-padayor** viruddhāṃsatyāgenaikyam yat sthāpitaṃ tat **tvayi**
- 25 **satyam** iti **manyē**. tatra svam asādhāraṇam rūpaṃ svarūpam. svarūpam eva lakṣaṇam svarūpalakṣaṇam. kādācitkatve sati vyāvartakatvam taṣṭasthatvam. etadarthadyotakaṃ ca **kim** **aparaṃ** iti proktaṃ eva svarūpataṣṭhalakṣaṇam. atrārthadvayottaraṃ **tat tvam asīti**⁶⁸ mahā-vākyārthollāsāc chleṣamūlā samāsoktiḥ.

yodāttā guṇavṛddhisamgatiyutā sadvarṇarūpānvitā

- 30 **saptasv aṅgatayā vibhūṣaṇavatī saddhātukarmojjvalā**

pradvīṭsv apy upasargasamkulagatiḥ saṃyoginī sajjane

6 dharmā J₃^{p.c.}] dharmā J₃^{p.c.} J₄ 15 Īśāna J₄^{p.c.}] īśāna J₃ J₄^{a.c.} svām em.] svām J₃ J₄ daśama J₃^{a.c.} J₄^{a.c.}] daśamī J₃^{p.c.} J₄^{p.c.} 1.49d paraṃ J₃ J₄] jagau J₁

Anm. zu 6 -acārye: Zweifelhaft, lies: -ācāraṃ? Anm. zu 1.49, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita.

⁶⁶ Vgl. PĀṆINI 3,2.28–46: *ejeḥ khaś* ... ⁶⁷ Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6,8.7. ⁶⁸ Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6,8.7.

seyam Pāṇiniprakriyeva jayatān mūrtis tvadīyāmalā

1.50

śleṣamūlopamā tanmūlā ca samāsoktiḥ.

yodātteti. (1) **udāttodārā** udāttasvarā vā. tathā **guṇānām** śamadamādinām ṣaḍguṇānām vā **vṛddhis** tayā **saṃgatiḥ** yathocitasamākramaṇāt phalarddhis tayā **yutā** sambaddhā. tathā
 5 **sadvarṇarūpānvitā**: **sad** abhyarcitaṃ śuddhaṃ **varṇānām** caturṇām **rūpaṃ** svarūpaṃ
 tenānvitā. varṇānām svasvadharme vyavasthāpikety arthaḥ. atha vā **sañ** śobhanaḥ praśasto
 varṇo **varṇarūpaḥ** kṣatriyavarṇas tenānvitā. tathā **saptasu** svāmyamātyasuhṛtkośarāṣṭra-
 durgabalāni ca rājyāṅgānī⁶⁹ teṣu **saptasv aṅgatayāṅgasamjñayā vibhūṣaṇavatī**. tathā
 10 **satām** uddhatānām **dhātūnām** vātapittakaphānām **karmanātha** vā **satām** svasvaphala-
 rddhiśālinām **dhātūnām** mahābhūtānām **karmaṇojjvalā**. tathā **pradvīṣu** śatruṣūpasargeṇa
 bādhenā **saṃkulā** gahanā **gatiḥ** yasyāḥ sā. tathā **sajjane** sādhuḥ **saṃyoginī** nityasaṃyogā.
seyam tava tanūḥ Pāṇiniprakriyeva jayatāt.

(2) sāpy **udātteti** · udāttādisvaravatī. **udāttety** anudāttasvaritayor apy upalakṣaṇam. tathā
guṇavṛddhi etadākhye dve samjñe: *adeṇ guṇa*⁷⁰ iti *vṛddhir ādaic*⁷¹ · iti ca. tābhyām **saṃgatiḥ**
 15 samyag gatis tayā **yutā**. tathā **satām** siddhānām **varṇānām rūpaiḥ** prakṛtipratyaya-
 yojanātmakaiḥ prayogaviśeṣair **anvitā**. varṇānām ca satpakṣa eva *siddhe śabdārtha-*
*saṃbandhe*⁷² · iti vacanena Mahābhāṣyakāreṇa sthāpitaḥ. tathā **saptasu** svādiṣu suparyanteṣu
 vibhaktiviśeṣv **aṅgatayaitadākhyasamjñābhāvena vibhūṣaṇavatī** · alamkṛtā.⁷³ **saptasv**
 iti prathamatayānyeṣām apy upalakṣaṇam pratyayānām. tathā **satām** saṃkṣiptānām
 20 **dhātūnām** śabdayonīnām **karmabhir** ākhyātapadākṛdantapadair **anvitā**. tathā **pradvīṣv** ity
 upalakṣaṇam bahuvacananirdeśāt sarvatraivam ādau viṣaye · **upasargair upasargāḥ** kriyāyoge
*gatiś cety*⁷⁴ **upasargaiḥ saṃkulārthagahanā gatiḥ** yasyāḥ · tattadarthaviśeṣadyotakatvād
 upasargāṇām. tathā **sajjane** · ity upalakṣaṇam. evam ādau sarvatra viṣaye **saṃyoginī halo**
 'nantarāḥ saṃyoga'⁷⁵ iti.

25 **dhīmaṃś citram ado na vai tava gataḥ saṃyogam agre laghur**
yāty evāśu kriyāsu yac ca gurutām sarvair hy ado lakṣitam
āpadbhārasamāśrito 'py anucito 'rthe bhaṅgabhāg yad gurus
tvatsaṃyogam upetya yāti laghutām caryeyam āhlādinī

1.51

17 paryanteṣu J₃^{p.c.}] aryanteṣu J₃^{a.c.}, payanteṣu J₄, saptasu add. i. m. J₃^{p.c.} 1.51b yac J₃ J₄] yaś J₁

Anm. zu 1.50, Metrum: Śārdūlavikriḍita. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [n]i-pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 1.51, Metrum:** Śārdūlavikriḍita. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [ś]u kr[i] als kurze Silbe.

⁶⁹Vgl. Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 9.294: svāmyamātyau puram rāṣṭram kośadaṇḍau suhṛt tathā / sapta prakṛtayo hy etāḥ samastaṃ rājyam ucyate // und Kauṭilya: Arthaśāstra, Ed. KANGLE 6,1.1: svāmy-
 amātyajanapadadurgakośadaṇḍamitrāṇi. ⁷⁰PĀṆINI 1,1.2. ⁷¹PĀṆINI 1,1.1. ⁷²Patañjali: Vyākaraṇa-
 mahābhāṣya, Ed. KIELHORN sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 1,1.1. ⁷³Vgl. PĀṆINI 1,4.13: yasmāt pratyaye vidhis
 tadādi pratyaye 'ṅgam. ⁷⁴PĀṆINI 1,4.59–60. ⁷⁵PĀṆINI 1,1.7.

samāsoktir iyam.

sarvair hy ado lakṣitam iti *saṃyoge gurur*⁷⁶ iti sarvaprasiddheḥ. āhlādinī vismayakāraṇam. prathamam api gurus tatrāpi **saṃyogam etya laghutām yāti**.

ādhāraḥ sadguṇānām nikhilapadapadārthaughavaiśiṣṭyahetuḥ
 5 **satkarmānekabhāvānugatamatimatābhedasamdhānadakṣā**
Śaṃbhau nityābhiyuktā gaganakusumabhūr bhūṣitā doṣarāśer
jīyāt saptāṅgadṛbdhā Kaṇamunimatavac chrīmahārājamūrṭiḥ 1.52 (1)

...

satkarmānekabhāvānugatamatimatā bhedasamdhānadakṣā

...

...

1.52 (2)

tarkamatāśrayenopamāmūlā samāsoktir iyam.

ādhāra iti. (1) **nikhileti vācyavācakātmakaśabdārthapravāhavaiśiṣṭyahetuḥ**. viśeṣa-
 jñā vastuviśeṣajñā vāgviśeṣajñā vety arthaḥ. tathā **satkarmanām** satkriyānām **aneka-**
 15 **bhāveṣu** vividhābhiprāyeṣv **anugatā** yāsau **matir** atītānusmṛtilakṣaṇā tayā **mato** yo
 'bhedas tasya **samdhāne dakṣā** vividhasatkarmappravīṇāpi paryantato 'dvaitasamdhāna-
 caturety arthaḥ. tathā **Śaṃbhau** trinetracandrakalājaṭakalāpaśobhitaśiraske **nityābhiyuktā**
 sadā tadekapravaṇā. tathā **doṣarāśer bhūṣitā gaganakusumabhūr** āśrayāsiddhalakṣaṇā.
 tathā **saptāṅgadṛbdhā: saptabhir aṅgaiḥ** prāguktair **dṛbdhā** grathitā seyaṃ **śrīmahārāja-**
 20 **mūrṭiḥ**.

(2) **Kaṇamunimatavat: Kaṇaśabdenopalakṣito** yo **muniḥ** Kaṇāda ity arthas **tanmativat** tan-
 matam iva. sā ca **ādhāraḥ sadguṇānām** iti *guṇāśrayo dravyam*⁷⁷ iti dravyapadārthaḥ. **sad-**
 grahaṇena ca guṇānām svayaṃ svarūpasattvaṃ dyotitaṃ naiyāyikamate hi guṇaḥ santo na
 bhikṣuvat.

25 *etayā sadṛśanyāyā mantavyā guṇakalpanā*

*tatrāpy abhinnavor bhedaḥ kalpyate guṇatadvator*⁷⁸

iti kalpanāmātrasārāḥ. tathā **nikhilapadapadārthaughavaiśiṣṭyahetur** iti. *viśeṣādhāna-*
*hetur guṇa*⁷⁹ iti guṇapadārthaḥ. tathā **satkarmeti calanātmakaṃ karmeti**⁸⁰ karmapadārthaḥ.

2 sarvair J₃] sarvai J₄ 26 kalpyate J₄] kalpate J₃ 27 sārāḥ em.] sārā J₃ J₄

Anm. zu 1.52, Metrum: Sragdharā.

⁷⁶PĀṆINI 1.4.11, dort: *saṃyoge guru*.

⁷⁷Quelle unbekannt.

⁷⁸Jayantabhaṭṭa: Nyāyamañjarī,

Ed. VARADACHARYA 2.76. ⁷⁹Quelle unbekannt. ⁸⁰Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 76.

atrāpi **sad**grahaṇaṃ karmapadārthasya kalpanāmātratānirāsārtham. tathā ca bhikṣuḥ kalpanā-mātratām asyāha:

*bhedāroṇarūpaiva guṇavatkarmakalpanā
tatsvarūpātirikṭā hi na kriyā nāma kācaneti.*⁸¹

- 5 **anekabhāvānugatamatimateti** *nityam ekam anekānugataṃ sāmānyam*⁸² iti sāmānya-padārthaḥ. atrāpi **sad** ity anuvartanīyaṃ bhikṣukathitakalpanāmātratvanirāsāya. tathā ca bhikṣuḥ:

*jātijātimator bhedo na kaścit paramārthataḥ
bhedāroṇarūpā ca jāyate jātikalpaneti.*⁸³

- 10 **Śambhau nityābhiyukteti** *nityasaṃbandhaḥ samavāya*⁸⁴ iti samavāyapadārthaḥ. **bhedasamdhānadakṣety** *antyadravyavṛttayo viśeṣabuddhihetavo viśeṣā*⁸⁵ iti viśeṣapadārthaḥ. **gaganakusumabhūr** iti abhāvapadārtho 'pi vyākhyātaḥ. **saptāṅgaḍṛbdheti** saptabhiḥ padārthair dṛbdhā.

satpakṣāśrayaṇāt kadāpi na gatā yā duḥsthitim saṃgatā

- 15 **sāpakṣyeṇa vipakṣanirdalanabhūr yā bādhavandhyāśayā**

yāsattā pratipakṣasaṃgatibhuvāḥ sā sarvabhāvānvitā

jīyāt te matir arthasāadhanaparā vāḥ Gautamarṣer yathā

1.53

satpakṣeti. (1) **satām** sādḥūnām paṇḍitānām vā **pakṣaḥ** · tasyāśrayaṇād yā †tanur† **duṣṭām** doṣavatīm **sthitim na gatā**. **sāpakṣyeṇa** samānapakṣatayā mitrabhāvena vā **saṃgatā** militā. **vipakṣāḥ** śatravaḥ. **bādhavandhyo** nirbādhaḥ. **pratipakṣasaṃgatiḥ** · dvitīyasabrahmacāri-saṃgatiḥ · tatsvarūpā **yā bhūr** daśā tasyā **yāsattā** dvitīyasajātīyasamgatyasahā. **sarvabhāvāḥ** sarvābhiprāyaḥ sarveṣāṃ bhāvo vā tenānvitā. atāś **cārthasāadhanaparā: arthāḥ** pumarthās teṣāṃ **sādhane tatparā**.

- (2) itthaṃ eva **Gautamarṣer vāk:** yathā sā ca **satpakṣāśrayaṇād** iti *saṃdigdhasādhyaṇān* **pakṣa**⁸⁶ ity evaṃ **pakṣāśrayaṇād duḥsthitim na gatā** pakṣasya sattvāt. tathā **sāpakṣyeṇa** *nīścitāsādhyaṇān* *sapakṣaḥ*⁸⁷ · tasya bhāvaḥ **sāpakṣyam** tena **saṃgatā** sambaddhā. tathā **vipakṣanirdalanabhūḥ** · *nīścitāsādhyaḥbhāvavān* *vipakṣaḥ*⁸⁸ · tasya **nirdalanabhūḥ** · vicchedahetuḥ. **yā** ca **bādhavandhyāśayā** bādhitaviśayatvāt. tathā **yā** ca **pratipakṣa-saṃgatibhuvā** 'sattāsatpratipakṣā cety arthaḥ. itthaṃ ca pakṣasapakṣavipakṣābādhitā-

10 ābhiyukte em.] ābhiyoge J₃ J₄ 21 svarūpā J₃^{p.c.}] svapā J₃^{a.c.} J₄ 24 ṛṣer J₃] marṣer J₄

Anm. zu 1.53, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 18 tanur:** Lies: *matir*?

⁸¹Jayantabhaṭṭa: Nyāyamañjarī, Ed. VARADACHARYA 2.77.

⁸²Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha,

Ed. ATHALYE 77.

⁸³Jayantabhaṭṭa: Nyāyamañjarī, Ed. VARADACHARYA 2.75.

⁸⁴Annambhaṭṭa:

Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 79.

⁸⁵Vgl. Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 78: *nityadravya-*

vṛttayaḥ vyāvartakāḥ viśeṣaḥ. ⁸⁶Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 49.

⁸⁷Annambhaṭṭa:

Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 50. ⁸⁸Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 51.

viṣayatvāsatpratipakṣatvākhyāḥ pañcabhāvā bodhyāḥ. tathārthasādhanaaparā: arthānām
 ṣoḍaśapadārthānām sādhanena lakṣaṇakaraṇena paraḥ puruṣārtho yasyāḥ. pramāṇādi-
 ṣoḍaśapadārthatattvajñānena hi niḥśreyasādhigama iti Gautamamatam.

saṃvidbandhabharoddhurā sukr̥tinī sallīṅgabhāvombhitā

5 **miṣṭodāhṛtiśālīnī sumanasām prītyai vidagdhāsayā**

saṃsiddhopanayojjvalā nigamayug bhāvānvitā rājate

sā suddhāvayavā tanūr jayatu te gīr Gautamarṣer yathā

1.54

saṃvid iti. saṃvid yuddham tasya bandhā nānāvayūhās tatra bhāro 'tiśayas
 tenoddhuronnaddhocceti. tathā sukr̥tinī puṇyavatī varṇāśramācārapālīnī. tataś ca sva-
 10 dharmasajjattvam eva saṃvid ity anena dṛḍhikṛtam. na hi kṣatriyasya svadharmam yuddham
 viḥāyānyac chreya iti bharoddhurety uktam. iti varṇadharmam uktvā sūkṣmadharmam
 āha: sallīṅgeti. sad iti sanmātram sarvāṅgakalpanārahitam niravayavam sarvalaya hetuś
 ca niravayavatve 'pi cihnamātram liṅgam Narmadeśvarādi tatra bhāvo bhaktir bhajanam
 15 sarvātmanā tadekātmibhavanam tenombhitā protā. tathā miṣṭā hṛdayaṃgamā yā udāhṛtaya
 udāharaṇāni sadṛṣṭāntāni stavanāni taiḥ śālīnī nānāstotracyāśālīnity arthaḥ. atha vā
 bhagavato liṅgasya snapanārtham yāni miṣṭāni nirdoṣāṇy udakāni teṣām āhṛtyā śālīnī
 Gaṅgājalāharaṇāśālīnity arthaḥ. ata eva sumanasām devānām prītyai vidagdhāsayā.
 mūlasecaneneva vṛkṣaśākhā liṅgapūjayā sarvā devatā arcitā bhavantīty arthaḥ. tathā samyak
 20 siddha upanayo vedoktaḥ saṃskāro yasyā vedoktasamskārasuddhety arthaḥ. ata evojjvalā.
 ata eva ca nigamayug vedoktārthasaṃgatā. na hy anupanītasya vedādhyayanādhikāro 'stīti.
 ittham ca bhāvānvitā: bhāvena tātparyeṇānvitā sārāsāravivekakaturā. setthambhūtā tanūḥ
 suddhāvayavā sarvāṅgānavadyā tava jayatāt.

(2) Gautamarṣer vāg yathā sāpi saṃvidbandhabharoddhurā: saṃvidbandhaḥ
 pratijñābandhaḥ sādhyavattayā pakṣavacanam pratijñā⁸⁹ tasyā bhāreṇoddhurārtha-
 25 siddhyai pratijñātrīty arthaḥ. tathā sukr̥tinī suṣṭhukṛtinī. tathā sallīṅgabhāvombhitā:
 sac ca tal liṅgam pañcamyantaṃ tṛtīyāntam vā liṅgapratipādakam hetur⁹⁰ ity arthaḥ.
 tasya bhāvenānvayenombhitā. tathā dṛṣṭāntavacanam udāharaṇam udāhṛtis tayā
 śālīnī. ata eva sumanasām paṇḍitānām prītyai vidagdhā. tathā saṃsiddhopanayā:
 pakṣe sādhanopasaṃhāra upanayas tena saṃsiddhāta evojjvalā ca. tathā nigamayuk
 30 pakṣe sādhyopasaṃhāro nigamas tasmāt tatheti tena yunaktīti. ata eva bhāvānviteti
 bhāvenānvayavyāptyanvitā sāhacaryaniyamo vyāptiḥ⁹¹. anvayena vyāptir anvayavyāptiḥ.

1.54b āśayā em. schol.] ācayā J₁ J₃ J₄ 1.54c ānvitā em. schol.] ombhitā ab. oc. J₁ J₃ J₄ 25 suṣṭhu
 J₄] suṣṭha J₃

Anm. zu 1.54, Metrum: Śārdūlavikṛḍita. **Anm. zu 29 upanayas tena saṃsiddhā:** Dies erklärt formal
 eher upanaya-saṃsiddhā zu erklären.

⁸⁹ Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE, Dīpikā sub 46. ⁹⁰Vgl. Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha,
 Ed. ATHALYE, Dīpikā sub 46: pañcamyantaṃ liṅgapratipādakam vacanam hetuḥ. ⁹¹Annambhaṭṭa: Tarka-
 saṃgraha, Ed. ATHALYE 44.

ata eva ca **śuddhāvayavā** yathāvad avasthāpitapañcāvayavā *pratijñāhetūdāharaṇopanaya-nigamanāni pañcāvayavā*⁹² iti tārnikāḥ.

itthaṃ sarvathāślāghyamūrtaṃ śrīmahārājaṃ samarthya tasya rakṣām āśāste kaviḥ: **vyomānta** iti yugalakena.

- 5 **vyomānte na ghanāvalī prathamagā rājñāṃ dhvaśrīr na vā
śailānte na nadī ca vādimukhagā no nyāyaratnāvalī
harmyāgrasthitibhāginī na ca sudhā nākendramūrdhopagā
no śeṣāvatu kāpy asau suvimalāpy antarahitā Bhāratī** 1.55

sā **Bhāratī** · enaṃ mahārājaṃ **avatu** rakṣatāt. Bhāratīrakṣaṇam eva hi sarvathā mahatāṃ rakṣā

- 10 *satyā vāg amṛtaṃ saivāsthāne 'satyā viṣaṃ smṛteti'*⁹³ vacanāt.

- kāsau Bhāratī vyomānte** satī **na ghanāvalī**. tathā yā ca **rājñāṃ prathamagā**gravartini
na ca patākāśobhā. tathā yāsau **śailānte na ca nadī**. tathā yā ca **vādimukhagā na ca**
nyāyaratnāvalī. yā **harmyāgrasthitibhāginī na ca sudhā** makkolaḥ. yā ca **nākendra-**
mūrdhopagā na ca śeṣā puṣpamālā sāsau **suvimalā** śvetavarṇātha ca **suprakaṭāpy antar-**
15 **hitā**traiva śloke kṛtapihitasthitir **antarhitā** · āśaye hitakāriṇī rakṣatāt. seyaṃ marālavāhaneti
siddham.

- sasyādīsthitīśālīnī na ca śarat satpuṣkarāntasthitā
no vā puṣkarapālīkā prathamagā svarge na cAindrī kalā
bhūtīśāṅkagatā na cāpi girijā yāsau caturvarṇapā
20 devī varṇamayī sudhāmśuvimalā pāyān mahārājakam** 1.56

sasyādīti. atrāpi prāgvat kalpanā. **aṅka** utsaṅgo madhyam ca. **caturvarṇapā** caturvarṇya-pālayitṛ. atha ca **caturvarṇapā** caturakṣararakṣitṛi caturakṣarasvarūpā. **varṇamayī** varṇa-pracurā. **sudhāmśuvimalā** candradhavalā. seyaṃ Sarasvatīti siddham.

- itthaṃ gūḍhasārāṃ samucitopadhāṃ gūḍhakalanayopadhikṛtyāthedānīm sāksād eva svocitām
25 upadhāṃ grāhayitum kamalopadhāṃ tāvad upahārikaroti: **Mādhaveti**.

- Mādhavārcākramā Māraramāmābhā kṣamākṣamā
mā kṣamāpābhramā vāmāmāvā mā bhūt tavādhamā** 1.57 (1)

mā dhavārcākramā māraramāmābhākṣamā kṣamā

3 sarvathā J₄ lect. diff.] sarva J₃

Anm. zu 1.55, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 1.56, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

⁹² Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 46. ⁹³Quelle unbekannt.

mākṣamāpābhramā vāmāmā vā mā bhūt tavādhamā

1.57 (2)

kamalabandho 'yam.⁹⁴

- (1) atrārthaḥ: bho rājaṃs **tava mā** Lakṣmīr **adhamā** dhamacaritrādhamapātragāminī vyartha-vyayā pātālatalagāminī ripukaravaśagā **mā bhūt**. api tu ·uttamapātragāminī saphala-vyayā suprakatā ca bhūyād ity āśīḥ. māni luṇ āśīrthe luṇ iti cāvivaṣṭitārthanīśedhe vivakṣitārthapratitir āśir vibhaktyaivāpatatīti bodhyam. kathaṃbhūtāsau **mā. Mādhavārcā-kramā** bhagavatpūjāsaktā. tathā **Māraramā: Māreṇa** putreṇa Kāmena **ramate** śobhata iti.⁹⁵ tathā · **āmābhā** · ākāśanirmalā. tathā **kṣamākṣamā** pṛthivīśahā. tathā **abhramā** kāśagāminī. tathā **vāmā** lālyamānāpi svabhāvavacatvād viparītabuddhiḥ. tathā **māvā** mīyate lakṣyate na yeti vanipratyayāntaḥ.⁹⁶
- (2) atha ca: asau **mā** keva. **vāmā vā** mahelāsadr̥śī. sā ca **tava · adhamā** kulakalanīkāvahā **mā bhūt**. mahelāsaccaritrasthitā hi gr̥hasthasthitir ihāmutra satphaladā. sā ca kathaṃbhūtā. **dhavārcaratā** bhartṛpūjātatparā. tathā **māraramā** r̥thād dhavenaiva kāmakṛīḍayā **ramata** iti. tathā · **āmābhā** · ameyābhā · ameyakāntiḥ. tathā **kṣamākṣair** indriyair **mayate** praṇīdadātīti.⁹⁷
- atha **vākṣam** gr̥havyavahāraṃ mātīty **akṣamā**. tathā **kṣamā** gr̥habhārasahā vimardasahā vā. tathā **mākṣamāpā: māṃ** lakṣmīm **akṣati** vyāpnotīti **mākṣā**. tathā **māṃ** lakṣmīm **pāty** avatīti **māpā. mākṣā** ca **māpā** ceti **mākṣamāpeti** karmadhārayaḥ. tathā · **abhramā** bhrāntirahitā. śabdālampaḥkārārthālampaḥkāraśleṣo 'yam.

guṇyārādhana vandārurugbhaṅgāmalacitrugu

gurutām tvām bhajanto 'gur gurvāśā na hi ke narāḥ

1.58

khaḍgabandho 'yam.⁹⁸

- guṇyeti**. bhor **guṇyārādhana: guṇino** bāhyāntarasam̐yamino yoginaḥ śamadamādi-yutāḥ. atha vā vidyādiguṇavantaḥ paṇḍitās tān **ārādhayatīti** tasyāmantraṇam. tathā **vandāravo** 'bhivādakāḥ śaraṇāgatās teṣāṃ **rujo bhanaktīti** · anyatrāpīti yogavibhāgād ghañ⁹⁹ · tasyāmantraṇam. tathā **malās citrās** ca **gāvo** vāco yasya tasyāmantraṇam. sam̐jñā-pūrvakavidher anityatvād guṇābhāvaḥ. **ke gurvāśā** mahāśā **narās tvām bajanto gurutām** gauravaṃ **nāgur** na gatāḥ. na prāptā api tu tvadbhajanena sarve 'pi mahattvam āptā ity arthaḥ. ayaṃ khaḍgabandhaḥ prastāreṇa dr̥śyaḥ.

16 mākṣā J₄] om. J₃ 26 ke J₄] he J₃

Anm. zu 1.57(2)cd vāmāmā: Tentativ als *vāmā · amā* ediert, eine Erklärung von (*a?*)*mā* fehlt jedoch in dieser Deutung.

⁹⁴Vgl. Schaubild A.8, GEROW 1971, S. 184f., sub *padma* und Viśvanātha: Sāhityadarpaṇa, Ed. DVIVEDA 10.13.

⁹⁵Vgl. HOPKINS, § 106. ⁹⁶Vgl. PĀṆINI 3,2.74–75: *āto maninkvanibvanipās ca, anyebhyo 'pi dr̥śyante*. ⁹⁷Vgl. Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1.1010: „*meṇ praṇīdāne* (richtiger *pratīdāne*)“. ⁹⁸Vgl. Schaubild A.9, GEROW 1971, S. 180, sub *khaḍga* und Rudraṭa: Kāvyaḷam̐kāra, Ed. DVIVEDĪ 5.2, 5.6–7. ⁹⁹Vgl. PĀṆINI 3,3.16ff: *pada-rujaviśaspr̥śo ghañ*, ...

bhārāmo 'matra madadākāsa te lo 'vimārgaṇe
kenāmastalayo 'yān natiṃ sośasaś · u nakṣamā 1.59 (1)

sumatiṃ samam ādāyāmalo rākeśalakṣaṇe
yo 'mārgatrastaśokāmo nābhāte sa vidan na na 1.60 (1)

5 **bhālāmo 'matra madadākāsa telo vimārgaṇe**
kenāmastalayo 'yān natiṃ sośasa sunakṣamā 1.59 (2a)

bhālāmo 'matramadadākāsa telo vimārgaṇe
kenāmastalayo 'yān natiṃ sośasa sunakṣamā 1.59 (2b)

10 **sumatiṃ samam ādāyāmaro rākeśalakṣaṇe**
yo mārgatrastaśo 'kāmo nābhāte sa vidan na na 1.60 (2)

caturaṅgāśvabandho 'yam.¹⁰⁰

bhārāma iti. (1) ayam arthaḥ: he 'matra: amo rogo bhavākhyāḥ · tasmāt **trāyate** · ity **amatrah**. tathā **madada**: **madam dyati** khaṇḍayatīti **madadah**. tathā · **ākāsa**: **akam** duḥkham **asyatīty** **akāsaḥ**. tad etad āmantraṇapadatrayam. anena ca saṃbodhanatrayeṇa trividhaduḥkhanivṛtti-prārthanā phalitā.

15 **yo** bhakto **nā** pumān **rākeśalakṣaṇe** candraśirasi tvayi **sumatiṃ** nirmaladhiyaṃ **samam** yathā syāt tathā **ādāya**. ayam arthaḥ: **samam** niścalavṛttyā tvayi Śaṃbhau **sumatiṃ** **ādāya** nidhāya **te natiṃ** praṇatim **ayāt** · agāt. kenāgād ity āha: **kena** mastakena śirasā. kathambhūtena mastakena. **nakṣamā**: kṣamate · iti kṣam · vijantaḥ. tato nāñ samāsaḥ. **na-**
20 **kṣamā**sahenātyunnatena. **yaḥ** kathambhūtaḥ. **amārgatrastaśokāmaḥ**: trasanaṃ **trastaṃ** bhāve ktaḥ · bhītiḥ. **śokaḥ** prasiddhaḥ. **amo** rogaḥ. ete 'mārga yasya. tathā **malaḥ** · akuṭila-cittaḥ. tathā **bhārāmo** bhānaṃ **bhāḥ** · tenāramate: **bhārāmaḥ**. tathā · **amastalayaḥ**: **mastaṃ**

1.59(1)d śaś em. schol.] sas J₁ J₃ J₄ **1.60(1)c** āmo em. schol.] āso J₃ J₄, āśo J₁ **1.60(1)c** nābhāte J₃ J₄ schol.] bhāsate J₁ **1.59(2.1)a** bhālāmo em. schol.] bhārāmo J₁ J₃ J₄ **1.59(2.1)b** ākāsa em. schol.] ākāsa J₁ J₃ J₄ **1.59(2.1)d** sośasa em. schol.] sośasa J₁ J₃ J₄ **1.59(2.2)a** bhālāmo em. schol.] bhārāmo J₁ J₃ J₄ **1.59(2.2)b** ākāsa em. schol.] ākāsa J₁ J₃ J₄ **1.60(2)ab** āmaro em. schol.] āmalo J₁ J₃ J₄ **1.60(2)c** āmo em. schol.] āso J₃ J₄, āśo J₁ **1.60(2)c** nābhāte J₃ J₄ schol.] bhāsate J₁ **11** caturaṅgāśvabandho 'yam J₃ J₄] aśvabandhaḥ J₁ **20** āmaḥ em.] āsaḥ J₃ J₄

Anm. zu 1.59(1)d -śaś: Nach KIELHORN § 76c wäre eine Auslautveränderung des Wurzelnomens *śaś* zu *śaṣ*, hier vor stimmhaftem Vokal zu *śaḍ* vorgeschrieben. Diese unterbleibt im Kommentar handschriftlich und hier editorisch mit Hinblick auf den Doppelsinn der Strophen.

¹⁰⁰Vgl. Schaubild A.10, GEROW 1971, S. 182f., sub *turagapada* und Rudraṭa: Kāvyaḥkārā, Ed. DVIVEDĪ 5.2, 5.15.

pariṇāmo jarādilakṣaṇaḥ.¹⁰¹ **layo** layanam nāsaḥ. tāv avidyamānau yasyety **amastalayaḥ** · vidhūtapāpmā hy asau divyatanuprāptyā jarādidoṣanāśarahito bhavatīti. tathā śoṣaṇam **śoṣas** tena **śāṣati** plutam gacchatīti **śāsa** *plutagatāv*¹⁰² iti dhātuḥ. bhavaddhyānamagnatvād dehendriyādiśoṣeṇa supta iva jaḍa iva.

- 5 *sammānanā parāṃ hāniṃ yogarddheḥ kurute yataḥ*
*janenāvamato yogī yogasiddhiṃ ca vindati*¹⁰³

hiraṇyagarbhavacanam vicintyetthaṃ mahāmatiḥ
*jaḍonmattākṛtir abhūj jaḍaḥ svacchāśayas tadeti.*¹⁰⁴

- yoganītyāntar **amalo** 'pi bāhye **śoṣaśaś**. **u** · iti saṃbodhane. tathā · **avimārgaṇe** 've raver ravi-
10 mārgasya **mārgaṇe laḥ** śaktaḥ · iti Śaṃbhupakṣe.

- (2) atha ca: he '**matra**. he **madada**. he · **ākāśa**. he **soṣasa**. avidyamānā mā yeṣāṃ te '**māḥ** · nirlakṣmīkā dīnānāthādayaḥ · tāṃs trāyate · ity **amatraḥ**. tathā madanam **mat** · bhāve kvip · ad attīty **adaḥ**: mado 'do **madadaḥ** · madagrāsako nirahaṃkāraḥ. atha **vāmatramadadety** ekam āmantraṇapadam: **amā** rogās tāṃs **trāyanta** ity **amatrāṇi** pāpakarmāṇi teṣāṃ **madado**
15 **madakhaṇḍakaḥ**. he · **ākāśa**. alepāvakaśādānavaiśadyādinākāśāropaḥ. ākāśavad alepāvakaśa-
da viśada ca. tathā he **soṣasa**. oṣaṇam **uṣaḥ** · *ghaṇarthe kavidhānam iti kaḥ*.¹⁰⁵ **uṣo** dāhaḥ. **sahoṣeṇa** dāhenoṣmaṇā vartante · iti soṣmāṇas tām **sāyati** kṣayati **soṣasaḥ**. *kṣai jai sai*
15 *kṣaye*¹⁰⁶ · iti dhātuḥ. atha vā śoṣaṇam **śoṣaḥ** · tam **sāyatīti** prāgvat samadaśamakaḥ · dainya-
śamako vā tasyāmantraṇam.

- 20 **yaḥ** pūrvaṃ tavārīr **vimārgaṇe** viruddhamārgaṇe viruddhānudhyāne telas tilati snihyatīti
telah sasnehaḥ. ata eva **bhālāmaḥ**: **bhāle** mastake '**mo** rogo 'nkalakṣaṇo yasya
viruddhānudhyāyitvāt tvayādhikṣiptaḥ san kṛtalalāṭāṅkaḥ. ata eva **amastalayaḥ**: ā samantān
mastaḥ pariṇato **layo** yasya. **layaḥ** svarūpagopanam. ata eva ca **mārgatrastaśaḥ**: trāsayantīti
trastā antarbhāvitanyarthāt traseḥ ktaḥ. **trastā** bhayadāyino **māрге** trastā **mārgatrastāḥ**.
25 **śāyate** tanūkriyate · iti **śaḥ** karmaṇi ḍaḥ.¹⁰⁷ mārgatrastais tanūkrto **mārgatrastaśaḥ**. atāś
cākāmo '**kenāmo** gatiṃ yasyāśāv **akāmaḥ**. itthaṃbhūto 'pi prārabdhabhogavaśād **amaro**
na mṛtaḥ saṃs tvayī **rākeśalakṣaṇe** candraśītale **samaṃ** salakṣmīkaṃ yathā syāt tathā
tvayī **sumatiṃ** śobhanam matim mananam anumatiṃ svāmibhṛtyabhāvalakṣaṇam **ādāya**.
ayam arthaḥ: itthaṃbhūto 'śāv ariḥ kutrāpi cālabdhasthitir āgatya śiṣṭam lakṣmīm katham-
cit samuccitya salakṣmīkaṃ sumatiṃ tvayī ādāya. **su** · atīśayena **nakṣamā** · asamarthena
30 namitena **kena** śirasā **natim ayāt**. **sa** **vidams** tvaṇmāhātmyavettā **nā** puruṣo **na nābhāti**.
api tu · **ābhāte**. tam ca śaraṇāgataṃ bhavān punar api tathaivādhikārayatīty artha iti deva-

4 endriyā J₃] edriyā J₄ 9 've J₃^{p.c.}] rve J₃^{a.c.} J₄

¹⁰¹Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 4,112: *masī parimāṇe (pariṇāme)*. ¹⁰²Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1,762.

¹⁰³Viṣṇupurāṇa, Ed. PATHAK 2,13.42. ¹⁰⁴Viṣṇupurāṇa, Ed. PATHAK 2,13.44, dort cd: *ātmānam darśayām āsa jaḍonmattākṛtiṃ jane*. ¹⁰⁵Vāmana und Jayāditya: Kāśikā, Ed. A. SHARMA sub PĀṆINI 6,1.12

und Bhaṭṭojidikṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 4,2.64. ¹⁰⁶Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1,961–963. ¹⁰⁷Vgl. PĀṆINI 3,2.48: *antātyantādhva(n)dūrapārasarvānanteṣu ḍaḥ?*

vijayitvaṃ taveti phalito 'rthaḥ. atra **cābhāte** · iti **vimārgaṇe sumatim ādayeti** vyatipūrvatvāt karmavyatīhāra ātmanepadam iti niravadyam.

atra sphuṭapratītaye 'nkaracanā kriyate yena dvātriṃsato 'kṣarāṇām anulomapratilomavidhinā catuḥṣaṣṭikoṣṭheṣu prastāritānām tāny eva dvātriṃśadakṣarāṇy aparāślokatayā samāyātāni

5 syur iti caturaṅgāśvaprastāraḥ. yathā: bhā 58. rā 43. mo 56. ma 37. tra 52. ma 41. da 62. dā 39. kā 55. sa 36. te 59. lo 42. vi 61. mā 38. rga 51. ṇe 48. ke 44. nā 57. ma 34. sta 53. la 46. yo 49. yā 40. nna 63. tiṃ 35. śo 54. ṣa 45. sa 60. su 33. na 64. kṣa 47. mā 50. ity anulomakrameṇa.
atha pratilomakrameṇa: mā 18. kṣa 15. na 32. su 1. sa 28. ṣa 13. śo 22. tiṃ 3. nna 31. yā 8. yo 17.
la 14. sta 21. ma 2. nā 25. ke 12. ṇe 16. rga 19. mā 6. vi 29. lo 10. te 27. sa 4. kā 23. dā 7. da 30. ma
10 9. tra 20. ma 5. mo 24. rā 11. bhā 26.

ralayor ḍalayoś caiva śasayor vabayos tathā
vadanty eṣāṃ samānatvam alaṃkāravido janāḥ

vartyatām matir īśāne 'nekapānīkanāyaka
katham dvayy anyathā siddhir vineśānugrahaṃ tava

1.61

15 **dhanurbandho 'yam.**¹⁰⁸

vartyatām iti. he '**nekapānīkanāyaka**: **anekapā** dvipās teṣām **anīkaṃ** senā ghaṭā tasyā **nāyaka** rājaṃ tvayā **matir** tatkalagrāhiṇī manīṣā · **īśāne** parameśvare **vartyatām** pravartyatām prayujyatām. yatas **tava** tadavartane · **īśānugrahaṃ vinānyathā**nyaparakāreṇa **dvayī** bhogāpavargalakṣaṇā **siddhiḥ katham** syāt. tenaiveha bhogān bhuktvāmutrāpavargam prāpsyasīty arthaḥ.

20

itthaṃ dhaukanikāṃ samarpya muditamanaskam rājānaṃ prati sānumodaṃ samjñāpayati: **kuleneti.**

kulena śīlena samṛddhayā śriyā
subhaktiyogena guṇair alaṃkṛtaḥ
25 **yad eṣa eko 'sty adhunātra bhūpatiḥ**
phalaty asau dharmalatāgryajanmanām

1.62

śīlaṃ sadvṛttam. **śriyaḥ samṛddhatvaṃ** sarvathāpūrṇatvaṃ dānopabhogādīnā ca sad-vyayaḥ · anyathā satyā api tasyā asatkalpatvāt. tathā ca:

6 38 J₄] 36 J₃ ṇe J₃] ṇa J₄ 44 em.] 43 J₃ J₄ 57 J₃] 47 J₄ 7 33 em.] 23 J₃ J₄ 8 tiṃ 3 em.] ti 30 J₃ J₄ **1.61b** ānika em. vgl. schol.] āneka J₁ J₃ J₄ 15 bandho J₃ J₄] badho J₁ 16 ānika em.] āneka J₃ J₄ anīkaṃ em.] anekaṃ J₃ J₄

Anm. zu 1.62, Metrum: Vaṃśastha.

¹⁰⁸Vgl. Schaubild A.11; doch ist hier gegen GEROW 1971, S. 184, sub *dhanu* und Rudraṭa: Kāvyaḷaṃkāra, Ed. DVIVEDĪ 5.2, 5.9 nicht die zweite Silbe, sondern die allererste mit der letzten identisch.

*dānopabhogaśūnyena dhanena dhanino yadi
bhavāmaḥ kiṃ na tenaiva dhanena dhanino vāyam*¹⁰⁹ iti

subhaktiyogena devamunigurvādiviṣayena. **guṇair** labdhapraśamanādibhiḥ. te ca paura-
janapadayodhānām anugraho guptarakṣaṇeṣv apramādaḥ · tulāmānabhaṇḍavṛddhiḥ · argha-
vyavasthāpanam samyag yathocitapravṛttir anucitanivṛttiḥ satkarādānam ceti. paṇa-
bandhādayo vā ṣaḍguṇāḥ. bāhyāntaraślāghyasusampadety arthaḥ. **alamkṛto** bhūṣitaḥ
paryāptim nītaś ca. īdṛśaḥ praśasyatamo 'py **asāv adhunā** Kaliyuge 'pi · **atra** Bhāratabhūmau ·
eko mukhyo **bhūpatir asti**. **asau · agryajanmanām** brāhmaṇānām **dharmalatā phalati**.
brāhmaṇaiḥ sacchilāmr̥tasekena samāropitāyā dharmalatāyāḥ phalam asau bhūpatir ity
arthaḥ.

adhunā svapravṛttim atrāvedayati: **asyetyādi**.

asyāpareṣu tanayeṣu guṇākareṣu
satsv eva yo 'sti raṇavīratayā pratītaḥ
viśvāsabhūḥ pitur amuṣya suśikṣayāmum
Sadratnaśekharaśikhām racaye suramyām

1.63

asya śrīmahārājasya. **apareṣu** · anyeṣu. atha ca na pare · **apare** svakīyā ity arthaḥ. gaṇa-
putrāṇām api putratvavyapadeśāt.

*auraso dharmapatnījas tatsamaḥ putrikāsuta*¹¹⁰ ityādinā

dvādaśavidhaputrāṇām api putratvāt. atha vā bhrātṛputrāṇām api putratvāt. tathā ca Bhṛguḥ:

bhrātṛṇām ekajātānām ekaś cet putrvān bhavet.¹¹¹

tena putreṇa te sarve putriṇo Manur abravīt. **apareṣv** api putreṣu **satsv eva**. teṣu ca
guṇākareṣv iti mārhatvaṃ teṣām uktam. bhūtavibhaktiā ca teṣām arjitabhokṛtvam
dhvanitam. tanmadhye **yo 'sau raṇavīratayā pratīto 'sti**. **pratītaḥ** khyāto bhūṣito hr̥ṣṭaś
ca. *pratītau khyātabhūṣitāv*¹¹² iti *khyāte hr̥ṣṭe pratīta*¹¹³ iti ca kośāt. **astīti** vartamāna-
vibhaktiāsyā svabāhusphūrtisamarjitabhokṛtvam api dhvanitam. na kevalam svayam eva
pratīta ity āha: **viśvāsabhūḥ** iti. **amuṣyoktaguṇasya pitur viśvāsabhūḥ** pratītipātram
khyātibhūḥ iti hr̥ṣṭihāritvād rahasyanivedanaviṣayatvasaṃbhāvanayā nirākulatāpādako
lokānantyasampādanārhatayā ca sarvathānuprāṇanam. **amuṣya** rājakumārasya **suśikṣayā**
sadvinayācārapūrvakayā śikṣayā saṃdeśenāmum bhāvilakṣaṇam **suramyām** sarvathā-
śodhitam **Sadratnaśekharaśikhām** sadratnaśekharenopalakṣitam **śikhām** āpīdam **racaye**
racanayā nibadhnāmi. **racaye** · ity anenāpūrvatvam asyā nirastam. purāṇanibaddham eva

Anm. zu 1.63, Metrum: Vasantatilaka.

¹⁰⁹Nārāyaṇa: Hitopadeśa, Ed. KĀSINĀTH PĀNDURANG PARAB 1.152, dort a: *dānopabhogahīnena*.

¹¹⁰Yājñavalkyadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 2.132ab. ¹¹¹Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 1.182ab,

für die Zuschreibung zu Bhṛgu vgl. OLIVELLE 2005, S. 18f. ¹¹²Vgl. Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.104d: *prasiddhau khyātabhūṣitau*. ¹¹³Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.82a.

sadracanayā satpātropayogyāṃ kariṣye · iti **racaye** · iti vartamānasāmīpye tac ca saukaryam dyotayati.

*racaye*¹¹⁴ · iti vivakṣitam artham sphuṭayati: **yavaneti**.

yavanalipinibaddhā śāsanāt tasya dhīrā

5 **yad api vivaliteyaṃ Satkathāsāraśailī**

tad api sumatigamyā rītir atrāsti ramyā

yadanubhavata eṣā Saṃskṛtālambanīsyāt

1.64

yavanā etadabhijanaprasiddhā varṇāśramabāhyāḥ sūkṣmatarabuddhiśālitayā lokeṣu vaidyeti nāmnā prasiddhās teṣāṃ **lipiḥ** Pārisekabhāṣākṣaranyāśas **tayeyaṃ nibaddhā. yady apy asya** 10 **śāsanād vivalitā** Saṃskṛtaracanayā satpātrapāvanāyā mayā rūpāntareṇa pariṇāmam prāpitā. tanmūlabaddhā Saṃskṛtabhāṣālipiṃ prāpitety arthaḥ. **tathāpy atra** Saṃskṛtalipau tādrśī **vidvadekagamyā rītir asti. yasyā** ramyarīter **anubhavataḥ** sāḥśātkāreṇeyaṃ yavanalipi- nibaddhā **Satkathāśailī Saṃskṛtālambanīsyāt**. iyam eva Saṃskṛtavivaliteti bhāseta. pratitiś ca śuddhaiva Saṃskṛtamūlatvāt sarvasyeti · asyāḥ sauṣṭhavam uktaṃ bhavatīti.

15 tatratyanāmakathanapūrvam nāmāntarakaraṇe prayojanavattam †ca† sūcayati: **Sūśīleti**.

Suśīlaśailīty aparābhidhānā

yady apy asau tatra janapratitā

tathāpi nāmāntaram atra śobhā

sādguṇyabhaṅgir na mude 'stu kasya

1.65

20 **yady apy asau** kathā **tatra** yavanalipau **Suśīlaśailīty aparānāmā jane prasiddhāḥ. suśīlāḥ** satsvabhāvāḥ sadācārāś ca teṣāṃ **śailīty** anvartham nāmāsyāḥ. **tathāpi · atra nāmāntaram** anyanāmakaraṇam. atha ca **nāmeti** niścaye **'ntaram** viśeṣakaraṇam **śobhaiva**. yataḥ **sād- guṇyabhaṅgiḥ** sādguṇyaraṇā **kasya mude nāstu**. api tu sarvasyāpi prītaye bhavaty eva. **nāmāntaram** ca *Sadratnaśekharaśikheti*.¹¹⁵

25 ittham enāṃ samarthayaitatkarāṇam āśīrdvāreṇa rājakumāre saphalayati: **dhīr** iti.

dhīs tattvalagneśvaratoṣayitri

13 bhāseta J₃^{a.c.} J₄] bhāsete J₃^{p.c.} 1.65a aparā J₃ J₄] arā J₁

Anm. zu 1.64, Metrum: Mālinī. **Anm. zu 8** *vaidya-iti*: Zweifelhaft, lies: *vaidyā iti*? Vgl. sub 38.19: *yavanā vaidyā iti yad bhūtale khyātir asāv eṣaiva*, doch ist im Kontext von *lokeṣu ... iti nāmnā* eine umgangssprachliche Bezeichnung nicht auszuschließen; vgl. etwa FALLON, sub *baid* (S. 316), vgl. auch 8.104c und die Anmerkung dazu. **Anm. zu 10** *vivalitā ... pariṇāmam prāpitā*: Vgl. Bhāskarakaṇṭha: Mokṣopāyaṭikā, Ed. SLAJE sub 1,27.44: *vivalitaṃ = rūpāntaram nītam*. **Anm. zu 1.65, Metrum:** Upajāti.

¹¹⁴1.63d. ¹¹⁵1.63d.

**vāk satyarā sajjanarañjayitrī
mūrtiś cirasthākhilasaukhyapātrī
stāt tasya yasyātra niyogapattrī**

1.66

trikaṃ hi sarvathā puruṣeṣu sāram atraiva sarvasya paryavasānāt. atha vānenaiva sarvārtha-
5 sādhanāt. **dhīr vāk charīraṃ** ceti tad etat trikaṃ sādguṇyasampattyā bhūṣayati. yena
bhūṣita ihāmutrāpi pariśadarho bhavati tatra **dhiyo** bhūṣaṇaṃ **tattvavicāraḥ**. **vaco** 'pi
satyavacanatvam. **mūrteś cirasthatvena** sajjanārādhanam lakṣyate. tadrāhitā hi cira-
sthāpi naṣṭaiveti. itthaṃbhūṣitasyaśya trikasya sadarthapātratām āha: **īśvaratoṣayitrī**yādi.
prthagviśeṣaṇatrikeṇa tattvavicārabhūṣitāyā dhiya **īśvaraḥ prasīdati**. satyabhūṣitāyā
10 vānyāḥ **sajjanāḥ prasīdanti**. sajjanārādhanabhūṣitāyāś ca mūrteḥ **akhilasaukhyāni**
prasadyopanamantiti.

itthaṃ prakṛtaṃ samarthyaśeṣahitam āśīrdvāreṇāśamsate: **kāle kāle** · iti.

**kāle kāle janayatu parāṃ vāsavo vṛṣṭim iṣṭāṃ
śuddhātmano dharaṇipatayaḥ Kāśyapīm pālayantu
15 kiṃ cāpy anyat saralamatayo brāhmaṇāḥ karmaniṣṭhā
yogakṣemāvahitamatayaḥ sannṛparddhyai bhavantu**

1.67

aho parasparapremṇā sarve 'pi sadarthabhāgino 'nindyāś ca bhavantiti vākyārthaḥ. aprāpta-
prāpaṇaṃ **yogaḥ**. prāptaparipālaṇaṃ **kṣemaḥ**. tatra **samāhitadhiyaḥ**. tatra ca **karma-**
niṣṭhatvam hetuḥ. iṣṭavṛṣṭāv api tatkarmaniṣṭhaiva hetuḥ. tathā ca Manuḥ:

20 *agnau prāstāhutiḥ samyag ādityam upatiṣṭhate
ādityāj jāyate vṛṣṭir vṛṣṭer annaṃ tataḥ prajā¹¹⁶ iti.*

tatra ca **dharaṇipatinām śuddhātmanā Kāśyapīpālaṇam**. ity anyo'nyam hetuhetumad-
bhāvenopakāryopakāraṇatā phalitā. tatra sarvatra ca bhūpatiśuddhacittatā mūlam.

bhāvivistāravahvalatāśāntyartham āha: **tatrādāv** iti.

25 **tatrādau satkathā seyaṃ dvāir uddīsyate sphuṭam
yataḥ praviśatām buddhivaiklavyaṃ naiva jāyate**

1.68

na hy atigahane prathamam eva saṃketādinā viditaprāye praviśatām buddhisamkoco
jāyate · iti bhāvaḥ. nāmamātreṇa vastusaṃkīrtanam uddeśaḥ. tena ca buddhisthite vaktavye
krameṇa lakṣaṇaṃ sukaraṃ bhavātīti paścāl lakṣaṇagranthanirdeśaḥ. na ca nyāyavad idam

9 trikeṇa J₃^{P.C.}] trikesā J₃^{A.C.} J₄ 1.67c saralamatayo J₃ J₄] prakṛtisaraḥ J₁ 1.68a ādau J₃ J₄ schol.]
āsau J₁ 1.68d naiva J₃ J₄] nahi J₁

Anm. zu 1.66, Metrum: Indravajrā. **Anm. zu 1.67, Metrum:** Mandākrantā.

¹¹⁶Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 3.76.

anumānaikagamyam yena parikṣāgranthopayoga ity uddeśalakṣaṇātmakatvena dvidhāsyā śāstrasya pravṛttiḥ. **tatrādāv** ihoddeśaḥ prathamādhyāyamukhe. lakṣaṇāni tu pratyekam adhyāyeṣv iti bhāvaḥ.

5 tad ittham iyatparyantaṁ bhāvikartavyajātaṁ samarthyātha kathāśailiṁ prāripsamānaḥ svātmani Gaurīprasādam āśāste: **atīveti**.

atīva yatpādanato ramāśrayaḥ
katīva vācaś caturā na no vadan
pañcāsyabhāṣī bhavatīva niścitaṁ
giraṁ giriśārdhagatā dadātv iyaṁ 1.69 (1)

10 **atīva yatpādanato Ramāśrayaḥ**
katīva vācaś caturānana vadan
 ...
 ... 1.69 (2)

(1) **iyam** Gaurī viśadavarṇatvād Gaurī. **giriśārdhagatety** anena Śivāntararahasyavettṛtvaṁ
 15 dyotayati. **iyam** iti sarvāntaryāmitvāt sarvaprerayitṛ **giraṁ** gīrvilāsaṁ **dadātu** mahyam
 iti śeṣaḥ. kāsāv iti viśeṣaṇamukhena parāśaktitvam asyāḥ sūcayati: **yatpādanato 'tīva**
ramāśrayaḥ syāt · tathā **yatpādanataḥ katīva caturā vāco vadan na no** bhavet · api tu
 bhaved eveti parasparaviruddhakamalāSarasvatyubhayapātratvaṁ Gaurīprasādalabhyam ity
 atidurghaṭakāritvaṁ prasādasya sūcitam. atha ca tathā **yatpādanato niścitaṁ pañcāsyāḥ**
 20 siṁhas tadvad **bhāṣate** · iti **pañcāsyabhāṣī**. atyuddhataprabhāvatvān nirbhayaḥ sann uccair
 garjatīty arthaḥ.

(2) atha ca **Ramāśrayaḥ** sann **atīva** · a · ivācaratīti. **ati**: *sarvaprātipadikebhya ācāre kvib vā*
*vaktavya*¹¹⁷ iti kvipi · **atīti** rūpam. tathā **caturānanaś** caturmukhaḥ san **vāco vadan** ka
 ivācaratīti **kati**. tathā **pañcabhir āsyair** mukhair **bhāṣate** · iti **pañcāsyabhāṣī** san Bhava
 25 ivācaratīti **bhavatīti**.
 iti kathāmukham.

uddeśagrantham avatārayati: **tapo 'thetyādi** navabhiḥ.

tapo 'tha susvabhāvatvaṁ dainyākrandanam eva ca
taprāpitānumodaś ca kṣameśecchāprasannatā 1.70

Anm. zu 1.69, Metrum: Vaṁśamālā. **Anm. zu 18** -*kamalāSarasvaty*:- Sehr zweifelhaft, lies als eigenen Satz: -*kamalā Sarasvatī*?

¹¹⁷Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 3,1.11, dort: *sarva-prātipadikebhya ācāre kvib vaktavya*.

tapas tapaskriyā 1. **susvabhāvatvaṃ** suprakṛtitā 2. **dainyākrandanam** 3. **bhagavaccharaṇ-āgatiḥ** 4. **kṣamā** sahiṣṇutvaṃ dhairyam iti yāvat 5. **īsecchāprasannatā** daivāvalambanam 6.

saṃtoṣas cāpy upanate vṛddhaśreṣṭhānuvartanam

bāhyāntaraśucitvaṃ ca vinayo 'thāpy udāratā

1.71

5 svayam **upanate saṃtoṣaḥ** 7. **vṛddhaśreṣṭhānuvartanam** 8. **bāhyābhyantaraśaucam** 9. gurujanādaḥ katham vartitavyam iti **vinayaḥ** 10. **audāryam** 11.

dṛḍhaniścaya udyantṛbhāvo dhairyāvalambanam

prajānām vyavahārekṣā krodhādisahanam tathā

1.72

10 **dṛḍhakartavyatā** 12. **udyamaḥ** 13. **dhairyakalā** 14. **vyavahārapālanam** 15. **krodhādi-śāntiḥ** 16.

pāpyādyupekṣā hṛdrāgapūrvakam hastavāraṇam

dayā dānopakāritvaṃ naṭādisparśanam tathā

1.73

pāpyādyupekṣā cittasaṃskāraḥ 17. **premnā paritrāṇam** 18. **dayālutā** 19. **dānam upakāritvaṃ** ca mitrādiṣu 20. **naṭādidānam aihikam** 21.

15 **ātithyaucityataḥ svasya mārdaṇam pratidānakam**

aṅgīkṛtārthasaṃpattiḥ satyavādītvaṃ eva ca

1.74

ucitam ātithyaṃ kṛtvā svanamratā 22. **pratidānam** nyāsānapahnavāḥ 23. **aṅgīkṛtakārya-nirvahaṇam** 24. **anukūlasatyavāditā** 25.

parārthakṛtinaipuṇyam vimṛṣyakṛtitaiva ca

20 **mantranītikriyā dūradīrghadarśitvaṃ eva ca**

1.75

parārthakaraṇam naipuṇyena 26. **sarvā vicārapūrvā kriyā** 27. **gūḍhanītikriyā** 28. **dūradarśitvaṃ dīrghadarśitvaṃ** ca deśakālavayavahitārthānām śāstracakṣuṣā buddhyā vā sāksāt-karaṇam 29.

śūratvamānaucitye ca daṇḍaucityakriyā tataḥ

25 **svapnabodhaucitī buddhikausālyam ca gabhīratā**

1.76

śūratā 30. **mānasyaucityam** yathocitamānasthitiḥ 31. **aucityena daṇḍakaraṇam** 32. **svapnabodhaucitī**: katham kiyantaṃ ca kalam nīdrā kāryā · evaṃ jāgaraṇam 33. **buddhi-kauśalam** śāstrasasaṃskārādīnā 34. **gabhīratā** gūḍhavikāratā 35.

2 āgatiḥ em.] āritiḥ J₃ J₄ vgl. 4.1b 13 saṃskāraḥ J₄] saskāraḥ J₃ 1.75b vimṛṣya J₃ J₄ lect. diff.] vimṛṣya J₁ 26 aucityam J₃^{p.c.}] aucitī J₃^{a.c.} J₄

Anm. zu 9–10 *krodhādiśāntiḥ* 16: De facto ist dies das 17. Kapitelthema. **Anm. zu 13** *pāpyādyupekṣā* ... 17: De facto ist dies das 16. Kapitelthema. **Anm. zu 1.75b** *vimṛṣya*: Synonym zu *vimṛṣya* gebraucht, meist so geschrieben; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

atitādikṣaṇāpūrvasadyaśaskṛtkriyākṛtiḥ

kṛtajñatā ca satsaṅgād vyasanityāga eva ca

1.77

bhūtabhāviśubhāsubhaṃ vicārya yena sadyaśo 'vāpyate tatkriyāpravartanam 36.
kṛtajñatā 37. sādhubudhajanasaṅgaḥ 38. durvyasanityāgaḥ 39.

5 **divyāntarikṣabhaumādyutpātotpattinivāraṇam**
svādhyakṣasenāhastyaśvayogakṣemāvadhānatā

1.78

trividhotpātanivāraṇam. rājopakaraṇeṣu yogakṣemārtham avahitatvam 40.

uddiṣṭaṃ saṃkṣīpati: catvāriṃśad iti.

catvāriṃśaddvāramayī seyaṃ sannītibhūṣitā

10 **citrā suvasatīvāho mude kasyāstu no iha**

1.79

(1) seyaṃ Suśīlaśailī yathoddiṣṭacatvāriṃśatpraveśopāyamayī śobhananītibhūṣitā. citrā
nānālaṃkāracchandovṛttādīnā vismayakārīṇī. iha loke kasya no mude·astu. api tu
sarvasyāpi.

(2) atha ca kasya vākpater Brahmaṇo no iti śiraścālāne. no astu kākvāsty eva. tatropamā: su-
15 **vasatīva** yathā sudhādibharitā vasatī **catvāriṃśaddvāravatī** tathā **satī nītir** yasyāṃ sā **san-**
nītir dṛḍhāvasthāpitā **bhūs** tatroṣitāvasthāpitā **citrā** citravatī **yathā kasya mude no stāt**
sarvaprārthanīyā bhavati.

sumṛṣṭatvād anarghatvāt satprītijananād api

dvāro 'tra maṇayas tābhir ghaṭiteyaṃ kirīṭikā

1.80

20 **sumṛṣṭatvādi**hetutritayād dvārāṃ maṇitvāropaḥ. **tābhir** maṇibhir **ghaṭiteyaṃ kirīṭikā** kṛpā-
dṛśāvekyā laghuś ca. anukampāyām alpārthe vā kan.

tasmād viśeṣato rājñām upayogo 'tra jātu cit

anyeṣāṃ vāpi dadhatāṃ varatvaṃ jāyate dhruvam

1.81

25 **tasmāt** kirīṭikātvāt. **atrāsyāṃ jātu cit** kautukādyavasare vivāhasamaye ca. **varatvaṃ**
agryatvaṃ vivāhanaratvaṃ ca.

idānīm tasyā evordhvordhvākramaṇenātīśayaṃ pratipādayati: **ayaṃ sa** ityādinā.

ayaṃ sa ratnaśekharah

3 āsubhaṃ J₄] āśuṃbhaṃ J₃ 4 vyasani em.] vyasini J₃^{p.c.} J₄, vyasi J₃^{a.c.} **1.78ab**
divyāntarikṣabhaumādyutpātotpattinivāraṇam J₁ J₃^{a.c.} J₄^{a.c.}] del. J₃^{p.c.} J₄^{p.c.} **1.78c** hastyaśva J₁
J₃^{a.c.} J₄] bhṛtyādi J₃^{p.c.} 7 trividhotpātanivāraṇam J₃^{a.c.} J₄^{a.c.}] del. J₃^{p.c.} J₄^{p.c.} **1.80a** sumṛṣṭatvād
anarghatvāt J₃ J₄] anarghatvāt sumṛṣṭatvāt J₁ 20 tritayād J₄] tritayām J₃ **1.81c** vāpi J₃ J₄] cāpi J₁

**suratnabhūṣito 'naghaḥ
surakṣito hṛdantare
'tha mastake virājate**

1.82

laghutvāt kṛpādrśādrśyatvāt kirīṭikā.¹¹⁸ param tv **ayaṃ ratnaśekhara** eva yato dvārāṇām
5 proktanīyā ratnatvāropāt **samyak saṃskṛtaratnabhūṣitaḥ** · ata evānaghaḥ. ata eva **su-
rakṣita** iti ratnaśekharasya cāntarasthāpanam ucitaṃ śirasi ca virājamānatvam: hṛdantar
avasthāpitayānaya bahir bhūṣitaśirasko virājate.

*Sadratnaśekharaśikhām*¹¹⁹ iti yac chikhātvam uddiṣṭaṃ tad api vyavasthāpayati: **yad ratnopari
cāsyeti**.

**yad ratnopari cāsyā rājatitarāṃ chāyā susūkṣmā laghur
niśchidrā saralārthagauravavatī ślakṣṇā guṇagrāhiṇī
uccā saṃghaṭanāyutā sulalitā sadrītibaddhāmālā
suvyaktā sabalā manīṣipariṣatsv ānandadā sā śikhā**

1.83

pratyekamaṇidvārṣu yā **cchāyā** bhāvārthasamanvayarūpā śobhā dvārādāv evātra
15 racanīyātīśayena **rājati sā śikheti** saṃbandhaḥ. **chāyā** ca pratibimbarūpā. tasyās ca
kārṣṇyena bhāvyam iti śikhāsādrśyam.

(1) tatrādaḥ prakṛto 'rthaḥ: **śikhālakṣaṇā** bhāvārthasamanvayarūpā **cchāyā** kīdrśī. **su-
sūkṣmā** sārārthatvād alpākṣarā. **laghuḥ** prasādaguṇavatī. **niśchidrā** śabdārthadoṣarahitā.
saralā mṛdupadārthā. **arthagauravavati** · ojoguṇavatī. **ślakṣṇā** mādhyopetā. ata eva **guṇa-
20 grāhiṇī**. **uccā** mahatpadaprāpikā. **saṃghaṭanāyutā** prakṛtānugūṇaracanāyutā. **sulalitā**. **sad-
rītibhir** gauḍiyādibhiḥ **saṃbaddhā**. **amālā** nirdoṣā. **suvyaktā** vyāṅgyārthabharitā. **sabalā**
tātparyādisahitā.

(2) **śikhā** ca **cchāyeva** **susūkṣmā**. sūkṣmatvam tasyā anarghatvam. ata eva **laghuḥ**. **niśchidrā**
nibidā. **saralākubjā**. **arthena** mūladravyeṇa **gauravavatī**. **ślakṣṇā** paruṣā. **guṇagrāhiṇī** tantu-
25 nibaddhā. **uccā** · uccapramāṇā. **saṃghaṭanāyutā** nugūṇyena nibaddhā. **sadrītyā** laghudīrgha-
śikhāpatrāveksayā **baddhety** aprakṛto 'rthaḥ.

ittham avasthāpitaṃ śikhātvam viṣaye yojayati: **seyam** iti.

**seyam śikhāsti viduṣaṃ ca varatvahetur
āśrītya yāṃ janimatāṃ bata bhūṣitānām
madhye vibhāti sugatī ratisaṃprayukto 'py**

16 kārṣṇyena J₄] kārṣṇyena J₃^{p.c.}

Anm. zu 1.82, Metrum: Pramāṇikā. Anm. zu 1.83, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

¹¹⁸Vgl. Kommentar sub 1.80. ¹¹⁹1.63d.

ānandapūrṇahṛdaya dhṛtasatkalāpāḥ**1.84**

seyam bhāvārthasamanvayarūpā śikheva prakāśakatvād ūrdhvavartitvāc ca **śikhā** (1) hṛdy avasthāpitā (2) śirasi dhṛtā satī **viduṣām varatvahetur** (1) uttamatvalābhanimittam (2) vivāha-pravṛttocitamahārājatānimittam ca. tathā hi **yām** śikhām **āśritya janimatām** (1) janminām (2) janyānām ca **bhūṣitānām** (1) bhuvy uṣitānām (2) alamkṛtānām ca. **madhye sugatiḥ** sad-gatir ihoccapadabhāg amutra svargādipadabhāg aśvadantyādiyānaś ca. **ratisamprayuktaḥ** sukhī satataphalabhāk ca. **dhṛtasatkalāpāḥ** (1) svavaśikṛtapaṇḍitasamūhaḥ · (2) dhṛtāśobhana-bhūṣaṇaś ca. atha vā **dhṛtāḥ santaḥ** praśastirūpāḥ **kalāpāḥ** sukhagītayo yena varasya hy agrato gāthakādigānam kriyate.

ratnāni tāni vimalāni surakṣitāni**santy atra bhūṣaṇavare varamānaniye****yeṣām jagatsu tulanā na kuto 'stu mūlyam****yasyāsti dṛk suvimalā sa imaṃ prapaśyet****1.85**

ratnānīti. dvārabhūtāni **ratnāni** catvāriṃśatsamkhyāni. **varair** uttamair vivāhapravṛttaś ca. **vimalatvam** eva viśadayati: **yeṣām. yeṣām** ratnadvārāṇām **jagadviṣaye** na kutrāpi **sāmyam** anuttamatvāt. tadabhāve ca **mūlyam kutaḥ** syāt. kiyatparimitam eṣām arghyam syād iti ko viviñcyāt. paraṃ tv iyatī vijñaptir avāśisyate: **yasya suvimalā dṛg** dṛṣṭir jñānam **sa evemaṃ prapaśyed** iti malinadṛk ca paśyann apy anabhijñatvāt pratyutainam anucitam karoti malina-dṛṣṭiś ca maṇiṃ vihīnārgham karotīti prasiddham.

api ca: **nābhāsamātreṇa**.

nābhāsamātreṇa budhaiḥ sa eṣa**pradarśanīyaḥ khalu sūkṣmadṛṣṭyā****asty atra śaktir nanu kāpi yasyāḥ****prasādato dṛk timire 'pi yāyāt****1.86**

ābhāsamātreṇa vicāraarahitena cchāyāmātreṇa **sa eṣa** ratnaśekharaḥ · **na pradarśanīyaḥ**. api tu **sūkṣmadṛṣā** kuśāgrīyamanīṣayāvalokyāḥ. **nanur** iti hetau. yasmād **atra sā kāpi śaktiḥ** sūkṣmārthaśaktiḥ · ālokaśaktiś ca. **yasyāḥ** śakteḥ **prasādato** mahimnā **timire** 'bodhalakṣaṇe

1.85b mānaniye J₁ J₃] mānatiye J₄ **16** arghyam J₄] arcyam J₃

Anm. zu 1.84, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 4 mahārāja-tā:** Vgl. LAWRENCE 1967, S. 261. **Anm. zu 1.85, Metrum:** Vasantatilaka. **Anm. zu 1.85d imaṃ:** Lies: *idaṃ*? Damit würde der durch die Kommentarausführung ... *maṇiṃ* ... nahegelegte Bezug zu *ratnāni* hergestellt oder der inhaltlich naheliegende Bezug zu *mūlyam*. Mit *imaṃ* bleibt nur der Verweis auf *saḥ eṣaḥ* [*ratna-śekharaḥ*] der nächsten Strophe, wozu man eine entsprechende Glosse im Kommentar dieser Strophe erwartet hätte. Da dieser Wortlaut von allen Handschriften und im Kommentar gesichert wird, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 1.86, Metrum:** Upajāti.

kasmiṃścid atigahane durbodhe 'pi dṛg jñānaṃ yāyāt. yad atigahanaṃ cāpi kiṃcid vastu tad apy anena subodhaṃ bhavati. ratnajāteś ca sā kāpi śaktir dṛśyate yatprasādenāndhakāre 'pi dṛk prakāśavati bhavati.

prakṛtam āha: **catvāriṃśad** iti.

5 **catvāriṃśatkriyā etā bāhyāntarasusaṃskriyāḥ**
niṣevanīyā vidvadbhir ihāmutra śubhapradāḥ

1.87

etā dvārabhūtāś **catvāriṃśan** maṇayaḥ **kriyā** upāyāḥ śikṣā **vidvadbhir niṣevanīyā** nirantaram abhyasanīyāḥ. yata imā **bāhyāntarasusaṃskriyāḥ** · bāhyābhyantaravṛtti-śodhanikāḥ. sadguṇāntarādhānaṃ **samskriyā**. tatra **śobhanatvaṃ** kleśaṃ vinā siddheḥ.
10 niṣevane pravṛttyarthaṃ phalam āha: **ihetyādi**. **iha** sukhena sadbhogān bhuktvā**mutra** sadyonibhāktvaṃ niḥśreyasapradatvaṃ cety arthaḥ.

باب اوّل

«در عبادت»

و آن پرستش حق - سُبْحَانَهُ - باشد، به ادای فرایض و واجبات و ترک قبايح و محرمات و انقیاد اوامر و نواهی و اتباع سنّت حضرت رسالت پناهی و مقررست که عبادت حق - سُبْحَانَهُ - در دنیوی واسطه سلامتست و در عقبی رابطه نجات و کرامت.

(۱.۱) سرمایه سعادت دنیوی عبادتست سرمایه کرامت عقبی عبادتست

پس پادشاه باید که صفحه احوال و صحیفه اعمال خود را به رَقَم عبادت بیاراید تا خداوند تعالی بدهد او را آنچه در دنیوی و آخرت شاید و به کار آید و فرمان برداری خدای بر حسب فرمان دهی خود لازم باید شناخت و روزها به کار مردم و شبها به کار خود باید پرداخت. آورده اند که حضرت مرتضی علی - عَلَیْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَام - در زمان خلافت، روزها به ساختن مهمّات خلائق مشغول بودی و شبها به عبادت و طاعت خالق اشتغال نمودی. گفتند: یا امیر، چرا این رنجه را بر خود روا می داری نه به روز آسایشی و نه به شب آرامشی، فرمود که اگر روز بیاسایم رعیت ضایع ماند و اگر به شب بیارامم فردای قیامت من ضایع مانم. پس روز مهمّ مردم می سازم و شب به کار حق می پردازم. یکی از سلاطین هرات از شاه سنجان قُدّس سِرهُ التماس نمود که مرا وصیتی کن. شاه فرمود که اگر نجات دنیوی و درجات آخرت می خواهی، شبها بر درگاه الهی داد گدایی میدی و روزها در بارگاه خود به داد گدایان میرسی. نظم:

(۱.۲) چون بندگان حق همه فرمان بر تواند
تو نیز بندگی کن و فرمان حق ببر
هر پادشه که خدمت حق را کمر ببست
بندند خلق هم ز پی خدمتش کمر

و چون خوی رعیت تابع خوی پادشاه باشد که «الْأَنَاسُ عَلَى دِینِ مُلُوکِهِمْ»، پس هرگاه که پادشاه میل طاعت و عبادت کند، رعیت نیز بدان کار راغب و مایل شوند و برکات عبادات رعایا نیز به روزگار دولت او واصل شود.

**tatra prāthamikī yāsau vidāṃ sevyā tapaskriyā
samāhitahṛdo bhūtvā dhīrāḥ śṛṇuta tām sukham**

1.88

- tatreti.** **tatra** catvāriṃśataḥ kriyāṇāṃ madhye **prāthamikī** dvās **tapaskriyākhyā.** **yāsau vidāṃ** prabuddhānāṃ **sevyā**bhyasanīyā. samāhitacittatvam eva tadavāptihetur ity āmantraṇa-
5 vyājenāha: **samāhitetyādi.** **tām** tapaskriyāṃ **śṛṇuta** lakṣaṇakathanapūrvam udāharaṇena samyag hṛdayāśvāsakarīm kuruta. **sukham** anāyāsena.

anyābhimatatatsvarūpānuvādapūrvam tām svamatena siddhāntayati: **kāyakleśādibhir** iti.

**kāyakleśādibhis tasyā ānantyam yad api sthitam
tathāpīśārcanaivāsau tadartham itare yataḥ**

1.89

- 10 **tasyās** tapaskriyāyāḥ · **yad api** yady api **kāyakleśādibhiḥ** śītātapādīdvandvasahiṣṇutārūpais tapobhir **ādināntaram** api sarvayogaśāstrostkasamyamādiparigrahaḥ · **ānantyam** aganyatvam **sthitam tathāpi** · **asau** mukhyatas tapaskriyēśārcanaiveti siddhāntamatena pratijñā. **eva-** kāreṇāsyāḥ pratijñāyā acālyatvam dhvanitam. pratijñāte 'rthe hetutayārthāntaram nyasyati: **tadartham** iti. **tadartham** īśārcanātmakatapaskriyārtham tatsiddhaye · **itare** kāyakleśādayaḥ
15 phalavantaḥ. ayam bhāvaḥ: īśārcanāsiddhaye kāyakleśamanaḥsamyamādayo ye bāhyāntare · upāyāḥ svīkṛtās te sarve svayam tīvratamaśaktipātādināsiddhāyām tasyām akimcitkarā iti saiva mukhyā tapaskriyeti tapaskriyākhyeśārcā prathamam dvāram.

īśārcanā tapaskriyety uktam.¹²⁰ kathamlakṣaṇā punar asāv iti tām svarūpeṇa nirūpya tad-adhīnām eva sarvām vyavahṛtiṃ nirūpayati: **sā ceti.**

- 20 **sā ca samkṣepatas tasya sattāmnāyasmṛtiritā
kāryākāryavicāro 'yam yadadhīno yato 'khilam**

1.90

- samkṣepataḥ** sarvasiddhāntasāroccayena **seśārcā śrutismṛtiritā:** **tasyeśvarasya satteti.** tathā hi: īśvaro 'sti · iti tatsattāsamabhāvanayāstikyabuddhiḥ samastaiva svayam upāgatā bhavatīti. āstikyabuddhisāmastyam evāha: **kāryākāryeti.** **yadadhīna** iti · īśvarasattādhīnaḥ. satyām
25 tasyām daṇḍānudruta ivedam kāryam idam neti samyag dhārayati. samyag abhyupagate ca tasmin sarvathā kṛtakṛtyatety āha: **yato 'khilam** iti. **yata** iti kāryākāryavicārād **akhilam** itihāmutra śuddhiḥ.

uktam evārtham viśadayati: **svasveti.**

**svasvavarṇāśramācāraprakāśo 'yam yato dṛḍhaḥ
yām vinā mohasampattāv andhatvam syāt katham na hi**

1.91

30

3 dvās J₃^{a.c.} J₄] dvā J₃^{p.c.}

¹²⁰Zusammenfassung 1.88 und 1.89.

yata itīśvarasattāyāḥ. **ḍṛḍha** ity avaśyaṃ vidheyāḥ. anvayena sādhitam arthaṃ ḍṛḍha-pratītaye vyatirekenāpi sādhayati: **yām vineti** śrutismṛtyuditeśvarasattām vinā. te hi śrutismṛti asyeśvarasya netre iti netranimīlane **mohasampattau** satyām **katham nāndhatvam**.

asyā eva prakārāntareṇārthasāadhanatvam āha: **yadbijam** iti.

- 5 **yadbijam āśritavatī vṛṣakalpavallī**
kāmārthapattrasumanobharaśobhitāśā
pamphulyate tridivam apy amṛtadravair yā
niḥśreyasaṃ vitanute bhuvi sajjanānām 1.92

- 10 **yadbijam** īśvarasattābījam. **vṛṣo** dharmāḥ. **kāmārthāḥ** eva **pattrapuṣpabharasampat** · **āśā**
 diśaḥ kāmānā ca · idrīśi dharmakalpalatā **tridivam atīśayena phalati**. phalam asyās tridiva
 ity arthaḥ. iti pravṛttimārgena caturvargasampattim īśvarasattāśrayām uktvā nivṛttimārgenāpi
 tām niṣkāma viśayām āha: **apy amṛtadravair** ityādi. **apir** vibhinnakramāḥ: **yeśvarasattāśrayā**
 dharmakalpalatā **bhuvi sajjanānām** mumukṣūṇām **amṛtadravaiḥ** sarvataḥ prasaradānanda-
 rasair **niḥśreyasaṃ api vitanute**. niścitaṃ śreyo **niḥśreyasaṃ**. **apinā** kāmādīnām siddhāv
 15 anāyāsasiddhiṃ sūcayati.

etatpraśaṃsārtham uktam evārthaṃ savismayam āha: **aho** iti.

- aho vicitrā vibudhā gatir asyā virājate**
trivargamūlabhūtāpi yāpavargaprasūr dhruvam 1.93

- he **viśeṣajñāḥ**. **asyā gatir vicitrāścaryasvarūpā virājate**. atha ca **vicitrā** vigatacitṛāpīśvara-
 20 sattāyā ekarūpatvāt · **virājate** vividhaṃ rājate. punar api ca vigatacitṛākāraranāpi **virājate**
 viśeṣeṇa rājate · iti virodhaḥ. virodhābhāsam eva prakāṣayati: **trivargetyādi**. **yā** sattā
 dharmārthakāmākhyatrivargakāraṇam **api** satī · **apavargaprasūḥ**: vargāṇām abhāvo
 'pavargas tasya **prasūr** iti virodhaḥ. avirodhas tu · **apavargaśabdasya** kaivalyārthatvād iti
vicitragatitvam.

- 25 **khyātakīrtiḥ svasthadeho nirādhiḥ putradārayuk**
naipuṇyatoṣavairāgyabhāgi syād yatprasādataḥ 1.94

- khyātetī**. **yatprasādata** iti tapaskriyāprasādataḥ. anena sarvathā sarveṣāṃ arthadāyitvam
 uktam. tathā hi kāmī **putradārabhāk svasthadehaḥ khyātakīrtir nirādhiś** cittapīḍārahitaś
 ceti viśeṣaṇacatuṣṭayenehāmutra saukhyabhājanam ity uktam bhavati. yataḥ **khyātakīrtir**
 30 ataś ca **svasthadeho** jīvadavasthāyām svargasthakīrtidehaḥ. prārabdhabhogāvasāne tam eva

1.92c niḥśreyasaṃ J₁ J₄] niśśreyasaṃ J₃ 1.94b yuk J₃ J₄ lect. diff.] bhāk J₁ vgl. schol. 28 hi J₄]
 om. J₃

Anm. zu 1.92, Metrum: Vasantatilaka.

kīrtidehaṃ mūrtaṃ tatropanataṃ āviśatīti. **svasthadeha** ity atra *kharpare śari visargalopa*¹²¹ iti visargalopaḥ. dvitīyārthe yadi tu *saṃhitāyām*¹²² iti tatrāgrahas tadā sakāradvitve 'pi na prathamārthakṣatīḥ: tatra sakārasyañaci ceti¹²³ dvitvakaraṇāt. yadi tu dvitvaṃ na sahyate tadādvitve sati *jharo jhari savarṇe*¹²⁴ · iti salope 'pi na kācit kṣatir iti siddhaṃ **svasthadeha** 5 iti. akāmas tu **yatprasādataḥ · naipuṇyatoṣavairāgyabhāgīti** sarvathā karmaṇāpravṛttāv api kāmānānairapekṣyaṃ **naipuṇyaṃ toṣaḥ** svayam upanatena harṣaviśādu riktīkṛtya manaḥ-prasādaḥ · **vairāgyaṃ** sādhanebhyo 'py udvignatā · etadbhāgīti mokṣabhājanam iti bhāvaḥ.

**yathocitam amutrāpi svargaṃ niḥśreyasaṃ ca vā
iha sthāpitasatkīrtir dhruvamūrṭiḥ sukhī bhavet**

1.95

10 **yathocitam** iti pūrveṇaiva gatārtham.

**uktaṃ ca kuśalair etadbhavaprāsastyamūlarāḥ
pāralaukikamāhātmyaśobhā ceyam aho dṛḍhā**

1.96

kuśalair iti viditavedyair parārthaghaṭanaikatatparair. asau tapaskriyā **etañjanmakauśalya-**
mūladhanam. anena mūlenaitañjanmaprāsastyam kretavyam iti. **iyam** eva **ca pāralaukika-**
15 **mahattvaśobhā cānaśvarīty aho** ity asyā autkarṣyaṃ ślāghate.

**iti satpuṇyabharataḥ prāptorvītalasaṃsthiteḥ
surājña ucitaṃ kāryam idam yenāyatiḥ śubhā**

1.97

itīti · ata idṛṇmāhātmyavattvād asyāḥ **satpuṇyeti** yāvad dhi paṅkaleśagandho 'pi nāvaśiṣyate
tāvan manuṣyatvāvāptiḥ sudurlabheti **satpuṇyabharata** ity uktam. trilokyādhāratvād asyāḥ
20 **prāptorvītalasaṃsthiter** ity uktam. **surājño** vivekino rājña **idam** eva **kāryam** tapaskriyā-
lakṣaṇam **ucitam**. **āyatir** uttarāḥ kālāḥ.

ataś ca: **pumān** iti.

**pumān pumān sa gaṇyo vai yena puṃstvaṃ prakṛṣyate
santy anye bahavo loke yaiḥ pūrṇā nārakī sthitiḥ**

1.98

25 ekaḥ **pumān**śabdo rūḍhimātraviśrāntaḥ. dvitīyas tu satkṛtyapātratāvācī yogaviśrānta
iti tātparyabhedād *bhavanti kamalāi kamalāi*¹²⁵ itival lāṭanuprāso 'yam alaṃkāraḥ.
gaṇya iti puruṣagaṇanāyām satyām sa evādu gaṇyate · ity arthaḥ. **yeneti prakṛṣyate**

1.95c kīrtir J₄] kīrti J₁ J₃ 1.96d śobhā J₁ J₄ schol.] śaubhā J₃ 14 mūlenai J₃] mūlene J₄ 25 pumān
J₃] pumān J₄

¹²¹Vgl. Bhaṭṭojidikṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPAṬI sub PĀṆINI 8,3.36: *kharpare śari vā visargalopo vaktavyaḥ*. ¹²²Vgl. PĀṆINI 8,2.108: *tayor yvau aci saṃhitāyām*. ¹²³PĀṆINI 8,4.47.

¹²⁴PĀṆINI 8,4.65. ¹²⁵Von vielen Poetologen zitiert, vgl. etwa Ruyyaka: Alaṃkārasarvasva, Ed. DWIVEDĪ sub Sūtra 9: *tātparyabhedavat tu lāṭanuprāsaḥ*, dort vollständig Prakṛt: *hoṃti kamalāiṃ kamalāiṃ [bhavanti kamalāni kamalāni]*.

satkriyayā prakarṣaṃ nīyate. ko 'yaṃ prakarṣa iti vyatirekamukhenārthāntaranyāsenā prakarṣaṃ sūcayati: **santy anye** iti. **pūrṇeti** tattadviruddhācaraṇāt. tena teṣu rūḍhimātreṇāpi puruṣatvāsvikārāt paśutvam eva yogarūḍhyāvaśiṣyate · ity uktam: **nārakī sthitir** iti. **nārakīty** anena paśusthāvaragatir api sūcitā bhavati.

- 5 īśvarasattātmikāṃ tapaskriyāṃ tāvat svarasasiddhasūkṣmavicāreṇānāyāsasādhyaṃ sūcayati: **lalāṭetyādi** sārdaślokatrayeṇa.

lalāṭapaṭṭalikhitā yāsau varṇāvalī śubhā
tatsaṃvidvyaṅjakam sac ca sādharmaṃ yad viśeṣakam 1.99

- 10 **preṣitā sopadheśāne yena taṃ praty asau vibhuḥ**
sadrekhyā prasanno 'tra dattvā divyāṃ lipiṃ punaḥ 1.100

vicitrāyati yenāśya sarvasāmrājyam ullaset
iti buddhyā vicāryāśu jāgryaṃ vibudhaiḥ sadā 1.101

duṣṭāṃ lipiṃ pramṛjyeśaḥ satim tām yojayet punaḥ
yayeha bhūtvā satpātraṃ paratrānantyabhājanam 1.102

- 15 **varṇāvalī** daivalikhitaśubhāśubhakarmaphalollekharūpā **śubheti** ca viśeṣaṇam an-
ullaṅghyatvād vidhikarakajalikhitatvād ajñātaviśeṣatvenāśaṃsyamānaśubharūpatvād vā.
anudbhūtāpy asau sarvasaṃmatety āha: **tatsaṃvid** iti. **tasyāḥ saṃvido** 'ṅgikṛter mananasya
prakāśakam yad viśeṣakam viśeṣabodhakam tilakam ca kuṅkumacandanamṛdādiviracitaṃ
sad iti nityasaṃnihitaṃ **sādhāram** ca sādharmaṇam. na ca **sādhāram** apabhraṣṭam.

- 20 *sādhārasmitalāñchitaṃ diśatu vo vaktraṃ manovāñchitaṃ*¹²⁶

iti mahākaviprayogāt.

- iti **yad** vidhātṛlikhitavarṇāvalipraśrutivyaṅjakam **viśeṣakam** sarvasādhāraṇam vidheyatayā
vihitaṃ tad **yena** samyaganuṣṭhitaṃ **sadupadhārūpeṇa dhaukitaṃ** tasmin sarveśāne
taṃ viśeṣajñam ajñāpālakaṃ **prati·asau vibhuḥ** sarvajñāḥ sarvaśaktiś ca tasya **sad-**
25 **rekhyā** taduditārthānumatirūpasvakīyatvabodhakasallekhālakṣaṇena sa **prasannas tatra**
lipau sarvordhvavartinim **punar divyāṃ** dyotanaśilāṃ puṇyāpuṇyobhayottirṇāṃ **sallipiṃ**
vicitrāyati. tathā yathāśya **sarvasāmrājyam ullaset**. prasiddhaṃ caitat svāmibhṛtya-
vyavahāre: svāminiveditaṃ artham aviśāṅkayānuṣṭhāya pradarśayato bhṛtyasya prasannaḥ

3 yoga J₃^{a.c.}] yogā J₃^{p.c.} J₄ 4 paśusthāvaragatir api J₄^{p.c. i.m.}] om. J₄^{a.c.}, paśusthāvaragatirapyanenaiva
J₃ 6 ślokatrayeṇa J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] trayaślokena J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} 1.100a eśāne J₃ J₄] eśane J₁ 1.101c vicāryā
J₃ J₄ schol.] vivicyā J₁ 28 pradarśayato J₄] darśayato J₃

¹²⁶Kalhaṇa: Ardhanaṛiśvarastotra, Ed. SLAJE 7, jedoch fasst SLAJE 2015, S. 408 an dieser Stelle *sādhāra-* als „aus dem Grunde“ auf.

svāmī tatpradarśitopari suvarṇamayāni svahastāṅkitāni sadakṣarāṇi pāritoṣakatayā likhatīti.

ity ato hetor **budhair matyā vicāryāśu** śīghraṃ tadanumatau **sadā jāgaryam**. yena sa prasanno **duṣṭām lipiṃ** puṇyāpuṇyobhayārjitam sarvathā ca naśvarīm **pramrjyotpumṣya tām** śobhanām lipiṃ **satīm** anaśvarīm **punar yojayet · yayā** sallipyeha **saṃpatpātraṃ**
 5 **bhūtvā paratra lokānantyatāpātraṃ** bhaved iti puṇyasyāpi samarjitatvena naśvaratvād **duṣṭām** iti sādharmaṇatayā vyapadeśaḥ.

itthaṃ prakṛtaṃ samarthyā viśayopadarśanena saṃsthāpayati: **bhor dhīmann** iti.

bhor dhīman svamatau sthitvā vicāraya punaḥ punaḥ

yathā prajāsu te śāstikāritvaṃ prabhusaṃmitam

10 **tatheśasyāpi tad bhūri tvayi tat kāryam eva tat** 1.103

dhīmann iti **vicārayogyamatau sthitvā** buddhiṃ śaraṇīkṛtya **vāraṃ vāraṃ** etad-
 vakṣyamānaṃ **vicāraya**. **yathā tava** tadanugrahadṛkkaṭākṣaleśamātreṇa **prajāviṣaye**
prabhutvena saṃmitam avicāritakriyāśāstrtvam siddham phalati ca **tathā tvayy api** tasya
 sarveśānasya **bhūri** yathā syāt tathā **tat**. śāstrtvam sarvathā tadanuprāṇakatvād **bhūri**ty
 15 **uktam**. **tasmāt** tvayāpi **tad** upadiṣṭam **sarvathānuṣṭheyam**. yena prasanno 'sau dāsapadaviṃ
 tvām prāpayiṣyati. prāpte ca dāsyē svayam eva kṛtakṛtyo bhaviṣyasīti bhāvaḥ.

tacchāstrtvam eva pratyakṣayati: **tathā ceti** sārdhena.

tathā ca śīkṣā tasyāsti dinarātrivibhāgataḥ

dine tadracitāsv āsu yogakṣemāvadhāraṇam

20 **rātrau yathocitaṃ tasya parasyāpy anucintanam** 1.104

tasya sarveśvarasya sarvajñasya sarvakartuś ceyam tvadviṣaye **śīkṣopadeśaḥ · rātriṃdina-**
vibhāgena yathā: **tadracitāsv āsu** prajāsu **yogakṣemāvadhāraṇam** aprāptaprāpaṇa-
 prāptaparipālanātmakam **dine yathocitam** upadiṣṭam. **rātrau** ca tathaiva **tasya parasya**
 sarvotkrṣṭasya parameśānasyā**nucintanam** · svaprayojanasiddhaye **dinakṛtanyūnādhika-**
 25 **prāyaścittaśuddhaye** ca. **dinarātrivibhāgata** iti mukhyatayāvaśyavidheyayāmaghatyādi-
 vibhāgopalakṣaṇam atisūkṣmatvād rājakāryāṇām. **tadracitāsv** iti prayatnaparatayā kāryam
 sūcayati.

itthaṃ upapāditam arthaṃ nigamayati: **itthaṃ** ityādinā.

itthaṃ samāhitadhiyas tava lokadvayī jītā

30 **kartavyaṃ nānyad astīha puṃstvaṃ puṃstve niyojitam** 1.105

ittham uktaparakārahetunā **tava** samāhitacittasya kāryeṣv apramādyataḥ samyaganuṣṭhitatad-
ādeśasyotpūṃsitānekajanmārjitadaivasya svahastakamalacitritadivyalipyāṅkitoccamūrdha-
śālinas **tava lokadvayīhā**mutralokalakṣaṇā **jitā** bhavet samyak svocitavyavahārāpālanena
samyag bhogān bhuktṛvā satkīrtiṃ ca sthāpayitvā divyatanubhūtyānantiyasiddheḥ · yato ‘**syeha**
5 loke ‘**nyad** vidheyam **nāsti**. mahāmṛtasamudranimagnasya kutas tṛṣṇodayaḥ. tathā cānena
satkarmanām ācaraṇān nijam **pūṃstvam pūṃstve niyojitam**. sa evaikaḥ pūmān bhavati.
anye paśavas tasmāt paratrāpi narakapātārḥā iti.

ittham vidhideśiyam śikhāvākyam upari saṃsthāpyārthavādadeśiyam śekharaṭnavākyam
racayitum ākhyāyikām udāharaṇatayāvatārayati: **śrūyate** · ityādinā dvārāntam. ittham eva ca
10 sarvadvāreṣu śikhāśekharakalpanā svayam ūhyā.

**śrūyate ‘tropalabdhārthā sānubhāvo ‘lināmakaḥ
abhūd yenāharniśe dve vibhakte satkriyābharāt**

1.106

atrāsyām śikhāyām vākyārthasamanvayarūpāyām iyam **upalabdhārthākhyāyikā śrūyate** · iti
samanvayaḥ. tām āha: **sānubhāva** iti. **Alināmā sānubhāvaḥ** sapratāpaḥ samatiniścayaś ca
15 kaścid rājā**bhūt**. **nāmapadenaiva** tasya saṃjñātve siddhe punaḥ **kapratyayakaraṇam** saṃjñā-
gauravārtham. tena ca yogarūḍhitvam asyābhipretam. tathā ca: alatiti · **Alī jīṇḍṛkṣīti**¹²⁷ yoga-
vibhāgād in. tathā **cĀlī** paryāptaḥ sadguṇabhūṣitaḥ śaktas tṛptaś ca.¹²⁸ **yenedṛgguṇena sat-**
kriyābharād dhetoṛ **dve aharniśe vibhakte** pūrvavad **aharniśe** ity upalakṣaṇam.¹²⁹

taṃ tathā santam udyuktaṃ savayā jātu kaścana

adhyakṣo ‘vanato bhūtvā papraccha vinayānvitam

1.107

vinayānvitam iti kriyāviśeṣaṇam.

bhadraṃ te matiman svāmin svīkṛtaḥ kiṃ tvayātmani

khedo ‘yam na sukhaṃ te ‘haṃ dine paśyāmi kiṃcana

1.108

rātrau viśrāmaleśo ‘pi na tavāstīti me matam

8 saṃsthāpyā J₃] saṃsthāpyāpyā J₄ 15 saṃjñātve J₄] saṃjñāte J₃ 17 in J₃^{p.c.}] it J₃^{a.c.} J₄

Anm. zu 2 *sva-hasta-kamala-citrita-*: Vgl. *asau vibhuḥ* [...] *vicitrayati* in 1.100–101, daher *sva-hasta-kamala-* freier aufzufassen als ‚[vom Herrn] eigenhändig‘? **Anm. zu 8** *śekhara-ratna-vākyam*: Analog zu unten *śikhā-śekhara-kalpanā svayam ūhyā* und weiteren Strukturfugen dieser Art wäre auch an dieser Stelle eher *śekhara-vākyam* zu erwarten. Obwohl *ratna* wie 1.80–85 ausführlich darlegt als übergeordnete Kapitelbezeichnung fungiert, sind sie im Bilde der ‚Aigrette mit Juwelenbrosche‘ (1.63) dem *śekhara* zugeordnet, weswegen nicht auszuschließen ist, dass sie hier eher als *artha-vāda* klassifiziert werden; für einen Deutungsversuch dieser scheinbar widersprüchlichen Verwendung von *ratna* vgl. S. 48. **Anm. zu 1.106b** *Alī-*: Gedeutete lexikalische Entlehnung von [Murtaṣā] ‘Alī.

¹²⁷Vgl. PĀṆINI 3,2.157: *jīḍṛkṣīviśrīṇvamāvyathābhyamaparibhūprasūbhyaś ca*.

Ed. BÖHTLINGK 1.548: *al bhūṣaṇaparyāptivāraṇeṣu*. ¹²⁹Vgl. Kommentar sub 1.104.

¹²⁸Vgl. Dhātupāṭha,

kim idaṃ cintyate deva tvayā paravaśena vā 1.109

me matam iti · anumitam · rahasyatvād rātrivṛttasya sarvathā pratyakṣāgocaratvāt. **para-vaśena veti vāśabda** ivārthe. svatantrenāpi satā parādhīneneva **kiṃ cintyate**.

ity uktaḥ sa mahādhīro gambhīravipulāśayaḥ

5 **smitvā provāca taṃ snigdhaṃ suhṛdaṃ premabhājanam** 1.110

smitveti rahasyārthānabhijñātvam asya sūcayati. vinayaprṣṭatvāt **prakarṣeṇovāca**. rahasyam apy etad uvācety arthaḥ.

satyam uktaṃ tvayā kiṃ tv atattvajño 'sy arthapaddhateḥ

sarvathāvahitatvaṃ hi paramaṃ sukham īryate 1.111

10 arthyate · ity **arthaḥ** paramakāṣṭhāprāpyam. tad evāha: **sarvatheti**. alpasukhaṃ hi viṣa-prktānnavad duḥkham eveti **paramapadena** dhvanitam.

tathā hi śrūyatām atra samyaktattvaṃ mahāmate

yady ahaṃ sukhasaṅgena divasāny ativāhaye 1.112

tademā madadhīnās ca prajāḥ sarvāḥ samāḥ svataḥ

15 **parasparavirodhena sarvathānartham āpnuyuḥ** 1.113

atra sukhaviṣaye **samyaktattvaṃ** svarūpalakṣaṇam. **sukhasaṅgeneti** sukhasya saṅgo yatra. sukhābhāsenety arthaḥ. **samā** ity anyūnādhikāḥ. **parasparavirodheneti** śāsitṛṣīya-bhāvābhāvāt. **anartham** ihāmutrārthalopam.

yad etad adhiṣṭhātradiṣṭheyaśvarūpaṃ lokarūḍhaṃ tat tasyaiva sarveṣituḥ svātantryam ity āha: **sṛṣṭveti**.

sṛṣṭvemā vividhā rāgadveṣādisamalaṃkṛtāḥ

parasparavibhinnatvād anyo'nyakalahapriyāḥ 1.114

ahaṃpūrvikayā yuktāḥ parasparajigīṣayā

anarthamūlam ālocya niyatim kṛtavān svayam 1.115

25 **niyatim** pālyapālakadaṇḍyadaṇḍayitrīṣīyaśāsitṛādilakṣaṇām. **svayam** iti nyūnādhikasvatejaḥ-sphāravīṣphāraṇāt.

keyaṃ niyatir iti viṣayapradarśanena tāṃ sphuṭayati: **yāsāv** iti.

yāsau daṇḍa iti proktā sadā jāgarti satvarā

1.111d paramaṃ sukham J₃ J₄] sukhaṃ paramam J₁

yanmūrtim āsrito rājā daṇḍadhārī abhidhīyate 1.116

**yenāsau dhriyate daṇḍaḥ sa tasyājñāvaśe sthitaḥ
priyo bhavati tasyāśu punas tatprāptibhājanam** 1.117

yāsau vidhātari haste **daṇḍa** iti sā niyatir yā:

- 5 *bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryaḥ*
*bhīṣād Indrāś ca somaś ca mr̥tyur dhāvati pañcama*¹³⁰ iti

nayena sadā nirantaram dhāvati. saivehāmutrabhedena dvidhā satī sūkṣmsthūlarūpeṇa loke pravartate · ity āha: **yanmūrtim** iti. amutra sūkṣmamūrtir Yamo daṇḍadhārī. iha tu sthūlamūrti **rājā daṇḍadhārī**. tataś ceha śodhitaḥ paratra daṇḍānucitaḥ. āśodhitas tu sa ca tacchodhakaś ceti dvayam api daṇḍārham iti sūkṣmarūpatvaṁ tasyeti **yenāsau** samyag **daṇḍo dhriyate**. tad-ājñāpālanāt tatpriyatayā **punas** tatprāptiḥ.

anyas tu sukhābhāsenā bhrāntacittatvāt tatprāptau yathocitagatir ity āha: **ititi**.

**iti me na dine kiṃcid vidheyam tatkriyām vinā
yadāpi rātrau viśrānto bhaviṣyāmi tadā mama
parañmukhatvāt sā velā śirṇaprāyā bhaviṣyati** 1.118

sā veleti Brāhmamuhūrtalakṣaṇā.

**ato vicārya svaparakriyām rātriṃdinaṁ mayā
vibhaktaṁ kṛtakṛtyo ’smi sthitaṁ mama mataṁ matam** 1.119

mama mataṁ mamābhīṣṭaṁ **matam** iti.

- 20 atraiva dārḍhyārtham asyā ākhyāyikāyā udāharaṇatvenākhyāyikāntaram āha: **śrūyate** · iti.

**śrūyate cātra Hīrāttanṛpaḥ Sujyanṛpaṁ prati
provāca saṃgataḥ saṁsthāvelāyām parayā mudā** 1.120

- hīrair vajrākarair ātto grhīta iti **Hīrātto** deśaviśeṣas tadadhipatitvāt tadrājā **Hīrāttanṛpaḥ**. sa **Sujyanṛpaṁ prati** lakṣyīkṛtyāgataḥ **saṁsthāvelāyām** maraṇāvasthāyām **paramayā mudā**
25 **saṃgataḥ** · vakṣyamāṇaṁ **provāca**. **paramayā mudeti** · ubhayor api prabuddhatām āha. viśeṣapratītyartham ca praśnaḥ. **śobhanā** saddaṇḍapālanādinā **jyā** pṛthivī yasya sa **Sujyaḥ**. atha vā **śobhanā jyā** maurvī yasya saḥ. dhanuṣārjitakīrtir ity arthaḥ.

12 anyas J₃^{a.c.} J₄] anya J₃^{p.c.} 20 ākhyāyikāyā J₃] ākhyāyikā J₄ 1.120b Sujya J₃ J₄] sujyā J₁

Anm. zu 1.120a Hīrātta- Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Hīrāt* Herat. **Anm. zu 1.120b Sujya-** Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Sanjān*.

¹³⁰Taittiriya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.8, dort c: *bhīṣāsmād agniś cendraś ca*.

rājan kṛtasvakṛtyo 'si jñātajñātavyaśuddhadhīḥ
sanmārgaṃ prasthito 'sīti śādhi mām kiṃ karomy aham 1.121

rājann iti. **kṛtakartavyatvād viditavedyatvāc** ca **sanmārgaṃ prasthito 'sīti** mahīyaṃ tvāṃ mahīnaṃ vinā śocyeti. **mām śādhy** upadiśa **kim** atra saṃsāre '**ham karomi** yenāham api san-
 5 mārgeṇaiva gamiṣyāmīti.

kiṃkaro 'smi sukhaṃ yena ratir me kiṃ kareṇa me
kiṃkaleṇa hi durjīvaṃ jīvaloke bhayākule 1.122

kiṃkara iti. aham tava **kiṃkaro** dāso '**smi**. tad upadiśa **yena me sukhaṃ** sukhena **ratir** bhavet · **me** mama **kareṇa** prajābhyo balyādānena sarvathā daṇḍādīlabhyena paramānārtha-
 10 dāyīnā. yataḥ · asmin **bhayākule jīvaloke kiṃkalene** śacchilpenājñena **durjīvam**. tatrāpi rājñā svāropitaparabhāreṇeti tad upadiśa yenāsmāt trūṭitajālabandho mukto bhaviṣyāmīty āśayaḥ.

iti praśritayā vācā tuṣṭaḥ provāca taṃ sa ha
yady asmād bhavasindhos tvaṃ muktivottamapadaṃ punaḥ
 15 **vāñchase tad dine rājan prajāvekṣaṇatatparaḥ** 1.123

tasyāṃ ca śuddhavelāyāṃ naisargikyāṃ prabhuṃ punaḥ
dīnoktyā kriyayā cāpi śuddhayā taṃ prabodhaya 1.124

iti vinitayā **vācā sa** cāntarāśayajña āśayānusāreṇa **taṃ provāca**. **heti** prasiddhau. **naisargikyāṃ** iti sā hi velā sarveṣāṃ ayatnopanatā yena Brāhmaṇaṃ muhūrtam iti
 20 tad abhidhīyate. tatas ca **dine** prajāvekṣayā **taṃ prabodhaya**. rātrau ca sāksād eva **dīnākrandanena viśuddhayā** ca **kriyayā** japocčaraṇādīnā svātmany **udbuddhacetaskam** **kurv** iti.

atra phalakathanavyājena kathāsāram āha: **yatheyaṃ** iti.

yatheyaṃ tvadvaśā svasthā tathājñāvaśato 'sya kim
 25 **svastho 'ntarbāhyato no syāḥ sa hi sarvārthajāgaraḥ** 1.125

ṛṣṭapratyayasiddham idaṃ **yatheyaṃ** janatā **tvadvaśā** tvadājñāpālanaratā **svasthā** nir-
 upadravā **tathā** tvam apy **asya** niyantur **ājñāvaśavartī bāhyābhyantarataḥ svastho** nir-
 upadravaḥ. **kiṃ na syā** api tu syā eva. na ca kadācana tasmin satkriyopadhikṛtā naśyatīty āha:
sa hīti. sarvajñatvād iti bhāvaḥ.

30 **tathā cātra pravīṇānāṃ asty ābhāṇaka uttamaḥ**

1.122c kiṃkaleṇa em. schol.] kiṃkareṇa J₁ J₃ J₄ 1.123c asmād J₁ J₄] asmān J₃ 1.123d muktvo
 J₁ J₃] mukto J₄ 1.123e rājan J₃ J₄] dhīman J₁ 1.125c no syāḥ J₃ J₄ schol.] nāsi J₁^{p.c.}

yeneśārādhane saktam tasya tās tatparā iti**1.126**

tathā ceti. ābhāṇakaḥ satatābhyasto mukhavartī vākyasaṃdarbhaḥ. tad eva paṭhati: **yeneti. saktam** iti bhāve ktaḥ. ayam arthaḥ: īśārādhanasaktasya rājñāḥ prajāḥ svadharmapālanasaktās tam aṃśabhāgiṇaṃ kurvantīty ānuṣaṅgikaṃ dvidhā phalam: ihāvyaṅkulatā paratra ca tadamśa-
 5 bhāgitvam. svayaṃ ca tadārādhana-phalam sāksād eva mukhyam iti sarvathā ślāghyaṃ tat. **iti** vākyasaṃaptivācako 'pītiśabdas tantreṇa prakāśam apy āha.

tam evārthaṃ prakāṣayati: **mukhyeti.**

**mukhyānuṣaṅgarūpeṇa phalaṃ tasya dvidhā sthitam
 vicintya matimān ko na tam ārādhayatiśvaram**
1.127

10 gatārthaṃ etat.

atraiva ślāghate: **aho** iti.

**aho vicitrā viduṣāṃ gatiḥ svaparasaukhyadā
 yayā te satphalaṃ svasya vā parasyāpi tanvate**
1.128

gatir vyavahāraḥ. **svasya veti** vāśabda ivārthe.

15 **ata eva śubhā gāthā purāṇe cāpi gīyate
 rājñi dharmiṇi dharmiṣṭhāḥ pāpe pāpāḥ same samāḥ
 rājānam anuvartante yathā rājā tathā prajāḥ**¹³¹

1.129

ata eva rājādhīnaṃ svaparasaukhyam satkarmaṇā rājany eva paramārthataḥ paryavasyatīti hetoḥ.

20 na ca kṛtakartavyena rājñā saṃtuṣṭacittena bhāvyaṃ yāvajjīvaṃ svayaṃ anapekṣeṇāpi para-
 śikṣārthaṃ satkriyākaraṇasyocitataratvād ity āha: **svayaṃ ceti.**

**svayaṃ ca kṛtakṛtyo 'pi parārthaṃ rītim āśrayet
 paropakāra-kāritvaṃ dharmasya paramo 'vadhiḥ**
1.130

paramo 'vadhiḥ paramā kāṣṭhānyakartavyatānirāsaḥ.

25 atra bhagavantaṃ śaraṇīkaroti: **ata** ityādi.

ato bhagavatā prāptaprāptavyenĀrjunaṃ prati

1.127d ārādhayatiśvaram J₁^{a.c.} J₃ J₄] ārādhayate prabhum J₁^{p.c.} **1.128a** viduṣāṃ J₃ J₄] vidvaṣāṃ J₁

¹³¹Vielzitiert, vgl. etwa Ballāla: Bhojaprabandha, Ed. ŚASTRI 44.

karma kāryatayā proktam udāharaṇapūrvakam**1.131**

Arjunam saṁmukhīkṛtyāvāptasarvakāmenāvāpitasarveṣṭakāmenāpi trikalāsthiramārga-
pradarśanārtham **udāharaṇapūrvakam karma kāryatayā proktam.**

tadvacanam evānuvadati tadabhiprāyakathanāya: **yad yad** iti.

- 5 **yad yad ācaratīty¹³² uccais te tathāvartanāt svayam**
tatsvarūpā bhavantīti tātparityakathanāya hi

1.132

yad yat kimcic *chreṣṭha¹³³ ācarati tat tad evetaro* ‘navāptakāmo ‘nabhijñās ca karoti. *sa ca*
śreṣṭho yat pramāṇam kurute phalasiddhisādhanaatayā svīkurute *tad eva loko* ‘py *anuvartate*.
tadācaraanāt tadanuvartanāc ca **svayam tadrūpā bhavantīti tātparityakathanāya bhagavatā**
10 *karma kāryatayā proktam.*¹³⁴

dvārārtham paramaphalaprāptikathanārtham upasaṁharati: **itīti.**

iti matimatā dhyeyam samyak charīravacodhiyām
ya iha kṛtim āmr̥ṣyāmr̥ṣyācaranti mahītale
ta iha vibudhair īdyām lokasthitiṁ susamāpya tām

- 15 **viratajanuṣas tat sadrūpaṁ viśanti kimapy aho**

1.133

matimateti vakṣyamāṇam **saṁkṣepeṇa dhyeyam** vivecyam. yathā **vākkāyamanasām**
kṛtiṁ kriyām **ye mahītale vim̥ṣya vim̥ṣyācaranti te vibudhair** devair **apīdyām**
tadvyavahārāritiṁ samyak samāpya tato jñānendhanadagdhakarmabījaprarohaśaktayaḥ
santas **tat kimapi sadrūpaṁ viśanti. aho** āścarye.

- 20 **ity evam uktā vibudhāḥ parārthyā**
tapaskriyā yā paramāptihetuḥ
yām saṁśritā dhautakaṣāyaśuddhā
mānaṁ bhajante sthavirasya goṣṭhyām

1.134

ity evam iti. he **vibudhāḥ** viduṣām evātrādhikāra iti tatsaṁmukhikaraṇena dhvanyate.
25 **parārthyātyuttamā paramāptir** aikāntikātyantikatenāśeṣānarthaprasāmāt. **kaṣāyā** āntara-
doṣāḥ. ata eva **śuddhāḥ. sthaviro** ‘paramūrtir Brahmā. tasya **goṣṭhyām** sabhāyām. iti śivam.

9 tad J₃] sad J₄ **16 saṁkṣepeṇa** J₄] saṁkṣāpeṇa J₃ **1.134b** kriyā yā J₃ J₄] kriyāsau J₁^{P.C.} **25** ānārtha
J₄ J₃^{a.c.}] ārtha J₃^{P.C.}

Anm. zu 1.133, Metrum: Hariṇī. **Anm. zu 1.133b āmr̥ṣya:** Synonym zu *āmr̥ṣya* gebraucht, ebenso
das glossierende *vim̥ṣya* im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 1.134, Metrum:** Upajāti.

¹³²Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.21a. ¹³³Diese und die folgenden hervorgehobenen Passagen sind aus
Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.21: *yad yad ācarati śreṣṭhas tat tad evetaro janaḥ / sa yat pramāṇam kurute*
lokas tad anuvartate // ¹³⁴Vgl. 1.131.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāyāṃ prathamam ratnam 1.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṃketākhye prathamā śikhā 1.

2 iti śrīVīratnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṃketākhye prathamā śikhā J₃] om. J₄

Anm. zu 2 śikhā: Zweifelhaft, die übrigen Abschnitte des Kommentars werden als *prabhā* bezeichnet.

باب دوم

«در اخلاص»

و آن پاک ساختن عملست از ریا و غرض و سایر علل و راست کردن نیت با خدای عزوجل.

(۲.۱) هر که به اخلاص قدم می زند عیسی وقتست که دم می زند

پس باید که در هر کاری که سازد، نیت او طلب خشنودی حق - سُبْحَانَهُ و تَعَالَى - باشد و نفس خود را در آن دخل ندهد که غرضهای نفسانی عملهای حقانی را تباه کند. آورده‌اند که یکی از خلفا فرموده بود که تا بی ادبی را در موقف سیاست نداشته، تازیانه می‌زدند. آن شخص در اثنای آن حال زبان وقاحت گشاده خلیفه را دشنام داد. خلیفه امر کرد تا دست از او بازداشتند و او را آزاد کردند. یکی از خواص بارگاه خلافت پرسید که در محلی که تأدیب آن شوخ چشم بی‌شرم زیادت بایستی، سبب بخشیدن و آزادکردن چه بود؟ خلیفه گفت: من او را برای خدا ادب می‌کنم چون مرا ناسزا گفت، نفس من از آن متغیر و متأثر شد و درصدد انتقام آمد. نخواستیم که در کار حق غرض نفس را مدخل دهیم که این صورت از شیوه اخلاص دور است و صاحب عمل غرض‌آمیز از فضیلت ثواب محروم و مهجور. مثنوی:

(۲.۲) از سخنش آتش من تیز شد کار الهی غرض‌آمیز شد
داعیه نفس چو بنمود رو معنی اخلاص نماند اندرو
کار کز اخلاص نشد بهره‌ور ترک چنان کار سزاوارتر

om namaḥ Sarasvatyai. śrīGaṇeśāya namaḥ. athoddeśaprakaraṇe yat susvabhāvākhyam¹ dvitīyaṃ dvāratnam uddiṣṭaṃ tallakṣaṇaṃ vadiṣyañ śrotṛpravṛttaye tāvad uktānusmṛti-pūrvam phalaṃ nibadhnāti: **athetyādinā**.

atha dvitīyaṃ yad dvāram uddiṣṭaṃ śṛṇutādṛtāḥ

5 **yatpraveśāt savinayair ātmā saṃskriyatetarām** 2.1

uddiṣṭaṃ iti nāmamātreṇa vastusaṃkīrtanam uddeśaḥ. **śṛṇuteti** lakṣaṇodāhṛtibhyāṃ śravaṇa-dvāreṇa hṛdayaṃgamibhāvaṃ nayata. ata eva tatsādhakam **ādṛtā** iti saṃmukhīkaraṇārtham āmantraṇam. phalam āha: **yatpraveśād** iti. ātmasaṃskāro 'sya phalam ity arthaḥ. dvāre ca praveśena bhāvyam iti **yatpraveśād** iti. ratnasāmyam āha: **saṃskriyatetarām** iti. **ātmā** 10 cittam. **savinayair** iti vinayo 'sya bāhyam aṅgam iti sūcitam. atīśayena cāsya saṃskāreṣv antar-aṅgatvam iti **tarām** iti dyotitam.

*susvabhāvatvam*² ity uddiṣṭaṃ yat tasyaiva paryāyāntarakathanena lakṣaṇam api sūcitam bhavatīty āśayena paryāyāntarair api tad uddiṣṭi: **tac cetyādinā**.

tac ca suprakṛtir dhīraiḥ sauśīlyam iti cocyate

15 **jñātajñeyaiś ca niṣkāmaṃ karma yac cāpi kathyate** 2.2

tac ceti susvabhāvatvam. **dhīraiḥ** niyativyavasthāpakair Manvādibhiḥ. **jñātajñeyair** vidita-vedyair bhagavadVyāsādibhiḥ ca. tathā ca bhagavān Vyāsaḥ:

*loke 'smīn dvividhā niṣṭhā purā proktā mayānagha
jñānayogena sāmukhyānām karmayogena yoginām*³

20 *iti sāmukhyānām jñānayogena yoginām ca karmayogena yā niṣṭhā proktā sā mayā bhagavatā
niṣṭhāśabdena sauśīlyalakṣaṇena svarūpasthitilakṣaṇokteti saṃbandhaḥ. parimitakāmanā-
tyagena hi sarvathā kriyamāṇaṃ karmāparimitatattvāvasāy eveti bhāvaḥ.*

tattvam eva sādhayati: **sarvatheti**.

sarvathā karmakāritvam anuddiśyāpi kiṃcana

25 **caryeyam āhlādamayī śūnyāpy arthair virājate** 2.3

sarvatheti satatodyatatayā. **kiṃcaneti** · aihikāmutrikaṃ naśvaram vastu. atāś cāha: **caryeyam** iti. **arthair** iti kāryavastūnām ānantyād bahuvacanam.

āhlādamayatvena virodhābhāsapūrvam asyā virājamānatvam eva sādhayati: **kāmeti**.

kāmabaddhā yataḥ sarve rāgadveśādayo 'khilāḥ

ante 2.1 om śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J₁

¹Vgl. 1.70a: *susvabhāvatvam*. ²1.70a. ³Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.3.

vighnā bāhyaś ca sarve 'to 'narthasūnyam ca tad viduḥ

2.4

yato rāgadveśādayo 'khilā āntarā vighnā ādhyātmikā bāhyaś cādhidaivikādhībhautikāḥ
 kāmabaddhāḥ kāmānīyatā ata evānarthair bāhyāntaraiḥ sūnyam tad viduḥ. ata eva
 cārthānarthasūnyatvād iyaṁ caryāhlādasvabhāvā. arthasūnyatve 'narthapūrṇatvam anartha-
 5 sūnyatve 'rthapūrṇatvam iti prasiddhāv apy asyobhayottirṇatvād virodhābhāsaḥ sphuṭa eva.

katham asyāḥ sarvathārthasūnyatvaṁ pravṛtter arthavyāptatvād iti na vācyaṁ.

*na me Pārthāsti kartavyaṁ triṣu lokeṣu kiṃcana
 nānavāptam avāptavyaṁ varta eva ca karmaṇīti*⁴

bhagavatā svayam avadhāraṇāt. avāptakāmānāṁ viditavedyānāṁ api pravṛttidarśanād ity āha:
 10 sarvatheti.

**sarvathātmārthasamtyaktam cet parārthānuṣaṅgi tat
 tathāpi bhūṣaṇam tattvaṁ tasyāmbaramaṇer iva**

2.5

ātmārtham na leśamātreṇāpi saṁsarga iti saṁśabdena dyotitam. parārtham ca samyak
 kriyamāṇam api nānarthāvaham ity anuṣaṅgīty anena sūcitam. tattvam iti arthasparśitvam.
 15 bhūṣaṇam alaṁkriyā. yato Vasiṣṭho 'py āha:

*jñāninām api cittaṁ cet kevalātmasukhodyatam
 sattvāḥ saṁsārādūḥkhārtāḥ kaṁ yānti śaraṇam tadeti.*⁵

ambaramaṇī raviḥ. tasyāpi yathā parārtham nirantarabhramaṇam bhūṣaṇam tathety arthaḥ.

adhunā śuddhāśuddhacittabhedenāsyaiḥ punar api viśeṣaṁ kathayati: yeti.

**yā satyā vāsaneśāne karma yac ca tadarthakam
 prasādanātha vā tasya na nedaṁ sarvathāmṛtam**

2.6

asminn īśvare yā satyavāsanāstikyam. tataś ca tadarthakam yac ca karmeti śuddhacitta-
 viṣayam. atha vā tasya yā prasādanā cittaśuddhyartham karmācaraṇam iti śuddhacitta-
 viṣayam. tasmād idaṁ sarvathādhikāryapekṣayāpi na nāmṛtam api tv amṛtam eva.

25 itthaṁ saṁkalitam arthaṁ mukhyata evāha: yac cāsyā iti.

**yac cāsyā artharāhityam anarthaiḥ sūnyatāpi yā
 viruddham dvayam apy etan no vibhātitarāṁ mude**

2.7

2.6cd prasādanātha ... sarvathāmṛtam J₁ J₃ J₄ D^{i.m.}] viruddhadvayam apy etan no vibhātitarāṁ mude
 D^{i.t.} rep. 2.7cd

⁴Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.22. ⁵Yogavāsiṣṭhasāra, Ed. THOMI 1.9, dort b: kevalātmasukhoditam.

asyā iti caryāyāḥ. **no vibhātīti** kākvā taduktiś cāvadhāraṇāya vibhāty eveti. atha vā **no** 'smākaṃ **mude vibhāti** viditavirodhārthatvān na viruddham idam ity arthaḥ. na hi viditajāla-bhramasyendrajālaṃ bhramāyeti bhāvaḥ.

virodhābhāsatvam eva saḥṛdayāhlādāyānyathāpi citrayati: **ya eṣa** iti.

- 5 **ya eṣa paramāmṛtaṃ prabhur aśeṣasatpaddhatir**
mahān akhilakāraṇāvalidharo 'sti sarvāntaraḥ
niyanṭṛpadam acyutaḥ satatam udyato rājate
tadartham akhilā kriyārtharahiteti citraṃ mahat 2.8

svayaṃ **paramāmṛtaṃ prabhavanaśīlaḥ pareṣāṃ** ca **satpathadarśakaḥ**. **sarvaniyata-**
 10 **kāraṇāvalicaryādhārī sarvāntaryāmī sarvaniyantā sadaiva svikṛtapālako nirantara-**
kriyodyato rājate. tadarthaṃ pūrṇā kriyā samyag anuṣṭhitāpi **cārtharahitā** prokta-
 nyāyāneti **mahac citram**. sarvathārthasambhāvanāspadatve 'pi tadanāspadatvāc **citraṃ** iti
 virodhaḥ śabdārthavṛttyā. tātparyavṛttyā tv īśvarārthatvād asyā avirodha eveti.

uktam evārthaṃ sphuṭapratītye viparītalakṣaṇayā punar apy anuvadati: **ya eṣa** iti.

- 15 **ya eṣa paradurgamaḥ paramamāyiko mohayan**
vidhātṛpramukhān surān Dititanūdbhavān chālayan
paṭuḥ kapaṭavāmano 'vaṭukacāñcitaḥ sadbaṭus tv
anartharahitā kriyeti ca kathaṃ na citraṃ mahat 2.9

uktaviśeṣaṇasadbhāvenārthasiddhyanaucitye 'pi **kriyānartharahiteti kathaṃ nāticitraṃ**
 20 **api tv aticitram eveti śabdārthavṛttyā. pāryantikavṛttyā tv anartharāhityaṃ bāhyāntarāntarāya-**
rāhityam uktam eva. tatra paradurgamaḥ:

*anekajanmasaṃsiddhas tato yāti parām gatim*⁶ ity ukteḥ.

paramamāyikaḥ: *aghaṭanaghaṭanāpaṭīyasī māyeti*⁷ tadadhiṣṭhātā. **paramatvaṃ** ca
 vedakasyāpi vedyatayābhāsanāt · vedyasyāpi vedakatābhāsanāt. **Brahmādīn** api **mohayann**
 25 **iti goyūthaharaṇādyākhyāneṣu. Ditijān chālayan:** *vā cittavirāga*⁸ ity ato vety anuvartanān
 na *mitām hrasvaḥ*⁹. Bhasmāsurādīn Mohinīrūpādīnā. **kapaṭavāmano** Balidhvamsane. **avaṭau**

2.8a paddhatir em. schol.] paddhater J₁ J₃ J₄ D 9 sat J₃^{a.c.} J₄ D] san J₃^{p.c.} 22 yāti J₃ D] yānti J₄
 24 vedyasyāpi vedakatābhāsanāt J₃ D] om. J₄ 26 hrasvaḥ J₃^{p.c.} J₄] hvasvaḥ J₃^{a.c.}, kasvaḥ D Mohinī
 em.] mohani J₃ J₄ D

Anm. zu 2.8, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 2.9, Metrum:** Pṛthvī. Im zweiten Strophenviertel gilt dem
 Autor aufgrund der hier im Kommentar ausgeführten Lizenz [dhā]tr-pr[a] als kurze Silbe.

⁶Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.45cd. ⁷Nach ŚABDAKALPADRUMA, sub *ghaṭanā* eine Definition von *māyā*,
 nach VĀCASPATYA, sub *ghaṭana* aus dem Vedānta stammend. ⁸PĀṆINI 6.4.91. ⁹PĀṆINI 6.4.92.

kṛkātīkāyāṃ **kacair aṅcita** iti bālasvarūpatoktā. **baṭur** brahmacāryāśramī.
atra **vidhātṛpramukhān** ity atra chandobhaṅge *hre gre pre veti*¹⁰ Piṅgalasūtreṇa pakārarepha-
saṃyoge prāgvarṇasya laghutvābhidhānam. tathā ca Kālidāso 'pi prāyunkta:

*grhītapratyudgamanīyavastreti.*¹¹

- 5 Sarasvatikaṇṭhābharāṇe 'pi:

yadā tīvraprayatnena saṃyogāder agauravam
*na cchandobhaṅgam apy āhus tadā doṣāya sūraya*¹² iti.

athedānīm vidhiśocanapūrvam anugrāhyān udyamayitum taddainyaṃ śocati: **yaś caika** iti.

- yaś caiko nikhilātmako 'mitadayaḥ sarvajñatābhūṣaṇaṃ**
10 **sarvekṣācaturāś ca sarvaśravaṇaprāpyaś ca sarvapriyaḥ**
pūrṇo kāraṇa īśvaro 'malagatir dīnāturānandakṛt
tasyānveṣaṇamantharā vata janā hā hā vijṛmbhā vidheḥ **2.10**

- amitadaya** iti cchedaḥ. ebhir viśeṣaṇaiḥ sarvathā prayatnasāphalye 'pi yaj janānām ālasyaṃ
tatra kṛtāntavilasitam evānārtha iti tacchocanāya **hā heti** vipsā. tataś ca sāhasavṛtṭyā
15 **prodyuktamatibhiḥ samūlaghātaṃ vidhivilasitam** eva ghātyam iti bhāvaḥ. **vateti** · anugrāhya-
śokakathanapūrvam tadanveṣaṇe 'prayāsasādhye 'pi prayāsābhimananena vismayadyotakam.
hā heti vidhivilasitasyāganyavaibhavyotānārtham.

adhunā yāsau suprakṛtilakṣaṇā satkriyā prakṛtā tasyā mahattvasūcanapūrvakam
anugrāhyāsañjanam tatrārthād āśāste: **yo 'py eka** iti.

- 20 **yo 'py ekaḥ śravaṇāṅghripāṇinayanaghrāṇādīśunyaḥ paraḥ**
sarvottīrṇavapur gabhīramahimā gūḍho guhāsamsthitaḥ
śraddhābhaktipuraskṛtena manasā paśyanti taṃ satvaram
dhyātvā hṛtkajamandire niyamite yasyāṃ kriyā sā parā **2.11**

- gabhīratvaṃ** duravagāhatvaṃ **mahattvaṃ** vyāpakatvaṃ. **gūḍhatvaṃ** sādhanārtham **guhā-**
25 **samsthita** iti **guhā** māyā. **paraḥ** pūrṇa **eko** 'dviṭiyo vyāpī. **śraddhā** guruśāstracodita-
vastusaṃbhāvanā. **bhaktir** anyopekṣāpūrvam nirantaratayā tadarthhānuṣṭhānam. **puraskṛtaḥ**
6 āder em.] ādev J₃ J₄ D 18 mahattva J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] mahattvaṃ J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D 26 puraskṛtaḥ J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}]
puraḥ J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D

Anm. zu 2.10, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub
2.9 ausgeführten Lizenz [*sarv*]-*a-śr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 2.11, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

¹⁰Zitat so nicht auffindbar, doch vgl. Prakṛtapiṅgalasūtrāṇi, Ed. ŚIVADATTA und KĀŚĪNĀTH PĀṆḌURANG
PARAB 1.3–4, A. WEBER 1863, S. 224–226 und BOLLENSEN 1860. ¹¹Kālidāsa: Kumārasaṃbhava,
Ed. SURYAKANTA 7.11b, dort: *grhīta-paty-*; vgl. BOLLENSEN 1860. ¹²Bhoja: Sarasvatikaṇṭhābharāṇa,
Ed. ŚARMA 1.123.

pūjitaḥ saṃskṛta iti yāvat. manaso hy ayam eva puraskāro yat sanmārgavahanādinā saṃskṛtatvam. **paśyanti** sāksātkurvate. **kajaṃ** kamalaṃ **mandiraṃ** devāgāram. **niyamaḥ** sarvato niruddhaprasaradvṛttitvam. **yasyām** iti kriyāyām yasyām sauśīlyasatprakṛtitvasu-
 5 ca niṣṭhāsaṃjñām āpitāyām satyām śraddhābhaktisaṃskṛtena manasā hṛtkamalamadhye satvaram evoktaviśeṣaṇaṃ parameśvaraṃ sāksātkurvanti. **sā parā kriyeti** saṃbandhaḥ.

*dvibaddhaṃ subaddhaṃ bhavati*¹³ nyāyāśrayaṇena kathitam apy arthaṃ punar anuvadati: **ya īśāna** iti.

ya īśānaḥ sarvamahān sarvaprabhur aśeṣabhṛt
 10 **sthitaḥ sarvaniyantā ca tatkriyā kiṃ na rājate** 2.12

sthita iti na karmaphalādivat sādhyasvarūpaḥ.

athodāharaṇapūrvam tatphalaprāptaye pratijānīte: **tad ya** iti.

tad yaḥ ko'py atra parameśānaya īdṛśakarmanā
nidadhāti padaṃ so 'dhikārī syāt samayocitaḥ 2.13

15 **parameśāne · īdṛśakarmaneti** cchedaḥ. **īdṛśakarmanā** niṣkāmakarmalakṣaṇena. **padaṃ nidadhāti** sthānapratiṣṭhāṃ kurute. **sa samayocito 'dhikārī syāt** kālānusāram adhikṛti-padaṃ bhajate · iti kālo 'pi tatkriyābhāsaivaicitryābhāsaśāro nimittam iti sūcitam. tataś ca phalavaicitrye 'pi nānugrahaviśeṣeṇa tasya pakṣapātītavadoprasaṅgaḥ. na hi kalisthitiḥ kadāpi kṛte saṃbhavati tatsaṃsthitir vā Kalau. na hi so 'pi tadābhāsād anyah.

20 **tathā hi Viśvāmitro 'pi tatpadārādhanaṇparaḥ**
ativismitakarmābhūd vismāritapitāmahaḥ 2.14

tathā hīty udāharaṇasthāpanā. **tatpadeti** viditabrahmavarcasamahimā kṣātracaryāṃ śīthilī-kṛtya **tatpadārādhanaṇparaḥ**. **vismāriteti pitāmaho** Brahmā. vismaraṇaṃ ca sakalaveda-mātuḥ Sāvitrīyā ṛṣibhūtatvāt sarvavarṇāśramasthitihetubhūtagāyatrījapārambhe tasya śīrasi sthāpanāt. atha vā Triśaṅkvākhyāne 'pūrvavicitranaṇvīnaśṣṭiviracanaṇd vidhātrvismāraṇaṃ. **ativismitakarmā** brāhmavarcassaṃkramaṇāt.

tadarcanaṇparaḥ so 'pi Bṛhaspatir udāradhīḥ
arpitavargarājyaśrīr Indrāyānandabhuk svayam 2.15

30 **tadarcaneti. so 'pi** · iti devagurutvena sarvakhyaṇāḥ. **udāradhīr** jñānāmbhonidhirūpaḥ. **svayam Indrārpitasvargarājyas** tadgurur bhūtānandabhug bāhyāntarasampatsampūrṇa iti yat tad arcanaphalam iti bhāvaḥ.

22 śīthilī J₃ J₄] śīṣilī D 29 arcane J₃ J₄] acane D

¹³Vgl. APTE, Appendix E, S. 53, dort: *dvirbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati*.

**caritram tasya kiṃ gaṇyaṃ yenāpi Kavinecchayā
mṛtāḥ saṃjīvitā daityā ucchvāseneti śuśruma**

2.16

caritram iti. **Kaviḥ** Śukro daityaguruḥ. **ucchvāsenā** phūtkāramātrena. **iti śuśrumeti** · āgama-
gamyam etat sarvam iti tadekaśaraṇatvam apy asyārthasya sūcayati paro'kṣe hy arthe ·
5 āgamasyaiva prāmāṇyāt. anumānādikam tu paro'kṣārthasāadhanam api pratyakṣapūrvakam eva:
*tatpūrvakam trividham anumānam*¹⁴ iti hi sūtrakāraḥ. sāmānyato dṛṣṭākhyam¹⁵ cānumānam
nāmaniruktyaiva tājātīyam ity alam avāntaraprasaṅgena. **śuśrumeti** pūrvottarasambandhaḥ.
tattvam ca madhyapāṭhāt.

Vasiṣṭhasyāpi paramānandamagnasya tasya hi

10 **kiṃ vācyaṃ yatkrpāpātraṃ Raghavas te 'dhunāpy alam** 2.17

Vasiṣṭhasyeti. paramānandamagnatvam ca siddhāntavāditvāt. **yasya** Vasiṣṭhasya guror
dayāpātrībhūtā Raghavo Raghuvamśyā **adhunāpy** asminn api sarvamalāvahe kalāv api.
alam iti · **alam** arthayogyāḥ:

*alam bhūṣaṇaparyāptiśaktivāraṇavācakam*¹⁶ ity Amaraḥ.

15 tataś ca bhūṣaṇabhūṣitāḥ sarvatas tṛptāḥ śaktimantaḥ śatrunivāraṇakāś ceti phalitam.

**Bharadvājo 'pi sa muniḥ sadā yan mānanāparaḥ
mānanīyo muninām san maṇḍale rājatetarām**

2.18

mānanā mananābhyāsaḥ. **muninām pūjanīyaḥ san** maharṣimaṇḍale **nitarām rājate**. tan-
madhye 'sāv apy ekam padaviṃ bhajate · ity arthaḥ.

20 pratijñātam arthaṃ nigamayati: **ata** iti.

**ato mahad aṇv api vā karma kiṃcit karoti yaḥ
teneśam ādāv uddiśya kārya ārambha īdṛśaḥ**

2.19

uddiśya nāmamātreṇoddiśya. **īdṛśaḥ** · mahadaṇukarmalakṣaṇaḥ. tatra mahattvam aṇutvam ca
karmaṇaḥ phalato bodhyam.

25 itthaṃ cedaṃ phalitam ity āha: **na kāmānām** iti.

na kāmānām avasaro bahir deyaḥ kathaṃcana

15 sarvatas J₃ D] sarvaṃtas J₄ 2.18b mānanā J₃ J₄ D schol.] mananā J₁ 2.19c uddiśya J₁ J₄ D]
uddiśya J₃

Anm. zu 2.19, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben
4–7 (◡ – ◡ ◡ ◡) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. STEINER 1996.

¹⁴Gautama: Nyāyasūtra, Ed. JOŚI 1,1.5. ¹⁵Vgl. Gautama: Nyāyasūtra, Ed. JOŚI 1,1.5, dort: *sāmānyato dṛṣṭam*
ca. ¹⁶Amarakośa, Ed. SARDESAI 3.3.252ab.

yathā bāhyāntarāṇaṃ hi hr̥ṣīkāṇaṃ samudbhavaḥ**2.20**

kāmānāṃ aihikāmuṣmīkāṇāṃ. īśvarārpaṇapūrvam sarvā vyavahāravartanī vartayitavyeti bhāvaḥ. kāmāvasaradāne 'nartham āha: **yatheti**. **samudbhava** iti tadvr̥ddhyā tadvaśī-bhavanenānarthasvabhārasampātaḥ.

- 5 kāryakāraṇaśrīkhalābandhena sādhitam arthaṃ draḍhayati: **tatheti**.

tathā budhaiḥ samādheyaṃ kāmānāṃ tānavaṃ yathā**yathā ca tānavaṃ teṣāṃ tathaunnatyam hi tatpade****2.21**

samādheyaṃ samāhitair bhāvyaṃ. **tānavaṃ** śaithilyaprāyatvam **aunnatyam** dārḍhyam iti samādhānaphalaṃ kāmātānavaṃ tatphalaṃ parapadadārḍhyam. tānavena ca dārḍhyam iti

- 10 śabdārthamūlo virodhaḥ pāryantikas tv avirodhaḥ sphuṭa eva.

abhīpsitam arthaṃ punaḥ punar hr̥di samāviśatīti cūrṇamānaḥ punar apy āha: **vicāraṇīyam** iti.

vicāraṇīyam vibudhair vimṛṣyāpi punaḥ punaḥ**kāmanānāṃ samūlaṃ ca vināśaḥ syād yathā dhruvam****2.22**

- 15 kiṃ **vicāraṇīyam** ity āha: **kāmanānāṃ** iti.

samūlaṃ vināśa¹⁷ iti pratijñāsiddhaye mūlaṃ nirūpayati: **antarīti**.

āntarī vāsanā mūlaṃ teṣāṃ tanmūlakartanāt**akāmaḥ san naraś citraṃ sakāmaḥ syāt pare pade****2.23**

anubhūtārthaviśayānuvedho **vāsanā**. sā ca **kāmanānāṃ mūlaṃ**. yāvad dhi sukhādisādhana-vastvanuvedho na syāt tāvat kathaṃ tadviśayānudhāvanaṃ syād iti vāsanaiva mūlaṃ

- 20 **kāmānāṃ**. tataś ca **tanmūlakartanāt** · vāsanārūpamūlacchedāt. **naro** manuṣyo 'kāmaḥ **san pare pade** paramārthasatye vastuni **sakāmaḥ** · tatprāptyarho bhavet. **akāmaḥ san sakāma** iti ca citradyotikam.

tanmūlakartanopāyakathanapūrvam janānāṃ mandabhāgyam śocamāna āha: **tanmūleti**.

- 25 **tanmūlakartanopāyo 'cintateṣāṃ nigadyate**

9 dārḍhyam em.] dārḍhyam J₃ J₄ D

Anm. zu 11 cūrṇamānaḥ: Zweifelhafte, lies: cūrṇayamānaḥ? **Anm. zu 2.22b** vimṛṣya: Synonym zu vimṛṣya gebraucht; vgl. Wortschatz → marṣ. **Anm. zu 2.23b** teṣāṃ: Zu erwarten wäre nach 2.22c: **kāmanānāṃ** und der gleichlautenden ersten Erklärung im Kommentar das genuskongruente und metrisch gleichwertige **tāsām**; doch hat der Autor hier wohl **kāmānāṃ** wie in 2.21b und weiter unten im Kommentar **vāsanaiva mūlaṃ kāmānāṃ** im Sinn gehabt.

¹⁷Vgl. 2.22cd.

svādhīnā sā tv aho vyartham nirmittam hatā janāḥ**2.24**

eteṣāṃ kāmānām. tac ca **tanmūlaṃ** vāsanārūpaṃ mūlam. **niḡadyata** iti Vyāsādibhiḥ · yathoktam:

*na kiṃcid api cintayed*¹⁸ iti.

- 5 **sā** · iti · **acintā**. **nirmittam** iti svādhīnatvād upāyasya bāhyanimittānveṣaṇaprayāsābhāvāt. **hatā** naṣṭāḥ.

itthaṃ vidhivākyaikalpaṃ śikhāsthānīyaṃ vākyaśaṃdarbhaṃ saṃdr̥bhyaṇyārthavādavākya-kalpaṃ śekharasthānīyaṃ vākyaśaṃdarbham udāharaṇīkaroti: **atrāpīti**.

atrāpy udāharantīmam itihāsaṃ purāṇanam**Khalapūr madhyadeśīyo rājā yatra hi varṇyate****2.25**

10

tatra prasiddhasādharmyāt sādharmyavaidharmyābhyāṃ dṛṣṭāntavacanam udāharaṇam ity udāharaṇalakṣaṇam. sādharmyavaidharmyābhyāṃ vyāptigrahaṇasthānaṃ dṛṣṭāntaḥ. sāhacaryaniyamaś ca vyāptiḥ. tatra sādharmyād dṛṣṭāntavacanenodāharaṇasiddhau vaidharmyadr̥ṣṭāntas tadvaiparītyena svayam ūhānīyam ity abhiyuktaiḥ prāyeṇa

15 sādharmyodāharaṇam eva svīkriyate · iti na tadakathane sādhyādār̥dhyam śaṅkyam iti sādharmyeṇa vyāptisthānaṃ saṃsthāpayati: **Khalapūr** ityādinā. **madhyadeśīya** ity anena samyannītivartanīcanaṭvam asya sūcayati.

iti kathāpīṭhabandhaṃ vidhāya kathāṃ prastāvayati: **madhyadeśe** · iti.

madhyadeśe nṛpālo 'bhūt Khalapūnāmadheyakaḥ**ya eko 'pi sthito bhūmau kīrtimūrtir dive 'vasat****2.26**

20

madhyadeśa ity anenĀryāvarto lakṣyate. **Khalapūr** iti nāmadheyaṇāpy asya nītivartanī-caturatvaṃ bodhyam. tathā hi khalān punāti samyagdaṇḍanītyeti **Khalapūḥ** · duṣṭa-damanodyatamatiḥ. tattvam eva sādhayati: **ya eka** iti. **eko** 'sahāyo **'pi** vyavahāravartanyāṃ **dive** svarādaḥ loke sa dvitīyakīrtiśāro **'vasat**. svargādāv api gītakīrtir ity arthaḥ. **divaśabdo**

25 'danto 'py asti yathā divaukasa ity atra.

sa jātu durnayaṃ kaṃcid uddiśyājñaptavān bhaṭān**daṇḍyasthānam asau nītvā prājanair daṇḍyatām iti****2.27**

sa iti. **jātu** kasmīṃścid dine **kaṃcid durnayaṃ** durdāntaṃ madoddhatam atikrānta-vyavahāravartanīm anyāvadhyoktyārūḍhāparādham **uddiśya bhaṭān** vetraprājanādihasta-

2 tanmūlaṃ J₃] tanmūlaṃ tanmūlaṃ rep. J₄ D 7 āpyā J₄ J₃^{P.C.}] āthā D

Anm. zu 2.25c Khalapūḥ: Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḥalīfa*.

¹⁸Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.25d.

daṇḍādhikāripuruṣān **asau** durnayo velāyāṃ matsaṃmukhaṃ **daṇḍyasthānaṃ nītvā prājanair daṇḍyatām ity ājñāpayāṃ āsa.** daṇḍam arhati **daṇḍyaḥ** · āgaskārī teṣāṃ **sthānaṃ** daṇḍaśālā. idaṃ ca sāmketikaṃ nāma. tena daṇḍam aprāptānāṃ tatraivonmocaṇādi-pūrvam pāritoṣikādikam api tatra kriyata eveti na kiṃcid avadyam. **prājanaṃ** tottram. yadi tu
 5 prājanaśabdo gotāḍanadravya eva rūḍha iti kathyate tadā kaśābhir iti pāṭhyam.

sa ca saṃmukham ānīto rājñay ācukruṣe bhṛśam

bhṛtyāṃś cāśliladānādibhṛtyā bhṛśam athārcicat

2.28

sa ceti durnayaḥ. **rājñe** · **ācukruṣe** iti cchedaḥ. *krudhadruherṣyāsūyārthānāṃ yaṃ prati kopa*¹⁹
 iti caturthī karmaṇi. **bhṛśam** iti śabdato 'rthataś ca bāhulyoktiḥ. **bhṛtyān** daṇḍahastān. **aślila-**
 10 **dānādikam** eva **bhṛtir** daṇḍavetanam tayāpūjayat. teṣāṃ anucitāślilādikam bahv eva vidadha
 ity arthaḥ.

tataś ca: **śīrṇetyādi.**

śīrṇaprāyair gatacchāyair aikṣi bhṛtyair nṛpas tv asau

unmocyatām viharatām svecchayety avadan nṛpaḥ

2.29

15 **unmocyatām** rajjvādibandhanebhyaḥ. tataś ca **svecchayā**sau **viharatām**. atra ca · **asau** śānta-
 cittaḥ · niṣkāmakarmā parārthaṃ karmavyavahāravartanīm vartayitum pravṛttaḥ. daṇḍyānāṃ
 ca daṇḍadhāraṇāt paralokaśuddhiḥ. adaṇḍyānāṃ ca parābhiyogonmocaṇād iha lokaśuddhiḥ.
 svayaṃ ca nirapekṣaḥ puṇyāpuṇyobhayasaraṇivyatikrānto madhyasaraṇyārohonmukhaḥ.
 anena ca kupātreṇa krodhotpattinimittam prāpito yadi daṇḍayet tat svārtham asya daṇḍa-
 20 dhāraṇam iti madhyasaraṇibhramśaḥ syāt. tathā ca sakāmacittatvād anarthabhājanam bhaved
 iti tenāsav unmocita iti bhāvyaśayaḥ.

itthaṃ gate ca sarve te rājājñāvaśavartinaḥ

tathā cakruḥ sa conmatto vijahāra nijecchayā

2.30

itthaṃ gate jāte sati. **sa** ca daṇḍyaḥ. **unmattaḥ** pāpamūḍhabuddhiḥ.

25 **athādhikṛtakṛtye ca ślathībhūte rahasyavit**

jānubhyāṃ dharaṇīm gatvādhyakṣaḥ ko'pi jagāda tam

2.31

kuśalaṃ te mahārāja dvāpareṇākulo 'smy aham

5 gotāḍana J₃ J₄] ...āḍana l. n. D **2.28d** athārcicat J₃ J₄ D] apūjayat J₁ 8 druhe em.] druhyo J₃,
 druhye J₄ D **19** daṇḍayet J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] danyayet J₄^{a.c.} D **2.31b** vit J₁ J₃ D schol.] cit J₄

Anm. zu 5 iti pāṭhyam: Im Gegensatz zu der sub 10.3 vom Autor so vorgeschlagenen Lesart, kann *kaśābhir* metrisch nicht anstelle von *prājanair* im Haupttext stehen.

¹⁹PĀṆINI 1.4.37.

viśvāso mayi cet te syāt kiṃcit pṛcchāmi dehi śam**2.32**

atheti. **adhikṛtakṛtye** nyāyavyavahāre ślathībhūte labdhāvasaratvāt kiṃcicchānta-
prāye. **rahasyavid** avasaravedī. **dvāparaḥ** saṃśayaḥ. **viśvāso** mamatābuddhir hitāśaṃsy
ayaṃ mameti buddhiḥ. **dehi śam** iti bhṛtyānāṃ prabhuṣu vāgyavahāraucityakathanam.
5 **jānubhyāṃ dharaṇiṃ** gatveti śarīraceṣṭaucityakathanam.

**sa cākūtarahasyajñāḥ smitvovācātha taṃ prabhuḥ
abhayaṃ kathyatāṃ samyag yena dolāyitaṃ manah****2.33**

sa ceti. sa ca rājākūtarahasyajño 'ntarāśayābhiprāyajñāḥ. kim asya posphurīti · iti viśeṣajño
jñātataadabhiprāyaḥ. jñātābhiprāyatvād **eveṣad dhasitvovāca. abhayaṃ** te dattam iti śeṣaḥ.
10 **ataś ca yena** saṃśayena te **mano dolāyitaṃ** doleva vyavasthitaṃ tat **samyāṃ** nirbhayaṃ
kathyatāṃ dhiyi kalpitaṃ vācā sphuṭaṃ nigadyatām.

**pṛcchāmi te mahārāja durmukhasyāsyā kruśyataḥ
raktākṣasyāparādho 'sau prācīno 'pi layaṃ gataḥ****2.34**

pṛcchāmīti. raktākṣasyeti krodhānubhāvakathanam. **prācīna** iti yena daṇḍyasthānaṃ
15 **prāpitaḥ. layo** nāśaḥ.

**daṇḍadvaiguṇyam āpanno 'py uta pūrvāparādhataḥ
mukto 'sau ko 'tra hetur vā nītiḥ kā vā kathaṃ sthitiḥ****2.35**

daṇḍeti. prācīna ekaḥ · dvitīyaḥ krodhākrośanalakṣaṇaḥ · iti **daṇḍadvaiguṇyam āpanno 'py**
asau yat pūrvāparādhato 'pi muktas tatra **ko hetuḥ**. atha vā hetvabhāve · iyaṃ **kā nītiḥ**.
20 **hetur na** labhyate rājanītes tu rājāna evābhijñāḥ. yad āha Bhāraviḥ:

*nisargadurbodham abodhaviklavāḥ
kva bhūpatīnāṃ caritaṃ kva jantava²⁰ iti.*

atha vā hetuḥ kaścid astu nītir vāpi kācanāstu. paraṃ tv idṛgyavahāro 'narthāyaivety āha:
kathaṃ sthitiḥ. sāmānyenokter ayaṃ bhāvaḥ: daṇḍyānāṃ daṇḍākaraṇe kathaṃ rājayasthitiḥ
25 **prajāsthitīś ca syāt. maryādā vā. na prajā rājñe karaṃ** dadyus tadabhāve ca tāsāṃ api viśirṇa-
prāyatvaṃ rājño 'pi ca.

**nirvarṇya rājā provāca satyam uktaṃ paraṃ tu me
tarko yaḥ sthāpitaś citte taṃ niśamya kṛtī bhava****2.36**

3 hitāśaṃsy J₃] hitāśasy J₄ D 2.33d dolāyitaṃ J₁ J₄ D] daulāyitaṃ J₃ 2.34c 'sau J₃ J₄ D] so
J₁^{a.c.}, mo J₁^{p.c.}

Anm. zu 2.34, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [sy]a kṛ[u] als kurze Silbe.

²⁰Bhāravi: Kirāṭarjunīya, Ed. DURGĀPRASĀD 1.6ab.

itthaṃ sa **rājā nirvarṇya** niśamya **prakarṣeṇa** nyāyopetam **uvāca**. **tarka** ūhāpohalakṣaṇaḥ. **niśamya** śrutvā. **kṛtī bhava** kṛtakṛtyo niścayavān bhava.

tad evāha: **paraṃparāgateti**.

5 **paraṃparāgatā yāsau pālyā rājyasthitir mama**
niṣkāmacetās tad imāṃ pālayāmi mataṃ mama 2.37

yāsau pitṛparaṃparāgatā rājyasthitir mama pālyā jyeṣṭhānumatatvād avaśyapālaniyā na tu svecchayā vikṣepaprāyavāt. tāṃ **niṣkāmacetā** naiṣkarmyasiddhim avāptukāmaḥ **pālayāmīti mama matam**.

10 **itthaṃ gate na kiṃcin may aihikāmuṣmikaṃ bhayam**
dhanyo 'smi kṛtakṛtyo 'smiśāṅghripadmarajo'rcanāt 2.38

itthaṃ gate · iti niṣkāmacetaskatvāt. **me** mama. **aihikāmuṣmikaṃ bhayam**: aihikaṃ pāralaukikaṃ ca bhayam. **na kiṃcit** kāmahetukatvād ubhayasya. īśvaraprasattaye sarvakāmānāṃ tadarpaṇād **dhanyo 'smi kṛtakṛtyaś cāsmi**.

tathāpi parārthaṃ pravṛttasya tava daṇḍadhāritvam ucitam evety atrāha: **yac cāpīti**.

15 **yac cāpi daṇḍadhāritvaṃ mamaitac cāgatena hi**
anena rodhitam samyañ nirṇayaṃ śṛṇu vacmi te 2.39

satyaṃ daṇḍadhāritvaṃ mamocitam eva parārthatvāt. tathāpi tatrātrāntare 'tīvānārtha-hetutvam ity āha: **āgateneti**. **anenāgatena** daṇḍyena **rodhitam** niruddhaprasaraṇaṃ kṛtam. tatra hetuḥ: **samyag** iti.

20 **aparādhānusāreṇa yadā daṇḍodyato 'smy aham**
ākrośatā tadānena cittam vyatyayitam mama 2.40

aparādheti. **vyatyayitam** avaśyakāryadaṇḍaparāṇmukhaṃ kṛtam.

daṇḍadvaiguṇyam āpto 'pi mayā conmocitas tu yat
svārthaṃ me syād idam buddhvā kṣamitvonmocito 'sty ayam 2.41

25 prathamam paro'kṣam aparādhī. samprati samṃmukham apy anucitakaraṇād **daṇḍadvaiguṇyāptiḥ**. mayy aparādhitvād adhunā daṇḍadhāraṇaṃ **svārthaṃ me** na parārthaṃ iti **buddhvā** vivicyāyam **unmocitaḥ**. **unmocita** iti paunaruktyaṃ bhagavatkrpāsamjātabuddhi-vivaśatvena sambhramaṃ sūcayati.

tathā hīty āha: **āpāta** iti.

**āpāte 'muṃ daṇḍayitum udyamyātha dhiyā svayam
hāsau niṣkāmatā dūre 'tyantāsaktatvam eva me
bhaved iti vicintyāśu vihitam mama ceṣṭitam**

2.42

5 **āpāta** ārambho vivekāvasthā. **udyamya** caṇḍadaṇḍo bhūtvā. **dhiyā vicintya** yac **ceṣṭitam** ayam unmocita iti yat tad **vihitam** eva vidhisambaddham eva. tad eva ceṣṭitam vicārapūrvakam anuvadati: **hā** · iti. **asau** mayā svīkṛtā **niṣkāmatā** naiṣkarmyasiddhir **dūre** 'stu tyaktaiva seti na kevalam yāvad **atyantāsaktatvam bhaved** iti.

uktam evārthaṃ viśadayati: **tathā hīti**.

**tathā hīśvaratoṣārthaṃ yatno 'bhūn me 'py aharnīsam
ākṛtyā tv anayā dūre sa tv anartha ihādhikaḥ**

10 2.43

īśvaratoṣārthaṃ svayam akāmatayā. **tuḥ** punar **anayākṛtyā** svārthadaṇḍadhāraṇena **sa** naiṣkarmyayatnaḥ. **dūre** tadāśāpi nāstīty arthaḥ. param **tu** · **adhiko** 'nartha iti vaiṣamyam.

idānīm kāmivṛttāntavarṇanena naiṣkarmyasiddhim adhikayati: **yaḥ kaścanyādi**.

**yaḥ kaścana sakāmo 'taḥ puṇyamārgāt sa dūritaḥ
parāgāsyo vibhor asmād bhājanam duḥkhasaṃtateḥ**

15 2.44

yato **yaḥ kaścana** loke vihitāvihitakārī **sakāmaḥ** kāmavāsanātucchāsayāḥ **so 'taḥ puṇya-**
mārgād īśvaraprasattilakṣaṇād vihitāvihitatadubhayaprāptivilakṣaṇān madhyamamārgād
dūritaḥ · dūribhūtaḥ. ata eva **parāgāsyaḥ** · bahirmukho 'smāc ca **vibhoḥ** parānmukhaḥ. atha
ca **parāgo** rajaḥ kardamam iti yāvat paṅkāṅkitamukhaḥ. **duḥkhasaṃtateḥ pātraṃ** syāt.
20 karmānugūṇyena devo vā manuṣyo vā paśvādīsthāvarānto vā sarvathā duḥkhabhājanam.
kṣayātīśayayuktatvād eva bhūyasyāpi duḥkhatvāt.

**sa caitadgāḍharoṣotthavākśuṣkendhanadīpitaḥ
pracaṇḍaḥ krodhacaṇḍālanindyāgnir mām dāhen na kim**

2.45

25 **sa ceti. etasya** daṇḍasya **gāḍharoṣotthā** yāsau **vān** niṣṭhuravāṇī saiva **śuṣkendhanam** tena
dīpitaḥ prajvālitaḥ · madīyaḥ **kaṭhorakrodhacaṇḍālanindyāgniḥ** kim **mām na dahed** api
tu bhasmikuryād eva.

kim ca na kevalam īśvaraparānmukhatvam²¹ evāpi tu pratijñātārthānirvāhān narakapāto 'pīty
āha: **svīkṛtam** iti.

2.42c hāsau J₃ J₄ D] hāso J₁ 2.42f vihitam J₃ J₄ D] veditam J₁ 4 caṇḍa J₃^{a.c.} J₄ D] daṇḍa J₃^{b.c.}

2.43a ārthaṃ J₃ J₄ D] āthaṃ J₁

Anm. zu 21 bhūyasyā: Zweifelhaft, lies: bhūyasā? bhūpasyā[pi]?

²¹Vgl. 2.44.

**svikṛtaṃ yan mayā karmesārthaṃ tadbhramśato 'sya me
na kathaṃ niraye pāta iti buddhyāvito 'smy aham**

2.46

tadbhramśataḥ svikṛtārthaparityāgāt. **asya me** · iti buddhibodhādhikāriṇaḥ. **niraye** narake. **iti buddhyāmātyenāhaṃ** pātonmukhaḥ sann **avito** rakṣitaḥ pālito **'smi** · iti buddher idaṃ
5 māhātmyam iti buddhim eva ślāghate · **iti buddhyāvito 'smīti**. atha **vāvitaḥ** prīṇito bubhukṣā
mama sarvato yato nivṛttety arthaḥ.

etad eva draḍhayati: **tathā ceti**.

**tathā ca kāmajāreṇa yadeṣad darśitaṃ mukham
tadāsau prakṛtir dūram eti sādhvīva śītalā**

2.47

10 **kāma** evābhilāṣamātreṇāpi mālinyotpādakatvāj **jāra** upapatis tena · **iṣad** iti duṣṭatvāt sabhayaṃ
vivekāl layāśaṅkayā. **tadāsau prakṛtiḥ** sauśīlyalakṣaṇā naiṣkarmyasiddhir **dūram eti**. yato
'sau **śītalā** samahitakāriṇī kāmāprasaktaḥ ca rāgaḍveśasattvāt kutaḥ śītalatvam. atra dṛṣṭāntaḥ
sādhvīveti. sā ca śītalā jāramukhadarśanenaiva dūram eti.

uktam arthaṃ saṃkalayati: **ittham iti**.

15 **ittham citte 'vadhāryaṃ te 'mṛtakalpaṃ vaco mama
īdrṅkriyāyāḥ karaṇāt tyāga evauciti parā**

2.48

īdrṅkriyā paraiḥ kartavyatayā kathitāpi paraṃ tu viveke kriyamāṇe · **aucity** eṣā yat
tyājyaiveti.

nanv ativedaṃ sāmkaṭyam āpatitaṃ yat karmaṇām api phalādātṛtvam dvaiguṇyadaṇḍaprāptāv
20 api sarvathā mokṣo 'sya saṃjāta iti citraṃ vivekacaritraṃ citratarāś cedrgvivekīty āśaṅkya
samarthayati: **anena tv iti**.

**anena tv īdrṅpāko 'nubhāvyaḥ kalpāntarair api
na kadācid vilīyete ubhe sukrṭaduṣṛte**

2.49

25 **tuḥ** śaṅkitasamarthanapakṣe. **īdrṅpākaḥ** karmaphalaṃ **kalpāntarair api cānubhāvyaḥ**
sākṣāt prāpyaḥ. atra hetubhūtam arthāntaranyāsam āha: **na kadācid iti. vilīyete** phalam a-
dattvā madhye bhraśyataḥ. etannibandhanatvāt trilokīracanāyā etadvilayane saiva na syāt.
kadācid iti sarvathāpy avilayanam uktam · yato jñānāgnidīptaśīkhayāpi nāsya vilayaḥ.
yenedaṃ tad hi bhogata²² ity abhiyuktokteḥ.

3 ādhikāriṇaḥ J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] ādhikāriṇaḥ J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D

Anm. zu 2.49, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Silben 2–7 durgehend metrisch lang sind. Dies entspricht weder der Normalform noch einer bekannten Variante; vgl. STEINER 1996. **Anm. zu 2.49d ubhe sukrṭaduṣṛte:** Dieses Strophenviertel entspricht Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 2.50a.

²²Kiraṇatantra, Ed. GOODALL 6.20d.

phalitam āha: **tasmād** iti.

**tasmāt sadāvadheyaṃ tu viduṣā bhūtim icchatā
avadhānadhanā martyās tad-hīnāḥ paśavaḥ smṛtāḥ** 2.50

viduṣā vivekinā **svarūpavibhūtim icchatā**. **tasmād** dhetoḥ **sadāvahitena bhāvyam**.
5 **atrārthāntaram** nyasyati: **avadhāneti**. **tad-hīnā** avadhānahīnāḥ.

anavahitāñ śocamāno 'vadhānotkarṣaṃ sūcayati: **paśubhya** iti.

**paśubhyo 'py adhamās te vā sa karmakṣapaṇo yataḥ
te tadarjanasaṃsaktāḥ kathaṃ te syur viṣāṇinaḥ** 2.51

adhamatvam eva sādhayati: **sa** iti. **sa** paśur **yatas** tena paśujanmanā **karmakṣapaṇo**
10 **bhāvisaṃcayābhāvāt**. tadaiva tasya paśutvaṃ nānyadā. ye tv avadhānahīnās **te tadarjana-**
samsaktāḥ paśutvaprāptihetukarmārjanasaṃsaktā bhāvipaśubhāvā iti mahad antaram anayor
ity arthaḥ. ataś ca **te kathaṃ viṣāṇinaḥ** paśavaḥ paśvādhikyāt. atha ca **kathaṃ te viṣāṇinaḥ**
śṛṅgiṇaḥ paśvabhijñānasahitāḥ. yena taddarśanena kadācin mahānubhāvānugrahabhājanatā-
sāmpattyā tanmokṣo bhavet tad abhijñānam api teṣāṃ nāstīty arthaḥ. śṛṅgapuccharahitās te
15 paśava ity arthaḥ.

avāntaravākyasārasamuccayam āha: **tasmād** iti.

**tasmād daṇḍyo na rājānaṃ jātv adṛṣṭyā vilokayet
karmaṇāṃ niṣkṛtiḥ sā hi laghitāmutra kauśalam** 2.52

ayam atrārthaḥ: daṇḍyasthānaṃ prāpto **daṇḍyo** mām ayaṃ nirghṛṇo haniṣyatīti **na jātv** eva
20 **rājānaṃ krūradrṣṭyā vilokayet**. yato yāsau daṇḍacaryā rājñā vidhiyamānāsau **karmaṇāṃ**
avaśyabhogyānāṃ **niṣkṛtiḥ** prāyaścittaṃ tataś ceha **laghitā** laghvīkṛtā ced **amutra** para-
loke **kauśalam** lokānantaṃ nirargalatvaṃ ca sallokānām. prāyaścitte cākriyamāṇe 'ṇv api
kalmaṣaṃ bahūbhavatīti yena tasya na kadācanāpi nāśaḥ. tīrthādisevā hi pāpakṣālanāya.
tatraiva pāpam ācaratāṃ kuyonyānantaṃ iti daṇḍavelāyāṃ pāpaniṣkṛtirūpāyāṃ tatra krūra-
25 drṣṭyavalokanam atīva duḥkhadam iti bhāvaḥ.

**iti rājamukhodgītāṃ pītvāsau vāksudhāṃ nataḥ
viśuddhasattvo nitarāṃ babhūva vipulāśayaḥ** 2.53

asau **vipulāśayaḥ** · **viśuddhacitto** nivṛttasaṃśayo **nitaraṃ** niḥśeṣaṃ **babhūva**.

**itthaṃ vicintya matimān dṛḍham uttamāpter
hetuṃ suśilitajanaḥ parayā prakṛtyā** 30

2.51d syur J₃ J₄ D] sya J₁ 11 ārjana em.] ājana J₃ J₄ D 22 cākriyamāṇe em.] cakriyamāṇe J₃ J₄ D

saṃsthāpya kīrtim atulām avinaśvaro 'nte

tatsthānam āpya na punaḥ sa bhaved anarthī

2.54

ḍṛḍham avicālyam. ante prārabdhasamāptau. tatsthānam puṇyāpuṇyobhayottirṇam.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyām sauśīlyākhyam dvitīyam ratnam 2.

5 iti śrīVīraratnaśekharaśikhāprabhāyām Padasaṃketākhyāyām dvitīyā prabhā 2.

2.54a ḍṛḍham J₃ J₄ D schol.] halam indis. J₁ 4 sauśīlyākhyam J₃ J₄ D] om. J₁

Anm. zu 2.54, Metrum: Vasantatilaka.

باب سیوم

«در دعا»

و آن عرض نیازست به درگاه الهی و درخواستن مرادات از فیض فضل نامتناهی و هر صاحب دولتی را که کلید دعا به دست آید هر آینه به وعده «أَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ»، دَرِ اجابت به روی وی گشاده می شود و دعا یا برای تحصیل منفعتست یا برای دفع مضرت و سلاطین را از هر دو نوع چاره نیست. یکی: جرّ منافع که نظام مملکت و قوام سلطنت است و هر آینه آن را به زاری و نیاز از حضرت غنی کارساز درخواست باید نمود تا به فراغت بر سریر ابهت متمکن توان بود. شعر:

(۳.۱) در مسند نازکی نشیند به مراد آن کس که ره نیاز بر دل بگشاد

دوم: دفع مکاره و مضار که آن هجوم خصم و غلبه دشمن باشد یا بلاهای دیگر چون آلام و اسقام، آن نیز جز به تضرّع و بُکا و زاری و دعا مندفع نگردد، چنانچه حضرت مولوی در مثنوی معنوی فرموده:

(۳.۲) ای که خواهی کز بلا جان و آخری جان خود را در تضرّع آوری
کین تضرّع را بر حق قدرهاست وان بها کانجاست زاری را کجاست
با تضرّع باش تا شادان شوی گریه کن تا بی دهان خندان شوی
ای خوش آن چشمی که آن گریان اوست وی همایون دل که آن بریان اوست
آخر هر گریه ما خنده ایست مرد آخر بین مبارک بنده ایست

در اخبار آمده است که دعای پادشاه عادل مستجاب است. هر تیر دعا که سلطان عدالت شعار بر کمان امکان نهاده به شصت دُرست بگشاید، به هدف اجابت و نشانه استجاب می رسد. آورده اند که در شهری از بلاد اسلام چند شبانه روز باران می بارید به مثابه ای که کارها بر مردمان دشوار شد و راه آمد شد فرو بسته گشت. منزلها روی به ویرانی نهاد و دغدغه در خاطر خرد و بزرگ افتاد. جمعی از اهل تنجیم گفتند که: از نظرات فلکی استدلال می توان کرد که تمام این شهر به واسطه کثرت آب خراب خواهد شد. مردم دل از خان و مان برداشتند و جزع و فزع در خلایق افتاد، چون کار از حد گذشت و طاقت طاق شد، رجوع به سلطان کردند و او مرد عاقل و پاکیزه سیرت بود. اهل شهر را تسلی داد و خود به خلوت درآمد، روی نیاز بر خاک نهاده و گفت: بار خدایا همه خلق بر خرابی این شهر اتفاق کردند، تو قادری که تصوّر ایشان را باطل گردانی و آثار قدرت خود بر خلاف آنچه در خیالها می گذرد ظاهر گردانی. فی الحال باران منقطع شده آفتاب برآمد و این دلیل روشن است که چون پادشاه پاک اعتقاد بود دل او با رعیت راست باشد، هر دعا که درباره خود و ایشان کند به شرف اجابت اقتران می یابد.

(۳.۳) پادشاهی که نهاد از ره لطف بر سرت افسر شاهنشاهی
هر چه می خواهی ازو خواه که او دهدت هر چه ازو می خواهی

om śrīGaṇeśāya namaḥ. athādhunā *dainyākrandanam eva ceti*¹ yad uddiṣṭaṃ tṛtīyaṃ ratna-dvāraṃ tallakṣaṇodāharaṇābhyaṃ sphuṭīkartum avatārayati: **dvāraṃ tṛtīyaṃ** iti.

**dvāraṃ tṛtīyaṃ atha yad īśāsīḥprārthanā yataḥ
dainyavijñaptiḥ kāmasiddhis tasmād drutaṃ bhavet**

3.1

- 5 idam ca **dvāraṃ īśvarād āśirāsaṃsanātmakam**. tac ca yāvad dinākrandanena sa na saṃmukhīkriyate tāvat kathaṃ saṃbhaved iti **dainyavijñaptir** eva tanmūlam iti dinākrandalakṣaṇam evedaṃ tṛtīyaṃ dvāraṃ. pravṛttimūlaṃ prayojanam āha: **kāmasiddhir** iti. **kāmānām** abhiṣītānām **siddhiḥ** sampattis **tasmād** īśvarāc **chighraṃ bhavet**.

- 10 athāsya āgamaprāmāṇyena satphaladātṛtvoktyanantaram kartuḥ kṛtakṛtyatām cāha: **macchraddheti**.

**macchraddhā bhajatām phalaty avikalaṃ kāmān avaśyaṃ dṛḍhāñ
śrutvaivaṃ dṛḍhaniścayaḥ svaśayagāṃ vijñaptisatkuñcikām
kṛtvodghātītabhāgyakotṭasulabhām āpyātha satsampadam
niścintaḥ sutarāṃ paropakṛtaye jāgarti yaḥ so 'graṇīḥ**

3.2

- 15 **yaḥ** kaścid **evaṃ śrutvā** śrutito 'vadhārya **dṛḍhaniścayaḥ** · tatkālaṃ sampattāv asaṃpattau cāvicālyamanāḥ · **vijñaptir** dainyākrandanoktir eva **satī** sarvakūṭonmocayitrī **kuñcikā** yantra-mocanī tām **svaśayagāṃ** svahastagatām **vidhāya** tayā **codghātītam** unmocitaṃ yad **bhāgyam** satpuṇyaugha eva **kotṭam** tatra **sulabhām** **satsampadam** **āpya** prāpya svayaṃ **niścintaḥ** san kartavyāptavyayor abhāvāt kṛtārthaḥ san **paropakṛtaye jāgarti** samudyukto
20 bhavet **so** 'trāgraṇīr mukhyaḥ. prathamam gaṇanāyām asāv ekagaṇya ity arthaḥ. śravaṇa-prakāram āha: **macchraddheti**. idam īśvaramukhena śrutivacanam. **bhajatām** kāyavān-manobhir madekayogakṣemānām **mayi śraddhādarapratītir niścitaṃ pūrṇam** yathā syāt tathā **kāmāṃś** caturvargalakṣaṇān **phalati** niṣpādayatīti. tatra śrutiḥ: *śraddhābhaktidhyāna-yogād avehītyādiḥ*.² **śrutveti** prādhānyenopalakṣaṇam tena
25 *manmanā bhava madbhakto madyājī māṃ namaskuru*³
ityādismṛtir api grāhyā.

pratyakṣeṇa tatkālaṃ phalāprāptāv api nātrāviśvastena bhāvyam ity āha: **sā caiseti**.

sā caiśā dainyavijñaptir lābharāśīḥ susaṃcitaḥ

ante 3.1 śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J₁ **3.2d** jāgarti J₃ J₄ D schol.] jagarti J₁ **21** īśvara J₄ D] eśvara J₃

Anm. zu 3.2, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

¹ 1.70b. ² Kaivalya-Upaniṣad, Ed. RADHAKRISHNAN 2. ³ Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 9.34ab.

ihāmutropayogena tadāptyai jāgryād budhaḥ

3.3

- su · atīsayena **saṃcito** ’tisaṃbhṛto **lābharāsiḥ**. mūlātiriktaṃ dravyaṃ **lābhaḥ**. saṃcitasya cāvasara **upayoga** ity āheheti. **budhaḥ** kevalapratyakṣāṇavalambī **tadāptyai** lābharāśyāptyai **jāgryād** udyato bhavet. aihikopayogenātha vālpavāt tasyāmutrikopayogena ca tad aihikam
5 āmutrikaṃ vā kiṃcid api nāsti yad anena na labhyate · ity arthaḥ.

budhaviṣayopayogam uktvātha pratyakṣeṇa tatkālam api cāsyopayogāt sarvathā viśvāsāspadatvam āha: **atha veti**.

**atha vāpanivṛttyartham tām śrayen matimān dhruvam
tasyām aśeṣanātho ’sau vipadrāṣiṃ layaṃ nayet**

3.4

- 10 **āpado** bāhyāntarabhedena tāvad dvidhā tannivṛttyartham. **tasyām** iti nimittasaptamī. tasyām satyām ity arthaḥ.

ākūtasūcitam arthaṃ sākṣād āha: **ittham** iti.

**ittham trikālyām pratyakṣaparo’kṣāpadbharāpahā
ārtoktir īsvare kāmadhenuṃ lajjayate na kim**

3.5

- 15 tatra **pratyakṣāpado** drṣṭākhyāḥ. **paro’kṣāpado** ’drṣṭākhyāḥ. tadviśeṣaś ca bāhyāntaratvam. yāsāv **īśvaraviṣayārtoktiḥ** sā **kāmadhenuṃ** Surabhināmnīm devendramāheyaṃ **na lajjayate kim**. api tu lajjayata eva svargasthānām eva pratyakṣam eva kāmāsāadhanāt. iyaṃ tu sarvatra sthitānām pratyakṣaparo’kṣākāmāsāadhanāt tata utkarṣavatīti.

asyā eva sarvatra bhadrasthāne kṛtasthititvam āha: **buddhir** iti.

- 20 **buddhir eṣā buddhimatām nītir eṣā mahātmanām
atho viditavedyānām saṃvid eṣā svayaṃprabhā**

3.6

- etayaiva **buddhimantaḥ** sarvatra kāryaṃ sādhayanti · ity **eṣaiva** teṣāṃ **buddhiḥ**. na hy enām vinā buddhisādhyam kāryaṃ sidhyati. yathā buddhisādhyam kāryaṃ vidyāptiḥ. sā ca dainyāśrayaṇam vinā na kasyacit sidhyati. anauddhatyaṃ hi sarvāptihetuḥ · auddhatyaṃ
25 cānāptihetur iti **buddhimatām buddhir eṣaiva** namratālakṣaṇā. **mahātmanām** pratāpavatām buddhimadbhyo ’py atīsayavatām rājādīnām yā **nītiḥ** sāpy **eṣaiva**. upāyacatuṣkamadhye sāmna eva mukhyatvāt · iti sāmālakṣaṇā.

atho iti pakṣadvayavyatireke. alam anayoktyā bhavāsaktamatīnām prāpyayogakṣemānām. ye

3.3b lābha J₁ J₄ D] lobha J₃ 3.3d budhaḥ J₃ J₄ D schol.] budhaiḥ J₁ 3.6a eṣā J₁ J₃ D] eṣād J₄ 26 eṣaiva J₃^{p.c.} J₄] eṣai J₃^{a.c.} D

Anm. zu 3.6, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (◡ — — — ◡ ◡) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. STEINER 1996.

'pi kecit trptamatayaḥ prāptayogakṣemās ca paścimajanmāno **viditavedyāḥ** prasiddhās teṣām
api heyopādeyatayā sāḥsātḥtavedyānām yāsau **svayaṃprabhā** svaprakāśalakṣaṇā **saṃvit**
svarūpabodhaḥ so 'py **eśaiva** jayapraṇāmalakṣaṇatadutkarṣasvaprahvatālakṣaṇā. anyathā
sāpi saṃvin nakimcidrūpatvān mugdhaprāyā syāt. ayaṃ bhāvaḥ: nāyaṃ svarūpabodho
5 mahānubhāvāśayāvarjakaḥ. yathā:

*salile salilaṃ kṣīre kṣīram iva brahmaṇi layī syād*⁴ iti.

api tu:

*advitīyā api sadā tvaddvitīyā vayaṃ prabho*⁵

iti siddhoktyādvayasiddhāv api tadutkarṣasvaprahvatālakṣaṇasya dainyasyāṅgīkaraṇāc
10 charaṇatālakṣaṇā dainyoktir iti trividhadainyoktiśūnyā ye kecit te paramanindiyā ihāmutra ca
śocyā eveti tātparyam.

evaṃ sāmānyāsāmānyamahājanaviṣayatvenāsyā bhadradāyitvam uktam. tatra viṣaya-
sthāpanenaivānvayasyoktaprāyātvād iti taṃ parityajya dṛḍhapratītaye vyatirekamukhena
sādhayituṃ tāvad hetupūrvakaṃ pratijānīte: **ata** iti.

15 **ataḥ kadāpi kutrāpi naināṃ vismārayed budhaḥ**
etadvismaraṇenāho ko na bhraṣṭaḥ śubhāt padāt

3.7

sarvathāpi vimardasahatvād asyāḥ **kadāpīti** bhūtabhaviṣyadarthāvekṣaṇayāpi sampadvipat-
kālavekṣayāpi **kutrāpi** · iti sujanadurjanaprāyadeśe · **enāṃ** dīnoktiṃ **budho** 'bhijñō **na**
vismārayet.

20 vaidharmyeṇa hetugarbham arthāntaraṃ nyasyati: **etad** iti. **ka** iti sāmānyāsāmānyamahājana-
viṣayatvena sarvatvaṃ pūraṇīyam.

atrodāharaṇāni vyatirekamukhenāha: **tathā hīti**.

tathā hi śimhāsanabhāg aśeṣavibudhāgraṇīḥ

vismṛtātmā svayaṃ cEndro bhraṣṭo 'bhūd bahuśaḥ padāt

3.8

25 *śimhāsanaṃ ca tat// haimam*⁶ iti kośaḥ. **aśeṣavibudhāgraṇīr** iti sākūtam: viśeṣeṇa
svayaṃ budhyanti parāṃś ca bodhayantīti **vibudhāḥ** · teṣām **agraṇīḥ** · tadadhikārī prathamā-
gaṇyaḥ. **svayaṃ cEndraḥ** paramaiśvaryabhāk · **vismṛtātmā** san parameśvaradainyokter
abhimānārūḍhaḥ · **bahuśo** bahuvāraṃ tasmāt **padād bhraṣṭa** iti purāṇeṣu śrūyate.

atraiva dainyoktiphalasūcanapūrvam tadvismṛtiṃ dṛṣṭāntīkṛtya Nahuṣam udāharati: **sa cāpīti**.

13 sthāpanenai J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] sthāpanenenai J₃^{a.c.} J₄^{p.c.} D 29 dṛṣṭānti J₄ D] draṣṭānti J₃

⁴Abhinavagupta: Paramārthasāra, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI 51cd. ⁵Utpaladeva: Śiva-
strotrāvali, Ed. LAKṢMAṆA 1.6cd. ⁶Amarakośa, Ed. SARDESAI 2.8.32d–33a, dort: ... *śimhāsanaṃ tu tat//*
haimam ...

sa cāpi rājaśārdūlo Nahuṣo nāma vīryavān

adhyārūḍho ’pi svaḥsthānaṃ kṣaṇād bhraṣṭaḥ śuśoca ha

3.9

nāmeti prākāśye. **rājaśārdūlo** rājaśreṣṭhaḥ. manuṣyatve **’pi** svaḥpadādhyārohāt · yato **vīrya-vān** praśasyavīryabhāgī dainyoktisamāśrayeṇa **svaḥsthānaṃ adhyārūḍhaḥ** · Brahmādibhir
5 āgatya mānapūrvam adhikam ārūḍhaḥ · dainyoktivismṛteḥ Śacīm kāmaya māno maharṣinyak-
krto **bhraṣṭaḥ** sañ **śuśoca** **heti** prasiddham etat purāṇeṣu.

vismṛtiphalam na kevalam etad eva yat purāṇādiṣu paropakṛtaye · uddiśyate yāvad ativān-
arthāvaham avācyam apīty āha: **kiṃ vācyam** iti.

kiṃ vācyam paramāgryāṇām ye ’pi tadvismṛteḥ kṣaṇāt

phalaucitīm bubhujire yā jugupsāpadaṃ nṛṇām

3.10

10

paramāgryāṇām Viriñcādinām. **tadvismṛter** īśvaravismṛtes tatksaṇam eva tām phala-
yogyatām bhuktavantāḥ. **yā nṛṇām** api sarvathānindyacaritrāṇām **ghṛṇāspadam** dehendriya-
saṃkocahetuḥ. tatra Viriñceḥ Sarasvatyabhilāṣeṇa pañcamaśiraśchedaḥ · Jvālālīṅge vā · upari
gamanenāsatyakathanena pūjānarhatvam · Viṣṇoś ca daśavatāraccāritrye tad-hastamardanam iti
15 purāṇaikaśaraṇam idaṃ sarvam.

itthaṃ prādhānyena sāttvikasṛṣṭes tadvismṛtiphalam ādāv uddiśya yā ca kācid rājasatāmasa-
sṛṣṭis tām api vismṛtyāptatadanugūṇaphalām uddiśati: **anye ’pi** · iti.

anye ’pi kecit taccintāttatrilokījayā api

Rāvaṇādyāḥ kathāśeṣā abhūvan vismṛteḥ kila

3.11

20

tad iti tasyeśvarasya **cintayātto** grhītas **trilokījayo** yais tathāvidhā **api Rāvaṇādyāḥ** punas
tadvismṛteḥ kathāśeṣā abhūvan. āsid Rāvaṇa ityādiḥ kathyate. na tu saṃprati sattāvanta ity
arthāḥ.

bhāvārtham āha: **itthaṃ** iti.

itthaṃ saṃcintya matimān ūrdhvādharagatīr bahūḥ

anāthoktyā divārātrau tam eva śaraṇaṃ vrajet

3.12

25

tatsmṛtiphalam ūrdhvagatayaḥ · tadvismṛtiphalam cādharagataya iti **saṃcintya**.

atra prakṛtārtham āha: **evam** iti.

16 rājasa J₃] rājama J₄ D tāmasa J₃] tāmama J₄ D 21 sattā J₄] santā J₃ D

Anm. zu 3.9, Metrum: Anuṣṭubh. Das dritte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben
2–7 (— — — — —) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. STEINER 1996.

**evam dṛḍhapramāṇais tu sthitāpy eṣā nirantaram
mṛdūktiḥ sarvagā tatrāpy asyām rājā bharam vahet**

3.13

dṛḍhapramāṇaiḥ sthitety anenāsyā bādhakābhāvād acālyatvam uktam. **eṣā dainyoktiḥ sarvagāpi** yogakṣemādaḥ sarvavarṇāśramaprārthanīyāpi satī. **asyām rājaiḥ bharam** 5 **atiśayam vahet.** tasyaivāsyām atiśayenopayoga ity arthaḥ.

tatra hetuṃ ślokatuṣṭayenāha: **yathā hīti.**

**yathā hi prāṇalagnāsau bāhyāntarīṣayisthitiḥ
tathā nṛpaikalagnāsau sarvāpy eṣā prajāsthitīḥ**

3.14

bāhyāntarīṣayīṇi bāhyābhyantarendriyāṇi teṣāṃ **sthitīḥ** svasvaviśayapravṛttisthiti-
10 **viśrāntīyātmikā prāṇaikalagnā** tatsattve bhāvāt tadasattve 'bhāvāt. sarvāsu hy avasthāsu
svaucityā bāhyāntarāṇīndriyāṇi svasvakriyāṃ vidadhaty eveti na vyabhicāro 'syārthasyeti
bodhyam. vistaraś ca kriyamāṇo granthagauravam ānayatīti viramyate. **tathā eṣā sarvāpi**
prajāsthitīḥ svasvavarṇāśramācārapālānalakṣaṇā · ihāmutrayogakṣemāvahā **nṛpaikalagnā.**
tasmin svasthe susthety arthaḥ.

15 **yathārāḥ sarvatovṛttā nābhīm evāśritā rathe
pravartante tathemāś ca prajā rājānam āśritāḥ**

3.15

arāḥ kilakāni.

**sūtraprotā vicitrāṇām maṇīnām saṃsthitir yathā
tathā nṛpāśrayā saṃsthā prajānām ca garīyasī**

3.16

20 **sūtraprotā maṇisaṃsthitir yathā garīyasī tathā nṛpādhārā prajāsaṃsthitir garīyasī.**
saṃdhibandhasthitety arthaḥ.

**yathā pradīpāt tamasi bhāsate 'rthasthitiḥ śubhā
asaṃkīrṇauttarādharyā tathā rājño janasthitiḥ**

3.17

arthānām padārthānām **sthitis tamasi** saṃkīrṇauttarādharyā mliṣṭārghaśobhādilakṣaṇā satī
25 **pradīpāt** pradīpam āśritya viviktauttarādharyā **bhāsate. tathā rājānam āśritya janasthitiḥ**
viviktottamādhamaavyavahārā bhāsate · iti sarvathā rājñā svasthacittena bhāvyam.

tac ca svāsthyam īśvarasmṛtyā nirantaram tadekaśaraṇāgatatvalakṣaṇayety āha: **vicāryeti.**

**vicāryetthaṃ dṛḍhaṃ buddhyā vicāraikaparo nṛpaḥ
avaśyam āśrayed enām dvaividhyaphalasiddhaye**

3.18

3.13a evam J₃ J₄ D] itthaṃ J₁

enām iti dainyoktim. **dvaividhyena** susaṃcitalābharāśyāpannivr̥tṭyākhyaprakāradvayena⁷ yat **phalam** uktaṃ tasya **siddhaye**.

tad eva sādhayati: **yadbharād** iti.

5 **yadbharāt sa tu niścintaḥ prahlāditajanasthitiḥ**
siṃhāsanopaviṣṭaḥ san sapratāpaṃ sukhī bhavet 3.19

niścinta iti **siṃhāsanopaviṣṭa** iti cāpannivr̥ttisūcanam. **prahlāditajanasthitiḥ** iti **sapratāpaṃ sukhī bhaved** iti ca susaṃcitalābharāśivattvaṃ sūcitam.

na cātra leśamātreṇāpi cānāśvastavyaṃ yad asau dainyoktyā phalati na vety āha: **ya eka** iti.

10 **ya ekaḥ svacchando ’mṛtavapur aśeṣārthaghaṭanā-**
pravīṇo ’nantaśrīr amitakaruṇaḥ pūrṇahr̥dayaḥ
svayaṃbhātaḥ siddhaḥ paramaparamaś cādhyakalanaḥ
parārthaikārthaḥ so ’sty abhimatada eṣā kva kalanā 3.20

15 **svacchandaḥ** kāraṇāntarānapekṣī. **aśeṣārthāś** caturarthāḥ. **anantaśrīr** agaṇyavaibhavaḥ. **pūrṇahr̥dayo** ’vāptakāmaḥ. **svayaṃbhātaḥ** svaprakāśaḥ. **siddha** ādisiddhaḥ. **parama-**
paramaḥ: parā mā Lakṣmīr yeṣāṃ te **paramā** Brahmādayas teṣāṃ api **paramas** tadadhina-
kartavyatvāt teṣāṃ. **ādhyakalano** manorathātītaphalapradaḥ. **ya** itthaṃviśeṣaṇaḥ parama-
prabhuḥ **sa parārthaikārthaḥ** parārthasampādanaikaprayojano ’to **’bhimatado** ’stīti · **eṣā**
kva kalanā saṃkalpamātreṇānenālaṃ vimardāsahatvāt · asyārthasya svayaṃsiddhasyārthasya
kalpanāyāṃ piṣṭapeṣaṇanyāyāpātāt.⁸

20 **uktaṃ ca yena vijñaptisṛtir udghāṭitā hr̥daḥ**
sāptakāmo vilāsādhyasiṃhāsanagataḥ sukhī 3.21

uktaṃ ceti. vijñaptisṛtikuñcikayā yena svahr̥tkośaṃ samudghāṭya vikāsitam īśvaraprītyai samarpitam. **sāptakāma** iti pādapūraṇe saṃdhiḥ.

phalitam āha: **dainyam āśrityeti**.

25 **dainyam āśritya tad rājñā yadi saṃtoṣyate prabhuḥ**
prāpyate tat phalaṃ dvedhā lābhāpadvāraṇātmakam 3.22

3.20d ārthai J₃ J₄ D] āthai J₁ 3.20d ārthaḥ J₁ J₃ J₄ schol.] ārthāḥ D

Anm. zu 3.20, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 3.21c sa āpta-**: *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so ’ci lope cet pāda-pūraṇam*.

⁷Vgl. 3.3–4. ⁸Vgl. JACOB 1907, S. 35.

lābhaprāptyāpannivāraṇātmakam yad dvidhā phalam uktaṁ tad eva viṣayopadarśanena vivṛṇoti: **tatreṭi**.

**tatrādyena dṛḍhā rājyaputradesādisaṁgatiḥ
pareṇa dṛṣṭādrṣṭābhayaśāntir draḍhīyasī** 3.23

- 5 **ādyena** lābharāśyātmakena phalena. **pareṇa** dvitīyenāpadvāraṇātmakena phalena. tatra **dṛṣṭa-bhayam** svaparacakrajam **adrṣṭam** vahnitoyādi. bhayaśāntau **rājyādisaṁgatiḥ · dṛḍheti** tatrāpi mukhyam kāraṇam bhayaśāntir eveti bodhārtham dvayātiśayavācī **draḍhīyasī**tīyasun-pratyayaḥ.

- atyalpaṁ vedam uktaṁ yat sarvānārthaśāntau niḥśreyasādhigamo 'py anayeti sarvathātrādaro
10 vidheya ity āha: **ittham** iti.

**ittham ādhyātmikam cādhibhautikam cādhidaivikam
duḥkham trividham apy āśu tasyābhrakusumāyate** 3.24

- ittham** uktaprakāreṇa yathā dṛṣṭādrṣṭābhayaśāntis tathedam **api trividham duḥkham** śamyatīti. **tatrādhyātmikam** ātmānam adhikṛtya pravartamānatvād dvividham: śārīraṁ
15 mānasaṁ ca. śārīraṁ dhātuvaiśamyanimittam mānasaṁ ca kāmakrodhādinimittam ity ādhy-
ātmikam dvividham. **ādhibhautikam** pañcabhūtavaikṛtyanimittam. **ādhidaivikam** graha-
piśācādyāveśanimittam. **abhrakusumāyate** traikālikasaṁbandhābhāvaṁ yātīty arthaḥ.

atraiva citrīyamāṇo yugapat sarvānārthaśāntipūrvakam sarvārthaprāptiṁ ca kathayati: **tad-
vijñaptī**.

- 20 **tadvijñaptisaraṇyaitad dvayaṁ citraṁ gatāgatam
yugapat vidadhāty āśu vipallābhāhvayaṁ mudā** 3.25

citraṁ idam aghaṭamānaghaṭanāt · yad **vipallābhāhvayaṁ dvayaṁ** ekakālam ekasaraṇyaiva
gatāgatam karoti. vipad gacchati sampaṇḍa cāgacchatīti.

atraiva rūpakam sphuṭapratīṭaye nyasyati: **yadaiveti**.

- 25 **yadaivāśu praviśati sampadākhyā satī mudā
tadaiva vicalaty āśu vipadākhyā ca bandhakī** 3.26

bandhakī · asatī.

vipadapagamane sampatprāptiḥ · tatprāptau ca vipadapagamanam iti paryantata aikye 'pi
sphuṭapratīṭaye dvayoktir ity āha: **ity antata** iti.

9 niḥśreyasā J₄] niśceyasā J₃, niśśreyasā D **3.24b** bhautikam cādhidaivikam J₃ J₄ D]
bhotikaṁsādhidaivatam J₁ **3.24c** apy J₃ J₄ D schol.] āpy J₁ **18** citrīyamāṇo J₃^{p.c.} J₄ D] citrīyamāṇo
J₃^{a.c.} **28** apagamane J₃ D] apagamena J₄ paryantata J₃ D] payantata J₄

**ity antato dvayaikye 'pi dvayaṃ sphuṭapratīṭaye
tadvijñaptiṃ vinā naiva dvayaṃ etad hi labhyate**

3.27

santi ca kecid anubhayā iti **sphuṭapratīṭaye** · ity arthaḥ. atraiva dṛḍhapratīṭaya āha: **tad-vijñaptim** iti.

- 5 atraiva granthāntarasammatim asyārthasyācālyatvāya samvadati: **ata** iti.

**ato rahasyagrantheṣu procyate 'sau garīyasī
yadīcchāntarabāhyāpacchāntau tad dainyam āśrayet
pareśāne mahārghaṃ tat sa hy āntarahasyavit**

3.28

granthānām rahasyatvam amanuṣyakartṛkatvam. granthāntaravacanam evārthato likhati:

- 10 **yadīti. āntarabāhyāpacchāntau yadi te · icchā tad dainyam āśrayaṇīyam** iti. yad āha ·
Īśvarakṛṣṇaḥ:

duḥkhatrayābhighātāj jijnāsā tadapaghātake hetāv⁹ iti.

dainyam anekavidhaṃ śāstrānantyenopāyānantyād iti sarvamaulibhūtasadupāyānveṣaṇam
eva yuktam ity āha: **pareśāne** · iti. sarvasatkriyāprerake svācchandiyaikatattve · ity arthaḥ.

- 15 **mahārghaṃ** iti *yānti madyājino 'pi mām¹⁰* iti bhagavadukteḥ. siddhagītaṃ ca:

*tvatkarnādeśam adhiśayya mahārghabhāvam
ākranditāni mama tucchatarāṇi yānti
vaṃśāntarālapatitāni jalaikadeśa-
khaṇḍāni mauktikamaṇitvam ivodvahanti¹¹.*

- 20 dainyoktiprakāraṃ tatphalaṃ cāha: **vāṣpeti**.

**vāṣpasiktād dainyabījāc chāntyādyāvaraṇāvṛtāt
hāsyapuṣpānandaphalāmṛtavallī prajāyate**

3.29

bījasya cāṅkurodgamāya sekāvaraṇābhyāṃ bhāvyaṃ iti tannirūpaṇam. **hāsyam** prasannatā.

atha kaviḥ suhrd bhūtvānuśāsti: **vicāryam** iti.

- 25 **vicāryaṃ vibudhenaitad dainyabijaṃ kiyat tataḥ**

3.27d hi J₃ J₄ D] yi J₁ **3.29a** vāṣpa J₃ J₄ D] vāṣpaṃ J₁

Anm. zu 3.27, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]a-pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 3.29, Metrum:** Anuṣṭubh. Das dritte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (◡ — — — ◡ ◡) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. STEINER 1996.

⁹Īśvarakṛṣṇa: Sāmkhyakārikā, Ed. H. D. SHARMA 1ab. ¹⁰Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 9.25d. ¹¹Utpala-
deva: Śivastrotrāvali, Ed. LAKṢMAṆA 11.9.

yat phalaṃ dadate so 'gryo gambhīravipulāśayaḥ**3.30**

mahad anayor antaram ity arthaḥ. mahātmāno hi prasannibhūya na mūlyam gaṇayantīty arthaḥ. **dadata** iti *dada dāna*¹² ity asyānudātteto¹³ bhauvādikasya rūpam.

na cānyakriyāvad iyaṃ sadābhyasanīyā yena prayāsabāhulyenodvignacetastvaṃ syād ity āha:
5 **yāvad** iti.

yāvat tatprāptir eva syāt tāvad vijñaptim āśrayet**labdhāyāṃ suravāhinyāṃ na tṛṣṇā jāyate punaḥ****3.31**

gatārthaprāyam etat.

dainyokter mukhyam āntaram svarūpam uktvā caryāmātreṇāpiyam eva pālyety āha: **sā ceti**.

sā ca sarvātmanā kāryā svātmano bhūtim icchatā**śrotatvagakṣīrasanāghrāṇākhyam pañcakam hi yat****sakarmendriyacittam ca tadekāśrayatām nayet****3.32**

sarvātmatvam eva tasyā viśadayati: **śrotretyādi**. yad ekādaśendriyagaṇasya svaṃ svaṃ niyatam vidheyam tat **tadekāśrayatām** prāpayet.

15 tatra cāsyārthasyānyaiḥ sarvathā svasvaucityena nirūpitatvāt kavinā vistārakathanena bharaḥ kṛtaḥ. upalakṣaṇam ca darśayati: **tan netram** iti.

tan netram yat tadartham ca vāṣpaṃ muñcati tan manaḥ**kṣaṇam yat tadviyogāgnau dagdhaprāyam bhaviṣyati****3.33**

mukhyam ca teṣāṃ mūlabhūtam āntaram indriyam manaḥ. tasmimś ca tadekalagne 'nyāni
20 svayam eva tṛtīyasiddhāntarītyā¹⁴ tadekalagnāni bhavantīty āśayenāha: **tan manaḥ** · iti.

nanv avāptakāmānām kṛtam anayā śarīrendriyasaṃtāpakāriṇyā dainyoktyety ata āha: **sa nara** iti.

sa nara gaṇyate loke bhāvicaryāṃ ya īkṣate**paśavo 'pi hi jīvanti jīvamātrān na vai naraḥ****3.34**

25 satyam tatkalām sukhābhāsavatām na kācid hrdaye kalanā posphurīti param tu **bhāvibhava-**
duḥkhacaryām īkṣitvāsau kṛtī gaṇyate na hi jīvanamātreṇa kṛtitvam paśvādikīṭāntānām api
prāptasvaucityavṛttinām samullāsadarśanāt. tataś ca sa nara nara yo 'sau svasthāvasthāyām
evāvahitamatīḥ prāpyam samālocya sādhayet iti.

3.30b dainya J₁ J₃ D] daitya J₄ **14** tat J₃^{p.c.}] tat tat J₃^{a.c.} J₄ D

¹²Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1.17. ¹³Vgl. PĀṆINI 1,3.12: *anudāttanīta ātmanepadam*. ¹⁴Vgl. 8.63

dainyavijñaptisāmagrīṃ purāṇasaṃvādenāha: **ata eveti.**

**ata eva purāṇeṣu gīyate phalinī bhavet
tadvijñaptiḥ sadā yasya cittaṃ sumṛduśītaṃ** 3.35

mārdavādy eva tatsādhanam ity arthaḥ.

5 anyad apy upakaraṇam ity āha: **bhakticāpe** · iti.

**bhakticāpe satyagune vijñaptiṣuṃ dṛḍhavrataḥ
saṃdhāya lakṣyapātī hi phalānantyaṃ ihāpnuyāt** 3.36

bhaktir anāropitaṃ prema tad eva **cāpo** dhanuḥ. **satyaṃ** priyahitavacas tad eva **guṇo** jyā. **vijñaptir** dainyoktiḥ sa **eveṣur** bāṇaḥ. **dṛḍhavrataḥ**: **vrataṃ** śāstroktō niyamaḥ ·
10 yamaniyamādiyogāṅgalakṣaṇaḥ. dhanurvedoktaḥ karaṇādibandhaś ca. **saṃdhāya** samyag
dhāraṇāṃ baddhvā. **lakṣyaṃ** śaravyaṃ lakṣaṇīyaṃ paramārthatattvaṃ ca. **pātaś** chedanam
tadantaḥpraveśaś ca. **phalaṃ** śatrujayah · lokāś ca.

iti śikhābandhaḥ. atha śekhararacanāṃ vidhātuṃ dṛṣṭapratyayatayoktam arthaṃ viśadayaty
udāharaṇena: **tathā hīti.**

15 **tathā hi śrūyate 'hāni katicid vṛṣṭir utkaṭā
kvacit pratyantadeśe 'bhūt sarvasattvabhayaṃkarā** 3.37

katicid ahānīti kālād *atyantasamyoge*¹⁵ saptamyarthe dvitīyā. **pratyanto** mlecchadeśaḥ.

**bāhyānāṃ vyavahārāṇāṃ rodhe bhagnavratāḥ prajāḥ
ākulāḥ sarvato 'py āsann andhībhūtābhavad dharā** 3.38

20 **bhagnavratā** bhagnasaṃdhyā snānabhoktavabhojyādivyavahārāḥ. kartavyavyavahāra-
rodhād **andhībhūtā.**

**sīmāspadā janapadā dudruvur bhayavihvalāḥ
tyaktvā ramyāṇi veśmāni saṃbhārabharitāni ca** 3.39

sīmā jalabandhanārthaṃ setuḥ. **saṃbhāro** gṛhopakaraṇam.

3.35c jñaptiḥ sadā J₃ J₄ D] jñaptir dṛḍhā J₁ 5 anyad apy upakaraṇam ity āha: bhakticāpe J₃^{p.c.} J₄]
a..id..eu.....e.i..i....i..ye l. n. D 11 śaravyaṃ J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] śaraṇyaṃ J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D pātaś J₄ D] pātac J₃
14 udāharaṇena J₄ D] uhaṇaṇena J₃ 17 atyanta J₃^{p.c.}] atyakta J₃^{a.c.} J₄ D 3.38a bāhyānāṃ J₃ J₄ D]
bāhyānāṃ J₁

Anm. zu 3.36, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben
2–7 (◡ – – – ◡ ◡) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. STEINER 1996.

¹⁵Vgl. PĀṆINI 2,3.5: *kālādhvanor atyantasamyoge.*

**prārambhe nāvikā nāva āruhya jalasaṃbhṛtam
dārvindhanādi jagṛhur akasmād hr̥ṣṭacetasaḥ** 3.40

akasmād iti sarvato viplavapravṛttāv api lābhāt.

**taṭāvāsakṛtasthānā ye kecit pakṣiṇo drutam
5 gatiṃ te lebhire naiva vyāpannā va diśo daśa** 3.41

gatiṃ na lebhire magnāḥ. vyāpannā veti va · ivārthe yathāpadgrastā daśa diśo gatiṃ na labhante. diśo daśeti *kālādhvanor*¹⁶ iti dvitīyā.

**jaladravyāṇi sarvāṇi samūlaṃ neśur antarā
pāpinām iva dravyāṇi nindyasthānasthitāni ca** 3.42

10 **jaladravyāṇi** padmamṛṇāśrṅgātādini. **antarety** ajñātam. prāyeṇa hi **pāpidravyāṇi viṇ-**
mūtrādīsthānasthitāni samūlam antaraiva naśyati.

**sīmāprataratīrasthavṛkṣādaya itas tataḥ
jalena vāhitāḥ śuṣkatṛṇastambā ivācīrāt** 3.43

vāhitāḥ pravāheṇaiva cālitāḥ.

15 **saṃpannamatayaḥ kecij jalasthānanivāsinaḥ
nauṣv āruhyābhavan svasthā dhīr na kutra phalapradā** 3.44

dhīr iti. kutreti sā hi dhīr gaṇyate yāpadi · upakaroti.

**dhanādhyā api dhīśūnyā jale magnāḥ sahasraśaḥ
hā heti prarudantaś ca maurkhyam kutra na jṛmbhate** 3.45

20 **kutreti** saṃbhārasadbhāve 'pi.

**samṛddhā api dhīmantaḥ kecit kārpaṇyadurvidhā
gatiṃ na lebhire gūḍhapāpā iva mukhojjvalāḥ** 3.46

durvidhā daridrāḥ. **gatir** gamanam ihāmutravavyavahāravartanī ca. tad anena ślokatrayeṇa na dāridryam nāma dāridryam. api tu dhīkārpaṇyadāridryam eva dāridryam. adhanā api dhīdhanā
25 **audāryadhanāś** ca tīrayanti. dhīśūnyā audāryaśūnyāś ca dhanavanto 'pi na kadācana tīrayantīty uktam.

3.40b āruhya J₃ J₄ D] aruhya J₁ **3.40d** hr̥ṣṭa J₃ J₄ D] yr̥ṣṭa J₁ **3.41a** kṛta J₃ J₄ D] kṛtā J₁ **3.41cd**
naiva vyāpannā va J₃ J₄ D schol.] naivāpannā iva diśo daśa J₁ 7 ādhvanor J₃ D] ādvanor J₄ 23
gamanam J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] gopanam J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D

Anm. zu 3.42, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [v]a dr[a] als kurze Silbe.

¹⁶Vgl. PĀṆINI 2,3.5: *kālādhvanor atyantasaṃyoge*.

sarvānarthasampattir api keśāṃcin modāyety āha: **vilāsina** iti.

**vilāsinaś ca ye kecid āruhya śikharān mudā
dadṛśur jalasampattiṃ dhīrā iva raṇasthitim** 3.47

dr̥ṣṭaṃ cedaṃ rājādyupaplave caurāṇāṃ harṣa iti.

5 **nadyo 'py atikrāntataṭā yebhire taṭasaṃśrayān
niyatyaṃ viparītāyāṃ kiṃ na vyatyayitaṃ bhavet** 3.48

yebhire viparītālinganaṃ cakrur ūrdhvārohaṇāt. atrārthāntaranyāsaḥ: **niyatyaṃ** iti.

**gatāgataṃ janānāṃ ca ruddhaṃ saraṇirodhanāt
sthalāni sasyaśūnyāni babhūvur jalasampadi** 3.49

10 **saraṇayaḥ** panthānaḥ.

**sakampā abhavan sarve kiṃ bhaved iti viklavāḥ
daivyaṃ āpadi tat kiṃ syān na yad vikṛtim āpnuyāt** 3.50

kiṃ bhaved iti · akāṇḍapralayāśaṅkanāt.

**itthaṃ gate prakṛtayo vilokya vipadaṃ parām
kim etad iti papracchur gaṇakān daivacintakān** 3.51

daivam adr̥ṣṭam.

**grahasvabhāvaracitedānīm sthitir apām iyam
kuśalaṃ prārthyatām śāntipāṭhapūjādinaḥ drutam** 3.52

grahasvabhāveti. yathā:

20 *vakracāragatāḥ pāpā aticāragatāḥ śubhāḥ
pūrayanti mahīm sarvāṃ jalena rudhireṇa veti.*¹⁷

kuśalaṃ prārthyatām jalasampattyaiva mukhaṃ darśitaṃ mānyad dr̥śyaṃ bhūd iti. daivajñā
ūcur iti śeṣaḥ.

**cakruś ca śāntipāṭhādīn kecid ādhyā bhayāpahān
lebhire sampadaṃ kecit kadā bhāgyaṃ na rājate** 3.53

kadeti sarvanāśakāle 'pi **bhāgyaṃ** śubhaṃ karma **rājate** eva. sāmānyenāpattāv āgatāyāṃ api
kecid utkaṭabhāgyaḥ sukhāṃ eva labhante · ity arthaḥ.

3.49d] jala J₁ J₃^{p.c.}] jana J₃^{a.c.} J₄ D 3.50cd] syān na yad vikṛtim J₃ J₄ D] syād yan no vikṛtim J₁ 22
sāmpattiyai J₃ D] sāpattiyai J₄

¹⁷Quelle unbekannt.

**sādhūnām śaraṇaṃ kecid gatā āpannivṛttaye
na cāsau vinivṛttābhūt ka īsecchām nivartayet**

3.54

sadācaraṇaikaparāḥ **sādhavaḥ**. caryāmātraikaparāś ca. tatra caramatyāgena prathame 'tra vivakṣitāḥ. **ka īsecchām nivartayet** · iti prauḍhalingāt. na hi liṅgino 'dhikṛtya samarthanam
5 ucitam. tadīryāpathasthiter eva viplavahetutvāt. yathā ca Saṃhitāyām:

*pāṣāṇḍānām nāstikānām bhakto
yasmīn rājā tasya deśasya nāśa*¹⁸ iti.

**kṣaṇāt kṣaṇaṃ pravṛddhāyām vṛṣṭau sarve bhayākulāḥ
mā śāry apralaye 'neneti vyākulatarāḥ prajāḥ**

3.55

10 **kṣaṇāt kṣaṇam** iti. āsann iti śeṣaḥ. **mā śārīti** · anena jagatāpralaye **mā śāri** mā nāśīti.

**na kevalaṃ gṛhādibhyo dehādibhyo 'py akimcanāḥ
nirāśā abhavan kolāhalaḥ prādurabhūn mahān**

3.56

akimcanāḥ · na kiṃcana śārīragṛhādikam asmadīyam iti.

**āśāḥ kolāhalākrāntā eḍibhūtāḥ samantataḥ
gatāgatavihīnāś ca tyaktāḥ śaktyā janāś tataḥ**

3.57

15 **eḍibhūtāḥ** kolāhalākrāntadiktivād badhiribhūtāḥ. **śaktyā tyaktāḥ** śavaprāyāḥ saṃpannāḥ.

**gataprāye ca sāmārthye kāmḍiśīkāḥ prajāś tataḥ
aprāpta-jīvanopāyāḥ svaṃ nṛpaṃ śaraṇaṃ yayuḥ**

3.58

kāmḍiśīkāḥ kā dig asmākaṃ kā dig asmākam iti bhayadrutāḥ.¹⁹ **svaṃ nṛpaṃ śaraṇaṃ
20 yayur** iti · anena prajānām sarvadevatāgurvādibhyo 'pi rājaiva paramabhiṣṭadātṛtvān mānya
iti sūcitam.

**sa jāgarūko 'malaśīlāśālī
viśuddhajātir vimalātmasattvaḥ
dūrāt samāgatya prajā mṛtābhā
25 vīkṣyaiva nirgatya tadā śūsoca**

3.59

jāgarūkaḥ svakarmaniṣṭhaḥ. **sattvaṃ** dhairyam. **samāgatyety** atrāyātā iti śeṣaḥ. **nirgatya**
koṭṭāt.

¹⁶ ākrānta J₄ D] ākānta J₃

Anm. zu 3.59, Metrum: Upajāti. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [ty]a pr[a] als kurze Silbe.

¹⁸Varāhamihira: Brhatsaṃhitā, Ed.V. S. SASTRI 46.76a und d, dort a metrisch korrekt: *pākhaṇḍānām nāstikānām ca bhaktaḥ*. ¹⁹Vgl. Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,1.43cd: *āpanna āpatprāptaḥ syāt kāndiśīko bhayadrutaḥ*.

**dhairyam tv athālambya prajāḥ samastāḥ
samāśvasīn mā gatasattvaniṣṭhāḥ
bhaiṣṭeti tadvāgamṛtāvasekān
mṛtotthitā vā muditā babhūvuḥ**

3.60

- 5 **gatasattvaniṣṭhāḥ prajā mā bhaiṣṭeti samāśvasīt** · viśvāsapātram akārṣīt. amṛtasekena ca mṛtotthānam ucitam eveti **vā** · ivārthe.

**svayam praviśyātha rahaḥ sa rājo-
paviśya śuddhāsana īpsitāptyai
dainyam samāśritya prasādanārtham
Viṣṇor abhūc chāntamanāḥ prasannaḥ**

3.61

atheti prajāsamāśvāsānantaram. **raha** ity ekāntadeśam.

**dainyottaram śāntamanā vibhum tam
cakāra vijñaptam avāptabuddhiḥ
vibho 'cyuteti prakāṭābhidhānaḥ
katham tvam enām niyatim vibhindyāḥ**

3.62

īśvaraśaraṇāgatatvam eva ca buddhihetur iti viśeṣanam idam **avāptabuddhir** iti. buddhi-
prakāram evāha: he **vibho. tvam Acyuteti** · anvarthanāmā: **katham** akāla evainām **niyatim
vibhindyāḥ**. na cyavate svabhāvāt kadāpīty **Acyutaḥ**.

**yad apy aham niścītabuddhir asmi
tathāpi dīnāḥ prakṛtīr avekṣya
cyuto 'smi tan me bhagavan kṣamāvān
kṣantum tvam arhasy amalābha Viṣṇo**

3.63

niścītabuddhir na niyatim kadāpi bhinatsīti.

**amībhir ekaiva dhṛtā viśaṅkā
mṛtā bhaveyur bhagavann ahetu
sarvāntaraḥ sarvagatas tvam enān
sarvajña viśvāsaya satvaram tat**

3.64

3.62d vijñaptam J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] vijñaptim J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D

Anm. zu 3.60, Metrum: Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [mby]a pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 3.61, Metrum:** Upajāti. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [ty]a pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 3.62, Metrum:** Upajāti. **Anm. zu 3.63, Metrum:** Upajāti. **Anm. zu 3.64, Metrum:** Upajāti.

viśaṅkā viruddhā śaṅkā. **mṛtā** · iti dṛṣṭaṃ ca viśabhakṣaṇaśaṅkayāpi maraṇam.

svalakṣaṇaṃ kiṃcid athopadarśyā-
śayo 'py amiśaṃ ca yathā mṛṣā syāt
satyaṃ ca tat syād bhavato 'cyutety a-
bhidhānam eṣā karuṇā tavāstu

3.65

iti vijñaptim āśrutya bhaktasyāśya prasannadhīḥ
śīghraṃ meghān apākṛtyādarśayad ravim ujjalvam

3.66

diśo 'pi jajvalur vāri gataprāyam abhūd drutam
yadicchāmātram evaitat ka ivātrātivismayaḥ

3.67

- 10 nātrāsaṃbhāvanā kartavyā: katham atīva citram idaṃ śīghraṃ ity atrārthāntaram nyasyati:
yadiccheti. etat sarvaṃ caturdaśabhuvanātmakam citraṃ manasāpy alaṅghyanāmarūpa-
racanaṃ **yadicchāmātram** saṃkalpaprabhavaṃ *sa aikṣata bahu syāṃ prajāyeyeti*²⁰ śruti-
siddham tasyeyanmātranirmāṇe **ka ivātivismayaḥ** saṃbhāvanāspadam evety arthaḥ.

tātparyam āha: **śīrasīti.**

śīrasy ājñāṃ samādāya tasya śekhararūpiṇim
vijñaptim kurute yas tu tasya sā phalinī bhavet

3.68

ājñāṃ pravṛttinivṛttirūpāṃ **śekhararūpiṇim** iti prakrāntarājaucityena sarveṣāṃ eva hi sva-
svānugūnyena tilakādicihnoṭṭaṅkanasyaitadāśayatvāt. **śekhararūpiṇim** ity anenāśya śikhā-
bandhād anantarasya granthabhāgasya ratnaśekhareti nāma ca jñeyam iti sūcitam. **vijñaptir**
20 dīnākrandanalakṣaṇā.

kathāsāraṃ dvārasamāptisūcakaṃ nibadhnāti: **tasmād** iti.

tasmād dhyeyam idaṃ budhair niyamataḥ satyā śrutiḥ sā dṛḍhaṃ
yā rūḍhā jagatītale prabhuparo lokaḥ prabhus tatparaḥ
cet syātāṃ na hi tatra kāpi prabhavet pīḍeti cet kasyacid
25 **dhīr itthaṃ saprabhuḥ** prajāś ca muditāḥ kalyāṇapātraṃ sadā

3.69

3.66a āśrutya J₃ J₄ D] āśritya J₁ **3.67d** ka J₃ J₄ D schol.] kim J₁ **3.69b** yā J₃ J₄ D schol.] vā J₁

Anm. zu 3.65, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 3.69, Metrum:** Śārdūlavikṛḍita. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [p]i pr[a] als kurze Silbe, im vierten [s]a-pr[a] ebenso.

²⁰ Vgl. Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6,2.3: *tat teja aikṣata. bahu syāṃ prajāyeyeti* und Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.6: *so 'kāmayata. bahu syāṃ prajāyeyeti*.

- tasmād** uktadr̥ṣṭapratyayād dhetoḥ. **budhair niyamata** āvaśyakatvenedaṃ vakṣyamāṇaṃ kathāsāraṃ **dhieyaṃ** hṛdi satataṃ sthāpyam. yathā **yā jagatītale** bhūtale **śrutiḥ** kiṃvadanti. atha ca śrutitulyācālyā phalato 'vyabhicāriṇī ca. **dr̥dhaṃ** sarvakālaṃ **rūdhā** kṛtasthitir asti. **sā** śrutitvāt **satyeti satyaṃ** brahma tattulyā sarvatrāniruddhaprasarā trikālavypikā nāstika-
 5 śapathaśatair anihnavanīyā. kriyamāṇā ca tatksaṇam eva phalaghaṭanayā svayam eva sva-rūpeṇaiva saṃvādinī ca.
 kāsau śrutir ity āha: **loko** manuṣyamātraḥ **prabhuparaḥ** prabhvadhīnayogakṣemamatīḥ **prabhuś** ca **tatparas** tanmatisamāśvāsakaś **ced** yadi **syātām tatredṛgviṣaye na kāpi** daiviki Mānavīyā vā **piḍā prabhavec** chaktā bhaved iti siddhām etāṃ śrutiṃ saṃsthāpya vidheyapakṣe
 10 samarpayati: **cet kasyacid** iti. **sadeti** · ihāmutra ca. anyan nigadavyākhyātam.

dīnoktim āśritavati bhuvanāvaliyaṃ
yasyāsti taṃ prabhum anarghaviḷāsaśīlam
yo 'bhyarcayet sa iha durlabhamokṣalakṣmīm
apy aśnute kim uta saṃpadam aihikīm yat

3.70

- 15 **abhyarcayed** iti dīnoktyā saṃmukhikuryāt. **iheti** · atraiva janmani. **durlabhatvaṃ** ca **mokṣa-lakṣmyāḥ**:

*anekajanmasaṃsiddhis tato yāti parām gatim*²¹

iti bhagavadukteḥ.

- uteti** pakṣāntare kim etad vaktavyam. **aihikīm saṃpadam aśnute** · iti **yat** · aṇumātreṇāpy
 20 asyās tatsāmyābhāvāt tasyā api prāptiniścaye kāsyā varākyāḥ prāptau prayāsakalpaneti śivam.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ dainyākrandanākhyam tṛtīyam ratnam 3.

iti śrīPadasaṃkete tṛtīyā prabhā 3.

3.70d yat J₃ J₄ D schol.] ca J₁ 21 ākrandanākhyam tṛtīyam ratnam J₃ J₄ D] ākrandanaratnam tṛtīyam J₁

Anm. zu 3.70, Metrum: Vasantatilaka.

²¹Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.45cd.

باب چهارم «در شکر»

و آن سپاس و ستایش باشد مَرْمُوع را بر اِنعام او و چون نعمت سلطنت بزرگترین نعمت‌هاست پس سلطان باید که پیوسته به شکرگزاری و سپاس‌داری این نعمت قیام نماید و شکر هم به دل باشد و هم به زبان و هم به اعضاء و جوارح. اما شکر به دل آنست که مَنعم حقیقی را بشناسد و داند که هر نعمتی که با او رسیده، از فیض بی‌غایت و لطف بی‌نهایت اوست، اما شکر به زبان آنست که پیوسته حق را یاد کند و کلمه «الْحَمْدُ لِلَّهِ» بسیار گوید که گفتن این کلمه وفاست به شکر نعمت، اما شکر به جوارح آنست که قُوَّت آن نعمت را در طاعت مَنعم صرف کند و هر عضوی را از اعضا به طاعتی که بدان عضو مخصوصست مشغول گرداند. مثلاً: طاعت چشم آنست که نظر در مخلوقات به عبرت کند و در علما و صلحا به نظر حرمت نگرد و در ضَعفا و زیردستان به شفقت نگاه کند و طاعت گوش، اِستماع کلام الهی و اخبار نبوی و قصص اکابر دین و مواعظ و نصایح مشایخ و اهل یقین است و طاعت دست، احسان با فقیران و محتاجان و طاعت پای، رفتن به مساجد و معابد و مزارات اولیا و تَفَقُّد درویشان خالصاً لِلَّهِ و زیارت گوشه‌نشینان بی‌طمع و علی‌هذا و چون به حکم «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ» شکرگزاری سبب زیادتی نعمست، حق - سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى - ملک و مال و جاه و جلال او را زیادت گرداند. نظم:

(۴.۱) شکر سوی شهر سعادت برد هر که کند شکر زیادت برد

آورده‌اند که سلطان سنجر ماضی اَنَارَ اللّٰهِ پُرهانه می‌گذشت، خرقه‌پوشی بر سر راه ایستاده بود، بر سلطان سلام کرد. سلطان چیزی می‌خواند، سری درجبنانید و به زبان جواب وی نگفت. درویش گفت: ای شاه سلام کردن سُنَّت است و سلام باز دادن فرض است، من سُنَّت به جای آوردم، تو چرا ترک فریضه کردی؟ سلطان از روی انصاف و صلابت در اسلام، عنان باز کشید و به اعتذار درآمده، فرمود که: ای درویش، به شکرگزاری مشغول بودم، از جواب تو غافل گشتم. درویش گفت: کِرا شکر می‌کنی؟ گفت: خدای را که مَنعم مطلق است و همه نعمت‌ها داده اوست و همه عطاها فرستاده او. شعر:

(۴.۲) از ماه تا به ماهی از عرض تا به فرش هر ذره ای ازو شده مستغرق نعم

درویش پرسید که به چه نوع شکر می‌کنی؟ سلطان جواب داد که: به کلمه اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ که شکر جمیع نعمت‌هاست و درین مندرجست. درویش گفت: ای سلطان تو طریق سپاس‌داری نمی‌دانی و وظیفه شکرگزاری به جای نمی‌آری. شکر تو باید به قدر قَبِيضَانِ نعمت الهی و تَرَادُفِ موهبت نامتناهی باشد که روزگار دولت ترا حاصل و اَیَّام شوکت ترا شامل است و شکرته همین باشد که عندلیب نغمه سرای زبان را به گلبن اَلْحَمْدُ لِلَّهِ مترنم داری. پس شکر سلاطین که در حضرت مالک الملوک موقع قبول یابد و به درجه شاکر یَسْتَحِقُّ الْمَزِيدَ مَرْتَفَعی شود آنست که بر هر چه داری شکری که مناسب آن باشد بجای آری. سلطان سنجر التماس نمود که مرا بدان مطلع گردان. درویش گفت: شکر سلطنت عدلست بر عموم عالمیان و احسان با جمیع آدمیان. شکر فُسُخْتِ مملکت و سَعَتِ عرصه ولایت، طمع ناکردن در املاک رعیّت. شکر فرمان‌روایی، حق خدمت فرمان‌بران شناختن. شکر بلندی بخت و بسیاری اقبال، بر افتادگان به خاک مَذَلَّت و آذبار رحم کردن. شکر مَعْمُورِ خزانه صدقات و ادارات جهة اهل استحقاق مقرر دانستن. شکر قُوَّتِ قدرت، بر عاجزان و ضعیفان بخشودن. شکر صَحَّتِ، بیماران ستم رسیده را از قانون عدل شفای کلی ارزانی فرمودن. شکر بسیاری لشکر سپاه، آسیب ایشان از مسلمانان دور ساختن. شکر عمارت‌های عالی و باغهای بهشت آیین، مساکین و منازل رعیّت را از نزول خَدَم و حَسَم معاف داشتن و خلاصه شکرگزاری آنست که در خشم و در رضا جانب حق فرونگذاری و آسایش خلق را بر آسایش خود مَقَدَّم داری. نظم:

(۴.۳) نیاساید اندر دیار تو کس چو آسایش خویش خواهی و بس

سلطان را ذوق سخنان درویش دریافته، خواست که از مرکب فرود آید و وی را زیارت کند. چون در نگریست، هیچ جا درویش را ندید و کس از وی نشان نداد. بفرمود تا این کلمات را نوشتند و دستورالعمل روزگار خود ساخت.

(۴.۴) پند حکیم صیقل آیینۀ دلست مقصود هر دو عالم از آن پند حاصلست

om śrīGaṇeśāya namaḥ. athoddeśagranthe yac caturthaṃ dvāraṃ *tatprāpitānumodaś* ceti¹ sarvādhiṣṭhātrīsvareṇa yat svakarmaucityena prāpitaṃ tatrānumodanaṃ prasannacittatvena tadekaśaraṇatayānumananaṃ tannāmadheyaṃ lakṣaṇaparīkṣābhyāṃ hṛdayaṃgamikartum ārabhate: **atheti**.

5 **atha caturthaṃ yad dvāraṃ bhagavaccharaṇāgatiḥ**
tatprāpitānumodena yenāsau hṛṣito bhavet 4.1

vyākhyātaprāyam. **yenāsau hṛṣito bhaved** iti. ayam atrārthaḥ: na tasyāvāptakāmasya vidita-vedyasya paraślāghādinotkarṣapratītiḥ. paraṃ tu vyavahāraucitīm tām **asāv** avekṣya bhava-saṃsthitim ca tayā dṛḍhāṃ vibhāvya kṛtajño 'sau svaparopakāracatura iti **hṛṣito bhavet**.

10 atraiva viśadikaraṇārthaṃ paryāyāntaram apy āha: **śuklam** iti.

śukram ity api yat prāhuḥ sarvasādhāraṇaṃ budhāḥ
niyatya yan niyamitaṃ svabhāvāt sarvavaktragam 4.2

yat tatprāpitānumodanaṃ tad eva **śuklam** iti paryāyāntareṇāhuḥ. **śuklam** śuddhaṃ karmety arthaḥ. śuklatvaṃ viśeṣaṇadvāreṇāha: **sarvasādhāraṇaṃ** iti. uttamavarṇād hīna-jātiparyantaṃ samānam iti yathānyatrādhikāribhedena phalabhedāḥ · deśakālādinīyamaś ca
15 nātra tathā kācid yantraṇety arthaḥ. **sarveśāṃ** sarvakāmasādhane **sādhāraṇa**mantrarūpaṃ vā. na cātraitādrśe nirargale sādhane kasyacit svadhīmāhātmyam ity āha: **niyatyeti**. tasya paramakāruṇikasya yāsau sarvavastuvyavasthāpikā **niyatya**kyā śaktiḥ sarvatra kṛtāspadā rājate tayaiva sarveṣṭakāmanāsiddhyarthaṃ **svabhāvāt** avijñātamāhātmyam api **sarva-**
20 **vaktrebhyaḥ** **svayam udgacchan niyamitam**. tasya ca kācit prāptir udbodhaheetur ity agre bhaviṣyati.

*svabhāvāt*² ity uktaṃ vivṛṇoti: **ajñātam** iti.

ajñātam api yat sarvajīvanām arthasādhanaṃ
jñātaṃ yadi prayuñjīta kaścit tat suphalaṃ na kim 4.3

25 **jīvaśabdenātra janimanto vivakṣitāḥ**. ata evā**arthasādhanaṃ** svasvocitārthasaṃpādakam. idam eva ca śuddhatvaṃ yat tattadviśeṣānapekṣayā jīvanasādhanaṃ. jñātaṃ ced viśeṣaphalāyāpy alam ity āha: **jñātam** iti.

1 om J₃ J₄] om. D ante 4.2 atra vi add. i. t. J₁ 4.2a śukram J₃ J₄ D lect. diff.] śuklam J₁ 15 phala J₃ D] phale J₄

Anm. zu 4.1, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2 und 3 kurz ist (◡ ◡); vgl. STEINER 1996. **Anm. zu 4.2a śukram:** Nach GRIERSON, S. 879 sub *shukr* auch im damaligen Kaschmiri als Lehnwort gebräuchlich; vgl. S. 68.

¹1.70c. ²4.2d.

uktam evārthaṃ racanāpūrvam viśadayati: āsvādeti.

āsvādātīśayena yad bahu matam prāptam dharitrītale
bhuktvā tan nikhilātmanā budhajanaīḥ saṃsmāryate 'sau mudā
dātāśeṣavibhur yad eṣa nikhile ko 'nyād hi tatspandanām
5 hitvāto vibudhaiḥ prasannamatibhiḥ saṃtoṣya eṣo 'niśam 4.4

yat kiṃcid bhūtale · āsvādātīśayena bahu yathā syāt tathā matam prāṇibhiḥ prāptam tad
bhuktvanantaram kṛtajñair asau taddātā mudā harṣeṇa nikhilātmanā vānmanahkāyaiḥ
saṃsmāryate 'dya dattam śvo 'pittham dāteti. tad idam śuklam iti śeṣaḥ.

nanu sarve svakarmaphalam bhuñjate katham anena dattam ity āśaṅkyāha: yata eṣo 'khila-
10 vibhur nikhile dātā. nikhila iti devādivaradātṛtvam apy etanniyatir eveti sūcitam. kiṃ vaitac
citram yad eṣa dāteti sarvānuprāṇako 'py eṣa evety āha: ka iti. tatspandanām viḥaya ko
jīvet. eṣa sarvāntara³ ityādi śruteḥ. ataḥ prasannamatayo bhūtvā vibudhā ahardivam enaṃ
saṃtoṣayeyuḥ.

saṃtoṣaṇāprakāram evābhiniya darśayati: nyūnam iti.

nyūnam kiṃcid atho asāram api yat prāptam svayaṃ karmaṇā
bhāvyaṃ tatra mahattvasārataratāsaṃbhāvanāniścitaīḥ
yenāsau parameśvaraḥ sukṛtinām tuṣṭo 'stu sadbhūtaye
15 kṛtyaṃ svaṃ ca yataḥ sukhāyati bhaved itthaṃ vidheyaṃ hṛdi 4.5

nyūne mahattvasaṃbhāvanāniścayaḥ · asāre ca sārataratāsaṃbhāvanāniścayas tatsaṃtoṣaṇam
20 iti bhāvaḥ. tac chukṛikaraṇaphalam āha: yenāsāv iti. sadbhūtiḥ ślāghyā vibhūtiḥ. vibhūti-
saṃprāptau ca svaṃ kṛtyaṃ tenaiva sukhodarkam bhaved iti matvetthaṃ śuklakaraṇam
hṛdi vidheyaṃ avaśyaṃ samarjanīyam iti bhāvaḥ. anena śuklakarmaṇo bhūtotpumsana-
pūrvam bhujyamānaṃ śubhaṃ bhavyodarkaphalatayoktam iti bhāvaḥ.

nītiśāstratvād asya sukumāramatirājakumāropayogitvād amum evārthaṃ saṃgrhya buddhi-
25 sāmkaṭyanivṛttaye darśayati: asāram iti.

asāram alpam api yat prāpitam svena karmaṇā
saṃbhāvyaṃ tat sumatinā sāravat sumahat tathā 4.6

nigadavyākhyātam.

4.5d sukhāyati J₃ J₄ D] sakhāyati J₁ ante 4.6a atra saṃ add. i. t. J₁

Anm. zu 4.4, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita. Anm. zu 4.5, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita.

³Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 3,4.1: eṣa ta ātmā sarvāntaraḥ.

tatrāpi sarvasādhāraṇye 'sya mukhyaṃ kartavyam āha: **tatrāpīti**.

tatrāpi rājñām āsvādatām āsvādi yan matam

rājyaṃ tadāsvādanato bhāvyaṃ kuśalabuddhibhiḥ

4.7

matam iti śuklakarmaphalaṃ taddattam. **tad āsvādya kuśalabuddhibhir bhāvyaṃ** śukla-

5 karaṇena bhāvi tadāyatisambhāvanāvahitabuddhibhiḥ sampādyam.

ayaṃ bhāvaḥ: atiramyapadārthabharitaṃ rājyaṃ āpya na pramādamadironmattamedhair bhavitavyam. gāḍhatamo'vagāḍhaṃ śvabhraṃ hy etad yad rājyaṃ nāma tatraiva samavadhānam ucitam. anyatra tu pratikṣaṇaṃ tatsamavadhānam ayatnopanatam ity āsvādīty anena sūcitam.

10 kuśalamatibhavanam eva vyanakti: **kṛpaiṣeti**.

kṛpaiṣā tasya mahatī yad vayaṃ svasthacetasaḥ

vibhajyocitam etac ca dināni ramayāmahe

4.8

svayaṃ **vayaṃ svasthacetaso** 'vyagradhiyaḥ **etat** prasādāptaṃ rājyaṃ yathocitam adhikārānusāreṇa **vibhajya** vibhāgena bhogasthitiṃ nītvā. **dinānīti** · atyantasaṃyoge dvitīyā.⁴

15 **ramayāmahe** sarvathā svatṛptisamāpattyaṇyān api sukhayāmahe. sarvathā kṛtakṛtyāḥ sma ity arthaḥ.

itthaṃ sumatibhiḥ prāptaprāptavyair bhagavān yadi

saṃtoṣyate tadeśo 'sāv acintyaṃ phalāyen na kim

4.9

sumatibhiḥ rājyocitabuddhibhiḥ. **acintyaṃ** manorathapathātitaṃ brahmajñaptilakṣaṇaṃ ca.

20 atraiva paryāyāntarakathanapūrvam vistāram āha: **kṛtajñatvam** iti.

kṛtajñatvaṃ tad etac ca manovākkāyatas tridhā

aṅgaiś ca cet tadānantaṃ tasya keśaṃ mude na hi

4.10

tad etac chuklakaṇaṃ prathamam **tredhā** sad **aṅgaiś** cānyaīḥ puṇyāpuṇyobhayasādhanaīś **cet tadā tasya** śuklakarmaṇa **ānantaṃ** anekadhātvaṃ phalānantaṃ ca **keśaṃ** vivekināṃ

25 **mude na** syāt.

sputapratītaye punar apy āha: **itīti**.

iti vākkāyamanasāṃ tadekaviṣayā gatiḥ

4.7c āsvādanato J₃^{p.c.} J₄ D] āsvādatano J₁ 4 buddhibhir J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] buddhir J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D 4.8c etac J₃ J₄ D] aitac J₁ 20 pūrvam em.] pūvam J₃ J₄ D 4.10b tridhā J₃ J₄ D] triyā J₁

⁴Vgl. PĀṆINI 2,3,5: *kālādhvanor atyantasamyoge*.

kṛtajñatvaṃ ca śaraṇāgatatvaṃ cāpi bhaṇyate

4.11

anena vivakṣitam arthaṃ siddham āha: tasyeti.

**tasyotkarṣaḥ prahvatā ca svasya praṇatilakṣaṇā
iyaṃ sā jāyate yāsau tadekaviṣayā gatiḥ**

4.12

- 5 yāvad hi viṣayībhūtasotyotkarṣo na syāt tāvat prahvatā na bhaved ity ekatrānyatarad antar-bhāvyaṃ iti **seyaṃ praṇatilakṣaṇā gatiḥ jāyate**.

asyām evārūḍhārurukṣusāmānyatayā⁵ trividhasya ·atha vā jñānayogakarmamārgatayā tri-vidhasya ·atha vābhedabhedābhedabhedavādatayā trividhasyāśeṣādhikārivargasya tātparyato vṛttir ity āha: yā ślāghyēti.

- 10 **yā ślāghyā viduṣāṃ yā ca yogināṃ sādhanāṃ param
athālpamanasāṃ cāpi yāsau sadgatisādhanam**

4.13

- viduṣāṃ** iti ·ārūḍhānāṃ jñānasiddhānāṃ abhedavādināṃ uttamādhikāriṇāṃ **yāsau** tadeka-viṣayā gatiḥ sarvato vibhātacitsphārāṇāṃ api tadekavimarśabharitasthititayā **ślāghāspadaṃ** tasyā eva sārādiśabdaiḥ śāstreṣu praṇītatvāt. tathā **yogināṃ** ārurukṣūṇāṃ bhedābheda-vādināṃ madhyamādhikāriṇāṃ **yāsau** gatiḥ **paramasādhanam** ārūḍhatvādisādhanam. tathā**lpamanasāṃ** sāmānyānāṃ karmaniṣṭhānāṃ bhedavādināṃ adhamādhikāriṇāṃ **yāsau** sthitiḥ **sadgatisādhanam** ārurukṣutvādimadhyamapadārohasādhanam iti sarvatrāsyāḥ kṛtāspadatvaṃ dyotitam.

atra vistāreṇa tadekaviṣayatvaṃ manovākkāyānāṃ darśayati: ko 'sāv ityādi tribhiḥ.

- 20 **ko 'sau kīḍṛk ca paramāsvādadas tatkrpā param
rājate 'smāsv iti sadā cintanaṃ mānasī gatiḥ**

4.14

**sadaiva tatstutir yāsau taddattadṛḍhatakarī
hitasatyaparatvaṃ ca saīṣā vācāṃ parā gatiḥ**

4.15

- 25 **hitasatyaparatvaṃ ceti. sadaiva tatstutir** eva. yadā vyavahārasaṃpattaye bahir vyāpāras tadā hitaparā satyaparā ca vāk: tādṛśaṃ satyaṃ vācyaṃ yena parahitaṃ syāt. tādṛśaṃ satyaṃ na kadāpi vācyaṃ yena pareṣāṃ ahitāptir iti. yathā cāha Manuḥ:

satyaṃ brūyāt priyaṃ brūyān na brūyāt satyam apriyam⁶ iti.

taddattarasamādhuryāsvādanāt puṣṭatā tanau

ante 4.14 atra vi add. i. t. J₁

⁵Vgl. Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.3. ⁶Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 4.138ab.

yāsau tadarthaṃ kṛśyāsau sā dehe paramā gatiḥ 4.16

tadarthaṃ īśvaraprītyarthaṃ **kṛśyopavāsādinā** tanūkāryeti yat **sā dehe** tadviṣayā **gatiḥ**.

*aṅgaiś ca ced*⁷ iti yad uktam tad uddiśati: **yā yeneti**.

yā yena laghu sidhyeta satkriyā bhagavatparā
5 **sā tathā sādhitāṅgānām bhagavaccharaṇāgatiḥ** 4.17

laghu sundaram yathā syāt. **satkriyeti** paropakārādilakṣaṇā dharmānusārīṇīyācāraśama-damāhimsādhyanasvādhyañyādisvarūpā **sā tatheti**.

atrāpi kānicid upalakṣaṇīkṛtyāṅgānām api tadekaviṣayatvaṃ sādhayati: **tathā hīti**.

tathā hy akṣnor vinode yan maitryādikalanā dṛśā
10 **aucityam sā tayor yuktā bhagavaccharaṇāgatiḥ** 4.18

akṣnor vinode ·iti mukhyatayā prathamam svarūpasamāhitatvam eva tayor api tadviṣayatvam. yadā kadācid bahir **vinodo** bhavet tadā **maitryādicatuṣkacittasaṃskārakalanā dṛśā yat** sukhyādiviṣayakam **aucityam**.⁸

satkathāśravaṇam sādhuḡoṣṭhivāgamṛtasya ca
15 **pānam īśvarasattāyām ratiḥ śaraṇatā śruteḥ** 4.19

satkathā purāṇadharmamīmāṃsādikathā. **īśvarasattāyām ratir** aupaniṣadapurusa-jñānābhyāsaḥ.

anāthadinādānam ca hastayoḥ sā padoḥ punaḥ
tīrthasādhvamarāgaragamanaśramaṇam ca yat 4.20

20 **anāthāḥ** sāmagrīsākalye 'pi niṣkiṃcanāḥ. **dīnās** tadvaikalyenākiṃcanāḥ. **tīrtheti tīrtham** mahadadhyāsitam sthānam eṣāṃ **gamanena śramaṇam** khedaḥ.

pūrvavad vineyarājakumāronmukhikaraṇārthatvād asya nayasya buddhivikāsāya vistāreṇāpy uktam arthaṃ saṃgrhṇāti: **cinteti**.

cintā yā nitarām amuṣya satataṃ kīrtistutir yāpy aho
25 **tatpūjāpi ca yā tridhā niyamataḥ saiṣā gatiḥ prābhavī**
cetovāgvapuṣāṃ dṛśās ca dayayā dīneṣu yā dṛk chruteḥ
sadvācām śravaṇam śayasya ca sadā dānam padoḥ sadgatiḥ 4.21 (1)

4.16c kṛśyāsau J₃ J₄ D] kṛśyaiṣā J₁

⁷4.10c. ⁸Vgl. Patañjali: Yogasūtra, Ed. SWĀMĪ 1.33: *maitrikaruṇāmuditopekṣāṇām sukhaduḥkha-puṇyāpuṇyaviṣayāṇām bhāvanātaś cittaprasādanam*.

...

...

...

sadvācām śravaṇam śayasya ca sadādānam padoh sadgatiḥ **4.21 (2)**

- 5 **satatam** iti pūrvottarasambandhaḥ. tathā ca **satatam** avicchēdena **yā nitarām** viṣayāntaroparodhenāmuṣya phaladātur **yā cintā** mananam iti yat sā cittasya tadviṣayā gatiḥ. tathā **satatam kīrtistutir** asya **yā**vadhānenonmattatādīnā veti yat sā vācas tadviṣayā gatiḥ. tathā **satatam yā tatpūjā** praṇāmārcaṇādīlakṣaṇeti yat sā dehasya tadviṣayā gatiḥ. iti **cetovāgvapuṣām niyamato** 'vaśyakartavyatvena **yā** kriyā **saiṣaiṣām prābhavī gatiḥ**.
 10 anyad apy upalakṣaṇatayā nidarśayati: **dr̥śās ceti. dīneṣu dayādṛg yā** sā **dr̥śoh** prābhavī gatiḥ. **satīnām** āptoktānām sabhyānām vā **vācām** yac **chravaṇam** sā **śruteḥ** prābhavī gatiḥ. (1) **sadā dānam** deśakālāv anapekṣya yad unmuktahastatā tathā (2) **sadādānam** sac chobhanam parapiḍādiprahāṇena yat sanmārgēṇa nyāyācaraṇena dhanādyarjanam sā **śayasya** hastakaraṇasya prābhavī gatiḥ. **satī** śobhanā parahitasādhakā **satī** ślāghyā praśastābhyarhitā
 15 yā **gatis** tīrthagurvāgārādigatiḥ sā **padoh** prābhavī gatiḥ.

atraiva śrutimūlatvād asyārthasya sambhāvanānirṇayāyāha: **śrutam ceti**.

śrutam ceśadayāprāpte yad vastuny anumodanam
taddvaiguṇyāya vādhikyaprapṭaye 'smāt suniścitam **4.22**

anumodanam proktaśukrīkaraṇalakṣaṇam. **asmād** iti sarvajñāt.

- 20 uktam eva samarthayati: **ārogyeti**.

ārogyaputrasatsadmadeśasampattisampade
sa sarvajño 'khilādhāraḥ samtoṣita ihāsti hi **4.23**

sampad ādhikyam. **sampade** 'stīti niścitam idam iti vartamānalaṇnirdeśaḥ.

- śikhāracanām samyag baddhvā samṁmukhikṛtyā mūlāc chikhāntam darśayitvopabhogyām
 25 karoti: **eṣeti**.

eṣā maheśaśaraṇāgatir atra sādhu-
panthāḥ sadāśrayanimitam amutra bhavyam
yaḥ ko'pi paścimajanī ramate sadāsyām
bhāty eṣa śastacaritaḥ kharabhā ivaikaḥ **4.24**

ante 4.21 atra sam add. i. t. J₁ 5 satatam iti J₃ D] satata J₄ 11 āpto J₄ D] āpro J₃ **4.22c** guṇyāya J₃ J₄ D] guṇyaya J₁ 23 idam J₃^{a.c.} J₄ D] del. J₃^{p.c.}

Anm. zu 4.21, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 4.24, Metrum:** Vasantatilaka.

eṣoktalakṣaṇā. **maheśaḥ** kartum akartum anyathā kartuṃ ca ślāghyaśaktiśālī pañcavidha-kṛtyāśīlas taccharaṇāgatiḥ. atra †guhā† pratyakṣaṃ **sādhupanthāḥ** · nirbhayakalaṅka-paṅkaṃ prāpyaprāpakah · yato 'yaṃ **sadāśrayanimittam**: santa āśrayā yasyeti **sadāśrayaḥ** suśaili tasya **nimittam**. amutra paro'kṣaṃ **bhavyaṃ** kuśalam. nirargalā asya paro'kṣa-lokā ity arthaḥ. ataś ca **yaḥ kaścana paścimajaniḥ** punarduḥkhabharitaitadbhavāyogyatvāt paścimajanmāsyāṃ **sadā ramate** sa **eṣa ekaḥ śastacaritaḥ kharabhāḥ** sūrya **iva** svayaṃ prakāśamānaḥ pareṣāṃ apy andhatamonāśanāt prakāśadāyī **bhāti**. kharabhā apy atra sādhu-panthāḥ paratra ca yogināṃ tanmārgagamanena bhavyaṃ bhavyadāyīti śikhābandho 'yam.

atha śekhararacanāṃ kalpayitum udāharati: **tathā ceti**.

- 10 **tathā ca śrūyate ramyā kathātra budharañjanī**
Samjalābhidhasadrājacaritraṃ yatra śobhanam 4.25

atrāsyāṃ nītau. **Samjaleti** sākūtaṃ nāma ralayor aikyāt **samyak** chobhanā **jarā** yasyeti. jarā hi sarvathānarthahetur dehendriyavaikalyahetukatvāt. atra tu yauvanāvasthāyāṃ api yauvanīya-śvabhrapātādyanarthasambhavād vārddhakocitavyavahṛtisambhavāc chobhanajarātvam.

- 15 **sa jātu rājā turagārūḍhaḥ svairaṃ vrajan pathi**
dadarśa kaṃcic chītālum kanthāhvṛtakalevaram 4.26

śītaṃ na sahate · iti **śītāluḥ**. **kanthāṇekanaktakabharitatantraprotaṃ vāśahkhaṇḍaḥ**.

sa taṃ vilokya sadvāṇyā sajjo bhūtvā nanāma ha
anumene taṃ apy eṣo 'ntar jāpī śīrasā param 4.27

- 20 **sadvāṇyā** rājocitayā. **param** kevalam. **antar japaratatvāc chirasānumene** śīraś-cālanenānumene.

anunmīlitavācaṃ taṃ bhikṣuḥ provāca sādaram
bhadraṃ mahīpate tiṣṭha kiṃcid vijñāpayāmy aham 4.28

he mahīpate. **bhadram**. **tiṣṭha**. **kiṃcid vijñāpayāmīti**.

- 25 prakṛtārthasampattaya ādau raṅgāvatāram āha: **nibhālayasīti**.

nibhālayasi sadrītiṃ dhruvāṃ bhagavato 'sya kim
yato 'sti citrā dharaṇāv auttarādharyato gatiḥ 4.29

5 duḥkha em.] dukha J₃ J₄ D 12 aikyāt J₃ D] ekyāt J₄ 4.26d kanthā J₁^{P.C.} J₄ D schol.] kamyā J₃
17 tantra em.] tanna J₃ J₄ D 4.28d vijñāpayāmy J₃ J₄ D schol.] vijñāpayāmy J₁ ante 4.29 atra vi
add. i. t. J₁

Anm. zu 4.25c *Samjala-*: Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Sanḡar*.

asya bhagavato 'śeṣaniyantur maheśvarasya sarvavyavasthitihetutvāt **satīm** śobhanām **rītim** auttarādharyacaryāpālānalakṣaṇām maryādām **dhruvām** ākalpaṁ sthīrām **kiṁ nibhālayasi** buddhau nirantaratayā parāmṛṣasi. satataṁ parāmṛṣyāsāv ity arthaḥ. **kiṁ**śabdaḥ praśne. gūḍham arthaṁ vivṛṇoti: **yato** 'stīti. **auttarādharyata** iti sārva vibhaktikas tasil. tatas
 5 **cauttarādharyata** auttarādharyalakṣaṇājñāpy ājñāpayitrādilakṣaṇā **bhūmau citrāstīti**.

*dharanāv*⁹ iti ·adhikāritvāt tatratyānām mukhyatayopādānaṁ paraṁ tv iyaṁ sarvatra kṛta-
 sthitir ity āha: **aho** iti.

aho vicitrā bhagavadgatiḥ saisā virājate

yatrāsau niyatā dhīman Brahmādyā kāraṇāvalī

4.30

- 10 **niyateti** tasyā acālyatvān nibaddhā. **kāraṇatvaṁ** prabhutvaṁ. svasvakartavyapālānāsaktir
niyamah. tadadhīnatvaṁ ity arthaḥ.

asyā eva sthūlaṁ rūpaṁ karmavaicitryam iti sadātra jāgaritavyam ity āha: **karmaṇām** iti.

karmaṇām paśya vaicitryaṁ kecid aindrapadasthitāḥ

atikrāmanti tat kecin narakārṇavaghvare

4.31

- 15 ayaṁ bhāvaḥ: karmaṇām svayaṁ jaḍatvān naṣṭatvāc ca cetanāvināśiparameśvara eva sarva-
 phaladāteti tanniyatir eva tatra tatra kṛtasthititayā tena tena rūpeṇa gaṇyate ·iti karma-
 vaicitryam eva sarvatra darśanīyam.

tadāha samāhitacittasthityartham: **kecid** iti. aindrapadasthitiḥ karmaphalam evety arthaḥ.

- tathā hi nEndro nāma niyataḥ kaścid asti kiṁ tv anantaśaktitvāt tasya śaktimata ārādhaka-
 20 karmaphalasiddhaye yatraindrīm śaktiṁ pātayati sa Indraḥ. evaṁ brāhmyādiśaktipātanena
 Brahmādyāḥ ·yato 'nantaram evoktaṁ *niyatā Brahmādyā kāraṇāvalī*¹⁰ tad uktam:

brāhmī nāma parasyaiva śaktis tām yatra pātayet

sa brahmetyādi.¹¹

tad iti svacaritaṁ karma ·**atikrāmanti** laṅghayanti. tādrkkarmācaraanāt te nārakiṇa ity arthaḥ.

- 25 manuṣyaloka eva miśrakarmaphalabhūte karmavaicitryād alam adṛṣṭalokānveṣaṇayety āha:
phalapāka iti.

phalapākaḥ sa evaiṣa yat kecid dadate mudā

4.31b aindra J₃ J₄ D schol.] endra J₁ 22 pātayet em.] pālayan J₃ J₄ Ch

Anm. zu 3 parāmṛṣasi: Synonym zu *parāmṛṣasi* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm.**
zu parāmṛṣyā: Synonym zu *parāmṛṣyā* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ*.

⁹4.29c. ¹⁰4.30d. ¹¹Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ 6.177cd und 6.178a.

prāṇārtipīḍayāpy anye śuśyanti tadalābhataḥ

4.32

yat kecid āptasatkarmavibhūṭayo **mudā dadate** svasvasya parasvatvam āpādayanti · iti sat-karmaṇām phalaṃ yena svayam iha bhogān bhuktvā tuṣṭacittāḥ santaḥ paralokārthaṃ parān api toṣayantīti. asatkarmaphalam āha: **prāṇārtīti**. ayam bhāvaḥ: ye kecid asatkarmācaraanās te svayam **abhogāt prāṇārtipīḍayā śuśkāḥ santo** dānādyabhāvāt paraloke 'pi tadarhā iti te sarvathā śocyāḥ.

saṃgrahasūtram āha: **caturdaśeti**.

caturdaśavidho 'py eṣa bhūtasargaḥ svakarmanām pāko 'sti niścitaṃ yasya na nāśaḥ pralaye 'py aho

4.33

daivādyuktacaturdaśavidho 'py eṣa bhūtasargo jīvasargaḥ **svakarmanām pāko niścitaṃ astīti**. ayam bhāvaḥ: yā kācit trividhā bhūtasrṣṭiḥ svādhīnayogaḥkṣemalakṣaṇā svaparādhīnatadubhayā parādhīnobhayā ca sā kevalaṃ karmaphalam eva śuklaśukletarṇe kṣṇaṇārūpatvāt karmaṇām iti niyatipālanāpālanam eva paramārthatō gatihetur iti vivekināsau pālyeti. avaśya-pālyatām eva sūcayitum arthāntaranyāsaḥ: **yasyeti**. **pralayo** Brahmadīnāvasānam.

karmavaicitryam eva draḍhīkartuṃ citsvarūpasya sarvatrābhedaṃ darśayati: **yaiveti**.

yaiva cid gaganābhogabhūṣaṇe bhāti bhāsvati vīthīpaṅkodarasthe 'sau kīṭe bhedaḥ svakarmanām

4.34

vīthīgamanāgamanamārgasamīpavartinī kardamādibharitā jalavahanadroṇī. **bhedaḥ** · deva-kīṭādijātirūpaḥ.

vicāryetthaṃ budhaḥ kaścid yadi syāt susamāhitaḥ kathaṃ sa niyatim tasya pālayen na maheśituḥ

4.35

vicāryeti. spaṣṭam.

saṃkṣepeṇoktam artham atikomalamatirājakumāraśikṣārthaṃ punar api vistrṇāti: **yeyam** ity-ādīnā.

yeyam niyantritā loka auttarādharyaśālīni rītir bhagavatas tasya sā śāstir iti niścitaṃ

4.36

rītir ācāraḥ. **śāstis** tadājñā vedarūpā.

prakṛte yojayati: **pālīti**.

4.32c prāṇārti J₃ J₄ D schol.] prāṇārti J₁ 4.34d kīṭe J₁ J₃ D] keṭe J₄ 4.35d pālayen na maheśituḥ J₃ J₄ D] pālayet parameśituḥ J₁ ante 4.36a atra vi add. i. t. J₁

pālītāsau mayaucityākīmcanenālpamedhasā**tvayā sumatinā soccaiḥ pālyā kim iti nāḍṛtā**

4.37

- asau śāstīḥ. aucityeti · ucitasya bhāva aucitī. ṣyañi nīṣi yo lope ca ṛṭiyaikavacanam. a-
kīmcanena daridrāprāyeṇa. atha ca · atītavṛttinā. **alpamedhasā** svocitayogakṣemaparatvān
 5 mandadhiyā. **tvayā** punaḥ **sumatinā**śeṣaprajājāgaraṇocitamatinā svaparārthatvād **uccair**
 atiśayena **pālyā kim iti** kuto hetor **nāḍṛtā**. ayaṃ bhāvaḥ: mayā yādṛṣaṃ niyatipālanaṃ
 praṇatya vāgḍhaukanikālakṣaṇaṃ kṛtam eva svayogakṣemārthaṃ tvayā tu yādṛṣaṃ tat-
 pratyabhivādanalakṣaṇaṃ vidheyam svaparārthaṃ tāḍṛṣaṃ na kṛtam iti bhāvyāśayaḥ.

tataś ca: **na kevalam** iti.

- 10 **na kevalam tvayā rājan svārtho vibhramśitaḥ param**

aham apy anayā bhaṅgyānarthapātraṃ prayojitaḥ

4.38

ḍṛṣṭaṃ hi parānarthanāpi kutracit parasya vyasanam ity **anarthapātraṃ prayojita** ity uktam.

yo na vetty abhivādasya mahān pratyabhivādanam**nābhivādayaḥ sa viduṣā yathā śūdras tathaiva saḥ¹²**

4.39

- 15 **nābhivādyā** iti vidhicodanālaṅghanād aham api doṣārhaḥ.

ity āptavācam ākarṇyāpy āḍṛto yat tvayi sthiram**nato 'smi tatphalaṃ kiṃ nu me syād ākulito 'smi aham**

4.40

- āptavāk** · āgamaḥ. Manor vedārthopanibandhanatvāt svayaṃ pramāṇabhūtām **ākarṇyāpīti** ·
 ajñātānācaraṇasyaiva prāyaścittam iti sūcitam. **āḍṛto** gurāv iva nibaddhakakṣyo **yat tvayi**
 20 mohagraste **sthiram** ḍṛḍhapremṇā **nato 'smi** · iti. **ākulito** vibhrāntabuddhiḥ.

itthaṃ nipīya madhurāṃ vāksudhāṃ tanmukhodgatām**ṛṇto vismitacitto 'sau tvarayāmuṃ praṇamya ha****vyajijñapat savinayaṃ dainyārdrahṛdayo bhṛśam**

4.41

sudhāpānena ca ṛṇtir ucitaivety uktam: **ṛṇta** iti. **heti** prasiddhau.

- 25 **savinayam¹³** iti bījitam ankurayati: **rājovācetyādi**.

rājovāca:

4.37c soccaiḥ J₁ J₃ J₄] sauccaiḥ D 20 premṇā J₃ J₄] premṇa D 4.41d praṇamya J₃ J₄ D] praṇasya J₁

Anm. zu 7 praṇatya: Vgl. PĀṆINI 6,4.38: vā lyapi.

¹²Vgl. Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 2.126, dort jedoch *vipraḥ* statt *mahān* in b. ¹³4.41e.

nāhaṃkārabharonmādavinaṣṭamatinā mayā

na cāpi maurkhyaluptāptavāksudhāsāradhanvanā

4.42

nāhaṃkāreti · ahaṃkāratīśaya evonmādaś cittavibhramas tena **vinaṣṭamatinā**: **vinaṣṭā**darśanam āptā **matī** tatkalāgrāhiṇī buddhir yasya tena **mayā** te 'bhivādasyocitaṃ
5 **pratyabhivādanam na dattam**¹⁴ iti **neti** caturthena saṃbandhaḥ. evam uttaratra · adāne ca
kāraṇam **kiṃ** tv¹⁵ ity anena bhaviṣyati. prāyeṇa cāhaṃkāryādīnām evaṃvidham vākyaṃ
bhavatīti bhikṣvanugrāhito rājā prāptasmṛtiḥ samarthayati.

maurkhyam avivekas tena **lupto** 'drśyatām nītaḥ · **āpto** yathāśrutadrṣṭārthavaktā tasya **vāk**
saṃvādatkvāt sudhāvat tṛptikāraṇatvāt **sudhā** tasyā **āsārah** sarvākāṅkṣāpūrakatvāt tasya
10 **dhanvanā** marubhūtenātyantābhāvarūpeṇa mayety arthaḥ. mūrkhāṇām eṣa sargo yat te · āpta-
vāksudhāsārāvagrahakāraṇam iti bhāvaḥ.

nāpi saptāṅgasamṇaddharājyāndhikṛtacakṣuṣā

no pramādasurāpānavismāritasadadhvanā

4.43

nāpīti. kacid alpaṭuṣṭā rājānaḥ **saptāṅgasamṇannarājyāndhikṛtanetrā** nocitaṃ
15 vyavaharantīty uktam **nāpī**ti. **pramādo** 'vaśyaktavyeṣv anavadhānatā sa eva **surāpānam**
tena **sadadhvā** brahmādhvā · upaṇiṣadarthavicāraḥ.

na cāpi kāmavyasanatyaktasaddharmavartmanā

no vā tṛṣṇāpiśācyastasadācārasuvīthinā

4.44

dharmasya sattvaṃ cittaśodhanadvāratayā. **tṛṣṇa**iva **piśācī** vaśam āyātasya maraṇa-
20 paryantaduḥkhaḍāne 'pi cātyāgāt. **sadācārah** śravaṇamananādi.

nocitaṃ te 'bhivādasya dattam pratyabhivādanam

kiṃ tv anātha subhikṣo 'haṃ lagno 'bhuvam amutra ha

yenāsau svocitā mahyam dattāsvādamayī gatiḥ

4.45

nocitaṃ iti gatārtham. ayaṃ samudāyārthaḥ: ya ete 'haṃkāradayo drṣṭānta-
25 dārṣṭāntikatayopāttās te sarvathānarthahetutvāt tyājyapakṣa eva mayā nikṣiptāḥ. tad
atrocitānabhidhāne yat kāraṇam tad vaktum vācam śīthilayati: **kiṃ** tv iti. **anātheti**
saṃbodhanam uktāhaṃkāradyanarthābhāvasūcakam. **anātheti** Viṣṇusahāyeti vā. ata eva **su-**
bhikṣo · iti bhikṣucaryā tvayaiva param śobhate · iti sādhubhikṣo. **ho** 'vadhāraṇe. **amutra**iva
yeneśvareṇa svocitā svaparavibhājakarājocitāsvādamayī rājyagatir datteti.

30 **lagno 'bhuvam amutra** he¹⁶ti viśadayati: **tatprāpiteti**.

4.42c maurkhy J₃ J₄ D] saurkhy J₁

Anm. zu 4.43a *saptāṅga*:- Vgl. Fußnote sub 1.50.

¹⁴Vgl. 4.45ab. ¹⁵4.45c. ¹⁶4.45d.

tatprāpitānumodaikabāhyāntaḥkaraṇasthitiḥ**vibuddho 'haṃ bhavadvāṇībhāsvaddīptipradīpitaḥ**

4.46

teneśvareṇa prāpīte rājyāsvāde yo 'numodaḥ śuklikaraṇaṃ tadekā tatparā bāhyāntar-
indriyasthitiḥ yasya saḥ. samāhitamanā ity arthaḥ. suṣuptasāmyād āha: **vibuddho 'haṃ** iti.
 5 **bhāsvān** sūryaḥ.

uktam arthaṃ vivṛṇoti: **mamāśv** iti.

mamāśu tvadvāgravibhābuddhaṃ hr̥tpadmakuṭmalam**adhunā vimalāmodaṃ sacchrībhājanatām iyāt**

4.47

tvadvāg eva vibodhakatvād **ravibhā** tayā ca **mama hr̥tpadmakuṭmalam** svocitajñānājñāna-
 10 **tamo'ntaritaśarvaryavidyāmukulitaṃ** hr̥dayapadmaṃ **saṃprati vibuddhaṃ** prāptabodha-
 vikāsam. ata eva **vimalāmodaṃ** malasparśasūnyahaṣabharitaṃ saugandhyabharitaṃ ca. **sac-**
chrīḥ: satī kalāṅkānaṅkitā yā **śrīḥ** svarūpasampattiḥ **sataḥ** sanmātrasya brahmaṇo yā **śrīḥ**
 samantāt **sattāspḥurattālakṣaṇaṃ svātantryaṃ** vā **satī** bhartrekaśaraṇā yā **śrīḥ** udadhijā tad-
bhājanatām tadādhāratām **iyāt** · etīti saṃbhāvyate · iti saṃbhāvanāyām liṅ.

15 prakṛtam āha: **itīti**.

iti nāhaṃ mune 'dṛṣṭipātraṃ no vā tavāpy asau**vidhilaṅghanaśaṅkotthānarthabhrāntipīśacikā**

4.48

ity ato hetoḥ. **adṛṣṭipātraṃ** tava krūrādṛgbhājanaṃ **na tavāpy asau vidhilaṅghanetyādi no**
vāstīti yad uktam: *tatphalaṃ kiṃ nu me syād ākulito 'smy aham*¹⁷ iti.

20 **ity** anugrahapātraṃ rājānaṃ saṃbhāvya bhikṣuveśapracchanno 'sau divyapuruṣo 'nugraha-
 saṃmukhīno jāta ity āvedayati kaviḥ: **itthaṃ** iti.

itthaṃ niśamya madhurāṃ girāṃ rājño 'sya praśritām**bhikṣuḥ prasannahṛdayaḥ prāhāśīrvādapūrvakam**

4.49

niśamya śravaṇadvārāvadhārya. **praśritām** vinayālaṃkṛtām.

bhikṣur uvāca:**pr̥cchāmi rājan bhadraṃ te kīdṛśe bhagavaty amūm****anumodanaśailiṃ tvaṃ dhatse kasya ca vastunaḥ**

4.50

4.47d sacchrī J₄ D] satśrī J₁, sacchī J₃

Anm. zu 4.49, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
 ausgeführten Lizenz [sy]a pr[a] als kurze Silbe.

¹⁷ 4.40cd.

bhikṣur uvāceti. **pr̥cchāmīti**: **kiṃlakṣaṇo** 'sau **bhagavān** kīdṛśī ca tvatkṛtā tasminn **anumodanaśailī kasya ca taddattasya vastunaḥ** seti tridhā praśnaḥ.

svocitam uttaraṃ rājāpy uvācety āha: **uvāceti**.

5 **uvāca rājā sa ca yo 'sty acintyo**
'śeṣārthadāyī paramāpta ekaḥ
dayākaraḥ sarvasukhāspadaṃ yat-
kṛpālavād asmi sa eṣa me 'rcyaḥ 4.51

acintyo manaso 'py aviśayaḥ.

*yato vāco nivartante*¹⁸

10 ityādi śruteḥ. **aśeṣārthadāyī** praṇayipraṇayānuguṇadāyī. **paramāptaḥ**: santi cānye 'pi yathā-
 śrutadr̥ṣṭārthavādināḥ sa punaḥ svayaṃ sarvadarśī sarvakartā ceti **paramagrahaṇam**. yata **eko**
 'dvitīyaḥ. sarvāṇi ca sādhanāni tadanugrahagr̥hītānāṃ evopanamantīty āha: **dayākara** iti. sva-
 rūpatatasthalakṣaṇadvayaṃ tasyārthāt siddhaṃ bhavatīti *kīdṛśe*¹⁹ · iti samarthitam.

*kasya ca vastuna*²⁰ iti samarthayati: **sarvasukhāspadaṃ yatkr̥pābharād asmīti**. na tena me
 15 gaṇanārhaṃ parimitaṃ kiṃcana vastu dattaṃ yan nirdīśyate 'pi tu sarvathā nairapekṣyeṇa
 dattaṃ iti dvitīyasamarthanam.

*kīdṛśī ca tasminn anumodanaśailīti*²¹ tṛtīyaṃ samarthayati: **sa eṣa me 'rcya** iti.

arcanaṃ vivṛṇoti kāsāv arceti: **ā kūrṃād** iti.

20 **ā kūrṃād ā Dhruvaṃ yac ca mahad aṇv api kiṃcana**
pūrṇaṃ yasyāmṛtāsvādaprakāśābhyāṃ sa cintyate 4.52

kūrmaḥ sarvādharavartitayā kalpitaḥ kacchapo bhagavān. **Dhruvaś** ca sarvoparivartitayā
 kalpito bhagavanmūrtir Dhruvarājā. **mahad aṇv** iti **mahad aṇv** atīśayatāratamyaviśrānti-
 sthānatayobhayanirdeśe madhyavarti sarvaṃ gr̥hyate · ubhayatrābhivīdhāv **ān pūrṇam** iti.
 ayaṃ bhāvaḥ: prakāśānandasvarūpo bhagavān eva sarvatra kṛtasthitir asti. paraṃ tu tanmāyā-
 25 mohitadhiyāṃ tathātvānavabhāse 'pi tasya kācit kālīketi **yasyeti** sūcitam.

pakvakaṣāyaṃ rājānaṃ vicintya kṛtārtho bhikṣuḥ sarvopakāram abhipretyānumodanapūrvaṃ
 saṃskarotīty āha: **sāheti**.

sāha rājañ śrutaṃ kutra kīdṛśāś ceti tattvataḥ

4.51d [lavād J₃ J₄ D lect. diff.] bharād J₁

Anm. zu 4.51, Metrum: Upajāti.

¹⁸Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2,4.1a. ¹⁹4.50b. ²⁰4.50d. ²¹Kommentar zu 4.50.

kaḥ saṃtoṣaḥ katham vāsau kriyate bhaṇyatām tvayā

4.53

kutreti vastuni sa ca kīdṛśaḥ kaś ca saṃtoṣa iti tritayam api śrutam param tu katham
asau saṃtoṣaḥ kriyate · iti tvayā bhaṇyatām. ayaṃ bhāvaḥ: sarve hi prāpte vastuni śuklam
kurvanty eva. param tu svasvānugūṇyena tatra viśeṣa iti vibhajya kathyatām yenāsau dātāpi
5 kṛtajñaṃ tvāṃ matvā saṃtoṣya ca tvayy ādhikyaṃ vidadhātīti. sāheti pādapūraṇe saṃdhiḥ.

viditābhiprāyo 'sau svabuddhyānugūṇyena saṃtoṣaparakāram āha: **rājovāca: yeneti.**

rājovāca:**yenaitan nikhilaṃ vibhāti nitarām āsvādapūrṇaṃ jagat****tasyāptākḥilakāmanasya racanā hī kīdṛśīyaṃ vibhoḥ****sarvānarthaharī sumaṅgalakarīty evaṃ smṛtir yā stutis****tasyām anvaham antar ākalanayā me jīvanam jīvanam**

4.54

na svārthaṃ tasya kiṃcanāpīty āha: āpteti. hī · ity atyāścarye. tasya vibhoḥ kīdṛśī
kiṃprayanā kīdṛksvarūpeyaṃ racanety evaṃ yā sarvānarthaharī sumaṅgalakarī
ca smṛtiḥ saiva tatstutir anāropitārthāpi rājate. paramārthavitsū · antaś citte · ākalanayā
15 nirantarānudhyānena yaj jīvanam prāṇadhāraṇaṃ tad eva me jīvanam sthāvarebhyo
viśeṣāpādakam.

itthaṃ rājamukhāt saṃgrahasūtraṃ niśamya saṃtuṣṭo bhikṣuḥ ślāghyamāna āha: **aho** iti.

bhikṣur uvāca:**aho viditavedyo 'si kṛtajño 'sti bhavān dhruvam****kiṃ tu vijñāpanā te 'smin na me pārthiva rocate**

4.55

asminn aśeṣārthadātari te tvatkarṭṛkā vijñāpanā me na rocate tvadādhikyabhūtaye na
prīṇayate · iva.

*pārthiveti*²² praudhapyāyeṇa saṃbodhanaṃ viśadayati: **yathā tvam** iti.

yathā tvam taddayāpātraṃ yathā vijñāpanā ca te**anurūpā tathā te 'dya mukhāt samyañ na rājate**

4.56

4.53b kīdṛśaś J₃ J₄ D] kīdṛśeś J₁ 6 ānugūṇyena J₄ D] āsugūṇyena J₃ 4.54c smṛtir J₃ J₄ D] stutir
J₁ ab. oc. 4.55b 'sti J₃ J₄ D] si J₁ ab. oc. 4.56d samyañ na J₃ J₄ D] manyena J₁^{p.c.}, manyega J₁^{a.c.}

Anm. zu 4.53a sa āha: *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam*. **Anm. zu 4.54, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 4.56d** *mukhāt*: Zweifelhaft, lies: *sukhāt*?

²² 4.55d.

yatheti svaparopakāraparyāptasampattipātratvena **yatheti** · anekavidhayā. sā ca rājata eva vastutaḥ paraṃ tu bāhyaveśānācchāditatvān nagneva bhātīti **samyag** iti sūcitam.

samyaktvabodhārthaṃ rājavāca: **yadīti**.

rājavāca:

- 5 **yadi prasādayogyo 'smi bhagavaṃs tan niśamyatām**
 sadravyor lakṣaṇam idaṃ parārthaikaratir hi yā 4.57

niśamyatām vibodhyatām. atrānapekṣyopakāritā sādḥulakṣaṇam iti ravidrṣṭānta-garbhikāreṇārthāntarayati: **sadravyor** iti yathā ravir anapekṣyāpi kaṃcid arthaṃ parārthodyuktas tathā santa ity arthaḥ.

- 10 itthaṃ protsāhito bhikṣur uvāca: **samādhāyeti**.

bhikṣur uvāca:

- samādhāya mano rājañ śṛṇu kāryaṃ yathā ca tat**
 rājate nitarāṃ loke yat sadṛkṣasamāgamaḥ 4.58

mamāpi satpātrānuśāsanena mahān upakāra ity āha: **rājate** · iti.

- 15 prakṛtam āha: **aneneti**.

- anena paramodāttahṛdā yat te samarpitam**
 āsvādayasi pātraṃ taddayāyās tad vicāraya 4.59

vicāraṇāphalam āha: **vicāryeti**.

- 20 **vicāryānuṣaṇaṃ tasya tathā vijñāpanaucitīm**
 cet karoṣi tadā dātā prītas tad vardhayiṣyati 4.60

tad iti dattam.

uktam eva dṛḍhapratītaye vyatirekamukhenāpy āha: **neyam** iti.

- neyaṃ samucitā prītir yat kadācid vibhor mudā**
 stutipuṣpalatā jihvā jīvaṃjīvārghitāsti te 4.61

- 25 **iyam** iti samanantaram eva vakṣyamāṇā. tām evāha: **yad** iti. **kadācit** kālaniyamena **yad**
 vibhoḥ stutir eva vikasadrūpatvāt **puṣpalatā** sā **tava jīhvaiva jīvaṃjīva** etannāmamadhura-

4.60a vicāryā J₃ J₄ D schol.] vidhāyā J₁^{p.c.}, vidhāyā J₁^{a.c.}

bhāṣi pakṣi tenārghitā kṛtamūlyā tulitā. jihvayā yat kadācit stauṣi tad alpaṃ tasya mūlyam ity arthaḥ.

**svavibhūtiṃ vimṛṣyālaṃ taddattāṃ upadhikuru
tuṣṭiṃ yena sa sarvajña 'tīva prīto bhaviṣyati** 4.62

5 **upadhikuru** dhaukaya. na ca tava tadarānyaroditam ity āha: **sarvajña** iti.

**iti tanmukhataḥ pītvopakāraghaṭanāgiram
rājopaniya bāhū svau mahāntaṃ taṃ vyajijñapat** 4.63

itīti. **pītveti** pāneneva tṛptahṛdayo bhūtvā. **upaniya** svastikamudrayā saṃmukhaṃ sthāpayitvā. **mahāntam** iti viditavedyam.

10 **rājovāca:**

**tad abhijñāṃ vidhehy āśu kathaṃ kāryā mamāpy asau
paripakvakaṣāyaṃ taṃ yatiḥ provāca sādaram** 4.64

rājovāca: tad iti. asāv iti śuklalakṣaṇā vijñāpanā. **kaṣāyā** doṣaḥ.

bhikṣur uvāca:

15 **mukhyā seyaṃ śubhā rājan bhagavaccharaṇāgatiḥ
sarvopakṛtiṃ ādāyāvadhyokteḥ pālanaṃ svayam** 4.65

bhikṣur uvāceti. svasvavarṇāśramācārapālanaṃ atīvopakāraṇam iti prathamam eva tatkāryam ity āha: **mukhyeti.** sarvasuklakaraṇānām ayaṃ vibhāgaḥ: prathamam yat tatsattā sarvatra kṛtāspadety anumatiḥ. sā cāntarī jīvanam iva sarvāsāṃ bhagavaccharaṇāgatinām. tato 'pi yāsau tasyā guptyarthaṃ bāhyaveśakalpā samyaktvasiddhihetur anekavidhā gatis tasyā **mukhyā** mukham iva mukhyā śākhāditvād yat.²³ sarvavarṇāśramādhipatitvāt **sarvopakāram āśaye vidhāya** balikṛtanirbalabādhabādhitārtokteḥ **svayaṃ** baddhakakṣyo bhūtvā yat **pālanaṃ** iti.

sāmānyena mukhyatayoktām eva bhagavaccharaṇāgatiṃ viśeṣato vibhajya darśayati: **prajānām** iti.

25 **prajānām vyavahāreṣādhyaṅkṣādhyaṅkṣādr̥dhikṛtā
svātmārthaṃ te mayā rājan proktaiṣā tatparā gatiḥ** 4.66

4.62a vimṛṣyā J₃ J₄ D lect. diff.] vimṛśyā J₁

Anm. zu 4.62a vimṛṣya: Synonym zu vimṛśya gebraucht, vgl. Wortschatz → marṣ.

²³Vgl. PĀṆINI 5,3.103: śākhādibhyo yat.

vyavahārapadam cāṣṭādaśadhoktaṃ tasy**ekṣā** nyāyena samīkṣaṇam. **adhyakṣam** pratyakṣam upalakṣaṇam cedam anumānādinām api. **adhyakṣā** adhikṛtāḥ. tathā cā**adhyakṣaiḥ** pramāṇair **adhyakṣaiś** cādhikāribhir **dr̥ḍhīkṛtā**. Manunā cāṣṭādaśavyavahārasthānāny uktāni yathā:

- 5 *teṣāṃ ādyam ṛṇādānaṃ nikṣepo 'svāmivikrayaḥ*
saṃbhūya ca samutthānaṃ dattasyānapakarma ca
vetanasyaiva cādānaṃ saṃvidaś ca vyatikramaḥ
kṛayavikrayānuśayo vivādaḥ svāmipālayoḥ
sīmāvivādaś ca tathā pārūṣye daṇḍavācike
10 *steyaṃ ca sāhasaṃ caiva strīsaṃgrahaṇam eva ca*
*strīpuṇḍharmau vibhāgaś ca dyūtam āhvānam eva ceti.*²⁴

eṣāṃ svarūpam agre bhaviṣyati. tatraiva ca pramāṇādhikārilakṣaṇam api bhaviṣyati. **svātmārtham** iti svātmano 'rthaḥ prayojanaṃ yatreti kriyāviśeṣaṇam etatphalasyātmaika-gāmitvāt. tathā ca Nāradaḥ:

- 15 *dharmaś cārthaś ca kīrtiś ca lokasaktir upagrahaḥ*
*prajābhṛyo bahumānaś ca svarge sthānaṃ ca śāśvatam.*²⁵
dharmenoddharato rājño vyavahārān kṛtātmanaḥ
*saṃbhavanti guṇāḥ sapta sapta vahner ivār̥ciṣa*²⁶ iti.

dūradeśādhīpatyārtham kuśalaṃ śṛṇu sattama

- 20 **tr̥ṣṇāṃ cittāt tiraskṛtya tān avekṣasva sajjitāḥ** 4.67

dūradeśeti. yad **dūradeśādhīpatyaṃ** te parameśvareṇa dattaṃ tasya dr̥ḍhasiddhaye. rakṣā-nirveśād adhikalobhas **tr̥ṣṇā**. tāṃ **cittād** iti na tv anurodhavaśena **tiraskṛtya** dūrīkṛtya **tān** dūradeśīyān **sajjito** bhūtvā**vekṣasva** pratijāgāraya.

ājñākāritvasaṃtoṣa eṣa tatkāriṇāṃ mudā

- 25 **yārthaprāptiḥ kṛtajñatvāt pārītoṣikato 'pi vā** 4.68

yac ca te · **ājñākāritvaṃ** tena dattaṃ tatrāyaṃ **saṃtoṣaḥ** śuklakaraṇam. yat **tatkāriṇāṃ** ājñā-kāriṇāṃ tatra tatra prāṇasaṃśayasthānāḍau gatānām **arthaprāptiḥ** parakīyakośasaṃpadādi-prāptiḥ sā tadyaiva kāryā. yata idam eva **kṛtajñatvam**. atha vā tatra gatvā kāryasādhane 'pi riktahastatayā gamane **pārītoṣikadānam** iti.

- 30 **mahābhāgyasya kuśalaṃ tasmād anviccha bhūpate**

13 svātmano J₃ D] svātmanā J₄ 21 dūra J₃ D] dūre J₄ 4.68d pāri J₃ J₄ D schol.] pari J₁

²⁴Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 8.4–7ab; dort 6a: *sīmāvivādadharmas ca*, 7a: *strīpuṇḍharma vibhāgaś ca*. ²⁵Nāradasmr̥ti, Ed. LARIVIERE 1.27, dort b: *lokapaktir upagrahaḥ*. ²⁶Nāradasmr̥ti, Ed. LARIVIERE 1.26.

bhītyāpatpañkamagnānām uddhārāt sādhusēvitāt

4.69

mahābhāgyeti. bhāgyam karma śubhāśubham iti śāsanād aśubhakarmanivṛttaye **mahat-**
padam. tataś ca **mahābhāgyam** saṃcitam śubhakarman. **tasmād** iti sarvadātulḥ. **bhītir**
 drṣṭādrṣṭabhayaṃ. **āpada** ādhivyādhilakṣaṇāḥ. tad evaṃ vicchāyikaraṇahetuvāt **pañkam** tatra
 5 **magnānām uddhāro** vidheya ity arthaḥ. yato 'yam **uddhāraḥ sādhusēvitaḥ. sādhuvo** 'tra
 siṃhāsanopaviṣṭā viditātmasatattvā Janakādayo vivakṣitāḥ.

kośo yaś ca mahān pratāpabharitas tasyeyam āśīḥ parā**satpātraśrutaśālisēvakajaḍaśroṇāndhamūkādiṣu****yat kiṃcin niyataṃ purātanam amuṣyāvekṣya vṛddhir navaṃ****dānam cāpi nirikṣya dīnamanaso niṣkiṃcanān sajjanān**

4.70

kośa iti. **satpātratvam** śamadamādisampadāśritā **śrutaśālitā.** santi ca śrutaśālitve 'pi śama-
 damādirahitāḥ kecid iti tadanantaram teṣāṃ upādānam itihāmutropayogi dānam. kevalam
 ihopayogy āha: **sevaketi.** ata evātra sevānugūṇam dānam. tatrāpi drṣṭādrṣṭabhedenaihiḥkaṃ dvi-
 vidham. tatra drṣṭam aihikaṃ sevakapakṣe samarpitam adṛṣṭam aihikaṃ tu **jaḍetyādinoktam.**
 15 tatra **jaḍo** buddhivaikalyopalakṣitaḥ. anyac ca bāhyendriyavikalopalakṣaṇārtham. tathā ca
 sarvopanibandhaḥ:

*bādhiryam kuṣṭhatāndhatvam jaḍatājighratā tathā**mūkatā kauṇyapaṅgutvaklaivyodāvartamattatā²⁷ iti.*

atra **jaḍateti** jihvāvaikalyam **mattateti** ca buddhivaikalyam vivakṣitam iti. na
 20 prakṛtārthāsaṃgatir iti bhramitavyam. **purātanam** iti paraṃparāgatam. **avekṣya** kṣemeṇa
 pālayitvā **dīnād dīnam vṛddhiḥ. sajjanān** iti sajjanatvam eva dānahetur iti sūcitam. anyathā
 niṣkiṃcaneṣv api durjaneṣu dānam ubhayor api dātṛpratighṛtor ubhayatrānarthāvaham.

drṣṭādrṣṭobhayī śaktir yā te tasyā iyaṃ hi sā**aśaktadīnakṣīnānām aparādhasahiṣṇatā**

4.71

25 **drṣṭeti. drṣṭā śaktir** hastyaśvādīlakṣaṇā. **adrṣṭā** sattvalakṣaṇā.

avikārakaram sattvam vikārābhyudgame 'pi cety²⁸ ukteḥ.

nibaddham ca mahākavibhiḥ:

vikārahetau sati vikriyante

4.70b jaḍa J₃ J₄ D] jata J₁ **19** mattateti ca buddhivaikalyam J₃ D] om. J₄ **4.71c** dīnakṣīnānām J₃
 J₄ D] kṣīnadīnānām J₁ lect. simpl. m. c. (*pathyā*)

Anm. zu 4.70, Metrum: Śārdūlavikṛḍita. **Anm. zu 16** sarvopanibandhaḥ: Ein Werktitel?

²⁷Quelle unbekannt; ähnliche Aufzählungen werden in mehreren Sāṃkhyakārikā-Kommentaren sub 49
 zitiert, etwa Vācaspatimīśra: Tattvakaumudī, Ed. SRINIVASAN: *bādhiryam kuṣṭhitāndhatvam jaḍatājighratā*
tathā/ mūkatā kauṇyapaṅgutvam klaibyodāvartamandatān //.

²⁸Quelle unbekannt, vgl. Zitat auch sub
 13.2: *avikārakaram sattvam vyasanābhyudaye 'pi ce.*

*yeṣāṃ na cetāṃsi ta eva dhīrā*²⁹ iti.

iyam vakṣyamāṇā **sā** śaraṇāgatiḥ. prāyenaśaktādaya udaradarīpūraṇārtham aparādham kurvanto dṛṣyante · iti **tatsahiṣṇutā**.

*ātmanah priyāya sarvaṃ priyaṃ bhavatīti*³⁰ śrutim anusaran svadeham utkarṣayitum
5 avatārayati: **yasminn** iti.

**yasmin sati svakīyaṃ syād etat sarvaṃ mahīpate
dehārogyasya tasyātha bhāvukaṃ tvaṃ niśāmaya**

4.72

ārogye **bhāvukaṃ** kuśalaṃ **niśāmaya** śṛṇu.

daṇḍonnatyāturāḥ kecid ye syur vranīkalevarāḥ

cikitsā nyāyatas teṣāṃ yad ārohaṇasādhanam

4.73

daṇḍonnatyeti. ye kecit sāparādhāḥ kadā kutrāpi cākasmād anucitad**daṇḍonnatyāturā
vranīkalevarāḥ syuḥ.** aparādhānusāreṇa daṇḍo hi cikitsā. anyāyatas tu daṇḍadhāraṇam
vranītvāpādakam. **vranīty** atra nityayoga in. **teṣāṃ** saṃmukhikṛtānāṃ **nyāyato yad
vyavaharaṇam sārohaṇasādhanam** cikitsā. **ārohaṇam** vranītvāśodhakam aṅga-
15 saṃnahanam.

senādhyakṣasahāyādirakṣā te 'sāv aharnīsam

sādhvanāthadaridrādirakṣā tebhyo 'py avekṣayā

4.74

seneti. taddattas**enādirakṣā** tasmāt kuśalāśiḥ. **tebhyaḥ** senādhyakṣāḍibhyaḥ. **avekṣā**
pratijāgaraḥ.

yānīha te santi catuṣkakotṭo-

dyānāni satkarmavicitritāni

teṣāṃ iyaṃ dīnadaridrasādhva-

gryajanmanāṃ sadmasu duṣṭarakṣā

4.75

yānīti. catuṣkaṃ catuṣśālāgrham. **agryajanmāno** viprāḥ. **duṣṭebhyo rakṣā.**

25 **sukumārabuddhirājakumārārtham** vivṛtam api cārtham saṃvṛṇoti: **uktānām** iti.

14 cikitsā J₃^{p.c.} J₄ D^{p.c.}] kicitsā J₃^{a.c.}, anyāyatas tu daṇḍadhāraṇam vranītvāpādakam rep. D^{a.c.} **4.74c**
rakṣā J₃ J₄ D schol.] rakṣās J₁ **4.75d** sadmasu J₁^{p.c.} J₃^{p.c.}] sahmasu J₄ J₃^{a.c.} D, sagasu J₁^{a.c.}

Anm. zu 14 *yad ... sārohaṇasādhanam:* Zweifelhaft, zu erwarten wäre: *yad ... ārohaṇa-sādhanam sā ...*

Anm. zu 4.75, Metrum: Upajāti.

²⁹Kālidāsa: Kumārasaṃbhava, Ed. SURYAKANTA 1.60cd.

Ed. OLIVELLE 2,4.5: *ātmanas tu kāmāya sarvaṃ priyaṃ bhavati.*

³⁰Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad,

uktānām śrṇu sāravattaram idaṃ śuklaṃ tvayāvyam ca tad
roṣo bhāvivaśāt kadāpi hṛdi cej jāyeta hitvādhiyam
īse karmaphalaṃ vicintya ca tadā no cyāvyam evāñjasā
satyāt sarvahitāt paraṃ sa bhagavān dhyeyo 'tra sarvāśrayaḥ 4.76

- 5 **śuklaṃ** śuklākhyam karma **tac** ca śrutam **tvayāvyam** ca pālaniyam ca. kim ity āha: **bhāvi-
vaśād** bhāvy avaśyabhogyam karma prārabdhākhyam **kadāpīti** deśakālādinimittāpekṣayā
na tu svecchayā **roṣo jāyate tadādhiyam** kubuddhiṃ **hitvā** vicārya **karmaphalam** **īse**
vicintyeśvarādhīnam idaṃ sarvam iti vicintya **sarvahitāt satyād añjasā** tattvato **no cyāvyam**
cālyam. **kevalam sa bhagavān sarvāśrayo dhyeyas** tadekaśaraṇena bhāvyam iti karmanām
10 phalam idaṃ yad roṣādi kiṃcana. nātra kaścit paro hetur iti katham ahaṃ satyacyavanena
bhraṣṭo bhavāmiti sa sarvāśrayo me gatiṃ iti susthena bhāvyam iti bhāvaḥ.

punar api sārasamuccayam āha: **nidarśyēti**.

nidarśyātmasukhaṃ jñeyam kāryam cātmahitaṃ tvayā
nidarśayan svam ātmānaṃ kadā na syāt sukhī budhaḥ 4.77

- 15 **ātmasukhaṃ dṛṣṭāntikṛtya** yathā mama sukham āśayāvarjakaṃ tathā parasyāpīti
tvayātmahitaṃ jñeyam parasyāpīti śeṣaḥ. tathā **cātmahitaṃ** yat kiṃcana tat parasyāpi
kāryam. tathā ca parahitakaraṇe 'rthāntaranyāsam āha: **nidarśayann** iti. satataṃ parahita-
karaṇāt sadā sukhī nara iti bhāvaḥ.

- 20 **itthaṃ syuḥ sukhinaḥ sarve 'nyathā supte sukhaṃ tvayi**
jagad grastam anarthaiḥ syād iti matvā sukhī bhava 4.78

niśamya sādḥuktim asau mahīpaḥ
kutūhalāviṣṭamanā yadaiṣīt
aśvād avāruhya praṇantum enaṃ
gatiṃ na lebhe 'sya diśo 'dhigacchan 4.79

- 25 **aśvād avāruhya yadainam praṇantum aiṣīt** tadā paśyann evāśya **gatiṃ na lebhe**
'darśanam asau gata ity arthaḥ.

tataś ca: **antarhite** · iti.

4.76c cyāvyam J₁ vgl. schol.] cāvyam J₃ J₄ D 4.76d sarva J₁ J₃^{p.c.} schol.] satya J₃^{a.c.} J₄ D ab. oc. 8
cyāvyam em.] cāvyam J₃ D, vācyam J₄ 10 cyavanena J₄ D] vyavanena J₃ 4.77b cātma J₃ J₄ D
schol.] cānya J₁

Anm. zu 4.76, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 4.79, Metrum:** Upajāti. Im dritten Strophenviertel
gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [hy]a pr[a] als kurze Silbe.

**antarhite 'smin smṛtvāsau svādhyakṣān purato gatān
uvāca hṛdaye dhṛtvā lekhyam etad anarghitam**

4.80

smṛtvā · iti kartavyatām vyavasthāpya. **svādhyakṣān** ātmīyādhikāriṇaḥ. **hṛdaye dhṛtvā** pūrvāparānusaṃdhānenāśeṣitaṃ saṃpādyā **lekhyam**. yata **idam amūlyam**.

5 yataś ca: **sarvasvam** iti.

**sarvasvam paramādeyam upadeśarahasyakam
subhāṣitārthasadratanavallī viracitā dhruvam**

4.81

**kāle kāle hṛdistheyam kāle kāle gale 'rpitā
dūrikṛtyāpadaṃ sarvām kām kām siddhiṃ na dāsyati**

4.82

10 samyagvyavasthāpanayā ceyam **subhāṣitasadratanavallī** yāsau **kāle kāle hṛdaye sthāpitānusaṃdhitā kāle kāle** ca **gale samarpitā** paraśravaṇārthaṃ svābhyāsārthaṃ vā. **āpadaṃ sarvām** bāhyābhyantarām **nirākṛtya kām kām siddhiṃ na dāsyati** · api tu sarvām eva dāsyati: ratnavallī ca hṛdaye gale ca samarpitāpado dūrikṛtya siddhiṃ dadātīti.

lakṣitārthaṃ smṛtipadavīm ānayan prakaraṇārthaṃ saprayojanaṃ samuccinoti: **ity evam** iti.

15 **ity evam uktā bhagavatparā gatir
hṛddarpaṇe yacchravaṇāt sunirmale
prāpyaihiḥikam bhavyam amutra sadgateḥ
pātraṃ ca dhīmān ravivad virājate**

4.83

20 **aihiḥikam** ihalokahitam amutra paraloke sadgateḥ **pātraṃ ca dhīmān ravir iva virājate** · iti śivam.

iti śrīRatnaśekharaśikhāyām śuklikaraṇākhyam caturthaṃ ratnam 4.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāyām Padasaṃketākhye vivaraṇe caturthī prabhā 4.

21 śrī J₃ J₄ D] śrīvīra J₁ śuklikaraṇākhyam J₃ J₄ D] om. J₁

Anm. zu 4.83, Metrum: Indravamśā.

باب پنجم

«در صبر»

و آن شکیبایی باشد بر مکاره و بلیاتی که از حق - تعالی - به بنده می‌رسد و صبر صفتی بغایت مقبول و مرضیست و منقبت صبر همین بس که به مضمون إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ عون الهی در دنیا با ایشان است و به فحوای إِنَّمَا يُوفَى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ، مزد ایشان در عقبی بسیار و بی‌پایان. در اخبار آمده است که حق - سبحانه و تعالی - وحی فرمود به حضرت داود - علی نبینا وعلیه السلام والصلوات - که: ای داود، تکلف نمای تا اخلاق مرا پیرایه روزگار خود سازی و از جمله صفات بسزای من یکی آنست که صبورم:

(۵.۱) صبر بهتر مرد را از هرچه هست تا بیابد بر مراد خویش دست

هر که در تیرباران حوادث سپر صبر در روی کشد هر چند زودتر خدنگ امیدش به هدف مراد برسد زیرا که صبر مفتاح فرج است.

(۵.۲) کلید در گنج مقصود صبر است در بسته آنکس که بگشود صبر است
چو خارای کوه و چو دیبای گردون لباسی که هرگز نفرسود صبر است

در کلمات ملوک ترکستان آورده‌اند که افراسیاب مر امرای خود را گفت که به هیأت و هیکل مردان خود و ابتهت و شوکت ایشان فریفته مشوید و به لافی که زنند و دعوی که کنند مغرور مگردید تا وقتی که ایشان را بیازمایید به صبر و پایداری، اگر بر محک صبر تمام عیارند، ایشان را به مردی و مردانگی اعتبار کنید. شعرو:

(۵.۳) نه به دعویست قدر و قیمت مرد قیمت مرد صبر باید کرد

آورده‌اند که یکی از امرا پیش پادشاه ایستاده بود و شاه با او در مهمی مشاورت می‌فرمود، قضا را کژدمی در پیراهن وی افتاده بود، هر ساعت امیر را می‌گزید و به نیش زهرآلود خود ضرر می‌رساند. تا وقتی که نیش وی از کار بیفتاد و هر زهر که داشت به کار برد و آن امیر مطلقاً در آن مشاورت قطع سخن نکرد و تغییری در آن ظاهر نشد و سخنش از قانون عدل و قاعده حکمت انحراف نیافت تا به خانه آمد و آن کژدم از جامه بیرون کرد. این خبر به پادشاه رسید، بسیار متعجب و متحیر گشت. روزی دیگر که امیر به ملازمت آمد سلطان فرمود که: دفع ضرر از نفس واجبت تو چرا دی روز آزار عقرب را از خود مُندفع نساختی؟ جواب داد که: من آن نیم که شرف مکالمه چون تو پادشاهی را به سبب آلم زهر نیش کژدم از دست دهم، اگر امروز برین صبر نتوانم کرد، فردا در معرکه رزم بر تیغ زهرآب داده دشمن چگونه صبر توانم کرد. پادشاه را این سخن خوش آمد و مرتبه او را بلند گردانید و بدان مقدار که صبر فرمود به مراد و مقصود رسید.

(۵.۴) گرت چو نوح نبی صبر هست در غم طوفان بلا بگردد و کام هزار ساله برآید

om śrīGaṇeśāya namaḥ.

**atho kṣamākhyāṃ saddvāraṃ pañcamīm śṛṇutādṛtāḥ
sarvasaṃpannidhānaṃ yā śayasthā tatpraveśinām**

5.1 (1)

...

5 ... yāśayasthā tatpraveśinām

5.1 (2)

atho ity ānantarye ·ārambhe vā **kṣamākhyā saddvā** ārabhyata iti. tām ca **śṛṇuta**. maṅgalārthatvaṃ cānuṣaṅgikaṃ svayam evopanatam. itthaṃ pūrvatrottaraṭra ca. sa cārambho lakṣaṇaparīkṣākaraṇārtham uddeśaś ca kṛta eva. tridhā hi śāstrārthasaṃkrāntiḥ: uddeśalakṣaṇa-parīkṣābhīr iti. āha ca Vātsyāyanaḥ: *trividhā ca śāstrasya pravṛttiḥ: uddeśo lakṣaṇaṃ parīkṣā ceti*¹
10 tatra nāmamātreṇa vastusaṃkīrtanam *uddeśaḥ. lakṣaṇaṃ* asādhāraṇadharmakathanam. *parīkṣā* yuktibhir lakṣaṇavicāraḥ.

dvāḥśabdaś ca strīliṅga iti **kṣamākhyā** iti *bāb*-nirdeśaḥ. **sattvaṃ dvārasya** sarvathopayogitvāt. tadāha: **sarvetyādi. saṃpadāṃ sarvatvaṃ** bhogamokṣobhaya-sāadhanatayā. iyaṃ ca bhogasāadhanānām aparavidyāṅgānām mokṣasāadhanānām parāpara-
15 vidyāṅgānām ca mukhyaṃ mūlasāadhanam iti **sarvasaṃpannidhānam**. (1) **śayasthā** hastagataiva. (2) atha **cāśayasthā** hṛdayasthā. **tatpraveśinām** kṣamākhyadvārapraveśinām. dvāre ca praveśo yukta eveti **tatpraveśinām** ity uktam.

tatrātau kṣamāṃ svarūpato nirūpayitukāmas tatphalam api titikṣusaṃmukhībhūṭaye sākṣād evāha: **yad** iti.

20 **yat kiṃcin manujaiḥ svakarmaniratair īsecchayā prāpyate
'nartham kutra kadā kuto 'pi ca bhṛśāsahyārtidurvedanam
hitvā krodhaniṣādam acchatarayā buddhyā titikṣātra yā
sā proktā munibhiḥ kṣamāyatiśubheśānpramodāvahā**

5.2

svakarmaniratair īsecchayeti karmanāṃ jāḍyaṃ phaladātṛtvaṃ ca sarvaprerayitus
25 tasyaikasyaiveti sūcayati. **kutreti** deśasaṃkīrtanam. **kadeti** kālasaṃkīrtanam. **kuta** iti ceti prayojanasamkīrtanam. **apiśabdena** ca nimittamātratām asya trikasya sūcayati. upādānatvaṃ tu prayojyaprayojakatayā karmesvarayor eveti bodhyam. **bhṛśāsahyārtir duṣṭā vedanā** tīvrayātanaṃ yatrety **anarthaviśeṣaṇam**. anarthāptyā ya utthitaḥ **krodho** dehendriyadāhako

1 om J₁ J₃ J₄] om. D 12 bāb J₃ D J₄^{a.c.}] tāt J₄^{p.c.} 13 saṃpadāṃ D] saṃpadā J₃ J₄ 16 hṛdayasthā J₄ D] hṛdayasthā hṛdayasthā rep. J₃ 5.2a manujaiḥ J₃ J₄ D] manuṇaiḥ J₁ 5.2c niṣādam J₁ J₃ D] niṣādam J₄ 25 tasyaikasyaiveti J₄ D] tasyaiveti J₃

Anm. zu 12 bāb: Nicht assimilierte lexikalische Entlehnung von Persisch *bāb* ‚Tor‘ (Kapitelbezeichnung). **Anm. zu 5.2, Metrum:** Śārdūlavikṛḍita.

¹Vātsyāyana: Nyāyabhāṣya, Ed. Jośī sub Gautama: Nyāyasūtra 1.1.3, dort: *trividhā cāśya śāstrasya ...*

rajovikāraḥ sa eva cchāyāmātreṇāpi doṣotpādakatayā **niṣādaś** caṇḍālas taṃ **hitvā** darśana-mātreṇāpy anāḍṛtya. **acchatarayā** śāstrasaṃskṛtayā **buddhyā yā titikṣā** sahiṣṇutā **sā budhaiḥ kṣameti kathitā**. yāsāv **āyatāv** uttarakāle **śubhadāyini**. āyatiśubhadāyitvam evāsyā mukhyo 'rthas tatkalāṃ śarirendriyādinirvāpaṇam ānuṣaṅgikam iti bhāvaḥ.

- 5 sarvārthamaulibhūtaṃ prayojanam āha: **īśāneti**. tatprasattau hi sarvasiddhiḥ svayam upanateti na kiṃcid anyad anveṣyam.

atra cāgre *dhairyāvalambanam*² iti caturdaśaṃ dvāraṃ bhaviṣyati. tataś ca ko 'syā viśayaḥ kaś ca tasya viśaya iti na vācyam ity āha: **sāsāv** iti.

sāsau kṣamā dhṛtir vāstu phalam asyā na bhidyate

10 **phalaikye na hi paryāyanaikatve viduṣāṃ bharaḥ** 5.3

ayaṃ bhāvaḥ: **astv** āpātamātreṇaikyapratītis tathāpi sūkṣmavicāreṇātrāsty eva viśayabhedāḥ · yathāyam eva śloko dṛṣṭāntaḥ. tathā hi prathamam pūrvapakṣārthaḥ: **sā** samanantaram uktalakṣaṇā **kṣamāstu dhṛtir vāstu** yataḥ **phalam asyā na bhidyate**. phalabhedena hi vastubhedāḥ. na cātra phalabhedāḥ. na cātra śabdabhedāḥ kiṃcitkara ity arthāntaranyāsenā

- 15 samarthayati: **phalaikye** · iti. **paryāyānām naikatve** 'nekatve saty api **phalaikye** sati **viduṣāṃ na bharo** na gauravam. śabdabhedo ghaṭakalaśādivat tair aṅgikriyā eveti kṣamā-dhṛtyor aikyam iti pūrvapakṣaḥ.

athātrottarapakṣaḥ: **sāsau kṣamā dhṛtir vāstv** āpātena śūktikārajatavat. dṛṣṭaṃ hi · ekasminn eva vastuni · ekadā śūktikeyam iti pratītis tatraivānyadā rajatam idam iti na ca tathātvam eva.

- 20 yataḥ **phalam asyā na bhidyate**. **asyāḥ** kṣamādhṛtyākhyāyā ubhayapratīter **na bhidyate phalam** śiraścālanena bhidyata eva. dṛṣṭaṃ ca saṃvādakāle nedam rajatam iti. tathā phala-velāyāṃ neyaṃ dhṛtir iti. atraivārthāntaranyāsaḥ: **phalaikye** · iti. **na** sati **phalaikye paryāyanaikatve** 'pi **viduṣāṃ bharo** bhavaty **eva**. bhedapratītiḥ sphuṭam evety arthaḥ. tathā hi **kṣamā** daivāgatasahiṣṇutā **dhṛtiś** ca svayam udyamanena nūtanārthapravṛttinivṛttilakṣaṇā. udyama-dhṛtyoś ca viśeṣas tatra bhāvīti na kiṃcin mliṣṭam.

asyā eva saṃprati mähātmyam āha: **yāsāv** ityādinā.

yāsau vibhūṣaṇaṃ kṣāntir loke sā svapasannatā

aṅgikṛtā bhagavatā tatphalaṃ tatsalokatā

5.4

yāsau kṣamāvatām **kṣamā** nāma **sā śobhahetur** iti na param · kiṃtu **sā bhagavatā svaprasannatāṅgikṛtā** bhagavān apy anayā taṃ prati prasīdati. tathāpi kim ity ata āha: **tat-phalam** iti tatprasādaphalaṃ **tatsalokatā** bhagavatsālokyam.

- 30

etac cāvaśyapālyam ity āha: **śrutiś ceti**.

5.3c phalaikye J₃ J₄ D] phalaikṛe indis. J₁

²1.72b.

**śrutiś cāhāmum evārthaṃ saṃmukhīkṛtya tadvataḥ
bhoḥ kṣamā muktidvā hitvā puṇyāpuṇyasṛtidvayīm**

5.5

tadvata iti kṣamāvataḥ. **saṃmukhīkaraṇam** evābhinayati: **bhor** iti bhoḥ kṣamāvantaḥ. yeyaṃ **kṣamā** nāma proktalakṣaṇā sukhaduḥkhaśiṭoṣṇādisahīṣṇutā kāmakrodhādayaś
5 cātraivāntarbhūtā iti śamadamādinām api cānyaiva siddhiḥ sāsau **muktidvāḥ** · mokṣākhyā-
paramāspadapraveśopāyaḥ. saty api ca sādhanacatuṣṭayasattve tadavāptihetau kṣamaiva
sarvasādhanaśādhanaṃ ity abhiprāyaḥ. *śānto dānta uparatas titikṣur*³ ityādi śruteḥ. sāmye 'pi:

śaknotīhaiva yaḥ soḍhuṃ prāk śarīravimokṣaṇāt

*kāmakrodhodbhavaṃ vegam sa yuktaḥ sa sukhī nara*⁴

10 iti *yuktasukhiviśeṣaṇābhyām* bhagavatā videhajīvanmuktisvarūpam abhidadhataitad-
abhiprāyāviśkaraṇāt. ata eva **puṇyetyādi**: tatra **puṇyena** karmaṇā devādiBrahmalokāntā
gatiḥ. **apuṇyena** paśunārakyaḍisthāvaraparyantā. ubhābhyām mīśritābhyām etalokāptiḥ.
adhikāritvād asya lokasya prāpyāvasare **dvayīm** ity uktam.

etad eva vivṛṇoti: **dvāram** iti.

15 **dvāraṃ dvidhaiva lokānām yenordhvādharasaṃsthiṭiḥ
ṭṛtiyā dvārikā seyaṃ yā hetur muktisadmanaḥ**

5.6

lokānām iti prāpyānām. **ūrdhvalokā** bhuvarādayaḥ. **adharalokā** atalādayaḥ. ūrdhvādharādi-
viśeṣarahitasarvavyāpakamuktisadmanaḥ · **ṭṛtiyeyam dvārikā kāraṇam**. alpaṃ dvāraṃ ca
dvārikā · alpārthe kan. tathātvam cālpāyāsasādhyaṭvam.

20 atraiva saṃvādayati: **uktaṃ ceti**.

**uktaṃ ca prāktanair āptakāmaiḥ sukṛtiśālibhiḥ
agamyasatphalāmutra kṣamā śobhaihikī parā**

5.7

āptakāmair ity anenāpakṣapātitvena parārthaikaprayojanatvam uktam. **sukṛtiśālibhir** iti
sadācāraparatvaṃ sūcitam. eṣa eva sadācāraḥ · yad āptakāmatve 'pi parārthasādhakatvam.

25 **kṣamā paraloke 'gaṇyaśubhaphalā. aihikī ca parā śobheti**.

atraiva nidarśayati: **tathā hīti**.

5.5b tadvataḥ J₃ J₄ D schol.] tadvidah J₁ 6 opāyaḥ D J₃] āpāyaḥ J₄ 5.7a prāktanair J₁ J₄ D]
prāptanair J₃ 5.7c agamya J₃ J₄ D] aganya J₁

Anm. zu 5.5, Metrum: Anuṣṭubh. Das dritte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben
2–7 (◡ — — — —) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. STEINER 1996.

³Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 4,4.23. ⁴Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 5.23.

tathā hi gūḍhavāk cāpi purā Dāmodaram prati
jātā bhoḥ satkathām ekām vadāmi śṛṇu sādaram

5.8

gūḍhavāg ākāśavāṇi jātā. Dāmodarākhyam rājānam prati. †tām eva bhor ityādi†.

vidhehi kāryam ujjvalam
vibhūṣayālayam svakam
svapitṛmātrbāndhavān
kṛtārthayānayaḥbhayam

5.9

kāryam jīvadbhīr yad avāśyavidheyam tad anayā kṣamayojjvalam vidhehi. ālayam śarīram.
anayeti sarvatrānuṣaṅgaḥ. pitṛbāndhavāḥ pitṛvyāḥ. mātṛbāndhavās ca mātulādayaḥ
pitāmahamātāmahādayaś ca. pitṛmātrgrahaṇenaiva grhītau bhavataḥ. kṛtārthān kuru · a-
bhayam yathā syāt.

kṛtajñatām naya svakam
surañjito 'si yaiś ciram
sudhārasāplutāmś ca tām
kuruṣva dṛkkriyāśrayān

5.10

svakam ātmānam yaiḥ śrotrādikaraṇaiḥ śabdādiviśayopanamanenādya tāvat surañjito
'si. kṣamāpīyūṣarasavyāptān kuruṣva. tām dṛkkriyāśrayān jñānakarmāśrayān. ime
samavāyino bāndhavā iti bāndhavānantaram nirdeśāt. tadapekṣo 'sau puṁliṅganirdeśo na
doṣāya.

surakṣito 'si yair alam
subhṛtyaśīlāśālibhiḥ
manoramaiḥ sthiraiḥ śubhair
amūni rañjayāmṛtaiḥ

5.11

surakṣita iti. yathā śīlavanto bhṛtyāḥ svāminam śobhanam rakṣanti tathā yair adya
tāvad anarthaśvabhrāpātānāt tvaṁ rakṣito 'si · ity anumīyate tānīmāni saṁkalpacittarājayādini
manoramadvādiviśiṣṭair amṛtai rañjaya sarāgāṇi kuruṣva.

imāni yāni bhūtale
gatāni gaṇyatām satām
suśilitāni tāni yat-

5.9d ārthayā J₃ J₄ D] ārthatām J₁ 9 pitṛvyāḥ J₄ D] pitṛvyāda J₃^{a.c.}, pitṛvyādayaḥ J₃^{p.c.} 10 grhītau
D] grhīto J₃ J₄

Anm. zu 5.8b *Dāmodara*: Adaptation von *Dāvūd*; vgl. S. 64. Anm. zu 5.9, *Metrum*: Pramāṇikā.
Das dritte Strophenviertel ist durch die Kürze der zweiten Silbe fehlerhaft. Anm. zu 5.10, *Metrum*:
Pramāṇikā. Anm. zu 5.11, *Metrum*: Pramāṇikā.

kalāsti tāṃ bhajasva bhoḥ

5.12

imānīti. satām āruruḥṣūṇām **gaṇyatām** ādaraṇīyatām **tāni suśilitāni** śamadamādini **yat-**
kalā: yasyāḥ kṣamayāḥ **kalā** ṣoḍaśo 'mśaḥ · **astīti** vidheyānurodhenaikavacanam. **tām**
kṣamām **bhajasva.**

- 5 **śubhām bhajasva tāṃ mudā**
kṣamām suśilasampadām
nidhiṃ yayaiva śobhate
kṣamāpi sā śubhaprasūḥ

5.13

- 10 **śubhām** iti. **mudā**ntarapremṇā. **suśilasampadām** **nidhiṃ** śevadhīm. **yayaiva**
kṣamayāntaryā **sāpi** rājñām **śubhajanayitṛi** **kṣamā** bhūlakṣaṇā **śobhate** śobhāvahāsti.
kṣamayā vinā hi kṣamā rājyam apihāmutrānarthāyivety āśayaḥ.

sarvaśīleṣu yā sāraṃ sarvābharaṇam eva vā
tayā sarvāṇi kāryāṇy alamkuruṣva samārdavam

5.14

- 15 **sarvaśīleṣv** iti. **alamkuruṣva** bhūṣaya paryāptipadaviṃ ca naya. kṣamākṛtasya saṃpannatayā
kāryaparyāptir bhavatīty arthaḥ. **samārdavam** iti kṣamāpi tādrśy eva vidheyā yatra mārdavam
atīkṣnatā syān na tu yatra tīkṣnatā yatra prāṇipīḍā syāt. tādrśī kṣamāpi pālyā duṣṭa-
damanasyocitataratvād iti pūrvāparasamarthanam.

nṛṇām ramyasvabhāvānām kṣamaivaikā garīyasī
prāpnuvanti mahātmāno nirāyāsaṃ yayepsitam

5.15

- 20 **nṛṇām** iti. **ramyasvabhāvānām** daivīṃ saṃpadam āptānām. anayaiva ramyasvabhāvatvaṃ
teṣām ity āśayaḥ. anye 'pi cepsitadāyinaḥ paraṃ tu ta āyāsakāriṇa iti. mahātmavam apy
anayaiva gaṇyata iti bhāvaḥ. ataḥ **kṣamaivaikā garīyasī**. garīyastvam apy etannimittakam
iti gūḍhābhīprāyaḥ.

- alam anayā vanāraṇyaparvataśīkharakṛtāvāsānām asthāne 'pi bhītyāśaṅkāvyākulamanasām
25 **munīnām** paramopādeyayā kṣamayā. vīrā hi svaujassphūrtyai svabāhvarjitavīraśabdā bhū-
bhūṣaṇam yair vīrasūr iti ślāghyābhīdhā bhūmiḥ praśasyate · iti na mantavyaṃ paramavīratvād
asyety āha: **durbhāgyārīti.**

durbhāgyārīprahitaniśītāpaccharavṛtāvṛṣṭiṃ
saddhīśālī nijaśirasi vai kṣāntīcarmāvanaddhe
30 **yo vikṣiptām racayatitarāṃ sa svakīyeṣurājyā-**

3 ṣoḍaśo J₃^{p.c.}] ṣoḍaśo J₃^{a.c.} J₄ D 5.14b vā J₃ J₄ D] yā J₁ 17 pūrvāpara em.] pūrāpara J₃ J₄ D 24
śīkhara J₃^{p.c.} D] śīkharam J₃^{a.c.} J₄

Anm. zu 5.12, Metrum: Pramāṇikā. Anm. zu 5.13, Metrum: Pramāṇikā.

bhīṣṭaṃ kāle kalayati yaśomūrtidhūtāntarāyaḥ

5.16

durbhāgyam evārir lakṣyapāti śatrus tenāpi **prahitāḥ** saṃdhitā **nīṣitā** āntaramarmabhedina
 āpadrūpā ye **śaravratās** teṣāṃ **vṛṣṭim** avicchinnapravāhaṃ **yaḥ** **saddhīśālī** · avaśyaṃ tan-
 nivāraṇāt **saddhīśālītvaṃ** **kṣāntir** eva prahārarakṣaṇāc **carma** phalakaṃ **tenāvanaddhe**
 5 samantād rakṣite **nijaśirasi vīkṣiptām** itas tato gatām na tu lakṣyaprāptām **racayatitarām sa**
 eko mahāvīraḥ san **svakīyaśarapaṅktyā** kṣamālakṣaṇayā **kāle** 'vasare 'bhiṣṭaṃ **prāpnoti**.
 paraśaravṛṣṭivikṣepaṇena svaśarapaṅktilakṣyavedhena ca sa eva paramavīra ity arthaḥ. tataś
 ca **yaśomūrtidhūtāntarāyaḥ** sakṛd eva lakṣyavedhanāt satataṃ kīrtimūrtyaiva sa svakāryaṃ
 sādhaty ity arthaḥ. iti ślāghyam asya paramavīratvam iti bhāvaḥ.

10 itthaṃ ca: **suvṛteti**.

suvṛtānandasatkoṭṭakuñcikeyaṃ garīyaśi**kavāṭodghāṇaṃ bhāgyakoṭṭasya rte 'nayā na hi**

5.17

suvṛtaṃ adṛṣṭatvāt · yad **ānandakoṭṭaṃ** tasyonmocanīyaṃ **kuñcikā** yantronmocanī. nātrā-
 saṃbhāvanety āha: **garīyaśi**. tattvam evāha: **kavāṭeti**. **bhāgyakoṭṭasya kavāṭe** vikṣepa-
 15 pramādaḥ.⁵ tayor **udghāṇaṃ** nirodhābhāvaḥ. **anayā** kṣamayoktalakṣaṇayā · **rte** vinā **na**
hīti.

na kevalam iyaṃ prāgbhaviyādrṣṭonmocanī yāvan nūtnābhīṣṭasādhikāpīti saṃvādayati: **uktaṃ**
ceti.

uktaṃ cābhiṣṭasatkośakuñcikeyaṃ manoramā**parīkṣya yojitā sadbhiḥ kām kām siddhiṃ na dāsyati**

5.18

manorameti sadā svaśayasthatve 'pi bhāravināśabhaṅgādyabhāvāt. asiddhau ca kadācin nāsyā
 upālambha ity āha: **parīkṣyati**. yuktyā vicāryety arthaḥ. ayuktyā hi yojiteyaṃ na kṣamāpi tu
 dainyam ity abhidhīyate.

bāhyakuñcikāyāḥ svasvayantranīyatatvād asyāś ca sarvagāmitayā tadvailakṣaṇyam ity āha:

25 **atha veti**.

atha veyam mahāścaryā kuñcikā sarvagāminī**sānayodghāṭitā dvā yā kenāpy udghāṭitā na hi**

5.19

5.16a nīṣitā J₁ J₄ D] nīṣatā J₃ 8 kīrti D] kīti J₃ J₄ 5.17b garīyaśi J₃ J₄ D schol.] draḍḍhiyaśi J₁

5.18b manoramā J₁ schol.] garīyaśi J₃ J₄ D rep. 5.17b

Anm. zu 5.16, Metrum: Mandākrāntā.

⁵Vgl. Kommentar sub 7.18.

sarvagāmini sarvārthasiddhikāriṇī sarvatrāniruddhaprasarety arthaḥ. ata eva **mahāścaryā** svasvakāraṇaniyatakāryasiddhirityullaṅghanāt. tadāha: **seti. sāpi dvāḥ · anayā** kṣamā-kuñcikayodghāṭitā bhavet · **yā dvāḥ kenāpy** anyenopāyena **nodghāṭiteti**.

5 itthaṃ śikhābandhaṃ viracayya śekhararacanāṃ vidhātum etatpratītaye 'rthavādarūpāṃ
kathāṃ avatārayati: **tathā ceti**.

tathā cottaradeśenakathātra prathitā bhuvi

Sajyābhidho mahārājaḥ kṣamāśilo babhūva ha

5.20

10 **uttaradeśenaḥ** · uttarāpathasvāmī tasya sūryaś ca · *inaḥ sūrye prabhāv⁶* iti kośāt. tasya **kathātrāsmiṃ** śikhābandhe. **Sajyeti** ca sākūtaṃ nāma: **jyayorvyā** samānaḥ sahanaśilatvāt
Sajya iti. **ha** · iti prasiddhau.

yasmin kṣamāṃ pālayati kṣamāśīle 'kṣaśālini

janatājanatā jātā sarvasaṃpat-sukhāspadam

5.21

15 **kṣamāṃ pālayati** pṛthvīm rakṣitari. **akṣaśālini** vyavahāracature **janatā** janasaṃuho 'ja-
natā · ajau Viṣṇuśaṃbhū tatra **natā** tadekakāyamanovāgvyāpārā **jātā**. rājñi hi sadācāra-
śālini janānāṃ idṛkṣvabhāvāśrayaṇaṃ iti tatrāpi rājaiva hetuḥ. ataś ca hetoḥ **sarvasaṃpat-**
sukhāspadam sā janatā.

sa svasthahṛdayo jātu sabhāsadbhir upāsitaḥ

adhyakṣāṇ śikṣayām āsa sacchikṣā yā vibhūṣaṇam

5.22

20 **sa** iti. **svasthahṛdayo** niścinto 'tha vā **svasthā** devās tadvad **hṛdayaṃ** yasyeti. **adhyakṣā**
yuvarājādayo 'dhikāriṇaḥ. **sacchikṣā** iti śasantaḥ. **yā** iti ca.

tā eva śikṣā āha: **drṣṭveti**.

drṣṭvā kṛtiṃ viluptāryasaṃsthitināṃ vilāsināṃ

nonmattavyam anunmattaḥ pumān pātraṃ hi sadgateḥ

5.23 (1)

drṣṭvākṛtiṃ viluptārya- ...

25 ...

5.23 (2)

(1) **kṛtiṃ** kriyām. (2) **ākṛtiṃ** iti vā cchedaḥ. **viluptāryasaṃsthitināṃ** vināśitasadācāra-
maryādānāṃ **vilasanaśīlānāṃ kṛtiṃ ākṛtiṃ** vā vilokya bhavadbhir **nonmattavyaṃ** tathā

5.20c sajyābhidho J₃ J₄ D schol.] sahaśākyo J₁ 5.20d śīlo J₁ J₄ D] śūlo J₃ 8 deśenaḥ J₄ D] deśeśaḥ
J₃ 5.22a hṛdayo J₃ J₄ D] hyadayo J₁ 19 tadvad J₄ D] ta J₃^{a.c.}, tava J₃^{p.c.} 21 drṣṭve em.] drṣṭvai
J₃ J₄ D

Anm. zu 5.20c Sajya:- Gedeutete Adaptation von *Afrāsiyāb*.

⁶ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.111c.

naiva vartitavyam. atra vyatirekeṇonmādaphalam sūcayati: **anunmatta** iti. tathā conmattaḥ kugatipātram iti phalitam.

**yat katthyate 'bhiyuktais tair uttānamatibhir jaḍaiḥ
bhāvyam tatrānavahitaiḥ sarvathānarthadam hi tat** 5.24

- 5 **yat katthyata** iti. avidyamānaguṇasambandhakhyāpanam **katthanam**. **abhiyogo** 'tra nirbandhaḥ. **uttānamatibhir** gādhabuddhibhiḥ. **tatrānavahitair bhāvyam** tan nācaraṇīyam. tatra hetuḥ: **sarvatheti**.

tathā: **alaṃkurvanti** · iti.

**alaṃkurvanti ca balāt prauḍhivādair vadanti ca
jaḍāḥ kṣantavyam ity eva mantra 'tra paramauṣadham** 5.25

alaṃkurvanti parābhavanti **balād alaṃkurvanti** cānaucityā vibhūṣayanti. **prauḍhivādāḥ** · deśakālakulānucitavādāḥ. **tatra kṣantavyam iti prativacanam paramauṣadham**.

**parīkṣāsthānam etad hi paśumānuṣabhāvayoḥ
parīkṣite manuṣyatve saṃvadan na vimuhyati** 5.26

- 15 **etad** iti kṣamāvattvam. kṣamāyām asatyām paśutā. satyām caitasyām manuṣyateti.

**viśvāsabhūr manuṣyāṇām iyam eva garīyasī
aviśvaste calanty āśu cirasaṃvāsitā api** 5.27

kṣamāvatī sarve viśvāsam adhigacchanti · iti · **iyam eva manuṣyāṇām viśvāsabhūmiḥ**. atra vyatirekaḥ · anvayasiddhyai: **aviśvasta** iti. tataś ca viśvaste 'ciraśaṃvāsitā api milanti. atra

- 20 **RāmaRāvaṇau** dṛṣṭāntatvenāvekṣyau.

atraiva śabdaśleṣeṇa gauravam āpādayati: **kṣamāpatitvam** iti.

**kṣamāpatitvam sumahat puṃsām yan mānyatāspadam
svādhīnayā tat kṣamayākṣamayā na tu bāhyayā** 5.28

- 25 **yad** asmādr̥śām **puṃsām** rājñām **mānyatāśrayam kṣamāpatitvam**: kṣamāpatir asau dūrād asya panthā deyaḥ · dūrato yaṃ praṇamya ityādi. **tat svādhīnayā** nityasahacaritayānayā **kṣamayā** sahiṣṇutālakṣāṇayā yato '**kṣamayākṣīṇayānaśvarayā**. **tu** punar **bāhyayā** · etad-vyatiriktayā vilakṣāṇayā ca bhūmilakṣāṇayā **neti**.

5.26a hi J₃ J₄ D] dhi J₁ 5.26d vimuhyati J₃ J₄ D] vimuhati J₁ 20 tvenā J₃ D] tvainā J₄ 21 śleṣeṇa J₄ D] śleṣaṇa J₃

Anm. zu 20 RāmaRāvaṇau: Warum Rāma und Rāvaṇa illustrieren sollen, dass bei gegenseitigem Vertrauen sich auch Menschen treffen, die sich noch nicht lange kennen, erschließt sich mir nicht.

yāsāv iha paratrāpi mānanīyā manīṣiṇām

yayā sā rājate nānā yām sā narakabhūr dhruvam

5.29

yāsāv iti. **iheha** loke. **paratra** paraloke. **iha** svakīyadeśe **paratra** paradeśe ca. ayam arthaḥ: **yā** bhūmilakṣaṇā kṣamā tayā · ihaiva loke svadeśa eva ca mānyo bhavati. anayā tu · ihāpi paratrāpy ubhayavidhe mānyo bhavatīti. anyac ca tasyā vaiśiṣṭyam āha: **yayeti**. **yayā** prakṛtayā **sāprakṛtā śobhate**. kṣamayā hi sarvā rājyasthitiḥ śobhate svargadā ca bhavati. **yām nānā** yām vinā **sā** kṣamā **niścitaṃ narakabhūḥ** · ihākīrtim āptvā paratrākṣamā narakabhāgino bhavantīti. **nānā** ca *varjane*⁷ · iti kośaḥ. *prthagvinānābhis trītiyānyatarasyām*⁸ iti tadyoge dvitīyā.

budhās tasyā dvayyā vivaram atulaṃ paśyata dhiyā

layaṃ yāty evānte giriśikharanaddhāpi caramā

iyam ślakṣṇātyantaṃ nirupakaraṇāpyāyanam aho

prayāty ante tasmād iyam iha paratrāpi ca mude

5.30

budhā iti. **budhā** iti vivaravicāraṇe budhānām evādhikāra iti sūcayati. **tasyā dvayyāḥ** sahiṣṇutābhūmilakṣaṇāyāḥ kṣamāyā **vivaram** antaraṃ nyūnādhikatām **atulaṃ** mahat. **caramā**traivāprakṛtatvāt pṛthvilakṣaṇā **giriśikharanaddhā** kulākhyāvaṣṭabdhaparvata-saṃdr̥bdhāpi **cānte** Brahmadināvasāne prāṇanirgame ca **layam** adarśanam **yāty eveti** nātrāsambhāvanā śāstradr̥ṣṭatvād asyārthasya. **iyam** punaḥ kṣamātyantaṃ **ślakṣṇā** komalā **nirupakaraṇāsahā yānte** · **āpyāyanam** vṛddhiṃ sahabhāvitām ca **prayātīty aho** āścaryam etat. **sopakaraṇāntaṃ** yāti nirupakaraṇā ca sahaiva yātīti siddham artham āha: **tasmād** iti. **sā** punar ihāsti vā na veti svayam ūhyam.

uktam arthaṃ nigamayati: **tasmād** iti.

tasmād dhyeyam idaṃ budhair hṛdi pumān eṣo 'sty anarghyo bhuvi

kṣāntaṃ yena yato 'sya sā dṛḍhatarā rakṣā sadopasthitā

santy anye 'pi narāḥ svajīvanakṛte yair baddhakakṣyais tathā-

rabdhaṃ yena kulaṃ ca śīlam amalāṃ duṣkīrtipaṅke 'rpitam

5.31

idaṃ bhāvi **hṛdi dhyeyam** iti · avaśyam etad anusaṃdhātavyam. **kṣāntaṃ yena** kṣamā dhṛtā bhāve ktaḥ. **dṛḍhatarā** pramāṇasya phalāvyabhicārāt. **sadeti** jīvadavasthāyām nidhanāvasthāyām ca. katham asyaivānarghyatvaṃ varākasya satkīrṭakuṇḍalabhūṣiteṣu satsv ity āha: **santy anye** · iti. **tathārabdhaṃ** tṛṣṇālobhakāmakrodhādīnātyuccaṃ karma kṛtaṃ **tathā yathā kulaṃ cetyādi**. tathā ca bhagavān Bādarāyaṇaḥ:

5.30c karaṇā J₁ J₃ D] karuṇā J₄ 19 karaṇā J₃ D] karuṇā J₄ 5.31d duṣ J₁^{p.c.} vgl. 31.129cd: *duṣkīrtipaṅka-*, 39.326c: *akīrtipaṅka-*] tat J₃ J₄ D 29 ārabdhaṃ J₃ D] prārabdhaṃ J₄

Anm. zu 5.30, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 5.31, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

⁷ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,4.3b. ⁸ PĀṆINI 2,3.32.

*trividhaṃ narakasyedaṃ dvāraṃ nāśanam ātmanaḥ
kāmaḥ krodhas tathā lobhas tasmād etat trayam tyajed⁹ iti.*

etad eva prapañcayati: ślāgheti.

5 **ślāghābhiyogasadbhūṣālaṃkārair nāsty anarghatā
so 'nargho viduṣā yena kṣāntyoccair bhūṣitaṃ śiraḥ** 5.32

abhiyogety anena śuṣkavaiduṣyenāpi **nāsty anarghyateti** sūcitam. kṣamāvadbhīr hi vidvadbhīr bhāvyam. **uccair bhūṣitaṃ** iti sa eva sarvaśiromaṇir ity arthaḥ.

**tair hi sadguṇaratnāni dūṣitāni durātmabhiḥ
kṣamā vajraśālākā yaiḥ sthāpitā prṣṭato budhaiḥ** 5.33 (1)

10 ...
... **sthāpitā prṣṭato 'budhaiḥ** 5.33 (2)

sadguṇā eva **ratnāni**. **kṣamaiva hīrakhaṇḍī**. **prṣṭato** ratnaśekharādhobhāge. yathā hīrakhaṇḍī sarvaratnānām uparisthāpanayogyā tathā sarvagūṇopari kṣamety arthaḥ. (1) **budhair** ity ulluṇṭhanāyām. (2) atha **vābudhair** iti cchedaḥ.

15 **tathā cātra mahātmānaḥ saṃvadanti satīm kathām
ko'pīno bhadracarito mantrimantraṇatatparaḥ
mantrasthityā sukhaṃ vīro jagatiṃ pālayan babhau** 5.34

satīm praśastām. **ino** ravitulyo rājā. **mantrītyādinā** **mantrasthitir** api rājyahetur iti sūcitam. **jagatī** bhūmiḥ. **sukhaṃ** yathā syād iti kriyāviśeṣaṇam.

20 **kadācit tasya sanmantrasthitaye kaścid agrāṇiḥ
saṃmukhāvasthito daṣṭo vṛścikena durātmanā** 5.35

kadācid iti. spaṣṭārtham.

daśanaprakāram āha: **akasmād** iti.

25 **akasmāt tasya vasanaprāntāviṣṭaḥ sa duṣkriyaḥ
anukṣaṇaṃ dadaṃśātīpīḍito 'sau na cāskhalat** 5.36

asāv amātyaḥ. **na cāskhalat** mantrasthiter anyathātvaṃ skhalanam iti āntarasattva-kathanam.

5.36c dadaṃśā J₁ J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D] daṃdaśā J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}

⁹Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 1,37.20 App. I,21.4 = Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,33.57*181, Z. 3-4 = Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 16.21 (Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 6,38.21).

**viśasaṃkrāntiparyantaṃ daṣṭo 'pi svakriyāṃ tathā
nirvavāha yathāsyē 'nyair vikāro nāsyā lakṣitaḥ** 5.37

saṃkrāntir āveśaḥ. **svakriyāṃ** mantryamantraṇaṃ **nirvavāha** sādhayāṃ cakre. **āsyē** mukhe · iti bāhyasattvakathanam.

5 **praśnottarasamādhānaṃ pūrṇaṃ jātaṃ ca pūrvavat
vākprāvīṇyaṃ ca tasyāho nānumātreṇa vicyutam** 5.38

pūrvavad iti buddhisthairyam uktam. **vicyutam** bhraṣṭam.

**tataḥ śīthilitārthe 'smin rājñi gatvā nijālayam
antarīyaṃ bahiṣkṛtvā luloṭha ca mumūrccha ca** 5.39

10 **śīthilitārthe** samāptakalpavyavahāre. **antarīyam** adho'mśukam. **luloṭha** hastapādaprakṣepa-
dhūnanapūrvam babhrāma. **tataś ca mumūrccha** moham āpannaḥ.

**dṛṣṭvāsyā saṃgatāḥ kīṭaṃ bhītā diśa upāsire
hā hā bhūtaṃ gṛhaṃ sarvaṃ kiṃ kiṃ bhor iti duḥkhitam** 5.40

15 **saṃgatāḥ** samantād āgatyā samīpasthāḥ. **diśa upāsire** palāyāṃ cakrire. **sarvaṃ gṛham** iti
mañcāḥ krośantitivat · gṛhasthitāḥ puruṣāḥ.

**tataḥ kiṃcit samāśvasya sa kṣamādhairyasāgaraḥ
prakṛtistho 'khilaṃ cakre prakṛtisthaṃ svamaṇḍapam** 5.41

samāśvasya prāṇān saṃdhārya. **prakṛtisthaḥ** saṃdhāritapraṇaḥ. **svamaṇḍapam** svagrha-
janasamudāyam.

20 **sa cāpi rājaśārdūlaḥ śrutodanto dināntare
tathāyātaṃ puraskṛtya papraccha nayakovidaḥ** 5.42

udanto vārttā. **tathā** pūrvavad **āyātaṃ puraskṛtya** pāritoṣikādinaṃ samabhyarcya.

**dhīsāra svaśārīrasya pīḍādānam anaucitī
bhavatv evaṃ kathaṃ nāyaṃ duṣkarmāpi na dūritaḥ** 5.43

25 **dhīsāra** buddhibaladṛḍhikṛtasārābhikhyā. śārīre hi svasthe sarvaṃ svastham asvasthe na
kiṃcid iti · **anaucityam**. **bhavatv** iti dṛṣṭaṃ svāmyarthaṃ prāṇān api muñcanti. paraṃ tv
ayaṃ duṣkarmā dūrikartavyo 'pi **kathaṃ na dūritaḥ**.

5.37c āsyē J₃^{p.c.} J₄ D] āsyai J₁ J₃^{a.c.} 5.39a śīthilitā J₁^{p.c.} J₃ D] śīthilā J₁^{a.c.}, śīthilatā J₄ 5.39d luloṭha
J₃ J₄ D] laloṭha J₁ 10 śīthilitā J₃ D] śīthilatā J₄ 5.43c evaṃ J₃ J₄ D] eyaṃ J₁

Anm. zu 5.43cd nāyaṃ ... na: Doppelte Verneinung zweifelhaft, der Kommentar legt eher etwas *tu*
nahe, was metrisch nur anstelle des zweiten *na* ginge.

ity evaṃ prṣṭo mahāmātyo vijñāpayatīty āha: **bhadram** iti.

**bhadram uktvātha so 'py enaṃ mahāmātyo vyajijñapat
yady ahaṃ vṛścikād bhītaḥ svāminas te puraḥ sthitaḥ
caleyam adya naṣṭā syāt svāmibhṛtyakathā bhuvi** 5.44

- 5 te **bhadram** astv ity **uktvā. naṣṭā syād** iti tataś cāham eva svāmibhṛtyavyavahāraghno bhaveyam iti mahānārtha āpated iti.

**bhavataḥ svāminaḥ sthītvā purataḥ satkathābharāt
kathāṃ sāmikṛtāṃ tyaktvānaucitī me palāyitum** 5.45

bhavata iti. **sāmikṛtāṃ** ardhakṛtāṃ.

- 10 anaucitīm evāha: **ye** · iti.

**ye svāmitatparāḥ svāmikṛtyārthaṃ jahate tanum
ākālpaṃ kīrtidehās ta ihāmutrāpi bhavyinaḥ** 5.46

avaśyanaśvaradehatyāgenānaśvarakīrtidehāptir[†] **iha** bhavyam. lokānantyaṃ ca **paratra** bhavyam.

- 15 **te kṛtajñā matās teṣāṃ jīvanaṃ jīvanaṃ śubham
ye satsvāmyartham ihante prāṇair api hitaṃ mudā** 5.47

te · iti. **kṛtajñāḥ** kṛtapratikārajñāḥ. **teṣāṃ jīvanaṃ śubham jīvanam** · ta eva paramārthato mṛtā api jīvantaḥ. jīvataṃ punas teṣāṃ jīvanaṃ jīvanam kṛtakṛtyatvāt. **mudeti** na tu balād aśaraṇatayā vā. **satsvāmyartham hitam ihante** kāṅkṣante. taddhitakāmyayā prāṇān api
20 tyajantīti bhāvaḥ.

nanu:

*asuryā nāma te lokā andhena tamasāvṛtāḥ
tāṃs te pretyābhigacchanti ye ke cātmahano janā¹⁰* ity

ātmahantīṇāṃ teṣāṃ katham etādṛṇ mähātmyavarṇanam ity ata āha: **nāstīti**.

- 25 **nāsty etatsadṛśī loke gatiṃ anyā manīṣiṇām
yat svāmiprīter ānṛṇyam ihaivājihate narāḥ** 5.48

5.44a ātha J₃ J₄ D] āṣa J₁ 5.47b jīvanaṃ jīvanaṃ J₃^{p.c.} J₄ D schol.] jīvānām jīvanaṃ J₁ 5.48c svāmi J₃ J₄ D] sāmī J₁

Anm. zu 5.48, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [*m*]-*i*-*pr*[*i*] als kurze Silbe.

¹⁰Īśa-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1.3.

ihaiva jīvadavasthāyām svāmyarthasāadhanāt. tadarthaṃ prāṇadānena vā. tad uktaṃ prāmāṇikāḥ:

*dvāv imau puruṣau loke sūryamaṇḍalabhedinau
viditātmasatattvaś ca raṇe cābhimukhahata*¹¹ iti.

5 Yājñavalkyo 'pi:

*padāni kratutulyāni saṃgrāmeṣv apalāyinām*¹² iti.

sarvathādhyāsikāhaṃkāratyāgāya mumukṣūṇāṃ trividhasāadhanā gatir yāgakarma-jñānakhyādhikāribhedena śāstreṣu yoktā sā yad iha vālaṃgrāsarūpamahāsāhasavṛtṭyā saṃpādyate. śāstrīyavidhim anusṛtya kas tato 'dhika upāya ity āha: **yeti**.

10 **yā gatiḥ śāntacittānām yā gatiḥ karmayoginām
atho viditavedyānām yā gatis tasya sā dhruvam**

5.49

śāntacittānām saṃyaminām **yā gatiḥ** ātmatattvasākṣātkāreṇāpunarāvṛttilakṣaṇā. **yā** ca tathaiva **karmayoginām** *loke 'smin dvividhā niṣṭheti*¹³ karmajñānobhayasamāhitatvalakṣaṇā *niṣṭhāśabdavācya* bhagavatoktā. **yā** ca tathaiva **viditavedyānām**: **vedyam** avaśyavedyam
15 ātmatattvaṃ tad eva **viditaṃ** sāksātkṛtaṃ yair iti jñāninām ity arthaḥ. **tasya** svāmyarthaṃ prāṇaṃ tyajatas tadgatiprāptihetvādhyāsikāhaṃkāratyāgāt **saiva gatiḥ niścitam**.

etad eva yuktyāpi sādhayati: **annam** iti.

annam prāṇā¹⁴ **iti ca yad annadaḥ prāṇado mataḥ
prāṇā eva ca jīvo 'yaṃ yan nāsty antaram etayoḥ**

5.50

20 **annam prāṇā** iti śrutivākyam svataḥ pramāṇam. prāṇasaṃdhāraṇārthatvād **vānnam** eva **prāṇāḥ** ·kāraṇe kāryāropaḥ. tataś **cānnadaḥ prāṇadas** tataś **ca prāṇā evāyaṃ jīvaḥ**. *jīva prāṇadhāraṇa*¹⁵ iti dhātor ity **anayor** jīvaprāṇayor **antaram** viśeṣo **nāsti**. *prāk saṃvit prāṇe pariṇateti*¹⁶ siddhāntoktyā śyānībhūtatatsvarūpatvāt prāṇasyeti bhāvaḥ.

yas taṃ na cārcayed bhaktyā so 'buddhiḥ svātmaghātakāḥ

25 **ātmahatyā samaṃ pāpaṃ na kiṃcid vihitam śrutau**

5.51

5.49b yoginām J₁^{p.c.} J₄] yoginām J₃ D 14 avaśyavedyam J₄ D] om. J₃ 5.50a ca yad J₁ J₄ D] cad J₃ 5.50b mataḥ J₁ J₄ D] madaḥ J₃

¹¹Vgl. Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,33.52, Addendum 178*, dort c: *parivṛādyogayuktaś ca*.

¹²Yājñavalkyadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 1.321ab, dort b: *bhagneṣv avinivartinām*; vgl. Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 12,90.16ab: *dharmajñānām dhr̥timatām saṃgrāmeṣv apalāyinām*. ¹³Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.3a. ¹⁴Vgl. Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 3.7: *prāṇo vā annam*. In dieser Form im Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 13,97.21cd: *annam prāṇā iti yathā vedeṣu paripaṭhyate*. ¹⁵Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1,594. ¹⁶Nach Kṣemarāja: Vimarśinī, Ed. CHATTERJI sub Vasugupta: Śivasūtras sub Sūtra 43 Bhaṭṭa-Kallaṭas Tattvārthacintāmaṇi zugeschrieben.

ya iti. **tam** annadātāraṃ svāmināṃ **bhaktyāntarapremṇā**. **abuddhir** vivekarahitaḥ paśuḥ **svātmaghātaka** iti.

asuryā nāma te lokā andhena tamasāvṛtāḥ
tāṃs te pretyābhigacchanti ye ke cātmahano janāḥ¹⁷ 5.52

5 **asuryā** asurebhyo 'hitāḥ. **pretya** paraloke.

iti niścītabuddhyāhaṃ vartaye bhavataḥ kriyām
kathaṃ tvā khinnamanasaṃ svāmin kuryām dṛḍhavrataḥ 5.53

niścītavyabhicāriṇī vivekabharitā. **vartaye** pravartaye. **khinnamanasaṃ** madhya eva viramāt. **dṛḍhavrataḥ** · avaśyapālaniyanīyamaḥ.

10 siddham artham āha: **tasmād** iti.

tasmād yaḥ ko'pi sadbhṛtya inam prīṇayatetarām
dṛḍhabhaktyā sa satpātraṃ bhavet Karṇa ivāparaḥ 5.54

satpātraṃ śobhanaṃ pātraṃ satām vā sādḥunām pātraṃ pālyam. **Karṇa ivāpara** iti tac-caritraṃ smārayati. tena hi gurāv aṅkasupte sarpadaśanaṃ soḍhaṃ māsyā nidrābhaṅgo bhaved
15 iti. tathā ca vidyāpātraṃ abhavad ity āgamaḥ.

itthaṃ sārasaṃkṣiptaṃ mahājanavacanasaṃmudāyaṃ saṃvādīkṛtya laukikam api saṃvadati svāmiprītaye: **anyac ceti**.

anyac ca śrūyatām yarhi kathāraḥkto 'ham agrataḥ
duṣkīṭadaśanaṃ nāpi saheyam kā kathā raṇe 5.55

20 **kā kathā raṇe** · iti viśadayati: **agrata** iti.

agrataḥ prṣṭataś cāpi yatrāstrāṇi jvalanty aho
pāyitāny ugrapāṇīyaṃ kathaṃ sahyāni tāni me 5.56

pāṇīyaṃ tikṣṇakaraṇajalaṃ yena kacakacāyamānāny **astrāṇi** ravim api hasantīva **kathaṃ sahyāni** · iti yady adya **kīṭadaśanaṃ na saheyam**¹⁸ iti saṃbandhaḥ.

25 **sarvathāśvāsaramyāṇi yatra vastūni santy aho**
tatra bhīr yadī bādḥeta tadā tatrāsti kā kathā 5.57

5.52d hano J₃^{p.c.} J₄ D] hato J₃^{a.c.}, hate J₁ 5.52d janāḥ J₃ J₄ D] narah J₁ 5.53d svāmin kuryām J₃^{p.c.} J₄ D] kuryāṃsvāmin J₁, svānkuryām J₃^{a.c.} 5.56b aho J₃ J₄ D] ahe J₁ 5.57d tadā J₃ J₄ D] taṣṭā indis. J₁

¹⁷Taittiriya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1.3, vgl. 5.48. ¹⁸Kommentar sub 5.55.

sarvatheti. yatreti · idrśyām tvatparśadādau. **tatroktasvarūpe** raṇe.

**iti mantrimukhābjottham pītvāsau satkathāmṛtam
prahr̥ṣṭacitto rājā tam cakre 'dhikṛtam uccakaiḥ**

5.58

pītvā pāneneva tr̥ptahr̥dayo bhūtvā bhr̥tyāśayajñānāt **prahr̥ṣṭacetāḥ. uccakair adhikāriṇam
tam cakre** · iti kṛtajñatāsyoktā.

kathārtham upasaṃharati: **ittham** iti.

**ittham yathā svamātyena tena kṣāntam tarasvinā
tathāpyādhikṛtiṃ reje kṣamā sarvatra rājate**

5.59

svamātyena śobhanamantriṇā **tarasvinā** praśastabalena **yathā kṣāntam** sahiṣṇutā darśitā
10 **tathā** tadānugūnyenā**dhikṛtiṃ** uccapadam **prāpya reje** śobhitam.
atrārthāntaranyāsaḥ: **kṣameti. sarvatreti** · aparō'kṣe paro'kṣe ca.

na ca tadātve phalādarśane 'pi cātra vyabhicāraśaṅkā vidheyety āha: **kṣāntam** iti.

**kṣāntam tena mahātmanā jalamaye tasmimś ca kāle purā
śrīMatsyena yadāśrayeṇa taraṇī sā bījapūrṇa r̥ṣibhiḥ
reje yām parigr̥hya tena racitām sṛṣṭiṃ navām vedhasā
yo 'yam svāttanavāvatāracarito dhatte trilokīm imām**

5.60

jalamaye tasmin kāle sarvataḥ poplūyamānollolabharite pralayakāle **śrībhagavatā Matsyena
kṣāntam** soḍham **yasya** śrīMatsyasyāśrayeṇa **sā bījapūrṇa taraṇī** nau · **r̥ṣibhiḥ** saha **reje.**
pralayakāle sarvajagadbījaparamāṇubharitā taraṇiḥ saptar̥ṣibhiḥ saha śrīMatsyena śṛṅgāgreṇa
20 dhāryate · ity āgamaḥ.¹⁹ tad evāha: **yām** ityādi. **yām** bījatarāṇiṃ tadanugrāhakāmś ca
tatsaṃbaddhān saptar̥ṣiṇ **parigr̥hya** sṛṣṭivelāyām svikṛtya **vedhasā viracitām navām
sṛṣṭiṃ svāttanavāvatāracaritaḥ** kṣamāprabhāvāsāditavibhavo **yo** 'sau bhagavān **svena**
svecchayāttā gr̥hītā ye **navāvatārā** dhāraṇapoṣaṇakṣamāḥ śrīRāmādyavatārās teṣāṃ **caritam**
yasya tādr̥śaḥ saṃs **trilokīm imām dhatte** · iti yatḥkṣamāmāhātmyam evety arthaḥ. śrī-
25 Matsyāvatārakṣamāphalam eva Rāmādyavatārair bhujiyate · ity arthaḥ. tena kṣamāpālāne
tātkālikaphalādarśane 'pi dṛḍhabhāviphalasampattir bhaviṣyatīty asaṃbhāvanā dūrikāryety
arthaḥ.

dvārārtham smṛtipadavyārūḍham vidhātum saṃgr̥hṇāti: **ittham** iti.

5.58a mukhā J₃ J₄ D] makhā J₁ 26 asaṃbhāvanā J₃ D] asabhāvanā J₄

Anm. zu 5.60, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.

¹⁹Vgl. Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 3,185.

itthaṃ řřameyaṃ vibudhā mahārgā

jagaty asāmānyamahattvahetuḥ

śrutyāpi yasyā dhṛtasaccaritrā

bhuktvaihikīṃ siddhim amutra bhavyāḥ

5.61

- 5 **vibudhā** iti saṃbodhanam. atrārthe ta eva pramāṇam iti sūcanārtham. **iyam řřamā** dvāra-
maṇir **mahārgā** yato yadāśrayaṇād asāmānyamahattvabharitā narā bhavantīty **asāmānya-**
mahattvahetur iyam. śrutyeti tadācaraṇam arthād evārtbhāvahaṃ sidhyatīti řivam.

iti řrīViraratnaśekharaśikhāyāṃ řřamāratnadvāraṃ pañcamam 5.

iti řrīViraratnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṃkete pañcamī prabhā 5.

8 dvāraṃ pañcamam J₃ J₄ D] nāma pañcamam dvāram J₁

Anm. zu 5.61, Metrum: Upajāti.

باب ششم

«در رضای»

و آن خشنودی باشد به هر چه قضا از خدای - تعالی - به بنده رسد و ببايد دانست که تیر قضا را هیچ سپری شایسته‌تر از رضا نیست. هر که سر بر آستانه رضا و تسلیم نهاد زود بر صدر مسند و سروری و سرافرازی تواند نشست. رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ مؤید این حالست و منقبت الرضاء بالقضاء باب الله الأعظم مؤکد این مقال.

(۶.۱) تقدیر چو سابق است تعلیم چه سود جز بندگی و رضا و تسلیم چه سود

حکایه: یکی از انبیاء کرام - علی نبینا و علیه الصلوة والسلام - در مناجات خویش گفتی: الهی راه نمای مرا به علمی که سبب خشنودی تو باشد، خطاب رسیده که سبب خشنودی من از تو موقوفست به خشنودی تو از قضای من. راضی باشی من هم از تو راضی باشم.

(۶.۲) هر که راضی شد از قضای خدا بهره می‌یابد از رضای خدا

دلی که به نور رضا روشن شد از مقدرات الهی روی نه‌پیچد و با مقتضیات قضا الفت گیرد و هرچه از اقتضای قدر با او رسد به خوشدلی و رغبت تمام درپذیرد، هر آینه بدین سبب اندوه و ملال پیرامن خاطر او نگردد و همواره شادکام و خوشدل گذراند. شعر:

(۶.۳) هر عزیزی که با رضا خو کرد
فرح و عیش روی با او کرد
خوش درآمیزد از صفای ضمیر
با قضا و قدر چو شکر و شیر

om śrīGaṇeśāya namaḥ. atha · īsecchāprasannateti¹ yat śaṣṭhaṃ dvāraratnam uddeśitam tad eva lakṣayitum ārambhaḥ: **athetyādi**.

**athātra śaṣṭhiṃ saddvāram īsecchāmoditāhvayāṃ
śṛṇudhvaṃ viśatāṃ yatrānartho 'bhrakusumāyate**

6.1

5 maṅgalārthatvaṃ ca prāgvat. dvārśabdasya strītvāt **śaṣṭhiṃ** iti nirdeśaḥ. **īsecchāyāṃ yāmoditā** prasannacittatā. pravṛttisiddhyartham prayojanam āha: **viśatāṃ yatreti** samyag arthābodbodho 'tra veśaḥ. dvāre ca veśanam eva yuktaṃ iti taduktiḥ. praśabdas tadarthadyotaka iti prāyikam. **anarthas** trividhaduḥkhasaṃbandhaḥ · **abhrakusumāyate** traikālikābhāvamāt-sādṛśyam āpadyata iti.

10 kāsāv *īseccheti*² paryāyaśabdais tām pratipādayati spaṣṭapratīṭaye: **daivam** iti.

**daivam ity api yāṃ prāhuḥ prārabdham iti cāpare
sarvathāpy asvatantratvād īsecchaiveti sanmatam**

6.2

yāṃ īsecchāṃ **daivam ity** āgamaikaśaraṇāḥ **prāhuḥ**. *yad daivam kariṣyati*tyādaḥ.³ tatrāpi devaḥ kṛiḍāśilo 'nanyāpekṣaḥ svatantras tasyedaṃ prerakatvena prayojyasambandhīti **daivam**
15 bhāgyāparaparyāyam. **apare** vivekinaḥ · yuktyāgamaśaraṇās tām īsecchāṃ **prārabdham iti prāhuḥ**. **prakarṣeṇa** prāgbhavādāv **ārabdham** karmaphalapākonmukhaṃ **prārabdha-**śabdenocyate. prakarṣaś ca saṃcīteṣv api bahuṣu karmasu satsu pravṛttatvāt. vijātiyena pratyāvartayitum aśakyatvam. na hi pravahadrūpasya jalasya kadāpi pratyāvṛttir bhaviṣyati. nanu kim atra punar vipratipattau niścayakāraṇaṃ kiṃcid asti vā na vā. nāsti cen mahān
20 anartha āpatiṣyati. *saṃśayātmā vinaśyati*ty⁴ abhiyuktasmarāṇāt. astīty āha: **sarvathāpīti**. **daiva**śabdena kathyatām **prārabdha**śabdena vā nāsti paryāyāntarakathane bharaḥ · yataḥ prārabdhasadṛśaṃ daivam iti kathyate. paraṃ tu tasya prāgbhavīyakarmaṇaḥ svayam **a-****svatantratvād īśasya** sarvajñakartṛniyantṛsvabhāvasya samīkṣālakṣaṇā **yecchā saiva** daivam prārabdham iti vā **satām** dhīrāṇaṃ **matam**.

25 *asvatantratvād* ity uktaṃ viśadayati: **kva karmāṇi**.

**kva karmāṇy andhamūkāni naṣṭāny adhyakṣataḥ kṣaṇāt
phalanti vividhaṃ tasmād īśo jāgarti sarvaśaḥ**

6.3

svayam **andhamūkāni** santi. **kṣaṇāt** tatksaṇam **sarvapatyakṣataḥ · naṣṭāni** bhasmī-bhūtāni. **kva** tāny etāni **vividhaṃ** nānāprakāraṃ **phalanti** suramānuṣapaśusthāvarādi-

6.1b moditā J₃ J₄] soditā J₁ **6.1d** kusumāyate J₃ J₄] ktasumāyate J₁ **8** mat em.] sat J₃ J₄ **18** aśakyatvam J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] aśakyam J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D

Anm. zu 7 *pra-śabdaḥ*: Bezogen auf *pra-* von [*īśa-icchā-*]prasannatā im Titel?

¹ 1.70d. ² 6.1b. ³ Quelle unbekannt. ⁴ Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 4.40b.

rūpeṇeti **kva**: mahad anayor antaram ity arthaḥ. tathā c[ṭeyaty] eva kṛtāsthā buddhijivino bauddhāḥ sthitāḥ. tathā cāhuḥ:

*svargaḥ kartṛkriyādravyavināśe yadi yajvanām
tato dāvnidagdhānām phalaṁ syād bhūri bhūruhām*⁵ iti.

5 tathā:

*mṛtānām yadi jantūnām śrāddham syāt trptikāraṇam
nirvāṇasya pradīpasya snehaḥ saṁvardhayec chikhām*⁶ iti ca.

atra mīmāṃsakāḥ sūkṣmadarśinaḥ samarthayanti: naitat. evaṁ hi karmavipralopaḥ kṛtahāny-
akṛtābhyāgamaprasaṅgāpādaḥ. tathā hi: bhoḥ svalpadarśinaḥ · yadi kṛtaṁ karma naṣṭam
10 iti kiṁ kasya saṁbandhīti tadā kṛtasya hānir anupayogāt · akṛtasya ca phalavaicitryād
abhyāgama iti na kaścīt sadasatsu karmasu pravarteteti doṣanivṛttaye karmaṇām phaladāṭṭvam
avaśyam abhyupagantavyam. tadanusāreṇa cātmāpy avicchinna karma pravāhanibandhano
nityo 'bhyupagantavya iti jātamātrāṇām eva stanyapānādaḥ pravṛttidarśanāc cāyam artho
'vaśyam pratiśravaṇīya iti.

15 atrāhuḥ paramāstikāḥ: satyaṁ prasaṅgadoṣanivṛttaye karmānusyūtam idam sacarācaram
jagad avicchinna pravāheṇa pravahad vartate. paraṁ tu tad api karmavāsanānusyūtam
carācaram jagaj jaḍataika paramārtham etādṛgvicitracaritracātūrīm katham bhajate · iti
cetanena pūrvāparānusaṁdhānacatureṇa bhāvyaṁ. sa ca yadi pṛthak pṛthak tadā sikatāvad
vidirṇaprāyam idam na kathamcid vyavasthām āgamiṣyatiśvareṇa sarvaniyantrā sarvajñena
20 sarvakartrā bhāvyaṁ iti sūcanāya **vividham** iti viśeṣaṇam.

tataś ca daivasya prārabdhasya vā jaḍatvena paratantratvāj jīvānām ca tadekayogakṣemāṇām
kenacid ekenādisiddhena bhāvyaṁ iti svatantrēśvarecchaiva dvayam apīti satam matam iti
sūcitam. anīśvaramīmāṃsakamatakhaṇḍanaṁ sāksād āha: **tasmād īśa** iti. **sarvaśa** iti cetanā-
cetanarāśīdvaye · iti. etad evoktaṁ Sārasvate:

25 *kratau supte jāgrat tvam asi phalayoge kratumatām
kva karma pradhvastaṁ phalati puruṣārādhanaṁ ṛte
atas tvām utprekṣya kratusu phaladānapratibhuvam
śrutau śrāddhām baddhvā kṛtaparikaraḥ karmasu jana*⁷

iti seśvarasiddhāntimate sarvaṁ suṣṭham.

30 tasmāt siddham idam ity āha: **sarvadṛg** iti.

sarvadṛk sarvagāmī ca svatantraḥ paramēśvaraḥ

2 bauddhāḥ J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] boddhāḥ J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D 22 ekenā J₄ D] ekainā J₃ 25 supte J₄ D] svapte J₃

⁵Vgl. Sarvamatasaṁgraha, Ed. GAṆAPATI ŚĀSTRĪ, sub cārvākamatanirūpaṇam (S. 15f.), dort: *svargaḥ kartṛ-
kriyādravyanāśe 'pi yadi yajvanām // bhaved ...* /. ⁶Vgl. IND. SPRÜCHE 4945, dort: *mṛtānām api jantūnām
śrāddham cet trptikāraṇam / tarhi nirvāṇadīpasya snehaḥ saṁvardhayec chikhām* //. ⁷Śivamahimnastava,
Ed. BROWN 20, dort c: *atas tvām saṁprekṣya ...*, d: *śrutau śrāddhām baddhvā dṛghaparikaraḥ ...*

sarvakartā ca sarvajña ity eṣā tāttvikī gatiḥ

6.4

sarvadṛg ityādinā nimittatvam uktam. **sarvagāmīty** anenopādānatvam uktam. **svatantra** ity anena karmamāyāṇvādinirāsaḥ. **parameśvara** iti cetanaś citikartā svaprakāśa iti svarūpalakṣaṇam. **sarvakartety** anena taṭasthalakṣaṇam. etādṛksvarūpo bhagavān indumaulis
 5 trilocana ity **eṣā tāttvikī**: tattvaṃ kathamapi kenāpi cācālyam tasmād āgatā pratitā **gatir** upadeśyopadeśakavyavahāravartinī.

itthaṃ sthite sarvaniyantari parameśvare sarvaṃ niyataṃ sidhyatīty āha: **ata eva ceti**.

ata eva ca śrutyanteṣv adṛṣṭam iti śabditam**prācīnam karma balavan na laṅghyam kaiścid apy aho**

6.5

- 10 **śrutyanteṣv** iti bahuvacanenādarātiśayāt tadukte paramaśraddhālutaṃ sūcitam. **a-**
drṣṭam iti śabditam puṇyāpuṇyātmāpūrvaśabdakīrtitam api svarūpataḥ paro'kṣatvāt
 phalānumeyatvāc cādrṣṭam saṃjñitam. **prācīnam** iti pūrvāparāvekṣayā prārabdhaḥkhyam
 ekam eva mantavyam. **kaiścid** iti pūrvoktatṛividhādhikāribhiḥ śāmbhavaśāktāṇavopāya-
 siddhair **api** vā **na laṅghyam**. *prārabdham kena śodhayed*⁸ iti siddhāntād bhogaṃ vinā
 15 laṅghanāsiddheḥ.

etad eva drṣṭāntayati: **viditeti**.

viditaparamavedyā ye 'pi kecin mahāntaḥ**paramavimalabodhoddhūtasarvāntarāyāḥ****karadhṛtabadarīvad dṛṣṭabāhyāntaraṅgās**

- 20 **tay api ca yadabhogād bhagnavṛttā bhavanti**

6.6

trividhādhikārimadhye jñānayogasyehaiva sāksātkāraheturvān **mahānta** iti jñānasiddhāḥ. **ata**
 eva **parameti**. atra bhagavadvacanam:

nehābhikramanāśo 'sti pratyavāyo na vidyate

*svāpam apy asya dharmasya trāyate mahato bhayād*⁹ iti.

- 25 **tataś ca yathā kare dhṛtā badarī** svarūpapramāṇādinā pratyakṣato 'vabhāsate tathā
pratyakṣikṛtabāhyāntaraṅgā bāhyāntaravastusvabhāvā **ye kecit tay apīti te·api·iti**
 cchedaḥ. **yadabhogād** yasya prārabdhasyābhogād **bhagnavṛttā bhavanti** *jñānāgniḥ sarva-*

6.4d tāttvikī J₃ J₄ D] tādvikī J₁ **6.5b** śabditam J₃ J₄ D] śavdhitam J₁ **6.6b** oddhūta J₁^{p.c.} J₄ D]
 oddhata J₃ **6.6c** badarī J₃ J₄ D] badharī J₁ **6.6c** aṅgās J₃ J₄ D schol.] āṅgās J₁ **6.6d** bhavanti
 J₃ J₄ D schol.] bhramaṃti J₁

Anm. zu 6.5, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
 ausgeführten Lizenz [c]a śr[u] als kurze Silbe. **Anm. zu 6.6, Metrum:** Mālinī.

⁸Quelle unbekannt. ⁹Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 2.40.

*karmāṇi bhasmasātkurute*¹⁰ · iti bhagavadvacanaprāmānyena jñānāgninā sarvakarmadāhe 'pi prārabdham yenedaṃ tad hi bhogata¹¹ iti nyāyena bhogaṃ vinā na naśyatīty arthaḥ.

etad eva sādhayati prakṛtasiddhaye: **bhūtaṃ** iti.

**bhūtaṃ bhāvi ca bhavyaṃ atra vividhaṃ karmāsti yan mohakaṃ
tat sarvaṃ sahasaiva yāti pralayaṃ dūreṇa yadgandhataḥ
taj jyotiḥ paramaṃ svabhāvavimalaṃ yatrāsti bhagnavratam
prārabdham tad aho budhā vijayate tadvāhako vāpy asau**

6.7

bhūtaṃ prācīnātītajanmārjitaṃ **bhāvy** etajjanmasaṃcitam bhokṣyamāṇam **bhavyaṃ** bhogopayogyaṃ **yat karma trividhaṃ mohakaṃ** kartṛbhokṛtvādyabhimānena yony-
ānantyavidhāyakaṃ **tac** ca **yasya** jyotiḥ **gandhataḥ** sphūrṭimātreṇa sakṛdvibhātatva-
lakṣaṇena **dūrāt sapady eva pralayaṃ yāti** viśīṇaprāyaṃ saṃpadyate śaktitvād dagdha-
prāyatve na punar aṅkurājanakaṃ jāyate. itthaṃ saty api **tad vimalaṃ** paramaṃ **jyotiḥ**
api **yatra** prārabdhakarmani **bhagnavratam** bhogaṃ vinā dāhāśaktaṃ kathitanyāyena.
aho āścarye. bho **budhā tat prārabdham viśeṣeṇa jayati** sarvopari vartate. kiṃ vā tasya
varākasyaitanmāhātmyakathanena. tad api tasyaiva jyotiḥ māhātmyam ity āha: **tadvāhaka** iti.
asāv īśvaraḥ. ayaṃ bhāvaḥ: sarvā hy asau saraṇis tasyaiva tatrāpi pūrvāparapratīśrutapālanaṃ
atīva saṃbaddham iti na kiṃcid avadyam iti.

adhunā tatra bhogasyāvaśyaṃbhāvāt tadbhuktiprakāram āmoditākhyam anāsaktijanakatvāya
tatprītisiddhaye ca saṃbhāvayati: **yat kiṃcid** iti.

**yat kiṃcij jagatītale 'tra luṭhatām āyāti daivecchayā
sarvaṃ sādhv iti tatra susthahṛdayā hṛṣyanti ye 'harniśam
te 'tyuccāsayabaddhasaddṛḍhamahāsaṃvidvibhūtyullasat-
kīrtisphārasapatnitāmaradhuniśadvāripūrā narāḥ**

6.8

āyātīti · avaśyabhogyatvāt tasya. asya hy avāptakāmatvāt svayam anāsaktatvād akasmād
upanataṃ **sarvaṃ sādhv iti susthahṛdayā ye 'harniśam** tatkr̥tahaṛṣaviśādābhāve 'pi
hṛṣyanti tatprāpakavibhavanīyatiparāmarśenānandabharitā bhavanti. parāmarśābhīnayaṃ
eva prakāṣayati: **te** · iti. **sapatnitaḥ** sadṛśīkr̥taḥ. **amaradhunī** Gaṅgā. ayaṃ bhāvaḥ: yathāmara-

1 karma J₄ D] karmā J₃ **6.7b** sahasaiva J₃ J₄ D] drutameva J₁^{p.c.} **6.7d** vāhako vāpy J₃ J₄ D]
vāhakeyopy J₁ **8** janmā J₄ D] jaganmā J₃ **11** śaktitvād J₃] 'śaktitvād J₄ D **12** paramaṃ J₄ D]
paraṃ J₃ **6.8d** dhunī J₁ schol. m. c.] dhvanī J₃ J₄ D

Anm. zu 6.7, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [t]i pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 6.8, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

¹⁰Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 4.37cd. ¹¹Kiraṇatantra, Ed. GOODALL 6.20d.

dhunī bhagavatpādānguṣṭhanirgatā mahādevaśirasi samullasanti trilokīpāvikā samullasati tad-
vad eva tatkiṛtisphāro 'pi trilokīpāvaka iti.

atra pūrvavat saṃgrhṇāti: **tadicchayeti**.

tadicchayātra yat kiṃcid āyātīmaṃ janaṃ prati

5 **tatrāsau svasthaḥ bhūtvā sādhv ity eva tam arcayet** 6.9

tadicchayā prārabdharūpayā. **tam** īśvaram. gatārtham anyat.

tatraiva ca maheśvaro 'tīva prasīdatīti bhaṅgyā kathayati: **yāsāv** iti.

yāsau tikṣṇamukhā sugranthigrathitā pakṣadvayollāsini

lakṣāvedhanatatparagrajavini bāṇi tadicchāmayi

10 **nānyat tadvinivṛttikāraṇam aho carmāsty ṛte tanmatim**
matvetthaṃ sumanā ya īśacarite dhanyaḥ sa eko 'graṇiḥ 6.10

siddhamahāyogidrṣṭāntenoktācālyavibhavā **yāsau tadicchāmayi bāṇi**: daivaprārabdheti
śabditeśecchaiva bhāviviśeṣaṇadvāreṇa **bāṇi** · alpo bāṇo **bāṇi tikṣṇamukhā** skhalitatvādi-
śaṅkārahitā **sugranthigrathitā**śakyapratikāratattatsukhaduḥkhādigranthidṛbhdhā. **pakṣa-**
15 **dvayaṃ** puṇyāpuṇyobhayam. **lakṣaṃ** jīvasaṅghaḥ. **ugrajavini** nimeṣamātreṇāpi kārya-
sādhani **bāṇy** apy evaṃvidhaiva. **tasyā** bāṇyās **tanmatim sādhv ity**¹² eva tanmananam
ṛte vinānyad **vinivṛttikāraṇam** carma phalakaṃ nāstīti **matvā ya īśacarite prasanna-**
cittaḥ sa evaiko **'graṇiḥ** · jyeṣṭhaḥ śreṣṭhaś ca. anye tu viśādādibharitatvāt punaḥ punar
anarthabhājanam syur iti.

20 atrāpi pūrvavat saṃgrhṇāti: **yeyam** iti.

yeyam icchāmayi bāṇiśasyāṇvoghapravedhini

prasannatām vinā nānyat tasyāś carmāsti vārakam 6.11

aṇvogho jīvasaṅghaḥ. **prasannatām** iti sādhv etad avaśyabhoktavatyatvād iti.

prasannatām evābhinayati: **itīti**.

25 **iti yaḥ ko'pi sudhīs tatprasannatādehalim samāśritya**

ante 6.9 atra saṃ add. i. t. J₁ **6.9b** īmaṃ J₃ J₄ D] īha J₁ **6.9c** svastha J₃ J₄ D] sustha J₁ **6.10c**
kāraṇam J₃ J₄ D schol.] kārakam J₁ **ante 6.11** atra saṃ add. i. t. J₁

Anm. zu 6.10, Metrum: Śārdūlavikṛḍita. Im ersten Strophenviertel gelten dem Autor aufgrund der sub
2.9 ausgeführten Lizenz [s]u-gr[a] und [th]i-gr[a] als kurze Silben.

¹²6.9d.

mūrdhnā prasādayati taṃ sa laghūccāgryāsanam śrayati **6.12**

tatprasannataiva dehali gr̥hadvārasthāpanikā tām mūrdhnā samāśritya tatra śiraḥ sthāpayitvā taṃ prasādayati prasannīkaroti. dṛṣṭam hi prabhūṇam prasannatāyai śirasā dehalisamāśrayanam. sa puruṣo laghu tūrṇam uccaśreṣṭhasimhāsanabhāg iti.

- 5 atraiva tadicchābāṇim acālyām saphalayitum lakṣyavedhe 'pi vyathābhāvapūrvam harṣāptim racanayā nibadhnāti: **itthaṃ ya** iti.

**itthaṃ yaḥ ko'pi vijño mananaphalavṛtāṅgaughasamhr̥ṣṭacetā
vīram sarvārthadakṣam sumukhayatitarām cārucaryākrameṇa
tasyaiśy eṣā subāṇī dṛḍham api sahitā satphalāḍhyāpy agūḍhān
kleśān āvidhya kāmicit prakāṣayati parām āyatim ślāghyaśilām** **6.13**

- 10 mananam eva phalam phalakam tenācchādītāṅgaughatvāt samhr̥ṣṭacittaḥ san
vīram bhagavantam lakṣyapātinam sarvārthadakṣam gūḍhāgūḍhaprahāradānacaturam
sumukhayatitarām prasannayatitarām tasyaiśā subāṇī·avaśyam lakṣyapātinī tena
paramavireṇa dṛḍham api sahitā samhitā satphalāḍhyā: sac chobhanam phalam pāko
15 'yomukham ca tatsahitā·agūḍhān kleśāms teṣām atyantokatātadvād ācchādayitum a-
śakyatvād anāvṛtāmś cārucaryākrameṇa mananākhyaphalakāvaraṇenāvidhya samyak
prahr̥tya kāmicit·vaktum aśakyām parām āyatim udarkam satkīrtim ca prakāṣayati·
iti mahāvīratvam api tasya siddham lakṣyavedho 'pi saṃpannaḥ. sarvakleśanāśapūrvam
ślāghyaśilodarkodayaś ceti mahābhāgyam dhīmatām iti ślāghyaśilām iti dhvanayati. sahiteti
20 samo vā hitatatayor¹³ ity anusvāralopaḥ.

**tadicchāśayane svecchāmatigaṇḍopavṛm̐hite
yaḥ śete vivṛtāṅgo 'sau sukham prāpnoti netaraḥ** **6.14**

tadicchā daivecchā. matir mananam. śete sarvacintām upasamhr̥tya vyavaharati.

idānīm tasyaiva mātātmyam viśadayati: **taṃ** iti.

- 25 **taṃ jītakleśam āttāntāratim puruṣakuñjaram
dṛṣṭvā dūrāt palāyante citram daurbhāgyajambukāḥ** **6.15**

kleśā avidyādayaḥ. āttāntāratim gr̥hītāntārānandam. ro rīti¹⁴ raloṇe dīrghena: antāratim iti. puruṣakuñjaram puruṣaśreṣṭham kuñjaram hastinam ca.

15 'yomukham J₃ J₄^{a.c.} D] unmukham J₄^{p.c.} 17 ca J₃ J₄^{p.c.}] ce J₄^{a.c.} D 6.15d jambukāḥ J₃ J₄ D]
jambhukāḥ J₁ 27 āttāntā J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}] āttāntara J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D

Anm. zu 6.12, Metrum: Āryā. Anm. zu 6.13, Metrum: Sragdharā. Anm. zu 27 raloṇe dīrghena:
Oder lies: ra-loṇe dīrgho 'ṇa[h] als Teilzitat von PĀṆINI 6,3.111: dhraloṇe pūrvasya dīrgho 'ṇaḥ?

¹³Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN 1 sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 6,1.144. ¹⁴PĀṆINI 8,3.14.

**kiṃ citram asya dikpālāḥ prasīdantīti so 'pi yat
prasannaḥ paramesānaḥ sarvaprabhur anāśrayaḥ** 6.16

5 **kim** iti. **dikpālā** Indrādya bāhyā āntarās ca cittādyadhiṣṭhātāraḥ **prasīdantīti** pūjayanti divya-
dṛgādiprādurbhāveṇa ca prasannībhavanti · iti **kiṃ citratayā** gaṇyate. naivety arthaḥ. **yataḥ**
so 'pi paramesānas †taṃ† prati **prasanno** yadaṃśaṃśagandhamātreṇāpi te diśaḥ pālayanti.
diśaḥ kāṣṭhāḥ śārīrāṇi ca.

**sarvathāsyā sulābho 'yaṃ yadīsecchāprasannatā
satyāṃ bhāvanayā yasyāṃ bhāvanā satpade dṛḍhā** 6.17

sarvatheti. īsecchāyāṃ prasannatā. bhāvanayeti dṛḍhābhyāsenā **bhāvanā** sthitiḥ.

10 **ato ya īsvarecchāyāṃ tanudhārī subhāvanaḥ
tenādyalipim āpyāho grasyate kalanādvayī** 6.18

15 **ata** iti. **subhāvano** dṛḍhabhāvanaḥ saṃs **tanudhārī** śārīraṃ dhaukayitvā manyate. **teneti** ·
ādyalipim prākṣṛṣṭikālīnāṃ puṇyāpuṇyobhayottirṇāṃ madhyasaraṇilakṣaṇāṃ **kalanā-**
dvayī puṇyāpuṇyobhayarūpiṇī · ūrdhvādhobhavagatidāyini. madhyagatir apy anayor
evobhayātmikāntarbhāvanīyeti na pṛthannirdeśaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: prākṣṛṣṭau svaśakti-
sphārarūpatvāt sṛṣṭer na puṇyāpuṇyobhayaśleṣaḥ. tato 'vāntaravaicitrye tadubhayaśleṣeṇa
devamanuṣyapaśutādyāvīrbhāva ity **ādyalipim āpyety** uktam. **āpyeti** · āṇpūrvasya āpe rūpam.
tena lyabnirdeśo 'navadyaḥ.¹⁵

pūrvadvāradvayenāsyā samānaphalatāṃ vaktuṃ saṃgamayati: **tathā cāhur** iti.

20 **tathā cāhur mahātmānas tridhā lābho 'sya dehinaḥ
dainyoktitaccharaṇate tadicchāmananaṃ tathā** 6.19

tridhety anenaiśaṃ trayāṇāṃ phalaikyam ity uktam.

iti śikhābandhaṃ viracayyedānīm śekhararacanāṃ nibadhnāti: **atreti**.

25 **atrodāharaṇaṃ ramyā kathaikā bhuvi viśrutā
yayāho bhūṣite karṇe 'narghatā hṛdi jāyate** 6.20

karṇe bhūṣite śravaṇena bharite **hṛdi** · **anarghatā jāyate** · ity atīśayoktyāścaryaṃ dyotayati.

kathāmāhātmyam ādau saṃkṣepataḥ kathayati: **yasyāṃ** iti.

yasyāṃ so 'sti sukarmakṛṣṭakaluṣaḥ satkarmibandhuḥ sudhīr

Anm. zu 5 taṃ: Lies: tān?

¹⁵Vgl. PĀṆINI 7,1.37: samāse 'nañ-pūrve ktvo lyap.

yasmin kṣāntir amuṣya sarvaparitū reje 'parādhāpahā
tasminn adya natiś ca no 'stu kim ataḥ satkarmapāko budhā
ākalpaṃ caritaṃ punāti viśadaṃ yeṣāṃ ca Gaṅgaughavat **6.21**

sa kaścit **satkarmakṣālitapāpaḥ** **satkarmibandhur** iti pitrādivaṃśaparaṃparayāpi
 5 śuddhatvam asya dhvanitam. **yasmin** kṣāntibhūṣite **sarvaparitā** sarvapālayitā maheśvaraḥ.
 anye doṣāś cāsyām antarbhavantīty āha: **aparādhāpaheti**. mahātmānaḥ svopakārāya namasyā
 ity āha: **no natiś ceti**. bhor **budhā** **ataḥ kaḥ** **satkarmapāko** mahatām **yad eṣāṃ caritaṃ**
Gaṅgāpravāhavad ākalpaṃ punātīti.

so 'nvahaṃ bhagavatpādastutirakto vyajijñapat
 10 **yatra tvatprītātā tvaṃ tām sṛtiṃ darśaya me prabho** **6.22**

so 'nvahaṃ iti. **vyajijñapat** · bhagavantam iti śeṣaḥ. bhoḥ **prabho** **yatra** saraṇau **bhavat-**
prasannatā tvaṃ tām sṛtiṃ darśaya **mamājñāsyeti**.

itthaṃ stutyavasāne taṃ vilapantaṃ sarasvatī
gūḍharūpā mudābhyetya prāha pakvakaṣāyakam **6.23**

15 **itthaṃ** iti. ṣoḍaśākṣarātmakastutyavasāne **taṃ vilapantaṃ** dainyoktyā muhur muhur
 bhūmau luṭhantaṃ **gūḍharūpā** **sarasvatī** devavāṇī **prāha** yato 'sau **pakvakaṣāyaḥ** kṣīṇa-
 doṣaḥ.

prasannatā mamājñeyaṃ svādhīnaiveti gamyatām
madicchāyāṃ prasannas tvaṃ yan me tvayi prasannatā **6.24**

20 he · ajñā **mama prasannatā tvadadhīnaiveti gamyatām**. tathā hi: **yad** iti. **yadi mad-**
icchāyāṃ matprāpīte śubhāśubhe daivalakṣaṇe **tvaṃ prasanno** dhṛtamūrdhā kṣamase tarhi
me matkarṭṛkā **tvadviṣaye prasannatāsty** eveti.

śrutiśravaṇādinedaṃ jñāsyasi · iti tathā yatasvety āha: **ya** iti.

ya īśecchāprasanno 'sau tasyāḥ satphalabhāg iti
 25 **smṛtau ca gīyate kasmān muhyasy evaṃ vidann api** **6.25**

asau puruṣaḥ · **tasyā** īśecchāyā daivalakṣaṇāyāḥ **satphalabhāg** bhavatīti **smṛtau** sarva-
 prasiddhāyāṃ cād asarvagocarāyāṃ śrūtau ca **gīyate** · iti **vidann api kasmān muhyasy evaṃ**
 iti sarvapramāṇarakṣitam idaṃ vastv ity uktaṃ bhavati. tathā ca gītam:

6.21a sukarma J₃ J₄ D] svakarma J₁ **6.21b** 'parādhā J₃ J₄ D] 'śarāyā indis. J₁ **6.22b** vyajijñapat J₃
 J₄ D] vṛjijñapat J₁ **6.24a** mamā J₁^{p.c.} J₃^{p.c.} J₄^{p.c.} schol.] samā J₁^{a.c.} J₃^{a.c.} J₄^{a.c.} D **27** śrūtau J₃] śrūtau
 J₄ D

Anm. zu 6.21, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 6.24, Metrum:** Anuṣṭubh. Im vierten Strophenviertel
 gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [y]i pr[a] als kurze Silbe.

*sarvadharmān parityajya mām ekaṃ śaraṇaṃ vraja
ahaṃ tvāṃ sarvapāpebhyo mokṣayiṣyāmi mā śuca¹⁶ iti.*

vistāreṇoktam arthaṃ saṃgrhṇāti: **yaccittam** iti.

- 5 **yaccittam mananaprakāśanavaśād dīptaṃ vidhīcchāvaśāt
prāpte no vimukhaṃ vinudyatitarām īsaprasāde mudā
ādatte sutarām mudeśaphalitaṃ prītyāśya cittena no
duḥkhaṃ padmadale ’mbuleśa iva taccitte padaṃ dāsyati** 6.26

mananam upanātārthasvīkāro harṣaviśādarāhityam. anyat spaṣṭam.

aho ślāghyo ’sāv iti punar api ślāghamāna āha: **sadeti**.

- 10 **sadā prasannacitto ’sāv īsecchāprāptavastuni
mahotsavabhṛto vāho dināni gamayaty api** 6.27

mahotsavabhṛto veti vā · ivārthe.

- yena snigdhenā satataṃ tadicchātanudhāritā
rucir dhṛtāśya no jātūtsavaiśvaryaḥ bhavet** 6.28

- 15 **yeneti. snigdeneti** na punar anyoparodhena. **tadicchāyāṃ tanudhāritārūpā yā rucir
dhṛteti.**

**tadicchāsuphale śliṣṭe sadaiva jagatītale
śarkarākṣīravat svādurase syātām mahāmṛte** 6.29

- 20 **tadiccheti. icchānantaram evāsau suphalaṃ prāpnotīty arthaḥ. yathā śarkarākṣīre śliṣṭe
mahāmṛtarūpe svādurase syātām.**

nanv atyāścaryam idaṃ *sadaiva śliṣṭe¹⁷* iti · icchāyāṃ satyāṃ phalaprapṛtiniyamāt satyāṃ sama-
vyāptikayor avāśyaṃbhāvanīyamād abhedāropo na doṣāyety āha: **kāryakāraṇateti**.

**kāryakāraṇatā loke yady apy asty anayor dhruvā
sahabhāvitayā tasyā nihnavo ’tra virājate** 6.30

6.26b mudā J₃^{p.c.} J₄ D] sadā J₁ **6.28b** tanu J₁ J₃ J₄] tatanu D **6.28c** dhṛtā J₃ J₄ D] vṛtā J₁ **6.28d**
ūtsavai J₃ J₄ D] ūtmavai J₁ **16** dhṛte J₃^{p.c.}] vṛtā J₃^{a.c.} J₄ D **6.29a** su J₃ J₄ D schol.] sva J₁

Anm. zu 6.26, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 6.26b vinudyati-:** Eine Konjugation von *nud* nach vierter Präsensklasse ist weder nach Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 6,2/132 normgrammatisch möglich, noch scheint sie andernorts belegt.

¹⁶Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 18.66. ¹⁷Vgl. 6.29ab.

anayor icchāphalayoḥ. **tasyā** iti kāryakāraṇatāyāḥ. **atreṭi** · īsecchāmoditāyām.

pūrvāparānusaṃdhānārtham uktam arthaṃ samuccinoti: **ity evam** iti.

ity evam uktā vibudhāḥ suramyā
prasannatāpte paramāsti yāsau
daiveti yāṃ prāhur amutra bhavyā
lumpanti tāṃ bhālalipiṃ vidhātuḥ

6.31

vibudhā iti prāgvat. evam uttaratrāpi dvārānteṣu bodhyam. **āpte** svayam upanate. **yāsau**
paramā prasannatā soktā śikhāśekharābhyāṃ grathitā. **yāṃ** prasannatāṃ **daivety**
 upalakṣaṇatvād daivaprārabdhaśabdābhyāṃ **prāhuḥ**. **amutrāsyāṃ bhavyā** dhṛtasadbhāva-
 pratītayaḥ · **tāṃ vidhātur bhālalipiṃ** lalāṭalikhitākṣarapālīṃ **lumpantīty** anena paryavasāne
 muktir eva tatprāpyeti kathitaṃ bhavatīti śivam.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāyāṃ daivaprasannatānāmakaṃ ṣaṣṭhaṃ ratna-
dvāram 6.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṃkete ṣaṣṭhī prabhā 6.

6.31d lumpanti J₃ J₄ D] lampanti J₁ 12 nāmakaṃ J₃ J₄ D] nāma J₁ ratna J₃ J₄ D] om. J₁

Anm. zu 6.31, Metrum: Upajāti.

باب هفتم «در توکل»

و آن دل برداشتن است از اسباب و به حضرت مسبب‌الاسباب توجّه نمودن و به کفایت کارهای خود از حقّ سُبحانه طلبیدن و هر که کار خود به خدای - تعالی - تفویض می‌نماید در هر چه پیش آمد اعتماد بر کرم الهی کند، همه کار او بر وفق دلخواه ساخته و پرداخته گردد. نظم:

(۷.۱) تو با خدای خود انداز کار و دل خوش دار

و پادشاه را لازمست که در همه حال رسم توکل فرو نگذارد تا عنایت الهی کارهای او را چنانچه باید و شاید برآرد. آورده‌اند که روزی پادشاهی از عالمی پرسید که نصرت اهل ایمان در چند چیز است؟ گفت: در دو چیز: یکی ادای نماز و یکی توکل بر کرم کارساز. پادشاه بنای کار خود برین دو چیز نهاد و این دو خصلت را عادت کرد. ناگاه او را دشمنی پدید آمد و با لشکر گران و سپاه بیکران روی به دارالملک وی آورد، او نیز با سپاهی که داشت متوجّه خصم شد. چون نزدیک یکدیگر رسیدند و مهم بر حرب قرار گرفت، شبی که در روز او مصاف مقرر بود، آن پادشاه همه شب نماز می‌گزارد، یکی از ارکان دولت گفت: ای ملک بیاسای که فردا روز مصافست. گفت: من امشب کار خدا می‌کنم و فردا کار خداست، هرچه خواهد کند، مرا با آن هیچ کاری نیست و در آن هیچ گونه اختیاری نه. گفت: پس تهیّه اسباب حرب کن و معرکه قتال را آماده باش. گفت زره توکل پوشیده‌ام و کار خود به وکیل لطف حق گذاشته. شعر:

(۷.۲) ما کار خویش را به خداوند کارساز بگذاشتیم تا کرم او چه می‌کند

علی الصّباح که مصاف راست کردند و هر دو لشکر در برابر یکدیگر صف کشیدند، مدد الهی از عرصه و آنزل جُنوداً لم ترّوها در رسید. نظم:

(۷.۳) لشکر تأیید حق از ملک غیب آمد برون

فی الحال که چشم سپاه خصم بر چتر و رایت پادشاه با توکل افتاد، عنان اختیار از قبضه اقتدار بیرون رفته، هزیمت را غنیمت شمردند و بی آنکه حربی واقع شود و کارزاری دست دهد شرّ دشمن کفایت شد. شعر:

(۷.۴) صبح ظفر از مشرق امید برآمد اصحاب غرض را شب سودا به سر آمد

om śrīGaṇeśāya namaḥ. athedāniṃ *saṃtoṣas cāpy upanata*¹ iti yad uddiṣṭaṃ saṃtoṣaratnaṃ tac ca suśikṣitaparīkṣāyai lakṣayitum āha: **śṛṇudhvaṃ** iti.

om

śṛṇudhvaṃ saptamaṃ dvāraṃ saṃtoṣākhyāṃ sudurlabham

5 **labdhe yatra mahātmāno mahatīm siddhim āpnuyuḥ** 7.1

he suśikṣitā iti śeṣaḥ. **yatre**ti saṃtoṣaratne. **mahātmāno** vistīrṇamatayaḥ. siddhīnāṃ śīromaṇiṃ **siddhim** ātmasiddhim **āpnuyur** āpnuvantīti saṃbhāvyate.

tatrādaḥ saṃtoṣasvarūpam āha: **gāḍheti**.

gāḍhāndhyāvaharāgivastukalanāṃ projjhyāntarīm ādarāc

10 **citte śāntikalāśrayād uparate tatprāpakānusmṛtiḥ**
yāsau harṣabharoddhurā sukalanaunmukhyāṅkuro jāyate
saiśānandamayī daśā budhajanaiḥ saṃtoṣa ity ucyate 7.2

āntarīm cittāntargatām. satataṃ prakāśakasyāpy anavabhāsād **gāḍhāndhyam**. kathaṃ tatyāga iti tadupāyam āha: **śāntī**ti. tatraiva **yāsau tatprāpakānusmṛtiḥ** sā ca **sukalanānām**
15 **aunmukhyodbhedo jāyate**. sa ca samyak samantāt toṣaṇāt toṣa iti **saṃtoṣa** iti kathyate. bāhye ca vastuprāpakānusmṛtipūrvaṃ labdhe toṣaḥ saṃtoṣa iti sustham.

nanv ayatnopanate cittapṛītiḥ saṃtoṣa iti bhavatu. yat punar uktaṃ *rāgivastukalanātyāgas tatprāpakānusmṛtir*² iti tatrāsyā ko 'vasara iti taddvayasamarthanenaiva tatsvarūpalābha ity āha dvayena: **yāvad** iti **tad rāgī**ti ca.

20 **yāvad dhy anarthamayārāgipadārthalipsā**

cittāntare 'tra bhavināṃ vivarīṃvṛtī

tāvat tv anarthabhayaśāntikarī muhūrtam

ekaṃ kuto 'sya bhavinaḥ smṛtir ujjihīte 7.3

tad rāgibhāvakalanāṃ apanīya dūrāc

25 **chānte 'ntare 'sya bhavitur vihitapraṭiṣṭhā**

satteśvarasya paramāmṛtasāravṛṣṭis

tuṣṭir mudeva tarate hatadurviśaṅkā 7.4

ante 7.1a om namo gurave add. i. t. J₁ **7.3d** kuto 'sya bhavinaḥ smṛtir ujjihīte J₄ D schol.] smṛtir udayate kuta eva jantoh J₁

Anm. zu 7.2, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 7.3, Metrum:** Vasantatilaka. **Anm. zu 7.4, Metrum:** Vasantatilaka.

¹1.71a. ²Vgl. 7.2ab.

anarthamayā anarthapracurā ye **rāgipadārthāś** cittaprītijanakā vanitādayas teṣāṃ **lipsā atreha** loke **bhavinām** janminām **vivarīvṛtiti** punaḥ punar atiśayena vā vartate. **tāvat** katham parameśvarasmṛtir **ujjihīte** · udgacchati. udetīty arthaḥ.

tat tasmāt kāraṇāt. **antare** citte **bhavitur** jantoḥ **paramāmṛtasāravṛṣṭir** īśvarasattā. saiva
 5 **tuṣṭiḥ** samtoṣaḥ. tataś ca rāgipadārthakalanātyāgeneśvarasmṛtir eva samtoṣaḥ. bāhyo 'pi tat-smaraṇapūrvam prāptasvīkāraḥ samtoṣa iti.

itthaṃ svarūpasthitasya tasya vibhavam sphuṭam ca tasya pāryantikasvarūpam āha: **nijeti**.

nijasahajasiddhilābha eṣo

'khilabhuvanāvalisāram etad eva

10 **yad amuṣya parātmanaḥ padābja-**

smaraṇaparativam aharniśam prayatnāt

7.5

yat kiṃcana svarūpopayogi tan **nijaṃ** yac ca tadanupayogi tat param iti **svīyasahajasiddhi-lābha eṣaḥ**. etatprāptāv **akhilabhuvanāvalivastu** tyajyate · iti tatsāram caitad eva.

tasmād yaḥ kaścid iśe 'rtham arpayaty atiharṣitaḥ

15 **svayaṃ copanataṃ kiṃcit prasādam iti manyate**

7.6

tasmād iti. **artham** iti kriyamāṇam yat kiṃcana.

tasya sarvāṇi kāryāṇi manastoṣakarāṇi vai

sa svayaṃ sādhayen nāsyā kāryaṃ tasyaiva tad yataḥ

7.7

sa īśvaraḥ. **yatas tat kāryaṃ** naitatsaṃbandhi · api tu **tasyaiveśvarasyaiva tat kāryaṃ**
 20 **yataḥ**.

iśo 'rtham arpayatīty³ uktaṃ tad eva saṃvadati: **tathā ceti**.

tathā cātra purāṇeṣu gāthaikā gīyate śubhā

yasyā śravaṇamātreṇa samtoṣo vardhatetarām

7.8

purāṇeṣv iti bahuvacanaṃ sarvasaṃmatam etad iti sūcanārtham. **samtoṣo vardhatetarām** iti
 25 **samtoṣavṛddhau** prayatyata ity arthaḥ.

tām gāthāṃ paṭhati: **vicārayeti**.

vicārayāntarīm sthitiṃ

samāhitāntaro 'nvaham

samarpya kāryam iśvare

Anm. zu 7.5, Metrum: Aupacchandasaka.

³7.6ab.

prasādayāntarīm sthitim

7.9

tyaktabahirviṣayas tvam āntarīm aiśvaryalakṣaṇām **sthitim vicāraya**. tatra ca cittasaṃnyama eva kāraṇam ity āha: **samāhitāntara** iti. **anvaham** iti dṛḍhaprayatnalabhyo 'yam artha ity arthaḥ. **kāryam iśvare samarpya**:

5 *brahmaṇy ādāya karmāṇi saṅgam tyaktvā karoti ya⁴ iti.*

nītyātmano **gatim** sarvavilakṣaṇām **prasādaya** nirmalaya.

nanv evaṃ sati saṃkucitabāhyāntaravṛttim niṣkāraṇaripavo 'kasmān mām vidrāvayiṣyantīti dūre siddhilābho 'stu. mūlam api nañkṣyati mamety atra samarthayati: **krūrāśayānām** iti.

krūrāśayānām avalokya bhaṅgiṃ

10

na bhaṅguro 'bhūr mṛdulāśayo 'sau**saṃsādhayed artham anarthanāśīty****evaṃ bhavāśv eva vibuddhacittāḥ**

7.10

duṣṭacittānām bhaṅgiṃ niṣkāraṇam eva paravedanālakṣaṇām **vilokya** bhoḥ saṃtoṣa-bharita tvam **bhaṅguro nābhūr** mā bhūḥ kiṃ karomīti bhaṅgaśaktir mā bhūḥ. yato **'sau mṛdulāśayaḥ** sādhipālakāśayaḥ paramēśvaraḥ svayaṃ mṛdulāśayatvād dayālutvān mṛdūṃ lāti grhṇāti · iti **mṛdula āśayo** yasya. tava sarvam **artham** parotsādanapūrvam **sādhayet**. yato **'sau** śaraṇāgatānām **anarthanāśīty evaṃ** smṛtvāśv **eva vibuddhacitto bhava**.

ittham saṃtoṣam lakṣaṇahetubhir vyavasthāpitam apidānīm vyatirekamukhena samyak-siddhaye paryāyāntaraiḥ prapañcayati: **asaṃtoṣa** iti.

20

asaṃtoṣaḥ param duḥkham vikṣepo laghutā jvaraḥ**asāratvaṃ manastāpo 'nartharāśīś ca tucchatā**

7.11

kṣaudryaṃ paramadainyaṃ ca medhāvaikalyam eva ca**vivekahāniḥ sarvasvapramoṣo durgater mukham**

7.12

etāny asaṃtoṣanāmāni. etadviparyayeṇa saṃtoṣaḥ sarvathādeya iti bhāvaḥ. tathā ca paryāyā ittham asya sidhyanti: saṃtoṣaḥ paramasukham · avikṣepaḥ · gauravam · ajvaraḥ

25

7.9d āntarīm sthitim J₄ D schol.] ātmano gatim J₁ **7.10d** vibuddha J₄ D schol.] prasanna J₁

Anm. zu 7.9, Metrum: Pramāṇikā. **Anm. zu 7.10, Metrum:** Upajāti. **Anm. zu 7.10b** na ... abhūḥ: Mit na negiertier Aorist mit Augment in prohibitiver Verwendung ist andernorts nicht belegt und nicht beschrieben. Wegen einhelliger Überlieferungslage und guter Absicherung im Kommentar unterbleibt ein editorischer Eingriff. Im Epos werden mit mā negierte Aoriste auch mit Augment prohibitiv gebraucht und bei augmentlosen Formen kann im Vedischen na für mā eintreten; vgl. OBERLIES 2003, sub 6.5 und DELBRÜCK, sub § 203.

⁴Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 5.10ab, dort a: *brahmaṇy ādhāya* ...

sāratā · amanastāpaḥ · artharāśir atucchatā · akṣudratā paramaudāryam · medhāsākalyam · vivekavṛddhiḥ sarvasvāptiḥ · sugatimukham iti bāhyāntarakaraṇasvāsthyaśarīrārogyabāhya-sampattiprāptilakṣaṇaiḥ siddhiḥ. āmutrikasiddhipātratā ca samtoṣa eveti kim ataḥ param arthanīyam iti bhāvaḥ.

- 5 **iti paryāyaśabdair yo bhaṇyate śāstrasamskṛtaiḥ
etadviruddhabhāvena samtoṣaḥ kasya no mude** 7.13

śāstrasamskṛtaiḥ iti śāstrānantyena svasvocitaparibhāṣānugūṇyena paryāyabhedāḥ.

eṣa eva mahodayānāṃ mahodayahetur ity āha: **ye 'pīti**.

- 10 **ye 'pi kecin mahātmāno munayo dīrghadarśinaḥ
bhavābdhipāragāḥ svasthā yasmāt so 'yaṃ mahodayaḥ** 7.14

kecid ity anenāsyā paramadurlabhatvāt sahasramadhye kaścid eva tatpātram iti dyotayati. **dīrghadarśinaḥ** · bhūtabhāvyaivekṣaṇakuśalāḥ. **yasmāt** iti samtoṣāt. **so 'yaṃ mahodayaḥ** · mahān udayo yasmāt aikāntikātyantikaduḥkhaviyogalakṣaṇaḥ.

- 15 itthaṃ madhyamādhikāriṇām etenaiva mahodaya ity uktvāthottamādhikāriṇām apy eṣa eva siddhihetur ity āha: **atheti**.

- atha ye 'pi karāntaḥsthabadarīphalavaj jagat
paśyanti hr̥ṣṭamanaso yataḥ so 'yaṃ parodayaḥ** 7.15

eteṣāṃ mananaśīlebhyo 'yaṃ viśeṣaḥ: yad ime vyutthānāvasthāyām eva **hr̥ṣṭamanasa** iti samādhivyyutthitirāhityam eṣāṃ.

- 20 etadapekṣayā mandādhikāriṇo 'py adhikṛtyāha: **athāpīti**.

- athāpi ruddhvā dhīvṛttīḥ śvāsaprasvāsarodhanāt
pibanti madhu hr̥tkamje yasmāt so 'yaṃ mahāphalaḥ** 7.16

dhīvṛttīḥ samkalpādyātmikāḥ śvāsaprasvāsarodhanāt kumbhakavṛttyā vikāsite **hr̥tkamale** dvādaśāntaprasṛtaṃ **madhu pibanti**. anyat pūrvavat.

- 25 itthaṃ trividhā apy adhikāriṇo 'nenaivātyuttamaphalabhāgīna ity uktam. te ca dvividhāḥ karmayoginaḥ kṛtasamnyāsāś ca. tatra svasvavarṇāśramaniṣṭhatayā kṛtapariśramā ye siddhiṃ prāptāś te prathame. tāṃś ca prathamam uktvāthedānīm samnyastā varṇāśramalinga-tyāgenaiva siddhiṃ manyamānā hamsadaṇḍitayā prasiddhāś teṣāṃ apy atraiva siddhilābha iti sarvavyāpakatām asyāha: **atyunnateti pakṣobhayeti** ca.

2 mukham em.] sukhām J₄ D 7.15a atha J₄ D schol.] ayo J₁ 7.15d paro J₄ D] maho J₁ rep. 7.14d
25 trividhā em.] trividhān J₄ D

atyunnatapadārūḍhāḥ khapuṣpikṛtakalmaṣāḥ**caranti bhuvi niśsaṅkaṃ yasmāt so 'yaṃ mahojjvalaḥ****7.17**

atyunnatapadaṃ brahma samṇyāsāsramo 'pi vā. ata eva **khapuṣpikṛtakalmaṣāḥ**. **kalmaṣam** atra puṇyāpuṇyobhayātmakaṃ vivakṣitaṃ tac ca **khapuṣpikṛtaṃ** traikālikābhāvavattāṃ āpitam. ata eva **bhuvi niśsaṅkaṃ** vidhiniṣedhavidheyatvābhāvād iti. atha vā *yatināṃ tu caturguṇam*⁵ iti nityottamāśramārohaṇe 'py uttamācāraavidhānān **niśsaṅkaṃ** nirbhayaṃ *dvitīyād vai bhayaṃ*⁶ iti śruteḥ. evaṃvidhās tridaṇḍino 'pi **yasmāt** samtoṣād eva **so 'yaṃ** samtoṣaḥ · **mahojjvalaḥ** · mahān ujivalaḥ. **mahena** tejasā **vojivalaḥ**. **mahaśabdo** 'danto 'py asti.

pakṣobhayavihīnās ca muktāhārojjvalāśayāḥ**kalitāḥ śucayo haṃsā yasmāt so 'yaṃ mahābalaḥ****7.18**

haṃsās caturthāśramaṇaḥ śvetagarutaś ca. tatra prathame: **pakṣobhayaṃ** vikṣepalayākhyam manasaḥ pakṣadvayaṃ. tatra jāgratsvapnayor vikṣepapradhānaṃ suptimohādaḥ laya-pradhānaṃ tadubhayavihīnā vibuddhatvāt. tathā **muktāhārās** tyaktaviśayabhogā ata **evojjvalāśayāḥ**. **kalitāḥ** kalanāvantaḥ. **śucayo** nirlepāḥ. **yasmāt so 'yaṃ mahābalaḥ**. *dvitīye* 'pi: **pakṣayugena viśeṣeṇa hīnāḥ** sauvarṇatvāt · **muktānām** mauktikānām **ahāreṇojjvalāśayāḥ kalitā** madhurabhāṣiṇaḥ **śucayaḥ** śvetāś ca.

anekāyāsasādhyāni yāni saukhyāni bhūtale**yatsaukhyakalayā sāmyaṃ jātu no yānti kasyacid****7.19**

kalayeti ṣoḍaśaṃśena. **kasyacid** iti labdhasamtoṣāmṛtasya.

sa samtoṣaḥ paro lābhaḥ sa samtoṣaḥ paraṃ sukham**sa samtoṣaḥ paraṃ sthānaṃ sa samtoṣaḥ parā dyutiḥ****7.20**

sa samtoṣa iti. spaṣṭam.

yat kiṃcin mānyatāvahaṃ loke tat sarvaṃ anenaiva labhyaṃ iti paramādrṣṭenātra bhāvyaṃ iti **sūcayati: tāvad** iti.

tāvac chailaguruḥ saritpatimahāgambhīragūḍhāśayo**vyomābhogavibhūṣaṇojjvalavapuḥ pīyūṣabhāśśīṭalaḥ****bhūmīsarvasaḥ kabandhasuraso 'nantāmalaḥ pūruṣo****yāvan nāśya matir jahāti vimalaṃ samtoṣasaccekham****7.21**

7.19d jātu no yānti J₄ D] yānti no jātu J₁ **7.20c** sa samtoṣaḥ paraṃ J₄ D] samtoṣaḥ paramaṃ J₁

Anm. zu 7.21, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.

⁵Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 5.137d, dort: *yatināṃ ca* ...

⁶Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1.4.2.

śailavad **guruḥ** parair acālyah. **sarītpatīḥ** samudras tasyeva **mahāgambhīro** 'gāhyo **gūḍho** 'tyantasaṃvṛta **āsayaś** cittābhiprāyo yasya. **vyomābhogavibhūṣaṇam** savitā tasyevajjvalam lokāndhyānarthāpaham **vapur** yasya. **pīyūṣabhā** amṛtāṃśuś candras tadvac **chīta**lo lokānandadāyī. **bhūmīvat sarvasahaḥ** kṣamāvān. **kabandham** udakam tadvat **surasah** sarva-jīvajīvanāśāpūrakah. **anantam** ākāśam tadvad **amalah** sarvasaṃbhārasaṃbhṛto 'pi nirlepaḥ. **saṃtoṣa** eva sarvamānyatāspadatvāc **chekharam** ratnakirīṭam **vimalam** nīśchidram. yathā śekhareṇa mūrtena mūrtimac chiraḥ śobhate tathāmūrte 'yam dhīramūrtenaiva saṃtoṣa-śekhareṇa śobhate · ity abhiprāyah.

tatra dr̥ṣṭāntād ādhikyam asyāha: **yathā ceti**.

10 **yathā ca śīkḥayā loke varatvaṃ jāyate nṛṇām**
tathā saṃtoṣakalayā varatvaṃ jāyate mateḥ 7.22

bāhyaśekhara śīkḥayā bhinnayā bhāvyam. atra tu śekhara eva śīkhāsthāniyo 'pīti bhāvaḥ. padārthas tu: **yathā loke śīkḥayā varatvaṃ** pradhānatvaṃ pravṛttavivāhanaratvaṃ ca. **tathā mateḥ saṃtoṣakalayā varatvaṃ** śreṣṭhatvaṃ varaṇīyatvaṃ ca **jāyate**. saṃtoṣabhūṣitā hi
15 matir īsarasmṛtilagnā bhaved iti yāsau tatreśvarasmṛtiḥ saiva taduparivartinī **śikheti kalayeti** dyotitam.

satphalatvāt karmaṇo 'sya sādḥāraṇye 'pi susthite
viśeṣeṇātra jāgryam rājñā sarvottamo hi saḥ 7.23

asya karmaṇaḥ saṃtoṣākhyasya **sādḥāraṇye** sarveśām abhiṣṭadatvāt sarvārjyatte **'tisāyena**
20 **sthite 'pi rājñā viśeṣopayogād atrāvadheyam** tena param saṃtoṣo dhāryah. yato 'sau **sarvottamaḥ** sarvavyavasthitivyavasthāpakah.

*viśeṣeṇety*⁷ uktaṃ tad eva sādḥayati: **yathā yatheti**.

yathā yathāsyā bāhulyam karmaṇām prathitam bahiḥ
tathā tathāntarī bahvī kriyā sādḥyāsyā siddhaye 7.24

25 **karmaṇām bāhulyam** sarvavarṇāśramehāmutrayogakṣemāvadhānam. **asya** karma-bāhulyasya **siddhaye · āntarī bahvī kriyā** saṃtoṣalakṣaṇā **sādḥyā**.

siddham artham āha: **tasmād iti**.

tasmāt tenātra saṃtoṣakriyā kasminn api kṣaṇe
na heyā yaddayāpātraṃ bhūtvāsau siddhasatkriyah 7.25

5 nirlepaḥ J₄] nilepaḥ D 7.22d jāyate J₄ D schol.] saṅgataṃ J₁

⁷7.23c.

teneti rājñā. **atra** jīvadavasthāyām **atreśvare** vā. tatra hetuḥ prayojanābhidhāyī: **yad** iti maheśvaradayāpātram **bhūtvasau siddhasatkriyaḥ** sampannanirbādhārājyaucitikaḥ.

iti śikhābandhaḥ. atha śekharaacanārambhaḥ: **tathā ceti**.

tathā ca śrūyate ramyākhyāyikātra garīyaśi

5 **yasyām śravaṇajuṣṭāyām aho tuṣṭam mano bhavet** 7.26

śravaṇajuṣṭāyām karṇaviṣayikṛtāyām **manas tuṣṭam** samtuṣṭam **bhaved** ity atisayokti-dyotako 'hośabdaḥ.

ākhyāyikām āha: **Āryāvarteti**.

Āryāvartāvanimaṇi rājā rājā babhūva ha

10 **yasmin samtuṣṭacitte 'bhūd avanir davanirgatā** 7.27

VindhyaHimālayamadhyabhūmir varṇāśramavyavasthāvatī puṇyabhūmir **Āryāvarta** iti kathyate. tadavanau maṇir iva **maṇiḥ**. **rājā** kaścid **rājā babhūva**. **rājaśabdaślāghyo** babhūva. atha vā candra iva svacchaśītalavyavahāravartanyā. tadāha: **yasminn** iti. **avanir** bhūmir **davanirgatā** vanagahvaranirgatā. vanāny api tena sasyasampattiśālīni kṛtānīti prajānām api 15 bāhulyam arthād āyāti. atha vā **davebhyo** vanadavebhyo **nirgatā** samtāparahitety arthaḥ.

sa jātu pariśadratnaṁ papraccha svaṁ manīṣiṇam

kathaṁ bhor mahatām siddhiḥ satkulācāraśīlinām 7.28

pariśadratnaṁ sabhāśobhādhāyakam. yathā mahāntaḥ siddhim api sādhayanti na satkulācāra-śīlam api tyajantīti tām siddhim kathaya.

20 **itthaṁ pṛṣṭaḥ sa matimān provācāmuṁ manojñayā**

girāvadhāraya vibho sārasaṁkṣiptam ādarāt 7.29

avadhāraya samyañ niścinu. **sāraṁ** gauravayuktaṁ mahābhiprāyaṁ **samkṣiptam** cālpa-śrutikam.

lāghavam vistaraś cobhau dūṣaṇam hi giro matau

25 **durlabhaḥ sārasaṁkṣiptavaktā śrotāpi tādrśaḥ** 7.30

lāghavam asāratā. **vistaro** bahuśabdatā. śabdaviṣayatvād ghañabhāvaḥ.

tad eva sārasaṁkṣiptam vakti: **sad** iti.

sattapaskriyayeśopanate samtoṣaṇena ca

dvayena mahatām siddhiḥ karasthā sārvalaukikī 7.31

ekā **sattapaskriyā** prathamadvāra uktā dvitīyāś **ceśaprāpīte saṃtoṣo** dvārādāv uktalakṣaṇa iti **dvayena mahatām** satkulācāraśīlinām **siddhiḥ karasthā** svayam upanatā. **sārvalaukikī** sarvalokahitā ihāmutrobhayalokahitā vā.

nīśamyāmūṃ giram tasya prasasāda sa dhīdhanah

5 **saṃkrāmaty acireṇaiva vastv ādarśe 'malodare** 7.32

nīśamyeti. sa iti rājā. **dhīdhana** iti sārasaṃkṣiptaśrotrtvam asya samarthitam. atrārthāntara-nyāso rājāsayanirmalatāpratipādanāya: **saṃkrāmatīti. yato 'malodare darpaṇe śighram eva vastu** sāṅgopāṅgam lagatīti.

tataś ca: **sa** iti.

sa nidhānaṃ sadarthānām matvā vāstu dṛḍham dvayam
satkarmaṇām aśeṣānām tatrābhyāsa divānīśam

10 7.33

sadarthānām sadācāraśīlarakṣāpūrvam prāpyārthānām **nidhānaṃ dvayam dṛḍham** uktalakṣaṇam **vāstu** mūlapratīṣṭhākāraṇam **matvāśeṣānām satkarmaṇām tatra** dvaye **divānīśam abhyāsābhyāsaṃ** cakre.

itthaṃ samāśvastahṛdas tasyākasmāt kadāpy ariḥ
uttasthau pauraṣyattam nṛpāṇām jīvanam yataḥ

15 7.34

itthaṃ iti. **samāśvastahṛdo** dṛḍhapratīṣṭimanmanasaḥ · **tasya** rājñah. **akasmād** iti daiveccchayā. ayam bhāvaḥ: itthaṃ samāśvastamanasaḥ katham śatrur utthita iti śaṅkyaṃ. ākalpaṃ kīrtimūrtirakṣaṇārtham sadguṇānām ādhārasiddhaye ceśādhīnam evedaṃ sarvam
20 iti bodhyam ity **akasmād** ity uktam. atraiva laukikam arthāntaram āha: **pauruṣetyādi. pauraṣamūrtir** hīyam bhagavatā bhūmāv avatāritā yan nṛpa iti.

ripor utthānam eva tribhir varṇayati: **aneketi.**

anekamātaṅgaghaṭā sadaśvadhvajarājītā
abhedyavarmasamṇaddhabhaṭā rathasamākulā

25 7.35

sadaśvānām dhvajāḥ śreṣṭhāḥ. atha vā **sadaśvadhvajeti** dvandvam kṛtvā **rājītāśabdena** tatpuruṣaḥ.

gantri śakaṭasadyugyabhārasthagitamēdini
senā tasya samāyāntī rajo'pihitabhāskarā

7.36

bhāro vrajaḥ. atha vā tadāsthito goṇyādibhāraḥ. **sthagitam** āchāditam.

7.35b dhvaja J₁ J₄^{p.c.}] jvaja J₄^{a.c.} D 7.36b medinī J₁ J₄^{p.c.}] mediniḥ J₄^{a.c.} D

Anm. zu 21 avatāritā yan: Zweifelhaft, lies: avatāritāyam?

kolāhalākrāntadikkā trāsītāsāmadotkaṭā**badhirikṛtalokāsau babhau kalpatamīva ca**

7.37

āsāmadotkaṭā digdantinaḥ. kolāḥ sūkarās teṣāṃ hi śravaṇasāmarthyam anyātiriktam iti tadgrahaṇam. upalakṣaṇaṃ cedam: mahāduṣṭasattvānāṃ **kalpatamī** samvartarātrīḥ sāpy evaṃvidhā jñāyate: kalpāntarātrir āgateti. **kalpaśabdo** 'pi pralayavācakaḥ.

*samvartaḥ pralayaḥ kalpaḥ kṣayaḥ kalpānta ity apīty*⁸ Amarokteḥ.

kṛtāspadāṃ samālokya tām asāv avanīpatiḥ**āśvastahṛdayo 'py antaś cacāla nayakovidāḥ**

7.38

kṛtāspadāṃ vihitapratīṣṭhām alpaprayatnenācālyām. **āśvastahṛdayaḥ** · maheśvarasamtoṣāt. **cacāla** bāhyakartavyatāsamnaddho babhūva yato **nīticaturaḥ**. nītir hy asau ripāv āgate sarvathā samnahanam iti.

samṇāhyarītiṃ tatkālocitāṃ durgādisamśrayām**sajjīcakāra senāṃ svāṃ sāmṃmukhyenārthasiddhaye**

7.39

durgādisamśrayām durgatadārūḍhagolayantraśilāgolasasyajalādisamḥbharāṇarūpām.

sāmṃmukhyena ripusenābhimukham.

sāmṃmukhyabhājoś ca tayoḥ senayor vavṛdhetarām**dinād dinam abhīlāṣo 'nyonyasamṃmardasiddhaye**

7.40

samṃmardo yuddham. **abhīlāṣa** iti · *upasargasya ghañy amanuṣye bahulam*⁹ ity **abher** dīrghaḥ.

atraivābhīlāṣavṛddhāv ubhayasāmyārthaṃ dṛṣṭāntam āha: **yathā hīti**.

yathā hi na kadācit syād rāgiṇoḥ samṃmukhā sthitiḥ**nirvyāpārā tathā jātu naivānyo'nyam taylor api**

7.41

rāgiṇor iti pumān striyety ekaśeṣeṇa rāgiṇī ca rāgī ca grhyete. taylor **yathānyo'nyābhimukhyena sthītir nirvyāpārā na kadācit syāt tathā svaparasenayor api** sāmṃmukhyenāvasthītir **na** kadācid api nirvyāpārāvaśyam **eva**. bhrūkṣepādīkam iva rāgiṇāv anyo'nyābalaślāghādīkam āsṛitya parasparasamṃmado bhavatīti.

dṛṣṭāntaprasaṅgāgataṃ lokavailakṣyaṃ mahātmanāṃ dṛṣṭāntapuṣṭaya āha: **vikāreti**.

vikārahetusattve 'pi yasya no cyavate matiḥ**sa yogī paramodāraḥ kva na mantra 'sya sidhyati**

7.42

7.38d kovidaḥ J₄ D] locanaḥ J₁

⁸ Amarakośa, Ed. SARDESAI 1,3.22cd. ⁹ PĀṆINI 6,3.122.

vikārahetuḥ · rahorāgiṇisaṃnidhānādi tasya **sattve 'pi yasya** niruddhasrotaso mahāvīrasya ca **matiś** cittam na **cyavate** na dravate na calati ca **sa paramodāro yogī** cittasaṃyamī yukta-kārīti cocyate · iti śeṣaḥ. asya prabhāvam āha: **kva neti. asya** yogino balanayayuktasya ca **mantra** mananatrāṇātmā rahasyavādaś ca **kva na sidhyati.** atiduṣkaram apy asau sādhatīti.

5 lokottaratvād asya punar api praśaṃsā: **sa eṣa** iti.

**sa eṣa pūjyo loke 'smin gurūṇām sa gurur mataḥ
yasya no sravate buddhir vikriyāhetusaṃnidhau**

7.43

uktam ca:

vikārahetau sati vikriyante

10 *yeṣāṃ na cetāṃsi ta eva dhīrā*¹⁰ iti.

**atho kāṣṭhām parām prāpte sām̐mukhye senayos tayoh
prātar janyam janyam ittham kolāhala upasthite**

7.44

atho iti. **kāṣṭhotkarṣaḥ. prātaḥ** prabhāte **janyam** yuddham **bhaviṣyatīty** ubhayataḥ **kolāhala upasthite.**

15 **sa rājā dhairyam ālambya rātrau tasyām hṛdi sthite
ādhye gurūpadeśe 'bhūd rato rahasi dhīdhanah**

7.45 (1)

...

ādye gurūpadeśe 'bhūd ...

7.45 (2)

ādhye mahāphalatvāt. **ādya** iti pāṭhe sārasaṃkṣiptatvāt pradhāne. yata uktam: **hṛdi sthite** · iti.

20 tatra **rahasi rato 'bhūt** sattapaskriyāsaṃtoṣābhyām īśaṃ prasādayām āsa.

atha śaṅkitakalpāsu bāhyāntaḥprakṛtiṣv aho

kenacit krauryam ālambya rddhistambhena sa bodhitaḥ

7.46

yuddhavelā prāptāsau. rahaṣṭhītatvād dīno bhītaḥ kiṃ karotīti **saṃjātaśaṅkāsu bāhyāntaḥprakṛtiṣu**: bāhyaprakṛtayo janapadādyā antaḥprakṛtayo 'mātyādyāḥ · idānīm kiṃ kartavyam
25 iti **śaṅkitāsu** madhye **kenacid rddhistambhena** saṃpattibhittinā mahādhyakṣeṇa **krauryam** anaucityam ālambya sa **bodhitaḥ.**

anaucityam evāha: **aye** · iti.

aye pramādamagneśa śvo yuddham bhāvi niścitam

7.45(1)c ādhye J₄ D schol.] ādye J₁ 7.45(2)c ādye J₁ schol.] ādhye J₄ D 7.46d rddhi J₄ D] ddhi J₁

¹⁰Kālidāsa: Kumārasaṃbhava, Ed. SURYAKANTA 1.60cd.

kim idam kriyate pādaḥ prasārya sukham āsanam

7.47

aye · iti samayānucitakāritvenopadeśyatvān nīcāmantraṇam. paramārthatas tu svatantratva-sūcanārtham: **īśeti**. **pramādo** 'navadhānatā. tatra **magna** · anapekṣitakāryākāryaviveka.

yadi cāyam hṛdi tavāśaya āsīt kim etayā

7.48

kunītyā jatugehe 'mūṃ senām samsthāpya yad gataḥ

yadi ceti. **ayam āśayaḥ**: sādhuḥ bhavāmi. kim ekodarapūrakataṇḍulaprasthārtham etāvān kleśo mayā kriyate yena sarvathānarthabhūtahimsāhetur bhaveyam iti tadā **kim etayā kunītyā yad amūṃ** svīyām **senām jatugehe samsthāpya** ripusaṃmukhaṃ preṣya krodhāgnidānena bhaṣmībhūtāṃ vidhāya svayam ekānte **gato** 'sīti neyaṃ sādhuḥvṛttiḥ · na vedaṃ himsābhayam. narakadvāram idam udghāṭitaṃ svayaṃ bhavatpatanam evāpekṣate 'ripuhimsāyā vihitatvāt · āśagrastānuyāyihimsāyā atīva niṣiddhatvād iti. **samsthāpyeti** samsthāśabdasya mṛtivācakatvād ayam āśayaḥ sūcitah.

na kevalaṃ svīyahimsaiva tavānarthāya yāvat svahatyātraivāpatatīti kṛtaṃ taṇḍula-prasthānveṣaṇavicāreṇety āha: **aho** iti.

aho durmaurkhyam etat te kakṣaṃ samdīpya cātmanā

7.49

abhi vāyuraṃ svayaṃ suptvā śāyasya aparāṇ api

aho iti śokātiśayapūrvam krodhoktau. **kakṣaṃ** śuṣkatṛṇam. **svayaṃ suptvā śāyasya aparāṇ apīti** prathamam anayā duṣṭanītyā svayam eva naṅkṣyasīti tvannāśe pākṣika evaiṣāṃ nāśaḥ. kṛtakartavye hi ripau paścāt tadyeṣu śāntir api tasya dṛśyate · iti **suptvā śāyasya** sīti pūrvakālasāṃpratakālayor bhāvaḥ.

atra satāṃ saṃvādaṃ pramāṇīkaroti: **satyam** iti.

satyam uktaṃ matidhanair āgacchanty āpad agrataḥ**balād dhiyaṃ harati nur vāyur nāvam ivāmbhasi**

7.50

matidhanair Manvādibhiḥ. **agrataḥ** prāg eva. **nur** narasya.

pūrvāparānusaṃdhānāśaṅkitānarthavratāḥ punar api krodhātiśayenāha: **hamho** iti.

hamho nirūḍhā niyatir alaṅghyā laṅghitā katham**dhīdhanair api praṣṭavyā mantriṇaḥ sarvadā nṛpaiḥ**

7.51

9 himsā em.] hisā J₄ D

Anm. zu 7.51, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [p]i pr[a] als kurze Silbe.

nirūḍhā kṛtamūlābaddhāvasthānā Manvādibhir uktatvāt phalāvisaṃvādāc **cālāṅghyā katham** tvayā **lāṅghitā**. tām evāha: **dhīdhanair** iti. **apinā** kiṃ punas tvatsadṛśair iti sūcayati. **sarvadeti** svāsthye 'svāsthye vā.

uktam eva draḍhayati: **mantraṇād** iti.

5 **mantraṇān mantrisamjñāsau yeṣu rūḍhā katham tvayā**
te nyakkṛtāḥ svatantraṇa dhik svātantryam anarthadam 7.52

mantraṇam ca guptabhāṣaṇam tasya ca mananena trāṇam iti ca **rūḍhā**dhyaṛuḍhātha vā **rūḍhāpi** yaugikīti yogarūḍhety arthaḥ. **nyakkṛtīś** cātrāpṛcchā. svatantratvāt prabhūṇām a-
 doṣa iti ced āha: **dhig** iti. svatanthro hy ekaḥ parameśvaraḥ sarvavyāpī sarvajñas tasya ka
 10 iva dvitīyo yaḥ svatantra ity avaśyasaṃpramādinam svatantrammanyam khaṇḍayatīti tac-
 chikṣaiva śrutinibandhanaManvādismr̥tibodhitā pālyā yenāsau satyavāk prasannibhūya śikṣā-
 pālakān vardhayatīti sarvam anavadyam iti **rūḍhety** anena sūcitam.

astu vā svātantryam prabhūṇām. tathāpi prabhutvena bhāvyam ity āha: **katham ceti**.

15 **katham ca manunā gītāḥ saṃdhyādaya ime tvayā**
nyakkṛtā vidhivaivaśyam aho atyantadustaram 7.53

saṃdhyādinām yathāsthānam viniveśitā prabhuteti bhāvaḥ. te ca:

saṃdhir nā vighraho yānam āsanam dvaidham āśrayaḥ
*ṣaḍ guṇā*¹¹ iti ṣaṭ.

atha vā bhavyam avaśyabhāvīti kaḥ kasya doṣa ity āha: **vidhīti**. **vidhivaivaśyam**
 20 **daivādhīnatā · atyantadustaram** dhīmatām api mohajanakatvāt.

itthaṃ yadartham paridevanam tan mantrikartavyam āha: **uttiṣṭheti**.

uttiṣṭha rājan saṃnaddho bhava kārya upasthite
klaibyam mā gama utthāne siddhayaḥ purataḥ sthitāḥ 7.54

uttiṣṭha pauraṣam āviṣkuru. **klaibyam** dīnatā.

25 pauraṣāsrayaṇārtham smṛtiṃ datte: **trivargeti**.

trivargaśāstram nādhītam kim asti jayatām vara
śaktayo 'py upapannās te klaibyenālām jayāriṇā 7.55

trivargā dharmakāmārthāḥ. tatsādhakam śāstram **trivargaśāstram**. **śaktayaḥ** prabhūtsāha-
 mantrajās tisraḥ.¹²

¹¹ Amarakośa, Ed. SARDESAI 2,8.19a–c. ¹²Vgl. Kauṭilya: Arthaśāstra, Ed. KANGLE 6,2.33: *śaktis tridhā: jñāna-
 balaṃ mantraśaktiḥ, kośadaṇḍabalaṃ prabhuśaktiḥ, vikramabalaṃ utsāhaśaktiḥ*.

na ca prabhūnām svayaṁ kaścit kleśa ity āha:

**kevalaṁ stheyam evātra tvayāritṛṇavahninā
kartavyaṁ kurmahe samyag indriyāṇīva dehinām** 7.56

5 **atra** raṇe **stheyam** sākṣitayā saṁmukhena bhāvyam. **kāryam** ca kleśasādhyam vayaṁ **kurmahe**. atra sākṣitāyāṁ svayaṁ akleśe ca dṛṣṭāntaḥ: **indriyāṇīveti**.

etad eva vivecayati: **kṛte karmaṇīti**.

**kṛte karmaṇi sadbhṛtyaiḥ phalaṁ bhuṅkṣva mahāmate
ātmeva tvaṁ nigūḍho 'pi sāksimātre vyavasthitaḥ** 7.57

10 yathā **nigūḍhaḥ** sann ātmā cinmātrasvarūpaḥ **sāksimātre vyavasthito** dehendriyādikṛtaṁ sarvaṁ tadadhyāsenā bhuṅkte tathā **sadbhṛtyaiḥ kṛte karmaṇi tvaṁ phalaṁ bhuṅkṣveti**.

**kṛtaṁ janimatā tena yasya nojjvalitaṁ yaśaḥ
śucīkaroti dikcakraṁ bhāvṛndam iva bhāsvataḥ** 7.58

kṛtaṁ iti. **kṛtaṁ** alaṁ **tena janimatā** janminā. vyartham tasya janmety arthaḥ. **śucīkaroti** śuklikaroti pavitrikaroti ca.

15 **itthaṁ prājanakalpais tair vacobhiś codito 'pi saḥ
muhūrtaṁ maunam ālambya noce kiṁcid udāradhīḥ** 7.59

itthaṁ iti. **prājanaṁ** tottraṁ tatkalpair udbodhakāribhiḥ. **udāradhīr** ity anena vivekakṛtaṁ eva tasya tadānīm **maunaṁ** na punaḥ krodhamohādi kṛtaṁ iti sūcitam.

vivicya ca kartavyam āha: **atho** iti.

20 **atho smitvā pratyuvāca prītipātraṁ tam agragam
satyam uktaṁ tvayā nātra vicikitsāsti me manāk** 7.60

prītipātraṁ ity anenāsau saddhitaikatatparaḥ kuśalaṁ brūte. etādṛśo 'mātyo bhāgyaprāpya iti sūcayati. **atra** bhavadvacane. **vicikitsā** saṁśayaḥ.

25 yadi satyaṁ tarhi sāmpratam kartavyam. kiṁ na kriyate. kālo hy ayaṁ tvarāyā ity atrāha: **kiṁ tv** iti.

**kiṁ tu nāham acinto 'smi mataṁ me śvo raṇo bhavet
tatkāryapratikārāya samyag yukto 'smi mānada** 7.61

30 **matam** jñātam. **tasya kāryasya** raṇākhyasya. **samyaktvaṁ** vakṣyamāṇahetubhir vyakti-bhaviṣyati. **yuktaḥ** saṁnaddhasāmagrikāḥ. **mānadeti** manmānavardhaka. atha vā svabuddhi-kausalena pareṣāṁ mānakhaṇḍaka.¹³

¹³Vgl. Kommentar sub 1.59: *madam dyati khaṇḍayatīti madadaḥ*.

yuktatvam āha: **yeyam** iti.

**yeyam tapaskriyety uktā sarvasākalyakārīṇī
āvartayāmi tām rātrau phalinī śvo bhaved iti**

7.62

sarvasākalyam sarvapūrṇatā. **āvartayāmi** nirantarābhyāsenānusaṃdadhe.

- 5 katham rātryāvartanamātreṇaiva śvaḥphalavattvam. tasya svakāryatvāt. svakāryam hi sarve
śvaḥ kartavyam apy adyaiva kurvantīty āha: **yeyam** iti.

**yeyam tapaskriyā sāsyā kriyaivety avadhāryatām
yat tena śakyam tat svairī svakāryam racayed dhruvam**

7.63

- svayam kriyamāṇāpi **tapaskriyā** samtoṣapūrvam anuṣṭhānātmāsyaiva maheśvarasyaiva
10 **kriyety avadhāryatām** niścīyatām bhavadbhiḥ. ataś ca mama kiyad iva śakyam **yat tena**
sarvakartrā **śakyam tat svakāryam** sa svairī svatantraḥ · **niścītam racayet**.

**ataḥ kiṃ tasya tat kāryam yat svairī sa svayam prabhuḥ
na karoti mamety addhā kiṃcit kāryam na śīṣyate**

7.64

- ata** iti · asmād dhetoḥ. **tat kiṃ kāryam yat sa svayam prabhuḥ svatantraḥ** · **na mama**
15 **karotīti** sāksān **niścayena** me **kiṃcit kartavyam na śīṣyate**.

**tasmād ṛte na me kiṃcid āyattam iti niścayāt
svastho 'haṃ svasthahṛdayās tiṣṭhadvam sarva eva bhoḥ**

7.65

anyac ca: kriyamāṇam api mayā **tasmād ṛte na me kiṃcid āyattam iti niścayenāhaṃ svastho**
nākula iti niścayena **sarva eva** bhavantaḥ **svasthā bhavata**.

- 20 atra mahājanasaṃvādam pramāṇayati: **āhuś ceti**.

**āhuś ca munaya ādyā bāhyāntarasādhanāntaram śṛṇuta
na khalu karidurgamātrāsleṣo rakṣā narendrāṇām**

7.66

- munayo** veditavedyāḥ. **bāhyāntarasādhanāntaram: bāhyasādhanam** hastyaśvarathādi-
sāmpatsāmagrī · **āntarasādhanam** tadekaśaraṇatālakṣaṇasarvārthasiddhisāmpatsāmagrī
25 taylor **antaram** viśeṣam **āhuḥ**. tad eva **śṛṇuta**. tatra sārddhena bāhyasāmpattiṃ tatsādhyam
cāha ekena cāntarasādhanaśāmpattiṃ tatsādhyam cāheti mukhyataḥ sādhyaviśeṣeṇa taylor api
viśeṣaḥ. tato 'sya vistāra iti samudito 'rthaḥ. tatra bāhyasādhanaśākimṇcitkaratvam āha: **na**
khalv iti. **khalur** hetupūrvam niścaye. **kariṇo durgāṇi** ca. **mātrāṇur** leśas tasyā **āsleṣaḥ**
saṃbandho **narendrāṇām na rakṣeti**.

7.64c mame J₁^{a.c.} J₄ D] same J₁^{p.c.} 14 ata D] om. J₄ 7.65a kiṃcid J₁ J₄] kiścid D 7.65d s
tiṣṭhadvam J₄ D] bhavadhvam J₁ 19 iti D] yati J₄

Anm. zu 7.66, Metrum: Āryā.

atra hetuḥ: **kiṃ kurvantīti**.

**kiṃ kurvanti nṛpāṇaṃ kariṇo durgāṇi mārgaṇāsihayāḥ
pratyakṣāriniṣātanāsiddheḥ kiyad ebhir āśritaṃ bhavati** 7.67

mārgaṇāḥ śarāḥ. yato 'mī **pratyakṣībhūta** satrunipātanāsiddhihetava evātaḥ **kiyad ebhir**
5 **āśritaṃ bhavet** paro'kṣadūrāntaraśatrusadbhāvāt.

āntarasādhane viśeṣaṃ āha: **mukhyānīti**.

**mukhyāni tāni nūnaṃ karaṇāni budhā mahībhujām āhuḥ
yaiḥ khalv amī niśānteṣv āsanasaṃsthāś ca sādhayanti hitam** 7.68

mukhyāni pradhānabhūtāni prathamato grāhyāṇi ca. tataś ca gaṇamukhyayor mukhye
10 saṃpratyaya iti nyāyena mukhyāsaṃbhava gaṇasaṃsthāyāṇam anukalpaḥ. **karaṇāni**
sādhanaṇi. mukhyatām āha: **yair** iti. **niśāntam** antaḥpuraṃ naiścintyānandahetuḥ. te ceśvara-
praṇidhānatattaddevatājapamantrasamāśrayaṇādya ity agre bhaviṣyati.

tad eva samādiśati: **tad** iti.

**tac chastram agram etad yat khalu dūre 'pi saṃsthitaṃ lakṣyam
vinipātayati nimeṣād etat sadyodhacāturyam** 7.69

dūre · iti deśataḥ kālataś ca. tathā hi · īśvarapraṇidhānādi hi vyavahitaviprakṣṭabhavya-
bhāvyaṇāpādaghaughāpaham iti · **etad** iti · āsanasthitatve 'pi durvedhalakṣyavedhanāt · yan
muktaṃ lakṣyaṃ vedhayati tad **agram** śarayantragolādi yac ca hastasthitam eva lakṣyaṃ
vedhayati tac **chastram** asikuntādini pṛthag ubhayopādānam.

20 **pratyakṣāriniṣātaneti**¹⁴ bāhyakaraṇasya yad gaṇatvam uktaṃ tad api kvacid asaṃbhavīty āha:
asty eveti.

**asty eva śastram agram sākṣād yad varmite pratighātāt
tṛṇagaṇanām eti na vā tato vibodhyaṃ mahīpatibhiḥ** 7.70

varmite dhṛtābhedyakavace **sarvapratyakṣam** eva **pratighātāt** dhetoḥ **tṛṇagaṇanām eti**
25 **naiti vā**. ayaṃ bhāvaḥ: pratighātāt ṛjupatitaṃ sat tṛṇam iva. svābhīmukhaṃ procchalitaṃ
svasyaiva prahāradānāt tām api **naitīti**. **tasmān mahīpatibhiḥ** prārabdha-karmāptamahy-
ādhipatyair agre **samādheyam**.

7.68b āhuḥ J₄] prāhuḥ J₁ 7.68c amī J₁] abhī J₄

Anm. zu 7.67, Metrum: Giti. Anm. zu 7.68, Metrum: Giti. Anm. zu 7.69, Metrum: Āryā. Anm.
zu 7.70, Metrum: Āryā.

¹⁴7.67c.

**tasmāt sūkṣmekṣikayāvadadhārya cittam vicārya hitam eva
śrotavyam idaṁ vacanaṁ mahīpatīnāṁ Manūktam yat**

7.71

- sūkṣmekṣikayā sūkṣmavicāreṇa. **Manūktam** iti śāntasamāhitadayālutayā prasiddhānāṁ munīnāṁ **vacanaṁ** kadācin mahīpatiṣu saṁbhāvanānāspadam api bhavatu. Manuś ca
5 śāntisamādhidayādiguṇaprasiddho 'pi rājyapadavīm vartayām āseti tadvacanaṁ sarvathā-saṁbhāvanāspadam iti.

Manuvacāṁsy evārthataḥ paṭhati: **santīti**.

**santy arayo dvedhaiva ca nityānityaprabhedasaṁbhinnāḥ
āntarabāhyā api ye mukhyāṁs tatrādimān āhuḥ**

7.72

- 10 tatra janmāntareṣv apy anapāyino **nityāḥ** kāmakrodhalobhamoharāgadveśādaya āntarabāhya-sarvasvanāśahetavaḥ. **anityā** janmāntarānanubandhino bāhyārthaleśahetavaḥ. **tatrobhayor** madhye · **ādimān mukhyān āhuḥ** · bāhyanivṛttāv api tadanivartanāt tannivṛttau sarvathā bāhyanivṛtteḥ.

sarvathāntarāṇāṁ mukhyatvaṁ pratipādayati: **ye khalv** iti.

- 15 **ye khalu nityā ripavo na hi te bāhyena karaṇajālena
yānti kadāpi vināśaṁ teṣāṁ ajaye na ko'pi jayaḥ**

7.73

bāhyena karaṇajālena śāstrāstrādinā kāmopabhogādinā vā. tathā ca bhagavān Vyāsaḥ:

*na jātu kāmaḥ kāmānāṁ upabhogena śāmyati
haviṣā kṣṇavartmeva bhūya evābhivardhate*¹⁵ · iti.

- 20 nanu bāhyaśatrujaye sukhaṁ rājyāsanopaniveśāt kā cintety ata āha: **teṣāṁ ajaye** · iti. taj-jayasya sadotpādakatvāt pratyutānarthāpādakatvāt.

etad eva samarthayati: **dhik tasyeti**.

**dhik tasya vīracaryāṁ yo nityān āntarān samīpasthān
hitvārīn vijigīṣati bāhyānityān sudūrasthān**

7.74

- 25 svavaśe vartamānān sarvathānarthāvahān **arīn hitvopekṣya yo mānī bāhyānityadūrasthān vijigīṣati tasya vīracaryāṁ dhik**. vīro 'pi cāsau lakṣyavedhī dhikkārārhaḥ · lakṣyapātanasya saṁśayitatvāt. tadavedhe kiṁ vācyam iti **vīracaryāṁ** iti dhvanitam.

7.71b vicārya J₄] vicintya J₁ 7.73b te J₄ m. c.] om. J₁ 17 ādinā em.] ādināṁ J₄ 7.74d n su J₄] ṁś ca J₁

Anm. zu 7.71, Metrum: Āryā. Anm. zu 7.72, Metrum: Āryā. Anm. zu 7.73, Metrum: Āryā. Anm. zu 7.74, Metrum: Āryā.

¹⁵Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 1,70.44ab*693(6) u. a.

**dūrasthaśatruvedhāt kiṃ nāma jitaṃ bhaven mahīpatinā
taj jitaṃ ity avadheyam yenehāmutra jayalābhaḥ**

7.75

dūrastheti. bāhyāḥ śatravo **dūrasthāḥ.** **kiṃ nāma jitaṃ** iti parimitabhūpradeśajayāt tasmād
dhīrair **ity avadheyam: taj jitaṃ** tatra jayasambhāvanā vidheyā yasya jayena · **ihāmutra**
5 **jayalābhaḥ.** sa ca rāgadveśādyāntarajayarūpaḥ.

avadhānaphalam eva punar apy āha: **āsanneti.**

**āsannaśatruvedhāt sarvaṃ vijitaṃ bhaven mahīpatinā
vijiteṣv āntaraśatruṣu trailokyajayo 'pi hi na kiṃcit**

7.76

sarvaṃ ity aihikāmutrikalakṣaṇam. **trailokyajaya** Indrarājyam.

10 mukhyaphalārtham udyatasya tadānuṣaṅgyeṇa gaṇam api svayam upanamatīty āha:
nityāntareti.

**nityāntaraśatrujaye mahī subhūpasya hastalagnaiva
devīyam ato na hi na hi kadācid api yāti vaikṛtyam**

7.77

anena bhūpānām bhūpatvam iti sūcanārtham **subhūpasyeti.** kim iti. prayatnavatām api
15 **bhūmer duṣprāpatve 'sya** svayam upanatatvam ity ata āha: **devīyam** iti. adhiṣṭhātṛdevatārūpā
na kevalam mṛcchailādirūpā jaḍalakṣaṇaiveyam ity arthaḥ. **vaikṛtyam** calatām.

phalitam āha: **tasmād** iti.

**tasmād vijayī rājā buddhyāmātyena nīscayaṃ kṛtvā
bāhyāntaḥkaraṇaripūn ātmavaśe sthāpayet prathamam**

7.78

20 **vijayī** vijayakāmo **rājā** svavaśavartibuddhyāmātyena **kāryākāryavivekaṃ vidhāya**
vivekaphalaṃ prathamam **bāhyāntaḥkaraṇaripuvargasyātmavaśasthāpanākhyam**
vidadhyāt. tajjayena ca rāgadveśādijaya eva vivakṣitaḥ.

**eṣu jiteṣu surājñā bāhyā ye śatras ta eva jitaḥ
na khalu jītāntaraśatruṃ bāhyaḥ prabhavati kadācid api**

7.79

25 **eṣv** iti. **eṣu** bāhyāntarindriyaripuṣu. katham etajjayena bāhyaśatrujaya ity ata āha: **na khalv** iti.
daivyāpatpūrvam hi mānuṣyāpadāpātaḥ. tasyām ca samūlaghātam hatāyām kuto 'syāḥ prasara
iti bhāvaḥ.

atrārthe pratītyartham āha: **itīti.**

Anm. zu 7.75, Metrum: Āryā. **Anm. zu 7.76, Metrum:** Āryā. In der zweiten Strophenzeile gilt dem
Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [ṣ]u tr[ai] als einmorig. **Anm. zu 7.77, Metrum:** Āryā.
Anm. zu 7.78, Metrum: Āryā. **Anm. zu 7.79, Metrum:** Āryā.

**iti samsthite draḍḍhiyovicāracaritena rakṣaṇīye 'rthe
bāhyārīṇām api caitad eva mukhyaṃ vināśāya**

7.80

iti dṛḍhavicāracaryayāvaśyapālye 'sminn **arthe** · āntaraśatrujayena sarvajaya ity evaṃ
lakṣaṇe **samsthite** samyakpratiṣṭhite · idaṃ dhyeyam iti śeṣaḥ. **etad eveti** bāhyāntaḥkaraṇa-
5 ripuvijayākhyam vastu.

atra hetuḥ: **yat khalv** iti.

**yat khalu dūraṃ vyavahitam antaritam anāgataṃ ca ripusaṃjñam
lakṣyaṃ tasyāśeṣasyāho śastraṃ kṣamaṃ hi tad vedhe**

7.81

antaritam svātmano bhinnam. āntaraṃ caitadvilakṣaṇam: adūram avyavahitam abhinnam
10 āgataṃ ceti mahad anayor antaram. **tasya** · **āśeṣasya** bāhyalakṣyasya **vedhe tad** evāntara-
jayalakṣaṇam **śastraṃ kṣamaṃ**.

*tac chastram astram uktam*¹⁶ ity uddiṣṭam īśvarārādhanalakṣaṇam karaṇam tat prathamā-
dvāropakrāntam api pakvakaṣāyavedyam iti sarvānugrahāya sthūlaprakāram āha: **na karotīti**.

na karoti tat karighaṭā rājño 'sya hitaṃ yad antar āvṛtṭyā

akṣaramālā ghaṭitā svayam atha vā vipramukhyena

7.82

karighaṭeti sampannacaturaṅgopalakṣaṇam. tac ca **tad dhitam asya rājño na karoti**
yad dhitam antarāvṛtṭyākṣaramālā ghaṭitā sthānakaraṇādisvaroccārādinā saṃyojitā karoti.
tatra · akṣaramālā: ādihāntā ekonapañcāśadvarṇāḥ. ante ca punar api lakāra iti pañcāśat.
te cānulomapratilomakrameṇeti śataṃ varṇā jāyante. vargāṣṭakaṃ ceti sāṣṭasaṃkhyā mālā
20 jāyate. kṣaś ca Merusthānīya iti sahaṇīyaṃ bijasthānīyākṣaravati mālā yasyāḥ pratimā
rudrākṣādimālā viracyate.¹⁷ atra ca bijasthānīyeṣu vargeṣu prativarṇaṃ śirasy anusvāraṃ
dattvā namaś cānte 'bhīṣṭadevatāmantroccāro vidheya iti rahasyam. atha **vākṣaramālā** tattat-
abhiṣṭadevamantralakṣaṇā **ghaṭitā** rudrākṣādibījeṣu · iti yojyam. eṣa cārtho 'trābhipreta evātha
veti tadviśayānuvādāt. tatra ca parasādhane pātrāpātravicāro 'py upayogīty uktam: **vipra-**
25 **mukhyeneti**.

atrāpi śeṣasaṃskārārtham āha: **samyag** iti.

**samyaksthānākramaṇād varṇapadānām yadāstratvam
saṃjāyate tadānīm atyantābhāva eva ripupaṅkteḥ**

7.83

7.82b antar J₁ schol.] āntar J₄ **7.83b** varṇapadānām J₁ schol.] varṇyadānām J₄

Anm. zu 7.80, Metrum: Āryā. **Anm. zu 7.81, Metrum:** Gīti. **Anm. zu 7.82, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 7.83, Metrum:** Udgīti.

¹⁶Vgl. 7.69a. ¹⁷Vgl. 17.81f. und S. 76.

sthānāni mūlādhāraṇipūrasvādhiṣṭhānānāhataviśuddhi-ājñākhyāni ṣaṭcakraṇi. teṣāṃ **samyak** chāstroditakramānusāreṇa **yadā varṇānām** tatsamudāyarūpāṇām **padānām** voccāre **yadāstrarūpatā saṃjāyate**. atha ca sthānākramaṇam udāttādisvaroccārapūrvam tālvādisthānākramaṇena **yadāstratvam** anyathāntarāyadāyitvāt. yad uktam:

- 5 *mantra hīnaḥ svarato varṇato vā*
 mithyā prayukto na tam artham āha
 sa vāgvajro yajamānaḥ hinasti
 yathendraśatruḥ svarato 'parādhād'¹⁸ iti

ripupaṅkter iti bāhyāntarasādhāraṇam.

- 10 vācakasvarūpadevatetikartavyatām uktvātha tadvācyābhīṣṭadevasvarūpaṃ dhyānārthaṃ vadaṃs tatrāpi sarvādhārasarvābhīṣṭasarvārthadāyi ŚambhuViṣṇusvarūpaṃ upalakṣyaṃś ca Śambhusvarūpaṃ āha: **kṛtveti**.

kṛtvācalitaṃ cittaṃ trilocane Pārvatīpatau Śambhau

hṛtkajamadhyam gamite kā cintā śatrusaṃghasya

7.84

- 15 **acalitaṃ** iti cchedaḥ. **trilocanam** ity anena sarvavilakṣaṇamāheśvaryadyotakāmākalādayo 'pi gr̥hyante **Pārvatīpatāv** ity anena tatsahacāriṇī sāpi dhyeyety uktam. **kajam** kamalam. **gamite** · ity abhyāseṇa sāksātkṛtya prādurbhāvite.

abhīṣṭabhaḡavannāmoccāreṇa ghūrṇamānaḥ kavir āha: **yannāmeti**.

yannāmasmṛtimātrād dūrāt poplūyate 'ghasaṃghātaḥ

- 20 **tasmin bhagavati hṛtshe kā vārttā śatruvargasya**

7.85

poplūyate kuṭilaṃ gacchati · avijñātam eva dhāvatīty arthaḥ. **nāmasmaraṇād idaṃhṛtshe** **kim** iti daṇḍāpūpikānyāyo¹⁹ 'trocitaḥ.

athāpi ca: **citteti**.

cittopacāraavidhinā samyaksaṃpūjite 'tra vidhumukuṭe

- 25 **ākāśapuṣpatulanām sarve vighnāḥ prayāsyanti**

7.86

upacāraḥ pūjopakaraṇam. **vidhumukuṭe** · ity anenāmṛtadāyitvam uktam.

7.84d saṃghasya J₄] vargasya J₁ 7.85d vargasya J₄] saṃghasya J₁ 7.86a opacāra J₁ schol.] opacāri J₄

Anm. zu 7.84, Metrum: Āryā. **Anm. zu 7.85, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 21 idaṃhṛtshe:** ,wenn [er] sich in meinem Herz befindet', vgl. Wortschatz → *idaṃ*. **Anm. zu 7.86, Metrum:** Āryā.

¹⁸Pāṇinīyaśikṣā, Ed. GHOSH 3. Rezension (*pañjikāsahitā*), 20. ¹⁹Vgl. JACOB 1907, S. 29f.

Viṣṇupāsakārthaṃ tatsvarūpam āha: **atha ceti.**

**atha vā Lakṣmīkānte bhuvanapatau hṛtkajaṃ samāpanne
kāṃ kām na siddhim acalām labhate
martyaḥ sudurlabhām amaraiḥ**

7.87

5 **Lakṣmīkānte** Pārvatīpativat. **bhuvanapatau** buvanayogakṣemāvahe.

**samyak cittam tasmin vinidhāya caturbhuje mahāpuruṣe
kṛtakṛtyasya batāho kā cintā śatrusaṃghasya**

7.88

samyag iti. **caturbhuje** ·iti caturvargadāyitvasūcanārtham. **mahāpuruṣe** ·iti sarvāntar-
yāmitvāt. yat siddhavāk: prathamam madhyama uttama iti puruṣa bhedinas trayo 'pi prthaṇ
10 mattās tu mahāpuruṣāt pratyavamarśātmano na bahir iti.

nirākāṅkṣatāsiddhaye pūrṇam ubhayor dhyānam āha tatrādaḥ Maheśvarasya: **śāntam** iti.

**śāntam somakalāñcitaṃ tripathagāsaṃsyūtajūṭonnatam
padmāsīnam Umāttavāmam amalāṃ śārdūlacarmāmbaram
bhasmoddhūlitavigrahaṃ phaṇiphaṇābaddhordhvakeśaṃ suraiḥ
saṃnaddhāñjalibhiḥ stutaṃ paśupatiṃ dhyāyeta kalye mudā**

7.89

śāntam saṃyamitvāt. **jūṭa** ūrdhvonnaddho jaṭākālāpaḥ. **Umāttavāmam** Gaurīgrhita-
vāmabhāgam **amalāṃ** karpūradhavalāṃ **paśupatiṃ** jīvapatiṃ **kalye** prabhātavelāyāṃ
dhyāyeta prathamapuruṣaprayogaḥ svayātrodāsīnatām sūcayātīti sthūlo 'dhvā. sūkṣmas tu
paramārthataḥ katham apy asya na viśayatvam iti sūcayātīti ·avāptasvarūpaparamārthānām api
20 taddāsattvād ity abhiprāyaḥ.

Viṣṇor āha: **lakṣmīm** iti.

**Lakṣmīm padmakarāṅkitām śaśimukhīm āliṅgya pītāmbaraḥ
śaṅkhaṃ cakravaraṃ gadāṃ sarasijaṃ dorbhir dadhānaḥ kṛtī
māyāsaktivaśīkṛtākṣilajagad bhūtīś ca kṛṣṇacchavir
yaḥ pātīdam amuṣya pādakamalaṃ dhyāye hṛdabje mudā**

7.90

Lakṣmīm ityādinā sarvato 'vāptakāmatvāt kartavyāntarakalanāśūnyatvaṃ sūcayati: **pātīdam**
iti śaraṇāgatiyogyatā sūcyate. ata eva śaraṇāgamanaprakāram āha: **amuṣya pādakamalam**
iti. **dhyāye** ·ity uttamapuruṣaprayogaḥ. svayātraunmukhyaṃ sūcayātīti vedyam. atra ca

7.87d labhate J₄] labheta J₁ 10 mattās em.] mattas J₄

Anm. zu 7.87, Metrum: Gīti. Anm. zu 7.88, Metrum: Āryā. Anm. zu 7.89, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.
Anm. zu 7.90, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.

somakalādinām śāṅkhacakrādinām ca vaibhavasūcakānām śaktisvarūpatānirūpaṇam Pada-saṃketākhyavivaraṇarūpagranthagauravabhayān na vitāyate. pratijñābhaṅgaś ca tathā syād iti tatra tatra viṣaye balān nirgacchatīm api vāṇīm niyacchāma iti bodhyam.

ittham niśamya vacanaṃ samyak tasya sahetukam

5 **mṛdūktyā punar evāsau rājānaṃ taṃ vyajijñapat** 7.91

ittham iti. **vacanaṃ** pratijñārūpaṃ tasyāś ca hetvapekṣayā **sahetukam** ity uktam.

śrutam svāminn alpadhiyaḥ kṣantum arhasi naḥ prabho

tathāpi sādhanārthaṃ bhoḥ śiṣyatām śiṣyatām dṛḍham 7.92

10 **śrutam** iti. **śrutam** avadhāritam. asthāne 'pi cāvimṛśyakrauryoktyā **alpadhītvam** iti **mṛdūktyā vijñāpya**²⁰. yady api viditavṛtto bhavān pūrṇatayātra saktaḥ · **tathāpi sādhanārthaṃ** catur-aṅgamajjanārthaṃ **dṛḍham** yathā syāt tathā **śiṣyatām** ājñāyatām tvarāsaṃpattaye dviruktiḥ.

svayaṃ ca sajjiyatām rājamaś caryeyaṃ nayagāmini

nayenaiva sadācaryaṃ nayajño jayam āvahet 7.93

15 **svayaṃ ceti. sajjiyatām** sajjibhūyatām iti bhāve loṭ. atra hetuḥ: **caryeyaṃ** iti. **nayagāminīti** paropadeśārthaṃ siddhasādhyānām api caryayaiva sādhyam. *yad yad ācarati śreṣṭha*²¹ iti nyāyāt.

rājoktam upasaṃhāravayājenānumanute: **karotīti**.

karoti sarvam īśānaḥ prīnitaḥ satkriyābharaiḥ

nayāpanayayoḥ kartā sarvajñaḥ sarvaśaktimān 7.94

20 **satkriyā** tapaskriyā. saṃtoṣalakṣaṇaḥ **prīnitas** tarpitaḥ. **nayāpanayayor** iti pratipakṣāpekṣayā **panayagrahaṇam**. yāvad dhi ripavo 'panayagrastā na syus tāvat katham ekasya jayasiddhir iti.

athovāca punā rājā satyam uktaṃ tvayānagha

sajjo 'smi vidhivat samyañ niścito 'smi ca sarvaśaḥ 7.95

25 **anagheti mantritvaṃ mantraṇādi**²² · iti svaśikṣāpālanād anaghatvam. **vidhivad** iti nīti-śāstroktarītyā. **samyag** iti · anavalepena **niścito** jayasiddhau svābhiprāyeṇa.

jayasiddhihetuṃ svābhiprāyam āha: **saṃtoṣeti**.

saṃtoṣavarmā vijñaptiśirastraḥ satkriyeṣubhṛt

7.92b kṣantum J₁] kṣaṇam J₄ 14 loṭ em.] luṭ J₄

²⁰Vgl. 7.91cd. ²¹Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.21. ²²Vgl. 7.52ab.

samādhidṛḍhadhanvā ca lakṣyavedhī bhavāmy aham 7.96

saṃtoṣādināṃ yathocitasamniveśāvasthāpanenānyo'nyopakāritayā samānaphalatvaṃ
sūcitam.

ḍṛḍhabhāvanayā samyakphalasiddhir iti bhāvanām āha: **iyam eveti**.

5 **iyam eva kriyā sādhvī bāhyayā kiṃ nu hīnayā**
īśaprasādanāmny atra samtoṣe kāryam arpitam 7.97

vīkṣyatām sa maheśānaḥ svayam arpitatsatkriyaḥ
sarveśvaraḥ sarvasākṣī kiṃ vidhāteti prītida 7.98

10 **vīkṣyatām** iti. **svayaṃ vidhāteti svayaṃ**śabdo bhinnakramaḥ. tatra cāyam āśayaḥ: yat
sa **svayaṃ vidhātā** tad asmādr̥ṇmanorathapadavīm api nādhyārohati. **kiṃ** punar vācīti
vīkṣaṇenaiva tasya pratītir iti.

atha rātrau vyatītāyām vibhāte kalya eva ca
senayor ubhayoḥ samyag vyūhasthitir ajāyata 7.99

15 **atheti. kalye** prabhātavelāyām **vibhāte** kiṃcitprakāśamānāyām. **vyūho** yuddhārthaṃ racanā-
viśeṣeṇāvasthitiḥ.

tathā ca te dve milite yathā mene janas tadā
mṛtyuṃ vinā na jātv ete viyogam upayāsyataḥ 7.100

tathā ceti. mene 'numene · upasargāṇāṃ tadarthadyotakatvāt. **viyogaṃ** viśleṣam.

20 **atrāntare ca sumahad āścaryam udadṛśyata**
nirgacchantyāḥ sthāyino 'ntaḥ senāyā na babhūva ha 7.101

atrete. antare velāyām. **udadṛśyata** · **uccaiḥ** sarvasamakṣam adṛśyata. bhramasya hy ekaḥ kaś-
cid viṣaya iti satyatvamuktatvam ānantyasyoktam. **sthāyino** 'sya **nirgacchantyāḥ senāyā**
anto maryādāparicchedo **na babhūva** nirgacchanty eva jātety arthaḥ. **heti** prasiddhau.

25 **Gaṅgeva sā mahārāvā niryāntī durgataś camūḥ**
acchinnavyūhā dadṛśe sṛṣṭir vāṅgāt Prajāpateḥ 7.102

acchinnapravāhatvaṃ mahārāvavattvaṃ ca darśayituṃ **Gaṅgādr̥ṣṭāntaḥ**. nihatavyūhatvam an-
ekavidhavaicitryaṃ ca darśayituṃ **sṛṣṭidr̥ṣṭāntaḥ**.

pratipakṣacamūḥ sāpi saṃmukhāgāminī bahuḥ

Anm. zu 7.98, Metrum: Anuṣṭubh. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [t]i pr[i] als kurze Silbe.

chinnamūlābhavat tūrṇaṃ himasrāveva nimnagā**7.103**

pratipakṣeti. bahupramāṇāpi cchinnamūlā śighram abhavad anto 'syā dadṛśa ity arthaḥ. anta-vattve dṛṣṭāntaḥ: **himetyādi.** yathā himaprasrutā nadi himavyapāye mūlacchinnā kiyatkālam eva dṛśyate tathety arthaḥ.

5 **āyanti sā samuddhūtapatākāgniśikhajjalā****kolāhalasamākrāntā dagdhaprāyeva vahnibhāḥ****7.104**

āyanti. āpātavarṇanam idam: **samuddhūtā** vāyuvaśāt kampamānā yāḥ **patākā** dhvajapatākā evāgniśikhās tābhīr **ujjalā.** atrāpi sadyonāśavattve dṛṣṭāntaḥ: **dagdhaprāyēti.**

iti pratipakṣacamvāgamanam nirvarṇya prakṛtam evāha: **īśvareti.**

10 **īśvarapṛitisainyaṃ tat kuto'py āgatyā saṃgatam****dadṛśe tasya sumahatpatākādhvajaśobhitam****7.105**

īśvaraprasādāvirbhūtam tat sainyaṃ sthāyisainyaṃ **kuto'pīti** · agānyatvād anantatvāc ca **kuta** ity adṛṣṭaḥetukam **āgatyā samuccitam** **dadṛśe** pratyakṣam abhavad.

sampūrṇaṃ sādhanam tasya śikhāśekharabhūṣitam15 **sadastrajvalitākāram tejasā samalamkṛtam****7.106**

sampūrṇeti. **sampūrṇam** caturaṅgaśaktisampattyādibharitam **sādhnam** senā. sarvaṃ ca **tacchikhābhīḥ śekharaiś** ca **bhūṣitam.** bāhyāntarabalaśāmasamastya āha: **sadastreti tejaseti** ca.

tad evāha: **yad** iti.

20 **yat prāpya tad ripoh sainyaṃ sasāadhanam api drutam****parābhūya gataśrīkam naṣṭaprāyam abhūt kṣaṇāt****7.107**

yat sthāyisainyam. **tad** iti yāyisainyaṃ **sasāadhanam** sasāmagrīkam **parābhūya** parābhavam āpya **naṣṭakalpam** viśīrṇakalpam iti yāvat.

aho sumahad āścaryaṃ dadṛśe tatra saṃgataiḥ25 **śalabhā iva vātena kṣaṇān naṣṭāḥ same pare****7.108**

saṃgatair iti saṃgrāmālokaibhiḥ kautukibhiḥ. **same** · iti sarvārthasamaśabdasya sarvanāmatvāj **jaśaḥ śīḥ.**²³

sā velā śaradārambhaḥ sāksād āsīd yatas tadā

7.106a sampūrṇam J₄ schol.] sampūrṇa J₁ **7.106a** tasya J₄ schol.] ramya J₁ **7.106b** bhūṣitam J₄ schol.] śobhitam J₁

²³PĀṆINI 7,1.17.

līneṣu kekiripuṣūjjajṛmbhe rājahaṃsakaiḥ

7.109

seti. sā velā samgrāmaṇelā sākṣāc charaḍṛtuprārambhaḥ. sāmyam āha: **līneṣv** iti. śaraḍ-
ārambhe kekino gataśrīkā liyante rājahaṃsās cojjṛmbhante · iti rājahaṃsā iva **rājahaṃsāḥ**.

ujjṛmbhanam evāha: **dhvajeti**.

5 **dhvajacchattrapatākāśrībharitās tasya sainikāḥ****vicakramus tamodhvaṃse svayaṃ bhāti raver mahaḥ**

7.110

vicakramur vividhaṃ vīracaryāṃ cakramur vikrameṇa vā vijahuḥ. atrārthāntaranyāsaḥ: **tama**
iti tataś ca ravitejovisphāre kutas tamāṃsi tiṣṭhanti.

dviṭṣainyapāṇīśakalād vidhiraśmipāte10 **mande 'tha pauruṣahaye śīthilā jayaśrīḥ****caṅkramyamāṇam urupauruṣam uccaraśmim****satpāṇipadmam amalaṃ prabhum ācakāṅkṣa**

7.111

dviṭ · iti. **śatrusainyapāṇīśakalāt** · **vidhir** daivaṃ sa eva **raśmir** valgā tasyāḥ **pāte** sraṃsane
sati **pauruṣam** eva **hayas** tasmin **mande** jaḍaprāye sati sainyapāṇīnāṃ viśakalitaprāyatvāc
15 chavalagrahaṇaṃ tac ca daivaraśmipāte hetuḥ. tac ca pauruṣāśvajādyahetuḥ. tataś ca **jaya-**
Lakṣmīḥ śīthilā kaṇṭhāgataprāṇā **prabhum** svarakṣaṇārtham **ācakāṅkṣa** tam evāyātum
ākāṅkṣāṃ cakre. yato 'sau **caṅkramyamāṇaḥ** · maṇḍalāny ācaran. yato 'sāv **urupauruṣa-**
haye · **uccadaivaraśmīś** ca **śaktapāṇīkamalaś** ca. yā hi kācit pathi · āsaraṇā sā rakṣārthaṃ
kaṃcit prabhum ākāṅkṣaty evety atīśayoktimulā samāsoktiḥ.

20 **śatrau śrīyā virahite calitum pravṛtte****kolāhalena mahatā gatajīvite ca****rājā mahomahitamūrtir udāraśīlaḥ****svīkartum enam ahatāśaya ācakāṅkṣa**

7.112

itthaṃ jayaLakṣmīḥ prabhum śṛtety ataḥ **śatrau jayaLakṣmyā virahite calitum pravṛtte**
25 gr̥hyatāṃ badhyatāṃ prahriyatāṃ paśyata gacchati druto 'sāv ityādikalakalena **gatajīvite**
mr̥takalpe ca. **tejaḥpūjita**mūrtir jayaLakṣmīvr̥taḥ · **udāracaritaḥ** · **ahatāśayaḥ** · jayaLakṣmī-
prāptyāpi cānuddhatāśaya **enam** jīvantam eva **svīkartum ācakāṅkṣa**. ayaṃ bhāvaḥ: asura-
vijayo nāmāsau yad ripuṃ śrīyā viyujya nāśayatīti devavijayitvād asya parājitam ariṃ
sam̐mukhikṛtya svājñāśāsanāṅkitaṃ kṛtvā ca svapuragamanāyonmocayatīti **svīkartum** ity
30 uktam. atra **cāhatāśaya** iti hetugarbhaṃ viśeṣaṇam.

7 caryāṃ em.] caryā J₄ 7.111a dviṭ J₄] tvit J₁ 7.111c caṅkramyamāṇam J₄] caṅkryamāṇam J₁
7.112b gata J₄] gaga J₁

Anm. zu 7.111, Metrum: Vasantatilaka. Anm. zu 7.112, Metrum: Vasantatilaka.

**vāñchaty eva tathā bhūpe kaścīd āgatya mattadhīḥ
śiraś ciccheda khaḍgena tīkṣṇadhāreṇa satvaram**

7.113

vāñchatīti. śiraś cicchedety atrāsyeti śeṣaḥ. asya ripoḥ · yato 'sau **mattadhīḥ**.

hā heti ca vadaty eva rājñi tasminn anuddhate

5 **āgatya bahubhis tasya śarīraṃ khaṇḍaśaḥ kṛtam**

7.114

hā heti ceti. hā sāhasaṃ mā kāṛṣīr mā kāṛṣīr iti **tasmin rājñi vadaty** evānyair apy **āgatya tasya śarīraṃ śakalaṃ śakalaṃ kṛtam.**

nanu mahaty anaucity eṣā yat prabhvāśayānusāreṇa vināpi yattaiḥ kṛtam ity atrāha: **na dūṣaṇam** iti.

10 **na dūṣaṇaṃ samparāye rājājñālaṅghanaṃ dhruvam
yathaucityaṃ pracaratāṃ niyatī rājatetarām**

7.115

samparāye sāhasikakarmalakṣaṇe raṇe **dhruvaṃ** sambhāvanāyām. atrārthāntaranyāsaḥ: **yathaucityaṃ** iti. ayaṃ bhāvaḥ: svapadasthitānāṃ sarveṣāṃ niyatipālanaṃ śobhate. niyaty-ullaṅghanātmake samarakarmaṇi tatpālāne kutaḥ śāstrādīpātānena prāṇihimsā kuto vā jaya-parājayau kutaś ca svāmibhṛtyavyavasthā kutaś cāpi prajāsvāsthyam.

15

śatrau naṣṭe sāhasam api naṣṭaṃ vyavasthā ca tatksaṇam eva jātety āha yugalena: **īśāseti.**

īśāśvāsaprāgvamśodayamānenaketanāt

tamo'rau dhvamṣite mūlāt tamisrāyāṃ hatatviṣi

7.116

samādhihrṣṭe loke 'smiñ jayavyuṣṭamahodayaiḥ

20 **akhilānarthavidhvastyai rājabhāsvān vyarājata**

7.117

īśe bhagavati yāsāv **āśā** bhāvanā tayā ca yo 'sāv avaśyaṃ tadanugraheṇāhaṃ kāryāntaṃ yāsyāmi **viśvāsaḥ** sa eva **prāgvamśaḥ** prāgdigbhāga eva **vamśo** 'calasthitihetur āsana-bandhas (1) tatrodayamāno yo 'sāv **inaketano** ravyāvīrbhāvahetur aruṇas tathā (2) **udayamānaḥ** prāptodayo yo 'sāv **ino** rājā tasya **ketanāt** patākālakṣaṇāt. **tama** evāris tasmin **mūlād dhvamṣite** patite. **tamisrāyāṃ** aniyatilakṣaṇāyāṃ kṛṣṇaśarvāyāṃ **naṣṭaśobhāyām.** **jaya** eva **vyuṣṭaṃ** prabhātas tasya **mahodayair asmiñ jīvaloke samādhiḥ** samyamādīḥ: prabhātakālinaniyamah samnahyatāṃ yathāsvaṃ vyavahāravartanī vartyatāṃ jālma-duṣṭasattādīpravartitānaucitīm rājādhikāriṇo 'vadhyoktyā bodhyantām ity evaṃrūpocair-

25

7.117a hrṣṭe J₄] hrṣṭo J₁ post 7.117 yugmam add. i. t. J₁ 22 prāgdig em.] prādig J₄

Anm. zu 7.116, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [s]a-pr[ā] als kurze Silbe.

ghoṣaṇāya ca **saṁādhis** tena **hṛṣṭe** · udghāṭitapratihārādaḥ **loke** sati. **akṣhīlānarthānām** cauropadravādīnām **viśeṣeṇa** **nāśāya** **rājasūryo** **vyarājata** · udayādriśikharasiṁhāsana-sṭhitaḥ pracakāśe.

sacchekharaṇaṁ śikhābaddhāṁ pūrvāparādhitā mahattūṣṭyai vimṛśati: **asmād** iti.

- 5 **asmād dhyeyam idaṁ sadā sumatibhir nāsau kriyā kāpy aho**
yā saṁtoṣatapaskriyāśaraṇavāgākhyais tribhiḥ sādhanaiḥ
no sidhyaty atha ye 'tra saṁtataratās teṣāṁ sa eveśvaraḥ
svānandaṁ pradadāti kaiva ca kathā siddhīr dadātīti ha 7.118

10 **asmāt** saptamaratnadvārād **idaṁ** vakṣyamāṇaṁ **sumatibhir dhyeyam**. kim ity āha: **saṁtoṣa-**
tapaskriyādīnoktyākhyais tribhiḥ sādhanair yā kriyā na sidhyati sā kāpi kriyā nāsti ·
 iti · **atha** tato hetor **ye 'tra** trividhasādhane **ratās** tātparyavantas **teṣāṁ sa eveśvaraḥ**
svānandaṁ dadātīti. **kim etad vācyaṁ** tebhyaḥ sa **siddhīr dadātīti** durbodhasvānandāvir-
 bhāvaṇe kiyad iva siddhidānam iti svānandasya parasvatvāpādanāsaṁbhavāt teṣāṁ iti
 saṁpradānābhāvaḥ.

- 15 nigamayati: **ity etad** iti.

ity etad uktaṁ vimalaṁ mahārthaṁ
saṁtoṣaratnaṁ paramārthasiddhyai
hṛdi sthite yatra vibhāti dhīro
Viṣṇur yathā kaustubha uccakīrtiḥ 7.119

- 20 **mahārthaṁ** mahābhiprāyaṁ bahumūlyaṁ ca. **yatra** ca **hṛdi sthite** 'rthānusaṁdhānena
 hṛdayapālīte. **kaustubhe** hṛdisthe **yathā Viṣṇur** vibhāte · **udāra**kīrtis tathāsau **vibhāti**.
 Viṣṇunā saha spardhate · ity arthaḥ.

iti śrīViraratnaśekharaśikhāyāṁ saṁtoṣaratnākhyam saptamaṁ dvāram 7.

iti śrīViraratnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṁketākhye saptamī prabhetī śivam 7.

20 sthite em.] sthito J₄

Anm. zu 7.118, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 7.119, Metrum: Upajāti.

باب هشتم

«در حیا»

و آن خصلتی شریف و سیرتی مقبول است و حضرت رسالت- صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ- حیا را شاخی از درخت ایمان گفته که: الْحِیَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِیمَانِ و حیا از شرایط نظم عالمست، اگر صفت شرم از میان برافتد و هیچکس را از هیچکس شرم نباشد، مناظم جهان خلل پذیرد و مصالح خلاق از یکدیگر فرو ریزد، اما صفت حیا نمی‌گذارد که هر کس هرچه خواهد کند. نظم:

(۸.۱) صف شکن قلب مناهی حیاست راهزن خیل ملاهی حیاست

پس معلوم شد که خاص و عام را از حیا فایده تمام است و بی‌تاب آفتاب حیا ثمرات اخلاق نارسیده و خام. نظم:

(۸.۲) گر حیا نبود برافتد رسم عصمت از میان ور حجابی در میان هست از تقاضای حیاست

یکی از اقسام حیا، حیاء جنایتست یعنی گنه‌کار از کردار خود شرم دارد، چنانچه آدم صَفی- علی نبینا و علیه الصَّلوات والسَّلَام- چون در بهشت گندم تناول کرد، لباسها که پوشیده بود از تن او فرو ریخت، آدم به چپ و راست می‌گریخت و در پس هر درخت پنهان می‌شد، خطاب رسید که ای آدم: از ما می‌گریزی؟ گفت نی، بار خدایا، از تو چگونه گریزم و کجا توان گریخت، اما از خطای خود شرم می‌دارم. مصرع:

(۸.۳) اگر گناه ببخشند شرمساری هست

و قسم دیگر، حیاء کرمست که کریم شرم دارد که خواهنده از درگاه او خجل بازگردد و در حدیث آمده که حضرت حق- سُبْحَانَهُ و تَعَالٰی- به صفت حیا و کَرَم موصوفست، چون یکی از بندگان هر دو دست خود را در دعا به حضرت او رفع کند، شرم دارد که دست‌های او را از فضل و رحمت خود تهی بازگرداند، بلکه نقد مراد بر کف آرزوی وی دهد.

(۸.۴) محالست اگر سر برین در نهی که بازآیدت دست حاجت تهی

و نهایت کَرَم آنست که سایل را از نزد خود شرمسار و مُنْغِلَز بازگردانند، چنانچه در اخبار آمده که در عهد مأمون خلیفه، اعرابی بود در شوره‌زاری نَشو و نَما یافته و جز آب شور و تلخ ندیده و نچشیده. شعر:

(۸.۵) مرغی که خبر ندارد از آب زلال منقار در آب شور دارد همه سال

وقتی در قبیله‌وی قحط افتاد و به ضرورت جهت تحصیل توشه از وطن مألوف و مسکن معهود بیرون آمد. چون از شورستان درگذشت، گذرش بر موضعی افتاد که خاک پاکش صالح زراعت بود. غذیری دید مقداری آب باران درو جمع شده و هبوب و ریاح خس و خاشاک ازو دور ساخته، آبی در غایت صفا و لطافت به نظر وی درآمد. عرب هیچ بار آب شیرین بر روی زمین ندیده بود. متعجب شد و پیش آمد و قدری از آن آب بچشید در مذاقش عجب شیرین و خوشگوار نمود. با خود گفت که: من شنیده‌ام که حق- سُبْحَانَهُ و تَعَالٰی- در بهشت آبی دارد شیرین که طعم او هرگز متغیر نگردد فیها آنهاز من ماء غیر آسین. اگر غلط نکنم حق- تَعَالٰی- بر فقر و فاقه من ببخشوده، به مزد گرسنگی و بیچارگی من این آب از بهشت به دنیا فرستاده، مصلحت در آنست که قدری از این آب برداشته نزد خلیفه روزگار بَرَم و او هر آینه در مقابله این خدمت درباره‌ی من احسانها فرماید و من و اهل بیت

من به برکت انعام خلیفه از قحط باز رهیم. پس مشکی که همراه داشت از آن آب پُر ساخته، راه بغداد پرسید و روی به دارالخلافه نهاد. هنوز میان اعرابی و بغداد مسافتی مانده بود که کوکبهُ حشمت و دبدبهُ عظمت مأمون برسید. اعرابی معلوم کرد که این خلیفه است و عزم شکار دارد. فی الحال بر سر راه آمد، زبان به دعاگویی و ثناخوانی بگشاد و مأمون بدو متوجّه شده، گفت که: ای اعرابی از کجا می‌آیی؟ گفت: از فلان بادیه که اهل آن به غَصّة قحط و بلای غلّه در مانده‌اند. گفت: به کجا می‌روی؟ گفت: به درگاه تو می‌آیم و دست‌تهی نیستیم بلکه تحفه دارم و هدیه آوردم که دست آرزوی هیچکس در دنیی به دامن وصل او نرسیده و دیده‌ تمنای هیچ مخلوقی جلوه جمال او ندیده. خلیفه شد و گفت: بیار تا چه داری؟ اعرابی مشک آب پیش آورد و گفت: ای خلیفه هذا ماء الجنّة. این آب بهشت است که در این عالم کس ندیده و نچشیده. شعر:

(۸.۶) آب مگو شیرۀ آب نبات در مزه همشیره آب حیات

مأمون رکابدار را فرمود تا قَدحی از آب به زودی آورد، آبی دید متغیّر اللون و کَرِبهُ الرّایحه زهومت مشک اعرابی در وی اثر کرده و رنگ و بوی او تغییری عجیب یافته. خلیفه از آن قدری بچشید و به فراست دریافت که صورت واقعه چیست. شرم کرد و رخصت نداد که پرده از روی کار وی بردارد. گفت: ای اعرابی، راست گفتی. این آبی عجیب شیرین و غریب است. این را به هر کس نتوان داد. پس رکابدار را فرمود تا آن قَدح آب را در مَطْهَره خاصّه ریخت و مشک آب را در زاویه ای انداخت و در محافظت آن آب مبالغه زیاده از حد نمود. پس روی به اعرابی کرد که وجهُ العَرَب تحفه زیبا و تبرکی پسندیده آورده ای، حاجت تو چیست؟ و چه مُدّعا داری؟ گفت: یا خلیفه المسلمین، مردم من از فاقه و بی‌نوایی در معرض تلف‌اند، امید به فضل خدای و کرم تو دارم. خلیفه گفت: تا هزار دینار حاضر کردند. گفت: ای اعرابی، این زرّها را بگیر و از همین جا بازگشته روی به وطن خود نه. اعرابی زَر برگرفته بر فرور بازگشت. یکی از خواص پرسید که: حکمت درین که از این آب کسی را نچشانیدی و اعرابی را در همین موضع بازگردانیدی چه بود؟ مأمون فرمود که: آن آبی بود ناخوش مزه و بدبوی، اما به نسبت آبی که اعرابی بدان پرورش یافته بود، او را آب بهشت می‌نمود، شایستی که چون یکی از شما قدری از آن آب بخوردی به سر کار نارسیده، اعرابی را ملامت کردی و طعنه زدی و آن بیچاره منفعل شدی اگر او را شاید که پیشتر رفتی و آب دجله را بدیدی و از آن آب عذاب لطیف بچشیدی، از کرده و آورده خود خجل زده گشتی، ما شرم داشتیم که یکی نزد ما آید و به وسیله ای از کرم ما توقّعی نماید و گرد خجالتی بر صفحه حال وی نشسته، باز گردد. شعر:

(۸.۷) سخی را شرم می‌آید که سایل خجل از درگه او باز گردد

قسم دیگر، حیاء ادبست، یعنی با آنکه عملی باشد که به حسب شرع و عقل ارتکاب آن ممنوع نباشد، حیای ادب او را از اشتغال بدان مانع شود، چنانچه نوشیروان در خانه ای که گل نرگس بودی با زنان و کنیزکان خود مباشرت نکردی و گفتی که چشم نرگس به چشمهای نگرنده می‌ماند و به حقیقت این صورت که از نوشیروان واقع شده حیا نیست، زیرا که حیا آنست که ناشی از ایمان باشد و او آتش‌پرست بوده، بلکه صورت ادبست که رعایت می‌کرد و چون ملوک اسلام مثل این صورتی مَرعی دارند آن حیای ادب باشد. شعر:

(۸.۸) دل که پر از وصف حیا می‌شود آینه نور خدا می‌شود
دیده بی شرم پسندیده نیست در نظر عقل خود آن دیده نیست

om śrīGaṇeśāya namaḥ. atha yad uddiṣṭaṃ *vṛddhaśreṣṭhānuvartanam*¹ iti · aṣṭamaṃ dvāraṃ tal
lakṣayitum ārambhah: **atheti**.

athāṣṭamī dvā viśatām yatra siddhiḥ puraḥ sthitā

yoddiṣṭā coparodho yaj jyeṣṭhaśreṣṭhānuvartanam

8.1

5 tatra **vṛddho** vayo'dhika iti sarvasādhāraṇam. **śreṣṭhaś** ca guṇādhika iti viśiṣṭaviṣayam. taylor
anuvartanam tadāśayānusāreṇa kāryapravartanam. tathā ca Manur viśiṣṭaviṣayam āha:

vittaṃ bandhur vayaḥ karma vidyā bhavati pañcamī
etāni mānyasthānāni garīyo yad yad uttaram iti.

pañcānām triṣu varṇeṣu bhūyāṃsi guṇavanti ca

10 *yatra syuḥ so 'pi mānārhaḥ śūdro 'pi daśamīm gata² iti ca.*

samkhyāto *bhūyāṃsi* prakarṣato *guṇavanti* ceti. seyaṃ **dvā aṣṭamī yatra viśatām** yadartham
ācaratām **siddhiś** caturvargalakṣaṇā **purataḥ sthitā** svayam upanatā bhavet. atha vā tad-
ācaraanāt **siddhir** arthaprāptiḥ **purataḥ sthitā** paraloke samīpasthā bhavati. tām eva dvāraṃ
smārayati: **yoddiṣṭeti**. **uparodha** āpātaramaṇīyavastūtkaṇṭhitacittasyāvasarāpradānam. tad
15 eva paryāyāntareṇa viśadayati: **yad** iti.

tallakṣaṇam āha: **yeyam** iti.

yeyaṃ sarvamano'nurañjanakarī sarvārthasaṃdhātārī-

hāmutrāpi rucir dhṛtā budhajanair bāhyāntarī saṃskriyā

sādhvī satprakṛtir yayā sukr̥tinaḥ sanmānapātraṃ śiro-

bhūṣāsāv uparodha ity ṛṣimatā vākkāyamatyaucitī

8.2

yeyaṃ sarvārthasaṃdhātārī parameśvare **ihāmutrāpi rucir** abhilāṣo **dhṛtā budhajanair**
asāv uparodha ity ṛṣimatāsāv evoparodha ity arthaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: yayā rucyā sarvārtha-
saṃdhātā parameśvaraḥ syād asāv uparodhaḥ. kāsāv ity āha: **vāg** ityādi. **vācā kāyena matyā**
ca **yaucitī** jyeṣṭhaśreṣṭhānusaraṇalakṣaṇā. ata eva **sarvamano'nurañjanakarī**ti pratyakṣataḥ
25 phalakathanam. paro'kṣaphalam apy āha: **bāhyeti** bāhyaśodhanam āntaraśodhanam cedam eva.
asyā eva ca sauśīlyahetutvam ity āha: **sādhvī**ti tad-hetutvād iyaṃ evāsau sā. api ca **yayaiva**
te 'pi **sukr̥tinaḥ** sukr̥tāptamahatpadā devādayo 'dhunā **satām mānapātraṃ** mānyāḥ. atha
vā sukr̥tinām api yayaiva sanmānapātratānyathā sukr̥tasyāpi śūnyatvāt. yato 'sau **śirobhūṣā**
bhūṣaṇānām iva sadguṇānām iyaṃ śirobhūṣaṇasthānīyety arthaḥ.

30 atraiva ca dṛḍhapratītye Manuṃ pramāṇayati: **yathoktam** iti.

yathoktaṃ tena Manunā yatraiśī rājate dayā

Anm. zu 8.2, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

¹1.71b. ²Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 2.136–137, dort 2.137c: *yatra syuḥ so 'tra ...*

namyo naś coparodho 'yaṃ svasvavarṇāśramakriyā**8.3**

yatra prathamāvatāre Svāyaṃbhuvamanau **māheśvarī** **dayā** **virājate** sarva-
varṇāśramādhikārasamarpaṇāt. tattaddharmaśaṣṭhāṃśabhāgitvāc cāsyā dayāpātratvam.
ata eva **no** 'smākaṃ sarveṣāṃ **namyo** namaskārārhatayāśrayaṇīyaḥ. tad vacanam arthataḥ
5 paṭhati: **ayam uparodhaḥ svasvavarṇāśramakriyā**. svasvavarṇāśramācārapālanam
evoparodha ity ucyate. na hi dṛṣṭādrṣṭahetuṃ vinā kaścīd api svasvavarṇāśramakriyāsu
kaṣṭasādhyaṃsu pravartate · ity uparodha eva sā.

svasvavarṇāśramakriyāṃ evānuvadati siddhihetutākathanārtham: **yāsāv** iti.

yāsau varṇāśramaśreyaḥkalpānaukahamañjarī**kāle phalati bhavyānām amṛtaṃ param om iti****8.4**

yāsau kriyā **kalpavṛkṣamañjarī**. yato **varṇāśramaśreyaḥ** · varṇāśramāṇāṃ **śreyaḥ** śreyaḥ-
sāadhanam. mañjaritvāropanaḥ hetuṃ āha: **kāle** · iti. **bhavyānām** uparodhavatāṃ **param**
pūrṇatāpādakam **om iti** · **amṛtaṃ phalati**. ayam arthaḥ: uparodhaś cet kāle kāle pālitaḥ
svācārapālanam racayati sa ca pālitaḥ śuddhidvārā tattvāvāptyā bhaktyudrekeṇa paramāmṛta-
15 svarūpam oṃkāraṃ phalaṭīti.

śrutiś cāpy amum evārthaṃ lakṣayaty amalātmasu**saddharmapratimā so 'yaṃ uparodha itīriṇī****8.5**

śrutiś ceti. **lakṣayati** lakṣaṇayābhidhatte yathā: **ayam** uparodhākhyo 'rthaḥ **sad-**
dharmapratimā: **sad** iti **sadākhyo** yo **dharmaḥ** sūkṣmaḥ sarvadharmātīśayī paratattva-
20 vimarśābhidhaḥ. sa ca dharmalakṣaṇayogād dharma ity abhidhiyate. yathā:

sann iti hr̥dayaprakāśo bhavanakriyāyā bhavati kartā

*saiva kriyā vimarśaḥ svasthā kṣubhitā ca viśvavistāra*³ iti satsvarūpatvam.

dharmatvaṃ ca bhagavatā Yājñavalkyenāsya pratipāditam:

ijyācāradamāhimsādhyanasvādhyaṇyakarmaṇām

25 *ayaṃ sa paramo dharmo yad yogenātmadarśanam*⁴ iti.

atra cāvadhānavatāṃ eva pratītiḥ ity apratītau sthūlamatibhir na saṃśayitavyam. tasya **sad-**
dharmasya **pratimārcāyam uparodhaḥ**. ghaṇībhūtaḥ saddharma evāsāv uparodha ity
arthaḥ. ayaṃ cārthaḥ: *śānto dānta*⁵ iti *śraddhābhaktidhyanayogād avehīti*⁶ ca śrutyārthato
lakṣitam ity āha: **itīriṇī**. **amalātmasv** ity anenātathātmanām aviśvāse 'pi na kaścīd doṣa iti
30 bhāvaḥ.

8.3b dayā J₄ schol.] daśā J₁ **8.3c** naś J₄ schol.] vaś J₁

³Maheśvarānanda: Mahārthamañjarī, Ed. T. G. ŚĀSTRĪ 11, dort ab: *san hr̥dayaprakāśo bhavanasya kriyāyāṃ bhavati kartā*. ⁴Yājñavalkyadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 1,8, dort b: *dāna...*; vgl. 38.8. ⁵Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 4,4.23. ⁶Kaivalya-Upaniṣad, Ed. RADHAKRISHNAN 2b.

atraiva dṛṣṭāntayati: **yathā hīti**.

yathā hi ghanatām yātaṃ jalaṃ himam itīryate

saddharmaghanataiveyam uparodha itīryate

8.6

ghanatā kālavaśena karkaśavātasamyoge · iti dṛṣṭānte dārṣṭāntike tu svātantryābodhalakṣaṇa-
malāveśenābodhāpattāv api śaktipātavaśonmiṣṭavidyudābhāsamayasvarūpabodhakalanayā
tadārohaṇecchayā tanniyatasadvastvākramaṇam iti.

atraiva samāśvāsaiddhaye samānajātiyaṃ dṛṣṭāntam āha: **yathā veti**.

yathā vā ghanatām yātaṃ brahma Kṛṣṇa itīryate

yathāyaṃ ghanatām yāta uparodha itīryate

8.7

10 **brahma** saccidānandalakṣaṇaṃ **Kṛṣṇa** iti saṃsthānābhidhānavanmūrtaṃ vastu. tathā ca
mūrtatve 'pi tadvattām sūcayituṃ bhagavān Vyāsa āha:

kṛṣir bhūvācakaḥ śabdo naś ca nirvṛtivācakaḥ

tayor aikyaṃ paraṃ brahma Kṛṣṇa ity abhidhīyate⁷ · iti.

ayaṃ saddharmaḥ.

15 ghanatve 'py asya sūkṣmatām samarthayati: **śāthyeti**.

śāthyakauṭilyarāhityaṃ sattvaṃ śrutibhir īritam

tattvaṃ dharme na cānyo ya uparodhād bahiṣkṛtaḥ

8.8

asatye satyatāsaṃbhāvanā **śāthyam**. satye 'py asatyatāsaṃbhāvanā **kauṭilyam**. tayo
rāhityaṃ sattvaṃ abādhitatvaṃ. **tattvaṃ** ca yad **dharme** yena saddharma ity uktam. sa ced
20 **uparodhād bahiṣkṛtas tadānyaḥ** kaścin nāsti. uparodha evāśāv ity arthaḥ.

dvibaddhaṃ subaddham⁸ iti nyāyena munisaṃmatyāpi tad eva sādhayati: **pratyakṣam** iti.

pratyakṣaṃ vā paro'kṣaṃ vā yat sattvaṃ dharmagocaram

soparodha iti prokto munibhiḥ sūkṣmadarśibhiḥ

8.9

pratyakṣaṃ lokanindayā **paro'kṣaṃ** īśvarabhayāt · yad **dharmaviśayaṃ** **sattvaṃ**
25 **astitvapratiṭiḥ sa** eva **munibhir uparodha iti prakarṣeṇānyadharma**prābalyenoktaḥ.
soparodha iti pādapūraṇe saṃdhiḥ.

8.6c eyam J₄] ettham J₁ 8.7ab yātaṃ brahma J₄] brahma yātaṃ J₁

Anm. zu 8.9c sa uparodha: *saḥ* wird hier hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134:
so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.

⁷Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,68.5 stimmt nur in der erste Zeile überein, diese vollständige Strophe zitiert Jīvagovāmin: Brahmasaṃhitātīkā, Ed. GOSWĀMI sub Brahmasaṃhitā 5.1. ⁸Vgl. APTE, Appendix E, S. 53., dort: *dvirbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati*.

**dharmāmṛtaṃ ghanībhūtaṃ nānakāravirāji yat
anuvartanam ity uktam paryāyeṇa paratra ca**

8.10

nānakāreti · agre viṣayadarśanena sphuṭībhaviṣyati. **paratrete** nītiśāstreṣu. **paryāyeṇeti** śabdadvitvam evāśyārthas tv eka eva.

5 viṣayadarśanārthaṃ pīṭhikām āracayati: **yeyam** iti.

**yeyam vyavasthā sudṛḍhā bhavasya bhavavartini
tasyāḥ paṇo 'yam yaṃ prāhur mūlam ākara ity api**

8.11

bhavasya sarvotpādayitur Maheśvarasya tadaparamūrter vā vidhātur **yeyam** saṃsāragocarā
sudṛḍhā vyavasthā Brahmādikīṭāntānyo'nyādhīnatālakṣaṇā. **tasyā ayam** uparodhaḥ **paṇaḥ**
10 śapathabandho 'nenaiva paṇabandhenāsau sthitimatīty arthaḥ. ata āha: **mūlam** iti. **ākara** iti ca
kathyate.

viṣayaṃ darśayati: **seti**.

**sā vyavasthā pitāputrasvāmibhṛtyādisaṃgatā
dhruvam etatparaivāsāv ṛte 'smāc chithilā na kim**

8.12

15 **pitāputrasvāmibhṛtyādisaṃgatā sā vyavasthā**: **pitā** pālayitā **putraḥ** pālyaḥ **svāmī** ·
ājñāpayitā **bhṛtya** ājñāpya **ādinā** guruśiṣyādigrahaḥ: guruḥ śāsayitā śiṣyaḥ śāsaniya ity
evamādisvarūpāsau vyavasthaitatparaivoparodhabaddhaiva. iyaṃ vyavasthā yat sarvathā
paramāsvādāvahā tat sarvam uparodhamāhātmyam eva. vyatireke 'nartham āha: **ṛte** · iti.
asmād anurodhād **ṛte** 'sau vyavasthā **kiṃ śithilā na** syāt. syād eva. uparodhābhāve pitā
20 putraṃ na pālayet. putro 'pi pitaraṃ na gaṇayet. evam anyatrāpīti sarvam andhaprāyaṃ syāt.

tathā hīti darśayati: **putreti**.

**putrānurodhena pitā putras tadanurodhataḥ
svāmī bhṛtyānurodhena bhṛtyas tadanurodhataḥ**

8.13

yat pituḥ pitṛtvam tat putrānurodhena. tasya putratvam pitranurodhena. evam anyatrāpi
25 pālayatīti **pitā**. punāti punnāmno narakād vā trāyata iti **putraḥ**. aiśvaryāvahaḥ **svāmī**. tat-
poṣako **bhṛtya** ityādi.

tataś cedam ubhayaḥ antarāle saṃdhānahetur ity āha: **samāne** · iti.

**samāne 'pi hi saṃsthāne karanetraśravādike
kiṃ kasya vaśam āgacched anurodhavinākṛtam**

8.14

8.12c parai J₄] paṇai J₁ 8.12d 'smāc chithilā J₄ schol.] syāḥ śithilā J₁

parameśvareṇāyam api vyavasthāhetur antare vyavasthāpita ihāmutrānantyāhetur iti yenāsāv anumataḥ sa eva paraṃ bhavabhūṣaṇam ity āha: **tasmād** iti.

**tasmād yā kācid atrāsti śobhāsāre 'sukhākare
saṃsāre śāravarṇe 'sāv anuvartanavṛttitaḥ**

8.15

- 5 **asāre** ·iti paramārthato naśvaratvāt. **asukhākare** duḥkhamūle saṃsārasukhasyāpi viṣa-
prkṭānnavad duḥkhapakṣa eva nikṣiptatvāt. **śāravarṇe** 'nekānarthabharitatvāc citravarṇe. **yā**
kācic chobhā rāmaṇiyakaṃ **sānurodhata** eva. etadvaśena jirṇahīnaprāyam apidaṃ dṛḍha-
sāravād iva lakṣyate ·iti.

sukumārabuddhisthāpanārthaṃ samuditam arthaṃ saṃgrhṇāti: **tac ceyam** iti.

- 10 **tac ceyam yadi saṃcalec chubhagatir loka durālokake
'nantagranthisubandhabandhitatanuḥ saṃdṛbhya kanthikṛtaḥ
saṃsāraḥ ślathabandhaviślathavapuḥ saṃjirṇakalpaḥ kṣaṇān
nūnaṃ naśyadavasthitir bata batāśaṃ kaś ca kasyāvahet**

8.16

- durālokake**: āloko brahmaprakāśaḥ sarvathā paramāmṛtarūpatvād upeya iti. tada-
15 prāptāv āndhyam api ślāghyam. yatra na kācanāpi kadarthanā karmātivāhanam eva
paropanatādinā ·idam atīvānarthāvahaṃ yanmadhyavartitvam iti **durālokake** ·ity uktam.
granthayo rāgadveśādyāḥ. anekavidhakarpaṭadeśyacintāsyūtāt **kanthikṛta** iti. tathātve
'pi saṃbhāvanānāspadatvāt **saṃjirṇakalpaḥ**. **bata batety** āścaryapūrvam śokanivedane.
yadiyam śubhagatir uparodhavyavasthā **saṃcalec** tadā **kaḥ kasyāśaṃ vā** **hed** iti niḥśṛikam
20 idaṃ sarvathā tyājyam eva syād iti.

**dṛḍhasaṃdhānarūpā yā rītayo jagati sthitāḥ
anurodhena tāḥ sarvāḥ śirṇaprāyāḥ syur anyathā**

8.17

- rītayaḥ** paraṃparāgatāḥ sadarthāvahā ācārāḥ. **dṛḍhasaṃdhānarūpā** amunācāreṇedaṃ
sidhyati. kṛte ca siddham dṛśyate ·iti. **anyatheti**: anurodhāpālāne **śirṇaprāyā** avihitatvāt. tathā
25 ca devatāprakopaṇe mahotpātādyanarthabāhulyam.

**kim cānyad bhāti yāpy eṣā trayī lokanidarśanam
sāpy anenaiva parathā naṣṭaprāyā bhaved dharā**

8.18

- kim cānyad** iti kim adhikaṃ kathyate. **yāpy eṣā trayī** vedatrayī ·atha vā tejasāṃ
trayī. **lokanidarśanam**: **lokasya** sarvasya grāhyagrāhakātmakasya **nidarśanam** sadasad-
30 vyavahārahetuḥ. atha ca **lokasya** sthāvarajaṅgamātmakasya **nidarśanam** prakāśahe-
anenaivoparodhenaiva sthitā enaṃ vinā ko 'nekāyāśasādhyavidhiniṣedhātmaheyo-
pādeya-

8.16a ceyam J₄ schol.] cedam J₁

Anm. zu 8.16, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.

kriyākālāpe samnaddhasthitir bhavet. paratra yady uparodho na syāt tadā trayī lokālokaheṭuḥ katham bhavet. *bhīṣmād vātaḥ pavate*⁹ · ityādi śruteḥ. **paratheti** · uparodhābhāve sadasad-vyavahārāsamgate tathā prakāśānupapattes ca **dharā naṣṭapṛāyā** ihāmutrārthaśūnyālabdhasattā ca **bhavet**. pūrvatra pakṣe **dhareti** dharāvāsijanopalakṣaṇam.

- 5 **tasmād Brahmādikīṭāntam sthitir eṣā sanātani**
etatsūtrombhita rte 'syāḥ sthitir eva kuto bhavet 8.19

tasmād iti. utkarṣāvadhir **Brahmā**. apakarṣāvadhiḥ **kīṭaḥ**. **sanātani** · adya tāvad iyam anenaiva prakāreṇāgatā. ata āha: **etatsūtrombhiteti**. **rte 'syā** iti cchedaḥ.

- 10 **iti yaḥ ko'pi matimān na tyajaty anuvartanam**
sa prāpya priyatām loke mano'bhiṣṭam ca vindati 8.20

iti ya iti. **na tyajati**ti svabhāvam apīdamśamvidā prayojayati: **sa prāpyeti**. lokapriyatāmano'bhiṣṭalābhe dṛṣṭāntatvenāpi svikāryāḥ. aihikaṃ phalaṃ dṛṣṭvāmutra yojane paramāmṛta-bhāg bhavatīty arthaḥ.

- 15 **tathā cātra purāṇeṣu gāthā gītā maharṣibhiḥ**
pṛitivyūhaṃ ghaṭṭayati vighāṭayati cāsayam
na sakhyam anurodhena samam astīha bhūtale 8.21

- tathā ceti**. **bhūtale** 'nenoparodhena **samam** samānam **sakhyam** maitrī **na kacid asti**. yata uparodhākhyam sakhyam **pṛitivyūhaṃ** premaracanām **ghaṭṭayati** parasparam **āsayam** ca durbhedam api **vighāṭayati** vivinaktīty arthaḥ. **ghaṭṭayati vighāṭayati** · iti ca *vā cittavirāge*¹⁰ ·
20 ity †ato vety† asyānuvṛttasya vyavasthitatvād **vīpūrvasya** hrasvābhāvaḥ.

- līlāvilasitādīnām ihāmutra bhayāvaham**
yat kiṃcid balam astīha so 'yam tanmārgarodhakam 8.22

- līleti**. **balam** iti sāmartyam kāmakrodhalobhamohādirūpā senā ca. **so 'yam** uparodhas **tanmārgarodhakas tasya** balasya **mārgapratirodhī**. uparodhena tatsamcāro na bhavatīty arthaḥ.
25

- uttamādhama lokānām sarveṣām āyadaḥ smṛtaḥ**
anurodhas tad atrasthaiḥ sukhām uttamam āpyate 8.23

- uttameti**. ānantye 'pi lokānām vargikāreṇa dvaidham eva: uttamā adhamās ceti. **tatrottamāḥ** sajjātivarnaṇajāḥ · tadviparītā **adhamāḥ**. teṣām **sarveṣām** ayam uparodha **āyadaḥ**. **āyo** vṛddhiḥ.
30 **tad** iti hetau. **atrasthair** anurodhānusāribhir **uttamam sukhām āpyate**. ayam bhāvaḥ: uttamā api santaś ced ananurodhino 'dhamā eva. adhamā api santaś cet tadanusāriṇa uttamā eveti. **sukham uttamam āpyate** · iti.

⁹Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.8. ¹⁰PĀṆINI 6,4.91.

**tathānyatrāpi cokaṃ tadvaibhavaṃ nītipaddhatau
ramyaṃ hi vastu na kathaṃ sarvasyādṛtyatām iyāt**

8.24

tatheti. tadvaibhavam uparodhamāhātmyam. nedam āścaryam. nītipaddhatau
tadvaibhavam uktam iti yato ramyaṃ svabhāvato ramaṇīyaṃ vastu kathaṃ
5 sarvasyādarāṇīyatām na yāti. api tu yāty eveti.

tad eva vaibhavam āha: yatkhadyoteti.

**yatkhadyotapratāpasamkalitayā sacchilavallyā dṛḍhaṃ
maitryādīni phalāni yāni janitāny antaḥsupakvāny aho
tāny āsvādasugandhamoditamanobhṛṅgāni sambadhnatām
10 sādḥnām upayānti prītyatiśayād vandyo 'nurodhaḥ sa vai**

8.25

ya uparodhaḥ sa eva khadyotapratāpaḥ sūkṣmatvagaṇanād anyaguṇebhyaḥ khadyotaḥ
śakragopas tasyeva prakāśaḥ. atha ca mahāloka hetutvāt khadyotapratāpo bhāskarapratāpas
tena samkalitayā samantād vyāptayā. maitryādīti: ādinā karuṇopekṣāmuditānām grahaṇam.
sūryaprabhayaiva phalāny antaḥpakvāni jāyante · iti prasiddham. tāni ca phalāni: āsvādo
15 madhuratā sugandhaḥ śobhano 'khilamanahpṛitijanako gandhas tena moditāni modaṃ
prāpitāni manāṃsy eva bhṛṅgā yais tāni phalāni. sambadhnatām uparodhasvikāriṇām
sādḥnām upayānti svayam upanamanti. atra hetuḥ: prītyatiśayād iti. prītās te teṣāṃ
bhavanti arthaḥ. vai · iti prasiddhau. sarvānumodane sa evānurodha uparodho vandyāḥ
praṇamyādareṇāśrayaṇīyaḥ.

20 ittham uparodhānvayena śīlādīnām guṇānām satphaladātṛtvam uktvā tadvyatirekeṇa teṣāṃ
apy akimṇcitkaratvam ity āha: yatkhadyoteti.

**yatkhadyotapratāpahīnatarayā sacchilavallyādṛḍhaṃ
maitryādīni phalāni yāni janitāny antas tv apakvāny aho
tāny asvādasugandhadūṣitamanobhṛṅgāni sambadhnatām
25 sādḥnām upayānti prītilayāt tyājyo 'nurodhaḥ sa kim**

8.26

yatkhadyotapratāpetyādi pūrvavat. tena hīnatarayā tadvihīnayā. atrādṛḍham iti cchedaḥ.
śilavallyā hi nisarga evaiṣa yan maitryādīphalajananaṃ paraṃ tu khadyotapratāpābhāvād a-
pakvatvaṃ tathā cāsvādatvaṃ gandhābhāvaś ceti dūṣitamanobhṛṅgatvaṃ. tam uparodhaṃ

8.25c sambadhnatām J₄ schol.] samsevyatām J₁ 8.26c sambadhnatām J₄ schol.] samsevyatām J₁

Anm. zu 8.25, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]a-pr[a] als kurze Silbe, ebenso [nt]i pr[i] im vierten Strophenviertel. **Anm. zu 8.26, Metrum:** Śārdūlavikṛīḍita. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]a-pr[a] als kurze Silbe, ebenso [nt]i pr[i] im vierten Strophenviertel.

sambadhnatām sādḥūnām varākāṇām yāni **prītilayād** antaḥ premanirṇāsād **upayānti** paraṃ vaimanasyadāyini. **sa** etādṛgvaibhavo '**nurodhaḥ kiṃ tyājyo** na tyājya iti yāvat. **a-svādasugandheti** dvandvagarbhas tatpuruṣaḥ.

5 **tathā cānye 'pi vidvāmso 'nuvartanakathām imām**
garīyasīm vidadhate hetūktyādibhir ādarāt 8.27

tathā ceti. anye vidvāmso dharmaśāstrajñā **imām uparodhakathām** hetūktyādibhiḥ śraddhātīśayena **gauravavatīm kurvante.**

tad evāha: **sāraṃ hīti.**

10 **sāraṃ hi śucitā loke paratreha ca śarmaṇe**
sāpy anenādhigantavyā tasmād eṣa mahābharāḥ 8.28

sāraṃ utkarṣo dṛḍham avinaśvaram cedam **śucitākhyam** vastu yata idam **iha pretya ca kṣemāya. sāpi** śucitānenoparodhena. uparodhābhāve hi kaḥ svātmani kleśam pratiśṛṇuyāt. tadabhāve cāyāsādhyaivihitapratīṣiddhāpālanāt katham śuciteti **caiṣa** uparodho **mahābharo** 'tra vidheya ity arthaḥ.

15 anyam apy anartham uparodhābhāva āha: **abhāve** · iti.

abhāve hy uparodhasyāśaucagrate jagaty atha
sarve varṇāśramāḥ svasthā nyūnādhikyam kuto bhavet 8.29

āśaucagrate · iti sarveṣāṃ bhojanavyavāyādīnām samānatvāt. **svasthāḥ** svarūpeṇa samānatayā sthitāḥ. śaucanyūnādhikyenaiva hi varṇāśramāṇām auttarādharyam ity āśayaḥ.

20 **abhāve tasya sumahān anartha upajāyate**
na kiṃcid vidite loke naṣṭapṛāyam jagad bhavet 8.30

abhāve · iti. **anartho** doṣa auttarādharyābhāve kaḥ kasya svāmī kaś ca kasya bhṛtya iti. tataś ca **loke na kiṃcid** ity abhāvas tam **vidite** prāpte sati **jagan naṣṭapṛāyam** ākāreṇa sad api yathocitakartavyābhāvāl loṣṭapāṣāṇapṛāyam **bhavet.**

25 **sarvathāyam javanikācchāyā jagati rājate**
vitānam caiṣa evāho cchāyākaram aninditam 8.31

sarvatheti. ayam uparodhaḥ. **chāyā**tapābhāvaḥ śobhā ca.

uttīrṇe cātra niśchāyam taptapṛāyam jagad bhavet
nagnasya tāpitasyāpi kā kṛtir jagato bhavet 8.32 (1)

12 oparodhena em.] oparādhena J₄ 8.30c vidite J₁ schol.] vidito J₄ 8.32a cātra J₄] 'tra ca J₁ 8.32a niśchāyam J₁] nicchāyam J₄

...

... **kākṛtir jagato bhavet**

8.32 (2)

uttirṇe · iti. atroparodhe javanikāvitānabhūte · **uttirṇe** gataprāye **jagan niśchāyaṃ** chāyā-
rahitaṃ śobhārahitaṃ ca. **taptaprāyaṃ** bāhulyena taptaṃ **bhavet**. niśchāyatvam eva
5 viśadayati: **nagnasyeti**. (1) **kṛtir** iti satkriyā. (2) **akṛtir** ity api cchedaḥ.

ittham uparodhasamarthanam svarūpato nirmāyātraiva viśeṣabodhanāya sahrdayān
abhimukhayati: **ittham** iti.

ittham saty api dhīsārair uparodhanirūpaṇam**arthaprādhānyam āsṛitya vidheyam bodhasiddhaye**

8.33

10 **ittham saty** uparodhe 'labdhapratīṣṭhatayā cālye sati. **uparodhanirūpaṇam** uparodha-
vastuno viśeṣanirṇayaḥ. **arthaprādhānyam āsṛitya bodhasiddhaye** kvacid apy askhalitātva-
siddhaye **vidheyam**. atra bhāvyāśayaḥ.

*arthaprādhānyam āsṛityety*¹¹ uktāṃ pratijñāṃ samarthayati: **śabdārtheti**.

śabdārthatadguṇibhāvair vyutpattiḥ sādhitā tridhā15 **vicāranipuṇair yāsau yathāviśayam iṣyati**

8.34

vicāranipuṇair vyutpattivivekakuśalair **yā vyutpattiḥ** pratītiḥ bodhas **tridhā sādhitā**
śabdato 'rthatas tayoh śabdārthayor guṇibhāvataś ca. **asau** vyutpattir **yathāviśayam iṣyate**:
viśayānatikrameṇa tritayam apy etat svasvārthabodhāya śaktam iti tadatikrame tu tritayam
apy etat kiṃcitkaram iti. tatra samayopetārthābodbodhanaśaktiḥ śabdasyaiva vyāpāraḥ. tasya
20 ca viśayo mukhyārthaḥ. tathā mukhyārthopaskṛtārthābodbodhanaśaktir arthasyaiva vyāpāraḥ.
tasya ca viśayo lakṣyārthaḥ. śabdārthayor guṇibhāve 'prādhānye 'rthābodbodhanaśaktis tad-
vilakṣaṇasya kasyacid eva vibhāvāder eva vyāpāraḥ. tasya ca viśayo vyaṅgyārtha iti siddham
śabdārthatadguṇibhāvair iti. tathā cōktam:

*śabdavyāpārato yasya pratītiḥ tasya mukhyatā*25 *arthāvaseyasya punar lakṣyamāṇatvam iṣyate*¹² · iti.

tathā:

*nyagbhāvite 'tra yugale yat kiṃcit pratibhāsate**sphuṭapratītikam tat tu vyaṅgyam ity abhidhīyate*¹³ · iti.

*yathāviśayam iṣyate*¹⁴ iti bhāgam avāntarabhedenānyathāpi yojayati: **tathā hīti**.

3 gataprāye em.] gataprāya J₄ niśchāyaṃ em.] nicchāyaṃ J₄ 4 niśchāyatvam em.] nicchāyatvam
J₄

¹¹8.33c. ¹²Mukulabhaṭṭa: Abhidhāvṛttimātrikā, Ed. MAHANTY Kārikā 1. ¹³Quelle unbekannt. ¹⁴8.34d.

**tathā hi śabdaprādhānye vedaśāstram pravartate
arthaprādhānyataś cāpi paurāṇī rītir iṣyate
śabdārthayor guṇibhāve sāhityam narinarti ca**

8.35

vedaśāstram iti tanmūlasmrṭiśāstrasyāpy upalakṣaṇam. tathā hi śabdaprādhānāni vedādi-
5 śāstrāṇi. yathā: *brāhmaṇo na hantavyaḥ*.¹⁵ *gaur na padā spraṣṭavyety*¹⁶ ādiṣu śabdānām eva
prādhānyam.

paurāṇīti tihāsādinām apy upalakṣaṇam. tatra ca:

*sargaś ca pratisargaś ca vaṃśo manvantarāṇi ca
bhūmyādeś caiva saṃsthānam purāṇam pañcalakṣaṇam*¹⁷

10 iti purāṇalakṣaṇam.

*dharmārthakāmamokṣāṇām upadeśasamanvitam*¹⁸

tatra purāṇāny aṣṭādaśeti mukhyatā pratipādakam vacanam upapurāṇānām api
purāṇalakṣaṇatvāt. tatra ca mukhyatā bījaṃ śrīMahābhārata tadupanibandhaḥ. yathā
śārīrakamīmāṃsāyām daśopaniṣadām evopanibandhaḥ. itihāsas tu BhārataRāmāyaṇādayaḥ.

15 **sāhityam** kāvyavidyā punaḥ **śabdārthayor guṇibhāvenaiva** rasāṅgabhūtavyāpāra-
pravaṇatayā prādhānyena posphurīti. tatra vidhivihitaśabdārthavyavasthātikramāt. tathā ca
dhvanikāraḥ:

*apāre kāvyasaṃsāre kavir eva prajāpatiḥ
yathāsmāi rocate viśvaṃ tathā viparivartate*¹⁹ · iti ca.

20 sādhitasyārthasyedaṃ prayojanam ity āha: **prabhv** ityādi.

**prabhumitrābalāsāmyāt tad etat saṃmitam tribhiḥ
ājñopadeśasusnigdhavaco'bhikhyam udīritam**

8.36

tad etac chabdārthatadguṇibhāvaprādhānyalakṣaṇam vastu **tribhiḥ saṃmitam** samānam
tulyam iti yāvat. kuta ity āha: **prabhv** ityādi. itthaṃ prabhusaṃmit (/eṣaḥ/)aṃ mitra-
25 saṃmitam abalāsaṃmitam ceti · ājñopadeśasusnigdhavacorūpam ity arthaḥ. tatra hitāhitam an-
apekṣyāvaśyavidheyam **ājñāvacaḥ**. hitāhitam apekṣya yauktikam **upadeśavacaḥ**. sarvathā
sarvacintānivartakam paramāhlādadaṃ **susnigdhavaca** iti. tathā cAikāvalikāraḥ:

*śabdapramāṇam vedākhyam prabhusaṃmitam iṣyate
iṣad apy anyathā pāṭhe pāto 'sya duritair yataḥ*

8.36a sāmyāt J₄] sāsyāt J₁

¹⁵Vgl. Patañjali: VyākaraṇamahābhāṣyaVārttika 5 sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 6,1.84. ¹⁶Vgl. Jayantabhaṭṭa: Nyāyamañjarī, Ed. VARADACHARYA II, S. 63. ¹⁷So auch in Ghāṣilālmahārāja: Śivakoṣa, Ed. PAMDYĀ vāñivarga, 6 (S. 47); vgl. KIRFEL 1927. ¹⁸So auch in VĀCASPATYA und APTE sub *itihāsa(h)*, dort cd: *pūrvavṛttakathāyuktam itihāsam pracakṣate*. ¹⁹Vgl. MAHĀSUBHĀṢITAS. 2000, dort: *yathā vai rocate viśvaṃ tathaivaṃ parivartate*.

itihāsapurāṇādi suhr̥tsaṃmitam iṣyate
asyārthavādarūpatvāt kathyate 'rthapradhānatā
dhvanipradhānaṃ kāvyam tu kāntāsaṃmitam iṣyate
śabdārthau guṇatām nītvā vyañjanapravaṇau yata²⁰ iti.

- 5 itthaṃ prakṛtasiddhaye 'prakṛtaṃ samāpya prakṛte yojayati: **tatrāpīti**.

tatrāpīdam nītantraṃ vācyapradhānyato matam
ato na śabdamātreṇa bhramitavyaṃ manīṣibhiḥ

8.37

nītantrasyāpy ākhyāyikārūpatvād vācyapradhānyam eveti **na śabdamātreṇa bhramitavyam**: uparodha uparodha eveti.

- 10 tad āha: **arthapradhānyam** iti.

arthapradhānyam āśritya tad eṣo 'neṣa iṣyate
aneṣa eṣa vā jātu citrā vai vācyasaṃgatiḥ

8.38

- itthaṃ cārthapradhānyenoparodhanirūpaṇaṃ kartavyaṃ tena kvacid anuparodho 'py uparodhaphalado bhavati uparodho 'py anuparodhaphalado bhavatīti bhāvaḥ. atra hetuḥ:
 15 **citrā vai** · iti. ayaṃ bhāvaḥ: phalasyaiva sarvatra prayojakatvāt phalānusāreṇa bhāvavyavasthā kalpyā. anuparodhe 'py uparodhaphalaṃ cel labhyate sa evoparodhaḥ. uparodhe 'pi cen na labhyate so 'py anuparodha eveti vivektavyaṃ samādhimadbhiḥ.

na cedam alpaviṣayatvāt pratītyanarham iti vācyam. sarvasyaiva dhvanivyavahārasya mahājanaparigrhītasyaivārūpatvād ity asya sphuṭaviṣayatām pratipādayati: **atha veti**.

- 20 **atha vā dhvanim āśritya vidhau ca pratiṣedhatā**
pratiṣedhe ca vidhitā bhūṣaṇaṃ sūkṣmadarśinām

8.39

na cāpi sthūlamatinām etadarthānavabodhe 'saṃbhāvanāspadatety abhiprāyeṇa **sūkṣma-darśinām bhūṣaṇaṃ** etad yad **vidhau pratiṣedhārthaḥ pratiṣedhe ca vidhyartha** iti. tathā codāhṛtaṃ Dhvanikṛtā:

- 25 *bhama dhammia viśattha so suṇavo ajja mārio teṇa*
golāṇa-ikatthakuṇḍavāsīṇā dariesiheṇa²¹

22 'saṃbhāvanā em.] 'sasmāvanā J₄

²⁰Vidyādhara: Ekāvalī, Ed. ŚRĪRĀMACANDRUḌU 1.4–6, dort 4a: śabdapradhānaṃ ..., 4b: ... ucyate, 4cd: iṣat pāṭhānyathāpāṭhe pratyavāyasya darśanāt, 5ab: itihāsādikam śāstraṃ mitrasaṃmitam ucyate, 6b: ... īritam, 6c: śabdārtho, 6d: ...pravaṇaṃ ... ²¹Nach einzigem Textzeugen J₄ ediert. Entspricht Hāla: Sattasāi, Ed. A. WEBER 175, zitiert in Ānandavardhana: Dhvanyāloka, Ed. P. ŚĀSTRĪ sub 1.4. In Ed. A. WEBER, S. 63: *bhama dhammia! viśaddho so sunaho ajja mārio teṇa / Golāḍavāḍakuṇḍavāsīṇā dariesiheṇa* // *chāyā* nach INGALLS 1990, S. 83: *bhrama dhārmika viśrabdhaḥ sa śunako 'dya māritas tena / godāvaritāṭavikaṭakuñja-vāsīṇā daryasiṃhena* //.

iti vidhau mā bhrameti pratiṣedhaḥ. tathā:

*attā ittha ṇusajja-i ettha ahaṃ divasaṃ puloeḥi
mā pahia rantandhaa sajjāe maha ṇusajjihisi*²²

iti pratiṣedhe samyag aśayiṣṭhā iti vidhiḥ.

5 ataś ca: **na śabdeti.**

na śabdāmātram āśritya khañjitavyaṃ manīṣibhiḥ

mukhyalakṣyavyaṅgyabhedāt tridhārtho yad vyavasthitaḥ

8.40

khañjitavyaṃ skhaladgatitāśrayaṇīyā yatas **tridhārthaḥ** sūkṣmārthasiddhaye ·
āśrayaṇīyaḥ. tathā ca kāvyaprakāśe tridhā vācakanirūpaṇapūrvam trividham artham āha
10 śrīMammatācāryaḥ:

*syād vācako lākṣaṇikaḥ śabdo 'tra vyañjakas tridhā
vācyādayas tadarthāḥ syur*²³ iti.

nanu yady evaṃ tridhātvaṃ svikriyate tadā *tātparyārtho 'pi keṣucid*²⁴ iti caturthasyāpi
saṃbhavāt katham *tridhārtho vyavasthita*²⁵ ity uktam. tatrāha: **caturtha** iti.

15 **caturtho vākyavidbhiś ca yo 'rthaḥ saṃpratipadyate
vākyārthaghaṭane tasya kṣīṇaśaktitvadarśanāt
na sthitis tattvato 'to no tātparyārtho 'vasānabhūḥ**

8.41

vākyavido mīmāṃsakās tair **yo 'rthaḥ samyak pratipadyate. tasya vākyārthaghaṭane
kṣīṇaśaktitvam** iti paryante **tasya na sthitiḥ** ity uktam. **avasānabhūḥ** neti. ayaṃ bhāvaḥ:
20 upādhinibandhanatvāt saṃketasya labdhasvarūpāṇām caturvidhapadārthānām ākāṅkṣā-
saṃnidhiyogyatā balāt *samanvaye tātparyārtho viśeṣavapur apadārtho 'pi vākyārthaḥ
samullasatīty abhihitānvayavādina*²⁶ iti. **tasya** madhya eva **kṣīṇaśaktitvadarśanān na
pāryantikatvam.**

iyataitāt siddham iti āha: **ataś ceti.**

3 maha em.] saha J₄ **8.40cd** lakṣyavyaṅgyabhedāt tridhārtho yad vyavasthitaḥ J₄ schol.]
lākṣaṇikavyaṅgyabhedād arthas tridhā mataḥ J₁ **8.41c** ārtha J₄] ātha J₁ **8.41f** 'vasānabhūḥ J₄
schol.] vasānikaḥ J₁ **18** tair em.] tai J₄

²²Nach einzigem Textzeugen J₄ ediert. Entspricht Hāla: Sattasaī, Ed. A. WEBER 669, zitiert in Ānanda-
vardhana: Dhvanyāloka, Ed. P. ŚĀSTRĪ sub 1.4, dort: *attā ettha ṇimajja-i ettha ahaṃ diasaṃ paloehi / mā
pahia rattandhaa sejjāe maha ṇimajjahisi* // . *chāyā* nach Abhinavaguptas Locana, Ed. P. ŚĀSTRĪ: *śvaśrūr atra
śete athavā nimajjati atrāhaṃ divasakaṃ pralokaya / mā pathika rātryandhe śayyāyām āvayoh śayiṣṭhāḥ* //.

²³Mammatā: Kāvyaṇṇakāśa, Ed. JHA 6a–c. ²⁴Mammatā: Kāvyaṇṇakāśa, Ed. JHA 6d. ²⁵8.40d. ²⁶Mammatā:
Kāvyaṇṇakāśa, Ed. JHA sub 6, dort: ...vādinām matam.

**ataś cānuparodhe 'pi suphalaṃ dṛśyate kvacit
uparodhe 'pi kuphalam arthameyā dvayī gatiḥ**

8.42

anuparodhe śabdato 'rthatas tu phaladarśanād uparodhataiva. uparodhe 'py evaṃ bodhyam. śabdamātreṇoparodhe 'pi kvacit kuphalam anuparodhaphalaṃ dṛśyata ity anenaiva
5 **mevayaṃ dvayī gatiḥ**. atra sarvaṃ vākyaṃ sāvadhāraṇam iti nyāyād arthenaivety avadhāraṇam bodhyam.

atraivānuparodhe 'py uparodhaphalam udāharati: **kṛtveti**.

**kṛtvāpy ena udārasattvamahimā daivāt prakāśyātmanā
vidvān nyakkṛtabuddhi yo 'nutapate kiṃ kāryam atrādhunā
10 prāpyāsau laghutām ihaiva sukhadāṃ pretyātha śuddhāśayo
bhuktvā puṇyagatiḥ parāḥ śubhamatir yoniṃ parāṃ āsnute**

8.43

udārasattvamahimā gambhīradhairvibhavaḥ prakhyātakīrtir **daivād** anicchayā pareccchayāpi · **enaḥ** pāpaṃ **kṛtvā**tra pāpakīrtane 'nuparuddho nirlajjo bhūtvā **ya ātmanā** tat **prakāśya** mayedaṃ naṣṭabuddhinā kṛtam iti **nyakkṛtabuddhi** yathā syāt. tathānutapate
15 paścāttāpaṃ karoti. paścāttāpābhinayam āha: **kiṃ kāryam** iti. **adhunā** kṛtakartavyatvād **atraivaṃ** kṛte mayā **kiṃ kāryam** iti. uparodhaṃ hitvā kathanād **asāv ihaiva** loke tasya **laghutām prāpya** paralokārthaṃ **śuddhāśayaḥ parāḥ puṇyagatiḥ bhuktvā** puṇyānte manuṣyayonau **śubhāṃ yoniṃ** satkulācāravidyāpūtāṃ **prāpnoti**.

atraiva phalato 'nuparodhe 'pi coparodharakṣaṇe kuphalam iti dvitīyam udāharati: **kṛtveti**.

**kṛtvā pāpaṃ anarthasārthaphalakaṃ saṃgopya sarvātmanā
vidvanmānyanurodhakīlitagatiḥ kurvan punas tan muhuḥ
20 prāpyānartham anekaduḥkhaviṣamaṃ pratyakṣato 'mutra vai
tās tā vāpya ca yātanā jaḍamatir yoniṃ prayāty andhakām**

8.44

anarthasārtho duḥkhānantyaṃ. tat **pāpaṃ** sarvaprakāreṇa **saṃgopya**ccchādyoparodha-
25 vaśena yato **vidvanmānī** na tu vidvān prakāśanābhāve 'nuparuddhamatir bhūtvā **punar** api **tad eva kurvan**.

*atyutkataiḥ puṇyapāpair ihaiva phalam āsnuta*²⁷ iti

vacanād **anekaduḥkhaviṣamaṃ** ihaivānartham **prāpyāmutra** paraloke 'pi **tās tā yātanā vāpya** · avāpya **jaḍamatīḥ** san punar **andhakām yoniṃ** paśvādīsthāvarāntāṃ **prayātīty**
30 uparodhaphalam. **vāpyety avāpyor upasargayor**²⁸ ity akāralopaḥ.

8.43d āsnute J₄] apnute indis. J₁

Anm. zu 8.43, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 8.44, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

²⁷Nārāyaṇa: Hitopadeśa, Ed. KĀŚINĀTH PĀNDURANG PARAB 1.83cd, dort c: ... *pāpapuṇyair*. ²⁸Bhaṭṭoji-
dīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 2,4.82.

**iti saṃcintya matimān yathāviṣayam eva yaḥ
anurodhayatiḥāsau sukhī pretyāpi bhadrabhāk**

8.45

ititi. **matimāms** tatkālagrāhiṇī matir iti tatkālam eva viveko vidheya ity uktaṃ bhavati. **yathā-
viṣayam** uparodhānuparodhasthānānatikrameṇa · **anurodhayati**: arthata uparodhe 'pi kvacin
5 noparunddhe · anuparodhasthāne 'pi kvacid uparunddhe 'sāv **iha sukhī pretyāpi bhadra-
bhāk**.

atra svakīyam udāharaṇaṃ pradarśya parakīyam apy arthavādarūpam upadarśayati: **tathā ceti**.

**tathā cābhāṇako 'stīha laukikānām nidarśanam
dhātṛādyamanujaḥ pūrvaṃ sthāpito rakṣaṇe divi**

8.46

10 **ābhāṇakaḥ** kārṣikacarmakārādiprasiddhiparyantavartyudāharaṇam. tad evāha: **laukikānām**
iti yad hi lokamukhe 'pi vartate tasya vārttety aprasiddhāv ity āśayaḥ. ābhāṇakam āha: **dhātreti
dhātātra** niyantā maheśvaro vivakṣita **ādyamanujaś** ca Prajāpatiḥ. sa ca **divi** svasthāne
Brahmaloke **rakṣaṇārthaṃ sthāpitaḥ**.

anuśāsanaprakāram āha: **vihāyeti**.

15 **vihāya kāmanām svīyām rakṣaṇīyam idaṃ tvayā
na kathaṃcit samāśvāsaḥ kartavyaḥ kasyacit ca te**

8.47

svābhilāṣaṃ sarvathā tyaktvā **tvayedam** svasṛṣṭaṃ **rakṣaṇīyam**. svābhilāṣādhīnasya hi
kathaṃ pararakṣeti bhāvaḥ. tathānyasya **kasyacit te samāśvāso na kathaṃcit kartavya** iti
copadiṣṭaḥ.

20 **vyatītyāsau ciraṃ kālaṃ svasthito madhurākṛtiḥ
anuśāsanasajjo 'bhūd vañcito 'sau kukarmaṇā**

8.48

asau cānuśiṣṭo 'nuśāsanasajjaś **ciraṃ** tathaiva **vyatītya svasthito madhurākṛtiś cābhūt**.
tato 'pi cānuparuddho bhūtvā **kukarmaṇā** kutsitasamkalpena **vañcita** iti yad uktaṃ **na
kathaṃcid**²⁹ iti tad vyatītam. iti prathamam uparodhatyāgaḥ phalitaḥ.

25 vañcanaprakāram āha: **bhuñkṣveti**.

**bhuñkṣveti sumanaprāyaṃ bhuktvā tatkṣaṇam eva saḥ
prabuddhaiś cīram utsārya drutaṃ nagnikṛto 'trapīt**

8.49

kutsitasamkalpena **bhuñkṣvety** uktaś cāsau **sumanaprāyaṃ** godhūmayavabahulam annaṃ
bhuktvā tatkṣaṇam evāsau **prabuddhair** jāgatr̥bhīḥ śuddhasamkalpais ca **cīram** muni-

8.49c prabuddhaiś J₄] prabuddhoc J₁ 29 cīram em.] vīram J₄

²⁹8.47c

vāsa ācchādanam **utsāryāpasārya nagnikṛtaḥ** sann **atrapit** · lalajje. ayaṃ bhāvaḥ: sarvasya jīvavargasya parameśvareṇa niyatyavasthāpitasya śuddhāśuddhavargadvayam ūrdhvādho-gamanārthaṃ Manunibaddham. tatrāśuddhavargānusaṛaṇe śuddhavarga uparivartitvāt tan-niyamanārthaṃ udyacchati. ekadvivāraṃ punar api ced aśuddhamārgāt parānmukhī bhūyate
 5 tadā saṃpannakṛtyo 'sau punar api śuddhibhāg iti cen na parānmukhī bhūyate tadā tyajyate evāsau tattvapakṣapātinyo hi dhiya iti. śrutaṃ ca: *aneke brahmāṇaḥ svādhikārapadāc cyutā*³⁰ iti śuddhavargānusaṛaṇe tv aśuddhavargasyādho'vartitvān na tatpratibandhaḥ kartuṃ śakyate · ity *aneke brahmāṇaḥ svādhikṛtiṃ samāpya muktā*³¹ iti ca śrūyate.

tatra **sumanaprāyam** iti grahaṇaṃ heyatā paraṃ paśubhāvakyāpanārthaṃ paśūnāṃ hy
 10 annam etatprāyaśa iti.

savyāpasavyato 'vekṣya vṛkṣe vṛkṣe 'pasāritam

tenāpasaritammanyam prāha gūḍhā sarasvatī

8.50

nagnikṛtena cāmunā **savyāpasavyato 'vekṣyānyatra svāntardhānam amanvānena vṛkṣe vṛkṣe 'pasāritam** palāyitam ekaṭra vṛkṣe darśanaśaṅkitenānyatrāpasāritam. vṛkṣo 'trāntas-
 15 saṃjalpaḥ. **tēna vṛkṣeṇāpasaritammanyam** palāyito 'ham iti manyamānaṃ taṃ **gūḍharūpā sarasvaty** ākāśavāṇī **prāha**. iyaṃ coparodhajātā vimarśakalā.

kuto 'pasarasītthaṃ tvam daśadiksvāmivikṣitaḥ

nīsamya lajjitaḥ prāha nāhaṃ nāhety adhomukhaḥ

8.51

diksvāmina indriyādhiṣṭhātryo devatāḥ · bāhyāś ca. **nāhaṃ** nāham apasarāmi^{ty} **uvāca**.
 20 **nāhaṃ na** · aham **ity āhovāca**. tatra dvitīyasya **naśabdasyāham** iti śeṣo 'dhyāhartavyaḥ. bhītasya ceyam evoktir ucitā. yad vā **nāhaṃ nāham** iti vaktavye **nāheti** bhayavismṛtir uktānusvāralope.

sāntvanāpūrvam āha: **kutreti**.

kutra gacchāmi bhavataḥ sarvadraṣṭur mahātmanaḥ

25 **paraṃ tu svātmanātmānaṃ svāgasy antardadhāmy aham**

8.52

bhavata iti nasyantam. bhavatsakāśād ity arthaḥ. **paraṃ tv** iti sphuṭārtham.

iti saṃjātamandākṣaḥ prakāśitaḥṛṇāspadaḥ

uvāca katham evātra mukhaṃ saṃdarśayāmi te

8.53

itīti. **mandākṣas** trapā. **prakāśiteti** *svāgasītyādinā*.³² anyat spaṣṭam.

8.51a 'vekṣya J₄ schol.] vikṣya J₁ 8.51b diksvāmi J₄ schol.] digvāsi J₁ 8.53a saṃjāta J₄] sajāta J₁

8.53c ātra mukhaṃ J₄] āhaṃ sukhaṃ J₁

Anm. zu 15 *apasaritam-manyā*: Vgl. PW *paṇḍitam-manyā*.

³⁰Quelle unbekannt. ³¹Quelle unbekannt. ³²8.52d.

vismṛtasvarūpasya me yuktam evāpasaraṇam ity āha: **katham** iti.

katham paśyāmi cācārān ittham laghitakilbiṣaḥ

mumoda punar evāsau yathāpūrvam iti śrutiḥ

8.54

svayaṃ vismṛtasvakartavyaḥ katham anyāñ śikṣayāmīti bhāvaḥ. kavir uparodham anusmārayati: **ittham** iti. **laghitakilbiṣaḥ** · laghūkṛtakalmāṣaḥ. **asau** prathamapuruṣaḥ.

uktaṃ cānyatra yat pāparajaḥ pāpimukhe sthitam

tad utpumsayitum kaścīn no kṣamaḥ kaiścid apy aho

8.55

uktaṃ ceti. kaiścid ity uparodhabahiṣkṛtair upāyair.

tathā ca kṛtapāpasya yal loke raja āgatam

anutāpena tat sarvaṃ proñchyate tatsahiṣṇunā

8.56

tathā ceti. raja iti malinatvāpādakatvād āropapūrvam adhyavasāyaḥ: **anutāpeneti** nāham idrṣīm kriyām jātva api kariṣye · iti **proñchyate** · utpumsyate.

arthaprādhānyam eva punar api viśadayitum nānātvam asyāha: **tathā ceti.**

tathā cānyaprakāreṇa darśitaḥ sūkṣmadarśibhiḥ

uparodho yadā jñāte pāpe 'nāviṣkṛte paraiḥ

8.57

tadāpy asau svayaṃ jñātvā taccaryāṃ vinivartate

tasmāt paroparodho 'pi svoparodha itiṣyate

8.58

uparodho 'nyaprakāreṇa darśita iti saṃbandhaḥ. yathā parakṛte **pāpe paraiś** ceṣṭādinaḥ **jñāte** 'pi · uparodharakṣaṇārtham **anāviṣkṛte tadāsau** pāpī tad anāviṣkaraṇam **jñātvāho** eṣāṃ caritaṃ yad ebhir jñātam api nāviṣkṛtam iti punas **taccaryāṃ** pāpācaraṇam **vinivartate** · ity ataḥ **paroparodho** 'py arthavaśāt **svoparodha itiṣyate.**

eṣa ca mahājanadharmo yat parāparādhānāviṣkaraṇam yena pararakṣā svoparodhapraśamsā cety āha: **mahatām** iti.

mahatām eṣa nisargo 'yaṃ jñātvāpy akhilam eva tadguptau

kāle kṣamāpaṇam apīśāṃśatvaṃ yena sidhyate teṣu

8.59

11 anutāpene em.] anupatāpene J₄ 8.58b caryāṃ J₁ schol.] cayāṃ J₄ 20 caryāṃ em.] cayāṃ J₄

Anm. zu 8.59, Metrum: Gīti. **Anm. zu 8.59c kṣamāpaṇam:** Die lexikalisierte, kausativische Bedeutung ‚Um-Vergebung-Bitten‘ kann hier nicht zutreffen, da diese Eigenschaft zum Kriterium der Gottesähnlichkeit großer Menschen erklärt wird und der hier beschriebene Gott selbst schlechterdings nicht ‚um Vergebung bitten‘, sondern nur ‚vergeben‘ (*kṣamāpayati* im Kommentar) kann. Vgl. auch den Kommentar zur folgenden Strophe, wo *kṣamāpaka* ‚Vergeber‘ ex negativo erklärt wird als *tat-kṣamāṃ vinā ... na kaścit ... sukhī syāt* ‚ohne Dessen Vergebung kann niemand glücklich werden‘.

nisargaḥ prakṛtiḥ svabhāva iti yāvat. **akhilam** akāryam. **tadguptau kālē kṣamāpaṇam apīti** tat saṃchādyopakāraghaṭanāpi. ata eva **teṣu** mahatsu · **īśāṃśatvam** **sidhyati** yata īśaḥ sarva-jñaḥ sarvaṃ caritaṃ vetti kṣamāpayati ceti. teṣāṃ api tathātvāt tadaṃśatvam iti nūnaṃ kimapi vastv idaṃ yad uparodho nāmeti **sidhyate** · iti karmakartṛprayogeṇa dhvanitam.

5 **atropāṃśurahasyeṣu dṛṣṭāntaḥ prabhur īritaḥ**
yaḥ kṣamāpaka ity ukto draṣṭā cāpy uparodhakaḥ 8.60

upāṃśurahasyāni paramarahasyāni. **prabhuḥ** parameśvaraḥ sarvadraṣṭāpy uparodhakṛttvāt **kṣamāpakāḥ**: tatṣamāṃ vinā sarvadraṣṭus tasmān na kaścīd api kṣaṇam ekam api sukhī syāt.

10 **tasmād yaḥ ko'pi śānto mṛdulataramanā dainyabāṣpārdranetro**
bāhū saṃnīya Śaṃbhuṃ kṛtaparamapaṇas toṣayaty ādareṇa
so 'śeṣaṃ śodhitāgho 'bhimatam api varaṃ prāpya bhīdurvidho 'pi
tasmān no riktapāṇiḥ kathamapi paramāt saṃnivarteta jātu 8.61

saṃnīya svastikākāreṇa baddhvā. **kṛtaparamapaṇaḥ** kevalam uparodhenaiva tariṣyāmīti. **bhīdurvidho** bhīdaridro nirbhītiḥ. **tasmāt paramāt** parameśvarāt. sa **riktapāṇiḥ kadācid**
 15 **api na nivartate** 'pi tu sarvārthabharita eva nivartate · iti.

uktam evārthaṃ vivṛṇoti: **uparodhe** · iti.

uparodhe kṛte sadbhīr noparodhyasya kevalam
rakṣayā tannivṛttiś ca svasmin kṣantṛtvam apy aho 8.62

uparodhe pāpācchādane. **uparodhyasya** pāpinaḥ. **tannivṛttiḥ** pāpānurūpadaṇḍanivṛttiḥ
 20 **svasminn** uparodhake.

tasmāt tṛtīyasiddhāntarītyedam anuvartanam
ubhayaor hitadaṃ bhāgyair āpyate na durāśayaiḥ 8.63

ekasminn arthe sidhyati tadanusāreṇa yatrānyo 'py arthaḥ svayaṃ setsyati so 'dhikaraṇa-siddhāntas **tṛtīyasiddhāntaḥ**. **bhāgyair** bhāgyavadbhiḥ.

25 **prasaṅgāgatānām apīdam atīśītalatvāt sukhāvaham ity āha: anyeṣāṃ apīti.**

anyeṣāṃ api tadrītyānanuvartanam apy adaḥ
ihāmutra bhayāyaiva tasmād enaṃ samāśrayet 8.64

8.61c āgho J₄] augho J₁ **8.61d** saṃnivarteta J₄] mannivarteta J₁ **8.62d** kṣantṛtvam J₁] dāntṛtvam J₄

Anm. zu 3 *kṣamāpayati*: Vgl. Anmerkung zu 8.59c. **Anm. zu 8.60c** *kṣamāpakāḥ*: Vgl. Anmerkung zu 8.59c. **Anm. zu 8.61, Metrum**: Sragdharā. **Anm. zu 8.63a** *tṛtīya-siddhānta*: Vgl. Gautama: Nyāya-sūtra, Ed. JOŚI 1,1.26–31.

anyeṣām uparodhyoparodhakavyatiriktānām **ada** etad **ananuvartanam** anuparodhaḥ. madhya āgatya pāpāviṣkaraṇam **ihāmutrāpi bhayāyeti** madhye prasaṅgāgatair api svaccha-śītalāśayair eva bhāvyaṃ ity ata **enam** uparodham **samāśrayet**.

tataś ca: **yas tv** iti.

- 5 **yas tv anunmilitāṃhasko 'lajjayā gūḍhacaryayā**
so 'pātram hīnadīno 'pi na kadācit sukhī bhavet 8.65

gūḍhacaryayā gūḍham idaṃ bhaviṣyatīti tatkāle 'lajjayā **so 'pātram** kupātram anagnī-bhūtatvāt punar api tatraiva pravṛtteḥ. **kadācid** itihāmutrāpi.

- 10 **atīva kaṭhinā gatiṃ jagati seyam uccaiḥ śīro**
nipātya vaśikāśayo nibhṛtam āśu yat krandate
atīva sutarām tathā gatiṃ iyaṃ manohlādinī
parasya yad asau drutaṃ kṣamata uccadhāmapradaḥ 8.66

- 15 **atīva kaṭhineti** jīvadavasthāyām evābhimānabhāratyāgāt. **vaśikāśayo** *vaśikaṃ tuccha-riktake*³³. iti kośād riktāśayo dīno bhūtvā yad **uccaiḥ śīro nipātya vinītaṃ śīghraṃ yat**
krandate. tatphalaṃ prabhuprasāmsāpūrvam āha: **atīva sutarām** iti. **sutarām** iti pūrvasmād apy ādhikye. **parasya** parameśasya. **kṣamate** pāpāni saṃmārṣṭi. na kevalaṃ yāvad **ucca-**
dhāmāpi dadāti.

kṣamāpaka³⁴ ityādy uktam. kiṃ punas tatksamāpaṇaṃ nāmety ata āha: **kṣamāpaṇam** iti.

- 20 **kṣamāpaṇam tan mahatām yad arthī pāpy asau hriyā**
dhikkṛto na nivarteta dhikkāro yat khalāṅkanam 8.67

tan nāma **kṣamāpaṇam** nāma. **yat** kaścit **pāpī mahatām arthī** bhūtvā **hriyā dhikkṛto na nivarteta**. api tu sumukho 'nuśāsitaś cāntar anutāpī nivarteta. atra dhikkāre mahatām eva doṣa ity āha: **dhikkāra** iti. **khalalakṣaṇam** idaṃ yat paradhikkāraḥ · āṅkanam iti kalaṅkāpādanaṃ ca.

- 25 ittham atrāvāntaraśikhāṃ nibadhya śekharam āracayati: **atrāpīti**.

- atrāpī śrūyate ramyā kathā paurāṇikī yayā**
arthavādasvarūpiṇyā niścito jāyate vidhiḥ 8.68

1 oparodhaka em.] āparodhaka J₄ 4 yas tv iti em.] yaś ceti J₄ 7 'lajjayā em.] lajjaya J₄ 13 kaṭhine em.] kaṭhino J₄

Anm. zu 8.66, Metrum: Pṛthvī.

³³ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3.1.56d. ³⁴ 8.60c.

arthavādo hi vidhiniśedhavākyaśya praśaṃsāstutivacanasamarthanam iti śikhā vidhivākya-
sthānīyā. ayaṃ ca śekhara 'rthavādasthānīyaḥ. yathā vāyavyaṃ śvetam aḥ ā labheta
bhūtikāma³⁵ iti vidheḥ. vāyur vai kṣepiṣṭhā devatā sa evainaṃ śīghraṃ bhūtim ānayatīti.³⁶

kathāṃ prastauti: **Māmoheti**.

- 5 **Māmohanāmā rājābhūc chānto dānto vicakṣaṇaḥ**
mahīpālanasaṃsakte yasmin mumudire prajāḥ 8.69

mumudire · ity akutobhayatvāt.

atiriktānurodhaḥ sa babhūva prathito bhuvi
agaṇyaṃ tasya mātmyaṃ yad ekenāpi paprathe 8.70

- 10 **atiriktaḥ** samadhikaḥ. anurodhapūrṇa ity arthaḥ. atirekam evāha: **agaṇyaṃ** iti.
ekenānurodhena.

tathātiriktaṃ tenātra yathā tanmūrtim eva tam
matvā mumudire bhṛtyāḥ śubhaikasyāpi pūrṇatā 8.71

- atrānurodhe 'tiriktam** atireka ādhikyaṃ kṛtam. **tanmūrtim** anurodhamūrtim. atrārthāntara-
15 nyāsaḥ: **śubheti**. eko 'pi guṇaḥ pūrṇaś cet sarve guṇaḥ svayam upanatā bhavantīti tad evāha.

dayākṣamāśamādīnāṃ nūnam anyo'nyajanmatā
yad ekasmin samudbhūte jāyate 'parasamgatiḥ 8.72

dayeti. **anyo'nyajanmatā**: ekasmād ekaṃ jāyate. tenaikasmin svikṛte 'nye svayam āgatā
bhavantīti. tad āha: **yad** iti.

- 20 **tadrājye kārṣikaḥ kaścid grāmīṇo grāmyajīvanaḥ**
kṣārāmbupānasamvṛddha ūṣavadbhūmivāsy api 8.73

tadrājye · iti. grāmīṇeṣv apy atimūḍha ity āha: **grāmyajīvana** iti. **samvṛddha** ity ā bālyāt
tenaiva vṛddhaḥ. **ūṣavadbhūmivāsy apīti** soṣarabhūmivāsī.

- tathā vṛddhaḥ sa tatrābhūd yathāśya na babhūva ha**
25 **ḍṛggocare 'pi pānīyaṃ svāduśītanirmalam** 8.74

tatheti. **tatroṣaragrāme**. **svāduśītanirmalam** iti karmadhārayaḥ.

8.74a vṛddhaḥ sa J₄] sa vṛddhas J₁

Anm. zu 8.69a Māmoha-: Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Ma'mūn*.

³⁵Taittirīya-Saṃhitā, Ed. A. WEBER 2,1.1. ³⁶Taittirīya-Saṃhitā, Ed. A. WEBER 2,1.1, dort: ... *devatā*, *vāyum*
eva svena bhāgadheyenopadhāvati, sa evainaṃ bhūtim gamayati.

**na jātu lavaṇāmbhodhitīrābhyāśavicāriṇām
pakṣinām jīvitam yāvac cañcur vetty ambu kiṃ katham 8.75**

na jātv iti. abhyāśaḥ samīpam. ambu kiṃ katham: kim ambu svarūpeṇa katham śītala-svādujīvanam.

5 **athāsyāvasathe jātu durbhikṣam abhavan mahat
yathā nivasatām tatra tat kṣārāmbv api durlabham 8.76**

atheti. asya kārṣikasyāvasathe grāme. durbhikṣam bhikṣāṇām abhāvaḥ.

**annapānātyaye kaṇṭhaluṭhatprāṇaḥ sa kārṣikaḥ
nirgatyāto 'nnapānārthī dūradeśe dadarśa ha 8.77**

10 anneti. ata etasmād grāmāt.

**mṛtsnām ca śobhanam vāri darśanāt prītim āpya saḥ
gatvānyato 'mbu vṛṣṭyuttham bile tatra sa dṛṣṭavān 8.78**

mṛtsnām praśastamṛdam. anyato darśanam upalakṣaṇikṛtya dūrato gatvā tatra deśe bile 'vate vṛṣṭyuttham jalam dadarśa.

15 **tṛṇśaivālānīlyādīn apasārya samantataḥ
dṛṣṭvāccham śītalam svādu niścikāyāmbu harṣitaḥ 8.79**

tṛṇeti. apasāryetas tato nītvā niścikāya: adyāpi jīvanam bhaved eveti mene.

**etāvatkālaparyantaṃ yan na dṛṣṭacaram sa tat
dṛṣṭvā vismitaḥ gatvāgre 'mbūthāpya culakam papau 8.80**

20 ambu · utthāpya pāṇinā culakam ācamanamātraṃ prathamam papau. parīkṣānukāro hy ayam.

**tat svāduśītasaugandhyayutam pītvettham asmarat
śrutam nāke 'mṛtam iti medam tad iti me matiḥ 8.81**

tad iti. tad ity ambu pītvettham vakṣyamāṇaprakāreṇāsmarat. iti me matir niścayaḥ. kim

25 ititi yan nāke 'mṛtam astīti śrutam tad idam mā: etad eva mā bhavet. māñ āśaṅkāyām.

**kiṃ vorvyām asti tannāḍīdam evam vā mamādhunā
upavāsaprasanneneśena nākād idam bhuvi
tṛṣṇābubhukṣāśāntyartham preṣitam me 'mṛtam dhruvam 8.82**

8.76d āmbv api indis. J₁] āmbu pi J₄ 8.78d bile J₄] bilam J₁ 8.79b samantataḥ J₁] samannataḥ J₄ 8.81a śīta J₄] śītam J₁ 8.81d medam J₄] sedam J₁

kiṃ veti nāke vartamānasya kuta ihāgamanam ity atra tarkaḥ. **urvyām** pṛthivyām. **tasyāmṛtasya nādī kim idam.** atha **vā mama** madartham **upavāsaprasannena** sarvāntaryāmiṇā **bhagavatā nākād idam** tṛṣṇābubhukṣāśāntyartham **amṛtam preṣitam** iti **dhruvam** niścitam idam.

- 5 **iti citte samābhāti bhagavān sa mahāyaśāḥ**
bhaktakāruṇyavaśataḥ kiṃ kiṃ na purato nayet 8.83

yato **bhagavān** ityādi heturūpo 'rthāntaranyāsaḥ.

svayam tṛpto bhūtvā vikasitadrṣṭis tarkayati: **mahājaneti.**

- 10 **mahājanocitam idam svāduśītanirmalam**
tat pātram amunā bhṛtvā svasvāmyartham naye drutam 8.84

mahājanā etadarhā nṛpalokāḥ. **tat** tasmāt. **bhṛtvā** pūrayitvā. **svasvāmyartham** svadeśa-rājārtham.

tuṣṭo me 'sau supānena pāriṭoṣikadānataḥ
mṛtaprāyasya sumatī rājājīvaṃ pradāsyati 8.85

- 15 **asau** Māmoharājā. **pāriṭoṣikam** prasannikaraṇadattam. **sumatī rājeti** raloṇe pūrvasya dīrghaḥ. **ājīvaṃ** jīvikām.

yad āpya sāvayō 'dyāhaṃ pīḍāṃ durbhikṣasaṃbhavām
nivārya sukham āsīno bhaviṣyāmi śubhāspadam 8.86

yat pāriṭoṣikam. **sāvayaḥ** saputrabhāryāpaśubandhuḥ **śubhāspadam.**

- 20 **iti niścitya pānīyabhṛtāṃ kṛtvā dṛtiṃ drutam**
svadeśasaṃmukhībhūya cacāla mudito manāk 8.87

kālāntare: **dṛtir** bhastrā. **svadeśo** rājanagaram. **manāk** iti durbhikṣapīḍitatvāt.

athāntare 'dhvanaḥ śrutvā sa rājagṛhadūrataḥ
kolāhalaṃ katham idam papraccha bhayavīhvalaḥ 8.88

- 25 **athāntare** · iti. kolāhalahetū rājagṛham asti. sa ca dūre · iti **bhayavīhvalaḥ. katham idam** iti **papraccha.**

kṣaṇaṃ sthitvātha rājāsāv āyātīty utkacetanaḥ
ko 'sāv iti vivedāmum udyuktajanatāmukhāt 8.89

8.83c samābhāti J₄] mamāmāti J₁ 11 arthaṃ em.] arthe J₄ 8.86a sāvayō J₄ schol.] svānvayō J₁

kṣaṇam iti. **sthitvotthito** bhūtvāsau **rājāyātīti** śrutvā phaliṭam me manorathena yad evābhilaṣāmi tat svayam upanataṃ ity **utkamanāḥ**. tathāpi yo me 'bhilaṣitaḥ so 'sāv atha vānyaḥ kaścīd iti punar api papraccha: **ko 'sāv iti** tatrodhyuktajanasaṃmūhamukhāt · **amuṃ** rājānaṃ sākṣāc cakre.

5 vedanam āha: **khalapū** iti.

khalapūpūtanāmāsāv ākheṭārthaṃ bahir gataḥ
iti śrutvāsya padavisaṃmukhaṃ ca dadhāva saḥ 8.90

asau Māmoha eva **khalapūsaṃjñayā pūto mṛgayārthaṃ bahir gataḥ**. **dadhāva** drutaṃ yayau.

10 **prāpyātha saṃmukhaṃ tasya kakṣyabandhanapūrvakam**
bāhū svāv upanīyāśīrvādaṃ cakre samāhitaḥ 8.91

kakṣyabandho madhyotthāpanam.

svocitaṃ taṃ niśamyāsau Māmohāparanāmakaḥ
saṃmukhībhyā papraccha kutaḥ kim iti cāgrataḥ 8.92

15 **svocitaṃ** iti. pūrveṇa saṃbandhaḥ: **svocitaṃ** āśīrvādaṃ **taṃ** iti · āśīrvādam. **kuta** ity āgato 'siti śeṣaḥ. **kim iti** kim artham. **agrata** iti sthitaṃ iti śeṣaḥ.

prṣṭaḥ praṇamya so 'vādīd ūṣarād āgato 'smy aham
durbhikṣapīḍitās tatra prajā vyākulitāśayāḥ 8.93

taptāḥ saṃkucitāṅgās ca kāmḍiśīkā vidher vaśāt
20 **bhavān kutreti prṣṭaḥ saṃs tvadantikam ahaṃ gataḥ** 8.94

prṣṭa iti. **kāmḍiśīkā** bhayadrutatvād digabhijñānaśūnyāḥ. atra rājānavekṣāṃ apanudyati: **vidher vaśād** iti., mutmaßlich beim Empfangen von Befehlen ko hi vidhiceṣṭitaṃ laṅghayituṃ kṣama iti bhāvaḥ. **bhavān** iti.

bhavadbhṛtyān samuddiśya vidhinā tvam mayekṣitaḥ
25 **aho bhāgyam aho bhāgyam aho bhāgyam mahāphalam** 8.95

bhavadbhṛtyān samuddiśyeti bhṛtyamukhena tavāntikam ahaṃ gataḥ prāpsyē · iti kṛta-gamaṇaḥ. **vidhinā**karaṇena **mayā tvam evekṣitaḥ**. ata eva rājotkarṣārthaṃ svabhāgyaṃ praśaṃsati: **aho** iti.

punar api rājānaṃ sāntvayati: **samullasatīty**.

Anm. zu 8.90a khalapū- Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von ḥalifa.

**samullasati me bhāgyaṃ phaliṭaṃ me sukarmaṇā
yad rājā durlabhālokaḥ svayaṃ pathi mayekṣitaḥ** 8.96

durlabhālokaḥ prayatnaśatenāpi durlabhadarśanaḥ. svayaṃ iti yatnena vinā.

**yad bhṛtyasāntvanām nānā rājā dṛggocare 'bhavat
mahābhāgyaṃ mahābhāgyaṃ mahābhāgyaṃ punaḥ punaḥ** 8.97

yad iti. nāneti vinārthe.

saṃmukhībhūtam api rājānaṃ svakāryasiddhaye viśeṣataḥ saṃmukhayitum ārabhate: **na sarvatheti.**

**na sarvathā nirākāryaḥ pūrṇapāṇir yato 'smy aham
ānīyopadhim īsārtham āgato 'smi na kevalaḥ** 8.98

prāyeṇa hi rājñā riktapāṇayo nivāryā iti · **upadhir** upahāraḥ.

upadhimahattvam āha: **tādṛśaṃ ceti.**

**tādṛśaṃ copadhānaṃ me yatpakṣmaprāntam arthinaḥ
avalambanta atyartham arthināmnaiva saṃgatāḥ** 8.99

15 **tādṛśo** mayopahāra ānītaḥ · **yasya pakṣmaprāntam** aṇīyo'ṃśaparyantam apy **arthino 'tyantam avalambante** prārthayante. aṇīyo'ṃśamātreṇāpi kṛtārthā vayaṃ bhavāma iti prārthayante. na ca kadāpi tat prāpyate · ity āha: **arthināmnaiva saṃgatā** iti · arthina eva sadā na tu kṛtārthā iti bhāvaḥ.

tad evāha: **na kenāpīti.**

**na kenāpīkṣaṇaprāpyaṃ śrutam yadi ca jātu cit
bhavādrśānām bhāgyena mayā labdham na cānyathā** 8.100

yadi ca kenāpi kadāpi śrutam api tathāpi · **īkṣaṇaprāpyam** api **na.** kuto hastādinā lābhādīti bhāvaḥ. yady evaṃ tat kutas tava tallābha ity āha: **bhavādrśānām** iti. **na cānyatheti** sva-māhātmyena.

**niśamyaitadgiraṃ so 'tha vismityovāca kiṃ punaḥ
tad ānaya drutaṃ ceti mudito 'gre sa tasthivān** 8.101

8.96b phaliṭaṃ J₁] phulitaṃ J₄

Anm. zu 8.99c avalambanta aty-: Irregulärer Sandhi für *avalambante · aty-*; vgl. KIELHORN § 22. Da die Formen im Kommentar bestätigt werden und hier m. c. ohne Elision erforderlich sind, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Dieser Sandhi scheint gängige Praxis des Autors zu sein; vgl. auch 10.25, 22.10 und 33.52.

niśamya śrutvā. **kiṃ punas tat** kiṃnāmakam tad vastv iti. tac **ca drutam ānayeti** śrutvā **mudito** bhūtvā sa rājāgre **tasthāv** iti.

prṣṭhalagnām puraskṛtya dṛtiṃ svocitavalgitam
vidhāyovāca khalapūr ādatsvāmṛtam ādarāt

8.102

- 5 sthānaprakāram āha: **prṣṭhalagnām** bhārībhūtām **dṛtiṃ** bhastrām **puraskṛtyāgrata** ānīya ānayane ca kārṣikocitam āha: **svociteti**. kārṣikānām hy ayaṃ svabhāvaḥ ·yat svajātyucita-valgitam iti. **khalapūr** iti saṃbuddhyantam. **ādarāc** chukrādikaraṇena.

mahīpapurato gamane 'dhamānukāram abhinayati: **purata** iti.

puratas tām nidhāyāsyā kurvañ śīrṣāgrataḥ karau
calācalau nirjagāma prṣṭhena pravadan mudā

10

8.103

tām dṛtiṃ. **asya** rājñāḥ. **kurvann** ityādi vākcharīraceṣṭānukārah.

*pravadann*³⁷ ity uktam sphuṭayati: **amṛtam** iti.

amṛtam amṛtam yad vai rājañ śrutaṃ bhuvi kevalam
na ca na ca kadācid dṛṣṭam yan na cāpi gale dhṛtam
tad idam adhunoddeśārtham te vanety abhiśabditam
kimapi madhurāsvādam tasmād athāpi ca phāṇitāt

15

8.104

- harṣeṇa pravṛttau dvitvam: **na ca na ceti**. mādṛśānām asaṃbhāvanāspadatve 'pi bhavadṛśām apy etaddarśane saṃdeha eveti dvitvam. **apiśabdo** 'tyantāsaṃbhāvanāyām. **tad idam** amṛtam adṛṣṭam apītam ca katham amṛtam ity uddiśyata ityanta āha: **te ·uddeśārtham vanety abhiśabditam** jalaśabdenoddiṣṭam. uddeśārtham eva tava śabditam na tu jalam evedam iti saty
20 **api** paryāyabahulye **vanetīty** uktam. **vanaśabdo** hi jale 'prasiddhiparāhata iti bhāvaḥ.

śarkarāsa evedam atha vāmṛtasodarah
na dṛṣṭapītau yatra staś carapratyayagocarau

8.105

- śarkareti**. **atha veti** devaloka evāmṛtasya prasiddhatvāt tatsodaratvam. sphuṭam eva kiṃ na
25 **kathyata** ity ata āha: **neti**. **dṛṣṭapītau** dṛṣṭapītaśabdau **yatra** madānīte **carapratyayagocarau**: na tena kenacid dṛṣṭacaram pītacaram vety arthaḥ.

Anm. zu 8.104, Metrum: Hariṇī. **Anm. zu 8.104c vana:** Hier wäre ein Nominativ *vanam* zu erwarten. Dies ist nicht die einzige Stelle, an welcher der Autor eine endungslose Form zitiert, vgl. 1.64. Diese Zitierweise, die auch im Kommentar mit *vana-śabdaḥ*- und *vana-iti*-Konstruktionen durchgehalten wird, könnte auf eine umgangssprachliche Bezeichnung hinweisen, die hier gut zur sozialen Stellung des Sprechers passen würde. Vgl. etwa PLATTS, sub *van* "water; a fountain, spring".

³⁷ 8.103d.

śrutveti khalapū rājā vāhapārśvasthitam drutam

śāsāsāmbubhṛtām pārīm ekām ānaya māciram

8.106

vāhapārśvasthitam sahačārīṇaṃ bhṛtyam. pārīm kaṃsaṃ māciram kuru drutam ānayety arthaḥ.

5 **tadānītām kare dhṛtvā dṛṣṭvā bhraṣṭābham ambu tat**

dūṣitam dṛtigandhaiś cāśvāsārtham culakam papau

8.107

ānītām pārīm. bhraṣṭābham vicchāyaṃ jalaklinnabhastrādaurgandhyair dūṣitam. pratīta-vṛttānto 'pi kim iti culakam papāv ity āha: āśvāsārtham iti māśya pratitivighāto bhaved iti.

tad eva sādhayati: antar iti.

10 **antar udbhūtabībhatso 'vahitthāsaumyadarśanaḥ**

dhiyā tadāśayaṃ sarvaṃ svayaṃ dhīmān ajigaṇat

8.108

bībhatsā ghrṇā avahitthā sāttvikavikāragopanena bahirākārayathāsthitatvam. kim iti tathā tv abhinaya ity āha: dhiyeti. dhīmān praśastabuddhiḥ.

pareṅgitajñānaphalā hi buddhaya³⁸ iti vacanāt.

15 prakṛte yojayati: jñātveti.

jñātvāpy anena tasyāsāv anurodho 'nupālitaḥ

kṣamāpaṇaṃ hi mahatām anurodhād vibhūṣaṇam

8.109

kārṣikamaudhyam iti śeṣaḥ. yato mahatām anurodhād dhetor yat kṣamāpaṇam tad vibhūṣaṇam.

20 **anurodhaviśeṣo 'yaṃ kṣamāpaṇam itīritam**

sāmānyaviśaye cāsau viśiṣṭaviśaye ca tat

8.110

anurodheti. astv evaṃ tathāpi mahatām mahatsv eva tad aucityam iti kṛtam atra tenety ata āha: sāmānyaviśaye · iti prakārabheda eva mahaditarayor etasya phalaṃ tu samam evety arthaḥ.

tad etat sādhayati: dṛṣṭaś ceti.

25 **dṛṣṭaś cādharābhedena sāmānyasyāpi vastunaḥ**

viśeṣo bhṛtipūjābhyāṃ yathā vā bhṛtyaviprayoḥ

8.111

sāmānyasyaikaśyaiva vastuna ādharābhedena viśeṣo dṛṣṭaḥ. yathā bhṛtyaviprayor diyaṃānam ekam api vastuviśeṣaṃ pratipadyate.

8.110c cāsau J₄] sau ca J₁ 8.111d vā J₄] vai J₁

³⁸MAHĀSUBHĀṢITAS. 6767d.

tathā hīty āha: **yad** iti.

**yat kiṃcid dīyate rājñā viprāyārcā hi tasya sā
bhṛtyāya vetanam vastugatir loke hi tādṛśī** 8.112

viprāya dīyamānaṃ yad vastu · arceti kathyate. tad eva **bhṛtyāya** dīyamānaṃ **vetanam** iti
5 kathyate. katham ayaṃ viśeṣas tatrāha: **vastugatir** vyavahāravartaniyam **īdṛśy** eveti bhāvaḥ.

**iti matvānurodhasyotpūṃsanaṃ naiva karhicit
vidheyam kasyacid bhūṣā sarveṣāṃ ayam eva hi** 8.113

kasyacid iti · uttamapātrasya hīnapātrasya vā. **sarveṣāṃ** iti sarvaviśayatvena kriyamāṇaḥ.

anurodharakṣaṇaprakāraṃ rājamukhenāha: **svayam** iti.

10 **svayaṃ vicintyātha sa taṃ provāca vadatāṃ varaḥ
aye satyam idaṃ svādu jīvanam badhyatām dṛtiḥ** 8.114

aye iti komaloktyā saṃbodhane. **satyam idaṃ** yat tvayoktam. **dṛtir badhyatām** samyag-
granthidānena rakṣatām.

yato **nāsyeti**.

15 **nāsyā sarve tvayā pātraṃ vidheyā rakṣyatām dṛdham
netrabhrūkṣepaṇābhyāṃ ca tam ukhvā bhṛtyam anvaśāt** 8.115

asya jīvanasya. **netrabhrūkṣepaṇābhyāṃ ceti** svīyatāpādakam anunayanam.

bhṛtyānuśāsanaṃ sphuṭayati: **imām** iti.

20 **imāṃ pārīṃ matpurato vikīryāmuṃ dṛtiṃ tathā
ādāyāsmāc ca kasmimścīt koṇe gūḍhaṃ niveśaya** 8.116

matpurato vikīrya bhūmāv ambu kaṇaśaḥ · vidhāya tato 'muṃ bhastrām **ādāyāsmād** deśāt
kasmimścīt · deśe **koṇaprāye** paraḍṛggocare yathā na syāt tathā **niveśaya**.

**kāryā rakṣāsyā bhavatā gūḍhaṃ syāc ca yathā na hi
kaścid anyo vijānīyād vastu rakṣyaṃ ca yatnataḥ** 8.117

25 **kāryeti. asyā bhastrāyāḥ. yato yad vastu susāraṃ tad yatnato rakṣyam.**

**ittham ākāram ācchādya tam āha sma punar nayī
suṣṭhūpadhā tvayā sādhu navānitā vadādhunā** 8.118

8.114d dṛtiḥ J₄] dṛtau J₁ 8.117a rakṣāsyā J₄ m. c.] ca rakṣyāsyā J₁

navety apūrvā.

**kā kāṅkṣā te kim arthyam te niśaṅkaṁ kathayādhunā
niśamyāśvāsītām vāṇīm mahākīrter mahaujasah** 8.119

kim arthyam: arthyam arthanīyam vācyam iti yāvat. āśvāsītām āśvāsayuktām.

5 **sa uvāca mahārāja sarve durbhikṣapīḍitāḥ
bhavāmo 'tra param devaḥ pramāṇam kiṁ vadāmi te** 8.120

atreṭi kathitavastuni.

**upavāsamahāduḥkhakliṣṭā me svajanā gr̥he
padmā iva na rājante himotpātaviśoṣitāḥ** 8.121

10 **ity āśayopadhām te 'dyādāyāgata ihāsmi bhoḥ
tathā kuruṣva rājendra yathā jīvāmahe vayam** 8.122

ity āśayā · ittham abhilāṣeṇa. upadhām jīvanaḍhaukanikām. iha bhavatsamīpam. kuruṣveti kriyayā jīvanaphalasya puṇyārjanalakṣaṇasyātmagāmitāsūcanārtham ātmanepadam.

15 **śighram bhr̥tyān sa ājñāpya suvarṇaśatam āśu bhoḥ
ānayadhvam athānīte gr̥hyatām iti prāvadat** 8.123

ittham śrutavṛttāntaḥ sa rājā suvarṇaśatam bhor ānayadhvam iti bhr̥tyān ājñāpya suvarṇaśate cānīte bhoḥ kārṣika gr̥hyatām idaṁ tvayeti taṁ prāvadat. suvarṇaḥ karṣapramāṇā suvarṇamudrikā.

20 **ātte 'tha gacchety ukto 'sau gr̥hītvā taj jagāma ha
dṛkpathāt samatīte 'tra bhr̥tyaḥ ko'pi vyajijñapat** 8.124

ātte tena tasmin suvarṇaśate gr̥hīte gacchety ukto 'sau. tad gr̥hītvā †cīrāda† jagāma. heti prasiddhau. atra kārṣike.

**bhadram te 'stu mahārāja pr̥cchāmy abhayam astu me
pr̥cchety ukto bravīti sma savepathubhayottaram** 8.125

25 **kiṁ kāraṇam kā cikitsā kaṇamātram api tvayā
na dattam asmāt pānīyād anujīvibhya ity aho** 8.126

8.122a opadhām J₄] odhadhām J₁ 8.123a ājñāpya J₁ schol.] ājñāpya J₄ 8.123c ānīte J₄ schol.] ānītaṁ J₁ 8.123d prāvadat J₄ schol.] so vadat J₁

Anm. zu 8.123, Metrum: Anuṣṭubh. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]i pr[ā] als kurze Silbe.

cikitsā pratikāraḥ.

**suvarṇaṃ ardhamārgē 'sau grāhayitvā visarjitaḥ
na vidmaḥ kimapihātho rājanītir garīyasī** 8.127

suvarṇaṃ suvarṇaśataṃ grāhayitveti haṭho 'pi sūcyate. **iha** vṛtte. **atho** atha vā.

5 **ity ukto 'sau smitagirāha smedaṃ gandhadūṣitaṃ
vivarṇaṃ svādarahitaṃ tadabhyastād guṇādhikam** 8.128

**matvā copajahārāsau na doṣo 'sya kathaṃcana
grāmyasya satatābhyastakṣārasyāpi nirākṛteḥ** 8.129

āha smeti cchedaḥ. **gandhadūṣitaṃ** ityādinā ghrāṇacakṣūrasanodvejanam ity uktaṃ bhavati.

10 **tadabhyastāt** tasmāt kṣārāmbunaḥ. **nirākṛter** aśikṣitavastuguṇasya.

**bhavanto yady aṇumitaṃ pibeyus tad durāśayāḥ
ākruśyainaṃ durālāpair nirasyeyur na saṃśayaḥ** 8.130

**nirasto 'kiṃcano lajjānatavakro yadā vrajet
tadāparādhasaṃkaṭyam anurodhasya me bhavet** 8.131

15 **akiṃcano** 'prāptāśaḥ.

**anurodhasamaṃ loke kiṃcanāpi na vidyate
bhaṅge 'sya yā gatiḥ sāsyā narake phalitā bhavet** 8.132

**sāmimārgē mayā no cet preṣito 'yaṃ tadā puraḥ
gatvā vilokya nadyambu guṇāḍhyaṃ pānamātrataḥ** 8.133

20 **asyānītāmbumānyatvanāśe lajjā ca yā svayam
vidīrṇaṃ hṛdayaṃ kuryān niṣkṛtis tasya kā bhavet** 8.134

buddhimāhātmyam āha: vicintyēti.

**vicintyetthaṃ mayā sāmimārgē 'yaṃ preṣito dhiyaḥ
pareṇgitajñānaphalāḥ³⁹ paśutvaṃ parathā nṛṇām** 8.135

25 **sāmimārgē** 'rdhapathe. dhiyaiva hi parāśayajñānaphalayā narāṇāṃ naratvam **anyathā
paśutvam** iti ko dhīmān paśutvaṃ svātmani svīkuryāt.

³⁹Vgl. Zitat sub 8.108 (entspricht MAHĀSUBHĀṢITAS. 6767d): *pareṇgitajñānaphalā hi buddhaya*.

nanv anarthāpāto 'yaṃ yad bhavaty anurodhabhūṣaṇe phalam āptavān. paraṃ tu paśutvam adhikaṃ jātaṃ sadanyatra phalatīty atrāha: **rakṣita** iti.

**rakṣito 'syānurodho 'yaṃ matsamīpāgato hy asau
mamānurodhasāhāyyaṃ svīcakāra svakarmanāḥ**

8.136

- 5 **matsamīpeti** ·ayaṃ bhāvaḥ: bhavattv evaṃ paraṃ tu mamānurodho rakṣya eva. na cāsyānenānarthāpāta ity āha: **mameti**. svakarmāṇy eva sarvataḥ sadā sarvatra phalanti kasyacit sāhāyyena. tatra sahāyasyāntarāle guṇadoṣārjanam ity aho buddhivaibhavam iti sarvaṃ vihāya yāvadgati yatitavyam. nātra vyatyasanīyam ity agreṇa sphuṭayati.

**anaucityaṃ bādhaṃ tad idam iha pretyāpi kaluṣaṃ
yad etadvyāghāte dalitamanasāṃ paṅkakalikām
mukhe rūḍhāṃ paśyanty amalāyanā bhraṣṭamatayo
vilajjā niḥśaṅkā ahaha caritaṃ durgati vidheḥ**

8.137

- 15 **anaucityam** iti. **bādham** atīṣaye 'ṅgīkāre vā: satyam idam iti. **tad idam iha** loke mahad **an-
aucityam**. **pretyāpi** paraloke 'pi **kaluṣaṃ** pāpam ity ubhayalokānarthāvaham. kiṃ **tad** ity
āha: **yad** iti. **etadvyāghāte** 'nurodhārakṣaṇe **chinnahṛdayānām** **mukhe rūḍhāṃ paṅka-
kalikām bhraṣṭadhiyo yat paśyantīti kaṣṭaṃ vidhicaritaṃ durjñānaṃ** yad anyakukarma
pareṇa svātmany āropitaṃ bhoktum udyuktā iti.

**tasmāt saṃdhāya buddhiṃ kavibhir alam alaṃ dhyeyam etat sadaivaṃ
māhātmyaṃ tan nikāmaṃ jagati śucitaraṃ rājate 'nantasaukhyam
kaścit tv arthī yadāpto bhavati sukr̥tinām dvāri labdhānurodho
hr̥ṣṭas tuṣṭo 'malāśo vikacakajamukho 'riktapāṇir vrajeta**

8.138

20

evaṃ vakṣyamāṇaṃ **kajaṃ** kamalam. **ariktapāṇir** iti cchedaḥ. pūrṇāśayatvena pāṇer api pūrṇatvam.

uktam evārthaṃ vyatireṇāpi vakti: **etat** iti.

25

**etat tan nitarāṃ mahājanagrhe 'naucityapaṅkāṅkanaṃ
yad dvāry arthijano luṭhann avirataṃ saṃbhagnatīvrāśayaḥ
ruṣṭo naṣṭamatir vivarṇavadano bhraśyadgatir duḥkhitāḥ
pratyāyāti vidīrṇahr̥tsarasijo bāṣpāmburuddhekṣaṇaḥ**

8.139

8.137d vidheḥ J₁ schol.] vidhaiḥ J₄ 17 pareṇa em.] pare J₄ 8.138c kaścit tv J₁ m. c.] kaścid J₄

Anm. zu 8.137, Metrum: Śikharīṇī. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [h]a pr[e] als kurze Silbe. **Anm. zu 8.138, Metrum:** Sragdharā. **Anm. zu 8.139, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

mahājanāḥ sadācārāḥ. **tivro** 'tīva cittapiḍādāyī. **bhraśyanti** skhalanti **gatiṃ** yasya. **sarasija-**grahaṇena tadadhiṣṭhātur antaryāmiṇo 'pi piḍayā mahānarthapātaḥ.

iti rājamukhodgītām pītvā te vāksudhām mudā
pūrṇāḥ sa rājā ca tadā vyavahāraṃ pracakrire

8.140

- 5 **itīti. vācaḥ sudhātvaṃ** tr̥ptiyogāt. ata eva **pūrṇā** nirākāṅkṣāḥ. **vyavahāraṃ** svocitavartanīm **pracakrire** prakāreṇa viśeṣeṇa cakrire.

atraiva śikhikābandhapūrvam śekharikām punar ghaṭṭayati: **athānyo 'pīti**.

athānyo 'pi prakāro 'sya kīrtyate vimalāśayāḥ
śubhāyā yena yāntīha paratra ca parām gatim

8.141

- 10 he **vimalāśayā** iti buddhinairmalyenaivāyam artho gamya iti sūcyate. **yena** yatpālanena **śubhāyā** anukūladaivāḥ santa **iha paratra ca parām gatim** samṛddhyatiśayapūrṇa-manorathāḥ sadācārasālināḥ kīrtiśarīram iha sthāpayitvā svargādilokān prāpnuvantīty arthaḥ.

tatraiva vibudhatuṣṭaye pīṭhikām āracayati: **acintyetyādi**.

acintyā khalu vaicitrī vidhātur yatra jṛmbhate
guṇāś ca nirguṇā itthaṃ niyatir yatra majjati

8.142

- yat**roparodhaprakāre **vidhātuḥ** sraṣṭur niyantus ca **vaicitrī** vicitrakṛtir **jṛmbhate** · ullasati yato **'cintyā** manasāpi tarkayitum aśakyā. **khalv** iti sphuṭam evaitad ity arthaḥ. tathā **yat**roparodhaprakāre vaiśeṣikanaiyāyikan**iyatir** api **majjati** na pravartate. kāsāv ity āha: **guṇā** iti. idaṃ hi tadyamataṃ **guṇā nirguṇā**⁴⁰ iti na hi guṇeṣu dravyavad guṇā vartante guṇatva-
20 hānyā dravyatvāpatteḥ · yathā sāmānyāni nissāmānyānīti. atra ca guṇe 'pi guṇodbhūtes tan-niyatimajjanam iti.

tad atra vidhātṛvaicitryacintyatvaṃ guṇānām nirguṇatvanīyatimajjanam ceti vastudvayam ākṣiptam. tatra prathamam dvayenopapādayati: **svasveti**.

svasvavarṇāśramācārapālanaṃ dharma uttamaḥ
vihito buddhisākṣyeṇa draḍhīyāṃś cāpi yo mataḥ

8.143

- 25 **svasvavarṇāśramapālanaṃ** svabhāvanīyatam api dharmamīmāṃsācaturair Manvādibhir **uttamo dharmo** 'pi **vihita** ity ekenaiva svabhāvanīyamasiddhir āhārya dharmasiddhiś

8.140c pūrṇāḥ J₁ J₄^{a.c.} schol.] pūrṇāḥ J₄^{p.c.}

⁴⁰ Hier und auch in 8.148 als wörtliche Definition der Nyāya- und Vaiśeṣikasūtras angeführt, was so nicht nachvollziehbar ist. Doch vgl. Viśvanātha Nyāyasiddhānta Pañcānana: Bhāṣāpariccheda, Ed. ŚĀSTRIN 86: *atha dravyāśritā jñeyā nirguṇā niṣkriyā guṇāḥ* und Kaṇāda: Vaiśeṣikasūtra, Ed. JAMBUVIJAYAJI 1,1.15: *dravyāśrayī · aguṇavān samyogavibhāgeṣv akāraṇam anapekṣa iti guṇalakṣaṇam*.

cety ubhayodayaḥ. atraivottānabuddhikalpitam ābhāsatvaṃ nivārayati: **buddhīti**. dhīmatām dhiyaṃ **sākṣitayā**dāyāyam artho **draḍhīyān mata** iti buddhipramāṇasurakṣito 'yam artho na jātu calata iti.

atraiva vaicitrīm samarthayati: **so 'pīti**.

5 **so 'pi yasyānurodhena tyaktaḥ ślāghāpadam nṛṇām**
apatrapābhayāl loko jahātīmam suśikṣitaḥ 8.144

yasyoparodhaprakārasyānurodhena so 'pi svasvavarṇāśramācārapālanalakṣaṇo dharmas **tyakta** upekṣitaḥ **ślāghāpadam** iti. kvacid anurodhavaśāt svasvavarṇāśramavihitaparityāgo 'pi ślāghya ity arthaḥ. yathā varṇānām ānupūrvyeṇa caturvarṇabhāryodvāhanam dharmo 'pi lokalajjābhayāc chuklacaryādharitvaṃ ślāghyam eva. tathā: *prthag vivardhate dharma*⁴¹ iti śāstreṇa vihite 'pi pramītapitṛkāṇām bhrātṛṇām prthaktve lokalajjābhayād yadi te saḥavaseyus saīśam ślāghaiva. tathā bhāryātvena svastriyā saha vyavahāraḥ sarvasaṃmukhaṃ kriyamāṇo 'pi dharmya eva ced apatrapābhayād gurvādisaṃnidhau tyajyate. sāpy eṣā ślāghaiva. tathā devapitṛtarpaṇapūrvam māṃsabhakṣaṇe vihite 'pi hiṃsābhayānurodhena tyāgo 'tīva praśasya
15 iti. tathā rājopabhogyavastūnām tadarthatvād vihitatve 'pi tataś ced ātmā rakṣyate. parama-ślāghāsau teṣām iti. tad etad āha: **apatrapeti**. *sāpatrapānyata*⁴² iti kośāt paralajjābhayāt **su-śikṣito loko** vikasitacitta **īmam** svasvavarṇāśramācāram **jahātīti** · ittham āśramāṇām api bodhyam. atra ca *gahanā karmaṇo gati*⁴³ iti bhagavadvacanam pramāṇam.

atraiva laukikasammatim saṃvadati: **tathā ceti**.

20 **tathā cābhāṇako 'stīha hṛdayāvarjakaḥ satām**
miṣṭam hi vacanam kasya hṛdaye na sthitim vrajet 8.145

ābhāṇaka iti pūrvam uktam. **hṛdayāvarjakaḥ** · cittānumodakaḥ. atrārthāntaranyāsaḥ: **miṣṭam** iti. **miṣṭam** āsvādadam.

ābhāṇakavākyam āha: **yad api ceti**.

25 **yad api ca dharmyaṃ lokaviruddham**
nācaraṇīyaṃ nācaraṇīyaṃ
yad api ca nindyaṃ lokasumṛṣṭam
tat karaṇīyaṃ tat karaṇīyaṃ 8.146

8.145d vrajet J₄] bhajet J₁

Anm. zu 8.146, Metrum: Nicht beschriebenes *ardhasama-vṛtta* Metrum a=c: ○○○○ — — — ○○○ — (*na-ya-bha-g-g*, 11 Silben) und b=d: —○○ — — — ○○○ — (*bha-ma-sa-g*, 10 Silben); vgl. VELANKAR 1961, Appendix I.

⁴¹Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 9.111c. ⁴²Amarakośa, Ed. SARDESAI 1.6.24d. ⁴³Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 4.17d.

dharmyaṃ dharmād apūrvād adṛṣṭād anapetam. **lokaviruddhaṃ** loke lajjāvahatvādinā doṣotpāḍakam. **nindyaṃ** adṛṣṭād apetaṃ na *hiṃsyāt sarvabhūtānīti*⁴⁴ sāmānyaviśeṣa-nyāyāśrayaṇād duṣṭahiṃsāyāḥ sarvathā sumṛṣṭatvād vidheyatvam eveti bhāvaḥ.

siddham artham āha: **ittham** iti.

- 5 **ittham yāpatrapā loke guṇa ity abhidhīyate**
tasmād vinayanāmāsāv anurodho guṇo bhavet 8.147

guṇa ity anena dharmasthāneṣv asyārthasyāganyatve 'pi guṇasthāneṣu gaṇanāt sūkṣma-nyāyena dharmatvam eveti sūcitam. **tasmād** iti ·apatrapākhyād guṇād **vinayanāmāsāv anurodhākhyo** dvitīyo **guṇo bhavet** jāyeta.

- 10 atraiva yad guṇānām nirguṇatvaniyatimajjanākhyam dvitīyam vastv ākṣiptam tad api smārayati: **eṣeti**.

eṣā guṇād guṇotpattir Akṣapādamuner mate
viruddhāpi svayaṃ bhātā kāryotpatteś ca liṅgataḥ 8.148

- 15 **guṇād** apatrapākhyād **guṇotpattir** vinayākhyaguṇotpattiḥ. guṇe guṇasattvam ity arthaḥ.
Gautamamate viruddhāpi nirguṇā guṇā⁴⁵ iti vacanāt ·**Akṣapādagrahaṇam** upalakṣaṇam. Kaṇādamate 'pi viruddheti. na cāsau kalpanāmātrasāratvād vyabhicāriṇīty āha: **svayaṃ bhāte**ti. pratyakṣasiddho 'yam artha ity arthaḥ. pratyakṣe 'pi kvacid dvicandrādaḥ viparyāsa-darśanād aprāmāṇyam āśaṅkyāha: **kāryotpatter** iti.

tena kāryānumānenāpi cāyam artho 'cālyā ity āha: **pramāṇeti**.

- 20 **pramāṇarakṣitā loke katham na pratyayāvahā**
kiṃ pramāṇam vimṛṣyam hi dṛḍhamānadṛḍhikṛte 8.149

pratyayāvaheti pramāṇam na vyabhicaratīty arthaḥ. na cāgamavirodho bhagavadvacana-prāmāṇyād ity āha: **kiṃ pramāṇam** iti. āstikapramāṇarakṣitatvād alaṃ nāstikyenety arthaḥ.

atraivāpīdikāṃ racayati: **tathā hīti**.

- 25 **tathā hy ākhyāyikātrāsti dṛṣṭānto dārḍhyasiddhaye**
yasyāṃ śrūtāyāṃ vimalaṃ vastv idaṃ kasya no mude 8.150

8.148a guṇotpattir J₁] guṇetpattir J₄

Anm. zu 8.149c *vimṛṣyam*: Synonym zu *vimṛśyam* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ*.

⁴⁴Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 3,203.45a u. a. ⁴⁵Kommentar sub 8.142, vgl. auch Fußnote ebenda.

ākhyāyikaiva dr̥ṣṭānta ity āropaḥ. dr̥ṣṭāntakṛtyam āha: **dārḍhyeti. yasyām** ākhyāyikāyām. **idaṃ vastu** dārṣṭāntikalakṣaṇam.

ākhyāyikām avatārayati: **abhūd** iti.

abhūd rājā Navaśaro vinayāvasatho bhuvi

5 **atīva rañjitaprajo 'nvarthā yena vasuṃdharā** 8.151

Navaśara iti bahuvrīhiṇaiva matvarthasyākṣiptatvāt tadanupādāne 'pi na nyūnatādoṣaḥ. tena Navaśaravān iti nāma phalitam. **navatvaṃ** ca **śarāṇām** sarvathā lakṣyavedhanāt. **vinayāvasathaḥ**: vinayasyāvasatho mūlaniketanam. **bhuvīti** bhūgrahaṇam bhuvas tad-vibhūṣaṇatvapratipādanārtham. tad eva sādhayati: **atīveti**. anena **rājā**śabdanirvacanam
10 api sūcitam. **bhuvīti** sūcitam artham āha: **anvartheti. vasuṃ** ratnabhūtam amum eva **dhārayatīti** · atha cānena vinayinā samyakpālanād **vasūni** dhanāni **dhārayatīti** *nāmnī tr̥bhṛ-*
*vr̥jītyādinā*⁴⁶ **vasuṃdharā**śabdaḥ saṃjñāyām nipātitaḥ.

rañjitaprajatvam asyāha: **naye** · iti.

naye ca vinaye lokarañjane muditāḥ prajāḥ

15 **guruṃ Śakraṃ Manuṃ cāpi yam āhur dharmapālitaḥ** 8.152

naye nītau **vinaye** sadācāre **lokarañjane** lokacittavaśīkaraṇe. kramaṇa Bṛhaspatiṃ deva-
guruṃ Indraṃ Manuṃ ca prajāpatim **āhuḥ** · yato **dharmapālitaḥ** · nīpakṣapātaṃ rakṣitaḥ.

prakṛtam āha: **anurodheti**.

anurodhapuraskāravinayāvṛtamānasah

20 **sa tatrāntaḥpure jātu naiva reme varorubhiḥ**
yatrerāmañjarīhastikā pronmilitakuṭmalā 8.153

anurodhaḥ **puraskāro** 'gravartī yasya sa cāsau **vinayaḥ** · tenāvṛtamānasah. **jātu** kadāpy
ahani. **tatre**ti vidheyāpekṣitam anuvādyam āha: **yatre**ti. hasta iva hastakaḥ. alpaḥ sundaro vā
hastah · **hastikā. irāmañjarīṇām** **hastiketi** · alpe 'nukampāyām vā kan. prāyeṇa hi rājāntaḥ-
25 purakuḍyaniveśeṣu · irāmañjarīhastikāḥ sthāpyante · iti.

aramaṇa āśayam āha: **katham** iti.

8.151c atīva J₄] atī J₁ 11 bhṛ J₄^{a.c.}] bhṛ J₄^{p.c.}

Anm. zu 8.151, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]a-pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 8.151 Navaśaraḥ:** Semantische Ersetzung basierend auf einer hier im Kommentar gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von [Husrau I] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

⁴⁶ Vgl. PĀṆINI 3,2.46: *saṃjñāyām bhṛtṛvr̥jdhārīśahitapidamaḥ*.

**kathaṃ mukulanetre 'syāḥ prekṣamāṇe rame 'rahaḥ
iti matvā sa vinayī na reme svavarorubhiḥ**

8.154

asyā irāmañjarīhastikāparanāmikāyāḥ · **mukule** 'rdhapronmilite korake · eva madhumatta-
nāyikānetre **prekṣamāṇe** saṃmukhasthityekṣamāṇe · **araho** janasaṃmukhaṃ **rame** · ity
5 anurodhenāpatrapāto vinayavarṇanam ity āheti **matveti**.

atraiva · aparadharmāpālāne paramadharmavattvam ity arthāntaranyāsam āha: **kathaṃ** iti.

kathaṃ na vinayād asmāt tasya dharmasthitiḥ parā

8.155

yo hi śaṅkāmātreṇāpīdr̥ṣīm kriyāṃ pālayati sa **kathaṃ** parastryādivyasanam svapne 'pi
saṃkalpayed iti **parā dharmasthitiḥ**.

10 amum eva rājānaṃ dr̥ṣṭāntayitvā dharmasya paramagahanasūkṣmagatikathanena gauravaṃ
pratipādayati: **Navaśareti**.

**Navaśaravato dr̥ṣṭā seyaṃ pravṛttir ihedṛśī
viditaparamārthā yām āhuḥ suśīyanuvartanam
paramagahanā dharmasyāho gatiḥ paramāpy aho**

15 **na khalu sugamā dharmyā rītir jaḍaiḥ piśitekṣaṇaiḥ** 8.156

pravṛttiḥ prakarṣeṇa vṛttir vartanam iti. **viditaparamārthāḥ** śāstratattvajñāḥ · **yām** pravṛttiṃ
suśīyanuvartanam āhuḥ suśīlavad ācārānupālānam idam ity arthaḥ. atha vā **pravṛttir**
vārttā vṛttānta iti yāvat. **dr̥ṣṭeti** dr̥ṣer jñānasāmānyavācakatvāc chrutety arthaḥ. tatra ca jñāna-
sāmānyavācakatve *tyadādiṣu dr̥ṣer anālocane kaṃś ceti*⁴⁷ *paśyārthaiś cānālocane*⁴⁸ iti ca sūtraṃ
20 jñāpakam. atraiva gauravaṃ āha: **paramagahaneti**. **aho dharmasya paramā gatiḥ**. **parama-**
gahanātīdurbodhā kvacid dharme 'dharmasaṃpatteḥ kvacic cādharme 'pi dharmasaṃpatteḥ.
atraiva mañiṣgamyam etad ity arthāntaranyāsam āha: **na khalv** iti. **piśitekṣaṇair** iti sthūla-
vikāridṛgbhiḥ.

atraiva kaimutikanyāyena mahājanapālāne paramaphalavattvam āha: **vadantīti**.

25 **vadanti taṃ ca rājānaṃ vahnidāhociṭaṃ param
yena sā rakṣitā kīrtir ākalpaṃ nākadāyini**

8.157

3 nāmikāyāḥ em.] nāyikāyāḥ J₄ 8.155b sthitiḥ J₄ schol.] ratiḥ J₁

Anm. zu 8.156, Metrum: Hariṇī. **Anm. zu 8.156a Navaśaravato:** Sub 8.151 gedeutete lexikalische
Entlehnung *Navaśaravān* von [*Husrau I*] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

⁴⁷PĀṆINI 3,2.60, dort: ... *dr̥ṣo 'nālocane kaṃ ca*. ⁴⁸PĀṆINI 8,1.25.

param kevalam. ayaṃ bhāvaḥ: sadācārabāhyo vahnidāhamātrocita evāsau mṛn-
nikhananocitebhyo 'dhika iti. tenāpy anenākalpaṃ **nākadāyini kīrtiḥ** sthāpiteti kim
uta tanmāhātmyaṃ varṇanīyam. ye varṇāśramasthāḥ sadācārās ca tat pālayantīti.

tad idānīm sadācāraśālino ye mahānvayāḥ

5 **pālayanty anuvṛttiṃ tām teṣāṃ gatiṃ anuttamā** 8.158

*teṣāṃ gatiṃ anuttameti*⁴⁹ sarvordhvagatiṃ sādhayati: **anurodheti**.

anurodhamṛjāsuddham yac cittam syān niranteram

tad brahmaṇo bhagavataḥ prakāśānandadarpaṇam 8.159

10 **anurodha** eva **mṛjā** cittasaṃskāradravyaṃ tathā **suddham**. **tac** cittam **bhagavataḥ** sarva-
jñakartṛtvalakṣaṇasya **brahmaṇaḥ prakāśānandalakṣaṇam** yat svarūpalakṣaṇam tasya
darpaṇam saṃkrāntihetuḥ. nirmalatvāt prakāśānandasamkrāntir atraiva bhavati.

atraivopasaṃhāravajānenānurodham smārayati: **yādṛg** iti.

yādṛṇ niranurodhāsau na dṛg āndhyaṃ tato varam

āndhye 'doṣaṃ prakāśinyām tasyām doṣaughasaṃgatiḥ 8.160

15 **yādṛk** cakṣur **niranurodhānurodhabahiṣkṛtā nāsau dṛk**. tatkāryakāritvābhāvāt tadāha:
āndhyaṃ tato varam. tādṛśadṛksattāyā āndhyasattvam eva varaṇīyam. atra pratijñāte 'rthe
hetum āha: **āndhye** ·iti. **adoṣam** ity avyayibhāvaḥ. andhye sati doṣābhāvaḥ. **tādṛśyām** ca
prakāśavatyām dṛśi param anarthāya **doṣaughasaṃgatiḥ**. niranurodho hi pumān kiṃ kiṃ
nāracyatīti cānurodha evehāmutrāpi rakṣeti siddham.

20 phalavyājena nigamayati: **anurodheti**.

anurodhalakṣaṇam idaṃ ratnaṃ vimalaṃ nirastatimiraugham

niśitaṃ mayā maṇiṣibhir alaṃkṛtaṃ hṛdi prakāśate nitarām 8.161

25 **timiram** ivāndhyahetutvāt timiram akāryakaraṇādi. **niśitaṃ** tikṣṇikṛtaṃ mahārghaucitīm
āpitaṃ **maṇiṣibhir alaṃkṛtaṃ** bhūṣaṇāspadatām āpitaṃ sad **hṛdi nitarām prakāśam**
karotīti.

iti śrīViraratnaśekharaśikhāyām anurodhalakṣaṇam aṣṭamaṃ ratnam 8.

iti śrīRatnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṃketākhye 'ṣṭamī prabhā 8.

8.159d darpaṇam J₁ schol.] lakṣaṇam J₄ 24 alaṃkṛtaṃ em.] alaṃkṛta J₄ 26 ratnam J₄] dvāram J₁

Anm. zu 8.161, Metrum: Giti. In der zweiten Strophenzeile gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [d]i pr[a] als einmorig.

⁴⁹8.158d.

باب نهم

«در عفت»

و آن احتراز باشد از محرّمات خصوصاً از شهوت حرام و این از جمله مکارم اخلاق است. بزرگان گفته‌اند [آدمی دو نسبت دارد یکی با ملائکه که بدان نسبت مایل است به علم و عمل و دیگر به بهایم که به مناسبت او حریصست بر اکل و شرب و وقاع و شرط عقل آنست که تا می‌توان نسبت مَلَکی را قوت دادن به جانب نسبت بهیمی میل ننماید. شعر:

(۹.۱) از ملائک بهره داری و ز بهایم نیز هم بگذر از حظّ بهایم کز ملایک بگذری

پس هرگاه که حرص خوردن مستولی شد، آدمی میان حلال و حرام فرق نکند و همچنین به وقت غلبه شهوت نیز میان نکاح و سیّاح امتیاز ننماید. پس عفت عبارت از آنست که به وقت آنکه شهوت غالب گردد، عنان نفس باز کشیده دامن همت را از لوّث حرام پاک دارد و جز به وجه شرع بدین صورت اقدام نفرماید و نظر از عملهای ناشایست فرو بندد تا درهای خیر و صلاح و فیروزی بر وی گشاده گردد و چون پادشاه به صفت عفت آراسته گردد، هر آینه ظلمت فسق و فجور از عرصه مملکت دور شود و غایله عار و بدنامی به زن و فرزند کس نرسد. شعر:

(۹.۲) عفت آنجا که رایت افرازد دل و دین را تمام بنوازد
نفس ازو نیک خوار و زار شود روح مقبول کردگار شود

و الحمدلله و المِنَّه که این شاهزاده کامکار عالی‌مقدار را که از بخت و دولت برخوردار باد شعر:

(۹.۳) روی خو بست و کمال هنر و دامن پاک لاجرم همت پاکان دو عالم با اوست

om śrīGaṇeśāya namaḥ. atheti.

**athāto ’navamaṃ dvāraṃ navamaṃ kīrtyate budhāḥ
navamaṃ saubhagaṃ yatra jāyate viśatām kṣaṇāt**

9.1

- 5 **ataḥśabdaḥ** saṃgatidyotakaḥ. anurodhasaubhagayor hi parasparaṃ kāryakāraṇabhāva ity anurodhe sati saubhagaṃ jāyata iti. ata eva **budhā** iti saṃgatigamakam āmantraṇam. **navamaṃ dvāraṃ kīrtyate**. tac cānavamaṃ anadhamam sarvotkṛṣṭam ity arthaḥ. **yatra viśatām** nṛṇām **kṣaṇān** navamaṃ saubhagaṃ jāyate. bhago mātmyam sa ca śobhanaḥ subhagas tasya **tadvattvam**. tac ca **navamaṃ** navīnaLakṣmīkaṃ **navā mā** Lakṣmīr **yatre**ti kṛtvā sacchrīyuktaṃ mātmyam ity arthaḥ.

- 10 *kīrtyate*¹ · ity uktaṃ viśadayati: **bāhyāntareti**.

**bāhyāntaraśucitvākhyam² yad uddiṣṭam purādhunā
tad eva lakṣaṇenātra dṛṣṭāntena ca varṇyate**

9.2

pureti · uddeśaprastāve. tatra **lakṣaṇam** śikhāsthānīyam **dṛṣṭāntaś** ca śekharasthānīyaḥ. **bāhyāntaraśucitvākhyam** iti dvāram ity anuśajyate.

- 15 tatra vyatirekamukhena suspaṣṭapratītye śaucalakṣaṇam samarthayati: **āpātetī**.

**āpātaramaṇīyeṣu viṣayeṣv iha yā sprhā
tatpūrtyai saṃmukhībhūya yad akāryam pravartyate**

9.3

**dhiyā samyag vicāryātha tadvirāmo ’sti yaḥ param
tac chaucam dvividham caitad bāhyāntaravibhedataḥ**

9.4

- 20 **āpāto** vimardāsahā vivekāvasthā. tatra **ramaṇīyeṣu viṣayeṣu** stryādīpadārtheṣu **yā sprhā** · īpsā. **tasyā** īpsāyāḥ **pūraṇāya** viṣayeṣu **saṃmukhībhūya yad akāryam** rāgaḍveśādi-bharitatvāt.

*dhyāyato viṣayān puṃsaḥ saṅgas teṣūpajāyate
saṅgāt saṃjāyate kāmāḥ kāmāt krodho ’bhijāyate*

- 25 *krodhād bhavati saṃmohaḥ saṃmohāt smṛtīvibhramaḥ
smṛtibhramśād buddhināśo buddhināśād vinaśyatīti*³ bhagavadvacanāt.

kāryavismṛter **akāryam pravartyate**. **tad** iti · akāryagrahaṇam tasmād **virāmaḥ**. kāryākārya-karaṇahetunām avāntaravaicitrye ’pi **bāhyam āntaram** iti **dvividham** eva **śaucam**. tatra

ante 9.1 śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J₁ 7 mātmyam J₄] mahātmyam J₃ 13 sthānīyam J₄] prastāve J₃ ab. oc. **9.3a** āpāta J₁ J₃ schol.] apāta J₄ **9.4c** caitad J₃ J₄] proktaṃ J₁

¹9.1b. ²1.71c. ³Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 2.62–63, dort 63d: ... *pranaśyati*.

manasā viruddhānudhyānādy **āntaram** tad eva bāhyajñānakarmendriyaśarīrādinirvartyaṃ **bāhyam** iti tadvirāmo dvividha iti bhāvaḥ.

tatra *spr̥hety*⁴ uktam aśaucamūlaṃ tad eva vicāreṇa sphuṭayati: **ahamkṛti** · iti.

ahamkṛtikalāśrayād apada eva yā mattatā-

5 **dhiruhya viphalām ca tām kuruta eṣa yām khelanām**
avācyapadam andhatām iha paratra cānarthadām
budhair nigaditā tato viratir eva śaucam dvidhā

9.5

pūrṇāhamtāsvarūpo hiśvaro ‘pīty astīti nāhamtāyām doṣaleśo ‘pīty **ahamkṛtikalety** uktam. tataś cāmśamātreṇa yā dehādāv ahamkṛtis tadāśrayād dhetoṛ **yā · amadasthāne**
 10 ‘pi **mattatā** vidheyānanuṣṭhānāvidheyānuṣṭhānalakṣaṇā. mado hi cittavikāraḥ. vikāraś ca paramārthāpahnavenāparamārtharūpabhāsanam. **tām** mattatām cittavikārarūpatvād **viphalām** phalarahitām viruddhaphalām **vādhiruhyā**śrityaiśa matto jantur **yām khelanām** svecchācaraṇarūpām **kurute**. tad aśaucam iti śeṣaḥ. yato ‘sau khelanā **iha** loka **avācyapadam** nindāsthānam tathāndhatā puraḥ sphuratām api sadarthhānām anavabhāsanāt.
 15 **paratra cānarthadām** nārakyaḍiyonidām. amum evānartham Harir api nibabandha:

yadā kiṃcijjñō ‘haṃ dvipa iva madāndhaḥ samabhavam

*tadā sarvajñō ‘smīty abhavad avaliptam mama mana*⁵ iti.

aśaucam iti śeṣasahane **tadviratir** iti vidheyaśaucānurodhād anuvādarūpam aśaucam iti bodhyam. tad eva vidadhāti: **budhair** iti. **budhair** viditavedyair Manvādibhis **tata** ukta-
 20 lakṣaṇād aśaucād **viratir** nivṛttili **śaucam nigaditā**. aśaucam sarvathā mālinyam tataś ca viratis tanmārjanam iti sāmāc chaucam śuklatā malinaṃ hi vastu kṣālitam sacchuciśuklam iti satkriyārham tathedam api śaucam satkriyāyai · iti **dvidheti** virater bāhyāntarabhedena dvidhātvād asyāpi dvaidham iti.

etad evāpararacanayā nibadhnāti: **pāpeti**.

25 **pāpayānam samāruhya yocasthānākrameṇa hi**
madhumattatayānyeṣām ākrāntis tad aśaucakam

9.6

uccasthānam pāpayānākhyam. madhuneva pāpena **mattatānaya** pāpam āpāte madhuram iti **madhvāropaḥ**.

dvaidham uddiśati: **mana** iti.

1 viruddhā J₃] viraddhā J₄ 9.5b yām J₁ J₃ schol.] yā J₄ 9.5c dām J₁ schol.] dā J₃ J₄ 18 ānurodhād J₄] ānurodhānūrādhād rep. J₃ 21 sāmāc J₃ J₄^{p.c.}] sāmānyāc J₄^{a.c.} 22 virater J₄] virate J₃

Anm. zu 9.5, Metrum: Pṛthvī.

⁴9.3b. ⁵Bhartṛhari: Śatakatrāya, Ed. KOSAMBI 3,32ab = IND. SPRÜCHE 5188ab.

**manodehavibhedena tad dvidhā prathamam viduḥ
tatpallavānām ānantyād anantaṃ tad dhi jāyate**

9.7

prathamam ādau. **tatpallavānām**: taylor manodehayoḥ. manasaś **cānantyam** kṣiptādy-
avasthānantyāt. dehasya cendriyādidvāreṇa **anantaṃ** ity agānyam.

5 tatraikam upalakṣaṇayati: **paradāreti**.

**paradārāvamarśaś ca prādhānyena tad īritam
paradārāvamarśe ca sthite ’ntar na tv asau kriyā
duṣṭā yām na prakurvīta pumān galitacetanaḥ**

9.8

tad iti · aśaucam. prādhānyam eva sādhayati: **paradārāvamarśe ceti**. **na tv asau kriyā duṣṭeti**
10 pūrveṇānvayaḥ. sā kācid api loke duṣṭakriyā nāsti **yām na kurvīti** tadabhāve naiḥ nivṛttiḥ.
na tu tasyāḥ sadbhāve pumān kadāpi viramate · iti bhāvaḥ. yato ’sau **galitacetanaḥ** samantād
bhagnabhāṇḍāj jalam iva srutā kāryākāryavivekabuddhir yasya saḥ.

atra samarthanam: **tathā hīti**.

**tathā hi tatra nāsty eva gamyāgamyavivecanam
agamyāḥ prāyaśo loke ramyāś ca sulabhā api**

9.9

tatra paradārāvamarśotkāyām satyām. **gamyāgamyavivecanam**: **gamyam** svabhāva-
pravṛttendriyaśaktinām pretyānarthadatte ’pi tatkālam sukhābhāsakāri yad vastu. **agamyam**
15 tatkālam api cānarthakāry eva. tatra ca sāmānyoddeśe ’pi prakṛtayojanāyāha: **agamyā** iti. na
kevalam tatra vivekābhāvo ’pi tu tatra svabhāve na rucir apīty āha: **prāyaśa** iti. atha vastu
20 gamyāgamyavivekābhāvaḥ. tathāpi gamyāsv eva katham na pravartate cittam ity atrāha:
prāyaśa iti.

atraiva gaṇḍasphoṭanyāyena⁶ mahānartham āha: **agamyeti**.

**agamyāgamane naṣṭā mantrapūtās ca yāḥ kriyāḥ
naṣṭāsu tāsū sattvasthā devatāḥ pracalanti ca**

9.10

25 **naṣṭā** iti bhūtakāla āstām bhavyabhāvikriyārjanam arjitā api tā naṣṭā eveti dyotayati: **sattva-
sthā** iti sattvāśrayāḥ. duṣṭakriyābhilāṣe vṛddhe rajastamo’bhibhavāt sattvasya nyagbhāve tad-
āśrayād eva tā digvātādyāḥ **prakarṣeṇa calanti** · ādhārābhāva ādheyasyānavasthiteḥ.

devatācalanām evāha: **bādhiryam** iti.

9.8a āvamarśaś J₃ J₄] āvamarśaś J₁ 9.8c āvamarśe J₃ J₄] āvamarśe J₁ 18 yojanāyā J₃] yojanāyā
J₄ 25 ārjanam arjitā em.] ārjanamsarjitā J₃ J₄

⁶Quelle unbekannt.

**bādhiryaṃ kuṣṭhatāndhatvaṃ mūkatākaṇyapaṅgutāḥ
ityādayo doṣagaṇā devatācalanād iha**

9.11

ādinā · ajighratājaḍatāklaibyodāvartamattatāgrahaṇam.

na kevalaṃ svarūpata evāsāṃ calanam api tu duṣṭakriyākāritvād apīty āha: **tāsām** iti.

5 **tāsām pracalane bhakṣyābhakṣyabhedo ’pi naśyati
vināśe ’sya kuto bhītir bhaye ’bhītir anarthadā**

9.12

15 ayaṃ bhāvaḥ: adhiṣṭhātṛdevatā api sāttvikarājasātibhedena dvividhāḥ. tatra sāttvikāsu calitāsu rājasatāmasās tattatsthānam adhiṣṭhanti · iti. tatkrīyākāritvam āha: **bhakṣyeti**. tatra **bhakṣyābhakṣyabhedo** dravyaśuddhiprakaraṇān Manvādyuktoddraṣṭavyaḥ. tannāśeti
10 prasaṅgam āha: **vināśe** · iti. **asya** bhakṣyābhakṣyabhedasya. abhītiphalam āha: **bhaye** · iti bhayahetau saty api **yābhītir** nirbhayatā **sānarthadeti**.

anartham⁷ evāha: **abhītāv** iti.

**abhītau svasvavarṇasthā satkrīyā tyajyate nṛbhiḥ
tattyāge kuta evāsya prāyaścittavidhir bhavet**

9.13

15 **varṇagrahaṇam** āśramasyāpy upalakṣaṇam. tena svasvavarṇāśramasthā krīyā pālyamānā sat-phaladāyitvāt satity uktaṃ **satkrīyeti**. **tattyāge** satkrīyātyāge. **kuta** iti kasmād dhetoḥ. nātra hetum upalabhāmaha ity arthaḥ. prāyaścittaṃ ca:

*prāyaḥ pāpaṃ samuddiṣṭaṃ cittaṃ tasya viśodhanam*⁸

iti smaraṇāt. pāpaviśodhakam karmety arthaḥ. atha vā: *saṃnyāsavaty anaśane pumān prāya*⁹

20 iti prāyo nāma tapas tena viśodhanam. tathā ca:

*prāyo nāma tapaḥ proktaṃ cittaṃ śodhanam iṣyata*¹⁰

iti smṛtiḥ. ubhayatra ca: *prāyasya citticittayor*¹¹ iti suṭ.

nanu:

akurvan vihitam karma ninditam hi samācāran

25 *prasajaṃś cendriyārtheṣu prāyaścittīyate nara*¹² iti Manusmaraṇāt.

prāyaścittasya vihitatvāt kutaḥ *kuta*¹³ iti hetūpālambhaḥ krīyate · ity āśaṅkyāha: **ajñādeti**.

ajñātapāpaśuddhyartham prāyaścitto vidhīyate

25 prasajaṃś J₃^{a.c.} J₄^{a.c.}] pramajjaṃś J₃^{p.c.} J₄^{p.c.}

⁷Vgl. 9.12d. ⁸Vgl. ŚABDAKALPADRUMA sub *prāyaścittaṃ: yad uktaṃ smṛtau: ...* ⁹Amarakośa, Ed. SARDESAI 2.6,53. ¹⁰Vgl. Āṅgirasasmṛti, Ed. A. N. K. AIYANGAR 2.4,1ab, dort b: *cittam niścaya ucya*.

¹¹Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 6,1.157. ¹²Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 11.44. ¹³9.13c.

tadabhāve dhruvā teṣām avācyā gatir ĩritā**9.14**

satyaṃ pāpānusāreṇa prāyaścittāni:

*atipātakinas tv ete praviṣeyur hutāśanam
na hy anyā niṣkrtis teṣām vidyate hi kathamcaneti*¹⁴

5 *aśvamedhena śuddhyeyur mahāpātakinas tv ime
prthivyaṃ sarvatīrthānāṃ tathānusaraṇena veti*¹⁵

*upapātakinas tv ete kuryuś cāndrāyaṇaṃ narāḥ
parākam atha vā kuryur yajeyur gosavena vā*¹⁶

ityādini vihitāny eva paraṃ tu · **ajñātapāpaśuddhaye** tñīti na vyartho 'yam upālabhaḥ.

10 tathā ca Maṇuḥ:

*akāmataḥ kṛte pāpe prāyaścittaṃ vidur budhā*¹⁷ iti

prāyaścittānācaraṇe doṣaṃ āha: **tadabhāve** · iti. **avācyeti** vāksamāropaṇenāpi ghrṇāvahety arthaḥ.

yady apy avācyā tathāpi tato nivṛttyartham tadvacanam ucitataram ity āha: **anekā** iti.

15 **anekā yātanā bhuktvā tataḥ pāpānusārataḥ
kīṭādiyonisaṃprāptau sthāvarī gatir antataḥ**

9.15

yātanā nārakyaḥ pīḍāḥ. tathā ca Viṣṇuḥ:

*kṛtapātakinaḥ pāpāḥ prāṇatyāgād anantaram
yāmyaṃ panthānam āsādy duḥkham āsnanti dāruṇam*

20 *yamasya puruṣair ghoraiḥ kṛṣyamāṇā itas tataḥ
sakṛcchreṇāṇḍhakāreṇa nīyamānāś ca te pathā*

*śvabhiḥ srgālaiḥ kravyādaiḥ kākakaṅkavaṭādibhiḥ
agnituṇḍair bhujiyamāṇā bhujagair vṛścikais tathā*¹⁸

ityādinānekā yātanā vivṛtavān. tathā cākṛtaprāyaścittās tā **anekā** nārakīr **yātanā bhuktvā**

25 **pāpānusāreṇa kīṭādiyonim saṃprāpnuvanti** sthāvarāntām. tatra kīṭādiyonīḥ pāpa-
bhogāvadhiḥ sthāvarī ca pāpakṣayāvadhiḥ. sthāvarayoniprāptau hi pāpakṣaya ity uktaṃ
sthāvarī gatir antata iti. tathā ca Viṣṇuḥ:

evaṃ pātakinaḥ pāpam anubhūya suduḥkhitāḥ

Anm. zu 9.14b *prāyaścittāḥ*: Sonst n. *prāyaścittam*, doch hier einhellig überliefert und auch sub 9.16 so zitiert.

¹⁴Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 34.2. ¹⁵Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 35.6. ¹⁶Vaiṣṇava-
dharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 37.35. ¹⁷Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 11.45ab. ¹⁸Vaiṣṇavadharma-
śāstra, Ed. OLIVELLE 43.32–34, dort 34b: ... *bakādibhiḥ*, 34c: ... *bhaksyamāṇā*, 45d: *bhujaṅgair* ...

*tiryagyonau prapadyante duḥkhāni vividhāni ceti.*¹⁹

*atipātakinām pakṣiyonayah. upapātakinām jalajayonayah.*²⁰ *kṛtasamkarikarakarmaṇām mṛga-*
yonayah. kṛtāpātrikaraṇakarmaṇām paśuyonayah. kṛtamalinikarakarmaṇām puruṣeṣv asprṣya-
*yonayah. prakīrṇeṣu prakīrṇā hiṃsrāḥ kravyādā bhavanti. abhojyānnabhakṣyāśi krimir*²¹ *ityādy*
5 *uktvā samgrhītavān.*

yad vā tad vā paradravyam apahr̥tya balān naraḥ
*avaśyam yāti tiryaktvaṃ jagdhvā caivāhutaṃ havir*²² *iti.*

tathā:

striyo 'py etena kalpena kṛtvā doṣam avāpnuyuḥ
10 *eteṣām eva jantūnām jāyātvam upayānti tā*²³ *iti.*

*atipātakyaḍin api sa evāha: mātrgamanam duhitrgamanam snuṣāgamanam ity atipātakāni.*²⁴
*brahmahatyā surāpānam brāhmaṇasvarṇaharaṇam gurudāragamanam iti mahāpātakāni.*²⁵ *tat-*
*saṅgī ca.*²⁶ *yāgasthasya kṣatriyasya vaiśyasya ca vadhaḥ.*²⁷ *kauṭasākṣyam*²⁸ *nikṣepaharaṇam*²⁹
*pitṛvyamātāmahamātulaśvaśurapatnyabhogamanam*³⁰ *ity anupātakāni.*

15 *anṛtavacanam utkarṣe. rājagāmi paśunyam. guroś cālīkanirbandhaḥ. vedanindety*³¹
upapātakam.

brāhmaṇasya rujaḥ karaṇam. aghreyamadyayor ghrātiḥ. jaiḥmyam. paśuṣu maithunācaraṇam.
*pum̐si ceti jātibhramśakarāṇi.*³²

*grāmyāraṇyānām paśūnām hiṃseti samkarikaraṇam.*³³ *ninditebhyo dhanādānam kusīdam a-*
20 *satyabhāṣaṇam ity apātrikaraṇam.*³⁴ *jalacarāṇām jalajānām kṛmikiṭānām ca ghātanam*³⁵ *iti*
*malāvahāni.*³⁶ *anyat sarvaṃ prakīrṇam*³⁷ *iti.*

tatrāpi sarvathā pramādi sthāvarayonibhāg ity sarvaṃ sustham. itthaṃ ca narakayātana-
bhogānantaram duṣṭayonipṛāptau tadanurūpaṃ karmātivāhanam kṛtvā paścān manuṣyatva-
pṛāptāv api pāpacihnāni santīty uktaṃ Viṣṇunā:

25 *evaṃ karmaviśeṣeṇa jāyante lakṣaṇānvitāḥ*
rogānvitās tathāndhās ca kubjakhaṇjaikalocanāḥ

12 brāhmaṇa J₃] brāhmaṇam J₄

¹⁹Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 43.45. ²⁰Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 44.4–5, dort 4: *anupātakinām ...* ²¹Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 44.7–11, dort 7: *...samkarikaraṇa...*, 9: *...karmaṇām manuṣyeṣv ...*, 10: *prakīrṇakeṣu ...* ²²Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 44.44. ²³Vaiṣṇava-

dharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 44.45. ²⁴Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 34.1. ²⁵Vaiṣṇavadharma-

śāstra, Ed. OLIVELLE 35.1, dort: *... brāhmaṇasuvarṇa...* ²⁶Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 35.2, dort: *tatsamyogaś ca.* ²⁷Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 36.1. ²⁸In Vaiṣṇavadharmaśāstra,

Ed. OLIVELLE 36.2. ²⁹In Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 36.3. ³⁰In Vaiṣṇavadharmaśāstra,

Ed. OLIVELLE 36.4, dort: *...śvaśuranṛpatny...* ³¹Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 37.1–4. ³²Vaiṣṇava-

dharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 38.1–6. ³³Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 39.1, dort: *... hiṃsā iti ...* ³⁴Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 40.1, dort: *... dhanādānam vāṇijyam kusīdajīvanam asatyabhāṣaṇam*

śūdrasevanam ity ... ³⁵Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 41.1–2, dort: *pakṣiṇām jalacarāṇām jalajānām*
ca ghātanam. krimikiṭānām ca. ³⁶Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 41.4. ³⁷Vaiṣṇavadharmaśāstra,

Ed. OLIVELLE 42.1, dort: *yad anuktaṃ tat prakīrṇakam.*

*vāmanā badhirā mūkā durbalās ca tathāpare
tasmāt sarvaprayatnena prāyaścittaṃ samācared*³⁸ iti.

nanu ca:

kāmakārakṛte ’py āhur eke śrutinidarśanāt

- 5 *akāmataḥ kṛtaṃ pāpaṃ vedābhyāsenā śudhyati
kāmatas tu kṛtaṃ mohāt prāyaścittaiḥ pṛthagvidhair*³⁹ iti Manūkteḥ.

kāmakṛtānām api prāyaścittavidhānāt katham *ajñātapāpaśuddhyartham prāyaścitto
vidhīyate*⁴⁰ · iti samarthitam ity āśaṅkāṃ antaḥkṛtya samarthayati: **yady apīti**.

yady api jñātapāpānām prāyaścittaṃ śrutīritam

- 10 **tathāpi tatra laghutā gurutā ca garīyasī** 9.16

śrutīritam iti. tathā ca śrutiḥ: *Indro yatīn sālāvṛkebhyaḥ prāyacchat tam aślilā vāg etyāvadat
sa Prajāpatim upādhāvat tam upahavyaṃ prāyacchad*⁴¹ iti. *upahavyaṃ* karmaviśeṣa iti. ayaṃ
bhāvaḥ: satyaṃ buddhipūrvam api kṛtānām pāpānām śrutiprāmāṇyāt prāyaścittaṃ śodhakam
iti. yady api mananārhaṃ tathāpi tatrāpi moha eva hetur iti śrutyakṣareṣv api moha-
15 nibandhanam eva tad ity anumīyate. Manunā *kāmatas tu kṛtaṃ mohād*⁴² ity uktatvāt śrutyartha-
smaraṇaṃ hi smṛtir iti vadanti · ity abhiprāyeṇāha: **tatra laghutetyādi**. **lāghavaṃ** mohenaika-
vāraṃ karaṇena ca **gauravaṃ** tu · asakṛd iti. tenaikavāraṃ mohena pāpācaraṇasaṃbhava
prāyaścittaṃ vidhīyatām nāma. svecchayāsakṛtkaraṇe nāstīti manyāmahe. **guruteti** balātkāra-
kṛtasyāpy upalakṣaṇam iti. santi ca paratantrāḥ prāyeṇa bhuvane lokās tair anyapreraṇayā kṛte
20 pāpe prāyaścittena śuddhir iti. **garīyasīti** · iyasuno ’bhiprāyaḥ.

tad etat sarvaṃ samuccityāha: **atinirbandhata** iti.

atinirbandhato ’śaucaparakriyāyām na jātu cit

śodhanaṃ na hi mūtrērāviśāṃ kutrāpi tan matam

9.17

- 25 **nirbandha** āgrahaḥ. tatas ca mohaḥ sakṛd eva saṃbhavati · āgrahe tu svecchārthād āyātīti
tatrāśauḥ kadāpi na śodhanam iti. ayaṃ bhāvaḥ: **śodhanaṃ** ca malatyāgaḥ. tac ca yady
āgantukaṃ tadā śodhanasyāvasaraḥ. prākṛtike tu tasmiṃ śodhanasyāvasara eva nāsti. śodhane
kṛte ’pi punas tadācaraṇād iti naisargikatvaṃ malasya samāpatatīti nisargāpūtasāmyāt kuto
'sya malotpumsanam. na hi jāticaṇḍālasya prayatnato nirmītaḥ api saṃskārair dvijatvāpattir iti.

19 tantrāḥ J₄] tantrāḥ J₃

Anm. zu 7 *prāyaścittaḥ*: Vgl. Anmerkung zu 9.14b.

³⁸ Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 45.32–33. ³⁹ Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 11.45cd–46.

⁴⁰ 9.14ab. ⁴¹ Pañcaviṃśabrahmaṇa, Ed. C. ŚĀSTRĪ 18,1.9, dort: ... *vāg abhyavadat sa prajāpatim upādhāvat
tasmā etam upahavyaṃ prāyacchat* ... ⁴² Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 11.46c.

mūtrērāviśām ity arthāntaranyāsaḥ. tatra **mūtram** prasiddham. **irā** madirā. **viṭ** · viṣṭhānna-malam iti yāvat.

upasaṃharati: **tasmād** iti.

5 **tasmād dhiyānarthasamudgam enaṃ**
vicārya tattvena viśuddhabhāvaiḥ
saṃkalpamātrād api tasya cintā
vāryā budhair ūrdhvapadotkacittaiḥ 9.18

10 aśaucamādhye paradārāvamarśasya mukhyatayāvasthāpanād udāharaṇīkaraṇād **vainam** iti puṃliṅganirdeśaḥ. yathā hi samudge tattadrahasyavastujātaṃ nidhīyate tathātrāpi gopyavastujātaṃ proktanītyā nidhīyate · iti **samudgāropaḥ**.

prakṛtam abhisamdhatte: **itīti**.

iti bāhyāntaratayā śaucaṃ yad dvididhaṃ matam
tatrāntaraṃ manaḥśaucaṃ śuddhasaṃkalpa iṣyate 9.19

saṃkalpasya ca **śuddhatvaṃ** sarvathānarthānanusāritvam. anyat sugamam.

15 nanu maitrīmuditākaruṇopekṣeti⁴³ cittasaṃskārāṇāṃ śodhakatayoktatvāt kathaṃ *śuddha-saṃkalpa*⁴⁴ ity etāvanmātreṇaiva kārtharthyam ity ata āha: **tatreṭi**.

tatrānubandhitā siddhā maitryādīnāṃ svabhāvataḥ
udite śuddhasaṃkalpe maitryādaya upasthitāḥ
na hi bhānāv abhyudite dyutināṃ yatnasādhyatā 9.20

20 **tatra** śuddhasaṃkalpe 'nubandhitā tadadhīnatvaṃ **maitryādīnāṃ svabhāvata** eva **siddhādhikaraṇasiddhāntanyāyena**.⁴⁵ tadāha: **udita** iti. **udita** udayamāne. **upasthitāḥ** svayam eva nikaṭavartinyāḥ. atrārthāntaranyāsaḥ: **na** hīti. yathā **bhānāv udite dyutināṃ** svayam upanatatvān **na yatnārjanīyatā** tathāsām apīty arthaḥ.

25 idānīm śaucasya bāhyāntaratayā dvaidhe 'pi kalpite bharo 'traivāntare vidheya iti samarthayati: **yo 'yam** iti.

9.18b bhāvaiḥ J₃ J₄] bhāvaḥ J₁ **9.19c** āntaraṃ J₁ J₃] āntara J₄ **15** karuṇo J₄] karuṇo J₃

Anm. zu 9.18, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 9.20e, Metrum:** Anuṣṭubh. Das fünfte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (◡ – – – ◡ ◡) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. STEINER 1996.

⁴³Vgl. Patañjali: Yogasūtra, Ed. SWĀMĪ 1.33: *maitrikaruṇāmuditopekṣāṇāṃ sukhaduḥkhapuṇyāpuṇya-viṣayāṇāṃ bhāvanātaś cittaprasādanam*. ⁴⁴9.19d. ⁴⁵Vgl. Gautama: Nyāyasūtra, Ed. JOŚĪ 1,1.26–31.

**yo ’yaṃ jñānakriyāhetur indriyākhyo gaṇo mataḥ
tasyāpi tadadhīnatvān na pṛthakḥkṛtir iṣyate**

9.21

jñānahetur indriyagaṇaḥ śrotravagākṣirasanaḥgrāṇākhyāni jñānendriyāṇi. **kriyā-
hetur indriyagaṇaḥ** · vākpānipādapāyūpasthākhyāni karmendriyāṇi. **tasyāpīti** · ubhaya-
5 vidhendriyagaṇasya **tadadhīnatvān** mano’dhīnatvāt. mano’dhiṣṭhitāny eva bāhyendriyāṇi
svasvaviṣayeṣu pravartante · iti yādṛśas tasya bhāvas tādrśa eva teṣāṃ ato naiṣaṃ pṛthak-
chodhanam iti bhāvaḥ.

atraiva maṇḍalādhipam udāharati: **viśuddheti**.

**viśuddhasatkriye rājñi prakṛtīnām hi kā gatiḥ
na hi tat kriyayā rājñām kriyā kutrāpi dṛśyate**

10

9.22

viśuddhasatkarmakārake rājñi sati **prakṛtīnām** prajānām **kā gatiḥ**. saiva gatiḥ: tā api
tādrśam eva karma kurvanti. evaṃ caitad yathā tathā manasa indriyāṇām cety arthaḥ. etad
eva vyatirekeṇa viśadayati: **na hīti**. **tat kriyayā** prajākarmānusāreṇa. **rājñām** iti bahuvacanam:
ekasya prasādena tathākaraṇe ’pi na bahūnām prasāda iti sūcanārtham.

15 bahuvacanābhiprāyam eva viśadayati: **anusāreṇeti**.

**anusāreṇa tāsām yad dṛśyate ’sya kriyā kvacit
tad apakvakaṣāyatvaṃ tasmān mukhyāsti tat kriyā**

9.23

tāsām prajānām **anusāreṇān**uvṛtīyā **yat kvacid asya** rājñāḥ **kriyā dṛśyate** tadanuvartitam
anuvartayann api kvacid rājā paratantra iva dṛśyate · iti yat **tad apakvakaṣāyatvaṃ** apūrṇa-
20 cittatvaṃ. na hi samāhito rājā kadāpi parakṛtyaṃ svīkaroti · īśvarāṃśatvād asya. evaṃ kvacin
manaso ’pi bāhyendriyakṛtānusāreṇa kṛtyapravartanaṃ pramādādikṛtam eveti bodhyam.
phalitam āha: **tasmād** iti. **tat kriyā** manassaṃkalpaḥ · rājakriyā ca.

mahāvākyaphalam āha: **tasmād** iti.

**tasmād anartham utsṛjya yāsau prāṭisvikī kriyā
vimalendriyavargasya tac chaucam iti kīrtitam**

25

9.24

anartham svasvāśaucalakṣaṇam. **indriyavargasya yā prāṭisvikī kriyā** darśanādilakṣaṇā. sā
ced **vimalāśaucasprṣṭā** svasvavarṇāśramavihitasīmānatikrameṇānuṣṭhīyamānā **tac chaucam**
iti kīrtiyate · iti bāhyāntaraśaucasya paramārthata ekatvaṃ iti sthitam.

atropalakṣaṇayati: **yatheti**.

30

yathā vācaḥ satyavāktvaṃ jihvāyā bhakṣyabhakṣyatā

tatheti sthālīpulakanyāyam⁴⁶ āśritya cintyatām **9.25**

vācaḥ karmendriyamukhyasya **yathā satyavāktvaṃ** śaucam. **jihvāyās** ca jñānendriya-
mukhyasya **tathā bhakṣyabhakṣyatā** śaucam. **iti sthālīpulakanyāyam āśritya** śaucaṃ
cintyatām. yathā sthālyāṃ prathamapulaka eva pakvāpakvavicāre sarvasthālyantargata-
5 vicāras tathaikaśaucakathanena sarvaśaucasiddhir iti.

tatraitacchaucādhikāriṇa uddiśati: **tac cedam** iti.

tac cedam dvividhaṃ śaucaṃ svataḥ sacchīlāśālinām
nisargajaṃ na tatropadeśasaṃskṛtir iṣyate **9.26**

svata iti paraśikṣāṃ vinā. **nisargajaṃ** svābhāvikaṃ.

10 ke ca te **svataḥ sacchīlāśālinā⁴⁷** ity ata āha: **tathā ceti**.

tathā cātra purāṇeṣu dvidhedaṃ varṇitaṃ jagat
dvau saṃdhī prāṇinām nityau phaladau kāraṇocitam **9.27**

purāṇeṣu iti Mahābhārataḍiparigrahārthaṃ bahuvacanam. atha vātiprasiddhatādyotanārtham.
dvidhātvam vakti: **dvau saṃdhī** iti **saṃdhiḥ** saṃbandhaḥ. **nityāu** ity ādisargād ārabhya
15 pravṛttatvāt. **kāraṇocitam phaladāv** iti · adhunāpi cānuṣṭhiyamānatvād ākalpaṃ tathā sthiti-
dāv iti.

saṃdhir ity uktaṃ⁴⁸ ko ’sāv ity āha: **eka** iti.

eko devair daivasampadāhvayo yatsamāśrayāt
sacchāstrasatkriyāsaṅgād daivī saṃpattir iṣyate **9.28**

20 **tatraikaḥ** saṃdhiḥ saṃbandho **devaiḥ**. yo ’sau **daivī saṃpad vimokṣāyeti⁴⁹** bhagavatā **daiva-**
sampannāmākhyātaḥ. **yatsamāśrayāt** · yadācārācaraṇāt. **sacchāstrāṇi** · āstikalakṣaṇāni
caturdaśavidyāsthānāni **tatsaṅgāt** tac codita**kriyāsaṅgād** daivasampadbhāgitvam.

tatrāpi daivasampatphalam āha: **tatreti**.

tatra sacchāstrasāṅgena sattvavṛtteḥ prakarṣataḥ
krameṇākramato vāpi pumān syān muktibhājanam **9.29**

25 **sacchāstrāṇām** caturdaśavidyānām paramatāpekṣayā vopaniṣacchāstrāṇām **saṅgena sattva-**
vṛtteḥ prakāśātmikāyāḥ **prakarṣataḥ** saṃskāramātreṇāpy atattvāparisphūrtāv udrekāt.
pumān krameṇa sthānāt sthānārohakrameṇārcirādimārgākramaṇenākramato **vāha:**
vālaṃgrāsayuktyā hṛdy eva prāṇasamavalayāt **pumān muktibhājanam syāt**.

⁴⁶Vgl. JACOB 1907, S. 53f. ⁴⁷Vgl. 9.26b. ⁴⁸Vgl. 9.27c. ⁴⁹Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 16.5a.

sacchāstrasaṅgasattvavṛttiprakaśākhyasya sādhanasya sāmyāt kuto 'yaṃ kramākramalakṣaṇaviśamaphalapāka ity atrāha: **yasyāsāv** iti.

**yasyāsau pratibhātīśas tadanugrahaśataḥ
karāmalakavat tasya na kācid vartaneṣyate**

9.30

- 5 ayaṃ bhāvaḥ: anekajanmasādhanasiddhatadanugrahaśato 'kramo 'yaṃ vidhir ullasati. itthaṃ ca tasya śaucacaryādhāraṇam apy akimcitkaram svecchayā dhāraṇam bhūṣāyai · ity āha: **tasya na kācid vartaneṣyate** iti.

- itthaṃ sattvavṛttiprakaśasya yad ubhayathā muktibhājanatvam uktaṃ tatra jñānalakṣaṇena siddhāntasiddhena pratibhānenākramaviśayatvena prathamabhāgaṃ nirūpyātha krama-
10 muktyākhyam dvitiyabhāgaṃ yogapakṣe nikṣeptum racanāṃ nibadhnāti: **atheti**.

**atha yogādīnā yasya saṃyamasthairiyato 'pi vā
pratibhāti maheśānas tasyāsau vartaneṣyate**

9.31

tatra yogo dvidiḥ: siddhaḥ sādhyāś ca. tatra siddho niṣṭhāśabdavācyo bhagavatā:

- tapasvibhyo 'dhiko yogī jñānibhyo 'py adhiko mataḥ*
15 *karmibhyāś cādiko yogī tasmād yogī bhav'Ārjunety⁵⁰ uktaḥ.*

ādīnā niṣkāmakarmaparigrahaḥ. tena sādhyāś ca trayam ekaṭra. **saṃyama** iti tena **vā maheśānaḥ pratibhāti**. **tasya** kramaprāpyamukter **asau vartanā** śaucapālanalakṣaṇeṣyate eva svārthasiddhaya ādartaṇyaiva. anādarāṇe tu pratyavāya itīṣyate ity anena dhvanitam.

- itthaṃ kramākramatvena muktividvatvasya viśaye tridhā varṇite 'pi jñānaṃ yoga iti
20 mukhyatayā dvayam eva sādhanam ity anuvādapūrvam asya niḥśreyasatvād ātyantikavratam āha: **dvayy apy eṣeti**.

**dvayy apy eṣā gatiḥ satyā sattvākramaṇarūpiṇī
na kadācid viparyeti bhātasya kuta āvṛtiḥ**

9.32

- sattvam** prakāśāvīrbhāvas tadākramaṇarūpiṇī · eṣāvāntarabhedasya gaṇanānarhatvād
25 **dvayī** · eva **gatiḥ** sādhanarītiḥ **kadācit** kalpāntareṣv api **na viparyeti**. atra hetuḥ: **bhātasya kuta āvṛtir** iti. na hi bhātam abhātam nāmeti⁵¹ nyāyād ity arthaḥ.

idānīm sātṭvikavṛtteḥ pūrvāparabhāgatayā dvaidham parikalpya pūrvabhāge jñānaṃ dvidhā yogam ca nirūpyāparabhāgaṃ nirūpayitum ārabhate: **iyam seti**.

2 yasyāsāv J₃] yasyāsāv J₄ 9.30a īśas J₁ J₃^{p.c.}] īnas J₃^{a.c. indis.} J₄ 20 anuvāda J₄] unuvāda J₃

Anm. zu 27–28 jñānaṃ dvidhā yogam ca: Vgl. Kommentar sub 9.31, wo dezidiert yoga als zweifach beschrieben wurde.

⁵⁰Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.46, dort b: jñānibhyo 'pi mato 'dhikah. ⁵¹Vgl. Abhinavagupta: Paramārthasāra, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub 93: na hi bhātam abhātam syāt.

**iyam sā sāttvikī vṛttir daivasampattir agrimā
athāsya aparā vṛttiḥ sattvalagnā kriyāśrayā**

9.33

iyam sā proktalakṣaṇā **sāttvikī daivasampattir agrimā** pūrvabhāgarūpokteti śeṣaḥ. **athān-**
antaram asyā daivasampatteḥ **sattvalagnā kriyātmikāparā vṛttir** nirūpyate · iti śeṣaḥ.

5 aparavṛttim āha: **satkarmaṇām** iti.

**satkarmaṇām prasaṅgena sattvākrāntā rajomayī
kṛcchrādikriyayopetā daivy eva śubhadāyikā**

9.34

karmaṇām ca **sattvaṃ** vidhyuditarītyācaraṇe manāg api na skhalanam. prakarṣeṇa saṅgaḥ
prasaṅgo dṛṣṭaphalābhāve 'py anudvignacittatā. śāstroditapra³kriyānusaraṇāt **sattvākrāntā**
10 pravṛttilakṣaṇākrāntād **rajomayī** rajaḥpradhānā yā vṛttiḥ sāpi **daivī** sampattir **evātaś** ca
śubhadāyikā cittaśodhanādiddvāreṇa tatpadaprāpayitry api. asyās cāṅgam āha: **kṛcchrāditi**.
yāvad dhi kṛcchrādi na samācaritaṃ tāvat kutas tadākrāntiḥ. **ādinopāsanād**ilakṣaṇā bhagavad-
arcā · arcāpi grāhyeti. rajaḥpradhāno 'pi sāttvika evāyam mārga ity **evakāreṇa** dyotitam.
kṛcchragrahaṇam anyeṣām apy upalakṣaṇam yad vā sāmānyoddeṣa evāyam sarveṣām iti
15 bodhyam. tatra **kṛcchralakṣaṇam** Viṣṇur āha:

*tryaham uṣṇam pibed ambhas tryaham uṣṇam payaḥ pibet
tryaham uṣṇam pibet sarpir vāyubhakṣyaḥ param tryaham
iti taptakṛcchrah.⁵² etair eva śitaiḥ śitakṛcchrah.⁵³*

atraiva sādhanaucityā phalāvāptir ity āha: **karmaṇām** iti.

20 **karmaṇām tāratamyena parāvaragatipradā
rajaḥsattvasamāyuktā sarvathālaṃkriyā nṛṇām**

9.35

tāratamyam nyūnādhikatā. tathā ca kasyacit svarāptiḥ kasyāpi tadrājyāptiḥ. svalpam api
cedaṃ hitakāry evety āha: **sarvatheti**. **alaṃkriyā** bhūṣaṇam.

etad eva samarthayati: **vedeti**.

25 **vedānuśāsanaśikhā yenāsau śirasā dhṛtā
janatāyām svayaṃsiddham varatvaṃ tasya siddhaye**

9.36

vedānuśāsanam vedacodanā saivottamatvādhānāc **chikhā**. **varatvaṃ** śreṣṭhatvaṃ vivāha-
pravṛttanaratvaṃ ca. **siddhaye** lokānantyāya sarvopakārakagārhas³thyasiddhaye ca.

3 lakṣaṇā J₄] lakṣaṇa J₃ 9 anudvigna em.] anugvigna J₃ J₄

⁵²Vgl. Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 46.11, dort vollständig in Prosa: *tryaham uṣṇāḥ pibed apas tryaham uṣṇam sarpiś tryaham uṣṇam payas tryaham ca nāśnīyād eṣa taptakṛcchrah*. ⁵³Vaiṣṇavadharma-
śāstra, Ed. OLIVELLE 46.12.

*dvau saṃdhī*⁵⁴ ity uddiṣṭasya jagataḥ prathamam saṃdhiṃ savistaram nirūpya dvitīyam nirūpayitum ārabhate: **athāpīti**.

athāpy aparathā saṃdhir asurair āsurī ca yā

saṃpad yatra samānatvaṃ paśubhis tadgatiḥ punaḥ

9.37

- 5 **atha** dvitīyo 'yam **asuraiḥ saṃdhiḥ** · ya **āsurī saṃpad** iti purāṇeṣu gaṇyate. tat-phalam saṃkṣepeṇāha: **yatretyādi**. tattadāsurakarmācaraanāt **paśubhiḥ samānatvaṃ** jīvatām prārabdhakṣaye **punas** tena karmaṇā teṣām **tadgatiḥ** paśutvam eva.

atra pūrvāparasiddhaye guṇavaicitryam āha: **rajaḥprādhānyam** iti.

rajaḥprādhānyam āsritya sattvādharyeṇa yā gatiḥ

10 **tamo'nusāriṇī seyam āsurī saṃpad iṣyate**

9.38

etad uktaṃ bhavati: pūrvasaṃdhau pūrvabhāge jñānaniṣṭhāyām dvidvidhayoganiṣṭhāyām vā kevalaviśuddhasattvāśleṣaḥ. tatraivāparabhāge karmaniṣṭhāyām sattvapraḥdhānyena rajaḥ-saṃśleṣaḥ · tamo'bhibhavaś ceti daivī saṃpat. aparasaṃdhau tu sattvādhaspadikāreṇa rajaḥ-prādhānye tamaḥsaṃśleṣavaśāt tamaḥprāptir ity **āsurī saṃpat**.

- 15 atraiva samarthanam: **vedeti**.

vedānuśāsanaśikhā yenāsau padgatā kṛtā

svatantracārī na katham asau bhraṣṭaḥ pataty adhaḥ

9.39

padgatā kṛtānādarāṇīyatām āpitā. **asau** paralokabhiśūnyo **yatheṣṭakārī** svācaraanabhraṣṭaḥ **katham adho na patatīti** bhāvaḥ.

- 20 śikhāyāḥ padgatatvaṃ vivṛṇoti: **pāneti**.

pānāsanāsamullāse nidrālasya pramādataḥ

satkriyānindako na syāt katham paśur abuddhimān

9.40

- 25 **pānam** cātrāpeyapānam **aśanam** cābhakṣyabhakṣaṇam tayoḥ **samullāse nidrā** bhramo 'sattve sattvabhraṇtiḥ · **ālasyam** kāryākaraṇam **pramādo** 'navadhānatā · etaddhetuḥ: **sat-kriyānindako** 'buddhimān **katham paśur na syāt**. paśutvam evāsyocitam ity arthaḥ.

etad upasaṃharati rājakumārasukumārabuddhivaiśadyāya: **tasmād** iti.

tasmād atra subuddhivaibhavabharād ādye dvidhā saṃsthithe

9.39d bhraṣṭaḥ pataty J₃^{p.c.} J₄] bhraṣṭo vrajaty J₁ 20 śikhāyāḥ J₄] śikhāyā J₃

⁵⁴9.27c.

**mārge buddhipariṣkṛtair anudinaṃ gamyam śubhāvāptaye
yo ’yaṃ mārga ihāparo malavṛtas tasmāt tathā dūrato
gamyam yena daśā apīha vimalāḥ sṛṣṭā bhaveyur na hi**

9.41

- atreti śaucaprakaraṇe. **dvidheti** · avāntarabhāgagarbhikāreṇa jñānakarmaniṣṭhālakṣaṇe
5 **dvidhaiva samyaksthite ādye** daivasampadāhvaye **mārge buddhipariṣkṛtair** buddhi-
bhūṣaṇabhūṣitaiḥ sukumāramatibhiḥ **śubhāvāptaye gamyam** pracaraṇīyam. **anudinaṃ** iti
nātra kadāpi gajanimilitāśayair bhāvyam. **yaś cāyam dvitīya** āsurasampadāhvayo **mala-
vṛtaḥ** paṅkāṅkito **mārgas tatas tathā** tena prakāreṇa **dūrato gamyam** taṃ dūrād dhritvā
10 anyato gantavyam. yathāśya **vimalāḥ** śuddhā **daśā** avasthā vasanaprāntās ca **malāṅkitā na**
kathamcana **bhaveyur** iti.

pūrvāparasamarthanārthaṃ samanveti: **sṛṣṭo ’sāv** iti.

**sṛṣṭo ’sau vidhinā pumān nanu mahābhārāya śaktyanvito
yeneyam racanā trilokaviṣayā sampūryate karmaṇā
tasmād eṣa dhiyam nidhāya viśadāṃ kuryāt tathā saṃgatiṃ
ślāghyāṃ yāti yathā gatiṃ svaparato buddher agaṇyā gatiḥ**

9.42

- nanur** avipratipattau. **brahmaṇāsau pumān** karmādhikārī manuṣyalakṣaṇaḥ **śaktyā** sarva-
sāmarthyena **yuktaḥ sṛṣṭa** iti yat tan **mahābhārāya** mahatī kriyānena mayā vidheyeti. tac
cāha: **yeneyam** iti. anenaiva hi vicitrakarmācaraṇād iyaṃ devamanuṣyapaśulakṣaṇāsura-
anekabhedabharitā trilokī **sampūryate** bharitasthitiḥ kriyate. tataś cedam siddham ity āha:
20 **tasmād** iti. **eṣa** mahābhārāya śaktyanvitaḥ pumān **nirmalāṃ buddhiṃ nidhāya** tattva-
vivekāya dṛḍhikṛtya **tathā** karmācaraṇā **saṃgatiṃ kuryād yathā svaparataḥ ślāghārham
gatiṃ** prāpnoti. ihāmutra yathā ślāghāśya saṃbhaved ity arthaḥ. na cātra saṃbhāvanāśūnyair
bhāvyam ity āha: **buddher** iti. asaṃbhāvyam api subuddhinā buddhyā labhyata ity arthaḥ.

sphuṭaśikṣām upadiśati: **tasmād** iti.

- 25 **tasmād ādye pravṛttyāsau nivṛttyā ca dvitīyataḥ
kṛtakṛtyo bhaved dhīraḥ kṛtakṛtyaḥ pumān pumān**

9.43

ādye saṃdhau **dvitīyataḥ** saṃdhitāḥ. **pumān** iti bhoktānyathā bhogyo bhogānarho vā saty
api saṃsthāne.

atraiva dārḍhyāya saṃvadati: **tathā ceti**.

- 30 **tathā cātropadiṣṭam ca munibhir manuṣyaṃ prati
bhor dvayād arthasiddhis te yathecchasi tathārjaya**

9.44

Anm. zu 9.41, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 9.42, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

atra samdhidvayalakṣaṇa upadeśe **munibhir** mananaśilaiḥ karāmalakikṛtaparo'kṣavṛttāntaiḥ · **upadiṣṭam** tad vākyam eva nibadhnāti: **bhor dvayād** iti. **bhor** manujakarmādhikārin **dvayād** uktalakṣaṇāt samdhiyugāt · **arthah** svakarmārjitaṃ phalamātram atra vivakṣitam. **arjayety** anenānekajanmabhogyatāsya sūcayati.

- 5 **yadecchā te samudbhūtā pātraṃ syāṃ daivasam̐padaḥ**
paśvāsvādān nivartasva vicāraparamo bhava 9.45

yadeti. paśvāsvāda āpātaramyapānāśanāsvādaḥ. **nivartasveti** sarvathā nivartanam evocitaṃ cet prārabdhaprābalyena tan na sam̐bhavati.

tathāpi vicārya bhoge na doṣa ity āha: **gardha** iti.

- 10 **gardho manasi ced bhuṅkṣva vicārya ca punaḥ punaḥ**
vicāro 'nekadhā loke hiṃsāhiṃsādīnā sphuṭam 9.46

vicāryety uktaṃ vicāraprakāram āha: **vicāra** iti. **loka** iti · adhikārilokam upalakṣayati. **anekadhā** tātparyabhedena. tathā hi devatāpitṛadyuddeśena hiṃsāpi kṛtā praṇītattvād a-hiṃsaiva. svārthaṃ punar ahiṃsayāpi praṇītaṃ devatādin anuddiśya bhuktaṃ mahāpāpam
 15 iti. tathāvaśyavidheyānurodhena · akāryakaraṇam api vihitam eva sati sam̐bhave vihitam api brāhmaṇasya pratigrahādi viṣatulyam iti. tathā cāvihitavidhānam āha Bhṛguḥ:

vṛddhau tu mātāpitarau sādhvīm bhāryām śiṣuṃ sutam
*apy akāryaśataṃ kṛtvā bhartavyān Manur abravīt*⁵⁵ · iti.

tathā vihitaniṣedham api sa evāha:

- 20 *pratigrahasamartho 'pi prasaṅgaṃ tatra varjayet*
pratigraheṇa hy asyāśu brāhmaṇaṃ tejaḥ praśāmyatīti.⁵⁶

tatrānekadhātve 'pi vicāryasya drṣṭādrṣṭabhedena sa dvidhā: tatra drṣṭaḥ pratyakṣasiddho yathā *hiṃsāhiṃsādīnety*⁵⁷ uktaprāyam. adṛṣṭas tv āgamaikasiddho yathā bhakṣyābhakṣyādivicāras tam adhunā sam̐mukhikaroti: **tathā ceti**.

- 25 **tathā ca vartyaṃ na yathā śucyaśucyādiśūnyatā**
itthaṃ vicaratas te syāt kuta eva parābhavaḥ 9.47

vartyaṃ vyavahartavyam. atrobhayavidhe 'pi vicāre phalam āha: **itthaṃ** iti. **vicarato** viśeṣeṇa carataḥ · vicāraṃ kurvataś ca. **kuta** itihāmutrāpi.

9.45a yade J₃ J₄ schol.] yathe J₁ 9.47b śucyaśucyādi- J₁ J₄] śuciśucyādi J₃

⁵⁵Vgl. Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 11.5*2, dort b: *sādhvī bhāryā sutaḥ śiṣuḥ*, d: *bhartavyā manur abravīt*. Für die Zuschreibung zu Bhṛgu vgl. OLIVELLE 2005, S. 18f. ⁵⁶Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 4.186. ⁵⁷9.46d.

atrāpy upalakṣaṇayati: **yadeti**.

yadā cātibalī kāmavikāro ’pi samāpatet

tasyām mohāndhyavelāyām smāryo dharmo ’sya hānaye

9.48

atibalitvaṃ ca **kāmasya** jātibhramśādidoṣānapekṣaṇāt. ata eva bhagavatāpi mukhyānarthagaṇane prathamam asyaivopādānaṃ kṛtam:

trividhaṃ narakasyedaṃ dvāraṃ nāśanam ātmanaḥ

*kāmaḥ krodhas tathā lobhas tasmād etat trayam tyajet*⁵⁸ iti.

na cātrābhilāṣamātraṃ kāmāpadena vivakṣitam iti bhramitavyam. lobha ity anena tasya gatārthatvāt. **dharmo** iti dharmarakṣakaṃ dharmavākyam. tathā ca:

atipātakinas tv ete praviṣeyur hutāśanam

*na hy anyā niṣkṛtis teṣāṃ vidyate hi kathamcaneti*⁵⁹

kāmabale cātipātākārjanaṃ prāg eva vivṛtam.

dharmasmarāṇe phalam āha: **tatheti**.

tathehāmutra pūrvasvāvarasaukhyam trikālajam

kīrtiś ca vipulākālpaṃ hrepayec candramaṇḍalam

9.49

ihāpi saukhyam **paratrāpi** saukhyam. **purveṣāṃ** pitāmahānām saukhyam. **svasyātmanaś** ca saukhyam. **avarāṇām** saṃtatijātānām ca saukhyam iti. **ākālpam** iti cchedaḥ.

atropāyam āha: **yadaiveti**.

yadaiva sarvathā kāmo balī śīghraṃ tadaiva hi

hṛṣīkaṇḍāṃ sāmukhyāt pratyāniya mano jaya

9.50

hṛṣīkāṇi · indriyāṇy eva manaso **valgāś** vasyeva gamanāgamanapratyāvartanasthāpanarajjus tām viṣayasāmukhyāt **pratyāvartya** **mano jaya** svavaśe sthāpayeti.

yathā māhātmyavastyanto ’saucapaṅkapradūṣitaḥ

klinnaś ca na bhaved dūre tathā sthāpaya yatnataḥ

9.51

yatheti. **māhātmyasya** sarvato doṣācchādakatvād vāsanāropas tasya **vastayaḥ** paryanta-bhāgarūpā daśas **tadantaḥ** · **dūre tathā** manaḥ **sthāpayeti** saṃbandhaḥ.

atra sarvatra mūlasāadhanam āha: **tad etad** iti.

tad etad vidhisāstrājñānallaṅghanavidhānataḥ

⁵⁸Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 16.21.

⁵⁹Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 34.2.

vartanā yadi te samyak prasīdati na cānyathā

9.52

yadi tava vidhiśāstracodanām anullaṅghya vihitakarmanā vartanā tadā tad etad iti hṛṣīkapratyāvartanamanojayādi **samyag** anāyāsena **prasīdati** prasannaṃ sadvaśībhavati. **nānyatheti** tadullaṅghanena vartanāyām.

5 *na cānyatheti*⁶⁰ vivṛṇoti: **yadāpi ceti**.

yadāpi cāṇumātreṇa laṅghane 'syāḥ svabuddhitaḥ**vartanā tad anarthaṃ syād ākalpaṃ iti niścina**

9.53

aṇumātreṇa leśamātreṇa. **svabuddhita** ity ajñānakṛte prāyaścittānutāpādinā doṣalāghavāt. **ākalpaṃ** pralayaṃ tāvat.

10 *nanu svabuddhita*⁶¹ iti sādhyavikalo 'yaṃ hetur niścayasya samānaphalatvād asya niścayābhāsatvān naivam ity āha: **sarvajña** iti dvayena.

sarvajñaḥ sarvakartā ca sarvaśaktir maheśvaraḥ**tanniścayo yad vihitam sarvathārthaprasādhakam**

9.54

sarvajña ityādiviśeṣaṇāni niścayasyāvyabhicārārtham. **tasya** yo **niścayas** trikālavyabhicārī tad eva **vihitam** iti kathyate. ta eva tat **sarvathārthaprasādhakam**.

15

āpātaniścayaḥ so 'yaṃ yat svabuddhyāvinīścayaḥ**niścayābhāsatas tasmād anarthaḥ syāt pade pade**

9.55

āpāto 'vicārāvasthā tatraiva **niścayaḥ** · yo 'yaṃ **svabuddhyā** · asarvajñāsarvakartra-sarvaśaktyanīśvaraniścayaḥ. tasmāt sa niścayābhāsaḥ paramārthato '**niścayo** niścayavad
20 **ābhāsamānaḥ** pāryantikaphalakakṣyārahitaḥ. **tasmāt** tadāśrayeṇa **pade pade** 'narthasaṃpattir
iti na samānaphalatvam anayor iti kutaḥ sādhyavikalatā svabuddhita iti hetoḥ.

ittham ekam upalakṣaṇīkṛtyānyānarthebhyo 'pi virantavyam ity āha: **yānīti**.

yāni cānyāni loke 'smin vyasanāni subuddhibhiḥ**kathitāni sadā teṣu dṛgrodhaḥ paramaṃ dhanam**

9.56

25 **vyasanānīti** madyādyavyasanāni. **teṣu** ca vyasaneṣu **dṛgrodhaḥ** · darśanamātreṇāpi tad-
apekṣādūrikaraṇaṃ tannivartakaṃ paramasāadhanam iti **paramaṃ dhanam** ity uktam.

phalitam āha: **itīti**.

18 kartr J₄] kartṛ J₃^{p.c.} 20 pāryantika J₄] pāyantika J₃ 21 iti J₄] ati J₃ 9.56a yāni cānyāni J₃ J₄]
yāny anyāni ca J₁

Anm. zu 9 tāvat: Lies: *yāvat?*

⁶⁰9.52d. ⁶¹9.53b.

**iti yaḥ ko’pi saṃśuddho manovākkāyakarmabhiḥ
tanmukhe mantrasannītikavāṭodghāṭanam bhavet** 9.57

manovākkāyakarmabhiḥ saṃśuddha iti bāhyāntaraśaucasaṃskṛtaḥ. **kavāṭo** nirodha-
paṭṭaḥ. tanmukhān mantrasannītayo ’nargalāḥ prasaraṇtīty arthaḥ.

5 tatphalam āha: **sadotsavīti**.

**sadotsavī jayī nityaṃ prasannaḥṛdayaḥ sadā
sa mānyatām avāpyeḥa paratra sukham āpnuyāt** 9.58

sa iha loke mānanīyatām avāpya paratra lokānantiyasukham āpnuyāt.

**sarvasādhāraṇatve ’sya karmaṇaḥ saty apīdṛṣe
viśeṣeṇātra rājāno ’dhikārapadabhāgināḥ** 9.59

atra viśeṣato rājñām bhara ity āha: **īdṛṣe** · iti · ihāmutra saukhyahetutvāt.

viśeṣe hetum āha: **so ’śeṣa** iti.

**so ’śeṣādhikṛto rājā yadīdṛkṣīlabhājanam
durnayādy aśubhaṃ tasya rājyasīmno ’pagacchati** 9.60

15 **rājyasīmnas** tadadhikāraparyantam.

**yatrāsau nṛpatiś cāpi vaset tatra kadācana
na bālastryādidurnāmaśravaṇaṃ jāyate manāk** 9.61

yatreti. ayam arthaḥ: prāyeṇa hi loke ’buddhimatām aparādhānusāreṇa daṇḍārhatvam
iti. daṇḍaprāptau daṇḍalāghavārthaṃ bālastryādi nāma vyapadiśanti: bālenāpacaritaṃ
20 striyāpacaritaṃ iti. etādṛṣe ca rājñi kasyāpi tadanācaraṇād **bālādidurnāmaśravaṇaṃ manāg**
api na **jāyate** · iti.

**na rāṣṭre tasya jāyeta kolāhalakathā kvacit
akālamaraṇaṃ nāsti vaidhavyaṃ naiva jāyate** 9.62

akālamaraṇaṃ iti · āstām Mānavīyāpannirāsaḥ. daivy āpad api na tatra prabhavatīti bhāvaḥ.
25 **vaidhavyaṃ** iti yayā rityā nyūnādhikyavayomānena vivāhaḥ saṃpannas tayaiva rityā na
pūrvam bhartṛmaraṇaṃ iti śaucasya mahāprabhāvatvasūcanārtham.

**kāle kāle ca varṣanti jaladā amṛtaṃ śubham
netayas tasya jāyante mahotpātā na caiva hi** 9.63

3 bāhyāntara J₄] bāhyantara J₃ 9.58c sa mānyatām J₃ J₄ schol.] sāmānyatām J₁

amṛtam jalam. tad eva śubhatvād amṛtasamānam ity **amṛtam** iti śleṣaḥ.

*ativṛṣṭir anāvṛṣṭir mūṣakāḥ śalabhāḥ śukāḥ
atyāsannās ca rājānaḥ ṣaḍ etā itayaḥ smṛtā⁶² itītayaḥ.*

mahotpātā daṇḍolkādyāḥ.

- 5 **na tatra jāyate jātu dāṃpatyor bhedapīḍanam
sasyāni vṛddhim āyānti samantāt kuśalaṃ nṛṇām** 9.64

**mahābhūtāni śuddhāni viyad vimalabhāskaram
nāgāḥ śāntaviṣā dāntā ye kecij jalayonayaḥ** 9.65

- 10 **mahābhūtāni** prṭhivyaptejovāyavākāśākhyāni. **viyad** iti punaruktir bhāskarasyaiva
vimalatvakathanārtham. **nāgā** iti sarpāḥ. **jalayonayo** jalasūkarādyāḥ.

**āraṇyāni ca sattvāni tyaktavairāṇi sarvathā
kuto buddhimatām vairāṃ rāṣṭre ’smin syāt surājake** 9.66

āraṇyāni sattvāni duṣṭaprāṇinaḥ siṃhādyāḥ. atraiva daṇḍāpūpikāṃ⁶³ sūcayati: **kuta** iti. a-
buddhimatām vairāśāntau kaiva kathā **buddhimatām** iti.

- 15 upadravaśāntiṃ samuccinoti: **ittham** iti.

**ittham ādhyātmikāḥ kṣobhās tathā ye cādhibhautikāḥ
adhidaivikaṣaṃjñās ca niśśeṣāḥ syur asaṃśayāt** 9.67

- 20 **tatrādhyātmikāḥ** śārīramānasabhedena dvividhāḥ. tatra śārīrā vātapittasleṣmavaīṣamya-
nimittāḥ · mānasāḥ kāmakrodhalobhamohersyāviṣāḍaviśeṣādarśananimittāḥ. **ādhibhautikā**
manuṣyapaśuṃrgapakṣisarīṣpsthāvaranimittāḥ. **ādhipaivikā** yakṣarākṣasavināyaka-
grahādyāveśanimittāḥ.

**sarve varṇāḥ svadharmasthās tathā ca caturāśramāḥ
sthitiḥ kārtaṃyugī sarvā jāyate nātra saṃśayaḥ** 9.68

kārtaṃyugī satyayugasambandhinī sarvathā dharmācaraanāt.

- 25 atraiva rājñāḥ śaucasthityā sarvasvāsthyasambhavāc citrīyamāṇo rājaprabhāvam upanyasyati:
aho iti.

aho jagati karmaṇām phalam agaṇyam atyadbhutam

9 tejo em.] tojo J₃ J₄ 9.67a kṣobhās J₃ J₄] pīḍās J₁ 9.67b ye cādhi J₃ J₄] yā ādhi J₁ 9.67c saṃjñās
J₃ J₄] nāmnyās J₁ 25 svāsthya J₄] svāstha J₃

⁶²Vgl. APTE sub *iti*. ⁶³Vgl. JACOB 1907, S. 29f.

**yad eṣa sakalaiḥ samo ’pi karaṇaiś ca netrādibhiḥ
samastam api maṇḍalaṃ bhuva inañ praśāsty ājñayā
prajāś ca paramādarāt suravad enam arcanti ca**

9.69

jagatīti karmādhikārimanuṣyalokapraśaṃsārtham. **yad** iti karmamāhātmyanivedane. **eṣa** iti rājā. **sama** iti sarvamanuṣyasamānākṛtiḥ. **bhuvo maṇḍalam** iti samānakaraṇākṛtīn manuṣyāṃl lakṣayati. **ājñayeti** hitāhitānapekṣavānāmātrena na kevalam ājñāvaśavartinya eva yāvad āntarapremṇā daivam **ivainam arcanti** arcayanti. anityaṇijantatvāc curādīnām **arcantīti** prayogaḥ sādhu eva.

na caitac citraṃ yac chaucaśuddhe rājñi prajāḥ svadharmaniratā ity āha: **adhiṣṭhātari**ti.

**adhiṣṭātary asmin sukr̥tabharite śāntamanasi
sthite kiṃ vāścaryaṃ sukr̥taniratā yaj janapadāḥ
sthite citte svasthe paramavimalāhlādabharite
na bāhyāntaḥ khālī prakṛtitaralā jātu calati**

9.70

asminn iti rājñi **sukr̥tabharite** puṇyapūtamūrtau tatphalaṃ **śāntamanasī**ti. atraiva prakṛta-samarthanārtham arthāntaranyāsaḥ: **sthita** iti. citte sarvendriyādhiṣṭhātari svāsthyam āha: **parameti**. **paramavimalāhlādo** bāhyānandaḥ. **bāhyantar indriyāvalī svabhāvacalāpi manasi svasthe na calatīti**. atra cāntarindriyāṇi buddhyahamkṛtitaratkāryajātataadadhiṣṭhātṛ-vargātmakāni.

atra hetum āha: **nūnam** iti.

**nūnaṃ caiśa vibhuś carācaragurur nābhir nibaddhā dṛḍhā
karmasyandanavāhanasthapatinā śrīBrahmaṇā sādaram
yasmin sarvata eva nemaya ivāsaktāḥ prajā no manāk
sīmāṃ svām vyatilaṅghya yānti vipado dūre syur āho yataḥ**

9.71

eṣa iti rājā **vibhur** vibhavanaśilāś **carācaragurus** tadājñākāritvāt. **karmaivādhāratvāt syandanam** tasya **vāhanam** avicchinnapravāheṇa cālanam tatra **sthapatinā brahmaṇā dṛḍhā nābhir** madhyavāstusthāniyaḥ sarvadārdhyahetuḥ kṛtaḥ. **yasmin** rājanābhau **sarvataḥ** puraḥ paścāt pṛṣṭhataś **cāsaktā** lagnā **nemaya eva prajā manāg** īśad api **svām sīmāṃ vyatilaṅghya na yānti** svasvaṃ niyatācaraṇam eva pālayanti. yan nābhiniyamanābhāve ’tha nābheḥ śaithilye doṣam āha: **vipada** iti. **yato** yasmāt sīmālaṅghanād **āho** śighraṃ **vipadaḥ syur** iti.

9.69b netrā J₁ J₃^{p.c.}] naitrā J₃^{a.c.} J₄ **9.70c** citte svasthe J₃ J₄] svasthe citte J₁ **9.70d** khālī J₃ J₄] svālī J₁ **9.71b** karmasyandanavāhana J₃ J₄] trailokyālayanirmīti J₁ 25 patinā J₄] patinām J₃

Anm. zu 9.69, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 9.70, Metrum:** Śikharīṇī. **Anm. zu 9.71, Metrum:** Śārdūlavikṛḍita.

yataḥ sarvā sthitir iyaṃ rājādhinā tatsthitīś ca śaucādhinā tata idaṃ dhyeyam ity āha: **tasmād** iti.

**tasmāt saṃdhārya cittam nikhilajanahitāśaṃsinā pārthivena
rakṣyaṃ sarvātmanedaṃ bahir abahir atho śaucasarvasvasāram
5 samyag yasmiṃś ca gupte prasarati paritaḥ sadyaśovaijayantī
śuddhā varṇāśramāṇāṃ nirayaniyamanī puṇyavīthīva ramyā 9.72**

saṃdhārya dhāraṇābhīraś vāśaṃ ānīya. yathā rājñā sarvasvaṃ pālyate tathedaṃ api pālyam iti **sarvasvanirūpaṇam**. **yasmiṃś** śaucasarvasve **gupte** rahasyena pālīte. **nirayo** narakāḥ. **puṇya-**
vīthī puṇyamārgaḥ. atha vā puṇyasya vīthī **puṇyavīthī** Gaṇḍety arthaḥ.

**10 satyām śaucapatākāyām sarvataḥprasarattviṣi
jarīharṣṭi prajācittam katham tām nāśrayed budhaḥ 9.73**

satyām iti. yasyām **śaucapatākāyām** sarvatodaśadikṣa**prasarattviṣi** pravahamānaśobhāyām
satyām prajācittam vīkṣaṇamātreṇa tathācaraṇād **vātiśayena hr̥ṣyati** ·iti svaparopakāra-
karaṇād **budho** jñātā rājā **tām** śaucapatākām **katham nāśrayet**. tasmān maurkhyavilasitam
15 etat. yat svaparānarthāyaiva tadanāśrayaṇam iti.

harṣam eva vivṛṇoti: **svasvavarṇeti**.

**svasvavarṇāśramācārārītir askhalitā yataḥ
śośubhīti katham dhīras tatropেকṣām samāśrayet 9.74**

askhalitā ·ihāmutra sadgatidāyini· **atiśayena śobhate**. **tatra katham dhīraḥ**
20 pūrvāparānusaṃdhānamatir **upekṣām samāśrayet**. bhṛṣam śobhate ·ity atra yañ. neti
bhāṣye tu vīpsāyām yañ iti bodhyam.

anyac ca: **ime** ·iti.

**ime ca duṣṭā akṣāśvās tyaktasaṃdūṣitakriyāḥ
svasvāmīrakṣaṇāyaiva vrajanty uttamamārgataḥ 9.75**

25 akṣāṇīndriyāṇi tāny eva vartanīvāhakatvād aśvāḥ pūrvam asaṃskṛtatvād **duṣṭā** iti
vyapadeśyatām gatā idānīm dhīraiḥ śaucaśikṣāśodhitās **tyaktasaṃdūṣitakriyāḥ** santo
'nārthaśvabhṛāṇi viḥāy**ottamamārgataḥ** śiṣṭācaritoccapadaprāpakamārgataḥ **svasvāmī** jīvo
'śvārohaś ca tasya **rakṣaṇāya** nirayādibhyo 'nārthaśvabhṛebhyaś ca.

paramārthaphalam āha: **antarātmeti**.

1 dhyeyam J₄] dhyeyam J₃ **9.72c** -yaśo J₁ J₄] yaśau J₃ **9.72d** -vīthī em. schol.] vethī J₁ J₃ J₄

Anm. zu 9.72, Metrum: Sragdharā. Das erste Strophenviertel ist durch die Kürze der letzten Silbe fehlerhaft.

**antarātmāpy asau sādhu yat saṃskārapariṣkṛtaḥ
sāmnidhyam yāti tasyāho yatra nāsti kṛtākṛtam**

9.76

sādhu yathā syāt tathā **yat saṃskāreṇa** śaucaśobhayā **pariṣkṛta** bhūṣitaḥ. **tasyeti** viśeṣaṇena viśadayati: **yatre**ti. tataś ceśvarasāmnidhyam ity arthaḥ.

- 5 iti śikhābandhaḥ. adhunā śekharabandhe racaniye 'sya śaucaratnasyātīva paramārghatvād bhūtaḥ kaścīd api na pātratābuddhim ārohatīti rājakumāra evāsau sukumāramatiḥ pātram ity āśīrdvāreṇavedayiṣyañ śikhām eva samāpayati: **aneneti**.

anena sadṛśī kācid gatir nāstiha bhūtale

sāram tat parameśasya yo 'sau vānmanasātigaḥ

9.77

- 10 **gatiḥ** sukhapanthāḥ. asādrśyam āha: **sāram** iti. asya śaucasya prathamānopānakalpatvāt sarva-sāadhanānām sārātvam iti bodhyam. sarvasāadhanānām parameśvara eva tātparyasamanvayāt **parameśasyety** uktam.

amutraiva rājakumāre śaucaśekharam saṃyojayitum prathamabandham racayati: **sa eṣa** iti.

sa eṣa paramāmṛtaṃ jagati sarvathā sarvadā

parārthaghaṭanodyato jayati yasya sarveśituḥ

anugrahalavāspadam sakalasampadāśvastabhūr

asau bhuvi virājate nṛpakumāra īdyaśayaḥ

9.78

- 15 **sarvathā** sarvaprakāraiḥ **sarvadā** satatam avicchinnapravāheṇa **parārthaghaṭanodyataḥ** svayam ānandapūrṇatvāvāptakāmatvādinā parārtham eva tattatsāadhanopadeśakāri **jayati** paramapremāspadatayā śaraṇam āśrayitum arhati. prāsaṅgikaṃ prakṛte yojayati: **yasyeti**. **sakalasampadām** aihikāmutrikasampadām **pratītibhūmiḥ**. anyat spaṣṭam.

kiyanmati ca gaṇyate sakalabhūdaravyāpakam

yaśo 'sya subhagākṛter vimalasattvadhīśālinah

yad etad akhilāṃ mahīm sakaraṇām samantād alaṃ

vibhāvya kurute bhramam śucigajākrame vajriṇaḥ

9.79

- 25 **kiyati** · alpā **matir** yatra. **sakalam** sādriparvatasamudram yad **bhuva udaram** madhyam tatra **vyāpakam**. **subhagā** śobhanā śobhanamāhātmyā ca. tatrākṛtyā bahiḥśarīram **sattvenāntaḥ**-śarīram ca. **sakaraṇām** sopakaraṇām kāryakaraṇobhaya rūpiṇīm **vibhāvya** pūryodriktam svargārūḍham sat tatra ca sarvaśuklikaraṇād apratyabhijñātatvāc **chvetagajārohaṇe** **Śakrasya bhramam karoti**.

9.79a ūdara J₃ J₄ schol.] ūdhara J₁ 9.79d vajriṇaḥ J₃ J₄] vajrinaḥ J₁

Anm. zu 9.78, Metrum: Pṛthvī. Anm. zu 9.79, Metrum: Pṛthvī.

ūrdhvordhvākramaṇena citrīyamāṇa āha: **aho** iti.

**aho citraṃ citraṃ bata bata mahac citraṃ amale
samantāt pūrṇe ’sminn udadhitanayā sāpi kamalā
priyaṃ meghaśyāmaṃ ruciranayanaṃ kuṇḍaladharaṃ
5 Hariṃ sādhvī śāntā purata upaviṣṭaṃ mṛgayate**

9.80

pūrvaśloke sarvasya sitatvāt sitavarṇāpratītiḥ. iha tu tathaiva kṣṇavarṇāpratītir iti. **mṛgayata** iti hastena svārayati.

**Brahmāsau bhuvanāvaliṃ svaracitāṃ pratyagrasaṃsthojjvalāṃ
draṣṭuṃ cotkamanā yadā smarati taccakrāṅgayānaṃ bahiḥ
10 niryātuṃ yaśasāsyā sarvasitimādeśe ’tha jāte hriyā
pratyāvṛttamanā vinudyati ca tām utkāṃ śrutīnāṃ japāt**

9.81

asāv iti. sarvaprāṇīśuklāśuklakarmavivecanacaturabuddhir api prāyeṇa hi svakṛtaṃ vastu sarvo ’pi paśyatīti **svaracitāṃ** iti viśeṣaṇam. anyac ca darśane hetur ity āha: **pratyagreti. pratyagrā** nūtanā **saṃsthā** racanā **tayojjvalāṃ**. Brahmaṇo hi yānavāhakāḥ śvetacchadāḥ
15 **svayānacihnabhūtā** iti **yaśaḥ** paṭalena **sarvavastūnāṃ sitimādeśe prāpte** ’jñātayānatvāt **pratyāvṛttamanās tām utkāṃ śrutīnāṃ jāpena** hrīṇaḥ san **vinudyati**. prāyeṇa hi hrītā anyavinodena kālam ativāhantīti.

ataś ca: **jayatīti**.

**jayati jayati vīraḥ ko’py asau ślāghyakīrtir
20 vikacakamalanetro dhīvilāsaikapātram
kalitavimalaśīlaḥ saṃpadāśvāsabhūmiḥ
paramamahitasattvo ’narghaśāṇo budhānām**

9.82

harṣasaṃbhramapravṛttyā **jayatīti** dvitvam. **vikacaḥ** sphuṭaḥ. **dhiyo vilāsāḥ** śauca-kṣamādyāḥ. **budhānām** paṇḍitānām **anarghaśāṇaḥ** parīkṣopalaḥ.

**jātena yena nitarāṃ samalaṃkrto ’sau
25 tāto mahopapadarājapadāñcitāhvaḥ
putreṇa Śakra iva tena Jayantanāmnā
Candreṇa vārdhir iva vā muditaḥ sa jīyāt**

9.83

jāteneti. mahacchabda upapadaṃ samīpe pūrvavarti ca padaṃ yasyāsau **rāja-padenāñcitāhvaḥ** pūjitābhidhānaḥ. mahārāja iti yāvat. **yena jātena putreṇa nitarāṃ**

Anm. zu 9.80, Metrum: Śikharinī. **Anm. zu 9.81, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 9.82, Metrum:** Mālinī. **Anm. zu 9.83, Metrum:** Vasantatilaka.

- samyag alamkṛtaḥ. ihāmutra putravadgaṇanām āropitaḥ. tathā **muditaḥ** · modam āpitaḥ. atropamā: **Śakra iveti vārdhir iva veti** ca vārdhir abdhīḥ. yathā devasṛṣṭau Jayanta-putreṇEndro ’lamkṛto muditaś ca yathā vā Varuṇasṛṣṭau Candraputreṇābhdhir alamkṛto muditaś ca tathānenāsau mahārājo ’lamkṛto muditaś ca manuṣyasṛṣṭāv iti. **sa jīyāt** · āyuhṣampatpunyādinotkarṣabhājanaṃ bhūyāt · iti.

**tasyāsyā sampadudayena samaṃ cirāya
dīrghāyur astu suṣamā ca sukīrtipūrā
ārogyabhāgyanicayo ’bhimatārthasiddhir
buddhiś ca dharmaniratā nikhilopakartrī**

9.84

- 10 **tasyeti. astv** iti · āśiṣi loṭ. **suṣamā** paramā śobhā. avicchinnappravahadrūpatvena **kīrteḥ pūratvam.** anyat spaṣṭam.

**buddhis tattvavivecinī tanur iyaṃ kalyā ciraṃjīvinī
vānī satyaparā dhṛtiḥ suvimalā kīrtiḥ prajāhlādinī
hr̥dy audāryakalāmālā ca kamalā bhaktir maheśārcane**

- 15 **kṣāntiḥ śāntir atho ratiś ca satataṃ śāstre ’sya samjāyatām** 9.85

buddhir iti. tad ity anāropitaṃ svarūpaṃ tasya bhāvas **tattvam.** **vivecanaṃ** pṛthakkaraṇam. **kalyā** nīrogā. *vārto nirāmayaḥ kalya*⁶⁴ iti kośāt. **audāryakalā** udāratāśaktiḥ. **kamalāyā a-malatvam** smṛtyabhraṃśaḥ. **kṣāntir** aparādhiṣu satyām api śaktau tadanāviṣkaraṇam. **śāntir** duṣṭakriyoparatīḥ. **ratiḥ** prītiḥ saktatā. **samjāyatām** ity āśiṣi loṭ.

- 20 itthaṃ prasaṅgāgataṃ nirvarṇyātha sākṣād evaṃ śaucaratnaśekharapātram atraivopanibadhnāti: **paro’kṣeti.**

**paro’kṣapratyakṣāmarakalanavṛttam yadanugaṃ
yad āyuhśrīkīrtidraviṇajayavṛddheḥ sukaraṇam
vibhūṣehāmutrāpy amalamanasāṃ yat sumanasāṃ
varīvṛttāc chaucam tad iha paramāhlādajanakam**

- 25 9.86

tat paramāhlādajanakam: paramāhlādo brahmānandaḥ. atha veva lokāpekṣayā pūrṇa-Lakṣmīsaṃskṛtānandajanakam **śaucam** etadākhyam ratnam ihāmutraiva rājakumāre ’tisāyena **vartatām.** kim tad ity āha: **paro’kṣāmarā** devalokasthitāḥ **pratyakṣāmarā** brāhmaṇā iti **yatkalanam** gaṇanā tadvṛttam. **yadanugaṃ** śaucānugam. śauca-

9.85b kīrtiḥ J₁ J₃] kīrti J₄ 9.85d kṣāntiḥ J₁ J₃] kṣānti J₄ 19 ratiḥ J₄] om. J₃

Anm. zu 9.84, Metrum: Vasantatilaka. Anm. zu 9.85, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 9.86, Metrum: Śikhariṇī.

⁶⁴ Amarakośa, Ed. SARDESAI 2,6.57c.

samāśrayeṇaiveha sucaritācaraṇena paratra devalokāptir iti **paro'kṣāmaravṛttam yad-anugam** tathā **pratyakṣāmarā** iti **yadvṛttam** tad api śaucasamāśrayeṇaivāśucim hi caṇḍālo 'yam iti dūrataḥ pariharanti. atha vā phalabhogena **paro'kṣāmarakalanavṛttam yadanugam** tatkarāṇam yatsamācaraṇena ca **pratyakṣāmarakalanavṛttam yadanugam. yac** ca śaucam
 5 **āyuhśrikīrtidraviṇajayavṛddheḥ sukaraṇam** sātīśayam kāraṇam. anenāyurādivṛddhiḥ supṛāpety arthaḥ. **yac** ca śaucam **nirmalamanasam sumanasam** paṇḍitānām **ihāmutrāpi vibhūṣā**. tādrśīyam vibhūṣā yā gacchantam anv eva gacchatīti vyatireko bāhyavibhūṣāyā asyā arthalabhyah. atha **vehāmutreti** pratyakṣaparo'kṣanirdeśaḥ. na kevalam pratyakṣam eveyam vibhūṣāpi tu saṃgopyamānāpiyam antarnigūdhāpi ceyam vibhūṣeti. āntaram api
 10 śaucasarvasvam rakṣaṇīyam ity uktam bhavati.

rājakumāra iti viṣaye viṣaya uktam ko 'sāv iti tannāmanirūpaṇam gauravāya gūḍhoktyā racayati *paro'kṣapriyā devā*⁶⁵ iti śrutiprāmāṇyena: **ratimukheti**.

ratimukhagatā kāndarpī dṛṇ na yāsti na vāpi yā
karaṇatalagā spārśī jñaptir navīśāśiraḥsthitā
 15 **Murariputanū ratnāgryā yā sthālī na ca mairavī**
jayatu nitarām Siṃhordhvākhyā visargabhṛtā tanūḥ 9.87 (1)

...

karaṇatalagā spārśī jñaptir na vīśāśiraḥsthitā

...

20 ... 9.87 (2)

(1) sā kāpi **tanūr** mūrtir **nitārām jayatām** sarvotkarṣeṇa vartatām. **yā** tanū **ratimukha-gatā: ratayo** 'trānandās tāsām **mukham** paramānandas tatra tadanubhavārtham **gateti**. atha ca **ratih** Kāmabhāryā tanmukhagateti prāptam. **kāndarpī dṛḡ** iti tām niṣedhati: **yā kāndarpī dṛṇ nāsti** · iti. **yā** ca tanūḥ **karaṇatalagā: karaṇāni** sādhanāni teṣām **taḥ** svarūpaṃ tatra
 25 **gacchatīti** sarvakaraṇasvarūpajñety arthaḥ. atha ca **karaṇānīndriyāni** teṣām **taḥ** adhara-bhāge viṣayabhāgas tatra **gateti** prāptam. **spārśī jñaptir** iti sparśā rūpādayo viṣayās teṣām iyaṃ **jñaptir** anubhavalakṣaṇā prameti tām niṣedhati: **spārśī jñaptir api yā** naivāstīti. tathā **yāsau** tanūr **navīśāśiraḥsthitā: navinaḥ** stotāro ye · **īśā** aiśvaryavanto rājānas teṣām **śiraḥsu sthitā**. atha ca **vīśāśiraḥsthitā: vīnām** pakṣiṇām **īśo** Garuḍas **tacchirasstheti** prāptam.
 30 **Murariputanūr** iti bhagavadViṣṇumūrtis tām niṣedhati: **neti**. sāpi yā nāstīty arthaḥ. tathā **yā** mūrtiḥ · **ratnāgryā: ratnair agryā** śreṣṭhābharitātha vā **ratnānām** madhye 'gryā śreṣṭhā

4 karaṇam em.] karaṇa J₃ J₄ 29 atha ca vīśāśiraḥsthitā J₄] om. J₃

Anm. zu 9.87, Metrum: Hariṇī.

⁶⁵Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 4,2,2: *paro'kṣapriyā iva hi devāḥ*.

prāptam. **mairavī sthalī**ti Merusthalī hi ratnabharitā. tām api niṣedhati: **na ceti**. tathā **siṃhordhvākhyā**: **Siṃhaśabdottaranāmātha** ca **siṃhena** siṃhaśabdenordhvoparivartini · **ākhyā ā** samantāt **khyah** prakāśo yasyāḥ. atha ca:

*siṃhaśārdūlanāgādyāḥ puṃsi śreṣṭhārthavācakā*⁶⁶

5 iti nāmānuśāsanāc chreṣṭhākhyā **visargeṇa** dānapuṇyena **bhṛtā**.

(2) itthaṃ **ratimukhagatā** ratiśabdamukhagatā ra · iti. **karaṇatalagā** karaṇaśabdatagalatā ṇa · iti. **vīśaśiraḥsthitā** vī · iti. **ratnāgryā** ratnaśabdāgrabhavā ra · iti. sāsau **siṃhottarapadā visargeṇa** ca bindudvayena **bhṛtā tanūr jayatu**. tathā ca sphuṭaṃ Raṇavīrasimhaḥ · jayatv iti.

10 **ity evam uktam amalāṃ parabodhahetur**
vākkāyacittamalamārjakam uttamāṅgam
yogasya śaucam iha yaḥ padam ādadhāti
tasyāmalā gatir amutra na caskhalīti

9.88

15 **ity evam** iti śikhāśekharasyāgrān mūlaparyantaṃ parāmr̥ṣati samuditaśobhāsiddhaye. **para-**
bodhahetur iti pāryantikaphalanirūpaṇam. **vākkāyacittamalamārjakam** iti · avāntaraphala-
nirūpaṇam. **yogasya** cittanīrodhākhyasyottamāṅgaṃ pradhānam aṅgam. **iha** śauce **yaḥ**
kaścit **padam** āsthābandhaṃ padamātraṃ cādadhāti **tasyāmutra** paraloke **gatir amalā**. śauce
padādhānāt kuto ‘malasaṃbhāvanā malābhāvād eva ca na skhaladgatitvam iti. na caskhalīti
nirvighnam asau paralokamārgam atikrāmatīty arthaḥ.

20 **iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ śaucaratnaṃ navamam 9.**

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ vivaraṇe Padasaṃketākhye navamī prabhā 9.

Anm. zu 9.88, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 9.88d caskhalīti:** Frequentiv von *skhal*, vgl. KIELHORN § 470. **Anm. zu 14 parāmr̥ṣati:** Synonym zu *parāmr̥ṣati* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ*.

⁶⁶ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,1.59cd, dort d: -*gocarāḥ*.

باب دهم «در آداب»

و آن صیانت نفس است از قول ناپسندیده و فعل ناستوده و خود را و مردم را در پایه حرمت نگاه داشتن و آبروی خود و دیگران ناریختن و حقیقت ادب آنست که در جمیع احوال متابعت حضرت رساله پناه صلی الله علیه و آله و سلم نماید که ادیب کامل اوست چه در مکتب خانه ادبنی ربی فاحسن تأدیبی کسی مانند او مؤدب و مهذب نشده و نخواهد شد.

(۱۰.۱)

ادب آموز از آن ادیب که او ادب از حضرت خدا آموخت
بر کسی خوان سبّی که در همه حال سبّی از لوح کبریا آموخت

ادب از همه کسی نیکو نماید خاصه از ملوک جهاندار و سلاطین بزرگوار چه هرگاه که ایشان بر جاده ادب استقامت ورزند، ملازمان ایشان را نیز رعایت ادب لازم باشد و بدین واسطه رعایا هم نتوانند که از طریق ادب انحراف ورزند، پس امور ملک منتظم گردد و مصالح اهل عالم بر وفق حکمت مهیا شود و فی المثنوی المعنوی: شعر:

(۱۰.۲)

از خدا خواهیم توفیق ادب بی ادب محروم گشت از فضل رب
از ادب پرنور گشتست این فلک وز ادب معصوم و پاک آمد ملک

و اکابر گفته اند بهترین سرمایه و خوشترین پیرایه مَر اولاد آدم را به تخصیص پادشاهان عالم را آدبست. و در اخبار آمده که سلطان مصر با پادشاه روم طرح مواصلت انداخت و دختر او را به پسر خود خطبه کرد او هم دختر خود را در عقد پسر وی آورد و به سبب این وصلت رُسل و رسایل از جانبین متواصل گشت و به اتفاق این دو صاحب دولت هر دو مملکت به یکدیگر آراستگی پذیرفت. در امور کلی و جزوی مراجعت به رأی یکدیگر نمودندی و بی مشورت و تدبیر در هیچ مهمی شروع نفرمودندی. روزی ملک مصر به قیصر روم پیغام فرستاد که پسران زبده حیات و عمده زندگانی اند، نام ما بعد از وفات جز به حیات ایشان باقی نمی ماند. شعر:

(۱۰.۳)

زنده است کسی که در دیارش ماند خلفی به یادگار

پس همت بر انتظام حال و فراغ بال ایشان مصروف باید داشت و عنان عنایت به صوب جمعیت و سعت معیشت ایشان معطوف باید ساخت و من جهت پسر خود چندین ذخیره و نفایس و برده و ستور و ضیاع و عقار مهیا کرده ام، از آن طرف رای جهان آرای آن حضرت در حسن اهتمام به حال پسر خود چه اقتضای فرموده اند؟ چون این پیغام به سَمع قیصر رسید، تبسمی فرمود. گفت: مال یار بی وفا و محبوب ناپایدارست ازو حسابی نباید گرفت و به متاع فانی دنیای دنی فریفته نباید شد. من پسر خود را به حلیه ادب بیاراسته ام و خزانه ای مکارم اخلاق برای او ذخیره نهاده ام. مال در معرض فنا و زوالست و ادب ایمن از تغیر و انتقال. چون این خبر به ملک رسید گفت راست می گوید اَلَا دَبْ خَيْرٌ مِنَ الدَّهَب. شعر:

(۱۰.۴)

ادب بهتر از گنج قارون بود فزون تر ز ملک فریدون بود
بزرگان نکردند پروای مال که اموال را هست رو در زوال
عنان سوی علم و ادب تاختند که نام نکو از ادب یافتند

om śrīGaṇeśāya namaḥ. atha *vinaya*¹ ity uddiṣṭaṃ ratnadvāraṃ lakṣaṇodāharaṇasopānena yathā sukhena praveśayogyam jāyate tathārabhate: **atheti**.

**atha paṅktyaṅkitam dvāraṃ śṛṇudhvam śravaṇādṛtāḥ
yatra praviśatām sarvasiddhir yāhlādakāraṇam**

10.1

- 5 **paṅktir** daśasaṃkhyā sā cāsāv aṅka iti **paṅktyaṅkaḥ**. sa saṃjāto yasyeti tārakādītṛvād itac.²
atha ca **paṅktyā** rājyākramāgatayā**ṅkitam** lakṣitam. **śravaṇādṛtā** iti saṃbodhanam. śravaṇa-
kautukitvam eva praveśe hetur iti sūcayati. **sarvasiddhir** iti bhāvisarvādhikārāśrayaṇena
sarveṣāṃ siddhir atha ca **sarvaśabdena** caturvargagrahaṇam. tathā ca sakāmākāmbhedena
10 dvidvidhasyāpy adhikāriṇo 'bhimatasiddhir ity āha: **yāhlādakāraṇam** iti. tatra sakāmasya
dharmārthakāmākhyā trayī siddhiḥ. akāmasya tu dharmamokṣākhyātha vā kevalamokṣākhyā
siddhir iti sustham.

*sarvasiddhir*³ iti sūcitam sarvādhikāram āha: **ābālam** iti.

**ābālam vṛddhaparyantaṃ praveśādhikṛtā narāḥ
ślāghyāṃ yānti sṛtiṃ yatra dvāḥ seyaṃ vinayābhidhā**

10.2

- 15 **bālān** abhivyāpya **vṛddhāntam** yatra dvāre **praveśādhikṛtāḥ** santas tatpreveśena
ślāghocitām sṛtiṃ saraṇiṃ **yānti** śobhanamārgena gacchanti. **seyaṃ dvā** dvāraṃ
vinayābhidhā vinayanāmnī.

saṃgatiṃ saṃsthāpya lakṣaṇam asyāha: **yad yad** iti.

**yad yat kāryam anaucitīm gamayati jñānakriyāvṛttitas
tasmād yoparatir dhiyā vimalayā prītyā sadā sarvathā
aucityena ca vartane ratir atho yā sarvathedāspadam
seyaṃ rītir udīritā munivarair nībhāra ity ākhyayā**

10.3 (1)

...

...

25 ...

seyaṃ rītir udīritā munivaraiḥ satpraśrayābhikhyayā

10.3 (2)

ante 10.1 śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J₁ 8 sarva J₄] om. J₃ 12 ā J₃] a J₄ **10.3a** kriyā J₃^{p.c.} J₄ m. c.]
om. J₁ **10.3(2)d** varaiḥ satpraśrayābhikhyayā em. schol.] varair nībhāra ity ākhyayā J₁ J₃ J₄

Anm. zu 10.3, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.

¹ 1.71d. ² Vgl. PĀṆINI 5,2.36: *tad asya saṃjātaṃ tārakādibhya itac.* ³ 10.1cd.

jñānakriyāvṛttitaḥ · dvandvāntagatyā **vṛttiś**abdasyobhayatrānvayaḥ. tataś ca jñānavṛttitaḥ kriyāvṛttitaś ceti phalitam. ādyāditvāt⁴ tṛtīyārthe tasiḥ⁵. itthaṃ jñānendriyavṛtityā karmendriyavṛtityā ca **yad yat kāryam. kāryam** iti kriyāsāmānyavācitvāt karoter jñānakāryaṃ kriyākāryaṃ ca nirvartyamānam **anauṇitīm** ayogyatām anarhatām **gamayati** grāmīṇatvaṃ
 5 bodhayati maurkhyavilasitaṃ vā sphuṭayati. **tasmāt prītyā** premṇā na tu balāt **sadā** sarva-
 prakāreṇa **yā vimalayā dhiyoparatīḥ seyaṃ rītiḥ** sadācaritaḥ pracāro **munivarair nībhāra**
ity ākhyayā vinaya iti nāmnoḍīritā. asāv eva vinaya ity arthaḥ. itthaṃ vyatirekeṇa
 lakṣaṇe sphuṭe 'pi mā · abhāvātmakam evāsyā lakṣaṇam iti kaścic chaṅkīti bhāvamukhenāpi
 lakṣaṇam āha: **aucityeneti. aucityaṃ** yogyatā sadācārapālanam arhattamatā tayā **vartane**
 10 vyavahārodvahane **yā ratiḥ** premā sā vinaya iti. pratyakṣo 'yaṃ vinaya ity arthaḥ. kim anena
 bhārenety atra hetuviśeṣaṇam āha: **sarvatheti. idāspadam** stutisthānam vinayācaraṇena hy
 anena sarvathā stutilābha iti bhāvaḥ.

(1) **nībhāra** iti **nyakṣaṃ** kārtsnyena **bhriyata** iti niruktyā **nibhṛtavinītaprasṛitāḥ samā**⁶ iti
 samketitatvāc ca ghañi · upasargadīrghe ca rūpam. (2) yadi tu kūpamaṇḍukanirbandhanyāyena⁷
 15 purāṇāprayoge 'prayuktadoṣaduṣṭatvam ity āgrahas tadā **satpraśrayābhikhyayeti** pāṭhyam.

*sarvatheḍāspadam*⁸ iti vivṛṇoti: **aho** iti.

aho dhīrā buddhyā vimṛśatatarāṃ rītim amalām

yadaucityād vṛttiḥ svaparaviṣayā sādhuḥphaladā

yadāśrityā puṃsām upanamati saṃpatpravaṇatā

20 **ka evainaṃ dhīmāñ śrayati vinayaṃ no svahitakṛt**

10.4

aho ity āścaryapūrvam saṃmukhīkaraṇe. **rītim amalām** śodhikāṃ vinayākhyām. **yad-**
aucityād vinayāśrayaṇāt **svaparaviṣayā vṛttir** vyavahāravartanī **sādhuḥphaladā** svasmin
 vinayāśrayaṇam svam api sādhuḥphalena yunakti param apīty **aho** ity uktiḥ. **yadāśrityeti** sva-
 paraviṣayasādhuḥphalāśrayeṇa. **saṃpado** hi paraśaṅkā randhraṃ tadabhāve kutas tad iti. atra
 25 dārḍhyāyārthāntaranyāsaḥ: **ka eveti**.

phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmāt sarvendriyaśamakarī vṛttir asyānurūpam

saṃpatkīrtyujjvalajayakaram sādhanam sādhuḥgītam

15 pāṭhyam J₃] pāvyam J₄ 23 apī J₃] apī J₄ 24 saṃpado J₃] saṃpadau J₄ randhraṃ J₄] nandham J₃

Anm. zu 10.4, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 10.4c -āśrityā:** Als Instrumental vom nicht lexikalisiertem *ā-śriti* aufzufassen.

⁴Vgl. Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN Vārttika 1 sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 5.4.44: *tasiprakaraṇa ādyādibhya upasaṃkhyānam*. ⁵Vgl. PĀṆINI 5.4.46: *atigrahāvvyathanakṣeṣeṣv akartari tṛtīyāyāḥ*. ⁶Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,1.25ab. ⁷Vgl. JACOB 1907, S 19f. ⁸10.3c.

**samyakchānte viṣayipaṭale nāsty asau kāpi siddhir
yā śāntānām karatalam alaṃ yāti necchāta eva**

10.5

asya vinayasya **sarvendriyāṇām śāntavṛttir anurūpaṃ** yogyaṃ **sādhanaṃ sādhubhir
gītam**. yāvad dhīndriyavṛttir analpaduṣṭakriyām anusarati tāvat kuto vinayalābha iti bhāvaḥ.
5 tac ca **sādhanaṃ saṃpatkīrtibhyām ujvala** yo 'sau **jayas tatkaram**. atra cendriyaśāntiḥ
vinayalābhas tena ca saṃpatkīrtisamṛddhā jayaLakṣmī avāpyate · iti. atrārthāntaranyāsaḥ:
samyag iti. **viṣaya**ṇa indriyāṇi teṣāṃ **paṭale** varge tasmimś ca **samyakchānte śāntacittānām
sā kāpi siddhir nāsti yecchānantaram** eva taddhastam **nāyātīti**.

**tasmāt tathā vartitavyaṃ sudhībhir yena sā kriyā
na hīyate yathā hāsyapātratā gamyate punaḥ**

10.6

tasmād iti. **sā kriyeti** vinayābhidhānā śikṣā **na hīyate** dinād dinaṃ vṛddhibhāginy evety
arthaḥ. hānāv anartham āha: **yatheti**. vinayahānyā hi lāghavena **punaḥ** punar **hāsyapātratā
gamyate**.

etatpālāne guṇān āha: **sarvatheti**.

**sarvathā lokaśobheyam svaparonmānaśālītā
anyo'nyam uccamāne hi nānartho jātu sambhavet**

10.7

svaviṣayaparamānaśālītā paraviṣayasvamānaśālītā ca. **sarvathā lokaśobheti** vinaya-
pālanaphalam. etad eva draḍhayati: **anyo'nyam** iti.

uktam eva vivṛṇoti: **vinaya** iti.

**vinaye svātmanātte hi taṃ rakṣanti pare yataḥ
tathā cānyo'nyamānena śobhā ślāghāpadaṃ nṛṇām**

10.8

svātmanā svakartṛke paraviṣaye · **atte** · iti grhīte. **taṃ** vinayam.

**aho vinayamāhātmyaṃ yadācaraṇato nṛṇām
na hīyate sadā ślāghyā śobhā svaparagocarā**

10.9

aho iti. dṛṣṭam hi loke yasyaiva sādhanaṃ tasyaiva phalāptiḥ. atra tu vinayarakṣaṇād eka-
viṣayād api **śobhā svaparagocarātaḥ ślāghyā** · ity. **aho** ity āścaryanivedane.

athedānīm yat kiṃcil loke vibhūtirūpaṃ gaṇyate tad eṣa evety vinayāropah: **seyam** ityādibhiḥ.

10.5b sādhanaṃ J₃ J₄] sādhanā J₁ **10.5c** chānte J₁] śānte J₄, krānte J₃ **10.5c** viṣayi J₁ J₄ schol.]
viṣaya J₃ **10.5c** nāsty asau J₁ J₄] nāstisau J₃ **5** śāntiḥ J₃] śāntiḥ J₄ **6** samṛddhā J₄] samṛddhām
J₃

Anm. zu 10.5, Metrum: Mandākrāntā.

**seyam śobhāsyā paramaṃ sāraṃ munibhir ucyate
yatsamāśrayaṇān Merusāro laṅghyo na kasyacit** **10.10**

seyam vinayalakṣaṇā śobhāsyā vinetur **munibhiḥ paramaṃ sāraṃ ucyate. sārātvaṃ** sarvathālaṅghyatvam. **yatsamāśrayaṇād** vinayalakṣaṇasārasamāśrayaṇān **Meruvat sāraṃ** 5 **yasyeti. yathā Merur na kasyacid** devair vinā **laṅghyas** tathāyam apīty arthaḥ.

**seyam śobhāsyā paramaṃ gauravaṃ munisaṃmatam
yatsamāśrayaṇāt pṛthvīguruś cālyah katham bhavet** **10.11**

gauravaṃ mānaśālītā bhāravattvaṃ ca. śleṣavaśād āha: **pṛthvīgurur** iti. *ādyapatanāsamavāyī-*
*kāraṇaṃ gurutvam*⁹ iti naiyāyikāḥ.

10 **seyam śobhāsyā paramaṃ gāmbhīryaṃ dhīrasaṃmatam
yatsamāśrayaṇād abdhigambhīro dustaro 'khilaiḥ** **10.12**

gāmbhīryaṃ duravagāhatvam. **dustaro** 'nabhijñātāśayaḥ.

**seyam śobhā śikhā nṛṇāṃ śikhino yatsamāśrayāt
bhasmīkurvanti jhaṭiti doṣaśaṣpaugham uddhatāḥ** **10.13**

15 **śikhā** ratnamukuṭoparivartinī bakapattrasamputikā agnijvālā. **yatsamāśrayeṇa śikhinaḥ** śikhāvanto vahnayaś ca. **uddhatatvam** ājñākāritvam tadvatam ca doṣanirākaraṇam ucitam eva.

**seyam śobhā raviprabhā yatsamāśrayaṇād budhāḥ
gāḍhāndhakāravruḍitāṃ jagatīm proddharanty alam** **10.14**

20 **budhāḥ** paṇḍitā ravayaś ca. **gāḍhāndhakāraṃ** tamo mohākhyam tatra **vruḍitāṃ jagatīm** iti tatsthalokopalakṣaṇam.

**seyam śobhā prabhābjasya yatsamāśrayaṇād budhaiḥ
samantād amṛtāsiktā dharitrī kriyatetarām** **10.15**

abjaś candraḥ. **amṛtāsiktā** sarvabījapīyūśāsiktā.

25 **atha veyam śubhā kācid āyatir vimalā nṛṇāṃ**

10.10a āsyā J₁ J₄ schol.] āsi J₃ **10.10c** yat J₁ J₃ m. c.] yayat rep. J₄ **10.10d** sāro laṅghyo J₃ J₄] sārāś cālyo J₁ 4 laṅghyatvam J₄] laṅghyamtvaṃ J₃ 5 laṅghyas em.] na laṅghyas J₃ J₄ 8 vaśād J₄] daśād J₃ **10.12b** gāmbhīryaṃ J₄] gāmbhīrya J₃ **10.15d** tarām J₃ J₄] kṣaṇāt J₁

Anm. zu 10.14, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [v]i-pr[a] als kurze Silbe.

⁹ Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 30.

yadāśrayeṇa sukhino bhavantīha paratra ca

10.16

āyatir uttarah kālah. āyatau hi sukhenaihi kavyavahāravartanāt paratrāpy ānanyam.

seyam khanir aśeṣāṇām sadguṇānām garīyasī

yadāśrayeṇa nikhilā guṇāḥ svayam upāgatāḥ

10.17

- 5 **khanir** ākara utpattisthānam cānaśvaram. **garīyasī** bhayādirāhityena. **svayam upāgatā** nirāyāsam upanatā iti garīyastvam evātrāpi hetuḥ.

saṃkṣipati: tasyeti.

tasyāsyānekadhātve 'pi sāraṃ cedam vinetṛbhiḥ

varṇyate yadvilagneyam śobhate vinayāvalī

10.18

- 10 **tasyāsyā** sāravāropam ārabhya śikhāropaparyantam upalakṣaṇatayāropāṇām **anekadhātve 'pi vinetṛbhir idam** bhāvi **sāraṃ varṇyate**. **yatra** sāravastuni **vilagneyam vinayāvalī** sāravāropādinānekavidhā sūtre maṇinikarā iva **śobhate**.

tad eva sārasūtram vitanoti: **yo 'sāv** iti.

yo 'sāv acintyamahimā paramāmṛtātmā

tannighnatā svayam anukṣaṇam ādṛtā yat

tasmin prasanna udiyāt svayam eva kāpi

lokottarā jagati puṣkalatā budhānām

10.19

- tannighnatā** tadadhīnateti. **yat** tat sāraṃ iti śeṣaḥ. **nighnatā** viśeṣaṇam **svayam anukṣaṇam ādṛteti** **svayam** āntarapremṇā **anukṣaṇam** avicchinna-yogapravāheṇa.
- 20 **tasyeti** vidheyasyānuvādākāṅkṣām āpūrayati: **yo 'sāv** iti. **acintyamahimā** mano'gocaraḥ **paramāmṛtātmā** paramānandasvarūpaḥ parameśvara ity arthaḥ. **anukṣaṇam** tadādaraṇa-phalam āha: **tasmin prasanna** iti. **prasanne** vibhūtisphāreṇa sāksātkṛte 'ham asmīti pratyabhijñāte. **jagati kāpi lokottarā puṣkalatā** śreṣṭhatā **budhānām udiyāt** ·iti paramo 'yam vinaya ity arthaḥ. **ayam** bhāvaḥ: **tannighnatā** nāma sthūlasūkṣmaparabhedena tridhāpi
- 25 **tadvihita** niśiddhacodanānuṣṭhānam yena tadājñāpālanāt tatprasannatā yathā lokottarateti.

uktam arthaṃ vivṛṇoti: **tathā hīti**.

tathā hi paramāmṛtaṃ ya iha citsvarūpo vibhur

yadīkṣaṇabharollasatsphuraṇamātram etaj jagat

sa eṣa parameśvaro niyatiśaktim ābhāsayan

10.19a 'sāv acintya J₁ J₃ schol.] sāvicitnya J₄

Anm. zu 10.19, Metrum: Vasantatilaka.

karoti vidhicodanā atha niṣedharūpā api**10.20**

yadikṣaṇeti sa *aikṣata bahu syāṃ prajāyeyeti*¹⁰ śruteḥ. **ullasad** iti *ekākī na ramāmy aham*¹¹ iti śruteḥ. **parameśvaraḥ** paramasvatantro 'bhede bhedanāt · bhedite punar abhedanāt. bhedasthairyam āha: **niyatīti. niyatīśaktir** avāntarakāryakāraṇabhāvaḥ · yena pūrṇātmanāpi
 5 bhāsate niyatātmanā ca. tataś ca niyatau sthāpitāyāṃ saty api sarvatra sarvajñasya sarva-
 śakteś ca parameśvarasya kartṛtve yat kiṃcid eva kutaścid utpadyate tad upapannam iti
niyatir ekatra pravartanālakṣaṇā. sā ca na tasmād bhinnāpi tu tadekalagnā tadicchāmayīti
śaktiśabdena vyapadeśaḥ. itthaṃ ca niyatau sthitāyāṃ vaicitryabhaṅgim āha: **karotīti**. a-
 niyate hi tattve na kācid api saṃkocayantraṇeti na tatra vidhiniṣedhakalpanāpi kācid iti
 10 niyatyanantaram tannirūpaṇam kṛtam. ayam bhāvaḥ: saṃkocāvabhāsanecchāyāṃ prathamam
 tāvan niyatir ullasati. tato 'pi saivocchūnā satī vidhiniṣedharūpeṇābhāti. svaprakāśatattve tu
 svātantryā paraparyāyecchaiveti parasūkṣmasthanirūpeṇa yat svātantryam icchāniyatividhi-
 niṣedharūpeṇa parisphurati tadādaraṇam vinaya ity ucyate.

tatra prathamam parasvarūpe yecchāśaktiḥ parasvarūpeṇābhāti tadādaraṇam yo 'sāv¹²
 15 ityādinoktā. adhunā parāparasvarūpe yā jñānaśaktirūpā niyatīti *tathā hīti*¹³ sūcitā tannirūpaṇa-
 pūrvam tadādaraṇam vinayatvenāha: **tatsambhūtir** iti.

tatsambhūtir asau ya eṣa vibhavasphāro mahāpūruṣaḥ
kleśādyair anīṣaṃ manāg api na vā sprṣṭaḥ svayambhūr vibhuḥ
sarvajñaḥ sakalārthado 'khilajagatkārī svatanthro 'malaḥ
sarveśāna iti prabhāti satatam tannighnatā praśrayaḥ

10.21

asau tatsambhūtir iti śeṣaḥ. **tasya** paramasūkṣmasya paramāhlādamayasya parameśvarasya
 parabrahmaṇaḥ **sambhūtiḥ** samyagbhavanam ucchūnatāsāv iti. ko 'sāv ity āha: **ya**
eṣa iti. vibhavanam **vibhavaḥ** · vyāpakākāreṇābhāsanam tasya **sphāraḥ**. prathamaspandaḥ
 puruṣākṛtīve trinetracaturbhujatvādinā svecchāvartitvān **mahāpūruṣaḥ**. ata evā**niṣaṃ** jagad-
 25 yogakṣemādaḥ sakto 'pi **manāg api kleśādyair asprṣṭaḥ** · yato 'sau **svayambhūr** na tu
 karmādhīnaḥ · **vibhur** anugrāhakaḥ. **sakalārthā** aihikāmuṣmikakāmāḥ. **prabhātīti** Vaikuṇṭha-
 Śivabhuvanādaḥ **tadadhīnatā praśraya** iti niyatyādaraṇam vinaya ity ucyate.

athāvaśiṣṭam tṛtīyam sthūlaprakāram vidhiniṣedharūpam vinayam sādhayati: **tannābher** iti.

2 aikṣata J₄] aita J₃^{p.c.}, aikṣa J₃^{a.c.} 8 ca J₄] om. J₃ 10.21a sambhūtir J₃ J₄ schol.] sadbhūtir J₁ 10.21d
 prabhāti J₁ J₃] prabhāta J₄ 26 prabhāti J₄] prabhāte J₃

Anm. zu 10.20, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 10.21, Metrum:** Śārdūlavikṛīḍita.

¹⁰Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6,2.3. ¹¹Yogarāja: Vivṛti, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub
 Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 33, vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1,4.3: *tasmād ekākī*
na ramate. ¹²10.19a. ¹³10.20a.

**tannābher akhilātmakād atha parā yā bhūtir ujṛmbhate
svecchāmātram avekṣya viśvakalanām pūrṇam caturdhā sthitām
protphullaccaturānanātha caturo vedān vitatyādarāt
pūrṇāśā sthitavaty asau kalanayā dhyātā yad eṣā gatiḥ** **10.22**

- 5 **atha** sthūlasṛṣṭinirmāṇecchāyām yātasya bhagavato mahāpūruṣasyā**ākhilātmakān nābher**
daśadigdalabhūṣitasuvarṇakārṇikārūpam evāśritād bhūmikamalāc carācarasarvajagadbīja-
kesarareṇubharitatvenā**khilātmakāt parotkṛṣṭā bhūtir** vibhūtir Brahmābhīdhāno**ujṛmbhate**.
yāsau parā bhūtir **viśvakalanām pūrṇam caturdhā sthitām avekṣya** yataḥ **svecchā-**
mātram protphullaccaturānanā taiś ca caturbhir vadanaś **caturo vedān ādarād vitatya**
10 **pūrṇāśā** kṛtakṛtyā **sthitavaty** asthāt. ayaṁ bhāvaḥ: bhagavadvibhūtirūpatvād icchāmātram
eva jagadracanām asau matvā tatsthitaye caturbhir mukhaiś caturo vedān vitatya tadukta-
karmācaraanāt tatsthitim pūrṇam matvā kṛtakṛtyo 'bhūd iti.
tataś **ceyam** api **kalanayā dhyātet** **yat** sāpi parā **gatiḥ** vinayo 'sāv ity arthaḥ.

- tatra sthūlaprakārasya vinayasya prathamabhāgaṁ nirṇīyāparabhāganirṇayāya śruty-
15 arthasmarāṇarūpasmṛtiṁ tatsmārtiṁś ca tadartham avatārayan racanām ābadhnāti: **dur-**
adhigameti.

- duradhigamatarān asāv asau ca
yad ajānāt sakalārthaśevadhīms tāt
mananam atha samāśrito vyadhāsīd
20 amalamatīn yad amūṣu nighnatā saḥ** **10.23**

- asāv** īśvaramūrtir mahāpūruṣaḥ · **asau ca** tannābhijāto Brahmā caturānanaś ca **tāmś** caturo 'pi
vedamś **caturarthasādhakān yadā** satyabhūmau **duradhigamatarān** atidurbodhān **ajānād**
viveda tadāsau sūkṣmaparamaḥ sthūlamūrtir **mananam** iti kartavyatānīścayaṁ **samāśrito**
nīścityā**malamatīn** vedārthasmarāṇakartṛn **vyadhāsīd** icchāmātreṇa sasarja. tataś **cāmūṣu**
25 smṛtikartṛṣu taduditasmṛtiṣu ca **yan nighnatā** tadāśrayeṇa vyavaharaṇāt tadādaraṇam **sa**
vinaya iti bhāvaḥ. itthaṁ ca jñānayogakarmasiddhair yat kiṃcit svocitayogānurūpyeṇa
vyavahriyate sa evaiśam svasvaucityā vinaya iti. tatparityāge punar avinayitvād anartha-
patanam eṣām ucitam iti vinaya evordhvordhvākramaṇarītyā tatpadaprāpaka iti bodhyam.

10.22c protphullac J₃ J₄ schol.] protphullas J₁ **10.22c** ānanātha J₃ J₄ schol.] ānāno 'tha J₁ **10.22d**
dhyātā J₁ schol.] dhyāto J₃ J₄ **6** evā em.] evī J₃, ervā J₄ **8** caturdhā J₄] catudhā J₃ svecchā J₄]
secchā J₃ **15** artha J₄] arthaṁ J₃ **10.23b** ajānāt J₃ J₄] anāt J₁

Anm. zu 10.22, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.23, Metrum:** Fehlerhaft, die zweite Hälfte entspricht einer Puṣpitāgrā (c: ○○○○○○—○—○—, d: ○○○○—○○—○—○—), Pāda b hingegen einer Mālabhāriṇī (○○—○○—○—○—). Eine Emendation unterbleibt, da alle Wörter im Kommentar bestätigt werden und das Metrum durch bloße Umstellung nicht zu retten ist.

etad eva viśadayati: **Manv** iti.

**ManuVyāsaprakhyāḥ paramavimalā ye 'tra viditās
trilokīgoptāro racitam iha tair yat kimapi ca
vihāyāśām antas tad akhilam apīśoditam idaṃ**

5 **nibadhyāsthām dhyeyaṃ satatam api vartyaṃ vinayibhiḥ** **10.24**

paramavimalāḥ pūrṇavinayinas **trilokīgoptāras** taduditāsatkarmācaraṇād hi trilokīrakṣā. **āśā** mithyābuddhiḥ: kim etad satyaṃ satphalam athānyatheti · īśoditatvāt kalpāntareṣv api cāvyaabhicārīti. tatrāsthām ādaraṃ **nibadhya tad dhyeyaṃ** dhyātvā ca **satatam api vartyaṃ** vānmanaḥsarīraiḥ samācaraṇīyam iti.

10 vinayaśabdaniruktim āha: **sa eṣa** iti.

**sa eṣa paramo nayo vinaya ucyate dhīdhanair
amī jagati viśrutā iha hi te 'pi yadgandhataḥ
śrite 'tra paramādarāt ta api saṃśritāḥ syuḥ svayaṃ
śrite hi kanakācale na khalu siddhaya dūrataḥ**

10.25

- 15 viśiṣṭo nayo **vinaya** iti **paramanaya** eva **vinayaśabdenocyate**. nayaś ca nīyate jñāyate 'nena svocita āśaya iti **nayaḥ**. **viśiṣṭatva**ṃcāsyā sarvathāṅgasākalyam. phalato 'py asya vaiśiṣṭyam āha: **amī** iti. **hir** niścaye. **amī** vidhāyakā Brahmādyā **iha jagati viśrutāḥ** khyātakīrtayaḥ: ayaṃ Brahmā sṛṣṭikārī. ayaṃ Viṣṇuḥ pālakaḥ. ayaṃ Mahārudraḥ saṃhāraka iti. **yat** tat sarvam. **yad-gandhato** yalleśamātrena vinaye hi taiḥ samyagrakṣite tathā tair bhāvyaṃ. manāg api taccalane
- 20 kutas teṣāṃ tadadhikāritvam iti vinayaphalam eva teṣāṃ tat. tataś cātra vinaye **paramādarāc chrīte** sevite **tay api** vinayāptaparamasiddhaya Brahmādyāḥ **saṃśritāḥ syus** tatsāmīpya-prāptir vinayaphalam iti bhāvaḥ.
- atrārthāntaranyāso dṛṣṭāntatvena **śrita** iti **kanakācalāśrayaṇam** iva vinayalābhaḥ. Brahmādi-sāmīpyaprāptiḥ siddhilābhaḥ. **siddhaya**s tṛṣṇoparamādayaḥ.

25 tataś ca vinasyedṛkprabhāvavattvāt tadupadeśakānāṃ paramādara ity āha: **vandyo 'rcyaś ceti**.

**vandyo 'rcyaś ca sa eva sarvajagatāṃ yo 'sau kavir bhāsako
yasmin sāpi ca vāg virājatitarāṃ śuddhāvatīrṇā divaḥ**

10.24b ca J₃ J₄] bhoḥ J₁

Anm. zu 10.24, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 10.25, Metrum:** Pṛthvī. **Anm. zu 10.25c ta api:** Irregulärer Sandhi für *te · api*; vgl. KIELHORN § 22. Da dieser von der ebenfalls irregulären Alternative *tay api* im Kommentar bestätigt wird und hier m. c. ohne Elision erforderlich ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Dieser Sandhi scheint gängige Praxis des Autors zu sein; vgl. auch 8.99, 22.10 und 33.52.

**bhaiṣajyaṃ tad asau Manur yad avadat pātraṃ vinīteḥ paraṃ
tanmūrtiś ca parā nisargamadhurā sākṣāc chruter vākyaataḥ** 10.26

kaviḥ sarvavettā **bhāsaakaḥ** sadācāropadeśakaḥ. **seti** śrutisiddhā **divo** 'vatīrṇākāśavāṇi. tad evārthataḥ paṭhati: **bhaiṣajyam** iti. **yad** vai **Manur avadat tad bheṣajam** iti. ata eva **śruti-**
5 **vacanāt parā nisargamadhurā tanmūrtir vinayapātram** iti. atha vā **nisargamadhurā tan-**
mūrtiḥ parāparaiva brahmaṇa eva svarūpam iti *dvidhā kṛtvātmano deham*¹⁴ iti smrteḥ.

punar etadupadiṣṭe dṛḍhapratīṭaye prabhāvam āha: **tad** iti.

**tad yeneśāc chrutivadanataḥ sarvathā śikṣito 'yam
buddhvā buddhvā caritam amunā na dvitīyaḥ samo 'nyaḥ**
10 **tasmād asmān muditahṛdayair dhāryam etat samastaṃ
dhṛtvā caryaṃ yata udayate tatprasādaḥ parāptiḥ** 10.27

amunā Manunā **samo 'nyo dvitīyo nāsti yena** Manuneśāc **chrutivadanataś caritaṃ
buddhvā buddhvā sarvathāyaṃ** vinayaḥ **śikṣitaḥ**. **tataś** ca hetor **asmān** Manūktād **dhṛṣṭa-**
cittair bhūtvaitat samastaṃ taduditaṃ caritaṃ hṛdaye **dhāryam**. **dhṛtvā** ca tad eva **caryaṃ**
15 **vyavahartavyaṃ yatas** tadācāraṇāt **tasya** paramūrteḥ **prasādaḥ** prasannatā **parāptir** bhavet.

itthaṃ phalakāraṇādinaḥ vinayaṃ samarthya sarvopayoge 'pi rājñām atra bhara ity āha: **vinaya**
iti.

**vinayaḥ so 'yam eveha manojño dṛśyatetarām
sarveśām atha cātīva sarvādhikṛtiśālinām** 10.28
20 **sarvādhikṛtiśālinām** rājñām.

**tathā hi te mahātmāno rājāno vinayasṛtau
kuryur gatāgataṃ cet tadbhṛtyāḥ sahacaraiḥ saha** 10.29

tathā hīti. **sṛtiḥ** panthās tatra **gatāgataṃ** abhyāsaḥ. **tad** iti tarhi rājabhṛtyasahacarā api
tathaiva kurvanti.

25 **dṛṣṭvā tāṃś ca tathā deśyās tadadhīnā na tatpathāt
cālayanti śiras tena sarvaṃ kāryaṃ kṛtaṃ bhavet** 10.30

tāṃś ca vilokya deśyā deśavāsināḥ · **tatpathāt** · vinayasṛteḥ · **na śiraś cālayanti** tad eva
pālayanti. **tena sarvaṃ kāryaṃ kṛtaṃ bhavet** sarveṣu vinayamārgacāriṣu kṛtavihitavāt ·
na kadāpi taddeśe divyāntarikṣabhaumopadravodbhava iti.

10.29b asṛtau J₃ J₄ schol.] ādhvani J₁ 10.30a deśyās J₁ schol.] deśyāṃs J₃ J₄

Anm. zu 10.26, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 10.27, Metrum: Mandākrāntā.

¹⁴Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 1.32a.

sarvaṃ kāryaṃ bhaved¹⁵ iti sādhayati: **saṃbaddhe** · iti.

**saṃbaddhe ca jagatkārye saṃbaddheyaṃ triloky api
tasyāṃ samyaksthitāyāṃ ca kartavyaṃ nāvaśiṣyate**

10.31

5 **jagacchabdenātra** bhūmīsthaṃ jaṅgamaṃ lakṣyate. **saṃbaddhe** pālitaṃ vinaye. **īyaṃ trilokī**
bhūrbhuvāḥsvaṣṭrakṣaṇā. vinayapālanād dhi sarve svasvavarṇāśramadharmaratā devāṃs
tarpayanti. te ca tṛptā vṛṣṭyādīdāne natāṃs tarpayantīti trilokīsvāsthyam. etad eva viśadayati:
tasyāṃ iti.

etad eva viśadayati: **tathā hīti**.

tathā hi yādṛśī yena dhṛtā vainayikī sthitiḥ

10 **samyak samucitaṃ ramaṃ bhuṅkte 'sau tādṛśaṃ phalam**

10.32

spaṣṭam.

pratijñātam arthaṃ vivṛṇoti: **bahavo 'pīti**.

**bahavo 'pi hi sevante rājānam amitāśayam
kecic ca phalinas tatra vinayo hetur ucyate**

10.33

15 **amitāśayam** uccābhiprāyam. **kecid** iti · ayam arthaḥ: sevāyāṃ saphalāyāṃ **vinaya** eva **hetuḥ**.
apḥalāyāṃ tu vinayābhāva ity aśākaṛitvaṃ asya mantavyam ity kāraṇānugūṇaṃ kāryam ity
atra vyabhicāraśāṅkā na vidheyeti.

anyac ca: **bahavo 'pīti**.

bahavo 'pi gurūn nāmaṃ nāmaṃ vidyāṃ upāśate

20 **kecid evātra caturā vinayas tatra kāraṇam**

10.34

nāmaṃ nāmaṃ ity ābhikṣṇye. **caturā** ity avāptavidyāḥ. **tatra** vidyāvāptilakṣaṇe cāturye.

avāntaravākyārthaṃ saṃgrhṇāti: **tasmād** iti.

tasmāj jagati yā nṛṇāṃ rahasyā nītayo 'malāḥ

tāḥ sveṣṭakāmitākāṅkṣāpūrṇā nānyā mataṃ mama

10.35

25 **rahasyā** iti vinayākhyarahasyasaṃskṛtā **nītayaḥ** kāryāṇi. **sveṣṭā** svayam abhilaṣitā yā **kāmitā**
kāmeccā tasyā **ākāṅkṣayā pūrṇāḥ**. **nānyā** iti · **anyā** rahasyasaṃskārāsaṃskṛtāḥ.

tathā cātra rahasyeṣu mahāmatibhir īpsitam

10.35a yā nṛṇāṃ J₃ J₄] nṛṇāṃ yā J₁

¹⁵10.30d.

karāmalakavad yeṣāṃ hṛdy ādarśe jagat sthitam**10.36**

tathā ceti. rahasyeṣu rahasyopadeṣeṣu. **mahāmatayaḥ** sārāsāravivekacaturāḥ. **īpsitam** sarveṣṭebhya idam eveṣṭatayā prārthitam.

*īpsitam*¹⁶ āha: **na dharmam** iti.

- 5 **na dharmam kāmam vā prakṛtitaralam nārtham api vā**
prabho tvatto yāce na ca na ca vimuktiṃ samucitām
dṛḍham me sāhāyām vitanu karuṇābdhe 'tra vinaye
yadāsaktyā sarvaṃ jitam iha bhaven mandamatibhiḥ **10.37**

- 10 **prakṛtitaralam** iti triṣv api sambadhyate. dharmasyāpi kāryatvāc calatvam eva. **prabho** prabhavanaśīla bhor maheśvara. eṣāṃ trayāṇām tatkalām kālāntare 'pi vā nāśasambhavād astv ayācyatvam. sarvanaśvaravastuvilakṣaṇatvād apavargasya yācyatvam āyāti. tatrāha: **na ca na ceti** tatrātiva heyatām dviruktyā sūcayati. **samucitām** ity anena vicāryamāṇadoṣarāhityaṃ ca. svocitaprārthyam āha: **dṛḍham** iti. **sarvaṃ** iti proktacaturvargalakṣaṇam. **mandamatibhir** iti sarvathānārthāvahakarmakaraṇāśaktaiḥ. ayam arthaḥ: ime catvāro 'rthā na kadācanāpi para-pīḍāṃ vinā sambhavanti. yo 'sau vinayaḥ sa sarvathā parapīḍātyāgena svaparaviṣayāmodena sarveṣṭakāryakārīti **vinayāśrayeṇa sarvaṃ prāpyate** proktaparasūkṣmasthanūḥarītyeti sarvaṃ svastham.

etad eva vyatirekamukhenāpi darśayati: **anartham** iti.

- 20 **anartham sarvathā cedam avinītatvam iṣyate**
vaimukhyam īśvarād etad yataḥ sarvāpado 'grataḥ **10.38**

kuto 'narthatvam ity āha: **vaimukhyam** iti. īśvarāsmaraṇe madoddhatatve na vinayāśrayaṇe kiṃ kiṃ nākāryaṃ kriyate iti. vinayārjane · īśvarasmṛtau vihitavidhānān niṣiddhaparihārāc ca svastham **yadāsaktyā sarvaṃ jitam iha bhaved**¹⁷ iti. **yata** itīśvaravaimukhyāt **sarvāpado 'grato** dhāvanti.

- 25 laukikadṛṣṭāntena vinayaphalam āha: **tathā ceti.**

tathā cānyatra mātmyam vinayasya nidarśitam
sadā vinītam ākāśam atyujjvalapadam sadā

10.39

10.36b matibhir J₁] bhatibhir J₃ J₄ **10.36d** hṛdy J₃ J₄] hṛd J₁ **15** parapīḍātyāgena J₄] parapīḍātyāgena svaparapīḍātyāgena rep. J₃ **10.39a** mātmyam J₃ J₄] sāhāyām J₁

Anm. zu 10.37, Metrum: Śikhariṇī.

¹⁶10.36b. ¹⁷10.37d.

vinītam iti sarvāvakāśādānena namratāsahiṣṇutādivinayalakṣaṇānvitam. **atyujjvalapadam** sarvadaivaika rūpatvān na kadāpi pariṇatiduḥkhaṃ bhajate · iti.

itthaṃ vinayaṃ saṃsthāpya tasya phalavaicitryeṇa vicitratāṃ darśayati sarvakāraṇatvāropeṇa: ye ceti.

- 5 **ye ca kecin mahātmāno devagandharvakimnarāḥ**
vidyādhārādyaś te 'nena tādrśaṃ bhuñjate padam 10.40

mahātmāno vibhūtimantaḥ. **anena** vinayena. **tādrśaṃ** devatvādyanurūpam.

svasvaucityena sarve te vinayaṃ bahuvistaram
āśritya ramyāḥ padavīr yatheccam upabhuñjate 10.41

- 10 **svasvaucityena** vinayatāratamyena. tathā hi kaścīd vidyādharapadabhāgī kaścīc ca tadrājya-padabhāg īti.

athedāniṃ nītimato mukhikṛtya sarvānuprāṇakatvam asya sādhayati: **viśiṣṭeti**.

viśiṣṭā khalu yā nītir vinayaḥ so 'bhidhīyate
paryāyamātre na bharo naye vinaya eva vā 10.42

- 15 **nītir** hitāhitavicāraḥ. nanu **nayo** nāma pāṛthivādiviṣayo gaṇyate. **vinayaś** ca mahājanaviṣaya īti. katham anayor aikyam ity āśaṅkyāha: **paryāyamātra** īti · ekārthavācīte śabdanānātvaṃ paryāyatvam.

atraiva tātparyavṛttim āha: **tasmād** īti.

- 20 **tasmān nītiphalaṃ sarvaṃ citreyaṃ bhuvanāvalī**
tathā hi darśyate samyag yathāsau vihitasthitiḥ 10.43

bhuvanāvalī caturdaśabhuvanāni. **asau** nītiḥ. **vihitasthitiḥ** kṛtāspadā.

āśritya nītim iha so 'pi mahotpalasthaḥ
samyak karoti vividhāṃ vidhir atra sṛṣṭim
Lakṣmīkapolamakarīr vividhā manoḥjñāḥ
25 **paśyaty atandritam aho khalu so 'pi Viṣṇuḥ** 10.44

āśrityeti. ayaṃ bhāvaḥ: avāptakarmabhūmijanmā kaścīd viśiṣṭaṃ **nayaṃ** vinayaṃ **āsādyā** samārādhita maheśvaro 'vāptacaturmukhamūrtiḥ **kamalāsanastho 'tra** caturdaśabhūtagaṇe svasvakarmānugūṇyena **citrāṃ sṛṣṭim samyag** leśamātreṇāskhalitāṃ **karotīti** vinayollāsaḥ. itthaṃ evāvāptacaturbhujamūrtis tatrāpi **samyag** vinayapālanāt kṛtasthitir anapekṣaḥ san kṛta-

Anm. zu 10.44, Metrum: Vasantatilaka.

kr̥tyaḥ so 'pi Viṣṇur Vaikuṇṭhādāv atandritaṃ Lakṣmikapolamakariḥ paśyatīti kṛta-kr̥tyatvena vinayaphalam acintatvam uktam.

na kevalam asau niścinta ity eva vinayaphalam api tu jagadrakṣāyai kāle kāle jāgarūkaś cety āha: kim iti.

- 5 **kiṃ varṇyo mahimāsyā sādhujanatānandapradānodyato
vedoktākhiladharmapālanamatis tatpīdanodyoginaḥ
saṃhartum danujādhipān hatamatīn yaḥ sāmpratam cāpy aho
bhūbimbaṃ caraṇābjareṇubhir alaṃ saṃbhūṣayaty adbhutam** 10.45

- 10 asya bhagavato Viṣṇor mahimā vinayabharaḥ kiṃ katham varṇyaḥ: kiṃśabdaḥ katham-
arthe 'vyayam. yo 'sau jagadrakṣāyai sacinto 'dhunāpi svacaraṇakamalareṇubhir bhū-
maṇḍalam Rāmādyavatāraiḥ saṃbhūṣayati ity aho adbhutam iti dviruktiḥ. paśyata
tādṛṇ naiścintyam idṛk ca sācintyam iti vinayamāhātmyam evedam ullasatīti. yato 'sau
paramavinayī sādhujanatānandapradānodyato vedoktākhiladharmapālanamatis ca
15 hatamatīms tatpīdanodyoginas teṣāṃ sādhuṇāṃ vedoktākhiladharmāṇāṃ ca pīdaṇe
'vaskandane dhṛtodyogān danujādhipān saṃhartum avataratīti.

- iśānaḥ sa ca sarvadevamahito Gaurīpatiḥ śaṃkaro
bhūteśaḥ sacarācarasya jagataḥ kartā ca saṃhārakaḥ
citrāṃ tām niyatim nayajñakuśalaḥ saṃsthāpya baddhājino
jūṭonnaddhatanur nirantarasukhāsakto 'bhavat saṃyamī** 10.46
- 20 iśāna iti. tām citrāṃ niyatim svasvānugūṇadhikṛtipālanākṣaṇāṃ samyak
sthāpanādhikṛteṣu sthāpayitvā

bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryaḥ

*bhīṣā Indraś cāgniś ca mṛtyur dhāvati pañcama*¹⁸ iti śruteḥ.

- 25 baddhājino baddhakakṣyo jūṭonnaddhatanuś ca saṃyamī dhyānāsakto 'bhavad yato
nirantarasukhāsaktaḥ svānandāsvādasaktamatir iti yan nayaphalam eveti nayajñakuśala
iti sūcitam. na cāpy asya kiṃcanāpy apekṣyam iti tapasvīti. sarvadevamahita ityādi
viśeṣaṇābhīprāyaḥ.

itthaṃ kāraṇatrayyāṃ vinayarītiṃ nirūpyādhunā tadadharavartīṣv adhikāriṣu tān nirūpayati:
nayajñeti.

10.45a odyato J₃ J₄] odyate J₁ 10.46b bhūteśaḥ em.] bhūtiśaḥ J₁ J₃ J₄

Anm. zu 10.45, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 10.46, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

¹⁸Taittiriya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.8, dort bc: *bhīṣā udeti sūryaḥ / bhīṣāsmād agniś cendraś ca ...*

**nayajñakuśalaḥ kṛtī sa khalu devavṛndādhipo
vibhajya vidhidhāḥ sthitīr adhikṛtāmś ca rātriṃdinam
gurum gurutaram dhiyā sucaturam purodhāya tam
vivekanirato 'sty alaṃ praśamayan sthito dānavān** **10.47**

- 5 **devavṛndādhipaḥ** Śakraḥ. **vividhāḥ** prajāyogakṣemādirūpās tadanusāreṇa ca sarvatra
cārayo janādilaḥṣaṇāḥ sthityanurūpāmś **cādhikāriṇaḥ**. **gurum** upadeṣṭāram Bṛhaspatim.
prāyeṇa hi dhīmanto dīrghasūtrā bhavantīti tadvyavacchedārthaṃ **sucaturam** iti viśeṣaṇam.
purodhāya kṛtyākṛtyaṃ tatskandhe samāropya **tam** iti tattatkārye khyātakīrtim. **praśamayan**
10 **sthita** iti satatāvahitatvaṃ sthito na tv āsīna iti nīticāturyam. atha ca **purodhāyeti** karma-
sākalyavaikalyam asya svasminn akimcitkaram arthaphalabhāktvam evāsyety abhiprāyaḥ.

avāntaravākyārthaṃ sūtrayati: **ittham** iti.

- ittham yasya yathāvidho 'sti vibhavo nīteḥ phalaṃ tam vidus
tasmād yasya naye ratiḥ sucaturā yādṛk śubhā jāyate
tādṛṇ nītiphalaṃ budhair nigaditaṃ Brahmādikīṭāntagaṃ
15 sarvaṃ nītivaśaṃ vicārya matimāms tasmāt sadā tāṃ śrayet** **10.48**

anena **sarvaṃ** karmavaicitryaṃ vinayarūpanītiphalaṃ eveti sūcitam. **śubheti** · aśubhāyā apy
upalakṣaṇam. tataś ca **Brahmādikīṭāntagam** iti svastham.

ittham bījasūtram uddiśya vistārayati: **āsīd** iti.

- āsīt sa ko'pi jantur yenāho svīyabuddhivaikalyāt
20 saṃprāpya kīṭayoniṃ caṇḍālasṛtau sukhaṃ patitam** **10.49**

jantur iti karmādhikārimanuṣyopalakṣaṇam. **svīyabuddhivaikalyād** drṣṭanītirūpāvinayena
caṇḍālasṛtau caṇḍalavīthīpayahpūre **sukham** iti śīghraṃ na hi karmaphalopabhoge kāla-
kṣepo 'sti. atha vā sarvasyāpi svayonau mā mriye · iti darśanāt **sukham** iti svabhāvakathanam
eva.

- 25 vinayatyāgaḥ sarvathā buddhibhramśa iti buddhibhramśagatim āha vinayarakṣāyai: **aho** iti.

**aho svabuddhivaikalyān manujāḥ paśutām gatāḥ
tāḍyamānāḥ puro yānti nāsāsaṃprotarajjavaḥ** **10.50**

vaikalyam hīnatā tena kukarmaprasaṅgena paśugatiḥ. buddhyuttejanāyāha: **tāḍyamānā** iti.

10.47b vibhajya J₃ J₄] vibhājya J₁ 8 kīrtim J₄] kīrti J₃ 23 kṣepo J₄] jñepo J₃

Anm. zu 10.47, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 10.48, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.49, Metrum:**
Āryā.

**buddhivaikalyamāhātmyād aho malinakarmataḥ
kecid vicetanā loke sthāvaratvam upāgatāḥ**

10.51

buddhivaikalyeti nigadavyākhyātam.

5 buddhivaikalyam sātṭvikabuddher abhāvaḥ. tatra ca rājasatāmasabuddhyatirekaḥ. tatra
tāmasabuddhyatireke śāstroditakarmākaraṇe svecchāvilasitatve tāmasaparakāreṇācaraṇa-
phalam uktaṁ paśusthāvarayoniprāptilakṣaṇam ity avasiṣṭaṁ rājasakarmaphalam āha: **kecid**
iti.

**kecid vimohitadhiyaḥ krūrakarmasvabhāvataḥ
saṁbhūtā bhīmanarakodaragahvarapūrakāḥ**

10.52

10 tatrāpy eṣām anyo'nyam aṅgāṅgibhāva iti **vimohitadhiya** iti tāmasāṅgatvam uktam. raja-
utkarṣam āha: **krūreti**. **krūrakarma** parapīḍādi. tatrāpi karmatāratamyena narakeṣv api pīḍya-
pīḍakabhāvo 'vagantavya iti sustham.

pūrvāparānusaṁdhānena prakṛtaṁ samarthayati: **buddhim** iti.

**buddhim samāśritya tato manīṣī
vicārayed artham imaṁ saduktam
yā svātmasattāsti vimarśaśaktiḥ
prabhau maheśe khalu saiva nītiḥ**

10.53

15 **buddhim** iti sātṭvikavivekopalakṣaṇam. tām **samyag** rajastamoleśotpūṣanapūrvam **āśritya** ·
imaṁ vakṣyamāṇam **artham** vastulakṣaṇam **vicārayed** vicāreṇāvartayet. atrāśvāsāya **sad-**
20 **uktam** iti **sadbhir** viditavedyaiḥ paṇḍitair **uktam**. tam evāha: **yeti**. **prabhau** prabhavana-
śīle **maheśe** yadaiśvaryaśādānānugraheṇānye 'pīṣā iti prasiddhāḥ. so 'yam aiśvaryapūrṇo
maheśas tatra **yā svātmasattā**lakṣaṇā **vimarśaśaktiḥ** pūrṇāhamtā **saiva** tatra **nītiḥ** tadabhāve
tasyāpi śūnyaprāyatvena tṛṇam api kuṭilayitum aśaktatvāt · iti **saivety** avadhāraṇam. tathā ca
sadvākyaṁ:

25 *citiḥ pratyavamarśātmā parā vāk svarasoditā
svātantryam etan mukhyaṁ tad aiśvaryaṁ paramātmāna¹⁹ iti.*

evaṁ maheśe prabhau nītiśaktiṁ samarthayātha tām eva tadicchāvilasiteṣv api prabhupaśu-
pramātrvargeṣu svaucityena darśayitum pīṭhikām āracayati: **ittham** iti.

10.53b sad J₃ J₄ schol.] mad J₁ 21 so J₄] sau J₃

Anm. zu 10.53, Metrum: Upajāti.

¹⁹Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñānārikā, Ed. TORELLA 1,5.13.

**ittham sūcikaṭāhākhyanyāyamārgaṇa²⁰ paṇḍitaiḥ
nītiśaktiḥ paraṃ jñeyā tattacchaktisvarūpiṇī**

10.54

yathā hi lohavastūnām aṇutvaṃ sūcyāṃ mahattvaṃ ca kaṭāha iti sūcīdarśanenopalakṣaṇena sarvaṃ lohamayaṃ jñāyate tathā maheśe nītiśaktipradarśanena sarvatra tadvibhūtau śaktirūpā
5 nītiḥ sthiteti jñeyam. tacchūnyatāyāṃ paramapaśupramāṭṭrvargasthitir iti.

etad eva viśadayati: **svayam** iti.

**svayaṃ svātantryaśaktiṃ tām svīkrtya parameśvaraḥ
aṃśāṃśikāto 'py anyatra yat tām sthāpitavān abhūt**

10.55

tām iti nītiṃ **svātantryaśakti**lakṣaṇāṃ **svīkrtya** samupādāyānyatra svasrṣṭeṣu prabhupaśu-
10 pramāṭṭrvargeṣv **aṃśāṃśikātaḥ** svocitatāratamyatas **tām sthāpitavān abhūt**. **abhūt** iti tad-
ācaraṇena svātmaviśrāntābhūt.

*abhūt*²¹ ity uktam tatra tatsthāpitasimānullaṅghane tatpadotsukās tadanumoditās taddāsy-
āsādanenāśocyāḥ. tadullaṅghane tu tadan anumoditāḥ śocyā ity āha: **ye tām** iti.

**ye tām samanvavekṣante te 'tra samyag vyavasthitāḥ
manāk pracyavane tasyāḥ kṣaṇāt te syuḥ padacyutāḥ**

15 10.56

tām maheśadattām nītilakṣaṇāṃ śaktiṃ **samanvavekṣante** samyak tadanusāreṇāvekṣante
pratijāgarayanti. **te 'tra** svasvādhikāre **samyāṃ** nirbhayaṃ **vyavasthitāḥ**. tataś **cāsyā manāk**
pracyavane pramādena calane **śighraṃ padacyutāḥ** svasvādhikārabhraṣṭā iti saṃbhāvyate.
saṃbhāvanāyāṃ liṅ.

20 etad eva nidarśayati: **astīti**.

**astīndrapadavī ramyā sthānaṃ tasya maheśituḥ
tacchaktipālanād bhuktā kair na dhīrair gatajvaram**

10.57

Indrapadavī svārājyaṃ **tacchaktipālanād** vinayarakṣaṇāt **kair dhīrair na bhukteti** bahu-
vacanena vinayākhyabhagavadārādhanaaprāpyaṃ **tatsthānaṃ** iti tatra kasyacit svakīyatva-
25 bhramanirāsaḥ. tataś caika eva parameśvaro bhasmoddhūlitavigrahaḥ paramārthasatyo 'sti
nānyaḥ kaścid iti bhāvaḥ.

ittham Indrapadavīm anyopalakṣaṇatayā nirūpyātha bhūmiracanām api tathaiva nirūpayitum
granthāvatāraḥ: **tathā hīti**.

10.54c śaktiḥ J₁ J₄] śakti J₃ **13** āsādanenā J₄] āsādhanenā J₃ śocyāḥ J₃^{p.c.}] śecyāḥ J₃^{a.c.} J₄ an-
anumoditāḥ J₄] anumoditāḥ J₃ **16** lakṣaṇāṃ J₄] lakṣaṇā J₃

²⁰Vgl. JACOB 1907, S. 53. ²¹10.55d.

**tathā hi bhuvane yāsmiṇ siddhā rājñāṃ dvayī gatiḥ
sūryasomavibhedena vinayas tatra kāraṇam**

10.58

bhuvane jagati. **siddheti** purāṇādyāgamena niścayam āpitā. **sūryasomavibhedeti** sūrya-
vaṃśyāḥ kecit somavaṃśyāś ca kecid iti **vinaya** eva **tatra kāraṇam**. vinayavanto hi ·
5 ūrdhvordhva padārohaṇenotkarṣam āpuḥ. avinayinas tu · uccapadārūḍhā api bhraṣṭā ity āśayaḥ.

atrodāharati: **Sagareti**.

**SagaraBhagīrathaJanakā Ikṣvākor dharaṇibhartṛtām yātāḥ
saṃsthāpya kīrtim amalām iha te yat svaḥsthitās ca sā nītiḥ**

10.59

Ikṣvākor iti tatsaṃtatijāḥ · **iha** loke 'dhunāpi samudratripthagādidaśanān **nirmalām kīrtim**
10 **saṃsthāpya yat svarloke** 'mṛtabhojināḥ **sthitāḥ**. **sā nītir** iti nītiphalam etad ity arthaḥ.

nītim evottejayati: **saṃdhāyeti**.

**saṃdhāya dhiyaṃ vibudhāḥ paśyata nītim ca tasya Raghusūnoḥ
munibhiḥ sārddham bhagavān yayāvatīrṇo bhuvam pupuve**

10.60

saṃdhāya vivekena saṃyojya. **Raghusūnor** iti Daśarathasya. **munibhiḥ sārddham** iti nītāv
15 avatāre ca saṃyojyam. **munibhiḥ sārddham** putreṣṭirūpavinayācaraṇāt. **munibhiḥ sārddham**
avataraṇāc ceti.

**Nahuṣa iti purābhūn medinīmaṇḍaleśaḥ
sucaritanayaśālī kīrtisaṃkrāntalokaḥ
tridivakalanadakṣaṃ yaṃ vicintyāmarendrā
abhiṣiṣicur avandhyaprārthanāḥ svargaloke**

20

10.61

saṃkrāntā vyāptāḥ. **kalanam** rakṣaṇam. **vicintyety** anyo'nyamantraṇena vicārya. iti vinaya-
phalam evedaṃ yad amunaiva pṛthvīm bhuñjānenāpi svassthānam tenādhyārūḍham iti bhāvaḥ.

**katham varṇyo bhūmā viralamatibhis tasya ca Yador
gr̥he yasyodbhūter akalitatapovīryamahasaḥ
svayaṃ sa Śrīnātho nikhilabhuvanād yo 'maragurur
vatīryorvibhāram sakalam anayac chūnyakalanām**

25

10.62

10.58c sūryasoma J₃^{p.c.} J₄ schol.] sūryasauma J₃^{a.c.}, somasūrya J₁ 3 soma J₄] sauma J₃ 4 vinaya-
vanto J₄] vinahivanto J₃ 5 avinayinas J₄] avinayanas J₃ **10.59b** Ikṣvākor em. m. c.] ikṣvākor ye J₁
J₃ J₄ 15 sārddham J₃] sādham J₄ **10.61b** śālī J₃ J₄] nālī J₁ **10.61d** abhiṣiṣicur em.] abhiṣiṣicur J₁,
abhiṣiṣicur J₃ J₄ **10.62b** mahasaḥ J₁ J₃^{p.c.}] sahasaḥ J₃^{a.c.} J₄

Anm. zu 10.59, Metrum: Gīti. **Anm. zu 10.60, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 10.61, Metrum:** Mālinī.
Anm. zu 10.62, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 10.62d vatīrya:** Vgl. Wortschatz → tī.

katham iti. **viralamatibhir** atītānāgatajñānaśūnyaiḥ. **udbhūter** uccavibhūteḥ. **urvibhāraṃ** śūnyakalanām anayad iti prthivībhārabhūtadaityonmūlanāt.

yasmin Kuntir abhūt sukīrtivimalo 'narthendhanaughānalaḥ
sacchreyonidhir aṅkavartikamalo nirdhūtaśatruvrajaḥ
 5 **yenāsau bhuvi ropitā suvimalā satkalpavallī sutā**
yasyāḥ pañcasutā babhūvur amalā loke phalāni dhruvam **10.63**

yasminn iti. **Kuntir** ity etannāmā rājā. **anarthāḥ** kāmādivyasanāni. **sacchreyaṃsi** dayā-
 kṣamādīni. **kamalā** Lakṣmīḥ. **bhuvi ropiteti** ākalpaṃ sthāpitā Kuntināmnī **satkalpavallī**
 10 **kanyā**. kalpavallyāś ca satphalair bhāvyam iti. **pañcasutā** YudhiṣṭhiraBhīmĀrjunayamaḥ
 pañcaPāṇḍavā **babhūvuḥ**. tatra NakulaSahadevayor yamayor Mādrisutatve 'pi tanmantra-
 mātmyāt tatpālanād vā Kuntīputratvam.

yasmin so 'pi babhūva rañjitaprajaḥ śrīKārtavīryo nṛpo
yenāsau svaśiro'bjatarpitabhavo baddho 'vivad Rāvaṇaḥ
satkīrtidhvajabhūṣitāṃ ca dharaṇiṃ kṛtvā mṛtiṃ labdhavān
 15 **Ārcikād ya ihābhavat kṛtamatir vīrārcyapatpaṅkajaḥ** **10.64**

yasminn iti Yaduvaṃśe. **svaśiro'bjatarpitabhava** ity anena tasya varāyattavīryatvaṃ
 dhvanitam. **avivad** avir iva **baddhaḥ** purā kila svecchācārī Rāvaṇa etatsīmāṃ vyaticakrame
 nirgatena cānena kārāgrhe svadhanurjyayāpramādaṃ baddha ity āgamaḥ. **dharaṇiṃ**
 20 **kīrtidhvajabhūṣitāṃ vidhāya** pariṇatiprāptau · **Ārcikād** Ṛcikaputrād bhārgavān **mṛtiṃ**
labdhavān iti ślāghyam idam asya sucaritvaṃ yena sākṣād bhagavad-hastena maraṇam iti. tathā
yāś ca rājā yogaprabhāvāt **kṛtamatir abhavat**. na ca Kālidāsaḥ purāṇavārttaikaśaraṇaḥ:

*akāryacintāsamakālam eva
 prādurbhavaṃś cāpadharaḥ purastāt
 antaḥśarīreṣv api yaḥ prajānām*

25 *pratyādideśāvinayaṃ vineteti*²² · Indumatīsvayaṃvaravarṇane.

ata eva **vīrārcyeti**. **vīrā** atra matidehabalaśālina ubhaye 'pi.

yatrābhūc Chaśabindur ity amaladhī rājā prajārañjanād
yasyāsan sadane caturdaśamahāratnāni samrātṭpadam
gāmbhīryeṇa saritpatī ravir atho bhāsā dhiyā gīṣpatir
 30 **nītyā Daityagurur balena pavano yo 'sāv abhūd bhūtale** **10.65**

10.63d loke J₁] leke J₃ J₄ **18** āpramādaṃ J₃^{p.c.}] āprasādaṃ J₃^{a.c.} J₄ **21** na ca J₃^{a.c.}] tacāpyā J₃^{p.c.} indis.,
 tacāva J₄ **10.65b** sadane J₃ J₄] madane J₁ **10.65b** samrāt J₁ J₃] samprāt J₄

Anm. zu 10.63, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.65, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

²²Kālidāsa: Raghuvamśa, Ed. MAISURKAR 6.39.

yatreti. rañjayati prajā iti rañjer ñici pṛṣodarādipāṭhān²³ nalope kan inirūpam. **yasya** Śaśa-bindor **gr̥he cakravartipadaṃ** cakravartitvapūrakaṃ **caturdaśamahāratnāny āsan**. tāni ca purāṇe:

cakraṃ ratho maṇi khaḍgaś carma ratnaṃ ca pañcamam

5 *ketur nidhiś ca saptaiva prāṇahīnāni cakṣate*

bhāryā purohitaś caiva senānī rathakṛc ca yaḥ

pattyaśvau kalabhaś ceti prāṇinaḥ sapta kīrtita²⁴ iti.

yeneṣṭaṃ rājasūyena maṇḍalasyeśvaraś ca yaḥ

śāsti yaś cājñayā rājñāḥ sa samrāḍ²⁵

10 iti *samrāji* kṛtalakṣaṇe 'pi pūrakatvam aneneti bodhyam. anyan nigadavyākhyātam.

**Bhīṣmaḥ so 'pi babhūva yatra bhagavān gāmbhīryadhūtodadhir
bālyād yo vratacāry atho guruvaśaḥ Kṛṣṇāṅghridhūligatiḥ
yo bhaktiṃ purato vidhāya kṛtavān saṃtyaktasaṃdham Hariṃ
kālaṃ cāpi kṛtavyalikam iva yaḥ kṛtvecchayaujjhat tanum** **10.66**

15 **Bhīṣma** iti. **bhagavān** mātātmyavān vīryavāṃś ca. **gāmbhīryadhūtodadhiḥ** samudrād apy atigambhīraḥ. **vratacārī** brahmacārivratavartitvād atra hetuviśeṣaṇam. **gurv** iti gurur atra pitā. paramabhaktim asyāha: **Kṛṣṇeti**. bhaktisāmarthyam āha: **yaḥ saṃtyaktasaṃdham** tyakta-pratijñam nādade śāstram iti yuddhārambhe sarvasamakṣam kṛtapratijñe tasmin dhārayāmi tvām iti tatraiva samudīrya yuddhavelāyām prāptāyām tathā samācarad yathā krudhe Harau
20 śastreṇa cakreṇa śiraś chettum samudyate śiraḥ purataḥ kṛtvā jahīti samudīrite prāptasmṛtau śīthilitacakre purato gatvā pādagrahaṇena yas taṃ prasannaṃ cakra itīti hāsaḥ. **icchayeti** · udagayanāpekṣaṇāt.

**dharmanyāyatapaḥsamādhisamatāsatyādisīmābhuvāḥ
śrīmatKṛṣṇapadabjareṇuśaraṇā Daityāṭavivahnayaḥ
25 te pañcāpi babhūvur antaravidaḥ Kuntītapomūrtayo
yatrāho surapādapā iva phalaṃ nīter vidus tad budhāḥ** **10.67**

dharmeti. **sīmā** paryantabhūḥ. tataś ca pūrṇadharmādiprabhavasthānānīty arthaḥ. **antara-vida** iti viśeṣajñāḥ. **Kuntītapomūrtaya** iti Kuntyārādhitasanmunimantritaphalabhūtāḥ. atha vā Kuntīsativratapālanarūpatapaḥphalamūrtayaḥ. ata eva ca pañcānām apīndriyāṇām

15 dhūto J₃] bhūto J₄

Anm. zu 1 *na-lope kan ini-rūpam*: Hinweis auf Verderbnis? Die demnach im Grundtext zu erwartende Stammform wäre **rañjika*. **Anm. zu 10.66, Metrum**: Śārdūlavikṛīḍita. **Anm. zu 10.67, Metrum**: Śārdūlavikṛīḍita.

²³Vgl. PĀṆINI 6,3,109: *pṛṣodarādīni yathopadiṣṭam*. ²⁴Brahmāṇḍapurāṇa, Ed. K. V. SHARMA 1,29.75–76, dort 76c: *mantryaśvau kalabhaś caiva*. ²⁵Amarakośa, Ed. SARDESAI 2,8.3.

saṃyamena tapasaḥ pañcarūpatvāt phalasyāpi pañcakatā yukteti **pañcety** uktam. tatra yamayoh Kuntīsutatvaṃ pūrvam eva samarthitam. **surapādapā iveti** · arthiṣṭasampādanāt. **tad** etat sphuṭam eva **nītiphalam** mantrārādhanaḍiyuktyeti.

kuruta kuruta nītiṃ buddhiniṣṭhāṃ vidhāya

5 **kva kulam idam aśeṣānarthagāḍham surāreḥ**

kva ca sa ca kularatnaṃ rañjitāśeṣanāthaḥ

svaparañjanakamātrānandako 'bhūt kumāraḥ

10.68

kuruteti. buddhiniṣṭhā bodhasthairyaṃ dṛḍhavicāra iti yāvat. tāṃ **vidhāya nītiṃ kuruta** **kuruta** bhor vivekinaḥ · nītim eva prayojayata prayojayata. tathā ca nītiprayogaphalaṃ
10 **darśayati: kveti. idam surāreḥ** daityarājasya Hiranyakaśīpoḥ **kulam sarvānarthagāḍham** **sa ca** tatputraḥ Prahlādākhyāḥ **kveti** mahadantaram enayor ity arthaḥ. yataḥ **kule ratnam** iva śobhādhyakam kuta iti viśeṣaṇam. **svapareti** pareṣāṃ ca tadbhaktidārḍhye nātidurghaṭa-kāritvād bhagavato bhaktyuttejanena pareṣāṃ api bhaktijananenopakāra iti. etad api kuta ity āha: **rañjiteti. aśeṣanātho** bhagavān Viṣṇuḥ · trītiyā śeṣo *bahuvrihiḥ*.²⁶

15 nītyutkarṣārthaṃ punar api tanmāhātmyam āha: **pīḍām** iti.

pīḍām gāḍhām asahata viṣāgnyādibhir dāhyamāno 'py

ānandābdhau gata iva paraṃ jñātasāro maṇiḥ

tātaṃ jñātīn kulam api tathā yo 'punād bhaktiśālī

tasyaitāvat phalam avikalam nītitantrasya bodhyam

10.69

20 sa hi bhagavadekaśaraṇaḥ pākonmukhakaśāyeṇa tena daityarājenāgniviṣādibhiḥ karaṇair **dāhyamāno 'pi** nītyāviddhahṛdayatvāj **jñātasāraḥ** sāksātkṛtānaśvarabhāvo **maṇiḥ** praśasya-manīṣāyutas teṣu teṣu svacittaniścayapracutyutihuṣu satsv api manāḥ api calanābhāvāt. **iva-** śabdo bhinnakramaḥ · lokadr̥ṣā dahyamāna iva svayaṃ tv **ānandasamudramagnas tātaṃ** Hiranyakaśīpuṃ **jñātīms** tadekayogakṣemān sarvaṃ **kulam api** yat pavitrikṛtavān. yad
25 uddiṣya bhagavān svayaṃ avatīrṇo nakhair uro vidārya pīyūṣam iva lohitaṃ papau tatrā**punād** iti pāvanaṃ kim iva citram iti bhāvaḥ. **tasyeti** Prahlādasya. **avikalam** ity acintyaphala-saṃbhāvanāt. atra ca viṣāgnyādidāhane Viṣṇupurāṇaṃ pramāṇam:

he sūdā mama putro 'sāv anyeṣāṃ api durmatih

kumārgadeśako duṣṭo hanyatām avilambitam

30 *hālāhalaṃ viṣaṃ tasya dīyatām bhakṣyabhojane*

10.68b ānārtha J₃ J₄] ānārtha J₁ **10.69a** dāhyamāno J₃ J₄ schol.] dāhyamāno J₁ **21** jñāta em.] jāta J₃ J₄

Anm. zu 10.68, Metrum: Mālinī. **Anm. zu 12** *pareṣāṃ ca:* Ist hier die Erklärung von *sva-* verloren gegangen? **Anm. zu 10.69, Metrum:** Mandākrāntā.

²⁶ PĀṆINI 2,2.23.

*avijñātam asau pāpo hanyatām mā vicāryatām*²⁷ ityādi.

uktasyārthasya dṛḍhapatitaye 'nyad api purāṇākhyānaṃ saṃvādayati: **loke** · iti.

loke saiva param budhā vijayate nītiḥ samāsphālanād

yasyāḥ so 'pi gurur vyahan Ditisutān āsthāya mūrṭim parām

5 **taddhāneḥ kavir apy asau gatadhṛtiḥ svārthād gataḥ śiṣyakān**

vyājaghne kupitaḥ kuto dhṛtisukhaṃ bhraṣṭasya nīter ataḥ

10.70

budhā iti teṣāṃ eva pūrvāparānusaṃdhanena buddhiphalabhāktvād etanmukhena ta eva vijayanta iti sūcanārtham saṃbodhanam. **loka** iti sarvapatyākṣam evaitatphalam anubhūyata iti kathanārtham avadhāraṇam anyasāadhanānām phalavyabhicārakathanārtham **vijayate** · iti *viparābhyām* *jer*²⁸ ity ātmanepadam. **samāsphālanāt** · iti nītaiḥ autkarṣyakhyāpanārtham. tādṛśīyaṃ kācid laukikī rītir yā sarvasaṃmukhīnāpi dṛśyeti **parām** nītim vyavahitām **daitya-gururūpām**. **vyahan** hatavān. **taddhāneḥ** nītipracyavāt. **kavir** apūrvaracanānirmāṇacaturō 'pi · atha ca **kavir** jalapakṣīva magnonmagnavapur ata eva **gurur** iti prathamam sākūtam nāma. **svārtho** gurupadavī. **śiṣyakān** anukampyāṇ śiṣyān iti · anukampāyām kaḥ. svārtho 'pi nāsitaḥ pare 'pi mārītā iti nītibhramśaphalam. tat phalam gurau yena svārtho 'pi vardhitaḥ svaśiṣyāś cotejitāḥ śatravaś ca mārītā. adya tāvad idṛśī kīrtipatākāpi samutthāpitā. ataś ca nītiphalam nigamayati: **kuta** iti. **ata** iti · etasyāḥ. **vyājaghne** · iti · *āṇo yamahana*²⁹ ity ātmanepadam. *a-karmakād*³⁰ iti saty api niyame *svāṅgakarmakād*³¹ ity ātmanepadam. tac ca svāṅgatvaṃ śiṣyāṇām anukampyatvena svāṅgavadbhāsanād aupacārikaṃ bodhyam.

20 itthaṃ hy atrāgamaḥ:³² purā kila gīṣpatimantrārāadhanabalena devā Daityān abhibabhūvuḥ. te ca gurukṛtaṃ sarvaṃ tat samālocya svagurusamīpaṃ gatvā sopālabham ūcuḥ: bhagavan nihataḥ smo devair gurubaleneti. sa cākūtajñāḥ kaviḥ paryālocya sāntvapūrvam tān idam ūce: mā bhaiṣṭa mā bhaiṣṭa. pratikariṣyāmi. kiyantam api kalam pratikṣadhvam iti samāśvasya tān svayaṃ kāryasāadhanārtham saṃnaddho 'bhūt. bhagavantaṃ sarveśvaraṃ mahādevaṃ

25 śaraṇam śraye · iti gamanārambhe ca tān rahasya upadideśa: ahaṃ bhavadarthaṃ sarveśvaraṃ toṣayāmi paraṃ tu bhavadbhiḥ samāhitacittair bhāvyaṃ yāvad āgamanam iti. atīva vañcanā-cañcur devagurur †mā cicchalad† iti gato 'sau tapaś cacāra. śrutvā ca devā guruṃ śaraṇam jagmuḥ. vidheyaṃ vidhiyatām iti sa cacāra. mukhena tadvṛttantaṃ sarvaṃ ajñāsīt. vidita-vṛttānto 'sāv †anenaitemā† gurur matsvarūpābhīnayena vo vañcayīṣyatīty abhihitā. amī mayāpi

10.70c tad J₃ J₄ schol.] yad J₁ **10.70d** sukhaṃ em.] sukhe J₃ J₄, mukhe J₁ **10.70d** nīter J₃ J₄] neter J₁ **20** abhibabhūvuḥ em.] abhibhūvuḥ J₃, abhibhavuḥ J₄ **22** devair J₃] devai J₄

Anm. zu 10.70, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

²⁷Viṣṇupurāṇa, Ed. PATHAK 1,18.2–3. ²⁸PĀṆINI 1,3.19. ²⁹PĀṆINI 1,3.28. ³⁰Vgl. Bhaṭṭojidīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 1,3.28: ... ³¹Vgl. Bhaṭṭojidīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 1,3.28: ... ³²Vgl. Devībhāgavata, Ed. PĀṇḍeya 4,10.33–4,14.48 und Matsyapurāṇa, Ed. ĀPAṬE 47,62–215.

tannayāstreṇaiva vañcaniṃyā iti manasi vimṛṣya svasthā bhavatha vṛddhir bhavatām iti sattva-
 prakṛtīn devān samāśvāsyā kaviṛūpam abhiniya prathamam eva cārādimukhena gamanadinād
 ārabhya kavivṛttāntanivedanena samāśvastamatayas te svayam āgatya vaśayitvā ca tām ku-
 śikṣām śikṣayitum ādāyeva rahasyaṃ nyavedayat. śrūyate: devair madvṛttāntam ākarṇya gurur
 5 bodhitaḥ. sa ca madrūpam abhiniya bhavacchalanārtham udyata iti tūrṇam aham āgato 'smi. sa
 ca yadā viditamadāgamana āgamiṣyati tad asau samāhitais tathāvagaṇāniyo yathā pratyāgatya
 deveṣu śiṣyeṣu mukham api darśayitum anarho bhaviṣyatīti tāñ chalayitvādhyāpayām āsa sūtra-
 śikṣām yāsāv adhunāpi Cārvākaśikṣeti loka prasiddhā yām ādriyamāṇānām ihāmutrānārtha-
 pāta iti. taporataś cāsau kaviṛ ākarṇitavṛtto 'bhūt. kavis tapas taptvā śiṣyān adhyāpayatīti
 10 hā dhik kaṣṭam iti. tato prāptasamādhiphala evāgatya dūrād eva śiṣyān ājuhāva: aye putrakā
 mā bhrāmyata mā bhrāmyateti. te ca pūrvam eva cittāśilāpaṭṭottāṅkitagīṣpatīśikṣākṣarā dūrād
 eva devātṭhāseṇa taṃ vigatacchāyaṃ cakruḥ. samīpāgataś ca nyakkāram avāpya śaśāpa: aye
 tamobuddhayaḥ satyaṃ svabhāva evaiṣa bhavatām niḥśeṣā bhavata · anayā · asvabuddhyā. te ca
 sattvaparakṛtayaḥ svabuddhyaiva vṛddhiṃ prāptā dyotantām iti punar api śuddhamatir bhūtvā
 15 tapo vidhātum vanaṃ jagāmeti.

iti nītimāhātmyaṃ bhinnaprakṛtiśamāśrayaṃ drdhikṛtyātha sarvathāśaṅkāleṣo 'pi nātrārthe
 samastīti nivedanārtham samānaprakṛtiśamāśrayeṇāpi tām āha: **nītim** iti.

nītim samāśritya Vibhīṣaṇo 'pi
sa śāsti rājyaṃ kṣaṇadācarāṇām
 20 **saṃtyaktanītau khalu Rāvaṇe 'pi**
candraṃ vihāyāsa kalaṅkalekhā **10.71**

paśyata samānaprakṛtyo RāvaṇaVibhīṣaṇayoḥ samānodarayoḥ nītyanītiphalaṃ yad asau
Vibhīṣaṇo 'pi san pūrvam adhunā vigatabhayeṣaṇa iti prasiddhikṛtanāmā **kṣaṇadācarāṇām**
rājyaṃ śāstīti. sa ca Rāvaṇo 'naye na viśadikṛtaśītāṃsuḥ kalaṅkapātraṃ babhūva. aho anaya-
 25 māhātmyaṃ yad asau sarvathā svānarthānayanena parān evopakaroti. nayas tu svaparopakāriti
 sarvathā tatra bhāro vidheya iti bhāvaḥ. āseti babhūvety arthe nipātaḥ. yathā:

*tenāsa lokaḥ pitṛmān vinetreti*³³ Raghuḥ.

atra kecit pravādakā mahāsthānādhinā nītir ity ācakṣate. tad ayuktam iti pratijānīte: **āsādyeti**.

āsādyāpīndrapadavīm Indrā utpathagāmināḥ
 30 **bhraṣṭās tasmāt padāt tūrṇaṃ tasmāt tām anupālayet** **10.72**

12 avāpya J₃^{p.c.}] evāpya J₃^{a.c.} J₄ **10.71d** lekhā J₁ J₄] rekhā J₃

Anm. zu 1 *vimṛṣya*: Synonym zu *vimṛṣya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 10.71,**
Metrum: Upajāti.

³³Kālidāsa: Raghuvamśa, Ed. MAISURKAR 14.23c.

mahatsthānam prāpya na pramattavyam. sarvathā bhagavadekaśaraṇalakṣaṇanītir evāsādanīyety arthaḥ. **utpathaḥ** kupanthāḥ. **tasmād** iti **padaviśeṣaṇam** ekam. dvitīyaṃ ca hetau.

atra Nahuṣam udāharati: **nahuṣa** iti.

- 5 **Nahuṣa** iti sa **rājā** prāpya **nākādhipatyam**
 hatamatir avaruddho bodhahīnaḥ khilātmā
 abhavad avaniprṣṭhe kṣuttṛḍārto hi jātir
 nikhilahasitapātram yad vinīteḥ phalaṃ tat **10.73**

- 10 **sa** iti prasiddhiparāmarśakas **tacchabdaḥ**. astv atra prajārañjanam. devarañjanāc ca **rājā** · evaṃ
 ca tadanumato 'sau **nākādhipatyam prāpyaiśvarya**madamattas tyaktanītiḥ Śacikāmukavāc
 chivikāvahitamaharśis tad etanmahāpāpabhraṣṭatapobījo mahāmuniśāpāttapāpaśuddhirūpa-
 mahāpāmarajanmā**bbhavat**. itthaṃ ca · **avaruddha** iti kāmēna saṃkucitamēdhaḥ. ataś ca
 bodhahīnaḥ kāryākāryavivekaraḥitaḥ. tataś ca **hatamatir** naṣṭatatkāletikartavyatākaḥ. atha
 vā **hatā** duṣṭā vaktum apy aśakyā **matih** saṃkalparūpā yasya. idrśaḥ san **khilātmā** śūnya-
 prakṛtir abhūt. śūnyaaprakṛtityaṃ kāryamukhenāvedayati: **kṣud** ityādi. tataś ca: **nikhileti**.
 15 **pātram** viśayaḥ. itīśabdo 'trādhyāhartavyaḥ: iti **yat** saṃpannam **tad vinīteḥ phalaṃ**. **vir**
 virodhe viruddhanīter ity arthaḥ. tathā ca Mahābhārata 'gastyavākyaṇi:

Agastyah:

tato vivadamānaś ca munibhiḥ saha Vāsava

- 20 *atha mām asprśan mūrdhni pādenādharmapīḍitaḥ*

tenābhūd dhatatejāś ca niḥśrīkaś ca mahīpate

tatas tam aham āvignam avocaṃ bhayapīḍitam

yasmāt pūrvam kṛte brahma brahmarṣibhir anuṣṭhitam

adrṣṭam dūṣayasi vai yac ca mūrdhny asprśaḥ padā

- 25 *yac cāpi tvam rṣin mūḍha brahmakalpān durāsādān*

vāhān kṛtvā vāhayasi tena svargād dhataprabhaḥ

dhvaṃsa pāpa paribhraṣṭo hīnapuṇyo mahītale

daśa varṣasahasrāṇi sarparūpadharo mahān³⁴ ityādi.

uktam evārthaṃ pūrvāparānusamdhānārthaṃ nigamayati: **itthaṃ** iti.

10.73a nākā J₃ J₄ schol.] svargā J₁

Anm. zu 10.73, Metrum: Mālinī.

³⁴ Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,17.11–15d, dort 11a: ... sa, 12ab: -tejāḥ sa niḥśrīkaś ca śacīpate, 13a: yasmāt pūrvaiḥ kṛte ..., 13c: adrṣṭam ..., 15ab: ... paribhraṣṭaḥ kṣīnapuṇyo mahītalām.

itthaṃ ye bhuvi pārthivā bhṛtaprajāḥ khyātā dvaye 'py ādṛtās
te 'rthān nītibharāt samarjya vividhān bhuktvā ca kāmān sukham
satkīrtidhvajaśāliniṃ śubhatatiṃ svastīrtham āsphālya yat
prāpur muktim alaṃ phalaṃ suvimalaṃ sannītivallyā dhruvam 10.74

- 5 **dvaya** iti somasūryavaṃśabhedena. **ādṛtā** iti śāstrodite paro'kṣe 'rthe dhṛtādaracittāḥ.
samarjyeti **saṃśabdo** 'rjane svaparavṛddhiṃ dyotayati. arthārjanaṃ hi rājñāḥ svavṛddher api
paravṛddhiṃ dadāti. **sukham** iti tṛptiparyantaṃ parabhōjanena cehāmutra vācyarahitam.
śubhatatiṃ puṇyaparaṃparāṃ **svastīrtham** svargārohaṇasopānarūpāṃ **āsphālya** vitatya
pratikṣamāṇāṃ saṃnāhya vā. **muktim** **prāpur** iti kramamokṣo 'syāḥ phalaṃ sūcitam. yad
10 āhuḥ:

*nityanaimittikaṃ karma kurvaṇ śāṭhyavivarjitaḥ
vināpi jñānayogābhyāṃ caryāmātreṇa mucyate³⁵ . iti.*

vallyās ca **satītvam** kalpavallītvam. vallyās ca phalena bhāvyam iti phaloktir ucitā.

atrārthe vineyasamṃmukhikaraṇārthaṃ bharaṇyati: **aho** iti.

- 15 **aho** vitatagahvaram duravabodhabhāvombhitaṃ
mahārthamaṇigarbhitaṃ viralasattvabhītipradam
gabhīramatīśikṣitair vihitatīrthatīrthaṃ manāg
viśanti nayaśāsanam jagati ke'pi dhiśālināḥ 10.75 (1)

...

- 20 **gabhīram** atīśikṣitair vihitatīrthatīrthaṃ manāg
...

10.75 (2)

- nayaśāsanam** iti ·atra viśeṣaṇasāmyād aprastutagamyatve samāsoktir iti samudrasāmyam
asya bodhyam. (1) **gabhīramatīśikṣitair** gabhīramatyā śikṣitair avāptavidyodayaiḥ. (2) atha
25 vā **gabhīram** iti pṛthakpadam. **atīśikṣitair** atīśayenāvāptavidyodayaiḥ. **vihitatīrthatīrtham**
iti **tīrthāni** śāstrāntarāṇy eva **tīrthāni** sādhanāni. atha ca **tīrtheṣu** Gaṅgādītīrtheṣu **tīrthāni**
praveśadvārāṇi yasya.

prasaṅgāgataṃ parisamāpya prakṛtayojanārtham āha: **āstām** iti.

11 kurvaṇ J₃] kuvaṇ J₄ 13 vallyās J₃] vallās J₄

Anm. zu 10.74, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub
2.9 ausgeführten Lizenz [t]a-pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 10.75, Metrum:** Pṛthvī.

³⁵ Abhinavagupta: Tantrasāra, Ed. M. R. SHĀSTRĪ S. 192, dort b: ... śāstravivarjitaḥ.

**āstām tāvad iyaṃ purāṇadharāṇīśānām kathāmañjarī
santy evālam athādhunāpi bhuvanādhāne grhītavratāḥ
bhūmīśā ravisomavaṃśamaṇayo yadbāhulagnā mahī
susthā vismṛtadikkulādrīkalanā sā hr̥ṣṭapuṣṭā janaiḥ**

10.76

- 5 **kathaiva** satprītidatvāt satkīrtigandhabharitatvāc chr̥ṇvatām maṅgaladāyitvāc ca **mañjarī**.
adhuneti sarvathānarthāvahe Kalau. **alam** iti paryāptaśaktayaḥ. **bhuvanādhāne**: ādhānam
ā samantād divyāntarikṣabhaumāpannivāraṇapūrvam dhāraṇe **grhītavratā** dr̥dhaniyamāḥ.
atha vādhānam bijādhānam: **bhuvanānām ādhāne** nūtanatayā sthāpane. **ravisomavaṃśa-**
maṇaya iti paraṃparitarūpakeṇa vaṃśa eva vaṃśe veṇus tatra **maṇayo** mauktikaratnāni. **dig-**
10 **adraya** upaṣṭambhakagirayaḥ. **kulādrayaś** cādhāragirayaḥ. **hr̥ṣṭapuṣṭeti** bāhyāntarasam̐pad-
bharitajanākuleti.

**tatrāsau Raghuvaṃśaratnam amalaprajño maheccho 'rthinām
satkalpopapadas tarur dvijavarāśvāsaikabhūr dhīradhīḥ
yaṃ śrīpūrvamahatpadopapadakaṃ rājānam āhuḥ prajāḥ
saṃpraty eva nave 'khile navatarā rītir dhruvaṃ rājate**

10.77

- tatrety** ubhayavidhavṛttarājamadhye. **asāv** iti vartamānasattākaḥ pratikṣaṇam ca jana-
rañjanāgravartī. **raghuvaṃśaratnam** iti prāgvat. **amalaprajño** viśuddhamatir atha ca ralayor
aikyād bhūmigato 'py **amaraprajño** 'maratvena prakarṣeṇa jñātavyaḥ. atha vāmarair eva
prakarṣeṇa jñāyate gūḍhāśayatvāt. yataḥ **maheccho** mahāśayaḥ. atha vā **maheṣūtsaveṣv**
20 **evēcchā** yasya satatotsavamatiḥ. atha vā **mahe** tejasīcchā yasyety adīnamatir ity arthaḥ.
tathārthinām **satkalpopapadas taruḥ** satkalpatarur ity arthaḥ. **sattvaṃ** ca vivicya dānāt.
tasya tadrāhitatvād iti tasmād asya vyatirekaḥ: **dvijeti**. kṣatriyasya te hi mānyāḥ. **dhīra-**
dhīḥ pūrvāparavicāracañcuḥ. **saṃpraty eveti** pūrvakālīnam nāmāntaram asya sūcayati. atra
vismayamāno 'rthāntaram nyasyati: **nava** iti. anena sarvathā prabhuśaktyādhikyam asyādhunā
25 sūcitam. tadānugūṇyena śrīmahārājeti nūtanābhīdhānam samucitataram iti ca.

atha *saṃpraty eveti*³⁶ sūcitajanmakālīnanāmanirdeśapūrvakaṃ nītigāmbhīryam asya vadati: **sa**
Golābhasiṃha iti.

**sa Golābhasiṃhaḥ paraṃ nītipātram
mahīmaṇḍale kevalo 'stīti dhīr me
ya eko 'rimadhye samantāt papau svaṃ**

30

10.77a maheccho J₁ J₃] mahoccho J₄ **10.77d** dhruvaṃ J₃ J₄] hi yad J₁ 17 rañjanā em.] rasanā J₃
J₄ 22 te hi J₃] dvije J₄

Anm. zu 10.76, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.77, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

³⁶10.77d.

vipattau hi nītiś ca yā saiva nītiḥ**10.78**

param kevalam atīśayena vā. pratijñāṃ nirvāhayati: **ya eka** iti. **ya eko ripumadhye** patito 'pi **svam** ātmānaṃ **papau** rarakṣa. atrāyaṃ āśayaḥ: Raṇajitsimhākhyarājñi tri-puruṣaparamparayā bhūmau kirtimātraśarīre sati tatprabhāvopanatavibhavāḥ Śuṅgajātayo
 5 gr̥hasthās tādr̥kkarma kṛtavanto yena tadadhikāriṇo 'pi tadanu nāmamātrāvaśeṣā jātāḥ. nivṛttapṛāyeṣu sarveṣu jātābhikhyeṣu piśācāviṣṭās te·enam apy adhitasadvidyaṃ vaśi-kartuṃ prakrāntāḥ sambhārayāṃ cakruḥ. (1) asau cādhītavidyas **tanmadhyapatito** 'pi san nayena **svātmānaṃ rarakṣeti**. (2) upamābalāc cātraitadarthapratibhāsaḥ: tathā hi yathā **golābhākhyapuṣpaṃ samantād alimadhye** patitam api tāṃs tarpayitvā svātmānaṃ rakṣati
 10 tathāsāv api **svātmānaṃ rarakṣeti**. (3) atha ca **ya eko 'rimadhye** prāpto 'pi **samantād** guptaprakaṭaṃ **svam papau** dhanam svīkṛtavān. tac ca sarvaṃ svīkṛtya papau rarakṣa ca. labdhapālanaṃ ca mahatkaūśalam iti nītir evāsau samantād ullasati. (4) atha vā luptopameyam: yathā **purārimadhye** MadhuKaiṭabhadānavāvasare **ko** Brahmā·e·iti Viṣṇau sthitas tannābhikamalasthitatvāt tābhyāṃ himsitum ārabdhaḥ **svam papau**. tathāsāv api gadādharaikaśaraṇaḥ
 15 svātmānaṃ papāv iti bodhyam. atra sphuṭaṃ nayamāhātmyakathanārtham arthāntaraṃ nyasyati: **vipattāv** iti. astu saṃpattau sarvasāmagryāṃ satyāṃ nītimāhātmyaṃ grastam iva pratiyate. satpratipakṣam iva ca bhāsate. vipattau tu prayojitā nītir niṣpratipakṣatvād abādhitā sphuṭapratītaye bhavatīti sarvathā tatra yatanīyam iti bhāvaḥ.

sā ca nītiḥ sattvādhineti vyavasthāpyate pūrvārdhena tatraivāparārdhenainaṃ dṛṣṭāntayati:
 20 **aho** iti.

aho dhīmatāṃ sattvam evātiśaṃsyam**na bhātīha yenātra saṃpad vipad vā****sa eko mato me 'yam evātra loke****na dṛg yasya lābhe vyaye vānyathābhūt****10.79**

25 **dhīmanto** 'tra nayaśālino vivakṣitāḥ. **sattvam** udāracittatā. **yeneti** sattvena. **atrete** naye. **sa** iti sattvadhīyuktaḥ. **atrete** etadadhikārilokamadhye. **anyatheti** harṣadainyarūpā.

enam evārthaṃ sukumāramatirājakumārasamādhānārthaṃ purāṇasaṃvādena saṃkṣipati:
tathā ceti.

tathā cātra purāṇaikaśaraṇair anuvarṇitam30 **saṃkṣiptaṃ nītimāhātmyaṃ yac chruteḥ paramādarah****10.80**

purāṇavacanam evārthato 'nuvadati: **yat khalv** iti.

10.80d chruteḥ J₁ J₃] chrute J₄

Anm. zu 10.78, Metrum: Bhujamṅaprayāta. **Anm. zu 10.79, Metrum:** Bhujamṅaprayāta.

**yat khalu śobhanamūlyam śobhanaveśaś ca devadānavanarendraiḥ
labdham tad vinayaphalam matveti**

budhas tam āśrayed vinayam

10.81

- 5 **devadānavanarendraiḥ** ity ūrdhvādhomadhyalakṣaṇā trilokī lakṣitā. **mūlyam** iti sāravad-
vastūpalakṣaṇam **veśa** iti cācchādyopalakṣaṇam. tathā hi devadānavayor yadā yair nayaḥ
samāsritas tadā tai rājyaṃ bhuktam iti nāmbheda evānayor na punar vastusthitau kaścid
api pakṣapātaḥ. astu vā niyatasthitaḥ kathā yāvad ye 'pi sukhaduḥkhāspadabhūlokeśās tair
api caitadāśrayeṇa devabhūmir api vaśikṛtā. kaiva katheha kīyatpadāptāv iti samāsitaḥ padena
nirdiṣṭam.
- 10 itthaṃ śikhābandham ā mūlād agraparyantaṃ susaṃsthaṃ vidhāyedānīm śekhararacanām
ghaṭayitum arthavādavākyaṃ āha: **tathā ceti**.

tathā cākhyāyikā Misradeśīyo jājibhūpatiḥ

abhūd anarthadoṣajña bhāsvān iva sadoditaḥ

10.82

- 15 **anarthadoṣajña** iti vyatirekavarṇanaṃ prastutārthadārḍhyāya yena tajjñānena taddhāniḥ
sidhyatīti. **sadodita** iti ·upamānād ādhikyasūcanāya vyatirekabijam.

Romakeśena sākaṃ sa maitrīm kesariṇā dṛḍhām

vyavasthāpitavān yena reje bhūmir iyaṃ mudā

10.83

- Romakeśeneti**. **sa** iti Misradeśarājā. **kesariṇeti** ·etannāmadheyena. **yeneti** maitrī-
vyavasthāpanahetunā.

- 20 **tayor maitrī vireje sā Vāsavābrājayor iva**

janā babhūvur muditāḥ sarvopadravavarjitāḥ

10.84

Vāsavābrājayoḥ prācīpraticīsvāminoḥ ŚakraVaruṇayor iva. **tayor** hi meghajalasvāmitvād
yathā janavṛddhaye tathānayor apīty āha: **janā** iti.

tato maitryām vivṛddhāyām tau nṛpau dṛḍhasaṃdhaye

pratyudvāhavaco 'nyo'nyaṃ cakrāte putrakanyayoḥ

10.85

- 25 **10.81d** budhas tam J₃ J₄] budhaiḥ sam J₁ 4 sāravad J₄] sāra J₃ 5 cācchādyo em.] cācchyādyādyo
J₃ J₄ 8 kīyat em.] kīya J₃ J₄ samāsita em.] samasita J₃ J₄ **10.82a** Misra J₃ J₄] madra J₁

Anm. zu 10.81, Metrum: Fehlerhaft, morenzählend (33+30). Mit Einsparung einer Mora könnte die erste Zeile der einer *Āryāgīti* (32+32) angeglichen werden, die zweite entspricht der ersten einer *Āryā* (30+27), was jedoch in dieser Zusammenstellung nicht von den Metrikern beschrieben wird. Da die erste Zeile zudem kommentariell weitgehend im Wortlaut gesichert ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 10.82a Misra-:** Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten‘. **Anm. zu 10.83a Romaka-:** Modulation („Römer“) oder lexikalische Ersetzung („Rom“) von *Rūm* Rom. **Anm. zu 10.84 ab-rāja:** Name Varuṇas analog zu *ap-pati*.

maitrī nissaṃbandhā hi kadācid viśliṣyatīti **ḍṛḍhasaṃdhaye** ḍṛḍhabandhāya **pratyudvāha-vacaḥ**: matputrāya tvayā kanyā deyā tvatputrāya mayā dīyate · iti paṇabandhaḥ. sa ca yady api pratyudvāho na kartavya iti pratiśiddham tathāpi dvijaviṣayatvāt pratiśedhasyāvairuddho 'nyatra.

- 5 **ḍṛḍhasaṃdhau tathā maitryām vyatyayena tayor dvayoḥ**
deśyā āpaṇikādyās te vyavahāraṃ pracakrire 10.86

tatheti pratyudvāhabandhena **tayor dvayor** rājñor **deśavāsinaḥ** · MiśraRomakadeśabhavā **āpaṇikādyā** vaṇigādyā **vyatyayena vyavahāraṃ prakarṣeṇa** nirbhayaṃ **vidadhire**: amukiyaṃ idaṃ vastu mayā preṣitaṃ tvayāpy etanmūlyenaitat pratinidhibhūtaṃ vastu
 10 preṣyam iti satyatayā vyavahāraṃ cakrur ity arthaḥ.

vyatyayavyavahārāphalam āha: **tatsakhyeneti**.

- tatsakhyena ca deśau tau dvau saṃpatpātratām tathā**
īyatur muditāḥ sarve yathā sthāvarajaṅgamāḥ 10.87

satyasthitatvāt sarvasya sthāvarāṇām api modāḥ samucita eveti **sthāvarajaṅgamā** ity uktam.
 15 **tāv** iti dvitve kathite 'pi **dvāv** iti punarvacanaṃ maitrīphalasyobhayor api leśamātreṇāpy a-nyūnādhikatākathanārtham.

- yat kiṃcid anayoḥ kāryaṃ svalpaṃ bahv api vāgatam**
anyo'nyamantraṇenaitat sādhitam satphalam hy abhūt 10.88

āgatam iti · avaśyakartavyatayākasmād apy āpatitam. **hir** avadhāraṇe satphalam eveti.

- 20 **anyo'nyamantraṇaṃ hitvā na kācid anayoḥ kriyā**
vavṛte sarvathā maitrī nibiḍā siddhaye yataḥ 10.89

kācid iti svaparaviṣayā. **yato ḍṛḍhā maitrī sarvathā siddhaye**: ārambhe pāke ca siddhidety arthaḥ.

itthaṃ maitrīm svaparopakāriṇīm nirūpya prakṛtapratyudvāham anusaṃdhāpayati: **atho** iti.

- 25 **atho dine ca kasmimścīn Miśreśaḥ saṃdideśa tam**
Romakādhipatiṃ samyag vinayodbṛṃhitam vacaḥ 10.90

saty api pratyudvāhenānayoḥ sāmānye tathāpi pūrvaṃ gārhashtye kanyaiva gaṇanārheti tad-
 aucity āha: **samyag** iti. **udbṛṃhitam uccair** atīva **bṛṃhitam** poṣitam.

10.87ab tau dvau J₃ J₄] dvau tau J₁ **10.89d** yataḥ J₃ J₄ schol.] nṛṇām J₁ **10.90d** vinayo J₁] vinīyo J₃ J₄

Anm. zu 7 Miśra-: Lexikalische Entlehnung von *miśr* ‚Ägypten‘. **Anm. zu 10.90b Miśra-**: Lexikali-sche Entlehnung von *miśr* ‚Ägypten‘.

ativinayaṃ viśadayati: **svastīti**.

**svasti Miśreśvaro bhāvi dāso 'śeṣaiḥ sajātibhiḥ
satrānāmya śīro nīcair vijñaptiṃ kurute vibho**

10.91

tatra satām ayam ācaritaḥ panthāḥ · yat sarvatraiva vidheye · ādau svaparamaṅgalāśir vidheyeti
5 **svastīti** sāmānyenoktiḥ. kanyāsaṃbandhavidhināśeṣaiḥ **sajātibhiḥ saha śīro namraṃ
vidhāya**. bhor **vibho**. **nīcair vijñaptiṃ kurute**: nyūnādhikyam atra vijñaptau kṣamyam
iti **nīcaiḥ**padāśayaḥ. yato **'śeṣaiḥ sajātibhiḥ saha bhāvi dāso** dāso bhāvīti **sajāti**śabdasya
prāyaśo 'bhijanasaṃbandhiṣv eva prasiddhatvād **aśeṣair** iti sarvasaṃbandhiparigrahārtham.
satreti sahārthe.

**sajjyatām prāptakāleyaṃ caryā nau bhoḥ śīromaṇe
yathāvasaram ārabdhā kriyā satyaṃ virājate**

10.92

saṃdeśam āha saṃkṣepeṇa: **sajjyatām** iti sajjanāyai baddhakakṣyeṇa bhūyatām. **bhoḥ
śīromaṇe** 'smacchirobhūṣaṇa · **iyam nāv** āvayoś **caryā** pratyudvāhalakṣaṇā vyavahāravartanī
prāptakālā: nāsau prāgvat kālāṃ pratikṣate 'pi tu kāla evaināṃ pratikṣate. kriyatām iyam iti
15 prerayatīty arthaḥ. kālapreraṇam eva samarthayati: **yatheti**. anuvādavākyatayedam yojyam:
yena kālapreraṇā svarūpaṃ lapsyati tathā kālānatikrameṇā**rabdhā kriyā virājate** · iti yat tat
satyam iti satyam atra vidheyam iti mahājanamukhena sarvaprerakaḥ kāla eva prerayatīti
bodhyam.

etad eva dṛṣṭāntādyantaḥkāreṇa tribhir draḍhayati: **kāla** iti.

**kāle vibhāti nitarāṃ kriyā sadbhir niṣevitā
atītāvasarā vyarthā dhīman samyag apīhitā**

10.93

sadbhir iti viditavedyaiḥ. uttarārdhe **samyag** iti viśeṣaṇād atrārdhe 'ṅgavikalāpīti śeṣo
bodhyaḥ.

vibhānti nitarāṃ strīṇāṃ kāle 'lpe kelivibhramāḥ

mahānto 'py anyadā satyaṃ lajjāyai kevalaṃ dhruvam

10.94

alpe · iti jasantam. apīśabdo 'trādhyāhāryaḥ: **alpe** 'pīti. **kāle** rahaekāntapriyasamgamādaḥ.
anyadā gurujanasaṃnidhau paraparicaye vā **lajjāyai** · iti svaparaduḥkhāya.

etad eva hetupūrvam samarthayati: **sadasattveti**.

sadasattvanimittam hi kālaḥ kevalam īritāḥ

sann asan kālato bhāti bhāty asan saṃs tathā tataḥ

10.95

5 sāmānyeno J₄] samānyeno J₃ 13 praty em.] kṛty J₃ J₄ 14 iyam J₄] om. J₃ 10.94d dhruvam J₃
J₄] hi te J₁

gatārtham etat.

tad asmāsu kṛpādr̥ṣṭim vidhāyāmṛtaśītalām

nibaddhām satkathām ślāghyām udgranthaya śubhodayām

10.96

tad iti. **asmāsu** · iti bahuvacanam atyantavinayaparam na mayi param yāvad asmadiyeṣu
 5 sarveṣv apīti. **ślāghyām** ślāghārham **satkathām** praśastakathām maṅgalakathām iti yāvat.
nibaddhām parasparapaṇabandhapūrvam vācā niyamitām **udgranthayonmoca** nena svapara-
 hitadāyinīm vidhehi. yataḥ **śubhodayām** **śubhaiḥ** prācīnapuṇyakarmabhir **udaya** āvirbhāvo
 yasyāḥ ṣaṣṭhyantamukhyo bahuvr̥hiḥ. śubhakarmaṇā samarjitenedam avāpyata ity arthaḥ.
 atha vā **śubhaḥ** śubhadāyī · **udaya** utpattir yasyā iti bhāvisaukhyahetutvam asyāḥ sūcitam.

10 anyac ca: **yatheti**.

yathā nau jīvitam caitau śobhete kṛtasatkriyau

raviprabhe iva śubhe asmaddhṛtkajatuṣṭaye

10.97

etāv iti svaparadvikaṣayam. **satkriyopayamanakriyā**. **raveḥ prabhāyāḥ** svasamavāyinitvād
 atra **prabhā** dinalakṣmīr bodhyā yathā ravidinalakṣmyau parasparamilite śobhete padma-
 15 vikāsike ca tathā · etau parasparamilitau śobhamānāv asmaddhṛdayam vikāsayata iti.

*nau jīvitam*³⁷ iti nyāyena sādhayati: **kīrtiti**.

kīrtiṣeṣasthitijuṣām apīha dharaṇītale

jīvattvaṃ yadvaśenāsti tatsthitih sarvathā śubhā

10.98

kīrtiṣeṣasthitijuṣām bhasmībhūtabhautikaśarīrāṇām **dharaṇītale** iti bhūtala evedam a-
 20 cintyavaibhavam yannihṣeṣībhūtasyāpi saṣeṣatvam iti samutkarṣadyotanārtham. **jīvattvaṃ**
 prāṇadhāritve 'pi tatphalabhāktvaṃ **yadvaśena** yadbalena **sthitir** iti karmocitatāpādanā-
 lakṣaṇā. **sarvatheti** · ihāmutropakāritvāt.

atraiva ghūrṇanayāha: **yasyeti**.

yasyeha putranāmātmā sthito dharaṇimaṇḍale

saṃsthito 'sau vibhāty uccaiḥ saṃsthito 'pi vidher vaśāt

10.99

na ca putrasyātmavoktir viruddhā:

aṅgād aṅgāt saṃbhavasi hṛdayād abhijāyase

*ātmaiva putranāmāsi*³⁸ · iti śrutiprāmāṇyāt.

10.97b kṛta J₁ J₃] kriya J₄ **14** padma em.] padmā J₃ J₄ **10.98b** dharaṇī J₃ J₄ schol.] jagatī J₁

³⁷ 10.97a. ³⁸ Mānavagr̥hyasūtra, Ed. R. H. SASTRI 1,18.6 = Āśvalāyanagr̥hyasūtra, Ed. TIRTHA 1,15.11, dort c: *ātmā vai* ...

ata eva *punāti pitaram iti putra*³⁹ iti nairuktāḥ. *punnāmno narakāt trāyate*⁴⁰ · iti cāgamikāḥ. **asau** ca **vidher vaśāt** prārabdhakarmaphalabhogāt **saṁsthito** 'smaccharirād viśliṣṭo 'pi · **uccair** ūrdhvalokeṣu **samyak sthito viśeṣeṇa bhātīti**.

- 5 avaśyaṃ ca satkārye prāptāvasare yathā pradhānam adhyakṣaḥ pracchyās tatra ca vicitra-
vṛttayo mantriṇo bhavanti gūḍhāśayatvāc ca te guptaṃ satkāryāt kadācit svāminam cyāvayanty
apīti sūcanāpūrvam prāpte kārye na vilambanīyam ity āvedayati: **tat tatheti**.

tat tathā mantraṇīyam te yatheśecchāvaśād drutam

pratiṣṭhā syād yathā svāsthyam bobhavītarām ca nau

10.100

- 10 **īśecchāvaśād** iti sarvatra mukhyanimittam īśecchaivācālyā. tasyāṃ ca satyāṃ pratibandha-
kāriṇo kiṃcitkarā ity āśayaḥ. **yatheti** · etatpratiṣṭhāpanayā **svāsthyam** avyagratvaṃ svarga-
sthityeva sarvathāsukhabhokṛtvaṃ ca. ata eva **bobhavītarām** iti. atīśayapaunaruktyaṃ ca
guṇāyaiva.

sarvathā sārabhūtatvād idrīśi kriyā kārpanyaṃ prṣṭhe kṛtvaudāryaṃ ca purataḥ kṛtvānuṣṭheyety
āvedayati: **seccheti**.

- 15 **secchonmocyā tava tathānayor utsavasatkriyā**

yathā bhadra mude 'smākaṃ pūrvāparaviśuddhitaḥ

10.101

bhadreti sarvato hitakāriṇi vihitakaraṇāt · utsavakaraṇāc ca · **asmākaṃ muda** ity atra syād iti
śeṣaḥ. atraiva **pūrvāpareti** nimittāntaram: **pūrve** pitṛpitāmahādyāḥ · **apare** pālyā bhāryādyāḥ ·
rūḍhe hi putre pitur vanaprasthānādyadhikārāt.

- 20 prakṛtaṃ evāha: **svaputrārtham** iti.

svaputrārtham mayaucityā dravyajātaṃ manoramam

rathāśvadāsīdāsādhyaṃ sajjitaṃ saparicchadam

10.102

paro'kṣapriyā hi mahānta iti valitvā jāmātrvyapadeśaḥ. **dravyajātaṃ** āha: **rathāśveti**. idaṃ ca
yautakalakṣaṇatvād ubhayānugūṇyenoktam. tac ca **saparicchadam** sottaravṛddhikam.

- 25 idānim etattvarārtham svasyaitatkāryavyatiriktakāryāntaram niṣedhayati: **sthito 'smīti**.

sthito 'smi sajjo bhavyāṃ te matim āhlādakāriṇim

4 kārye J₄] kāye J₃ 10.100c svāsthyam J₃ J₄ schol.] svāstham J₁

Anm. zu 23 paro'kṣapriyā ...vyapadeśaḥ: Bezug unklar.

³⁹Quelle unbekannt. ⁴⁰Vgl. Brhaspatismṛti, Ed. K. V. R. AIYANGAR Śrāddhakāṇḍa 120ab: *punnāmno narakāt pitaram trāyate yataḥ*.

pratīkṣe 'bhrasya rasitiṃ śikhīva pramadāptaye **10.103**

bhavyāṃ praśastāṃ **matim** anumatiṃ aṅgīkṛtiṃ yata **āhlādakāriṇīm** ihāmutra bhavyatvāt **pratīkṣe** pratipālayāmi. atropamā: **abhrasyeti. rasitir** garjitam.

Miśreśalekhyam upasaṃharati Romeśaprāptidvāreṇa: **itīti**.

5 **iti vṛttāntabharitaṃ vṛttaṃ Romādhipaḥ sudhīḥ**
niśamya mudito bhūtvā hasitvoce sabhāsadaḥ **10.104**

niśamya pūrvāparānusaṃdhānena samyak parālocya **hasitveti** bhāvyaśayasūcanam.

aho bhāgyam aho bhāgyaṃ sajjā bhavata māciram
sthitir asyānvavāyasya prītaye kasya no bhavet **10.105**

10 **aho bhāgyam** iti harṣātiśaye vīpsā. **māciram** ity atra kriyatām iti śeṣaḥ. **kasya no bhaved** iti sarvasyāpi bhaved evety uktir iyaṃ idrśī.

sarvapṛitiṃ eva prakāṣayati: **ṛneti**.

ṛnatrayapratikārāc chlāghyeyaṃ sarvathā kathā
sādhanaṇy atra sajjyantāṃ kriyatāṃ caturāpaṇam **10.106**

15 **ṛnatrayasya** hīyaṃ viśuddhir iti **pratikārād** ity uktam. tac ca devapitṛmanuṣyākhyam. samyak sthāpīte putre tebhyo viśuddharṇaḥ pitā bhavatīti. **caturāpaṇam** iti **catvāri** sthaṇḍilāni · **āpaṇā** vyavahārahaṭṭikāḥ. tatra samāhāre dvandvikaikātmam. **kriyatāṃ** racanayā vyavasthāpyatām iti.

20 **sumṛṣṭam iti paureṣu ghoṣaṇāpi vidhīyatām**
antaḥpurocitam api kriyatāṃ kaṇḍanādikam **10.107**

sumṛṣṭam iti. **ghoṣaṇā** · ānakaninādaḥ **paureṣu** nagaravāsiṣu **vidhīyatām**. ghoṣaṇāvādanam evāha: **sumṛṣṭam** iti. sarvato vithiṣu saṃmārjanapūrvam gandhapuṣpādiracanā racyatām. **kaṇḍanam** taṇḍulādiśodhanam **ādinā** dalanavārakavedikām āpanaparigrahaḥ.

25 **pratikarmaṇi caikānte kumāro 'yaṃ nidhāpyatām**
iti bhṛtyān samādiśya dūtaṃ satkṛtya sattamaiḥ
svaucityāgādahṛdayo lilekhocitam uttaram **10.108**

pratikarmaṇīti. pratikarma prasāadhanam. tac ca deśakulācārādinā daśasaptatridinādi-sādhyaṃ. **satkṛtya** satkāram āpayya. **sattamāny** anarghavastūni. **svaucityeti** bhāvyaśayaḥ.

10.103c pratīkṣe 'bhrasya rasitiṃ J₃ J₄ schol.] pratīkṣiṣyāmi tāṃ kekāṃ J₁ **10.106d** catur J₄] catvar J₁ J₃ **16** catur J₄] catvar J₃

Anm. zu 7 parālocya: Zweifelhaft, lies: *paryālocya*?

tatsādhakam cāgādhahṛdaya iti viśeṣaṇam. ata evocitam ity **uttaraviśeṣaṇam**. aucityam cottarasya sarvathābādhyatvam.

Romeśottarapattrikam ārabhate: **bhadram** iti.

bhadram praṇatir asmākam ūrikāryā matam ca vaḥ

5 **mūrdhni no bhāgyataruṇa phalitam saddvijāśiṣa** 10.109

bhadram iti prāḡ eva vyākhyātaprāyam. svaparataḥ kalyāṇam vardhatām ity arthaḥ. **asmākam praṇāmo 'ṅgikārya** iti saty apy asya kanyāpitṛtve 'pi prāḡ anusamdhitsitaputra-pitṛtvān mānapūrvam praṇatimātram. **matam ca va** iti **vo** yuṣmākam **matam**. asmākam api matam ity adhyāhāraḥ. na ca nyūnapadatvam.

10 *vaktrādyaucityavaśād doṣo 'pi guṇa*⁴¹

iti harṣabharitatvād vaktur atra guṇatvam eva. harṣoktiṃ samāpya vyavahārocitam ālikhati: **mūrdhni**·iti. yady api *bhāgyam karma śubhāśubham*⁴² iti nirupapadasya **bhāgyaśabdasyobhayavācakatvam**. tathāpi **saddvijāśiṣeti** saṃyogād ubhayavācakatva-śaktipratibandhaḥ. tathā ca vākyārthakuśalāḥ:

15 *saṃyogo viprayogaś ca sāhacaryam virodhitā
arthaḥ prakaraṇam liṅgam śabdasyānyasya saṃnidhiḥ*

*sāmarthyam aucitī deśaḥ kālo vyaktiḥ svarādayaḥ
śabdārthasyānavacchede viśeṣasmṛtihetava*⁴³ iti.

saddvijāśiṣeti sattvam āścaryadyotakam. tathā hi: aṅkurodgama eva śākhāpattrādi-saṃbhāvanā. vaikalye 'pi yugapat tatsaṃpattipūrvam phalotpattisaṃbhāvanayāmīṣaṃ **sattvam** katham iva nirvarṇyatām iti **phalitam** udbhūtaphalena bhūtam.

iti mahotsavam vācā samarthyā *svaputrārtham mayaucityeti*⁴⁴ madreśarekhāṃ lāghavāvahāṃ *hasitvoce sabhāsada*⁴⁵ iti hāsyenābhiniṭām śikṣārtham saṃskurvann āha: **param tv** iti.

param tu jñāpyate kiṃcit tan niśamya hṛdā svayam

25 **avadhārya gatīś citrā bhāvyaṃ svasthena mānada** 10.110

saṃpannam idaṃ bhadrakārīti dṛḍhaniścito bhaveti·īyat **tu hṛdāavadhārya** bhāvinī kālē **svasthena bhūyatām** yena nānyatra kutracit skhalyate. **mānadeti** saṃbodhanam mahattva-sūcanena śikṣāpātratvam dyotayati. yato mānam parebhyo dadāti pareṣāṃ ca mānam dyatīti **mānada**·iti.

10 doṣo J₄] dauṣo J₃ 20 tat J₄] om. J₃ 10.110d svasthena J₁ J₄] svasthyena J₃ 26 bhava J₄] bhava J₃

⁴¹Mamṭaṭa: Kāvyaprakāśa, Ed. JHA 59cd, dort Rest: ... *guṇaḥ kvacit kvacin nobhau*. ⁴²Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.155b. ⁴³Bhartṛhari: Vākyapadīya, Ed. RAU 2.315–316, dort 315a: *saṃsargo* ⁴⁴10.102a.

⁴⁵10.104d.

prakṛtam āha: **ka** iti.

**ko viśeṣaś carīṣṇūnāṃ samānakaraṇeṅginām
vivekadṛṣṭir manuṣas taddhīnas tu paśuḥ smṛtaḥ** 10.111

carīṣṇūnāṃ sāmānyena jaṅgamatvavyapadeśārhanām. yataḥ **samāneti**: **karaṇānīndriyāṇi**.
5 **inḡanam** ceṣṭā. viśeṣam āha: **viveketi**. **smṛta** ity asyārthasya svakalpanākalpitatvaṃ nirasyati.

**iyantaṃ samupāśritya viśeṣaṃ gatibhedataḥ
sarvādhikārī manuṣaḥ karmakṣapaṇataḥ paśuḥ** 10.112

iyantaṃ iti. **iyantaṃ viśeṣaṃ** vivekatadabhāvalakṣaṇam. **gatibhedata** iti vivinakti:
10 **sarvādhikārī**ti Brahmādikīṭāntayoniḡamī. **karmeti** paśutve hy asya karmakṣapaṇam. na tu
tatrordhvādharaḡatiprāptiḥ svātantryeṇa karmaśeṣeṇa tv astu ca tatprāptiḥ. sa ca manuṣyatva-
phalam eveti na vyabhicāraśāṅkotthāpyā.

vyatirekamukhyeṇāvivekinaṃ ḡarhate: **paśor apīti**.

**paśor apy atha vā nīco manuṣo 'yaṃ vicārataḥ
sa karma kṣapayaty eva duṣṭārjanaparo 'paraḥ** 10.113

15 **atha veti taddhīnas tu paśuḥ smṛta**⁴⁶ paśubhāvasyāpi śaithilyāya pakṣāntare. **vicārata** iti vicāre
kriyamāṇe. vicāram eva viśadayati: **sa karmeti**. **sa** iti paśuḥ. **karmeti** paśutvāpādakam. **apara**
iti manuṣajapaśuḥ. **duṣṭeti** bhāvipaśutādyāpādakakarmārjanaparaḥ.

uktasya phalitam āha: **tasmād** iti.

20 **tasmāc cittam ciraṃ dhṛtvā matau sadgatihetave
ko na sarvottamām bhaṅgiṃ vivecayati yatnataḥ** 10.114

matāv iti viveke. **sadgatihetave** tatprāptinimittam. **sarvottamām** iti ·etadbhāvijanma-
hitāvahām.

sūcitam arthaṃ sarvasādhāraṇīkartum āha: **sa cāsāv** iti.

25 **sa cāsau yad idaṃ kiṃcid dravyajātaṃ mahītale
tat svabhāvacalaṃ kasya mude syād amalātmanaḥ** 10.115

sa cāsāv iti ·īyatā pīṭhikābandhena sādhitamahimāvicāraḥ. **dravyajātaṃ** iti dravyatvena sāra-
vattayā matam. **amalātmanaḥ** ·viśodhitabuddheḥ.

atra dṛṣṭāntayati: **gatāgatam** iti.

5 viveke J₃^{p.c.}] vivike J₃^{a.c.} J₄

⁴⁶10.111d.

gatāgataṃ vidadhatī sarvatrāpi varāṅganā

yathā na kasyacit tattvād dravyasaṃpattir īdṛśī

10.116

sarvatreti · uttamādhameṣu. **na kasyacid** iti varāṅganānām iva dravyasaṃpadāṃ na kadācit kathamcid api cottamādhama vicārapakṣapātaḥ. **tattvād** iti dṛḍhaniścayarakṣito 'yam artha ity arthaḥ. tataś ca maṅgalotsave prārabdhe katham anucitā nirvedakathā piśācikotthāpaneveyam ārabdheti na vācyam. tattvena hi dravyasaṃpadāṃ bhogyatvasvarūpatvād eva bhogo na doṣāya. atattvena tv anarthadāyitvāt tadupadeśasyātīva māṅgalikatvād iti **tattvād** ity āśayaḥ.

āstām atra prītibhāvanayā vānmatrenāpy atra bharo na vidheya ity āha: **na kāryeti**.

na kāryā gaṇanāpy atra gatvaryāṃ niścayād budhaiḥ

medhā medhāvināṃ seyaṃ tad-hīno hi paśuḥ smṛtaḥ

10.117

seyaṃ iti · etadgaṇanāyā api tyāgaḥ. medhātītānusmṛtilakṣaṇā anubhūtānusmaraṇenaiva hi bhāvikuśalāptir ity āha: **medhāvināṃ** iti bhāvipraśamsāptaye matvarthīyaḥ. sarvathānyak-kārārtham āha: **tad** iti.

nanu katham iyan nindyate maṅgalabhūtattvād asyāḥ. tathā ca:

śūraḥ sa eva sa guṇī sa budhaḥ sa dhanyo

mānyaḥ sa eva kularūpakalākalāpaiḥ

ekaḥ pumān sa hi śuciḥ sakale 'pi loke

*yatrāpatet tava śubhe karuṇākāṭakṣa*⁴⁷ ityādi munivākyāni pramāṇaṃ santi.

satyam etat. paraṃ tu vicārapūrvam etatsamāśrayaṇaṃ sarvathāmaṅgalaṃ tadabhāve ca pramādamadironmūlitabuddhīnāṃ mahānārthaśvabhṛapāta eveyam iti pañcabhir āha: **vañcakasyetyādi**.

vañcakasya bhavasyaitad viśvāsāvapaṇaṃ dṛḍham

ajñātaparamārthānāṃ bhūṣaṇaṃ bhāti mohataḥ

10.118

vañcako bhrāmakaḥ. āvapaṇaṃ bhāṇḍam.

viditārthais tu vidvadbhir nonmādyam tatra jātu vai

unmāde kuta evāho sukhagandho 'pi sidhyati

10.119

viditārthair jñātaparamārthaiḥ. āstām atra sukhaṃ yāvat tadābhāso 'py eṣaṃ dṛgagocara ity āha: **sukhagandho 'pīti**.

yad etat saṃmataṃ loke bhūṣaṇatvena kiṃcana

¹¹ smaraṇenaiva J₄] smaraṇenainava J₃^{p.c.}, smaraṇevanaiva J₃^{p.c.} **10.118c** paramā J₁ J₃ schol.] parasā J₄

⁴⁷Skandapurāṇa, Ed. N. S. SINGH 4,5.84, dort b: ... kulaśīla..., c: ekaḥ śuciḥ sa hi pumān

sa lopaḥ sarvathā tasya paramārthamahāmaṇeḥ 10.120

loke · iti · adhamasarge. lopa iti · āptasyāpi cchedanam.

nūnaṃ te bhraṣṭasarvasvā ye bhūṣaṇakṛtādarāḥ
unmādyanti kutaḥ svāsthyam kāmavibhrāntacetasām 10.121

5 iti parapakṣakhaṇḍanārtham mahānarthadāyitvam etasya dravyajātasya saṃsādhya sva-
pakṣeṇa sarvathāmaṅgalatvam asya sādhayitum ārabhate: **tan mayeti.**

tan mayāyam svaputro 'dya tāvad vinayabhūṣitaḥ
suśikṣitaś ca yannighnā bāhyabhūṣaṇasaṃskriyā 10.122

tatra bījasūtram āha: **yannighn**etyādi. tad atra rājasasāttvikasargo nidarśayitavyaḥ · yenaitad-
10 āptyā pūrve Rāvaṇādyā mahānartham āptāḥ · uttare ca JanakaYudhiṣṭhirādyā mahārtham āptāḥ.
atha vā saṃpratam api te te Śuṅgakumārā. imau ca pitāputrau śrīmahārājaitakumāraRaṇavīrau
nidarśanam iti.

dvitīyam eva pakṣam sarvathopodbalayati: **sarvatheti.**

sarvathā vinayānarghamāṇibhūṣaṇabhūṣitaḥ
15 **vibhāti sutarām loke pariṣatsu kṛtādarāḥ** 10.123

pariṣatsv iti mahājanagoṣṭhīṣu. anyan nigadavyākhyātam.

enam evārtham vyatirekeṇa draḍhayati: **na bhātīti.**

na bhāti mūḍhadhīr jātu manīṣipariṣadgataḥ
apy upāttalasadbhūṣājuṣṭasadveśabhāg api 10.124

20 spaṣṭam.

akimcanatve 'py anena śobhāvattve siddhe sarvathābharitatve kaimutikanyāyam sūcayati:
vinayānargheti.

vinayānarghasadratnavibhūṣitakalevaraḥ
analamkṛtadeho 'pi bhāti sarvamanīṣiṣu 10.125

25 gatārtham etad api.

sarvaśobhānām cāyam ākara iti sādhayati: **vinayālamkṛta** iti.

vinayālamkṛte 'muṣmin samīpasthāḥ svayam kila

5 ārtham J₄] ārtha J₃ 10 pūrve J₄] pūrvai J₃

śamaśīladamādyā ye nidhayo mānyatāspadam**10.126**

etair eva nidhibhir nidhipatitvam ity āha: **nidhaya** iti.

iyam ca śailī: asmākaṃ kaṭhoraprākkarmopanatarājyānām ye punas tatkarmakṣapaṇāvāpta-satyālokās teṣām anyaiḥ lokātiśayinī śailīty āha caturbhiḥ: **yat kiṃcid** iti.

- 5 **yat kiṃcid bhavajātaṃ hi dravyajātaṃ vibhūtimat
avaśyaṃ naśvaram bhārībhūtaṃ ca vyayiduhkhadam**

10.127

ekatra **jātaṃ** āvirbhūtam. anyatra **jātaṃ** samūhaḥ. **vibhūtimat** iti sarvathā trptisīmāprāpti-yogyābhāsam.

*naśvaram*⁴⁸ ityādipratijñātam arthaṃ hetvādikathanena vyavasthāpayati: **bhayam** ityādi.

- 10 **bhayam caurāgnirājabhyo nāśo 'vaśyaṃ vyayo 'pi ca
tasyāsa sarvathā duḥkhaṃ ratis tatra kuto vidām**

10.128

atrānyo 'nyāpekṣayā bali vivakṣitaḥ: **nāśo** 'tra pṛthivīmagnatvādinā darśanāprāptiḥ. **vyayaḥ** prāṇasāmyena dṛḍhagranthya rakṣitasyāpi krameṇa viśirṇatā.

*bhāsate nitarāṃ loke pratidvandvisamāgama*⁴⁹

- 15 iti nyāyam āśrayati: **abhayam** ityādi.

**abhayam nāśarahitam sadopanatam eva ca
abhāram sukhadam kasya mude na syād idaṃ dhanam**

10.129

sadopanatam kāryakṣaṇe 'nanveṣyam. **idaṃ dhanam** vinayākhyam.

- 20 **yasya nāsty upamā loke nivṛttibhayavarjitaḥ
apakṣayavyayānarthahīno 'yaṃ ratnasattamaḥ**

10.130

apakṣayaḥ kṣaye 'pi tadabhānam vastrādijirṇatāvāt.

prakṛtopasaṃhāram āha: **itīti**.

**iti saṃlikhya lekhyam tad bahuprārthanayā nṛpaḥ
dūtaṃ taṃ muditaḥ prāha gacchāmodaya taṃ śubham**

10.131

- 25 **lekhyam** prativārttāpatraṃ **saṃlikhya** śāstrārthabharitatvam adhyāhārādidoṣarāhityaṃ ca **samyaktvam**. śikṣopadeśakaṣābhīr lekhyam adhye vinitaṃ taṃ rājānaṃ vidhāya laukika-

10.126b sthāḥ J₁ J₄] sthaḥ J₃ **10.128b** ca J₃ J₄] vā J₁

Anm. zu 4 *satyālokās*: Zweifelhaft, lies: *satyalokās*?

⁴⁸10.127c. ⁴⁹Quelle unbekannt.

samācārapālanārtham āha: **bahuprārthanayeti**. kṛtārthikṛtā adyaprabhṛti mānyapadavim adhyāropitā vyaṃ bhavatsvāminety agaṃ tasya mātmyam. vyaṃ api kanyājanakā ity atīva bharo 'smāsu tenādhyāropitaḥ. mandākṣāvanatam asmacchiraḥ svayam evetyādivān-mādhuryaprārthanayā **taṃ dūtaṃ prāha**: sukhaṃ **gacchāsmatsukhena bahuprārthanayā**
 5 **taṃ sadācāraṃ āmodaya** harṣayeti.

**prāpte 'numatipattre 'tha Mīśrasvāmī mudānvitaḥ
 bhāvaṃ vibudhya tasyāho vismayaṃ param āgataḥ**

10.132

prāpta iti. **bhāvaṃ vibudhyeti** · asyāpy upadeśapātratām āha. **vismaya** āścaryaṃ garvābhāvaś ca.

10 bhāvavibodhanaṃ vācābhīnayati: **satyam** iti.

**satyam etad aho tasya gāmbhīryadhṛtisatkṛtā
 matis tasyeti hr̥ṣṭo 'sau muhur muhur uvāca ha**

10.133

atīhr̥ṣṭasyoktau **tasyeti** dviruktir guṇa eveti prāg uktam.⁵⁰

ity atīhr̥ṣṭo bahir harṣoktipīyūṣam āsārayitvā svayaṃ carvitacarvaṇanyāyenāsvādātīśayāya
 15 papāv ity āha: **satyam** iti.

**satyaṃ vinayanāmedaṃ sarvasaṃpattikāraṇaṃ
 śaucaṃ varṇāśramācāraśaucebhyo 'timahatpadam**

10.134

śaucaṃ ca samanantaradvāre dṛḍhikṛtam iti prāptapratīṣṭhe tasmīṃs tadādhikyavarṇanam asya śobhāyai. uttarottarombhanaṃ hi sarvathāsvādātīśayāyeti kiṃ bahunāsau śaucaṃ ālāpya
 20 tenaiva nāyakarūpeṇa śobhāṃ dhatte · iti.

atraiva sarvavidyānāṃ tātpariyam iti sūcayati: **śrutīti**.

**śrutismṛtipurāṇeṣu yad etad vinayābhidham
 śaucaṃ gaṇjo 'timadhuraṃ gaṇjebhyaś cety udīritam**

10.135

tridhā hi saṃkṣepato vidyā: vidheyasūcanaṃ tatprakāśanam arthavādaiś ca tat-
 25 samāśvāsajananaṃ iti krameṇopanyāso 'yam: **śrutītyādi. gaṇjo** rahasyavastusthāpanāspadam.

saṃkṣepenāsyehāmutropayogitām āha: **yasyāsāv** iti.

10.132a patre J₃ J₄] prāpte J₁ 19 āsau em.] āsā J₃ J₄ 21 śrutī J₃] śrute J₄ **10.135d** gaṇjebhyaś J₁ schol.] śaucebhyaś J₃ J₄ rep. 10.134d

Anm. zu 10.132b Mīśra- Lexikalische Entlehnung von *mīśr* ‚Ägypten‘.

⁵⁰Vgl. 10.109.

**yasyāsau vinayaḥ samyak tadrājyaṃ susthitaṃ bhavet
vinayāśrayaṇād dhīrair devatvaṃ prāpyate dhruvam** 10.136

susthitaṃ divyāntarikṣabhaumopadravarahitam. **devatvaṃ prāpyate** bhūsamāśritā devā evame ity arthaḥ. atha vā dehaviyoge **devatvaṃ prāpyate. dhruvam** iti · acālyo 'yam artha
5 ity arthaḥ.

atra saṃvadati: **mahadbhir** iti.

**mahadbhir dravyacintāto nāśritā naśvaratvataḥ
vinayācāravanto ye te narāḥ sukhabhājanam** 10.137

mahānto 'tra JanakaYudhiṣṭhirādayaḥ.

10 ye ca keci chlgāhyācāranidarśanaṃ mahānta iti te 'nenaiva tathety āha: **mahatām** iti.

**mahatām yat sunāmatvaṃ tad etad iti niścitam
tasmād eṣa budhaiḥ samyak pālyo 'vahitabuddhibhiḥ** 10.138

sādhitam arthaṃ sukumārabuddhinidarśanikaraṇārthaṃ saṃkṣipya smārayati: **ity evam** iti.

**ity evam uktaṃ vinayābhidhānaṃ
ratnaṃ sumṛṣṭaṃ bhuvi bhūṣaṇaṃ yat
yadāḍṛtāḥ kīrtim ihādhigamya
sthānaṃ paraṃ yānti paratra śuddhāḥ** 10.139

sumṛṣṭaṃ samyakchodhitam. **yadāḍṛtā** iti · asāmarthyāt parikrayaṇādināpi yacchravaṇa-
darśanādiratāḥ **paraṃ sthānaṃ** satyalokākhyam.

20 **iti śrīRatnaśekharaśikhāyāṃ vinayaratnaṃ daśamam 10.
samāpto 'yaṃ prathamah khaṇḍaḥ 1.**

iti śrīRaṇavīraśikhāśekhara Padasaṃketākhye vivaraṇe vinayaratnaṃ daśamam 10. samāptaś
ca prathamah khaṇḍaḥ.

10.136d devatvaṃ J₁ J₃ schol.] daivatvaṃ J₄ 10.137a āto J₁ J₃] āno J₄

Anm. zu 10.139, Metrum: Upajāti.

باب یازدهم «در علو همت»

در خبر آمده است که إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ مَعَالِيَ الْأُمُورِ حق سُبْحَانَهُ مردم بلند همت را دوست می‌دارد و اعمال بزرگ به نظر قبول مشرف می‌سازد و رفعت ارجمند با همت بلند، پیوندی دارد که جدایی ایشان از یکدیگر محال است. نظم:

(۱۱.۱) مرغ همت چو بال بگشاید عزّ و اقبالش آشیان باشد
پیش چوگان همت عالی کمترین گوی آسمان باشد

سلاطین را همت عالی پیشکاریست کافی و مددکاریست وافی. هر کرا از ایشان همت بیش‌ترست به قدم شوکت از دیگران پیش‌تر است.

(۱۱.۲) همت بلند دار که نزد خدا و خلق باشد بقدر همت تو اعتبار تو

یعقوب لیث را در مبدأ جوانی یکی از پیران قبیله گفت که: خاطرم به حال تو نگرانست چه در این سن که تو هستی هنگام استیلای شهوت و غلبه نهمت است. دستپیمانی راست کن تا از برای تو کریمه ای از خانواده ای بزرگ بخواهم. یعقوب گفت: عروسی که من خوش کرده‌ام دستپیمانی او آماده است. پیر گفت: او را بر من عرض کن تا ببینم که چیست و از عروس نشان ده تا بدانم که کیست؟ یعقوب به خانه رفت و شمشیر بیرون آورد و گفت: من عروس ممالک شرق و غرب خطبه خواهم کرد و دستپیمانی من این تیغ جوهردار و این شمشیر جوشن‌گذار است.

(۱۱.۳) با بخت نیک هیچکسی را ستیز نیست مهر عروس ملک به از تیغ تیز نیست

و هم در این معنی گفته‌اند: شعر:

(۱۱.۴) عروس مملکت آن مرد در کنار گرفت که اوّل از گُهر تیغ داد کابینش

و در همین معنی این بیت مشهور است:

(۱۱.۵) عروس ملک کسی در کنار گیرد چُست که بوسه بر لب شمشیر آبدار دهد

آورده‌اند که در آن ایّام که اسکندر رومی خواست که رایت جهانگیری از سرحد بر عزیمت ضبط ممالک عرب و عجم بردارد و رکاب همایون به جهة تسخیر برّ و بحر عالم حرکت دهد، بغایت اندیشه‌ناک و ملول خاطر بود. ارسطاطالیس حکیم که وزیر آن حضرت بود چون علامت فکرت و نشانه حیرت بر جبهه حال و ناصیه اقوال او ظاهر دید، گفت: ای شاه جهان‌پناه، اسباب دولت مهیا و آماده و حشم و خدم در موقف بندگی و خدمتکاری ستاده و خزانه معمور و مملکت موقوف بخت به صفت استدامت آراسته، نهال دولت به شرف استقامت پیراسته، اقبال کمر موافقت بسته، جاه و جلال بر آستانه عالی به خدمتکاری نشست؛ تَوَزُع ضمیر آنور و تَفَرُّق خاطر آزهر را سبب چیست؟ اسکندر جواب داد که تأمل می‌کنم که عرض جهان بغایت محقرست و ساحت ممالک هفت اقلیم بسیار مختصر، شرم می‌دارم از این مقدار ملک، سوار شدن و توجه به تصرف و تسخیر آن نمودن. شعر:

(۱۱.۶) کرای آن نکند طول و عرض هفت اقلیم که من به نیت تسخیر آن سوار شوم
هزار عالم ازین گر بود کمست هنوز که من به عزم تصرف بدان دیار شوم

ارسطو فرمود که شک نیست که ایالت و حکومت این مایه از جهان نه لایق همت بلند و نه در خور نهمت ارجمندست، عرصه مملکت ابدی را با آن ضم کن تا همچنانچه به ضربت تیغ جهانسوز ساحت سرای فانی را در قید ضبط می آری، به برکت دل عالم افروز، ملک سعادت باقی هم در قبضه استحقاق تو آید، تا این نقصان به برکت آن کمال تلافی پذیرد و این اندک به زینت آن بسیار رونق گیرد. نظم:

(۱۱.۷) مُلک عُقبی خواه، کان خرم بود ذره ای زان ملک صد عالم بود
جهد کن تا در میان این نشست عرصه آن عالمت آید به دست

اسکندر بدین سخن تسلی یافته بر حکیم آفرین فراوان کرد و امروز شاهباز عقل هر کاملی در هوای ثنای اسکندر جهت آن پرواز می کند که همای همتش به استخوان ریزه سر فرو نیاورد. نظم:

(۱۱.۸) تو باز ساعد شاهی به استخوان منگر همای همت خود را بلند ده پرواز

om śrīGaṇeśāya vighnavināśanāya namaḥ.
om

5 bhālāgre ’navarākṛti Ratimukhe no Māradṛkcāturi
tirthordhve na Hares tanūḥ prabhumukhenārtārtihantry uktikā
sārādyā na ca hīratnakaṇikā dantyūrdhvagā no kuthā
dṛkṣaṃdhānakarī na pakṣmaracanā yāsāv irāstām drutam

ittham daśaratnadvārātmakam prathamapārsvakhaṇḍam samyak sthāpayitvātha dvitīyam
daśaratnadvārāghaṭitam pārsvakhaṇḍam saṃsthāpayiṣyann *udāratā*¹ · ity uddiṣṭam ekādaśam
ratnadvāram lakṣaṇopadarśanārtham anusaṃdhadhāti: **dvāram ekādaśam** iti.

10 om

**dvāram ekādaśam sādhu śṛṇudhvam vimalāśayāḥ
samyag āsādanād yasya guhyā bhūtiḥ samīyate**

11.1

sādhv iti samyag ghaṭitam śravaṇakriyāviśeṣaṇam vā. samavadhānena buddhidhārārohitam
sādhutvam. ata eva **vimalāśayā** ity āmantraṇam. **āśayasya** ca **vimalatvam** asūyābhāvaḥ.
15 **śṛṇudhvam** iti śravaṇagocarīkaraṇenaiva tatphalabhāktvam sūcitam. mananādinā tad-
ucitaphalalābhe kaimutikanyāyasiddhe ’pi vinaye buddhisāṃkṛtyahānaye prakāśam evāha:
samyag iti. **āsādanam** paṭhanādinābhyāsadr̥ḥhikaraṇam. **samyaktvam** ca tr̥ptiparyantatā.
guhyānyatra gopyā **samīyate** svayam eva saṃgacchate. āntaradvārāsādane ca parā **bhūtiḥ**
praviśatām saṃgacchata evety ucitam.

20 ittham uddiṣṭam anusmārya lakṣaṇagrantham avatārayitum tāvad vineyābhimukhīkaraṇāya
tadautkr̥ṣṭyasūcanapūrvam audāryadvārayor vācyavācakabhāvalakṣaṇam saṃbandham
nibadhnan bhūmikām racayati: **samasteti**.

**samastabhavakākaraḥ sakalasaukhyamūlaḥ mahā-
bhayaprabhava īpsitāśayavikāsikodāratā**

25 **budhair vimalabuddhibhiḥ śubhamahāśayair yādṛtā
pramodabharanirbharā tadabhidhāyikā dvār iyam**

11.2

bhavakam bhadram tasya ca paro’kṣapratyakṣabhedena **samastatvam**: tac ca deśa-
kālabhedena tāvat pratyakṣam dvidhā. paro’kṣam deśānanyāt kālānanyāc cānekadhā · ity
1 vighnavināśanāya J₄] om. J₃ 4 ārti J₃] ātti J₄ 20 ābhimukhi J₄] ābhimukhe J₃ 11.2b vikāsiko-
J₄ lect. diff.] vikāsito J₃

Anm. zu 6 *yāsāv irāstām*: Zweifelhaft, wenn *irā* denkbar die Göttin der Rede (*PW) ist, warum soll sie
dann geschwind verschwinden? **Anm. zu 2–6 Metrum**: Śardūlavikrīḍita. **Anm. zu 11.2, Metrum**:
Pṛthvī.

¹ 1.71d.

aihikam. paramārthatas tu: āstām aihikaṃ bhadrasāmastyam pratyakṣatvād āmutrikaṃ bhadra-
sāmastyam paro’kṣam api nyāyāgamābhyām asya samasty eveti. tataś cāyam arthaḥ: bhūta-
bhavyabhāvisamīpadūrādibhedabhinnaihikaparītānumānāgamaikagamyāparimitāmutrika-
kalyāṇākara ity arthaḥ. **sakalasaukhyamūlam** iti **saukhyam** kevalātmabhogaḥ. **bhava**kaṃ
5 tu svaparagocaram ity anayor bhedaḥ. **mahābhayety** atra · akārapraśleṣanirdeśaḥ. **vimala-**
buddhibhir budhair yodāratāḍṛtādareṇa svīkṛtā. **iyam** ekādaśī **dvā** dvārikā **tad-**
abhidhāyiketi sambandhaḥ. tatra sambhavāsambhavāv anapekṣyonmuktahastādītodāratety
agre svayam eva sphuṭībhaviṣyati.

atraiva pratiyoginirdeśapūrvam anuyogilakṣaṇam sphuṭam iti śikṣayann āha: **anartheti**.

- 10 **anarthavipadākaraḥ sakaladuḥkhamūlam mahā-**
bhayaprabhava īpsitāsayanirodhinī dīnatā
jaḍaiḥ kaluṣabuddhibhiḥ paramapāmarair yāḍṛtā
prasahya tadapākṛtir nigaditā parodāratā 11.3

- kaluṣabuddhibhir jaḍaiḥ paramanīcair yā dīnatā** sāmastyasattve ’pi · akimcanatvabuddhir
15 **āḍṛtā. prasahya** haṭhālaṃgrāsena **tasyā** dīnatāyā **apākṛtir** akimcanatve ’pi sāmastyabuddhyā
vyavahṛtir yāsau budhair **udāratā nigaditā** yata iyaṃ dīnatā · anarthādirūpā sarvathehāmutra
samīpe dūre ca nindyety arthaḥ. na cātra sādharṃyavaidharṃyabhede saty api pūrva-
ślokoktaracanānibandhanamātrasattve kā rītir iti vācyam. āsvādātīśayasya racanāmūlatvāt
tadvastusattve ’py apūrvatvavyavahārasya Dhvanikṛtā varṇitatvāt. yadi ca pūrvapakṣe · eva
20 baddhakakṣyatvaṃ tathāpi paravarṇitānuvāde tathātvam. svavarṇitānuvāde tathātvasyāpi
niravadyatvāt. evaṃ pūrvottaram api bodhyam. tathā ca Dhvanikāraḥ:

tattvasyānyasya sadbhāve pūrvasthityanuyāyini
*vastu bhātitārāṃ tanvyāḥ śaśicchāyam ivānanam*²

tathā:

- 25 *pratāyantām vāco nimitavividhārthāmṛtarasā*
na sādāḥ kartavyaḥ kavibhir anavadye svaviṣaye
parasvādānecchāviratamanaso vastu sukaveḥ
Sarasvaty evaiṣā ghaṭayati yatheṣṭam bhagavatīti.³

atraivodāharaṇapradarśanenaudāryam upodbalayati: **aho** iti.

- 30 **aho jagati te paraṃ parahitārthatīvravatā**
jayanti malinaprabhā api balāhakānām vrajāḥ

Anm. zu 11.3, Metrum: Prthvī.

²Ānandavardhana: Dhvanyāloka, Ed. P. ŚĀSTRĪ 4.14, dort a: *ātmano ’nyasya ...*, b: *...anuyāyy api*. ³Ānanda-
vardhana: Dhvanyāloka, Ed. P. ŚĀSTRĪ 4.17.

udārahṛdayoddhurā ya iha jīvanaiḥ saṃtataṃ**dharāṃ suphalaśālinīm vidadhate svayaṃ niṣkalāḥ****11.4**

jagatīty anenāmīṣāṃ udārahṛdayānāṃ svaparabuddhirāhityaṃ uktam. **parahitārthativra-**
vratā iti **paraś**abdopādānam upalakṣaṇam: tac ca prāyeṇa svopakāraniratā loke bhavanty eveti
 5 tadvyavacchedārtham. kecic ca kuṭilāśayāḥ svān api vañcayitvā parān upakurvate · iti tad-
 vyavacchedārtham **jagatī**ty prāg upadiṣṭam. **malinaprabhā** ity anena na bāhyākāra audārya-
 hetur iti sūcitam. **hṛdayaṃ** vakṣo manaś ca. **uddhurā** unnadhakukṣayaḥ · agaṇitasambhavāś
 ca. **jīvanaṃ** jalaṃ jivasadrśaṃ dhanādi ca. **dharā** pṛthvī tadvāsinaś ca. **niṣkalā** niścetanāḥ
 pratyupakārābhisamdhirahitāś ca.

audāryaṃ tad vimalamatayaḥ samyag ālocyam urvyā**yāsau rātriṃdinam ahaha hā marditā jīvasaṃghaiḥ****kṛṣṭā kliṣṭā kṛtavidaraṇā dāhitā kleditāpi****harṣonnaddhā phalati nitarāṃ sarvasaṃjīvanāni****11.5**

samyag iti kuśāgriyadhiṣaṇāṃ ādāya. **ahaheti** pṛthvipakṣeṇādbhūte. **heti** vivecaka-
 15 pakṣeṇa niyater balavattvāt kaṣṭanivedane. **marditā** gatāgatena. **kṛṣṭā** haladānādinā. **kliṣṭā**
 pavanāpūraṇādinā bādhitā. **kṛtavidaraṇā** koṭīśādināsatīkṛtā. **dāhitā** gahvarādiapradeśe
 bhasmikṛtāśīṣyāḥ. **kleditā** jalabharaṇādinā. idṛśy **api** sarvathāpīditā **harṣonnaddhā** satī
sutarāṃ sarvasaṃjīvanāni sarveṣāṃ devapitṛmanuṣyapaśukīṭānāṃ prāṇasaṃdhāraṇa-
 sādhanāni **phalatīty audāryaṃ** asyā **ālocyam**.

20 na ceyaṃ kācij jātir nāma svarasasiddhā yenodārā api svasmin kṛpaṇā api svasminn ity etac-
 chikṣānarthakyena piṣṭapeṣaṇadoṣāpātaḥ syād ity āha: **no jātir** iti.

no jātir dharaṇītale janimatāṃ mānyatvahetur budhāḥ**samyak paśyata sindhur eṣa kṛpaṇaḥ pātālamūlaṃ gataḥ****abjo 'sau tanayo 'sya sarvajagatāṃ svāṅgāmṛtāsphālanāt****kṣīṇo dhūrjaṭinottamāṅgakuhare kāṣṭhāṃ parāṃ prāpitāḥ****11.6**

atra prakṛtatvān **mānyatvam** udāratā. tadanuyāyinaś cānuṣaṅgasiddhā iti sāmānyenoktam:
mānyatvahetur iti. pratijñātārtham aprastutapraśaṃsāyugaleṇa sādhayati: **paśyateti**.
paśyateti vivinṅkta. **eṣa** candrapitāvvyāptadaśadik ko'pi **samudraḥ** kṣārīkṛtajalatvāt **kṛpaṇaḥ**
 san **pātālamūlaṃ gataḥ**. adhastād eva samantād āpitajalo 'py adṛśyo bhavati. kṛpaṇānāṃ

6 na J₄] om. J₃ 7 uddhurā J₄] uddharā J₃ sambhavāś J₄] sambhavāśambhavāś J₃ 28 vivinṅkta em.]
 vivinṅkya J₃ J₄^{P.c.}, vivinṅkyaḥ J₄^{a.c.}

Anm. zu 11.4, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 11.5, Metrum:** Mandākrāntā. Das dritte Strophenviertel wird
 durch die Kürze der letzten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. Ein editorischer Eingriff
 unterbleibt, da der Wortlaut im Kommentar gesichert ist. **Anm. zu 11.6, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

ca prāyeṇa dhanam kṣitimagnatvāt pātālamūlam eva gacchati. **asya** samudrasyāsau
tanayaś candraḥ sarvajagatām sthāvarajaṅgamānām sākṣāt paramparāsaṃbandhena ca
svāṅgāmṛtāsphālanāt svāṅgarasasārabhūtāmṛtasyāsphālanāt samantād vikṣepaṇāt **kṣīṇaḥ**
 5 **parām kāṣṭhām** paramotkarṣam **prāpitaḥ**. parameśvaraśiraḥśekharaibhūtasyotkarṣa-
 varṇanam apy anucitam iti **parapadāśayaḥ**. **sarvajagatām** iti saṃbandhasāmānye ṣaṣṭhi. yad
 etan maheśaśiro’vasthityāsyājarāmaratvam tad audāryaphalam iti bhāvaḥ.

itthaṃ candradṛṣṭāntena gamyamānotprekṣyaudāryamāhātmyam nirvarṇyānyathāpi tad
 dṛṣṭāntenaiva tathaiva nirvarṇayati: **naudāryasyeti**.

10 **naudāryasya mahitale ’sti pratimā yasyāśrayeṇendunā**
kṣīṇenāpi janānatim gatavatā saṃprāpyate pūrṇatā
kārpaṇyam tad apāsyā dhīramatibhir grāhyā sadodāratā
yā vṛddhiṃ satatavyaye ’pi dadhatihāmutra saukhyāspadam 11.7

yasyety audāryasya. **kṣīṇena** devapitṛmanuṣyān kalādānena saṃtarpya kṛṣṇe †māyām†
 15 kalāmātraśeṣeṇāpi puṇyaprabhāvāt pratipadi punar apy udetya **janānatim gatavatā** tad-
 āśīḥprabhāveṇa śukle kalāvṛddhyā pūrṇāyām **pūrṇatāpyate** · iti samakṣam pakṣāntareṇāsyā
 gatim vilokyaudāryamatibhiḥ samāśvastahṛdayair bhāvyam. phalitam āha: **kārpaṇyam** iti.
apāsyādhaḥ kṣiptvā kalanāpadavim apy anāniya phalasya saṃbhavāsaṃbhave ’pi sarvathā
 samāśvasitacittatvam **dhīratvam**. dṛṣṭapratyayārtham āha: **yeti**. dṛṣṭam etad udāttacittānām
 20 **satatavyaye ’pi vṛddhir** iti. ata evehāmutra saukhyāspadam.

na kevalam trivargasādhanam eveyam udāratā yāvadanuṣaṅgāgatām trivargakalanām prṣṭhe
 kṛtvāpavargaikasārair anayā bhūyate · ity āha: **aho** iti.

aho vitatavaibhavam jagati sāram etat param
trivargakalanām ca tām yadanugaiḥ samāsāditām
 25 **vihāya paramāśayaiḥ paramasāntabodhodayaiḥ**
pramodabharanirbharā parakalāpyate kāpi sā 11.8

aho iti · atidurghaṭaniḥśreyasasādhanatvenāsyā ślāghādyotakam. āmukhe trivargadānād
vitatavaibhavatvam. **paryantato** ’pavargāvāhakatvāt **sāratvam**. **etat** ity audāryāpekṣam
 klībatvam. tad evāha: **yadanugair** audāryānugatais **tām trivargakalanām samāsāditām**
 30 **hastāgatām api vihāya** tātparyavṛttyānālocya **sā kāpi**: seti manorathaśatair asprṣyāgamaika-

5 parām J₃^{a.c.}] parā J₃^{p.c.} J₄ 27 aho iti J₃] om. J₄ 28 paryantato J₃] payantato J₄ 30 vihāya J₃]
 om. J₄

Anm. zu 11.7, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
 ausgeführten Lizenz [st]i pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 11.8, Metrum:** Prṥthvī.

prasiddhā ca. **kāpīti** vaktum aśakyā·āgamasiddhatve 'pi svaprakāśatvād anyāprakāśyā. **pramodabharanirbharānandapūrṇā parakalā** pūrṇasthitir **āpyate**. atra sādhananirūpaṇam: **paramāśayair** iti **paramaśāntabodhair** iti ca. anena viśeṣaṇadvayenāsyārthasyārthavādatvaṃ nirastam. yakṣānurūpo balir iti nyāyena yādṛśy udāratā tādrśaṃ phalam iti. 5 paramārthaikaśaraṇair ahaṃtāyā apy audāryapakṣanikṣiptatvāt katham iva na **para-kalāpyate**·iti.

ittham aprastutaprasaṃsayānyāpadeśarūpayaudāryaṃ nirūpya prakṛte yojayati caturbhiḥ: **kānta** iti.

kānto guṇādhyo vimalodayo 'sau

satkīrtipūrodayabhāsitāśaḥ

vibhāti bhāsvān iva doṣahārī

yaccittam audāryarasojjvalābham

11.9

udayo vṛddhir udgamaṇaṃ ca. **bhāsvān** raviḥ. **doṣa** rāgadveśādyā aśucitādayaś ca. **audārya-rasa** eva raso 'mṛtam. sūryaraśmīnām eva hy ayaṃ svabhāvaḥ·yad amṛtāsphālanena jagat-sphṛtiḥ. 15

dharā dharā puṇyaparaṃparāṇaṃ

satkīrtir ādhāravatī ravīndū

sahāyasam̐patkṣapitāntarādhi

tenojjvalau yasya sudhīr udārā

11.10

dhareti. yasya mahātmanah **sudhīr udāra**udāryaguṇālam̐kṛtā **tena** puṇyavateyaṃ **dharorvī puṇyaparaṃparāṇaṃ** ūrdhvordhvārohipuṇyapaṅktināṃ **dharā** dhārayitṛi tenaiveyaṃ pṛthvī puṇyasopānaparaṃparayā svargākramaṇārḥā. dṛṣṭaṃ caikena śrīRāmeṇa sarvāpy Ayodhyā svargam ārohitā. tathā **tenaiva** pāvanakīrtinā yeyaṃ **satkīrtimūrṭiḥ sādharma-vatī**. satkīrtis tam evādhāram āśritya susthadehā tiṣṭhatīty arthaḥ. tathā **tenaiva**·imau jagadanuprāṇakāv ābhāsakau ca **ravīndū** sūryācandramasau·**ujjvalau** jagatprakāśādīdānena svayam api dīpakau. atra hetugarbhitam viśeṣaṇam: **sahāyetyādi**. yatas tau kevalau dinarātrivibhāgena svikṛtajagadbhārau·aviśrāntau·asmiṃs tu satatodyate **sahāyāptyā kṣapitāntaḥśokau**. **ujjvalāv** iti gamyamāneyam utprekṣā. **sudhīr** iti·anenaiva guṇenāsyā śobhanabuddhitvam apīti bhāvaḥ. 25

kulaṃ viśuddhaṃ pitarau kṛtārthau

susaṃtatis tasya sadojjvalābhā

mahīmaṇī rājati cātmanāsau

yaccittam audāryarasena siktam

11.11

Anm. zu 11.9, Metrum: Upajāti. Anm. zu 11.10, Metrum: Upajāti. Anm. zu 11.11, Metrum: Upajāti.

kulam iti. **kulam** ityādinā pūrvapāvanatvam uktam. **susaṃtatir** ityādinottarottarasukha-dāyitvam uktam. **svayaṃ** ca pṛthvībhūṣaṇatvam asyeti **mahīmaṇir** ity uktam. **audārya-rasenaiva** rasena jalena **siktaṃ** puṣṭim ānītam.

nirargalā nākapurī sukhādhyā-

nantyaṃ dharāyāṃ nikhilodayānām

satpāvanī kīrtir amuṣya śuddhā

yasyāntaraṃ buddham athāpy udāram

11.12

nirargaleti. tasya nākapurī nirargalā pratibandhakarahitā tatpratibandhakakaluṣāṇām audāryeṇa niśśeṣikṛtatvāt. prārabdhabhogāvasāne nākādhyārohārho 'sāv ity arthaḥ. prārabdhabhogaparyantaṃ ca jīvadavasthāyām etadanubhāvenākuśalakarmaṇām bhasmībhūtatvād **dharāyāṃ asya nikhilodayānām** sarvaśubhāyānām **ānantyaṃ** aparicchinnatā. **asya** ca **śuddhā kīrtiḥ satām** api **pāvanī** · etatkīrtanena pāpakṣālanam puṇyaprāptiś ca bhavatīti. **yasyāntaraṃ** cittam **udāram** audāryaguṇayuktam. atra sarvatraudāryabījā āha: **buddham** iti. na hy anadhigatasadasadvastutattvānām kadācid apy udāratā saṃbhavati. yatra ca kvacit tad dr̥śyate tat tasya maurkhyam svaparānarthāyaiva bhaved iti tattvam.

ittham anyāpadeśenaudāryam samarthyaśyātīpraśastatvāt paramopādeyatāyai vineyāñ śikṣayati: **adhītyeti**.

adhītya śāstrāṇi parāvarāṇi

svabhyasya vidyā api citritārthāḥ

ādeyam etat paramārthasiddhyai

manīṣiṇaudāryakalāsty anarghā

11.13

paratvam śāstrāṇām sāksād brahmaikaparatvam tāni copaniśadaḥ. **avaratvam** tri-vargopadeśapūrvakam paraṃparayā tatparatvam. tāny **adhītya svādhyāyo 'dhyetavya**⁴ iti śikṣayādhyayanapūrvam tadarthānuṣṭhānādinā samyag hṛdayaṃgamibhāvam āniya. tathā **citritārthā vidyāḥ**: satyadr̥ṣṭibhir JaiminiVyāsādibhir hetvādinirūpaṇapūrvam **citritārthā vidyā** dvādaśādhyāyādyāḥ **svabhyasya** tāsām nyāyagarbhitatvāt **sv** atīśayena gurumukhopadeśādinā dr̥ḍhaniścayena vaśīkṛtya. itthaṃ ca **parāvaraśāstrāṇi** caturdaśa-vidyālakṣaṇāni **vidyāś** ca tadvyutpattisādhanaṇi samyag vaśīkṛtya **manīṣiṇā** praśastamanīṣa-yuktena **paramārthasiddhyai** · etad vakṣyamāṇam **ādeyam**. yathā · iyam **audāryakalā** · **anarghā** · amūlyāstīti sūkṣmadhiyā vivecanīyatvād asyāḥ **kalātvena** nirdeśaḥ.

atraiva hetukathanapūrvam anarghatvasāadhanāya kāraṇatrayiṃ dr̥ṣṭāntayati: **nikhileti**.

13 sarvatrau J₄] savatrau J₃

Anm. zu 11.12, Metrum: Upajāti. Anm. zu 11.13, Metrum: Upajāti.

⁴Taittirīya-Āraṇyaka, Ed. MITRA 2,15 (7).

**nikhilasurāsuramūrdharatnarociṣ-
kaṇakalitāṅghrikajā trayī vibhūnām
nikhilajaganmahanīyamūrtir eṣā
phalam idam asti paraṃ hy udāratāyāḥ**

11.14

- 5 **eṣā vibhūnām** vibhavanaśīlānām sṛṣṭisthitisaṃhṛtikartṛṇām bRahmaViṣṇuRudrāṇām **trayī**
patipaśupramāṭṛvargapūjyā · iti yat tat · **hir** yasmād **udāratāyāḥ phalam**. tasmād audāryam
anargham iti pūrveṇa saṃbandhaḥ. asyāḥ kāraṇatrayyāḥ sakāśād yat kiṃcid bāhyāntare tri-
vidhapramāṭṛbhīr yācyate tad avāśyam āpyate · iti tad audāryam. tat phalam ca tasyās tad-
vidheyatā. tatra svayogakṣemārthaṃ paśubhir arthyāḥ patayaḥ. te ca sāttvikarājasabhedena
10 dvidheti **nikhilasurāsurety** uktam. **nikhilajagad** iti ca paśupramāṭṛvarganirdeśaḥ.

pūrvapadyaṃ sūtrakalpaṃ matvā svayam eva vyākhyāti kaviḥ: **yāsāv** iti.

**yāsau sarvajanaṃ nirantarasukhāsaṅgādṛtair anvaham
dharmaṃ cārtham athāpi kāmam amalam mauliṃ trivargasya vā
prodyuktair nitarām anukṣaṇam apākṛtyāṅkanā yācyate
15 tasyāḥ kena ca śakyate nigaditum sodāratāpyāyikā**

11.15

- yāsāv** iti · adhikāritrayī. **sarvajanaṃ** iti · ūrdhvādhomadhyavartibhiḥ. **nirantara-
sukhāsaṅgādṛtaiḥ sarveṣāṃ anukūlavedanīyaṃ sukham**⁵ iti lakṣitaṃ yat **sukham** tasya
nairantaryaṃ naibiḍyam. **dharmasya** sādhanatvāt prathamam nirdeśaḥ. tatsādhyatvād
arthasya tadanu tasyāpi kāmasādhanatvāt **kāmasya** tadanu tritayasyāsyā vināśagrastatvād
20 aṅgapūraṇenāpavargasādhanatvāt ca tasya paścān nirdeśaḥ. ata eva ca trivargamaulitvena
vyapadeśaḥ. **āṅkanā** bāhyāntaramālinyāni · **apākṛtya** bāhyāntarasādhanābhyāsenā svasmād
durīkṛtya. tataś ca **sarvajanaṃ yāsau dharmam artham kāmam trivargamauliṃ
vā nitarām anvaham anukṣaṇam yācyate** iti dvikarmakatvād gauṇakarmaṇi lakāraḥ.
anvaham anukṣaṇam iti sākūtam: itthaṃ prārthitāpi nāsau kadāpi codvignā vimukhī-
25 bhūyata iti. tatra ca bijaṃ **sarvajanaṃ** iti **prodyuktair** iti ca. **tasyās** trayyāḥ **sodāratā
kena nigaditum śakyate** na śakyate · iti yāvat. na cāsāv ābhāsamātreṇety āha: **āpyāyiketi**.
tṛptiparyavasitety arthaḥ.

kāraṇatrayī prastāvitā na śighraṃ cittakuḍyād apayātīti punar api tām parāmrśati: **nikhileti**
vyākhyātaprāyam.

- 30 **nikhilasurāsurapūritatrijagajjanatā yato ’sti tṛpteyam**

11.15a sarva em. schol.] sava J₃ J₄

Anm. zu 11.14, Metrum: Mṛgendramukhā. **Anm. zu 11.15, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

⁵ Annambhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 66, dort: ... *anukūlatayā vedanīyaṃ* ...

saiṣā paramā kalanā rājati nitarām udāratā loke

11.16

atha nādhikṛtyaudāryam api tu · audāryeṇaivādhikṛtis tasmāt parameśvarād āpyate · iti vakroktā sūcayati: **tad yādṛśam** iti.

tad yādṛśam audāryaṃ yenānumataṃ mahītale viduṣā5 **āptvā tadanuguṇaṃ tām so 'dhikṛtiṃ śobhate sukhitaḥ**

11.17

anumatam iti tasmāt sarveśvarāt svasmin svīkṛtam. **tadanuguṇaṃ** anumatyucitām **adhikṛtiṃ** adhikārapīṭham. **mahītale** · ity anena Brahmādisthānāptir api. tasmāt parama-maheśvarān mahītalopāsanāphalam eva sūcayati. prāg apīdam samarthitam.

kiṃ bahunā yo 'sāv acintyamahimaiśvaryaṇikādānena parān apīśvarīkaroti tasyāpi svatantrasya paramamaheśitūḥ svabhāvo 'sāv eveti tatra paramādara eva tatprasannatety āvedayati: **yeyam** iti.

yeyaṃ śaktilatābhita ullaṣati maheśakalpavṛkṣasya**audāryaṃ tad api mataṃ kārpaṇyaṃ sarvathādhamaṃ dhik tat** 11.18

abhita iti · ūrdhvādharamadhyapārśveṣu **śaktilatā** śaktisāmānyanirdeśād ānantye 'pi · eka-vacananirdeśaḥ. **ullaṣati** tatsamullāsadyotikā vikasitāsti. **tad api** tasyaudāryam eva **matam** *ekākī na ramāmy aham*⁶ iti siddhāntāt. ekatvaṃ nāma paramakārpaṇyaṃ bahubhavanaṃ nāma vicitrasamullāsakāritvāt paramaudāryam iti bhāvaḥ. nibaddhaṃ cedam siddhapādaīḥ:

*sphārayasy akhilam ātmanā sphuran**viśvam āmr̥śasi rūpam āmr̥śan*20 *yat svayaṃ nijarasena ghūrṇase**tat samullaṣati bhāvamaṇḍalam*⁷

atha vā prakṛtānugūṇyena Bhaṭṭānārāyaṇenāpi:

*ayaṃ Brahmā Mahendro 'sau sūryācandramasāv imau**iti śaktilatā yasya puṣpitā pātv asau Bhava*⁸ iti.

25 na cātra prāmāṇike vākye sāttvikamūrtir na śaktitvena vyapadiṣṭeti bhramitavyaṃ tasya sāksāt tadrūpatvāt. tasyāḥ pallavarūpatvād anyasākḥānām. atra ca siddhavacaḥ pramāṇam. yathā:

yo 'yaṃ cakāsti gaganārṇavaratnam indur

16 bhavanaṃ J₃^{P. C.}] vacanaṃ J₄

Anm. zu 11.16, Metrum: Giti. In der ersten Strophenzeile gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]a-tr[i] als einmorig. **Anm. zu 11.17, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 11.18, Metrum:** Giti.

⁶Yogarāja: Vivṛti, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 33, vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1,4.3: *tasmād ekākī na ramate*. ⁷Utpaladeva: Śivastrotrāvali, Ed. LAKṢMAṆA 13.16. ⁸Bhaṭṭānārāyaṇa: Stavacintāmaṇi, Ed. M. R. SHĀSTRĪ 34.

yo 'yaṃ surāsuraguruḥ puruṣaḥ purāṇaḥ
yadvāmam ardham idam andhakasūdanasya
devi tvam eva tad iti pratipādayantīti.⁹

itthaṃ ca śaktiś ca śaktimāṃś caiva padārthadvayam ucyate:

5 śaktayo 'sya jagat kṛtsnaṃ śaktimāṃś tu maheśvara¹⁰

ity anuttarasiddhāntatāsyārthasya. paramagahanaś cāyam artho mādhyasthyabuddhyā hṛdaya-
padavīm avataraty eveti nātrāsūyitavyam. uktārthadārḍhyā vyatirekam āha: **kārpaṇyam**
iti. **sarvatheti** svaparāṇiṣṭakāritvāt. **adhamam** adhamavastv ity arthaḥ. atas **tat** kārpaṇyaṃ
dhik · adhaspadībhāvo 'stu. mā kadācanādhikārīrājakumāramukhān nirgacchatu · iti.

10 itthaṃ sūkṣmāvekṣayaudāryaṃ prastāvyādhunā laukikam eva saṃgrhṇāti: **sarveti**.

sarvasiddhāntasāraṃ tac chr̥nudhvaṃ dhīrasaṃmatam

sarvasaukhyāvahaṃ loke mahattvaṃ yāsty udāratā

11.19

prāmāṇikatvenābhyupagato 'rthaḥ siddhāntaḥ.¹¹ sa ceha **sarvatantrasiddhāntākhyāḥ**. na cātra
laukikānāśvāse vimatir ityāha: **dhīrasaṃmatam** iti. uddiṣṭam arthaṃ pakṣayati: **sarveti**.
15 yeyam **udāratā** sā sarvathā **loka** uccapadaprāpakam **mahattvaṃ** iti.

pratiyoginirūpaṇena pakṣīkṛtam arthaṃ viśadayati: **kārpaṇyam** iti.

kārpaṇyaṃ yac ca loke 'sminn adharādharatāvahaṃ

auttarādharayam evāto lakṣaṇaṃ saṃmatam tayoh

11.20

yac ca loke kārpaṇyaṃ tad **adharādharatāvahaṃ** sarvathādharādharapadaprāpakam.
20 siddham artham āha: **auttareti**. **tayor** audāryakārpaṇyayor auttarādharayaprāpakatvād
upacāreṇa tad **eva lakṣaṇam** audāryam **auttaryaṃ** kārpaṇyam **ādharayam** iti. tathā ca Gauḍa-
pādāḥ:

vaiśāradyaṃ tu vai nāsti bhede vicaratāṃ sadā
bhedanimnāḥ pṛthagvādās tasmāt te kṛpaṇāḥ smṛtā

25 aje sāmye tu ye kecid bhaviṣyanti suniścītāḥ
te hi loke mahājñānās tac ca loko na gāhate¹² · iti.

atraiva phalāvyabhicārāya bhagavantam pramāṇayati: **svayam** iti.

14 sarve em.] sarvathe J₃ J₄ 20 auttarā em.] ottarā J₃ J₄ 21 Gauḍa em.] gaudha J₃ J₄

⁹Carcāstava, Ed.D. N. Y. SASTRI 20. ¹⁰Vielzitiert und verschiedenen Quellen zugeschrieben, etwa von Varadarāja: Śivasūtravārttika, Ed.M. K. SHĀSTRĪ sub Śivasūtra 3.30; vgl. auch PASEDACH 2017, S. 155f., Fn. 166. ¹¹Vgl. Sarvadarśanasamgraha, Ed. VIDYĀSĀGARA, S. 113. ¹²Gauḍapāda: Āgamaśāstra, Ed. BHATTACHARYA 4.94–95.

**svayaṃ śrutau bhagavatā tanmāhātmyam udīritam
mamāsau paramaṃ mitraṃ ya udāra itīriṇā**

11.21

yaḥ kaścīd **udāro** 'sau **mama paramaṃ mitram itīriṇā** ity arthaṃ sūcayatā **bhagavatā śrutau tasyodārasya māhātmyam uccair īritam**. tathā ca śrutiḥ: *ayam ātmā brahmeti*.¹³

5 **ayaṃ cārthaḥ: śrutāv** iti smṛter apy upalakṣaṇatvāt tayā viśadikṛtaḥ. tathā ca smṛtiḥ:

*priyo hi jñānino 'tyartham ahaṃ sa ca mama priya*¹⁴ iti.

*jñānī tv ātmaiva me matam*¹⁵ iti ca.

jñānina eva ca *buddham athāpy udāram*¹⁶ iti · audāryaṃ samarthitam iti sustham.

anyāni ca śrutismṛtivākyāny arthataḥ paṭhati: **eko 'ham** iti.

10 **eko 'haṃ paramodārasvarūpo nikhilātmanā
hr̥ṣyāmi paramodāramatibhūṣitadikṭaṭaiḥ**

11.22

paramodārasvarūpatvaṃ bhagavataḥ samarthitam prāg eva. tathā ca svarūpasamvādena **nikhilātmanetyādy** uktam: **paramodāramatīśobhitadikparyantair** mahājanair **ahaṃ nikhilātmanā harṣabharito bhavāmi**.

15 **harṣād** eva ca tatrāsau bhagavān eṣaṃ pratibandhakādīnivāraṇena sāhāyyaṃ karotīty āha: **karotīti**.

**karoty udārakarmāṇi yaḥ kaścīd tasya tāny asau
anumanyata ity evaṃ sarvaśāstrārthasamgrahaḥ**

11.23

20 **yaḥ kaścīd** iti nātrānyakarmaṇīva kaścīd api varṇāśramādyadhikārinīyamaḥ. **asāv** iti phala-dātā maheśvaraḥ. **anumanyate** sādhuakāreṇa svātmasātkurute. anena cāsyātmārthaṃ nānya-devatādyapekṣāstīti kiṃ vācyam. pratyuta te · etadgatyanabhijñātvān muhyantīti sūcitam. tathā ca smṛtiḥ:

sarvabhūtātmaabhūtasya sarvabhūtahitasya ca

devā api mārga muhyanty apadasya padaiṣiṇaḥ

25 *śakunīnām ivākāṣe gatir naivopalabhyate*¹⁷ · iti.

na kevalam āmutrikaphalātiśayavattvam evāsyā yāvad aihikam apy asyānena karmaṇā vardhata ity āha: **sūdgheneti**.

3 mitram em.] mitra J₃ J₄ 9 'ham em.] yam J₃ J₄

¹³Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2,5.19. ¹⁴Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.17cd. ¹⁵Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.18b. ¹⁶11.12d. ¹⁷Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 12,231.23–24ab, dort 23c: *devāpi mārga muhyanti*, 24b: *jale vāricarasya vā*.

**sūdghena codāramateḥ śubhaḥ saṃdhis tathā dṛḍhaḥ
yaḥ kalpāntabharakṣobhān na jātu śithilībhavet**

11.24

śobhanam udghaṃ daivam tena saṃdhir granthiḥ. kalpāntabharakṣobheṇa ca sarvaṃ
śithilaṃ bhavatīdam tu na kadāpi śithilīti mahān asyotkarṣaḥ.

5 atraiva bharayati: audāryeti.

**audāryasadrasasamūrjitapakṣayugmam
āspḥālya pāṇḍurayaśobharapūritāsaḥ
nīḍaṃ samāviśati sarvasumānanākhyam
proddhūtahārdakaluṣo naraṛājahaṃsaḥ**

11.25

10 asau naraṛājahaṃsaḥ. audāryam eva sadrasaḥ pīyūṣaṃ tena samūrjitaṃ svābhīpsita-
padaprāptiparyantaṃ balavat pakṣayugmam āspḥālya vitāya pāṇḍurayaśobhareṇa śukla-
karmaṇā pūritadikkaḥ sarvasumānanākhyam nīḍaṃ sarvathā śobhanā mānanā pūjā
yatra tan nīḍaṃ brahmālayaṃ samāviśati samāveśavṛtṭyā viśati. yato 'sau proddhūtahārda-
kaluṣaḥ · dūrīkṛtāntaradoṣaḥ.

15 pakṣayugmam¹⁸ ity uktaṃ tad viśadayati: prārabdheti.

**prārabdhayatnacchadayugmam ārād
audāryapīyūṣarasāvasiktam
utphālya saṃsthāpya yaśo 'tra lokam
tam āviśaty eṣa na yatra bhītiḥ**

11.26

20 ayaṃ bhāvaḥ: prārabdhopanatena śarīrayātrāṃ nirvāhya navīnāpūrvayatnena ca bhāvisamdhī-
dṛḍhikaraṇam āspḥālanam. tatra ca sarvathā pīyūṣarasāvaseka eva tadutphālanahetur iti. tad-
ācaraṇeneha lokapāvanīṃ kīrtiṃ saṃsthāpya taṃ lokam āviśati yatra na bhītiḥ. dvitīyād
vai bhayaṃ bhavatīti¹⁹ śruter advitīyabrahmasvarūpāvēpṭeḥ kuto bhītiḥ.

laukikadr̥ṣṭāntenaudāryadr̥ṣaṃ darśayati: sadeti.

25 **sadā ramyaśīlasya vīrasya citraṃ
kham etat satārāgrahaṃ rājamānam
mahaudāryapaṭṭīparibhramyamāṇaṃ
vibhāty ādarād vīragolena tulyam**

11.27

22 pāvanīṃ kīrtiṃ J₄] pāvanī kīrti J₃

Anm. zu 11.25, Metrum: Vasantatilaka. Anm. zu 11.26, Metrum: Upajāti. Anm. zu 11.27, Metrum:
Bhujamgaprayāta.

¹⁸ 11.25a. ¹⁹ Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1,4.2.

asya **vīrasya** paramaudāryavīryaśālino 'ta eva **ramyaśīlasya** vīratve 'pi sarvathāhiṃsayā svaparārthasāadhanāt. **citram** audāryam iti śeṣaḥ. tathā hi: **etat satārāgrahaṃ kham** ākāśaṃ **prakāśamānaṃ vīragolena** · etadākhyena kṛīḍāpātreṇā**darād** āntararasāt **samānaṃ vibhāti**. tatra ca kṛīḍanake paṭṭikāpātena paribhramaṇaṃ prasiddham iti tat samarthayati:
 5 **audāryapaṭṭīti**. ayam arthaḥ: yathā paścimadeśe sametya samantāt paṭṭikāpātanena vīragolaṃ paribhramayanti tathāsau tārāgrahacitritam khagolaṃ audāryeṇa paribhramayati. kṛīḍanakam idam vinodapātraṃ manyate. nātrāsya ko'pi bharātīsaya iti.

itthaṃ sāmānyenaudāryaṃ nirṇyādhunā tadviśeṣakathanārtham āha: **audāryam** iti.

audāryaṃ tad bahugati budhā āhur āryātra dhīr yā

10 **sāpy audāryaṃ prakṛtir amalaudāryam evaṃ pradiṣṭam**

śūratvaṃ yat paramam atulaṃ vaibudhaṃ cāpi tasmād

dhīraiḥ kācit prakṛtimadhurā rītir āsañjanīyā

11.28

budhā iha martyavāsino 'pi sadguṇaucityā devatvavyapadeśārhaḥ. **bahugatīti** dānadharma-yuddhadayaḍibhedena. tathā ca: dānodāro Balyādi dharmodāro Yudhiṣṭhirādiḥ · yuddhodāraḥ
 15 **śrīRāmādiḥ** · dayodāro Jīmūtavāhanādir iti pūrvāpekṣayoktam. tathā ca: *sa ca dānadharma-yuddhair dayayā ca samanvitaś caturdhā syād*²⁰ iti. vastutas tv idam apy upalakṣaṇam ity āha: **āryetyādi**. **yāryā** śreṣṭhā tattvopayoginī **matīḥ sāpy audāryam**. **amalā** ca yā **prakṛtiḥ** sādhu-śītalācāravattvaṃ tad apy **audāryam**. **yac ca paramam atulaṃ vīratvaṃ** tad apy audāryam. **yac cātulaṃ vaibudhaṃ** pāṇḍityaṃ tad **apy** audāryam. ity **ato dhīraiḥ kācit prakṛti-**
 20 **madhurā** svabhāvaramyā kācit prītir etanmadhye svopakārā yā · **āsañjanīyā** · āśrayitavyā.

viśeṣabhāvam āha: **sarvasādhāraṇatve 'pīti**.

sarvasādhāraṇatve 'pi karmaṇo 'sya viśeṣataḥ

upayogo mahīpānāṃ tatraitad rājatetarām

11.29

asya karmaṇa audāryasya. **tatra** mahīpeṣu. anyad gatārtham.

25 tathā hīti nidarśayati: **sahāyetai**.

sahāyasampad ekatas

tathaikato 'py udāratā

purātanair mitā babhau

garīyasī mahecchatā

11.30

11.28b evaṃ J₄] eva J₃ 16 samanvitaś em.] samanvitaś J₃ J₄ 11.29d tatraitad J₄] tatra tad J₃

Anm. zu 11.28, Metrum: Mandākrāntā. Anm. zu 11.30, Metrum: Pramāṇikā.

²⁰So auch in VĀCASPATYA sub *dayāvīra*.

ekata ekatra pārśve. **ekato** ’nyatra pārśve. **mitā** tolitā. taylor madhye **mahecchatodāratā** **garīyasī** gauravavati. ata eva **babhau** śuśubhe.

gauravam eva sādhayati: **na tulya** iti.

5 **na tulya etayādhikaḥ**
 kutaḥ sahāya ekakaḥ
 sadāviyoginī bhṛśaṃ
 hitakriyākārī hy asau 11.31

10 **etayodāratā. ekakaḥ:** eko mukhyaḥ sa eva **ekakaḥ** svārthe kaḥ. sa tādṛśo ’pi **na tulya** iti cārthād āyātaṃ **kuto ’dhika** iti śabdakathanam tasyānādarasiddhaye. atra hetupūrvam arthāntaranyāsaḥ: **hir** yasmādarthe. **asāv** udāratā **sadāviyoginī** nityāvyabhicārī **hitakriyākārī** ca. sahāyasamṣat punar anīdṛśī.

sākṣād evānaya vyatirekam āha: **tad etayeti**.

15 **tad etayāgryayā nṛpo**
 ’rthasamṣadam yathaity alam
 tathā na samṣadā rathā-
 śvadantipattirūpayā 11.32

spaṣṭam.

pratijñāṃ viśadayati: **rathāśveti**.

20 **rathāśvadantipattibhir**
 vibhūṣitāpi vāhinī
 na siddhim eti durvidhaiḥ
 suśāsītāpi karhicit 11.33

vibhūṣitā sarvataḥ samṣadā bharitā. **durvidhair** daridramatibhiḥ **suśāsītāpi** bahu-prārthanayā carādipaścāddhāvanayā ca.

25 **rathāśvadantipattibhir**
 vigarhitāpy asau camūḥ
 mahārthasiddhikāriṇī
 mahecchabhūpaśāsītā 11.34

vigarhitāṅgavikalāpi mahecchena mahāsayena **bhūpena śāsītājñaptā**.

Anm. zu 11.31, Metrum: Pramāṇikā. Anm. zu 11.31, Metrum: Pramāṇikā. Anm. zu 11.33, Metrum: Pramāṇikā. Anm. zu 11.34, Metrum: Pramāṇikā.

nigamayati: **tasmād** iti.

**tasmād udāraṃ hr̥dayaṃ vidhāya
saṃsādhayed artham udāraceṣṭaḥ
aiśi kalāsāv acalāvatīrṇā
yenārcitā tasya mude maheśaḥ**

11.35

hr̥dayaṃ cittam. **arthaṃ** svābhipretam. atra bījasūtram āha: **aiśi**ti. **asāv** udāratācalāyāṃ bhūmāv **avatīrṇā** duṣṭanigrahāya sādhusaṃpattaye ca gṛhītāvatārā · **aiśi śaktir** vartate. tataś cāvatīrṇāsau **yena** bhāgyavatārcitādaritā **tasya mude** prītaye **maheśaḥ** · tadaṅgaparipoṣaṇād iti bhāvaḥ.

10 yathā ca parotkarṣo na pīdayati tathātra yatitavyam ity āha: **paramaudāryeti**.

**paramaudāryakāritvaṃ yasya so 'nyebhya īśvaraḥ
bahupratāpasatkīrtivyāptadikko virājate**

11.36

anyebhya ity udāramatibhyaḥ. **pratāpaḥ** puṃliṅgatvāt svavyapadeśyaḥ. **satkīrtiś** ca strītvād etatsahacārīṇi vyapadeśyā. tataś cāsyā gārhashtyaṃ dikṣu rājate · ity arthaḥ.

15 atraiva racanāśīlo 'sāv anyathā paricayati: **kiṃ gaṇyati**.

**kiṃ gaṇyā tasya caryeyaṃ paramaudāryaśālinah
kīrtyāśliṣṭatanor yasya pratāpaḥ kulavardhanaḥ**

11.37

svayaṃ satkarmakāritvāt tatphalibhūtakīrtyāśliṣṭatanor nityasukhitasya kṛtārthatvāt. svayaṃ sukhaikāsaktasya **pratāpākhyaputrārōpitasvakartavyaśeṣatvād asya caryā kathaṃ gaṇyety** uktam. **pratāpa kulavardhana** iti pratāpo 'tra satputrasthānīyaḥ.

upadeśaśeṣam uṭṭaṅkati: **arjyam** iti.

**arjyaṃ tathaudāryam udāttaśīlair
yatheśvare sarvagurau svatantra
amutra cehāpi suhṛtsu satsu
viśvāsapātratvam avāpya siddhiḥ**

11.38

amutra sarvānugrāhake svatantra ceśvare. ihāpi suhṛdbhūteṣu satsu viśvāsapātratvaṃ prāpya siddhiḥ syāt tathedam **arjyam** iti. **satsu** · ity anena · asatām asuhṛdbhāvasva-bhāvatvena viśvāsānāspadatvaṃ teṣām evānarthāyeti na kiṃcid apy avadyam iti dyotayati.

11.35d ārcitā J₃ schol.] ācitā J₄ 20 gaṇye J₄] gamye J₃ 11.38b eśvare J₄ schol.] aiśvare J₃

Anm. zu 11.35, Metrum: Indravajrā. Anm. zu 11.38, Metrum: Upajāti.

itthaṃ samyak saṃsodhyaucityā śikhāṃ nibadhyātha śekharabandhaṃ vidhātum pūrvottara-vākyajātasya vidhyarthavādatāṃ ca sūcayitum pīṭhikāṃ nyasyati: **atrāpīti**.

**atrāpy udāharantīmāṃ śubhāṃ ākhyāyikāṃ yathā
viśvāsam adhigacchanti dṛṣṭapratyayino janāḥ**

11.39

5 **ākhyāyikā** samyaṃ nibaddhā purātānī kathā. prāyeṇa hi parādhīnayogakṣemā **janāḥ** **pratyakṣapratyayā** devaparo’kṣe viśvasantīti tadarthaṃ avaśyam asyā upayogaḥ. na cedānīṃtanaviśayam evedaṃ yat pratyakṣapratyayena viśvāsayati. ko ’tra bhara iti vācyam mahatām apy asyārthasyāśayāvarjakatvāt. anyathārthavādānarthakyāpatter iti tathā ca bhagavān Vyāsaḥ:

10 *itihāsapurāṇābhyāṃ vedaṃ samupabr̥ṃhayet
bibhety alpaśrutād vedo mamāyaṃ pratarīṣyatīti*²¹

alpaśrutād vidhivākyāt ·loko bibhety bhayaprakāro mamāyam iti ·ayam vedo mama vañcayīṣyatīti sambandhaḥ.

ākhyāyikāṃ eva nibadhnāti: **Vyākopa** iti.

15 **Vyākopanāmā Lāseśaḥ pitary uparate śīśuḥ**

rarakṣa medinīm yasmin prajā mumudire bhṛṣam

11.40

Lāsa iti deśanāma. **Vyākopa** iti vigata ā samantāt kopo yasyeti vinayācārabhūṣitanāmā. **uparate** kīrtiśeṣabhautikaśarīre. **śīśuḥ** san **medinīm rarakṣa**. rakṣām evāha: **yasminn** iti.

sa Māndhāteva vinayācārabhūṣitasam̐tatiḥ

20 **babhūvābja ivānandadāyī vāgamṛtair mṛduḥ**

11.41

sa iti. **sam̐tatir** vaṃśaparamparā **bhūṣitā**am̐kṛtā bhuvi ·uṣitā ca: tādr̥g vinayācāro ’nena darśito yenaitadvaṃśyāḥ kīrtiśeṣā api bhautikadehenaiva bhūmisthā iti lakṣyate. ata eva **Māndhāteva**. tathā tādr̥g asau **vāgamṛtair janānandadāyī mṛduś cābhūt ·yathā candraḥ**.

sa yauvanasamārūḍho raho ’bhyetyātha kenacit

25 **mantriṇā śuddhikāmena suśikṣam̐ pratibodhitaḥ**

11.42

sa yauvaneti. raha ekānte **’bhyetyā**bhimukham etya. prāyeṇa mantriṇo randhrānveṣiṇa iti viśeṣaṇam̐ **śuddhikāmeneti**. yauvanaṃ hi sarveṣāṃ anarthaśvabhrārōhas tatrāpi rāja-

6 asyā upayogaḥ em.] asyopayogaḥ J₃ J₄ 7 viśvāsayati J₄] viśvāsa iti J₃ 21 vaṃśa J₃ J₄^{a.c.}] vaśa J₄^{p.c.}

Anm. zu 11.40a Vyākopa- Gedeutete lexikalische Entlehnung von Ya’qūb. **Anm. zu 11.40a Lāsa-** Lexikalische Entlehnung des Patronyms *Lāis*, irrtümlich als Ortsbezeichnung aufgefasst.

²¹Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 1,1.204, dort d: *vedo mām ayam ...*

kumārāṇām kim u vācyam iti bhāvyaśayena **suśikṣām** śobhanopadeśam **pratibhodhitāḥ** saṁśrāvitaḥ.

tām eva śikṣām vinayapūrvam saṁjñāpayati:

atīva vihvalam me 'dya cittam vṛtte tava prabho

5 **yauvanasparśino 'vasthonmādinīyam hi sarvathā** 11.43

vihvalam vyagram. **prabho** · iti saṁbodhanam śuddhikāmā mantriṇo yadi durmukhā api bhaveyus tad api prabhavaḥ kṣāmyantiti sūcanārtham. **vihvalatām** vāgdvāreṇa sūcayati: **yauvaneti**.

sa ko'pi nāsti janimān yasya cittam na vihvalam

10 **jāyate 'syām avasthāyām munayo 'py atra mohitāḥ** 11.44

vihvalam kāmākulam. atrārthāntaranyāsaḥ: **munaya** iti. viditavedyā mananaśilā vyavasthāpitasadācārā upavāsādinīyamaparāḥ śucyaśucibhakṣyābhakṣyavivekakuśalā **atrāsyām avasthāyām mohitāḥ** saṁjātamohā abhūvann iti kaiva kathā saṁsāriṇām.

na cānāsvāditabuddhīnām katham aviditacaravāsanodetīti vācyam ity āha: **naisargiketi**.

naisargiko 'naṅgamadaś cittavibhramakārya ayam

15 **janānanadarīguptyai pidhānam kiṁcid ācara** 11.45

asāv **anaṅgamadaḥ svābhāviko** 'nāhārya ity arthaḥ. atra ca naisargikatve rājakumārī-dṛṣṭāntaḥ: purā kila kenacid rājānāsvāditāsvādyena kācid rājakumārī bahukautukaprayāsenā pariṇītā. sā ca tasyām velāyām amuṁ kiṁcit skhalitaṁ saṁjñāpayām āsa. bālety āhvāna-pūrvam tena cātikautukitacetasā tasyām saṁjātaśaṅkenāye kim idam lajjāhetāv api saṁjñā-dānam iti sūcitā. śvaḥ samādhānam asyā bhittes tava bhāvi tāvad āstām idam iti kiṁcit sustha-hṛdayam taṁ cakāra. prabhāte ca vibhāte sothhāya bhittau tatsaṁmukhaṁ tatkalāprasavapīḍā-pīḍitārdhodgatapotasiṁhyākṛti tatsamīpavartikalabhaṁ codyānam citrayām āsa. tatra ca tāḍik-citritaṁ yathāsau sāmīyudgataḥ siṁhapota enaṁ kalabhaṁ huṁkāratrāsasamkucitaprāyaṁ 25 karotīti. sa ca rājotthāya bhittim lakṣikṛtyaiva labdhopadeśas tām sāntvayām āseti. sarvāḥ kalanāḥ sūkṣmasvarūpeṇa labdhapratīṣṭhāḥ śikṣayā vṛddhim āyāntīti bodhyam.²²

janānaneti mā ca bhūd idṛśī kalanā sadācāravinayabhūṣaṇānām rājakumārāṇām. bhavatu vā tathāpy ubhayapakṣe 'pi niraṅkuśā. **janā** iti teṣām **ānanāny** eva gahvaratvād **daryas** tāsām **guptyai** · ācchādanāya **kiṁcit pidhānam** pidhānapuṭam **samācara**. yena tadānanāni 30 mudritāni syus tathā vidheyam ity arthaḥ.

14 avidita J₄] avimḍita J₃ 23 siṁhy J₄] saṁhy J₃ kalabhaṁ em.] kalabha J₃ J₄ 28 pakṣe J₃] pakṣo J₄ 29 ācchādanāya J₄] āmchādanāya J₃

²²Quelle dieser Geschichte unbekannt.

itthaṃ gūḍhoktyābhiprāyaṃ saṃśrāvya sphuṭaṃ eva kartavyam āvedayati: **veleyam** iti.

veleyam adhunā prāptā mahābhijana-jātayā

padminyādyanayatarayā saṃdhir bhavatu te 'nagha

11.46

velā samayaḥ. **padminyādity** ādiśabdena citriṇīśaṅkhiniṅgrahaḥ. **anaghety** anena svātmani
 5 tasya śuddhatvaṃ sūcayati. **padminī**ti ca padmādinidhivati bhūmir iti ca punar api
 rājaprakṛtiśaṅkitatvena śleṣanirdeśaḥ. **mahābhijana-tvaṃ** cātra suMervādinikaṭabhūmi-
 vartitvaṃ. padminīlakṣaṇaṃ sāmudrike: vaktraṃ pūrṇendutulyaṃ kamaladalanibhaṃ
 pakvabimbādharauṣṭhī pāḍau padmaprakāśau pulakitanayanā dakṣiṇāvartanābhiḥ ·gandhaḥ
 padmātirekī karatalanihitam śaṅkhacakraṃ ca yasyāḥ sākṣāt sā rājyalakṣmīḥ śuciśubhasuratā
 10 padminī yā hi nārī.²³

saṃdhau ca prathameti kartavyatām āvedayati: **varaṇeti**.

varaṇāśvāsasiddhyartham kaṇṭhahastādibhūṣaṇam

kiṃcit samarthaya tathā yathā svāsthyaṃ kulasya naḥ

11.47

vadhūvarayor hi parasparam āśvāsārtham ubhayapakṣataḥ **kaṇṭhahastādibhūṣaṇam** vāg-
 15 varaṇavelāyāṃ dīyate yatra mudrādānam iti vyapadeśaḥ. nidhibhūmilābhākāṅkṣāyāṃ ca nidhi-
 lakṣaṇāvedīṣu kaṇṭhabhūṣādi dīyate ·iti pūrvavad bodhyam. **samarthaya** saṃnāhaya. **naḥ**
kulasya rājakulasya tadekayogakṣemasyāmātyakulasya vā.

ity ukte 'mātyavṛddhena smitvovācātha taṃ prabhuḥ

satyaṃ kiṃ tu manastoṣakarī yāsau vadhūr hitā

11.48

20 **ity ukte** ·iti. **vṛddhagrahaṇam** prauḍhatādyotanārtham. **smitveti** bhāvyaśayaḥ. **prabhur**
 iti prabhutvāt prakāṣasamādhāne samucite 'pi svātmani rahasyaveditvajñāpanārtham
 gūḍhoktyaiva kathayati: **satyam** iti. **satyam** ardhāṅgikāre. ata eva **kiṃ tv** iti. **karīti** tēcchilye
 ṭac.²⁴

varyā sarvāṅgasamṇaddhā mahābhijanaśobhinī

padminī śaṅkhinī sādhvī kundadantī rasojjvalā

matā tadarthaṃ satkaṇṭhahastabhūṣādi cāhitam

11.49

varyā varītuṃ योग्या **sarvāṅgasamṇaddhā** sarvāṅgaśuddhā saptāṅgaśuddhā ca. **abhijanaḥ**
 pūrvavat. **padminī**tyāditattalakṣaṇavati padmaśaṅkhakundāś ca nidhiviśeṣaḥ. **sādhvī** sal-
 lakṣaṇavati. **rasena** śṛṅgāreṇ **ojjvalā**. **rasena** cāsvādātīśayena. **āhitam** sajjitam.

sa harṣotphullanayanaḥ pāḍau saṃgrhya pāṇinā

28 tattal J₄] tal J₃

²³Zitat? Quelle unbekannt. ²⁴Vgl. PĀṆINI 3,2.20: *kṛṇo hetutēcchilyānulomyeṣu*.

kṣamyatām astu bhadraṃ te vijñaptiṃ saphalīkuru**11.50**

sa iti. so 'mātyaḥ · harṣotphullanayana iti madīyā vijñaptiḥ phaliteti rājāśayāl laghutvam amātyāśayānām sūcitam. harṣasūcanārthaṃ ca **bhadraṃ astu kṣamyatām** iti vaktavye vākya-vaiparītyam. evam agre 'pi. **vijñaptiṃ** vakṣyamāṇām.

ity āśvāsyaṥa papraccha varyā yā te hṛdi sthitā**mahyaṃ niśāmaya ca tāṃ tac cālaṃkaraṇaṃ śubham****11.51**

yā te hṛdi sthitā varyatvena svīkṛtā ca mahyaṃ tāṃ niśāmaya śravaṇagocarīkuru **tac ca** tadvaraṇārthaṃ **śubham alaṃkaraṇaṃ** yat sthāpitaṃ tac ca **niśāmaya** darśayeti.

evam dṛḍhapatrayayo 'sau svātmamānaṃ mantrimantraṇaṃ ca śaṅkāpādanalakṣaṇaṃ ca sūcayati: **īdṛśe** · iti.

īdṛśe vyavahāre hi vṛddhāḥ pracchyaḥ iti sthitiḥ**vyabhicārāya kalpante sambandhāḥ svayam ūhitāḥ****11.52**

īdṛśe gārhaṣṭhyalakṣaṇe **vṛddhā** iti vayogunāvṛddhāḥ. **sthitiḥ** paraṃparāgata ācāraḥ. an-anuyoge doṣaṃ āha: **vyabhicārāyēti**. **svayam** iti vṛddhāpraśnena **ūhitā** iti manorathamātrā eva te na tu sidhyantīty arthaḥ.

itthaṃ mantrivyavahārasiddhyā prasannacittaṃ taṃ yad asau vartayām āsa tad āha: **sa tam** iti.

sa taṃ paramam ity uktvā praviśyāntargrahaṃ mudā**niṣkṛṣya candrahāsīm svām darśayitvāha sadvacaḥ****11.53**

sa iti rājakumāraḥ. **taṃ** mantrivṛddham. **paramam ity uktvā** pratiśrutya. **candrahāsī** kumārocito hrasvaḥ khadgaḥ.

*strī syāt kācin mṛṇālyādivivakṣāpacaye yadīti*²⁵ kośaḥ.

gaurāditvān niṣ.²⁶ atha ca **candrahāsī** candravaddhasanaśīlā ramaṇī ca. itthaṃ ceyam ekā candrahāsī prathamam eva vivāhitānyām ca udvahāmīty abhiprāyaḥ. **sadvaca āha: sattvam** abādhyatvam.

tad eva vaca āha: **bhūṣaṇeneti**.

bhūṣaṇenāmunā prācīpratīcyau saṃmate mama**bhūpatitvaṃ mayā vyaktikartavyaṃ svakulocitam****11.54**

yat tvayoktaṃ **tac cālaṃkaraṇaṃ niśāmayeti**²⁷ tad idam ev[a. a]**nena** varaṇāśvāsena **prācī-pratīcyau** ramaṇyau **mama** bhāryātvena **saṃmate**. atra samarthanam: **bhūpatitvam**

19 hāsī em.] hāsīm J₃ J₄

²⁵ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,5.7ab, dort a: *mṛṇālyādir*. ²⁶ Vgl. PĀṆINI 4,1.41: *śidgaurādibhyaḥ*. ²⁷ 11.51cd.

iti. avaśyaṃ puṃsā sastrikeṇa bhāvyam. tac ca **mayā svakulocitabhūmibhartṛtvena sampādyam.**

atra sādhakam āha: **sa pumān** iti.

5 **sa pumān gaṇyate loke yaḥ kulocitasatkriyām
samāpya kurute bāhyāḥ kriyāḥ krīḍāspadaṃ hi yāḥ** 11.55

satkriyā suśikṣā sadārambho vā. **krīḍāspadatvena** bāhyakriyāṇāṃ śaithilyaṃ sūcitam.

bhāvikāle 'pi taṃ saṃskṛtadhiyaṃ saṃpādayitum upadiśati: **dhāryaṃ ceti.**

10 **dhāryaṃ ca madvacas te 'dya hṛdi dhīman manīṣiṇaḥ
anapekṣyāpi vaktāraṃ guṇagrahaṇalolupāḥ** 11.56

hṛdi dhāryaṃ kāle kāle 'nusaṃdhāya vyavahartavyam ity āśayaḥ. na ca vṛddhasya mantri-padaṣṭhitasya ca me katham ayam upadeśako bhaved iti saṃbhāvyam ity āha: **manīṣiṇa** iti. astu niyatīḥ: *vṛddhāḥ pracchya*²⁸ iti. paraṃ tu buddhimatāṃ buddhir eva sarvatra pramāṇam iti **manīṣiṇa** iti śabdītam.

uktārtham eva samarthayati: **yad vaca** iti.

15 **yad vacaḥ sāravat pathyaṃ bharakṣamam ayāyati
viduṣā tad upādeyaṃ vaktāram anapekṣya ha** 11.57

sāravad uttamaphalāvahaṃ **pathyaṃ** kālāntarahitaṃ **bharakṣamam** vimardasaham **ayāyati** · uttarottaraguṇāvaham. **vidvān** atra nityupajivī vivakṣitaḥ. **heti** sarvaprasiddhim atra dyotayati.

20 atraiva dīpakena²⁹ samarthayati: **bālād apīti.**

**bālād api hitaṃ grāhyaṃ pañkāt padmam aher mañiḥ
ity āhur vibudhā loke strīratnam akulād api** 11.58

grāhyam iti prakṛtāprakṛtasambandhakam. tatra **bālād api hitaṃ grāhyam** iti prakṛtam. anyat sarvam aprakṛtam.

25 atraiva mūlam āha: **yāvad** iti.

**yāvan nāśāviṣaṃ hṛtsthaṃ tat pratīkārahetubhiḥ
uddhriyeta naraḥ tāvat kā cintā bāhyavastuni** 11.59

²⁸ 11.52b. ²⁹ Vgl. Mammaṭa: Kāvyaaprakāśa, Ed. JHA 103: *sakṛdvṛttis tu dharmasya prakṛtāprakṛtātmanām / saiva kriyāsu bahvīṣu kārakasyeti dīpakam //*.

āsā kāmanā saivābhīṣṭānāptim tāvat pīḍakatvād **viṣam**. **tac** ca hṛtsthatvāt sarvaṃ vihāya pratikārārham iti **yāvad** dhr̥das **tan noddhriyate** tāvad **bāhyavastuniṣṭe** 'pi **kā cintā**. hṛdi hi susthe sarvaṃ sausthyāya tasmim̐s tv asusthe kiṃ bāhyair iti bhāvaḥ.

yat punar uktam:

5 *janānanadarīguptyai pidhānaṃ kiṃcid ācareti*³⁰

tatrāha: **yāvad** iti.

**yāvad vṛṣṭir na jāyeta paṅkas tāvat kuto bhavet
avṛṣṭau paṅkatābhāso nacirād eva śāmyati**

11.60

10 yadi cāvastv api loke samāropyate tathāpi na tena kiṃcid ity āha: **avṛṣṭāv** iti. dṛṣṭaṃ cedam̐ hetvābhāsānāṃ vādavelāyāṃ hetukāryāsādhanatvam̐ iti.

*avasthonmādinīyaṃ hi sarvatheti*³¹ yad uktam̐ tatrottarayati: **citteti**.

**cittonmādakaro 'naṅgavikāro yas tavādṛtaḥ
sa vivekadhurīṇaikamuninā mārjito 'sti me**

11.61

15 atha vā māstu vṛṣṭir yena paṅkaṃ jāyeta. paraṃ tv ayaṃ vikāro 'vaśyaṃbhāvīty atrāha: **citteti**. **tavādṛta** iti dṛṣṭaparāvarasyā**ḍṛta** ādareṇa svikṛto 'vyabhicāriti³² solluṇṭhanam̐. **vivekinām̐ dhurīṇas** cāsāv **eko** mukhyo **munir** Vālmikis tena **mārjitaḥ** śodhitaḥ. tadupadeśenety arthaḥ.

tadupadiṣṭam̐ eva ślokaṃ avatārayati: **asamāpteti**.

**asamāptajigīṣasya strīcintā kā manasvinaḥ
anākramya jagat sarvaṃ no saṃdhyāṃ bhajate raviḥ**³³

11.62

20 **asamāptā** tr̥ptiparyantatām̐ prāptā. **keti** naivocitety arthaḥ. atra dṛṣṭāntaḥ: **anākramyeti**. **jagaj** jigīṣānusam̐dhānena prācīm̐ saṃdhyāṃ vihāyodyatasya raves tad asamāpyaiva kathaṃ prācī saṃdhyā bhajanaucitī. loke rājate · iti bhāvaḥ.

**ittham̐ nayānugaṃ sāraṃ vimardasaham̐ asya saḥ
pītvā vaco 'ntarmuditaḥ pāḍau jagrāha bhūpateḥ**

11.63

25 **ittham̐** iti. **sa** iti mantripravarāḥ. **pītveti** · amṛtam̐ iva tr̥ptikāri **vaca** iti dhvanitam̐. **bhūpater** iti jāto 'dhunaivāsau bhūpatir̐ iti sūcanārtham̐.

svastho 'smi kṛtakṛtyo 'smi vṛttir āmātyikī mama

2 ārham̐ J₄] ārhas J₃ 9 avṛṣṭāv J₃] adṛṣṭau J₄ 25 kārī J₃] kārā J₄

³⁰ 11.45cd. ³¹ 11.43cd. ³² Vgl. 11.52c. ³³ Nicht im Rāmāyaṇa zu finden, doch vgl. MAHĀSUBHĀṢITAS. 3711, nächstliegende Quelle ist Kalhaṇa: Rājatarāṅginī, Ed. STEIN 4.441, dort c: ... *jagat kṛtsnam̐*.

prāpya tvām śośubhīty adya jīvabhadrāḥ kriyāḥ kuru 11.64

jñātam: pūrvotkarṣas tvayīty āmatyikī mama vṛttir adya pūrvebhyaḥ śobhata iti svasthaḥ kṛtakṛtyaś cāsmi.

ity ābhāṣyātha hṛdaye smayamāno vyacintayat

5 **ko ’nuśāsti mahābhāgyam udāttacaritaṃ prabhum** 11.65

itīti. smayamānaś citṛiyamāṇaḥ. ko ’nuśāstīti · anuśāsanam nāma bhāgyacaritottejanā. sva-bhāvasiddhe ca tasmin kim anuśāsanena kṛtyam iti.

bhāgyam eva sarvam iti niścāyayati: **satyam** iti.

satyaṃ niyatir evāsau yad amātyā nṛpāsritāḥ

10 **nāmātyāśrayiṇo bhūpā bhāgyaṃ phalati mantriṇām** 11.66

yāsau niyatir loke nṛpā amātyāśrayeṇa rājyaṃ kurvantīti sā niyatir eva. vyavahāro ’yaṃ dhīmadbhir vyavasthāpitaḥ. paramārthatas tu nṛpā na tadāśrayeṇa rājyaṃ kurvanti svaujas-sphūrtir evāmiṣām iyam ity arthaḥ. yadi cetthaṃ tat kim iti te tān pṛcchanti tebhyaś ca te phala-bhāgino bhavantīti cet tatrāha: **bhāgyaṃ phalati**ti. mantriṇām bhāgye naiveyaṃ bhrāntir ity arthaḥ.

itthaṃ satyapathāśrito ’nayapadavīnirāśo rājāśirdvāreṇaiva svavṛttim āśaṃsamāna āha: **vardhatām** iti.

vardhatām cāsya cinteyaṃ mahābhāgyā śubhāyatiḥ

satyaṃ sadbījajātānām matir āyatiśobhinī

11.67

20 **iyaṃ cintā:**

*bhūṣaṇenāmunā prācīpratīcyau saṃmate mameti*³⁴

bhāgyaṃ prācīnam karmaphalam. **āyatis** tatsamuccitārjayiṣyamāṇaśobhanakarmaphalam. munimatam anuvādapūrvam āśṛṇoti: **satyam** iti.

*niṣkṛṣya candrahāsīm svām*³⁵ iti tadvaco ’py anuvādapūrvam anumanute:

25 **satyaṃ nānyat sādhanam pūrvadvāraṇahetave**

rājñām sannītijuṣṭānām vināmūṃ candrahāsikām

11.68

pūr eva **vadhūḥ** prāptakālodvāhā. **amūṃ** iti taddhastasthaparāmarśaḥ.

11.65b vyacintayat J₄] vicintayet J₃ 11.66c āśrayiṇo J₄] āśriyaṇo J₃ 12 paramārthatas em.]
paramārthas J₃ J₄ svaujas J₄] sauja J₃ 21 pratīcyau J₄] pratīsyau J₃

³⁴11.54ab. ³⁵11.53c.

uktārthe saṃvādayati: āhuś ceti.

āhuś ca pūrvadhūs tena śliṣṭā kacakacāyitā-

sya śryuttejanamuktālī preṣitā yena tāṃ prati

11.69

5 **kacakacāyitēti** pāyitapānakhaḍgadhārotphālanam eva sādṛśyān **muktālī** hāravallī **yena pūrvadhūṃ prati** varaṇamudrā **preṣitā tenāsau śliṣyate** · iti nāpi tu śliṣṭaivety **āhuḥ** pūrve. atra vīrasollāsavikasitāntaratvādyatyullaṅghanam kaver guṇa eva. na hi harṣavṛttāv utpannāyām karaṇāśramo manāg api jāyate · ity āśayaḥ.

itthaṃ varaṇamudrayā pūrvadhūprāptiṃ saṃbhāvya kadācic ca svayaṃ varādaḥ paṇabandha-pūrvam vadhūvaraṇam loke dṛśyate · iti tathātvena samarthayati: **prasahyeti**.

10 **prasahya svikṛtā tena pūrvadhūr madhurāmṛtam**

khaḍgadhārāmukhaṃ yena prathamam cumbyate mudā

11.70

prasahyeti tivravratadhārāsevanena sarvasamakṣaṃ tān sarvān anādṛtya svikaraṇasūcakam. dṛṣṭam hi raṇodyatair viraiḥ khaḍgaṃ praḡhya prathamam cumbitvā kakṣyāyām nibadhyate · iti **madhurāmṛtam** ityādy uktam. atha vā yo 'bhīmukhaṃ yoddhum pravṛtto 'ri-
15 prasamdhitakhaḍgadhārāmukhaṃ **madhurāmṛtam** iti madhurāmṛtam iva **mudā**dareṇa **prathamam cumbyate** · ādiyate. na tad dṛṣṭvā paryāvartate **tenaiva svikṛteti** · āhuś cety anena saṃbandhaḥ. iti na pūrvakālavidhiḥ.

khaḍgadhārāmukhacumbanam evānekadhā vivṛṇoti: **kacakacāyitetyādi**.

kacakacāyitakhaḍgabhujaṃgamollv-

20 **aṇaviṣānalatīkṣṇāsikhāntare**

samupadāya dhṛtiṃ varavīryabhāg

ya iha saṃmukhaṃ eti sa bhāgyabhāk

11.71

pāyitapānatvena **kacakacāyito** dedipyamānatejāḥ puñjaprasaro yo 'sau **khaḍga** eva kṣṇa-
dirghagrāsakatvasāmyād **bhujaṃgamas tasyolvaṇo** 'tikaṭhoro yo **viṣānalo** viṣānala iva
25 sarvato dāhakatvāt tasya **tīkṣṇāsikhās** tivrājvalāyās tāsām **antare dhṛtim ādāya yo 'tīvīrya-**
bhāk saṃmukhaṃ yāti na kiṃcinmātreṇāpi parivṛtto bhavati **sa bhāgyabhāg** jayaLakṣmīm svīkarotīti.

atikaṭhorakṛpāṇabhujaṃgamī

viṣakṣṇānumaholvaṇahetibhiḥ

11.69b kacāyitā J₄ schol.] kacāyatā J₃ **11.69c** sya śryut em.] syaśryat J₃^{P.C.}, syaśrut J₄ **11.69d**
preṣitā em. schol.] preṣitām J₃, preṣito J₄ **9** pūrvam J₄] pūrva J₃ **14** yoddhum J₄] yoddham J₃ **23**
tejāḥ em.] tejāḥ J₃ J₄

Anm. zu 11.71, Metrum: Drutavilambita.

**ya iha valgati tasya bhujāntaraṃ
samupayāti haṭhāj jayamā mudā**

11.72

atikathoreti. kṛpāṇa evākṛtisāmyena bhujamgamī tivraṣāsphālanād vaśam
āyātasyātyājanād vā. hetayo jvālācchadh. valgati vyūhanyāsenā nṛtyati. haṭhād iti
5 mantrādiśaktyā pratipakṣeṇa niruddhagatāgataprasarāpi mudeti prītyatiśayena jayamā
jayaLakṣmīḥ. atra ca sāmīyam bodhyam yathā kācid avekṣitavīracaryāntarniruddhāpi prītyā
vrīḍādikam vihāya balād āyāti tattheyam apīti.

**ativibhīṣaṇakālaniśāṇaṭi-
vilasitāni mudeha ya īkṣate
jayaramā varavīrakṛtotsavā**

10

tam anu nistrapam āśu vidhāvati

11.73

ativibhīṣaṇeti saṃhārakāritvād raṇabhūmeḥ kālaniśādhyavasānam³⁶ iti sādhyavasānikākhyā
gauṇīlakṣaṇā saiva naṭi vīryaśālinām harṣahetukatvāt tasyāś cātivibhīṣaṇatvaṃ kātārāpekṣayā
tasyā vilasitāni · ucchālanāmātrenaiva paraprāṇaharaṇalakṣaṇāni. yo mahāvīra iha raṇa-
15 raṇabhūmau mudā prasannacittatvenekṣate yathā kaścit prekṣaka udāsīno nirbhayaṣ tathā
vyavaharati tam anu jayaramā śīghraṃ vidhāvati yato 'sau varavīrakṛtotsavā. ata eva
nistrapam. nāyikārthaḥ sphuṭa iti samāsoktir ayam alaṃkāraḥ.

**atihetibharollasattamisre
bhaṭasiṃhadhvanipūritāntarāle
raṇaraṅgamukhe ya āsyabhānuṃ
kalayaty eṣa jayaśriyaḥ priyaḥ syāt**

20

11.74

atihetīti. prathamaviśeṣaṇenollasattamisratvena dīkprasaraḥbhāvo varṇitaḥ. dvitiya-
viśeṣaṇena ca pūritāntarālatvāc chrutiprasaraḥbhāvaḥ. tathā ca yo dhṛtiśālī mukhabhānuṃ
kalayati darśayati yena tamonigaraṇe 'nyadhvanitiraskāre ca jāte jātaprasaraṇadiktvād
25 bhaṭeṣu palāyamāneṣv āsthām nibadhnāti sa eṣa jayaśriyaḥ priyaḥ syāt.

**samantāt saṃbhrāmyan naravaragajendrāśvaghāṭanā-
rathaughaproccaṇḍadhvanibadhiritāśāsya kuhare
khurakṣuṇṇorvyudyadbahalarareṇvoghata masā**

6 kācid em.] kaścid J₃ J₄ 11.73a naṭi J₃] nadī J₄ 12 ativibhīṣaṇe J₄] atibhīṣaṇe J₃ saṃhāra J₃]
sahāra J₄ 15 cittatvene J₄] cittatvane J₃ 23 pūritāntarāla J₃] pūrintarāla J₄

Anm. zu 11.72, Metrum: Drutavilambita. Anm. zu 11.73, Metrum: Drutavilambita. Anm. zu 11.74,
Metrum: Mālābhāriṇī.

³⁶ Vgl. Mammaṭa: Kāvyaaprakāśa, Ed. JHA 100: nigīryādhyavasānam tu prakṛtasya pareṇa yat / pastutasya
yadanyatvaṃ yady arthoktau ca kalpanam //.

niśithe yo ’bhrāntas tam anu vijayaśrīr visarati**11.75**

samantād iti. **niśitha** iti **khuraiḥ kṣuṇṇā** yāsāv **urvī** tasyā **udyann** udgacchan yo **bahulatararenvoghah** sa eva sarvata āvaraṇakāritvāt **tamas** tena **niśithe** ’rdharātre jāte ·
 iti śeṣaḥ. sa ca badhiritadigantarālo ’pi janakolāhalaśāntyā bhavati. atra ca **samantāt** siṃha-
 5 dhvanyādinā tatsiddhiḥ. tatra sarveṣu suptaprāyeṣu **yo** dhṛtinidhir **abhrānto** ’skhalitacittas
tam anu lakṣyikṛtya **vijayaśrīḥ** sarvato ’hīnā **visarati**. prasiddham cedṛṣe samaye yaḥ kaścid
 dhṛtadhṛtis tam anv eva kācit sarvato ’vicchinnā visaratīti.

dūrāt proccaṇḍakolāhalabharitaharicchidrabhītālpasattva-**truṭyatkroḍāsthisaṃghodgatamadhuraravākaraṇanodyuktasattve****sākaṃ daṃṣṭrākārālair nijasacivabhaṭair nandane bhāsvato ’sminn****āyāte hr̥ṣṭacetā ya iha viharate pātram asyāḥ sa ekaḥ****11.76**

durād iti. **harito** diśaḥ. **alpasattvā** adhīrāḥ · teṣāṃ **truṭyanto** ye ’**sthisamghās** trāsa-
 palāyanena kām̐diśīkatvād itas tato nipatanair asthibhaṅgas teṣāṃ sarandhratvād vāyu-
 pūraṇenodgatā ye **ravās** teṣāṃ **ākalanenodyuktasattve** kharikṛtadhairye ’**smin bhāsvato**
 15 **nandane** Yame **daṃṣṭrākārālair nijaparivārasacivabhaṭaiḥ** **sahāyāte yo hr̥ṣṭacetā iha**
 yuddhabhūmau **kṛīdate sa evaiko** ’sahāyo mukhyaś ca · **asyā** jayaLakṣmyāḥ **pātram**. Yama-
 prītijanakatvād asthitroṭanaravānāṃ **madhuratvam**. ayam arthaḥ: yaḥ kaścid bhāsvan-
 nandanam ciraśālasiddhamanorathaniḥśeṣikartum āyātam api svayaṃ dhīratvād vimanikaroti
 tam Yamād api balinaṃ matvā jayaLakṣmī harṣeṇāvṛṇute · iti.

20 itthaṃ vṛddhatvocite nayamārgeṇa svātmānaṃ toṣayitvā prakṛte yojayati: **iti yā** · iti.

iti yā vīraputrāṇāṃ ślāghyā gatir ayānugā**tām asāv āśritaḥ satyaṃ bhāgyaṃ lasati nas tarām****11.77**

ayo ’nukūladaivam. **na** iti · etadadhīnayogakṣemāṇām.

itthaṃ vicintya matimān mantry asau sattvavṛddhaye**purātanīm kathām tasya prābodhayata sādaram****11.78**

25 **itthaṃ** iti. prāyeṇa svabhāvaramyam api vastu saṃskāreṇa śobhate · iti yuktam eva **sattva-**
vṛddhaye · iti.

bhṛtyavijñāpanārītiṃ puraskaroti: **bhadram** iti.

11.75c ogḥa J₃^{a.c.} J₄] augḥa J₃^{p.c.} 3 reṇvoghah J₃^{a.c.}] reṇvaugḥa J₃^{p.c.}, reṇogḥa J₄ 6 prasiddham J₄]
 prasiddhe J₃ 12 truṭyanto em.] tryuṭyanto J₃ J₄ 18 kālasiddha J₃] kalam iddha J₄ āyātam J₃] ātam
 J₄ **11.78d** prābodhayata em.] prabodhayata J₃ J₄

Anm. zu 11.75, Metrum: Śikharīṇī. **Anm. zu 11.76, Metrum:** Sragdharā.

**bhadraṃ te ’stu mahārāja sadāstu matir idṛśī
kṣaṇaṃ śrutī samādhāya varṇyamānāṃ kathāṃ śṛṇu**

11.79

samādhāyeti karnaśravanādanāpārītoṣikaṃ dattvā.

abhūd rājā Śakendrākhyāḥ purā Romakapattane

11.80

pattanaṃ sīmānagaram. Śakendratvaṃ sādhayati: yasminn iti. mā Lakṣmī Harer bhagavato Viṣṇoḥ kroḍaṃ vakṣassthalaṃ vinānyatra nāsīt.

**svakīrtivaijayantīm sa protthāpya prākparāyatām
mānase saṃdadhe ’śvasya valgāṃ tadanusāriṇīm**

11.81

10 **svakīrti**ti · atimāhātmyakhyāpakatvāt kīrtir **vaijayantyāro**paḥ. tām asau **prākparāyatām** prācyā ārabhya paścimāśāparyantaṃ **protthāpyāyatiśālīnīm** kṛtvā **tadanusāriṇīm aśvasya** valgāṃ **mānase saṃdadhe** prākparāyatākīrtivad aśvena svavaśe prācyāḥ paścimāntaṃ karomīti saṃcaklpe · ity arthaḥ.

saṃdhāyātha paraṃ cintāmagno ’sau lakṣito manāk

15 **sacivaiḥ kāraṇaṃ praṣṭuṃ na śeke ’tibaloddhataḥ** 11.82

saṃdhāyeti · idaṃ ca saṃdhānaṃ kaviprasiddhyottaratra vikalpasya vakṣyamāṇatvāt. **lakṣito** lakṣaṇair anumitaḥ. **manāg** iti **cintāmagna** ity anena saṃbaddhaḥ. **sacivair** iti pūrvottarārdhasaṃbaddhaḥ. aśaktatve **’tibaloddhata** iti hetuviśeṣaṇaṃ.

etad eva samarthayati: **ko hīti**.

ko hi rājānam analaṃ cakriṇaṃ vāpi kopinam

20

saṃmukhaṃ sthātum udyacchen mantraśaktim vinā budhaḥ

11.83

cakrī sarpaḥ. **kopinam** iti triṣv api saṃbadhyate. yady evaṃ tad anartha eva samāpatej jagac ca naṣṭapṛāyaṃ syād ity ata āha: **mantraśaktim** iti. mantraśaktyaiva traya ete saṃmukhaṃ gantuṃ śakyā ity na kācid anarthāśaṅketi bhāvaḥ. **mantro** vedabhedah · guptivādaś ca. trayāṇāṃ cāmīṣāṃ parasparopamānopameyabhāvo bodhyaḥ.

25

mukhyānuprāṇatvaṃ tadanusāriṇāṃ āha: **vicitta** iti.

vicitte ’smin vicittās ta iti kartavyatākulāḥ

11.79a bhadraṃ J₃] bhadra J₄ 7 vakṣas J₄] vakṣa J₃ 10 ati J₄] a J₃ āroḥ J₃] ārūpaḥ J₄ 12 valgāṃ J₄] valgā J₃ 23 pṛāyaṃ J₃] pṛāya J₄

Anm. zu 11.80a Śakendra-: Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Iskandar/Sikandar* Alexander.

Anm. zu 11.80b Romaka-: Modulation (‘Römer’) oder lexikalische Ersetzung (‘Rom’) von *Rūm*, hier: ‘Makedonien’.

babhūvur hṛdaye kṣubdhe karaṇānām kutaḥ sukham **11.84**

vicitte cintākulacitte **ta iti** sacivaparāmarśaḥ. atrārthāntranyāsasthāpanena dṛṣṭāntaḥ: **hṛdaye** · iti. **hṛdayam** manaḥ. **karaṇāni** · indriyāṇi.

*mantram vineti*³⁷ mantraśakter avakāśam dadāti: **Arustātalīti**.

5 **Arustātalīnāmātha mantrimukhyo ’sya ceṣṭitam**
ālakṣya saṃmukhībhūya vinītam idam abravīt **11.85**

mukhyatvam mantraśaktyabhijñātvam. **ceṣṭitam** bāhyeṅgitam.

tatra mantrimantraśakter gauravam pratipādayati: **kiṃ nāmeti**.

10 **kiṃ nāma gūḍham dhīrāṇām pareṅgitaphalā hi dhīḥ**³⁸
tatrāpi mantripadavīrūḍhaḥ sārthānvayo hi yaḥ **11.86**

na tat kimapi rahasyavastu yatra dhīrā dhṛtadhiyaḥ skhalanti. atigūḍham api dhīrāḥ samakṣayantīty arthaḥ. atra hetuḥ: **pareṅgiteti**. anyathā dhīrādhīrabhedo naśyed iti bhāvaḥ. dhīrāṇām api viśeṣam āha: **tatrāpi**ti. ayaṃ bhāvaḥ: santy evānye ’pi dhīrā ye daurvidhyadagdhā gr̥heṣv eva śuśyantīti bhāgyānugṛhītadhīśālinām evāyaṃ sarga iti **mantripadavīrūḍha** ity uktam. **sārthānvaya** iti pūrvam evaitannāmno ’nvarthatā sādhitā.

jñāteṅgitānurūpyeṇevāha: **mahātman** iti.

mahātman vijigīṣasau śobhate nitarām tava
veleyam sādhu sadbhāgyakalpavṛkṣaphalarddhaye **11.87**

20 **nitaram** ity uktam sādhayati: **veleyam** iti. prāpteyaṃ velā yā tvadbhāgyakalpavṛkṣasya phalarddhibhiḥ sādhu tvām vardhayatīty arthaḥ.

anumitām ceṣṭām daivasadbhāvasaṃbhāvanayopodbalayati: **daiveti**.

daivānusāriṇī ceṣṭā paṃphulīti samṛddhibhiḥ
daivam puruṣakāraś ca hetuḥ siddher mahātmanām **11.88**

25 **daivam** prācīnam satkarma. **ceṣṭā**dhunātanapauruṣam. **paṃphulīti** · atīśayena phalati. **samṛddhir** ṛddher ādhikyam. atra prakṛtārthasiddhaye ’rthāntaranyāsaḥ: **daivam** iti.

ubhayādhīnā siddhir iti sādhayati dṛṣṭāntadarśanena: **yatheti**.

2 parāmarśaḥ J₄] parāmarśaḥ J₃ 8 śakter J₄] śaktair J₃

Anm. zu 11.85a Arustātalī- Lexikalische Entlehnung von *Aristāṭālīs* Aristoteles.

³⁷Vgl. 11.83d. ³⁸Vgl. MAHĀSUBHĀṢITAS. 6767d: *pareṅgitajñānaphalā hi buddhaya*.

**yathā rathasya na gatiś cakreṇaikena jāyate
vinaikena tathā nṛṇām na siddhir jātu jāyate** 11.89

ekena dvitīyena cakreṇa vinā. **tathā · ekena vinā nṛṇām** api na gatiḥ. **gatir** gamanaṃ vyavahāravartanaṃ ca.

- 5 yadi ca rathadr̥ṣṭānte jaḍatvaṃ hetuṃ vyabhicāriṇaṃ iva kalpayet tadā pakṣidr̥ṣṭāntaḥ śrūyatām ity āha: **yathā ceti**.

**yathā ca pakṣiṇām vyomni gatiḥ pattrayugānugā
tathā nṛṇām gatiḥ samyag daivapauruṣayogataḥ** 11.90

pattraṃ pakṣaḥ.

- 10 ittham ubhayaṃ gatisādhanam vyavasthāpya tatsadbhāvaṃ tāvad āha: **sadayeti**.

**sadayā te 'dya niyatiḥ pauruṣaṃ ca balotkaṭam
vijayasva mahārāja veleyaṃ jayasādhanī** 11.91

niyatir daivam. tasya svabhāvasiddhatvāt sattvaṃ sādhyam iti tad āha: **sadayeti**. **sattvaṃ** ānukūlyaṃ yadi vāya evānukūlaśaktis tadā **sattvaṃ** sadbhāvaḥ.

- 15 sadayaniyatibalotkaṭapauruṣākhyobhayasādhanaśadbhāvād *vijayasvety*³⁹ uktam. tatra niyateḥ paro'kṣatvād anumānāpekṣeti tāvat pauruṣasya balotkaṭatvaṃ tatsādhakatayā samakṣayati: **sāmagrīti**.

**sāmagrī saṃpadām pūrṇā hastyasvarathalakṣaṇā
yoddhāras tādṛśā vīrāḥ kṣaṇād ye prthivijitaḥ** 11.92

- 20 samagrāṇām bhāvaḥ **sāmagrī**. tasyās ca **pūrṇatvaṃ** upāṅgādibharitatvaṃ: *hastyasvarathapādātāṃ senāṅgaṃ syāc catuṣṭayam*⁴⁰
ity anena senāṅgapūraṇam.

jaṅgamasampattim prayojya prayojakabhedenā dvividhām uddiśyātha sthāvarasampattim api mūrtāmūrtaḥ bhedenā dvividhām uddeśayitum upakramate: **koṣeti**.

- 25 **koṣasampac ca vipulā daṇḍasampattir ūrjitā
nirbhayaṃ cādhipatyam te kṣaṇam kuru mahīpate** 11.93

16 samakṣayati J₃] samajñayati J₄

³⁹Vgl. 11.91c. ⁴⁰Amarakośa, Ed. SARDESAI 2,8.34cd.

vipulatvam āyuravasānāvadhisatatavyaye 'pi cālam †buddhyabhāvaḥ†. **daṇḍasampattiḥ** śastrāstrādisampat. tasyās **corjitatvam** paramarmaprahāritvam iti mūrtā sthāvarasampattiḥ. athāmūrtām āha: **nirbhayam** iti daivāntarikṣabhaumopadravarahitam. itthaṃ bho **mahīpate kṣaṇam utsavam kuru** kṣaṇakaraṇena taddātāraṃ prasādayeti bhāvaḥ.

- 5 idānīm prayojyaprayojakabhedenā jaṅgamasampatter dvaividhyena tatra prayojakasampattes tattvāt svādhīnatve tvayi prayojyā ivāmī api nāthavanta iti prasannayati: **sainyā** iti.

sainyāḥ puro baddhakakṣyāḥ prakoṣṭhābaddhapāṇayaḥ
āśliṣṭakaṇṭhā asibhir golayantrakadhāriṇaḥ

11.94

- 10 **pura** iti na dūre. **baddhakakṣyā** iti nopaviṣṭā udyatadehā ity arthaḥ. atha vā dūram api dhāvitvā lakṣyapātanamataya ity arthaḥ. **prakoṣṭhābaddhapāṇayaḥ** · hastabaddhā ity arthaḥ. atha vā samīpalakṣyapātasajjā ity arthaḥ. golakṣepaṇaśastraṃ golayantraṃ tad evālpam eka-manuṣyaṃ **golayantrakam** ity alpārthe kaḥ.

śastrasampattim uktvāstrasampattim āha: **īlityādi**

īlīkarās tathā kecid dhānuṣkā apare punaḥ

- 15 **bhrūcalattāṃ pratikṣante Śakrasyeva marudgaṇāḥ**

11.95

pratikṣante pratipālayanti. **Śakrasyeva marudgaṇā** ity anena daivasampattitvam amiṣāṃ sūcitam. tena ca svasvāmīkāryārthaṃ prāṇadānam api dhvanitam.

itthaṃ pratyakṣasampadam pauruṣalakṣaṇaṃ pradarśyāthaitanmūlabhūtāṃ sadāyaniyati-lakṣaṇaṃ paro'kṣasampadam anumāpayati: **pattracchāya** iti.

- 20 **pattracchāyo bhāgyapiyūṣasiktaḥ**
śākhānaddhaḥ skandhasampuṣṭamūrṭiḥ
sampadvṛkṣo baddhamūlas tathāyaṃ
cālyo nāyaṃ kalpavātair yathograiḥ

11.96

- 25 **ayaṃ** pratyakṣadarśitaḥ **sampadvṛkṣas tathā baddhamūlo** dr̥ḍhasamsthāno **yathograiḥ** api **kalpāntapavanasadr̥śaiḥ** parabhaṭeṅgitair **na cālayituṃ śakya** iti sambhāvyate. vṛkṣe ca pattrādisampadā bhāvyam iti tām uddiśati: **pattretyādi**. **pattrāṇi** vāhanāni. tāny eva pattrāṇi cchadās taiś **chāyā** yasya. chāyātayā bhāvaḥ śobhā ca. **śākhāḥ** kośādisampada eva śākhās tābhir **naddhaḥ** sambaddhaḥ. **skandhāḥ**: sainyaniveśās ta eva **skandhā** mahāṅgāni taiḥ

11.94c āśliṣṭa J₃] āśliṣya J₄ 16 daiva J₄] deva J₃ 17 kāryā J₃] kāyā J₄ 24 samsthāno J₃] samsthānā J₄ 25 vṛkṣe J₃] vṛkṣa J₄ 28 skandhā J₃^{p.c.}] sandhā J₃^{a.c.} J₄

Anm. zu 1 *buddhyabhāvaḥ*: Lies: *vṛddhyabhāve*? **Anm. zu 6** *prasannayati*: Zweifelhaft, vgl. Wortschatz → *prasannay*. **Anm. zu 11.96, Metrum**: Śālinī.

kṛtvā **sampuṣṭamūrtiś** ca. etasya ca sarvasya mūlam. piyūṣasekaḥ sa cādrṣṭo 'numānaika-gamyo · yathā drṣṭas tathā sadāyanīyatir adrṣṭāpi cātrānumānagamyety āha: **bhāgyapiyūṣasikta** iti. tathā ca prayogaḥ: **ayam sampadvṛkṣo bhāgyapiyūṣasiktaḥ** sarvataḥ pattra-cchāyādimattvāt. yad evaṃ tad evaṃ yathā pūrvaSagarādirājarṣisampadvṛkṣaḥ. yan naivaṃ na tad evaṃ yathā yathā pūrvaduṣṭarājasampadvṛkṣa ityādi.

prāyeṇa saṃkṣepaikaṛasikāḥ sukumāramataya iti saṃkṣipyāpi racayati: **prabhāva** iti.

prabhāvas te baddhakakṣyo mahātman

māhātmyam te sarvatodigvisāri

bhṛtyevāste tvatpratīkṣā parāsau

10 **dāṇḍi sampad dehalīprāntya ārāt**

11.97

prabhāvaḥ kośadaṇḍasaṃpat. **māhātmyam** caturaṅgasam̐pat · audāryasam̐pac ca. punar api pūrvanyāyena saṃkṣīpati: **bhṛtye**veti. **bhṛtyā** dāsī sā **yathāntaścārīrājapratīkṣā dehalīprāntya** samīpe sodyamāste tattheyam api **dāṇḍasaṃpattir** ity upalakṣaṇam uktasaṃpadām.

prāyeṇa satyenāpi bahūditenā mahātmāno vimanībhavantīti prāsaṅgikam upasaṃharati:
15 **bahūktyeti**.

bahūktyālaṃ svasti te bhāgyam etan

mūrdhni sthitaṃ satkirīṭacchalena

kalām apīme yasya no bhānti sām̐ye

tatsāhāyyāt sarvathottiṣṭha rājan

11.98

20 **etad bhāgyam** anyatrānumānaikaviśayam api **tava satkirīṭavyājena mūrdhni sthitaṃ** pratyakṣam iva bhāṣate. kṣamyatām etāvat saṃpadvarṇanam api rājyāḍambaroktir eva. paramārthatas tv **eta api** bhavadbhāgyakirīṭānujīva ity āha: **kalām** iti. ṣoḍaśo bhāgaḥ **kalā**. ataś ca phalitam āha: **tatsāhāyyād** iti. **sarvatheti** sarvaśaṅkāprahāṇenotthito **bhava**. etat-sāhāyyam evoktasam̐pado rakṣeti **tatsāhāyyād** ity āśayaḥ. **rājann** iti virājamāna.

25 *kṣaṇam kuru mahipate*⁴¹ · iti kṣaṇavelāyām prāptāyām api *cintāmagno manāg*⁴² iti yad uktaṃ tat prcchati: **itīti**.

11.98a etan J₄] etam J₃ **20** sthitaṃ J₄] sthite J₃ **23** otthito J₃^{P.C.}] otpato J₄ **24** rakṣeti J₄] rakṣati J₃

Anm. zu 11.97, Metrum: Śālinī; das Strophenviertel a ist durch die Kürze der ersten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. **Anm. zu 11.98, Metrum:** Fehlerhaft. Das letzte Strophenviertel entspricht einer Śālinī, das dritte demgegenüber mit einer Silbe überlang, eins bis drei mit im Kommentar bestätigten unmetrischen Kürzen; morenzählende Metren sind durch Anfangsstruktur des ersten und dritten Strophenviertels (◡ –) auszuschließen.

⁴¹11.93d. ⁴²Vgl. 11.82ab.

iti sarvata evāho kalyāṇe samupasthite

lakṣaye kalanā kācid āntarī tvām upasthitā

11.99

sarvata iti svaparāpekṣayā lakṣaye 'numinomi. kalanā cintā.

sarvathā svacchapīyūṣamaṇḍalaṃ kālikeva te

5 **nirunddhe hṛdayaṃ cintā kim etat kathaya prabho**

11.100

sarvatheti. yathā svacchapīyūṣamaṇḍalaṃ candraṃ kālīkā paramārthato na niruṇaddhi prekṣakāṇaṃ paraṃ bhāti niruddhamaṇḍalo 'sāv iti tathā māstu paramārthatas tava cintā paraṃ tv asmābhir āropyate · iti. hṛdayaviśeṣaṇaṃ ca svacchapīyūṣamaṇḍalaṃ iti yojyam.

punaś ca: sadeti.

10 **sadā prakāśamānaṃ te cittaṃ kim iti vihvalam**

kāraṇāsaṃbhava kāryotpattir jātu na dṛśyate

11.101

prakāśamānaṃ iti prakāśe hi samantād bhāsamāne kutas tamaskalpacintāvasara iti kim iti hetuprasnaḥ. atra hetusamarthanam: kāraṇeti. cintākāraṇaṃ sampadabhāvaḥ. sā ca tvayi sarvathoktaprakārā.

15 anekadhātvāc cittavṛttināṃ parāgocaratvāc ca rājahṛdayasya ca vilakṣaṇatvād astv asmada-jñānaṃ tathāpy anaucitīty āha: astu veti.

astu vā kāraṇaṃ kiṃcit tathāpi na tavaucitī

iyam vāte 'hāryatarvoḥ ko bhedo yady ubhau calau

11.102

20 kimcid iti · asmada-jñātam. iyam aucitī na tava śobhate · iti śeṣaḥ. atra hetuḥ: ahāryeti. a-hāryo girīḥ. vāte vāti sati yady ubhau giritarū calau tadānayoḥ ko bhedaḥ. girir hy acalavatssthira iti sthiropamānatvena tarus tu vṛkṣa iva kampate · ityātau kampropamānatvena ca kim iti khyātau.

acalānaṃ mātmyam āha: harṣeti.

harṣakrodhādisaṃprāptau ye svabhāvasthitā janāḥ

25 **na teṣāṃ laṅghane kaścic chakto 'sti balaśālināṃ**

11.103

harṣakrodhāv atra taddhetūpalakṣaṇaṃ harṣakrodhahetuvastu. saṃprāptau ye janāḥ svabhāvasthitā na harṣakrodhakṛtaṃ vikāraṃ bhajante teṣāṃ unmūlitāntararipūṇāṃ balaśālināṃ laṅghane · upary ākramaṇe na kaścic api śaktaḥ. yatrāntaraśatrujayaḥ · tatra kaiva kathā bāhyaśatrujaye · iti bhāvaḥ.

11.99d tvām J₄] tām J₃ 11.100c nirunddhe J₄] nirunde J₃ 6 niruṇaddhi J₃] niruddhi J₄ 11.101c āsaṃbhava J₃] āsasbhava J₄ 11.101d jātu J₃] jātur J₄ 19 aucitī J₃] aucite J₄ 11.103c laṅghane J₄ schol.] laṅghane J₃ 27 na J₃^{p.c.}] ne J₃^{a.c.} J₄

**nipīya mantrimukhyasya vāksudhām sa śakādhipaḥ
smṛtvā samādadhe guhyaṃ kim asti vinayānate**

11.104

- nipīyeti pīṇ pāne⁴³ ity asya rūpam. smṛtveti cintitam artham agre kṛtvā samādadhe samādhānaṃ cakre. atraiva vinayaḥ sarvathā rahasyopadeśapātram iti smārayati: **guhyam** 5
iti. **kim asti** tan na kiṃcid rahasyavastv asti yad vinayānate na prakāśyate. sarvam eva tat-
samamukhaṃ prakāśyam evety arthaḥ.

samādhānavaca āha: **satyam** iti.

**satyam uktaṃ tvayā sarvaṃ matis te nayagāminī
nayo matimatām cakṣur na cakṣuś cārmam īritam**

11.105

- 10 **matimatām naya** eva dūradarśitvāc **cakṣur na** punaś **cārmam** carmamayaṃ cakṣuś **cakṣur**
īritam atihrasvadarśitvāt.

**śrūyatām nayacakṣur yac cintā vyākulatāpadam
yayeha na sukhaṃ lapsye tat sukhaṃ yat sadoditam**

11.106

- bhor **nayacakṣuḥ** **śrūyatām** śravaṇadvāreṇa samavadhāryatām. **vyākulatāpadam**
15 **cintā yat** tvayā lakṣitaṃ tac **chrūyatām**. **yayā** cintayāhaṃ **naihi** **kam** **sukhaṃ** **lapsye**
vyākulāntaratvāt. neyaṃ paramārthata idrśīty āha: **tad** iti. **yayety** anuṣaṅgaḥ. yayā ca **tat**
sukhaṃ lapsye **yat** sukhaṃ **sadoditam** trikālānavacchinnam. sā tādrśī cintā yasyās tat
sukhaṃ sadoditam syāt.

tām eva cintām svarūpato darśayati: **yeyam** iti.

**yeyam bhavasthalī sarvā sādrivārimahīruhā
kiyanmiteyam anayā kiṃ sidhyed aṇurūpayā**

11.107

- 20 **yeyam** **bhavasthalī** sarvā sādrivārimahīruhā
kiyanmiteyam **anayā** kiṃ **sidhyed** **aṇurūpayā**
bhūpatitvād **bhavasthalī**ti sāmānyoddiṣṭāpi bhūmir eva bodhyā. **kiyanmiteti** sarvāpy
ālocyamānā koṭīyojanaparimitety **anayāṇurūpayā** **kiṃ** **sidhyet**.

punar api parimitatām sādhayati: **atīveti**.

**atīva saṃkucadrūpā bhavamadhye jalombhitā
mr̥dgolikeyam anayā kiṃ sidhyed aṇurūpayā**

11.108

- 25 **atīva** **saṃkucadrūpā** **bhavamadhye** **jalombhitā**
mr̥dgolikeyam **anayā** kiṃ **sidhyed** **aṇurūpayā**
bhavamadhye · iti puṇyāpuṇyatadubhayaphalabhūtatrilocīmadhye · **iyam** bhūlakṣaṇā **mr̥d-**
golikā **jalenombhitā** pūritātīva **saṃkucadrūpāto** 'nayaṇurūpayā **kiṃ** **sidhyet**.

11.104d vinayā J₃ schol.] vinamā J₄ 23 āṇu J₃] ānu J₄

⁴³Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 4.33.

atīva saṃkucadrūpā jalasthalakuṭombhitā

dāvasarpakṛtāvāsā kiṃ sidhyed aṇurūpayā

11.109

vicārabharagatacittavṛttitvāt pūrvāparān anusamdhānenātīva saṃkucadrūpeti punaruktir na virodhāvahā. **kuṭā** vṛkṣāḥ. na ca parimitatvenopekṣyasvarūpā yāvad anarthāvatatvenāpīty āha:
5 **dāveti. dāvo** vanāgniḥ.

abhrāntar eṣāblekhābhiḥ kṛtānkā pavanoddhatā

kandukīva kṣaṇaṃ stabdhānayā kim aṇurūpayā

11.110

abhrāntar iti patitum evotpādītā śānkā. **ablekhābhiḥ** samudrajalarekhābhiḥ **kṛtadvīpānkā. pavanoddhatā** vātaeṣṭayaiva tiṣṭhantī. ata eva **kṣaṇaṃ stabdheva.** alpaḥ kandukaḥ
10 **kandukī.** sāpi patitum eva labdhā **lekhābhiḥ** ca **kṛtānkā pavanoddhatā** ca khe 'py avatiṣṭhamānā lakṣyate · iti.

itthaṃ svavicāracaryāṃ parān apy āśrāvayitum prakramate: **ālocyatām** iti.

ālocyatām kiyaty eṣā saṃkaṭā saptabhūmikā

upakāryeva sārthasya gatāgatakṛtasthiteḥ

11.111

15 **saṃkaṭā** saṃbādhavati **saptabhūmikā** · ūrdhvādhobhūrādisaptabhūmikāracanāvati. **gatāgatakṛtasthiter** āvirbhāvati robhāvavihitāsthānasya **sārthasya** jīvasaṃghasya. parakīyatve drṣṭāntaḥ: **upakārye**veti. sāpi **gatāgata**prasaṅga**kṛtasthiteḥ sārthasya** pathika-saṃghasya **kiyatkālam** āvāsabhūḥ. **saptabhūmiki**ty nyūnādhikopalakṣaṇam. **saṃkaṭā** ca na hi parakīyāvāse kadācid api vistāreṇa sukhāsikā saṃbhavatīti.

20 cintām viśadayati: **itīti.**

ity ālokyāham unnaddho 'py atra lajjāṃ samudvahe

udyamo viduṣāṃ tatra yatra cittam sthīrībhavet

11.112

ālokyā vicārya. **unnaddho 'pi** · udbhaṭasāmagrīko 'pi. **atre**ti · etadartham lajjodvahanam. samarthayati: **udyama** iti.

25 **etadartham na me baddhakakṣyatve hrdayam mude**

hr̥ttoṣādhāyake yasmāt prayatante manīṣiṇaḥ

11.113

etadartham iti. **baddhakakṣyatve** sodyamatve. ānandābhāse ca nodyamaucitīty āha: **hr̥ttoṣeti.**

hr̥ttoṣaḥ kiyateti cet tatrāha: **jānīhīti.**

11.110d aṇu J₃] anu J₄ **10** labdhā J₃] stabdhā J₄ ab. oc. **11.112c** udyamo J₄ schol.] uttamo J₃

11.113b kakṣyatve J₄] kalpatva J₃ **27** kakṣyatve J₄] kalpatve J₃

jānihi satyaṃ matiman mataṃ me
yadīdṛśī syād daśaśaty apīha
tathāpi me tṛptir amutra nāsti
kiyat phalaṃ syād anayānayāpi

11.114

- 5 **īdṛśī** vivecitasvarūpā. **daśaśatī** sahasram **api**. **daśaśatīti** samāhāre dviguḥ. **amutra** daśaśatī-lakṣaṇāyām. **anayārjitayāpi** **kiyad** iva **phalaṃ syān** na kiṃcilleśamātreṇāpīty arthaḥ. yatas tat phalam anayāpi paramamahatphalabhramśakāritvād **anayam** ananukūladaivam **āpayatīti** · **anayam** ābhāsamātram vā.

nīsamyaudāryagāmbhīryabharitāṃ giram asya saḥ

- 10 **ā prakoṣṭhād bhujaḥ baddhvā medhānidhir uvāca tam**

11.115

nīsamyalocya. **audāryeti** paramavairāgyapūrṇām. **ā prakoṣṭhād** ity amātyarītyabhinayaḥ. **medhānidhitvam** īdṛgvairāgyaviśuddhakaṣāyasya saṃskārakaraṇāt.

parepsitānumitapūrvam hy upadeśo hr̥daye śighram lagatīti dhīmadṛitir iti tathā vidadhāti: **bhadram** iti.

- 15 **bhadram bhor ādhipatyam yat kiṃcid īdṛśam eva tat**
mahattvaudāryagāmbhīryasālinām bhāti dhīdhana

11.116

- yat kiṃcid ādhipatyam** prārabdhopanatam alpaṃ bahu vā tan **mahattvaudārya-gāmbhīryasālinām** paramavairāgyavatām **īdṛśam evākiṃcidrūpatvena** **bhātīti**. tatra **mahattvam** bāhyasaṃpadādhikyam. **audāryam** āntarasāmpadādhikyam. **gāmbhīryam** parānavagāhyahṛdayatvam.

ittham etanniścayānumodanadvāreṇa svāmibhaktiṃ pradarśya dṛḍhapratītyartham etadagre carvitacarvaṇānyāyenoktam ātmany abhinayati: **aho** iti.

aho viditavedyānām gatir āścaryakāraṇam

sacarācaram apy etad aṇumātram vibhāti yat

11.117

- 25 **viditavedyānām** nityānityavastutattvajñānavatām **gatir** āntarī kalāścaryakāraṇam a-laukikānandakāraṇam. gatim evāha: **sacarācaram** ityādi.

sākṣād eva tadvacanaṃ prāgvad abhinayati: **kiyanmātram** iti.

kiyanmātram iyaṃ pṛthvī sābdhidvīpā jalāvṛtā

11.114d kiyat J₃] kimat J₄ 7 phala em.] pala J₃ J₄ 17 mahattvaudārya J₄] mahattvau J₃ 19 saṃpad J₃] saspad J₄

Anm. zu 11.114, Metrum: Upajāti.

khe vibhāty ojasā stabdhā marutā kandukākṛtiḥ**11.118**

atra saṃkṣepeṇa vedyabhūmipatitabhūtapañcakanirdeśaḥ. tathā hi sābhidhivīpā pṛthvīti
bhūnirdeśaḥ. atraivāb²dhi · ity anena jalatattvanirdeśe · āyāte 'pi purāṇoktakramadvaiguṇa-
bodhanārthaṃ jalāvṛ⁴teti pṛthannirdeśaḥ. upalakṣaṇaṃ cedam uttarottaradvaiguṇasya. ojasā
5 vibhāne karaṇabhūtena tejjastattvanirdeśaḥ. marutā stabdheti · upaṣṭambhakavāyunirdeśaḥ.
khe · ity ādhārabhūtākāśanirdeśaḥ. yathā nāsyā akimcidrūpatvaṃ tathāgre vivecayiṣyate.
tatrāṇutvam abhinayati: kandukākṛtir iti.

ittham uktānuvādakathane svasmin bhaktipradarśanena vakṣyamāṇāvasaradātṛtve svasmin
sūcite prathamārdhenāśiṣaṃ dvitīyārdhena ca sārasaṃkṣiptam upadeśarahasyam āha:
10 vardhatām iti.

**vardhatām buddhir anaghā dīnād dinam iyaṃ vibho
anayā prāptakalpaṃ te yat tat padam anāmayam**
11.119

anayeti buddhyā. prāptakalpaṃ prāptam eva paraṃ tu svocitāśramadharmapālanamātram
apekṣate · iti kalpapratyayanirdeśaḥ. anāmayam sarvopadravarahitam.

**abhayaṃ me 'stu vijñaptiṃ karomi dhiṣaṇocitām
yathā buddhivadan martyo 'navācyapadavīm iyāt**
11.120

dhiṣaṇocitām iti svasminn audhdhatyaparihāraḥ. atra samarthanam: yathā buddhīti yad
uktaṃ Sārasvatastotre:

athāvācyāḥ sarvaḥ svamatipariṇāmāvadhi gṛṇann⁴⁴ iti.

20 dhiṣaṇocitām vijñaptim⁴⁵ ity uktaṃ prastāvayati: yo 'sāv iti.

**yo 'sāv ananto durgāho 'calasthitir abhīṣṭadaḥ
lokaḥ tam amunā saṃdhiṃ kurvan siddhim avāpsyasi**
11.121

ananto deśakālākārāparicchinnaḥ. ata eva bāhyasādhanābhāvād durgāho durāveśaḥ. acala-
sthitir nirvikāraḥ. itthaṃ cāsyā sarvathā paramānandamayatvād abhīṣṭadaḥ: asti ceṣṭam
25 aihikāmuṣmikasādhanasādhyam śreyas tasyānīcitatvād iṣṭatvam. ābhāsamātṛṇety abhi-
śabdaprayogaḥ: abhita iṣṭam abhiṣṭam iti. lokaḥ iti prāpyatvenaupacāriko nirdeśaḥ. tam
lokaṃ amunā pratyakṣeṇa lokena saṃdhiṃ parasparadṛḍhagranthiṃ kurvan siddhim
avāpsyasīti. ayaṃ bhāvaḥ: amunā lokena vaśīkṛtena satkarmācaraṇena tam vaśīkurv iti tava
tena saṃdhir iti sāram.

2 saṃkṣepeṇa J₄] saṃkhepeṇa J₃ 4 cedam J₄] cedan J₃ 6 bhūtā J₃] bhūtvā J₄ nāsyā akimcid em.]
nāsyākimcid J₃ J₄ 11.119a vardhatām J₃] vadhatām J₄

⁴⁴Śivamahimnastava, Ed. BROWN 1c. ⁴⁵11.120b.

asyārthasya sārasaṃkṣiptasyottaraṃ granthaṃ vivaraṇarūpam avatārayati: **asminn** iti.

asmin vaśīkr̥te caryā vidheyā tādṛśī yayā

iha sthitasya te prāptis tatra kiṃ duṣkaraṃ satām

11.122

5 **asmiṃl** loke jayacaryayā **svādhīnatām nīte tādṛśī caryā** vyavahāravartanī **vidheyā** prajābhīr vartanīyā **yayā** vyavahāravartanyā **taveha** loke 'munā śarīreṇa **sthitasya tatra** tasminn uktaviśeṣaṇe loke **prāptiḥ** syāt. na cedam durghaṭam ity āha: **kim** iti. **satām** sat-sādhana-saṃpannānām **kiṃ duṣkaraṃ** na kiṃcid ity arthaḥ. santo hi Janakādyaḥ satsādhana-saṃpannā lokavad vyavahāravartanyaiva paramapadam avāpur iti.

vaśīkaraṇam eva sphuṭayati: **śṛṇv** iti.

10 **śṛṇu rājaṃs tathā yāsti candrahāsī śayojjvalā**

tām saṃmānya vaśīkr̥tya mahīm pālāya sadgate

11.123

tatheti vaśīkaraṇaprakāranirdeśaḥ. **śaye** hasta **ujjvalā**. **tām saṃmānya** duṣṭadurdāntaripu-lohitapāyanena saṃtarpya **mahīm vaśīkr̥tya pālayeti**. **sadgate** · iti saṃbodhanam. sarvathā parahitādhānodyuktamateḥ sarvam abhīṣṭam hastaprāptam eveti dyotayati.

15 mahīpālanaprakāram āha: **parīkṣeti**.

parīkṣāsthānam āsādyā rātriṃdinavibhāgataḥ

aṣṭādaśapadām nītiṃ śritvāvadhyoktim āśraya

11.124

20 abhiyuktaśuddhyaśuddhinirdhāraṇam **parīkṣā** tasyā **āsthānam** sabhā tām **āsādyāśritya**. **nītiṃ śritvā**: **nītir** iti tadupakaraṇopalakṣaṇam dharmārthaśāstrāṇi **śritvādr̥tya rātriṃ-** **dinavibhāgataḥ** kartavyeṣu rātriṃdinaṃ ca vibhājya **aṣṭādaśapadām** aṣṭādaśaviśayām **avadhyoktim avadhyasya** vadhānarhasyoktim vādam **āśraya** prativādisaṃmukhīkaraṇe lekhyasākṣyādinā nirṇāyako bhūtvā satyaparyavasāyinīm kurv iti sūtrapadasaṃbandhaḥ. ayam cātra sūtrapadārthaḥ: **āsthānam** iti nirdiṣṭam. tadbhedam āha Bṛhaspatiḥ:

pratiṣṭhitāpratiṣṭhā ca mudritā śāsītā tathā

25 *caturvidhā sabhā proktā satyāś caiva tathāvidhā*⁴⁶ iti.

tāsām ca lakṣaṇam sa evāha:

pratiṣṭhitā pure grāme calā nāmāpratiṣṭhitā

mudritādhyaḥsasam̐yuktā rājayuktā ca śāsiteti.⁴⁷

nītiṃ iti tadupakaraṇopalakṣaṇatvāt tāni yathā:

1 saṃkṣiptasyo J₄] saṃjñiptasyo J₃ 11.122b yayā J₃ schol.] yathā J₄ 4 svādhīnatām em.] svādhītanām J₃ J₄ 22 paryava J₃] varyava J₄

⁴⁶Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. AIYANGAR Vyavahārakāṇḍa 1.57. ⁴⁷Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. AIYANGAR Vyavahārakāṇḍa 1.58.

*śrutādhyayanasaṃpannā dharmajñāḥ satyavādinaḥ
rājñā sabhāsadaḥ kāryā ripau mitre ca ye samā*⁴⁸ iti Yājñavalkyaḥ.

dharmasāstrāṇy āha pitāmahaḥ:

5 *vedāḥ sāṅgās tu catvāro mīmāṃsā smṛtayas tathā
etāni dharmasāstrāṇi purāṇaṃ nyāyadarśanam*⁴⁹

nṛpānurvṛttau Kātyāyanaḥ:

*adharmataḥ pravṛttaṃ tu nopekṣeran sabhāsadaḥ
upekṣamāṇāḥ sanrpā narakam yānty adhomukhāḥ
anyāyato yiyāsantaṃ ye 'nuyānti sabhāsada*⁵⁰ iti.

10 Vyāsaḥ:

*nāsau sabhā yatra na santi vṛddhā
na te vṛddhā ye na vadanti dharmam
nāsau dharmo yatra na satyam asti
na tat satyaṃ yac chalenānuviddham*⁵¹ iti.

15 arthaśāstropayogaś ca Bṛhaspatinoktaḥ:

*kevalam śāstram āśritya na kartavyo vinirṇayaḥ
yuktihīnavicāreṇa dharmahāniḥ prajāyate*⁵² · iti.

Nāradaḥ:

20 *asatyāḥ satyasaṃkāśāḥ satyās cāsatyasaṃnibhāḥ
drśyante vividhā bhāvās tasmād yuktaṃ vicāraṇam*⁵³ iti.

rātriṃdinavibhāgata iti vyavahārakālam āha Kātyāyanaḥ:

*ādyād aho 'ṣṭabhāgād yad ūrdhvaṃ bhāgatrayaṃ bhavet
sa kālo vyavahārasya śāstre dr̥ṣṭo manīṣibhir*⁵⁴ iti.

anyaś ca vibhāga ihānupayuktatvān noktaḥ. agre caucityā darśayaṣyāmaḥ: **aṣṭādaśapadām** iti.

25 tāni cāṣṭādaśasthānāni Manur āha:

*teṣāṃ ādyam ṛṇādānaṃ nikṣepo 'svāmivikrayaḥ
saṃbhūya ca samutthānaṃ dattasyānapakarma ca
vetanasyaiva cādānaṃ saṃvidaś ca vyatikramaḥ
krayavikrayānuśayo vivādaḥ svāmipālayoḥ*

5 śāstrāṇi J₄] śāṇi J₃ 28 saṃvidaś J₃] savidaś J₄

⁴⁸ Yājñavalkyadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 2.2, dort b: *kulīnāḥ* ... ⁴⁹ Quelle unbekannt. ⁵⁰ Kātyāyanasmṛti, Ed. P. V. KANE 74–75ab, dort a: *anyāyenāpi taṃ yāntaṃ*. ⁵¹ Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,35.49, dort a: *na sā* ... ⁵² Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. AIYANGAR Vyavahārakāṇḍa 1.114, dort c: *...vicāre tu*. ⁵³ Nāradasmṛti, Ed. LARIVIERE Mātrkā 1.62, dort b: *...darśanāḥ*, d: *...parīkṣaṇaṃ*. ⁵⁴ Kātyāyanasmṛti, Ed. P. V. KANE 62.

*simāvivādaś ca tathā pārūṣye daṇḍavācike
steṣyaṃ ca sāhasaṃ caiva strīsaṃgrahaṇam eva ca
strīpuṃdharmo vibhāgaś ca dyūtam āhvānam eva ca
padāny aṣṭādaśaitāni vyavahārasthitān iha*

- 5 *eṣu sthāneṣu bhūyiṣṭhaṃ vivādaṃ caratām nṛṇām
dharmaṃ śāśvatam āśritya kuryāt kārye vinirṇayam*⁵⁵

ittham anuṣṭhānaphalam āha: **tatreti**.

**tatra te tiṣṭhataḥ samyag loko ’yaṃ vigatāvadhiḥ
anena saṃgataś cittāśvāsadas tat kṛtam kṛtam**

11.125

- 10 **tatreti** · avadhyoktipālāne. **samyag** iti pakṣapātarahitam. yady api ca rājñāḥ samadṛṣṭitvād
apakṣapātītvaṃ arthasiddham eveti na tatra vidhānāpekṣā tathāpi kāryavaśāt svayam
anupasthitau tadavasthāpitāsabhyapṛāḍvivākaviṣayam idaṃ vidhānam iti bodhyam. tathā ca
Nāradaḥ:

rāgād ajñānato vāpi yo lobhād anyathā vadet

- 15 *sabhyo ’sabhyaḥ sa vijñeyas taṃ pāpaṃ vinayed bhr̥śam*⁵⁶ iti.

tathā ca Viṣṇur api: *kūṭasākṣiṇām sarvasvāpahāraḥ*.⁵⁷ *utkocajīvinām sabhyānām ceti*.⁵⁸

Gautamaḥ: *sarvavyavahārebhyo garīyaḥ pṛāḍvivāke satyavacanam*⁵⁹ iti.

tiṣṭhataḥ kāryāni svayam ālocayataḥ. atha vā pṛāḍvivākamate sthitasya. **ayam** iti sat-
karmācaraṇāt pratyakṣavyapadeśyaḥ. **vigatāvadhir** anantaphalo **lokaḥ** · Brahmalokākhyāḥ.

- 20 **anenām**unā samarjakalokena **saṃgataḥ** saṃbaddhaḥ. na cedam kalpanāmātram ity āha:
cittāśvāsada iti. sadāgamānubhavābhyām artho ’yaṃ viśvasitavya ity arthaḥ. itthaṃbhūte
pāryantikaṃ phalam āha: **tat kṛtam** iti. na kartavyam anyat kiṃcid avaśiṣyata ity arthaḥ. tathā
ca Br̥haspati: *tathehāsyā niśśreyasaṃ bhavatīti*.⁶⁰

Nārado ’pi:

- 25 *dharmaś cārthaś ca kīrtiś ca lokā saktir upagrahaḥ
prajābhyo bahumānaś ca svarge sthānam ca śāśvatam*⁶¹ iti.

atraiva vismayamāna āgamaikaśaraṇaḥ sarvasaṃpatpātram ity āha dvayena: **kim** iti · **aho** iti
ca.

12 anupasthitau J₃] anusthitau J₄ pṛāḍvivāka J₃] pṛāḍvicāka J₄ 16 sabhyānām J₄] sabhyā J₃ 25
lokā J₄] loko J₃

⁵⁵Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 8.4–8, dort 6a: ...vivādadharmaś ca, 7b: ... āhvaya eva ..., 8d: ...
kārya... ⁵⁶Nāradasmr̥ti, Ed. LARIVIERE Mātrkā 1.58, dort b: lobhād vā yo ’nyathā ..., d: taṃ rājā ...

⁵⁷Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 5.180, dort: ... sarvasvāpahāraḥ kāryaḥ. ⁵⁸Vaiṣṇavadharmaśāstra,
Ed. OLIVELLE 5.181. ⁵⁹Gautamadharmasūtras, Ed. OLIVELLE 13.31, dort: sarvadharmebhyo ... ⁶⁰Quelle
unbekannt. ⁶¹Nāradasmr̥ti, Ed. LARIVIERE Mātrkā 1.27, dort b: lokapaktir ...

**kiṃ samāśvastabuddhīnām aprāpyaṃ bhuvanāvalau
asamāśvastabuddhīnām kiṃ vāpyaṃ bhuvanāvalau**

11.126

samāśvastabuddhīnām avaśyaṃ śrutinigaditena mārgeṇa samācāraṇa pāraṃ yāsyatīti pratīti-
matām. **bhuvanāvalau kiṃ aprāpyaṃ** na kimapi sarvaṃ eva teṣāṃ prāptiviśayaṃ ity arthaḥ.
5 **asamāśvastabuddhīnām** dr̥ṣṭaikapratītimatām **bhuvanāvalau kiṃ vāpyaṃ** na kiṃcid apīty
arthaḥ. tadāptasyābhāsamātratayā · aprāptakalpatvād ity arthaḥ.

**aho buddhimatām caryāsārāt sārārthagrāhiṇī
tathābuddhimatām caryāsārāt sārārthanāśinī**

11.127

caryā vyavahṛtir **aho** praśaṃsyā svārtham upadeyā ca. yato ’sārād dr̥ṣṭarūpāt **sārārtha-**
10 **grāhiṇī** · adṛṣṭāparicchinārthagrāhiṇī. **asārād** iti ca lyablope pañcamī: asāraṃ viḥāyety
arthaḥ. **tatheti** · atrābuddhimatām ity akārapraśleṣaḥ. **asārād** ity atrāpi lyablope pañcamī: a-
sāraṃ upādāya **sārārthanāśinī**ti.

atraivādhikāritraividhyadarśanenottamamadhyamādhamaphalabhāktvaṃ
samāśvastamatīnām utkarṣaṃ dyotayati: **anarthetyādi**.

sūcayan

**anarthabhayaśaṃkulaṃ bhavasukhaṃ viḥāyāsu ye
vivekacaṇṇacakṣuṣo vyavaharanti śuddhāśayāḥ
ta īpsitam anākulam paramaśāntabodhodayaṃ
parāmṛtarasojjvalaṃ padam amutra saṃbhuñjate**

11.128

ayaṃ bhāvaḥ: trividhāḥ puruṣāḥ paramapakvakaṣāyāḥ pakvakaṣāyāḥ · apakvakaṣāyāś ceti.
20 tatra paramapakvakaṣāyās te ya īśvarānugrahāviddhā viditaparāparasthitayo dehasthitā
apīśvaravad vyavaharanti yeṣāṃ vyavaharatām api na kenacit sparśaśaṅkāpi kalaṅkayati.
ta ime *samāśvastabuddhaya*⁶² iti prathamam evākhyātāḥ. pāryantikaphalatvena cākhyāyante.
pakvakaṣāyāṃ lakṣayati: **anartheti**. **ye śuddhāśayā** niravakāśitabāhyāntaradoṣāḥ · **viveka-**
30 **khyātadr̥ṣaḥ** · **anarthādibharitaṃ bhavasukhaṃ viḥāya vyavaharanti** paramavairāgyam
āśritāḥ svarūpam abhyasyanti te ’mutra videhamuktā **īpsitādiviśiṣṭaṃ padam saṃbhuñjate**.
25 **samyaktvaṃ** āvṛttibhayarāhityam ity ayaṃ yogapanthā dvitīyaḥ.

atha ya ime ’pakvakaṣāyā iti tṛtīyaḥ panthās taṃ nirdīśati: **vṛthetyādi**.

vṛthā matasukhollasadviśayabhogabaddhādarā

22 prathamam J₃] pratham J₄ 25 āśritāḥ J₃] āśri J₄ te ’mutra em.] ta amutra J₃ J₄

Anm. zu 11.127, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [rth]a-gr[ā] als kurze Silbe. **Anm. zu 11.128, Metrum:** Pṛthvī.

⁶²Vgl. 11.126a.

**vinaṣṭamaticakṣuṣo ya iha mattamūḍhāśayāḥ
parārthahananodyatā vyavaharanti duṣṭehayā
ta āpya vipadam parām ahaha yātanā bhuñjate**

11.129

5 **vṛthā** mithyā yan **matam sukham** viṣayasukham aihikam āmutrikam ca tena hetunā
sādhanaopārjanena vaśīkṛtā ye **viṣayās** teṣāṃ **bhoge baddhādarā** nirantarāsaktapṛitayaḥ.
atra hetuḥ: **vinaṣṭetyādi**. ata eva cakṣaṇikasvamukhalābhārthaṃ **parārthahananodyatā**
duṣṭeṅgiteṇa vyavaharanti lobhādipūrvam aihike · āmutrike ca karmaṇi prayatante. tat-
phalam āha: **ta āpyetyādi**. **parām vipadam** yātanāyonim **āpyāhaheti** tacchokanivedane
yātanāḥ pīḍā **bhuñjate** · iti tṛtīyo 'yaṃ sakāma viṣayaḥ panthāḥ.

10 atha prathamopakrāntam eva siddhāntamārgam upasaṃhāravajāna vyavasthāpayati:
tatrāsāv iti.

**tatrāsau buddhimān kaścit krayavikrayakovidāḥ
vikrīyonaṃ sārataṃ krīṇīyād yo 'malāśayaḥ**

11.130

15 **kaścīd** iti. sargād ārabhya Janakādivat sahasramadhyā ekaḥ **sa buddhimān** iti vyavahartavyaḥ.
yo 'malāśayaḥ krayavikrayakovidāḥ · ūnaṃ vikrīyaṃ svavarṇāśramocitasad-
dharmākhyamūlyena **sārataṃ** anaśvaram mahārhaṃ ca vastu **krīṇīyād** iti vidita-
vedyasiddhāntaviṣayo 'yaṃ prathamāḥ panthāḥ.

sāmānyenoktam arthaṃ prakṛte yojayati: **itthaṃ** iti.

**itthaṃ tvam api rājendra vaśīkṛtyāsthiraṃ dhiyā
vyatītyāsthiraṃ anyena lābhavān bhava suvrata**

11.131

20 **itthaṃ** yathā te siddhāntino jīvanmuktā **dhiyodyamādilaṅkaṣayāsthiraṃ** idaṃ **vaśīkṛtya** tad
eva **cāsthiraṃ anyena** sthīreṇa **vyatītya** vinimayena pālanādisaddharmalakṣaṇaparikrayādi-
dānena parivartya **lābhavān bhava**. prasiddhaṃ ca dhīmatām asthirasya madhyavartanyā
sthīreṇa parivartanam.

25 atraiva sārāsāramadhyaparivartanavastūni sphuṭaṃ viśadayati: **bhramasārasyeti**.

**bhramasārasya hānyāho samyaksatsthitipālanāt
abhrāntaṃ susthiraṃ sārāṃ labdhvānandamayo bhava**

11.132

tatra **bhramasāram** asthiraṃ. **samyaksatsthitipālanam** parivartanavastu. **abhrāntaṃ su-
sthiraṃ**. itthaṃ ca phalitam āha: **labdhveti**.

11.129b āśayāḥ J₃^{p.c.}] āmśayāḥ J₃^{a.c.} J₄ 11 tatrāsāv J₃] yatrāsau J₄ 16 sārataṃ J₃] sārataṃ J₄
21 lakṣaṇa J₄] lakṣa J₃ 11.132d labdhvā J₃] labdhā J₄

Anm. zu 11.129, Metrum: Pṛthvī.

atra cintānavakāśaṃ pratipādayati: **atīvālpam** iti.

atīvālpam idaṃ te ’dya mahatā tena saṃgatam
śośubhyamānaṃ saukhyāya kim arthaṃ cintyate mudhā 11.133

idaṃ pratyakṣadrīṣyam. **tena** paro’kṣeṇa.

- 5 tallābhārtham asya drīṣyasyādare ’pi niveditena punar bharo ’py atra vidheyas tasya tenaivākrāntatvād ity āha: **ānantyam** iti.

ānantyam yat paramaparamaṃ śobhanaṃ sārabhūtaṃ
nityānandaṃ param iha tathāmutra tat tvam pratiṣṭha
yatrāpte ’sau malakaluṣabhūr bhāsate rājyalakṣmī
 10 **tucchā hīnā param asukhadānarthasārthākulāpi** 11.134

ihāmutrāpi tad eva tvam pratiṣṭha tatraiva bharavān bhava. tadāptipāryantam eva sādhanatayāpi tatrādaro na punaḥ paramārthadrīṣety āha: **yatrāpte** ·iti. **āpte** ·iti tṛpti-paryantatām prāpīte. **param** kevalam **asukhadeti** cchedaḥ.

atraiva bharayati: **paro’kṣāsāv** iti.

- 15 **paro’kṣāsau purī tādṛg yatrāsau śatalakṣy api**
pratyakṣaracanā bhātā purāṃ reṇur aṇur bhavet 11.135

sāsau paro’kṣā purī brahmāptilakṣaṇā **tādṛg** acintyāgaṇyamahimā **yatrāptāyām** pramāṇa-lakṣitāyām **vāsau pratyakṣaracanā purāṃ śatalakṣy api** koṭir api **bhātā** hastāyātatvena saṃbhāvitāṇū **reṇur bhavet**. aṇureṇur iva bhātīty arthaḥ.

- 20 saṃkṣipati: **tad** iti.

tat parīkṣya kriyāṃ svāmīṃs tādṛśīm kuru tām yayā
sālokalokapūr hastavaśagā tiṣṭhato ’pi te 11.136

parīkṣyeti ·anayor gauravalāghavaṃ samīkṣya. **svāmīn** ity aparyanuyoje ’pi tvayi samāśvastatvādi yat kathyate⁶³ ·iti sūcyate. **tādṛśīm kriyāṃ kurv** iti varṇitalakṣaṇām. **yayā**
 25 **kriyayā sālokalokapūs tiṣṭhato ’pi te hastavaśāyātā** syāt. **ālokena** prakāśenopalakṣitā **lokapūḥ**. yad vālokalokasya prakāśalokasya pūr ity **ālokalokapūḥ**.

itthaṃ ŚakendrĀrustātālisamvādaṃ Vyākopamantrī svamānyatāsūcanāyopasaṃharati: **amātyeti**.

17 āptāyām J₃] āprāyām J₄ 20 tad iti J₄] om. J₃ 11.136 om. J₃

Anm. zu 11.134, Metrum: Mandākrāntā.

⁶³Vgl. 11.126.

**amātyavadanāc chrutvā giram sauṣṭhavaśālinīm
atīvāśvastahṛdayaḥ sādhu-kārais tam ārcicat**

11.137

sauṣṭhavam suṣṭhubhāvaḥ. tac ca sāravattvaṃ mādhyam ca. sādhu sādhu · itikāraḥ **sādhu-kāraḥ**.

5 atropadeśasamkrāntau pātramāhātmyam evety āvedayati: **nirmale** · iti.

**nirmale hi paṭe samyag rāgo lagati tatkaṣaṇāt
maladigdhe paṭe yatnair api jātu na rohati**

11.138

samyak tatkaṣaṇam iti cobhayam atra vidheyam: **samyag** iti kālāntarācālyatvam uktam. **tatkaṣaṇam** iti copadeṣṭuḥ prayāsārāhityam. etad eva vyatirekeṇa draḍhayati: **maladigdha** iti. 10 upadeṣṭryatnavaiphalyaṃ tadābhāsaśaratvaṃ ca **yatnair** iti **na rohatīti** coktam. aprastutāt prastutārthapatīter aprastutapraśamseyam.

atha rājaputraṃ samṃmukhikṛtyodbodhayati: **kaścid** iti.

**kaścid evātra mātmyapātraṃ jagati rājate
ātmānam tārayitvā yaḥ parān api ca pāvayet**

11.139

15 **atra jagatīti** sadāptihetau. **kaścid** iti bhavān iva sa iva vā. mātmyapātratvena rājānam anuvadati: **ātmānam** iti. **ya ātmānam** saccharitreṇa **tārayitvoddhārya** tenaiva saccharitreṇa **parān api pāvayatīti sambhāvayate**. sambhāvanāyām liṅ.

atra sa eva dṛṣṭānta ity āha: **sa ātmaneti**.

**sa ātmanā vimuktaḥ san parān apy adhunā kṛtī
punāti yad ayam sūktivākyaīḥ kavibhir īḍyate**

11.140

20 **sa kṛtī** Romakaśakendraḥ. **punātīti** pratijñātārthaṃ sādhayati: **yad ayam** iti. **kavibhir** a-pūrvavarṇanānīpuṇaiḥ. tataś ca tatkāvyānibandhanāt kavayaḥ. tannibaddhatatkāvyaśravaṇa-paṭhanavyākḥādīnānye 'pi pūyante · ity arthaḥ.

tatrāpi tannibandhayitṛṇāṃ kavīnām atīśayam āha: **alaukiketi**.

25 **alaukikamahāhlādasrāvivāksauṣṭhavaiḥ satām
jihvāhaṃsī raktapadālapānānandayaty alam**

11.141

satām kavīnām **jihvaiva** madhuramāṅgalyabhāṣiṇītvād **dhaṃsī**. duḥkhahetubhyo 'pi kavi-varṇanayā sukhasyaivāpter **alaukikatvaṃ** kavivācām. (1) sā ca **raktapadālapānā: raktāni** rāgabharitāni **padāni** sūptiñātmakāni yatra tādṛśam **ālapanam** uktir yatreti. (2) **haṃsy**

11.137d ārcicat J₃] ārcitaḥ J₄ 3 suṣṭhu J₄] suṣṭha J₃ 11.138b rāgo J₃] rāmo J₄

api **raktapadālapanā** raktacaraṇamukhī · **alaukikamahāhlādasrāvivāksauṣṭhāvair** alam ānandayati.

harṣabharavivaśatayā punar apy uktam anuvadati: **śuddheti**.

śuddhapakṣabharodārojjvalānanavinissṛtā-

5 **raktasatpadabhaṅgībhiḥ kān nāmodayate hy asau** 11.142 (1)

... -vinissṛtā

...

11.142 (2)

asau kavirasanaḥ haṁsī (1) **śuddho** nirdoṣo yaḥ **pakṣabharah** pūrvottarapakṣābhyāsa tena. atha vā: **śuddhapakṣo** vedāntapakṣaḥ. tena tena **vodāram ujjvalam** yad **ānanam** tad-
10 **vinissṛtāni** yāny **āraktāni satpadāni** teṣāṃ **bhaṅgībhiḥ** · racanālaharībhiḥ. (2) haṁsy api **sitacchadabharā** tathodāraraktānanā. **vinissṛtam: veḥ** pakṣiṇo **niḥśeṣeṇa sṛtam** saraṇam gatiḥ yasyāḥ. tataḥ karmadhārayaḥ: **rakṣasobhanapādabhaṅgībhiḥ kān nānandayate**. harṣoktau yatityāge 'pi na doṣa iti pūrvam eva samarthitam iti prathamārthe samastam eva voḥyam.

15 pavitrikaraṇam upasaṃharati: **yad** iti.

yadaudāryahaṁso na rāgaṃ kadāpi
siṣeve bhavotthārthamārṇālabhaṅge
caritraṃ pavitraṃ vahitraṃ bhavābdhau
na kasyāvilam tasya cittam punīte

11.143

20 **yasyodāramater audāryam** eva maṅgalāvahatvād **dhaṃsaḥ**. **rāgaṃ** premāṇam. **bhavaḥ** saṃsāras tasmād **uttiṣṭhatīti** sa cāsāv **arthaḥ** prāpyatvena mataḥ kaścīd ramyapadārthaḥ sa eva **mārṇālabhaṅgaḥ** · bisakhaṇḍas tatra **rāgaṃ kadāpi na siṣeve** bheje. prāyeṇa haṁsā mārṇālabhaṅgān bhuñjate. asau ca Brahmaloḥkagatyucitatvād āśvāditamauktikāśvādaḥ. kathaṃ bhaumabhautikāśvādo bhaved ity āśayaḥ. **tasyāsyodāracittahaṃsasya caritraṃ kasyāvilam**
25 **cittam na punīte** 'pi tu sarveṣāṃ api kavitr̥vyākḥātṛpaṭhitṛśrotṛṇām api punīta eva yataḥ svataḥ **pavitraṃ**. ata eva **saṃsārābdhau vahitraṃ** pāraprāpakam.

adhunātra sarvatra kavivicāraḥ: **na citram** iti.

na citram idam atra yan nṛbhir avāpya janmāvanau

11.142d kān J₄] kā J₃ 8 ābhyāsa J₃^{a.c.} J₄] ānyāsa J₃^{p.c.} 24 āśvādo em.] āśvāda J₃ J₄ cittahaṃsasya J₃^{p.c.}] cittamaṃsasya J₃^{a.c.} J₄ 24–25 kasyāvilam cittam J₄] kasyāvilam cittam kasyāvilam cittam rep. J₃

Anm. zu 11.143, Metrum: Bhujaṃgaprayāta.

tato 'pi bharatāvanī śubhavatī yadāvāpyate
tadā sukr̥taśālino ratim amuṣya sarveśituḥ
prapadya paramādṛtā rahasi yat sukhaṃ bhuñjate 11.144

- 5 atra proktavicāre · **idaṃ** paraphalāptilakṣaṇaṃ vastu **na citraṃ** na durghaṭam. prathamam
pṛthivyām janma durghaṭam. tatrāpi mānuṣyaṃ sarvādhikārapātram. tatrāpi bharatabhū-
khaṇḍe varṇāśramavibhāgabhuṣite **janmāvāpya** sukr̥tavaśād **asya sarvaiśvarasyātiprema-**
lakṣaṇam bhaktiṃ prapadya paramādarapūritāśayāḥ · rahasi ekānte dvaitābhāve **yat**
sukhaṃ paramānandalakṣaṇaṃ yad **bhuñjate na tac citraṃ** iti ca pūrveṇa sādhanā-
sāmagryām āptāyām phalāptiḥ katham ivāścaryam iti bhāvaḥ.

- 10 ataś cainam avāptasādhanaṃ pratiprasādahānaye kavyupadeśaḥ: **rājaprakoṣṭheti**.

rājaprakoṣṭhocitapattripota
māsāratuccheṣu padaṃ dadhīthāḥ
audāryam āsṛitya ḍayasva tasmin
khe yatra tṛṣṇā nikhilāstam iṣyāt 11.145

- 15 pattripotasya ca rājaprakoṣṭha evocitaṃ sthānam iti jñātvā tvaṃ **nissāratuccheṣu** viṣaya-
māmsakhaṇḍeṣu **mā padaṃ dadhīthāḥ** · mā dhārayeḥ sadgatisambhavād **audāryam svī-**
kṛtya tasmin khe paramākāṣe **ḍayasvoḍḍino** bhava. **yatra** ḍayamānasya te sarvāsvādāpte
nikhilātucchatṛṣṇāstam iṣyāt praśāmyati. prakṛte 'rthe **rājā** sacchāstraṃ **prakoṣṭhas** tad-
ācāraṇam.

- 20 anyathāpi kavir upadiśati: **maheśeti**.

maheśāsayago 'si bhor manujahaṃsa satkarmabhūr
dhiyā paramasuddhayā tad apahāya tṛṣṇāṃ khalām
avekṣya gatim uttamām kuru ca yatnam ūrdhvodgame
svahastavaśagācirād bhavati te gatiḥ sthāviri 11.146

- 25 pūrvatra pattriyāropād rājaprakoṣṭhaucity upadiṣṭā. atra tu haṃsāropān maheśahastaucity
ucitety āśayenāha: **maheśāsayaga** iti. katham maheśahastagatvam ity āvedayati: **sat-**
karmabhūr iti. **satkarma** jñānopadeśaḥ. ataś ca **dhiyetyādi**. **khalādhogamayitṛi**. **avekṣya**
sarvāntarāntaradarśitayottamām **gatiṃ** paramasvātantryalakṣaṇaṃ vimṛṣyordhvodgame
yatnam vidhehi. yena **tava sthāviri** Brāhmī **gatiḥ**. **svahastavaśagāminī** syāt.

6 vibhāga J₄] vibhāgaṃ J₃ 15 tvaṃ J₃] taṃ J₄ 27 jñānopadeśaḥ J₄] jñānopadeśaḥ J₃

Anm. zu 11.144, Metrum: Pṛthvī. Anm. zu 11.145, Metrum: Indravajrā. Anm. zu 11.146, Metrum:
Pṛthvī. Anm. zu 28 vimṛṣya: Synonym zu vimṛṣya gebraucht; vgl. Wortschatz → marṣ.

dvārārthaṃ smārayati: **audāryākhyam** iti.

**audāryākhyam dvāram etad vicitram
sadbhaṅgībhir bhāsamānaṃ samantāt
sadvarṇālicitramadhyam manojñaṃ
sadvarṇālīsevitam kiṃ na dadyāt**

11.147

vicitram nānārthabharitam. **sadbhaṅgībhiḥ** sadyuktibhiḥ. **samantāt** ārambhamadhyaparyanteṣu. **santo** ye **varṇā** akṣarāṇi rañjanadravyāṇi ca. anena cedam vimṛṣyamāṇam ekaika-varṇamātrāc camatkāradāyīti sūcitam. **citram** āścaryapūritam **idaṃ** ca **dvāram santaḥ** svadharmaniṣṭhā ye **varṇāś** catvāras taiḥ **sevitam** praveśāyopāsitam **kiṃ na dadyāt** sarvam abhīpsitam pūrayatīti bhadram.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāyām dvitīyakhaṇḍe · audāryanāmakam ekādaśam dvāram 11.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṃketākhye prabhākāṇe dvitīyakhaṇḍe · audāryanāmakam ekādaśam dvāram 11.

Anm. zu 11.147, Metrum: Śālinī. **Anm. zu 7** *vimṛṣyamāṇam*: Synonym zu *vimṛśyamāṇam* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

باب دوازدهم

«دَر عَزْم»

و آن پیش رو قوافل مرادات و کفایت‌کننده امور مهمّاتست. هیچکس را از سلاطین بی‌مدد عزم درست، زمام تسخیر ممالک به قبضه اقتدار درنیامده و بی‌تکاپوی سعی بلیغ به سریر شهریاری و مسند جهانداری نرسیده.

(۱۲.۱) بی‌عزم درست و سعی کامل کس را نشود مراد حاصل

و عزم درست آنست که چون به قصد کاری کمر بندد و به ساختن مهمّی اشتغال نماید به منع هیچ مانعی ممتنع نگردد، قصور و فتور را به عزم خود راه ندهد. از حکیمی پرسیدند که: عزم ملوک در چه محل نیکو نماید و در چه وقت به کار می‌آید؟ فرمود که: در دفع ادعای مملکت بغایت پسندیده است، چه هرگاه که پادشاه از روی توکل که فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ پای همّت در رکاب عزیمت آرد هر آینه لشکر فتح و ظفر دوا سببه به استقبال او متوجّه شوند، زیرا که عزم درست نشانه غلبه نصرتست. نظم:

(۱۲.۲) شه چو به عزم درست پای کند در رکاب دل شکند خصم را در کفش افتد عنان

یکی از ملوک به خوردن گل معتاد شده بود و چندانچه حکما و اطباء منع می‌کردند و مضرت آن را باز می‌نمودند، از آن کار باز نمی‌آمد. روزی یکی از اهل الله به دیدن وی آمد و او را به غایت زار و نزار یافت. رخساره مبارک ارغوانی، زعفرانی گشته و تن با تاب و توان در عقده ناتوانی گرفتار شده، صورت حال استفسار نمود. سلطان حقیقت واقعه را باز گفت که مرا از جهة خوردن گل پای حیرت در گِلست و دست حسرت بر دل. درویش فرمود که: چون می‌دانی که ازین ممرّ چون ضرر به تو می‌رسد چرا ترک نمی‌کنی؟ گفت: چندانچه جهد می‌نمایم با خود بس نمی‌آیم. درویش گفت اِنَّ عَزَمْتَ مِنْ عَزَمَاتِ الْمُلُوكِ. کجاست آن عزم که پادشاهان را می‌باشد که به هیچ نوع ایشان را باز از آن نمی‌توان داشت. سلطان از این سخن متأثر شد و عزم کرد تا آنکه دیگر گل نخورد. به برکت عزیمت از آن مهلکه خلاص یافت. شعر:

(۱۲.۳) عنان عزم به هر جانبی که بر تابی مکن به دست تردّد عنان خود را سست
که کس به منزل مقصود ره نمی‌یابد مگر به سعی تمام و مگر به عزم درست
هر آنکه پای طلب بر طریق عزم نهد به تختگاه بزرگی رسد به گام نخست

om śrīGaṇeśāya vighnahartre namo namaḥ. om saṃprati *dṛḍhaniścaya*¹ ity uddeśagranthe yad dṛḍhaniścayākhyam dvādaśam ratnam vyavasthāpitam tad eva lakṣaṇaparīkṣābhyaṃ hṛdayam-gamīkartum prathamam tadanusaṃdhānapūrvam prekṣāvat tad aunmukhyāṅgam prayojanam nirdiśati: **athedam** iti.

5 **athedam dvādaśam dvāram dṛḍhaniścayanāmakam**
 yadākrāntyā matimatām bhuktimuktī na dūrataḥ 12.1

athaśabda ānantarye. audārye vyavasthāpīte dṛḍhaniścaya prāptavela ity arthaḥ. ānuṣaṅgyeṇa ca maṅgalārtho ‘yam **athaśabdaḥ** prayujyate. tathā cāsyā maṅgalārthatvam upanibaddham:

10 *omkāṛathau vṛddhisiddhī amī syur maṅgalāvahāḥ*
 *prathāyurvṛddhibhājo ‘taḥ śāstrakārapāṭhakā*² iti.

yadākrāntyā yadāśrayaṇena. **matimatām** iti matimanta evātrādhikāriṇa iti sūcayati. prayojanam āha: **bhuktimuktī** iti. anyasāadhanavan nāsyā kālakṣepa ity āha: **na dūrata** iti.

tatrādāv asya kāryadvāreṇa lakṣaṇānumānapūrvam atra sadarthepsubhir atīśayo vidheya ity āha: **prāṇy eṣa** iti.

15 **prāṇy eṣo ‘bhimatārthasārthabharito dvedhāpi baddhodyamaḥ**
 kurvan sādhu gatāgataṃ yad avanau bambhramyate ‘siddhaye
 labdhvāgresaram adhvaadarśakam amuṃ yat prāpya lakṣyam mudā
 viśrāmyaty amalātmabhiḥ sa hṛdaye kalpo dṛḍho niścayaḥ 12.2

20 **eṣa** ity adhikāryatvena manuṣyajātilakṣaṇaḥ. avāntarabhedavaicitryeṇārthānām ānantye
 ‘pi mukhyatayā dvaidham āha: **dvedhāpīti**. aihikāmuṣmikābhimatābhiprāyeṇa **sādhv** iti
 prāṇapekṣāyā apy utthāya **bambhramyate** ‘tiśayena bhrāmyati. na cārthasiddhiṃ labheta.
 taddhetupradarśanena prakṛtaṃ sādhayati: **labdhveti**. **amuṃ** dṛḍhaniścayaṃ sadarthā**dhva-**
 darśakatvāt puraḥsaram labdhvā tatsāhāyyena **lakṣyam** abhīpsitam arthaṃ **prāpya yat** ·
 viśrāmyati viratagatāgato bhavati. **amalātmabhir** upadeśapātraiḥ **sa dṛḍho niścayo hṛdaye**
 25 **kalpo** ‘rthasiddhihetutvena niścayaḥ. atha vāmayaviratidāyitvāt **kalpa** ārogyam idam iti
 samādheyam. eṇaṃ vinā sarvā kriyā vyartheti bhāvaḥ.

atraiva samyaksamvādapūrvam pratiyogipradarśanena karabadaravat svarūpam abhinetum avatārayati: **yāḥ kāścid** iti.

yāḥ kāścit pramadāvahā asumatām pretyeḥa vā siddhayas

21 labheta J₄] labhate J₃ 27 badara em.] badhara J₃, vadhara J₄

Anm. zu 12.2, Metrum: Śārdūlavikṛīḍita.

¹1.72a. ²Quelle unbekannt.

**tāḥ sarvā dṛḍhaniścayena sulabhāḥ satyaṃ tathāhur budhāḥ
loko ’yaṃ na paro ’tha vāsyā na sukhaṃ naśyaty asau niścitaṃ
saṃśete ya ihābalo hatamatir bhraṣṭo ’gatir durgataḥ**

12.3

- 5 **pramadāvahā** harṣadāyinyah **pretyeha** veti pūrvam pretyeti nirdeśaḥ. pretya siddhīnām
paramāyāsasādhyatayaihikasiddhita etaddhetumukhyatāpādanārtham. tathā hi: aihika-
siddhīnām pratyakṣapūrvakatvād anāyāsasādhyatayā kvacid uttānabuddhīnām api
siddhidarśanān na tathaitadapekṣā. āmutrikānām tu paro’kṣatvād atyāyāsasādhyatayā
kuśāgrīyabuddhīniścayaṃ vinā pratitidaurbalyena tathātvam ity atra mukhyata etad-
apekṣaṇān mukhyatvam. itthaṃ ca etat **satyaṃ** yat **sarvās tāḥ** pratyakṣāḥ paro’kṣā vā
10 **dṛḍhaniścayenaiva sulabhā** ity atra mahājanasaṃvādam āha: **tathāhur** iti. **ayaṃ** iti
pratyakṣanirdeśaḥ. **bhraṣṭa** ubhayacyutaḥ. **agatir** aśaraṇaḥ. **durgato** daridraḥ. tathā ca
bhagavān:

nāyaṃ loko ’sti na paro na sukhaṃ saṃśayātmana³ iti.

itthaṃ ca buddhyuttejanayā saṃśayanirākaraṇam dṛḍhaniścaya ity uktaṃ bhavati.

- 15 adhunā sāksāl lakṣayitum enam avayavārthayogena viśadayati: **sarvatheti.**

**sarvathā bādharāhityaṃ dārḍhyam ity abhidhīyate
yasyedaṃ rājate kārye sa nirbādhaḥ sukhī bhavet**

12.4

- kālāntare ’niścitavyabhicaraṇam **bādhaḥ**. tadrāhityaṃ trikālyām api niścitatathātvam.
sarvatheti pramāṇaparīkṣaṇair na kevalam svabuddhyeti. **yasya** vyavahartuḥ **kārye** ’vaśya-
20 vidheye **idaṃ dārḍhyam rājate sa** pumān **nirbādhaḥ sukhī bhavet**. asya niścayaviśeṣaṇa-
bhūtatvād viśeṣyam eva tathātvenābhātam.

vyabhicārahetur iti tatpratityoginam nirākaraṇārtham āha: **sarvatheti.**

**sarvathānarthabhāgitvaṃ saṃśayaṃ vibudhā viduḥ
arthasiddhiḥ kathaṃ na syāt tadabhāvapravṛttitaḥ**

12.5

- 25 anavadhāraṇam jñānam **saṃśayaḥ**. tathā ca tattvātattvāvadhāraṇābhāvād ekatrānavasthiter
anarthabhāgitvam. atra vyatirekayati: **arthasiddhir** iti. **tadabhāveti** saṃśayābhāvenārtha-
tattvāvadhāraṇena **pravṛttitaḥ**.

viśeṣyapadaṃ lakṣayati: **apāsyeti.**

5 mukhyatā J₄] mukhatā J₃ 8 mukhyatā J₄] mukhata J₃ 12.5c siddhiḥ J₃] siddhi J₄

Anm. zu 12.3, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

³Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 4.40cd.

**apāśya kalpanā duṣṭās tattvātattvinirṇayāt
prāmāṇikārthopagamo varṇyate niścayo budhaiḥ**

12.6

tattvātattvayor arthataṭhātātathātathayor **vinirṇayāt** · viśeṣeṇa nirṇayāt. **duṣṭāḥ kalpanā** indriyādidoṣādhyāropitāḥ kalpanā arthāt tathātvalakṣaṇā **apāśya** viśodhya yaḥ
5 **prāmāṇikārthopagamaḥ** pramāṇavyavasthāpitavastutathātāvabodhaḥ sa **niścaya** iti budhair varṇyate.

*budhair varṇyate*⁴ · iti budhānām evaiṣa niścaya iti vādinām vipratipattāv api na virodha iti sūcayati: **tattvajñānam** iti.

**tattvajñānam ca rāddhāntaḥ siddhānto niścayas tathā
samyagbodhādayo yasya paryāyā viduṣāṃ matāḥ**

12.7

tattvam anāropitaṃ vastu svarūpaṃ tasya **jñānam**. **rāddhāntaḥ siddhānta** iti nāma-
dvaidhenāśya sarvaprathāṃ dyotayati. tathā ca *prāmāṇikatvenābhyupagato 'rthaḥ siddhanta'*⁵ iti
tallakṣaṇam. **niścayo** vastutattvādvadhāraṇam. **samyagbodha** iti bhramavyabhicārasaṃśaya-
rahitam pramāṇaphalabhūtam jñānam. **ādinā** pramāpramityādiaparigrahaḥ. **tathāśabdo** viśiṣṭa-
15 pramityupalakṣakaḥ. tathā ca pratyakṣānumityupamitiśabdabhedāt pramitir bhidyate · iti teṣāṃ
ca svato 'pi bhedaṇāntyam iti sāmānyam yathārthānubhavalakṣaṇam svarūpaṃ āśrityetthaṃ
vyapadeśaḥ. **paryāyā** iti · ekārthavācakaśabdabahutvaṃ paryāyatvam.

niścayadvaividhyam vaktum dārḍhyam anyathāpi nirvakti: **tasyeti**.

**tasya dārḍhyam acālyatvaṃ trikālyāṃ sarvathā tataḥ
parīkṣya mukhyayā vṛttyā so 'yam īśvaraniścayaḥ**

12.8

sarvathā sarvaprakāreṇāśeṣaphaladātṛtvena yat **trikālyāṃ** sarvadacālyatvaṃ tad
dārḍhyam. **tasmāt parīkṣya** buddhau parīkṣārtham āropya **mukhyayā vṛttyā** kalpitārthena ·
ṛjumārgenāsāv **īśvaraniścayaḥ**: īśvaro 'sti sarvadā sarveṣāṃ sarvatra sarvārthadāyīti niścaya-
vadbhiḥ kiṃ nāvāpyate · iti **so 'yam** dṛḍhaniścayaḥ sarvapramāṇarakṣitaḥ phalāvyabhicārī ceti
25 mukhyo 'yam niścayaḥ. itthaṃ *cāpāśya kalpanā duṣṭā*⁶ · ityādi prakṛte suyojyam: īśvaro 'sti
nāstīti vā. sa phalaṃ dadāti na vā. taddattaṃ ca satyam asatyam vā. satyatve 'pi · avyabhicārī
vyabhicārī vā. sa ca sarveśvaraḥ paramānandamagnaḥ kṛpānādinān saṃmukhayati na vā.
saṃmukhīkṛtya śṛṇoti na śṛṇoti vā. śrūtvāpi gajanimīlikāṃ karoti na vā. dinadaridrākrandane
na vā krudhyati. kruddhvā ca mā nirākurute · ityādikalpanā nirākṛtya *prāmāṇikārthopagamaḥ*.⁷
30 īśvaro 'bhayo 'yam udāraḥ pūrṇaśaktiḥ sarvajño dayālur vibuddhasvarūpa ityādimārga-

12.6a kalpanā J₄ schol.] kalpajā J₃ **14** parigrahaḥ J₄] parigraha J₃ **17** vyapadeśaḥ J₄] vyapadaśaḥ
J₃ **25** suyojyam em.] suyojam J₃ J₄ **29** vā em.] mā J₃ J₄ kruddhvā em.] kruddhā J₃ J₄

⁴Vgl. 12.6d. ⁵Sarvadarśanasamgraha, Ed. VIDYĀSĀGARA, S. 113. ⁶12.6a. ⁷12.6c.

darśako⁸ dṛḍhaniścayo labdhvā hṛdaye samsthāpyo yena sarvārthasiddhir iti **parīkṣyeti mukhyayā vṛttyeti** ca dyotitam.

iti mukhyam niścayam nirṇīyātha gaṇam nirṇetum avatāraḥ: **taccodanā** iti.

taccodanās ca yāḥ kāścil lokasthiti-vidhāyikāḥ

5 **vidhītaratayā sarvavyāpinyas tāsū cāsthitaḥ** 12.9

tasyeśvarasya yā imā **vidhītaratayā** idam kartavyam idam neti **codanāḥ** · apravṛtta-pravartanalakṣaṇāḥ pravṛttanivartakā vā · ajñātajñāpanalakṣaṇā vā. **sarvavyāpinyāḥ** sarveṣu buddhimatsu Brahmādipaśupramāṭṛparyanteṣv adhikāriṣu vyāpinyāḥ. ata eva **lokasthiti-vidhāyikā** āśayānusāreṇa tattalokāpteḥ śrutatvāt. **tāsu** ca taccodanāsu cāyam dṛḍhaniścayaḥ
10 **sthitaḥ** · gaṇyā vṛttyeti śeṣaḥ. sthite ca tanniścaye taccodanāniścayaḥ sthāsyatīti siddha evānayoḥ mukhyagaṇatāvātāraḥ. atha vā **lokasthiti-vidhāyikā** iti **lokeṣu** teṣu teṣu bhoga-sthāneṣu **sthitir** dārdhyam tasyā **vidhāyikāḥ**. niścayābhāve ’jasragatāgatavartinām kutah sthitir iti.

tataś cedam atra siddham iti karāmalakanyāyena darśayati: **tad ayam** iti.

15 **tad ayam prathamas tasmimś tacchikṣāsv anuṣaṅgataḥ**
dvidhā vibhāti satataṃ vidvatsu vihitasthitiḥ 12.10

prathamō mukhyaḥ pradhānās ca. **anuṣaṅgo** gaṇaḥ · anekamārgānugatatvād apradhānās ca. atha **vānuṣaṅgamātreṇāsyā** sthitir viśrāntiḥ. phaladāṭṭvāṃ ca tadadhīnam eveti. **vidvatsv** iti vidvadanubhavadapramāṇarakṣito ’yam artha iti darśayati. na cābhāsamātreṇety āha: **vihita-sthitir** iti.
20

vineyarājakumāravinayanārthaṃ phalato ’bhede ’pi kalanāmātreṇa bhedaṃ āropya pakṣāntareṇoktam evārthaṃ kalayati: **atha veti**.

atha vā mukhyayā vṛttyā tacchikṣāsv eva cāditaḥ

tato ’pi tasmiñ śuddhāntaḥkaraṇair dhriyatetarām 12.11

25 **tacchikṣāsūktasvarūpāsu** dvidvidhacodanāsu · adhikāribhir **asau** dṛḍhaniścayo **dhriyate**. **tato ’pi** tatsādhanābhyāsenā **viśuddhāntaḥkaraṇais tasmimś** taccodake · īśvare ’**tīsayena dhriyate**. ayam punar atra viśeṣaḥ: tivratarapārameśvarānugrahāviddhahṛdayair uttamādhikāribhis tasmin bhāvanābhyāsādinā samāsāditasvarūpe lokavartanyārthaṃ taccodanābhyāsarūpo ’pi niścayo dhriyate. madhyamamandatadanugrahasprṣṭahṛdayaiḥ punar

3 gaṇam J₃] gaṇa J₄ 10 niścaye J₄] niścaya J₃ 12 kutah J₃] kūtah J₄ 19 artha iti darśayati J₃^{p.c.}] arthayati J₃^{a.c.} J₄

⁸Vgl. 12.2c.

adhikāribhiḥ svaucityā tacchāsanābhyāse samāhitacittaiḥ krameṇa svānugūṇaṃ tasminn api niścayo dhriyatetarām iti.

atraiva kalanāmātreṇa vidvattoṣārthaṃ cāturvidhyaṃ darśayati: **dvidheti**.

dvidhāsau sarvathā sūkṣmavicāreṇa punar dvidhā

5 **cāturvidhyaṃ satām asya mānasāhlādakaṃ na kim** 12.12

dvidheti mukhyāmukhyakalpanayeti tattvam. atraiva tattvasiddhaye **sarvatheti** viśeṣaṇam. kalpanācāturvidhyaṃ darśayati: **sūkṣmeti**. mukhyagaṇayor ārohāvarohakrameṇa punar dvaidham iti **cāturvidhyam**. tathā ca mukhyam īśvaraniścayaḥ · gaṇaṃ taccodanāniścaya iti sthitam eva. tatreśvaraniścayaḥ svatas taccodanātaś ceti **dvidhā**. codanāniścayo 'pi svataḥ · tac-codakaniścayaś ceti **dvidhā**. na cedam aprayojakatvād akimcitkaram ity āha: **satām** iti. vidvan-manorañjakatvād asya cāturvidhyasya svarūpasattve prayojakatvam apy asty eveti bhāvaḥ.

atra prathamasya svayamprakāśatvād ekavidhatvāc ca kim ivānyad arthyaṃ dvitīyasya tad-arthatvād anekavidhatvāc ca kim atra tadarthatvena paramatayārthyam iti tad āha: **vihiteti**.

vihitetararūpā yās tasya śikṣā mahatphalāḥ

15 **tāsāṃ mukhyaṃ svarūpaṃ yat svaparopakṛtir dṛḍhā** 12.13

mahatphalā iti pāryantikatatprāptilakṣaṇaphalasūcanam. tathā cāyam arthaḥ: śikṣāṇām anekadhātve 'pi **mukhyaṃ svarūpaṃ svaparopakṛtir** iti.

tatra svopakṛtikaraṇasyārthāyātadvād upadeśānapekṣā: na hi malinasya snānopadeśo ghaṭate · iti parārtham avaśiṣyata iti tad upadiśati: **tasmād** iti.

20 **tasmāt parārthaghaṭanā dṛḍhaniścayato hi yā**
sāram etad aho haiyaṃgavānam iva dugdhataḥ 12.14

ata iti taccodanālakṣaṇād dṛḍhaniścayāt.

itthaṃ dvidhā suniścayaṃ phalato nirūpya tatrāpi tacchikṣāsu paropakṛtirūpaṃ ca sāram upadiśya sāmānyenainam nigamayati: **āśrityeti**.

25 **āśritya dārḍhyena suniścitarthaṃ**
saṃvāhayed yaś ca dṛḍhapratītiḥ
tasyāmalaṃ janma viśuddhabuddheḥ
kṛtārthatehāpi paratra nūnam 12.15

6 viśeṣaṇam J₄] viśeṣaṇam J₃ 12.15a ārthaṃ J₃] ārtha J₄

Anm. zu 12.15, Metrum: Upajāti.

saṃvāhayet kār्याntaṃ prāpayet. **amalam** iti paropakāraghaṭanāt. tatas̄ **cehāpi** satkarma-sāadhanāt **paratrāpi** satphalabhogāt. **kṛtārthatā** · akartavyaśeṣo ‘sāv ity arthaḥ. **nūnam** iti nātra kācid vimatir ity arthaḥ.

atraiva bharayati: **anenetī**.

5 **anena cāśayāḥ sarve hastaprāptāḥ syur ādṛtāḥ**
 atithyanāthāsāraṇāḥ prāyeṇaitasya bhājanam 12.16

sarva ādṛtā ādaraviṣayā **āśayā** abhimatārthāḥ. **anena** dṛḍhaniścayena **hastāyātāḥ syur** bhavantīti saṃbhāvyate. atrodāharati: **atithyanāthetyādi**. ete hy ananyasāadhanatvena prasiddhāḥ kevalam etenaivābhisamdhitenābhimatārthasiddhibhāginā iti. satyaṃ sarve ‘py etadanuprāṇā amī tu trayo ‘nanyasāadhanatvāt pratītipadavīm avatarantīti **prāyeṇety** uktam. tathā **cātithyam artham anāpayya na sūryo ‘stam etīti**⁹ lokavedaprasiddhiḥ · **anāthāsāraṇāv īśānugrahaikapātram**¹⁰ iti ca śrutiprasiddham. tatrānāthaḥ sākṣād rakṣitṛrahitāḥ. **āsāraṇas** tu paraṃparāsambandhenāpīty anayor bhedaḥ.

uktam evārthaṃ viśadayati: **dṛḍheti**.

15 **dṛḍhaniścayato lakṣaṃ baddhvā te mradayanty api**
 aśeṣaphaladātāraṃ kā kathā Mānave jane 12.17

te · iti · atithyanāthāsāraṇā **mradayanti** mṛduṃ kurvanti svakāryasaṃpādanonmukhaṃ saṃpādayantīty arthaḥ. **aśeṣaphaladātā** · īśvaraḥ. **apināyātam** arthaṃ sphuṭapratītaye śabdayati: **kā katheti**. **Mānave jana** ity anena mitadr̥śīty artho vivakṣitaḥ. tathā **cāpir** bhinnakramāḥ: **aśeṣaphaladātāraṃ** īśvaram **apīti**. na cātra vaiparītyamananenākulayitavyam: īśvaraṃ śīthilayantīti sādhu ayaṃ panthā īśvaratvāt tasya. **kā kathā Mānave jana** iti vakro ‘yaṃ panthāḥ sarvato ‘kiṃcidrūpatvād asyeti. **aśeṣaphaladātāraṃ** ity anenaivāśyāḥ śaṅkāyā nirastatvāt. tathā hi: asau sarvakarmaphalāvekṣakaḥ. karmānusārīṇi hy eṣāṃ sā gacir acalyā. yadā tu dṛḍhaniścayenāsau svāturatāṃ nivedyate tadā svacaritaduṣṭakarmaphalotpūṣanā-
 25 pūrvam śubhapākabhājanam karotīti kaiva kathājñajaneṣu tadadhīnayogakṣemeṣu. te hi tasmīṃs tuṣṭe tatpreraṇādhīnayogakṣemās tān prati svayam eva tuṣyantīti sarvaṃ sustham.

atrāpi rājānaṃ viśeṣayati: **sāmye ‘pīti**.

sāmye ‘pi cāśya sarveṣu rājñām eṣa viśeṣataḥ
 ādartavyo ‘khilā hy eṣāṃ kriyā sādhyāsty alaukikī 12.18

9 bhisamdhitenā J₄] om. J₃ 11 etī J₃] itī J₄ 12.17b mradayanty J₃^{a.c.} J₄] mṛdayanty J₃^{p.c.} 17 mradayanti J₃^{a.c.}] mradayati J₄, mṛdayanti J₃^{p.c.} 26 preraṇā J₄] prīraṇā J₃

⁹Quelle unbekannt. ¹⁰Quelle unbekannt.

asya dṛḍhaniścayākhyakarmanah **sarveṣu** · uttamamadhyamādhamaṣayeṣu **sāmye** ’pi sati sarveṣām etadupayoge saty api **rājñām eṣo** ’**tiśayenādartavyaḥ**. atra hetuḥ: **akhiletyādi**. kāryānugūnyena kāraṇaṃ kalpata iti bhāvaḥ.

alaukikatvam etatkarmanah sādhayati: **yāvad** iti.

5 **yāvat sāhāyāṃ etasya karmaṇo na kathamcana**
svahastavaśagā kena sarvavaśyakarī kaṣā 12.19

etasya karmaṇo dṛḍhaniścayasvarūpasya **kathamcaneti** kenāpi caudāryādidṛḍhaniścayena tāvat **sarvavaśyakarī** vaśyatāpādanī **kaṣāśvasyeva svahastavaśagā kenānyena** sādhanena syāt. na kenacid ity arthaḥ. itthaṃ cānena sarvatheśvare dṛḍhaniścayavatā bhāvyaṃ yenedṛśi
 10 **kaṣā hastavaśagā bhavet** · iti sarvathāsyā taccodanādaro vidheya iti cōktaṃ arthād bhavati.

itthaṃ parārtham asya tadekapravaṇatvaṃ saṃsādhya svārtham apy āha: **yāvad** iti.

yāvad gatāgatam yatnād anena na karoty asau
tāvat siṃhāsane śayyāṃ sopadhānāṃ katham śrayet 12.20

gatāgatam ity anena nirantarāsaktir atroktā. **aneneti** dṛḍhaniścayena **siṃhāsanaṃ** haimam
 15 **āsanam. upadhānāṃ** gaṇḍīkopavarha iti yāvat.

sukumāramatyartham nyāyāpahāreṇa saraloktim anusarati: **tasmād** iti.

tasmāt saṃkṣepato bodhyaṃ sāram etan manīṣibhiḥ
dṛḍhaniścaya evāsau satkriyāśayapūraḥ 12.21

etad vakṣyamāṇam. tad āha: **dṛḍha** · ityādi. **satkriyāṇāṃ** sādhanānāṃ sadāśayānāṃ ca tat-
 20 **sādhyanāṃ pūraḥ**.

utkarṣārtham āha: **na vastv** iti.

na vastu tādṛśaṃ loke yenāsāv upamīyate
nāmāsyā vastuni sveṣṭe baddhakakṣyatvam ādarāt 12.22

asau dṛḍhaniścayaḥ. **upamīyate** sadvitiyaḥ sampādyate tenādvitīyo ’sāv ity arthaḥ. advitīyatve
 25 samānāsamānājātiavyavacchedābhāvāl lakṣaṇānaucitye · āha: **nāmeti. sveṣṭa** iti mukhyatvād
 upalakṣaṇaṃ parārthasya. **baddhakakṣyatvam** iti cāntarodyamopalakṣaṇam.

svārthasyopadeśānapekṣitvāt parārthatvam asyopadeṣṭavyam avaśiṣyate · iti tatra saṃskaroti:
atha veti.

**atha vānyārthasamsiddhyai yo ’bhyāso ’nuḥṣaṇaṃ bhavet
so ’nyānuśāsanaśatair na nivartyeta karhicit**

12.23

prāyeṇa loke parārthavighaṭakā api dṛśyante · iti satsu parārthaghaṭanodyateṣu satsu yat tad-
vighātakopadeśopekṣā tad asya dārḍhyam ity uktam:

5 **so ’nyānuśāsanaśatair na nivartyeta karhicit** · iti.

anyeti parārthavighaṭakakhalanidarśanam.

kathaṃ parapreṇaṃ svādhīnā janāḥ saṃśṛṇvantīti taddhānyai dṛḍheti viśeṣaṇaṃ na ghaṭate.
kiṃ cānyārthodyataṃ kim arthaṃ paro nivartayed iti cety āśaṅkyottaram: **pareti**.

**parānuśāsanād dṛṣṭaṃ dhīmanto ’pi dṛḍhavrataḥ
mṛdū bhavanty anaratā yenaīṣaṃ bhuvi jāyate**

12.24

dhīmanta iti **dṛḍhavrata** iti cānivṛttikāraṇe saty **api**. kiṃ kurmaḥ pratyakṣasiddhatvāt
khalavyavahārasya. **tadanuśāsanāt** te ’pi **mṛdū bhavanti**. **apiśabda** āścaryadyotakaḥ
saṃbhāvanāyāṃ vā. saṃbhāvyate cāyam arthaḥ: tathā hi purā kilEndropadeśena Triśaṅku-
yājyamakhodyato ’pi Bṛhaspatiḥ parāvṛtta¹¹ iti śrūyate. atra doṣam udbhāvayati: **anarateti**.

15 **yena** nirvāhitārthānirvāhaṇena **bhuvi teṣāṃ** narāṇaṃ **anaratā** · apuṃstvaṃ **jāyate**. striya ime
na pumāṃsa ity arthaḥ. te hi pumsabhāyāṃ striya ivādhaspadārḥā nordhvāspadārḥā ity arthaḥ.
atha vā: **anarā** amanuṣyā ime paśava ity arthaḥ. idṛśāḥ pumāṃso viṣṭyarhāḥ paśava ity arthaḥ.

punar api dṛḍheti¹² viśeṣaṇaṃ draḍhayati: **atheti**.

**athāntarāyabāhulyād yasmān noparatir bhavet
dṛḍhaniścaya eṣo ’rthān prasādhayati cottamān**

12.25

satkārya ārabdhe śreyāṃsi bahuviḥnānīti nyāyena prāyena vighnabāhulyaṃ dṛśyate · iti
saty api tasmin **yasmād** dārḍhyāt tasmāt karmaṇo **viratir na bhavet**. so ’yaṃ **dṛḍha-
niścayaḥ**. etādṛśe ca puruṣe sa sarvajñaḥ svayam anugṛhṇāti. yogyo ’sau satkāryasaṃpādane ·
ity āśayenāha: **eṣo ’rthān prasādhayati cottamān** iti. **uttamān** iti saṃkalpitārthajetṛṇ ity
25 arthaḥ. ity ayam artha **uttamapadadyotyah**.

yathā na kathaṃcid asau śīthilo bhavati tadartham anyathāpi dṛḍhatvaṃ sādhayati: **atha veti**.

**atha vā balavān kaścit pratyāvartanatatparaḥ
na śaknoti yataḥ so ’yaṃ dṛḍho niścaya ucyate**

12.26

12.23d nivartyeta J₃] nivartyena J₄ 6 khala J₃^{p.c.}] khalu J₃^{a.c.} J₄ 7 para J₃] pare J₄

¹¹Genaue Referenz unklar, Bṛhaspati spielt in der Triśaṅku-Geschichte in Rāmāyaṇa, Ed.G. H. BHATṬA 1,59–61 keine prominente Rolle, Indra erst am Ende; diese ist vor allem ein Kräfteressen zwischen Viśvāmitra und Vasiṣṭha. ¹²Vgl. 12.4.

balavān iti · atroparodhāspadam †svakīyajāmātṛmālādir† ucyate. parasya gatārthatvāt · **na śaknoti** na śakto bhavati.

alaṃ bāhyapratyāvartanena. yāvad āntaro ’pi na yasmāt parāvartayati tad idam dārḍhyam ity āha: **prayatnād** iti.

- 5 **prayatnād yatamānasya yasyākhinnasya dhīmataḥ**
ālasyenāpi nodvego dṛḍho niścaya eva saḥ 12.27

atra **dhīmata** iti hetuḥ.

atha daivād api cāsyā mahattvaṃ sādhayati: **saṃbhāvaneti**.

- 10 **saṃbhāvanāmahattve ’pi kārye ’lpe ’pi ca sidhyati**
nivṛttir yasya no saiṣa dṛḍhaniścayasaukhyabhāḥ 12.28

kāraṇabāhulye kāryālpatāyāṃ daivam eva hetur iti **mahattvasaṃbhāvanāyām** api **svalpe kārye sidhyati** sati **yasya na nivṛttis** tasmāt tad idam niścayasya dārḍhyam. na ca kenacid dhetunā madhye ’narthāpāte ’pi kadācid etatphalaṃ naśyatīty asya phalam āha: **saiṣa** iti. **saiṣa** iti dṛḍhaniścayavān ity arthaḥ.

- 15 saṃkṣipati: **tasmād** iti.

tasmād yo ’nyānuśāstyāpi na śaithilyaṃ samāśrayet
dṛḍhaniścayavān dhīraḥ so ’sau puruṣapūruṣaḥ 12.29

anyānuśāstyā parapūruṣaduṣṭānuśāsanenopalakṣaṇam idam sarveṣāṃ parāvartanahetūnām. **puruṣapūruṣaḥ** puruṣaśreṣṭha ity arthaḥ.

- 20 itthaṃ śikhāṃ samyagracanayā nibadhya śekharabandhopaśobhinīm tāṃ vidhātum upakramate: **tathā ceti**. vidhyarthavādatānayoḥ śikhāśekharayoḥ prāgvad vivecyā.

tathā cātra purāṇeṣu śrutam ākhyānakam śubham
Janakaḥ prṣṭavān dhīro Yājñavalkyaṃ munīśvaram 12.30

Janaka uvāca: yad idam iti.

- 25 **Janaka uvāca**:

yad idam śrūyate brahman dṛḍhaniścayato nṛṇām

Anm. zu 12.28c sa eṣa: *saḥ* wird hier hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so ’ci lope cet pāda-pūraṇam*.

gatiṛ atyuttamā kāsāv ācakṣva vadatām vara**12.31**

brahmann iti sākṣātḥtāśeṣavedābhiphalatvāt. **śrūyate** ·iti bhavadvidhebhya mahā-puruṣebhyaḥ. **atyuttamatvaṃ** sarvordhvavartitvam anaśvaraphalatvam ca. **asau gatiḥ kā** kiṃnāmnīti **vada**. **vadatām vareti** vadatsv api bahuṣu kasyacid evokteḥ prasādo yac chighraṃ
 5 tadupadeśo hṛdayāvarjako bhavatīti sūcanārtham.

Yājñavalkyaḥ: eka iti.

Yājñavalkyaḥ:

ekaḥ paro ’stīha carācarāṇām**kartā svayaṃbhūtir aśeṣasākṣī**10 **na cānyad astīti dṛḍhapratītau****gatiṛ viśuddhā paramā kim anyat****12.32**

eko ’dvitīyatvāt sarvavyāpī. **paro** ’tyutkrṣṭaḥ. deśakālākārānavacchinna mahimety arthaḥ. **iheti** vicāre kriyamāṇe. **carācarāṇām kartā** nāmarūpādiviśeṣakriyākāratvāt. idṛśaḥ san **svayaṃbhūtiḥ** svayaṃ svasattāsvarūpaḥ · **aśeṣasākṣī** nirlepaḥ. **na cānyat** paramāṇumāyādi svayaṃ
 15 evopādānanimittarūpo ’vasthiṭaḥ. **iti dṛḍhaniścaye** hṛdi sthite **viśuddhā paramā** ca **gatiṛ** bhavet. ataḥ **kim anyan** mṛgyate kṛtārthatvād anyan mṛgyaṃ nāvaśiṣyate · ity arthaḥ.

prabuddhamatir Janaka ittham upadeśān anuvadan paropakṛtaye punar api pṛcchati: **Janaka** iti.

Janaka uvāca:

sarvasiddhāntasārāṇām sāram etac chrutaṃ vibho

20

ācakṣva rājā kutrainam kadā caiva prayojayet**12.33**

siddhāntānām pratitantrādibhedenānekadhātāvāt **sarvatvam**. abhyupagamasārā hi siddhānta-sthitaya iti ca nyāyācāryāḥ. tatsārāṇi copaniśadas tāsām **sāram** samyagavalodiyadadhno navaṇītam ivedam. *ekaḥ paro ’stīhetyādi*¹³ **śrutam**. **prabho** ·iti prabhūnām evātigambhīra-
 25 vedodadhinirmathanoddhṛtasārādāne śaktir iti sūcanāya. āstām anyasamikṣayālpaprayojanayā. asau **rājāśeṣānuprāṇanabhūr enaṃ** dṛḍhaniścayaṃ **kutra kadā ca prayojayet** ·iti me · **ācakṣva**.

Yājñavalkyaḥ: hastyaśveti.

12.31b dṛḍha J₄] draḍha J₃**Anm. zu 12.32, Metrum:** Upajāti.¹³12.32a.

Yājñavalkya uvāca:

**hastyaśvadaṇḍasampattipūritāsāntaro ’py ariḥ
yadā saṃmukham āyāti tadāsyā paramādarah 12.34**

5 **hastyaśveti** caturaṅgasainyopalakṣaṇam. **daṇḍasampattī** kośasampadupalakṣaṇam. anena
bāhyasampattyā sarvathājeyatvam asya sūcitam. **saṃmukham āyāti** daṇḍayātrayeti śeṣaḥ.
tadāsyā dṛḍhaniścayasya **paramādarah** sarvaṃ viḥyāsāv eva paramādareṇopādeya ity
arthah.

tātkālikadrḍhaniścayasvarūpam upadiśati: **īśvareccchām** iti.

10 **īśvareccchām purodhāya jeṣyāmīty eva niścitaḥ
audāryapādam īsecchāyatnākhye pādukādvaye 12.35**

**dṛḍhaniścayam āsthāya balānām balaṃ uttamam
nidhāya vāṇmanaḥkāyair īsaikaśaraṇaḥ sudhīḥ 12.36**

15 aham **īśvaraikaśaraṇo jeṣyāmīty** evaṃ **balānām uttamam balaṃ dṛḍhaniścayaṃ svī-**
kṛtyemām iti kartavyatām samāśrayed ity āha: **audāryapādam** iti. **vāṇmanaḥkāyair**
audāryapādam jayavadbhiḥ punar api sarvaṃ āsādyate · iti **manasodāro** bhūtvā saṃcita-
dravyād utthāya **vācā** madhuramiṣṭabhāṣaṇapaṇabandhādinodāro bhūtvā **kāyena** ca sarvato
dravyakṣepenodāro bhūtveti **vāṇmanaḥkāyair audāryapādam. īsecchāyatnākhye** mameśo
'nena karmanāvaśyaṃ jayaṃ dāsyatīti dṛḍhaniścayena sayatno bhūtvā prāyeṇa ca ripujaye
'śvāroha evocita iti tatsāmagrīvarṇanam. tatra **audāryety** upalakṣaṇaṃ prakṛtasya dṛḍha-
20 niścayasya. tataś ca: audāryadrḍhaniścayākhyacaraṇadvayam **īsecchāyatnākhyapādukā-**
dvaye nidhāyeśaikaśaraṇaḥ pāragamayitṛtatprasādāśvam ārūḍhaḥ.

**dṛḍhaniścayasarvasvavyayī kṛtamahotsavaḥ
unmūlya śatrusaṃghātam uccasiṃhāsanaṃ śrayet 12.37**

25 **dṛḍhaniścayasarvasvavyayī** tadvelāyām apītas tato dravyakṣepī tataś ca **kṛta-**
mahotsavatvāt samarjitāśī **śatrusaṃghātam unmūlyoccasiṃhāsanaṃ** mahārājo
bhavatīty arthaḥ.

**samādhānaṃ sa tac chrutvā munīśvaramukhodgatam
hr̥ṣṭacittaś ciraṃ dadhyau Janako mahasojjvalaḥ 12.38**

30 **samādhānam** iti. **samādhānam** uttaram. **hr̥ṣṭacitta** ity anusamdhitalakṣyapātāt. **dadhyau**
dhāraṇāśaktitvam asya sūcayati.

1 uvāca J₃] u° J₄ 12.35d pādukā J₄ schol.] pādakā J₃ 17 īsecchā J₄] eśecchā J₃ 19 tatra J₃] tatrā
J₄ 25 samarjitā J₄] saṃmarjitā J₃

dhyānam āha: **nūnam** iti.

**nūnam eṣa mahācihnaṃ jayasya yad asau ripūn
hatvābhimatasarvārthakaṣāṃ haste vidhāsyati**

12.39

eṣa iti dṛḍhaniścayaḥ. **asāv** iti dṛḍhaniścayavān. hastagr̥hītakaṣayā yathāśvo ’bhimatāśāṃ
5 gacchati tathāsāv apīty arthaḥ.

itthaṃ śikhāsaṃbaddhaṃ sacchekharaṃ JanakaYājñavalkyasaṃvādarūpaṃ vidhāyāthātra yo
viśeṣo viśiṣṭas taṃ vaktum upakramate: **viśeṣa** iti.

**viśeṣo ’tra paraṃ kaścīd boddhavyo matiśālibhiḥ
yadālocanato dhīmaṃ! lokagarhāṃ na yāsyati**

12.40

10 **atra** dṛḍhaniścayanāmake vastunīthaṃ labdhapraṭiṣṭhe saty api **matiśālibhiḥ paraṃ**
atiśayena **kaścīd viśeṣo** bhāvī **boddhavyaḥ. yasya** viśeṣasyālocanataḥ paryālocanayā
dhīmān dṛḍhaniścayaprakṛtabuddhir **loke nindāṃ na yāsyatīti**.

viśeṣaṃ abhidhātum upakramate: **aucityeti**.

**aucityā yojitaḥ so ’yaṃ rājate nitarāṃ bhuvi
anaucityena so ’py eṣa nirbandha iti kathyate**

12.41

so ’yaṃ dṛḍhaniścayaḥ. **aucityo**ktacarayā · īśvarataccodanāparopakārādirūpayā **yojito**
lakṣyeṇa saṃbaddho **bhuvi nitarāṃ rājate** sarvathā prītidāyivāt. vyatireke doṣaṃ āha:
anaucityeneti. astu ca dṛḍhaniścayaḥ paraṃ tv **anaucityena** svaparapīḍākāritayā yojitaḥ.
nirbandha iti nāmnā **kathyate**. hevāko ’sau svapīḍādāyako lokanindāvahaś cety arthaḥ.

20 ataś ca: **dhig** iti.

**dhiṃ nirbandhaṃ mahānarthakāraṇaṃ yatsamāśrayāt
akīrtiśeṣāḥ pṛthivīm bhuktvāpi bahavo gatāḥ**

12.42

bahava iti nirbandhākhyadṛḍhaniścayadhāriṇo Rāvaṇādyāḥ **pṛthivīm bhuktvāpi · akīrtiśeṣā**
gatā akīrtir evaiśāṃ śiṣyata iti.

25 atraiva sahaḥkārivaśād ekam eva vastu praśaṃsānindākāraṇaṃ iti vismayamāna āha: **aho** iti.

**aho citrā gatir vaidhī sa eṣa mahadāspadam
yuktyāśrito ’pi cāyuktyā sa eṣa vipadāspadam**

12.43

vaidhī daivasambandhinī. **citrā** vismayakāriṇī. vismayakāritvam evāha: **sa eṣa** iti. **sa eṣa** iti
mahatā pīṭhabandhena saṃsthāpito dṛḍhaniścayaḥ. **mahāspadam** īśvarasattāpradam. anyena

kathanena kim. paraṃ tu **yuktyāśritaḥ**. **yuktiś** cōktacaryeva. **api ca sa eṣa** dṛḍhaniścayo ‘**yuktyā** viparītatayāśrito **vipadāspadam** aihikāmuṣmikasiddhivaimukhyapradam.

nigamayati: **tasmād** iti.

tasmād yasya yathārūḍhaḥ svabhāvas tena tādrśaḥ
5 **sevito ‘yaṃ bhavet siddhyāy anyathānarthakāraṇam** 12.44

ārūḍhaḥ sacchāstrādisevayā saṃskṛtas **tena** saṃskṛtasvabhāvena. **anyathā**saṃskṛtasvabhāvena nirbandhatayā sevito ‘**narthakāraṇam**.

phalitam āha:

tasmāt sucarite mārge vidheyo ‘yaṃ vipaścītā
10 **tathā cākhyāyikātrāsti śrūtā yā paramāptaye** 12.45

sucarite sādhusēvite svayaṃ ca vicāraṇayādṛte. **ayaṃ** dṛḍhaniścayaḥ. anyathāsevane śekharānarghatvāya tatpratiyoginaṃ pratinidhim avatārayitum upakramate: **tathā ceti**. **paramāptaye** · iti vyatirekapradarśanenāpy anvayasiddhasyārthasya viśeṣataḥ sphuraṇād iti.

yuktyayuktyāśritatvena sampadvipadāspadatvam asyoktvā¹⁴ svabhāvāśrayeṇāpi tad-
15 āspadatvaṃ vaktum āvṛtṭyā *tasmād*¹⁵ ity uttaratra yojaniyam ity āśayena **rājetyādy-**
uttaragranthāvatāraḥ. tathā ca *yasya yathārūḍho*¹⁶ dṛḍham abhyastaḥ *svabhāvaḥ*¹⁷ · yathā
śūrāṇāṃ vīracaryādinā viduṣāṃ śāstracintanādinā kārṣikāṇāṃ halodvahanādinā pati-
vratāṇāṃ svapatyekaniyamādinā rūpājīvanāṃ sādharmaṇyaniyamādinā *tena tathā sevito*
‘*yaṃ siddhyai*¹⁸ · *anyathā*nabhyastasevanādināśrito ‘*yam anarthakāraṇam*¹⁹ iti nātra phala-
20 vyabhicāradarśanenānāśvastamatīnā bhāvyaṃ iti bhāvaḥ. atra hetuḥ: *tasmād* iti. *sucarite*²⁰
samyagabhyaste samyagālocyakāryanirvāhaṇaṃ vaipaścityaṃ²¹ na tu tadanālocanena
phalaśaṅkāśampādanasamṇaddhatvam ity āśayaḥ. *tathā ca*itadanusāreṇottarākhyāyikā:²²
rājeti.

rājā kaścit suśāntātmā bhogavaitṛṣṇyasiddhaye
25 **dṛḍhaniścayam āsthāya mṛdbhakṣaṇaparo ‘bhavat** 12.46

suśāntātmā jātavairāgyakalanāḥ. tataś ca *nāgnis trpyati kāṣṭhānām*²³ iti nyāyena bhoga-
tānavenaiva **vaitṛṣṇyam** icchan **dṛḍhaniścayam ādāyā**nanuṣṭhitam**mṛdbhakṣaṇaparo ‘bhūt**.
mṛdbhakṣaṇety upalakṣaṇam ananuṣṭhitavastusevanasya. svabhāvaviparītadṛḍhaniścaya-
svikārān nirbandhagrastamatir abhūd ity arthaḥ.

12.45a sucarite J₄ schol.] svacarite J₃ 21 tadanālocanena em.] tadānālocanena J₃ J₄ 22 anusāreṇo
J₃^{a.c.} J₄] āśāyānusāreṇo J₃^{p.c.}

¹⁴Vgl. 12.43. ¹⁵Vgl. 12.44 ¹⁶12.44a. ¹⁷12.44b. ¹⁸Vgl. 12.44bc. ¹⁹12.44d. ²⁰12.45a. ²¹Vgl. 12.45b.
²²12.45c. ²³Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,40.6a.

nirbandhalakṣaṇam evāha: **sa vaidyair** iti.

**sa vaidyair buddhiśilāḍhyair bodhito ’pi muhur muhuḥ
na vyaramsīd dṛḍhārohaṃ jalaṃ vā kaḥ pratīpayet** 12.47

na vyaramsīd ity uktam tatrārthāntaram nyasyati: **dṛḍhārohaṃ** iti. dṛḍhaniścayaṃ puruṣaṃ
5 **kas** tasmāt **pratīpayet pravāhonmukhaṃ jalam iva** na tad api kaścit pratīpayituṃ kṣamaḥ.

**sametya vaidyais taddoṣān darśayitvātha coditaḥ
nāsau nivavṛte tasmād dṛḍhaniścayakāraṇāt** 12.48

sametyeti. taddoṣān raktaśoṣakāntināśādīn **tasmān** mṛdbhakṣaṇāt.

10 itthaṃ svabhāvānugūnyena hathakriyāpi kadācit phalāptaye na punar anānugūnyena kadācid
api phalāptaye · ity arthataḥ siddham. athedānīm īdṛśān nirbandhād viratir eva sukhāptaye na
punaḥ phalāptiparyavasānapratikṣaṇam iti kathanārtham ākhyāyikābhāgaḥ: **atho** iti.

**atho kadācic chāntātmā kaścit sādhuḥ yadṛcchayā
pūrvaprītyanuṣaṅgeṇājagāma śubhadarśanaḥ** 12.49

15 **yadṛcchayā** daivecchayā. **pūrvaprītyanuṣaṅgeṇeti** na kadācid anuṣṭhita upakāraḥ phalam a-
dattvā vinaśyatīty āśayaḥ. anena hi kadācid asāv upāsitaḥ. **śubhadarśana** iti śakunakathanam.

**sa taṃ chātaṃ śuṣkarasaṃ pītāsyam bahuviklavam
aśaktiśṛṅkhalābaddhapādaṃ dṛṣṭvā vyacintayat** 12.50

sa taṃ iti. **chāto** durbalaḥ. **aśakti**ti gamanāgamanaśaktirahitam.

asya prasādārtham pūrvāvasthāṃ smarati: **aho** iti.

20 **aho nisargamadhuraṃ dāḍimikusumaprabham
etanmukhaṃ purā dṛṣṭam kim etad adhunāsyā vai** 12.51

nisargamadhuraṃ svabhāvaramyam. **dāḍimikusumaprabham** atilohitam.

**puṣṭā hr̥ṣṭā śaktimatī surasā cchāyayārcitā
tanūr eṣā puredānīm kim eṣā bahudurvidhā** 12.52

25 **puṣṭeti. puṣṭeti** śārīrabalopetā. **hr̥ṣṭeti** · antaḥkaraṇabalopetā. **śaktimatīti** · āntarodrekavatī
surasā rasavatī. **chāyayā** śobhayārcitā pūjitā. **bahudurvidheti** · uktaviśeṣaṇarahitatvād
durvidhā daridrā.

12.47d jalaṃ J₃ schol.] jalā J₄ 4 puruṣaṃ em.] puruṣa J₃ J₄ 10 arthataḥ J₄] arthaḥ J₃ viratir
J₄] viritir J₃ 12.49cd ājagāma J₃^{p.c.} schol.] ājagāmā J₃^{a.c.} J₄ 25 add. rep. post *balopetā*: hr̥ṣṭeti ·
antaḥkaraṇabalopetā J₄ āntaro J₄] antaro J₃

kim eṣeti²⁴ tarkam abhinayati: **vicintyēti**.

**vicintya bahudhāveṣyā pādān mūrdhāvasānakam
papraccha kim idaṃ te ’dyāpatitaṃ kālāparyayāt** 12.53

ariṣṭavairāgyādirūpaṃ kāraṇaṃ **bahudhā vicintya** · ā pādān mūrdhāvasānakam aveṣyety
5 anenāriṣṭā śaṅkā nivāritā. nivāritataccaṅkaś ca **papraccha: kim** ityādi. **kālāparyayāt** katicid
dināntareṇa **āpatitaṃ** iti · acintyāhetutvakathanam.

**sa prṣṭaḥ sādhanā samyak satyavṛttaṃ samādadhe
anena karmaṇā sādho kaṣṭam aunmattyam āgatam** 12.54

sa prṣṭa iti. **anena karmaṇā** vaitṛṣṇyopāttamṛdbhakṣaṇena **kaṣṭam** etat · **aunmattyam**
10 **ivāgatam**.

**aho paṅkanimagnasya gajasyevārtir adya me
yenorasi dṛḍhaṃ hastau dadhe paścāttapann iva** 12.55

aho iti. **yenety** ārtihetunā śūlapīḍayorasi **hastau dadhe**. tatrotprekṣā: **paścāttapann** iveti so
'pi hi dṛḍhaṃ hṛdi hastau nidadhātīti.

15 itthaṃ pīḍāttaṃ taṃ śrutvā sādhu uvācety avatārayati: **śrutveti**.

**śrutvovācātha taṃ bhūyo jānan kiṃ na jahāsi tat
niśamyovāca me jātam asvātantryaṃ karomi kim** 12.56

jānann iti · anenaiva karmaṇā mama pīḍotpādītā. iti sādhu vācaṃ **niśamya** śrutvā sa rājovāca:
me ityādi. parādhīno 'haṃ jāto 'smīti bhāvaḥ.

20 parādhīnatvam eva sādhayati: **dṛḍheti**.

**dṛḍhavāsanayā baddho balād yukto 'smi mānada
kiṃ karomi kva gacchāmi pramāṇaṃ te dayādhunā** 12.57

anubhūtānubodho **vāsanā**. tayā **balād** anicchann api cātra karmaṇi **yuktaḥ**. **kiṃ karomīti**
nātmaśaraṇaṃ labhe. tataś ca **pramāṇaṃ** iti.

25 **niśamya vṛttaṃ tasyāsau muniḥ provāca sādaram
anya jātir hi sā kācid yasyāḥ karmedam aucitī** 12.58

sādaram iti sāntvanāpūrvam. āturyasya sāntvanapūrvam vacanam eva prathamā cikitseti ·
upadeśasāram āha: **anyeti**. satyaṃ bhogavaitṛṣṇyam īdṛśenāpi karmaṇā sidhyati paraṃ tu sva-
bhāvānusāreṇa. tava tu nedaṃ svabhāvasaṃbhinnaṃ karmeti.

²⁴12.52d.

satyaṃ śruticoditāny evemāny anekavidhāni karmāṇi paraṃ tu svasvaucityā niṣevyamāṇāny amṛtam. tadatikrameṇa punar niṣevyamāṇāni viṣam iti tātpariyabodha eva sarvatra phalatīti vadati: **ata eveti.**

ata eva śrutāv uktaṃ kriyaucityavivecitā

5 **sādhayaty akhilān arthān ye narāṇām agocarāḥ** **12.59**

aucityena vivecitā prthakkr̥tā **kriyā** akhilān arthān **sādhayati.** te ca na dṛṣṭapratyayā ity āha: **ye narāṇām** iti.

tataś ca: **yasya yādṛg** iti.

yasya yādṛk kriyā yogyā vidheyā tena sā bhṛśam

10 **bhavatā katham ārabdhānyociteyaṃ kriyā parā** **12.60**

vidheyeti phaliny asāv ity arthaḥ. **iyam kriyā** parottamaphalavati paraṃ tv **anyociteti** doṣo 'syām.

na ca punar idṛkkriyārambhaparityāgasyādharmaṭvāt katham adharmam api bhajāmiti āśaṅkyam. svadharmatyāga eva doṣābhidhānād abuddhyā paradharmagrahaṇe
15 tyāgasyaivaucityād ity āha: **dharmaś caiṣām** iti.

dharmaś caiṣām asau dṛṣṭadoṣāpi yad asau kriyā
na heyeti nivartasva mā vṛthā paritapyathāḥ

12.61

dṛṣṭadoṣāpi kriyā dharmatvān **na heyeti** dharmaś caiṣām eva pālyo ye dharmabaddha-
sthitayaḥ. tava ca pramāḍopanateyam iti tyāga evāsyā ucita ity asmāt karmaṇo **nivartasva.**
20 **mā vṛthā** · adharṇe dharmabuddhyā grhīte katham enaṃ tyakṣyāmīti niṣphalo 'yaṃ paritāpa
iti bhāvaḥ.

itthaṃ prasāḍopanataphalaṃ nirṇīya vicāramāhātmyaṃ saṃgr̥hya vadati: **śrutveti.**

śrutvā sa tasyoditam agryabuddhiḥ

prayatnaśaithilyaparo 'pi bhūtvā

25 **saṃdhāya naināṃ racaye punaś cety**

āpadvimukto 'bhavad asya saṅgāt

12.62

1 svasvau J₄] svasau J₃ 11 phaliny J₃^{p.c.}] phalimy J₃^{a.c.} J₄ 18 caiṣām eva J₃] caiṣo me va J₄

Anm. zu 12.61d mā ... paritapyathāḥ: Die Prohibitivpartikel *mā* fordert im Klassischen Sanskrit einen augmentlosen Aorist. Hier vertritt das augmentlose Imperfekt diese Form, wie im epischen Sprachgebrauch belegt; vgl. OBERLIES 2003, sub 6.5.3, besonders Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 7, App. 8.382: *mā putram anutapyathāḥ*. **Anm. zu 12.62, Metrum:** Upajāti.

agryabuddhir iti · upadeśagrahaṇāt. nirbandhākhyaprayatnaśaithilyam ādāya svātmanā **nainām** sthitim **punā racaye** · iti **saṃdhāyāpadvimukto** **’bhūt** · ity āpadvimocane mukhya-hetuḥ prayatnaśaithilyam. paṇabandhamahatsaṅgau ca gaṇānimittam iti nimittatritayād āpadvimuktir ity uktam.

- 5 nāmamātreṇa bhrāntigṛhītaṃ nirbandham anarthaphalopadarśanena parāsyā dṛḍhaniścayaḥ samupāttapīṭhaḥ sann anyām api saṃskārakalām apekṣata iti tadārambhaḥ: **dṛḍheti**.

dṛḍhaniścayavalgātaṃ yatnāśvaṃ matimān vahan
komalām vṛttim āsādyā kāryaṃ hastāgataṃ śrayet

12.63

- 10 atha ca dṛḍhaniścayo yatnasahacaritaḥ phalarddhaye bhavatīty anayor anyo’nyasāhacaryam iti saṃgatim vaktum āha: **yatnāśvaṃ** iti. **yatna** eva kāryapāraprāpaṇād **āsvas** taṃ **dṛḍha-**
niścaya eva tadadhvaparivartanakāritvād **valgā** tayātaṃ svikṛtaṃ **vahan** puruṣaḥ · **hastā-**
prāptaṃ kāryaṃ śrayet. atra saṃskāram āha: **komalām** iti. dṛḍhaniścayavalgāpi komala-vṛtṭyā śritā phalati nānyatheti bhāvaḥ.

atra sapakṣasāadhanāya vipakṣe bādham āha: **na jātv** iti.

- 15 **na jātu tvarayā dhīraḥ kāryārthī kiṃcid ācaret**
agrataḥ prāptaṃ apy arthaṃ tvarā bhaṣmīkariṣyati

12.64

pratijñātaṃ arthaṃ heturūpārthāntaranyāsenā viśadayati: **agrataḥ**.

itthaṃ saṃskārakalayā śiṣṭayā dṛḍhaniścayaṃ samarthya pūrvottaradvārayoḥ sphuṭaṃ saṃgatim āha: **abhipreteti**.

- 20 **abhipretārthasamprāptisaraṇiṃ labhate pumān**
dṛḍhaniścayayatnābhyām iti dhyeayaṃ vicakṣaṇaiḥ

12.65

abhiṣṭaprayojanaprāptimārgaṃ pumān ubhābhyām samadhṛtatulāpuṭaḥ **labhate** · **iti**
vicakṣaṇair dūradarśibhir **dhyeayaṃ** hṛdi sthāpyaṃ kālāntaropayogāya.

komalām vṛttim²⁵ iti saṃskārakalā yopadiṣṭā tatphalam āha: **arthasvārīti**.

- 25 **arthasvārī pumān pādaṃ dṛḍhaniścayavartmani**
yo nidhatte ’tigahane so ’rthaṃ vindati nāparaḥ

12.66

yaḥ pumān dṛḍhaniścayavartmani · **atigahane** **’rthasvārī** · arthasparśī komalavṛtṭyārthaṃ sprṣṭvā **pādaṃ nidhatte** yatnaṃ karoti **sa evārthaṃ labhate nāparo** **’rthasvārī** tvarita-

10 kārya J₃] kāryaṃ J₄

²⁵12.63c.

kāryakārity arthaḥ. atigahane hi gacchan vinaṣṭaṃ mṛgyamāṇaṃ vastu pādena svārayatīti prasiddham.

ittham atra komalavṛttikalāsaṃskāraḥ sāmānyatayoditaḥ. ye punas tivrataṃ paramaśāḍṛkṣpāta-
pavitritabāhyāntarāḥ kecit samudrollaṅghanādikam api goṣṭhapaḍaṅgaṇāyāṃ vidadhati teṣāṃ
5 dṛḍhaniścayād anantaraṃ kevalayatna upayogīti kiṃ teṣāṃ anyakalanayety āha: **ya ādyād** iti.

ya ādyād dṛḍhāt pādanikṣepamātrān
mahattvoccakhaṭvādhirūḍho drutaṃ syāt
dvitīyādipatkṣepacintā kuto 'sya
svayaṃ maulibhūtasya bhūmaṇḍale 'smin

12.67

10 ekavacanam adya tāvat kaścid evedṛkkalanānvān purāṇāḍau prasiddha iti sūcanārtham. **ādyāt**
pādakṣepamātrān nirgato 'sau bhuvam vijetum iti yasya pratāpenāgre gatena sarvabhūmi-
maṇḍalasāmantaśiromaṇayo bhūmau pātitaḥ syuḥ sa **yugapad** eva **mahoccakhaṭvārūḍho**
bhavatīti tasya kā dvitīyādipādakṣepacintā. tataś ca kim artham asya kālakṣepalakṣaṇa-
komalavṛttyāsādanam. yato 'sāv **asmin maṇḍale maulibhūtaḥ** sarvottamadhurārūḍha iti na
15 kācid apy anyāpekṣāstīty arthaḥ.

dvārārtham upasaṃhāravajāna smārayati: **ity evam** iti.

ity evam uktaṃ dṛḍhaniścayātmakaṃ
dvāraṃ manojñaṃ ca nirargalaṃ mayā
enena nṛṇāṃ viśatāṃ purottame
sarvārthasiddhir drutam eva sidhyati

12.68

manojñaṃ sarvathāśobhitatvāt. **nirargalaṃ** granthyādirūpārgalārahitam. **eneneti** · anvādeśa
enādeśaḥ. **purottame** · iti sarvatrātra prāpyatayādhikṛte maheśvarasamāpattilakṣaṇe. avāpta-
maheśvarasvarūpasamāpattinām kā nāmānyā saṃpattiḥ śiṣyate ity uktam. **sarvārtheti**
bhadrām.

25 **iti śrīVīratnaśekharaśikhāyāṃ Suśīlaśailyaparābhidhānāyāṃ dvitīya-**
khaṇḍe dṛḍhaniścayākhyam dvādaśaṃ dvāram 12.

iti śrīRatnaśekharaḥ vivaraṇe Padasaṃketākhye dvādaśī prabhā 12.

12.68c enena J₃ schol.] etena J₄ 22 prāpyatayā J₄] prāpitayā J₃

Anm. zu 12.67, Metrum: Bhujaṃgaprayāta. Anm. zu 12.68, Metrum: Indravamśā.

باب سیزدهم «در جدّ و جهد»

جدّ سعی کردنست در تحصیل مطالب و جهد رنج بردنست در اکتساب مقاصد و مآرب و جدّ و جهد از اخلاق ملوک جهانگیر و سلاطین کشورستانست و این صفت تابع همت می‌باشد. هر چند همت عالی تر بود جدّ و جهد در طلب مقصود بیشتر واقع شود و مرد همت بلند باید که از تحمّل مشقّت نترسد چه حال از دو بیرون نیست. اگر به جهد دامن مقصود به دست آمد فهو المراد و اگر در حجاب توقّف ماند، عذر او نزدیک عقلاً و اوضحست و علوّ همت او در طلب مآثر و مفاخر بر همه ضمایر هویدا و لایح.

(۱۳.۱) در طلب می‌کوشم آریابم زهی بخت بلند ورنیابم عذر من افتد بزرگان را پسند

در امثال حکمای هند مذکورست که موری کمر جهد بر بسته بود از توده خاکی که نقل آن آدمیان را به کلفت میسر شدی، ذره می‌برد و در طرف دیگر می‌ریخت. مرغی بر او گذر کرد. شخصی دید ضعیف و نحیف که به نشاطی تمام دست و پای می‌زد و در نقل کردن آن خاک جدی تمام و جهدی لاکلام به جای می‌آورد. گفت: ای ضعیف‌بنیه پی کم این چه کاریست که پیش گرفته ای و این چه مهمی است که در آن فرض کرده؟ مور زبان بگشاد و گفت: مرا با یکی از قوم خود نظریست و چون طلب وصال او کردم این شرط پیش آورد که اگر سر و صل ما داری قدم در نه و این توده خاک را از این راه بردار، حال مستعد آن کار شده‌ام و می‌خواهم که بدان شرط اقدام نموده از عهده بیرون آیم. مرغ گفت: این گمان که می‌بری به قدر آرزوی تو نیست و این گمان که می‌کشی به قوت بازوی تو نه. مور گفت که: من عزم این کار جزم کرده‌ام و قدم جدّ و جهد پیش نهاده‌ام، اگر از پیش بردم، فهو المراد و الا معذورم خواهد داشت.

(۱۳.۲) من طریق سعی می‌آرم بجا لیسَ لِلانسانِ اِلّا ما سَعى
دامن مقصود اگر آرم به کف از غم و اندوه مانم برطرف
ور نشد از جهد من کاری به کام من در این معذور باشم والسّلام

آفریدون را در مبادی ایام سلطنت که ریاحین دولت در ریاض سعادت دمیدن گرفت و ریاح شادمانی از مهب کامرانی وزیدن، اندیشه تسخیر بعضی از ممالک که در تصرف جمعی متغلبان بود پدید آمد.

(۱۳.۳) کفاف نفس اگر چیز اندکست ولی جهان به تیغ گرفتن ز همت عالیست

این معنی را با ارکان دولت مشاورت کرد. جمعی گفتند که ای ملک، ملکی داری آراسته و مبالغی تجمل خواسته، بی ضرورت، غبار فتنه انگیزختن و آتش تشویر برافروختن، صواب نمی‌نماید. از آنچه هست تمتعی بردار و ارتکاب مخاطره فرو گذار. نظم:

(۱۳.۴) در فراغت کوش و در لذت که نیست آرزو را هیچ پایانی پدید

آفریدون گفت: قناعت مقتضای طبع بهایم سرافکنده است و نشستن در کنجی از اقتضای دنائت همت عجایز از کار وامانده. فرصت وقت را که چون خیال سحاب گذرنده است، غنیمت باید شمرد و در حصول آمال از رکوب احوال، اندیشه نباید کرد.

(۱۳.۵) کمر سلطنت نباید بست هر که را رغبت تن آسان نیست
از مشقّت کجا برآساید هر که را همت جهان بان نیست

آورده‌اند که ملکی پسر خود را به حرب خصمی فرستاده بود. خبر آوردند که ملک زاده گاه گاه در راه زره از بر بیرون می‌کند و دو شب در یک منزل خیمه اقامت می‌زند، پدر بدو نوشت که ای پسر حق - تعالی - که عزت آفرید کُلفت و مشقت را به آن قرین ساخت و مذلت را که خلق کرد آرام و راحت را به او رفیق گردانید، آنگاه عزت را به ملوک داد و مذلت را به رعایا، حظ پادشاه عز مملکتست و هم رعیت را امن و امان و استراحت، این هر دو بخش یکجا جمع نشود، لاجرم پادشاه باید که آسایش را وداع نماید و راحت را رعیت گذارد و اگر چنین نمی‌کند به استراحت درمی‌یابد ساخت و از عز ملک اعراض می‌یابد نمود. نظم:

(۱۳.۶) لذت شاهی ترا بس راحت دیگر مجوی با وجود سلطنت سرمایه دیگر مخواه

یعقوب لیث در بدایت حال خود را در مهالک افکندی و خطرهای کلی را ارتکاب کردی و از آسایش نفس برطرف بودی و از کشیدن مشقتها نیاسودی. او را گفتند تو مردی رویگری، ترا باعث برین همه جفا کشیدن و خود را در غرقاب هلاک افکندن چیست؟ گفت: مرا دریغ می‌آید که عمر عزیز خود را در اصلاح روی و مس صرف کردن و روی توجه بر پیشه که در آن شریک بسیار باشند، آوردن. جد من در جهد من برای آن که خود را به مرتبه ای رسانم که از آبنای جنس من کسی با من شریک نباشد، گفتند: این مهمی بغایت صعب و کاری بسیار مشکلست. گفت: من دانسته‌ام که شربت مرگ چشیدن نیست و با زن و فرزند بار فنا و فوات کشیدنی، آنکه در کاری بلند تلف شوم به از آنکه در کاری پست بمیرم لاجرم بدین جد و جهد رسید، بدان منصب که رسید. شعر:

(۱۳.۷) می‌باش به جد و جهد در کار دامن طلب ز دست مگذار
هر چیز که دل بدان گراید گر جهد کنی به دستت آید

و چنانچه به جد و جهد بنای بزرگی تمهید می‌یابد به ضد این صفت که بطالت و کسالتست آسایش دولت و شوکت برهم می‌شکند. یکی را از آل طاهر سؤال کردند که سبب زوال ایالت و انتقال دولت شما چه بود؟ جواب داد که شراب شب و خواب بامداد، یعنی از کاهلی به کار ملک نپرداختیم و از کسالت، رسم جلالت برانداختیم، لاجرم سفینه اختیار ما در گرداب زوال غرق گشت و کشتی امید ما به ساحل مراد نرسید.

(۱۳.۸) بنای دولت خویش آن کسی خراب کند که شام می‌خورد و صبحگاه خواب کند

om śrīGaṇeśāya namaḥ. om *udyantr̥bhāva*¹ ity uddiṣṭaṃ trayodaśaṃ dvāraṃ svarūpato lakṣayitum udāharaṇena ca draḍhayitum ārabhate: **atho** iti.

om śrīGaṇeśāya namaḥ. om

atho trayodaśaṃ dvāraṃ śṛṇudhvaṃ sūkṣmabuddhayaḥ

5 **buddhisauṣṭhavo yatra viśatām siddhir uttamā** 13.1

atho iti prāgvat. **sūkṣmabuddhaya** ity āmantraṇam. sadgurūpāsanāviśodhitabuddhaya evātrādhikāriṇa iti sūcanārtham. tad evānukūlayati: **buddhīti**. suṣṭhubhāvaḥ **sauṣṭhavam**. buddheḥ sauṣṭhavaṃ **buddhisauṣṭhavam** rāgādimārjanāpūrvam śamādisaṃpattyānuttara-śāstrārthasaṃkrāntis tasmāt. **yatra** dvāre **viśatām** atratyārthe samāveśavatām apaścima-
10 janmavatām **uttamā siddhiḥ** parabodhalakṣaṇā syāt. idaṃ ca dvāraṃ maheśvaravihārabhūmir iti ye sūkṣmabuddhayo bāhyābhyantaraśuddhāś teṣāṃ atra viśatām siddhir uttamā. anyeṣāṃ tv atra dr̥kpāta api bhayaṃ saṃbhāvyate · ity āśayaḥ.

uktam evārthaṃ sādhayitum ārambhaḥ: **atīveti**.

atīva gāḍhagambhīraṃ dvāraṃ etad bhayāvaham

15 **viśatām alpasattvānāṃ tasmāt sattvaṃ samāśrayet** 13.2

gāḍhagambhīraṃ bāhyābhyantarasaṃvṛtimat. ataś cālpaśattvānāṃ adhamasattvānāṃ atra **viśatām bhayajanakam**. **tasmād** etatpraveśaneccchuḥ **sattvaṃ** uttamasattvaṃ **āśrayet**. **sattvaṃ** prakāśavṛttiḥ. tathā ca:

*avikāraḥ karam sattvaṃ vyasanābhyudaye 'pi ceti.*²

20 atra lakṣaṇaṃ kathayitum ādau buddhyuttejanāya bharayati: **udyantṛteti**.

udyantṛteti paryāyavakratā yasya tuṣṭaye

siddhānāṃ paramodāravimarśabharitātmanām

13.3

siddhānāṃ svarūpabalasamāsāditavyutthānasiddhīnāṃ **yasya** dvārasya **odyantṛteti paryāyavakratā** vakroktā nāma **tuṣṭaye** harṣāvāptyai. tathā hi ·**udyantṛteti** bhāvapradhāno
25 nirdeśaḥ. sa ca padārthapraṇāpradattvād dharmo 'pi tādr̥śo yatrāsau dharmy api svasattāyām

3 om śrīGaṇeśāya namaḥ J₄] om. J₃ 6 sad J₄] sa J₃^{p.c.}, saṃ J₃^{a.c.} 13 sādhayitum J₃] sādhyitum J₄
23 odyantṛteti J₃] odyantṛteti J₄

Anm. zu 12 -pāta api: Irregulärer Sandhi für -pāte · api; vgl. KIELHORN § 22. Da dieser ebenfalls in 8.99, 10.25, 22.10 und 33.52 m. c. erforderlich auftaucht, also gängige Praxis des Autors scheint, unterbleibt auch hier wegen einhelliger Überlieferung ein editorischer Eingriff.

¹ 1.72a. ²Quelle unbekannt, vgl. auch Zitat sub 4.71: *avikāraḥ karam sattvaṃ vikārabhyudgame 'pi ca*.

enam apekṣata iti tadvyavasthāpakatvān mukhyatām avagāhate 'to vakratayā gūḍhoktyā dharmadharmisvabhāvaprakāśakatvāt siddhānām atra tuṣṭiḥ. te ca siddhānuśāntātmāno yena tattvuṣṭiḥ pratyuta śāntakalpatvād etad āṅkurod gamāyāpy alam na syād ity āha: **paramodāreti**. bhāvābhāvalakṣaṇasarvākṣepād **vimarśasya paramodāratvam** ata eva **bharitātmanām** ity uktam. tattvam ca bāhyāntarapūrṇatvam.

uktam evārtham sphuṭapratītaye vyatirekeṇāpi vakti: **atho** iti.

atho niyatibaddhānām vimarśarahitātmanām

udyantṛteti paryāyavakratā ruṣṭaye param

13.4

niyatibaddhānām iti paramaśāntasvarūpaikatātparyavatām ity arthaḥ. tadudbhāsitā hi niyatis tam evaikam vihāya sarvatrāpi kṛtāspadety abhiprāyaḥ. ata eva **vimarśarahitātmanām** iti. ataś **codyantṛteti**. **vakranāmatvam param** atīsayena kevalam vā **ruṣṭaye** 'kasmāc chrutigocaram atrāyāte roṣa evaiśam jāyate. vikalpapakṣa asya tair nikṣiptatvād ity āśayaḥ. atha cāvekṣitaparāvarā ye kecit te 'tra siddhā vivakṣitās teṣam ca prāgbhavīdyama eva niyatiśabdenaṣṭaḥ. yatas te *vimarśabharitātmānaḥ*³. vimarśaś ca pūrvāparānusamdhānaśaktimattvam iti. niyater apy *udyantṛteti paryāyavakratā tuṣṭaye*⁴. ye punar **niyatibaddhā** adṛṣṭaikaśaraṇā ata eva **vimarśarahitātmānaḥ** · teṣam iyaṁ **paryāyavakratā kevalam roṣāyeti** bhāvaḥ.

ittham asya mūlasthāpane kṛte · etadvarṇanam ucitatarām iti tathārabhate: **idam** iti.

idam udyantṛtādvāram atīva paramāmṛtam

sarvānuprāṇanam siddhyai sarvopari virājate

13.5

paramāmṛtadāyivāt **paramāmṛtam**. **sarvānuprāṇanam** jīvabhūtam. **siddhyai** siddhyartham. **sarvoparīti** nirvimarśam hi brahmakhasamam iti. atha ca **sarvoparīti** · udyamaika-prāṇatvāt sarvasādhānānām.

ata evāha: **siddhānām** iti.

siddhānām siddhatā saiṣā yoginām sā parā kalā

jñāninām jñānapaktiḥ sā saram etan maheśituḥ

13.6

siddhateti siddhavyapadeśahetuḥ. **parā kalā** viśrāmahetur anyathābhyasyatām eṣam na kutrāpi viśrāntiḥ. **paktiḥ** pāryantikam phalam. atra sarvatra bījam āha: **sāram** iti · aiśvarya-lakṣaṇam. māheśvaryābhivyañjakam ity arthaḥ.

15 udyantṛteti J₄] udyuntṛteti J₃^{p.c.} untṛteti J₃^{a.c.} 27 paktiḥ J₃] paṁktiḥ J₄ sāram iti J₃] sāram iti sāram iti rep. J₄

Anm. zu 12 -pakṣa asya: Irregulärer Sandhi für -pakṣe · asya; vgl. KIELHORN § 22. Da dieser ebenfalls in 8.99, 10.25, 22.10 und 33.52 m. c. erforderlich auftaucht, also gängige Praxis des Autors scheint, unterbleibt auch hier wegen einhelliger Überlieferung ein editorischer Eingriff.

³Vgl. 13.3d. ⁴Vgl. 13.3ab.

śrutam idam: *sāram etan maheśitur*⁵ iti. param tu · anenāsyā sadvitiyatvam ivābhāti. vyapadeśa-bhedād ity atra samarthayati: **vahner** ityādi.

**vahner auṣṇyaṃ prabhā bhānor apāṃ śaityaṃ yathā vapuḥ
vyapadeśāt param bhinnam tathedaṃ parameśituḥ**

13.7

- 5 satyaṃ parameśitur idaṃ vyapadeśena bhinnam ivābhāti. na vyapadeśabhedena bheda-mananaṃ viduṣāṃ vaiduṣyam. yataḥ: ahaṃnāmaprakāśasya prakāśakartṛtvalakṣaṇaṃ svarūpaṃ vimarśa ucyate 'rthasiddhaye nāmāntarakaraṇaṃ na doṣāya. tataś ca: *yad ayaṃ svasya prakāśane param nāpekṣata*⁶ iti tad anapekṣaṇaṃ svātantryam. paravailakṣaṇyāpādakam etad ucyate. atha ca parameśatvāpādakam yad asya paraprakāśane 'pi parānapekṣaṇatvalakṣaṇaṃ sārabhūtaṃ svātantryaṃ tatrāpi svarūpasyaiva kalpitatvāt tadvyapadeśe 'pi na kācit khaṇḍanety apy āha yugapad: **vahner** iti. ayaṃ bhāvaḥ: svam eva rūpaṃ phalabhedād bhedāropeṇa śaktir iti kalpyate. na tv asau vastutaḥ padārthāntaraṃ kiṃcid iti **vapur** iti **vyapadeśāt param bhinnam** iti coktam.
- 10

- idānīm asya vastunaḥ śāstrānāntyena nāmanānātvam eva na tu paramārthato 'tra kasyacid
15 apahṇava iti sūcayan niṣkṛṣya svarūpaṃ darśayati: **yat sāram** iti.

**yat sāram svātmasattābhā śaktiḥ spandaḥ parā kalā
māhātmyaṃ paramānanda iti paryāyanāmabhiḥ**

13.8

**śāstrāṇaṃ bhedato bhinnam tac caitanyābhidhaṃ param
svātantryaṃ mukhyaṃ etasya vaibhavaṃ cāpi kathyate**

13.9

- 20 jaḍacetanabhedabhinnānāṃ grāhyagrāhakāṇāṃ **yat** prakāśātmakaṃ rūpaṃ tasyāpy aprakāśa-vailakṣaṇyākṣepikeyam eveti. tathā hi: **sāram** iti. atucchaṃ hi **sāram**. tac ceyam eva vimarśa-śaktiḥ. tathā cācāryābhinavapādāḥ:

- antar vibhāti sakalaṃ jagad ātmaniha
yadvad vicitraracanā makurāntarāle
25 bodhaḥ punar nijavimarśanasārayuktyā
viśvaṃ parāmṛṣati no mukuras tathā tu*⁷ · iti.

tathā **svātmasatteti**. sato bhāvaḥ **sattā**. **sattā** bhavanakartṛtā sarvakriyāsu svātantryam. sā ca sarvabhāvānāṃ yat pāryantikaṃ pāramārthikaṃ rūpaṃ tadrūpā. tathā ca sāsau **svaḥ** sarveṣāṃ

8 prakāśane J₄] prakāśena J₃ 20 grāhya J₄] grāhyā J₃ 21 eyam J₃] evam J₄ 26 mukuras J₃] makuras J₄

⁵ 13.6d. ⁶ Vgl. Jayaratha: Viveka, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ sub Abhinavagupta: Tantrāloka 1.67: *yad ayaṃ svasya parasya vā prakāśane param nāpekṣate*. ⁷ Nach Yogarāja: Vivṛti, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 13 ursprünglich aus Abhinavaguptas Īśvara-pratyabhijñāvivṛtivismarśinī.

bhāvānām ya **ātmā** vedyatākhyah sa evāsau prakāśah. tam vinā prāg ivārtho 'prakāśah syād iti nītyā sarvāndhyaprasaṅgāt. ata eva Śivadr̥ṣṭau:

*ātmaiva sarvabhāveṣu sphuran nirvṛtacidvapuh
aniruddhecchāprasaraḥ prasaraḍṛkkriyah Śiva*⁸

- 5 iti śaktiśaktimadabhedādhyavasāyena vimarśapradhānam śivatattvam uktam. itthaṃ ca: *pradeśo 'pi brahmaṇaḥ sārvarūpyam anatikrānto 'vikalpyaś ceti*⁹ śrutivacanam anubhava-siddham. tathā ca sati na bāhyaṃ nāma kiṃcana paramārthato vidyate 'rthātmanaḥ prakāśātmatvāt prakāśātmano 'rthātmatvāt. amunaivābhiprāyeṇa bhagavān Vyāso 'pi gītāsūktavān:

- 10 *yo mām paśyati sarvatra sarvaṃ ca mayi paśyati* · iti.¹⁰

tathā:

*sarvabhūtastham ātmānaṃ sarvabhūtāni cātmanīti*¹¹

ceti vimarśa evodyantr̥tākhyah **svātmasatteti** siddham.¹²

- 15 **ābheti.** ābhānam **ābhā.** tac cāntaḥsthitasya bahirātmanā na hy antaḥsthitim vinā kadāpi bāhyābhāso yujyate · ity antaḥsthitatvaṃ sarvadāstīti bodhyam. tac ca tatra *sakṛdvibhāto 'yam ātmeti*¹³ nītyā sakṛdābhānalakṣaṇaṃ parāmarśanam eva. tathā ca: *pramātraikātmyam āntaryam*¹⁴ ity uktam Bhaṭṭapādaiḥ. **śaktir** iti vyākhyātaprāyam. **spanda** iti kiṃccicalanarūpā. tathā hi: *prakāśasvarūpaṃ hi manāg api nātiricyate. atiricyata ity acalam evābhāsabhedayuktam iva ca bhātīti.*¹⁵ tathā ca Bhaṭṭakallaṭapādāḥ:

- 20 *guṇādispandanaiṣṣyandāḥ sāmānyaspandasamśrayāt
labdhātmalābhāḥ satataṃ syur jñasyāparipanthina*¹⁶ iti.

8 amunai J₃] anunai J₄ bhagavān J₃] bhagavan J₄ 12 bhūtāni J₃] bhūtātma J₄ 18 ity acalam J₄] iti calam J₃

⁸Somānanda: Śivadr̥ṣṭi, Ed. NEMEC 1.2, dort b: ...*cid vibhuḥ*. ⁹Vielzitiert, etwa Abhinavagupta: Gitārtha-saṃgraha, Ed. RAINA sub Bhagavadgītā 15.7; Quelle unbekannt. ¹⁰Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.30ab.

¹¹Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.29ab. ¹²Dieser Abschnitt zur Erklärung von *ātma-sattā* findet sich fast wörtlich im Apparat der Śivadr̥ṣṭi-Ausgabe M. K. SHĀSTRĪ 1991, S. 4, Fn. 6: *ayam arthaḥ: sarva-bhāvānām ya ātmā vedyatākhyah sa eva śiva iti tam vinā prāg ivārtho 'prakāśah syād iti nītyā sarvāndhyaprasaṅgaḥ. ata eva ca na bāhyaṃ nāma kiṃcana paramārthato vidyate. evaṃ cārthasya prakāśatve prakāśo 'py arthaḥ. artho 'pi prakāśa iti bhāvagarbhikāreṇa vyāsamuninā gītāsūktam ...* Es folgen genau die drei auch hier enthaltenen Zitate. Diese Note geht auf Marginalien einer damals etwa 50 Jahre alten Śāradā-Handschrift aus der Research Library, Srinagar zurück. Sie wird dem Wort *śivaḥ* der auch hier vollständig zitierten Strophe 1.2 aus der Śivadr̥ṣṭi zugeordnet. Daraus lässt sich vermuten, dass Sāhibrām wenigstens Zugang zu dieser Handschrift hatte; vielleicht war sie sogar Teil seiner Privatbibliothek und er hat selbst dieses Exemplar mit den entsprechenden Marginalien versehen. ¹³Vielzitiert, etwa Yogarāja: Vivṛti, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 11, vgl. Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñānakārikā, Ed. TORELLA und -vṛtti sub 2.1.6; Quelle unbekannt. ¹⁴Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñānakārikā, Ed. TORELLA 1.8.8c. ¹⁵Abhinavagupta: Vimarśinī, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ sub Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñānakārikā 1.5.14. ¹⁶Spandakārikā, Ed. CHATTERJI 1.19.

satatasphuratsvarūpam etat tattvam ity uktaṃ bhavati. ayam eva ca sphuratteti kathyate. **parā kalā** · iti kalanātmakatvāt **kaleti** kalanā ca vimarśanātmā vimarśanaṃ ca paravācchaktimayam. tathā ca Hariḥ:

*na so 'sti pratyayo loke yaḥ śabdānugamādrte
anuviddham iva jñānaṃ sarvaṃ śabdaṇa gamyate
vāgrūpatā ced utkrāmed avabodhasya śāśvatī
na prakāśaḥ prakāśeta sā hi pratyavamarśinī.*¹⁷

tasyāś ca **parātvaṃ** sarvapratiṣṭhāhetutvāt. **māhātmyam** iti pūrṇatā. sā ca bahubhavana-lakṣaṇā. tac ca kartṛtvāt kartṛtvam cātmaparāmarśalakṣaṇam. tathā ca: *parāmarśād dhetor viśva-*
10 *nirbharo 'yaṃ nīlādītvena cakāsti*¹⁸ · iti. tato 'yaṃ mahātmeti kathyate. yathoktam:

*paricchinnaśvabhāvatvaṃ jaḍasya kila lakṣaṇam
jaḍād vilakṣaṇo bodho yato na parimīyate*¹⁹ · iti.

tathā cĒsvarapratyabhijñāyām:

*ātmānam ata evāyaṃ jñeyī kuryāt prthaksthiti
jñeyam na tu*²⁰ · iti.

paramānanda iti · anyānapekṣitaiva paramārthata ānandaḥ pūrṇaś cānanda iti. sā ceyam eva sārabhūtā parā śaktiḥ. tathā ca muniḥ:

*sarvaṃ paraśaṃ duḥkhaṃ sarvaṃ ātmavaśaṃ sukham*²¹ iti.

ittham anekanāmakathane śāstreṣv asya vyāpakatvena prasiddhatety āśaya ity āha: **itītyādi**.

20 **yad** ity anūktaṃ svapakṣe vidheyatayā svarūpakathanārtham avatārayati: **tad** iti. **yad** etacchāstrabhedena viśeṣakalanārtham vā **sārādināmakaṃ** vastu **tad etasya** maheśvarasya **caitanyaḥ** **param** pūrṇam **svātantryam** ananyāpekṣitvalakṣaṇam īśitṛtvam aiśvaryaṃ iti **kathyate**. anenaiva cāsyā vividhabhavanād **vaibhavam** iti cedam **kathyate**. tathā hi cetayātīti cetana iti yā cāsau citikriyā sā svātmapratyavamarśasvabhāvatvāj
25 jaḍajaḍakroḍikāreṇa bhāsamānā. **caitanyaṃ** ity anyadharmādhaḥkaraṇātmakena bhāva-pratyayenābhidhiyate. tathā hi ghaṭaṃ jānāti devadatta ity atra ghaṭaviṣayajñānanajanane devadattaḥ karteti śābdabodhe ghaṭena ghaṭātmani na kiṃcid api camatkriyate tadātmanā na parāmṛśyate na cetanātmanā prakāśyate. tataś ca nāparicchinnaṭayā bhāsyate. tato 'sau jaḍa ity ucyate. devadattena tu svātmany aham iti svārasikodyogasphuraṇavibhūtiyogāc camatkriyate

19 kathane J₄] kathana J₃ 22 svātantryam J₃^{p.c.}] svātantryam J₃^{a.c.} J₄ 23 iti J₄] i J₃

¹⁷Bhartṛhari: Vākyapadīya, Ed. RAU 1.132–133. ¹⁸Vgl. Abhinavagupta: Vimarśinī, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ sub Utpaladeva: Īsvarapratyabhijñākārikā 1,5.16: *yato hi ayam ātmānam parāmṛśati tato viśvanirbharatvāt tathā nīlādītvena cakāsti*. ¹⁹Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ 3.101 = Abhinavagupta: Mālinīśloka-vārttika, Ed. HANNEDER 1.80, dort a: *...prakāśatvaṃ*. ²⁰Utpaladeva: Īsvarapratyabhijñākārikā, Ed. TORELLA 1,5.15a-c. ²¹Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 4.160ab, vgl. Abhinavagupta: Vimarśinī, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ sub Utpaladeva: Īsvarapratyabhijñākārikā 1,5.13 (Band 2, S. 198): *tata eva āha muniḥ 'sarvaṃ ...'*

svātmā parāmrśyate svātmany eva prakāśyate. idam iti yaḥ pariccheda etāvadrūpatayā tadvilakṣaṇābhāvena nilapītasukhaduḥkhatacchūnyatādyavabhāsayogenāvabhāsyate. tato 'sau cetana ity ucyate.

5 itthaṃ ca citikriyaiva svaparāvabhāsanavabhāvatvād etatsvarūpothāpikety anya-dharmādhaḥkaraṇātmakena bhāvapratyayenābhidhiyate. na cānyadharmādhaḥkaraṇam asya nyūnatādhāyakam tathātvenāpy asya sūkṣmapratyayādhānāt. tathā cānenāsyān-anyāpekṣatve sādHITE vibhutvanityatvādayo ye 'nyadharmās te 'py antar āgūrītā bhavanti. tathā hi deśakālākārabhedābhedavikalpopahatatvād asya parāmarśātmanah parānapekṣasya prakāśatattvasyāvachedam ādhātum aśaktā iti. vibhur nityaḥ sarvātmakāś cāsau ·iti. itthaṃ
10 ca svādhīnasiddhikatvād asya na paradarśana iva pramāṇāpekṣā vidyate. pratyutaitadadhīnā teṣāṃ api satteti sūcanārthaṃ **mukhyam** iti **caitanyaviśeṣaṇam**. nāsyānyan mukham iti pratyabhijñānakāraṇam api tu svayam eva tad apīti bhāvaḥ. eṣa cārthaḥ: *caitanyam ātmeti*²² Śīvasūtram ālambya siddhapādair nirṇītam:

ātmāta eva caitanyaṃ citkriyācitikartrtā

15 *tātparyeṇoditas tena jaḍāt sa hi vilakṣaṇa*²³ iti.

śrīTantrāloke:

anapekṣasya vaśīno deśakālākṛtikramāḥ

niyatā neti sa vibhur nityo viśvākṛtiḥ paraḥ

vibhutvāt sarvago nityabhāvād ādyantavarjitaḥ

20 *viśvākṛtitvāc cidacittadvaicitryāvabhāśaka*²⁴ ityādi.

nanu katham eṣa udyantrtetibhāvapratyayākṣipta udyoga eva param abhiṣicyate yāvata sarvatraiva jñānakriyāśaktiyogāḥ jñātrtvakartrtve ·evāsyā svātantryam iti kathyate. sa eṣa sarvajñāḥ sarvakartā ceti pūrvāparasamarthanāyāha: **tasyeti**.

tasyāṅkuraunmukhyatāyāṃ yā dvipattry asti soditā

25 **jñānaṃ kriyeti yad yogāḥ jñātā karmeti kathyate**

13.10

satyaṃ **tasya** parameśvarasya jñānakriye eva svātantryam iti. paraṃ tu ·unmiṣitaviṣaye te unmeṣaś cecchālakṣaṇo '**ṅkuraḥ** svātmabhūtasāmānyākāre 'dantābhāśasya viśeṣakalanārūpo yatra jānāti karotīti pāścātyo viśeṣaḥ padam adhyāropayate. tathā ca śrutiḥ: *sa aikṣata bahu syāṃ prajāyeyeti*²⁵ bahubhavane ·ikṣaṇam icchārūpaṃ nimittaṃ vadatīti. sa eṣo '**ṅkura**

2 vilakṣaṇī J₄] vilakṣaṇā J₃ tato J₄] tetā J₃ 6 tathātvenā J₄] tathātvetanā J₃ 8 ākāra em.] ākāra J₃ J₄ 10 āpekṣā J₄] āvekṣā J₃ 21 eti J₃^{p.c.}] ebhi J₄

²² Vasugupta: Śīvasūtras, Ed. CHATTERJI 1.1. ²³ Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñārikā, Ed. TORELLA 1,5.12.

²⁴ Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ 1.60c–62b, dort 61b: ... śīvaḥ. ²⁵ Vgl. Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6,2.3: *tat teja aikṣata. bahu syāṃ prajāyeyeti* und vgl. Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.6: *so 'kāmayata. bahu syāṃ prajāyeyeti*.

icchā. tasyāś cocchūnatāvasthayā prathamam bhāvyam iti. **yāsāv** ucchūnāvasthā satatoditāpi paramārthataḥ kalanaya**unmukhyam** ity abhidhīyate. sa udyantṛtāparabhāga icchāprathamabhāgalakṣaṇa āmoda iti kathyate. tathā ca Śivarahasye:

yadā tu tasya ciddharmavibhavāmodajṛmbhayā

- 5 *vicitraracanānānakāryasṛṣṭipravartane*
*bhavaty unmukhitā cittā secchāyāḥ prathamā tuṭir*²⁶ iti.

aṅkurodgame hi prathamam dvipattryā bhāvyam. tām āha: **yeti**. ayam bhāvaḥ: tasminn iṣṭe viśvalakṣaṇe kārye **yaj jñānam** tat prakāśanaśaktirūpatā cidātmanaḥ sarvapratipatṛṇām avedyam antaḥkaraṇa iva prakāśamānam tatkāryam. yataḥ sā jñānaśaktiḥ. tato 'pi sarvapramāṭṛvedyasthūlakāryākārasaṃpattiphalaḥ samudyamaḥ kriyāśaktir iti.

avagatam idam yad asāv udyantā sahaḥabalodrekād itthaṃ nānātayāvabhāsatē · iti. param tv iyad vaktavyam: asau paramānandarūpi pūrṇo 'nanyāpekṣakaḥ katham itthaṃ garhye 'tra pravartate. na hi paramaprabuddhasya iṣaṇaḥ yat sarvathānavadyānarghavastutyāgenāvadya-tucchasvikāra ity āśaṅkāṃ dalayitum āha yugmam: **sa eṣa** iti.

- 15 **sa eṣa parameśvaraḥ paramabodharūpo mahā-**
mṛtaikavapur ucchalatsvabalaśaktiyogād bahiḥ
vicitraracanāpaṭuḥ prabhupaśū samullāsyā yat
karoti kalanāṃ punar jaḍapadārthasaṃbhūtaye

13.11

- 20 *ayam bhāvaḥ: satyam idam etādṛksvarūpasya svayam etādṛśī pravṛttir anucitēti. param tu ·*
*ekāki na ramāmy aham*²⁷ iti siddhāntanayena svarūpāspḥālanasyaiva itannimittatvāt. kātra garhā kā vāvyadoṣāśaṅkety āha: **ucchalad** iti. tathā ca Somānandaḥ:

kutsite 'kutsitasya syāt katham unmukhatēti cet
*rūpaprasārarasato garhitatvam ayuktimaḍ*²⁸ iti.

- 25 *anyatrāpi · ucchalatprakṛtiḥ Śiva*²⁹ ity uktam. tathāpi paramānandapūrṇam eva katham
nāvabhāsayatīty atrāha: vicitretēti. tathātve ca kā nāma vicitraracanēti bhāvaḥ. na ca
tathātve 'pi paramārthataḥ kācit tasya svarūpāṅkanety āha: mahāmṛtēti. ayam āśayaḥ:
māyāśaktivaśād abhedāparāmarśaḥ kevalam aṅkanāhetuḥ. na ca tat tathā svarūpa-
prasaraṇarūpatvād asyollāsasya. bhrāntirūpā hi garhā. abhedāparāmarśanaṃ tac ca na
kiṃcid akhyātirūpamātratvāt. ata evoktam: paramabodharūpa iti. itthaṃ samarthanāyāṃ

11 udyantā J₃] uddhyantā J₄ 20 ramāmy J₄] ramāsy J₃ syaivaitan J₄] sthaivaitan J₃

Anm. zu 13.11, Metrum: Pṛthvī.

²⁶Somānanda: Śivadrṣṭi, Ed. NEMEC 1.7cd–8. ²⁷Yogarāja: Vivṛti, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 33, vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1.4.3: *tasmād ekāki na ramate*. ²⁸Somānanda: Śivadrṣṭi, Ed. NEMEC 1.11cd–12ab. ²⁹Quelle unbekannt.

racanākramam āha: **prabhupaśū** iti. ayaṃ bhāvaḥ: asau paramabodhasvabhāva ātmā tāvat prakāśata eva. tatrāpi cāsyā vaibhavātmakam svātantryam api prakāśata eva. tatra svātantryam jaḍābhāsaparyantābhāse viśrāmyatīty uktam. **jaḍapadārthasambhūta** · iti jaḍapadārthānām **sambhūtiḥ** samyagbhūtiḥ. vaicitryābhāsaḥ sarvathā nirākāṅkṣatvam
 5 iti bhāvaḥ. prakāśātmanābhāse tu tāvad dvayī gatiḥ ity āha: **prabhupaśū** iti. tatrāhaṃtā-
 parāmarśātmanābhāsakatvam **prabhutvam** idaṃtāparāmarśātmanā punar ābhāsakatvam
paśutvam jīvatvam iti yāvat. atigahanaś cāyam artha ity anuttaraprakriyāpariśīlanena
 hrdayaṃgamibhāvam yathāyāti tathā yataniyam.

tad etatsvācchandyam paramavimalasphārabharitam

parāpekṣāśūnyaṃ paramakalanāmodamadhuram

samantād udghūrṇat purapadakadambojjvalapur

vidhijñair udgacchatprasara uditāś codyama iti

13.12

tad etad iti. **sphāro** viśvātmanā sphūrṭiḥ. tatra **paramatvam** āha: **parāpekṣeti**. **vimalatvam**
 āha: **paramakalaneti**. upalakṣaṇam āsṛitya viśvasphāram āha: **samantād** iti. tathā ca:
 15 **purapadeti** vācyavācakātmakaṣaḍadhvopalakṣaṇam. tatra bhuvanatattvakalābhedenā vācyo
 'dhvā tridhā. padamantravarṇabhedenā vācako 'pi tridhā. eṣāṃ api parasparam avāntara-
 bhedenānantyam iti **kadambety** uktam. **vidhijñair** iti. vidhir atra pūrṇaparāmarśas taṃ
 jānantīti **vidhijñāḥ**. prabhavas tais **tad etatsvācchandyam udyama** ity udyantrtā · **uditā**. a-
 vismrtyai punar apy udyamasvarūpam āha: **udgacchatprasara** iti. asāv evodyamaḥ **samantād**
 20 ityādiviśeṣaṇayuktaḥ. tathā ca Śivasūtram: *udyamo bhairava*³⁰ iti. atha ca **vidhijñaiḥ** parama-
 samāveśalakṣaṇavidhitātparyajñair asāv **udyamaḥ** samāveśasamāpattaye · **uditāḥ**. yato 'sāv
udgacchatprasaraḥ: **udgacchann** āvirbhavan **prasaraḥ** svarūpavikāso yasmād iti. ayam
 evaitādrkṣasvarūpasamāpattaye mukhya upāya ity āśayaḥ. tathā ca:

*udyantrtābalena tu vikāsavṛtṭyā svarūpagas tiṣṭhed*³¹

25 iti siddhapādāḥ. iyaṃ eva ca khecarīmudrety abhidhīyate:

antar lakṣyaṃ bahir drṣṭir nimeṣonmeṣavarjitā

*eṣāsau khecarīmudrā khacarair upalabhyate*³² · iti.

loke 'pi dainyam apāsyālaṃgrāsayuktisamāśrayaṇaṃ sarvasiddhihetur udyama ity ucyate.

siddham artham upasaṃharati: **udyantrteti**.

udyantrtā seyam udārasattvam

post 13.12 yugmam add. i. t. J₄ 26 lakṣyaṃ em.] lakṣya J₃ J₄

Anm. zu 13.12, Metrum: Śikharinī.

³⁰Vasugupta: Śivasūtras, Ed. CHATTERJI 1.5. ³¹Nach Bhagavadutpala: Spandapradīpikā, Ed. DYCZKOWSKI sub Spandakārikā aus einer Bhogamokṣapradīpikā desselben Autors. ³²Quelle unbekannt, zur Intertextualität der ersten Zeile vgl. BIRCH 2013, S. 287.

tad etad uktaṃ citikartṛteti
caitanyam³³ etat khalu sāram asya
yadāśrayāt posphurat aṇḍam etat

13.13

5 **udyantṛteti** gatārtham. **sattvam** api kṛtalakṣaṇaṃ tasya **odāratvam** sarvathānapahāraḥ. loke
 ca vānmanodehākātaryam audāryam iti gīyate. **citikartṛteti** citau kartṛtā svātantryaṃ
 saṃyojanaviyojanānusanmādhānādirūpaṃ yena nātmanātratāyām eva jaḍavadviśrāntiḥ syāt ·
 aparicchinnaprakāśasāratvād asya. paricchinnatvāc cānyasya kutaḥ saṃyojanaviyojanādi-
 svātantryaśālitvam. loke ca sarvavaśīkaraṇam eva kātaravilakṣaṇatādhāyī · udyama iti kathyate.
 10 **caitanyam** iti **sāram** iti ca vyākhyātam. dīnmātreṇānyathāpi kāryamukhenāsya svarūpaṃ āha:
yadāśrayād iti. atīśayenānyanairapekṣyeṇa sphuratīti **posphurat**. **aṇḍam** brahmopalakṣitam
 aṇḍajātam.

anenaiva saty api prabhūṇaṃ prabhutvasāmye 'pi **maheśvara iti** vyapadeśa ity āha: **sahajeti**.

sahajavimarśabalād ato 'yam īso
jagati maheśvara ity udairi tajjñaiḥ
 15 **na hi parabalahīna eṣa śaṣpā-**
ṅkuram api kubjayituṃ kṣamaḥ kim anyat

13.14

sahajo 'nāhāryaḥ. āhāryaiśvāryā hy anye · iti parasparāpekṣayeśvaravyapadeśe 'pi svapne
 'pi teṣāṃ mahattvam asaṃbhavīti **tajjñair udairi** · ity uktam. *pūrvam dhātuḥ sādhanena*
*yuyjate*³⁴ · iti pakṣāśrayaṇe · **udairīti** prayogaḥ. nanu mājāparamāṇvādisamāśrayeṇāpy
 20 asyādhiṣṭhātrtveneśvaratvākhaṇḍanāt kutaḥ **sahajety** uktam. ata āha: **na hīti**. parabalābhāve
 jādyāpatteḥ kutaḥ śaṣpāṅkurakubjane 'py asya śaktir iti bhāvaḥ. **kim anyad** iti mahā-
 janānubhavasiddhatvād asyārthasya vimardakṣamatve 'pi vimardothāpanam anucitam iti
 sūcitam.

25 nanv astu tāvat pūrṇā kalanā yatra parabrahmeti paramaśiveti vā vyapadeśenāsti
 prāmāṇikānāṃ vivādaḥ. yā punar adhiṣṭhātrī sṛṣṭisthitilayatiro'dhānānugrahākhyakṛtya-

5 svātantryaṃ J₄] svatantryaṃ J₃ 10 atīśayenā J₄] atyaśayenā J₃ 13.14a vimarśa J₄] vimarśa J₃

Anm. zu 13.13, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 13.13d posphurat:** Partizip Präsens Aktiv des Frequentivstamms von *sphur*; vgl. KIELHORN, §§ 470ff. **Anm. zu 13.14, Metrum:** Fehlerhaft. Die zweite Hälfte entspricht einer *Puṣpitāgrā*, wovon im ersten Vers unter Heranziehung der Lizenz -*vimarśa*- mit drei Kürzen zu lesen nur eine Kürze dieses Kompositums überzählig wäre. Da nicht ersichtlich ist, wie eine dieser Kürzen eingespart werden könnte, ohne den im Kommentar gesicherten Wortlaut zu verändern oder die zu erwartende Bedeutung zu entstellen, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 13.14b udairi:** 3. P. Sg. Aorist Passiv von *ud-ir*, vgl. KIELHORN §§ 393ff.

³³ Zu *citikartṛteti caitanyam* vgl. Utpaladeva: *Īśvarapratyabhijñānakārikā*, Ed. TORELLA 1,5.12: *ātmāta eva caitanyam citkriyācitikartṛtā / tātparyeṇoditas tena jaḍāt sa hi vilakṣaṇaḥ* // . ³⁴ Vāmana und Jayāditya: *Kāśikā*, Ed. A. SHARMA sub PĀṆINI 7,4.10.

pañcakamukhena pratitipatham avatirṇā kāraṇapañcatayī. tatra svasvakriyādhiṣṭhātṛtvāt sarveṣāṃ ko viśeṣo yena maheśvara ity udghoṣyate · ity atra samarthayati: **māheśvaryeti**.

**māheśvaryabalāṅkito 'yam amalobodho 'khillapṛāṇano
viśvag bhāti parāmṛtaikabharitaḥ svenāpy athānyātmanā
tallilācaritaṃ yad etad adhunābhede 'pi bhedātmanā
viśvaṃ bhāti na kāpi sā hi kalanā yā bodhabāhyā bhavet**

13.15

asty adhiṣṭhātṛtve viśeṣa iti bādham udghoṣyate yad **ayam akhillapṛāṇano 'malo bodhaḥ paramāmṛtaikapūrṇaḥ svenāpi bhāti. atha cānyātmanāpi bhātīti**. tatra **svena bhānaṃ** yac chuddhasvātmaprathātmakanirargalasvātmaprakāśanaṃ nāma. tac ca sarvathānkanān-
aṅkitatvāt svabhānam iti kathyate. **anyātmanā bhānaṃ** ca yatra niyatibaddhakārya-
kāraṇabhāvaprathāntaram api madhye vibhāti. tatrāpi cāsyā parāmāṛthikasya śuddhasvātmā-
prathātmakaprakāśānyuprāṇakatvād anyātmanā bhānam iti kathyate. ime evānugrahati-
rodhānaśaktiḥ tadadhiṣṭhātārau ca sadāśiveśvarāv āgamikaiḥ kathite. ataś ca yā imās tisraḥ
sṛṣṭisthitilayākhyāḥ kriyās tadadhiṣṭhātāraś ca BrahmaViṣṇuRudrākhyās trayas tatrāsau laya-
kāraṇaṃ Rudro **māheśvaryabalāṅkito** māheśvaryabalaṃ ca ṛṭṭīyanetronmīlanam. tathā
ca tatraitanmāṛṭṭāmātrasthitau Rudro 'dhidaivataṃ bhinnaprameyaprasare BrahmaViṣṇu
vyavasthitāv iti. ata eva cānāyor na ṛṭṭīyanetronmīlanam. tad etac chrutāv uktam: *yato vā
imāni bhūtāni jāyante. yena jātāni jīvanti. yat prayanty abhisamviśanti. tad vijijñāsasveti*.³⁵ tatra
jāyante · iti sṛṣṭiḥ. *jīvanti* · itīti sthitiḥ. *prayanti* · itīti saṃhāraḥ. *abhisamviśanti* · itīti tirodhānānugraha-
śaktiḥ yugapad ukte iti sāram. bodhaikaparamāṛthatāṃ samarthya kramam apy āha: **tal-
līleti. abhede** · itīti paramāṛthatāḥ. **bhedātmaneti** vaicitryollāsenety ubhayam api **lilācaritaṃ**
līlayācaraṇam. harṣānusārī spando **līlā**.³⁶ nanu prasiddhaṃ bījāṅkurādaḥ paridṛśyamānasyaiva
kāraṇatvam ity alam abhedavādenety ata āha: **na kāpīti**. ayam bhāvaḥ: uttānabuddhīnām ayam
ābhāsaḥ · yad bījād āṅkura itīti. paramāṛthatas tu tadanuprāṇanaṃ tatsamarthitam eva bījaṃ
tatra kāraṇaṃ bhātīti.

ittham anuttaramatenodyantrtāṃ samarthya siddhāntamatenāpi samarthayituṃ phalato 'nāyor
aikyaṃ pratipādayati: **so 'sāv** itīti.

**so 'sau tāṃ nijasattvabodhakalanām ādāya sarvātmanā-
dhiṣṭhātā svayam eva cātmani jagatsargasthitī bhāsayan
aśrānto layakāraṇaṃ satatam adhyātmaikyabuddhyā sphuran**

17 onmīlanam J₄] ānīlanam J₃ 24 bījād J₄] bhījād J₃

Anm. zu 13.15, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 13.15b viśvag:** Laut PW „fehlerhaft für viśvañc“, aber in anderen Werken kaschmirischer Provenienz für ursprünglich befunden; vgl. etwa Mokṣopāya, Ed. SLAJE u. a. 3,81.12.

³⁵Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 3,1.1.
harṣānusārī spandah kriḍā.

³⁶Vgl. Somānanda: Śivadrṣṭi, Ed. NEMEC vṛtti sub 1.38:

vedānteṣv iti kathyate sumatibhir dvedhāpi satkāraṇam**13.16**

so 'sāv iti paramabodhasvarūpaḥ parameśvaraḥ. **nijasattveti** proktacarap**aravimarśasāra-**
kalanām ādāya. sarvātmaneti svaparātmanā **svayam** iti karaṇabhūtena svātmanāt**manīty**
 ādhārabhūte svasminn upādānalakṣaṇe **cādhiṣṭhāteti** nimittam ca. ābhāsasāram evedaṃ
 5 sarvam iti **bhāsyann** ity uktam. sphuṭam api svasyaivopādānatvam ity āha: **layakāraṇam** iti.
aśrānta iti līlācaraṇam samarthitam. bhedābhāse 'pi paramārthabuddhim āha: **satatam** iti. **su-**
matibhiḥ śobhanamananaiḥ sūtrakārādibhir **dvedhāpi satkāraṇam** nimittopādānarūpatayā
 kathyate: *prakṛtiś ca pratijñādrṣṭāntānuparodhā*³⁷ iti sūtram.

etatsamāveśaphalam āha: **ya etām** iti.

ya etām parām bhūmim āsṛitya siddhāḥ
parānandapīyūṣaṭṛptāsayānām
na teṣām kadācid udeṭy antarātmany
anarthāvahā bhīḥ kṣaye 'syākhilasya

13.17

siddhā iti na teṣām kimcid api sādhyam avaśiṣyate · iti bhāvaḥ. udyogaśālinaś ca siddha-
 15 vyapadeśārṇā iti ca prakṛto 'rthaḥ. **antarātmā** manaḥ. **anarthāvahā** kimkartavyatārūpabhaya-
 pradā. **asyākhilasya kṣaye** 'pi kalpāntāḍambare 'pi. atha ca: **asya** sarvasya saṃcitasvārjitādi-
 lakṣaṇasya dhanasya **kṣaye** 'pi jāte **teṣām** udyamaikaśaraṇānām **anarthāvahā** kātaryalakṣaṇā
bhir na kadācid api manasy **udeṭi** prakṛtam.

*kṣaye 'syākhilasyeti*³⁸ kṣayaracanām ghaṭayati: **poplūyantām** iti.

poplūyantām samantād dharaṇim udadhayaś caṇḍavātāś ca śailān
dodhūyantām dharitrī calitagiri narīnṛtyatām kandukīva
dandahyantām ca caṇcadvikaṭataraśikhābhasmitāsāntarālā
dāvā nāsty asya kācit kṣatir amalamater labdhabodhodayasya

13.18

calitagirīti nartanakriyāviśeṣaṇam. **kandukīveti** · alpatvadyotako nīpprayogaḥ. **śikhā** jvālāḥ.
 25 **dāvā** araṇyānalāḥ. **kṣatir** hāniḥ. **labdhabodhodayasyodyanṛmateḥ**.

bījasūtram āha: **tad** iti.

13.16b sthiti_{J3}] sthiti_{J4} **13.16c** aśrānto_{J3} schol.] aśrāntau_{J4} 2 cara_{J4}] caraṃ_{J3} 8 ānuparodhā_{J3}] āmuparodhā_{J4} **13.18b** kandukīva_{J3} schol.] kandukī ca_{J4}

Anm. zu 13.16, Metrum: Śārdūlavikṛḍita. **Anm. zu 13.17, Metrum:** Bhujamgaṇaprayāta; das Strophenviertel c wird durch die Kürze der sechsten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. Da der Wortlaut *-cid udeṭy* variantenlos im Kommentar gesichert ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 13.18, Metrum:** Sragdharā.

³⁷Bādarāyaṇa: Brahmasūtra, Ed. B. ŚĀSTRĪ 1,4.23. ³⁸13.17d.

**tan naisargikam udyantṛbhāvam āśritya ye budhāḥ
pravartante vaheyus te dhuraṃ paitāmahīm api**

13.19

naisargikam iti naitat kātaramatibhiḥ kathamcid api mlāpanīyam iti sūcitam. **paitāmahīm** Brāhmīm. Brahmapadavy api codyamaikasādhya kiṃ punar anyad ity āśayaḥ.

- 5 paramārtham upasaṃkṣīpan prakṛtasyaiva bhedakathanārtham ārabhate: **tad etad** iti.

**tad etat paramodāraṃ naisargikam idaṃ mahaḥ
āvirbhūtaṃ dvidhā mukhyagaṇābhedenā kathyate**

13.20

āvirbhūtaṃ sat. **dvidhā kathyate**: mukhyodyamaḥ · gaṇodyamaś ceti.

tatra mukhyagaṇatvam asya sādhyati: **mukhyam** ityādi.

- 10 **mukhyam anyānapekṣaṃ yad gaṇam anyoparodhi yat
vīramātrāśrayaṃ pūrvaṃ sanayāśrayam uttaram**

13.21

kevalatvaṃ **mukhyatvam** anye sahāyatvaṃ **gaṇatvam** iti yogamātrāśrayeṇa mukhyatvaṃ gaṇatvaṃ cātra bodhyam. phalatas tu gaṇasyaivātra gariyastvapratipādanāt. tad āha: **vīreti**. **mātraśabdo** nayam apākaroti. **sanayāśrayam** iti nityupajivyaivāśrayam.

- 15 atra sodāharaṇaṃ nirṇayati: **svabāhv** iti.

**svabāhubalam āśritya ye yatante dṛḍhavrataḥ
te 'rthasiddhim avāpyālaṃ rājante bhuvi Bhīmavat**

13.22

- alam** iti gariyasyarthasiddhiḥ paraṃ tu sīmollaṅghanam atra vyavahārasthitau doṣaḥ. atrodāharaṇam: **Bhīmavat** · iti. Bhīmasenaḥ Pāṇḍava iva sa hi bāhubalenodyamaphalabhāk ·
20 iti prasiddham eva. paraṃ tu pūrvāparānusaṃdhānaṃ pṛṣṭhe kṛtvā vyavahārīti mlānipadam etat.

dvitīyam api pratyāyayati: **samyag** iti.

**samyag vicāryādāyātho sādhanāny akutobhayāḥ
praśaṃsām etya rājante pare bhuvi kirīṭivat**

13.23

- 25 pūrvāparānusaṃdhānavicārapūrvam **sādhanāny ādāyākutobhayā** udyamaikaśaraṇā api **praśaṃsām etyāho** sādhv anenārabdham sīmā ca pālītā svārtho 'pi sādhitā iti svapara-prasannikaraṇātmaṃ ślāghyatām etya **rājante pare** gaṇāśrayiṇaḥ. atrodāharaṇam: **kirīṭivat** · madhyamaPāṇḍava iva. sa hi pūrvāparānusaṃdhānam agrataḥ kṛtvā svabāhubalena vyavajahre · iti prasiddham.

5 prakṛtasyai J₄] kṛtasyai J₃ 13.22c te J₄] tī J₃ 29 iti prasiddham J₃^{p.c.}] i J₃^{a.c.} J₄

atraivāvāntarabhedānusaṃdhisiddhaye yogino nidarśayati: **atraiveti**.

atraiva sarvā kalanā jñānavijñānalakṣaṇā

nirūḍhā bhāti viduṣaṃ saiṣādeyā ca sarvathā

13.24

5 **atre**ti dvividha udyame **jñānam** ātmasiddhyekaprayojanam. **vijñānam** bāhyārthasiddhi-prayojanam. ābhyāṃ ca sarvaṃ vidheyam svikṛtam ity āha: **sarvā kalaneti**. **nirūḍheti** baddhamūlā. tataś ca **saiṣodyantrtā sarvaparakāir ādeyā**.

tatrātmāsiddhyekaprayojanā jñānalakṣaṇodyantrtā yoktā tām āśritya vicārayati: **vikāsavṛttim** iti.

vikāsavṛttim āśritya paramārtharasojjvalāḥ

10 **ye siddhāḥ siddhim āyānti teṣu mukhyaṃ virājate**

13.25

vikāsavṛttir nimeṣonmeṣarahitā vyutthānasamādhibhedatiraskāreṇātmatattvavṛttiḥ. tatra hetuḥ: **paramārtheti** paramārthasya bāhyāntarabhedarahitavāt. yad āha Maheśvarānandaḥ:

avikārobhayapārśve cāṣapiñchasadrṣe 'rthe

*antarmukho yogī bahirmukha iti kalanā kuta iti.*³⁹

15 **siddhā** iti siddhamārgacāriṇaḥ.

dvitīyaprakāreṇāpy atraiva vicārayati: **saṃkoceti**.

saṃkocavṛttim āśritya śanair āroḍhum udyatāḥ

ye 'nekajanmasaṃsiddhās teṣu gauṇaṃ virājate

13.26

20 nimeṣonmeṣabhūṣitā vyutthānasamādhibhedasvikāreṇātmatattvavṛttiḥ **saṃkocavṛttiḥ**. tatra hetuḥ: **śanair** iti. anyat sugamam.

atraiva dvividhatve prāmāṇikasammatim āha: **patīti**.

patipāśavabhedena tad etad dvividhaṃ budhaiḥ

rahasyeṣūḍitaṃ jñānaṃ sarvathā siddhaye vidām

13.27

25 tatra prathamam **patijñānam** dvitīyam **pāśavam**. **rahasyeṣv** ity anenātigopyatvam asya sūcitam. tathā ca:

saṃkocatāratamyena pāśavaṃ jñānam īritam

*vikāsatāratamyena patijñānaṃ tu bādhakam*⁴⁰ iti.

patipāśavasvarūpaṃ vyācāṣṭe: **na yatreti**.

³⁹ Maheśvarānanda: Mahārthamañjarī, Ed. T. G. ŚĀSTRĪ 60, dort b: *cāṣapiñjasadrṣe ...*, d: *... kalpanā kutaḥ*.

⁴⁰ Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ 4.253.

**na yatra yantraṇā kācit parāmṛtarasojjvalā
abāhyābhyantarā rītiḥ patijñānam itīryate**

13.28

- yantraṇeti** vidhiniṣedhātmakabhedalakṣaṇā. ataś **cābāhyābhyantareti** vyutthānasamādhi-
bhedarahitā. ayaṃ bhāvaḥ: bhedo hi saṃsāraḥ. sa ca sarveṣāṃ eva cchedya iti keyaṃ yantraṇā
5 nāma. tadabhāvāc ca bhedābhāve keyaṃ samādhivvyutthānabhedakalpaneti.

**sarvato yantraṇābaddhā mahākleśāvahodaye
saṃyamaślāghinī rītiḥ pāśavaṃ jñānam īritam**

13.29

- sarvata** iti. **udaya** iti tatsiddhyartham. bāhyābhyantarātām asyāḥ sādhayati: **saṃyameti**.
*trayaṃ ekatra saṃyama*⁴¹ iti dhyānadhāraṇāsamādhināṃ yugapat **saṃyama** iti nāma.
10 atra yat pūrvam avatāritam avāntarabhedasiddhaye⁴² · iti tatsphuṭikartuṃ prakramate:
mukhyam iti.

**mukhyaṃ tatrāpi mukhyaṃ ced astu nāsty atra kalpanā
tathāpi gauṇaṃ sarvatra siddhaye śreya ucyate**

13.30

- tatrāpīti** bhedakalpane **mukhyatvam** anumodayate: **astv** iti. tāttviko 'yam artha ity
15 arthaḥ. **yady** evaṃ tat sarvathā **mukhyam**. mukhyam eveti paramāḍṛtair atra na bhāvyam
iti. sādhanāvakāśādānārtham āha: **tathāpīti**. **sarvatreti** sādhanānarhasādhanārheṣu. ayaṃ
bhāvaḥ: satyaṃ mukhyaṃ sarvathā mukhyam eva paraṃ tu tadanarhāṇāṃ arhatvabhṛāntyā
tathodyame mahānarthapāta iti tatsaṃgrahārtham āpātāyātapūrvoktadoṣāṅkāpanodārthaṃ
cātra tadarhair api paramādaro vidheya iti.

- 20 sphuṭaṃ gauṇādaraṃ viśadayati: **matim** iti.

**matim āsthāya vimalāṃ nītisūtrānuvartinīm
udyacchati ca yo dhīmān so 'vaśyaṃ siddhibhājanam**

13.31

- udyamavatāṃ na tātparyeṇa kātaraṇat tatra paramādara iti sūcanārthaṃ **nītisūtre**ti. **avaśyam**
iti vakṣyamāṇasaṃśayanirāsārtham.
25 atraiva bharayati: **kāsāv** iti.

**kāsau siddhir na yā nītisaṃbhūṣitadhiyāṃ nṛṇāṃ
udyacchatāṃ na yāty agre kāminīva rasojjvalā**

13.32

keti gūḍhāgūḍhā vā. **rasayā** bhūmyojjvalā. **rasenāntarapremalakṣaṇena** śṛṅgāreṇa ca.

9 trayam J₄] iyam J₃

⁴¹Patañjali: Yogasūtra, Ed. SWĀMĪ 3.4. ⁴²Vgl. Hinleitung zu 13.24.

**te ślāghyās te param siddhibhājanam te sukhodayāḥ
sannayāśvam upāruhya ye dhāvanti mahādhiyaḥ**

13.33

te · iti. **nayasyāśva**kalpanā tadadhīnābhimatasthānaprāptidyotikā. param tu **dhāvanam** svādhīnodyamalakṣaṇam tatsādhakam iti **mahādhiya** iti sūcitam.

5 **na jātu skhalanam yānti tamasy andhe 'pi te budhāḥ
baddhakakṣyā ya udyanti sadobuddhanayekṣaṇāḥ**

13.34

na jātu · iti. **tamaḥ** kāryasāmkaṭyam. **udyanti** · udyacchanti. atra hetuḥ: **sadeti**. svasthāvasthāyām hy **udbuddhanayekṣaṇā** viditanimnonnatāroḥāvarohagatayas **tamasy** **api** saṃcaranto **na skhalantī**ti siddham eva.

10 *tathāpi gaṇam sarvatra siddhaye śreya ucya⁴³*

ity uktyā mukhyasya yad asarvatrāgatitvam sūcitam tat pratipādayati: **kevalam** iti gatārtham.

**kevalam yatnam āśritya ye yatante 'dṛḍhavrataḥ
teṣāṃ saṃśayitā siddhiḥ saṃśayo 'narthakāraṇam**

13.35

etad eva dṛṣṭāntena sphuṭayati: **na jātv** iti.

15 **na jātu jvalitam vahnim kaścīd draṣṭum api kṣamaḥ
sāhasenātha yuktyāsau laṅghyate cāpi dhīdhanaiḥ**

13.36

sāhaseneti pūrvavākyenānvayaḥ. atra nayam upodbalayati: **yuktyeti**. **laṅghanam** ūrdhvākramaṇena mathanam.

20 *saṃśayitā siddhiḥ saṃśayo 'narthakāraṇam⁴⁴* ity uktam. tatra kāryasāmkaṭye samāpatite sādhanānveṣaṇam akiṃcitkaratvād vyartham iti. tatra saṃśaye 'pīdam eva jyāya iti vyavasthām pratipādayati: **tasmād**.

**tasmād avārye sāmkaṭye sādhanānām garīyasām
akiṃcitkaratāpāte siddhyai prathamam uttamam**

13.37

25 **tasmād** yad asya śāstreṣu mahāprabhāvatvam uktam. **tasmād** dhetor ayam artho 'tra siddhaḥ: yat kālavaśād **garīyasām sādhanānām akiṃcitkaratāpāte** sati **avārye** kenāpy upāyena vārayitum āśakye **sāmkaṭye** samāpatite **prathamam** udyamalakṣaṇam sāhasam **siddhaye śreyaḥ**. tathā ca **garīyasām sādhanānām** ātmasaṃyamasthitihetūnām mahārogākṛāntyā jarādidoṣeṇa **vākiṃcitkāryakaratvāpāte sāmkaṭye** ca śarīrapātādi-

13.37a avārye J₃] avārthe J₄ 26 vārayitum J₄] pārayitum J₃

⁴³13.30cd. ⁴⁴13.35cd.

lakṣaṇe 'vārye samīpaprāpte bhṛgvātipatanasāhasayuktir eva **siddhyai** · ity āgamaprasiddhiḥ. atra cāprakṛtārthonmilanam pūrvatra sarvatropalakṣaṇam vistarabhayāt tu pade pade na prasāritam. svayam tu dhīmadbhir na vismṛtipadavīm neyam ity etadartham ca.

sūtrakalpam amuṣṣa ślokaṁ matvā svayam eva vyākaroṭi: **yāvad** iti.

- 5 **yāvat kṣaṇo 'sti kālasya yāvac chaktir garīyaśi**
 tāvan nītyaiva sadrītyā vidheyam sādhyam antataḥ 13.38

kālasya kṣaṇaḥ kālākṣepaḥ kāryasāmkaṭyam iti **yāvat**. **yāvac** ca **śaktir** bāhyāntaraśaktir **garīyaśi**. **vidheyam** kāryam **antato** niścayena prakṛtāprakṛtobhayasādhāraṇam idam.

- 10 **viparyaye 'tha kālasya śaktikṣaiṇya upasthite**
 ītinītyor na bhedo 'sti sarvathānartham eva sā 13.39

kālaviparyayaḥ kālākṣepaḥ kāryasamāpattilakṣaṇaḥ prārabdhaparisaṁptiś ca. **śaktinām** bāhyāntarasāadhanānām indriyaśaktinām ca. tatra · **ītinītyor na bhedas** tatra nīti-samāśrayaṇam **ītir** upadravaḥ · kāryavighātaḥ ity yāvat.

- 15 tatra nītiṁ dūrato 'pasāryodyama evāśrayitavya ity arthāyātām api dvibaddhasubaddha-
 nyāyam⁴⁵ āśrityāvaśyakartavyatām āha: **tatreṭi**.

tatrodyantrtvam āśritya kāryam saṁsādhayed budhaḥ
na tatra cintā kartavyā samudrollaṅghanādiṣu 13.40

kiyatparyantaṁ codyogasiddhir ity āha: **samudrollaṅghanādiṣu**. tatra samudrollaṅghanam api ghaṭiṣyate · iti bhāvaḥ.

- 20 **kṣīṇeṣu sādhanēṣv atra yaḥ sāhasabaloddhataḥ**
 jitaṁ tena jayaśrīr yat sarvadā vīrakāṅkṣiṇī 13.41

kṣīṇeṣv iti. **sāhasam** eva **balam** atyutkataṁ vīryam **tenoddhataḥ** sarvasamṛddhimān. astu tad balaṁ **yad** enaṁ **jayaśrīś** tadadhiṣṭhātṛdevatā **vīrakāṅkṣiṇī** svayam vṛṇotīty arthaḥ.

- 25 eṣo 'rtho vitanyamāno na paryāptiṁ gacchatīti sūcayann upadeśyān upadeśaṁ saṁgrāhayitum
 āha: **alam** iti.

alam bahūktyā gahanam etad dhi viduṣām api
sarvathāsau dvidhā kāryasāadhanodyamabhedataḥ 13.42

13.38c nītyaiva J₃] tītyaiva J₄ 14 āśrayitavya J₄] āśriyatavya J₃ 13.41b oddhataḥ J₃ schol.]
 oddhṛtaḥ J₄ 24 upadeśyān J₄] upadeśān J₃ upadeśaṁ J₃] upadeśa J₄ saṁ em.] svam J₃^{a.c.} J₄, sva
 J₃^{p.c.}

⁴⁵Vgl. APTE, Appendix E, S. 53, dort: *dvirbaddham subaddham bhavati*.

alam iti kṛtam ity arthe 'vyayaṃ tena bhāvasāadhanatvād **bahūktyeti** kartari tṛtīyā. **viduṣām** ity anyatra siddhānām. **asāv** iti prathamopakrāntodyantrtā. **dvidheti** kāryodyama-sāadhanodyamabhedenety arthaḥ.

eko 'rthasiddhyai sākṣāc ca paras tatsādhaneṣv atho

5 **yathātmasiddhyai śrutyante tadaṅgeṣu ca saṃstavaḥ** 13.43

eka iti kāryodyamaḥ. **para** iti sāadhanodyamaḥ. atra pūrvaprakrāntam eva sādhanaṃ madhye viśṛṅgalakalpam iva matvā dṛṣṭāntayati: **yatheti**. tatrātmasiddhaye **śrutyante saṃstavo** 'bhyāsaḥ kāryodyamaḥ. **tadaṅgeṣu** śravaṇasādhaneṣu saṃyamādiṣu sāadhanodyama iti. atra **śrutyantety** anena śravaṇamātraṃ lakṣyate. tathā ca vakṣyamānaghaṭaṇā yukteti bodhyam.

āyātaśaktipātānām anapekṣyaiva sāadhanam

10 **kevalaṃ śrutimātreṇa jñānam utpadyate nṛṇām** 13.44

āyātaśaktipātānām iti. tatra dvividhe 'pi viśayam upadarśayati: **āyātetī**. **śaktipātas** tivrānugrahaḥ.

yam evaiṣa vṛṇute tena labhyas

15 *tam eṣa ātmā vivṛṇute tanuṃ svām*⁴⁶ iti śruteḥ.

sāadhanam iti kleśāvaham. **śrutimātreṇa** śravaṇamātreṇa.

itareṣāṃ mahākleśasāadhanajñānapūrvakam

jāyate vimalaṃ jñānaṃ tathāśya paramātmanaḥ

13.45

itareṣāṃ iti śaktipātānāviddhānām. yadi ca *yam eveti*⁴⁷ śrutyavadhāraṇena śaktipātādhīnam evedaṃ tathāpi tasya tivrāmandādibhedakalpanayā mandaśaktipātāvidhatvaṃ jñeyam. **mahākleśatvaṃ sāadhanānām** ihāmutra phalabhogādiparityāgāt. **jñānasya vimalatvaṃ** sākṣātkāraḥ.

itthaṃ dṛṣṭāntamukhena dvaividhyaṃ vyavasthāpyātha prakṛte yojayituṃ sādharāṇye 'py asya karmaṇaḥ pūrvavad viśeṣaṃ brūte: **dvidhāpy asāv** iti.

dvidhāpy asau paraṃ bhāti svabhāvas tasya bhūpateḥ

ya icchen nagarī ramyā vaśīkartuṃ mahāmanāḥ

13.46

param atīśayena **bhāti** śobhāṃ dhatte **ramyā** iti sadācārapālanena samṛddhivatiḥ.

bhūpater evātra bhara iti pratijñātaṃ samarthayati: **astv anyasyāpīti**.

astv anyasyāpi naivāśya gaṇyatām eti bhūtale

7 dṛṣṭāntayati J₄] dṛṣṭānta iti J₃

⁴⁶Kaṭha-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.23cd. ⁴⁷Kaṭha-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.23c, s. o.

visāadhanās ca jīvanti jīvatām jīvanam dhruvam

13.47

astv iti dvividhodyamāṅgikāre. **anyasya** sāmānyajanasya **asya** sāmānyasya **gaṇyatām eti** ·
iti viśeṣakalanām upadeśam iti yāvat sāmānyatayaiva svataḥ siddhatvāt. atraivārthāntarayati:
visāadhanās ceti. visāadhanā alpasāadhanā ity arthaḥ.

5 atraiva punar api vyatirekayati: **prāyeṇeti**.

**prāyeṇa gaṇyate tasya svabhāvo 'yaṃ ya udbhaṭaḥ
audāryojjvalasatkīrtihrepiṭĀtreya maṇḍalaḥ**

13.48

prāyeṇeti sarvathāviśeṣakatvāt. **ayam** ity udyamaḥ. **tasyety** apekṣāyām āha: **ya** iti. **udbhaṭa**
udyamabharitasvāntaḥ. udbhaṭatvam eva kāryamukhenāha: **audāryeti. Ātreya maṇḍalaś**
10 **candramaṇḍalaḥ**.

**sarvathā bharitās tena diśa audāryaśālinā
yatnapraśrayasatsargatapahśuklādibhir dhanaiḥ**

13.49

audāryajīvana eṣa udyama ity **audāryaśālineti** viśeṣapadaṃ sthāpitam. parasparam caiśām
ratnānām militvā śobhākāritvam iti samakakṣyatayā nirdiśati: **yatnetyādi**. tatra yatnasya
15 **prakrāntatvāt** pūrvam uddeśaḥ. **praśrayo** vinayaratnam. **satsargaḥ** · dṛḍhaniścayaratnam.
tapa etannāmakam ratnam. **śuklam** śuklikaraṇākhyam ratnam. **ādinā** sacchilādiratnagrahaḥ.

atraiva vyatirekayati: **sarvatheti**.

**sarvathānarthadair ebhiḥ kṛtaṃ kārpaṇyahetubhiḥ
yadāśrayād asāv aṅkaṃ dhavalīkurute vidhoḥ**

13.50

20 **anarthadair** ihāmutra bhayadaiḥ **kārpaṇyahetubhir** iti parasparasāpekṣatvād eṣām etad-
vaiparītyalakṣaṇais tathā cālasyadaurjanyaduṣṭasargapāpācaraanāpahnāvākhyaiḥ. **asāv** iti ·
alasādi. **vidhor aṅkaṃ dhavalīkurute** vidhukalanākamālīnyād adhikam asya mālinyam
jāyate · ity arthaḥ.

prāsaṅgikaṃ samāpya prakṛtam eva varṇayati: **sa eveti**.

25 **sa eva puruṣo loke yo yateta divānīśam**

anyārjitaratasyeha strītvam klībatvam eva vā

13.51

puruṣa iti sarvathāślāghyakīrtiḥ svaparatoṣakaś ca. **divānīśam** iti pratyakṣaparo'kṣam. an-
udyame doṣam āha: **anyeti**. strīyo hy anyārjanaratāḥ svatoṣe 'pi paratoṣānādhāyikatvād a-
ślāghyakīrtayaḥ. punar anubhayā iti.

13 viśeṣa J₄] viśeṣya J₃ 15 ratnam J₃^{a.c.} J₄] ratna J₃^{p.c.}

na bhogamātreṇa puruṣatvam ity āha: **bhuñjate** · iti.

**bhuñjate sarva eveha nābhuktair jīvyate kṣaṇam
svabāhvarjitabhokṛtvam bhokṛtvam gaṇyate budhaiḥ** 13.52

spāṣṭam.

- 5 adhunodyamo nāmāyaṃ na kleśāyāsakarṭṛtvam api tu kācid eṣā yuktir agaṇyeti pratipādayituṃ tāvad dṛṣṭāntam āha: **kācid** iti.

**kācid eṣā kalāstīha yayāsau svayam akriyaḥ
anyakarṭṛkabhogāṇām bhokteti vyapadiṣyate** 13.53

- 10 **kācid** iti pṛthagvivicyamānāpi na pṛthaktvavyapadeśārḥa **kaleti** cidakārā vṛttiḥ. **iheti** pratyagātmani **yayā** kalayāsau citsvarūpī pratyagātmā svayam aparīṇāmitvād **akriyo** 'pi sann **anyakarṭṛkabhogāṇām** pariṇāmidhendriyādikarṭṛkabhogāṇām sāksitayā **bhokteti** **vyapadiṣyate**.

dārṣṭāntike yojayati: **evam** iti.

- 15 **evam proddhataśīlānām apiha paramā kalā
yayā te 'kṣubdhamanaso 'pīṣate 'nyārjitam phalam** 13.54

evam sāksyātmadrṣṭāntena. **proddhataśīlā** udyamaśālināḥ. teṣāṃ **apiha** loke **paramā** **kalodyantṛtākhyāstīti** śeṣaḥ. **yayā** paramakalayā **ta** udyantāro **'kṣubdhamanasah** svayam āntarakṣobharahitā **api** svaujaḥsphuraṇāmātreṇa vaśikṛtasarvāntarāḥ santo **'nyarjitam** anyaiḥ prāṇāntaparisamāptiparyantasādhitaṃ **phalam** **iṣate** svavaśaṃ kurvanti.

- 20 **evam** dṛṣṭāntadārṣṭāntikau pṛthagvivicyātha yugapad anayor atyantasāmyapratipattaye 'kṣubdhatām āha: **ekatreṭi**.

**ekatrāvasthitasyāsyā dṛśyāsau paramā kalā
yadadhīnākhilā seyaṃ bāhyāntaḥkaraṇāvalī** 13.55

- 25 **ekatreṭi** hṛtkamale siṃhāsanādyekadeśe vā. **asyātmanah** pratāpavato rājño vā. **dṛśyeti** sūkṣmekṣikayā vicāryā **yadadhīneti** yadekayogakṣemā. **bāhyāntaḥkaraṇāvalī** bāhyāntar-indriyapaṅktiḥ. bāhyaprakṛtaya āntaraprakṛtayaś ca.

prakṛtam evāha: **saiṣa** iti.

saiṣa sarvātmanā ślāghyo yadāśrayaṇato budhāḥ

na nindyām padavīm yānti loka 'narthasamākule**13.56**

saiṣa iti varṇitaprabhāva udyamaḥ. **na nindyām** iti · udyamo niṣphalo nāstīti nītyottama-
padavīm bhajanti. niyativaśāt kadācin niṣphalatve 'pi nāsyā nindā. kṛtaṃ sādhu anena dhig
daivam iti lokavādenāsau śuddhaḥ.

- 5 atraivābhīpsitādhikyam apīty āha: **yaśa** iti.

yaśo'nuṣaṅgy abhimataṃ prāpnoty udyamatatparaḥ**ced vilambapaṭacchanno nindā naivāsya jāyate****13.57**

udyamatatparaḥ · abhimataṃ udyamaphalaṃ **yaśo'nuṣaṅgi** yaśasānugataṃ **prāpnoti**.
yaśo 'syānuṣaṅgāgataṃ adhikam ity arthaḥ. vighnāpāte 'pi nāsyā hānir ity āha: **ced** iti. udyamī
10 **vilambapaṭenacchannaḥ** kṛtavilambaś **cet** tadāpi nāsyā nindā.

etad eva samarthayati: **paramaudāryam** iti.

paramaudāryam āsṛitya sādhu yatnaḥ kṛto 'munā**dhik kṛtāntaṃ guṇāḥ śīlaṃ yatra vyatyāsakāraṇam****13.58**

sādhu śobhanam etad ity arthaḥ. **kṛtāntaḥ** prāgbhavīyapāpaṃ **yatra** jāgrati sati **guṇāḥ śīlaṃ**
15 ca saccaritrāṇāṃ **vyatyāsakāraṇam** jāyante. tathā hi: guṇino guṇān nādrīyante śīlavantaś ca
śīlam. aguṇānām aśīlānām ca vṛddhiṃ vilokya tadācaraṇānaunmukhyena naṣṭapṛāyaṃ jagat
sarvatheti mahatīm cintāṃ **vyatyāsakāraṇam** iti dyotayati. tathā ca Bhārate Kuntivacanam:

bhāgyavān eva jāyeta mā śūro mā ca paṇḍitaḥ
śūrās ca kṛtavidyāś ca vane śuṣyanti matsutā⁴⁸ iti.

- 20 itthaṃ cintāṃ vivekabodhāya pronomīlya kartavyam upadiśati: **yatiṣya** iti.

yatiṣye 'rthāvāptyai satatam aham āsrāntaḥṛdayas**tadāptau sādhhvarcām śrayati mama bhāgyaṃ suyaśasām****anāptau vaivaṃ me vihitam amunā sādhu iti vidhiṃ****dhig etaṃ vighnān vety amalamatipūjāsti niyatā****13.59**

- 25 sarvaṃ cintāvilasitaṃ vihāyaivaṃ niścitamatiḥ syād iti bhāvaḥ. padārthas tu: **sādhhvarcām**
sādhu ity arcām. **suyaśasām** iti ·īrṣyārahitānām ity āptiphalam. anāptiphalam api ślāghyam

13.56a saiṣa J₃ schol.] saiṣā J₄ **13.57c** ācchanno J₃] ācchanto J₄ **16** vṛddhiṃ J₃] vṛddhi J₄ **17**
Bhārate J₃] bhārati J₄ **20** viveka J₄] vivaka J₃

Anm. zu 13.56a sa eṣa: saḥ wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. PĀṆINI 6,1.134: so 'ci lope cet
pāda-pūraṇam. **Anm. zu 13.59, Metrum:** Śikharīṇi.

⁴⁸So nicht in Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR, doch entspricht Strophenviertel c 1,102.4c, 4,26.2a, 7,87.22a
und 7,87.43a.

ity āha: **anāptau veti. evaṃ** vakṣyamāṇaṃ phalaṃ yathā. **amunā sādhu vihitam iti mamāmalamatipūjā niyatā**vaśyabhāvinī. **etam** anarthakāraṇaṃ **vidhiṃ dhik.** atha vā tatkiṃkarān **vighnān dhig iti** teṣāṃ **amalamatipūjā niyatā.**

nigamayati: **itīti.**

- 5 **iti niścītabuddhīnāṃ vidāṃ udyamaśālināṃ**
sarvataḥ prasaratkīrtikalā satsu virājate **13.60**

na kathamcānāpy udyamavaiphalayam iti **niścayaśālināṃ. sarvataḥ** phalalābhe 'lābhe vā.

yugmam. iti śikhābandhaḥ.

- 10 itthaṃ sadyuktiguṇanibaddhāṃ śikhāṃ saṃnāhyaināṃ śekharoparisthāpanena sadvilāsa-dāyinīm matvā śekharabandhaṃ racayitum upakramate: **tathā ceti.**

tathā codyatasacchīlasāphalyasmayakāraṇāt
sadbhiḥ subhāṣitāvalyāṃ nibaddheyaṃ purā kathā **13.61**

- 15 **udyamarūpasacchīlasāyāho** kīdrśaṃ **satphaladāyitvam** iti yaḥ **smayas** saccamatkāras tasya **hetubhūtāt.** prāyeṇa santo nirvyāpārā itas tataḥ kathāśakalāni samuccitya racanayā yatra vyavasthāpayanti sā **subhāṣitāvali.**

kathāṃ upakramate: **kācid** iti.

kācit pipīlikā yatnakakṣyāṃ baddhvā dhṛtādarā
dīnāni gamayāṃ cakre mṛtkūṭoddharaṇāya ha **13.62**

pipīlikā kṣīṇamadhyā sūkṣmatanuḥ kṛṣṇā kīṭajātiḥ. **heti** prasiddhau.

- 20 **tām niśśeṣayitum kūṭaṃ kṣīpantīm pārśvataḥ kaṇān**
pakṣī daivāgataḥ kaścid dadarśa vyasanāturām **13.63**

kaṇān iti mṛtkaṇān.

chātām kṣīṇāṃ pratijñātanirvāhāśāvalambinīm
svakriyāniratām dṛṣṭvā smayamāno vyacintayat **13.64**

- 25 **chātā** śarīrakṣāmā. **kṣīṇā** śaktyā tyaktā. ubhayathāpi kṣīṇāyā asyāḥ kathāṃ jīvanam ity āha: **pratijñāte**ti. āśā hi prāyeṇa śīthilam api vastutattvaṃ draḍhayatīti. **svakriyā** mṛtkaṇakṣepaḥ. tatra **niratā** nyakṣeṇa ratā baddhatātparyā.

9 sthāpanena J₄] sthāpane J₃ **13.62b** baddhvā J₄] baddhā J₃ **13.63a** niśśeṣayitum em.] niśśreṣayitum J₃, niḥśreṣayitum J₄ **13.63b** kṣīpantīm em.] kṣīpantī J₃ J₄ **26** draḍhayatī J₄] driḍhayatī J₃ **27** niratā J₃^{p.c.}] niratām J₃^{a.c.} J₄

smayam āha: **aho** iti.

**aho yatno 'yam etasyā mṛtkṣepe yad idaṃ param
cāturyaṃ hastapādānāṃ vegam jayati mānasam** 13.65

param atīsayena **yad idaṃ hastapādānāṃ cāturyaṃ** lāghavaṃ **mānasam vegam jayati.**

5 **vicintyāthāha tām bhadre kim etat svīkṛtaṃ tvayā
ko 'yaṃ sargo 'tra kutukaṃ katham jātaṃ ca kiṃ phalam** 13.66

vicintyeti. svīkṛtaṃ kartavyatayā grhītam. **sargo** niścayaḥ. **kutukaṃ** balinīcchā. **katham** iti kasmād dhetoḥ.

10 **upahāsaḥ paraṃ bhadre jāyate te 'tra karmaṇi
kim ārabdhaṃ kriyaucityā śobhāyai bhavināṃ dhruvam** 13.67

upahāsaḥ · lokanindābhāsaḥ. **aucityeti** tṛtīyāntam. **bhavināṃ** janminām.

**śrutvopadeśavāṇīm tām sonmudrya gīram ādarāt
sādhō niśamyatām yatno yadartham iti cāha tam** 13.68

śrutveti hetuphalādinirūpaṇād upadeśoktiḥ. **niśamyatām** śrūyatām.

15 **vivṛddhaṃ prema me citte sajātīyena kenacit
premaabaddhaṃ viditvāsau paṇaṃ dadhne parīkṣakaḥ** 13.69

paṇaṃ aśakyakriyānirvahaṇarūpam. **parīkṣakaḥ** premadārdhyaḥ jñāsuḥ.

**amuṃ cen mṛttikākūṭam uddhṛtyānena vartmanā
āgantāsi tadāgantāham apy etena te grham** 13.70

20 **aneneti** · etanmṛtkūṭotkṣepaṇanirgatena **āgantāsi** madhyamaikavacanam. **āgantety** uttamaikavacanam. **eteneti** vartmanā.

**tannirvāhāya yatno 'yaṃ śodhaye svaṃ paṇād iti
yāvacchaktikriyā satyaṃ phalinīti vidur budhāḥ** 13.71

śodhaye pratijñottīrṇaṃ kurve. atrāsaṃbhāvanāṃ nirasyati pipilikā: **yāvacchaktīti.**

25 **niśamya tadabhiprāyaṃ smitvovācātha tām asau
dhanuṣā lakṣyapāto 'yaṃ yā pragaṇḍabalaucitī** 13.72

tasyā abhiprāyas **tadabhiprāyaḥ. dhanuṣeti** · asāv eva dhanuṣā lakṣapātane yatnaṃ karoti yasya **pragaṇḍabalaucitī. pragaṇḍaḥ** kurparoparitanabhāgaḥ.

13.70d apy em.] epy J₃ J₄ 13.71b śodhaye em. schol.] śodhaya J₃ J₄ 28 oparitana J₃^{P.c.}] oparinata J₄

**bhavanmatam idaṃ karma katham saṃbhāvanāspadam
mā kārṣiḥ sāhasaṃ bhadre mā mūlaṃ api naśyatu**

13.73

bhavanmatam iti sarvanāmatvāt puṃvadbhāvaḥ. **saṃbhāvanā** pratītiḥ. **sāhasam** iti hitāhitān apekṣaṃ karma tathā ca: **mā mūlaṃ** yattoṣārthaṃ yatase tac charīram evānena
5 karmanā naśyatīti saṃbhāvyate. **mān** āśaṅkāyām.

bhavatv anena karmanā nirvāhitapaṇā ślāghyā bhaveyam iti na mantavyam ity āha: **svasthe** ·
iti.

**svasthe svasmin kriyā sarvā śubhāya viduṣaṃ matā
yatra nāśo bhavet svasya tatra kā śubhabhāvanā**

13.74

10 **sva** ātmā · ātmīyaś cendriyādiḥ. **śubhabhāvanā** śubhaṃ bhaviṣyatīti śubhāśāsthā.

etat samarthayati: **sarvatheti**.

**sarvathā viduṣā pūrvam ātmā rakṣyo 'tra rakṣite
āyatir nitarāṃ prāpyā kālo hy anavadhiḥ śubhe**

13.75

15 **ātmety** ātmīyaśyāpy upalakṣaṇam. **atrety** ātmani. **āyatir** uttarottaraśubham. na yadbhaviṣyan-
nyāyo vivekinām yukta ity āha: **kālo hīti**.

**dṛḍhaniścayinī vācaṃ punar unmudrya hṛṣṭadhīḥ
uvāca śṛṇu bhadraṃ te vacaḥ sāraṃ suniścitam**

13.76

hṛṣṭadhīr iti kartavyārthaphalasaṃbhāvanāyuktā.

**nūnam asmin dṛḍhāsthāsmi kautūhalavaśīkṛtā
yatnapādaṃ puraskṛtya dhāvāmi vigatajvarā**

20 13.77

āsthādarah.

**yady ayaṃ purato yatnapādakṣepas tadā dhruvam
mṛtkūṭam uddhṛtya mayā prāpyate 'bhīpsitaṃ phalam**

13.78

25 **purata** iti. yathākāryavaśād dhāvatāṃ madhyapāte yadi purataḥ pādaḥ patati tadā hṛṣṭaḥ punar
api dhāvaty eveti loke dṛṣṭam.

tvadākṣepāt paścāt pādagamane 'pi mama lābha evety āha: **yadi veti**.

yadi veyam mamāsāntar jīrṇaivāpi bhaviṣyati

4 hitāhitān J₃] tāhitān J₄

Anm. zu 14–15 *yadbhaviṣyannyāyo*: Zweifelhafte, keine so bezeichnete Maxime auffindbar. Etwa: „Geschehe was wolle“?

tathāpi sādhuḱāro me lokanindā ca sā vidheḥ**13.79**

apir bhinnakramaḥ · **yadi vety** anena yojyaḥ. **mama sādhuḱāro vidher** nindeti sādhuḱaḥ atrodyogaḥ.

tad eva sādhayati: **aho** iti.

- 5 **aho prayāsaḥ sumahān varākyā vihito 'nayā**
daivaṃ hi balavat siddhyasiddhikāraṇam ucyate

13.80

vākyadvayam apīdam lokamukhena.

na cātrārthe mama sarvathāsaṃbhāvanety āha: **sāham** iti.

- 10 **sāhaṃ yatnapadaṃ samyag yathāsthānaṃ prajoyate**
bhāvābhāvau kāryasiddher īśecchāniyatau dhruvam

13.81

yathāsthānam iti na · ayathāsthānam. tatra **yathāsthānam** iti hetvarthāntareṇa samarthayati: **bhāvābhāvāv** iti. ayaṃ bhāvaḥ: itthaṃ cēśecchāyāṃ satyāṃ kiṃ na mamedam sidhyati. nātra sādhanānām arhatānarhatāgaṇanā kāpīty arthaḥ.

tatraiva bharayati: **icchāyām** iti.

- 15 **icchāyāṃ tasya kiṃ nāma durghaṭaṃ jāyate bhuvi**
anicchāyāṃ śayaprāptam api naśyati tatksaṇāt

13.82

tasyeśasya durghaṭaṃ dussampādam. **śayo** hastaḥ.

athābhimatavastrānto maddhastāntaram eṣyati

śokacintā drutaṃ sarvāḥ kṣayam eṣyanti niścitam

13.83

- 20 **atheti.** svasminn īśecchānumodane · **abhimatam** eva sarvagopyāgopyāṅkācchādakatvād
vastraṃ tasyānto 'ñcalaṃ **mama hastamadhyam eṣyati.** ayaṃ ca dṛṣṭāntaḥ: īśecchāyām
akasmād abhimatāptau **śokacintā** iti kṛtakṛtyā bhavāmīty arthaḥ.

no cet tad api yatnaṃ me sādhuḱārārcitaṃ budhaiḥ

na lokanindā malinīkartuṃ śaknoti karhicit

13.84

- 25 **no ced** iti.

*anicchāyāṃ śayaprāptam api naśyati tatksaṇād*⁴⁹

iti pakṣāntare. budhair hy anumate vastuni lokāḥ kiṃ nāma kariṣyatīti bhāvaḥ.

21 īśecchāyām J₄] īśacchāyām J₃ 25 no em.] ne J₃ J₄

⁴⁹ 13.82cd.

udyamo niṣphalo nāstīti pramāṇayituṃ pipīlikāpi dṛḍhaniścayenodyamaphalaṃ labdhavatīti kaimutikanyāyam āsṛityodyamottejanāyāha: **itthaṃ** iti.

itthaṃ saṃvadator eva taylor āttakhanitrakā

akasmāj janatādātum mṛtkūtaṃ tatra cāyayau

13.85

5 **taylor** iti pipīlikāpakṣiṇoḥ. **āttakhanitrakā** grhītaavidāraṇā. **akasmād** iti dṛṣṭahetuṃ vinā · īśa-preraṇayaiva. **janatā** janasamūhaḥ. **ādātum** grahitum.

kṣaṇād athoddhṛtaṃ kūtaṃ dṛṣṭyāsau manasā girā

sarvāntaryāmiṇaṃ devaṃ jagāma śaraṇaṃ vibhum

13.86

10 **asāv** iti kṛtākṣepaḥ pakṣī. **manasā gireti** manasā tadvaibhavaṃ vicintya girāntaramād ujjagārety arthaḥ.

girodgāram evābhinayati: **aho** iti.

aho tavedaṃ paramaprabho 'dbhutaṃ

caritram uddāmavihetu rājate

kva ceyam alpālpacidalpavigrahā

15 **kva cāyam asyāḥ phalito manorathaḥ**

13.87

aho iti. **uddāmeti** pātrāpātravicāraṇākhyadāmaniṣkrāntam. **vihetv** iti dṛṣṭakāraṇarahitam. **alpeti** nīcajātiḥ. **alpacit** · antarabalahīnā. **alpavigraheti** bāhyasāadhanahīnā. **kva ceti** · a-saṃbhāvanāspadaṃ mahatām apy āścaryadāyīty arthaḥ.

saṃbhāvayāmi bhagavann adhunā śrutim tāṃ

20 **yāsau bhavadvibhavam uccataram grṇāti**

Brahmādikītagatir asya maheśvarasya

sveccheti sarvam api kārayatīha hīśaḥ

13.88

25 **saṃbhāvayāmīti**. bho **bhagavann** aham **adhunā tāṃ śrutim saṃbhāvayāmi** viśvāsāspadatayā pratijānāmi dṛṣṭipratyayatvād iti hetuḥ. **yāsau** śrutir **bhavadvibhavam** aiśvaryam **uccataram grṇāti** stauti. kartum akartum anyathākartum ca śakta īśvara iti tad eva sādhayati: **Brahmāḍīti**. **asya maheśvarasya Brahmādikītagatiḥ svecchais** varyavilasitam iti svecchayāsau Brahmāṇam api kīṭikaroti kīṭam api Brahmīkarotīti. upāsanāvaicitryasyāpi tadekayogakṣematvād icchātvam evety āśayaḥ. *eṣa eva hi taṃ sādhu karma kārayati yam unniniṣatītyādiśrutim*⁵⁰ āsṛityārthāntaram nyasyati: **sarvam apīti**. tathā ca:

24 dṛṣṭi J₃] dṛṣṭa J₄ 26 svecchai em.] svaicchai J₃ J₄

Anm. zu 13.87, Metrum: Vaṃśastha. **Anm. zu 13.88, Metrum:** Vasantatilaka.

⁵⁰ Vielzitiert, exakte Quelle unbekannt, vgl. etwa Kauṣītaki-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 3.8: *eṣa hy eva sādhu karma kārayati taṃ yam ebhya lokebhya unniniṣati*.

*ajño jantur anīso 'yaṃ svātmanah sukhaduḥkhayoḥ
īśvaraprerito gacchet svargaṃ vā narakam ca veti.*⁵¹

**tad ayam śubhakāṅkṣibhiḥ prabuddhaiḥ
satataṃ hārdam amutra saṃkalayya
paramārthapadāptaye 'pi yojyaḥ
kim amūbhiḥ kalanābhir āntarībhiḥ**

13.89

tad ayam iti. yasmād dṛḍhaniścayapūrvam udyame svocite 'pi kṛte · īśvaro 'vekṣaka aiśvarya-
kalayā taṃ tīrayati tasmād dhetor **ayam** udyamaḥ. **prabuddhair** dṛḍhaniścayaśālibhir **amutra**
sarvaniyantarīśvare **hārdam** prema **saṃkalayya** dṛḍhaṃ baddhvā **paramārthapadāptaye**
'pi satatam avicchedena **yojyaḥ** · tatsvarūpam āptum udyamo 'yaṃ vidheyaḥ *pradhāne hi*
*yatnaḥ phalavān bhavati*⁵² nyāyāt. **amūbhir āntarībhir** bāhyābhiḥ paramārthasvarūpa-
vismṛtikāriṇībhiḥ **kim** phalam. tasyāptasyāpy akimcitkaratvāt · ity āśayaḥ.

**ya eko 'tra jāgarti gāḍhāndhakāre
prabhuḥ satyaśīlaḥ paro viśvarūpaḥ
sa eṣo 'khilādhāra īpsyo 'rthasiddhyai
yadicchāvaśe sarvam etad vicitram**

13.90

ya eka iti. **gāḍhāndhakāre** · iti tatsamakakṣye 'jñānollāse **jāgarti** tadullasitasvarūpatvād asya.
īpsyā āptum eṣṭavyaḥ.

phalitam āha: **tasmād** iti.

**tasmād dhyeyam idaṃ sadā sumatibhiḥ supte 'tra sarvātmanā
nānābhaṅgivicitragūḍhacarite jāgarti saikaḥ param
āviśyāntaram asya sarvajagato 'yaṃ yādṛśe prerayet
tat karmāvikalaṃ samāpya sa kṛtī mando 'pi vā kovidaḥ**

13.91

dhyeyam vimṛśya vimṛśya manasi dhāryam. **sadeti** pramādādīn mohahetūn apāśya. **nānā-
bhaṅgibhir vicitre gūḍhaparamārthe cātra** jagati **sarvaprakāreṇa supta** iti suptaprāye
niścetane parādhīne ca **param** kevalaṃ **sa evaiko jāgarti** prabudhyati. **saika** iti pādapūraṇe

7 aiśvarya em.] aiśvarya J₃ J₄ 9 saṃkalayya J₃^{p.c.}] saṅkalaya J₃^{a.c.}, saṅkala J₄

Anm. zu 13.89, Metrum: Mālabhāriṇī. **Anm. zu 13.90, Metrum:** Bhujamgaprayāta. **Anm. zu 13.91, Metrum:** Śārdūlavikṛḍita. **Anm. zu 13.91b sa ekaḥ:** *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam*. **Anm. zu 24 vimṛśya:** Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

⁵¹Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 3,31.27, dort b: *ātmanah* ..., d: *svargaṃ narakam eva ca*. ⁵²Vgl. Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN, S. 1: *pradhāne ca kṛto yatnaḥ phalavān bhavati*.

saṃdhiḥ. atrārthe 'bhiprāyam āviṣkaroti: **āviśyēti. asya sarvajagato 'ntaraṃ** madhyam **āviśya** prerako bhūtvāyāṃ mahāntaṃ nīcaṃ vā **yādṛṣe** karmaṇi svocite parocite vā **prerayet sa mando** 'stu **kovido vā tat karmāvikalaṃ** saṃpūrṇaṃ **samāpya kṛti** kṛtārtho bhavati. mando 'pi mahān mahān api mando bhavatiṭy arthaḥ.

- 5 itthaṃ pipilikādr̥ṣṭāntenāsaṃbhāvanāspadam api karmodyamena sidhyatiti pratyāpayyedānim atraiva śekhara bandhadārḍhyārthaṃ prāyeṇa rājabījina etatpātrabhūtān pūrvāparacintā-vyagramanasaś calaniścayavanto 'mātyādyā etasmāc cyāvayitum na kṣamanta iti sūcayitum ārabhate: **tathānyeti.**

tathānyākhyāyikā loke ramyā śrutacarī yayā

- 10 **samyag ārūḍhayā citte viśvastaiḥ kiṃ na sādhyate** 13.92

śrutacarīti pūrvam śrutā. **ārūḍhayā** vicārya sthāpitayā. **viśvastair** dr̥ḍhaniścayabharitamtibhī rājakumārair anāśrāvitapareṅgitaiḥ **kiṃ na sādhyate** sarvaṃ sādhyate · ity arthaḥ.

Pherendunāmā rājābhūt sadayāyatibhūṣitaḥ

saṃpadbarbarikāmodavyāptakāṣṭhodaraṃ śubham 13.93

- 15 **rājyodyānaṃ sadā yasya vihārāspadabhūṣitam**
pramodāya na kasyāsīt sā śrīr yāśeṣamodinī 13.94

yugmam.

- Pherā** jātiviśeṣās teṣāṃ **induh** śreṣṭhaḥ. **sadayeti sadayā** sānukūladaivā yāyatis tayā **bhūṣitaḥ. yasya** Pherendo **rājyam** eva sarvataḥ pramodahetutvād **udyānaṃ śubham**
20 **āsīt** iti saṃbandhaḥ. **śubhatvam** evāha: **saṃpad** iti. **saṃpad** eva sarvopabhogyatvād **barbarikā** komalā prasūnajātis tasyā **āmodaḥ** samantāt prasaraṇaśilvatvād harṣa evātinirhāri saugandhyaṃ tena **vyāptadigudaram.** tathā **vihārāspadabhūṣitaṃ** kṛdāsthānabhūṣitam. **na kasya** sarvasya. atrārthāntaraṃ nyasyati: **sā śrīr** iti.

hr̥tpṛitidakṣiṇāśvotthotsavavāyuh sadā śivaḥ

- 25 **yasyāmodabharotsedhaiḥ kasya nādān madhoḥ śriyam** 13.95

- hr̥tpṛitīti. yasya** ca Pherendoḥ komalacittatvād **dh̥r̥tpṛitir** āntaraprema saiva **dakṣiṇāśā** dakṣiṇadik tata **utthito** yo 'sāv **utsavo** mahaḥ sarvatoṣahetur dānapānakhādaveśa-pāritoṣikādisatsargavasaraḥ sa eva **vāyuh. śivaḥ** sukhadāyī. **āmodabharotsedhair** harṣasaugandhyātiśayaunnatyaiḥ **kasya** vihāriṇo **madhoḥ śriyam nādāt.** sarveṣāṃ
30 evāsāv uktaguṇair vasanta ivābabhāv ity arthaḥ.

2 prerako J₄] prerakau J₃ 13.95a āśo J₃ schol.] āśvo J₄ 26 prema J₃] prama J₄

Anm. zu 13.93a Pherendu-: Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Farīdūn*.

**tasya sacchīlamādhuryarañjitākhillahṛdgateḥ
anāyattān vaśayitum deśān icchodabhūt chivā**

13.96

tasyeti. sacchīlānām mādhyureṇa sarāgīkṛtākhillahṛdvavahārasya tasyānadhīnān
parādhīnān **deśān svīkartum icchodabhūt** · āvirabhūt. sā cecchā na rājāśayasvabhāvena
5 kevalam ity āha: **śiveti**. ayam bhāvaḥ: prāyeṇa hi rājāno 'saṃtuṣṭā vihītā evāsyā ca na tad eva
kāraṇam api tu sarvānukūlikaraṇam iti **śivety** uktam.

icchāyāḥ śivatvam eva prakāṣayati: **aho** iti.

**aho mayy uдите dīnāḥ katham etāḥ prajāḥ khalāḥ
karṣayantīti sadbhāgyalīlā ślāghyaiva sarvathā**

13.97

- 10 **mayi** Pherendāv indāv ivodite ete **khalās** taskarakalpā moṣakā rājaveśā **etā dīnā** akimcanī-
kṛtāḥ kāmādiśīkāḥ **katham karṣayanti** takṣantīti prāyeṇa hi tamasi taskaramoṣaṇe siddhe
'pi · uдите candre na tadbalam iti mayy uдите katham tamaḥsaṃbhāvanā. tadabhāvāc ca
katham khalākarṣaṇam iti *śivecchodabhūt*.⁵³ atra sāmānyena samarthayati: **sadbhāgyeti**. **sad-**
15 **bhāgyānām** yā **līlā** lileva līlāvavahāravartanī sā **sarvathaivāyatau** tatkāle ca **ślāghyā**
ślāghyārthā. **evakāro** 'syārthasyāvaśyakatvadyotakāḥ.

atraivodyatālasasarganirūpaṇenodyamakharīkaraṇāya kavir upadiśati: **santy eke** · iti.

**santy eke dharaṇītale svajāṭharāpūrtyaucitītoṣiṇo
ye tanmātrasukhāsikāḍṛtadhiyaḥ saṃdūṣayanty udyatān
audāryojjvalacakṣuṣām kṛtadhiyām nānyo 'sty upāyo vinā
śātrūnmūlanam etadīyaviśayasvīkārīkām cāntarā**

13.98

- eke** · iti kecit · mukhyatayā matā vā. **svajāṭharasyā** samantāt **pūrṭiḥ** pūraṇam gartasyeva
tatraucitī nādhunāpi jāṭharagartaḥ pūrṇa iti pūrayitum **toṣiṇo** dhṛtatoṣāḥ santi. svajāṭhara-
garte pūrṇe ca **ye tanmātrasukhāsikāyām āḍṛtadhiyo** niścitadhiya **udyatān saṃdūṣayanti**
samyag doṣāropanena malinayanti: aho amī tṛṣṇālavō 'saṃtuṣṭāḥ parahimsayā svam poṣayitum
25 rātriṃdinam khidyantīti pūrṇo 'yam alasasargaḥ. udyatasargam āha: **audāryeti**. **kṛtadhiyaḥ**
svaparaihi kāmūtrika hitakaraṇonmukhatvāt. **etadīyeti** śātraviyadeśasvīkaraṇam. **antareti**
vinārthe. ayam bhāvaḥ: etad evaudāryam. etad eva ca kṛtadhītvam yat svaparahitakaraṇāya
khalākarṣitaprajāvekṣaṇayā tān unmūlayitum tadyadeśasvīkrāntyā tacchokoddhārāyodyata-
matitvam iti.

13.98b udyatān em. schol.] udyatāt J₃ J₄ 23 garte J₄] garta J₃ 25 alasa em.] alama J₃ J₄

Anm. zu 13.98, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

⁵³Vgl. 13.96d.

atrāpy audāryam eva mūlam iti sūcanāya prakṛtaṃ vihāyāprakṛtaṃ audāryam anuvartayati:
audāryam iti.

**audāryaṃ sarvathā ślāghyaṃ sarve yadanuyāyinaḥ
guṇā yadāśritā kīrtir ihāmutra śubhapradā**

13.99

5 **sarvatheti** · anyakāraṇatvāt. udārā eva hi prāyeṇodyamina iti tadāha: **sarve** · iti.

**paropakṛtim ādr̥tya sa citte 'cālyaniścayaḥ
maulānumatipīyūṣasiktāṃ tām kartum udyayau**

13.100

paropakṛtim iti. *aho katham imāḥ prajāḥ khalāḥ karṣayanti*⁵⁴ mūlāt pitṛparamparāta āgatā
maulā vṛddhāmātyās teṣāṃ **anumatir** etasyārthasyānumodanam oṃ saṃnaddho bhaveti
10 saiva harṣakāritvāt. **pīyūṣam** amṛtaṃ tena **siktām** puṣpaphalodgamonmukhāṃ **vidhātum**
udyayau svaniścayarahasyaṃ teṣv āvirbhāvayām āsety arthaḥ.

*santy eke*⁵⁵ · iti pratijñātārthapūrvārdham etadviśayatayā yojayitum avatārayati: **śrutveti**.

**śrutvātha te mṛdudhiyaḥ sukhino 'py āttasatkriyāḥ
nṛpaṃ vijñapayām āsur baddhabāhava ādr̥tāḥ**

13.101

15 **mṛdudhiya** iti · amātyasargo 'yam īdr̥śa iti sūcanārtham. tatrāpi **sukhinaḥ**. mṛdudhiyāṃ
ca sukhāpāte medaṃ naśyed iti śaṅkayā prāyeṇa sarvathā sarveṣāṃ mānarakṣaṇam ity
abhiprāyaḥ. tatrāpy **āttasatkriyāḥ**. asatkṛtā hi svasatkārārthaṃ rājānam udyamayanty **apīti**
tadgrahaṇam.

atra rājahṛdayānumodanapūrvam svepsitasampādanam amātyakṛtyam iti tathopakramate:
20 **satyam** iti.

**satyam etan nṛpaucityaṃ paraṃ tu sukhino budhāḥ
nārpayanti padaṃ jātu saṃśaye 'narthado hy asau**

13.102

nṛpāṇām aucityaṃ योग्यता itid **satyam** iti rājahṛdayam anumodya svakṛtya-
sāmpādanārtham gūḍhāśayā upadidiśur ity āha: **paraṃ tu** · iti. duḥkhasāmpāte saṃśaye
25 'pi padārpaṇaucititi sūcanārtham **sukhina** iti hitāhitam anapekṣyāpi mūrkhā udyantiti **budhā**
iti viśeṣaṇam. **asāv** iti saṃśayaḥ · jayaprāpteḥ sarvathā saṃśayitatvāt.

etad eva vivṛṇoti: **asahyām** iti.

asahyām ārtim āsādya vidheye saṃśayāspade

8 paramparāta J₄] pūramparāta J₃ 10 siktām J₄] siktā J₃ 13.102a nṛpau J₃] napau J₄

⁵⁴Vgl. 13.97. ⁵⁵13.98a.

padabandhaṃ vidadhatāṃ nopahāso 'sti karhicit**13.103**

ārtir āturatā. **nopahāsa** iti · ārtipīḍāhetoh. bhavatu siddhir mā vā bhavatu **nopahāsa** ity arthaḥ.

na ca bhavāṃs tādṛśa ity āha: **sa bhavān** iti.

5 sa bhavān muditaḥ śāstā deśe 'smin svocite 'dhikah**kośas te tādṛśo yasmin vyayite 'pi na hīnatā****13.104**

mudita ity āntarahaṣabharitaḥ. **śāsteti** vidheyatāvartisvaparaaprakṛtiḥ ity tadartham apīḍṣī kriyānuciteti sūcayati. **adhikātāptyai** · api yatante na ca bhavāṃs tathety āha: **deśe 'sminn** iti. na ca kośavṛddhyai yatna ucita ity āha: **kośa** iti. **vyayita** iti saṃjātavyaye. satatam vyayitum

10 ārabdhe 'pi **na hīnatā** · agaṇyasamṛddhatvād iti bhāvaḥ.

gūḍhamantritvam āḍṛtya rājño mūkibhāvārtham āhur ity āha: **niṣkāraṇam aho dhīmann ātura** iti.

niṣkāraṇam aho dhīmann āturo 'si jaḍāndhavad**jaḍyam tyaktvānuvartasva kriyāṃ tām svakulocitām****13.105**

15 asyodyamasya kāraṇe 'nviṣyamāṇe 'pi na kāraṇam labhyata ity **aho** iti śokanivedanapūrvam saṃbodhane. atha vā prakhyātadhīmattve sati tava kim idaṃ **niṣkāraṇam jaḍāndha ivāturo 'sīty** āścaryanivedana **aho** iti. kim bahunā nāyam udyamas tava dhīmattvaṃ maurkhyam evaitad iti. sadyonivartanāya prakāṣam evāhur **jaḍyam** iti. **svakulocitām** ity anena sva-
śuddhim avaśyavidheyatām ca sūcayati.

20 na kevalam atra śrama eva kevalam yāvananartho 'pīty āha: **suśāntām** iti.

suśāntām amalāṃ dīptāṃ kathāṃ rājāṃs tanūm amūm**cintāreṇubhareṇādya mlānacchāyāṃ karoṣy alam****13.106**

suśāntām ity āntaraprasannatoktā. **amalām** iti pāralaukikapātheyārjanocitatoktā. **dīptām** iti bāhyārogyatoktā. **karoṣīti** vartamānasāmīpye.

25 śuddhaṃ pratāpajvalanaṃ kathāṃ malinayānaya**anarthacintayātyantaṃ pradhūmayasi mānada****13.107**

adya tāvac chāntakriyayā **śuddham**. adya tu · **anayā malinayā** malāvahayā **anarthacintayā** śaṅkitayā parahiṃsādilaḥṣaṇayā **pradhūmayasi** pradhūmaṃ karoṣi. prasiddhaṃ prathamam jvalanasya pradhūmayitātra tu śuddho 'pi prathamam asau paścāt pradhūmayata iti **kathāṃ-**

8 deśe J₃] deśa J₄ 9 vṛddhyai J₄] dṛddhyai J₃ 20 suśāntām J₃^{p.c.}] suśāntām J₃^{a.c.} J₄ 23 ocita J₄] ovita J₃

śabdadyotyto 'yam arthaḥ. **mānadety** adya tāvad asmāsu mānadāyako mānarakṣakaś cāsīr adyaprabhṛti mānakhaṇḍako bubhūṣasīti dyotyate.

tataś cālaṃ bahūktyā. niścayaṃ śṛṇu: **naitat sādhu** · iti.

- 5 **naitat sādhu yad asti kiṃcana sudhāsodaryam urvīpate**
bhāgyaprāptam udārasāram amalaṃ nānyasya yat svapnagam
saṃdūṣyaitad adabhraduṣṭakalanākṣveḍacchaṭāḍambaraiḥ
svātmānaṃ vipadarṇavāvatarāṇe sajjīkaroṣy ādarāt 13.108

- 10 aśravaṇe sāram āha: **yad astīti. urvīpata** ity anena vicārāvicārayogyatām sūcayati. **yat**
te bhāgyaprāptam sāratarām ahiṃsālabdham kiṃcana rājyalakṣaṇam **amṛtasodaram**
asti. yac ca bhavadbhogyam **anyasya svapnagam** api **na** saṃbhavet. **svapnagam** ity
upalakṣaṇam manorathagasyāpi. tad **etaḍ uccaduṣṭakalanaiva kṣveḍacchaṭā** viśacchaṭās
tāsām **āḍambaraiḥ** vistārāiḥ **saṃdūṣya** bhogāyogyam vidhāya. katham **ādarāt** baddhaprema
yathā syāt tathā **svātmānaṃ vipadarṇavāvatarāṇe** vipadarṇave 'vatarāṇārtham **sajjīkaroṣi**
baddhakakṣyam karoṣīti sarvathā maurkhyavilasitam evedam ity āśayaḥ.

- 15 tataś caitatkalanām cittato 'pāsyā bhāgyaprāptam samṛddhiṃ sukalayā bhūṣayety āha:
pūrayeti.

- pūrayābhimatapūraṇair drutān**
arthinaḥ svajanam arcayārcayā
bhuṅkṣva miṣṭam amalaṃ rasotkaṭaṃ
20 **bhogajātam amarāṃś ca tarpaya** 13.109

drutān abhimatāśayābhimukhāgatān **arthinas** tadarthitadānaiḥ **pūrayeti** tathārcayā
pānāśanādipūjayā **svajanaṃ** bāndhavajātim **arcaya** mānaya. **rasenāsvādena rasaiḥ** saḍrasaiś
ca. **amarāṃś ca tarpayeti** pāṭhatarpaṇahomādinety arthaḥ.

- peyaṃ pibāsvādāya lehyam agryaṃ**
25 **bhojyaṃ daśācūṣaya coṣyajātam**
vilāsinīsallasitaiś ca samyak
saṃtarpayehendriyadaivatāni 13.110

peyam iti pānayogyam dravadravyyajātam. **lehyam** iti rasanonmanthyaṃ kṣaudrādi. **bhojyam**
iti dantacchedyam. idaṃ bhakṣyasyāpy upalakṣaṇam. **coṣyajātam** iksudāḍimādi. **ācūṣayeti**

13.108a naitat J₄] netat J₃ 16 pūrayeti J₄] pūrayety āha pūrayeti J₃ 13.109a pūraṇair J₃^{p.c.}]
pūraṇai J₄ 22 arcaya J₃^{p.c.}] arcaye J₃^{a.c.} J₄

Anm. zu 13.108, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 13.109, Metrum: Rathoddhatā. Anm.
zu 13.110, Metrum: Upajāti.

*cūṣa pāne*⁵⁶ · iti dhātuḥ. prāyeṇa vilāsinilasiteṣu sarvendriyapṛītir ity uktam **indriya-daivatānīti**.

mahatām ca paraprīṇanenātīva pṛītir iti tathāpi samādhatte: **pibeti**

- 5 **piba pāyaya bhuṅkṣva bhojaya svān**
ramaṇīs tarpaya sadvilāsabhogaiḥ
ramaṇīyatarā daśeyam ārāt
kim aho muhyasi kalpanābhir ābhiḥ 13.111

svān ātmīyān **pāyaya bhojaya** ca. **ramaṇīyatareti** pratyakṣaparo'kṣatarpaṇāt. **ārāt** samīpe. **muhyasi** · iti kārṇyākārṇyavivekavyagrataṭayā khilaprāyo bhavasi.

- 10 **pītvā ghrātvāsvādayitvātha dṛṣṭvā**
śrutvā sprṣṭvā bhogajātān rasena
trptim nītvā sarvathā mānasam svam
devān pītṛm tarpayānarghabhogaiḥ 13.112

- 15 **pītveti**. atra saṃkṣepeṇa sarvaviṣayopabhogakathanam. tatra rasasya dravādravarūpatvāt
pītveti punarvacanam. na kevalam ihaivānena tava pṛītir api tu paralokārtham apy udyukto bhavety āha: **devān** iti.

saṃkṣepeṇa dinakartavyam āha: **samyag** iti.

- 20 **samyak prabudhyātha prage vidheyam**
vidhāya sacchīlasitāśayebhyaḥ
dattvā naṭādīn sitavastrabhogaiḥ
saṃtarpayann āśvasihīha dhīman 13.113

- 25 **samyag** iti prātaḥkr̥tyādi. brāhmamuhūrtakartavyatām āha: **prage** prabhāte **vidheyam** saṃdhyāvandanādi **vidhāya**. ihāmutropayogy anaśvaram vidhidānam āha: **sacchīleti** viśeṣaṇadvayena bāhyāntaraśuddhir uktā. yaśaḥprajoyanam aihikam avidhipūrvakam dānam āha: **naṭādīn** iti. **āśvasihīti** viśvastamatitvān nirbhayo bhava. **dhīmann** iti · etad eva dhīmattvam iti bhāvaḥ.

15 udyukto J₃^{p.c.}] udyuktau J₃^{a.c.} J₄ 13.113c naṭādīn J₃] naṭārdīn J₄ 22 brāhma J₄] bāhya J₃

Anm. zu 13.111, Metrum: Mālabhāriṇī. **Anm. zu 13.112, Metrum:** Śālīnī; das vierte Strophenviertel wird durch die Kürze der dritten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. **Anm. zu 13.113, Metrum:** Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [th]a pr[a] als kurze Silbe.

⁵⁶Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1,704.

**budhyasva rājan bhramam āśu hitvā-
narthān samārohasi kiṃ mudhaiva
sustho bhavānena karasthitena
tr̥ṣṇāpiśācīm kṣapayāśu buddhyā**

13.114

- 5 **budhyasveti** prabuddho bhava. kartavyopekṣā · akartavyānusaṃdhānam ca **bhramah**.
bhramam āha: **anarthān** ityādi. **anena** saṃpadbhareṇa **susthaḥ** paryāptabuddhiḥ. na ceyam
kalanā kathamcanāpi śubhety āha: **tr̥ṣṇeti**. **kṣapaya** niśśeṣaya.

tr̥ṣṇayāḥ piśācitvam sādhayati: **anta** iti.

**anto nāsyā labhyate jātu dhīmann
unmukteyaṃ jāyate dīrghadīrghā
yāntī yāntī dhāvatām naiva labhyā
yāvac chvabhre pātam eṣām na kuryāt**

13.115

- 10 **anto** 'laṃbuddhiḥ. **unmuktā** hrdayād unmilitā. etām anusaṃdhāya **dhāvatām** asau **puraḥ
puro yāntī naiva labhyā**. antam āha: **yāvad** iti. śvabhraṇpāte hi svayam prāṇadhāraṇā-
15 saṃbhavāśāṅkāyā api vināśād iyam apy adarśanam gacchati. piśācyāś caitādr̥śa eva svabhāvaḥ
sāpi prāṇān unmūlya svayam adarśanam yātīti.

itthaṃ svābhimataṃ nayaveśācchāditaṃ saphalaprayāṃ matvā te saṃcikṣipur ity āha:
sarvatheti.

**sarvathā viratir eva śobhanā
tat suhr̥ṣṭamanasām manīṣiṇām
durgatāturadhiyām kriyā hi sā-
doṣakṛt svaparamāraṇā raṇe**

13.116

- 20 **viratir** iti · asmād anusaṃdhitsitād arthāt. **sarvatheti**hāmutra svasmin parasmimś cānukūla-
kāritvāt. **tad** iti kathitahetoḥ. na ca rājñām daṇḍayātrā vihitaiveti kiṃ niṣidhyate · ity
25 āha: **durgateti**. yato 'sau durgatādiviṣayā · ato 'bhinnaviṣayatvān nātra vicikitseti bhāvaḥ.
padārthas tu: yāsau **raṇe svaparamāraṇā sā durgatāturadhiyām adoṣakṛt**. anyakartavyatā-
bhāvād rājāno 'mī kathaṃ vartantām iti. svaparamāraṇādoṣam anuddiśya durgatāturāṇām
vidhiyatvena sokteti sati tu tadabhāve kaḥ piśācagrasto niḥśāṅkaḥ svaparamāraṇāyāṃ
pravarteteti.

13.114d kṣapayā J₃^{p.c.} schol.] kṣamayā J₃^{a.c.} J₄ 6 anarthān em.] anarthān J₃ J₄ 24 daṇḍa J₃] daṇu
J₄ vihitai J₄] vihite J₃ 25 durgate J₃] durge J₄ durgatādi J₄] durgatā J₃

Anm. zu 13.114, Metrum: Indravajrā. Anm. zu 13.116, Metrum: Rathoddhatā.

atha sadbhāgyakalitaparāvararājacaritram alaukikam eveti sūcayitum upakramate: **niśamyeti**.

**niśamyāsau mantripravaragaditaṃ jātyanugunaṃ
vaco 'ntar dhikkṛtvā bahir atha viśuddhākṛtir amūn
capitvodirṇāśo giram amalabhāvāṃ bharasahāṃ
manojñāṃ sārāḍhyāṃ acakathata pīyūśalaharim**

13.117

jātyanugunaṃ iti mantrimantraṇaṃ idṛśaṃ eveti satataṃ prabuddhamatibhī rājabhir bhāvyaṃ iti sūcanārtham. rājagāmbhīryaṃ āha: **antar dhikkṛtveti**. bahir avahitthāṃ abhiniyety arthaḥ. tad āha: **bahir** iti. arthāyāṭasya śabdena punaḥ kathanam antarāsayajñānāṃ api mantriṇāṃ etadāśayāviditatvakathanārtham. atyantapratītijananārtham āha: **amūṃś capitveti**. sāntvayitvety arthaḥ. *capa sāntvane*⁵⁷ iti dhātuḥ. **udirṇāśaḥ** sarvoddhatāśayaḥ. **amalabhāvāṃ** paryantaśuddhāṃ. **bharasahāṃ** iti vimarśavimarde kriyamāṇe sarvathāmoda-dāyiniṃ vimardasahāṃ ity arthaḥ. **manojñāṃ** duṣṭāśayanāṃ apy āśayāvarjakāṃ. **sārāḍhyāṃ** mahāprāptipradāṃ. **pīyūśalaharim** śravaṇamātreṇāpi pīyūśāsvādādāṃ.

tām eva giram svarūpeṇāha: **gabhīrabhāveti**.

**gabhīrabhāvā dhiṣaṇā matā vo
'cālyā pravīṇair nayarītiramyā
savismayaṃ kasya mano na kuryāt
sarvāṅgabaddhābharaṇeva nārī**

13.118 (1)

gabhīrabhāvā dhiṣaṇāmatā vo

...

...

...

13.118 (2)

bho dhīdhanā mantriṇo **vo dhiṣaṇā** idṛśī **kasya mano vismayamagnaṃ na kuryāt**. api tu sarvasyāpīti bhāvaḥ. atha vā **kasya** vākpater Brahmaṇo **manaḥ savismayaṃ na kuryād** iti śiraścālanena kākvā vyākhyeyam. (1) atra viśeṣaṇadvāreṇa vismayakāraṇatām āha: **gabhīrabhāveti**ādi. yata iyaṃ pūrvāparānusaṃdhanena **gabhīrabhāvā** gūḍhābhiprāyā. ataś ca **matety** abhiṣṭā. yato **nayarītiramyā** nītibandharamaṇīyā. ataś ca **pravīṇair acālyā** pravīṇā apy enāṃ cālayitum na śaknuvantīty arthaḥ. atropādeyatva upamā: **sarvāṅgeti**ādi. atra cācālyā pravīṇair apīti sanīyamaṃ vaktavye 'niyamaparivṛtto 'yaṃ doṣa iti na vaktavyam.

7 gāmbhīryam J₃] gābhīryam J₄ 9 janānā J₃] tananā J₄ 10 udirṇāśaḥ J₄] udirṇāśaḥ J₃ 14 giram J₃] gira J₄

Anm. zu 13.117, Metrum: Śikharīṇī. **Anm. zu 13.118, Metrum:** Upajāti.

⁵⁷Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1,426.

(2) vakroktirūpagūḍhābhiprāyarūpatvād rājokter doṣasyāpi guṇāvahatvāt · yathācālyā **pravīṇair** ity ukte 'pravīṇaiś cālyaiyeti gūḍhāsaye pravīṇacālyatā daṇḍāpūpikayaiva⁵⁸ siddhā. itthaṃ caikatṛa viśeṣaṇe duṣṭe makṣikāpātanyāyena sarvam evedaṃ vākyaṃ duṣṭam eva tataś ca **gabhirabhāveti** · uttānabhāvā. **mateti** cāmatā. **nayarītiramyā** nayasrāveṇa paramārthato
 5 'ramyā. ataś ca **kasyedṛgvaktur** **mana** iyaṃ **savismayaṃ na kuryāt** smayasyābhāvo
 vismayaṃ saha tena vartate · iti **savismayaṃ** nirahaṃkāraṃ **na kuryāt** kuryād eva: anayā
 bhavanto 'py adyaprabhṛti nirahaṃkāra bhaviṣyantīti. atropamā: **sarvāṅgeti**. yathā **nārī**
sarvāṅgabaddhābharāṇā: **sarvāṅgeṣu** bāhyāntareṣu **baddhābhaḥ** sambaddhacchāyo **raṇo**
 yayā sarvāṅgalakṣyamāṇakolāhalety arthaḥ. tathā ca kāvyālaṃkāre:

10 *vaktrādyaucityavaśād doṣo 'pi guṇaḥ*⁵⁹

iti doṣasya guṇatvam uktam.

atha komalāṃ vṛttim āsṛitya śāmyet kuṭilaceṣṭitam iti nayarahasyavedī rājā samarthayate:
saṃtoṣeti.

saṃtoṣavṛttir uditeyam udārasattvair

15 **nāṅgīkṛtā bhuvi nisarga iyaṃ paśūnām**

saṃnāmya mastakam amī kvacid andhagarte

jīvanti sāmigrasitena purogatena

13.119

saṃtoṣavṛttir iti paramaśāntamunivṛttir **iyam** atadvṛttiyogyānām api bhavatāṃ mukhād
uditākasmān nirgatā. nātra bhavatāṃ doṣa ity arthaḥ. bhavatu na ceyam asmākaṃ *para-*
 20 *dharma bhayāvaha*⁶⁰ iti prāmāṇikavacanād ucitety āha: **udārasattvair** iti. **udārasattvā**
 asmādr̥ṣo rājānaḥ. tiṣṭhatu vanaikaśaraṇamunicaritam iha tu **bhuvīyam** alpasamtoṣalakṣaṇā
 vṛttiḥ **paśūnām svabhāvaḥ**. etadekaśaraṇair manuṣyair api paśyatvam avāpyata iti bhāvaḥ.
 paśusvabhāvam āha: **saṃnāmyeti**. **amī** iti paśavaḥ. mā kaścid baly āgamya mastakaṃ
 chetsyatīti mastakasamnamanam. **sāmigrasitena** jaṭharārdhapūriṇā **purogatena** svayam
 25 upanatenā. atha vā **sāmigrasitena** parocchiṣṭena. na hi jambukādyāḥ svavīryotpāṭita-
 dantimastikaniḥṣeṣitasārārdhabhuktamāṃsalubdhā amātyapadavībaddhapraṭiṣṭhā api siṃhaṃ
 tasmān nivārayantīti tebhyo 'pi bhavanto 'dhamā iti **sāmigrasiteneti purogateneti** ca
 sūcitam.

athāpi vā ye manujā vihīnā

4 srāveṇa J₃] srāveṇā J₄ 6 kuryād J₃] kuryād J₄ 10 ādy J₄] ād J₃ 18 śānta J₄] śānti J₃ mukhād
 em.] sukhād J₃ J₄

Anm. zu 13.119, Metrum: Vasantatilaka. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
 ausgeführten Lizenz [*m*]/*i-gr*[*a*] als kurze Silbe.

⁵⁸Vgl. JACOB 1907, S. 29f.

⁵⁹Mammaṭa: Kāvya prakāśa, Ed. JHA 59cd, dort ganze Zeile:
vaktrādyaucityavaśād doṣo 'pi guṇaḥ kvacit kvacin nobhau. ⁶⁰Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.35d.

**bāhyāntaraiḥ satkaraṇair jaḍādyāḥ
aśaktisaṃśleṣitabhūmiprṣṭhās
teṣāṃ nisargo 'yam anāryavṛttiḥ**

13.120

5 **athāpi** veti pakṣāntare. **ādyaśabdena** mūkabadhirāndhakunīpaṅgvādigrahaṇam. **ayam** iti saṃtoṣavṛtṭyākhyāḥ. ataś **cānāryavṛttir** nīcavṛttiḥ.

na ca vācyam: bhavatu · enaṃ saṃpatkālaṃ saṃpadbhogenātivāhya kālāntare yatyata iti dvaya-siddhir iti sarvathānavadyo 'yaṃ prakāra ity atrāha: **atigaṇyatayeti**.

**atigaṇyatayā budhair vicintyaḥ
samayo 'yaṃ na khalu sthīratvam asya
divi bhinnam ivābhram eṣa tūrṇaṃ
vilayaṃ yāsyati kiṃ tato 'nutāpaiḥ**

13.121

10 **ayaṃ samayaḥ** saṃrddhilakṣaṇaḥ. atra hetuḥ: **na khalv** iti. **khaluśabdo** hetau. asthīratvam eva dṛṣṭāntena viśadayati: **divīti**. **eṣa** iti saṃrddhisamayaḥ. **bhinnam** iti baddhamūlameghād bhinnam **abhram**. abhrahāṇḍa ity arthaḥ. **tata** iti saṃrddhisamaye vilīne **'nutāpaiḥ** paścāt-
15 tāpaiḥ **kim**. na kiṃcin maurkhyavilasitabodhanena vinety arthaḥ.

tataś ca: **tat kārye** · iti.

**tat kārye 'smin sāhasavṛtṭyā saṃgrasya siddhyasiddhibhayam
śatrubhayam daivabhayam prṣṭhe kṛtvā yateta matir eṣā**

13.122

20 **tat** tasmād dhetoṛ **asmin kārye** udyamalakṣaṇe **sāhasavṛttir** haṭhālamgrāsavṛttiḥ sidhyatidaṃ na vā sidhyatīti kātarakalpītabhayaṃ **saṃgrasya** dūrato 'pāsyā śatrur ayaṃ balīti daivam anukūlaṃ na veti ca **bhayaṃ prṣṭhe kṛtvā** gaṇanāpadavyām anāropya **yatatety eṣā matir** niścayaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: siddhiparipanthībhūtā khalu bhayaśaṅkā svotthāpitā. tāṃ codyogena samunmūlya niṣparipanthinī siddhiḥ samullasatīty avadheyam avadhānadhanaiḥ.

25 itthaṃ niścayaṃ draḍhikṛtyodyatodārālasakṛpaṇayor aikyādhyavasānāyānayoḥ parasparaṃ vyatirekeṇa ślāghāvācye · adhikayati: **sa pāśabaddha** iti.

**sa pāśabaddho 'sti na baddhakakṣyo
yaḥ svodarāpūraṇamātratuṣṭaḥ
sa baddhakakṣyo 'sti na pāśabaddho**

14 vilīne J₃] vilīne J₄ 22 paripanthī em.] paripanthi J₃ J₄ bhūtā J₃] bhūtvā J₄ 25 sa pāśabaddha em.] sa baddha J₃^{p.c.} J₄, om. J₃^{a.c.}

Anm. zu 13.120, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 13.121, Metrum:** Mālābhāriṇī. **Anm. zu 13.122, Metrum:** Gīti.

yo 'śeṣasaukhyāya grhītakṛcchrah**13.123**

yaḥ svodarāpūraṇamātratuṣṭaye baddhakakṣyo 'sti tāvanmātrārtham eva kakṣyaṃ baddhvā prayatate **sa na baddhakakṣyo** 'pi tu **pāśabaddhaḥ**. pāśo 'sāv anena baddha ity artha ity udāratodyantrtayor aikyam. amum evārtham vaiparityena sādhayati: **sa** iti. **yo 'śeṣasaukhyāya** pāśabaddhaḥ **svīkṛtakṛcchrah sa baddhakakṣyaḥ**. pāśēnāpy asau baddhaḥ kakṣyayeva baddhaḥ svaparasaukhyāya tasya tathātvāt · iti.

tataś ca: **udāraśīla** iti.

udāraśīlo 'skhalitaprasastiḥ**sadodyato yo 'sti mahīmahendraḥ****sa kṛcchramagno 'pi sukhī sukīrtir****vibhāti bhāsvān iva doṣahārī****13.124**

bhāsvān sūryaḥ. **doṣa** anarthāni mālinyahetavaś ca. anyan nigadagatārtham.

atisāram āha: **sarvatheti**.

sarvathā śāstrasarvasvaṃ smāryam etan manīṣayā**ālasyaṃ paśutāhetur yatno devatvakāraṇam****13.125**

śāstrasarvasvaṃ śāstrārthasāram. **etad** vakṣyamāṇārdharūpaṃ **manīṣayā** **satataṃ buddhau niveśyam**.

atraivānyakalanotthāpanāya pūrvāparasamgatipūrvam viśeṣayati: **ābhātīti**.

ābhāti sukham ālasyaṃ sarvathā duḥkham udyamaḥ**adhame vaiparityena dvayam etan mahāśaye****13.126**

ayaṃ bhāvaḥ: uttamādhamaabhedena dvidhaiveyaṃ jagadracanā. tatra yāv imāv udyamān- udyamau tāv apy āpātaparyavasānabhedena dvidhāḥ. tatrodyama āpātapratikūlaḥ paryavasānānukūlaḥ. ālasyāparaparyāyaś cānudyama etadviparītaḥ. tatraitābhyām uttamādhamaavibhāga iti darśayati: **ābhātīti**. **ālasyaṃ sarvathā sukham ābhāti nīcasya**. param tu tan na. paryavasāne duḥkhadāyitvāt. tathā tasyaivodyamaḥ **sarvathā duḥkham ābhāti**. na ca tat. paryavasāne 'duḥkhadāyitvāt. uttamasya punar udyamaḥ sarvathā sukham ābhātīti tan na. ārambhe duḥkhadāyitvāt. itthaṃ cābhānasya śuktirajatādaḥ vyabhicāra-darśanāt paryavasānabhānam eva bhānam ity ālasyaṃ duḥkham eva · udyamaḥ sukham eva · ity uttamadṛg evāvyabhicāriṇī.

6 eva J₃] e J₄ 13.126b udyamaḥ J₃] adhyamaḥ J₄ 21 udyamān J₄] om. J₃ 28 ālasyaṃ J₄] ālasya J₃

Anm. zu 13.123, Metrum: Upajāti. Anm. zu 13.124, Metrum: Upendravajrā.

itthaṃ vidhisūtrakalpaṃ ślokaṃ matvārthavādarūpeṇetihāsenā vyākhyātum ārabhate: **tathā hīti**.

**tathā hīdaṃ purāvṛtte dṛṣṭāntaviśadīkṛtaṃ
kenacit kalaye putraḥ śatrum uddiśya preṣitaḥ** 13.127

5 **purāvṛttam** itihāsaḥ. kalaye · iti kalir yuddham.

**sa rājānugunaṃ tasya senāṅgaṃ anuyoja ca
mārgacaryāparikṣāyai sucārān samayūyujat** 13.128

anugunaṃ aucityānusāreṇa **senāṅgaṃ** hastyaśvarathapādātalaḥkṣaṇaṃ **anuyoja** sāhāyyena paścād gāminaṃ kṛtvā. **mārgacaryā**: gacchann asau kathaṃ mārge vyavaharatīti **parikṣāyai**.
15 **cārāṇāṃ śobhanatvaṃ** sarvathā svāmibhaktirakṣaṇaṃ.

mārgacaryām evāha: **mārge mārge** · iti.

**mārge mārge cāvasathe 'vasathe dinarātritaḥ
araṇyadurgaśaileṣu vārttā saṃcāryatām iti** 13.129

mārgo gamanahetuḥ. **āvasatho** mārgam ativāhya viśrāmasthānam. **araṇyaṃ** gahanaṃ **durgā**
15 jalādisāṃkṛtyabhayāvahāni sthānāni.

*samayūyujat*⁶¹ iti dyotitaṃ samyaktvaṃ viśadayati: **anyo'nyeti**.

**anyo'nyāviditāṃs teṣu cāreṣv api ca liṅginaḥ
pratyekaṃ sthāpayām āsa rājanītiviśāradaḥ** 13.130

liṅgino gopitasvaveśāḥ. atha vā saṃnyāsina eva. prāyeṇa hi rājñām ete 'pi vyavahārocitatayā
20 mānyā iti dṛṣṭam. etadartham eva **rājanītiviśārada** iti gatārthatve 'pi viśeṣitam.

viśāradatvaṃ viśadayati: **sa raha** iti.

**sa raho 'bhyetya pratyekaṃ śrutigrahaṇapūrvakam
satyavārttāpane śikṣāṃ śikṣayām āsa sarvataḥ** 13.131

sa rājā **pratyekaṃ** ekam ekam anyo'nyāviditavṛttāntāṃs carāṃl liṅginaś ca **raho**
25 **'bhyetyaikānte** saṃmukhīkṛtya **sarvataḥ** svakīyaparakīyānāṃ **satyavārttāpane** satya-

13.128d sucārān J₄] sucārāman J₃ 13.128d yūyujat J₃^{p.c.}] yūnujat J₄

Anm. zu 13.127, Metrum: Anuṣṭubh. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [sy]a pr[e] als kurze Silbe. **Anm. zu 13.131, Metrum:** Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]i-gr[a] als kurze Silbe.

⁶¹13.128d.

vārttāyā āpane prāpaṇe **śikṣām śikṣayām āsa**. tatrābhinayam āha: **śrutigrahaṇapūrvakam** iti hastena śrutir gr̥hyatām iti · atra cāsatyavārttāpane tadunmūlanam paṇa iti bodhyam.

atra carasāphalyam āha: **sa ātmeveti**.

sa ātmeva sthito 'py antaḥ sarvataś carasaddṛśā

5 **bāhyāntarāḥ kriyāḥ sarvās tatratyā bubudhe svayam** 13.132

sa rājāntaḥ sthito 'pi svayam bāhyavyavahāranidarśanoparato 'pi **carasaddṛśā** paro'kṣa-darśitvāc caradṛśaḥ sattvaṃ **tatratyāḥ** putrasya mārgāvasathabhavā **bāhyāntarāḥ** · arahasya-rahasyabhūtāḥ **kriyāḥ svayam** iti sākṣātkāreṇa.

sākṣātvam evāha: **gr̥heti**.

10 **gr̥hanirgamanād ūrdhvaṃ mārga mārga 'py aharniśam**
sarvaṃ viveda caritaṃ kim asādhyam kṛtātmanām 13.133

ūrdhvaṃ anantaram. atra sāmānyena samarthayati: **kim** iti. **kṛtātmāno** dhīmantāḥ.

śrutvāsya caritaṃ ślāghyaṃ pramodabharanirbharāḥ

jaharṣa Maghavā puṇyaṃ Jayantasyeva ceṣṭitam 13.134

15 **asya** putrasya. **puṇyam** iti **caritaceṣṭitayoḥ** sādharmaṇam.

athānvahaṃ ca vṛttānte preṣite tatra bhūpatiḥ

tanutrotsāraṇaśrutyā putrāyākrudhyad antare 13.135

tatra vṛttānte pratyahaṃ preṣite samīpam āgate ca paṭhyamāne ca **tanutrotsāraṇaśrutyā putrāyākrudhyat**. anena rājakumāreṇa śrāntena **tanutraṃ** varma viśrāntaye · **utsāritaṃ**

20 **śarīrād bahiṣkṛtam** iti tatra likhitaṃ paṭhitvety arthaḥ. **antara** iti citta ity anena gūḍhanītitvam asyoktam.

anyac ca krodhāvirbhāvakāraṇam āha: **dvitrāho** · iti.

dvitrāho'tikramāc caikāvasathe bhṛṣaduḥkhitaḥ

lilekha śikṣām putrārthaṃ vilokitaparāvaraḥ 13.136

25 **tatra cānyadine vārttāpattrīmadhye** 'sau sukumāraśarīro rājakumāra **ekatrāvasathe dvi-trāhāny aticakrāmeti** paṭhitvātīduḥkhito 'sau **putrārthaṃ śikṣām** upadeśapattrikāṃ **lilekha**. yato 'sau **vilokitaparāvaraḥ** · anubhūtauttarādhyarṣaḥ. anena cāsya vayovṛddhatvena buddhipāko varṇita iti bodhyam.

śikṣām āha: **bhadram** iti.

**bhadraṃ kumāra bhor bhāram āropya tvayi sādaram
niścinto hr̥ṣito bhūtvādhunā dagdho 'smi vārttayā**

13.137

prāthamikavārttāśravaṇena **niścinto hr̥ṣitaś** ca **bhūtvā adhunaitaddinavārttayā**
tanutrotsāraṇādirūpayā **dagdho** bāhyāntas tapto 'smi.

5 vārttām eva likhati: **kva caryeti**.

**kva caryā vīraputrāṇaṃ kva tanutrabahiṣkṛtiḥ
kva te 'sau jayasamrambhaḥ kvaikatra tridinasthitiḥ**

13.138

vīraputrāṇaṃ prāyeṇa yuddhadivaseṣu haṣsonnaddhatayā śārīrocchvāse tanutrāṇi
nibīḍasaṃdhibandhāni. kathaṃ nirgacchanti. samāptaprāye ca raṇe tatphale prāpte
10 'pi raṇotkarṣābhāvāc †charīrāṇi tanuprāyāṇi† śithilasaṃdhibandhāni vinaiva prayāsaṃ
nirgacchanti. **kva caryetyādinā** dyotitam. **te** · iti vīraputrasya. **asāv** iti kṣaṇāt kṣaṇaṃ vṛddhy-
arhatayordhvordhvākramaṇaśīlaḥ. **tridineti** tridināvasthāne dvidināvasthānasya svayam
āyātātāt.

pramādaś calatā veyam na dhairyaṃ mama bhāsate

15 **dhīrāṇaṃ nayagā buddhir dhig dhairyaṃ nayavarjitam**

13.139

tataś **ceyam** tava **pramādo** 'narthakāraṇaṃ anavahitatvam. atha **vā** sarvathāpātakāraṇaṃ
calatā bālyacāpalyam. na ca dhīrāṇaṃ tṛṇīkṛtaripūṇaṃ apīyam idṛśi racanā dṛśyate · iti vācyam
ity āha: **na dhairyaṃ** iti. atra hetuḥ: **dhīrāṇaṃ** iti. saty api dhairye sodyogair eva bhāvyaṃ iti
nayaśāstram iti naitad dhairyaṃ iti bhāvaḥ. na ca nayaḥ kātaryaṃ iti vācyam dhairyabhūṣitasya
20 nayasya gāmbhīryakalanāt · ity āha: **dhig dhairyaṃ** iti.

atra samarthanam: **na śrutam** iti.

**na śrutaṃ nayaśāstraṃ te nayaś cakṣur mahīkṣitām
nayena paśyatām siddhir nayaḥ sarvatra bhūṣaṇam**

13.140

itthaṃ vārttākṣepaṃ samarthya *sarvathā sukham ālasyam*⁶² ityādisūtraṃ vyākhyāti: **tathā hīti**.

25 **tathā hi sarvaguruṇā dvayam utpāditam dvidhā**

uttamādhama lokārtham auttaryādharma lakṣaṇam

13.141

8 occhvāse J₃^{p.c.}] ucchāse J₃^{a.c.} J₄ 9 samāpta J₃] samāpti J₄ 11 kṣaṇāt J₃] kṣaṇāt kṣaṇāt J₄ 16
pramādo em.] prasādo J₃ J₄ 18 eva J₄] ava J₃

Anm. zu 10 *charīrāṇi tanuprāyāṇi*: Lies: *charīre tanutrāṇi*?

⁶²Vgl. 13.126ab.

sarvaguruḥ sarvotpādaḥ paramēśvaraḥ. tena · **auttarādharyalakṣaṇaṃ dvayaṃ dvidhotpāditam. auttaryaṃ** śreṣṭhatā tad api **dvidhā. ādharyam** adhamatā tad api **dvidheti**. idaṃ dvividhadvayaṃ sahetv ity āha: **uttametyādi**.

uddeśavibhaktam arthaṃ lakṣayitum tāvat tadutkarṣārtham āha: **svātantryam** iti.

5 **svātantryam etad dhīr eṣā citrā māyātha vāpy asau mukhapṛṣṭhavibhedena yad dvayor antare dvayam** 13.142

tasya svatantrasyaitat **svātantryam** icchāvilasitam avibhāvyaṇyanimittatvāt. atha vā tasya dhīmato **dhīr eṣā** samyagvivekaḥ. niṣpiṣyamāṇaṃ hidaṃ vivecakataratvam evāsyāviṣkarotīti. atha vā tasya paramamāyikasya **citreyam māyā** ghaṭakatvāt. kiṃ tad ity āha: **yad** iti. **dvayor** 10 **iti** vastunoḥ pratyekapakṣe · ekasya vastunaḥ · **antare** madhye **mukhapṛṣṭhavibhedena yad dvayam** astīti · ekam ekam evedaṃ vastu mukhena nirūpyamāṇam ekātma pṛṣṭhena nirūpyamāṇaṃ punar anyātmēti **dvayor antare dvayam**.

bijitam artham ankurayitum avatārayati: **anēti**.

15 **anena paramēśena svātmany āviṣṭe bahiḥ auttarādharyam āsṛitya sukhaduḥkhe niyantrite** 13.143

anena kāryadvārānumitiprāptatvāt pramitipratyakṣatoktā. **svātmanīti**

vartamānāvabhāsānām bhāvānām avabhāsanam

*antaḥsthitavatām eva ghaṭate bahirātmaneti*⁶³

nītyā **svātmany** evāntas tattve **bahir āviṣṭe** viśeṣakalanayā bahir ābhāsīte vaicitrya- 20 **siddhaye · uttamādhamarūpasvāmibhṛtyabhāvam āsṛitya sukhaduḥkhe niyantrite** niyatyā nibaddhe.

uktaṃ viśadayati: **na ko'py asāv** iti.

na ko'py asau jagaty asmin yaḥ kevalasukhāspadam
atha vā kevalaṃ duḥkhī bhedo 'yaṃ gaṇam mukhyatā 13.144

25 **ko'pīti** · uttamajātir adhamajātir vā. ayam arthaḥ: naitat kadāpi yad uttamajātīḥ sā yā sukhiny eva syād iti · adhamajātīḥ sā yā kevaladuḥkhinīti. tarhi kathaṃ bheda ity āha: **bhedo 'yam** iti. uttamajātiṣu sukhitvaṃ gaṇaṃ duḥkhitvaṃ mukhyam. adhamajātiṣu duḥkhitvaṃ gaṇaṃ sukhitvaṃ mukhyam iti. atra bhāvyaśayaḥ: **gaṇamukhyateti** pūrvanipātavyabhicāro bhāvi-samatāsūcakaḥ.

27 gaṇaṃ J₄] gaṇa J₃

⁶³Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñāṅkārikā, Ed. TORELLA 1,5.1.

tatra sāmānyena bhedaṃ āha: **yanmukhe** · iti.

yanmukhe sukhasaṃpattis tatprṣṭhe duḥkham antataḥ

yanmukhe duḥkhasaṃpattis tatprṣṭhe sukham antataḥ

13.145

mukha ārambhe · āpātataś ca. **tatprṣṭhe** tadupari. **antata** iti dṛḍhapratītyā. evaṃ dvitīyārdhe
5 'pi. **antata** iti dviruktir avyabhicārakathanānṛtham.

asyoktasyārthasya samarthanānṛtham siddhāntam āsūtrayati: **kāryānāntyam** iti.

**kāryānāntyam asau vilokya dharaṇīratnaṃ purotpādyā tad-
ratnatvaṃ saphalaṃ vidhātum akhilāṃ śeṣasthitim nirmame
mukhyāmukhyavibheda eṣa jagatīprṣṭhe nirūḍhiṃ gataḥ**

saukhyāsaukhyagatī punar viracite tasya kriyāyai param

13.146

asāv iti · āditaḥ kathāsamāptim tāvaṃ mukhyatayānena sadratnaśekharaṇa sākṣātkaraṇīya-
mūrtiliḥ parameśvaraḥ **kāryānāntyam vilokyaitad** anekaracanāvicitritraṃ bhuvanaṃ
vilokyānusaṃdhāya katham nirvakṣyaty etad iti tannirvahaṇasamarthaṃ **pureti** pūrvam
anusaṃdhitatvād **dharaṇīratnaṃ** bhūpālaṃ **utpādyā** katham asya ratnatvaṃ setsyatīti
15 sacintas **tadratnatvaṃ saphalaṃ** sārthakaṃ **vidhātum śeṣasthitim akhilāṃ** tad-
upabhogapālanaśāsanarakṣaṇādikriyocitāṃ jaḍajāḍalakṣaṇāṃ **nirmame** racanayā vidadhe.
siddham arthaṃ karāmalakīkaroti: **mukhyāmukhyeti**. asau jagatīratnaṃ sarvopabhoktā
sarvapālayitā sarvaśāstā sarvarakṣiteti **mukhyo** 'sau. idam ca tadupabhogyam tatpālyam
tacchāsyam tadrakṣyam jaḍajāḍabharitaṃ viśvaṃ tatrāpi jaḍasya sarvathā sarvādhīnayoga-
20 kṣematvād amukhyatve saty api na tad iha gaṇanāspadam iti tacchiṣṭaḥ sarvo 'py ajaḍavargo
'**mukhyas** tadadhīna iti **mukhyagaunavibhedo jagatīprṣṭhe nirūḍhiṃ** prasiddhiṃ **gataḥ**.
jagatīprṣṭha ity upalakṣaṇam sarvatraiva lokasthitāṃ itthaṃ vyavahārāt. itthaṃ mukhya-
gaunabhedenā vyavasthāpitasya **tasya** dvividhasya pramāṭṛvargasya **saukhyāsaukhyagatī**
punaḥ param atīśayena **kriyāyai** pratikārāya tenaiva paramavivekinā **viracite** sambaddhe.

25 ayaṃ bhāvaḥ: ayaṃ jagatīratnaṃ mayotpāditaḥ kāryārtham. mā kevalasukhātīśayamagno
'bhūd iti tasyodyantrtāprayāsalakṣaṇam asaukhyam mukhata evāvaśyavidheyatayā vihitam
yena tatkāryasiddhiḥ. svadharmapālanena cāsyāpi tatparitoṣakaraṇena lokānāntyam iti. yaś
cāyam tadadhīnayogakṣemo 'dhamajātilakṣaṇo varga utpāditas tasya ca māyam kevala-
duḥkhātīśayamagno 'bhūd iti tasyārāmalakṣaṇam sukhāsikāsvarūpaṃ saukhyam anuvidadhe ·
30 iti so 'yam svasṛṣṭasyāsyā pratikārah. atha ca: asau parameśvaraḥ kāryānāntyabhareṇa
yad idam auttarādharyalakṣaṇam svasṛṣṭe 'smin kṛtavāms tatra jātāśaṅko 'haṃ parama-
vivekī yady etādrśim kriyāṃ vidadhe tan mad anu kaḥ kīdrśim vartanīm vartayatīti tasya
kriyāyai svācaritaṃ prāyaścittārthaṃ saukhyāsaukhyagatī racitavān iti. nyūnādhikyakaraṇa ca

5 antata J₄] anta J₃ kathanānṛtham J₃] kathanam J₄ 13.146d tasya J₄] tasyā J₃ 18 rakṣite J₄]
rakṣate J₃

Anm. zu 13.146, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

prāyaścittam avaśyavidheyatayā vihitam iti kriyāpratīkāraḥ prāyaścittam ca. tathā cĀmaraḥ:

*ārambho niṣkṛtiḥ śikṣā pūjanam sampradhāraṇam
upāyaḥ karma ceṣṭā ca cikitsā ca nava kriyā⁶⁴ iti.*

arthāgatam artham sukumāramatibodhanārtham sphuṭayati: **mānyateti**.

- 5 **mānyatāmānyate sṛṣṭvā prayāsārāmalakṣaṇam
dvayaṃ tatsāhacaryeṇa sasarja svayam ātmabhūḥ** 13.147

mānyatety autkarṣyaṃ rājaviṣayam. **amānyateti** vidheyavaśatā. sā ca sāmānyalokaviṣayā. tatra **mānyatāsāhacaryeṇa prayāsalakṣaṇā** kriyā. **amānyatāsāhacaryeṇārāmalakṣaṇā** kriyā.

- 10 **mānyatādhikṛtaṃ bhūpaṃ kṛtvā tadanuyāyinam
prayāsam akarod dhātā tasyaiśā niyatir dhruvā** 13.148

mānyateti. **niyatir dhruveti** · āvaśyakatām asyārthasya dyotayati. **tasyeti** tatkarṭṛkā. śeṣaṃ spaṣṭam.

- 15 **amānyatāspadaṃ bhṛtyaṃ kṛtvā tadanuyāyinam
ārāmam akarod dhātā tasyaiśā niyatir dhruvā** 13.149

amānyateti. **bhṛtyam** iti sphuṭatvād amānyatopalakṣaṇam. **tadanuyāyinam** iti pratīkāra-rūpam.

siddham artham āha: **tad rājñīti** vyākhyātaprāyam.

- 20 **tad rājñī mānyatāyāsāv uttamādhamaalakṣaṇau
niyojye ’mānyatārāmāv adhamottamalakṣaṇau** 13.150

anyathāpi dvitvaṃ nirvarṇayati: **svasṛṣṭe** · iti.

**svasṛṣṭe ’smin svayaṃ datte ime dve pārītoṣike
vyatīyāte na jātv ete niyatim ko hi laṅghayet** 13.151

- 25 **svasṛṣṭa** ity anena yadarthaṃ sṛṣṭis tannirvyūḍhatā lakṣyate. tataś ca **pārītoṣikakathanam**. **vyatīyāte** iti vyatyayaṃ gacchataḥ. mānyatāspade rājñī · ārāmo ’nusārī · amānyatāspade sāmānyajane prayāso ’nusārīti na ghaṭate. atra hetuḥ: **niyatim** iti. tadullaṅghane hi sarva-vyavahāralopa iti bhāvaḥ.

13.150a rājñī J₄] rākṣi J₃

⁶⁴ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.157cd–158ab.

phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmāt tvām anuśikṣe 'haṃ mārāme mānasam kuru
tathā hy amānyatā te syād dvayam etad dhi saṃgatam 13.152

anuśikṣe · upadiśāmi. **ārāme** 'mānyatāspadānusāriṇi. tatrādare doṣam āha: **tatheti**.
5 **ārāmānusāraṇe** tava tatsahacāriṇi · **amānyatā syād** iti. atra hetuḥ: **dvayam** iti.

saṃgatatvaṃ darśayati: **yathā hīti**.

yathā hy amānyo 'pi yadā prayasyet kṛtalakṣaṇaḥ
mānyatām eti saṃbaddham dvayam etad vigadyate 13.153

amānyo 'pi yadā kṛtalakṣaṇo guṇāśrayeṇa na jātāpratitiḥ **prayasyen** mānyatāspadānusāri-
10 prayāsam ātmani svīkuryāt so 'pi **mānyatām eti**. sa eva dharaṇīratnaṃ rājā bhavatīty arthaḥ.
atra hetuḥ: **saṃbaddham** iti.

ittham anvayavyatirekasādhitam arthaṃ prakṛte yojayati: **svasminn** iti.

svasmin prayāsam svīkṛtya viśrāntim gopyakeṣv atho
uccaiḥpadam upārūḍho bhuṅkṣva rājyam akaṇṭakam 13.154

15 yadi gopyakā viśrāntikṛtamatayo 'pi syus tadā te na nivartyās teṣāṃ tathāsvabhāvatvād iti. teṣu
tatsvīkaraṇaṃ na punar avaśyam. teṣu tadvidheyataiveti bodhyam. **gopyakās** ceṭakāḥ. itthaṃ
ca kṛte tvam **uccaiḥpadam upārūḍho** nirjitariputvāt siṃhāsanopaviṣṭaḥ san **niṣkaṇṭakam**
rājyam bhuṅkṣveti.

vaidharmyeṇāpy amum arthaṃ āha: **vaiparītyam** iti.

20 **vaiparītyam yad āsṛitya yadā vartayase dhruvam**
nīcaiḥpadam upārūḍhaḥ kiṃkaro 'kiṃcano bhava 13.155

vaiparītyam svasmin viśrāntir eva na tu gopyakeṣūdyamakartṛtvam api viśrāntyāśrayaṇe
'sya tattvābhāvāt. **vartayase** kāryeṣu pravartayase. tadā **nīcaiḥpadam** adhamānāṃ padam
amānyatākhyam **ārūḍhaḥ**. **kiṃkaro bhava** kiṃ karomīti svāmimukhaprekṣi **bhava**. ataś
25 **cākiṃcano** durvidho bhava.

ataś ca: **rājyāsvāda** iti.

rājyāsvādo yo 'sty alaṃ tṛptihetus

13.152c hy amānya J₃ schol.] hi mānya J₄ 13.152c syād J₃] om. J₄ 13.153a hy amānyo J₃ schol.]
hi mānyo J₄ 13.153d vigadyate J₃] higadyate J₄ 9 prayasyen J₃] prayasyan J₄ 17 opaviṣṭaḥ J₃]
opapaviṣṭaḥ J₄ 26 iti J₃] yati J₄

**tenaivālaṃ mānyad anviccha dhīman
labdhvāpy enaṃ yānyatrṣṇā dhruvaṃ sā
daurgatyāpter mūlahetur nṛpāṇām**

13.156

5 **alaṃ trptihetuḥ** sarvathā paryāptikāraṇam. **tenaivālaṃ** iti paryāptamatir bhava. ataś ca:
anyad iti · āramalakṣaṇaṃ sāmānyajanavidheyam **mānviccha**. **enaṃ** iti rājyāsvādam. **anya-**
trṣṇā · āramatrṣṇā. **daurgatyam** daridratā.

itthaṃ Pherendū rājā · amātyān prati vṛddhānuśāstipattrikāṃ saṃśrāvyopadeśyarājakumāra-
vṛttāntam āha: **tām** iti.

**tām śāstīm sa tadā niśamya vinayī lajjānatāsyō mudā
saṃnahyārikulaṃ vidārya sahasāsādyā śriyaṃ vairiṇām
prāpyātmāvasatham guror nataśirā ādāya pādaḥ kṛtā-
nujño 'ntahpuram āviveśa rataye kiṃ nāma nāpyaṃ dhiyām**

13.157

15 **śāstir** upadeśapattrikā. **sa** iti rājaputraḥ · **niśamyāloca** svaprasādasamarāṇena **vṛḍānata-**
mukho vinayy upadeśapātraṃ **mudā** harṣeṇa tatksaṇam eva **saṃnahya** kavacadhāraṇa-
paṇaṃ draḍhikṛtya tathā cārāmatyāgena prayāsāśrayaṇena ca **sahasā** tatksaṇam eva **vairiṇām**
śriyam āsādyā vaśikṛtya tataś ca kṛtakṛtyatvād āgatyātmāvasatham **prāpya nataśirā**
guroḥ pādāḥ ādāya hastābhyāṃ grhītvā tena **kṛtānujñāḥ** · dattaviśrāntikṣaṇalakṣaṇabāhya-
nirgamanājñāḥ · **rataye** viśrāntaye **'ntahpuram viveśa**. na cātra rājñām āramasyānantaram
eva niṣiddhatvāt kathaṃ rataye viveśety uktam iti vācyam. āramasya vastuto rājaviṣayatvāt
20 param tv atrāvasarānavasaraviṣayau vidhiniṣedhāv iti na pūrvāparavirodhaprasaṅga iti.

ākhyāyikāṃ parisamāpya punar apy amātyān pratisaṃkṣepeṇāha: **tan mūlam** iti.

**tan mūlam asyāḥ sakalarddhivallyā
yatnaṃ samāsādyā diśō vidheyāḥ
puṣpaiḥ phalaiś cāpi bhṛtā yathaitā
āmodapūrṇaṃ surasaṃ pradadyuḥ**

13.158

atra **puṣpaphale** yaśaḥpratāpaśrīlakṣaṇe. **āmodo** gandho harṣaś ca.

**mayedam uktaṃ sacivā yatnasāphalyam ādarāt
svocitaṃ yad asau kām kām na siddhiṃ sādhayet parām**

13.159

13.157cd ānujño 'em. schol.] nujñā J₃ J₄ 19 niṣiddhatvāt J₄] niṣaddhatvāt J₃ 13.159c svocitaṃ J₃
schol.] socitaṃ J₄

Anm. zu 13.156, Metrum: Śālinī. Anm. zu 13.157, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 13.158,
Metrum: Indravajrā.

mayedam iti. **svocitam** iti rājabuddhyucitam ity anena bhavatām buddhiḥ svocitam abhidhattām nāma nātra bharo vidheya iti sūcitam. **kām kām** iti laukikīm alaukikīm ca. **parām** iti sarvāṅgapūrṇām.

*kām kām*⁶⁵ iti sūcitam viśadayati: **kirīṭam** iti.

- 5 **kirīṭam sarvasiddhīnām yo 'pavarga iti smṛtaḥ**
 so 'py anenaiva mahatām sīghraṃ siddhiṃ prayāsyati 13.160

kirīṭam iva sarvordhvavartitvāt **kirīṭam**. **apavargo** muktiḥ. **anenodyamena mahatām** tattvā-tattvavivekāśāditamahad ity abhidhānārḥaṇām.

- 10 **yat kiṃcana jagadvartibhogyajātaṃ śubhāśubham**
 prārābhohpanataṃ sarvam āpyate tat svabhāvataḥ 13.161

yat kiṃcaneti. ayam arthaḥ: satyam idaṃ prācīnaṃ karmaphalam eva sukhaduḥkhaṃ svayam evopanamati. paraṃ tu tatrāpi sādhanavatām sādhanenaiva siddhir dṛṣṭety astūpādāna-nimittatātra daivodyamayoh. yaś cāsāv apavargas tatrāśyaiva kevalaṃ tathātvam iti **svabhāvata** ity anena sūcitam.

- 15 etad eva viśadayati: **na karmaṇeti**.

na karmaṇā na dānena na ca ṛṣipitṛsevayā
yad āpyate tad apy eṣa prāpayaty eva sevayā 13.162

- 20 **karmaṇeti** nityanaimittikakāmyabhedabhinneneti devatarpaṇaṃ mukhyatayoktam. **dāneneti** dravyapradhānamahādānādibhinnena. **ṛṣisevā** tarpaṇapūjādinityanaimittikatayā dvidhā. **pitṛsevāpi** tarpaṇaśrāddhādibhedabhinnatayā dvidhā. tad anena sarvabāhyasādhanasaṃgrahaḥ. etena **yat** paramārthalakṣaṇaṃ tattvaṃ **nāpyate tad apy eṣa** uktalakṣaṇa udyamaḥ **sevayā sādhayaty eveti** kaimutikanyāyenānyārthasiddhiḥ svayaṃ siddheti bhāvaḥ. tathā ca śrutiḥ:

*na karmaṇā na prajayā dhanena tyāgenaikenāmṛtatvam ānaśur*⁶⁶ iti.

atra ca tyāgaḥ parimitasādhanaatyāgapūrvam udyantṛtāvṛttir iti bodhyam.

- 25 sarvasiddhikirīṭatvam⁶⁷ asya sādhayitum ārabhate: **yad āpyeti**.

yad āpya sarvakāmānām tṛptir yac ca sukhotkaṭam
yalleśāt sukhinas te 'pi Brahmādyās tan mahodayam 13.163

yat pāramārthikaṃ tattvaṃ apavargākhyam **āpya** prāpya **sarvakāmānām tṛptiḥ** sarve kāmā labdhā bhavanti. **āpyeti** · āṇpraśleṣe lyapprayogaḥ. **yac ca** tattvaṃ **sukhotkaṭam** mahottama-

12 dṛṣṭety J₃] dṛṣṭaty J₄

⁶⁵13.159c. ⁶⁶Kaivalya-Upaniṣad, Ed. RADHAKRISHNAN 2cd, dort d: ...aīke amṛtatvam ... ⁶⁷Vgl. 30.160a.

sukhabharitavād **utkaṭaṃ** sarvordhvavarti. kutas tattvaṃ tasyety āha: **yalleśād** iti. **te 'pi** **Brahmādyāḥ** kāraṇatvena prasiddhā **yalleśād** yadaṃśāṃśasamkrāntyā **sukhinaḥ**. tathā ca:

ānandapadam ārūḍhā Brahmādyā ye 'pi sattamāḥ
ānandabindavo yasya pūrṇaṃ taj jayatiḥa ⁶⁸

- 5 evaṃ viśeśād uktam. **tan mahodayaṃ** mahān udayo yasmād iti **mahodayam**. yad āpyam iti śeṣaḥ.

paramaṃ yatnam āsthāya ye 'bhyasyanti niranteram
te tadāpya mahālokaṃ ramante gatakalmaṣāḥ

13.164

- paramam** iti. **paramatvaṃ yatnasya** kāyavānmanobhedena. **niranteram** avicchedena.
 10 **ālokasya mahattvaṃ** ālokaṇām bāhyāntarāṇām yadekānuprāṇatvāt.

tam eva bhāntam anu bhāti sarvam ⁶⁹ iti śruteḥ.

gatakalmaṣā iti yoginām puṇyakalanāyā api kalmaṣaprāyavād vigatordhvādhomadhyagati-prāpakapuṇyāpuṇyobhayakalanāḥ · **ramante** vigatabhayatayā sukhān āsate · iti.

yenāsau prāpyate kāṣṭhā sukhānām paramaṃ sukham

- 15 **ativāgindriyaṃ yasmāl labhyate 'trāsti kaḥ smayaḥ**

13.165

yeneti. kāṣṭhā prāntyabhūmiḥ. **sukhānām** iti · *ātmanaḥ kāmāya sarvaṃ priyaṃ bhavati* ⁷⁰
 śruteḥ. **ativāg** iti

yato vāco nivartante · aprāpya manasā saheti ⁷¹ śruteḥ.

- tad īdṛśaṃ **yasmāl labhyate** tatra. **atreti** rājyanāmni bāhyavastuni **kaḥ smayaḥ** kim āścaryam
 20 ity arthaḥ.

tad anena prasaṅgāgatenodyamasya paramārthaprāptisādhanaatvena vidhitvaṃ śikhārūpatayā
 parikalyātrāpi · avāntaraśekharakalpanām arthavādikṛtaVyākopākhyānena sādhyaitum āha:
tathā ceti.

tathā ca so 'yam audāryasamalaṃkṛtadikṭaṭaḥ

- 25 **Vyākopo rājyapadaviṃ bhuktvā kāṣṭhām ito gataḥ**

13.166

amuto yatnāt · **itaḥ prāptaḥ. bhuktveti** pālayitvābhyavahrtya ca.

uddiṣṭāṃ kathāṃ nirvāhayitum paramārthapadasādhanaṃ tadudyamaṃ tāvad āha: **sa āyatīti.**

sa āyatinirūḍhāyāṃ sthitaḥ tasyāṃ vibuddhadhīḥ

Anm. zu 13.166c Vyākopaḥ: Sub 11.40 gedeutete lexikalische Entlehnung von Ya'qūb.

⁶⁸Quelle unbekannt.

⁶⁹Kaṭha-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 5.15c.

⁷⁰Vgl. Brhadāraṇyaka-Upaniṣad,

Ed. OLIVELLE 2,4.5: *ātmanas tu kāmāya sarvaṃ priyam bhavati.* ⁷¹Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2,4.1.

kleśeṣv amajjayad dehaṃ sītoṣṇācaraṇādiṣu**13.167**

āyatinirūḍhāyām sadbhāgyadraḍhitāyām **tasyām sthitau** rājyasthitau **vibuddhadhiḥ** · tattvātattvavivekaikatatparamatiḥ. **dehaṃ kleśeṣv amajjayat** · apavargāptaye tapaś cacārety arthaḥ. tatra śītakāle **śītopacāras** taptakāle **coṣṇopacāras** tapassopānam iti tadupakramaḥ.

5 etad eva viśṛṇoti: **sarvatheti**.

sarvathānarthabhūtāni yāni santīha bhūtale**randhrāṇi tadvaśo bhūtvā bādhayām āsa vi Graham****13.168**

iha bhūtala iti kāmilokeṣu **yāny anarthabhūtāni sarvathā** kaṣṭadāyīni māsopavāsa-triṣavaṇasnānarātrijāgaraṇādīni. **tadekādhīno bhūtvā śarīraṃ bādhayām āsa** śodhayām

10 āsa.

itthaṃ śarīradaṇḍam uktvā bāhyāntarendriyadaṇḍam apy āha: **pratyāhṛtyeti**.

pratyāhṛtyendriyagrāmam viṣayebhyo bhṛśam śamī**mano nigrāhayām āsa prayāsanirato damī****13.169**

viṣayebhyaḥ śabdasparsādibhya **indriyagrāmam pratyāhṛtya** niruddhaprasaram kṛtvā

15 **śāntaḥ san mano** 'pi **nigrāhayām āsa** bāhyaprasaranirodhanād ātmāmarśanaikaparam samādadhe · ity arthaḥ.

taṃ tathāvartanam kaścid vayasyo 'dhyakṣa āha ha**citraṃ niyāmako 'nyeṣāṃ katham ātmani muhyati****13.170**

tathāvartanam: tathā tenoktaprakāreṇa **vartanā** yasya tam. **heti** prasiddhau. tatra prabhu-saṃmukhaṃ śāstīgīr na kathaṃcanāpi śobhāvaheti. sāmukhye 'py audāsīnyadyotakena prathamapurūṣaprayogeṇāha: **citraṃ** ityādi. bhavādrśo **'nyeṣāṃ niyāmakaḥ** san mārgadarśi **katham ātmani muhyati** citraṃ.

20

mohaprakāram āha: **sarvatheti**.

sarvathā pālako 'nyeṣāṃ vyavahārasamīkṣayā**kathaṃ svaṃ khedayet prājñāḥ kim etan nayakauśalam****13.171**

sarvatheti pratyakṣaparo'kṣābhyām. rājabuddher alaukikatvāt pṛcchati: **kim etad** iti. yadi nayo 'yam atirahasyo na bhavet tadāsmān apy etadarthavedakān kurv iti bhāvaḥ.

aho bharākrānta iva deho 'yaṃ tava gharmitaḥ**kṛtaghna iva dehaṃ svaṃ kathaṃ tāpayasi prabho****13.172**

aho iti. prāyeṇa hi yoginām saha jate jobharavaśena deho gharmita iva bhavati. tatra bāhya-hetum āropya prcchati: **aho** iti. atha vālaṃ kalpanayā. na hi dr̥ṣṭe 'nupapannaṃ nāmeti nyāyena prcchati: **kathaṃ tāpayasīti. kṛtaghna ivety upamā.** sa hi svācaritapāpaguptyai svayaṃ svaṃ tāpayatīti.

5 **iti prabodhitas tena sovāca matisattamaḥ**
asmin vayasi kāṣṭhārhe 'nutāpo yāvilā kriyā 13.173

itīti. **prabodhita** iti prakarṣaḥ premadyotakaḥ. premṇā bodhita ity arthaḥ. satyam abodhaṃ puraskṛtya premṇā prcchasi. paraṃ tv ayam atra sārārthaḥ: **asmin vayasi** sarvakāryasādhana-śaktau yauvane **kāṣṭhārhe** parotkr̥ṣṭasāravastusampādanaucityā saphalayitavye **yāvilā** malinā
10 **kriyā sānutāpaḥ** paścāttāpaḥ. gate 'smin vayasi hā kim idam anena mayārabdham iti paścāt-tapyate. tasmād atikauśalam idam eva yad etatsāphalyakaraṇam iti.

etad eva vivṛṇoti: **kiṃ teneti.**

kiṃ tena mūḍhamatinā yaḥ kāṇḍe madamattadhīḥ
akāṇḍe 'nuśayaṃ yāti kāladarśi naro naraḥ 13.174

15 **kāṇḍe** 'vasare. **akāṇḍe** 'navasare. **anuśayaḥ** paścāttāpaḥ. atrārthāntaram nyasyati: **kāleti.**

sarvathāhitam ādeyaṃ tac ca kālēna sidhyati
akāṇḍe hitam āśaṃsan sarvathā duḥkhabhājanam 13.175

anenādhikāriśarīreṇa **sarvathāhitam ādeyaṃ**. yat kālāntare 'pi hitam eva tat **sarvathāhitam. tac ceti** sarvathāhitam. anavasārārambheṇa na kevalaṃ tadarthāsiddhiḥ · yāvad duḥkham
20 **adhikam ity āha: akāṇḍe** · iti.

pramādinam śocati: **aho** iti.

aho pramādī jaḍadhīr vayo 'mukaṃ
mukhaprasādāñjanalepanādinā
vyayaty anarthaṃ yadupāśrayād dṛḍhā
25 **gatis tiraścām atha vāpi bhūruhām** 13.176

amukam iti · anukampāyāṃ kan. anukampayāveksyam ity arthaḥ. yuvā hi **pramādī** mukhojjvalanāñjanadānakūṃkumādilepādinaiva gatavayā bhavati. **vyayatīti** vyayīkaroti. *a-nityaṇyantās curādaya*⁷² iti **vyayatīti** prayogaḥ. tatra doṣam āha: **yadupāśrayād** iti. **yasya**

Anm. zu 13.173b *sa uvāca:* *saḥ* wird hier hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.* **Anm. zu 13.176, Metrum:** Vaṃśastha.

⁷²Bhaṭṭojidikṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 3,1.110.

mukhaprasādāder **upāsrayāt tiraścām** paśūnām **bhūruhām** vṛkṣāṇām **vā gatiḥ**. nūnam **an-artham** iti tadekaniratā anyajanmani paśavaḥ sthāvarā vā bhavantīty arthaḥ.

tataś ca: **kṣaṇamātreti**.

kṣaṇamātrasukhāśrayeṇa nāhaṃ

5 **paramārthaṃ vayasāmuneṣadāpam**

vyathayāmi kadāpi kālapāte

kalayan vāpi karomi kiṃ visāraḥ

13.177

10 **amunā vayasā** śaktimatā yauvaneneṣadāpam sukhenāpyam **paramārthaṃ na jātv api vyathayāmi** dūrīkaromi. vyathane 'nyabhātaṃ hetum āha: **kṣaṇamātreti**. āśrayaṇam **āśrayas** tena hetunā. yataḥ **kālapāte** · etacchaktāvasarātikrame dehendriyaśaktikṣīnatāyām ity arthaḥ. atha vā **kālasya** sarvagrasitur Yamasya **pāta** āpātavelāyām. ahaṃ **kalayann api** vicārayann api **visāraḥ** san **kiṃ karomi**. na tadā kiṃcid api vicāraphalam ity arthaḥ.

idrśādhipatyalābhārtham api kecid yatante · iti svayam upanataṃ katham etan nādryase · iti na vācyam ity āha: **nāham** iti.

15 **nāhaṃ kāṅkṣe 'dhikṛtiṃ tām kadācid**

yatrānyeṣāṃ cāpi bhāgitvam asti

khyātyai puṃsām karma tad yan na cānyaiḥ

sāmānyam kā mukhyatā karmasāmye

13.178

20 atrānyeṣāṃ api bhāgitvād bhāgaśo vibhaktatvāt tāratamyānumānena duḥkhakāritvān na mamākāṅkṣeti bhāvaḥ. **sāmānyam** iti bhāgaklptyeti. sāmānye cāpy apavarge tāratamyābhāvān na doṣaḥ. yataḥ **karmasāmye** 'nyasādhāraṇe karmaṇi **kā mukhyatā**. na kācid ity arthaḥ. atha vā yat kecanocire: alaṃ prayāsena. na kadācid api kenacit karmaṇāpavargo 'yaṃ sidhyati · asādhyatvād asya. kadācic ca sā puṇyāpuṇyobhayottirṇā parasparavirodhena phala-parisamāptyā vobhayatāratamyābhāvena vā karmasāmyāvasthodeti muktilhetur iti. tad etad
25 dalayann āha: **kā mukhyatā karmasāmye** · iti. ayaṃ bhāvaḥ: ādau karmasāmyam eva na kadāpi ghaṭate karmaṇām uparatyabhāvāt. ghaṭatām vā tathāpi tadubhayottirṇā śūnyāvasthāpi ghaṭate yā mṛtpāṣāṇādityā. katham eṣā paramānandaghanāvasthāvāpyate · iti.

uktam evārthaṃ dṛḍhapratītibaddhaṃ karoti: **na tādrśam** iti.

na tādrśam yatnam ahaṃ karomi

Anm. zu 13.177, Metrum: Mālabhāriṇī. **Anm. zu 13.177b iṣad-āpam:** Vgl. die häufig vorkommende Form *dur-āpa* ‚schwer zu erlangen‘ (PW), KṚDANTARŪPAMĀLĀ sub (59) āp (Vol. 1, S. 57f.) listet damit zusammen auch *iṣad-āpa*. **Anm. zu 13.178, Metrum:** Śālinī; das erste Strophenviertel wird durch die Kürze der fünften Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft.

śikṣe 'pi vā śilpam anekatulyam

yate tadarthaṃ mama yatra kaścin

na dāyabhāk syād iti niścayo me

13.179

itthaṃ tadāśayaṃ tasya niśamyādbhutaceṣṭitam

5 **ūcur durghaṭam etat te kāryaṃ sargo 'pi hīdṛśaḥ**

13.180

itthaṃ iti. sa cāsāv āśayas **tadāśayaḥ**. **adbhutaceṣṭitam** ananyasādhāraṇatvāt. **durghaṭam** iti

*anekajanmasaṃsiddhas tato yāti parāṃ gatim*⁷³ iti bhagavadvacanāt.

atrārthe saṃbhāvanāpi manorathaprāyety āha: **sargo 'pīti**. **sargo** niścayaḥ. **īdṛśa** iti durghaṭaḥ.

10 **īdṛśasvabhāvāghaṭane** katham etatsiddhir iti bhāvāḥ.

om ity uktvā punaḥ smāha vicāritam idaṃ mayā

pānaṃ mṛtikaṣāyasya karmaitad atiduṣkaram

13.181

om iti. **om ity uktvā** taduktam atidurghaṭatvād aṅgikṛtye 'rthaḥ. **vicāritam** iti jñātvaiva pravṛtto 'smi na tv ajñātvety arthaḥ. tadāha: **pānam** iti. **etat atidurghaṭam karma**

15 **mṛtikaṣāyasya pānam**. yathā kaścin mṛtikaṣāyaṃ pītvā na jīvati tathaitad ārabhamāṇo 'pi kaścin na mṛtiṃ vināsmātkarmaṇo 'pi mucyate · iti.

nāśāya bhārākramaṇam atha vāstu mataṃ mama

atyuccapadasaṃprāptir vināśo vā samaṃ dvayam

13.182

nāśāyeti. yathātimahābhārākramaṇe 'śaktasya nāśa eva tathedam api · iti durghaṭam iti yat praśnitam tad eva dṛṣṭāntadvayena samarthitam iti tāt mudritānanān vidhāya svamatam āha:

20 **matam mameti**. iha loke śubhaṃ janmāvāpyātyuccapadāptir **vināśo veti dvayaṃ samam**. nārdhajaratī sarvathā duḥkhadāyini śubhety arthaḥ.

ardhajaratīm āha: **nīceti**.

nīcakriyāṃ na kurve 'haṃ kadāpi niśitavrataḥ

25 **iti niścayavān so 'nte tat prāpa paramaṃ padam**

iti śuśrūma yatnasya mātmyaṃ suphalodayam

13.183

karma kṛtvā phalāsānīcatvaṃ tenopalakṣitā kriyā **nīcakriyā**. sā ca karmaṇāṃ vināśitvāt sarvathā śocyā. atra hetuḥ: **niśitavrataḥ**. **niśitatvaṃ** dhārārohitatvaṃ. kathāṃ upasaṃharati:

21 samam J₃] matam J₄

Anm. zu 13.179, Metrum: Upajāti.

⁷³Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.45cd.

itīti. **sa** iti Vyākopaḥ. **ante** · iti karmasamāptau. **paramatvam** aikāntikātyantikatvam. **su-phalam** avināśi sarvordhvavartī ca phalam tasyodayo yasmāt.

phalitam āha: itīti.

- 5 **iti phalaśikhā sarvordhvasthā virājati yānaghā**
ghaṭayati yadā tām apy eṣaḥ kathaiva pareṣu kā
iti matimatā yatnābhikhyam suratnam idaṃ mudhā
na hi na hi śayāc cālyam jātu pralambhakatarkataḥ 13.184

10 **yānaghā** nirdoṣā sarvakarmabījabharjikā **phalaśikhā**: śikhāiva śikhāramaṇīyatayā puṣpa-gucchatulyā **sarvordhva**vartitvāc ca śikhāgram. bharjanāc ca **śikhā** jvālā. bhūṣaṇahetutvāc
ca **śikhā** varatvadānād vā **virājati**. **virājati** viśeṣeṇa rājati śobhate. **tām api** śikhām **eṣa** uktalakṣaṇo yatno **yadā ghaṭayati** samnāhayati tadā kaimutikanyāyenaiva **pareṣu** tri-vargātmakeṣv artheṣu **kaiva kathā**. tataś **cedaṃ yatnābhikhyam suratnam matimatā** vivecakena **pralambhakatarkataḥ**

daivam sidhyati sarvatra nirdaivaḥ kiṃ kariṣyatī⁷⁴

- 15 **dinālasaparavañcatarkataḥ**. **śayād** iti śayaprāptam **idaṃ na jātu cālyam** heyam. ādareṇedaṃ rakṣyam ity arthaḥ.

ataś ca: **vāstur** iti.

- vāstur eṣa mahattvasya sāram etan mahītale**
bhūṣaṇam puruṣasyaitac chrīmūlam idam uttamam 13.185
20 **mahattvam** samṛddhimattvam. **sāravattvam** gāmbhīryam. **bhūṣaṇam** iti · anenaiva puruṣaḥ śobhate · ity arthaḥ. **śrīmūlam** iti · anenaiva śrīyaḥ puṣpaphalabhāriṇyo bhavantīty arthaḥ.

api ca: **kalpeti**.

- kalpavṛkṣo 'yam antaḥsthaḥ satsamkalparasāmṛtaiḥ**
siktaḥ phalati dhīrāṇāṃ mano'bhilaṣitam varam 13.186
25 **ayam** yatnaḥ · **antaḥsthaḥ** svayam ananveṣyaḥ samīpavartī ca **kalpavṛkṣo** 'stīti. sa eṣa sādhu saphalayitavya ity āha: **satsamkalpeti**. asau kukalpanābhīr na vināśya ity arthaḥ.

samyag asyāvadhātavyam garbhādhānāṅkurodaye

13.184b eṣaḥ em. m. c.] eṣa J₃ J₄ 13.185d chrī em. schol.] chī J₃ J₄ 13.185d mūlam J₃ schol.] mūlyam J₄

Anm. zu 13.184, Metrum: Hariṇī.

⁷⁴Zitat? Quelle unbekannt.

rātrir ādhānavelāsyā vyuṣṭam aṅkurakāraṇam**13.187**

samyag iti. **asya** yatnakalpavṛkṣasya **garbhādhānāṅkurodaye samyag avadheyam** garbhādhānam kṛtvāṅkurodayāyāpi yatitavyam. tadāha: **rātrir** iti. rātrāv eva śvaḥkartavyakārye bījapātaḥ kartavyaḥ. kṛte ca tasmin prabhāte 'ṅkurotpattaye †sajjed† iti prabhātātikrame tad api

5 naśyed iti bhavaḥ.

uktam eva viśadayati: **rātrāv** iti.

**rātrau vivicya kartavyam vyuṣṭe prārambha iṣyate
ādhānāṅkurato 'bhāve katham phalati sattaruḥ****13.188**

kartavyam kāryam **rātrau vivicyeti** garbhādhānam. **vyuṣṭe** prabhāte jāte **prārambhas** tad-unmukhībhavanam **iṣyata** ity aṅkurotpattir iyam ity arthaḥ. satyam asty asau kalpavṛkṣaḥ param tv ādhānāṅkurābhāve katham satphalāya syād ity atrāvadheyam. **ādhānāṅkurata** iti sārvaṇvibhaktikas tasil. ādhānāṅkurayor abhāva ity arthaḥ.

atrāhuḥ: astu yatno 'sau phaladātā param tu janmāntariyo na hi kadācanāpi paramayatnavatām api bhāgyam vinā phalasiddhir dṛśyata ity atrāha: **atha veti**.

**atha vāpi cirārūḍhabhāgyakalpamahīruhaḥ
mūlam eṣo 'mṛtāsekai rakṣaṇīyo nirantaram****13.189**

matam asmākam api paramataṁ **cirārūḍho** 'nekajanmārjito yo 'sau **bhāgyakalpamahīruḥ** tasya **iṣo** 'dhunātano yatno **mūlam**. anena mūlena baddhasthitiḥ sa jāyata ity arthaḥ. anyathā mūlābhāve śighram eva viśirṇapṛāyibhaved iti. **apiśabdo** 'syārthasya saṁbhāvanāśaithilya-sūcanāya. tathā hi bhrāntir eveyam pūrvaṁ nāma bhāgyam astīti tad api janmāntariyaḥ śithilaprāyo yatna eva kāraṇānusāreṇa cirakālaphaladaḥ. sati tu tasya prābalye

*atyutkataiḥ puṇyapāpair ihaiva phalam aśnuta*⁷⁵ iti

nītyā vartamānasthityaiva phaladattvād iti yatna eva sāksāt padācchāditagandhadravyavad vyavahito vā sarvathā phalatīti tātparyam. tad etad āha: **amṛtāsekair** iti. satsaṁkalpajalaih prācīnam sādhv api bhāgyarūpaṁ karmānumitaṁ kukalpanābhīr dagdhapṛāyaṁ bhavatīti devadvijaśāstranindābhīr na svātmā khilīkārya ity uktam **nirantaram** iti.

*amṛtasekair*⁷⁶ ity uktam vivṛṇoti: **amṛtāseketi**.

amṛtāsekeveyam pradoṣo vyuṣṭam eva vā

17 kalpa J₄] phalpa J₃ 19 pṛāyī J₄] prayo J₃ 20 āntariyaḥ J₃] āntareyaḥ J₄

Anm. zu 4 sajjed: Lies: *sajjyed*?

⁷⁵Nārāyaṇa: Hitopadeśa, Ed. KĀŚINĀTH PĀNDURANG PARAB 1,83cd, dort c: ... *pāpapuṇyair*. ⁷⁶13.189c.

atrāvahitacetobhir bhāvyam satprāptikāmukaiḥ**13.190**

prāyeṇa ca ropitavṛkṣakādeḥ pradoṣaprabhāte eva jalāsekaveleti. **atre**ti pradoṣe prabhāte ca. **avahitacetastvam** akasmād āpatitakīṭatṛṇaśarkarādikalpakukalpanāpasāraṇapūrvam śuddha-śāntasaṃkalpāmṛtāpūraṇam.

- 5 imam arthaṃ pūrvavad vidhivākyakalpaṃ śikhāsthāne vidhāyārthavādavākyakalpena śekhara-sthānena purāvṛttena nibadhnāti: **tathā ceti**.

tathā ca śrūyate vṛttaṃ Tāhīrābhidhabhūpateḥ**putrāṇaṃ gatim ālokya kaṃcīt papraccha kaścana****13.191**

- 10 **vṛttaṃ** caritram. **Tāhīranāmā** purā rājā saṃṛddho babhūva. tasya ca **putrāḥ** kālā-vaśenākimcanā daridrā jātās tanmadhye **kaṃcana** putraṃ **kaścana** puruṣaḥ **papraccha**.

praśnam evāha: **sampad** iti.

sampadvināśahetur vaḥ kiṃ jātaṃ iti dūrataḥ**sa niśśvasyāha doṣāḥ sve 'kathyā yad api hārdataḥ****samādheyam mayā tāta satyaṃ sarvatra rājate****13.192**

- 15 bhor **vo** yuṣmākaṃ **kiṃ** vastu **sampadvināśahetur** jātaṃ kena vas tādrśi sampad vināśaṃ gateti praśne **sa** Tāhīraputro **dūrato niśśvasya** smṛtipatham āyātaṃ svadurnayaṃ vicintya tannikhātaṃ śokakīlaṃ navodbhūtaṃ dūrato nissṛtam abhiniya taṃ pracchakam etad **āha**: bhoṣ **tāta** yady api **sva** ātmīyā **doṣā akathyā** vidūṣakapuratas tathāpi tvayā **hārdataḥ** preṃṇa prṣṭatvād dūṣaṇopahāsaśokanavikaraṇāsaṃbhāvanāyāṃ **mayāpi samādheyam** satyatayā
20 tvayi samarthaniyam. atha vāstūpahāsadūṣaṇaṃ tathāpi samādhiyate · ity āha: **satyam** iti. **sarvatreti** suhr̥di śatrau vā.

satyasyānapahnavānīyatvāt sarvathā maṅgalabhūtatvāc ca *sarvatra rājate*⁷⁷ · ity uktam. āropitaṃ bādhyam anāropitam abādhyam iti vā *sarvatra rājate*⁷⁸ · ity uktam. atha

- 25 *pāpaṃ kṛtaṃ ca ced guptam ādhikyāya prakalpyate*
*kṛtaṃ cāviṣkṛtaṃ pāpaṃ doṣāṇāṃ tānavāya hīti*⁷⁹

dharmajñarītim āsṛityāha: **prāyaścittam** iti.

prāyaścittam idaṃ duṣṭakriyāṇāṃ lāghavāvaham**satyaṃ vacmi niśamyaitad yatheccham saṃpravartatām****13.193**

17 nissṛtam J₄] nismṛtam J₃

Anm. zu 13.191b Tāhira-: Lexikalische Entlehnung von *Tāhir*.

⁷⁷13.192d. ⁷⁸13.192d. ⁷⁹Quelle unbekannt.

pramādādiḡātāṃ āgās ced āviṣkṛtaṃ mayedaṃ kṛtaṃ iti tavedaṃ tasya satyakaraṇaṃ tāsāṃ **duṣṭakriyāṇāṃ laghutāpādaḡaṃ prāyaścittaṃ** śuddhisampādaḡaṃ karmeti **satyam** eva **vacmi**. bhavāṃś ca mayoktaṃ **niśamya saṃpravartatāṃ**: suhrd bhūtvānutāpādinā svātmānam asmāṃś ca tasmāt pāpāl laghayatāṃ ripur vā bhūtvopahāsādināsmatto 'pasārya svātmany āropyatāṃ iti satyakathane mama dviśilāpiṣṭanyāyena lābha eveti **yathēcchāṃ saṃpravartatāṃ** ity uktam.

*satyam vacmīty*⁸⁰ uktaṃ tad eva yugmenāha: **śriyam** iti.

**śriyam pitrarjitāṃ labdhvā mahābhijanaḡaṃ iva
asmābhir aucitīṃ tyaktvā bhuktāsau duṣṭabhāvataḡ**

13.194

10 **pitrarjitāṃ** iti parārjitavastu prāptaṃ prāyeṇānādarāspadam iti sūcayati. **mahābhijanaḡaṃ iveti** mahākuloṭpanāṃ satīṃ vadhūm ivety upamānena śriyā nirdoṣatvaṃ sūcitam. **asmābhir** iti madoddhataiḡ · **aucitīṃ** devadvijādipālanātāṃ **tyaktvā** tān avamanyāsau śrīvadhūr **duṣṭa-bhāvataḡ** saṃkarīkaraṇādinā **bhuktā**.

tadāha: **Pulindeti**.

15 **Pulindabhāvam āsṛitya doṣair anavadhānataḡ
nyakkṛtāsmān vihāyāsau gatā dūraṃ tapasvinī**

13.195

Pulindā devadvijāvaganakāḡ parapiḡodyuktā mlecchajātayaḡ. **doṣā** atra sthānāsthānān-avekṣayā śribijāvāpaḡ. **nyakkṛtāvagaṇitāsau tapasvinī** taponiratapritāsmān duṣṭān **vihāya dūraṃ gatā**. sativratam ca yady api svabhartṛsevaiva tathāpi patitatyāgena tapaācaraṇaṃ 20 mahadvratam ity uktam **tapasvinīti**.

anavadhānadoṣān āha: **āstām** iti.

**āstām dve vyasane duṣṭe gehe 'smākam viśeṣataḡ
rajanyāṃ madirāpānam vyaṣṭe nidrā garīyasī**

13.196

vyasanam atra sāmānyena sukriyāpāta iti viśeṣakathanārthaṃ **dve** iti **duṣṭe** iti coktam. 25 **vyaṣṭam** prabhātaḡ. prabhātanidrā hi · abhyuditapṛayaścittārhatvād atīva duṣṭā. loka-prajāgaraṇodyataparameśvareccārūpasavitṛmaṇḡale bhāsamāne nidrākaraṇasya tad-ājñollanḡhanarūpatvāt.

etatkāraṇato deśadeśyāveḡṣaṇasatkriyā

1 tavedam J₄] tadedam J₃ 3 bhūtvā J₄] bhūtā J₃ 4 bhūtvō J₃] bhūto J₄ 12 aucitīṃ em.] aucitī J₃ J₄ 13.195c āsmān em. schol.] āsmād J₃ J₄ 17 odyuktā J₄] ādyuktā J₃

Anm. zu 4 laghayatāṃ: Zweifelhaft, lies: *laghayatu*?

⁸⁰ 13.193c.

asmacchayād gatā dainyāt tyaktās ca vihitakriyāḥ**13.197**

etad iti. **etatkāraṇato** rātrisurāpānaprabhātānidrārūpāt. **deśyā** deśavāsināḥ. **avekṣaṇam** pratijāgaraṇam saiva **satkriyā** suśikṣāsmacchayād asmaddhastād **dainyād** dainyam āśritya **gatā** palāyiteti gamane tasyāḥ kartṛtvābhidhānād devatāsvarūpatvam uktam. sarvā hi kriyā
 5 sadadhiṣṭhātrī. tataś ca devatodgamane **vihitakriyā** asmābhis **tyaktāḥ**.

atraiva sadasatkriyāṇām anyo'nyakāryakāraṇabhāvaśṛṅkhalām āha sārddhadvayena:

ato 'smadbhāgyanauḥ kṛtyanāśāvarte calācalā**āśāguṇena mṛdunā kṛṣṭā no tīram āgatā****13.198**

ata uktahetoḥ **kṛtyam** avaśyakartavyam yatnavihitakāryādi ca. tasya **nāśa** evottarottara-
 10 duḥkhāvartanadāyivād **āvartaḥ**. **calācaleti** · aticalā. **āśā** bhogādilābhatṛṣṇā saiva **guṇo** rajjuḥ.
mṛdutvam jīrṇaprāyatvāc chithilatvam. tenāsmadbhāgyatarī pāragamanāya **kṛṣṭāpi no**
tīram prāptā.

atraivānarthāntaram: **balād** iti.

balād duṣkarmavātena vruḍitā sarvathāpy asau**kukriyāphalabhuktyartham niṣādair vayam antarāt****nagnā akimcanā dīnā balād uddhāritās ciram****13.199**

duṣkarma pānārjanaṃ sa eva **vātaḥ**. **vruḍitā** majjitā. **kukarmaphalabhogāyāsmad-**
 durbhāgyaphalabhogāyāskasmāt samprāptair **antarāj** jalamadhyāt · cireṇoddhāritāḥ. **nagnā**
 vastrādihinā **akimcanā** annapānādipātheyarahitā **dīnā** bhraṣṭadhṛtayaḥ. kāryakāraṇabhāvaś
 20 cātra sudhibhiḥ svayam ūhyaḥ.

upasaṃharati: **itīti**.

iti te satyam ākhyātaṃ kukriyāphalam idṛśam**niśamya sudhiyā tasyā ātmā rakṣyaḥ prayatnataḥ****13.200**

satyam mayā **tubhyam** ākhyātam. tasya cānapahnavanīyatvād **idṛśam** **phalam** **niśamya**
 25 **sudhiyā** vivekinātmā **prayatnato** 'syāḥ kukriyāyā **rakṣyaḥ** kautukamātreṇāpy atrādaro na
 vidheya ity arthaḥ.

samkṣepeṇoktam artham āha: **unmūlanam** iti.

unmūlanam saṃpadudāttavāstuna**etad dvayam niścitam agryaśāsanaiḥ**

**tasmād dhitārthī na surām pibed budhaḥ
kuryān na nidrām ca prabhāta āḍṛtaḥ**

13.201

5 **sampat**prāpter **udāttam** mahattvadārdhyādhūṣitaṃ **vāstu** sadācārapālanam. tasyaitad
dvayam uktalakṣaṇam **agryaśāsanair** Manvādibhir **niścitam**. tanniścayaḥ sarvaniścayopari-
varty acālyas cety arthaḥ. **tasmād** iti phalitārthakathanam. **āḍṛta** ity ādareṇāsāv artho
'ṅgikāryaḥ. na tv apatrapādibalenety arthaḥ.

pūrvottarārthānusaṃdhānāyāha: **ity evam** iti.

**ity evam uktaṃ paramārthabṛṃhitam
dvāraṃ mayaitat kuśalāya dhīmatām
yatnākhyam atrāviśatām niranntaram
mahottamā siddhir upaiti gocaram**

13.202

paramārthena prāptavyāvadhibhūtena mahodayena **bṛṃhitam** vṛddhiṃ nītam. **kuśalāya**
sarvaśreyase. **atra** dvāre · **āviśatām** sūkṣmadhāraṇayaitadvacorahasyavidām **mahottamā**
siddhir gocaram upaiti hastamadhyam āyāti.

15 **iti śrīVīratnaśekharaśikhāyām yatnaratnābhikhyam trayodaśam dvāram**
13.

iti śrīRatnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṃketākhye trayodaśī prabhā 13.

3 sampat J₃^{p.c.}] sam J₃^{a.c.}, sam J₄

Anm. zu 13.201, Metrum: Indravamśā. Das erste Strophenviertel wird durch die Kürze der letzten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. Da der Wortlaut *vāstunaḥ* als Genitiv im Kommentar gesichert ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [c]a pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 13.202, Metrum:** Vaṃśamālā.

باب شانزدهم

«در عفو»

و آن ترک عقوبت گناه کار است در حال قدرت برو، و این خصلت در فضیلت بر جمله خصال فایق است و حق سبحانه پیغامبر خود را - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بدین صفت امر کرد که خُذِ الْعَفْوَ. فراگیر سیرت عفو را. به تجاوز از گناهی که به نسبت تو کرده باشد عادت کن و از این بود که حضرت رسالت - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - در روز فتح مکه همه صنادید قریش را که انواع ایدها و آزار بدو رسانیده بودند آزاد کرد که أَنْتُمْ الطُّلُقَا و دلهای ایشان را به مژده عفو شاد گردانید که: لَا تَثْرِبَ عَلَيْنُكُمْ. شعر:

(۱۶.۱) ما عادت خود بهانه جویی نکنیم
جز نیکویی و نیک خویی نکنیم
آنها که به جای ما بدیها کردند
ما با ایشان به جز نیکویی نکنیم

حکما گفته اند: هر چند گناه بزرگترست فضیلت عفوکننده زیاده ترست. آورده اند که یکی از گناهکاران نزدیک مَلِکی از ملوک عرب آمد و حال آنکه چند کس از اقرباء مَلِک کُشته بود. مَلِک فرمود بسی جزای تست که با وجود گناهان بزرگ از تو به نسبت من و خویشان صادر شده، از عقوبت من نترسیدی و نزدیک من آمدی. جواب داد که جرأت من در آمدن به حضرت تو و ناترسیدن از عقوبت تو جهت آن است که می دانم که هر چند گناه من بزرگست، عفو تو از آن بزرگتر خواهد بود. مَلِک سخن او را پسندید و گناهان او را عفو فرمود، به مواهب عنایتش مُسْتَظْهَر گردانید. یکی از محرومان مَلِک ازو سؤال کرد که بر چنین خصمی قادر شدی و ازو انتقام نکشیدی و به سخن او فریفته گشتی. گفت: نه چنین است، با خود تأمل کردم که ازو انتقام کِشم نفس من شاد شود و تشقّی یابد و اگر عفو کنم دل او شاد گردد و مرا نیکنامی دنیا و ثواب عُقبی حاصل آید. دانستم که در عفو لذّتیست که در انتقام نیست. از مأمون خلیفه منقول است که اگر مردمان بدانند که ما را چه لذّتیست در عفو کردن و چه بهجتی از سر گناه کسی درگذشتن، هر آینه تُحَفّه درگاه ما جز گناه نیارند.

(۱۶.۲) مجرم گر این دقیقه بداند که دم به دم
ما را چه لذّتیست ز عفو گناهکار
همواره ارتکاب جرایم کند به عمد
پیوسته نزد ما گناه آرد به اعتذار

اسکندر از ارسطوی پرسید که در باب فلان گناه کار چه می گویی؟ حکیم گفت: ای مَلِک، اگر گناه نبودی صفت عفو که بهترین فضیلتی است از کسی ظاهر نشدی، پس گناه آینه عفو است و گناه کار سبب ظهور آن صفت شد، درباره او باید که این معنی به ظهور رسد. شعر:

(۱۶.۳) گناه آینه عفو و رحمتست ای شیخ
مبین به چشم حقارت گناه کاران را

اسکندر گفت: عفو در چه وقت نیکوست؟ گفت: در وقت قدرت و ظفر بر خصم تا بدان عفو شکرگزاری ظفر کرده باشد و در حکایت آمده که پادشاهی بر دشمن خود یافت و او را اسیر کرده در معرض خطاب بازداشتند. پادشاه ازو پرسید که خود را می بینی؟ گفت: خدای چیزی دوست می دارد که آن عفو است و تو چیزی دوست می داشتی که آن ظفر است پس چون حضرت عزّت ظفری که تو دوست می داشتی به تو ارزانی فرمود، عفوئی که او دوست می دارد به جای آر. پادشاه این سخن را پسندید و او را آزاد کرد. پس ملوک جهان دار باید که ترک مجازات بدی به نسبت مُجرم بر دل بی غل آسان سازد و شکرانه قدرت بر انتقام، گناه کار خجلت زده را به بشارت عفو بنوازد که عادت سلاطین کشورگشای و طریقه پادشاهان عالم آرای چنین بوده.

(۱۶.۴) ز ابتدای دور عالم تا به عهد پادشاه از بزرگان عفو بودست از فرودستان گناه

آورده‌اند که یکی از مقرّبان پادشاه جُرمی کرده بود، در معرض تأدیب و تعذیب افتاده. روزی آن پادشاه با یکی از خواص دربارهٔ آن مُجرّم مشاورت کرد. آن شخص گفت: اگر بنده به جای پادشاه بودی او را حُکم سیاست می‌کردم. شاه گفت: چون اکنون تو به جای من نیستی کردار من باید که بر خلاف کردار تو باشد. من از تو عفو کردم چه اگر گناه از تو بد نمود عفو من از من نیک نماید.

(۱۶.۵) گر عظیمست از فرودستان گناه عفو کردن از بزرگان اعظم است

و هرگاه که کسی در گناهایی که از او صادر شده تأمل کند و داند که به عفو خدای محتاج است باید که عفو خود از گناه‌کار دریغ ندارد تا خدای نیز عفو خود به وی ارزانی فرماید.

(۱۶.۶) اگر توقع بخشایش خدا داری ز روی عفو و کرم بر گناه‌کار ببخش

آورده‌اند که پادشاهی یکی را به عملی فرستاده بود و ازو طوری که پادشاه را ناپسندیده بود، صادر شده، پادشاه او را عزل کرد، بفرمود تا بند کرده به پای‌تخت آوردند و آغاز عتاب و خطاب کرد. آن بیچاره گفت: ای شاه اندیشه کن که ترا هم فردا در موقف عتاب نزد رَبِّ الارباب باز خواهند داشت، تو در آن وقت چه چیز دوست می‌داری؟ گفت: عفو الهی. گفت: پس در حق من هم عفو فرمای که عفو الهی باز بسته است به عفو پادشاهی.

(۱۶.۷) من پیش تو مجرمم تو در پیش خدای گر عفو کنی حق ز تو هم عفو کند

پادشاه را این سخن پسند افتاد و او را بند برداشته و تربیت کرده باز به سر عمل فرستاد.

(۱۶.۸) عفو فرمودن مبارک خصلتی است هر که دارد عفو صاحب دولتی است

دل ز نور عفو روشن می‌شود و ز نسیمش سینه روشن می‌شود
دوست دارد عفو را پروردگار آنچه ایزد دوست دارد دوستدار

و عفو در حدّی از حدود الهی نشاید، بلکه در آن محل قهر و غضب به کار آید.

(۱۶.۹) اگر آن جرم را حدّیست شرعی نباید داشت آنجا عفو مرعی
که عفو او را در آن اجرای حدّست بلا را حدّ شرعی همجو سدّ است

om śrīGaṇeśāya namaḥ. pradhānarājadharmāvadhyoktipālanābhidham pañcadaśaṃ ratnaṃ samyañ nirṇīyedānīm niyatapālyāṃ apy avadhyoktau daṇḍapraṇayane viśayādyālocanāpi na dharmapadavīmadhyetīti ṣoḍaśadvāropakramam pratijānīte: **athedam** iti.

om śrīGaṇeśāya namaḥ.

5 **athedam ṣoḍaśaṃ ratnadvāram ālocyatām budhāḥ**
yadālocanamātrena naraḥ satphalabhājanam 16.1

ālocanam ḍṛgviśayīkaraṇam samyakparāmarśaś ca. **satphalabhājanam** aihikayaśaḥ pātrikānantaṃ ca. **nara** iti sāmānyaviśayāpiyam rītir avaśyam upayoginīti sūcanārtham.

tatrātau sukumāramatibodhanārtham dvāravivakṣitam artham saṃkṣipyā pratibodhayati:
10 **pāpyupekṣeti.**

pāpyupekṣeyam¹ uddiṣṭā samyag ālocya tadgatīḥ
vidheyāparathā mūḍhā arthe ’nartham avāpnuyuḥ 16.2

uddiṣṭeti · atraivoddeśagranthe. mahatām hīdam eva mahattvaṃ yat **pāpyupekṣeti**. tathā ca niyatakartavyāyām asyām prāptāyām madoddhataamatayo nānartham vidadhyur ity ata āha:
15 **samyag** iti. satyam pāpyupekṣāpi mahatām vibhūṣaṇam paraṃ tu **tadgatīḥ** pāpagatīḥ **samyag ālocya vidheyā** pāpagauravalāghavam viśayādikaṃ ca vivicya kutrāpi viśaya upekṣā dharmyā śobhāvahā ca na sarvatreti. atrānālocya vidhāne bādham āha: **aparatheti**. sarvatropekṣāyām arthopasthitāṃ api · anartham samāpatatīti.

uktam artham vivṛṇoti: **yat proktam** iti.

20 **yat proktam munibhir vivicya parayā prītyātra bhūmaṇḍale**
pāpānām bahudhāpy asau pariṇatis tatrāvadheyam budhaiḥ
sarvatrātra viveka eva paramo hetus tad atrādarāt
saṃdhāyāmaladhīr dhiyaṃ na śamale majjyeta bhavyāśayaḥ 16.3

atra bhūmaṇḍale sarvayoniprāptinimittakarmabhūmau **parayā prītyā** paramahārdena
25 **vivicya** vivekaṃ kṛtvā **yat proktam** svasvasmṛtiṣu **pāpānām bahudhāpy asau pariṇatir** iti. **asau** pratyakṣadṛśyā kuyonyādiprāptilakṣaṇā **bahudhānekaprakārā pāpānām** niṣiddhācaraanarūpānām **pariṇatīḥ** phalam iti. kṛtapāpā narā akṛtaprāyaścittā aprāptadaṇḍā vā tadanusāreṇa narakān prapadya tadavaśeṣeṇa kuyoniṃ yāntīti. tathā ca smṛtiḥ:

2 oktau J₄] okto J₃ 3 madhye J₄] matye J₃^{a.c.} 4 śrīGaṇeśāya namaḥ J₃] om. J₄ 7 ālocanam J₃]
alocanam J₄ 9 dvāravivakṣitam artham J₄] om. J₃ 14 asyām J₃] asyā J₄ nānartham J₃] ’rtham J₄
25 asau J₃^{p.c.}] osā J₄ 28 yoniṃ J₃] yoni J₄

Anm. zu 16.3, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.

¹Vgl. 1.73a.

mahāpātakajān ghorān narakān prāpya garhitān
karmakṣayāt prajāyante mahāpātakinas tv iha
mṛgāśvasūkaroṣṭrāṇām brahmahā yonim ṛcchati
kharapukkasavenānām surāpo 'pi na saṁśaya² ityādi.

- 5 tatra viśodhanārthaṁ daṇḍa itī pūrvadvāre 'vadyoktipālanāprakāreṇa dharmo rājñam
 uktaḥ. **tatrāpi** daṇḍasamāpattau **budhair** buddhijīviḥ **saṁādheyam** viśayalāghava-
 gauravāvekṣayā daṇḍo vidheya itī na sarvathā daṇḍa eva vidheyo nāpi vopekṣaiveti. tadāha:
sarvatrātreti. daṇḍapāte 'ta upekṣāyām vā **paramo hetuḥ** svaparamocakaḥ. **tat** tasmād dhetor
 atrobhayatra **viśuddhādhir dhiyam** **saṁdhāyauttarādharyam** vivicya vidheyavidhāyī **na**
 10 **śamale** kalaṅkāvahe pātake **majjyeta** na majjatīti saṁbhāvyate · itī saṁbhāvanāyām liṅ. asau
 ca sarvathā ślāghya ity āha: **bhavyāśaya** itī. vivekitvād iha bhadrā hy adayo 'mutra ca viśuddha-
 vāsana itī.

idrg vivecakaprasastim āha: **tasmād** itī.

- tasmād yo vicitim vidhāya purato 'vekṣyātha bhavyātmanā**
 15 **pāpānām bharam ādadhāti vimale mārge padaṁ darśakaḥ**
so 'mum lokagatiṁ vijitya sahasā saṁśuddhamārgaḥ kṛtī
tām āsādayate purim sa bhagavān yatrātmanā śāsty amūn 16.4

- vicitir** vivekaḥ. gauravalāghavaprthakkaraṇam itī yāvat. **bhavyātmanā** savivekacittena.
bharo 'tra sūkṣmakalanā. **vimale mārge** · itī kutrāpi lokatrāsakāriṇam daṇḍam karoti kvāpi
 20 copekṣam kurute · itī. **amūm** itī · aihikīm. **saṁśuddhamārgaḥ** pāścāttymārgadarśi svasmin
 vā viśadikṛtapāratrikamārgaḥ. **ātmaneti** svayam na punar adhikārimukhena. sā ca Brahma-
 lokākhyā. **amūn** itī · adhikāriṇaḥ.

itthaṁ pāpyupekṣam viśayabhedena samarthya kā nāmāsāv ity ākṣepe 'nantatvāt pāpānām
 noddeśyety āha: **pāpyupekṣeti**.

- 25 **pāpyupekṣāpy asau tasmād aparādhasahiṣṇutā**
ānantiyāt khalu pāpānām eṣānantiyāya kalpate 16.5

asāv itī vidheyatayā samarthitā. **ānantiyāyānekavidhatvāya**. atha vā pāpī nāma na kaścin
 niyato 'sti yasyopekṣā **pāpyupekṣeti**. api tu **pāpānām** parāpakāralakṣaṇānām **ānantiyād** ity
asāv aparādhasahiṣṇutā. atrārthe · ānantiyāyeti phalānantiyāya.

3 mṛgā J₄] mṛga J₃ oṣṭrāṇām J₃] oṣṭrāṇā J₄ 4 pukka J₃] pukkama J₄ 5 daṇḍa J₃^{p.c.}] caṇḍa J₃^{a.c.}
 J₄ 7 vopekṣai J₄] vaupakṣai J₃^{p.c.}] vapakṣai J₃^{a.c.} 10 liṅ J₃] liṭ J₄ 16.4b ādadhāti J₃] ādayāti J₄
 16.4d tām ās- J₃^{p.c.}] tāsās J₃^{a.c.}, tāsām J₄ 19 kāriṇam J₄] kāraṇam J₃ 29 ānantiyāye J₄] anantiyāye
 J₃

Anm. zu 16.4, Metrum: Śārdūlavikṛḍita.

²Yājñavalkyadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 3.207–208, dort 208: śvasūkaramgoṣṭrāṇām brahmahā yāti
 yoniṣu / kharapulkasavenānām surāpo nātra saṁśayaḥ //.

arthād āpatitam etallakṣaṇaṃ sukumāramatirūḍhaye viśadayati: **deśeti**.

**deśakālau puraskṛtya viśayaṃ cāpi dhīdhanaiḥ
prāptadaṇḍeṣu tattyāga etallakṣaṇaṃ ucyate**

16.6

5 kvacid atikaṭhoradeśe caratām yadi kaścic chaktaḥ svaparahitāya kiṃcit sādhanam balād
apaharati yadi cāpatkāle samāpatite kaścic kaṃcic chaktaṃ svārthaṃ parārthaṃ vā pīḍayati
yadi ca kaścic atyāturo śaktaḥ svasaṃbandhinam kaṃcit prātiveśmikam steyādinā bād hate
teṣu **prāptadaṇḍeṣu** · anyeṣv apy evaṃvidheṣu **tattyāgo** daṇḍatyāga **etallakṣam eṣaiva** pāpy-
upekṣety arthaḥ.

etattyāga aihikam api phalam dṛṣṭapratītye · āha: **kvacid** iti.

10 **kvacic chobhā kvacid dharmah kutrāpi suphalodayaḥ
śaktau tattyāgato labhyaṃ trayam etad vivekinā**

16.7

etac ca yathāsaṃbhavaṃ pūrvavad yojyam. **suphalodayo** ‘pavargākhyah. **śaktāv** iti · aśaktau
tyāge saty api na gaṇanām etīti dṛṣṭaphalābhāvāc **chaktāv** ity uktam.

deśakālavīṣayāpekṣaṇān naimittikam idaṃ mahīpatinām karma nāvadyoktipālanāvan nityam
15 ity āha: **sarvatheti**.

**sarvathā naiva śobheyaṃ madoddhatadhiyas tathā
unmūlayanti nagarāṇy api tatsarga īdṛśaḥ**

16.8

tatheti sarvathā pravartamānāyām asyām pāpopekṣāyām **tatsargaḥ** · madoddhatadhīniścayaḥ.
īdṛśa iti deśadeśyapracyāvanālakṣaṇaḥ.

20 ittham enām samarthyā prarocanārthaṃ praśaṃsati: **eṣa** iti.

**eṣa sargo mahāsargo munibhiḥ parikīrtyate
śailīyaṃ sarvasacchīlāsikhēti śikhino ’nayā**

16.9

eṣo ‘parādhasahiṣṇutākhyah. **śailī** · ācārapālanā. **śikhā** sarvoparivartinī. **ity** ato hetor **anayā**
śikhayā ye **śikhinas** ta eva śikhina ity arthaḥ.

25 **śikhino** ‘nayeti³ śikhāśleṣeṇānyathāpy ullikhati: **enām** iti.

enām śikhām puraskṛtya mārge ’tra timirāvṛte

16.6c daṇḍeṣu J₃ m. c.] daṇḍe J₄ 7 etal J₃] tātāl J₄ eṣaiva J₄] eṣavai J₃ 9 aihikam J₄] ehikam J₃
19 deśadeśya J₃] deśedaśya J₄ 16.9c sacchīla J₃] macchīla J₄

Anm. zu 9 dṛṣṭa-: Zweifelhaft, lies: *dṛḍha*-?

³16.9d.

gatāgataṃ vidadhatāṃ skhalanaṃ naiva jāyate **16.10**

atra mārge 'tikathine saṃsāramārge 'parādhibharite. **timiraṃ** moho 'ndhakāraṃ ca. śikheva **śikhā** margadarśinī vahnijvālā.

śikhino 'nayeti⁴ śikhitvaṃ yan māhātmyanimittam ghoṣitam tat smārayati: **enām** iti.

5 **enām śirasi saṃdhārya ye vartante śucivratāḥ**
teṣāṃ puraskṛtadhiyāṃ mānyatā syāt prajāsv alam **16.11**

śucivratā iti svaparabuddhirahitāḥ. **puraskṛtadhiyāṃ** saṃskṛtamatinām pratyakṣitamatinām vā. prasiddham ca śikhinām sarvatra **mānyatā**.

iyam mahīpatinām eva sadā śobhāvaheti prasiddham eva. yadi kadā svaucityānyo 'pi kaścid
 10 enām dhārayati tadāsāv api ślāghāsampatpadam ity āha: **kadācid apīti**.

kadācid api ye kecid enām śirasi kurvate
saṃpadvadhūḥ puras teṣāṃ dhāvatīti kim adbhutam **16.12**

kadācid velāprāptau vivāhasamaye ca. **kim adbhutam** iti saṃprāptavelatvān nātra kaścid api bhara ity arthaḥ.

15 **enayā bhūṣitāṅgā ye pratāpabharaśobhinām**
śikhinām puratas teṣāṃ dviṭṭatamgā galanty alam **16.13**

enayā śikhayā. **aṅgam** atrottamāṅgam. **pataṅgāḥ** śalabhāḥ. **galanti** dagdhaprāyā bhavanti. **alam** atīśayena punarutthānarahitam.

uktam arthaṃ divyasambandhasaṃvādena draḍhayitum ākhyāyikām avatārayati: **asāv** iti.

20 **asau paramakāraṇaṃ sakalakāryasaṃvāhako**
mahāvibhavaabhūṣito bharasahaṃ viśrjyāmukam
Manuṃ sakalakalpanākalanadakṣarītiṃ punar
nidhāya pada ādarād adhikṛteḥ svayaṃ kṛty abhūt **16.14**

kāraṇāni kāryasaṃvāhakā Manvādayas teṣāṃ api kāraṇatvāt **paramakāraṇam. saṃvāhakaḥ**
 25 **sīmāprāpakāḥ. mahāvibhaveti** svakartavye svatantratvāt. **bharasahaṃ** jagatītikartavyatā-
 nirvāhakam. **viśrjyotpādyā. atha vā svasthānād bhūmau viśrṣṭadattājñam kṛtvā. amukam**

9 sadā em.] sayā J₃, madā J₄ svaucityā em.] svocityā J₃, svocityām J₄ **16.13d** dviṭ J₃] dviṃ J₄
 19 draḍhayitum J₃] draḍhayatum J₄ **24** saṃvāhakā J₃^{p.c.}] saṃkāhakā J₃^{a.c.} J₄ saṃvāhakaḥ em.]
 savāhakaḥ J₃ J₄ **25** sahaṃ J₃] maham J₄

Anm. zu 16.14, Metrum: Pṛthvī.

⁴16.9d.

iti · anukampāyāṃ kan. **sakaleti** varṇāśramadharmarājadharmāpaddharmādikalpanākalanacaturamatim. **adhikṛteḥ pade nidhāyādhikāriṇaṃ saṃpādyā svayaṃ kṛtī** kṛtakṛtyo ’bhūt. sarvaṃ kṛtyam atra samarpitavān ity arthaḥ.

tathādarāspadaṃ cainaṃ sarvasaṃnatibhājanam

5 **vidhāya kṛtinaṃ paścād dattarakṣāṃ upādiśat** 16.15

tatheti. sarveti dattādhikāratvāt. **enaṃ kṛtinaṃ paścād** iti svasthityanantaram. **dattasya** sargasya taddharmasya ca **rakṣā**. yenaitad ubhayaṃ rakṣitaṃ bhavati tad **upādiśat**.

putra sannyāsapātraṃ tvaṃ vihito ’si mayā punaḥ

dattarakṣāṃ upādatsva dattapālaḥ sukhī bhava 16.16

10 **putreti. saṃś** cāsau kālāntaravṛddhyā **nyāsa** upanidhis tasya **pātram** ādhāraḥ. **upādatsva** grhāṇa.

samāhitamanāḥ so ’tha bāhū baddhvā śucivrataḥ

prasīdeti mudā procya tanmukhaikaparo ’bhavat 16.17

15 **samāhiteti. śucivratāḥ** svayaṃ tadācaraṇavidhūtakaṣāyaḥ. ata eva **samāhitamanāḥ. prasīda** prasannamukho bhūtvopādiśa. **tanmukhaikapara** iti vinayaśikṣā darśitā.

itthaṃ vinaye dṛṣṭa asāv amum upadideśety āha: **sad** iti.

satsargabharitā tasya mukhāt sarvāṅgasundarā

nirgatya Bhāratī madhye gatāgatam adhatta sā 16.18

20 **satsargaḥ** sanniścayo vakṣyamāṇaḥ. **sarvāṅgasundarā** · aṅgopāṅgaśikṣāsaṃpannā **tasya** Brahmaṇo **mukhān nirgatya sā Bhāratī madhye gatāgatam adhatta** jātaśaṅkā na tanmukhaṃ prāviśat. nāpi Brahmamukham. atra viśuddhasthānān nirgatā kimavasthā bhaviṣyāmīti śaṅkayā madhya eva tasthau.

itthaṃ madhyacāriṇyā asyā abhiprāyaṃ Brahmā vibudhya samādadhe · ity āha: **neti**.

na bhetavyaṃ tvayā bhadre kathaṃcana mudā sara

25 **vimṛṣyakāritāmutra samyak saṃgatim āgatā** 16.19

bhadre satsargaśālīni **tvayā na bhetavyaṃ** kim asau mām pālayiṣyati na veti. **mudā** prasannamukhatayātra **sarāsminn āviśa**. bhayābhāvaṃ nivedayati: **vimṛṣyeti**.

2 matim J₃] matiḥ J₄ 16.17c mudā J₃] sudā J₄ 16.18d sā J₃] mā J₄ 26 mām J₃] sām J₄ 27 sarā J₃] marā J₄

Anm. zu 16.19c vimṛṣya- Synonym zu *vimṛśya-* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

gūdhābhiprāyāmnāyarūpāṃ bhavatiṃ nāsau·asthāne yojayīṣyati **vimṛṣyakāritā** hy atra **samyak saṃgatim āgateti**

*deśakālau puraskṛtya viṣayaṃ cāpīti*⁵

yad uktam tasya samarthaneyam. śrutyā pratyakṣam paro’kṣam vokte vimṛṣyakāritayā
5 bhāvitavyam ity āśayaḥ.

ity asau parayā prītyā bodhitā śrutiśodhitam

mukham etasya saṃviśya śāntarūpā babhūva ha

16.20

asau Bhāratī **śrutiśodhitam** iti pratidinam vedapāṭho ’sya sūcitah. **saṃviśyety** anena tasyaḥ
praviṣṭāyāḥ samanantaram evātra viśrāntir jāteti sūcitam saṃviśeḥ svapnārthatvāt. **śāntarūpā**
10 kṣobharahitā.

so ’pi tatsaktisaṃphullamukhābjah paramādarāt

vimṛṣyaitām samādhāya kṛtakṛtyatayā babhau

16.21

so ’pīti Manuḥ. **tatsakti**tyādinā·upadeśasaṃkrāntiphalasūcanā. **vimṛṣya** vivicya.
samādhāya vidheyasthāneṣu sajjitām kṛtvā.

15 kiṃrūpā punar asāv āsīd yettham gatāgatādinā śaṅkāṃ āvahati·iti tatsvarūpam anuvadati:
pālyo ’vaśyam iti dvābhyām.

pālyo ’vaśyam asau śikṣā prathamoddeśalakṣaṇā

nisargamadhuro nāmagraho ’syeti dvitīyikā

16.22

tatra rakṣāśikṣāyām iyaṃ koṭitrāy āsīt: tatra **prathamā** koṭir yo ’yam mayā satsarga
20 upadiśyate sa tvayā **pālyah**. upadeśyeṣu cāvaśyapālyatayopadeṣṭavya iti. **dvitīyā** ca: **asya**
nāmagraho nisargamadhurah saṃskārānapekṣa iti yāvat. ayaṃ bhāvaḥ: nigadapāṭha-
mātreṇāpy asya siddhir nāvaśyam atrārthāpekṣā śabdapradhānatvād iti.

ittham koṭidvayena kṛtanepathyatayā rahasyam kṛtvā tṛtīyakotīyā lakṣaṇam āha: **asāreti**.

asāramliṣṭapāpyugrapratirodhavidhāy asau

tṛtīyeti nīśamyāsau svastho ’bhūd gatakalmaṣaḥ

16.23

25 ye ’sārās tucchāśayā ye ca **mliṣṭā** apabhāṣiṇaḥ·ye ’pi **pāpinaḥ** pāpodyatāḥ·ye ’pi
cogrā anapekṣitapūrvāparāḥ pracaṇḍacaritās teṣām **asau** sahiṣṇutākhyo dharmah **pratirodhī**

1 āmnāya J₃] āmnā J₄ 4 samarthane J₃^{p.c.}] samarthena J₃^{a.c.} J₄ kāritayā J₃^{p.c.}] kāriṇā J₄ 13 upadeśa
J₄] tūpadeśa J₃ 14 sajjitām J₄] majjitām J₃ 27 teṣām asau J₃] teṣāsamau J₄

Anm. zu 16.21c vimṛṣya: Synonym zu *vimṛṣya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz
→ *marṣ*.

⁵16.6ab.

⁸Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 2.21–22, dort 21d: ... *prakīrtitaḥ*, 22a: ... *tu vai pūrvād*, 22d: ... *vidur budhāḥ*.

śikṣādānādi kutracid babhūva. astu yatra Brahmāvartātau sahadharmaprakṛtayaḥ svayam eva śikṣāṃ jagṛhus tatra tasyāpi mahaḥ. yatra tu ·Āryāvarte kvāpi kvāpi śikṣāṃ na jagṛhus tatra †balādānena†. na hi dharmacaryā balasādhyety atrārthāntarayatī: **baddhakakṣyāṇām** iti. yo hi · aham idaṃ ślāghyaṃ caritaṃ vartayāmīti nibaddhodyamas tasya sadācāryasya śreyāṃsi

5 bahuvighnānīti nītyā madhye vighnasamāpattau satyāṃ **viratir** nirudyamatā **paraṃ dūṣaṇam** iti.

**kaṭhoraprakṛtīṃs tatra śikṣayām āsa yuktibhiḥ
smaran hr̥dayanikṣiptam upadeśarahasyakam**

16.27

kaṭhoreti. yuktayo nyāyadarśanāni. **upadeśarahasyakam**

10 *asāramliṣṭapāpyugrapratirodhavidhāyy asāv*⁹

iti tṛtīyaśikṣārūpaṃ sahiṣṇutākhyam.

**āyāsito ’py alaṃ kaiścid vibhūtisamalamkṛtaḥ
kṣamitvā modayām āsa pārītoṣikadānataḥ**

16.28

āyāsita iti. **vibhūtīti** vibhūtayo ’trāntarabāhyā bodhyaḥ. tatrāntarībhir hr̥daya-
15 śaithilyāpādanam bāhyābhir lobhapradarśanayā dharmasaṃmukhīkaraṇam. **kṣamitveti** ·
aṅjalibandhanādinā tatrāntaravibhūtyupalakṣaṇam. **kṣamitveti** bāhyopalakṣaṇam
pārītoṣiketi.

punar api smṛtaye prāguktam anuvadati: **deśakālāv** iti.

**deśakālau puraskṛtya kṣamām āsphālya sarvataḥ
sthāpitāṃ niyatīṃ matvā mumoda gatacintanaḥ**

20

16.29

spaṣṭam.

ye cāpi tatra kuṭilāśayāḥ kecana tān asau

kṣamāsaṃvāhanābhyāsaiḥ prāsīśadad †asau† śanaiḥ

16.30

3 balādānena J₃] balādaunana J₄ 16.28d pārītoṣika J₃] pārītāṣika J₄ 16.29c matvā J₃] satvā J₄
16.30d prāsīśadad em. m. c.] prāsīsad J₃, prāsīsada J₄

Anm. zu 16.30d prāsīśadad asau: Der recht archaische Aorist Kausativ *prāsīśadat* wurde trotz der zahl-
reichen nachträglichen Korrekturen in J₃ nur unvollständig und ohne Retroflexion überliefert. Handschrift
J₄ schreibt unmittelbar folgend einen längeren Deckstrich, weil allein das Metrum eine Silbe mehr fordert,
unternimmt aber keinen Versuch, diese Lücke zu füllen. Die Emendation behebt diese Mängel insofern be-
friedigend, als die überlieferte Silbenfolge und der semantische Kontext wenig Zweifel an der intendierten
Form lassen und dies auch zum gesuchten Stil des Autors passen dürfte. Allein die unnötige Wiederholung
von *asau* zeigt, dass dieses Strophenviertel noch weiter verderbt ist. Da der Kommentar keine konkreten
Anhaltspunkte liefert und die naheliegende Konjekturen *prāsīśadac chanaiḥ* metrisch nicht möglich ist, un-
terbleiben weitere Eingriffe.

⁹16.23ab.

ye ceti. prasiddham ca loke kuṭīlaṃ vastu saṃvāhanena śanaiḥ saralaṃ bhavati. *vimardanaṃ saṃvahanam*¹⁰ iti kośaḥ.

**śikṣāṃ puraskṛtāṃ dṛṣṭvā tatksaṇāt phalaśālinīm
samāśvastamatī rājā babhūva nayakovidāḥ**

16.31

- 5 **śikṣāṃ** iti. **puraskṛtā** pūjitā saphalībhūtā tatsvikārād iti bhāvaḥ. tadāha: **tatksaṇād** iti. **rājeti** Manuḥ. **nayakovida** iti · āyatāv api kṣamayaiva sarvavaśikaraṇam anumene.

uktam artham upasaṃhāravāyājena saṃgrhṇāti: **tad** iti.

**tad deśakālau viṣayaṃ samikṣya svayam ātmanā
rājā nīscayam ādāya kṣamodyuktaḥ sadā bhavet**

16.32

- 10 deśakālavīṣayasamikṣaṇaṃ prāguktam anusaṃdheyam. atha vā nūtanatayaiva vyākḥa: **deśaḥ** śatrudeśādīḥ. **kālas** tanmadhyapātādyavasaraḥ. **viṣayo** doṣagurulāghavam.

idānīm uktam arthaṃ rājñy eva mukhyato niyatayati: **kṣāmyantām** iti.

**kṣāmyantām vāpi krudhyantām pāmarāḥ kim ataḥ phalet
niyantur asya tad idaṃ paramauśadham īritam**

16.33

- 15 sarveṣāṃ prathamataḥ kṣamaivociteti bodhayitum **kṣāmyantām** iti prathamam kṣamoddeśaḥ. **pāmarāḥ** prākṛtaprāyāḥ. **ata** iti · eteṣāṃ kṣamayā krodhena **vā phalet** śubham aśubham vā. kutra tarhi phalam ity āha: **niyantur** iti **niyantā** sarvaniyantā tadadhiṣṭhāpito rājādīś ca. **tad idaṃ** iti kṣamākrodhalakṣaṇaṃ vastu **paramauśadham** śubhāśubhaphalāvyaḥhāricāri. atha vā **kṣāmyantām** iti mukhyo ‘vadhiḥ. **krudhyantām** iti gaṇaḥ. hevākagrastāḥ pāmarā deśakāla-viṣayādikaṃ samikṣyāpi krudhyatām nāmeti vārthaḥ.
- 20

mahātmanāṃ kṣamaiva sāram ity atra saṃvadati: **tathā ceti**.

**tathā ca sārasaṃkṣiptaṃ kavīnāṃ śrūyatām vacaḥ
mahādhiyāṃ vacaḥ prauḍhaṃ samāśvāsāya jāyate**

16.34

5 śikṣāṃ J₄] śikhām J₃ 12 niyatayati J₄] niyata iti J₃ 16.33a kṣāmyantām J₄] kṣāsyantām J₃ 16 krodhena em.] krodhene J₃, krodhane J₄ 19 kṣāmyantām em.] kṣāsyantām J₃, kṣāmyatām J₄ 16.34b vacaḥ em.] vadhaḥ J₃ J₄

Anm. zu 16.33, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [p]i kr[u] als kurze Silbe. **Anm. zu 16.34b vacaḥ:** Diese Emendation wird direkt durch die Hinleitung zur nächsten Strophe (*kavī-vacas*) und indirekt durch *vacana-mātreṇa* in der Erklärung der zweiten Zeile abgesichert, die nach dem bei Sāhibrām üblichen Gebrauch von *arthāntarayati* ein eigenständiger Satz sein soll. Da der Autor auch andernorts keine Wiederholungen scheut, scheint das erneute *vacas* im dritten Strophenviertel weniger problematisch als das einhellig überlieferte, aber semantisch ganz unpassende *vadhaḥ*.

¹⁰Exakte Quelle unbekannt, vgl. Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,2.22c: *saṃvāhanam mardanam syād*.

nirviśeṣeṇa vacanamātreṇa saṃvāditenāpi kim ity atrārthāntarayati: **mahādhiyām** iti. yady apy uktena nirviśeṣam eva tatsaṃvādavākyaṃ tathāpi mahājanoditatvāt tena svokte saṃāśvāso jāyate · iti.

tad eva sārasaṃkṣiptaṃ kavivaco ’vatārayati: **mayeti**.

- 5 **mayā svasargo na kvāpi vyājena malinīkṛtaḥ**
 yat kiṃcit kasyacit sarvaṃ kṛtaṃ satyena tan mayā 16.35

atra pūrvārdhārthaḥ: yaṃ kaṃcit praty upakriyayā satyasargeṇa ca sādhu vyavahṛtaṃ teṣu sva-
 svabhāvabaddheṣv api mayā svasargo nojjhita iti kṣamāpitam. uttarārdhārthas tu: yaiś ca kaiś-
 cin māṃ praty adṛṣṭyāpakṛtaṃ teṣu mayopakṛtiṃ vinā nānyat kiṃcid vidheyam iti vyavasthā
 10 mayā baddhā. tattyāgena kathaṃ sukhī bhavāmīti.

atra pravīṇasaṃmatim api pramāṇayati: **tathā ceti**.

- tathā coktaṃ pravīṇaiś ca sādhv idam pāpipāpataḥ**
 kṣamā mahattarā tasyety evaṃ dhyeayaṃ manīṣibhiḥ 16.36

- 15 **sādhv** iti pāpi pāpaṃ kurutān nāma svabhāvasyāparyanuyojoyatvāt. paraṃ kṣamiṇo ’pi sva-
 bhāvasyāparyanuyojoyatvāt kṣamā vidheyaiyeti dvayor madhye **kṣamā mahattarā**tisādhvī
 svaparopakāritvāt. pāpaṃ tu svāpekṣayā tasya sādhu tadekopakāritvād ity āśayaḥ. **tasyeti**
 kṣamituḥ.

atrodāharati: **nidarśitam** iti.

- 20 **nidarśitam idam dhīraiḥ pāpikṣantṛkṣamāvalau**
 pratnavṛttasudhāsāraprāṇāyatir iyaṃ sphuṭam 16.37

idam iti *pāpipāpāt kṣamā mahottareti*¹¹ **pāpīti** tasyāś ca pustikāyā idam nāmānvarthaṃ
pāpinām tatksantṛnām ca **kathāvalir** iti pāpibhiḥ kathaṃ pāpaṃ kṛtaṃ kṣantṛbhiś ca kathaṃ
 tat soḍham iti. **pratneti** yadi **purāṇasaccaritasudhāsāro** ’trāyatau malinatarāyāṃ na syāt tan
 na kaścid api prāṇyād iti purāṇasaccaritenaiveyam **āyatir** jīvanty astīti.

- 25 tad avatārayati: **kaścid** iti.

- kaścid rājāparādhī drāg āgatyainam uvāca ha**
 avadyoktau mama vibho jāgrhīti punaḥ punaḥ 16.38

14 kurutān J₃] kurutān J₄ 16.37c sudhā J₃] mayā J₄

Anm. zu 21 *tasyāś ca pustikāyā:* Ein schwacher Hinweis auf Sāhibrāms Vorlage?

¹¹Vgl. 16.36bc.

rājāparādhī rājñy eva kṛtāparādhah. **punaḥ punar** iti · uvāceti saṁbandhaḥ.

**rājā viditavṛtto ’sau tathāyātam amuṁ puraḥ
vīkṣya vismitacitto ’mūn uvāca purato gatān** 16.39

rājeti. viditavṛtto mayy anenāparāddham iti. tathāyātam avadhyoktyāyātam. vismitacitto
5 viparītāropanāt.

**dhairyam etasya kim aho bādhitāsmāka āgataḥ
niḥśaṅko bhayadaṇḍābhyaṁ saṁmukhaṁ vadatīti kim** 16.40

bādhitāsmākaḥ · bādhita āsmākaḥ saṁbandhī kaścana yena.

**śrutvā rājoditaṁ prāha kṣamyatām mayi mānada
hetuṁ mukharatāyā me śrutvecchā te pravartatām** 16.41

śrutveti. mukharatā viparītāropanalakṣaṇā.

mukharatāhetum āha: sadācariteti.

**sadācarita pāpebhyo gurubhyo ’tigariyasī
kṣamā taveti gatabhīr baddhakakṣyo ’ham āgataḥ** 16.42

15 āgata ity avadhoktyeti śeṣaḥ.

**niśamya sādhv idam iti kṣamitvāmuṁ prasādanaiḥ
prasannacittaṁ taṁ bhūpaṁ kaścid adhyakṣa āha ha** 16.43

niśamyeti. niśamya vimṛṣya sādhv anenedam uktaṁ pāpipāpāt kṣantrkṣamaive garīyasīti.¹²
amum avadhyoktyāgataṁ pāpinaṁ kṣamitvety antarbhāvitanyarthatvāt kṣamayitvā¹³.
20 prasādanaiḥ prasādanāprakāraiḥ. gaccha sukhaṁ viharasva kṣāntaṁ mayety evaṁprakāraiḥ
kṣamayitvā svayaṁ prasannacittaṁ pāpanirmuktam iva taṁ rājānaṁ kaścid adhyakṣa
āha.

bhadraṁ pratikriyārho ’sau hārdito nṛpa kīdṛśī

4 mayy anenā em.] madhyenanā J₃, madhyanenā J₄ 8 āsmākaḥ J₄] asmākaḥ J₃ 11 āropaṇa J₄]
ārepaṇa J₃ 19 kṣamitve J₄] kṣametve J₃ 20 kṣāntaṁ J₃ p. c.] kṣānte J₄

Anm. zu 16.43ab niśamya ... kṣamitvā: Die zwei Absolutive müssen inhaltlich vom direkten Objekt
tam bhūpaṁ des Hauptsatzes regiert werden; vgl. SPEYER, § 380, Anmerkung 2. Anm. zu 18 vimṛṣya:
Synonym zu vimṛṣya gebraucht; vgl. Wortschatz → marṣ.

¹²Vgl. 16.36bc und 16.42. ¹³Die inhaltliche Implikation ist unklar, jedenfalls kann die lexikalisierte
Bedeutung des Kausativs von kṣam ‚um Verzeihung bitten‘ hier nicht zutreffen; vgl. Anmerkung zu 8.59c
und Wortschatz → kṣamāpaka, → kṣamāpaṇa und → kṣamāpay

cittabhrāntir iyaṃ kiṃ vā nrpāṇāṃ gatiṃ īdṛśī**16.44**

bhadram iti nimnonnatakathane bhadraṃ dehīti · **asau** pāpī **pratīkārārha** āsīt. alaṃ vā pratīkāreṇa. **kiṃ iyaṃ cittabhrāntiḥ** pratyuta sāntvaneti. atha **vā nrpāṇāṃ gatiṃ** evedṛśī vyavahāra eva viparīta iti mahyaṃ bhrūhi · iti.

niśamyovāca rājā taṃ na bhrāntir nenabhūr iyaṃ**rahasyaṃ hṛdgataṃ me ’tra śrutvākhinnamatir bhava****16.45**

niśamyeti. adhyakṣākṣepaṃ **niśamyākarnya**. **taṃ** adhyakṣam. yat tvayoktaṃ **cittabhrāntir iyaṃ**¹⁴ iti **nāsau** me **bhrāntiḥ**. yac cōktaṃ **kiṃ vā nrpāṇāṃ gatiṃ īdṛśī**ti¹⁵ tatrāha: **nenabhūr iyaṃ** iti. **nāpiyaṃ inabhūḥ** prabhurītiḥ. kiṃ punas tarhīdam ity āha: **rahasyaṃ** iti. **akhinnamatir** niścitamatīḥ.

svahṛdgataṃ rahasyaṃ āha: **pratīkriyeti**.

pratīkriyāsyā kāryaiṣā maccittaṃ yena tuṣyati**kṣamayā tac ca dhavale yaśaḥpuṇye tathādhike****16.46**

yena pratīkriyāhetunā **tac ceti** maccittatoṣaṇam iti pratīkriyāsāmyaṃ jātam. sāmye ’pīdam evopādeyam ity āha: **dhavale** · iti. tatas ca ko dhīmān adhikaṃ vihāyālpēna tuṣyatīti.

anyac cātrātīśaya ity āha: **kṣamayām** iti.

kṣamayām paramāsvādo yo ’sty asau kva viśodhane**ātmāsvādaparasyaṣya kṛtaṃ paraviḍambanaiḥ****16.47**

paramāsvādo bāhyāntaḥśamalakṣaṇaḥ. **kva viśodhana** iti bāhyāntarendriyajvalanāt. astv evaṃ tathāpi paropahāsa ity atrāha: **ātmāsvādeti**. kṛtamalam ity arthaḥ.

atraiva saṃvadati: **tathā ceti**.

tathā ca śrūyatāṃ ramyā kathātra matīśodhinī**Māmohanāmā khalapūr yathāha sma sunītibhāk****16.48**

spaṣṭam. Bhagadādanagarādhīpatyaṃ prāpya rājñāṃ **khalapūr** iti nāma jāyate · iti loka-prasiddhiḥ.

16.44a ārha J₃^{p.c.}] ārhe J₃^{a.c.} J₄ **3** sāntvane J₃^{p.c.}] sāntvena J₃^{a.c.}, māmtvena J₄ **4** viparīta J₃] vyaparīta J₄ **7** citta J₄] citra J₃ **8** tatrā J₄] atrā J₃ **16.46a** āśya J₃] āmya J₄ **14** mac J₃] sac J₄
16.48d sunīti J₃] munīti J₄ **24** nagarā J₃^{p.c.}] dhugarā J₄

Anm. zu 16.48c Māmoha: Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Ma'mūn*. **Anm. zu 16.48c khalapūḥ:** Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḥalifa*. **Anm. zu 24 Bhagadāda-:** Lexikalische Entlehnung von *Baḡdād*.

¹⁴16.44c. ¹⁵16.44cd.

kṣamāsvādaḥ paro rājñām utsavaś ca mahān ayam

ced vidus tad ime kiṃ no ’bhyetyānyat prāpnuyur mude

16.49

ime lokā **asmatsaṃmukham** āgatyāto ’parādhāt **kim anyad** upadhārūpaṃ asman**mude prāpnuyur** idam evāparādhapāpaṃ ādāyāsmatsamīpaṃ prāpnuyur iti.

5 **cen naḥ prītiṃ vijānīyuh kṣamāyāṃ tad ime balāt**

pāpayānaṃ samāruhya samānam iha cāpnuyuh

16.50

ced iti. ayam arthaḥ: rājñā tādrñnītir janapadeṣu vistāryā yena te viśuddhacittā asikṣita-pāpā rājakṣamāpātratāṃ na yāntīti. tathā ca kṣamāpātrābhāve tadanāvirbhāvāt tadanutāpaḥ: asau daṇḍya āsīd asmābhiḥ kṣānta iti tadasiddheḥ paścāttāpa eva śiṣyate. katham asmāsu
10 kṣamāvattvaṃ vibhūṣaṇaṃ setsyatīti bhāvaḥ. amuṃ cāsayam: yad**ime** lokā **vijānīyus tad** ime **balād** vyājam apy ādāya **pāpaṃ vidhāya tadyānaṃ cāruhya samānaṃ** sagarvam **ihāsmat-** samīpaṃ **āpnuyuh**. na ca ta idam jānantīty asmadabhimataṃ hṛdaya eva śīrṇam iti tātparyam.

punar apy asau rājā saṃvādāntareṇādhyakṣaṃ prabodhayati: **tathā cātreti**.

tathā cātra Śakendreṇa mantriśreṣṭha udāradhīḥ

15 **Arustātalināmāsau pṛṣṭaḥ provāca sādaram**

16.51

nigadavyākhyātam idam.

vṛddhabuddhe samādhatsva pāpivṛtte katham tava

bhāvaḥ kaś ceti sumatir vicintyāsau tam abravīt

16.52

pāpivṛtte samādhatsva: yadi pāpī kaścid avadhyoktim adhyāropyate tratra kiṃ kartavyam
20 iti. atra **tava katham bhāvaḥ kaś ca** vo bhāvaḥ. **itiśabdaḥ** praśnasamāptau. **vicintyeti** kaṃ bhāvam asau prāptaḥ katham idṛgākṣepam adya kṛtavān iti vivicya.

avadhehy asya sargasya kṣamākhyasyedam uttamam

parīkṣāsthānam amalō niḥśvāsasyeva darpaṇaḥ

16.53

avadhehi śṛṇu. **idam** pāpivṛttam. **asya** bhūpateḥ. **kṣamākhyasya sargasyottamaṃ**
25 **parīkṣāsthānam** anena puraḥ samāpatitenāsau vyaktim āyāti. anyathā viṣayābhāve ·etat-
sattā ·asatkalpā. atropamā: **amala** iti. niḥśvāso hi pratikṣaṇaṃ nirgacchann api na svarūpaṃ
labhate. darpaṇe tv agrataḥ sthite jāyate niḥśvāsoṣmāsāv iti.

etad eva viśadayati: **jānīhīti**.

8 pātratāṃ J₃] pātratā J₄ 16.52c su J₄] sva J₃ 20 vo em.] vā J₃ J₄ 16.53c amalō em. schol.]
amalaṃ J₃ J₄ 28 etad eva J₄] etedava J₃

Anm. zu 16.51a Śakendreṇa: Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Iskandar/Sikandar* Alexander.

Anm. zu 16.51c Arustātali-: Lexikalische Entlehnung von *Aristātālis* Aristoteles.

**jānihi pāpy asau nūnam etatsatsargabhūṣaṇam
vinānena kathaṃ caitac chira utthāpayiṣyati**

16.54

etasya kṣamākhyasya **satsargasya bhūṣaṇam** śobhāsaṃpādakam. **anena** pāpinā **vinā. etat** kṣamākhyam sadvastu. **śira utthāpayiṣyati** · ankuram janayiṣyati.

5 **idaṃ kāryatayā bhāti pāpibhāve vibho mama
pramāṇam prabhudhīr eva vidhānetarabhāvayoḥ**

16.55

idaṃ iti. **bhātīti** vayam hi vacomātrādhikāriṇaḥ. kurvāṇā evātra tattvato jānantīti āha: **pramāṇam** iti. **itarabhāvo** ‘vidhānam.

10 **iyam viśuddhādarśo ’to mādrśā paśya pāpini
drṣṭam yādrgdrśādarśe tādrk svātmāvalokyate**

16.56

iyam iti. **iyam** kṣamā. **adrśeti** · asaumyadrśā daṇḍyadrśety arthaḥ. atrārthāntaranyāsaḥ: **drṣṭam** iti. anubhūtam idaṃ ity arthaḥ. **ādarśe yādrgdrśeti** yādrśi dṛṇi nidhāpyate saumyā krūrā vā **tādrḡ** eva **svātmā** bimbabhūto **’valokyate**. sudrśādarśane svātmā sudrḡ iva ku-
drśādarśane svātmāpi kudrḡ iva drśyata iti mā pāpinam kudrśā paśyety arthaḥ.

15 **iti śrutvā Śakendro ’sau hrṣṭaḥ punar uvāca tam
śrutam vadāsyāvasaraḥ kadety āha sa taṃ punaḥ**

16.57

itīti. hrṣṭaḥ svābhīmatālbhāt. **śrutam** iti *paramatam apratiṣiddham anumatam*¹⁶ iti · anumatam ity arthaḥ. **kadāvasaraḥ** kasmin kāle · **iyam** kṣamā bhūpatinā pālītā śobhām bibhartīti **vada**.

20 **sadaivāsyānusevāsau sādhumārgo mato mama
viśeṣanyāyam āśritya śrṇu rājan vadāmy aham**

16.58

sadaiveti. asyeti satsargāpekṣayā puṃliṅganirdeśaḥ. **anusevāntarahārdena** sevanam. **asau sādhumārgaḥ** sādhumām ayaṃ panthāḥ: sādhaveḥ satatam enaṃ sargaṃ sevante · iti. na nirviśeṣā sāmānyasthitir iti **viśeṣanyāyaḥ**.

25 viśiṣṭaviṣayam eva darśayati: **cec chaktyeti**.

**cec chaktyā daṇḍavelāyām kṣāntvāriṃ śukrakāriṇam
svasmāt karoti sumatiḥ seyaṃ velāsyā śobhanā**

16.59

16.54b sat J₃] mat J₄ 3 sat J₃] mat J₄ 7 vaco J₃] voca J₄ **16.56c** drśā J₃] drḡ J₄ **16.57c** vadāsyā J₄] vadāmyā J₃ **16.57d** sa J₃] si J₄ 22 āpekṣayā J₃] āpekṣayā J₄ anusevā em.] antamevā J₃, anumevā J₄ sevanam J₄] mevanam J₃

¹⁶Vātsyāyana: Nyāyabhāṣya, Ed. JOŚī sub Gautama: Nyāyasūtra 1,1.4.

ayam arthaḥ: daṇḍavelāyāṃ kṛtāpakāro ripur avaśyaṃ daṇḍya iti **daṇḍavelā**. tatra ca yadi svayaṃ kṣīnas tat kiṃ kuryād iti tannipātane śaktir apy asti · iti **kṣāntvā svasmāc chukra-kāriṇaṃ karotīti** sumatiphalam idam iti **sumatir** ity uktam. anyatra kṣamāyāṃ darśitāyāṃ api kevalaṃ svapratītidārḍhyād astv asau. iyaṃ tu sarvaprakāśakatvāc **chobheneti** bhāvaḥ.

5 ukte ’rthe nidaśayati: **rājann** iti.

**rājann atropalabdhārthāṃ imāṃ śṛṇu ripuṃ nṛpaḥ
kaścij jivā vaśīkṛtya kārāyāṃ nibabandha ha** 16.60

**saṃmukhaya kadācit taṃ papraccha vada kīdṛśam
vapur bhātīdam adhunā tavety āha sa taṃ prati** 16.61

10 spaṣṭārthā ślokaḍvayī.

**kiṃ vācyam adhunā me ’tra baddhasya tava veśmani
tathāpi sarvathā sādhuvaçaḥ kasya na tuṣṭaye** 16.62

kiṃ vācyam iti. **baddhasyāsvatantrasya. kasyeti** śatrur api sādhuvacanena tuṣyaty eva.

tad eva sādhuvalo vaktuṃ pratijānīte: **asāv** iti.

15 **asau gabhīravibhavo mahāsargo jagatprabhuḥ
svamitraṃ kalayāṃ āsa kṣamāṃ sarvatra sarvathā** 16.63

sarvatrottamādhamaviśaye. **sarvatheti** pratyakṣaṃ vā paro’kṣaṃ vā kṛte ’parādhe svāpekṣayā. sa tu sarvam eva paśyati kṣamaiva tasya sarvathā.

**taddattavibhavas tvam tu jayam eva tathāmunā
dattaś ca te hṛdā paśya kiyad antaram atra vām** 16.64

tad iti. **tena** paramasvatantreṇa vibhunā **dattavibhavas tvam jayam eva tatheti** parama-mitratvena kalayasi. sa cāpy **amunā** sarvathā kṣamāvatā **tubhyaṃ datta** iti **hṛdā** cittena **paśya** vicāraya. **vām** āvayoḥ svatantratadadhīnayoḥ **kiyad antaram** tadanumatam ananumanyāpi vartamānāya te tena mahāvibhavena tvadicchā pūritā. itthaṃ ca yadi tadicchā tvayāpi pūryate
25 **tadātiprasanno** ’sau. kim iva na te dāsyatīti bhāvaḥ.

tadāha: **yām** iti.

**yām asau bahumānena kṣamāṃ paśyati sādaram
cet pālayasi tām tena kṛtakṛtyo bhaviṣyasi** 16.65

tena tanmānitavastupālanāhetunā **kṛtakṛtya** iti tadanumatamānanayā prasanno ’sau śiṣṭaṃ kimcit svayam eva prāpayiṣyatīti **kṛtakṛtyaḥ**.

hṛdayāvarjakam tasya sa tat pītvā vaco’mṛtam
prasadyonmocya satsaṃdhipaṇenainam athārcicat 16.66

- 5 **hṛdayeti. prasadya** prasannībhūya. **unmocya** kārāyāḥ. **satsaṃdhipaṇena**: adyaprabhṛti tat-smṛtidānād idam grhaṃ tvadīyam eva kāle kāle pāvayitavyam iti.

tad atra sarge dhṛtim ākalayya
svasthena bhāvyam svadhiyā svaśaktau
nīpīya pīyūṣam ivāpakāra-

- 10 **kṣveḍam ripūdgāritam atyudagram** 16.67

tad iti. **atra sarge** kṣamārūpe **dhṛtim** avaśyam mayedam āsevyam iti sthairyam **baddhvā. ripūdgāritam atyudagram apakāraviṣam pīyūṣam iva nīpīya svaśaktau** satyām api **svasthena bhāvyam** na matir vyartham vikṣeptavyeti.

- 15 **panthāḥ kṣuṇṇo ’yam eteṣāṃ ye nṛpā buddhijīvināḥ**
āstikā devajayināḥ purapaurāvane ratāḥ 16.68

panthā iti. **kṣuṇṇaḥ** · abhyastaḥ. tair asau panthā āsevita ity arthaḥ. **āstikā** adṛṣṭaparāḥ. **devajayināḥ** kīrtimātraikaprayojanāḥ. **avanam** rakṣā.

mahattvam api mahatām idam evety āha: **ā sargād** iti.

- 20 **ā sargād dṛṣṭam evedaṃ pāmarāḥ pāpatatparāḥ**
kṣamaikaśīlās ca nṛpā anyathā katham antaram 16.69

pāpatatparā asahiṣṇavaḥ. **anyathaitadubhayabhāve katham kenāntaram** viśeṣaḥ. etad-ubhayakṛtam eva mahatpāmaratvam ity arthaḥ.

dṛḍhapratipattaye ’nyasaṃvādaṃ †pramāṇa†...

- 25 **tathā ca kenacid rājñā pāpī kaścit svabāndhavaḥ**
kārāyāṃ bhayasīmānaṃ prāpitaḥ kṣubdhacetasā 16.70

svabāndhava iti **svo** bāndhavaḥ · tasya **bāndhavaḥ**. paraṃparāsaṃbandhavān ity arthaḥ. ata eva **kṣubdhacetaseti**. asmin svakīyatvena daṇḍākarāṇe mama lokanindā samāpated iti.

16.66c sat J₃ schol.] mat J₄ 16.66d ārcicat J₃] ārciyat J₄ 16.67a sarge J₄ schol.] mārge J₃
16.67d udagram J₃ schol.] udagdham J₄ 13 matir J₄] mati J₃ vikṣeptavye J₃] vikṣeptovya J₄

Anm. zu 16.67, Metrum: Upajāti. Anm. zu 23 pramāṇa: Lies: pramāṇayati: tathā ceti?

**sa jātu kaṃcit svādhyakṣaṃ papracchaitakṛte ’kṛtī
kaucity asyeti so ’tyugro vavāma giram uddhatām**

16.71

svādhyakṣaṃ iti yat saṃbandhāpekṣayāsyaśau svakīya āsīd iti bhāvaḥ. **uddhatām** paruṣaṃ
kṣamāsparśarahitām. ata eva **vavāmeti**śabdenāpi pāruṣyam. aniṣṭā hy uktir vamanam eveti
5 bhāvaḥ.

**kim ucyate mayā nīcapadasthenāsyā gocarē
nāsākarnauṣṭhabhede ’pi na kiṃcid iti me matam**

16.72

nīcapadastheneti yady ahaṃ rājapadastho bhaveyaṃ tadā bahv evaitadartham anuśiṣyām iti.

**nīsamya vīmanās taṃ sa provāca mṛduśāntadhīḥ
nāpto ’si matpadaṃ jāne viparītā matis tava**

16.73

nīsamyeti. **vīmanā** iti aho etatsaṃbandham avekṣya mayāśau krūrāśayaḥ pṛṣṭa etan-
mukhenonmocayiṣyāmiti. **matpadaṃ** madvyavasāyaṃ **nāpto** ’si na jñātavān asi. **viparīteti**
maddhīviparītā.

svavyavasāyam āha: **kṣāntam** iti.

**kṣāntaṃ mayāsyā viditaṃ loke yady api pātakam
kṣamā me ’tra bhṛśaṃ khyātā bhaved atigariyasī**

16.74

yady api loke ’syā **pātakam viditaṃ** tathāpi **mayāsyā kṣāntam** eva. atra nimittam āha:
kṣameti.

svavyavasāyam eva samarthayati: **nīceṣv** iti.

**nīceṣv atibalaṃ pāpaṃ yathā ca vihitasthiti
tathātibalam agryeṣu kṣamaiṣā tasya bheṣajam**

16.75

tasya pāpasya **bheṣajam** auśadham. **vihitasthiti** ubhayam api. anyathā nīcānāṃ nīcatvaṃ
mahatāṃ vā mahattvaṃ kathaṃ syād iti bhāvaḥ.

atra pāpikṣamāyāṃ bījasūtram āha: **tathā ceti**.

**tathā ca yadi kasmāccit prāduṣyād agham ullvaṇam
sa taccittatayeśānaṃ śaraṇīkurute ’nvaham**

16.76

16.71c asyeti J₃^{p.c.}] esyaṃti J₃^{a.c.}, emyaṃti J₄ 3 saṃbandhā J₄] saṃvadhā J₃^{p.c.}, saṃdhā J₃^{a.c.} āsyā
J₃] āmyā J₄ 4 uktir J₄] ukti J₃ 8 anuśiṣyām em.] atuśiṣyām J₃^{p.c.}, aṃtaśiṣyām J₃^{a.c.} J₄ 12 mad J₃]
sad J₄ 13 mad J₃] sad J₄

Anm. zu 16.72 asya gocarē: Zweifelhaft, lies: ... *agocarē*?

taccittatayā pāpaṃ me phaled iti pāpacittatayā. atha vā **taccittatayā** parameśacittatayā. **śaraṇīkurute** · iti · idam evāsyā rahasyaṃ yad asau svapāpaṃ prāpta iti prāyaścitte jāte viśuddhe ’tra kṣamaivociteti.

dhiyam ādāya tad asau mocanīyaḥ kṣaṇāntare

5 **vilambyakāriṇam amum īśāno daṇḍayiṣyati** 16.77

dhiyam iti. **vilambyeti** · asyeśvaraśaraṇatvād avāśyam eva moktavyam. vilambyakaraṇe daṇḍapātane ’nucitakāritvād **enam** api **sarvajño** ’sau **daṇḍayiṣyatīti**.

tasmād vicārya matimān kāryākāryasṛtiṃ tathā

pravarteta yatheśānaprasattir upajāyate

16.78

10 **kāryākāryasṛtiṃ** iti kadācid vivekena kārye ’py akāryeṇa pravarteta · akārye ’pi kāryeṇa pravarteteti.

yady āśa te maheśānaḥ pāpaṃ utpumsayed iti

tadaucitīyaṃ kṣantavyaṃ pāpiṣv atīśayena te

16.79

utpumsayed viśodhayet.

15 **tathā ca kenacit kaścit kārye samyaṅ niyojitaḥ**

sa tacchikṣām anāḍṛtya svāśayāvartayat kriyām

16.80

samyag iti svābhīṣṭaśikṣādānena.

adhikāram avāpyāsau taddveṣyāṃ vartayat kriyām

āhūya tena paryaṅke baddhvā piḍām avāpitaḥ

16.81

20 **adhikāram** iti. **taddveṣyāṃ** niyokṛtṣvāmīdveṣyām.

tathāvasthām avāpto ’sau tam āha sma vicārya

tadā tvayāpi kiṃ mitraṃ gaṇyate vada mānada

16.82

tathāvasthām iti. **asau** baddhaḥ. **taṃ** svāminam. **tadeti** śubhāśubhagaṇanāvasare paraloka-prāptena **tvayā**.

25 **vihasyāha kṣamety evam ukṭvā kvāsau tavādhunā**

2 prāpta J₃^{p.c.}] prāpte J₃^{a.c.} J₄ 16.77c kārīṇam J₃] kārīṇas J₄ 7 ’nucita J₃] nacita J₄ 16.78c pravarteta J₃ schol.] pravartate J₄ 10 sṛtiṃ J₃] mṛtiṃ J₄ pravarteta J₃] pravartate J₄ 11 pravartete J₄] pravartate J₃ 16.79c aucitīyaṃ J₃^{p.c.}] audhitiyaṃ J₄ 16.81b dveṣyāṃ J₃ schol.] dveṣām J₄ 20 niyokṛtṣvāmīdveṣyām J₃] om. J₄ 23 tathā em.] tad J₃ J₄

Anm. zu 16.81b vartayat: Augmentloser Imperfekt m. c. wie im epischen Sprachgebrauch, vgl. OBERLIES 2003, sub 6.4.1. So auch oben in 16.80d und unten in 16.84f aufzufassen?

saitadbharaiva kim idaṃ kriyate sādhu śādhi mām 16.83

vihasyeti. adhuneti madaparādhakṣamāvelāyām. **saitadbharaiveti:** setiśvarakṣamā. **etad-bhareti** tvatṣamādhinā. tvam ced atra kṣamiṣyasi so 'pi tatra tvayi kṣamiṣyatīti bhāvaḥ.

pāpy ahaṃ kṣamitāsi tvam sāmye vām śuddhadhīr bhava

5 **ity uktavantam tam asāv unmocyāśu viniya ca**
svādhikāre tathāsthāpya svaucityāvartayat kriyām 16.84

pāpy aham ityādi spaṣṭārtham.

sanmārgo 'yaṃ vidāṃ sevyo 'nena saṃcaratām nṛṇām

saṃpadvadhūḥ puro 'bhyetya kṣaṇenāśleṣam eṣyati 16.85

10 **sanmārga** iti. **anena** sanmārgena **saṃcaratām** vyavaharatām. **kṣaṇenety** utsavena svecchayeti yāvat.

etadālokakalayā hṛdāloko 'sya jāyate

etadgandhena deho 'yaṃ puṣpodyānam ivojjvalet 16.86

15 **etad** iti. **ālokaḥ** prakāśas tasya **kalayā** leśena **hṛdāloka** ātmabodhaḥ. **gandhaḥ** saṃbandhaḥ saurabhaṃ vā.

enayāsau maheśānaḥ suhṛd bhavati tatṣaṇāt

samānamahaso loke sauhārdaṃ dadhate yataḥ 16.87

enayeti. enayā kṣamayā **tatṣaṇād** ity uktaṃ ko 'tra hetur ity atrārthāntarayati: **samāneti.** samānamahas tvam ca tadādṛtakṣamāpālanāt.

20 atraiva bharayati: **mudreyam** iti.

mudreyaṃ tena sauhāradadārḍhyārthaṃ sthāpitā bhuvi

svam utthāpya tvam apy enāṃ maitrīm tena dṛḍhāṃ kuru 16.88

mudrā kṣamānāmnī svākāramūrtilḥ. **sauhāradadārḍhyam** anyo'nyam. **tena** ca **svam** ātmānam **utthāpya** kṣamāyām udyataṃ vidhāya. **enāṃ maitrīm** kṣamāpālanālakṣaṇām.

25 **anarghasatphalām enāṃ bahumānena mānaya**

tasyām kaṭhinaivelāyām iyaṃ te paramauṣadham 16.89

3 tatra J₃] tātra J₄ 16.84a kṣamitāsi J₃] kṣamitāmi J₄ 16.84c asāv J₃^{p.c.}] asau J₄ 16.84f svaucityā J₃] svaucityā J₄ 16.85c puro 'bhyetya J₃] sumobhṛtya J₄ 10 kṣaṇene J₃] vakṣaṇene J₄ 11 svecchaye J₄] svacheye J₃ 15 saurabhaṃ J₃] sārobhaṃ J₄ 18 ity atrā J₄] itatrā J₃ 16.89a phalām J₃] phalās J₄

anargheti. anarghasatphalām bahumūlyasobhanaphalām. **enām** maitrīm. **tasyām** iti phalabalādyasaṃbhavāt sarvakarmaparīkṣāvelāyām saṃsthāyām iti yāvat. **paramauśadham** niyamenonmocakam.

avaśiṣṭaṃ saṃskurvann upasaṃharati: **yat kiṃcid** iti.

- 5 **yat kiṃcid vihitam tathetarad aye pāpātmanā bhāsate**
sarvatrātra śubhecchubhiḥ kalanayā kāryā kṣamācchādanam
enām pālayatām mudā paramayā sarvāpadām vāraṇī
saiśī tatra purassarāsu prabhaven no yatra kācid gatiḥ 16.90

- aye** · iti komalāmantraṇe bhoḥ kṣamāśīlety arthaḥ. **yat kiṃcid vihitam** śāstreṇa vidheyatayā
 10 jñaptam atha **vetarat** · niśiddham tadubhayam api yadi **pāpātmanā bhāsate** parapīḍādāyīdam
 iti **tatra kalanayā** sūksmavicāreṇa **kṣamācchādanam vidheyā** kṣamāpidhānena tadguptam
 vidheyam. vihitam apy arthavaśān na vidheyam. niśiddham api svaparārtham ālocya vidheyam
 iti tātpariyam. saṃkṣipyaitatpālanāphalam āha: **enām** iti kṣamām. **saiśīti** · īśvarasaṃbandhini
 15 **sā** kṣamā. **purassarā** sarvānarthanirnāśinī. **tatrety** uktam anuvādena sphuṭayati: **no yatreti.**
kācid gatiḥ iti saṃbandhibāndhavādisāhāyārūpā māyācchalabalādirūpā vā.

uktam smārayati: **aparādheti.**

- aparādhasahiṣṇutābhidhaiṣā**
ghaṭitā sūktisuratnaśobhitā dvāḥ
vivṛtārthasudhāvilāsaramyā
 20 **viśatām siddhim asau na kām dadāti** 16.91

sūktaya eva **suratnāni. vivṛto** vivaraṇārūpo yo 'rthaḥ · mukhyavṛttyātmaka iti sa eva **sudhā-**
vilāso makkolalepanā tena **ramyā. viśatām** praviśatām etadarthaṃ cānusaṃdadhatām. dvāre
 ca ratnaśobhitatvaṃ sudhālepanā cocitaiveti bhadram.

iti śrīViraratnaśekharaśikhāyām ṣoḍaśaṃ ratnam 16.

- 25 iti śrīViraratnaśekharaṇaṃ Saṃketākhye ṣoḍaśī prabhā 16.

2 saṃsthāyām J₃] saṃsthāyāyām J₄ 3 onmocakam J₃] enmocakam J₄ 16.90a etarad em. schol.]
 etadad J₃ J₄ 16.90b kāryā J₃ schol.] kāryāt J₄ 16.90d purassarā J₃] purasmarā J₄ 14 purassarā
 J₃] purasmarā J₄ 15 gatiḥ J₄] gatiḥ J₃ 16.91c sudhā J₃ schol.] sadā J₄ 23 sudhā J₄] sudhā J₃
 ocitaive J₃] ocitairve J₄ 24 śikhāyām J₄] viracitāyām J₃

Anm. zu 16.90, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub
 2.9 ausgeführten Lizenz [ś]u pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 16.91, Metrum:** Mālābhāriṇī.

باب هفدهم

«دَرِ حِلْمِ»

یکی از اخلاق الهی حِلْم است کما قالَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ و جمله انبیاء و اولیاء را از این صفت نصیبی داده تا به قُوّت آن صورت غضب را که مفسد ایمان و پیشرو لشکر شیطان است بشکسته‌اند [و در حدیث آمده که قوی‌ترین شما نه آنکس باشد که مردمان را بیفکند و از پای درآورد، قوی‌تر آنکس است که در حال غضب خود را نیفکند و مالک نفس خود باشد.

(۱۷.۱) مردی گمان مَبَرّ که به زورست و پردلی با خشم اگر برآیی دانم که عاقلی

در کتاب انجیل مذکورست که ملوک را واجب بود که نفس خود را ریاضت دهند به حِلْم و رام سازند در فرمان‌برداری تا هر چه بشنوند که خلاف رضای ایشان باشد در خشم نروند، زیرا که ایشان را قُوّت و توانایی هست و زیردستان مطیع ایشانند، اگر خشم، زیردست حِلْم نباشد و غضب، محکوم به بردباری نبود، به هر قولی و فعلی خشم گیرند، هر آینه مردم مُستأصل شوند و مُلک را رونق نماند و بس زیبا گفته: شعر:

(۱۷.۲) بردباری خزینه خردست هر که را حِلْم نیست دیو ددست
دیو بندست حِلْم اگر دانی غضب از دست اوست زندانی

مردم حَلیم آنست که سیلاب غضب او با آنکه کوه شامخ اگر در ممرّ او افتد بِرَحَدَرست، او را از جای نتواند برد و نایره خشم با وجود آنکه کُره آثیر از التهاب او در خطرست در وی تصرف نتواند کرد و بی‌مدد حِلْم آتش غضب هیچ سلطانی تسکین نیابد و بی‌معاونت بردباری هیچ حاکمی بار گفت و گوی رعایا برنتابد، پس پادشاه عادل آنست که حِلْم را زیور روزگار خود سازد و به دست یاری او فساد خشم عالم‌سوز براندازد.

(۱۷.۳) چو حِلْم اندر آمد غضب گشت پست غضب را همین بردباری شکست
ستون خرد بردباری بود سَبْک‌سر همیشه به خواری بود

از سلیمان و رَاق نقل کرده‌اند که روزی در خدمت مأمون بودم نگینی از یاقوت دیدم طول او مقدار چهار انگشت و در عرض، دو انگشت و در صفا و روشنی چون خورشید تابان و ناهید درخشان بود پس زرگری را بخواند و گفت: خاتمی بساز که این یاقوت نگین آن تواند بود. زرگر یاقوت برگرفت و برفت. قضا را روزی دیگر هم در خدمت وی بودم که از آن انگشت‌ترین یاد کرد و بفرمود تا زرگر را آوردند، چون زرگر حاضر شد، دیدم که رعشه در وی افتاده است و چون بید می‌لرزد. مأمون پرسید که سبب تَغییر تو چیست؟ گفت: مرا امان ده تا بگویم. گفت: امان دادم. زرگر نگین برون کرد، به چهار پاره شده. گفت: ای خلیفه انگشت‌ترین! ساختم و خواستم که نگین را بر نگین‌دان برم از دست من بر سندان افتاد و به چهار پاره شد. مأمون تَبَسُّم کرد و گفت: برو و این را چهار انگشتی ساز، ترا در این هیچ گناهی نیست و این صورت که از مأمون صادر شد، غایت حِلْم و نهایت بردباریست.

(۱۷.۴) حِلْم سرمایه کمال بود سبب عزّت و جلال بود
حِلْم شادی فزای هر خجلست مومیایی هر شکسته دلست

نوشیروان از ابوذر جمهر پرسید که جِلْم چیست؟ گفت: نمک خوان اخلاقست چه حروف او را چون برگردانند ملح شود، چنانچه هیچ طعامی بی ملح مزه ندهد. هیچ خَلْقی بی جِلْم جمال ننماید. نوشیروان گفت: علامت خَلیم کدامست؟ گفت: خَلیم را سه نشانه است: یکی آنکه تَرش روی سخت گویی با او سخن تلخ در میان آورد، در برابر آن، جواب شیرین بر زبان راند و اگر به فعل نیز او را برنجاند به ازای آن با وی احسان نماید. قطعه:

(۱۷.۵) تا بگویم که چیست غایت جِلْم هر که زهرت دهد شکر بخشش
کم مباش از درخت سایه فکن هر که سنگت زند ثمر بخشش
هر که بخراشدت جگر به جفا همچو کان کریم زر بخشش

علامت دوم: آنست که در عین آنکه آتش خشم زبانه زدن گیرد و صولت غضب و سطوت قهر او بغایت رسد، خاموش گردد و این اطمینان دل و تسکین روحست و درویشان سالک علاج غضب بدین نوع کرده اند. نشان سیوم: فرو خوردن خشم است از کسی که فی الواقع مُسْتَحَقَّ عقوبت بود. آورده اند که روزی نوباه بوستان ولایت و با کوره باغستان هدایت، سبط نبی و نخل ولی، حسین بن لی عَلَیْهِ السَّلَام با جمعی مهمانان از اشراف عرب بر سر خوانی نشسته بودند، خادمش با کاسه آش گرم به مجلس درآمد و از غایت دهشت پایش به حاشیه بساط درآمد، کاسه از دستش بر سر شاهزاده افتاد و آشها به رخساره مبارکش فرو ریخت، حسین (ع) از روی تأدیب نه از روی تعذیب دُرُو نگریست، بر زبان خادم جاری شد: وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظُ. حسین (ع) گفت که خشم فرو خوردم. خادم گفت: وَالْعَافِينَ النَّاسَ. گفت: عفوتم کردم. خادم تتمه آیه برخواند که وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ. حسین (ع) گفت: از مال خودم آزادت کردم و مؤنت معیشت تو بر ذمه به کَرَم خود لازم گردانیدم. نظم:

(۱۷.۶) بدی را مکافات کردن بدی که بر اهل صورت بود بخردی
به معنی کسانی که پی برده اند بدی دیده و نیکویی کرده اند

در اخبار آمده که از حضرت عیسی علی نبینا و عَلَیْهِ السَّلَام سؤال کردند که سخت ترین همه چیزها چیست؟ جواب داد: که خشم خدای. گفتند: به چه چیز از غضب الهی ایمن توان شد؟ فرمود که به تَرک غضب خویش و حضرت مولوی در مثنوی اشارتی بدین حکایت فرمود:

(۱۷.۷) گفت عیسی را یکی هشیار سر چیست در دنیی ز جمله صعبت
گفت ای جان صعبت تر خشم خدا که از دوزخ همی ترسد چو ما
گفت از این خشم خدا چه بود امان گفت تَرک خشم خویش اندر زمان
تَرک خشم و شهوت و حرص آوری هست مردی و رگ پیغمبری

و ببايد دانست که غضب در بسیار مواضع از جِلْم بهتر است چه غضبی که از جهة حرص و طمع یا به واسطه تکبر و خویشتن داری بود مذمومست اما برای اعلام معالم دین مبین و جهة حفظ مراسم شرع مبین بسیار ستوده و پسندیده است. مثلاً اگر کسی از جنایت محرمان حَرَم خویش جِلْم ورزد عقلاً و شرعاً و عَرَفاً مذموم بود و از نظر اهل مَرُوت ساقط شود و چون غیرت بی غضبی و خوشنونی دست ندهد کمال مردی در آنست که محل جِلْم و موضع غضب را به نظر صحیح تمیز کند تا هر جا آن چه مناسب باشد بکار بَرَد.

(۱۷.۸) قهر و لطف اندر محل خود نکوست جای گل، گل باش و جای خار، خار

śrīGaṇeśāya namaḥ. **athetyādi** pūrvagranthenaiva gatārtham.

om

**atha saptadaśaṃ ratnadvāram ākalyatām idam
yadākalanamātreṇa nara durghaṭabhājanam** 17.1

5 **ākalanam** antaḥpraviśya prabuddhatayāvasthitiḥ. **durghaṭam** prayāsaṃ vinaiḥikī siddhiḥ
prayāsaśātānadhigamyā cāmūtrikī siddhiḥ. tasyāś cāsyāś ca **bhājanam** pātram bhaved iti.

**krodhādyanarthaśāntyākhyam¹ uddiṣṭam yan mayā purā
tasyāvasarato 'vāptam lakṣaṇam kathyate 'dhunā** 17.2

10 **krodhādīti. ādinā** himśādiraḡrahaḥ. **anarthatvam** ca teṣāṃ ubhayabhraṃśaḥetutvāt. anyad
gatārtham.

**sṛṣṭvedaṃ sacarācaram bahulasatsadbhaṅgivrndojjvalam
viśvātmā bhagavāṃś carācaragurus tatpālanodyuktadhīḥ
yān ādhatta kalābharān sumadthurān bhāvaikagamyān kṛti
teṣāṃ eṣa dhuri sthito vijayate sargo nisargojjvalaḥ** 17.3

15 **sṛṣṭveti. tatpālaneti** svayaṃ sṛṣṭasyāvaśyaṃ svayam eva yogakṣemāvāhanāpi vidheyeti **tat-**
pālanodyuktadhīr ity uktam. **yān** iti **kalābharā** dayākṣamādayaḥ. bāhyasāadhanāpekṣayā su-
sāmpādatvād amīṣāṃ **sumadthuratvam**. ete cāntarā eva bodhyā ity āha: **bhāvaikagamyān** iti.
na bāhyasāadhanavad eṣāṃ bāhyagocaram kiṃcanāpi rūpaṃ labhyate · iti bhāvaḥ. **teṣāṃ** kalā-
bharāṇāṃ **eṣa** krodhādisāntilakṣaṇo **bhāvaḥ**. ata eva **vijayate** parān adhaspadīkṛtyotkarṣeṇa
20 vartate.

vinaye rājakumāronmukhīkaraṇārtham punar apy enaṃ praśaṃsati: **sa eṣa** iti.

**sa eṣa paramojjvalo madhuratākaro bhūṣaṇam
svabhāva iha vedhaso manasi yena saṃdhāryate
tadāptikalanonmukhaḥ sa khalu śāntadhīḥ kevalam
25 nisargamadhurākṛti ravir ivaurvaro rājate** 17.4

paramatehāmūtrāpi śobhākāritā ākara utpattisthānam. **vedhasas** tasya paramasvatantrasya
vidhātuḥ **svo** 'vyabhicārī **bhāvaḥ**. **iḥeti** bhūmāv avatīrṇaḥ **saṃdhāryate** mānyatayā svī-
kriyate divyo 'sāv atithir iti. **tadāptīti** · etatsaṃdhāraṇayā **tadāptiḥ** punar api labhyate.

6 prayāsa em.] prayāma J₄ 17.3d dhuri em.] duri J₄

Anm. zu 17.4, Metrum: Pṛthvī.

¹Vgl. 1.72d, dort: *krodhādisahanam*.

aurvaraḥ pr̥thvībhavaḥ. yathāntarikṣasthiteṇa raviṇā tamo nirasyate tathānenāpi tamo 'ntaraṃ nirasyate · ity arthaḥ.

asyaiva sphuṭatāpratītye paryāyān vadan sahasasargatām āha: **bhāvo 'sau** iti.

bhāvo 'sau susvabhāvo 'sau svastheyam prakṛtir matā

5 **svato lakṣaṇam etasya na manāg atiricyate** 17.5

bhāvaḥ svabhāvaḥ svasya bhāvaḥ sahaajā sthitir anupāhitaṃ svarūpam ity arthaḥ. atraiva vaiśadyāyopādhisambandham āha: **susvabhāva** iti. śobhana upādhibhir amaliniḥkṛtaḥ svabhāvaḥ **susvabhāva** iti. tathā **svastheyam prakṛtir** aviparyastā prakṛtir ity arthaḥ. prakṛti-viparyayo hi sarvathā mālinyam. tadrāhityam ity arthaḥ. **svata** iti svasvabhāva evāsāv ity arthaḥ. svasvabhāvabhūtatvān nānyal lakṣaṇam anvayamukhenāsya karaṇīyam śiṣyate · ity arthaḥ.

*svato lakṣaṇam etasya na manāg atiricyata*² iti

sūcanayā **parato lakṣaṇam asya ghaṭate** · iti paramukhena vyatirekatayā lakṣaṇam ghaṭata ity āha: **atheti**.

15 **athālocyāsya vikṛtiṃ sarvathānarthakāriṇīm**
lakṣaṇam parataḥ kiṃ na ghaṭate śṛṇutādr̥tāḥ 17.6

athaśabdaḥ pakṣāntare. **asya** svabhāvasya **vikṛtiḥ** pracyutiḥ · tattve 'tattvapratītyādirūpā. **kiṃ na ghaṭate** ghaṭata · evety arthaḥ. **parata** iti vikṛtimukhena.

tām eva vikṛtiṃ darśayati: **kṛtyākṛtyeti**.

20 **kṛtyākṛtyavicārākhyasadvastūnmūlanakṣamam**
cittaprajvalanam dhīraiḥ kopa ity abhidhīyate 17.7

cittaprajvalanam cittadāhaḥ.

sahetv ahetu vā tatra baddhakakṣyasya cetasaḥ
tadvṛtṭyupaśamo yo 'sau lakṣaṇam tasya kīrtitam 17.8

25 **sahetv** iti. kenacid ananukūle kṛte **sahetu** cittaprajvalanam. svayaṃ vāsūyādinā parotkarṣādy-asahane cittaprajvalanam **ahetu**. **tatre**ti prajvalane **tadvṛtṭi**ti kasyacid bodhanena svayaṃ

3 paryāyān em.] paryāyan J₄ 7 su em.] sa J₄ 8 su em.] sa J₄ aviparyastā em.] aviparyasthā J₃ J₄ 10 lakṣaṇam em.] laṇam J₄ 17.6d ghaṭate J₃ schol.] ghaṭeta J₄ 17 pracyutiḥ J₃] prakṛtiḥ J₄ 18 ghaṭate ghaṭata J₃] ghaṭeta ghaṭa J₄ 19 kṛtyākṛtyeti. J₃] om. J₄ 17.7b vastū J₃] vastha J₄ 17.8a sahetv J₃] śahetv J₄ 25 sahetu J₃^{p.c.}] sohatu J₃^{a.c.}, mohatu J₄ parotkarṣā J₃^{p.c.}] pāṣkarṣā J₃^{a.c.}, poccharṣā J₄ 26 asahane J₄] asahena J₃ bodhanena J₃^{p.c.}] bodhenena J₃^{a.c.}, bodhanona J₄

²17.5cd.

vivekena prajvalanopaśamo yo 'sau tasya bhāvasya lakṣaṇam. ata evoddeśagranthe krodhādyanarthaśāntir³ ity evoddeśaḥ kṛtaḥ.

itthaṃ ca paramukhena lakṣaṇasiddher adhunānvayenāpy uddeṣṭuṃ śakyate: śama iti.

śamo damaḥ kṣamāḥimsetyādiparyāyanāmabhiḥ

5 **varṇyatām ayam asmākaṃ phalabhedān na bhidyate** 17.9

śamo 'ntaḥkaraṇopaśamaḥ. damo bāhyakaraṇopaśamaḥ. kṣamā saty api hetau · aparādhasahanam. aḥimsā paraprātikūlyavaimukhyam. varṇyatām iti matabhedena sarvatrātra vikṛti-śānter eva paramārthyatvān na phale bhedaḥ.

mahātmaparigrahād asya paramopādeyatety āha: sa eṣa iti.

10 **sa eṣa paramārthena vibhau tasmin kṛtasthitiḥ**
tēnaiva leśato bhaktaṃ bhāti kutrāpi bhājane

17.10

paramārthena sarvāṅgasampūrṇam. tasminn ityādisiddhe vibhau vibhavanaśīle. kṛtasthitiḥ iti svabhāvabhūtatvāt. tēnaiva vibhunā leśato vicitrabhāvena bhaktaṃ vibhaktaṃ bhājane · iti jñānayogabhaktiśodhitāntaḥkaraṇa ity arthaḥ.

15 *bhājane*⁴ · ity uktam upalakṣayati: jagad iti.

jagadbhārabhṛtām eṣāṃ munīnām śāntacetasām
yathāśakti vibhajyaitan nyūnādhikyena cārpitam

17.11

jagadbhārabhṛtām iti vidhiniśedhavyavasthāpanāt. munīnām mananaśīlānām. jagadbhārabhṛtām śāntacetasām iti virodhābhāso 'tra gamyaḥ. yathāśaktiḥ kaṣāyaparipākānusāreṇa.

20 **tatsāhāyyena te krodhamūrṭiṃ dharmārthakhaṇḍinīm**
anarthadāyinīm dūrīkurvanti gatakalmaṣāḥ

17.12

tatsāhāyyeneti. tatsāhāyyena śamādisācivyena. te munayaḥ. arthaśabdo na caturvarganirdeśaḥ. trivargasāadhanatvād dharmasya mukhyatākhyāpanārthaṃ pṛthānnirdeśaḥ. yathā munaya āyātā Vasiṣṭho 'py āyāta iti. anarthaṃ narakādigatiḥ.

25 **pratāpojvalamohenasainikāgresaraṃ ca tam**
yadāśrayāt samunmūlya cūrṇayanti kṣaṇād amī

17.13

1 ata J₃] atra J₄ oddeśa J₃^{p.c.}] oddoše J₃^{a.c.} oddaše J₄ 2 evoddeśaḥ em.] aveddośaḥ J₃^{p.c.}, aveddośeḥ J₃^{a.c.} J₄ 3 uddeṣṭuṃ J₄] uddeṣṭam J₃ 17.9d phalabhedān] Zweifelhaft, lies: *phalābhedān*? 7 kūlyavai J₃] kūlyai J₄ 17.10b vibhau tasmin em. schol.] vibhātosmin J₃ J₄ 18 vyavasthāpanāt em.] vyapasthāpanāt J₃ J₄ 22 sācivyena em.] sāyivyena J₃ J₄ 17.13d kṣaṇād J₃] kṣamād J₄

³Vgl. 1.72d: *krodhādisahanam* und 17.2a. ⁴17.10d.

pratāpeti. moheno moho rājā tasya **sainikāḥ** kāmādayas teṣām **agresaram taṃ** krodham. **yadāśrayād** yasya śamasyāśrayāt.

duṣkalpanās ca yāḥ kāscit tadāśrayatayojjvalāḥ
yam āśrityaiva grasyante so 'yam sargaḥ parodayaḥ 17.14

5 **duṣkalpanā** hiṃsādayaḥ. **tadāśrayatayā** kopāśrayatayā. **yam** śamam. **parodayaḥ** para udayo yasmāt.

śāntim enāṃ samāśritya dharmahānikarīm ca tām
kopamūrtim mahātmānaḥ kṣaṇān nirdalayanti ca 17.15

śāntim iti. spaṣṭārtham.

10 **ihāmutrobhayabhraṃśahetur duṣkalpanoddhatā**
hiṃsrā krodhatanūr dūrād yadgandhenaiva śāmyati 17.16

ihāmutreti. hiṃsrā ghātodyatā. krodhe hi mūrchite hiṃsām api na gaṇayantīti bhāvaḥ.

etadbhāsvatpratāpena tamasy ugre praśāmyati
duṣkalpanāpīśācīnāṃ prasaro 'pi na vidyate 17.17

15 **etad** iti. **etasya** śamasya yo **bhāsvān** dedīpyamānaḥ **pratāpaḥ** · eṣa eva **bhāsvān** ravis tat-
pratāpena ca. **tamo** mohaḥ · andhakāraṃ ca. **ugraṃ** sarvārthavināśakam. **prasaro** bahir
niryāṇam. drṣṭaṃ ca bhāsvaty udite tamasi ca naṣṭe piśācyo 'darśanaṃ yāntīti.

atra dṛḍhapratītaye saṃvadati: **tathā ceti.**

20 **tathā ca kṛtibhir drṣṭapārāvāir udīritam**
yacchāstitantubaddhāsau vaidhasī niyatir dṛḍhā 17.18

kṛtibhir Manvādibhiḥ. **pāraṃ** paralokaḥ. **avāraṃ** ihalokaḥ. **śāstir** dharmanyāyānuśāsanaṃ rūpā
vaidhasī niyatir ūrdhvādharabhuvanarūpā srṣṭiḥ.

taduktam evārthataḥ ślokadvayena paṭhati: **svasmād** iti.

25 **svasmād enaṃ mā balinaṃ budhyadhvaṃ yaś chalādinā**
pārṣṇivartanayā vānyān kliśnāti śaṭhadhīr jaḍaḥ 17.19

1 moheno J₄] mohena J₃ 17.14d sargaḥ J₃] sargo J₄ 5 āśrayatayā J₃^{p.c.}] āśratayā J₃^{a.c.} J₄ 17.15d
dalayanti J₄] malayanti J₃ 17.16b hetur J₄] hetu J₃ 17.17a etad J₃] etād J₄ 17 piśācyo J₄]
piśaucya J₃ 22 niyatir em.] niyati J₃ J₄ 17.19a mā J₃ schol.] sā J₄ 17.19b budhyadhvaṃ J₄]
budhyadhaṃ J₃^{p.c.} 17.19b yaś em. schol.] yac J₃ J₄

Anm. zu 17.14, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [v]a gr[a] als kurze Silbe.

bho dhīrā yūyam **enam mā svasmād balinaṃ budhyadhvaṃ** jānīta yaś
chalādināntareṅganayā pārśṇivartanayā vā bāhyeṅganayā vā.

katham asau pratyakṣabaladarśī na balīty atrāha: **phaleti**.

phalaśāṭhyādiduṣkalpadagdhō 'sau param ātmanā
5 **phalapāke 'sya sā śaktir udbhavaṃ naiva gacchati** 17.20

param kevalam atiśayena vā. **ātmaneti** svakarmaṇaiva. **sā śaktiś** chalādirūpā · **udbhavaṃ**
kāryāṅkuraṃ **naiva gacchati**. na hi dagdhaṃ bījam aṅkuronmukhaṃ jāyate · iti.

krodhacaṇḍālam udriktam ālokyaiātmanā tu yaḥ
10 **śodhayet kriyayātmānaṃ baly asau kiṃ na sādhayet** 17.21

krodheti. ātmaneti na tu parapreraṇayā **kriyayā** pratikriyayā. **ātmānam** iti svam.

mālīnyākaram udriktam vilokyainam asūn drutam
15 **niyamya vyavahartāraṃ jānīta balinaṃ naram** 17.22

mālīnyeti. ākaraḥ khaṇiḥ. **udriktam** svakāryonmukham. **enam** kopinam. **asūn** iti prāṇāms
tadāśrayāṇīndriyāṇi ca **niyamya** tasmāt pratyāvartya. siddhaṃ ca: malinavastudarśane prāṇa-
saṃyamah śodhaka iti.

krodhāndhyapihitasvāśān khāśvān utpathagāmināḥ
saṃyamya satpatham ito 'sādhyam sādhayate balāt 17.23

krodhāndhyeti. svāśāḥ śobhanadiśaḥ. **khāśvā** indriyavājināḥ. **saṃyamya** vaśikṛtya. **a-**
sādhyam duḥśakam.

20 vaśikṛtendriyam eva ślāghate: **sarvata** iti.

sarvato 'bhayadhīr eṣa vaśikṛtajagatsthitiḥ
sarvathā hitam ādheyam asmai bhīr anyathāmutaḥ 17.24

eṣa vaśikṛtendriyāśvaḥ **sarvata** itīto 'mutaś ca yato 'sau **vaśikṛtajagatsthitiḥ**. yasya sarvaṃ
vaśe vartate sa kasmān nāma bibhetīti bhāvaḥ. tataś cānyān pratiśikṣayati: **sarvatheti**.
25 **anyatheti** hitānādhāne. **amuto bhīr** akasmād āpatati · asya daivabalasaṃbandhāt.

etad eva samarthayati: **vīryam** iti.

vīryam tat kim ivāsti yena balibhir nyakkṛtya bāhyān ripūn
dhīraṃmanyatayā manīṣipariṣatsv ātmātra saṃdūṣyate

1 yaś J₃] yac J₄ 2 vā J₃] om. J₄ 6 udbhavaṃ em.] tadbhavaṃ J₃ J₄ 18 krodhāndhye J₃^{p.c.}]
krodhaundhya J₃^{a.c.} J₄

**sarvānarthakhaṇiṃ baloddhatam amuṃ kopākhyam ābhyantaram
ye nirjitya mahāśayā dhṛtabharās tatpauruṣaṃ pauruṣam** 17.25

tat kim ivāsti na tad vīryam iti bhāvaḥ. **yena** vīryeṇa **saṃdūṣyate**. dṛśyatām asau pāpītyādy-
ākrośanayā **sarvānarthakhaṇiṃ** iti svaparabādhanaḍ ihāmutra cānarthadāyivāt. **bāhyān** iti
5 bahuvacanam **amuṃ** iti caikavacanam balābaladyotanāya. śeṣaṃ spaṣṭam.

arthasiddham arthaṃ sukumāramatibodhanārthaṃ viśadayati: **tad enam** iti.

**tad enaṃ balinaṃ lakṣyaṃ vidhāya yadi sajjase
tat tvā jānāmi puruṣaṃ pauruṣotkaṭam añjasā** 17.26

enaṃ kopalakṣaṇam arim. **añjasā** tattvena.

10 atraiva śekharakalpanāṃ vidhātum upakramate: **tathā ceti**.

**tathā ca sannayaproktā śiṅghyatām nītimañjarī
yasyās te śiṅghanenaiva nṛpāḥ sarvārthabhājanam** 17.27

mañjarī ca prāyeṇa śiṅghanenaiva sukhayitrīti **śiṅghyatām** ity uktam.

**prāptādhikāir bhūmīśair arjyam etat prayatnataḥ
niyatendriyavargasya yāsau svavaśavartanā** 17.28

etat iti viśadayati: **niyateti**. **indriyavargasya yāsau svavaśavartanā niyateti**.

**yad abhīpsitam eteṣāṃ tadvyatyāsenā bhāvanā
prāpte 'pi kopāvasare tadanāyatatāpi yā** 17.29

yad iti. **eteṣāṃ** indriyāṇām. **tadvyatyāseneti** · idaṃ pākakalilam iti. **tad** iti kopaparāmarśaḥ.

20 vyatirekaphalam āha: **pramādinam** iti.

**pramādinam bhūpam ime duraśvā
hṛṣīkanāmāna ihāvaṭeṣu
itas tato 'narthasamākuleṣu
nipātya cordhvaṃ parivartayanti** 17.30

17.25b dhīraṃmanyatayā J₃^{p.c.}] dhīrasmanyatayā J₃^{a.c.} J₄ **17.25b** saṃdūṣyate J₃^{p.c.}] sanmūṣyate J₃^{a.c.} J₄ **3** saṃdūṣyate J₃^{p.c.}] sanmūṣyate J₃^{a.c.} J₄ **4** iti em.] i J₃ J₄ **5** śeṣaṃ J₃] śeṣa J₄ **6** sukumāra J₄] suktamāra J₃ **17.27c** śiṅghane J₄] śaṅghane J₃^{p.c.} śaṅghine J₃^{a.c.} **17.28d** sva J₃^{p.c.} schol.] svaṃ J₃^{a.c.} J₄ **17.29b** vyatyāsenā em.] vṛtyāsenā J₃ J₄ **17.29c** prāpte J₃] prāpto J₄ **19** vyatyāsenē em.] vṛtyāsenē J₃ J₄ **17.30a** bhūpam J₃] bhūpas J₄ **17.30c** itas J₄] yatas J₃

Anm. zu 17.25, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 17.25b dhīraṃ-manyatayā:** Vgl. PW sub paṇḍi-
taṃmanyā. **Anm. zu 17.30, Metrum:** Upendravajrā.

avaṭā akāryāṇi. **ūrdhvaṃ** parivartayantīti taṃ balān **nipātya** tadupari parivartaṃ **kurvanti**. yena jīvitasyāpi saṃśaya iti bhāvaḥ. **parivartaśabdān** ṇici **parivartayantīti** rūpam.

parādhīnamateś cāsyā yat kiṃcid api kurvataḥ
unmattasyeva niyataṃ prajāḥ spardhām avāpnuyuḥ 17.31

5 **parādhīneti. spardhām** tadanukāram. **yat kiṃcit** kartavyatām.

tathā ca na karasthāsyā niyatir yāsti bhūṣaṇam
tasyāṃ jhaṭīti naṣṭāyāṃ vipatparibhavo 'bhitaḥ 17.32

tathā ceti. tathā ca spardhānukāre kaḥ kasya vibhuḥ kaś ca tadadhīna iti **niyatīḥ** · bhṛtya-svāmibhāvaḥ.

10 atraivodāharaṇāntareṇa bharayati: **nibaddham** iti.

nibaddham anyathāpīdaṃ prācīnaiḥ prauḍhabuddhibhiḥ
karāmalakavad yeṣāṃ bhātīdaṃ matidarpaṇe 17.33

anyathānyaracanayā. **idaṃ** sacarācaram jagat.

taduktīm avatārayati: **krodheti**.

15 **krodhavyāptir iyaṃ nāma satyaṃ dhīluṇṭhanā yataḥ**
sa rākṣasa ivābhātī śvāpado vāpy asaṃśayāt 17.34

dhīluṇṭhanā manuṣyatva hetumatipramoṣaḥ. **sa** iti krodhamuṣitamatiḥ. **rākṣaso** mahānarthakaraṇāt. **śvāpadaḥ** svaparahitānapekṣitvāt.

20 **iti yaḥ ko'pi bhāvastho vaśayed enam aṅjasā**
teneme vaśītāḥ sarve ye bāhyāś cāntarā gaṇāḥ 17.35

itīti. ity ato 'narthadarśanād hetoḥ. **bhāvasthaḥ** susvabhāvasthaḥ. **enam** kopam. **aṅjasā** jhaṭīty eva. **gaṇā** ripugaṇāḥ.

atraivārthāntarayati: **aho** iti.

aho matimatām eṣa nirargalagatāgataḥ

1 pari J₃^{p.c.}] ṣari J₃^{a.c.}, om. J₄ 2 śabdān ṇici em.] śabdāṇṇici J₃^{p.c.} śabdāṇici J₃^{a.c.} J₄ 17.31d prajāḥ J₄] prajā J₃ 17.32a karasthā em.] karasyā J₃, garasyā J₄ 17.32d vipatpari J₃^{p.c.}] viparyari J₃^{a.c.} J₄ 17 manuṣyatva J₃^{p.c.}] mānuṣyatva J₃^{a.c.} J₄ 17.35b vaśayed J₄] vaśe yad J₃^{p.c.} 17.35d gaṇāḥ em. schol.] guṇāḥ J₃ J₄

Anm. zu 17.32d vipatparibhavo: Zweifelhaft, vielleicht ein missglückter Rettungsversuch für verderbtes *viparyayabhavo*?

apy alaṃkārito bhāti citraṃ hi vidhivaibhavam

17.36 (1)

...

apy alaṃ kārito bhāti ...

17.36 (2)

(1) ābhāsikaḥ prathamō 'rthaḥ sphuṭa eva yathā: **eṣa** kruddhaḥ · **nirargalagatāgataḥ** · **alaṃ-**
 5 **kāritaḥ** kṛtālaṃkaraṇaś **ca bhāti**. atrāpy arthāntarayati: **citraṃ** iti. (2) paramārthas tu:
eṣa kruddhaḥ · **nirargalagatāgato** 'pi svātmanā **sanmatimatām** krodhavaśīkṛtatvād **alaṃ**
 atiśayena **kāritaḥ** kārābaddho **bhāti**. krodhe hi sati satkartavyamārganirodhāt · cittakāluṣya-
 bharitatvāc **ca**. atrārthāntaranyāsaḥ: **citraṃ** iti. **vidhir** daivaṃ **citratvaṃ** **ca** kārāyām apy
 ātmasukhābhimanānāt. nirargalagatāgatanām api paramārthataḥ kāritatvāt.

10 **mahoccasāladrumbhañjake** 'pi
dūrān nadītīravibhedake 'pi
kopāpravāhe na calen manāg yas
tasyādrirājaś ca ka utkrameta

17.37

mahocceti. atrātiśayoktyā **mahoccasāladrumbā** mahāvibhavagambhīradhiyo vivakṣitāḥ.
 15 **nadītīraṃ** dhṛtimantaḥ. **utkrametopari** gacchet. parvata ivāsau parānullaṅghyo bhavātīty
 arthaḥ. parvato 'pi **mahoccasāladrumbhañjake nadītīravibhedake** 'pi **jalāpravāhe**
 vahamāne **na calatīti**. kopo 'trānyakṛtaḥ.

aho kopoṣṇatāpo 'yaṃ yacchikhollvaṇatāpataḥ
dharmamegho 'py asau dūre yāti naiḥśeṣyaśaṅkayā

17.38

20 **aho** iti. **kopa** evoṣṇo nidāghas tasyāyaṃ **tāpo** 'ho āścaryakārī **yasya** kopagṛṣmatāpasya
jvālānām kaṭhinadāhāt. **asau dharmamegho dūraṃ yāti naiḥśeṣyaśaṅkayā** māham api
 niḥśeṣo bhavāmīti kopāvirbhāve dharmāpekṣā vinā vidyate · iti bhāvaḥ. prāyeṇa **ca** nidāghe
 meghābhāveneyam utprekṣā.

śamapīyūṣadhārābhir yatrāsau śamyate śikhā
samantāt tāpadāhe 'pi sa paraṃ bhuvi rājate

17.39

25 **śameti**. **śamyate** · iti ṇijantaprayogaḥ. **samantāt** iti sarvato mohakrodhāgnitāpadagdhe 'pi
jagaty asau paraṃ sukhīty arthaḥ.

yāvac ca śāntipīyūṣadhārāsāro 'tra no patet

17.36d vaibhavam J₄] ceṣṭitam J₃ 4 alaṃ J₃] ahaṃ J₄ 5 citraṃ J₃] cittam J₄ 17.37a mahocce J₃
 schol.] mohacce J₄ 17.37a sāla J₄ schol.] māla J₃ 17.37b vibhedake J₃ schol.] vibhedako J₄ 14
 mahocce J₃] mohacce J₄ 15 utkrameto em.] tatkrmeto J₃ J₄ 17 kopo 'trā J₄] kepetrai J₃^{a.c.}, kepotra
 J₃^{p.c.} 17.38b tāpataḥ J₃] tāparaḥ J₄ 17.38d naiḥśeṣyaś J₄] naiśeṣyaś J₃ 22 vinā J₃] pinā J₄
 26 śame J₄] śamye J₃ moha J₄] maho J₃

Anm. zu 17.37, Metrum: Indravajrā.

tāvad uccaṇḍakopāgnir naiva śāmyed iti sthitiḥ 17.40

yāvac ceti. atreti kopanidāghoṣṇatāpīte sthale. sthitiḥ maryādā.

**yāvac caitatparitrāṇaṃ rājño 'sya na bhaved iha
tāvan niyatir āyasya deśadeśyāśrayā kutaḥ** 17.41

5 yāvad iti. paritrāṇaṃ hastavāraṇā. etasya śamalakṣaṇasya svabhāvasya paritrāṇaṃ.
etenaiva hastavāraṇena deśadeśyabalir asyāyātīti bhāvaḥ. āyo dhanāgamah.

**ata eva purāpīha śāntai rājyaṃ yathepsitam
bhuktivā saṃbhūṣya corvīm drāḡ divi sthitam aśaṅkitam** 17.42

10 ata eveti. śamaparyāptyadhīnatvād rājyasthiteḥ śāntair iti janakādibhiḥ. divīty ūrdhva-
lokalakṣaṇam. aśaṅkitam apāyabhītirahitam.

krodhaśāntiphalam uktvā krodhaphalam āha: aho iti.

**aho krodhāgnitaptais tair duḥkhaṃ bhuktivāyaśaḥpaṭim
ācchādya malinaprajñair nārakī bhūṣyate sthitiḥ** 17.43

15 tair iti Hiranyakaśīpuprabhṛtibhiḥ. duḥkham iti putravīyogagrāhakolāhalādirūpam. ayaśo
'pakīrtiḥ. saiva paṭi: alpaḥ paṭaḥ paṭi. alpatvaṃ mālinyadyotakam. bhūṣyate narakapūraṇaṃ
kṛtam ity arthaḥ.

**etatsāhāyyato dhīramallo 'sau pādavikramāt
sarvadāhakaroṣogravāstūnmūlayati kṣaṇāt** 17.44

20 etad iti. dhīro malla iva. prasiddham ca: pradagdham vāstu sarvadāhonmukhaṃ mallair ādau
pādapātanaḥ unmūlyate yena dāhaśāntau sarvato rakṣā bhavātīti.

**yadā ca śamasūryo 'sau dyotate 'ghaviśodhakaḥ
tadā krodhatamaś cedam adho gacchati dūrataḥ** 17.45

25 yadā ceti. aghaviśodhaka iti pāpamūlo hi krodha iti. pāpaviśuddhau kopatamo 'dho
gacchati ·adarśanaṃ gacchati. dūrato 'tiśayena. prasiddham ca: sūryodye 'ghaviśuddhyā
tamonāśaḥ.

**satyam etajjaye nānyat sādhanam bhuvi sādhanam
anena luṇṭhito 'vaśyam utthānārho na jātv api** 17.46

17.41c niyatir J₄] nipatit J₃ 17.43a tair em.] tai J₃ J₄ 17.43b paṭim J₃] paṇim J₄ 17.43c
ācchādya J₃] ācchāda J₄ 17.43d bhūṣyate J₃ schol.] bhūṣate J₄ 15 paṭi J₃] paṇi J₄ paṭaḥ paṭi J₃]
paṇaḥ paṇi J₄ 20 bhavati J₃] bhavanti J₄ 17.45b dyotate J₃] dyatote J₄ 24 dūrato J₃] dūrota J₄

satyam iti. **anyat sādhanam** dānadayādi · **etasya** krodhasya **jayārtham na sādhanam**. **anenet**i śamena **luṇṭhito** muṣitaḥ san karhicid api **notthānārha** iti · anena luṇṭhitaḥ san na punaḥ kadācic chira utthāpayiṣyatīti.

- 5 **yaḥ kaścil laghumūrdhātaḥ krodhenoccālyate kṣaṇāt**
dhīnidhānavyayāt tūrṇaṃ vipanmagnaḥ sa śokabhūḥ 17.47
yaḥ kaścic iti. **laghumūrdhā** nissāraśirā agambhīra iti yāvat.

atra śekharakalpanām āracayati: **atre**ti.

- atrodhṛtim apy āhur yatrāsau Saṃdhimān nṛpaḥ**
Vajāg-jātiprasiddhākhyo varṇyate 'laghumānasah 17.48 (1)
 10 ...
 ... **varṇyate laghumānasah** 17.48 (2)

ākhyā nāma. **alaghumānasah** · gambhīracetāḥ. atha vā **laghumānasah** sundaracetāḥ. **asāv** iti samanantaravarṇyamānatvāt pratyakṣanirdeśaḥ.

- kadācic chāntabhūpālakathāgoṣṭhyāṃ sa bhūmipaḥ**
 15 **svādhyakṣaṇāṃ puraḥ prāha Māmohanṛpasauṣṭhavam** 17.49
kadācic iti. **śāntā** jitakrodhāḥ. **sa bhūmipaḥ** Saṃdhimān rājā. **sauṣṭhavam** krodhaśamam.

- ahaṃ Māmohagopālagōṣṭhyāṃ jātu gato 'grataḥ**
adrākṣaṃ tacchaye padmarāgaratnaṃ samṛddhimat 17.50
ahaṃ iti Saṃdhimannṛpasyādhyakṣaṇ prati vacanam. spaṣṭam anyat.

- 20 **tat tryaṅgulaparīṇāhaṃ caturaṅgulavistṛtam**
dṛṣṭvā visismiḥ sarve ravibimbam ivāparam 17.51
tad iti. **ravibimbam** iveti tejasā dvādaśaṅgulakalāsāmyena ca sādṛśyam.

- nairmalyakāntimattve ca candradevejyasamṇibham**
sarvatas tejasāviṣṭaṃ sabhāślāghāvṛtaṃ yathā 17.52
nairmalyeti. **nairmalye candrasamṇibham** kāntimattve ca **devagurusadr̥ṣam**. tejo-
 vyāpana utprekṣāṃ karoti: **sabheti**. tad vilokya sabhyā yadā ślāghāṃ cakruḥ saiva ślāghā tal-
 lagnā satī tejoyyāptir ity arthaḥ.

17.47c nidhāna J₃] nidhānu J₄ 6 nissāraśirā em.] nismāraśirā J₃, nismārīśarā J₄ 17.50a Māmoha J₃] sāmoha J₄ 1 tejo J₃] teja J₄ 3 satī J₃] sa J₄

Anm. zu 17.48bc *Saṃdhimān ... Vajāg-*: Teils deutbare lexikalische Entlehnung von *Sulaymān Warrāq*; verlesen als *وَزَاقَ *wazāq statt وَزَقَ Warrāq? **Anm. zu 17.49d** *Māmoha-*: Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Ma'mūn*.

tathāvṛttam tad ālokya vismitena mahībhujā

5 **kalādaḥ kaścīd āhūya mudrārtham kalitaḥ svayam** 17.53

tathāvṛttam iti. **tathāvṛttam** nairmalyādiguṇagaṇabhūṣitaṃ **tad** iti ratnam. **kalādaḥ** svarṇa-kāraḥ. **mudrārtham** aṅguliyakaracanārtham **kalitaḥ** kalanayā sūcitaḥ.

tato 'pi: **kalādakṣeti**.

kalādakṣa vidheyā me mudrā sadracanojjvalā

10 **tasyām idaṃ sthāpyaṃ ratnaṃ yatheme gauravāspadam** 17.54

yatheme iti. **ime** idaṃ ratnaṃ sā ca mudrikā. **gauravāspadam** anyo'nyaśobhādānena mānyatāspadaṃ syātām iti.

*gauravāspadam*⁵ iti vivṛṇoti: **dinalakṣmiveti**.

dinalakṣmīva raviṇā śasāṅkeneva śarvarī

15 **mudrānena yathā bhāti tathā kāryā kriyā bharāt** 17.55

dinalakṣmī mudrikā. **idaṃ** ca padmarāgaratnaṃ taralībhūtaṃ raviḥ. evam uttaratra bodhyam. **lakṣmiveti** nīvantatvāt salopaḥ. asti cāyaṃ nīvanto 'pi *Lakṣmīr Lakṣmī Haripriyeti*⁶ Dvirūpa-kośāt. **kriyeti** śilāśilpam iti yāvat.

tadarpitaṃ tad ādāya prāpyaivāsau svamandiram

20 **aṅguliyaividhānārtham sajjo 'bhūt sa kalākalaḥ** 17.56

tadarpitaṃ iti. **tena rājñārpitaṃ tad** iti padmarāgaratnam. **kalākalaḥ** kalāḥ kalayatīti **kalā-kalaḥ**. atha vā **kalānām ākala ākaraḥ**. rālayor ekatvasmṛter iti bhāvaḥ.

athānyāhe 'pi tatrāhaṃ gato 'darśaṃ yathādbhutam

mahecchasyāsa nṛpates tathā śṛṇuta sādaram 17.57

25 **atheti**. spaṣṭārtham.

goṣṭhyāṃ sadrasajuṣṭāyāṃ mudrayā smārīto nṛpaḥ

bhṛtyān ājñāpayāṃ āsa kalādāhūtaye drutam 17.58

17.54c sthāpyaṃ em.] sthāpya J₃ J₄ **17.54c** ratnaṃ J₃^{p.c.}] om. J₃^{a.c.} J₄ **16** lakṣmī J₃] lakṣmīḥ J₄
17 nī J₃^{p.c.}] jī J₃^{a.c.} J₄ cāyaṃ J₃^{p.c.}] yāyaṃ J₃^{a.c.} J₄ **18** śilā J₃] śikṣā J₄ **21–22** kalākalaḥ J₃] kalaḥ J₄
22 smṛter J₃] smṛte J₄ **17.58a** sad J₄] mad J₃

Anm. zu 17.58b mudrayā smārīto nṛpaḥ: Grundsätzlich wäre zu erwarten, dass – wenn überhaupt ein Instrumental verwendet wird – nicht die Sache, an die der Herrscher erinnert wird, sondern er selbst mit dem Instrumental ausgedrückt wird; vgl. SPEYER, §§ 49–51. Der Kommentar legt nahe, dass diese Konstruktion einen unpersönlichen, nur schwach kausativischen Vorgang meine, etwa: ‚dem Herrscher kam der Siegelring [wieder] in den Sinn‘.

⁵17.54d. ⁶Dvirūpakośa, Ed. V. D. SHARMA, S. 410f. 34b, dort: *lakṣmīr lakṣmī hareḥ priyā*.

goṣṭhyām iti. **goṣṭhī** sabhā. **sadrasajuṣṭāyām** rājarājakīyavyavahārasaktāyām **mudrayā smārīto** 'sāmyamudrā smṛtim agād ity arthaḥ.

vātavegair asau bhr̥tyair ānīto 'gre kṣaṇāt kṛśaḥ

5 **cakampe dīnadīnātmā vātavellitaśākhivat** 17.59

vātavegair atidrutaḡāmibhir ity anenājñāsajjatvam eṣām uktam. **vellitah** kampitaḥ.

taṃ tathāvastham ālokya rājāsau śāntamānasah

papraccha komalagīrā śamayann iva tadbhiyam 17.60

10 **taṃ** iti. **tathāvastham** kṛśam kampamānam ca. **ālokya** kiṃcid antaram atrāsyāpatitam iti paryālocya. komalatāphalam āha: **śamayann iveti**.

kiṃ kārāṇam ityāditriślokī spaṣṭārthā.

kiṃ kārāṇam gatacchāyaḥ kim asītham vadāsu me

satyam ity uktipīyūṣaprāṇito 'sau jagāda tam 17.61

kṣamyatām kṣamyatām samyag yathāvad vacmi mānada

15 **mandabhāgyamatiṣv addhā kṣamā rājñam virājate** 17.62

niśamya bhītabhītasya giram rājā sa śāntadhīḥ

kṣāntam āśvastahṛdayo vadety āha punaḥ punaḥ 17.63

āśvastacittas tad asau bahir niṣkāsyā dīnavat

catuśśakalam āghūrṇya darśayām āsa bhūbhṛte 17.64

20 **āśvasteti. tad** iti padmarāgaṃ **catuśśakalam** catuṣkhaṇḍam **bahir niṣkāsyāghūrṇyāṃsa-** dhūnanāpūrvam.

upanīya śayau lajjānatāsyō 'sau skhaladgīrā

uvāca tucchatucchāśo bhūpatiṃ taṃ mahāśayam 17.65

upanīyeti. śayau pāṇī upanīya śaraṇāgatamudrayābhiniya. **tucchatucchāśo** 'titucchāśaḥ.

Bhagadādapurīratna ghaṭitāyām mayā mudā

mudrāyām tatparikṣārtham idam utthāpitaṃ śayāt 17.66

2 saktāyām J₄] muktāyām J₃ 3 'sāmya J₄] sāsyā J₃ 17.59d vellita J₄] vollita J₃ 6 vellitah J₄] ballitah J₃ 9 āpatitam J₃] apatitam J₄ 17.63c āśvasta J₄] āsusta J₃ 17.64b niṣkāsyā J₃] niṣkāmyā J₄ 17.64c āghūrṇya em.] āpūrya J₃ J₄ 20 bahir niṣkāsyā J₃] bahi niṣkāmyā J₄ ghūrṇyā em.] ghūryā J₃ J₄

Anm. zu 17.66a *Bhagadāda*:- Lexikalische Entlehnung von *Baḡdād*.

- 5 **bhagadādeti. Bhagadādapurīratna** bho khalapūḥ. **mudeti** pāriṭoṣikāśayā. **tatparīkṣārtham** iti katham idam atra māpayāmīti. **idaṃ** padmarāgaṃ śayād **utthāpitam** iti sā velā hi pāṇi-madhye prathamam avasthāpanāyā iti.

tad eva viśadayati: **katham** iti.

- 10 **katham samarpayāmīti pāṇitolanato mama**
akasmāc ca nipatyedaṃ kūṭe jātaṃ catuṣkalam 17.67

samarpayāmīty atra nyasyāmīti. **kūṭe** ·iti· ayoghane. **catuṣkalam** iti samacatuṣṣakalatā lakṣyate.

- iti satyaṃ mayoktaṃ te satyaṃ tat kiṃcanāmṛtam**
pramāṇaṃ prabudhīr eva satyāsatyavinirṇaye 17.68
- 15 **itīti. satyaṃ** nirvyājam. satyoktau svaparaviṣaye hitadāyitvam āha: **satyaṃ** iti. **amṛtam** ity anena mṛtasamjīvanātmakatvād asya. na jāne kim api samāpataṭīti **pramāṇam** iti: satyam idaṃ mayoktam. yadi bhavatāpi satyaṃ manyate tat satyam. ced anyathā tadāsatyam eveti.

- nīsamyetthaṃ sa nṛpatir hasitvovāca māciram**
gacchaitatpramitā mudrās catasraḥ kurv aśaṅkitaḥ 17.69
- 20 **nīsamyeti. hasitveti** satyoktayanumodanānukṛtiḥ. **māciram** iti mā vilambaṃ kuru. **etat-pramitās** catuṣṣakalapramitāḥ. **aśaṅkitaḥ** ·tyaktasamjātaśaṅkābhitiḥ.

- nāparādhalavo 'stīha tava bhṛtyāpi diyate**
pañcānām api mudrāṇaṃ susthacitto bhavānagha 17.70
- 25 **nāparādheti. lavo** 'mśaḥ. aparādhagaṇanā hi pramādādikṛte na daivakṛta iti bhāvaḥ. **iheti** padmarāgabhaṅge. **bhṛtyā** nirveśaḥ. pūrvam ekasyā eva mudrāyās tava paṇo deya āsīd adhunā tu **pañcānām api mudrāṇaṃ** iti. **susthacitto bhava** śaṅkātaṅkau tyaja.

kathārthaṃ samkṣipyāha: **dhyeyam** iti.

- dhyeyaṃ sudhībhis tad amutra yeyaṃ**
rājākṛtī ramyatarāvīr āsīt
seyaṃ kṣamākhyā kalanā mahārghā
krodhapaśāntir gaditā kavīndraiḥ 17.71
- 5 **sudhībhir etad** atra **dhyeyaṃ** vicāryam. **amutrānarthāpāte ·āvīr āsīt** prakāṭābhūt.

16 kim api em.] kiṃmapi J₃ J₄ 24 lavo J₃^{p.c.}] lova J₃^{a.c.} J₄ 25 paṇo J₃] poṇa J₄ 17.71b ramya J₃] rasya J₄ 5 sudhībhir em.] sudhīr J₃ J₄

Anm. zu 5 *khalapūḥ*: Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḥalifa*. Anm. zu 17.71, *Metrum*: Indravajrā.

etad eva praśamsann āha: **mahattveti**.

mahattvamūlyam tad idaṃ praśastam
atyunnateḥ kāraṇam etad agryam
lajjāvatāṃ cāpi prasattihetur
ḥṛdbhaṅgināṃ saṃdhinimittam etat

17.72

mahattvamūlyam iti · anenaiva mahattvaṃ kriyate · ity arthaḥ. **prasādahetuḥ** prasannatā-nimittam iti yāvat **saṃdhinimittam** punaḥsaṃdhānakārakam.

ukte 'rthe dārḍhyapratipattaye saṃvadati: **Bhojarjyeti**.

Bhojarjyamihiro 'mātyas tena Nūtnaśareṇa yat
prṣṭo 'trāha sma tad idaṃ śṛṇudhvaṃ mṛdulāśayāḥ

17.73

atreṭi kṣamāvṛtte.

dhīcañco kim idaṃ vastu kṣantṛtvākhyam ca kīdṛśam
kiṃ phalaṃ ceti vinayī prāha svāminam ādarāt

17.74

dhīcañco · iti bhor dhiyā prakhyātakīrte.

viśuddhabuddhe 'viditaṃ kiṃ tavāsti tathāpi yat
mānyatāpādanā me 'tra yathāmati nibodha tat

17.75

viśuddhabuddhe · iti. **aviditam** iti cchedaḥ. **mānyatāpādanā** nena dhīcañcunāmadheyam. idaṃ rājyāḍambaram jāgartiti.

tattadrasaprayastānām khādyānām lavaṇam yathā
prabodhakam tathāśeṣasacchilānām idaṃ param

17.76

tattad iti. **prayastānām** saṃskṛtānām **khādyānām** vyañjanānām **prabodhakam** iti tattad-rasajñaptikāraṇam. **tathā sakalaśilānām idaṃ** saḥiṣṇutvābhidhaṃ vastu **prabodhakam**: anena sarvāṇi sacchilāni dharmadānadayāḍini prabuddhāni svarūpaṃ labhante. etad vinā tāni prasuptaprāyāṇi śūnyasvarūpāṇi syur iti.

ayaṃ satsarginām sargaḥ prakṛtir yāsti sāttvikī

17.72c prasatti J₃] pramatti J₄ **17.75a** viśuddha em. schol.] vibuddha J₃ J₄ ab. oc. **22** nāmadheyam em.] nāmadīyam J₃ J₄ **17.76a** rasa J₃ schol.] ruma J₄ **2** prayastānām J₄] praśastānām J₃ khādyānām J₃^{p.c.}] khyādyānām J₄

Anm. zu 17.72, Metrum: Upajāti. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [p]i pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 17.73a** *Bhojarjyamihiraḥ*: Lexikalische Entlehnung von *Būzarḡumīhr*. **Anm. zu 17.73b** *Nūtnaśareṇa*: Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von [*Ḥusrau I*] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

vikārakāraṇāstitve 'nanyathātvavidhāyinī 17.77

ayam iti. **vikāreti** · anauddhatye hi sarve svasarganiṣṭhāḥ kiṃ kena vidhuraṃ bhaved iti **vikārakāraṇeti** vāguktiḥ. **anyathātvam** prakṛtivyiparyayaḥ.

10 **atha vāśeṣaśilānām iyaṃ ādhāra īritāḥ**
nāmāsyā rakṣitaṃ tena kṣameti vidhinā svayam 17.78

atha veti. etadādhāraṣṭhitāny aśeṣasadvṛttāni gaṇyante · iti bhāvaḥ. **teneti** · ādhārabhūtatvāt · iti phalatayā bhūmisāmyaṃ pratipāditam.

anyathāpi kṣamāsāmyaṃ pratipādayati: **bhāram** iti.

15 **bhāram eṣāpi sahatāṃ kṣiṇeyaṃ mā ca bhūd dharā**
itīva vidhinā bhūmisāmyaṃ nāmnāpy avāpitā 17.79

bhāram carācarāṇām. **kṣiṇeti** carācarabhāreṇa. **nāmneti** *kṣitikṣāntyoḥ kṣamety*⁷ Amaraḥ.

akṣaraniruktyāpy etanmāhātmyaṃ pratipādayati: **kṣapayatīti**.

20 **kṣapayatī akhilaṃ duḥkhajātaṃ māti hṛdantare**
itī vā vidhinā seyaṃ kṣameti racitā bhuvi 17.80

idrśy api **satī hṛdantare māti** saṃbhavatīti · etadrakṣaṇenāyāsaḥ sūcitāḥ.

pāpaśodhanapūrvam ca puṇyasambhāramāyinī
akṣamāleyam uddiṣṭā kṣamā nāma mahītale 17.81

25 **pāpeti**. **akṣamālā** · akārādikṣakāraparyantavarṇānām āroḥāvarohakramagaṇanayā vargāṇām cāṣṭānām prthaggaṇanayā kūṭavarṇasya Merutayālaṅghyatte cāṣṭottaraśatavarṇamāleyam. taj-japena ca **pāpaśodhanapūrvam puṇyasambhāraprāptir** ity asyās tadrūpatvāt tadāropaḥ.

katham akṣamāleti caturvarṇāvalyās tathāprasiddhatvāt kṣameti dvivarṇyās tathātvam iti bhāvabodhanaprakāram āha: **akāro 'treti**.

akāro 'tra niṣedhārtho leti lābhārthaketanam
phalaśuddhā kṣamānāmnī śiṣṭā varṇadvayī punaḥ 17.82

5 asau nañā pratiṣedha ity **akāro 'tra pratiṣedhārthaḥ**. tathā cāsau pāpābhāvaḥ. **leti lābha-** śabdasya **ketanam** sūcanā. tathā cāsau puṇyalābhaḥ. **phalaśuddheti** phalasyoparitanatvāt tat-kāraṇam ādyantavarṇalopāt **kṣameti varṇadayī śiṣṭā**.

17.77c āstitve J₄] āstibdhe J₃ 12 ādhāra J₄] adhāra J₃ 17.79b mā J₄] sā J₃ 17.80c seyaṃ J₃] meyaṃ J₄ 24 varṇānām J₃] varṇānāṃ J₄ 1 varṇyās J₄] valyās J₃ 5 asau J₃] amau J₄ nañā em.] nanā J₃ J₄ pāpā J₃] pātakā J₄

⁷ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.142c.

prāyeṇa sudhiyo loke gūḍhābhiprāyarocakāḥ
gūḍhaṃ kṣameti lavaṇaśriyāṃ saṃketitaṃ viduḥ 17.83

- 10 **prāyeṇeti. gūḍhābhiprāye rocakam** rucir yeṣām iti tathā prakāṭoditena na tuṣyanti yathā pāro'kṣyeṇa. asti cātra śrutivacaḥ: *paro'kṣapriyā hi devā*⁸ iti. kṣameyaṃ sarvāsvādyavastūnām iti kṣāramety arthaḥ. madhyākṣaradvayalope **kṣameti** śiṣyata ity arthaḥ.

atrāpy arthaṃ sphuṭapratītaye vakti: **yatheti.**

- yathā nirlavaṇaṃ khādyam upahāsāya kevalam**
 15 **tathāśeṣaṃ śilajātaṃ vināneneti niścayaḥ** 17.84

khādyam ity aśeṣarasabharitopalakṣaṇam. **aneneti** kṣamākhyena lavaṇenety arthaḥ.

kāntir eṣāsyā dehasya tadvān bhuvī virājate
ity ākṛtir apīhāsya kṣamātantraiva dṛśyate 17.85

- kāntir** iti. **eṣā** kṣamā. **tadvān** iti kṣamākāntimān. **iha** saṃsāre 'sya puruṣasya **kṣamātantrā**
 20 **kṣamādhinā.**

iti mantrimukhodgatāṃ suvāṇīm
kalitārthāṃ prabhur ākalayya tṛptaḥ
punar apy amalaprabodham enaṃ
paripapraccha viśeṣavedanāyai 17.86

- 25 **itīti. kalitārthāṃ** garbhīkṛtasadarthāṃ. **ākalayya** samyag vimṛśya. **tṛpto** 'bhimatārthān nivṛttābhilāṣaḥ.

*viśeṣavedanāyai*⁹ · iti vivṛṇoti: **śrutveti.**

śrutvā svarūpaphalato vastv idaṃ buddhisāgara
viśeṣato 'sya rūpāṇi śrotum icchāmi te mukhāt 17.87

svarūpaphalata iti svarūpaṃ cāsyāḥ **śrutam** phalaṃ ca **śrutam** iti. **asyeti** vastunirdeśaḥ.

- 5 **iti svāmyuditāṃ vāṇīm praṇāmenānumanya saḥ**
āha sma śṛṇu saṃkṣepāt tridhedaṃ vastu lakṣyate 17.88

17.83b rocakāḥ J₃] rośakāḥ J₄ 10 prakāṭoditena J₃^{p.c.}] prakarauditena J₃^{a.c.} J₄ 11 pāro'kṣyeṇa J₃] pāroḥṣaṇa J₄ 16 rasa J₃] rama J₄ 25 samyag J₄] masyag J₃ **17.87c** viśeṣato em.] viśeṣyato J₃, viśeṣota J₄ 4 rūpaṃ J₃] rūpa J₄

Anm. zu 17.86, Metrum: Mālabhāriṇī. **Anm. zu 25** *vimṛśya*: Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

⁸Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 4,2.2: *paro'kṣapriyā iva hi devāḥ*. ⁹17.86d.

itīti. **anumanya** satyaṃ prabhupādair uktam atra samarthayāmīty arthaḥ. **lakṣyate** · iti tridhā lakṣaṇena bhidyate · ity arthaḥ.

10 **trīṇy asya lakṣaṇāny āhur dhīpārāvāratīritāḥ**
uttamādivibhedena tatrādyam śṛṇu vistarāt 17.89

trīṇīti. tīritāḥ pāramitāḥ. **tadādyam** uttamam.

tatrottamakṣamāvastulakṣaṇam āha: **sahāsam** iti.

sahāsam madhurā vāṇī kudṛśāvācyavaktari
karmasv āyāsīte dānamānādipratiśodhanā 17.90

15 **kudṛśāsaumyadrśāvācyavaktari** nindake. **karmasu** vyāpāreṣv **āyāsīte** · āyāsam prāpīte puṃsi. **dānamānakāraṇādīnā pratiśodhanā** pratikriyā. **ādīnā** pāritoṣakagrahaṇam.

etadaudagryasīmeyam garadasya sitārpaṇam
phalavṛṣṭipradānam ca śilotpātakarasya yat 17.91

20 **etad** iti. **etasya** kṣamākhyavastuna **audagryasīmātyuccakāṣṭhāprāptiḥ. garadasyeti** yadi ko'py āgatya viṣam dadāti tasya **sitārpaṇam**. sitadānena pratikriyā. **phaleti** · itthaṃ ca phalina-vṛkṣo bhavety uktam bhavati.

antaḥkhanim vidadhato yad dravyāptisupūrṇatā
śuktyāsyadāraṇe muktāphalair iva ca harṣaṇā 17.92

25 **antar** iti. yo hi **khanāv** ākara **antar** iti randhraṃ **karoti** sa tasyāḥ phalalābhena suvarṇādīnā pūrṇāśo bhavati. tathā tavāpi · **antaḥkhanividadhato** 'pi cchidrānveṣaṇam vidadhānasyāpi phaladānena pūrṇāśatvam. yadārthaṃ so 'ntaḥkhanim vidadhāti tatra tad avagaṇayyeva tat-phalaprāpaṇam iti. tathā **śuktyeti. śuktyā** śuktatvena **yadāsyadāraṇam** mukhāspḥoṭaṇam tatra. atha ca **śuktir** muktādhānī. yathā śuktimukhe vidārīte muktāphalalābho bhavati. tathā tavāpi kenacin mukhavidāraṇe kṛte tasya muktāphalam iva satphalam yat pradīyate. ity etad asya kṣantṛtvasyaudagryasīmocco 'vadhīḥ. paramakṣantṛtaiṣety arthaḥ.

5 **dvitīyam lakṣaṇam cāsy madhyam āśrayam ādarāt**
kṣaṇam karṇapradānena niśāmaya śamāśaya 17.93

dvitīyam iti nigadagatam. **śamāśaya** bhoḥ śāntibharitahṛdaya.

pāruṣyadhikkārasamīraṇeddha-

17.89c vibhedena J₃^{p.c.}] vibhodeśa J₄ 17.90a sahāsam J₃] mahāsam J₄ 15 dṛśāsaumya J₃^{p.c.}] dṛśausāmya J₃^{a.c.} J₄ āyāsīte J₃] āyāmite J₄ 16 dāna J₃^{p.c.}] dānam J₃^{a.c.} J₄ grahaṇam J₄] grahāṇam J₃ 17.91b sitā J₄] mitā J₃ 17.91d otpāta em.] otpāla J₃ J₄ 19 audagrya J₃] audāgrya J₄ 20 sitā J₃^{a.c.} J₄] mitā J₃^{p.c.} sita J₄] mita J₃ 1 mukhā J₃] sukhā J₄ 4 etad J₃^{p.c.}] ed J₃^{a.c.}, ated J₄ kṣantṛtva J₄] kṣamṛtvo J₃

krodhānalārcirjvalitāntarasya

10

kṣamāsudhāsāratuṣāraśailā

baddhānanatvaṃ yad asau kṣamānyā

17.94

pāruṣyeti. pāruṣyeṇa kaṭhoracittatayā yo **dhikkāro** 'vamānanā sa eva **samīraṇo** vāyuḥ. **kṣamāsudhāyā āsāro** vegavadvarṣaṇam evā**sāratuṣāraśaili** nirantarapravahacchitasvacchajalalaharī tayā **baddhānanatvaṃ** mudritamukhatvam.

15

mahātmāno 'pi ye kecit kṣamāsaṃskṛtabuddhayaḥ

prakṛtiṃ sāntvayitvāmī na cyavante svabhāvataḥ

17.95

akiṃcanānām sādḥūnām prasthitānām ca satpathe

svasaṃskārāya śuddho 'yaṃ prakāraḥ siddhaye mataḥ

17.96

20

mahātmāno 'pīti · akiṃcanānām iti ca. **mahātmāna** iti pūrvoktasampattyadhikārivilakṣaṇā muniyādayo 'bhipretāḥ. **akiṃcanānām** iti virāgiṇo 'bhipretāḥ.

astu vā māstu vānyeṣu seyam uddhataśāstīṣu

teṣu śobheti yā dhātrā svayaṃ vihitalakṣaṇā

17.97

asv iti. **teṣūddhataśāstīṣu** mahīpatiṣu.

atho tṛtīyaṃ sāmānyajanāśrayam idaṃ vibho

25

kṣaṇenābhīmukhībḥhūya varṇyamānaṃ mayā śṛṇu

17.98

atho iti. spaṣṭam.

daṇḍyād daṇḍyād dvidhā daṇḍyāc caṇḍāc caṇḍālasargiṇaḥ

sargān nigaraṇaṃ manyugarasya yad asau parā

17.99

asau parā tṛtīyā kṣamā sāmānyaviṣayā. **yac caṇḍāt** kaṭhoraprakṛteś **caṇḍālaprakṛter** jīva-prāṇahārakān nirmittam eva ca manyūtpādakād ata eva **daṇḍyād** daṇḍārḥāt. daṇḍārhatvaṃ viśadayati: **dvidhā daṇḍyād** iti. daṇḍapātanaṇāpīḍārḥād dravyādānarūpadaṇḍārḥāc ca. sakāśāt

5

sargāt sargeṇa niścayena **manyugarasya** manyur eva jhaṭiti hīṃsakatvād **garam** viṣaṃ tasya **nigaraṇaṃ** svaśaktyaivāntaḥ pratirodho **yad asau tṛtīyā** kṣameti. na ceyam aśakyeti kiṃ tatrādbhutam ity āha: **daṇḍyād** iti. daṇḍayitum śakyād ity arthaḥ.

17.94b ārcir J₄] ārci J₃ **17.94d** sudhā J₄ schol.] sadā J₃ **17.95c** sāntvayitvāmī J₃^{p.c.}] sāntvayitvāsī J₃^{a.c.}, svāntvayitvāsī J₄ **17.95d** cyavante em.] vyavante J₃^{p.c.}, śyavaṃte J₄ **17.97b** seyam em.] sayem J₃, mayem J₄ **17.97b** uddhata J₃] uddhita J₄ **17.99a** dvidhā em. schol.] dvi J₃ J₄ **17.99b** caṇḍāc J₄] cacaṇḍāc J₃ m. c. 2 caṇḍāla em.] caṇḍāla J₃ J₄ 3 daṇḍārḥāt em.] daṇḍārḥā J₃, om. J₄ 6 yad J₃^{p.c.}] yod J₃^{a.c.} J₄ aśakye J₃] aśaktye J₄

Anm. zu 17.94, Metrum: Upajāti.

atra śekharayitum upakramate: **atrāpīti**.

- 10 **atrāpy udāhṛtām etām kathām śṛṇu kṣamāpate**
yayā śrutau pūritāyām ḥṛdbodho jāyate sphuṭam **17.100**

spaṣṭam.

tatrārau pratitidārdhyāya kathānāyakam praśamsati: **heyeti**.

- heyopādeyamīmāṃsārāmatarkadrusatphalam**
satsargodyānapratyagrapuṣpaṃ saujanyaandalah **17.101**

- 15 kiṃ nāma jagadvartibhāvamadhye **heyam** kiṃ **vopādeyam** iti yā **mīmāṃsā** vivekaḥ sa eva
sadāmodabharitavād **ārāmas** tasmā jñātayos **tarkas** tattvanīścaya eva puṣpaphalasamṛddhi-
bharitavād **drur** drumas tasya **satphalam**. phalapadam prāpta ity arthaḥ. tathā **satsarga**
evodyānam tasya **pratyagrapuṣpaṃ** vikāsonmukhaṃ kusumam. tathā **saujanyaandalah**
saujanyamūlam.

- 20 **Hosainnāmā mahipo 'bhūt prajāhṛtkajabhāskarah**
yasminn abhyudite 'narthacaurāḥ pralayam āyayuh **17.102**

Hosainākhyo rājā bhūt. prajāhṛtkajabhāskarah prajāhṛtkamalavikāsaḥ. bhāskaravatṣam
tasyānyathāpi samarthayati: **yasminn** iti. **anarthāni** dṛṣṭādrṣṭabhayāni.

- 25 **sa jātv ātithyasamprāptĀrabdeśāgryair mudānvitah**
citraśayyopadhānāgryamaṇḍape niśasāda ha **17.103**

sa jātv iti. **Arabdeśe** bhavā **Arabdeśiṃ** rājānaḥ. **upadhānāni** gaṇḍakāni. **heti** · iti śrūyate · ity
arthaḥ.

- prāptāyām atha velāyām paurogava udāradhīḥ**
bhṛṅgāratigmavār juṣṭam ādāya samupāgamat **17.104**

- 5 **prāptāyām** iti. **velāyām** bhojanavelāyām **prāptāyām** prāptakalpāyām ity arthaḥ. **paurogavo**
rasavatyadhikārī. **bhṛṅgārah** kanakālukā. **tigmavār juṣṭam** iti prāyeṇa hi mlecchaprāyā
hastam taptavāriṇaiva prakṣālayantīti.

16 sad J₄] mad J₃ 17.102a Hosain em.] homnain J₃, homain J₄ 22 Hosain em.] homain J₃ J₄
17.103b deśā J₃ schol.] deśiṃ J₄ 1 deśe J₄] deśo J₃ deśiṃ J₃] dheśiṃ J₄ 6 ālukā J₄] ālakā J₃

Anm. zu 17.100, Metrum: Anuṣṭubh. Das zweite Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Silben 2–4 die
unzulässige Abfolge – ◡ – bilden; vgl. STEINER 1996. **Anm. zu 17.101, Metrum:** Anuṣṭubh. Im dritten
Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [n]a-pr[a] als kurze Silbe. **Anm.**
zu 17.102a Hosain-: Lexikalische Entlehnung von *Ḥusayn*. **Anm. zu 17.103b -Arab-:** Lexikalische
Entlehnung von 'Arab.

lālāṭikatayā rājamahovaiśasamūḍhadhīḥ**skhaladgatir abhūd bhraṣṭaś citraśayyāntariṅkhaṇāt****17.105**

- 10 **lālāṭikaḥ** prabhor bhāladarśīti **tayā** sevakabhāvenety arthaḥ. **rājamahasā** mahīpatejaśā **vaiśasā** vyagrāta eva **mūḍhadhīr** yasya. **citraśayyeti** · antaḥskhalanam dyotitam.

hā heti sarvato vāṇyām prasarantyaṁ śayāt puraḥ**rājamūrdhny agalat tasya bhṛṅgāro 'tyuṣṇavārbhṛtaḥ****17.106****prasarantyaṁ** mukhaprasaratpravāhāyām. **śayād** hastāt. **agalat** · abhṛṣat.

- 15 **patitvaivātra tanmūrdhni samantād galite jale**

sphoṭikābhīr mukhaṁ tasya samantāt pūritam kṣaṇāt**17.107****patitveti.** galanakriyāpekṣām patanasya paurvakālyam iti **patitveti** lyapprayogaḥ. **tasya** mahīpasya.**mṛtakalpam asau matvā taṁ śikṣāvinayeddhaya**

- 20 **ḍṛṣā dadarśa śāntātmā tad adbhutam ivābhavat**

17.108**mṛtakalpam** iti. **mṛtakalpam** ity anena mūrchāpi sūcyate. **asau** paurogavaḥ.**kiṁcid āsvastadhīr eṣa hastau baddhvā vyajijñapat****āptoktyā yāvatirṇātra śikṣāśuddhyadhikāriṇi****17.109**

- 25 **kiṁcid** iti. **āsvastadhīr** iti prasādadarśanāt krodhādyanāvīrbhāvāt. **āptoktyā** · īśvaravācā. **kāśāv** āptoktir ity āha: **yeti.** **yāptoktiḥ** **śikṣādhikāriṇi** **śuddhyadhikāriṇi** ca Manāv ity arthaḥ.

tām evāptoktiṁ ślokena paṭhati: **prāptāyām** iti.**prāptāyām api velāyām yena ruṭ pratirudhyate****sa śāsti vasudhām bhaktānukampy api sa viśvarāt****17.110****velāyām** kopavelāyām nimittadarśanāt **prāptāyām api yena** vivekinā **ruṭ** krodhaḥ **pratirudhyate** niruddhaśaktiḥ kriyate.

- 5 **ity āptoktiṁ puraskṛtya puro gatvā praṇamya tam**

pādaḥ saṁspṛśya hastābhyām netre dve paspṛśe mudā**17.111**

10 iti J₃] itat J₄ **17.106c** agalat J₄] agalas J₃ **17.106d** bhṛṅgāro J₄] vyamgāro J₃ **14** mukha J₃] sukha J₄ abhṛṣat J₃] abhraṣyat J₄ **17** patanasya J₃] pātanasya J₄ **21** mṛta J₃] sṛta J₄ mṛta J₃] sṛta J₄ paurogavaḥ em.] pārogavaḥ J₃ J₄ **24** vācā J₃] vādā J₄ **25** Manāv J₄] sanāv J₃ **17.110b** ruṭ prati em. schol.] ruṭprāti J₃^{p.c.}, rudrāti J₄ **17.110d** ānu J₄] āna J₃ **17.111d** dve J₃^{p.c.}] dvai J₃^{a.c.} J₄

ititi. **puraskṛtya** kṣamopāyaṃ vidhāya. **puro** gatvāgrato gatvā. **praṇamyetyādi** śaraṇāgatānukaraṇam.

vilokya sadgatiṃ tasya ruṇ mayā carviteti tam

10 **vadantaṃ sāha soḍhavyaṃ soḍham ity avadan nṛpaḥ** 17.112

vilokyeti. sadgatiṃ āntaraśaraṇāgatatvalakṣaṇā. **carvitā** grastā. **sāheti** sa āheti pādapūraṇe saṃdhiḥ.

stabddham ālocya tam asau smṛtvā provāca sādaram

gatatrṣṇo 'smi vittātte dāsyē te niyataṃ ca yat

17.113

15 **smṛtveti** · āptoktiśeṣaṃ *bhaktetyādidaśākṣarīm*.¹⁰ **niyatam** iti vetanalakṣaṇam.

ity āśvāsya sa taṃ dīnam utkacittān sadogatān

vismāpayan praśāntātmā provāca vadatāṃ varah

17.114

utkacittān iti kim idam anena kṛtam. yathāparādhagauravaṃ tathā kṣamāgauravam apy anena pradarśitam.

20 **satyaṃ te nipuṇāḥ kṣitau dhṛtabharā ye vairaśuddhau budhās**

caryeyaṃ nayagā na me 'sti rucaye ko 'trādaraḥ kīdṛśaḥ

kāryānantyaṃ avekṣya ye 'py upakṛtau baddhodyamāḥ sarvathā

te kecid vimalāśayā dhuri vidāṃ vandyā dharābhāskarāḥ

17.115

25 **satyaṃ** iti. **ye budhā vairaśuddhau** vairapratikāre **dhṛtabharā** udyatās **te nipuṇās** catura-
mataya iti **satyaṃ** kṛtasya vairasya hi śuddhir vidheyaiveti. kuta ity ata āha: **caryeyam** iti.
iyam caryā lokayātrā **nayagā** nīyanusāriṇī na punar dharmagā pāpārjanāt. dharmapakṣam
anusṛtyāha: **na me 'stīti. kīdṛśa** iti vicāryamāṇe mālīnyapaṅkāvaraṇāpārthāt kālāntare tasyāpi
śaktisattve punar vairānalothāpanāt · upakāraśuddhau cātīśayānādhānāt · vairaśuddhāv ity
upalakṣaṇam. apakāriṣu vairaśuddhau · upakāriṣūpakāraśuddhāv iti **sarvathety** upakāriṣv
5 **apakāriṣv** api. **kāryānantyaṃ** iti · anantatvād bhavavyavahārasyānaśvaratvāc ca paraloka-
gateḥ. **apir** vismaye. tena ca prakṛto 'pakāro lakṣyate. tathā cāpakārārhanityām api ya **upakṛtau**
baddhodyamāḥ.

7 grato gatvā J₄] om. J₃ 8 karaṇam J₄] karaṇam J₃ 17.112a sad J₃] mad J₄ 17.112b ruṇ J₄]
ruṇa J₃^{p.c.} 17.114a dīnam J₃] dīnaṃ J₄ 17.114b sado J₃] mado J₄ 17.115d dhuri J₃^{p.c.}] duri
J₄ 24 vaira J₃] vera J₄ vaira J₃] vera J₄ 2 āpārthāt J₄] āpāt J₃^{p.c.}, āpāttāt J₃^{a.c.} 3 cāti J₃] carati J₄
4 upa J₃] 'pa J₄ 6 gateḥ J₄] gate J₃ prakṛto J₃^{p.c.}] prakṛte J₃^{a.c.} J₄ upakṛtau em.] apakṛtau J₃ J₄ 7
baddhodyamāḥ J₃] boddhadyamāḥ J₃

Anm. zu 17.112c sa āha: *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: so 'ci
lope cet pāda-pūraṇam. **Anm. zu 17.113cd** vittātte dāsyē te: Zweifelhaft, lies: vittāt te dāsyē 'to? **Anm.**
zu 17.115, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

¹⁰17.110cd.

atraiva bharayati: **anyatheti**.

10 **anyathāpy asya māhātmyaṃ śrūyatām yatra so 'malaḥ**
svatantreśadayāpātram Aisāhvo varṇyate kṛtī **17.116**

spaṣṭam.

sa kilābhūd divyadr̥ṣṭis trikālakalanākalaḥ
yeneyaṃ rañjitā rājī svamatenārthabhājanam **17.117**

sa iti. **iyam rājī** · Aisī paṅktiḥ. **svamatena** svaśraddhayārthabhājanam puruṣārthapātram.

15 **taṃ kadācit sukhāsīnaṃ svabhaktaḥ ko'pi praśritam**
papraccha hīnadurvāraṃ kiṃ vastv iti vada prabho **17.118**

taṃ iti. **praśritam** vinitamatim. **kiṃ vastu hīnadurvāram**. **hīnaṃ** mālinyāpādakam. **dur-**
vāraṃ duḥkhena vārayituṃ śakyam.

20 **svasti kṛtvāha taṃ so 'tha prabhukrodho 'dhamādhamāḥ**
durvāraś ceti mā bhūt sā kriyā te yena tadgatiḥ **17.119**

svastīti. **svastīti** nāsmṛtir api tasyānarthadāyinity anartham mā pated iti svasti-
vādanam **kṛtvā**. **prabhukrodhaḥ** parameśvarakrodhaḥ. **adhamādhamatvaṃ durvāratvaṃ**
ca dyotayan svabhaktaṃ prati tannivṛttiṃ dyotayann āśīhpūrvam āha: **mā bhūt** iti. **sā kriyā**
bāhyavyavahāralakṣaṇā **te** tvatsaṃbandhinī **mā bhūt**. **yena** yadācaraṇena hetunā **tadgatiḥ**
25 **prabhukrodhotpādanātmikā gatiḥ** syād iti.

śrutvāsau kampito baddhvā bāhū āha sma taṃ punaḥ
kenāsau jāyate kena nivarteteti me vada **17.120**

śrutveti. **asau** bhaktaḥ. **asāv** iti ca prabhukrodhaḥ. **kenācaraṇena jāyate**. **kena** ca
sādhaneṇāsau **nivarteta** nivṛttiṃ bhajeta.

iti pṛṣṭaḥ samādadhe · ity āha: **aśakteti**.

5 **aśaktahīnadīneṣu kṛtakrodhāya kupyati**
svatanthro 'sau ca tattyāgāt kṣamayā ca prasīdati **17.121**

asau svatantraḥ parameśvaraḥ. **aśaktahīnadīneṣu** kasmaicid yaḥ krodham kurute tasmai
kṛtakrodhāya madāndhāya **kupyatīti** **kena jāyate**¹¹ · iti samarthitam. **kena nivarteteti**¹²

17.118c vāraṃ J₄] vāra J₃ **22** parameśvarakrodhaḥ J₄] om. J₃ **2** nivarteta em.] niyāteta J₃, nivartate
J₄ bhajeta J₃^{a.c.} J₄] bhajate J₃^{p.c.} **6** svatantraḥ J₄] om. J₃ cid em.] dhid J₃ J₄

Anm. zu 17.116d Aisa- Lexikalische Entlehnung von *Īsā*. **Anm. zu 17.118, Metrum:** Anuṣṭubh. Im
zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [p]i pr[a] als kurze Silbe.

¹¹Vgl. 17.120c. ¹²17.120cd.

samarthayati: **tattyāgād** iti krodhatyāgāt. na kevalam yāvat **kṣamayāpi** · aśaktahinadineṣv asau **prasīdatīti**.

10 upasaṃharati: **itīti**.

**iti matvā vidā jātu na kāryo 'sau kathamcana
sarvathā hānir eṣaiṣam kruddhā yā prakṛtir nṛṇām** 17.122

asau prabhukrodhaḥ. na kāryo nārjanīyaḥ. **kathamcaneti** nimittasadbhāve 'sadbhāve vā. atrārthāntarayati: **sarvatheti**. **eṣam nṛṇām** iti saṃbandhaḥ.

15 tasyaivānyatroktaṃ saṃvadati: **anyatrāpīti**.

**anyatrāpīśakopasya garīyastvaṃ jagāda saḥ
aśeṣabhayado 'py eṣa kālo 'smāt trasyatīti ha** 17.123

sa ity Aisāhvayaḥ. tadvākyam evārthataḥ paṭhati: **aśeṣeti**. **asmāt** svatantrād īsarāt **kāla** iti mṛtyu-adhikāri pūruṣaḥ. asti cātra śrutiḥ:

20 *bhīṣmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryaḥ
bhīṣmād Indraś cāgniś ca mṛtyur dhāvati pañcama*¹³ iti.

ataś cāyam atra saṃgraha ity āha: **tyajed** iti.

**tyajel lokāṃs tyajet kāmāṃs tyajed gehāmś ca sarvathā
na krudhyej jātu kasmaicid iti sanmatiniścayaḥ** 17.124

25 **tyajed** iti kopākaraṇe hānir apy amiṣam svikāryeti bhāvaḥ.

atraiva bharayati: **tad etad** iti.

**tad etat pauraṣaṃ jātīśraiṣṭhyaṃ tat sanmataṃ ca tat
yat krodhabījadāhena kṣamāpīyūṣadhāraṇā** 17.125

spaṣṭam.

5 uktaṃ smārayann atra saṃskārārtham āha: **ittham** iti.

**ittham śāstrapramāṇābhyām ūhitenāpi saṃstHITE
nyāye 'smin viduṣaṃ gamyo viśeṣo 'py atra bhāti naḥ** 17.126

14 nṛṇām J₃] nṛpāṇām J₄ 19 asti J₄] aasti J₃ 17.124c krudhyej J₃] krodhyaj J₄ 1 aiva J₄] eya J₃ 17.125b san J₃] man J₄

¹³Taittiriya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2.8, dort bc: *bhīṣā udeti sūryaḥ / bhīṣmād agniś cendraś ca ...*

10 **śāstram** āgamaprāmānyena hitāhitānapekṣivacanam **pramāṇam** hitāhitopadeśakam anumānādi. **ūhitam** svavimarśaḥ. **saṁsthite** saṁsthām gate. **asmin nyāye** kṣamaiva sarvasāadhanam iti vicāre **viduṣām** iti bhūtabhavyabhavadanusamdhāyinām.

tam eva viśeṣam sphuṭayati: **dvayor** iti.

**dvayor vipratīṣedhe 'tra śāntir yady api puṣkalā
tathāpi kutracit krodho baliyān apavādataḥ** 17.127

15 tulyabalavirodho **vipratīṣedhaḥ**. **dvayoḥ** śāntikrodhayoḥ. **puṣkalā** śreṣṭhā. **baliyān** śānter atra hetuḥ: **apavādata** iti. apavādaavidhayaḥ sāmānyavidhīn bādhante · iti nyāyād iti bhāvaḥ.

tarhi *vipratīṣedhe*¹⁴ · ity asya kā gatir ity atrāha: **na citram** iti.

**na citram etad dṛṣṭam hi yat sāmānyaviśeṣayoḥ
baliyastvam viśeṣasya nyāyaprāptasya kā kṣatiḥ** 17.128

dvayoḥ sāmānyayor dvayoś ca viśeṣayor vipratīṣedhasūtram avakāśa iti bhāvaḥ.

20 phalitam āha: **tad eṣa** iti.

**tad eṣa viśaye kvāpi ślāghyaḥ śānteś ca dhīmatām
pramāṇam sarvakāryeṣu viveka iti dhāraṇā** 17.129

kvāpi viśaya iti viśeṣalakṣaṇe. yadāvaśyam kopena vaikāryam sidhyatīti katham idam iti ced atrāha: **pramāṇam** iti.

25 vivekam eva viśadayati: **jāḍyam** iti.

**jāḍyam hi nāma tal loke yad ekatraiva dārḍhyadhīḥ
jāḍyapaṅkanimagnānām kuta unmajjanam bhavet** 17.130

tathā hi kṣāntir eva sarvatra vidheyety etadekāntena svīkṛtavatām himsraduṣṭasattvasamāpāte kṣāntāv āśritāyām mahānarthasamāpāta ity uktam: **kuta** iti.

5 krodhaviṣayam eva viśadayati: **kāmād** iti.

kāmāl lobhād ahaṁkārān madān mohāc ca hārdataḥ

8 hitā J₃] hitām J₄ vacanam J₄] vacana J₃ pramāṇam J₄] pramāṇam J₃ 9 vimarśaḥ J₃] virśaḥ J₄
17.127d apa J₃ schol.] upa J₄ 14 baliyān J₃^{p.c.}] baliyām J₃^{a.c.} J₄ 23 yadā J₃] yatrā J₄ 17.130b
aiva J₄] aca J₃ 3 etad J₃] ated J₄ 4 āśritāyām J₃^{p.c.}] āśritāyā J₃^{a.c.} J₄

¹⁴17.12a.

vyasaniṣūccacaṇḍāgryakrodhanā bheṣajaṃ param 17.131

bheṣajaṃ auṣadham. tattatkalanānivartakam ity arthaḥ. amī caṇḍakrodhenaiva nivartante · ity arthaḥ.

- 10 **viṣaye 'tra ca kopasya śāntir yenāḍṛtā param
tenātmānyo 'pi gāḍhāndhye pātayitvā vināśitaḥ 17.132 (1)**

...

... pātayitvāvināśitaḥ 17.132 (2)

- 15 **viṣaye** · iti. **kopasyātra viṣaye** kāmādinimittavyasanirūpe. (1) **vināśito** nirnāmā kṛtaḥ. (2) atha vākāraprasleṣeṇa · **avināśitaḥ**. **avivan nāśito** meṣa iva **gāḍhāndhye nipātya** nāśam āpita ity atra viṣaye kopasyaiva baliyastvam iti bhāvaḥ.

viṣayanirdarśanena krodhaṃ praguṇīkṛtyānyatrāpi tadāśrayaṇam upayujyata ity āha: **prāyeṇeti**.

- 20 **prāyeṇa deśadeśiyavṛddhīcchubhir ilāvaraiḥ
samaye samaye samyak praṇeyo 'yaṃ prayatnataḥ 17.133**

samayapradarśitenānena deśadeśiyavṛddhir bhavatīti bhāvaḥ.

*tathā hīti*¹⁵ nidarśanāṃ sūcayaṃs tadanāśrayaṇe 'nartham pramāṇayati: **mṛdvāśayam** iti.

**mṛdvāśayaṃ samālocya madoddhatadhiyo nṛpaṃ
vināśayeyur nagariḥ svaparārthānapekṣiṇaḥ 17.134**

spaṣṭam.

atraiva samarthayati: **krodheti**.

**krodhatantunibaddheyaṃ varṇāśramagatir dṛḍham
vahaty ajasraṃ nakṣatrāvalīva marudumbhitā 17.135**

- 5 **varṇāśramagatir** iti svasvadharmapālanālakṣaṇā. **krodhatantunibaddhā** rājadaṇḍanīyatā tadabhāve dharmasyāyāsasādhyatvāt keṣāṃcid āśvāse 'pi mandamatinām anāśvastatvād iti bhāvaḥ.

14 vyasani J₄] bhramani J₃ 15 āndhye J₄] āndhyo J₃ 16 viṣaye J₄] viṣaya J₃ 21 deśadeśīya J₃^{p.c.}] deśadeśīya J₃^{a.c.} J₄ 5 tantu J₄] taṃtra J₃ 6 sādhyatvāt J₃^{p.c.}] samyatvāt J₃^{a.c.}, mādhyatvāt J₄

Anm. zu 17.131, Metrum: Anuṣṭubh. Das dritte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Silben 2 und 3 metrisch kurz ◡◡ sind; vgl. STEINER 1996. **Anm. zu 14 nirnāmā:** Zweifelhafte, doch freie Bildung denkbar; vgl. auch 17.138a: *durnāmātā*.

¹⁵Kommentar sub 17.130.

madoddhatadhiyaḥ kecit pāraṃparyakramāgate
rahasye śithilāsthāḥ syū rakṣaiṣā na bhaved yadi 17.136

10 **madoddhateti. pāraṃparyakramāgate** kulācārarūpe **rahasye** sarvāvidite.

evaṃvidhe ca viṣaye krodhasyāvasaraḥ śubhaḥ
aṅgikṛtaś ca kṛtibhiḥ sāḁṣād dṛṣṭaparāvaraiḥ 17.137

evaṃvidhe · iti. **avasaraḥ śubha** iti phalakathanam. **aṅgikṛtaś ceti** dharṃyā ceyaṃ rītir ity arthaḥ.

15 krodhāviṣkāre durnāmatā jāta iti śaṅkāyām āha: **durnāmateti.**

durnāmatā yā jāyeta bhūṣaṇaṃ sā manīṣiṇām
yaḥ sarvajñād viśuddho 'sau śuddha eva kṛtaṃ khalaiḥ 17.138

bhūṣaṇaṃ śobhādāyi. **kathaṃ bhūṣaṇaṃ** ity atrārthāntararāyati: **ya** iti. **yas** tasmāt **sarvāvekṣakād viśeṣeṇa śuddho 'sau śuddha eva** sarvatra. **khalāś cet taṃ dūṣayanti**
 20 **dūṣayantu nāma. tat teṣāṃ svasminn evāpated ity āha: kṛtaṃ** iti.

sarvathā dūradarśitvaṃ dīrghadarśitvaṃ eva vā
satphalāya bhavel loke kharvadṛk kva na majjati 17.139

sarvatheti. dūradarśitvaṃ kālāpekṣayā. **dīrghadarśitvaṃ** deśāpekṣayā. **tataś ca kvacid** viṣaye kṣāntidharme samāśrite 'pi krauryam āśrayaṇīyam iti bhāvaḥ. **kharvadṛg** hrasvadarśi
 25 **kathaṃ ahaṃ krauryaṃ samāśraya iti kva na majjati** api tu sarvatraiva majjati bhāvaḥ.

dīrghadūradarśitvaṃ kharvadarśitvaṃ sūcayan sphuṭakartavyatām āha: imam iti.

imam lokam adhaskṛtya paralokaikasamśrayāḥ
ye vivicya kriyāṃ kuryus ta ānantiyam avāpnuyuḥ 17.140

ihānayā kriyayā dviṣantu nāma māṃ paraṃ tu paraloke viśudhyāmīti · **imam lokam** **adhaskṛtyāvagaṇayya ye paralokaikasamśrayāḥ** pāralaukikam eva śuddhiprakāraṃ mṛgayanti **te vivicya kurvaṇā ānantiyabhājanam.**

5 **ya evaṃ kurute samyak kāryākāryavinirṇayam**
sa eva puruṣo loke pauruṣaṃ tasya ganyate 17.141

ya evaṃ iti. **samyag** iti · aihikāmutrikaviṣayavivekena.

yathāviṣayam etau dvau yo vyavasthāpayet sudhiḥ

17.136 om. J₃ 17.136c syū em.] syu J₄ 17.137a vidhe ca J₃ schol.] vidheya J₄ 17.138b sā J₃] mā J₄ 20 evā J₃] e J₄ 17.139d majjati J₃^{p.c.} schol.] sajati J₃^{a.c.} J₄ 17.140a adhas J₃^{a.c.}] ayas J₃^{a.c.} J₄ 17.141a evaṃ J₄ schol.] eva J₃

avaśyaṃ sa ihāmutra ślāghām āpnoti sarvataḥ

17.142

10 **yatheti. yathāviṣayam** anatikramya. **etau dvau** kopatacchamau.

dūradarśitvadīrghadarśitvābhyāṃ yau deśakālau vyavasthāpitau tatra tāvatkālavysthāṃ nidarśayati: **veleti**.

**velānurūpyād anayoḥ prayogaḥ ślāghyatāpadam
vastusthitir iyaṃ ramyā kālo hi balavattaraḥ**

17.143

15 **spāṣṭārtham**.

deśāpekṣayā dīrghadarśitvaṃ vyavasthāpayan yathāviṣayavyavasthāpane drṣṭāntayati: **mṛdv** iti.

**mṛdubhūmau hi kusumāropaṇaṃ bhūṣaṇāyate
karkaśāyāṃ punas tasyāṃ kaṇṭakāropaṇaṃ śubham**

17.144

20 tatra drṣṭāntārthaḥ spāṣṭa eva. prakṛtārthas tu: **mṛdubhūmau** svabhāvaśītale **kusumāropaṇaṃ** kṣāntivyavahṛtir **bhūṣaṇāyate** bhūṣaṇam iva svaparaśobhādāyitvāt. **karkaśāyāṃ punar** bhūmau kaṭhorāśaye **kaṇṭakāropaṇaṃ** krauryavyavahṛtiḥ **śubham** punas tādr̥g anarthānācaraanāt svaparaśobhāvaham.

atraivānyathāpi drṣṭāntayati: **na jātv** iti.

25 **na jātu tāḍanāvaśyā ājānīyās caṭupriyāḥ
tāḍanāghātadānādyair bhārikā vaśavartinaḥ**

17.145

ājānīyā jātyaśvāḥ sajjātibhavāś ca. **bhārikā** bhāravāhakā aśvāḥ · asajjātīyās ca puruṣāḥ.

**iti ratnam idaṃ kṣamābhīdhānaṃ
kalitaṃ sūrimanaḥpramodalabdhayi
ya ihādṛtamānasāḥ samīkṣāṃ
kurute tasya śayasthitārthasiddhiḥ**

17.146

5 **kalitaṃ** sadraacanayā dṛbham. **śayasthitā** na punaḥ paraprārthanādinā kadhathayātīti bhadram.

iti Vīraratnaśekharaśikhāyāṃ kṣamādvāraṃ saptadaśam 17.

iti śrīSuśīlaśāilyaparābhīdhāne śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ Saṃketākhye vivaraṇe saptadaśī prabhā 17.

10 kopa J₄] kaupā J₃ 16 mṛdv J₃] mṛtv J₄ 21 vyavahṛtir em.] vyavahṛti J₃ J₄ 17.146b labdhayi J₄] labdhai J₃ 7 śrīSuśīlaśāilyaparābhīdhāne J₄] om. J₃

Anm. zu 17.146, Metrum: Mālabhāriṇī.

باب بیست و دوم

«در تواضع و احترام»

تواضع سبب رفعتست چه در حدیث آمده مَنْ تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَهُ اللَّهُ هر که فروتنی نماید برای خدای، او را بردارد، درجه او را بلند گرداند.

(۲۲.۱) تواضع تو را ارجمندی دهد ز روی شرف سربلندی دهد

نصر بن احمد از ملوک سامانیه بود. پسر خود را وصیت کرد که: ای فرزند دلیند، اگر می خواهی که مملکتی که ما به مشقت بسیار به دست آورده ایم و سلطنتی که عمر عزیز در تمهید قواعد آن صرف کرده ایم سالها با تو بماند، بر خزینه اعتماد مکن که مال در معرض زوالست و بر لشکر دل مَنه که مرد سپاهی مُنْقَلَبُ الحال است. تکیه در دوام مُلک و قیام حُکم بر کَرَم نمای و در تواضع افزای که تواضع و کرم دو دامنند مَرْدَلهای مردمان را و هر که صید از این دو دام شد هرگز روی رهایی ندارد و گویا اشارت حضرت سید عالم - صلی الله علیه و سلم - درین عبارت که سَيِّدُ الْقَوْمِ خادمهم بدین معنی است چه هر گاهی کسی را به خدمت تواضع نمودی، دل او صید تو گشت و در دام محبت تو مقید شد، پس او محکوم تو و تو مخدوم او باشی و او صید تو و تو سَیِّد او شوی. شعر:

(۲۲.۲) تواضع می دهد از روشنائی بسی بیگانگان را آشنایی
تواضع هر که دارد سرفراز است به روی او در اقبال باز است

تواضع آنست که کسی مقدار خود را از مقدار دیگری کمتر ببیند پس عزّت و خود برطرف نهاده، دیگران را عزیز و محترم سازد و از این معنی کسی اجتناب می نماید که شرف ذات و عُلو قدر در معرض اشتباه مانده باشد. فَاَمَّا آنکه فی نفس الامر بزرگ قدر و عالی مرتبه است. او از تواضع نترسد زیرا که تواضع از بزرگی و جلالت او هیچ کم نمی کند بلکه نَبَاهت و شوکت او نزدیک خالق و خلائق می افزاید.

(۲۲.۳) تواضع ز گردن فرازان نکوست

و از اینجا معلوم می شود که تَكَبُّر از خصایص ناقصان و ساقطانست و غرض ایشان از آن پوشیدن نقصان خویش، اما به حقیقت قَبَایح خود را ظاهر می گرداند چه کِبَر آدمی را خوار و بی مقدار سازد.

(۲۲.۴) تا توانی به گرد کبر مگرد متکبر بری ز کبر نخورد
گر تو بی کبر و بی ریا باشی خاص درگاه کبریا باشی

و تواضع از همه کس زیبا می نماید و از اهل دولت زیباتر چه پیرایه بزرگی است. آورده اند که ابن سماک به مجلس هارونُ الرَّشید آمد. خلیفه برای او برخاست و تعظیم کرد و گفت: ای خلیفه، تواضع تو در پادشاهی تو بزرگتر است از پادشاهی تو. خلیفه گفت: سخن نیکو گفتی. زیادت کن گفت هر که حق تعالی او را مالی و بزرگی دهد و او به مال با بندگان حق سُبْحَانَهُ مواسا کند و در جمال خود پارسایی ورزد و در بزرگی تواضع نماید، حق تعالی او را از مخلصان مقَرَّب نویسد. هارون دوات و قلم طلبید و به دست خود این سخنان را بنوشت و این نوشتن نیز از علامت تواضع خلیفه بود.

(۲۲.۵) زیرکان آزموده اند بسی بر تواضع زیان نکرد کسی
متواضع بزرگوار بود مظهر لطف کردگار بود
از تواضع بلند گردد نام وز تواضع رسیده اند به کام

و تواضع و احترام دربارهٔ اشراف آن‌ام چون سادات عظام و علمای اعلام و مشایخ اعتباری تمام دارد و موجب ارتفاع لَوای دولت متواضع باشد. امام محمد حسن شیبانی رحمه الله نزدیک رشید آمد. رشید او را تعظیم بسیار کرد. چنانچه بر پای خاست و او را به جای خود بنشاند و چون برخاست چند قدم به مشایخ با وی برفت یکی از جمله خواص گفت با چنین تواضع که خلیفه نمود مَهَابَت خلافت نمی ماند. رشید جواب داد که مَهَابَتی که به تواضع زایل شود نابودن او اولی و قدری که به احترام بزرگان بکاهد کاسته و محو شده بهتر. شعر:

(۲۲.۶) قدری که به تعظیم کسان کاسته گردد مردم به چنان قدر کی آراسته گردد

آورده اند که اسماعیل سامانی پادشاه خراسان و سلطانی بس بسامان بود. روزی عالمی به مهمی نزد وی آمد او را تعظیم بسیار کرد و چون می رفت، هفت گام از عقب برفت. شبانه حضرت رسالت را صلعم به واقعه دید که با او می گوید: ای اسماعیل، از علمای مرا عزیز داشتی من از حضرت حق سُبْحَانَهُ درخواستم تا ترا در دو جهان دارد و تو هفت قدم در عقب وی رفتی، دعا کردم تا هفت تن از نسل تو پادشاهی کنند و هر دو دعا دربارهٔ تو مستجاب شد و یکی از علامات تواضع میل کردنست به صحبت صُلحا و علمای دین و درویشان صاحب یقین، نه جماعتی که خود را به صورت ربّانی و درویشان صاحب یقین به خلق نمایند و به طمع حُطام فانی سخنان حق را به زیور خوش آمد بیاورند، بلکه به صحبت کسی باید رفت که کاره صحبت مردم باشد و به کسی اعتقاد باید کرد که نخواهد که کسی او را اعتقاد کند. آورده اند که چون عبدالله طاهر به حکومت خراسان آمد در نیشابور نزول فرمود اعیان و اشراف به سلام وی آمدند. بعد از یک هفته فرمود که هیچکس مانده است در این شهر که بر ما سلام نگفته باشد و ما را نپرسیده؟ گفتند: هر که در این شهر اسمی و رسمی داشته شما را پرسیده و به مجلس شما رسیده الاّ دو درویش که هر یک از ایشان در گوشه ای نشسته اند و دیده از مشاهدهٔ این و آن بر بسته و از غوغای خلق باز رسته اند و به سودای حق پیوسته. نظم:

(۲۲.۷) معتکفان حرم کبریا شسته ز دل صورت کبر و ریا
دیده نه و کون و مکان در نظر بال نه و هر دو جهان زیر پر
ملک نه و نوبت شاهی زده تخت در ایوان الهی زده

عبدالله پرسید که این دو تن کیانند؟ گفتند: احمد حرب و محمد اسلم طوسی که علمای ربّانی اند و به درگاه سلاطین و امرا تردّد نمایند. گفت: اگر ایشان به سلامت نیامدند ما به سلام ایشان برویم. پس سوار شد و نزدیک احمد حرب رفت و یکی دویده آمد که عبدالله طاهر می آید احمد را مَجَال فرار نشد. عبدالله به خانه وی درون رفت احمد بر پای خاست و مدتی سر در پیش افکنده بایستاد و عبدالله نیز بر پای ایستاده بود. احمد سر برآورد و درو نگرست و گفت: ای پسر طاهر، شنوده بودم که مردی نیکوروی و خوش منظری. حالی که می نگرم از آن خوبتری که خبر داده بودند. این روی نیکو را به نافرمانی خدا زشت مگردان و چنین رخساره را هیمة آتش دوزخ مساز، پس رو به قبله آورد و نماز در پیوست. عبدالله گریان گریان از خانه وی بیرون و نزدیک محمد اسلم رفت او را بار نداد. هر چند جهد کردند سود نداشت گفتند صبر باید کرد تا روز آدینه که وی از خانه به نماز بیرون آید، شاید که ملاقات واقع شود. عبدالله روز آدینه بیامد و بر سر کوچهٔ وی بایستاد. شیخ به نماز بیرون آمد و چون دید که سواران ایستاده

اند، همانجا توقف نمود. عبدالله از مرکب فرود آمد و پیش محمد اسلم آمده، سلام کرد. پرسید چه کسی و چه کاری داری؟ گفت: عبدالله طاهر و به زیارت تو آمده ام. شیخ گفت: حاشا تو را با من چه کار و مرا با تو چکار؟ پس روی به دیوار آورد و در وی ننگریست. عبدالله پیش آمد، روی به قدم او نهاد و می گفت و مناجات می کرد که الهی این مرد به رضای تو مرا که بنده دشمن می دارد و من به رضای تو او را که بنده نیکست دوست می دارم، به حرمت آن دشمنی و این دوستی که برای تست که بد را در کار این نیک کن. هاتف آواز داد که سر بردار که گناه ترا در کار طاعات او کردیم. نظم:

(۲۲.۸) اگر چه ما بدان در روزگاریم ولیکن نیکوان را دوست داریم
چه باشد گر بدان را در قیامت به نیکان بخشد از راه کرامت

آورده اند که یکی از سلاطین به دیدن درویشی رفت. آن درویش فی الحال سجده به جای آورد. وزیر پادشاه پرسید که این چه سجده بود؟ گفت: سجده شکر. دیگر بار سؤال کرد که از برای چه شکر کردی؟ گفت: خدای را سپاس گفتم برای آنکه سلطان را نزد من آورد و مرا نزد سلطان نبرد که آمدن شاهان نزد درویشان عبادتست و رفتن درویشان به درگاه شاهان معصیت. پس چون سلطان را طاعتی حاصل شد و معصیتی از من صادر نگشت، محلّ شکرگزاری و سپاس داری باشد. شعر:

(۲۲.۹) اگر دم ز درویش پُرسی زنی ز رفعت قَدَم فوق کرسی زنی
کسی کاستعانت به درویش برد اگر بر فریدون زد از پیش برد

śrīGaṇeśāya namaḥ. **dvāviṃśatīti.**

**dvāviṃśatitamam ratnadvāram etan niśamyatām
praviśya yatra dhīsārāḥ sārāḍhyāḥ syur na saṃśayaḥ** 22.1

sārāḍhyā nyāyapūrṇāḥ.

5 **aucyaṃ pradarśya dhīmadbhir namratāhriyate hi yā
uddiṣṭam pūrvam evātra tad idaṃ mārḍavākhyayā** 22.2

tad idam iti mārḍavākhyam idaṃ dvāram ity arthaḥ.

**vadānyāś copakartāraḥ paritrātāra eva ca
nameyur anu cel loke gatiḥ eṣām anuttamā** 22.3

10 **anv** iti dānādyanantaram yācakādīṃś **cen** nameyur iti.

**dattvopakṛtya paryāpya stabdhā ye syur madoddhatāḥ
ta ime ninditā loke pretya durgatibhājanam** 22.4

paryāpya paritrāṇam vidhāya **loka** iha loke. **pretya** paratra.

**tasmād dattvopakṛtyāpi paryāpya ca manīṣiṇām
bāhū sambadhya vijñaptikriyaucityam paraṃ matam** 22.5

bāhū sambadhya vijñaptikriyā yāsau **param** utkr̥ṣṭam aucityam.

*aucityam paraṃ matam*¹ iti samarthayati: **dattveti.**

**dattvauddhatyam ca maurkhyāya śāṭhyam kevalanamratā
namratācchāditam idaṃ śobhāyai bhavinām grhe** 22.6

20 **auddhatyam** ahaṃ dātāyam arthīty ahaṃkāraḥ. **kevaleti** dānam vinā. **idaṃ** dānam. **dattvety** upalakṣaṇam upakṛtiḥastavāraṇayor api.

atraiva punar api samarthayati: **daityeti.**

**daityasargo 'yam auddhatyam naicyam kevalanamratā
devabhāvo 'yam amalō dattvā yāsau vinamratā** 22.7

25 **naicyam** nīcasargaḥ. **amala** ihāmutra ca ślāghyaḥ.

22.2b āhriyate J₃] ādriyate H 22.2c ud J₃^{p.c.}] tad J₃^{a.c.} H 22.4a paryāpya J₃ schol.] paryāptya H 22.4d pretya durgati J₃] pretidurgatya H 13 loke em.] loka J₃ H 22.7a 'yam J₃] yas H 25 naicyam J₃^{p.c.}] nīcyam J₃^{a.c.} H

¹22.5d.

astu dānaṃ paropakāratvād itthaṃ ślāghāspadaṃ namratāyās tadabhāvāt kevalaṃ śiraḥ-prayāsaphalatvād alam anenety ata āha: **acintyaṃ** iti.

**acintyaṃ asyā mātmyaṃ yad asāv auccyakāraṇam
prāyeṇa gatayo loke viparītā vidher matāḥ**

22.8

- 5 **asyā** namratāyā **mātmyaṃ** phalalakṣaṇam **acintyaṃ** sthūlamatyavedyam. tathā hīty āha: **yad** iti. **asau** namratā. ayaṃ bhāvaḥ: neyaṃ parārtham api tu svopakṛtir eṣā. svayam evānayaucyaṃ prāpyate·ity arthaḥ. atra dṛṣṭaikapratyayināṃ pratīti-janānārtham arthāntarayati: **prāyeṇeti**. **gatayaś** caritrāṇi. tathā ca namratāyā auccyaṃ phalam auddhatyasya nīcatety āśayaḥ.

- 10 atraiva kāryānumānenoktam arthaṃ viśadayati: **pūrṇateti**.

**pūrṇatā namratāhetū riktatauddhatyakāraṇam
prāyeṇa dṛśyate loke yantrabhāṇḍeṣv iyaṃ gatiḥ**

22.9

- yaḥ pūrṇaḥ sa namatīti **pūrṇatā namratākāraṇam**. yaś ca riktaḥ sa uddhato bhavatīti **riktatauddhatyakāraṇam**. atra dṛṣṭāntayati: **prāyeṇeti**. **yantram** araghaṭṭas tasya
15 **bhāṇḍeṣu** kalaśīṣu. **iyaṃ gatiḥ** asau prakāśaḥ: yā kalaśī namati sā pūrṇā bhavati yā coddhatāsau riktībhavatīti.

atra śrutiṃ pramāṇayati: **yasyeti**.

**yasya deve paretyādiśrutyāpīdaṃ nidarśitam
namratā sarvathā loka atiduṣprāpakāraṇam**

22.10

- 20 *yasya deve parā bhaktir yathā deve tathā gurau
tasyaite kathitā hy arthāḥ prakāśante mahātmana² iti śrutiḥ.*

śrutitātparyam āha: **namrateti**. **atiduṣprāpaṃ** ca brahmākhyam vastu. tathā ca namratayā yadi tad apy avāpyate tadā bāhyavastūnāṃ prāptau kiṃ vācyam iti.

atraiva sūtrakārasaṃmatim apy āha: **tathā ceti**.

- 25 **tathā ca bhagavān Vyāsaś trilokīpāvanodyataḥ**

22.8b asāv auccya J₃^{a.c.} H] asauvāccya J₃^{p.c.} 6–7 svopakṛtir eṣā J₃] om. H 10 ānumānenō J₃] ānamānenō H **22.9c** loke J₃] loko H 15 yā em.] kā J₃ H 20 deve tathā J₃] deva teyā H

Anm. zu 22.10cd loka ati-: Irregulärer Sandhi für *loke·ati-*; vgl. KIELHORN § 22. Da zumindest eine der Formen im Kommentar bestätigt wird und hier m.c. ohne Elision erforderlich ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Dieser Sandhi scheint gängige Praxis des Autors zu sein; vgl. auch 8.99, 10.25 und 33.52.

²Śvetāśvatara-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6.23.

yādr̥ṣī namratā tādrg uccateti jagau muniḥ 22.11

**yas tadarthaṃ ca śīrṣaṃ svaṃ namayaṇ chleṣayen mṛdā
sa taṃ tasmāt samuddhṛtya vāhayogyam kariṣyati** 22.12

ya iti. tasmān mṛccheṣāt. vāhayogyam vāhanārohaṇocitam.

5 **namratā nāma loke 'sminn uccatā phalato matā
prāyeṇa śaktikartāsau gūḍhākūtīti niścayaḥ** 22.13

śaktikartā sarvasamketadāyī parameśvaraḥ. gūḍhākūtīti svarahasyābhijñam nānyam kaṃcana karotīti.

atraivānyasamvādam dārḍhyāyāha: tathā ceti.

10 **tathā ca tasyāṃ velāyāṃ Nasīrākhyo mahīpatiḥ
samāsannaṃ tanūjaṃ svaṃ śāsāsĀhmadakātmajaḥ** 22.14

samāsannaṃ samīpavartinam. sa ca Nasīrah · Āhmadakātmajaḥ śāsāsoḍadideśa.

**aye subandho 'tiprayāsalabdhaṃ
dṛḍhīkṛtaṃ cātha vayovyayena
yadīcchasīdam sudṛḍhaṃ cirāya
rājyaṃ tadā mātīdhaneṣu gr̥dhya** 22.15

aye · iti. aye · iti komalasambodhane. mātī · atīṣayena dhaneṣu gr̥dhyaḥ · lobhaṃ kārṣiḥ. lokānantyahetutvāt subandhutvam.

22.11d uccateti J₃^{p.c.}] uccetati J₃^{a.c.} H 22.12a svaṃ J₃] baṃ H 22.12b namayaṇ chle J₃^{p.c.i.m.}] nasayaṃcchle J₃^{a.c.}, namayaṃśle H 22.12b mṛdā J₃] myadā H 4 ocitam J₃] odhitam H 7 nānyam J₃] H 8 add. rep. i. t. post karotīti: svarahasyābhijñam nānyam kaṃcana karotīti arthaḥ J₃^{a.c.} H, del. J₃^{p.c.} 22.14b patiḥ em.] matiḥ J₃ H 22.14c tanūjaṃ J₃] tanūmja H 12 Nasīrah J₃] sīrah H 22.15d mātī H] sāti J₃ 22.15d gr̥dhya em.] gr̥dhyaḥ J₃ H 17 dhaneṣu gr̥dhyaḥ em.] dhaneṣvagr̥dhyaḥ J₃ H

Anm. zu 22.14bd Nasīrākhyāḥ Āhmadakātmajaḥ: Lexikalische Entlehnung von *Naṣr ibn Aḥmad* unter semantischer Entlehnung von *ibn*. **Anm. zu 22.15, Metrum:** Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]i pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 22.15d mā ... gr̥dhya:** Die handschriftlich überlieferte Form *gr̥dhyaḥ* ist normgrammatisch falsch, in ihr scheinen die beiden mit der Prohibitivpartikel *mā* zu erwartenden Formen vermischt: (1) 2. P. Injunktiv vom thematischen Aorist *gr̥dhaḥ*, der allein für diese Wurzel infrage kommt (vgl. KIELHORN, § 340,3b und ROOTS, sub *gr̥dh*), oder (2) 2. P. Imperativ *gr̥dhya*. Die Glossierung im Kommentar mit dem Injunktiv *kārṣiḥ* und das Vorhandensein eines Augments in der dort ebenfalls falsch überlieferten Form *a-gr̥dhyaḥ* sprechen zwar für Möglichkeit 1, diese scheidet aber m. c. aus; möglicherweise hat genau diese Glosse einen Schreiber dazu verleitet, der richtigen Form einen Visarga hinzuzufügen und ihr so den Anschein eines Injunktivs zu geben.

**saṃcīteṣv eṣu nidhiṣu mā viśvāsaṃ gamo bahu
dravyasaṃpad iyaṃ nūnaṃ sravaty evāpi rakṣitā** 22.16

saṃcīteṣv iti. **viśvāsaṃ** kālāntare · ime · upayogam eṣyanti · dṛḍhapratyayam. **apir** bhinnakramaḥ: **rakṣitāpīti**.

5 **asyāṃ senāyāṃ api mā cittam kuru bhaṭā ime nūnam
tvadavasthāṃ paśyanto jāgrati parathā ca nidrānti** 22.17

tvadavasthāṃ iti pravṛddhāyatau tvayy anumaraṇāśilāḥ · **jāgrati** baddhakakṣyā udyuñjate. **parathety** āyatihinatāyā **nidrānti** nirbhayaṃ sukhāsikām āsate.

kartavyam āha: **sarvatheti**.

10 **sarvathā deśadārḍhyāya yatasva gatakalmaṣaḥ
deśadārḍhyam idaṃ nāma prṣṭhadārḍhyam itīritam** 22.18

gatakalmaṣaḥ · vigatadhanalobhaḥ. **deśadārḍhyenaiva** tavāpi svāsthyam ity āha: **deśadārḍhyam** iti.

atra †svam† eva dṛṣṭānta ity āha: **dṛḍhe ceti**.

15 **dṛḍhe ca prṣṭhe manujā yatamānā aharnīsam
na nāma jātu khidyanti khedo 'yaṃ bhagnaprṣṭhatā** 22.19

nigadavyākhyātam.

**avaṣṭambhakam āśritya deśadārḍhyam gatajvarāḥ
bhūpālāḥ kīrtim āpyeha lokānantyaṃ samāsthītāḥ** 22.20

20 [im Diesseits] **avaṣṭambhakam** iti. **avaṣṭambhakam** upajīvakam **prṣṭhadārḍhyam**.

deśadārḍhyam³ iti yad bahudhā samarthitam kiṃ nāma tad ity ākāṅkṣāyām āha: **dātṛteti**.

**dātṛtā namratā cāpi deśadeśiyadārḍhyabhūḥ
arjye svasargam āśritya dve ime matiśālibhiḥ** 22.21

25 **svasargam** iti rājñāṃ hi svābhāvikaḥ sarga ājñākāritvam. tac cātraiva dvaye samāsphālyam ity arthaḥ.

22.16a eṣu J₃] eva H 3 upa J₃] tapa H apir J₃] api H **22.18a** dārḍhyāya H] dārḍhyāya J₃ 12 kalmaṣaḥ J₃] kalmaṣaḥ H **22.19d** khedo J₃] khede H **22.20d** lokānantyaṃ J₃] lokānanu H 21 ākāṅkṣāyām H] ākāṅkṣāyām J₃

Anm. zu 22.17, Metrum: Āryā. **Anm. zu 22.17d parathā:** Analog zu *aparathā*; vgl. Wortschatz → *parathā*. **Anm. zu 14 svam:** Lies: *svayam*?

³22.18c und 22.20b.

ānāyāv iva khābgānām vaśikaraṇakāraṇam

ime nṛṇām yathā baddhā na cyavante manāg api

22.22

khābgāḥ khacāriṇaḥ pakṣiṇaḥ · **apcāriṇaś** ca matsyā **yathā** manuṣyāṇām sthalacāriṇām a-
vaśā api vaśibhavanti jālena tatheme api jāle avaśagāminām api vaśakartṛṇi iti.

5 atraiva purāṇasaṃmatim āha: **tathā ca**.

tathā ca sarvajagatīvārttājñam tatkrpāspadam

natyarhaṃ sarvato 'dhyakṣaṃ praty uvāca prajāpatiḥ

22.23

sarvajagatīvārttājñam sarvajagadvārttābhijñam: kena karmaṇā kiṃ kutra katham tiṣṭhatīti.
tatkrpāspadam: tasya prajāpater **dayāpātram** ata eva **sarvataḥ** sarveṣām asmākaṃ **naty-**
10 **arham adhyakṣaṃ** jagatsarge dattādhikāraṃ Manuṃ iti yāvat. taṃ **prati prajāpatir uvāceti**.

ciraṃ jīva prasanno 'smi śikṣāsaṃkramaṇād iha

prcchāmi sumate ko 'sti balī śākuniko vada

22.24

ciraṃ iti. **śikṣāsaṃkramaṇāt** sarvāśramācārapālanālakṣaṇāt tvayā kṛtakṛtyenāhaṃ **kṛta-**
kṛtyo 'smi. prasanna iti na kartavyāntaraṃ śiṣyate. tathāpi sūkṣmaśikṣaṃ **prcchāmi: sumate**
15 **bhoḥ** pakvabuddhe **balī śākunikaḥ ka** iti **vada. balīti** praśamsāyām in. praśastabalayukta ity
arthaḥ. yena balena svakāryaṃ kurvann api nāvadyam āpnoti sa praśastabalaḥ ka ity arthaḥ.

itthaṃ pṛṣṭo Manū rājā yadā tūṣṇīm babhūva saḥ

smitvā kim iti cāha sma tadā taṃ sa svayaṃ prabhuḥ

22.25

itthaṃ iti. **tūṣṇīm** babhūveti kartavyatvenopadiṣṭasya sarvasya svamatyā varṇāśrameṣu
20 **saṃkramaṇāt. smitveṣad** dhasitvā.

vadānyam taṃ vijānīhi sveṣṭaḥ pakṣy asya sarvadā

vaśibhavati no jātu lakṣyam asya cyutaṃ bhavet

22.26

vadānyam iti. **taṃ** praśastabalayuktaṃ śākunikam.

namratā mṛgayā loke citreyaṃ rāgato 'nayā

janahr̥ndi vaśaṃ yānti sukr̥tām hiṃsayā vinā

22.27

namrateti. citrāścaryakāriṇī. sukr̥tām puṇyakraṭām.

vipakṣe bādham āha: **uddhatānām** iti.

22.22a khāb H schol.] khab J₃ 22.24d vada J₃] vadaḥ H 15 praśamsāyām H] praśaṃmāyām
J₃ 19 matyā J₃^{p.c.}] satyā J₃^{a.c.} H 20 dhasitvā J₃] dhamitvā H 22.26b pakṣy asya H] pakṣasya J₃
22.27c hr̥ndi J₃] hyaṃdi H

Anm. zu 22.27c hr̥ndi: Regulärer, aber selten belegter Nom. Pl. vom n. hr̥d; vgl. KIELHORN, § 74.

**uddhatānām anamrāṇām chinne 'smin rāgajālake
vaśībhūtāḥ pare sve 'pi kṣaṇenodyānti dūrataḥ** 22.28

rāga eva sarvavaśakṛttvāj jālakam. udyānti · utthāya calanti.

**uddhotadāyiniṇi satyaṃ satyaṃ timiradāyiniṇi
viśvāsadāyiniṇi sadbhīr namratā paramauśadham** 22.29

uddhoteti. uddyotaḥ · vyavahitaviprakṣṭaparakāśaka ālokaḥ · taddāyiniṇi. timiram ajñāna-
tamaḥ · taddāyiniṇi · utkhaṇḍayitṛi. tathā sadbhīḥ sādhujanair viśvāsadāyiniṇi pratyaya-
pālayitṛi.

**aho samvnananam saiśā dūrād yadgandhamātrataḥ
pare 'pi svā ivābhānti katham nādrīyate budhaiḥ** 22.30

aho iti. samvnananam vaśakriyā. yadgandhamātrataḥ · yatsambandhaleśamātreṇa. svā
jñātayaḥ.

**yeneyaṃ dhāryate tasya śīrasy uccatare kṣaṇāt
āyatidvāḥ praveśāyodghāṭitaiva na saṃśayaḥ** 22.31

iyam namratā. uccatare sarvordhvavartini. āyatir auttarakālīkī vṛddhis tasyā dvār iyam
namratā.

itthaṃ praśamsāpadam āropitāyā namratāyāḥ kiṃ nāma lakṣaṇam ity ata āha: seyam iti.

**seyaṃ svamāhātmyam adho 'vagaṇyā-
nyeṣāṃ tadaucyena vinamramūrdhā**

**karoti mānaṃ khalu buddhijīvi
praśāntacitto 'yam amutra bhavyaḥ** 22.32

avagaṇya †saṃtam† apy avadhārya tadaucyena: tasya māhātmyasyaucyena. yo buddhi-
jīvi paśubhāvottirṇaḥ · viśeṣeṇa namramūrdhānyeṣāṃ mānaṃ karoti · asau praśānta-
citto 'mutra paraloke bhavyaḥ śreyo' rhaḥ.

yaḥ kaścid evaṃ gaṇayaṃś caraty ādarato janaiḥ

22.29a ud J₃ schol.] tad H 6 uddyote J₃] uddyoti H uddyotaḥ J₃] uddyatoḥ H 11 vaśa J₃] yaśa H
22.31b uccatare H] uccetara J₃ 15 uccatare em.] taccetara J₃^{p.c.}, taccatera J₃^{a.c.}, taccatare H auttara
J₃] auttaro H 22.32c jīvi J₃^{p.c.}] jīyī J₃^{a.c.} H 22 tadaucyena J₃^{p.c.}] tedāccyane J₃^{a.c.}, tadaucyane H
aucyena em.] auccena J₃^{p.c.} H, auccaina J₃^{a.c.}

Anm. zu 22.29b -dāyini: Nach der Glosse im Kommentar *utkhaṇḍayitṛi* an dieser Stelle aufzufassen
als nicht lexikalisierte Form der Wurzel *dā* ‚abschneiden‘ (*dāp lavane* Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 2,50)
mit *in*-Suffix (*ṇini*): *dāp* + *yuk* (PĀṆINI 7.3,33) + *ṇini* (PĀṆINI 3.2,78) + *ṇīp* (PĀṆINI 4.1,5); ich danke Pratik
Rumde (Göttingen) für diese Analyse. **Anm. zu 22.32, Metrum:** Upajāti.

asau svajātim uddhārya kulam bhūṣayatetarām 22.33

carati vyavaharati. **svajātiḥ** pitṛpitāmahādilakṣaṇā. **kulam** adharavarti.

prakāśamānaṃ mātmyam spardhate divi bhāsvatā
tirodadhā ivāśeṣam amuṣya vasudhāmaṇeḥ 22.34

5 **prakāśamānaṃ** iti. **divīti** divi vartamānena. **aśeṣam** iti timiraprakhyam †avadhya†jātam.

ye kecid indriyādhīśāḥ śaily eṣaiśaṃ virājate
na nāma viṣayigrastāḥ śikṣaṃ jātv api grhṇate 22.35

ye · iti. **indriyādhīśāḥ** svavaśendriyāḥ. **eśā śailī** namratākhyā. **nāmeti** prākāśye prasiddham idam ity arthaḥ. **viṣayī**ndriyam.

10 **matir eṣā svayaṃ teṣāṃ vṛddhir mātmyamānayoḥ**
aneneti ca śikṣeyaṃ paśūnāṃ piṣṭapeṣaṇam 22.36

matir iti. **teṣāṃ** vaśikṛtendriyāṇām. **anena** namratākhyena guṇena.

prakṛtayojanārtham āha: **sāmye pīti**.

sāmye 'pi karmaṇo 'muṣya bhūtimatsv idam ādṛtam
15 **na nāmānargharatnasya śobhā sādharmaṇe jane** 22.37

sāmye · uttamamadhyamādhamaviṣayatve **'pi** saty api **bhūtimatsu** vibhūtibhūṣiteṣu rājasu. **na nāmeti** pratyuta. **sādhāraṇāśritatāyām anarghamaṇer** hīnataivāyāti.

uktārthe bharayati: **mahātmabhir** iti.

mahātmabhir iyaṃ loke dhṛtāiti gaṇanīyatām
20 **sāmānyānāṃ nisargo 'yaṃ katham autkṛṣṭyakāraṇam** 22.38

spāṣṭam.

avadhāya dhiyaṃ vibodhyam etan
mada eṣa prakṛtir hi durjanānām
na ca tatra yateta śikṣayālaṃ
25 **mahatīm vṛddhim amī tathāsyā kuryuḥ** 22.39

avadhāyēti. **hir** avadhāraṇe **durjanānām** eveti. **tatrete** teṣu durjaneṣu **śikṣayēti** śikṣāhetunā · **alam** atyarthaṃ **na yateta**: ekavāram upadeśo 'vaśyam ṛṇāpakāraṇāya vidheya ity **alam** ity

2 jātiḥ H] jāti J₃ varti J₃] vati H 22.34d maṇeḥ J₃] maṇaiḥ H 13 prakṛta J₃] prakṛte H 16 viṣayatve J₃] viṣayetva H 26 śikṣaye H] śikṣiye

Anm. zu 5 avadhya-: Lies: avācyā-? Anm. zu 22.39, Metrum: Mālabhāriṇī.

asya bhāvaḥ. atra hetum āha: **mahatīm** iti. **tathety** alaṃ śikṣādānāt. **asyeti** madasya durjana-svabhāvasya viparītatvād iti bhāvaḥ.

**sargo 'yaṃ durvidagdhānāṃ vaiparītyena bhāvanā
tasmān mā śikṣako bhūtvā hīnatāṃ mṛgayātmanah** 22.40

5 **sargo 'yam** iti. tacchikṣādānena svahīnataiva tava phalatīti bhāvaḥ.

**mado 'nucitam āpannam nirmūlyaṃ kurute naram
tasmād enaṃ viḥayāśu namro bhava śubhāśaya** 22.41

mada iti. āpannam āpadgrastam. **enaṃ** madam.

10 **yāvacchakti tvam etena saṃgatiṃ mā kṛthā vidan
nakiṃcinmātram apy eṣāṃ mattānāṃ dṛśyate phalam** 22.42

eteneti madena. **vidann** iti saṃbodhanam. **mattānāṃ** madoddhatānām.

**amāyo 'py anahaṃkāro yaḥ kaścid dharaṇītale
satyaṃ tasyaucitī tatra yatra nāsti kṛtākṛtam** 22.43

15 **amāya** ity anenāhaṃkāreṇa saha māyāyās tulyayogakṣematvaṃ darśitam. ahaṃkāriṇo hi tat-siddhaye māyām api svikurvanto dṛśyanta iti.

**madamāye samutsṛjya vinayānatisobhinām
kīrtiḥ śrīr vijayaś ceha paratrāyatir uttamā** 22.44

madamāye iti. spaṣṭam.

20 **mahattvaṃ mahatām etad vaiduṣyaṃ viduṣām idam
sādhūnām sādhutā saiṣā nirahaṃkāritātra yā** 22.45

mahattvam iti. atreti vinaśvare bhāvajāte.

**nidarśitam idaṃ dhīraiḥ Sādhīyastanayo Manāk
sabhāgato nṛpatinādadre dṛggocarībhavan** 22.46

25 **nidarśitam** iti. **Sādhīyān** nāma kavis tasya **putro** **Manāñnāmā**. sa kadācid rājasabhām āgato **dṛggocarībhavan** dṛṣṭamātra eva tena **nṛpatinādadre** pratyutthānādibhir ādaraviṣayatām āpita ity arthaḥ.

22.42b mā kṛthā J₃^{p.c.}] kṛmāthā J₃^{a.c.}, kṛthā H 11 mattānāṃ J₃] satānāṃ H 22.45c saiṣā J₃] maiṣā H 22.46cd nādadre J₃^{p.c.}] nādedra J₃^{a.c.} H 24 Manāñ H] manāj J₃

Anm. zu 22.46b Sādhīyas-tanayaḥ Manāk: Fehlerhafte lexikalische Entlehnung von *Ibn Sammāk*, verlesen als سعد *Sa'dī* [Širāzī] statt سَمَّاك *Sammāk*, wie die Glosse *nāma kaviḥ* im Kommentar nahelegt? Wie dann der zumindest dem Auslaut nach an *Sammāk* angelehnte, hier aber als weiterer Eigenname des Sohns aufgefasste *Manāk* zustande kam, lässt sich damit nicht erklären.

**vilokya śīlam asyāsau prāhainam sādhu sanmate
anayā rājyadhū rājañ jiteyaṃ sādhu sādhu iti**

22.47

vilokyeti. harṣonnaddhasyeyam uktiḥ: **sādhv** iti. ayam arthaḥ: na tathānena rājyena tava mahattvaṃ yathā**anayā** namratayeti harṣabharito bhūtvā punar apy āha: **sādhu sādhu** iti. tatra
5 saṃbhrameṇoktau yatheṣṭaṃ prayoga ity anuśāsanāt triruktir anavadyā. tatra cāyam āśayaḥ:
*trisatyā vai vāg*⁴ iti *satyam idam vyabhicārīti*⁵ na ca nirantaram evāmreḍitoktir iti vādyam
saṃbhramoktau sarvasyānavadyatvāt.

niśamya rājā sādhuḥkṛtīm kṛpety uktvāha kathyatām

maurkhyam etan manuṣyāṇāṃ vitsu tūṣṇīmsthitiḥ hi yā

22.48

10 **niśamyeti.** **sādhuḥkṛtīm** iti sādhu sādhu ity uktim. **kṛpety uktv**eti bhavaddayeyam sarvathety
uktvāha: **kathyatām** kathāprasaṅgena kiṃcid apy utthāpyatām. atrārthāntaranyāsenā
svasmin maukhyam nirākaroti: **maurkhyam** iti. **vitsv** iti manīṣiṣv āgateṣu satsu **tūṣṇīm-**
sthitiḥ praśnābhāvaḥ.

kauśalyam vinayam cāsyā dṛṣṭvā sāha kavir mudā

bhadram niśamyatām sāram durbodhatvaṃ hi viṣṭṛtiḥ

22.49

15 **kauśalyam** iti. **sāheti** *so 'ci lopa*⁶ iti pādapūraṇe saṃdhiḥ. **bhadram** iti rājauctisūcanārtham.
sāram alpam api vimardasaham. atra hetugarbham arthāntarayati: yasmād yāsau **viṣṭṛtiḥ**
śabdavistarāḥ sā **durbodhatvaṃ**. śaktivaikalyād dhi durbodhe viparītajāte vistaramagnā
lokā jāyante. subodhatvaṃ tu mahān apy artho 'lpagranthe naiva prakāśate ·ity uktir
20 upadeśyopadeśakayor dvayor api kauśalam sūcayati.

māhātmyabhūtivittaujaḥsāmpadam eṣa yatra nidadhāti

tatsṛṣṭeṣv eṣv etadbhāgārhanṭīm karoti yadi cāsau

22.50

dhr̥tvā śāntāṃ vṛttīm carati yathāvivbhavam ānamati

tam asau paramodāraḥ svakīyagaṇanārcayā kalayet

22.51

22.47b san H] sam J₃ **22.47cd** dhū J₃] dū H **3** harṣo H] harṣe J₃ rājyena J₃^{p.c.}] rājyane J₃^{a.c.}
H **6** vādyam H] vācyam J₃^{p.c.}, vāyam J₃^{a.c.} **10** sarvathe J₃^{p.c.}] sarvatho J₃^{a.c.} H **11** utthāpyatām J₃]
utthāpitām H **22.49d** bodhatvaṃ J₃^{p.c.}] boddhyaṃtva J₃^{a.c.}, voddhyaṃtva H **16** pāda J₃] papāda H
18 bodhatvaṃ J₃^{p.c.}] boddhyatvaṃ J₃^{a.c.}, voddhyatvaṃ H vistara J₃] vimara H **19** bodhatvaṃ J₃^{p.c.}]
boddhyatve J₃^{a.c.} H **20** deśakayor J₃^{p.c.}] deśakoyar J₃^{a.c.} H dvayor H] dvayo J₃ **22.51b** vibhavam
J₃] vibhavas H

Anm. zu 22.49b *sa āha:* *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope*
cet pāda-pūraṇam. **Anm. zu 22.50, Metrum:** Gīti. **Anm. zu 22.51, Metrum:** Upagīti.

⁴ Auch in einem Brief Sāhibrāms zitiert (KRAUSE 2016, S. 192), Quelle unbekannt. ⁵ Zitat? Quelle unbekannt.

⁶ PĀṆINI 6,1.134.

māhātmyeti. eṣa paramadātā parameśvaro yatra yasmin nikṣepapātre māhātmya-sampadam vibhūtisampadam tejaḥsampadam nidadhāti nikṣipati. asau nikṣepa-bhājanam rājā yadi. etadbhāgārhanṭim: etāsām sampadam pratyekabhāgasyārhanṭim yogyatām. tatsrṣṭeṣu: tena maheśvareṇa srṣṭeṣv eṣu. yadi karoti teṣām api yathocitam bhāgaṃ dadātīti bhāvaḥ. tathākathorām vṛttim vartanām dhṛtvā carati śreṇiṣu vyavaharati. tathā yathāvibhavam svasāmarthyenānamati komalām vṛttim āsṛitya sāntvayati. tam īdṛśaṃ satpātram. asau paramodāro maheśānaḥ. svakīyagaṇanārcayā madiyo 'sāv iti yārcā mānanā tayā kalayec citte dhriyeteṭi.

niśamya sadvacobhāvaṃ rājāsau buddhacetanaḥ

10 **maṣipātram athādāya tām śikṣāṃ vililekha ha** 22.52

niśamyeti. spaṣṭārtham.

vililekha heti⁷ vilekhanaphalam āha: hasta iti.

haste nidhāya tat pattraṃ vimṛṣan svayam antataḥ

tātparyam ādade tasya namratā satphaleti saḥ 22.53

15 nigadavyākhyātam idam.

atra kaviḥ svamukhena tātparyaṃ nibadhnāti: alam iti.

alam bahūktyā yaḥ ko'pi namro 'sau satsabhocitaḥ

prasādapātram īśasya bhaved iti vidāṃ matam 22.54

yaḥ ko'pīti nātra jātyādiniyamah ko'pīti sūcitam.

jyeṣṭhā śreṣṭhā mahāntaś ca śāstrajñā dharmapālakāḥ

20 **pratīyur anayā satyaṃ bhūtyādhikyaṃ bhaved iti** 22.55

jyeṣṭhā iti. jyeṣṭhā vayasā śreṣṭhā guṇaiḥ mahāntaḥ samṛddhyā pratīyuh pratītiṃ kṛta-vantaḥ.

atraiva pratitidārḍhyārtham anyasaṃvādam āha: tathā ceti.

Hasannāhvas tathā cāsau jātu karmāgraṇiḥ sadaḥ

25

2 sampadam em.] sampada J₃ H 3 etāsām J₃^{p.c.}] etāmsā J₃^{a.c.} H ārhanṭim J₃^{a.c.} H] ārhatim J₃^{p.c.} 22.54b sabho J₃] mabho H 22.55b śāstra J₃] śāstrā H 22.55b pālakāḥ J₃] pāla H

Anm. zu 22.53b vimṛṣan: Synonym zu vimṛṣan gebraucht; vgl. Wortschatz → marṣ. **Anm. zu 24 tathā ca:** Dieser wegen seiner formelhaften Sprache eindeutig als Hinleitung bestimmbare Absatz kündigt unüblicherweise nicht den Anfang der Strophe an.

⁷22.52d.

asya Hāro-Raśedrājña āyayau saṃmataḥ satām 22.56

karmāgraṇīr etajjātividheyasamuccitārādhanaḥkarmāgravatī.

pravṛttāv eva tasyāsāv utsṛjyāsanam agrataḥ
padāni katicid dattvā copāvīviśad āsane 22.57

5 **pravṛttāv** iti. **pravṛttāv** āgamanārambha eva. **agratas** tatsaṃmukham. **āsane** svāsane taṃ karmāgrāṇyam **upāvīviśad** upaveśayām āsa.

tadadūre svayaṃ cāsāv upaviṣṭo 'tha mantriṇām
mukhyena kenacit karṇe 'bhyetya saṃjñām prabodhitaḥ 22.58

10 **tadadūre** · iti. **tasya** karmāgrāṇyaḥ · **adūre** samīpe saṃmukhaṃ ca. **asau** Hāro-raśedrājā. **karṇe** 'bhyetyeti rahasyagopanārtham. **saṃjñām** arthasūcanām.

saṃjñāvākyam āha: **yad atreti**.

yad atra prabhuṇācāri teneyaṃ rājyadhūr dṛḍhā
viśamsthulā bhaved uccāśayapālyā hi bhūr iyam 22.59

15 **atra** etasmin karmāgrāṇyām **ācāri** · ācaritam. ācāraḥ pālita ity arthaḥ. **dṛḍheti** dṛḍhā satīty arthaḥ. **viśamsthulā** vyagrā vināśonmukheti yāvat. **uccāśayāḥ** sarvoparipadasthityucitāḥ · tair **iyam bhūḥ pālyeti** tavātyuccapadasthitir eva bhūpatitākāraṇam. vyastatve punaḥ kathaṃ tvatpālyeyaṃ bhaved ity arthaḥ. iti na sādhv idam tvayā kṛtaṃ padāsanād utthāyāyaṃ tatropaveśitaḥ svayaṃ cādhaḥ sthito 'sīti.

20 **seṅgitajño nīśamyaitan mantriṇaṃ taṃ samādadhe**
naśyed yad anayā tasyābhāvo bhāvād varam mama 22.60

sa iti rājā. pādapūraṇe ca saṃdhiḥ. **iṅgitajñaḥ** saṃjñitārthavedī. **anayā** mānyamananā-lakṣaṇayā caryayā **yan** mahattvaṃ mama **naśyen** naśyatīti tvayā saṃbhāvyaṭe. **tasya** mahattvasyābhāva eva **mama** mate **varam** ity arthaḥ.

etad eva sphuṭaṃ vyanakti: **jyeṣṭheti**.

25 **jyeṣṭhaśreṣṭhamahāsattvamananād yasya saṃkṣayaḥ**
mahattvasyāśya nāśo 'rhaḥ kṣālanā tadasaṃbhavāt 22.61

10 'bhyetye J₃^{p.c.}] syetye J₃^{a.c.} H saṃjñām J₃] saṃjñam H 22.59c viśamsthulā H] viśamsthulā J₃
14 satī em.] matī J₃ H 15 viśamsthulā H] J₃ 18 ādhaḥ J₃^{p.c.}] āyaḥ J₃^{a.c.} H 21 ca J₃] ya H

Anm. zu 22.56a *Hasann-*: Lexikalische Entlehnung von [Imam Muḥammad] Ḥasan [Šaibānī]. **Anm. zu 22.56c** *Hāro-Raśed-*: Lexikalische Entlehnung von Hārūn ar-Rašīd. **Anm. zu 22.60a** *sa iṅgita-*: *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 PĀṆINI 6,1.134: so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.

tadasaṃbhavān nāśāsaṃbhavāt. nāśe 'saṃjāte · idam balāt prakṣālyam ity arthaḥ.

lajjā vā lokanindā vāsato 'sya phalam iḥṣyate

jivatām enayā manye saṃsthitih saṃsthitir mude

22.62

5 asya mānyamananābhāvasya. enayeti lajjayā lokanindayā vā saṃsthitir mṛtiḥ. saṃsthitih samyaksthānam yato mude lajjālokanindābhavāt.

mānyamānanayā yaś ca naśyen mähātmyam uttamam

sukhinyaḥ katham etāḥ syus tannighnās tena me vada

22.63

10 mānyeti pūrvārdham spaṣṭārtham. sukhinya iti tena saṃbhāvitena nāśena tannighnā mānyamānanānighnā etāḥ prajāḥ katham sukhinyaḥ syur iti me vada. itthaṃ ca tad eva mähātmyam yena mānyamānanā yata imāḥ prajāḥ sukhinya iti bhāvaḥ.

atraivāmātyasāntvanārtham purāṇamahīpasamgatim āha: tathā ceti.

tathā ca śrūyatām samyag idam ākhyānakottamam

Yismāyīlnāmako rājā yatrādhikṛtim āgataḥ

22.64

yatrākhyānakottame · adhikṛtim āgatas taccaritraṃ yatra varṇyata ity arthaḥ.

15 **Sāmanīyaḥ Khurāsānādhipatyam prāpya sanmatih**

sa rājā karaṇair yuktaḥ saṃpatpātram babhūva ha

22.65

Sāmanīya iti. Sāmanīyaḥ Sāmanākhyadeśabhavaḥ. karaṇāni rājyasāmagryaḥ. heti prasiddhau.

kadācid atha taṃ vaidyaḥ śāntacitto mahojjvalaḥ

kaścid yadṛcchayābhyetya sadogatam atūtuṣat

22.66

20 kadācid iti. vaidyo vidvān. atūtuṣat svakauśalyena prasannacetasaṃ vyadhāt.

tuṣṭo 'sau parayā prītyā vinayādarapūrtibhiḥ

enaṃ samārcicad bhadrair vastubhir bahumūlyakaiḥ

22.67

tuṣṭa iti. enaṃ vaidyam.

22.62b sato 'sya J₃] satasyo H 4 mṛtiḥ H] dṛtiḥ J₃ 8 sukhinya H] sukhanya J₃ 11 āmātya J₃] āsātya H 22.65c karaṇair J₃] karaṇait H 22.66d sado J₃^{p.c.}] mado J₃^{a.c.} H 22.67b pūrtibhiḥ H] pūtibhiḥ J₃ 22.67c samārcicad J₃] samārciyad H

Anm. zu 22.64c Yismāyīl- Lexikalische Entlehnung von *Ismā'īl*. **Anm. zu 22.65a Sāmanīyaḥ-** Lexikalische Entlehnung von *Sāmānī*. Sāhībrām führt dies auf eine Gegend namens *Sāmāna* zurück. Indes dürfte es sich ursprünglich um ein Patronym des Begründers der Dynastie *Sāmān Hudā* handeln, jedoch sei es später als Toponym in Zentralasien weit verbreitet gewesen; vgl. KAMOLIDDIN 2005. **Anm. zu 22.65a Khurāsāna-** Lexikalische Entlehnung von *Ḥurāsān*.

**prāptārcam enam niryātam anvitya padasaptakam
pratyāvṛttaḥ sukhenātivāhayām āsa vāsaram** 22.68

prāptārcam iti. anvitya paścād gatvā.

**āyātāyām atho rātrau niyatisthitikāriṇā
5 sukhasupto 'yam abhyetya rājā samyaṅ nidarśitaḥ** 22.69

niyatisthitikāriṇā varṇāśramavibhāgapūrvam tattatkarmācaraanopadeśāt tattadbhuvana-
sthitikāriṇā **nidarśito** nidarśanām pratyakṣapratītim āpitaḥ.

**aye pratītipātre 'smin vaidye vinayapālanāt
prīṇitaṃ me manaḥ sādhu prasanno 'smi sakhe tvayi** 22.70

10 **vaidyatvāt paramēśvarapratyayapātre.**

**sarvānuprāṇakaḥ sarvakartā sarvajña īśvaraḥ
tvadartham arthito 'nena sa te rāgaṃ kariṣyati** 22.71

anena sadācāreṇa vaidyena **tvadartham** tvadyogakṣemārtham. **sa** paramēśvaraḥ. **rāgaṃ**
prītim.

15 **yāni saptapadāny enam anu krāntāni tatphalam
ādiṣṭaṃ saṃtatiḥ saptavaṃśyā rājyaṃ kariṣyati** 22.72

yānīti. enam anu · enam lakṣyīkṛtya **krāntāni** paścād gatāni.

**iti svapnagato rājā tenokto hr̥ṣṭamānasaḥ
prabudhya vartayām āsa sadācārasthitim dhruvām** 22.73

20 **itīti.** **prabudhya** prabhāte bodham āgatya sarvaiḥ sadācāraḥ pālaniya iti sarvato **vārttām**
cārayām āsa.

iti · arthavādarūpaśekharakalpanayā vidhirūpām śikhām samādhāyātraiva punar viśeṣopadeśa-
rūpām saṃskriyām kartum ārabhate: **samīkṣyeti.**

25 **samīkṣya seyaṃ vidvadbhir vidheyā viṣaye śubhe
asamīkṣya kṛtānarthadāyini maurkhyajṛmbhitam** 22.74

seyaṃ namratā.

viṣaye śubha⁸ iti sthāpitaṃ śubhaviṣayaṃ nirūpayati: **ye** · iti.

22.69a atho J₃] aho H 22.71a ānuprāṇakaḥ em.] ānaprāṇakaḥ J₃ H 17 kṛtya H] tya J₃ 22.73a
gato H] gatau J₃ 22.73d sthitim em.] sthiti J₃, sthiti H 22.74a seyaṃ J₃] meyaṃ H

⁸22.74b.

ye śāstrajñās ca ye dharmadr̥dhā āstikyajīvinah
śikṣāyām rucir eteṣām namratā bhūṣaṇam satām

22.75

āstikyajīvinah: astiśvaro niyanteti buddhijīvinah. eteṣām śikṣāyām upadeśādāne rucir
bhūṣaṇam. eteṣām etatkarmakā namratā ca bhūṣaṇam. atha vaiteṣām śikṣāyām rucir eva
5 bhūṣaṇam.

asamīkṣya kṛtānarthadāyini⁹ yo viṣayaḥ sūcitas tam nirūpayati: vākchāstrā iti.

vākchāstrādhvajino 'lpakāmaniratā ye yūthasaṃcārīṇo
ye raktāambaradhārīṇo bahir atho śāpodyatā lobhataḥ
caryāmātravimohitoddhuradhiyas teṣām pralāpe rucir
10 yāsau dhīradhiyām pramodajanānī proccaṇḍatā namratā

22.76

alpakāmaniratā hīnakāmaprītā. uddhuradhiyo mahādhiyaḥ. pralāpo 'narthakaṃ vacaḥ.
proccaṇḍatā teṣu balād daṇḍanā namratā saiva tadviṣaye namratety arthaḥ.

ullaṅghya yojanaśatāni nadīś ca tīrtvā
bhūdhṛān vyatītya vibudhair ayam īkṣaṇīyaḥ
15 dūraṃ pradhāvya ca ya eṣa sukhena sīmām
prāpto 'sti lokacaritasya vivekakakṣuḥ

22.77

ullaṅghyeti. dūraṃ pradhāvya ca sa īkṣaṇīya iti pūrvatra saṃbandhaḥ. sukhena
nirvyājam.

pratītis tadvacasy eva vidheyā matiśālibhiḥ
20 yo necchatī svayaṃ lokāḥ kurvatām madvacas tv iti

22.78

pratītir iti. yo necchatīti·apakṣapātī dharmakaśaraṇo hy asau svaprayojanābhāvāt
parārthaikanirata ity arthaḥ.

atrārthe 'vāntaraśekharikām vidhātum upakramate: atrāpīti.

atrāpy udāhṛtim imām prāhur vinayakovidāḥ
25 Tāhīrābhikhyayākhyāto 'bodhlāh yatra sa varṇyate

22.79

22.75a jñās J₃] jñās H 22.76c dhiyas J₃^{p.c.}] dhiyos J₃^{a.c.} H 12 daṇḍanā H] daṇḍanā J₃ 22.77a ul
J₃] tal H 22.77a tīrtvā J₃] tītvā H 22.77b bhūdhṛān em. m. c.] budhān J₃ H 22.77c pradhāvya
em. schol.] prayāvya J₃ H 22.77d 'sti J₃] pti H 17 ul J₃] tal H pradhāvya J₃] prayāvya H
22.78d kurvatām em.] kurvaṃtām J₃ H

Anm. zu 22.76, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 22.77, Metrum: Vasantatilaka. Anm. zu 22.79cd
Tāhīra- Abodhlāh: Teils nicht assimilierte lexikalische Entlehnung von 'Abdullāh-i Ṭāhir.

⁹22.74cd.

Abodhlāh Tāhīr iti tannāma.

**ripūn vimardya rājānaṃ Khurāsānaṃ itaṃ tadā
tadrājyāsana āsīnaṃ tatratyāḥ tam upāyayuh** 22.80

5 **ripūn** iti. **Khurāsānākhyam deśam itaṃ** prāptam. **tadrājyāsanaṃ** Khurāsānīyarājya-
siṃhāsanaṃ. **tatratyāḥ** Khurāsānīyāḥ. **tam** Abodhlāh-Tāhīram.

**jyeṣṭhaśreṣṭhān puraskṛtya tattadḍhaukanikāśayāḥ
ta enaṃ modayām āsur amarā iva vāsavam** 22.81

jyeṣṭheti. **tattadḍhaukanikāśayās** tattadupāyanahastāḥ. **enaṃ** rājānaṃ navīnam.

10 **itthaṃ saptadināny atra vartamāne gatāgate
mumude 'sau bhṛśaṃ rājā siṃhāsanaagataḥ sudhīḥ** 22.82

itthaṃ iti. **saptadinānīti kālādhvanor atyantasaṃyoga**¹⁰ iti dvitīyā.

**tato 'pi śithilaprāye jāte janagatāgate
prṣṭaṃ tena kim atratyāḥ sarve prāptā na veti ca** 22.83

tato 'pīti. **tato 'pīti** saptadinānantaram. **śithilaprāye** samāptaprāye. **atratyāḥ** Khurāsānīyāḥ.

15 **sarvāyāne 'tha kathite bhūyo 'sau prāha sasmitam
sa ko'py atrāsti yo nehāgataḥ syād iti śaṃsata** 22.84

sarvāyāne ·iti sarva āgatā iti tair **ukte**. **sasmitam** iti parīkṣākāraṇatvād etatpraśnasya.
atraitasmin deśe. **iha** madupāyanārtham.

20 **ity ukte te samāgatya rājānaṃ taṃ samādadhuḥ
tvatsabhāyām asau prāpto yo naro nāmarūpadhṛt** 22.85

ity ukta iti. **samāgatya** parasparasamgatyaḡatya. **nāmarūpadhṛd** iti pratyakṣagocaraḥ. atha
ca **nāmarūpadhṛt** ·vyāvahārikaḥ. yadi ca kaścid vyavahārātīto nāgatas tatra ko doṣa ity
āśayaḥ.

1 **Abodhlāh H**] **abodhlāha J₃** 22.80b **Khurāsānaṃ em. schol.**] **Khurāsanaṃ J₃ H** 5 **Abodhlāh H**]
abohmāh J₃ 22.81b **taḍḍhaukanikā H**] **taḍḥomkanikā J₃** 8 **taḍḍhaukanikā H**] **tatḍhākonikā J₃**
22.82c **mumude H**] **samude J₃** 22.82c **bhṛśaṃ J₃**] **ḍhṛśaṃ H** 22.82d **āsana J₃ m. c.**] **āsanaḥ H**
11 **atyantasaṃ em.**] **atyantaṃsa J₃ H** 14 **tato 'pīti. J₃**] **om. H** **Khurāsānīyāḥ H**] **kharāsānīyāḥ J₃**
22.84d **śaṃsata H**] **saṃmata J₃**

Anm. zu 22.80b Khurāsānaṃ: Lexikalische Entlehnung von *Hurāsān*; das im Kommentar zur Erklärung
herangezogene *Khurāsāna-ākhyam deśam* sowie die Ableitung *Khurāsāniya* belegen, dass der Autor auch
die dritte Silbe -sān erwartungsgemäß mit Langvokal -sāna wiedergibt. Da an dieser Stelle kein metrischer
Grund für eine Kürzung vorliegt, wurde entsprechend korrigiert.

¹⁰ PĀṆINI 2,3.5.

*nāmarūpadhr̥d*¹¹ iti sūcitāśayam āhur ity āha: **śiṣyete** iti.

**śiṣyete dvau param sādḥū pārataryavratasthitau
yat tad gatāgatadvāraṃ pratiruddhaṃ ca tat tayoh** 22.86

pārataryam udāsīnatā. **yat tad** iti pratyakṣaparo'kṣanāmanī. tathā ca na tayoh pratyakṣāpekṣā
5 nāpi paro'kṣāpekṣety arthaḥ. dṛṣṭārthaṃ na tayor bhogyavastvākāṅkṣā nāpy adṛṣṭārtham
agnīndhanādyapekṣeti bhāvaḥ.

**deśasīmām upāśritya tiṣṭhatas tau hi kevalam
lokakolāhalonmuktau satyadhyānamayau param** 22.87

**vivekāmr̥tadhārābhī rāgaṃ prakṣālya dūrataḥ
10 ahaṃkāraṃ athotpum̐sya yogakuṭyām raho gatau** 22.88

yogasāadhanārthaṃ kuṭi **yogakuṭi**. **yogaḥ** samādhis tadrūpā vā kuṭi deha eva.

**ardhonmilitanetrau tau samantāt sarvadarśinau
dehadeśātigau cāpi ghoṣaṇāniyatisthitau** 22.89

deśas tatrānadhyakṣāv adhikārahināv api dehābhimānarahitāv api **ghoṣaṇāniyatisthitau**.
15 yathā rājā svadeśe vyavahārasthāpanārthaṃ ghoṣayati svayaṃ tadakartāpi tathā vidhiniṣedha-
niyatyullānghitāv api svayaṃ tām anyān pālayata ity arthaḥ.

**ihasthāv api ceśānacandraśālām upāśritau
niṣpakṣāv api cānantaparamākāśacāriṇau** 22.90

ihasthāv iti. **ihasthau** dehasthitau. **iśānacandraśālā** dvādaśāntaśālā. **niṣpakṣāv** iti laya-
20 vikṣepalakṣaṇaṃ manāḥ. pakṣiṇaḥ pakṣadvayaṃ saṃcaraṇahetuḥ. tau ca tadabhāvān
niṣpakṣāv api · anantaparamākāśacāriṇau.

**niṣpakṣayor api tayos tatpakṣatalavartitā
lokānām paramāmodadāyini śośubhīty alam** 22.91

niṣpakṣayor iti. **tatpakṣatalavartitā** tadāśritatā. **śośubhīti** *nābhyastasyāci pitīti*¹² guṇa-
25 niṣedhaḥ. **śośubhīti** anenātiśayasya gatārthatve 'py **alam** iti lokadvayaśobhārthaṃ punar-
grahaṇam.

11 eva J₃^{p.c.}] eve J₃^{a.c.} H 14 deśas J₃^{p.c.}] daśas J₃^{a.c.} H 16 pālayata ity J₃] pālayateti H 20 manāḥ
J₃] manuḥ H 24 talavarti H] tavlati J₃ ci pitī J₃] dhipatī H

Anm. zu 16 tām anyān pālayataḥ: Zweifelhaft. Kausativisch aufzufassen i. S. v. *tām* = *niyatim anyān pālayataḥ* ,die Beiden lassen andere die Ordnung beachten‘?

¹¹22.85d. ¹²PĀṆINI 7,3.87.

**niśamya rājā brūte sma kāv etau vadatāmalau
kathamvṛttī iti nṛpaṃ bodhayām āsur ādarāt** 22.92

niśamyeti. niśamyākarnya. kāv iti kiṃ nāmānau. kathamvṛttī iti kidrgjivikau ceti.

**ādyo 'hmad-Harabh-ākhyo 'yam anyo 'slam-Tosi-nāmabhṛt
Mahāmadety upapadenārghitaḥ sādhuvaratanau** 22.93

ādyo iti. sādhuvaratanau sādhuḥjivikājivinau. Ahmad-Harabh Mahāmad-Aslam-Tosī · iti.

iha svayam anāgamane tayoh samarthayati: nānaylor iti.

**nārtho 'naylor nṛpāgarair nādhyakṣair na paratra ca
svatantrau paramodāranāmamātraikacintakau** 22.94

**yāsyē tatrāham adhunā darśanārtham tayor dvayoh
samāpyātropadhādānam ārhantī paramā mude** 22.95

yāsyē · iti. atraitayor dvayoh. upadhādānam upāyanadānam paramārhanṭī yato mude.

**ity uktvā kalpayitvāsvam ārūḍho 'sau sasādhanah
jagāma Harabhābhyāsaṃ paramāmodabṛmhitah** 22.96

ity uktveti. spaṣṭam.

**tatra kaścit puro gatvā svāmin bhūpatir eṣa te
darśanārtham upāyāta iti vārttām samānayat** 22.97

tatreṭi. kaścid iti · Ahmad-Harabha-bhṛtyaḥ.

**tathābhūte 'tra rājāsāv avaruhyāsu vājinaḥ
padbhyām acaraṇatrābhyām praviveśa tadālayam** 22.98

tathābhūta iti manāg apy askhalite 'to gamanādikam akurvāṇa ity arthaḥ. acaraṇatrābhyām iti nagnābhyām.

22.93b 'slam em.] slas J₃^{p.c.}, slo J₃^{p.c.}, mlas H 6 ādyo H] adya J₃ sādhuvaratanau J₃] om. H Aslam em.] asalas J₃, asalup H **22.94d** cintakau H] cintako J₃ **22.95c** samāpyā em. schol.] samāpya J₃ H 12 dvayoh H] ddhayoh J₃ upāyana H] apāyana J₃ **22.96b** sādhanah J₃] mādhanah H 18 tatre H] tetra J₃ 21 'to em.] yo J₃, co H ādikam J₃] ādi³kam H acaraṇatrābhyām em.] acaratrām J₃ acaratrābhyām H 22 nagnābhyām H] namrābhyām J₃

Anm. zu 22.93a Ahmad-Harabh-: Lexikalische Entlehnung von *Aḥmad Ḥarb*. **Anm. zu 22.93bc** Mahāmada Aslam-Tosī-: Teils deutbare lexikalische Entlehnung von *Muḥammad Aslam Ṭūsī*. **Anm. zu 7** nānaylor: Dieser wegen seiner formelhaften Sprache eindeutig als Hinleitung bestimmbarer Absatz kündigt unüblicherweise nicht den Anfang der Strophe an. **Anm. zu 22.96c** Harabha-: Lexikalische Entlehnung von *[Aḥmad] Ḥarb*.

**vilokyāmum asau kiṃcid āsanāc calitaś ciram
adho 'ntare śiraḥ kṛtvā tasthau kiṃcid ivoddhataḥ**

22.99

kiṃcid ivoddhata iti dehābhyantaram praviśann ivetīdṛśi hīyam sthitiḥ.

**tenotthāpya śiraḥ so 'tha prokto rājā padutthitaḥ
śrutaṃ Tāhīraputro 'si satkriyo 'si ca pūruṣaḥ**

22.100

teneti. padutthita iti pādāgre sthitvotthita ity ativinayakathanam. **asi** · **asīti** dviruktiḥ pitṛ-putrayoḥ samaprādhānyakhyāpanārtham. **pūruṣa** iti puruṣocitakarmakārī.

**taveyam amalā dṛṣṭiḥ pūtā lokān punāti ca
karṇāv adharayaty eṣā tvatsamakṣaṃ mamāpi dṛk**

22.101

- 10 **amalā** · **akrūrā. tvatsamakṣaṃ** tvām pratyakṣikṛtyaiśā **mamāpi dṛk karṇāv adharayati** paro'kṣaṃ śrutatvaccāritrau karṇau dṛg adharikurute jayati. lokaśrutavṛttād apy adhikam upalabhe · ity arthaḥ.

**pātram ālokyā yad asau nyāsa sarvārthasādhakaḥ
tad udyatamatir bhūtvā rakṣaṇ jīva śataṃ samāḥ**

22.102

- 15 **pātram** iti. **nyāseti** kriyāpadam. upanidhitvenārpitavān ity arthaḥ. **sarvārthasādhako** maheśānaḥ. **tat** tasmād dhetoḥ.

**sac cedaṃ vadaṇaṃ mādyā tadājñollaṅghanāt kuru
vivaraṇaṃ doṣajagdhāṃ ca samṛddhau yā matir matiḥ**

22.103

- sac ceti. tadājñollaṅghanam** tadarpitāpālanam. **samṛddhir** ṛddher ādhikyam. tatra satyām
20 **yā matis** tatkālaṃ doṣotpūṃsanālakṣaṇā saiva **matiḥ**. akimcanatve sarve 'pi matim anusranti. nātra bharaḥ. satyām samṛddhau yadi puruṣasya na sā calati tadā matir iti gaṇyate · ity arthaḥ.

**yāca te tanur ucchlāghyā sarvathāyatisobhanā
maināṃ nirayaçaṇḍāgnisamidhaṃ kuru dhīdhana**

22.104

22.99a āmum H] āsum J₃ 22.99a asau em.] abhau J₃, usau H 22.99b āsanāc calitaś H] āmanālitaś J₃ 22.99d tasthau J₃] rasthau H 3 antaram H] aṃtara J₃ 6 pādāgre em.] pādāgdhe J₃, pādāgro H asi em.] ami J₃ H 7 khyāpanā H] khyāṃpanā J₃ pūruṣa H] puruṣa J₃ 22.101c karṇāv H] karṇāy J₃ 10 mamā H] samā J₃ 22.102c matir H] mati J₃ 15 upanidhi em.] tapanidhi J₃ H 22.103a sac H schol.] mac J₃ 22.103a mādyā H] sādya J₃ 22.103b ājño H] ajño J₃ 19 sac H] mac J₃ samṛddhir J₃] samṛddhi H ṛddher H] daddher J₃ 20 matis em.] mati J₃ H otpūṃsanā H] ahomaṃnā J₃ saiva H] maiva J₃ anusranti H] anusāṃti J₃ 21 sā J₃] mā H calati H] dhalati J₃ matir J₃] satir H 22.104a ucchlāghyā H] ucchlāghyā J₃ 22.104c maināṃ em.] saināṃ J₃ H

Anm. zu 22.100c Tāhīra- Lexikalische Entlehnung von *Tāhir*.

yāceti. ucchlaghyā: ud uccair atīsayena ślaghyā ślaghāyogyā. āyatāv udarke śobhanā. mainām iti · enām tanum asadācaraṇād atikaṭhoranarakavahnisamidham mā kuru.

ity uktvā maunam āsṛitya paścimābhimukhaḥ sudhīḥ
ārebhe svakriyām rājodgatāsrur bahir āyayau 22.105

5 ity uktveti. sādhusaṃgamocitām śikṣām dattvety arthaḥ.

Aslam-Tosy-āhvayam atho jagāmāsau mahīpatiḥ
kṣipto dūrāc ca tenāsau vimanā bahir āsthitaḥ 22.106

Aslam-Tosīti. kṣipta iti tenāsyāntaḥpraveśo na datta ity arthaḥ.

atiprayāse tasyāho viphale mukham ujḡvalam
10 vṛiḍānataṃ vivarṇaṃ ca babhūvāntar vikāmukam 22.107

atiprayāse · iti. viphale · ity antaḥpraveśālābhāt. antar vikāmukam: mamaitādr̥ṣo bhāgyasyāntardhānam evocitam iti.

vimanaskam atho bhūpam ūcus tatkiṃkarā mudā
pratīkṣasva kṣamasvātha yāvac ca bhṛguvāsaram 22.108

15 vimanaskam iti. mudeti prāyeṇa hi sādḥūnām anucarā dravyaikaajīvinas tadānena prītim utpādayantīty arthaḥ.

taddine 'sau bahir yāti nirmṛṣṭyartham śubhālaye
darśanaṃ te bhaven nāma gacchādyā śubhadarśana 22.109

taddina iti. nirmṛṣṭir niḥśeṣeṇa mṛṣṭiḥ kāyavānmanasām malaśodhanā.

20 gatvātha vimanā rājativāhyāhāni kṛcchrataḥ
āyayau punar evāsyā dṛṣṭyartham proktavāsare 22.110

gatveti. vimanā apekṣitadarśanaśaṃbhavāt. ahāni · iti bhṛguvāsarāntarabhūtāni. prokta-
vāsare bhṛguvāsare.

vīthīsamīpam āsādyā niryāṇam pratipālayan

1 ucchlaghyā em.] ta.....ghyā J₃, tacchlaghā H udarke em.] aderka J₃, uderka H 2 mainām em.] sainām J₃ H tanum H] tanam J₃ asad H] amad J₃ naraka em.] niraka J₃ H 22.105d āsrur bahir H] āsrutavahir J₃ 5 ocitām em.] odhitā J₃, ucirā H śikṣām H] śikṣā J₃ 22.106a Aslam-Tosy- H] aṃlastusy J₃ 22.106c āsau H] āmau J₄ 22.106d āsthitaḥ em.] asthitā J₃, āsthita H 8 Aslam- H] aṃlup J₃ Tosī em.] tosyē J₃ H 22.107a prayāse em. schol.] pravāse J₃ H 22.107b mukham J₃] sukhām H 22.107c vṛiḍā em.] vṛitā J₃ H 22.107d vikāmukam J₃] dhikāmukam H 11 vikāmukam J₃] dhikāmukam H 12 dhānam evocitam H] dhānevociram J₃ 15 tadānena J₃] tadādānena H 22.109b nirmṛṣṭy em. schol.] nirdṛṣṭy J₃ H 22.109c darśanaṃ H] darśaṃna J₃ 19 nirmṛṣṭir em.] nirdṛṣṭir J₃ H

āsām cakre bahī rājā lalāṭārpitayaṣṭibhāk 22.111

vīthīti. vīthī rathyālakṣaṇagatāgatikamārgaḥ. **pratipālayan** pratikṣamāṇaḥ. **lalāṭeti** viśramābhāvārtham.

atrāntare śako gantum sacchālām bahir āgataḥ
5 **dr̥ṣṭvā mārge bhaṭān baddhakakṣyān sadyantradhārīṇaḥ** 22.112

anyo'nyollāsītāsīmś ca kṛtavīthīn samantataḥ
kṣepaṃ kṛtvā vimṛṣyāntar abhāntsīt sthitim ujjvalām 22.113

atrāntare · iti. **atrāntare** · etasminn avasare. **sacchālā** svakriyocitā śālā. **baddhakakṣyāḥ** sārasanonnaddhāḥ. **yantrāṇi** golakakṣepaṇāvapanāni. **samantataḥ** pārśvadvaye vīthī-
10 **lekḥākṛtīniveśaḥ. kṣepaṃ** iti kṣepaḥ kālasahanam. **vimṛṣyeti** ko 'sau kimartham āgata iti. **ujjvalām** iti vigatabhayām. **abhāntsīd** iti · utthita evāsau tatra babhūvety arthaḥ.

rājātha saṃmukhaṃ gatvā lalāṭe pāṇim arpayan
kiṃcin natvā sa bhāratyā mukhaṃ svaṃ samayūyujat 22.114

rājeti. lalāṭe · iti · eṣa hi · etatsamājocita ācāra iti yat prathamam eva **kiṃcin natvā lalāṭe**
15 **pāṇisamarpaṇaṃ bhāratyā mukhaṃ svaṃ** samayūyujat svocitācāreṇa kuśalam aprcchat · ity arthaḥ.

prṣṭaḥ ko 'si kutaś ceti rājāha vinayānvitaḥ
Abodhlāh-Tāhīro 'haṃ tvatprakramārtham ihāgataḥ 22.115

ko 'sīti kutaś ceti kiṃnimitam matsamīpam āgato 'sīti. **tvatprakramārthaṃ** bhavat-
20 **pradakṣiṇācaraṇena svaṃ pāvayitum āgato 'smīti.**

22.111a āsādyā H] āmādyā J₃ 22.111c āsām cakre H] āsādhokra J₃ 22.111d ārpita H] ātpita J₃ 22.112a atrāntare H] atrāntera J₃ 22.112b sac H schol.] mat J₃ 22.112c dr̥ṣṭvā J₃] dr̥ṣṭā H 22.112d kakṣyān J₃] kakṣyā H 22.112d sad em.] mad J₃ H 22.113b samantataḥ em.] manāṃtaraḥ J₃, samāṃtaraḥ H 22.113d abhāntsīt em.] abhaṃtīt J₃, abhaṃtsī H 22.113a āsīmś em.] āmsīs J₃ H 8 sac H] sva J₃ 9 sārasano em.] saramano J₃ H golaka H] colaka J₃ 10 vimṛṣye H] dimṛṣye J₃ 11 ujjvalām H] ujjalām J₃ abhāntsīd em.] abhantsīd J₃, abhaṃtsīd H 22.114b pāṇim H] pāṇis J₃ 22.114c natvā em. schol.] naṃtā J₃ H 22.114c bhāratyā em. schol.] bhauratyā J₃ H 15 samayūyujat em.] saṃmadhūyajat J₃, saṃmayūyujat H 22.115a 'si kutaś H] miktataś J₃ 22.115c Abodhlāh-Tāhīro H] abodhlā...hīro J₃ 22.115d ārtham ihā H] ārthaumahā J₃ 19 matsamīpam H] mamamīpas J₃ 'sī H] mī J₃ 20 ācaraṇena H] ācāraṇena J₃

Anm. zu 22.112d śako: Zweifelhaft. *śaka* kommt sonst nur als Vorderglied vor, komponiert mit Wörter für Herrscher, meist als deutbare(?) Lehnübersetzung von *Iskandar/Sikandar* Alexander, doch vgl. 33.209; könnte Sāhibrām an dieser Stelle *śaka* i. S. v. ‚Fremder‘, genauer: ‚Muslim‘ mit Anklang an das korrespondierende *ṣayḥ* ‚Sufi-Meister‘ verwendet haben? **Anm. zu 22.113c vimṛṣya:** Synonym zu *vimṛṣya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

**hāsety uktveśvaram madhyekṛtyātra na mayā saha
kiṃcin mama tvayā kaiva kathety ālokayat taṭam**

22.116

hāseti. hāseti tadbhāṣāprasiddham nāma. tatra cāyam arthaḥ: **heti** duḥkhanivedanapūrvam
niṣedham mā kuru. **āseti** · idṛśy āsā kartum nocitety arthaḥ. **īsvaram madhyekṛtyeti** · atra
5 vakṣyamāṇe 'rtha īsvaram śapa ity arthaḥ. **mayā saha** tava **na kiṃcit**. ko 'ham asmi: akiṃcano
'śaktaś ceti. **mama tvayā kaiva katheti**: **mama** niṣkāmasya **tvayā** kāmāpradhānena **saha**
kaiva kathety ukteti śeṣaḥ. **iti** tasmāt parāṇimukhībhyā kaṃcit **taṭam dadarśeti**.

**āturo 'sau punaḥ sthitvā saṃmukhaṃ tasya dṛkpathe
viloṭhayām āsa bhṛṣaṃ mukhaṃ tatpādareṇubhiḥ**

22.117

10 **āturo 'sāv** iti. **asāv** iti rājā.

**taṃ svasargasthiram dṛṣtvā vyagro 'sau komalāśayaḥ
lakṣayitveśvaram dīnam ācakraṇa mṛdūktibhiḥ**

22.118

taṃ iti. **taṃ** sādhum. **svasargasthiram** vāṇmātreṇāpy ādaram akurvāṇam. **asau** rājā
komalāśayaḥ · vidrutacittaḥ. **īsvaram lakṣayitvā** taṃ purogatam anavekṣyeva. **dīnam** iti
15 kriyāviśeṣaṇam.

dīnākrandanam avatārayati: **svāminn** iti.

**svāminn asau te puruṣas tvadicchayā
duṣkarmamṛṣṭaṃ manute 'rim atra mām
aḥam ca sādḥūn suhr̥dīkṣayā tathā-
carāmi sākṣībhava nau kṛpādṛśā**

22.119

te puruṣa iti sādhumārgacāritvāt · viśuddhamūr̥tiḥ. **tvadicchayeti** na hi tvadicchām vinā
kasyāpy anitum api śaktiḥ. **atre**ti saṃsāre. na hi tatra loke kasyāpi gatiḥ eva kṣitety āśayaḥ.
tatheti tvadicchayaiva **suh̥dīkṣayā** mitradṛśācarāmi. itthaṃ ca **nāv** āvayor ācaraṇe **kṛpālur**
bhūtvā sākṣībhava bhavatu. cirantanakarmādhunātanakarmānugūṇyenainaṃ śīthilayety
25 āśayaḥ.

22.116a hāsety em. schol.] hāsety J₃, hāsvety H 22.116d taṭam H] taṭat J₃ 3 hāse H] hāso J₃
hāse H] hāso J₃ cāyam H] dhāyam J₃ 4 niṣedham em.] niṣedhe J₃ H kartum H] katum J₃ 5
'rtha H] kṣya J₃ 6 mama H] sama J₃ tvayā H] tvavā J₃ 7 bhūya H] bhūrya J₃ 22.117a punaḥ
H] puraḥ J₃ 22.117d mukhaṃ em.] sukhaṃ J₃ H 10 'sāv J₃] sau H 22.118a sthiram em.]
sthitam J₃ H 22.118c dīnam H] dīnas J₃ 13 sthiram J₃] sthitam H 14 dīnam H] dīnam J₃
22.119b mṛṣṭam em.] ṛṣṭam J₃ daṣṭam H 22.119cd ācarāmi H schol.] ādharāmi J₃ 21 cāritvāt
H] yāritvāt J₃ icchaye H] iccheya J₃ 23 suhr̥d H] muhyad J₃ 24 bhava H] om. J₃ cirantana
em.] cirantanam J₃ H ādhunātana H] ādhunātanu J₃

Anm. zu 22.116a hāṣā: Gedeutete lexikalische Entlehnung von Arabisch *hāṣā*. **Anm. zu 22.119,**
Metrum: Vaṃśamālā.

**vicārya dvayam apy etan madhyekṛtyāmunā mama
aucitīm satphalām kartuṃ śaktir nānyasya kiṃ vṛthā** 22.120

vicāryeti. etad **dvayam** etatprātikūlyam madānukūlyam ca prathamam **vicārya** guru-
laghubhāvena vyavasthāpya. **etad** eva dvayam **madhyekṛtyā**trārthe śapathabhāvena
5 vyavasthāpyā**munā** satkarmaṇā **mama** duṣkarmaṇaḥ **satphalām aucitīm** yogyatām
sāmyam iti yāvat **kartuṃ** tvām vinā **nānyasya śaktiḥ**. **kiṃ vṛthety** anyaprārthanayālam ity
arthaḥ.

**vijñāptyante 'sya gūḍhā vāg uttasthe śira uddhara
viddhy aghāni tavaitatsatkriyāsāmyena dhīdhana** 22.121

10 **vijñāptyanta** iti. **uddhareti** · utthāpaya. **viddhi** jānihi **tavāghāni** pāpāny adhunaitatsat-
kriyāsāmyeneti · etatkarmasamānīti.

atraivāprastutapraśaṃsayā bodhayati: **vyatīteti**.

**vyatītā velā me yad api malinaiḥ karmavaśatas
tathāpy agryān sādḥūn mṛdu ca sakhayāmy eva kim iva
15 bhaved dhīnam tasyākhilasuraguroś ced ayam asau
prasaṅgāt sādḥūnām kṣamayati tadā no 'pi malinān** 22.122

atrāpi pūrvoktāsaya eva nimittam. **sakhayāmīti** sakhīn karomīti ṭilopasya sthānivattvād
vṛddhyabhāvaḥ. **ayam asau** · iti dviruktiḥ · tasya vivecatvākṣamāpakatvadyotanārtham.
tadeti tasyām pralayavelāyām. ekavacane 'pi prakrānte **na** iti bahuvacanam yathā satkarma-
20 **prasaṅgena** matsakhyamātreṇa mām mocayatīty āśā tathā matprasaṅgenānyān api madiyān
mocayaty eveti dyotanārtham.

atraivāvāntarasekharayati: **nidarśitam** iti.

**nidarśitam idaṃ kaścid rājā sallakṣaṇārcitaḥ
sādhudarśanam uddīśya yayau sādḥvāśramam prati** 22.123

25 **idaṃ** iti na kevalam sādhusatkāraḥ satkāraḥkṛtām eva bhavyāyāpi tu sādḥūnām apīti natiḥ
parikṣya viṣaye vidhātavyety evam prakrāntalakṣaṇam vastu yety arthaḥ. anyan nigada-
vyākhyātam.

22.120c phalām H] phalaṃ J₃ 22.120d vṛthā H] vṛṣā J₃ 3 madānukūlyam H] om. J₃ 4 etad
eva J₃] jātedava H 5 āmunā H] āsunā J₃ sat H] mat J₃ phalām H] phalās J₃ 22.121c tavai em.
schol.] tayai J₃ H 12 āprastuta H] āprastura J₃ vyatīte H] bhṛtīte J₃ 22.122b mṛdu H] dṛdu
J₃ 22.122b sakhayāmy H] sakhamy J₃ 17 ti J₃] ni H 18 kṣamāpaka H] kṣamācaka J₃ 19
prakrānte J₃] prakrānto H 20 mocayati H] sacoyati J₃ madiyān H] tadiyān J₃ 22.123d sādḥv
H] mādḥv J₃ 26 viṣaye H] viṣayo J₃ ye H] ce J₃

Anm. zu 22.122, Metrum: Śikharinī.

sotthāya śukrayitveśe cakāra natim ādarāt

dr̥ṣṭvāśya mantrī papraccha kim akāle kṛtaṃ tvayā

22.124

sa iti sādhuḥ. saṃdhiḥ pādapūraṇe. śukrayitvā śukraṃ kṛtveśe punar ādarān natim cakāra. taṃ sādhuṃ tathākriyaṃ dr̥ṣṭvāśya rājño mantrī sādhuṃ papraccha: akāle śukranatyavelāyāṃ apy asyāṃ tvayā kim idaṃ kṛtaṃ iti.

smitvā taṃ sādhuṃ āha sma tatrācintyagatau mayā

etaddarśanato dhīmaṃś caryeyaṃ vihitādarāt

22.125

smitveti. taṃ mantriṇam. tatreśvare 'cintyagatau gūḍhasaṃkete caryeyaṃ śukranatilaḥṣaṇā.

asau punar amuṃ smāha kiṃnimittāśya sā gatiḥ

asmaddarśanato labdhā yatra śukraṃ ca saṃnatiḥ

22.126

asāv iti. asau mantrī. asmaddarśanato 'śya sā gatiḥ kiṃnimittā gater acintyatte kiṃnimittam iti. labdheti tvayeti śeṣaḥ.

itthaṃ pr̥ṣṭaḥ sādhuṃ uvāca: satyam iti.

satyaṃ dhīsāra kiṃ nedaṃ paśyasy agre svayaṃ nṛpaḥ

prāpitaḥ prabhuṇābhyāśe na tv ahaṃ nṛpamandiram

22.127

dhīsāreti sūkṣmaviveke mantriṇā svayaṃ eva kauśalena bhāvyam iti yady apy asty āśā tathāpi sanmukhenaiva tātparyaṃ śrūyatām iti dyotayati.

tathāpi kim atra siddham ity āha: jñeyāsāv iti.

jñeyāsau karmaṇāṃ citrā gatiḥ dṛḍhatarā budhaiḥ

saṃgamo yat prasāntānāṃ rājabhiḥ śubhadarśanaiḥ

22.128

spaṣṭam.

tathāpi kim ity atrāha: tapaskriyeti.

tapaskriyeyam amalā rājñāṃ yat sādhudarśanam

3 saṃdhiḥ H] saṃdhi J₃ 4 sādhuṃ H] sārāṃy J₃ dr̥ṣṭvā H] dr̥ṣṭyā J₃ sādhuṃ H] sāyaṃ J₃ 5 kṛtaṃ H] kṛm J₃ 22.125a smitvā taṃ em.] smitvāṃta J₃ H 22.126c labdhā H schol.] labdhvā J₃ 13 nimittam H] nimittap J₃ 22.127c ābhyāśe H] āvyāśe J₃ 17 mantriṇā em.] mantriṇām J₃ H 19 āsāv J₃] āmāv H 22.128c saṃgamo J₃] saṃgame H 23 tapas H] tapat J₃

Anm. zu 22.124a sa utthāya: saḥ wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.

gatvā tadāśramaṃ pāpanirṇodakam abhiṣṭadam**22.129**

nigadavyākhyātam.

śrutam idaṃ rājñāṃ yogyatāpādakam sādhudarśanam iti tathāpi rājñaiḥ śukratannatyor
vidheyatāyāṃ kiṃ tayoḥ bhavadvidhānakāraṇam ity āta āha: **atīveti**.

5 **atīva malinaṃ cedam karma yad rājamandiram**
uddiśyāyaṃ pratīkṣeta dvāri śāstīṃ durātmanām

22.130

ayam iti sādhuḥ. **durātmanām** iti dvārapālānām iti.

uktau śṛṅkhalābijam āha: **tapaskriyeti**.

tapaskriyāsyā saṃjātā na jātāṃ mayi pātakam

10 **itthaṃ vicārānugatā velayaṃ śukrakarmaṇaḥ**

22.131

asya rājñāḥ. **ayam** bhāvaḥ: anyo'nyasaṃgamaḥ karmopānatatvād avaśyaṃ prāpyas tatra
tv **ayam** bhāvyaśāstīśūcako viśeṣaḥ · ity āha: **tapaskriyeti**. **śukrakarmaṇaḥ** śukrakarṇasya
upalakṣaṇaṃ cedam natikarmaṇo 'pi.

anvahaṃ sādhuḥvṛttāntapṛcchayāśvasatām nṛṇām

15 **agryoccapadasaṃprāptir bhavatīti viniścayaḥ**

22.132

anvahaṃ iti. **vṛttānta**yogakṣemādyavekṣaṇā · **āśvasatām** jīvātām. tadapṛcchāyāṃ te mṛtā
evety arthataḥ siddham.

prakṛte yojayati: **etad** iti.

etatsāhāyyato rājā vaidyādharapuram jayet

20 **kiṃ nāma duṣkaram loke sādhuṇām śāntacetasām**

22.133

etatsāhāyyataḥ sādhusenāsāhāyyataḥ.

iti namratābhidham idaṃ ratnaṃ niḥśeṣato mayākalitam**satpātram idaṃ samyag ghṛdi dhṛtvā**

22.129b yat sādhu H] dharmāyu J₃ 3 rājñāṃ J₃] rājñā H 4 vidhāna H] vidhāno J₃ 7 dur-
ātmanām H] durātmasām J₃ 8 uktau J₃] ukta H **22.131a** saṃjātā H] sajātā J₃ **22.131b** pātakam
J₃] pātrakam H **22.131c** vicārānugatā H] vidhārānugatau J₃ **22.131d** vele em.] velo J₃ H 11
opānata H] uparata J₃ 12 tv J₃] dv H sūcako em.] sūdako J₃ H **22.132b** āśvasatām J₃] āśvasatā
H **22.132c** saṃprāptir H] saṃprāpti J₃ 16 yoga J₃] yogo H ādyavekṣaṇayā em.] ādevakṣaṇā
J₃, ādyenakṣaṇā H āśvasatām H] āśvatām J₃ 17 evety em.] evoty J₃ H **22.133a** sāhāyyato em.
schol.] sāhāyyata J₃ H **22.133d** cetasām em.] yetasām J₃ H 21 sāhāyyataḥ H] mādhyataḥ J₃
sāhāyyataḥ H] mādhyataḥ J₃

na khalu kutracit skhalati

22.134

satpātram iti sadguṇabhājanībhūtvā kutracid ity avaśyavidheye kārye.

iti śrīSuśīlaśailyaparābhidhānāyāṃ Vīraratnaśekharaśikhāyāṃ
namratābhidhānaṃ dvāviṃśaṃ ratnam 22.

5 iti śrīSuśīlaśailivivarāṇe Padasaṃketākhye dvāviṃśī prabhā 22.

22.134c sat H] sar J₃ 22.134d na khalu H] nāyalu J₃ 22.134d skhalati H] alati J₃ 2 sat H]
mat J₃ sad H] mad J₃ 3 Su em.] ma J₃, om. H 4 namratā H] namrātā J₃ 5 Padasaṃketā H]
paramaṃketā J₃ viṃśī J₃] triṃśī H

Anm. zu 22.134, Metrum: Gīti.

باب سی و سیوم «در تیَقُّظ و خِبَرَت»

تَيَقُّظ: بیداری باشد در کار مملکت و خِبَرَت: آگاهی از حال رعیت و از ملوک عادل معهود و متعارفست که مُتَجَبِّرَان معتمد نصب فرمایند و مُتَفَخِّصَان امین را برگمارند به پنهانی، تا تجسّس احوال و تفحص حالات مملکت و مهمّات رعیت نموده، به موقف اخبار و اعلام رسانند. بعد از اطلاع بران سعی نمایند و هر خللی و زللی که در بنیاد معدلت ظاهر شده باشد، مرمت یابد و اصلاح پذیرد پیش از آنکه دست تدارک به دامن تلافی آن نرسد. شعر:

(۳۳.۱) به اوّل توان کرد اصلاح کار ازان پیش کز کف رود اختیار

و بسیار بوده که سلاطین در شب به لباس مجهول می گشته اند و تفحص احوال مملکت و رعیت می کرده اند. چه بسیار اخبار باشد که مقربان درگاه سلطنت نشنوند و اگر به سمع ایشان رسد به جهت مصلحت خود یا ملاحظه وقت و زمان به پادشاه نگویند یا نتوانند گفت و از حضرت داود منقولست که، شبها جامه بدل کردی و در شهر و بازار بگشتی، به صورت مردم غریب برآمده از هر کس چیزی پرسیدی و گفתי که: داود به شما چه نوع معامله می کند و نوکران و کارکنان او بر چه وجه سلوک می نمایند، پس اگر جایی دیدی که خللی پدید آمده به تلافی آن مشغول گشتی و از سلطان محمود مثل این صورتهای منقولست که: شبها بیرون آمده تجسّس احوال کردی و چون در این صورت که پادشاه خود بیرون آید و متفحص گردد، امکان خطرت، بزرگان و زیرکان دستوری نهاده که سلطان باید که منهی امین معتمد و دولتخواه بی غرض پاک اعتقاد بلند همت تعیین نماید، بر وجهی که کسی بران وقوف نباید و مرسوم او به دلخواه او مقرر سازند تا اگر کسی بر احوال او واقف شود او را نتوانند که به زر فریب دهند و چنان باید که منهی به هر وقت که خواهد پیش او تواند رفت شاید که خبری باشد که توقف برنتابد و چون حال بدین منوال بود هراینه سلطان بر جزئی و کلی صاحب وقوف گردد. بعد ما، ارکان دولت و اعیان ولایت برین صورت که پادشاه بر احوال هر یک مطلعست اطلاع یابند. بی شبهه معاش ایشان بر وجهی باشد که باید و عمل های ناشایسته از ایشان در وجود نیابد. شعر:

(۳۳.۲) چه نیکو متاعیست کار آگهی زین نقد عالم مبدا تهی
ز عالم کسی سربرآرد بلند که در کار عالم بود هوشمند

آورده اند که در خوارزم پادشاه عادل بود نقش اَلتَّعْظِیمِ لَا مَرِئَیَ بر صفحه خاطر نگاشته و رایت اَلشَّفَقَةُ عَلَی خَلْقِ اللّٰهِ در میدان رحمت برافراشته:

(۳۳.۳) ز عدل او شده باز سفید جفت کلنگ زامن او شده شیر سیه رفیق شغال
نه آن فراز پرد در هوا بدان چنگل نه این دراز کند در زمین بدین چنگال

و در زمان او کس را زهره نبود که به آشکارا عملی ناپسندیده، از فسق و فجور توانستی کرد. یکی بود از اُمرا و اعیان دولت او که حقوق خدمت قدیمی داشت و بر در بارگاه به اختیار اوکس نبود، خود را در صورت صلاح به سلطان نمودی و در خفیه، به خمر و زمر و انواع فسق مشغول بودی و کس زهره آن نداشت که از وی شکایت کند، سلطان بر این حال وقوف یافته، نخواست که مُجَاهِرِه با او درین باب سخن گوید چه اظهار این نوع کلمات از اکابر رفع حجاب و احتشام کند و آن مهابت سلطنت را

مَضَرَسَتْ. پس روزی از روزها آن امیر را طلبید و فرمود که مرا مرغی می باید که متقار او سرخ باشد و سرهای بال او سیاه و باقی بال سفید و جز تو کسی این مرغ نتواند پیدا کرد. امیر فرمود که: به طلب آن اشتغال نمایم به هر وجه که توانم، پیدا سازم اما مرا سه روز مهلت باید. سلطان مهلت داد. امیر به جُست و جوی مشغول گشت. در شهر و نواحی مرغی به دست نیامد، امیر بعد از سه روز به پایۀ سریر سلطنت آمد. مراسم اعتذار تمهید داد که: ای ملک، بدان مقدار که جَدّ و جَهد بود در تَفْخَص چنین مرغی سعی نمودم، پیدا نشد. اشارت حضرت اعلی به هر وجه که صادر شود در عوض آن مُعَد و مهیا گردانم. سلطان فرمود که: مطلوب من مثل این مرغیست و من اختیار شهر و ولایت به دست تو داده ام تو از تحصیل این مقدار چیزی عاجزی برو، سه روز دیگر مهلت دادم و این نوبت بی چنین مرغی باز نیایی. دیگر باره امیر برفت و بعد سه روز به دست تهی باز آمد. سلطان فرمود که: تو از شهر چنین خبردار می باشی که چهار مرغ بدین شکل و هیأت در یک خانه هست و پیدا نمی توانی کرد برو، بر سر چارسوی شهر و از بازار شرقی گذر کن، چون به در فلان مسجد که برسی محله ایست بر دست راست. دران محل کوچه ایست درش در جانب غرب. بدان خانه درآیی و به صُفّه که به طرف جنوبست تَوَجّه کن، پس دست چپ او خانه ایست و در درون آن خانه خانه ای خوردست، در آن خانه بگشای، در آنجا قفسی بینی، نمدی زرد بدان پوشیده و در آن قفس چهار مرغست بدان نوع که من گفته ام، بیار. امیر حیران شده از نزد سلطان بیرون آمد و به دستوری که مَلِک نشان داده بود برفت و قفس را با مرغان حاضر گردانید، ملک فرمود که: اهل حکومت باید که از شهر و ولایت خود چنین با خبر باشند که من هستم. امیر که این سخن شنید با خود اندیشه کرد که پادشاهی که از بازار و کوچه و خانه شهر چنین باخبر است امکان دارد که بر اعمال پنهانی من هم وقوف باشد، من بعد معاش خود را تغییر می باید داد، پس از معاصی توبه کرد و به راه راست باز آمد و از این حکایت مفهوم می شود که اطلاع سلاطین بر احوال مردم فواید بسیار دارد.

چنین گفت مرد سخن آفرین	(۳۳.۴)
که هرمز به هنگام نزع روان	ز اخبار شاهان ایران زمین
جهانی به ذات تو وابسته اند	به خسرو چنین گفت کای نوجوان
به غفلت مکن خواب و بیدار باش	به فرمان حکم تو پا بسته اند
چو در عهده تست عالم تمام	ز احوال گیتی خبردار باش
	مشو، غافل از حال خود والسلام

و دفع غفلت به تعیین صاحب خبرانست تا بر احوال هر ولایتی اطلاع یابند. منصور خلیفه گفتی که: من به سه کس محتاجم. اول: عاملی که مال رعیت به من ندهد و مال من نیز پیش رعیت نگذارد، دوم: شحنة ای که داد مظلوم از ظالم بستاند و حکم بی طمع و غرض کند، پس آه سرد برکشید و گفت: ای دریغ از سیوم. پرسیده که: آن کیست؟ گفت: آن شخص که صورت احوال اینان را چنانچه هست به من باز نماید و الحق اگر پادشاه را چنان کسان به دست افتد بسی صلاح میان خلق پدید آید. متقولست که اردشیر ملک از بس که تَفْخَص حال گماشتگان و نزدیکان کردی بدانجا رسیده بود که هر روز با امرا و وزرا و عَمال و سایر مُلازمان گفتی که دوش حال تو بر این منوال بود و چه خوردی و کجا خفتی و با که سخن کردی و چه گفتی. مردم ازین صورت تعجّب نموده می گفتند که وی را فرشتگان خبر می دهند و آن نبود إلّا به اعلام صاحب خبران. نظم:

صاحب خبران امین شاهان باشند	(۳۳.۵)
هم بر جگر ستمگران نیش زنند	مقبول دل جهان پناهان باشند
	هم مرهم زخم دادخواهان باشند

و اگر بی اعلام صاحب خبر مهمّی به موقف عرض رسد، شرط آگاهی آنست که زود حکم نفرمایند چه بزرگان گفته اند حکم پادشاه به نازلۀ قضا و قدر می ماند که چون از عالم مشیت عزم عالم بشریت کند، ردّ و منع آن به هیچ وجه میسر نشود و احتراز اجتناب ازان درخیز امکان نگنجد. شعر:

(۳۳.۶) چو از کمان قضا و قدر رسد تیری یقین که باز نگرود به هیچ تدبیری

پس شرط والیان خطه سلطنت و حامیان حوزه مملکت آنست که در امور مصالح جمهور بی حجتی قاطع و دلیلی ساطع و بینه روشن و برهان واضح هیچ حکم به امضا نرسانند و بی تأمل و امعان و تدبیر و ایقان، پروانه ندهند که خردمندان فرموده اند:

(۳۳.۷) نباشد پسندیده شرع و عقل که بی بینه شاه فرمان دهد
که همچون قضای مضا حکم آن گهی جان ستاند گهی جان دهد

و شرطی دیگر آنست که از روی گمان بی گناهی را در مضیق ضرر و معرض خطر نیفکند که بیشتر گمانها به وبال و بزه باز گردد. چنانچه حق سبحانه فرمود إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ أَثْمٌ و اگر کسی به مجرد گمانی بی تحقیق و ایقانی در مهمی حکم فرماید و آن گمان خطا بیرون آید خود را محل سَخَطٌ و مظهر غضب آفریدگار ساخته باشد. نَعُوذُ بِاللَّهِ ذَلِكًا. شعر:

(۳۳.۸) مکن کس را به اندک ظنّ باطل عقوبت تا پشیمانی نیارد
که چون شک از یقین گردد هویدا پشیمان گردی و سودی ندارد

آورده اند که در روزگار قباد شهریار شخصی به ویرانه درآمدیکی دید افتاده، نیک در نگریست سرش بریده بودند و کارد بر سینه اش نهاده، آن شخص از غایت تحیر مبهوت و مدهوش بماند.

(۳۳.۹) نی قوت استادان و نی جرأت رفتن

در همین حال یکی از ملازمان حاکم آن ولایت برسید و آن صورت مشاهده کرد، فی الحال او را دست و گردن بر بسته و کارد پرخون از گردنش آویخته به در خانه حاکم آورد و واقعه را تقریر کرد. حاکم بانگ برزد که این کس را چرا کشتی گفت: اَيُّهَا الْمَلِكُ، من بدان ویرانه رسیدم و او را کشته دیدم، متحیر و متعجب گشتم. در اثنای آن حال این کس مرا گرفته نزد شما آورده و من نه از مقتول خبر دارم و نه از قاتل. گفت: گمان من آنست که تو او را کشته و بدین سخنان می خواهی که از دست من برهی. بیچاره گفت: ای ملک، با من به گمان خود کار مکن که حق- تعالی می فرماید که إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً گمان به جای یقین نمی نشیند، حاکم گوش به سخن وی نکرد و فرمود تا بر دارش کنند. در محلی که رسن در گردن او کرده می خواستند که بر کشند و ندا می زدند که وی در فلان ویرانه کسی کشته است، جوانی از نظارگان پیش آمد که: ای جلاد، چندان صبر کن که من پیش ملک درآیم و صورت حال باز نمایم. تعجیل منماید که این کس بی گناه است و خون بی گناه ریختن عمل تباه است. جلاد توقف کرد، او را پیش ملک بردند گفت: اَيُّهَا الْمَلِكُ، خونی که در آن ویرانه واقع شده من کرده ام و آنکس دشمن من بود، فرصتی یافتم او را کشتم و جوان که او را سیاست فرموده از این عمل بیخبر است، ملک تأمل بسیار فرمود و نذر کرد که دیگر به مجرد گمان حکم نکنند. پس آن جوان را محبوس ساخت، صورت حال به پادشاه قباد عرض کردند، وی از علمای زمان پرسید، گفتند: او را نباید کشت زیرا که اگر یکی را کشته است اما سبب حیات دیگری شده است، پس قباد آن جوان را طلبید و صورت حال از وی پرسید و خلعت داد، آزاد کرد و فرمود تا در وصایا نوشته اند که پادشاه لازمست که خون مردمان به مجرد وهم و گمان نریزد. نظم:

(۳۳.۱۰) سیاست به گمان رسم معدلت نبود که تا یقین نشود خون کس نباید ریخت
به هر دیار که حکم از ره گمان باشد به زود زود ببايد ازین دیار گریخت

آورده اند که یکی از ملوک بار عام در داده بود و در به روی وضع و شریف گشاده، اکابر و اصاغر به دیدن همایونش تبریک می جستند و دیده به گوهر تاج و فروغ افسرش منور می ساختند.

(۳۳.۱۱) دیدن روی سلاطین دیده روشن می کند

پیری از میان قوم سخن آغاز کرد و گفت: هر که به لقای ملوک مستعد گردد، هدیه نفیس و تحفه عزیز باید گذرانید و دست امکان من به ذخیره ای که از جنس زر و نقره باشد نمی رسد اما از جواهر حکمت دُری شاهوار می خواهم که در این مجلس نثار کنم. پادشاه فرمود که بضاعت سخن در روز بازار لطف و کرم ما از جمله بضاعت ها رایج ترست، بیار تا چه داری؟ پیر فرمود که: مَلِک، میان شک و یقین چهار انگشت بیش نیست، هرچه به چشم بینند به یقین حق بود و آنچه به گوش شنوند در حقیقت و بطلان او شک و گمان مدخل دارد، شاید که باطل باشد شنیده کی بود مانند دیده. چون فرمان شاه به هر چه فرماید نافذ است، پس در آنچه حکم شود باید که از روی یقین وجود گیرد نه از راه گمان اگر ناگاه آن گمان مرتفع شود و یقین به نوعی دیگر روی نماید، سبب بدنامی دنیا و وبال آخرت است. ملک او را تحسین فرمود و این سخن را به قبول تلقی نمود.

(۳۳.۱۲) هر حکم که از سر یقین است آرایش مُلک و زیب دین است
حکمی که بناش بر گمان است آشوب دل و زیان جان است

از حکیمی پرسیدند که: سبب غفلت بعضی از ملوک چیست؟ گفت: سه چیزست که پادشاه را از مملکت و رعیت بیخبر گرداند. اول: شهوت و متابعت هوای نفس که هر که به سودای نفس و آرزوهای وی درماند، پروای هیچکس و فراغت هیچ چیز ندارد. شعر:

(۳۳.۱۳) هر که از سودای شهوت مست شد کار او یکبارگی از دست شد

و مشهور است که شخصی اسکندر را گفت: تو پادشاهی و بغایت بزرگ، زنان بسیار به عقد درآر تا فرزندان بسیار شوند و از تو یادگار مانند گفت: یادگار من عدلست و نیکنامی و زشت باشد که کسی بر مردان غالب آمده باشد و به آخر زبون زنان گردد. نظم:

(۳۳.۱۴) برای یک ذره شهوت که خاک بر سر آن زبون زن شدن آیین شیرمردان نیست

دوم: از اسباب غفلت حرص باشد بر جمع مال و نهادن گنج و هیچ صفتی مَر ملوک را ناپسندیده تر از حرص مال جمع کردن نیست، زیرا که حریص در جمع مال، پروای حلال و حرام نکند و غم مُلک و رعیت نخورد بلکه نخواهد که غیر او را مالی و منالی بود. همه خود را خواهد و با این همه هنوز سیر نشود.

(۳۳.۱۵) کاسه چشم حریصان پر نشد تا صدف قانع نشد پر دُر نشد

آورده اند که زاهدی سلطان را وصیت می کرد و گفت: ای ملک، حالا رعیت تو توانگراند و تو پادشاه توانگرانی، پس اگر مال از رعیت بستانی محتاج شوند و آن زمان تو پادشاه محتاجان باشی، حکیم فردوسی فرموده: نظم:

(۳۳.۱۶) اگر پادشا رای گنج آورد دل زیردستان به رنج آورد
چو ناکام باید به دشمن سپرد پس آن گنج را باد باید شمرد

پادشاهی را گفتند: مال از رعیت بستان و در خزانه نه. گفت: خزانه ای برای مال به از رعیت نیست، هرگاه که می خواهم مال خود از آن خزانه برمی دارم. سیوم: از آنها که غفلت آرد شراب خوردنست و به مَلاهی و ملاعب میل کردن و پادشاه باید که از مستی پرهیزد، زیرا که چون مست شود از ملک و مال بی خبر گردد و ملازمان آنگه به جهت آنکه او را غافل یافته اند و هر چه خواهد با هر که خواهند بکنند.

(۳۳.۱۷) بی خبر آن مرد که چیزی چشید کش قلم بیخبری در کشید

و بسیار باشد که در مستی صورتی چند وجود گیرد و خللی چند وقوع یابد که در هشیاری تدارک و تلافی آن نتوان کرد شعر:

(۳۳.۱۸) مست بودن نیست داب و پیشه ارباب مُلک شاه را در سلطنت آیین هوشیاری خوش است
شاه باید پاسبان مُلک و مستی خواب خوش پاسبان را خواب لایق نیست بیداری خوش است

وَالْحَمْدُ لِلْمَلِكِ التَّوَّابِ که این شاه زاده کامیاب، دارای ممالک آرای فریدون بخت سکندر تخت، خورشید طلعت جمشید صولت:

(۳۳.۱۹) ابوالمحسن آن خسرو نامدار که نازد بدو مسند سروری
چو در معدلت ثانی سنجر است بدو داد حق مُلکت سنجری

بر مقتضای فرمان واجب الاذعان تَوْبُوْا اِلَى اللّٰهِ تَوْبَةً نَّصُوْحًا قدم در عالم توبه نهاده و باب استغفار به مفتاح وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ گشاده مضمون وَاَنْبِیْوْا اِلَی رَبِّکُمْ به قبول تلقی نموده و مانند لاله سیراب ساغر شراب بر سنگ زده و چون سوسن آزاد به ده زبان کلمه اِسْتَغْفِرُ اللّٰه خواندن آغاز کرده، چهره مبارکش که افروخته جام مدام بود، سیمای متعبدان گرفت و به وعده وَ سَقَهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا از ارتکاب شراب فجور که فی الحقیقه شراب غرورست درگذشت. این زمان در مجلس همایون به جای گلبانگ میخواران، صدای دعای دین دارانست و عوض های و هوی مستان، نغمه تکبیر و تهلیل خدا پرستانست.

(۳۳.۲۰) به جای نغمه نی صوت دلکش حفاظ به جای جرعه می باده محبت دوست

حق سُبْحَانَهُ و تعالی برکت توبه و انابت آن حضرت را به روزگار کافه اَنَام واصل دارد و میمنت این حال به ایام دولت خجسته فرجام ایشان متواصل باد.

om śrīGaṇeśāya namaḥ.

śrīGaṇeśāya namaḥ.

**trayastrimśam atho ratnadvāraṃ saṃśīlyatām idam
uddeśagranthanirdiṣṭaṃ samyagbodhaucitī yat**

33.1

- 5 **trayastrimśam** iti. **saṃśīlyatām** antaḥpraveśena jñātamāhātmyaṃ kriyatām upadhāryatām
ca samyaksewayā hṛdayaṃgamibhāvam ānīyatām ca.

**bodho 'tra jāgradvṛttivaṃ samatve 'py asya gauravāt
upādāne bharaḥ kaścid vivektavyo manīṣibhiḥ**

33.2

- 10 **bodha** iti. sarveṣāṃ janimatām **jāgradvṛttiḥ** svarasasiddhatvāt **samā**. **atropadeśagranthe**.
gauravād ādareṇa. yat tasya**opādānaṃ** tena **kaścid bhāro** viśeṣo 'tra **vivecanīyaḥ**. sāmānya-
janajāgradvṛtteḥ sakāśāt kaścid viśeṣo dhvanyata evety arthaḥ.

tam eva bharaṃ pratipādayati: **atreṭi**.

**atrāvahitatā yāsau durlabhā bhuvi janminām
so 'yaṃ viśeṣo viduṣām abhīṣṭo yaucitīryate**

33.3

- 15 **avahitatā** pramādarāhityam. **yaucitī** samyagbodhaucitīy uddeśe.

avahitatām pratipādayati: **sarvata** iti.

**sarvataḥprasaratkāryasaṃbhārāsaktacetāsām
yāsau bodhakalā kācid rājate dhairyaśālinām**

33.4

- 20 **bodhakalā** sadasadvivecanādilaṅkāyā yayā te sarvavyavahārabhāradattacittā api na svato
manāḡ api cyavante. gāmbhīryam apy etad evety āha: **dhīracetasām** iti.

1 om śrīGaṇeśāya namaḥ J₃] om. Ch 2 śrīGaṇeśāya namaḥ J₃] om. Ch 33.1c uddeśa em.] taddeśa
J₃ Ch 5 upadhāryatām em.] upadhāryatā J₃ Ch 6 hṛdayaṃ Ch] hṛdayām J₃ 33.2c upādāne
Ch] tapādāna J₃ 10 viśeṣo 'tra em.] viśeṣatro J₃ Ch 11 dhvanyata em.] dvanyata J₃ Ch 33.3b
janminām J₃] janmanām Ch 33.3d yaucitīryate J₃] yaudhitīryate Ch 19 bhāra Ch] om. J₃ 20
cyavante Ch] cyavaṃto J₃ apy etad Ch] epyatad J₃ evety J₃] evetity Ch

Anm. zu 20 dhīra-cetasām: Der genaue Bezug zum Grundtext ist nicht klar. Hier wurde es wegen der etymologischen Nähe von *dhairya*- und *dhīra*- als Paraphrase von *dhairya-śālinām* verstanden; üblicherweise würde man hier jedoch den genauen Wortlaut erwarten. Unter 13.139 wird *dhairya* als Ausdruck von *gāmbhīrya* erklärt: *dhairya-bhūṣitasya nayasya gāmbhīrya-kalanāt*, was diesen Bezugspunkt absichern könnte. *gāmbhīrya* könnte aber auch auf das Thema des 35. Kapitels verweisen oder noch zur Erklärung der ersten Zeile herangezogen werden. In letzterem Fall würde *dhīra*- die Trennmöglichkeit *-a-sakta*- nahelegen und *-cetasām* wäre ein wörtliches Zitat; vgl. den Kommentar zur Übersetzung dieser Strophe.

atra yogidṛṣṭāntena prakṛtaṃ samarthayati: **iyam** iti.

iyam sā gīyate prauḍhā rahasyeṣu mahātmanām

yatinām yatitā seyaṃ yat saṃbandhe 'vadhānatā

33.5

rahasyeṣv ity upaniṣatsu. **mahātmanām** yoginām. tad vākyam eva paṭhati: **yatinām** iti. **saṃbandhe** grāhyagrāhakasaṃbandhe saty api yā **sāvadhānatā**tmāvahitatvam asau **yatinām** yoginām lokebhyo viśeṣo 'tirekaḥ. atra tad vākyam:

grāhyagrāhakasaṃbandhe sāmānye sarvadehinām

yoginām tu viśeṣo 'yaṃ saṃbandhe sāvadhānateti.¹

atraiva rājñā bhara vidheya ity āha: **na nāmeti**.

na nāma rte 'nayā rājñām kṣaṇam ekaṃ sthitir bhavet

drṣṭam rājyapadārūḍhāś cyavante 'navadhānataḥ

33.6

anayāvahitatayā · rte. kṣaṇam iti sarvato randhrabharitatvād rājyasthiteḥ. atra drṣṭam eva pramāṇam ity āha: **drṣṭam** iti.

avadhānaphalam āha: **avadhāneti**.

avadhānadhanāḥ kecit kiṃ citraṃ bhuñjate mahīm

sāhāyyaṃ cakrur Indrasya svarge Daśarathādayaḥ

33.7

kiṃ citraṃ naitac citraṃ ity arthaḥ. citrābhāvam evāha: **sāhāyyam** iti. ye **svargapati-sāhāyyaṃ cakrus** teṣāṃ kiṃ nāma mahīpālena citraṃ ity arthaḥ.

33.5a sā Ch] bhā J₃ 33.5c seyaṃ em.] meyaṃ J₃ Ch 33.5d saṃbandhe em. schol.] saṃbandho J₃ Ch 5 āvahitatvam J₃] āvahitatv Ch yatinām J₃] vatīnām Ch 8 viśeṣo Ch] šeṣo 33.6a nāma rte em.] nāmate J₃, nāmetu Ch 12 rte em.] date J₃ Ch drṣṭam Ch] draṣṭam J₃ 33.7c indrasya Ch m. c.] indra J₃ 33.7d svarge Ch] svargo J₃ 17 ābhāvam J₃] ābhāyam Ch 18 nāma mahī Ch] nāmahī J₃ citraṃ J₃] citrim Ch ity arthaḥ J₃] iti Ch

Anm. zu 4 paṭhati: Wenngleich nach dieser Ankündigung das erst weiter unten folgende Zitat zu erwarten wäre, qualifiziert Sāhībrām *paṭhati* auffallend oft mit *arthataḥ* ‚[der Autor] trägt sinngemäß vor‘, was hier implizit der Fall sein könnte; vgl. 7.72, 8.3, 10.26, 11.22, 17.19 und 17.123. **Anm. zu 33.6a anayā rte:** Zur Konstruktion von *rte* mit Instrumental vgl. 5.17, wo *anayā kṣamayā ukta-lakṣaṇayā rte* unter Elipse der abhängigen Nominalphrase lediglich mit *vinā* erklärt wird, was die syntaktische Gleichheit von *rte* und *vinā* voraussetzt. Diese Emendation hat ferner den Vorzug, dass mit ihr auch das im Kommentar von allen Textzeugen als <date> verschriebene Wort in der Erklärung von *anayā* entsprechend korrigiert werden kann; dass diese Verschreibung aus der graphischen Ähnlichkeit von initialem <ṛ> und <da> in der Śaradā-Schrift resultieren kann, wird durch eine Variante zu 35.30a erhärtet, wo J₃ <ṛte>, Ch hingegen <date> liest. Für diesen Hinweis danke ich Mitsuyo Demoto.

¹Vgl. Vijñānabhairava, Ed. J. SINGH 106, dort erste Hälfte abweichend: *grāhya-grāhaka-saṃvittiḥ sāmānyā sarva-dehinām*.

kiṃ nāma nāpyate bhūpair avadhānadhṛtādaraiḥ
pramattaiḥ kiṃ na nāśyeta hastaprāptam apīpsitam 33.8

kiṃ nāmeti. spaṣṭam.

5 **satyaṃ santi sahasraśo 'tra dharaṇau martyāḥ samānendriya-**
prāṇā ye 'viratakriyāḥ śatanatīḥ kṛtvāpy apūrṇodarāḥ
kecid bodhakaloddhurāḥ svaparato visphārya bhūtiṃ parāṃ
svasthāś tr̥ptadhiyo mahāmṛtapadaṃ tat prāptum udyuñjate 33.9

satyaṃ iti. **aviratakriyā** iti rātriṃdinaṃ kṛcchramagnāḥ. **apūrṇodarā** iti yeṣāṃ jaṭharatr̥ptir
 api durlabhā teṣāṃ manastr̥pteḥ kaiva kathety āśayaḥ.

10 iti pramādaṃ vigarhyāvadhānamāhātmyam āha: **kecid** iti. atrobhaye rājāno yatayaś ca
 vivakṣitāḥ. **svaparataḥ** svaparaviṣayā **bhūtir** arcanasaṃpat · upadeśasaṃpac ca. **svasthāḥ** sva-
 padasthāḥ. **tan mahāmṛtapadaṃ** svargādirūpaṃ parabrahmarūpaṃ ca.

pramādamadirāṃ dūrāt tyaktvāvahitabuddhayaḥ
kiṃ kiṃ na bhuñjate kiṃ vā bhojayeyur na dhīdhanāḥ 33.10

15 **pramādeti.** spaṣṭam.

uktaṃ prakṛte yojayitum avatārayati: **sambandha** iti.

sambandhe 'vahitatvaṃ ca yad etat tad viśeṣataḥ
nṛpatināṃ pareṣāṃ tu kā sambandhakathety alam 33.11

20 **sambandhaḥ** samantāt prasṛtakāryabhārasamāpattiḥ. tatrā**vahitatvaṃ** sarvakāryāntarasāra-
 prāptiḥ. **pareṣāṃ** iti teṣāṃ svayogakṣemaikaparatvāt.

atrāntaraviśeṣam āha: **viśeṣeti.**

viśeṣanāmnā tad idaṃ samyagaucityayojitam
pūrvam paścāc ca tattvajñair dvidhā śāstreṣu gīyate 33.12

33.9b āpy a em. schol.] āpi J₃ Ch 33.9b natīḥ Ch] nutī J₃ 9 manas em.] manus J₃ Ch 10
 pramādaṃ Ch] prasādaṃ J₃ yatayaś Ch] yataś J₃ 11 viṣayā em.] viṣayāṃ J₃ Ch 12 padaṃ em.]
 padaṃ J₃ Ch 16 sambandha iti em.] sambandheti J₃ Ch 33.11c nṛpatināṃ Ch] nṛpatenāṃ J₃
 33.11d saṃ Ch] maṃ J₃ 33.12b aucitya J₃] auyitya Ch 33.12c jñair J₃] jñai Ch 33.12d
 gīyate Ch schol.] dhīyate J₃

Anm. zu 33.9, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 16 sambandha** iti: Die Lesung der Handschrif-
 ten würde ein Kompositum im Grundtext nahelegen: *sambandha-avahitatvaṃ*, was metrisch und gemäß
 der Analyse im Kommentar ebenfalls möglich wäre; doch stimmen die Handschriften beim Grundtext in
sambandhe überein.

idam avahitatvaṃ **pūrvam** paścāc ca **samyagaucityaśabdābhyāṃ** **yojitaṃ** **tattvajñaiḥ** śāstreṣu **viśeṣanāmnā** **dvidhā** **kathyate**: samyagavahitatvaṃ avahitatvaucitī ceti.

uddiṣṭagranthenābhātām asaṃgatiṃ vārayati: **samyag** iti.

samyagbodhaucitīty evaṃ **tat sāmānyaviśeṣataḥ**

5 **uddiṣṭaṃ pūrvam evātra gūḍhe gūḍhoktir iṣyate** 33.13

bodha iti **sāmānyanāma** madhyavarti. **samyagbodha** iti **bodhaucitī** ca **viśeṣanāma**. alam anena kliṣṭasaṃbandhenety āśaṅkāṃ nirākaroti: **gūḍha** iti rahasye vastuni. **gūḍhoktir** vibhūṣeti tad **iṣyata** iti.

phalitam āha: **avadhāyati**.

10 **avadhāya tathā rājñāṃ caratāṃ vartanīm imām**
sukhena vijayaprāptau dharmapūrtir mahodayā 33.14

tathety uddiṣṭaviśeṣeṇa samam **imām vartanīm** rājyavyavahṛtim. **sukhena** svaparānāyāsena jayasya cāvahitatvaṃ. avahitamativāt pūrvam eva buddhipratikāre hiṃsādyanarthābhāva iti **vijayety** uktam. **dharmapūrtir** ity āmutrikaphalakathanam. **mahodayety** ānanyakathanam.

15 asya dvayasya viṣayakathanāyāha: **bāhyāntareti**.

bāhyāntaraprabhedena rājñāṃ prakṛtayas tu yāḥ
tatrāvahitacittatvaṃ dvayam etad viparyayāt

33.15

etad dvayaṃ samyagbodhabodhaucityākhyam. **viparyayād** vyutkramāt. tatra rājñāṃ yāny **āntaraprakṛtiṣv** amātyādiṣv ādhipatyakāryāṇi tatra samyagbodhatvaṃ yāni ca **bāhya-**
20 **prakṛtiṣu** samarjakādiṣu phalagrahaṇavetanadānāni kāryāṇi tato bodhaucitīti.

ye sujātā nṛpā yeṣāṃ sargo 'vadyoktipālānā
niyataṃ dvitayaṃ teṣāṃ ihāmutravibhūṣaṇam

33.16

ya iti. **sarga** svabhāvaḥ.

1 tattva em.] satta J₃ Ch 3 uddiṣṭa J₃] taddiṣṭa Ch asaṃ J₃] asad Ch gatiṃ em.] gati J₃ Ch 33.13a
aucitī Ch] ācitī J₃ 33.13c uddiṣṭaṃ em. schol.] taddiṣṭaṃ J₃ Ch 8 iṣyata em.] isyata J₃^{p.c.} 9
phalitam em.] phalitem J₃ 33.15c āvahita em.] āvohita J₃ 33.15b rājñāṃ em.] rājñā J₃ 18
rājñāṃ em.] rājñā J₃ 19 prakṛtiṣv em.] prakṛtiṣv J₃ 20 vetana em.] vatena J₃ 33.16b 'vadyokti
em.] vodhyakti J₃

Anm. zu 3 *uddiṣṭa-granthena ābhātām a-saṃgatiṃ*: Tentativ i. S. v. ,die scheinbare Zusammenhangslosigkeit mit dem Inhaltsverzeichnis' verstanden, wobei unklar bleibt, ob (1) der dort, in 1.76c angekündigte Titel *svapna-bodha-ucitī* oder (2) der in 33.1d mit Verweis auf das Inhaltsverzeichnis angegebene Titel *samyag-bodha-ucitī* ohne Zusammenhang scheinen soll. Im ersten Fall könnte sich diese Aussage auf die abweichende Wortwahl, im zweiten nur auf die schwierige Komposition des Worts beziehen.

tasya dvayasya svarūpakathanena lakṣaṇam āha: **rājyavṛtta** iti.

**rājyavṛtte mānyavṛtṭyā prayuñjīyuh prayatnataḥ
te 'ntarān bāhyavṛttārthaṁ carāṁś ca tadavekṣakān**

33.17

- 5 tatra **rājyavṛttam** anekadhā lekhyasthānam āyasthānam senāgaṇanāsthānam tadvetana-
dānasthānam ceti · etadadhīnarājakiyapuruṣavṛttādi ca **vṛttam** ity anena saṁgr̥hitam.
tatrāntarān **prayatnataḥ prayuñjīyuh**. prayogaprakāram āha: **mānyavṛtṭyety** · atīva
vetanāgrahāranīyatapāritoṣikādīnā te mānanīyāḥ. teṣu ca pratyekaṁ **bāhyaprakṛtisamarjaka-**
vṛttasvarandhrādīparīkṣārthaṁ tadavekṣakān paro'kṣaśaṅkinaś **carān** api **prayuñjīyuh**.
atrāpi **mānyavṛtṭyety** anuvartyam. itthaṁ cādhipatyakāryeṣu samyagbodho jāgradvṛttitvam.
10 samarjakavṛttānteṣu bodhaucitī jāgradvṛttitvam.

**tayoś carāś ca durvṛttam pramānasthāpitaṁ drutam
vidadhyur gocare rājñām mahānarthā cirakriyā**

33.18

- tayor** iti. te **carā ubhayaor** adhikārisamarjakayor **duṣṭam vṛttam pramānaiḥ sthāpitaṁ**
anyapramānaiś ca dṛḍhikṛtaṁ acālyam iti yāvat. **rājñām gocare drutam** śighraṁ **vidadhyur**
15 iti kālakṣepe doṣam āha: **mahānartheti**.

**madoddhatanipīdanākunayavakratājīrṇatā-
pradūṣitaṁ idaṁ gr̥haṁ kalayituṁ javo rājate
ciraṁ punar upekṣaṇe prakāṭadoṣajātaṁ balāt
kriyābhir adharīkṛtaṁ na khalu tāṁ sthitiṁ yāsyati**

33.19

- 20 etad vivṛṇoti: **madoddhatā** adhyakṣādayas tadanusāriṇaś ca rājakiyapuruṣaś teṣāṁ
nipīdanādhikabalyādānādīnā kunayo randhrotthāpanā **vakratā** kauṭilyaṁ **jīrṇatā**
balyaśaktatvam etaiḥ **pradūṣitaṁ idaṁ gr̥ham**. **kalayituṁ** pratidānapūraṇa-
svacchāśayatoddhārādīnā saṁskāreṇa draḍhayituṁ **javaḥ** śighrakāritā **śobhate**. vipakṣe
bādham āha : **upekṣaṇam** caraviṣayam. tena hi jñātvāpy **upekṣāyām kṛtāyām prakāṭadoṣa-**
25 **jātaṁ** bahirbhūtaḍoṣaṁ patanonmukhaṁ **balāt kriyābhiḥ** saṁskriyamāṇam **adharīkṛtaṁ**
balāt karaṇād avamānitajātaṁ na prācīnām **sthiṭiṁ yāsyati**. śīthilagr̥hasyāpy ayam eva
sargaḥ.

6 āntarān em.] āṁtarā J₃ vṛtṭye em.] vṛdhye J₃ 9 mānya em.] māna J₃ 33.18b pramāṇa em.]
pramāṇā J₃ 13 duṣṭam em.] dṛṣṭam J₃ pramāṇaiḥ em.] pramāṇau J₃ 33.19d adharī em. schol.]
acarī J₃ 24 āha em.] ā J₃ Ch upekṣaṇam em.] tapekṣaṇam J₃ Ch cara em.] cacara J₃ Ch tena
J₃] tana Ch kṛtāyām Ch] om. J₃ 25 saṁskriyamāṇam em.] saṁskriyamāṇam J₃, saṁskriyamāṇ
Ch 26 prācīnām J₃] prācīnām Ch śīthila Ch] śīthilā J₃

Anm. zu 33.17b prayuñjīyuh: Diese im Kommentar durch zwei Wiederholungen gesicherte Optativ-
form zeigt Merkmale der beiden normgrammtisch zu erwartenden Formen der 3. P. Pl. Optativ: **prayuñ-*
jyuh und *prayuñjīran*. Dies kommt auch im epischen Sprachgebrauch vor; vgl. OBERLIES 2003, sub 7.7.2,
besonders Rāmāyaṇa 1.4.2: *prayuñjīyāt*. **Anm. zu 33.19, Metrum:** Pṛthvī. **Anm. zu 24 vipakṣe bādham**
āha: Ebenso in den Kommentaren sub 12.64, 22.28, 33.107, 38.30 und 39.58.

carakṛtyam uktvādhikārikṛtyam apy atropayogīty āha: **tāvac ceti.**

**tāvac ca saṃskriyā tair vā vidhīyeta svayaṃ kṛte
yāvat svaśayagāmīṣāṃ kriyonmādapravartitā** 33.20 (1)

... vidhīyeta svayaṃkṛte

5 **...** 33.20 (2)

vā pakṣāntare. **tair** adhikārirājapuruṣaiḥ **svayaṃ vidhīyeta. svayaṃkṛta** ity ekaṃ vā padam. **unmādaś** cittavibhramāḥ.

samyagbodhaucityākhyayor viśeṣayoḥ kṛtyam uktvā sāmānyāvahitatākhyabodhakṛtyam āha: **purā ceti.**

10 **purā ca bahavo bhūpā vīracaryāsamuddhatāḥ
abhūvaṇ śaucam ālocyāsidhāraṃ vratam uddhatam** 33.21

rātrau veśaparivartanena lokavartanyavekṣārthaṃ caraṇaṃ **vīracaryā.** etad evāvahitatvam iti bhāvaḥ. kṛtaniyatisthitināṃ kṛtaṃ svayaṃ prayāsenety atrāha: **śaucam** iti. yad idaṃ **śaucam** sarvathā svāmikriyārthaṃ vetanādānaśodhanaṃ tad **uddhatam** durāroham **āsi-**
15 **dhāraṃ vratam.** ayaṃ bhāvaḥ: ye kecin mayai vādhipatyasthāneṣv adhikṛtya sthāpitāḥ · teṣāṃ śrutigocaraṃ bhavatu sarvaṃ vṛttam. tathāpi svārthāpekṣayā †vāmāsmānamāvadhi†kṣipati bhavadbhir na kāryair mām agocarikṛtya kāryaṃ nirnāsitam iti śrutigocaraṃ kariṣyantīti **śaucam āsidhāraṃ vratam** iti.

iti śikhābandhaḥ. atha śekhararacanā.

20 **tathā ca sa imāṃ caryāṃ Dāvodaḥ samavivṛtat
yatrānatiḥ svayaṃsiddhā sarveṣāṃ svocitāstu naḥ** 33.22

tathā ceti. imāṃ caryāṃ vīracaryāṃ **samavivṛtat** samyag vartayāṃ āsa. **svayaṃsiddheti** guṇānāṃ sarvatrapūjyavāt. **svociteti no** 'smākaṃ

*brāhmaṇaḥ sarvavarṇānāṃ svasti kuryād iti śruteḥ*²

25 **svastirūpāstu.**

1 kṛtyam J₃] kṛtim Ch opayogī J₃] opayoge Ch 33.20a tair J₃] tai Ch 6 vidhīyeta J₃] vidhīyate Ch 7 un J₃] tan Ch 8 ākhyayor Ch] ākhyāyor J₃ 13 prayāsene Ch] prayāmene J₃ 15 adhikṛtya J₃] adhikṛti Ch 33.22b Dāvodaḥ Ch] dāvedaḥ J₃ 33.22c yatrā Ch] yatā J₃ 33.22d svocitā em. schol.] sodhitā J₃ Ch 22 vīracaryāṃ Ch] om. J₃

Anm. zu 33.22b Dāvoda: Lexikalische Entlehnung von *Dāvūd*.

²Kūrmapurāṇa, Ed. GUPTA 2,12.47ab, dort b: ... *iti sthitiḥ*.

**ākalpaṃ parivartyāsau rātrau rātrau cacāra ha
vīthīr vaṇikpathān sīmā varāko ’rthīva dhīradhīḥ** 33.23

ākalpaṃ iti. ākalpaṃ veśam.

5 **mṛduvāṇyā suhṛd bhūtvā pratyekaṃ saṃmukhāgatān
papracca ca kathaṃ rājā bhavatsv ācaratīty asau** 33.24

mṛduvāṇyeti. ācarati vyavaharati: yogakṣemaṃ kathaṃ pālayati mā dāsyajālmyaṃ bhavatsu samāpatatīti.

**kārukā ye ’sya bhṛtyās ca teṣāṃ rītīs ca kātra vaḥ
avadyaṃ kiṃcid ākarṇya kiṃ cittam tatra rāty asau** 33.25

10 **kārukā** iti. **keti** mā te bhavatsūtkocādivartanayā vyavaharantīti. tathātve ca kenacit kṛtam **avadyaṃ śrutvā kiṃ tatrāsau** pratikārāya **cittam dadātīti** mā gajanimilikayā kālakṣepaṃ karotīti.

**purātanānāṃ bhūpānāṃ rītāv asyāṃ sa sūkṣmadhīḥ
soltān Mahāmadaḥ kaṃcid viśeṣaṃ prāha śaṅkitaḥ** 33.26

15 **purātanānāṃ** iti. **sūkṣmadhīḥ** kuśāgrīyabuddhiḥ. atha cālpadhīr iti sākūtam.

**satyaṃ simeyam urvīśāṃ samyagvṛttāvadhāraṇe
pratikurvanti yan nātra rucir me ’nārthaśaṅkayā** 33.27

satyaṃ iti. **anārthaśaṅkayeti** mā kadācit kutracid asyādṛṣṭipāto bhaved iti.

svamatapratītaye prācyasaṃmatim āha: **tathā ceti**.

20 **tathā ca prācyair dhaureyaiḥ śreṣṭhair jyeṣṭhaiś ca siddhaye**

33.23b rātrau rātrau J₃] rārātrau Ch 33.23b cacāra J₃] cadāra Ch 33.23c vīthīr J₃] vīthī Ch
33.23c pathān J₃] ṣathāṃ Ch 33.23c sīmā Ch] mīmā J₃ 6 vāṇye Ch] vājye J₃ vyavaharati
em.] vyavahati Ch, om. J₃ dāsyā Ch] cāsyā J₃ 33.25a bhṛtyās Ch] vṛtyās J₃ 33.25b rītīs J₃]
retīs Ch 10 ūtkocā Ch] ūtkacau J₃ 33.26c soltān Ch] sulaun J₃ 33.26c kaṃ J₃] kaś Ch 15
sākūtam em.] mākūtam J₃ Ch 33.27d rucir em.] rucin J₃, ruci Ch 18 śaṅkaye J₃] śaṃkeye Ch 19
prācyā Ch] prāśya J₃

Anm. zu 33.26c Mahāmadaḥ: Deutbare lexikalische Entlehnung von *Maḥmūd*. **Anm. zu 18 asya a-**
dṛṣṭi-pātaḥ: Verstanden als ‚Nicht-Erblicken des [Herrschers bei Hof]‘, was in den größeren Kontext (vgl.
33.29–30) passt, wobei jedoch *kadā-cit kutra-cit* nur schwach aufgefasst werden können. Emendationen zu
asya dṛṣṭi-pātaḥ ‚Erblicken des [Herrschers beim Observieren]‘ oder *asyāṃ dṛṣṭi-pātaḥ* ‚Blicken auf diesen
[Gipfel hinsichtlich der Bestimmung der tatsächlichen Vorgänge]‘ sind denkbar, widersprüchen aber ohne
weiteren Anhaltspunkt der Vorlage, welche das Risiko in der Abwesenheit des Herrschers vom Hof sieht.

amātyāḥ sthāpitāḥ samyag vimṛṣya bhavavartanīm**33.28**

bhavavartanīm vimṛṣyeti prāyeṇa duṣṭamatayo 'rthasthāne 'py anartham pātayantīti. amātya eva vīracaryā niyamiteti bhāvaḥ.

iti svān uparuddho yaḥ śuddhapratyayabuddhadhīḥ

5

āśayāvarjakaḥ svāmikauśalaikadhṛtāsthitiḥ**33.29**

itīti. svān uparuddhaḥ svārthān anusamdhāyī svakaṣāye hi vivekino 'pi kāryam vibhramṣayantīti **śuddhapratyayaḥ** paramāśvāsaḥ. tatra **buddhadhīr** viditatatpālana-dharmaḥ. **āśayāvarjakaś** cittapṛitidāyī. **kauśalam** bhadram. **āsthitir** ādaraḥ.

mahecchas tikṣṇadhiḥ so 'tra kārye preṣyas tathā yathā

10

na kaścīn marma jānāti vidheyasyāśya karmaṇaḥ**33.30**

maheccha udāramatiḥ. **tikṣṇadhīr** āntaramarmajñabuddhiḥ. **na kaścīd** iti · amunā rājñāsāv etadartham atra preṣita iti.

kāryāśya vartanī ślāghyā sarvathātigarīyaśi**svāśayāvarjanī yena tṛpte na vikṛtiṃ bhajet****33.31**

15

kāryeti. vartanī vyavahāracyā · **asyā**dhikārasthāpitasya **sarvathā** nairākāṅkṣyeṇa **ślāghyā** stavārthā **vidheyā** yathā sarvathā ślāghyo 'sau bhavet tathā vidheyāḥ.

kecid dhy aparodhabuddhyā mādādyāvarjitā api prasannamanaso na bhavanti mano'toṣe kā nāma siddhir ity ata uktam: **svāśayāvarjanīti**. manaso 'pi pṛitīkāriṇīty arthaḥ. bāhyāntaḥ-pṛitipātram asau vidheya iti tātparyam. tatphalam āha: **yeneti. vikṛtiṃ na vrajet**: kathamcid

20

āturatayā pralabdhamatir na bhaved iti.

prābhavyam āpanīyaś ca yathāsau jātu cin na vā

33.28a dhaureyaiḥ Ch] vaureyaiḥ J₃ **33.28b** jyeṣṭhaiś Ch] jyeśraiś J₃ **33.28c** amātyāḥ J₃] amātyā Ch **2** vimṛṣye J₃] vimṛṣe Ch pātayanti Ch] pātrayanti J₃ **6** svārthān J₃] svarthan Ch anusamdhāyī J₃] anusamdhāye Ch **7** vidita J₃] vidhita Ch **8** pṛitī Ch] pṛitita J₃ āsthitir ādaraḥ J₃] asthitidaraḥ Ch **33.30a** so 'tra Ch^{p.c.}] chatra Ch^{a.c.}, satro J₃ **11** marma J₃] sarpa Ch **12** atra Ch] ātra J₃ **33.31d** tṛptena J₃] tṛptona Ch **33.31c** svāśayā Ch] svāśayā J₃ **17** aparodha J₃] aparadho Ch mādādyā Ch] om. J₃ manaso na Ch] manamano J₃ **18** nāma J₃] nāmā Ch kāriṇī J₃] kāriṇe Ch

Anm. zu 33.28, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [c]a pr[ā] als kurze Silbe. **Anm. zu 33.28d vimṛṣya:** Synonym zu vimṛṣya gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → marṣ.

niruddhaprasaro rājadarśane syād dhṛtārhaṇaḥ**33.32**

prābhavyam iti. **prābhavyam** ādhipatyaiśvaryam. santi hi rājagrheṣu bāhyāntaḥprītā api niruddhaprasarā iti tadvyavacchedaḥ: avaśyaṃ tatkālavidheye kārye niruddhaprasarasyān-arthāpātāt sarvakālam asya rājadvāram udghāṭitam eva vidheyam iti bhāvaḥ.

5 vṛtṭyānayā vyavahared yo 'syāruddhāḥ samantataḥ**sūkṣmāḥ sthūlāś ca sumateḥ kriyāḥ sarvatra satphalāḥ****33.33**

vṛtṭyeti. **aruddhā** apratiruddhāḥ **sūkṣmā** mahatyo rājaikagocarāḥ **sthūlā** alpāḥ prajāyoga-kṣemādilakṣaṇāḥ. **sarvatreti** svaparadeṣeṣu. sarvatra viditavṛttatayāsau svasthāśayo vartayed iti bhāvaḥ.

10 pīyūṣaṃ tad idaṃ vimṛśya sudhiyā svaucityavṛtṭyārghiteṣv**adhyakṣeṣu dhṛtādareṣu parito vṛttaikasakteṣv alam****prāpyālaṃ mahatiṣu vāṇuṣu prajācaryāsu śuddhāyati****rājā dīpitadurgamārgasubhagaḥ siṃhāsane śāsti yat****33.34**

pīyūṣaṃ iti. **tad idaṃ** bhāvyaavākyavarṇyamānaṃ vṛttaṃ **pīyūṣaṃ** pīyūṣaṃ iva prītikāri **yad** asau **rājā** lakṣitalakṣaṇaḥ **siṃhāsane** sauvarṇaparyāṅke **śāsti**. lakṣaṇaṃ āha: **vimṛśy**eti. **su-**
dhiyodāradhiyā.

svaucityavṛtṭyā svasvādambapūrakavṛttidānenārghiteṣu pūjiteṣu nirākāṅkṣeṣv iti yāvat. ata eva svāmyekakāryārthaṃ **dhṛtādareṣu vṛttaikasakteṣu** vārtānayanadhṛtacitteṣu. viditavṛttā api yadi kathamcanātūrās tadā balāt kukriyonmukhāḥ syur iti dattādhikārā avaśyaṃ
20 pūrṇavṛttayo vidheyā iti bhāvaḥ.

durgamārgo rājavyavahārasaraṇiḥ paralokamārgo vā. paralokamārgo 'py asya prakāśayukta ity arthaḥ. prakāśitadurgamārgasubhagasya siṃhāsane śāsanam yuktam iti durgamārgāś ca
33.32a prābhavyam J₃ schol.] prabhāvyam Ch **33.32c** rāja- coni.] rājā J₃ Ch **3** prasarasyā J₃] pramasyā Ch **8** vartayed J₃] vartateyad Ch **33.34a** pīyūṣaṃ Ch] pīyūṣe J₃ **33.34a** svaucitya Ch] saucitya J₃ **33.34a** ārgHITEṢV J₃] ārgHYATEDHV Ch **14** bhāvya Ch] bhāvi J₃ **16** odāra em.] odhāra J₃ Ch **17** svaucitya em.] saucitya J₃ Ch **18** svāmyeka em.] svāsyeka J₃, svāmika Ch sakteṣu em.] manekuṣu J₃, makteṣu Ch **19** avaśyaṃ Ch] avaśyaṃ avaśyaṃ J₃ **20** vṛttayo J₃] tuyo Ch **21** margo J₃] marga Ch

Anm. zu 33.32c rāja-darśane: Der in diesem Kontext vom Hof abwesende Herrscher *rājā* braucht nicht eigens *darśane dhṛta-arhaṇaḥ* ‚Anspruch auf Sehen/Audienz haben‘. Dagegen passt es gut zum Kommentar, nach dem ‚[man] dem [Stellvertreter] jederzeit die Tür zum Herrscher (*rāja-dvāram*) öffnen sollte‘, dass der Stellvertreter Anspruch hat auf *rāja-darśane* ‚darauf, den Herrscher zu sehen‘. Mit dieser Konjektur bleibt das Augenmerk wie aus der persischen Vorlage zu erwarten auf dem Stellvertreter, da kein Subjektwechsel von *āpanīyaḥ* zu *rājā* stattfindet. Quelle der Verderbnis von *rāja-* zu *rājā* könnte in diesem Fall die Position unmittelbar vor der Zäsur zwischen c und d gewesen sein. **Anm. zu 33.34, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [s]u pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 33.34a vimṛśya:** Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

siṃhamārgāḥ.

**uktaṃ ca nedṛk satsāraṃ sākṣād dravyaṃ mahībhujāṃ
kiṃcanāsti yad eteṣāṃ kāryāṇāṃ ātmanādarah**

33.35

uktaṃ ceti. spaṣṭārtham.

- 5 āśīrdvāreṇoktārthaṃ prakṛte yojayan pīṭhikāṃ nibadhnāti: **itīti.**

**itīdam astu sarveṣāṃ māsṃād rikto 'stu kaścana
višeṣato 'tra saṃnaddho 'stv asau rājakumārakah**

33.36

asau rājakumāraka iti **rājā** Kumāra iva **kumārakah** Śivāṃśatvāt Kaśmīraṇṛpasya. tathā ca prabhuvacanam:

- 10 *Kaśmīrāḥ pārvatī tatra rājā jñeyāḥ śivāṃśajāḥ
nāvajñeyāḥ sa viduṣā svātmano bhūtim icchateti.*³

na cātra sāpekṣatvād asamāsāsāṅkā.⁴ *atha śabdānuśāsanam*⁵ iti bhāṣyavākyāt sāpekṣasyāpi samāsasvikārād ity asau rājā kumāraka iti · **asau rājakumāraka** iti.

atha vā mahārājasya svayam eva viditavedyatvād **asau rājakumāra** evāśīḥpātram iti bodhyam.

- 15 atrānukampāyāṃ kan.

**tasyaivonnatam atrāsti śiro 'narghaṃ ca bhāvi vā
ya ātmanaiṣu kāryeṣu sadā jāgarti kauśalāt**

33.37

tasyeti. **atra** bhave. **bhāvi** bhaviṣyati. **eṣv** iti vyāvahārikeṣu. **svayam** iti na tu paramukheneti pūrvaṃ sthāpitādhikāripakṣanirāsaḥ.

- 20 etad evopodbalayitum svayaṃ prāptau mahāphalam iti darśayitum nidarśayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ Khvārjam-deṣe 'bhūt ko'pi bhūmipah

1 mārgāḥ Ch] mārgaḥ J₃ **33.35d** ādaraḥ Ch^{p.c.}] āraḥ Ch^{a.c.}, āradaḥ J₃ **33.35a** sāraṃ J₃] sāra Ch **5** āśīr J₃] āśī H prakṛte J₃] prakṛti Ch **33.36b** māsṃād Ch] māmād J₃ **33.36c** višeṣato 'tra em.] višeṣotatra J₃ Ch **33.36d** 'stv em.] sv J₃ Ch **33.36d** asau rāja Ch] asārauja J₃ **8** asau Ch] aso J₃ **10** Kaśmīrāḥ J₃] kaśmīraḥ Ch **13** ity asau J₃] itisau Ch **14** vedyatvād J₃] vedyatvā Ch **33.37a** atrā J₃ schol.] ātrā Ch **33.37d** jāgarti Ch] jāgati J₃ **20** opodbalayitum em.] opaddholayitum J₃, upadvalayitum Ch

³So auch in Sāhibrām: historiographische Fragmente, Ed. KRAUSE, S. 79, vgl. Kalhaṇa: Rājatarāṅginī, Ed. STEIN 1.72: *kaśmīrāḥ pārvatī tatra rājā jñeyo harāṃśajāḥ / nāvajñeyāḥ sa duṣṭo 'pi viduṣā bhūtim icchatā* //

⁴Vgl. ABHYANKAR, S. 423, sub *sāpekṣa*. ⁵Der Anfang von Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN. Der Grund für dieses Zitat bleibt unklar; möglicherweise geht es hier analog zur thematisierten Beziehung von *asau* zum Kompositum *rāja-kumārakah* ebenfalls um die Beziehung von *atha* zu *śabda-anuśāsanam*?

avadhyapālanodyukto yeneśājñāṅkitā ḥṛdi

33.38

aṅkitoṭṭaṅkitā.

saṃjñāyeseśājñōṭṭaṅkanam āha: tasyeti.

tasyaudāryasthale nityaṃ ropitaḥ śuśubhetarām

5

yo 'sau samarjakapremadhvajas tatprāptilakṣaṇam

33.39

tatprāptilakṣaṇam: tasyoccapadasya tasyeśvarasyeti ca. yena hi tadājñāpālītāsāv ihoccapadam āptvā paratra tatpadārohonmukho jāyate · iti tatprāptilakṣaṇam.

naṣṭā cāvasare tasya randhrakolāhalādibhīḥ

yathā ca pattriṇā pakṣī suhṛd bhūtvā nabho yayau

33.40

10

srgālo 'sitasimhena pālito 'bhūc ca kā kathā

sauhārde ye svayaṃ buddhāḥ śikṣābhīś cātisaṃskṛtāḥ

33.41

naṣṭeti. naṣṭādarśanaṃ gatā. pattri śyenaḥ. khacarabhūcarapaśupakṣiṇām api yatra maitrī tatrānyamaitrī daṇḍāpūpikāyaiva siddhety āha: kā katheti. ye · iti manujā ity arthaḥ.

tasyātimānaviṣayaḥ kaścin mānyeṣv abhūd yathā

15

na ko'pi sadṛśo 'nena sarvathādhikṛtiṃ yayau

33.42

tasyeti. mānyamādhye 'timānaviṣayaḥ.

tenāsau taptarandhro 'pi sādhutābhinayī tathā

sthāpito 'sya yathā kaścin na šeke 'tra niveditum

33.43

20

teneti pratītamatinā. randhrāṇi surāpāṇanartakīvilāsakolāhalotthāpanādini. sādhutābhinayī · abhinītasādhubhāvaḥ. sthāpita ity adhikārapadavyām. atreti rājñi. niveditum ity ayam antarīḍṛkkriya iti.

yady asāv etadvṛttānabhijñāḥ kṛtaṃ tarhy etad avadhyapālanādivṛttānukīrtanēty ata āha: dhīmanta iti.

33.38ab Khvārjam-deše em.] dhvārjasmeše J₃, kvārttas · deše Ch 3 saṃjñāye J₃] saṃjñāye Ch 33.39a tasyau Ch] tasyo J₃ 33.39b ropitaḥ Ch] rodhitāḥ J₃ 33.40a cāvasare J₃] yāvasate Ch 33.40b randhra J₃] raṃdhru Ch 33.41d śikṣābhīś J₃] śikhābhīś Ch 33.41a 'sita em.] mita J₃ Ch 12 khacara em.] khadhara J₃ Ch 33.42d kṛtiṃ Ch] kṛti J₃ 16 madhye J₃] madye Ch 33.43b sādhu J₃] sāyu Ch 20 ābhinayī J₃] ābhībhinayī Ch rājñi J₃] rājña Ch 21 niveditum ity ayam Ch] nivedituyam J₃ kriya Ch] kriyā J₃ 22 etad Ch] ated J₃ abhijñāḥ J₃] ubhijñāḥ Ch avadhyā Ch] avadya J₃ ānukīrtanene Ch] ānakīrtanene J₃

Anm. zu 33.38a Khvārjam-: Lexikalische Entlehnung von Ḥwārazm.

dhīmanto yat kvacit kiṃcit kadācid anumanvate

na teṣāṃ hānir atroparodhāt so 'py atra bhūṣaṇam

33.44

atreyi anumanane. **uparodhād** iti pitrādyanuvartanāt. itthaṃ cāsau mūlāgataḥ purātanādhikāraḥ kṛtāstha ity uktam bhavati. kṛtam tathāpy etadanumanenety atrāha: **so 'py atreti. atra** loke **so 'py** uparodho 'pi paraṃparāyātācārapālanalakṣaṇo **bhūṣaṇam** iti ślāghāspadam. anyathānuparuddho 'sāv iti lokanindāpātram puruṣaḥ syād iti.

bahūktyālaṃ svayaṃ so 'pi tadabhijño 'pi naiva tam

raho 'raho vābhimukhikṛtya śeḥ niveditum

33.45

bahūktyeti. so 'piti rājāpi **tadabhijña** iti tadanarthāntarajño 'pi **svayaṃ** iti tadingitādina **raha** ekānte **'raho** janasaṃmukham. **niveditum** antaraṃ prakāśayitum **na śeḥ** 'tyucca-padāropitatayeti bhāvaḥ.

adhikāraṃ prāpya pāmarair bhramyata iti na citram iti sūcanārtham āha: **asidhāreti.**

asidhāreyam udvṛttā yad asau rājyavartanī

tasyāṃ dattaṃ padaṃ samyag yenāsau saṃprasīdati

33.46

saṃprasīdati tadvrataphalabhājanam bhaved iti bhāvaḥ.

uparodham puraskṛtya ye mahāpadam āpitāḥ

balān nivartanaīṣāṃ yā sā glānī rājyavāstunaḥ

33.47

uparodham iti. **eṣāṃ** mahāpadam āropitānāṃ **yā balān nivartanoparodhasya sā rājya-vāstuno mlāniḥ** śaithilyāpādanāpathyam iti yāvat.

etādṛguparodhe saṃjñāśikṣaivocite nyāvedayitum uttaragrantham avatārayati: atheti.

atha kālāntare rājñā dhīdhanenāyam uddhataḥ

ākāryājñapta eko ma āneyaḥ kukkuṭas tv iti

33.48

athety ākāragopanānantaram. **kālāntara** iti kasmimścid dine. **ākāryā**hūya. **me**·iti mad-artham. **tuḥ** pādapūraṇe.

33.44a kiṃcit em.] kaṃcit J₃ Ch **33.44b** anumanvate em.] anamanvate J₃ Ch **33.44c** teṣāṃ Ch] reṣāṃ J₃ **33.44cd** oparodhāt J₃] oporodhāt Ch **33.44d** so Ch] se J₃ **3** anumanane em.] anamanane J₃, anamanena Ch mūlā J₃] myalā Ch **4** anumanene J₃] anumanenena Ch so J₃] sau Ch **33.45a** so 'pi J₃] svāpi Ch **33.45b** 'pi J₃] pa Ch **33.45cd** ābhimukhikṛtya J₃] āṭhimukhikṛta Ch **9** so J₃] sau Ch iṅgitā Ch] aṃgitā J₃ **10** ekānte Ch] ekānta J₃ **11** padā Ch] tadā J₃ tayeti em.] toyati J₃, yotayeti Ch **12** pāmarair J₃] paramair Ch sūcanā Ch] sūdhanā J₃ **18** yā balān Ch] bāyalān J₃ **20** śikṣai Ch] cikṣai J₃ ocite J₃] odhite Ch athe Ch] yaśce J₃ **33.48c** ājñapta Ch] ajñapta J₃ **33.48d** āneyaḥ Ch] āniyaḥ J₃ **23** mad Ch] pad J₃

kṛṣṇāgrākḥilaśuklācchacchado lohitacañcubhṛt
yaś cainaṃ na vinānetuṃ tvayā kaścana bhāti me 33.49

kṛṣṇeti. bhātīti tavaivedṛṣī buddhir iti bhāvaḥ.

nīsamya bāhū baddhvāsau svāminaṃ taṃ vyajijñapat
 5 **śrutam samāhitam caitad dvitrāhaḥkṣepadānataḥ** 33.50

nīsamyeti samāhitam cāṅgikṛtaṃ ca dvitrāhaḥkṣepalābhata iti dvitradināni kālakṣaṇo me deya iti.

tathety uktaś ca gatvaitanmṛgārtham vyagradhīr asau
deśasīmāḥ prayasyālam na lebhe tādṛśam kvacit 33.51

10 **tatheti. mṛgo** mṛgaṇā. *mārgaṇam mṛgaṇā mrga*⁶ iti kośaḥ. **deśasīmā** deśaiḥ sahitāḥ sīmā iti madhyapadalopī samāsaḥ. **prayasya** prayāsena **gatvā**. atha vā **deśasīmā** ity akarmadhātubhir yoge dvitīyā **prayasya** kheditvā.

āgatyaīṣa sabhāmadhya athaiṣa tridināntarāt
ālāpāntarataḥ svārtham praty uvāca vicakṣaṇaḥ 33.52

15 **āgatyeti. ālāpāntarataḥ** kathāprasāṅgena **svārtham prati** · anuśiṣṭakukkuṭānayanam prati.

atīva yasitam nāptaḥ kutaścana tathāvidhaḥ
sa pakṣī yadi te śāstir gatvāneṣye tato 'dhikam 33.53

atīveti. āneṣye āneṣyāmi. **tato** bhavaduktaguṇād **adhikam** guṇādhikataṃ.

ittham nīsamya tasyoktiṃ rājāheṣṭam mamedṛśam
 20 **viḥyānyena kiṃ sādhu prakriyā bhavate 'rpitā** 33.54

ittham iti. **prakriyādhikāraḥ sādhu** · **arpiteti** śiraścālanayā sādhu. etan na sādhu ity arthaḥ.

alam dīrghatarālāpair vṛthodvegavidhāyibhiḥ

3 aive J₃] aiye Ch 33.50a baddhvā em.] baddhā J₃ Ch 33.50c caitad Ch] nnetad J₃ 6 trāhaḥ J₃] trāmhaḥ Ch 7 deya em.] daye J₃ Ch 11 lopī em.] lope J₃ Ch 15 āgatye Ch] āgatve J₃ kukkuṭā Ch] kukūṭā J₃ 33.53c pakṣī J₃] pakṣe Ch 18 āneṣye Ch] āneṣo J₃ 33.54a oktiṃ J₃] okktim Ch 21 dhikāraḥ J₃] vikāraḥ Ch

Anm. zu 33.52ab -madhya atha: Irregulärer Sandhi für madhye · atha; vgl. KIELHORN § 22. Da er hier m. c. erforderlich ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Dieser Sandhi scheint gängige Praxis des Autors zu sein; vgl. auch 8.99, 10.25 und 22.10. **Anm. zu 33.52ab eṣa ... eṣa:** An einer Stelle verderbt, lies: eva. Da es keinen Hinweis im Kommentar für die Entscheidung gibt, welche Stelle zu korrigieren ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff.

⁶ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3.2.30b.

jñāyate svāturo jāta etadarthaṃ bhavān iha 33.55

alam iti. svāturo 'tisāyenāturaḥ.

**āstām anyam tryaḥam dattaḥ kṣaṇo 'sti tava kiṃ tv iha
paṇaḥ prāgvān na riktena tvayāgantavyam adya tu** 33.56

5 **āstām** iti. tridināni tāvan na labdham ity **āstām**. kā cintety arthaḥ. **ihānyatridineṣu**. **prāgvat** pūrvatridinavat.

**iti dattapaṇo 'sau dvir gatvāyasyāpi sarvataḥ
alabdhvaitādṛśaṃ riktacittapāṇir upāyayau** 33.57

itīti. cintayā riktacittaḥ pakṣiṇā ca riktahastaḥ.

10 **tam āgatam avekṣyaiva śūnyaśūnyāntaram prabhuḥ
āha sma jāne sarvatra jāgryeyaṃ tavedṛśī** 33.58

tam iti. jāgryā bodhaucitī.

**samyagviditavṛtto 'si deśa ekatra cedṛśāḥ
catvāro 'jñātṛtaiṣaṃ cet kutra te seti me vada** 33.59

15 **samyag** iti. ca · evārthe: ekatraiva deśa ity arthaḥ. **ajñātṛteti** cchedaḥ. **ekatraiva deśa eṣaṃ** caturṇaṃ yugapatsthitānāṃ **cet** tava **na jñātṛtā** tadā **kutra sā jñātṛtā tavāstīti me vada**.

**niśamyottivrakarṇo 'sau vyagras tūṣṇīkatāṃ śritāḥ
rājñā gambhīramanasā proce 'stu vraja maddiśā** 33.60

20 **niśamyeti**. **uttivrakarṇa** uccaiḥ kharibhūtakarṇaḥ. **astv** iti kṣāntā bhavadajñātṛtā. **maddiśā** maduktamārgeṇa.

**bravīmi mārgaṃ yatraite catvāro 'pi dhruvaṃ tava
āpyā iti bhayoddīrṇaḥṛd athāsau samādadhe** 33.61

bravīmīti. **bhayoddīrṇaḥṛt** · bhayabhinnahṛdayaḥ. **samādadhe** samāhitacitto 'sau śravaṇonmukho babhūva.

25 mārgaṃ uddiśati: **śṛṅgāṭaka** iti sārdhacatuṣkeṇa.

33.55b vidhāyibhiḥ Ch] vidhāyibhiḥ J₃ 33.55c svāturo J₃] sāturo Ch 2 svāturo J₃] sāturo Ch 33.56d tvayā Ch] tuyā J₃ 5 tridineṣu em.] tidineṣu J₃ Ch 33.57c alabdhvai em.] alabdhe J₃ alabdhai Ch 33.58a avekṣyaiva J₃] avekṣaiva Ch 33.59c cet J₃] cat Ch 33.59c 'jñātṛtai em. schol.] jñātṛte J₃ Ch 15 deśa J₃] deśa Ch 16 yugapatsthitānāṃ J₃] yugapasthititānāṃ Ch tava Ch] tuva J₃ tavā J₃] vā Ch itī J₃] eti Ch 33.60a ottivra Ch] etivra J₃ 19 uttivra em.] tativra J₃ Ch karṇa Ch] kala J₃ 33.61c odīrṇa Ch] odīrṇya J₃ 23 samādadhe Ch] samādave

**śrṅgātake vinirgatya pūrvato mandiraṃ ca yat
mahālayo 'sti taddakṣe vīthī kuṇṭhamitātra yā** 33.62

śrṅgātakam catuspatham. pūrvataḥ prācībhāge. mandiraṃ devālayaḥ. taddakṣe mandira-
dakṣe. mahālayo gr̥hasamudāyaḥ. kuṇṭhamitā śīleṣṭakādinibaddhā.

5 **tatsaṃmukhaṃ ca śālaikā paścimadvāracihnitā
praviśyaināṃ vilokyātha dakṣapārśve 'sti śālikā** 33.63

tatsaṃmukhaṃ kuṇṭhamitavīthīsāṃmukhyena. paścimeti tasyāḥ śālāyāḥ paścime dvāram
asti · iti paścimadvāracihnātā. śāliketi · ekālpapramāṇā śālā. pārśvakoṣṭhiketi yāvat.

10 **tadardhe vāmato 'lpānyā prāpyā te 'tra viṭaṅkikā
baddhāsya dvāram unmocya tasyāḥ kukkuṭadhānikā** 33.64

**kṣuṇṇaurṇakambalodbaddhā dṛśyante 'ntarato 'tra ye
catvāraḥ kukkuṭāḥ santi mayā te kṛtalakṣaṇāḥ** 33.65

15 tadardhe śālikārdhe 'nyā tato 'py alpā śālikā. viṭaṅkikā kukkuṭapālikā baddhāsya kavāṭa-
baddhamukhā. tasyā viṭaṅkikāyāḥ. kṣuṇṇaḥ prahataḥ. udbaddhā kṛtoparitanāvaraṇā. kṛta-
lakṣaṇāḥ kṛṣṇāgrākhilāśuklācchacchada⁷ ityādinā bhavatpratyaabhijñānārthaṃ vihitalakṣaṇāḥ.

**gatvāśv ānayatāṃ dhīman kṛtaṃ vyagratayānaya
pūrvāparānusaṃdhānacaturā ye narā narāḥ** 33.66

20 āśu śīghram. anayā vyagratayā kiṃkartavyatāmūḍhabhāvena kṛtaṃ alam. bijasūtram āha:
pūrvāpareti. dṛśyatāṃ pūrvāparānusaṃdhānacāturyaṃ mameti bijasūtrābhīprāyo 'gre sphuṭi-
bhaviṣyati.

**iti rājamukhodgītāṃ niśamya giram ādarāt
nirgatyākulacitto 'sāv abhūt sādhu smarann iva** 33.67

itīti. sādhu smarann iveti kim idam evātra prayojanam utānyad api kiṃcid iti.

smaraṇaṃ tāvad antar eva pidhāya prakṛtasiddhyarthaṃ yayāḥ ity āha: prabhūditeneti.

25 **prabhūditenā mārgaṇa gatvā tad abhilakṣya ca
sarvaṃ tathā praviśyāpya taccatuṣkaṃ samādade** 33.68

33.62d kuṇṭha Ch] kuṃdha J₃ 3 taddakṣe Ch] taddekṣa J₃ 4 mahā em.] sahā J₃ Ch kuṇṭha Ch]
kuddha J₃ 7 kuṇṭha Ch] kuṃdha J₃ 33.64d tasyāḥ J₃] tasyā Ch 33.64d kukkuṭa J₃] kukkuṭa
Ch 13 ārdhe J₃] ārthe Ch 'nyā Ch] śyā J₃ 14 prahataḥ Ch] om. J₃ udbaddhā em.] tadbaddhā
J₃ Ch 15 pratya J₃] prati Ch 19 'gre Ch] grī J₃ 33.67b giram Ch] giras J₃ 24 siddhya Ch]
siddha J₃ 33.68b abhi J₃] api Ch

⁷33.49ab.

abhilakṣya pratyabhijñāya. **taccatuṣkaṃ** kukkuṭacatuṣkaṃ.

āgatya purataḥ kṛtvā catuṣkaṃ tasya susthitaḥ
bāhū nibadhyā cakame prasādaṃ tasya bhūpateḥ 33.69

āgatyeti. prasādaṃ iti jñātaṃ viditamadvṛtto 'sīti. madvṛtte kṣamasveti bhāvaḥ.

5 **āḥsveti hārdito 'nena bhāvyaṃ kuśalabuddhinā**
mayevādhiṣṭhite kārye 'dhyakṣeṇeti sa śikṣitaḥ 33.70

āḥsveti. anena rājñā **hārditaḥ** premapātraṃ sampāditaḥ. **adhiṣṭhite** 'dhikāryatayā svikṛte. **sa** mantrī mantri.

10 **avadhārya trapitvāticintāmagnaḥ kṣaṇād asau**
dadhyau viditavṛttasya kim asyākalyate nayaḥ 33.71

avadhāryeti sarvaṃ madvṛttam anena jñātam. na kiṃcid api pihitam astīti parikṣaiveyam iti niścitya. pūrvāparādhamaṇāt **trapitvāticintāmagno** 'munāghakṛtajñena paro'kṣam eva bodhitaḥ. mā punaḥ pratyakṣam utpūṃsitavadanaṃ māṃ vidadhyād iti. **dadhyāv** iti yasya dharādhipasyaitādṛśi deśagṛhadvāravṛttābhijñātā tasya kim ivāviditaṃ syād iti matkṛtasya
 15 **sarvasyaivākṛtakukṛtasyābhijñā evāsau manmānarakṣārtham anabhijñā iva. yad asau jātaḥ so**
'sya nayaḥ kim ākalyate gaṇyate stūyate vā.

astv adyaprabhṛtīthaṃ me na kāryaṃ jātu kiṃcana
pratikāro 'pi pūrvasya vidheyaḥ śuddhaye mayā 33.72

astv iti. anena gopitam idam iti kim ivānyad arthyate. paraṃ tv idam atrocitam ity
 20 **āha: adyaprabhṛtīti. yena** mamānarthajātaṃ gopitaṃ tasya sarvajñasya kṛtajñātāvirbhāvāya
pūrvasyādya tāvat kṛtasya pāpasya śuddhaye praktikāro vidheyaḥ prāyaścittādirūpa iti.

samkalpya pratijñātakalpam āha: **mudrayitveti.**

mudrayitvā śrutī nāsām na karomīti samdhitaḥ
rjumārgapravṛtto 'sau vartayām āsa vartanīm 33.73

1 pratyā em.] prati J₃ Ch 4 'sī Ch] mī J₃ 7 āḥsve Ch] āsve J₃ anena J₃] anane Ch sampāditaḥ J₃] sampārditaḥ Ch 'dhikāryatayā J₃] dhikāryayā Ch 8 add. i. t. post *mantrī*: śrīRāmaNārāyaṇa-VāsudevaGovindaGopālo jayati Ch 33.71d kalyate Ch] vālpate J₃ 11 parikṣaiveyam J₃^{P.C.}] parekṣaiveyam J₃^{a.c.}, parikṣaivayem Ch 12 niścitya Ch] niścita J₃ āticintā J₃] āmicimā Ch magno J₃] magnau Ch 'munā Ch] manā J₃ 13 mā Ch] sā J₃ utpūṃsita Ch] atpūṃsita J₃ 14 dvāra Ch] tvāra J₃ 16 ākalyate em.] ākalpeta J₃ Ch stūyate Ch] sthayeta J₃ vā J₃] va Ch 33.72a prabhṛtīthaṃ em.] prabhṛtīrthaṃ J₃ Ch 33.72d śuddhaye em. schol.] śuddhaya J₃ Ch 19 ocitam Ch] ucitam J₃ 22 mudrayitve J₃] mudrayatve Ch 33.73a mudrayitvā em. schol.] mutrayitvā J₃ Ch

śrutī mudrayitvā tarjanyaṅguṣṭhamardanayā saṃpīḍya **nāsām** ca tarjanyutthāpitamṛdā rekhayitvā **saṃdhitaḥ** kṛtapratijñāḥ. **rjumārgo** vihitakarmapālanālakṣaṇāḥ.

idam ativimalaṃ vibhāti sāram

amuta ihādhikṛtāryavṛttavīkṣā

5 **bhavabhavasuvibhūtikāṅkṣirājām**

svaparahitāya phaled alaṃ viṣādaiḥ

33.74

idam iti. **amuta** iti nirṇītaprāyād vidhyarthavādarūpanibaddhavākyaśaṃdarbhāt. **iha** rājavartanyām. **adhikṛtā** ya **āryāḥ** sadabhijanavidyādyalaṃkṛtās teṣāṃ yad **vṛttaṃ** kāryanirvāhaṇā tasya **vīkṣā** śuddhyaśuddhiparīkṣā. **bhaveti** bhavāt saṃsārād bhavanty utpadyante · iti **bhavabhavā** yāḥ **suvibhūtayaḥ** · ihāmutra ca satkīrtidāyinyo vibhūtayas tadabhiḷāṣukāṇāṃ **rājñām** **svo** 'trāntaraprakṛtīvibhūṣito rājā **pare** ca samarjakās tasya teṣāṃ ca **hitāya phalen** niṣpattim iyād vrajet. **alaṃ viṣādair** iti · etadanuṣṭhānābhāve **viṣādaiḥ** paścāttāpair **alaṃ** kṛtam. na hi taiḥ kiṃcin setsyatīti bhāvaḥ.

uktaṃ saṃvādayati: **tathā ceti**.

15 **tathā ca tena vānnūtnacitrasargasvayaṃbhuvā**

pratnarāṭpuṇyavṛtteṣu śilitaṃ kalyatām mudā

33.75

svayaṃbhūr brahmā. **pratnāḥ** purāṇāḥ. **kalitaṃ** madhurakalanayā nibaddham. bhor budhāḥ **kalyatām** niśamyatām. **mudeti** · atrārthe prītir vidheyety arthaḥ.

Harmoj-nṛpatinā tasyām velāyām Kusravābhidhaḥ

20 **yathā śiṣṭaḥ sudhāsārādhāreyaṃ tṛptaye 'stu vaḥ**

33.76

Harmoj iti. spaṣṭam.

aye putraka te skandhāv ārūḍho 'py ayam uddhataḥ

1 utthāpita em.] arthāpita J₃ Ch 33.74a sāram J₃] sāras Ch 7 idam Ch] itim J₃ amuta J₃] asuta Ch 8 ya Ch] rya J₃ abhijana J₃] abhijanaṃ Ch 9 parīkṣā J₃] parekṣā Ch 10 bhavā J₃] bhāvā Ch vibhūtayaḥ J₃] vibhūtatayaḥ Ch ihā Ch] yahā J₃ vibhūtayas Ch] vibhūtayaḍaddhayas J₃ 11 abhiḷāṣukāṇāṃ J₃] abhiḷāmukāṇāṃ Ch svo J₃] sve Ch 13 paścāt Ch] paṃca J₃ kiṃcin Ch] kicit J₃ setsyati J₃] metsyati Ch 33.75a vāṇ J₃] vām Ch 33.75b nūtna Ch] nūna J₃ 33.75c rāṭ J₃] rām Ch 17 purāṇāḥ Ch] om. J₃ bhor budhāḥ J₃] chorvadhāḥ Ch 18 kalyatām em.] kalyaṃtā J₃ Ch prītir Ch] prīti J₃ 33.76b Kusravā Ch] yusravā J₃

Anm. zu 33.74, Metrum: Puṣpītagrā; das Strophenviertel a wird durch die Kürze der letzten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. Da der Wortlaut *sāram* mit der häufig vorkommenden Verschreibung von <m> und <s> gut abzusichern ist und semantisch an dieser Stelle zu erwarten ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 33.76a Harmoj-:** Lexikalische Entlehnung von *Hurmuz*. **Anm. zu 33.76b Kusrava-:** Lexikalische Entlehnung von *Husrau*.

bhāras tvadājñāsambaddha†padvayo† modayen na kim 33.77

aye · iti. **bhāro** jagatīlakṣaṇaḥ. **tvadājñeti** yady enaṃ samyaṇ niyojayasi tad asau **kim na modayed** api tu modayed eveti.

bhāvyaṃ buddhena †te 'trā†laṃ na saṃveśyaṃ pramādinā 33.78
vidheye nidrayā nūnam anarthāpatanaṃ dhruvam

bhāvyaṃ iti. **na saṃveśyaṃ** iti pramādamadirāṃ pītvā na stheyam. **vidheye** 'vaśyakartavye.

tvadvaśe sarvaṃ evedaṃ sthitaṃ māsmāt pramattadhīḥ 33.79
bhavety uktvoṃ namaś ceti śāntim āpa vibuddhadhīḥ

tadvaśe · iti. **ity uktvopadiśya. om nama** iti brahmaśaraṇībhūya. **śāntim āpa** tyaktaprāṇo babhūvety arthaḥ.

uktaṃ saṃkṣīpya śikṣayati: **śraddhatsveti**.

śraddhatsvātra vibuddhās te sarvathā pratipārśvataḥ 33.80
ye vārttayanti deśeṣu svapareṣv akutobhayāḥ

atreṭi pramādatyāge. **vibuddhā** iti **ta** eva puruṣāḥ **sarvathā vibuddhā** buddhamatayo vārttā-cāriṇa ity arthaḥ. **ye svapareṣu deśeṣu** svakīyaparakīyadeśeṣu **pratipārśvataḥ** pratipārśvaṃ

33.77a aye Ch] ayaṃ J₃ 33.77a te J₃] ye Ch 33.77c bhāras Ch schol.] bharas J₃ 33.77d †padvayo† Ch] paddhaya J₃ 2 bhāro J₃] bhāre Ch samyaṇ J₃] samyaṃ Ch 6 saṃveśyaṃ Ch] saṃvyeśyaṃ J₃ 33.79c uktvoṃ em. schol.] uktvo J₃ Ch

Anm. zu 33.78a †te 'trā†: Lies: *netrā*? Die zunächst unpersönlich anmutende Konstruktion mit *bhāvyaṃ* hat mit *buddhena* ein Prädikatsnomen im Instrumental, wie parallel dazu konstruiert auch *pramādinā saṃveśyaṃ*. Ein Agens sollte ebenfalls im Instrumental angegeben werden, was Sāhibrām an allen anderen Stellen beachtet. Der ebenfalls denkbare Genitiv findet sich weder als Prädikatsnomen allein noch als kongruente Agens und Prädikatsnomen mit *bhāvyaṃ*; vgl. SPEYER, § 66. Deswegen wäre zumindest eine Erklärung im Kommentar zu erwarten, dass *te*, mutmaßlich für *tava* hier Agens sein soll. *atra* ist ebenfalls verdächtig, da sich weder ein selbstverständlicher Bezug davor, noch eine Erklärung – wie oft für *atra* angegeben – findet; außerdem wird mit *vidheye* in der zweiten Zeile ein konkreter Anwendungsbe-
reich spezifiziert. Weil die korrespondierende Aufforderung im Persischen *bīdār bāš* ‚sei wach!‘ sich an die zweite Person richtet und dies auf einen anderen Wortlaut als das grafisch naheliegende und nicht erklärungsbedürftige *netrā buddhena bhāvyaṃ* ‚ein Anführer muss wachsam sein‘ hinweisen könnte, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 33.79c uktvā om:** Formal wäre auch eine Emendation zu *uktvā* denkbar. Da beide Handschriften an dieser Stelle jedoch *uktvō* überliefern und *om* im Kommentar an der zu erwartenden Stelle einhellig absichern, da ferner inhaltlich die zum Seelenfrieden führende Re-
zitation mit der heiligen Silbe anheben sollte und drittens der Autor auch andernorts eine Vorliebe für ungewöhnliche Lautverschmelzungen zeigt, ist diese Emendation zwingend. Die formale Richtigkeit der bloßen Substitution von *-a/-ā* durch folgendes *om* bezeugt PĀṆINI6,1.95: *om ān-oś ca*; ausführlich disku-
tiert in MOORE GERETY 2016, S. 103–109.; vgl. auch WHITNEY 1889, § 137b.

vārttayanti vārttām saṃcārayanti. yato 'kutobhayāḥ. etad evākutobhayatvanimittam ity arthaḥ.

atra pratyāyayati: **tathā ceti**.

tathā ca Monsar-khalapūr āha smādhīnadhīr aham

5 **triṣu mānyā matās te me bhāgyalabhyā na saṃśayaḥ** 33.81

khalapūḥ pūrvavat. **adhīnadhīs** tatparatantraḥ.

triṣu ādyam āha: **kriyādhārīti**.

kriyādhārī sa me 'bhyarcyo yo madarjakabhāgayoḥ

vivicya śuddhim ādhatte sarvathā saphalodayaḥ 33.82

10 bhṛtyo 'pi sann **asau mamābhyarcyaḥ**. **mad** iti **svāmisamarjakāmśau**. **vivicya** samyag-lekhyena prthakkrtya taylor **aṃśayoḥ śuddhim ādhatte** na madīyam aṃśam tatra tyajati nāpi tadīyam aṃśam mayi saṃkramayati. **asau ca sarvathā saphalodayaḥ**. dīnāpīdanāt svāmi-bhaktipālanāc ceha śuddhaḥ sann ubhayato viśuddhaphalabhuk paratra pūtamūrtir iti.

dvitīyam āha: **koṭṭavālaś ceti**.

15 **koṭṭavālaś ca yaḥ svārtham anapekṣya manāg api**
ājñāpya jālmyaṃ śamayed ā evaṃ heti so 'śvasīt 33.83

sa **koṭṭavālaś** ca **me 'bhyarcya**⁸ iti pūrveṇa saṃbandhaḥ. **manāg apīti** saṃbandhāpekṣām api vyāvartayati jālmyahastasaṃpattau niruparodham **śāstīm dattvā jālmyaṃ śamayed** iti. **ā evam** iti tṛtīye vaktavye 'pi ·etadubhayaguṇānusrītyā. **heti** kaṣṭanivedanāpūrvam
20 daurlabhyadyotakam **ity** uccāryeti śeṣaḥ. **aśvasīt** ·niḥśvāsam ujjagāra. madhye viratir ānandābhīnayārthā.

virataṃ tam athābhyetya kaścin mānyo 'nvayūyujat

33.81a Monsar Ch] monmar J₃ 7 ādyam Ch] ātyam H **33.82a** dhārī Ch schol.] cārī J₃ **33.82c** vivicya J₃] vivivīśya Ch **33.82d** phalo em. schol.] halo J₃ Ch 10 bhṛtyo em.] dhyatyō J₃, bhṛto Ch 'pi J₃] pya Ch **mamā** em.] samā J₃ Ch 11 madīyam aṃśam em.] bhadiyaṃmaṣam J₃, madoyaṃmaṣam Ch 12 mayi Ch] maya J₃ kramayati Ch] krāmāyati J₃ 13 pālanāc ceha Ch] pālanauccaha J₃ 14 koṭṭa em.] kotvā J₃, kaṃṭho Ch vālaś ceti Ch] om. J₃ **33.83a** koṭṭa em. vgl. Wortschatz] koddha J₃, koṃṭha Ch **33.83b** anapekṣya J₃] anapekṣa Ch 17–18 sa ... dattvā Ch] om. J₃ 17 koṭṭa em.] koṃṭha Ch 19 tṛtīye Ch] tṛtīya J₃ vaktavye em.] yekuve J₃, vaktave Ch 20 daurlabhya em.] dārlodhya J₃, dārlobhya Ch dyotakam em.] dyatakam J₃, dyatokaṃ Ch ujjagāra em.] ajjagāra J₃, Ch

Anm. zu 33.81a Monsar-khalapūḥ-: Lexikalische Entlehnung von Manšūr ḫalīfa; khalapūḥ wurde sub 2.26 gedeutet.

⁸33.82a.

svāmimṣ tṛtīyaṃ vada no vartate ḥṛdi yas tava 33.84

viratam iti. spaṣṭam.

ām samarjakavṛttāntaṃ yathāvat purato mama
āvedayati yo 'tyarthaṃ premapātraṃ sa me mataḥ 33.85

5 **ām** iti. **ām** iti samādhānānukāraṇam. **āvedayati** pratyakṣaṃ paro'kṣaṃ vā matkarṇagocaraṃ karoti.

phalitaṃ bhāgyataruṇā rājñāṃ ced īdṛśāṃ bhuvi
milanti yanmukhenemāḥ prajāḥ kalyāṇabhājanam 33.86

phalitam iti. spaṣṭam.

10 atra śekharayati: **nidarsitam** iti.

nidarsitam idam prācyair Bābhak-khyātir Arodh-śirāḥ
svāmātyakāruvṛttābhijñāne 'rpitamanā abhūt 33.87

Bābhak · iti deśanāma. **Arodh-śir** iti svanāma. **sve** samīpavartino mānāspadaṃ bandhavaḥ. **amātyā** rahasyanayasahacarāḥ. **kāraṇaḥ** kāryadhāriṇaḥ. **abhijñānaṃ** saṃketakalanāvekṣeti
15 yāvat.

tathā ca kalitaṃ tasya yathāsāv āgatān puraḥ
tān hyovṛttaṃ samācakhyau yathāvat sarvathā bharāt 33.88

tathā ceti. kalitaṃ kalanā vyavahāracaryeti yāvat. **tān** svāmātyakārūn adya **pura āgatān**. **hyovṛttaṃ** hyastanadinavyavahāram. **bharāt** sarvakalāpūritatvena. **sarvathā** prakāṣaṃ
20 rahasyam api. **yathāvad** anadhyāropitam. tac ca **vṛttaṃ**: idam adya bhuktam atra suptaṃ atra gatam anena saṃvādaḥ kṛto 'nenedam uktam iti sarvaṃ bhuktādi yathānubhūtaṃ śrāvayām āsa.

yathānubhūtaṃ tac chrutvā sarvaṃ vṛttaṃ ca te bahiḥ

33.84b ayūyujat Ch] ayūvujat J₃ 33.85c āvedayati J₃] anedayati Ch 5 mat J₃] sat Ch 33.86d
prajāḥ Ch] prajā J₃ 33.86b īdṛśāṃ J₃] īdṛśā Ch 33.87a prācyair em.] prācyai J₃, prāśyair Ch
33.87b Bābhak Ch] tvābhūṃ J₃ 33.87b Arodh-śirāḥ em.] arocirāḥ J₃, arodhirāḥ Ch 33.87c
āmātya em. schol.] āmātrkā J₃ Ch 13 Bābhak J₃] bhābhak Ch 33.88c tān J₃ schol.] tāṃ Ch
33.88d yathāvat J₃] yathāva Ch 18 kārūn em.] kātthan J₃, kātūn Ch 19 hyo Ch] hye J₃ pūrita
J₃] parita Ch 21 edam em.] adem J₃ Ch

Anm. zu 5 -anukāraṇam: Zweifelhaft, lies: -anukaraṇam? **Anm. zu 33.87b** Bābhak-Arodh-śirāḥ: Lexikalische Entlehnung von *Ardašir Bābak*, Sāhibrāms Auffassung von *Bābhak* als Ortsbezeichnung (*deśa-nāman*) dürfte auf bloßer Vermutung beruhen, da Ortsangaben als Namenszusatz häufig vorkommen. *Bābak* (< Mittelpersisch *Pāpak*) war hingegen nach der historischen Forschung ein Patronym; vgl. WIESEHÖFER 1986 und NÖLDEKE 1879, S. 35, Fn. 3.

nirgatā vismitā ūcur na rte 'do devasaṃśrayāt**33.89**

yathānubhūtam iti. **na rte** · iti: **ada** etadvṛttābhijñatvaṃ **devasaṃśrayād rte** devaprasādād vinā devatā · evaināṃ vārttām asmai saṃkrāmayanti.

kiṃ punar atra tattvaṃ ity āha: **carakriyeti**.

5 **carakriyeyam amalā tasyābhūd yatra taiḥ punaḥ
saṃjñādyalābhāt saṃkṛptā devatāśaktikalpanā**

33.90

tair iti sacivādibhiḥ **saṃjñādyalābhāt** iti tādrśī **carakriyā sāsyābhūd** yā kasyāpi na viditābhūd iti. **devaśaktikalpanā** kṛtā devaprasāda evāsyāsāv iti **saṃkṛptā** saṃbhāvitā.

kāryākāryavivekārthaṃ sthāpitā ye carāś carāḥ

10 **te samyakcaraṇād rājñāṃ haranti prasabhaṃ dhiyaṃ**

33.91

kāryeti. **carāś carā** iti · ekaś **carāśabdo** rūḍhaḥ. dvitīyas tadguṇagaṇasūcanāya. **samyak-caraṇaṃ** sadācārapālanam. **harantīti** tadvaśā nṛpā bhavantīty arthaḥ.

jālmahrddamaśanaṃ teṣāṃ prahr̥tānāṃ ca ropāṇam**vidheyaṃ sarvathā ślāghyā rītir eṣā mahībhujām****33.92**

15 **jālmeti**. **prahr̥tānāṃ** iti jālmajālmyaprahāram āpannānām. **teṣāṃ** iti carāṇāṃ rājñāṃ vā.

tatra rājñāṃ caraikavidheyatvakathanāya vidheyaviśeṣam upadiśati: **etad** iti.

etatsaṃjñāṃ vinā rājñāṃ avadhyoktau paṇo 'sty ayam**avadhāya kriyā kāryā na tūrṇaṃ śāstir iṣyate****33.93**

etatsaṃjñāṃ careṅgitasūcanām. **avadhyoktau** prāptāyām **ayaṃ paṇo** niyamo 'sti paṇasva-rūpam āha: **avadhāyati**. **kriyā** niṣkṛtiḥ pratikāra iti yāvat. tatra carasaṃjñāvekṣaṇīyeti bhāvaḥ. carasaṃjñāyā nīscitya tatra tatpratīkāro vidheya ity arthaḥ. siddham artham āha: **na tūrṇam** iti. itthaṃ ca carasaṃjñāyām satyām tūrṇaṃ śāstir iti siddham.

uktaṃ saṃvādena draḍhayitum āha: **uktaṃ** iti.

uktaṃ ca vaidyair bhūpānāṃ śāstir maraṇajanmanī

25 **avatirṇāsti vāg eṣā gūḍharūpā mahītale**

33.94

33.89d **rte** Ch] tte J₃ **33.90b** **taiḥ** Ch] tai J₃ **33.90c** **saṃjñādy** Ch] **saṃjñāty** J₃ 7 **sacivā** J₃] **sadivā** Ch] **saṃjñādyā** Ch] **saṃjñāti** J₃ **sāsyā** em.] **sāmyā** J₃, **sādyā** Ch **33.91b** **carāś** J₃ schol.] **carā** Ch **11** **carāś** Ch] **carā** J₃ **33.92a** **daśanaṃ** Ch] **darśanaṃ** J₃ **15** **jālme** Ch] **jālmye** J₃ **33.93a** **rājñāṃ** em.] **rājñāṃm** J₃ Ch **33.93c** **avadhāya** em. schol.] **avadhāya** J₃ Ch **20** **avadhāye** Ch] **avacāye** J₃ **21–22** **carasaṃjñāyā** ... siddham Ch] om. J₃

marañajanmanī iti tadājñāyām hi maraṇam utpattiś ca samam eveti tadāropaḥ. yato 'vatirṇeti. **eṣā śāstir mahitale** bhūtale **gūḍharūpā vāṇy avatirṇaiśvarī** vāg eṣeti bhāvaḥ. tataś ca na kaścanāpy enām pratyāvartayitum kṣama iti rājñā samāhitena bhāvyaṃ iti bhāvaḥ.

atrāpi samarthayati: **vaktreti**.

- 5 **vaktrabāṇāsane jihvājyānaddhe vākcharī dṛḍhā**
saṃhiteddhapratāpena pratyāvarteta sā katham 33.95

dṛḍheti madhye chedayitum aśakyā. **iddhapratāpena** dīptaśāsanena. **saṃhiteti** kaṃcit prati. **pratyāvarteteti** saṃbhāvanāyām liṅ. na saṃbhāvayet sā pratyāvartate · iti. **katham** iti kena nayena iti na tūrṇam śāstir deyeti⁹ bhāvaḥ.

- 10 **tattatkāryaniyuktānām siṃhāsanadhṛtātmanām**
smāryam mahālpakāryeṣu sāroccitinayam balāt 33.96

tattad iti. **teṣu teṣu kāryeṣu niyuktānām** dhṛtādhikārāṇām svāmibhaktyā ca **siṃhāsana-**
dhṛtātmanām katham idam asmatsvāmisiṃhāsanam dinād dinam uccaṃ bhavatīti
dhṛtātmanām tatparāṇām. **mahatsu kāryeṣv alpeṣu vā balād** yatnataḥ **sārocciti-**
 15 **nayam** uccityoccitya sarvaṃ heyajātam parityajya lekhyapatrāṇy uttāṅkitāni vidheyānīti
smāryam.

- vidheyam ca vidhāyaivam tatrenoktim alaṃ bharāt**
viśadikṛtya tacchāstir dattā na kvāpi ca skhalet 33.97

vidheyam iti. **vidheyam** sāroccayarūpaṃ lekhyam **evam** uktaprakāreṇa **vidhāya**
 20 **sampādyā tatra** vidheya **inoktim** hānivrddhilakṣaṇam prabhuśāstīm **bharād** atīṣayenālaṃ
kālāntarāvyabhicāriṇīm viśadikṛtya na kathamcana kadāpidaṃ vyabhicaratīti mliṣṭatāyām
 anayā viviktām kṛtvā yātra **tacchāstir dattā nāsau kutrāpi ca skhalet** iti lekhyasāsti-
 prakāraḥ.

- vimṛṣya manasā sāḁṣātḁṛtya matvā ca sāravat**
 25 **anyadāpi vidheyam tad vidheyam śāstibhūṣitam** 33.98

2 eṣā śāstir J₃] eṣāśāstir Ch 3 kṣama iti J₃] kṣamayati Ch 33.95b naddhe Ch] natve J₃ 7 aśakyā
 Ch] aśakyāḥ J₃ 8 pratyāvartete Ch] pratyāvartate J₃ saṃbhāvayet em.] saṃbhāvaye J₃ Ch sā J₃]
 sau Ch 9 iti na Ch] om. J₃ 33.96d nayaṃ em.] nayo J₃, naye Ch 15 nayam em.] naye J₃ Ch
 33.97d chāstir Ch] chāstin J₃ 33.97d dattā na J₃] dantānu Ch 33.97d skhalet Ch] skhale J₃
 21 kālā Ch] kārṇā J₃ mliṣṭatāyām Ch] mliṣṭatāyās J₃ 33.98b matvā em. schol.] satvā J₃ Ch

Anm. zu 33.98a vimṛṣya: Synonym zu *vimṛṣya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz
 → *marṣ*.

⁹Vgl. 33.93d.

vimṛṣyeti. sākṣātkṛtya pratītigocaram āniya·**anyadā** kālāntare 'pi **sāraṇaṁ matvā** parasaṁvādavimarśasaham idam iti **vidheyam** kartavyatayā svikāryam **śāstibhūṣitaṁ vidheyam.** etattritayasamskṛte kārye śāstidānaṁ bhūṣaṇam etattritayāsambhavana rājñā śāsaṇam na deyam iti bhāvaḥ.

5 atra pramāṇayati: **uktaṁ ceti.**

uktaṁ ca vijñair dhīdharmamīmāṃsādūritaṁ ca tat
yad rājñā śāsyate sadyaḥ sadyaśo'pāsanāpy asau

33.99

atrārthaḥ: **yad** vidheyam **rājñā** buddhisamvādabhūṣitam akṛtvā **śāsti tad dhīdharmamīmāṃsādūritaṁ** tatra †dhīmanto dharmaśāstraṁ cānanusārīṇi†ti na kevalam iyad eva yāvat
10 **sadyaśa** iti · arjitasatkīrtyutpumsanā cāsāv iti.

atraiva bharayati: **avadhāryeti.**

avadhāryāvadhāryāpi śāstir ugreyam ādarāt
vidheyā parathā nūnaṁ krauryam svaparagocaram

33.100

ugreti śīghraṁ saṁsthāprāpakatvāt. **ādarāt** taddattacittatayā **niścitya** madhyamavṛddhenāpi
15 **vidheyā. paratheti** vimarśābhāve. **nūnaṁ** iti tarkaye. **svaparagocaram krauryam** avicāritaṁ kāryam kurvan svaparadehasaṁdehāya: kadācid asāv akasmāt paraṁ mārayati kadācic cāsau śāstiprāpakāḥ svayam eva naśyatīti.
iti śāstiprāpakamadhyamavṛddhaśāstiprakāraḥ.

anyaś cāpi paṇo 'stiha rājñā śravaṇamātrataḥ
saṁbhāvito 'ghikalanāspadaṁ prāpyo na nā kvacit

33.101

anyaś ceti. śravaṇamātrata iti na tu dṛṣṭyā. tatrāpi **saṁbhāvita** eva na tv āptavākyāptaḥ.

yā saṁbhāvanayā pāpiyātanāsau mahībhujaṁ
iḥamutrāyaśaḥpaṅkapātanā bhaṅgadāyini

33.102

yeti. saṁbhāvanayā saṅkāmātreṇa **yātanā** balāt svikāraṇā.

25 uktārthe dṛḍhapratītaya āha: **uktaṁ ceti.**

uktaṁ caitad rahasyeṣu saṁbhavāt pratyaye 'sti yā
bhūpānām khyātakīrtinām śāstir eṣāghalepanā

33.103

1 pratīti Ch] pratyapratī J₃ 33.99b tat Ch] yat J₃ 33.99c śāsyate J₃] śāsyate Ch 10 sat Ch] mat J₃ utpumsanā Ch] atpumsanā J₃ 33.100b ugre Ch] udro J₃ 14 ugre em.] tātre J₃, tagre Ch 15–16 avicāritaṁ J₃] avidāritaṁ Ch 16 mārayati Ch] sārāyati J₃ 17 eva Ch] ave J₃ 33.102d dāyini J₃] dayini Ch 33.103b yā J₃] yāt Ch

nigadavyākhyātam.

**anarthe 'sau paten nūnaṃ caṇḍadaṇḍe ca tasya vai
saṃbhāvanākṛtāsthō yaś caratīha mahīpatiḥ** 33.104

anartha iti. tasyeti sarvaniyantur īśvarasya. saṃbhāvanākṛtāsthaḥ śāṅkite 'rthe dṛḍha-
5 pratītiḥ.

**iti satkīrtibaddhāsthair mukhe 'ṅgulinipātanāt
nāsāṅkanena vāsmād drāṇ nivartyaṃ svahitecchubhiḥ** 33.105

itīti. asmāc chaṅkitavyavaharaṇāt.

**mā kasyacid dhīra vidhehi vṛtti-
cchedaṃ tathā kīrtikalaṅkalekhā
phaled yathā te 'tha gabhīratā sā-
nugraiva nānyat kukaleyam addhā** 33.106

meti. tatheti saṃbhāvanāmātreṇa. atheti pakṣāntarasamuccaye. atrārthāntaranyāsaḥ: ku-
kaleti. iyaṃ saṃbhāvanāddhā sāksāt tattvataḥ kutsitakalanā.

15 vipakṣe bādham āha: yadīyaṃ iti.

**yadīyaṃ jātu cin nāma sādhitā prakāṭibhavet
tadā nagnaḥ kṛtākṛtyo 'nutaptaḥ kiṃ vidhāsyati** 33.107

iyaṃ saṃbhāvanā sādhitā viśayavatīkṛtā yadi prakāṭibhavec chaṅkaiveyaṃ na satyam
iti nagna ācchādanāprakāram alabhamāno 'nutaptaḥ paścāttāpī kiṃ vidhāsyatīti na ko'pi
20 śuddhiprakāro 'sya labhyata ity arthaḥ.

atroktaśikhāyāṃ śekharayati: nidarśitam iti.

**nidarśitam idaṃ rājñi Kubādhe gāṃ praśāsati
kaścic chūnyasthalīm yāto dūrāt kaṃcid dadarśa ha** 33.108

kaṃcid iti · anabhivyaktaajātivīśeṣam.

25 **gatvāntikaṃ vilokyātha dṛṣṭibandham anena saḥ**

4 niyantur Ch] niyaṃtar J₃ 33.106d ugrai Ch] agrai J₃ 13–14 kukale em.] kukarṇe J₃ Ch 33.107b
sādhitā Ch] sādītā J₃ 33.107d vidhāsyati Ch] vicāsyati J₃ 18 bhavec cha J₃] bhavēśa Ch eyaṃ na
Ch] eyanaṃ J₃ 19 prakāram J₃] prakāras Ch 21 atrokta Ch] atreku J₃ śekharayati J₃] śakhara ·
iti Ch 33.108b praśāsati Ch] niśāsati J₃ 33.108c yāto J₃] dhātota Ch 24 kaṃcid J₃] kiṃcid Ch

Anm. zu 33.106, Metrum: Upajāti. Anm. zu 33.108b Kubādha: Lexikalische Entlehnung von Qubād.

chinnamūrdheṣito madhyanikhātāsis tathoddhatam**33.109**

gatveti. dṛṣṭiṃ baddhvā samdhāyeti **dṛṣṭibandham** ity avyayam etat. yena ca khadgenāsyā mūrdhā chinnaḥ so 'sya madhye nikhāto 'bhūḍ iti **madhyanikhātāsiḥ. uddhatam** iti · agra-nikhananāt.

- 5 **sa tad dṛṣṭvāticintābhdhimagnas trasto bhramanmatih
stabdho bhūtvā gatisthānakriyayor antare 'vasat**

33.110

sa iti. **gatiti** kiṃ gacchāmi · uta tiṣṭhāmīti kriyayor madhye 'bhūḍ. na jagāma nāpi tasthāv iti kiṃtu stabdha eva babhūvety arthaḥ. kriyārāhitya†rthaśca†gatitvaṃ **stabdhatvam. sthānam** atrāsanam. tathā cĀmaraḥ: *syād āsyā tv āsanam sthitir*¹⁰ iti.

- 10 **tadaivātrāgataḥ kaścid rājakīyo naraś ca tām
samsthitim vikṣya purato gatvā jajñe 'tiduḥkhitaḥ**

33.111

tadaiveti. spaṣṭam.

**vicintya pāṇī tasya drāg viparyasyordhvasamsthiteḥ
baddhvā śīrodhāv asikāṃ raktāktām tām vyalambayat**

33.112

- 15 **vicintyeti.** tasyordhvasamsthiteḥ stabdhasya **viparyasya** paścāt samveṣṭya **vyalambayat** · gale vilambamānām cakre.

**ittham āṇīya taṃ rājāsthānaṃ tac ca yatheṣitam
sarvaṃ nivedayām āsa svāmine 'sau svakiṃkaraḥ**

33.113

ittham iti. spaṣṭam.

- 20 **dṛṣṭvā śrutvā ca tad vṛttaṃ dīptaśāstir asau krudhā
humkāragarjanenainaṃ kṛtvā kaṇṭhāsum āha ha**

33.114

dṛṣṭveti. **kaṇṭhāsum** mṛtaprāyam. **āheti** papraccha. papraccheti vaktavye rājñām uddhata-vṛttatvād **āhety** audhdhatyasūcakam.

kim idam kim amuṃ mūḍha balāt prāṇan atityajah

33.109c mūrdhe Ch schol.] pūrve J₃ **33.109d** oddhatam Ch] eddhatam J₃ 2 dṛṣṭiṃ J₃] dṛṣṭom Ch add. i. t. ante *yena*: anatha · iti tasyeti sarvani Ch^{a.c.}, del. Ch^{p.c.} 3 so Ch] se J₃ āsiḥ J₃] āsyah Ch uddhatam J₃] taddhatam Ch 7 uta em.] tata J₃ Ch tasthāv Ch] rasthau J₃ 8 kriyārāhitya J₃ Ch^{p.c.}] krirāyāhitya Ch^{a.c.} †rthaśca† Ch] ūśca J₃ **33.111b** rājakīyo J₃] rājakeyo Ch **33.112a** vicintya Ch schol.] vicintya J₃ **33.112d** raktāktām Ch] raktāktā J₃ 15 samsthitē Ch] samsthitē J₃ 16 vilamba Ch] pilamba J₃ **33.113a** āṇīya J₃] āneya Ch

Anm. zu 8 †rthaśca†gatitvaṃ: Lies: -taś cāgatitvaṃ?

¹⁰ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,2.21d, dort: *syād āsyā tv āsanā sthitiḥ*.

trāyasvety abhayam vṛtvā nyubjakāya uvāca saḥ 33.115

kim iti. nyubjakāya ity avadhyoktivāganukaraṇam.

**aye veditavedyena madvṛttam śṛṇu prajñayā
vivicya tad yatheccham te vartanā sarvathā śubhā** 33.116

- 5 **aye** · iti. **viditavedya** · ineti cchedaḥ. **ina** sūryavat prakāśakasvāmin **viditavedyeti**. etādṛśā mithyābhiyogā bahavo loka jāyante · eveti **vivicya vartanam yuktam**. viveke ca sati prabhūṇām askhalitaśāsane 'pi na doṣa iti **yatheccham** ity uktiḥ.

**aham vanam ito mañkṣu dṛṣṭvāmum mārītam tathā
vismitya kim iti stabdho 'bhūvaṃ niḥsaṃjñatākulaḥ** 33.117

- 10 **aham** iti. **mañkṣu** śighram. **tatheti** chinnaśirastvahrñnikhātakahḍgatvābhyām.

**antare 'traiva jāne 'sāv āgato rājapūruṣaḥ
bandhanaprāptasaṃjñam mām asikaṇṭham ihānayat** 33.118

- antara** iti. **atraivāntare** · etasyām mūrccāvasthāyām yadānena bāhupratyāvartenāham **baddhas** tadaiva mayāpi **saṃjñāptā**. **asikaṇṭham** iti tasmād asir utthāpya matkaṇṭhe
15 samarpitam iti.

**na jāne vṛttam atrāsyā mṛtasya vadhakasya vā
iti satyam mahārāja prabhudhīr adhunā gatiḥ** 33.119

na jāne · iti. spaṣṭam.

- 20 **niśamya vākyam tasyāsau rājā he 'ddhājña āḥ śrutam
manyē svonmocanagatiṃ vidhatte 'sau kathāpanaiḥ** 33.120

niśamyeti. ā iti · uddhatam iti vadhe rājñā sarvathāpi yataniyam iti krodhābhinayasūcanam. **śrutam** iti tatsaṃmukham. **manyā** iti svādhyakṣasaṃmukham.

**satyam saṃsthāpito 'nena duṣṭenākṛtakarmaṇā
yathocitam asau śighram prāptavyo daṇḍanām parām** 33.121

2 vāg J₃] vāgad Ch 33.116c tad J₃] ta Ch 5 veditavedye em.] viditevadye J₃ Ch 7 prabhūṇām Ch] prabhūṇās J₃ 33.117a aham Ch] aham aham J₃ rep. 33.117a vanam J₃] vanas Ch 33.117d 'bhūvaṃ Ch] bhūpaṃ J₃ 33.117d ākulaḥ Ch] ākulāḥ J₃ 10 mañkṣu J₃] saṃkṣu Ch 13 atraivā Ch] atrevā J₃ āvasthāyām J₃] āvusthāyām Ch āham em.] ānāham J₃ Ch 14 tadaiva J₃] tadeva J₃ saṃjñāptā J₃] saṃjñāptā Ch 33.119b vadhakasya Ch] vacakasya J₃ 18 na jāne Ch] naṣṭāne J₃ 33.120b āḥ em. vgl. schol.] ā J₃, saṃ Ch^{a.c.}, saṃśrutam Ch^{p.c.} 21 ud Ch] tad J₃] iti J₃] ati Ch

Anm. zu 33.116, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [ṇ]u pr[a] als kurze Silbe.

satyam iti. **satyam** idam: asāv **anena mārīta** iti. **akṛtakarmaṇā** nindyakarmaṇā. **parāṃ daṇḍanāṃ** mṛtilakṣaṇāṃ.

iti śrutvā nirāśo 'sau jīvite caṇḍaśāsanam
tam uvāca mṛṣāśena māghinaṃ śāṅkayā kuru 33.122

5 **itīti. śāṅkayā** saṃbhāvanāmātreṇa **mā māṃ pāpinaṃ kuru.**

atroktaṃ paramāptena rahasyaṃ śṛṇu bhūpate
na pratītyāspade śāṅkāṃ vidadhyur vibudhā iti 33.123

10 **atreṭi. paramāptena** parameśvareṇa. **vibudhā** vibudhapadārohaṇakāmāḥ. **pratītyāspade śāṅkāṃ** saṃbhāvanāṃ dolācaritaṃ **na kurvīrann** iti prauḍhoktyā saṃbhāvite 'rthe pratītiṃ
ca na kurvīrann ity arthataḥ siddham iti śāṅkāspade baddhapratītayo mūrkhā iti **vibudhā** ity
asya bhāvaḥ.

samyaṅ niśāmitaṃ cādaḥ paramāptavaco 'munā
avaheḍyaiva cājñaptaṃ yantram āropyatām iti 33.124

15 **samyag** iti. **niśāmitaṃ** śrāvitam. **amunā** rājñā. **avaheḍyeti** pāpinaḥ prāptadaṇḍāḥ kiṃ kiṃ
na brūyur ity anāḍṛtya.

nītvā vadhahbhuvaṃ śīghraṃ guṇair baddhvāpi taṃ tataḥ
yantrāropaṇavelāyāṃ ghoṣayām āsur uddhatam 33.125

nītveti. spaṣṭam.

1 asāv Ch] amāv J₃ 33.122c āśena J₃] āmena Ch 5 pāpinaṃ Ch] māpinaṃ J₃ 33.123c
śāṅkāṃ Ch] śaṃkyāṃ J₃ 33.123d vidadhyur em.] vidadhyu J₃ Ch 9 śāṅkāṃ Ch] śaṃkyāṃ J₃
saṃbhāvanāṃ em.] saṃbhāvaṃnā J₃ Ch dolā J₃] dalau Ch 'rthe J₃] rthī Ch 33.124a cādaḥ Ch]
cāryaḥ J₃ 33.124c avahēḍyai em. schol.] avahēḍyau J₃, avahōḍyai Ch 14 avahēḍye Ch] avahēḍyau
J₃ 15 brūyur J₃] brūdhur Ch ity anāḍṛtya Ch] itināḍṛtya J₃ 33.125a vadha Ch] vada J₃ 33.125a
bhuvam J₃] vuvaṃ Ch 33.125b guṇair Ch] guṇai J₃ 33.125b baddhvā Ch] tvaddhvā J₃ 33.125d
āsur em.] āsar J₃ Ch

ghoṣaṇām āha: aya iti.

**aye śṛṇuta · āyadhvaṃ vijane mārīto 'munā
ko'pīty atrodabhūd ājñā yantram āropyatām iti** 33.126

5 aye · iti lokasaṃmukhīkaraṇe. āyadhvaṃ āgacchata. atraitasmin vadhake. ājñā
rājājñodabhūd utpannā.

**ghoṣaṇākārīteṣv atra yuvā kaścid avekṣakaḥ
nirgatya purataḥ prāha mā mety adhikṛtān drutam** 33.127

ghoṣaṇeti. ghoṣaṇāyākārīteṣv āhūteṣu · atraiteṣu madhye nirgatyāvekṣakasamājāt.

10 **tāvat kṣamadhvaṃ rājāgre gatvāhaṃ yāvad asya tu
vadhasya nirṇayaṃ vacmi parathānarthasaṃgatiḥ** 33.128

tāvad iti. kṣamadhvaṃ kālākṣepaṃ kuruta. paratheti bhavadakṣamaṇe. anarthasaṃbhava
iti bhavatām svāmīno 'sya mamāpīti bhāvaḥ.

**asau ca bhavadānīto 'naghaś ced aghaśāṅkayā
pāpam āropyate 'laṃ tat sthitir naśyet kṣaṇād iyaṃ** 33.129

15 asau ceti. iyaṃ sthitiḥ rājyasthitiḥ. alam atīśayena sāṅgopāṅgam. kṣaṇāt tūrṇam.

**iti viśrutavṛttās te vadhakā vismitās tataḥ
vidhāya kālākṣepaṃ taṃ rājāntikam upānayan** 33.130

itīti. viśrutavṛttā viśeṣeṇa parathānarthasaṃbhava¹¹ iti · avadhṛtavṛttāḥ.

so 'gre bhūtvaiva rājānam āha sma tvarayoddhataḥ

33.126a āyadhvaṃ conī.] yāyadhvaṃ J₃ Ch 33.126b mārīto Ch] sārīto J₃ 33.126b 'munā Ch]
manā J₃ 4 saṃmukhī J₃] saṃmukhe Ch 5 ājñodabhūd J₃] ājñadobhūd Ch 8 āvekṣaka J₃] auvakṣa
Ch 33.128a kṣamadhvaṃ Ch] kṣamaṇdhva J₃ 33.128c vacmi J₃] vadhmi Ch 11 parathe Ch]
patathe J₃ 33.129a ānīto em.] ānete J₃, ānītai Ch 33.129c 'laṃ Ch] rṇaṃ J₃ 15 sthiti Ch] sthite
J₃ 33.130c vidhāya J₃] vidhā Ch

Anm. zu 33.126a śṛṇuta · āyadhvaṃ: Der Imperativ *ā-ayadhvam* von *ā-i* scheint im Lichte anderer Be-
lege von *i* mit thematischer Präsensstammbildung und *ātmanepada*-Endungen auch gegen Dhātupāṭha,
Ed. BÖHTLINGK 2,63 möglich. Diese Form ist allerdings ungebräuchlich, wie auch die Erklärung Sāhibrāms
mit dem eingängigen *ā-gacchata* indirekt bestätigt. Damit *ā-gacchata* die ungebräuchliche Form umfas-
send erklärt, wäre an ihr dasselbe Präfix zu erwarten, genau wie es die Textzeugen im Kommentar auch
überliefern. Damit scheidet ein anderes oder weiteres Präfix für *ā-ayadhvam* aus, welches allein den im
Grundtext einhellig überlieferten Halbvokal *y-* vor der Form sinnvoll verwerten und den Hiat vermeiden
könnte. Der editorische Spielraum beschränkt sich daher darauf, ein Unterbleiben des Sandhi zwischen
den zwei Imperativformen als ursprünglich anzunehmen und *y-* als Versuch zu werten, diesen offensicht-
lichen Makel zu beheben.

¹¹Vgl. 33.128d und Kommentar.

kṣamāpaka vadho 'yaṃ me mā vṛthāsau pramāpyatām 33.131

so 'gre · iti. **ayam** iti vijanasampannaḥ · bhavadbhīr adṛṣṭo **me vadhaḥ**. matkartṛko 'sau vadha ity arthaḥ. **asāv** iti hīmsakatayā sambhāvitah. **pramāpyatām** māryatām.

purātanaripur me 'sau labdhvātrāvasaram mayā

haṭhena mārīto nāsyā kiṃcid apy atra bodhanam 33.132

purātaneti. atra vijane vane. **asya** bhavacchaṅkitasya **bodhanam** vṛttābhijñātrtvam.

śrutvā vicintya bhīmagnaḥ saṃdhāryeṣṭvā śucivrataḥ

iṣṭadevatayājñāivam na kāryeti paṇam dadhe 33.133

śrutveti. **vicintya** kim idaṃ mayā sambhāvanāmātrenājñāptam iti **bhīmagnaḥ saṃdhārya** prāṇasaṃdhāraṇām kṛtvā · **iṣṭadevatayā** sveṣṭadeveneṣṭvā saṃgatiṃ kṛtvā mayādyā prabhṛti **naivam** iti śaṅkāmatreṇa **nājñā** kriyate · iti **paṇam** niyamaṃ **dadhe** kartavyatayā svīcakāra.

dattvāsyonmocanāsāstīm rājyāsanakṛtasthitiḥ

kārāyām bandhayām āsa sa taṃ sadvṛttavādinam 33.134

dattveti. **sadvṛttavādinam** satyavṛttāntavādinam. atra kārābandhane hetugarbham rāja-viśeṣaṇam: **rājyāsaneti**. anyathā svayam eva prajoddhatau kiṃ rājyena kṛtyam iti.

atraiva viśeṣabodhanāyottaragranthāvatāraḥ: **taṃ** iti.

taṃ nidhāpyātha kārāyām taṃ cāpy unmocyate prabhum

adhyakṣāḥ purato gatvā tathā vṛttam vyajijñāpan 33.135

tathā vṛttam iti · asau kārāyām kṛto 'sau ca mocita iti.

tato viśvastacitto 'sau dharmamīmāṃsakān bahūn

āhūya mantrimukhyāṃś ca papracchārthe 'tra sādaram 33.136

33.131a bhūtva_{J3}] bhūtai Ch **33.131a** rājānam Ch] rājānas_{J3} 2 adṛṣṭo em.] dṛṣṭo_{J3} Ch 3 māryatām Ch] sāryatām_{J3} **33.132a** purātana_{J3}] purānata Ch **33.132c** nāsyā_{J3}] nāmya Ch **33.133b** eṣṭvā Ch] eṣā_{J3} **33.133b** vrataḥ_{J3}] vutaḥ Ch **33.133c** iṣṭadeva_{J3}] iṣṭedaiva Ch **33.133c** aivam Ch] aiva_{J3} 10 ādya Ch] ādhya_{J3} **33.134b** āsana Ch] āmana_{J3} 14 dattve_{J3}] yattve Ch 15 āsane Ch] āmane_{J3} oddhatau Ch] eddhatau_{J3} **33.135b** unmocyate_{J3}] unmodhyate Ch **33.135d** vyajijñāpan Ch] vijijñāpan_{J3} **33.136a** citto_{J3}] dhitto Ch **33.136c** mukhyāṃś_{J3}] mukhyāś Ch

Anm. zu 33.133bc iṣṭvā ... iṣṭadevatayā: Es bleibt unklar, wie das im Kommentar umgestellte *iṣṭa-devatayā iṣṭvā* syntaktisch und semantisch mit der Erklärung *saṃgatiṃ kṛtvā* in Übereinstimmung zu bringen ist. Könnte dies ein Hinweis auf ein anderes Verb als das bei *iṣṭvā* zu erwartende *yaj* sein, etwa Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 4.19: *īṣa gatau?* **Anm. zu 15 rājyena:** Zweifelhafte, oder lies: *rājye na?* **Anm. zu 33.136a viśvasta-** Denkbar wäre auch 'viśvasta-, wenn es hier bedeuten sollte, dass er seinem eigenen Urteil misstraut.

tata iti. atrārthe: asya svayam āveditasvavṛttasya vidheyam iti.

**sametyāsau ca tair ukto na vadhyo 'sau kathamcana
gurulāghavam ālocya pāpānām niṣkṛtir dhruvā** 33.137

sametyeti. niṣkṛtiḥ prāyaścittam.

5 gurulāghavam evālocayati: mārīta iti.

**mārīte svaripau satyavācāpy unmocitaḥ paraḥ
mṛto 'rir eko vacanād asyeti laghutā dhruvam** 33.138

yady asau satyaṃ na vadet tadāsau dvitīyo nīrnimittam mārīto bhaved iti gauravam. ekaś ca mṛtaḥ sa cārīr iti lāghavam.

10 **iti śāstram idaṃ no 'dya nyāyasaṃdarbhadurdharam
vardhati prabudhī rūḍhā sarvato 'pi garīyasī** 33.139

itīti. idam asmanmatam. parato bhavadājñā pramāṇam iti bhāvaḥ.

**viśeṣaviduṣām vaktrāt sārasaṃkṣiptam ādarāt
nīsaṃyānāyya cāgre taṃ papracchākhilam eva saḥ** 33.140

15 viśeṣeti. akhilaṃ sāṅgopāṅgaṃ tadvṛttam.

**atra mūlaṃ svarūpaṃ ca vācyaṃ me niyataṃ tvayā
iti rājñā svayaṃ pṛṣṭo jagādāgre sa dhairyaḥ** 33.141

atreṭi nigadavyākhyātam.

20 **satyaṃ me 'rir asau nādya tāvan me vaśam āgataḥ
labdho 'sau vijane tūrṇaṃ mārīto 'sya na kiṃcana** 33.142

satyam iti. asyādhyāropitavadhasya na kiṃcana na kiṃcinmātreṇāpi viditavṛttatvam astīti bhāvaḥ.

**nīsaṃya maditaḥ so 'tha satyaṃ dhyātvāha sanmatīḥ
tasyāṃ vinayaśikṣāyām uktaṃ kim iti vismṛtam** 33.143

5 ālocayati em.] ālayoyati J₃ Ch 33.138a mārīte em. schol.] sārīte J₃ Ch 33.138b unmocitaḥ J₃] unmodhitaḥ Ch 33.138c eko Ch] eka J₃ 8 satyaṃ na em.] satyanaṃ J₃ Ch 33.139b saṃdarbha Ch] mandarbha J₃ 33.139c vardhati J₃] varvati Ch 12 asman Ch] asmān J₃ 33.140a viduṣām Ch] viduṣā J₃ 33.140c ānāyya Ch] ānādhyā J₃ 33.141b me Ch] se J₃ 33.142a 'rir asau J₃] ritamau Ch

niśamyeti. satyaṃ dhyātvā satyam etasyaitad vacanam iti smṛtvā. atha vā **satyaṃ** brahma-rūpaṃ **dhyātvā**: aho adhyāropināhaṃ duṣkṛtapātraṃ jāta iti tam īśvaram śaraṇikṛtyāha. **vinayaśikṣeti** granthikānāma.

vineyaśikṣārthaṃ tad uktam viśadayati: **rājñeti**.

- 5 **rājñā viśāṅkayā naiva kharībhūya kadācana**
raktaṃ srāvyam mahānarthasūtrapātas tathodiyāt 33.144

kharībhūyodyatibhūya. sūtrapāto yena vāstu nibadhyate.

śāṅkayā daṇḍanā yāsau naiṣa prābhavyasaṃstavaḥ
pratyaye 'sati kasyāpi na śubhā raktapātana 33.145

- 10 **śāṅkayeti. na śubheti** · ihāmutrāpi bhayadāyitvāt.

vyatirekeṇāpy uktam arthaṃ sādhayati: **tathā ceti**.

tathā ca śāṅkāmātreṇa yatrājñā bhūbhujām tataḥ
deśāt tūrṇam palāyyaiva dūraṃ gacched iti śrutiḥ 33.146

śrutir ity avaśyapālanaḍyotanārtham.

- 15 atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ rājñā kenacit sarvagocarā
svarathyā sthāpitā sarve svābhīṣṭam prāpnuvantv iti 33.147

sarva iti mahājanāḥ prākṛtās ca. **svābhīṣṭam** iti · āgacchantu. yasya yad vaktavyam sa tad vadatv iti svadvāram udghaṭitam eva sthāpitam iti.

- 20 etatphalam āha: **mahājanā** iti.

mahājanāḥ prākṛtās ca sveṣṭabhāgam ivāviduḥ
taddarśanam viśuddhāyām buddhau kiṃ nāma durlabham 33.148

sveṣṭabhāgaḥ sveṣṭadevatābhāgo naivedyam iti yāvat. yathā sveṣṭadevatānaivedyam sat-phalāvāptaye sarve preṃnārthayanti tathā **taddarśanam** iti. na cāsyedaṃ karma vismayāyety āha: **viśuddhāyām** iti.

1 smṛtvā J₃] smṛti Ch 2 adhyāropinā em.] adhyāpinā J₃ Ch 3 śikṣe J₃] śikhe Ch granthikā Ch] grasthikā J₃ 33.144c srāvyam J₃] prāvyam Ch 33.145d pātana J₃] pātanaḥ Ch 10 śubhe J₃] śuddhe Ch 33.146c palāyyai Ch] palādyai J₃ 33.146d dūraṃ Ch] dūtaṃ J₃ 14 ity avaśya J₃] itivaśya Ch 18 āgacchantu J₃] agacchaṃtu Ch 19 udghaṭitam J₃] udghāṭitam Ch 23 sveṣṭa em.] sveṣṭā J₃ Ch bhāgo Ch] bhāge J₃

**mūrdhasthaśekharaśikhāmauktik†ālīm† dyutiṃ parām
svalocanaprakāśāya dhīmanto 'sya yayācire** 33.149

mūrdhastheti. sabhāsthitataddarśanaṃ dhīmatāṃ tamonāśakaṃ jātam ity arthaḥ.

atrārthāntaranyāsenoktam arthaṃ samarthayati: **saddhareṣeti.**

5 **saddhareṣamukhālokaprakāśenaiva jāyate
prakāśabharitā satyaṃ janānāṃ locanadvayī** 33.150

spaṣṭam.

**kadācic ca samājasya vṛddhaḥ kaścic vipakvadhīḥ
saṃvādāntarataś citrām āviścakre kathām imām** 33.151

10 **kadācid iti.** saṃvādāntarataḥ kathāprasaṅgena.

**vicārayata ye rājadarśanāl lābhabhāginah
teṣāṃ ca tadupagrāhyam ādeyaṃ kiṃcanoddhuram** 33.152

vicārayateti. tadupagrāhyam tasyopadhā · uddhuram sāravat · ādeyam āneyam.

15 **tan mamāpy atra bāhye 'sminn asaty apy ātmagocare
asty ekam vaidyatānarghasaṃpuṭe ratnarūpakam** 33.153

tad iti. atrety etadartham. **asminn** ity upadhocite sauvarṇādivastuni · **ātmagocare** 'saty api na nirāśena bhāvyam iti · **asty ekam** iti **vaidyatā** viśeṣavidvattā sa evānarghasaṃpuṭas tatraikaṃ **ratnarūpakam** praśastaṃ ratnam **astīti** praśamsāyām rūpaṃ¹² laghutve ca ka¹³ iti **ratnarūpakam** iti prayogaḥ.

20 **vāñchāmi tad idaṃ tūrṇam upadhīkṛtya bhūbhṛtaḥ
prītim utpādya mayakā bhāvyam lābhavatā dhruvam** 33.154

vāñchāmīti. spaṣṭam.

niśamyāsyā nṛpaḥ prauḍharūpāṃ tām bhāratīm mudā

33.149d dhīmanto 'sya Ch] dhīmantasyo J₃ 33.149d yayācire J₃] yayādhire Ch 33.150a mukhā J₃] makhā Ch 33.151a samājasya J₃] samājosya Ch 10 āntarataḥ em.] āntaraḥ J₃ Ch 13 opadhā J₃] opadā Ch ādeyam J₃] ādeyas Ch 33.153d rūpakam Ch schol.] śekharam J₃ 17 asty Ch] asy J₃ vidvattā Ch] vidvartā J₃ 18 laghutve J₃] laghurbe Ch 33.154a idaṃ J₃] ida Ch

Anm. zu 33.149b -mauktik†ālīm†: Lies: -mauktikālī-? -mauktikānām? **Anm. zu 33.151a samājasya:** Verderbt für *samāje* 'sya?

¹²Vgl. PĀṆINI 6,3.66: *praśamsāyām rūpap.* ¹³Vgl. PĀṆINI 6,3.85: *alpe.*

uvāca ślakṣṇayā vācā modayann iva sarvataḥ 33.155

niśamyeti gatārtham.

supakvabuddhe nigame mādiye 'tra bhāro mahān
vastūnām atisārāṇām kathāsārākhyavastuni 33.156

5 **supakveti. nigamo** vyavahārapanthāḥ. mama satkathāvastv evātiprītaye · iti bhāvaḥ. tasmāt tad ānaya. kiṃ nāma tad iti.

iti kautukam ālocya rājño 'sau satkathābhare
hr̥ṣṭacitta uvācedaṃ pūrvāparavicakṣaṇaḥ 33.157

itīti. pūrvāparavicakṣaṇo vṛddhamatiḥ.

10 **śayaśākhācatuṣkaṃ te 'pekṣyaṃ rājan yathā bhavān**
na caskhalīti kāryeṣu skhalena sarvathā bhayam 33.158

śayaśākheti. yathā śayacatuṣkāpekṣayā.

śayaśākhācatuṣkam¹⁴ iti vivṛṇoti: yat svayam iti.

15 **yat svayaṃ dṛśyate tatra bhūtvā viśvastacetanaḥ**
vidhānaṃ kuru rājendra śrutau māḍaram ācara 33.159

ayaṃ bhāvaḥ: locanaśravaṇayor antaram aṅglicatuṣkaṃ eva vidyate · iti. **svayaṃ** locanena vilokya **viśvastamatir bhūtvā vidhānaṃ vidhehi. śrutau** śravaṇe 'ṅglicatuṣkāntarite **māḍaram ācara**: śrutyavadhārite viśvāsābhāvāc chaṅkayā ca pravṛttir anarthāyaiveti. svayaṃ cakṣuṣā dṛṣṭe satyapratītyā vartanaṃ yuktam. śrute ca vaktur āptānāptasādhāraṇatvena satyā-
20 satyatvasambhavād vartanaṃ ayuktam iti.

sarvathā śobhanaṃ dṛṣṭam ihāmutra sukhodayam
anena caratāṃ siddhiḥ śrutam dṛṣṭasamaṃ kutaḥ 33.160

sarvatheti pūrveṇa gatārtham.

aṅkakāriṣu rājājñā balinīyaṃ nṛpair manaḥ

33.155a prauḍha Ch] prāḍho J₃ 33.156a su Ch] sva J₃ 33.156b mādiye 'tra Ch] mādiyatṛe J₃ 5 su Ch] sva J₃ vyavahāra Ch] vyavara J₃ panthāḥ em.] pathāḥ J₃, pathaḥ Ch 33.158c caskhalīti J₃] caskhaleti Ch 33.158d skhalena J₃] skhalane Ch 16 antaram em.] aṃtaras J₃ Ch 18 māḍaram Ch] mādharam J₃ viśvāsā J₃] viśvāsvā Ch aive Ch] evai J₃ 19–20 āsatya Ch] āsatṛ J₃ 20 ayuktam Ch] adhuktam J₃

Anm. zu 33.158c caskhalīti: Frequentiv von *skhal*, vgl. KIELHORN § 470.

¹⁴33.158a.

kṛtvā viśvastam ādheyā na jātv eva viśaṅkayā 33.161

aṅkakāriṇo gurupitrādayo 'pi santīti bahuvacanam. **balinīti** śārīradaṇḍe paramasyaivādhikārāt. **ādheyā** vidheyā. **viśaṅkayeti** sambhāvanāmātreṇa.

tathā hīti nidarśanam dyotayati: **śaṅketi**.

5 **śaṅkāśvāsadhiyāsthāne yojitā cet sphuṭībhavet**
pratītau mukhadarśinyām kiṃ nāpyeta jaḍair akam 33.162

āśvāsadhiyā pratītadhiyā **śaṅkāsthāne ced yojitā** kadācid daiveccchayā **spuṭībhaved** a-satyam idam iti **pratītāv** anyathā **mukhadarśinyām jaḍair** anusaṃdhānaśūnyaiḥ **kim akam** duḥkham **nāpyeta** sarvam eva duḥkham āpyate: atra bhavet mukhamālinyadurnāmāptir amutra
10 ca bhara iti.

nīsamyetthaṃ mataṃ sādhuḥkārair vṛddham athārcicat
pārītoṣikadānena tat kathāmr̥tatṛptadhīḥ 33.163

nīsamyeti †tadidadhīti spaṣṭam†.

15 **deśadeśīyanepathyaṃ dharmaśobhā ca sā bhṛśam**
viśvastaśiraso yāsau śāstir āsyād udeṣyati 33.164

deśeti. viśvastamanasa iti vaktavye **viśvastaśirasa** iti śīrograhaṇam śāstidīptatāsūcanārtham. yathā saṃjātavikāram namram api vastu nepathyenācchādyate tathānayāpi **deśadeśīyā** iti **nepathyagrahaṇam**.

20 **śaṅkāspadam ca yā śāstīḥ sā hṛdrandhram udīritam**
tathā naśyati śobheyam iti śāstrārthasamgrahaḥ 33.165

śaṅkāspadam iti. **tatheti** hṛdrandhrasadbhāve **śobhā** rājyasamṛddhiḥ.

idānīm śaṅkāmatreṇa rājñām pravṛttau nimittam nirūpayitum avatārayati: **tathā ceti**.

tathā ca kenacid vaidyo 'bhyetya pṛṣṭo mahībhujām
pramādakāraṇam brūhi prāyeṇaite pramādinah 33.166

25 **ete rājānah**.

2 aṅka Ch] śaṅka J₃ kārīṇo J₃] katrarīṇo Ch pitrādayo em.] pitādayo J₃, pitādvayo Ch 3 ādhikārāt Ch] ācikārāt J₃ ādheyā Ch] āceyā J₃ 33.162b yojitā cet Ch] yojitaucat J₃ 7 dhiyā J₃] dhiya Ch yojitā Ch] yajitā J₃ 9 nāpyeta Ch] nāpyate J₃ 10 iti J₃] i. l. n. Ch 33.163a etthaṃ J₃] erthaṃ Ch 13 †tadidadhīti spaṣṭam† Ch] om. J₃ 17 nepathyenā J₃] nepathenā Ch 18 nepathya J₃] nepathyā Ch 33.165b randhram J₃] raṃdhram Ch 21 randhra J₃] raṃdhru Ch 33.166a vaidyo J₃] vaidyau Ch 25 rājānah J₃] .jānah l. n. Ch

†pramādakāraṇaṃ brūhi† yāni kurvanti bhūbhujah
jyāpatyād arjakebhyaś ca †nirvārtān† iti niścayaḥ 33.167

jyāpatyaṃ dharādhipatyam. bhūbhujā iti †śaśamaṃtaṃ†.

5 kāmas tṛṣṇā surāpānaṃ trayam hānir ayaṃ nṛṇām
viśeṣeṇa mahīpānām sarvatraiṣām hi gauravam 33.168

kāma iti. sarvatreti kartavyajāte.

tatrādaḥ kāmasya pramādakāraṇatvam āha: tatreti.

tatrendriyapramodena yaḥ kāmavaśago bhavet
naśyeyuḥ kāmanās tasya sarvā iti viniścayaḥ 33.169

10 spaṣṭam.

na lajjām noparodham vā kāmī kasyāpi paśyati
na bhīś cāpīkṣyate vyaktam aihikyāmuṣmiki manāk 33.170

na lajjām iti †katham aham vihitadrkṛtya etanmukham paśyāmīti† · alajjam paśyāmīti. na
bhīś cāpīti kāmīneti vibhaktipariṇāmaḥ.

15 tatrāpi rājño 'narthagauravam āha: kāmēti.

kāmabhogonmattatāyām yaḥ ko'pi ratadhīr nṛpaḥ
samaṃ kāryāṇi tasyāśu gatānīti viniścayaḥ 33.171

atra śekharayati: ākhyāyiketi.

20 ākhyāyikeyam atrāpi gītā prācyaiḥ purāgrataḥ
Śakendram etyādhikṛtaḥ ko'py avocat priyaṃvadaḥ 33.172

priyaṃvada iti premṇā hitavādī.

mahārājāyatiṃ vīkṣyodvāhyās te bahavaḥ striyaḥ

3 bhūbhujā iti †śaśamaṃtaṃ† J₃] om. Ch 7 pramāda Ch] prasāda J₃ tatre em.] vūtre J₃, vrate Ch 33.169a endriya Ch] enpriya J₃ 33.170d āmuṣmiki Ch] āmaṣmiki J₃ 33.170a lajjām Ch] lajñam J₃ 13 lajjām em.] lajñam J₃ Ch kṛtya J₃] satya Ch paśyāmīti J₃] paśy...ti l. n. Ch na Ch] a J₃ 15 āpi J₃] ā.i l. n. Ch rājño 'nārtha em.] rājñanortha J₃, ...nārtha l. n. J₄ 21 premṇā Ch] dramṇā J₃ vādī J₃] yādī Ch

Anm. zu 33.167a pramādakāraṇaṃ brūhi: rep. 33.116c, lies: ... brūmī? Anm. zu 33.167c nirvārtān: Lies: nivṛttān? Anm. zu 33.167c śaśamaṃtaṃ: Lies: śasantaḥ? Anm. zu 33.172c Śakendram: Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von Iskandar/Sikandar Alexander.

satsvātmajeṣu bahuṣu dhuryaḥ ko'pi bhaved dhruvam 33.173

mahārājeti. mahārājety āmantraṇam. nānyaḥ ko'pi tvatsamo 'dhunāstīti sūcanārtham. **āyatir** auttarakālikī gatiḥ. **dhuryaḥ** kuladhurīṇaḥ.

anyathāpy etadauttaryam āha: **atha veti.**

5 **atha vā śiṣyamāṇeṣu bahuṣv ākhyeyam ujjvalā**
tava sthātā ciraṃjīvi dehenāpi bhaviṣyasi 33.174

deheneti kīrtidehena **ciraṃjīvi bhaviṣyasi** eva. anenāpi bhautikena **dehena ciraṃjīvi bhaviṣyasi. ātmaiva putranāmāsīti**¹⁵ śruteḥ.

kuśalā sarvathā seyaṃ tavena bahubhāryatā
10 **bhṛtyā vijñāpanāsārāḥ pramāṇaṃ prabhudhīḥ param 33.175**

kuśaleti. tava · ineti cchedaḥ. he · **ina** svāmin.

iti premapuraskārabharitāṃ giram asya saḥ
nīsamya smitvovācedaṃ satyaṃ prema vibhāty adaḥ 33.176

itīti. ada etad bhavadvacanam.

15 **satyaṃ cāvadhyadīnārtavacaḥpālanayā yathā**
sannāmnā pretya cehāpi bhadraṃ prāpyeta nānyathā 33.177

satyam iti. **nānyatheti** putrādīnā tatheti śeṣaḥ.

manaskāro mahīpānām ubhayenaiva bhūtale
tad idaṃ svavaśe yena pālitaṃ sa vaśī sukhī 33.178

20 **manaskāra** iti. **manaskāraḥ** kālāntare smṛtiḥ. **ubhayenaivoktacareṇa. na** bahuputratayety āśayaḥ.

atra samarthayati: **asty eveti.**

asty evāmnāyavacanam ātmā putra iti¹⁶ **sphuṭam**
svavidheyam nṛṇāṃ svasya smārakaṃ ceti sannayaḥ 33.179

33.173c dhuryaḥ em. schol.] āryaḥ J₃, dhuyaḥ Ch **33.173d** dhruvam Ch] dhruvam J₃ 3 gatiḥ J₃] gati Ch 4 auttaryam em.] auturyam J₃ Ch 7 dehene em.] dehane J₃, dehone Ch dehena J₃] dehona Ch **33.175a** seyaṃ Ch] meyaṃ J₃ **33.176c** ovāce Ch] avauce J₃ **33.177a** ārtā J₃] ātu Ch **33.178c** vaśe J₃] śe Ch **33.178d** sukhī Ch] mukhī J₃ 20 ubhaye Ch] ubhayo J₃ **33.179a** asty Ch] yasty J₃ **33.179a** evā J₃ schol.] eyā Ch

¹⁵Mānavagr̥hyasūtra, Ed. R. H. SASTRI 1,18.6 = Āśvalāyanagr̥hyasūtra, Ed. TIRTHA 1,15.11, dort c: *ātmā vai* ... ¹⁶Vgl. Kommentar sub 33.174.

evakāreṇāmnāyavacanasya śabdapramāṇakatvād avyabhicāritvaṃ dyotayati. **svavidheyam** svakartavyaṃ karma. **sannaya** iti · āmnāyānugataṃ anubhavānugataṃ ceti bhāvaḥ.

bahustrikaraṇaṃ pratyakṣaduṣṭaṃ ity āha: **atiduṣṭaṃ** iti.

atiduṣṭaṃ idaṃ nāma yaḥ sarvavijayī sa cet

5 **kaṭākṣair badhyate strīṇāṃ bahustrīgatir īdrśī** 33.180

sarvavijayī sarvathā pragalbhaḥ. mā badhyatām iti ced āha: **bahustrī**ti. ko hi nāma kāmāpara-vaśatvād udūḍhabahustrīkas tadadhīnatvān na tājito bhaved iti bhāvaḥ.

sarvathaitan nyakkāra eva. sādhiyān iti sūcayati: **ya** iti.

yaḥ ko'py ekakṣaṇaṃ caitadāśāṃ anusared varam

10 **tanmūrdhni pātaḥ pāṃsūnāṃ hrīr yat siṃhā vaśāvaśāḥ** 33.181

etadāśāṃ kāmīnīcchām. etadāśānusaraṇāt **pāṃsupāta** eva **murdhni vara** iti pāṃsu-pāto dhūnanakṣālanādināpaity api. etadāśānusaraṇapaṇkapāto hi na kenāpy upāyenāpaitīti tātpariyam. atrārthāntarayati: **hrīr** iti. **siṃhāḥ** puruṣaśreṣṭhā mrgendrāś ca. **vaśā** strī hastinī ca. atha vā **mūrdhni** †pāṃto† maraṇaṃ iti vyākhyeyam.

15 ity †ādyah† pramādakāraṇaṃ kāmaḥ.

dvitīyaṃ pramādakāraṇaṃ āha: **trṣṇayeti**.

trṣṇayālaṃ yayā so 'pi parakīye 'pi vastuni

hitvaiva pāpakalanām udyogaṃ kurute haṭhāt

33.182

so 'pīti trṣṇāluḥ.

20 atra samarthayati: **pun्यāpunyeyeti**.

pun्यāpunyakalām hitvā caratām ca yathātatham

katham arjakaśaṅkāntar uttiṣṭheta mahībhujām

33.183

yathātatham iti hīṃsādivyāpāreṇa. **śaṅketi** katham asau yogakṣemapātraṃ bhaved iti.

atraiva bharayati: **ākuñcayann** iti.

3 karaṇaṃ Ch] karaṇa J₃ 33.181c pāṃsūnāṃ J₃] pāsūnāṃ Ch 11 saraṇāt em.] maraṇāt J₃, smaraṇāt Ch pāṃsu em.] pāṃsa J₃ Ch 12 āpaity Ch] āpaty J₃ āpaitī J₃] āpaite Ch 13 āntarayati J₃] āṃtara · iti Ch 16 trṣṇaye J₃] trṣṭaye Ch 33.182c hitvai J₃] hirbaiva Ch 19 add. i. t. post trṣṇāluḥ: śrīRāmāya namo namaḥ Ch 33.183d āntar utti Ch] āṃtakṛti J₃ 24 ākuñ J₃] āktaṃ Ch

Anm. zu 14 *pāṃto*: Wahrscheinlich: *pāṃsupāto* oder nur *pāto*? Anm. zu 15 *ādyah*: Lies: *ādyam* oder *ādyā*-?

ākuñcayann apy akhilaṃ sarvato 'pi yayāndhadhīḥ
na pūrṇadṛk katham imāṃ pidhānīm svīkaroti san 33.184

ākuñcanam svavaśikṛtya gopanam. **pidhānīm** sadasadvivekācchādayitrīm. **san** vivekī paṇḍitaḥ.

5 **icchato 'sya madanyasya mā bhūt kiṃcana jātv iti**
katham vṛddhiṃ karoty eṣa sarvajñaḥ sarvarakṣakaḥ 33.185

icchata iti. asya **trṣṇāloḥ**.

na netrapuṭikā jātu lubdhānām pūryate dhruvam
bhūyate mauktikabhṛtā śukty ā samtoṣadhāraṇāt 33.186

10 **na netreti.** atra vyatirekadṛṣṭāntaḥ: **bhūyate** ·iti. yadaiva śuktikālpajalakaṇādānena puṭa-dvayasamṃmilanātmakam samtoṣam dhārayati tadaiva muktāpūrṇodarī jāyate. samtoṣābhāve †bahya eva† śūnyodarā dṛśyante ·iti.

atra śekharayati: **udāhṛtam** iti.

udāhṛtam idaṃ cāpi ko'pi śānta upāgatam
15 **kaṃcanenaṃ śāsāsāddhā tadvelāyām vibuddhadhīḥ** 33.187

upāgatam iti śrutatadantavelatvān melanārtham antikaṃ āyāntam. **addhā** tattvataḥ. **tad-velāyām**: sā cāsau **velāntaveleti** yāvat. **vibuddhadhīr** iti kaḥ katham upadeśya iti.

śāsanāvākyaṃ paṭhati: **aho** iti.

aho te phalitaṃ bhāgyair āḍhyarājo 'si mānada
20 **mā dīnadurvidheno bhūr gaccha jīvaḍṛḍhāḥ samāḥ** 33.188

āḍhyarāja iti ·idānīm tāvat ·bhavataḥ sarve samarjakā āḍhyā iti. yadi ca sāmpratam anyāyena tebhyaḥ balim daṇḍayasi tadā **dīnadaridrārājo** 'sāv iti tvam vyapadiśantīti tadvyapadeśapātraṃ tvam **mā bhūr** iti nyāyena prajā rakṣa.

etad anyasamvādena draḍhayati: **uktaṃ ceti**.

25 **uktaṃ ca yadi kośāsā rājñāṃ manasi vardhate**

33.184a ākuñ J₃] āktaṃ Ch 3 ākuñ J₃] āktaṃ Ch pidhānīm J₃] pidhānī Ch 33.185b bhūt kiṃ em.] bhūchaṃ J₃, bhūtkam Ch 33.185b jātv Ch] jāt J₃ 33.186c mauktika Ch] sauktika J₃ 33.186d śukty Ch] āky J₃ 10 na netre Ch] nenatre J₃ śukti Ch] śakti J₃ 12 bahya Ch] dhahvyā indis. J₃ 13 udā em.] tadā J₃ Ch 33.187a udā J₃] tadā Ch 16 upāgatam Ch] tadāgatam J₃ tattvataḥ Ch] tadvataḥ J₃ 17 velāyām J₃] velāyā Ch velāntavele em.] velāntevale J₃ Ch 33.188b 'si Ch] mi J₃ 33.188c eno em.] ono J₃ Ch

tad ādhya dīnatām yānti hā kaṣṭaṃ dhig imām tṛṣam 33.189

dīnatām yāntīti taddainyaśoko durvāra iti bhāvaḥ. **tṛṣam** iti kośavṛddhilakṣaṇām iti vṛddher eva sarvānyasam padrikatālakṣaṇāyā anena niṣedhaḥ. na tu sarvathā kośasamcayābhāvaḥ.

yady āśaiṣotpatej jñatvāśamsyālaṃ ripugāmini

5 **neyam jātv api boddhavyā sukhadeti viniścayaḥ** 33.190

yadi ceyam api bhāvatvān na naśyatīti saṃbhāvanā tadāsāv itthaṃ pratikāryety āha: **eṣā** kośo vardhatām iti tādaiṣā svaripugāminy **alam**. āśāsyāsau madripūn gacchatv ity **āśamsanīyam**. atra hetuḥ: **neyam** iti.

atra samarthayati: **katham** iti.

10 **katham sthirāśaṃ tanute dhīro 'tra vimalāśayaḥ**
yo 'sau vāyur ivājasraṃ calan naivopalabhyate

33.191

atra kośasamcaye.

atra śekharayati: **tathā ceti**.

tathā ca kaścid bhūmīśaḥ svair uktaḥ kośasamcaye
15 **rājan baliṃ grhāṇeti pratyuvācāmalodayaḥ**

33.192

spāṣṭam.

dvayor babhāti yaḥ kośo mamāsau vyatyayān mataḥ
niścintam asmān me pūrṇāśamsā kiṃ na bhaved iti

33.193

20 **dvayor** iti. **dvayor** gañjasamarjakayoḥ. **yo** gañjāgaralakṣaṇaḥ. **mamāsau viparyayeṇa mataḥ**: mama samarjakā eva kośaḥ. **niścintam** iti niścintam vartamānasya **me 'smāt** samarjakalakṣaṇāt kośād **āśamsā** dhanākāṅkṣopayogakāla utpannā **kiṃ pūrṇā na bhaved** bhavatīti saṃbhāvyata iti saṃbhāvanāyām liṅ. asmād eva kiṃ dadāmīti bhāvaḥ. iti tṛṣṇākhyo dvitīyaḥ pramāda hetuḥ.

tṛtiyam āha: **surāpāneti**.

2 durvāra iti Ch] durvārayati J₃ 3 niṣedhaḥ Ch] niṣedhaḥ J₃ add. rep. i. t. post *na tu*: natām yāntīti taddainyaśoko durvāra iti bhāvaḥ tṛṣam iti kośavṛddhilakṣaṇām iti vṛddher eva Ch^{a.c.}, del. Ch^{b.c.} 33.190b ripu J₃ m. c.] pu Ch 33.190d sukhade Ch] sukheda J₃ 6 itthaṃ J₃] irthaṃ Ch 6–7 kośo vardhatām Ch] kośavardhatām J₃ 7 āśā J₃] āśyā Ch 8 hetuḥ: neyam J₃] hetunīyam Ch 9 samarthayati em.] samartha · iti J₃ J₄ 33.191b dhīro 'tra em. schol.] dhīratro J₃ Ch 33.192a īśaḥ Ch] eśaḥ J₃ 33.193a babhāti J₃] babhauti Ch 33.193b vyatyayān J₃] vyatyadhān Ch 19 mamāsau Ch] samāsau J₃ 20 mama J₃] sama Ch samarjakā Ch] mamarjakā J₃ 21 bhaved Ch] bhavad J₃ 22 bhavatīti em.] bhavetya J₃, bhavetiveti Ch liṅ Ch] liṭ J₃ asmād J₃] amād Ch kiṃ J₃] kiṃma Ch dadāmī Ch] dadāsī J₃

**surāpānābhidenāpi kṛtam auddhatyahetunā
yena krīḍāvihārādaṁ nṛpair majjyeta tatkṣaṇam** 33.194

spaṣṭam.

**hitecchubhir alaṁ bhāvyaṁ mahīpaiḥ pathyakāribhiḥ
5 mattatāyā mahānarthabhājanair bhūyate yayā** 33.195

hitecchubhir iti. **mattatāyāḥ** pathyakāribhis taddūravartibhir **alaṁ bhāvyaṁ**. **bhūyate** ·
iti **mahīpair** iti śeṣa.

pramāde 'narthasampattim āha: **tathā ceti pravṛtte** · iti ca.

**tathā ca matte nṛpatau pramāde 'tigariyasi
10 arjakeṣu ca deṣeṣu bhrtyāḥ sveccham caranti hi** 33.196

**pravṛtte 'dhyakṣasamcāre svācchandyena kṣaṇād asau
viraktaprakṛtir bhūpo naśyed duṣkīrtibhājanam** 33.197

adhyakṣā adhikāriṇaḥ.

**bodhyo 'dhīḥ sa madonmādakāraṇam yena bhūbhr̥tā
15 pītam svamaudhyakalamah sthāpito 'nargalam svayam** 33.198

bodhya iti. nānenedaṁ **madakāraṇam pītam** api tv anena **svamaudhyakalamah** **sva-**
maudhyam eva **kalamaḥ** lekhanī svamaudhyalekhanārthaṁ **svayam anargalam sthāpitaḥ**.
manmaudhyam anayā lekhanīyā pravīṇā likhantv iti svayam eva tena tebhyaḥ lekhanī arpiteti.

33.194a ābhidhe J₃] ābhidhī Ch 33.194b kṛtam em.] kṛtas J₃ Ch 33.195c mattatāyā J₃]
martatāyā Ch 33.195d bhājanair Ch] bhājanai J₃ 33.195d yayā Ch] tadā J₃ 6 mattatāyāḥ J₃]
martatāyāḥ Ch 33.196a matte Ch] marte J₃ 33.196b garīyasi Ch] garīṣasi J₃ 33.196d bhrtyāḥ
Ch] vṛtyāḥ J₃ 33.196d sveccham Ch] svecha J₃ 33.197b svācchandyena Ch] svācchanyena
J₃ 33.198c maudhya em. schol.] māḍhyo J₃ Ch 16 pītam Ch] pītas J₃ maudhya Ch] sauḍhya J₃
kalamaḥ Ch] kalasaḥ J₃ 17 maudhyam Ch] sauḍhyam J₃ sva J₃] śva Ch maudhya Ch] sauḍhya
J₃ 18 man em.] san J₃ Ch eva tena em.] evetana J₃, evetanna Ch arpita Ch] atpita J₃

Anm. zu 16–17 svamaudhyam eva kalamaḥ: Diese erste Analyse von *sva-maudhya-kalamah* als appo-
sitionelles Kompositum (*karmadhāraya*) scheint nicht zur folgenden Erklärung zu passen. Doch es gibt
Präzedenzfälle für derartig abgestufte Erklärungen von Komposita, die zwischen Vorder- und Hinterglied
ergänzt werden müssen (*madhyama-pada-lopin*). So analysiert Prajñākaramati: Pañcikā, Ed. S. TRIPATHI
das Kompositum *jīva-matsyaḥ* in Bodhicaryāvatāra 7.11a: *jīvanta eva matsyāḥ krameṇa bhakṣaṇārthaṁ*
prāyaḥ prāgdiñnivasibhir eva janai rakṣyante. jīvanopalakṣitā matsyā jīvamatsyā iti teṣāṁ eva samayaḥ. śā-
kapārthivāditvān madhyamapadalopī samāsaḥ. Vgl. auch Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN
Vārttika 8 zu Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 2,1.69; für diesen Hinweis danke ich Roland Steiner.

abhyuccaya†doṣāyāha†: **udbhidyanta** iti.

**udbhidyante navīnās ca kurandhranayarītayaḥ
deśadeśīyasīmāsu citraṃ rājñi pramāḍini**

33.199

spaṣṭam.

5 **atīva malinā seyaṃ kriyā rājñām mahīyasām
prabuddhamatibhiś caiva durghaṭā tatpratikriyā**

33.200

atīveti. prasiddham hi pramāḍāvasthākṛtaṃ prabodhavelāyāṃ praktikriyate. atra tu pramāḍe jāte kṛtasya karmaṇaḥ prabodhe 'pi **pratikriyā durghaṭeti.**

upasaṃharann āha: **unmattateti deśadeśīyeti** ca.

10 **unmattateyaṃ śaithilyakāraṇaṃ kāryavāstunaḥ
saṃdhibandhaś ca jāgaryā sarvathenavibhūṣaṇam**

33.201

bodho jāgaraṇaṃ jāgaryā · inavibhūṣaṇam. kāryavāstunaḥ **saṃdhibandhaś ca** saṃdhāna-dārḍhyanimittam.

deśadeśīyakāryeṣu nṛpo 'sau rātrirakṣakaḥ

15 **nocitā mattatānidrā tasya bodhaucitī mude**

33.202

rakṣakasya nidrā svaparānarthāyaiveti **nocitā. bodhaucitīti** ratnadvārasūcanā cānte.

ratnadvārāphalaṃ rājakumāre yojayiṣyann avatārayati: **trāhīti.**

trāhi trāhīti ca sumatibhir daṇḍyadaṇḍakriyāṇām

prāyaścittopaniṣad uditā yāsti yo 'syās ca pātram

20 **so 'sau sarveśvara ubhayado moditaḥ satkriyābhiḥ**

kiṃ vijñaptiṃ saphalayati no neti saṃprārthyate 'ddhā

33.203

sumatibhir Vyāsādibhir mahāmuniḥ. **daṇḍyadaṇḍakriyāṇām:** kṛtāparādhā yathocita-daṇḍārḥā **daṇḍyās** teṣāṃ yā **daṇḍakriyā** anekavidhāḥ kathitās tāsāṃ madhye yāni tacchodanapratikṛtayaḥ **prāyaścittāny** upadiṣṭāni teṣāṃ prāyaścittānām **upaniṣad** rahasya-prāyaścittam. na punar aham itthaṃ kadāpi karomīti **trāhi trāhīti** nāsāṅkanākarmaṅgrahaṇādi-

25

33.199b randhra J₃] raṃdhru Ch 33.199c sīmāsu em.] mīmāsu J₃ Ch 33.200a seyaṃ Ch] meyaṃ J₃ 12–13 saṃdhānadārḍhya em.] saṃdhānadāḍhya J₃ Ch 33.202a deśa Ch] deśe J₃ 16 aucitī J₃] audhitī Ch 33.203c ubhaya em. m. c.] udbhaya J₃ Ch 22 ādibhir J₃] ābhir Ch yathocita Ch] yathorcita J₃ 23 daṇḍyās Ch] daṃṛdyās J₃ kathitās J₃] kathatās Ch 24 cittānām J₃] cittānās Ch 25 aham em.] ahas J₃, am Ch itthaṃ em.] itūṃ J₃, irthaṃ Ch trāhi trāhī J₃] trāhitāhi Ch karmaṅgrahaṇā Ch] karmaṅgrahaṇā J₃

Anm. zu 1 -doṣāyāha: Lies: -doṣān āha? **Anm. zu 33.203, Metrum:** Mandākṛantā.

pūrvaṃ manasā niyamanam. adya tāvad yat pramādena balāt kṛtaṃ tatra **trā iva** rakṣaka iva **bhaveti** niyamarūpā **yā prāyaścittopaniṣat. asyās ca yaḥ pātraṃ** nivedanāsthānaṃ **so 'sau sarveśvaraḥ**. na hi taṃ vinānyaḥ ko'pi tannivedanāsthānam. yato **'sāv ubhaya-**
das tad adbhavanarūpām adhogatiṃ nivāryordhvagatiprāpakāḥ. na tāṭasthyenety āha:
 5 **modita** iti. amūbhiḥ samanantaradvāraracitābhiḥ **satkriyābhiḥ** satkārcābhis tadabhiṣṭatad-
 uditācāranibandhakaraṇān **moditaḥ** prasannamukhatayā svātmānaṃ praty abhimukhikṛtaḥ
 sann **asmākaṃ vijñaptiṃ kiṃ na saphalayati**: saphalayaty eveti. ato hetor **addhā** sarva-
 pratyakṣaṃ **samprārthyate**.

prārthanām uddiṣati: **avāpteti**.

10 **avāptasambodhaprasannacetāḥ**
sacchilapātraṃ vinayānatāmsaḥ
lokadvayeṣṭāptinibaddhakakṣyo
jīyād asau rājakumāra iddhaḥ **33.204**

lokadvaye yad **iṣṭaṃ** samṛddhir apavargaś ca. **rājakumāra** iti pūrvavad ubhayaviṣayaṃ
 15 **vojyam**.

madhupa iva rasaikasakto 'pi yo
bhavavibhavavivṛddhikāmo 'nvaham
vicarati ca tathā yadeśo 'dbhutaṃ
paramapadam upaity ayatnād yathā **33.205**

20 **madhupa** iti. (1) **rasaikasakta** iti **rasāḥ** śṛṅgārādayaḥ · **raso** rāgaś ca tatra **aiako** mukhyaḥ
saktaḥ. ata eva **madhupa iva**: so 'pi rase madhuny ekasaktaḥ. (2) atha ca **rasāyām** urvyām
ekasaktas tadyogakṣemāvahaḥ. **madhupo** madyapāyīva: so 'pi rasāyām ekasaktaḥ. pīta-
 madiro hi śritabhūmir bhavati. (1) atha ca yathā bhramaro rasaikasakto 'sārabhāgam apahāya
 sārabhāgam ādatte tathā sarvatraiva sārādāyī. tathā **bhavetyādi**. prathamō 'rthaḥ sphuṭa eva.
 25 (2) atha ca **bhave** Mahādeve **vibhavo** viśeṣeṇa bhava āvirbhāvo 'nubhūtiḥ tad **vivṛddhi-**
kāma iti siddham. **paramapadam upaity ayatnād** iti · abhimukhibhavanavelāyām **ayatnād**

2 opaniṣat Ch] ayoniṣat J₃ 3 'sāv em.] sādḥ J₃ Ch 4 adho em.] odha J₃ Ch prāpakāḥ Ch] prākāḥ
 J₃ tāṭasthyene Ch] tāṭasthene J₃ 5 abhiṣṭa Ch] abhiṣa J₃ 7 hetor J₃] hetar Ch 9 uddiṣati J₃]
 addiṣati Ch 33.204a cetāḥ J₃] cetaḥ Ch 33.204d jīyād J₃] jīd Ch 22 po madya J₃] pamodya
 Ch iva: so em.] ivosa J₃, ivoso Ch 23 rasai Ch] ramai J₃ 26 upaity a em.] apaitya J₃, upaiti Ch
 abhimukhi J₃] abhimukhe Ch navelāyām em.] nīlāyās J₃, navelāyās Ch ayatnād J₃] ayadyatnād Ch
Anm. zu 1 *nāsāṅkanā-karṇagrahaṇa*: Tentativ. Sub 39.142 werden *nāsāṅkanādi*- unter Bestrafung durch
 den Herrschers subsumiert und dürften damit Körperstrafen sein, doch der genaue Vorgang wird nicht er-
 klärt. *karṇagrahaṇa*, *karṇa-a-grahaṇa* oder *-āgrahaṇa* kommen hier kein zweites Mal vor, doch scheint Ers-
 teres am ehesten als Körperstrafe denkbar. **Anm. zu 33.204, Metrum**: Upajāti. Im ersten Strophenviertel
 gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [dh]a-pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 33.205,**
Metrum: Pramuditavadanā.

yatnaṃ vinaiva **paramapadam**: (1) parā mā Lakṣmīr yatra tat **paramapadam** vijayapadam.
(2) **paramam** utkr̥ṣṭaṃ ca sarvordhvavartipadam svarūpaṃ ceti.

lalāṭikā yāsti vasuṃdharāyāḥ

Kaśmīrabhūḥ sanmaṇibhūṣitāṅgī

5 **virājate 'tyuccapadāśritāsyā**

manye 'rpito nāyaka eṣa dhātṛā

33.206

10 **lalāṭiketi. santaḥ** paṇḍitā eva **maṇayas** taiḥ **santaḥ** śobhanāś ca te **maṇayaḥ** san-
maṇibhūṣitatvam ucitam. **atyuccapadāśritā** Kaśmīrāṇām uccapradeśasthitatvāt. **lalāṭikā** ca
śarīrordhvabhāge lalāṭe sthitā. itthaṃ sarvaṅganaddhāyā asyā nāyakena bhāvyam iti tadartham
āha: **manye** · iti. (1) **nāyako** netā madhyaratnaṃ ca. (2) **eṣo 'yakaḥ** saddaivabhūṣitaśirā **nā**
puruṣo **'rpitaḥ** sthāpito 'nenaivāsau vibhāti nāmety āśayaḥ.

sa eṣa bhāsvān iva satpratāpo

doṣāpahāraikapaṇo mahehaḥ

udetu siddhyai jagatīsurāṇām

15 **pratyarpitārghaḥ kamalarddhikārī**

33.207 (1)

...

doṣāpahāraikapaṇo 'mahehaḥ

...

...

33.207 (2)

20 **sa eṣa** ity ubhayaviṣayam. **satpratāpaḥ** śobhanakośadaṇḍatejāḥ śobhanaprakṛṣṭatāpaś ca.
doṣāṇām vikāraṇām **apahāro** dūrikaraṇam **ekaḥ** pradhāno **paṇo** yasya. **doṣā** rātrau ya
āpnuvanti vyāpnuvanti jagad iti **doṣāpās** tamāṃsi krūraprakṛtayā teṣāṃ **hāre** dūrikaraṇe ·
ekaḥ paṇo yasya. tatrāśahāyaglaḥ ity arthaḥ. tathā **mahehaḥ** · mahāceṣṭaḥ. atha **cāmahā**
rogahārīṇī **ceṣṭā** yasya. *ārogyaṃ bhāskarād*¹⁷ iti smṛteḥ. **sa eṣa udetu** · uccapadam ārohatu ·
25 udayaṃ karotu. **jagatīsurāṇām** viprāṇām yatas tair asau **pratyarpitārghaḥ** pratyeka-
samarpitamūlyaḥ · tadadhīnatvād etaddeśīyavyavahārasya. atha ca sūryo brāhmaṇebhyo

1 vijayapadam Ch] om. J₃ 2 paramam Ch] paramom J₃ ordhva Ch] erdhva J₃ 33.206a āsti Ch]
āpti J₃ 33.206a vasuṃ J₃] vamuṃ Ch 33.206c 'ty em. schol.] bhy J₃ Ch 7 lalāṭike J₃] lalāṭake
Ch maṇayas J₃] manayas Ch 8 maṇibhūṣita Ch] māṇibhūṣata J₃ 9 itthaṃ Ch] ittha J₃ iti Ch]
iri J₃ 10 madhya J₃] madya Ch 'yakaḥ Ch] dhakaḥ J₃ sad J₃] mad Ch 11 nāme Ch] nāse J₃
21 pradhāno em.] pradhārna J₃ 22 āpnuvanti em.] āpnuvīmṭa J₃ 23 āśahāya em.] āmahāya J₃ 24
udetu em.] tadetu J₃ 25 pratyarpitā em.] pratyarthitā J₃ 26 deśīya em.] deśīca J₃

Anm. zu 33.206, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 33.207, Metrum:** Upajāti.

¹⁷Matsyapurāṇa, Ed. ĀPAṬE 68.41a.

'rghyam ādāyaivodetīti purāṇaprasiddham. tathā **kamalarddhikārī** Lakṣmī-ṛddhikārī. atha ca kamalavikāsakārīti.

**yaṃ prāpya nītividhikīrtivinīśraddhā-
vāṇīkrpārativibhūtivivekadharmaīḥ
samyag vatīrya sadanāt kamalāsanasya
śīrnair iha svaśivam āpi sukhāsikā ca**

33.208

yaṃ prāpyeti. ayaṃ bhāvaḥ: **nītyā**dayo 'mī bhāvāḥ parasparam pitāputrasnuṣā†surā†di-
saṃbandhane Brahmasadane kṛtasthitayaḥ sukham āsate. tathā hi: **Vidhir** bhartā **Vāṇī**
bhāryā **Dharmaś** ca putraḥ. tathā: **Vidhiḥ** pitā **Dharmaḥ** putraḥ snuṣā **Śraddhā Vivekaḥ**
10 pautraḥ. tathā: **Vivekaḥ** pitā bhāryā **Krpā NītiVinītiKīrtayaḥ** putryāḥ · **Vibhūtiḥ** pautri
Ratiḥ prapautriti yo 'mīśāṃ Brahmasadane bandhubhāvaḥ †sahāsikā† sukham cāsīt. tad
iha bhūmaṇḍale **samyag** bhūsthitinirmāṇārthaṃ harṣeṇa preṣaṇād **vatīryā**vatīrya samucita-
sthānālābhāc **chīrnair** viśīrṇaprāyair ekatra kasmimścid eko baddho 'nyas tu balāc calita iti
śīthilaprāyais tair **yaṃ** proktaguṇaṃ **prāpya svaśivam āpi** bandhuśobhā labdhā **sukhāsikā**
15 **cāptā.** sarve 'mī bhāvā yatra kṛtasthitayaḥ santīti bhāvaḥ. **vidhiḥ** sadbhāgyam.

**Śakendrasye voccāsanakṛtarater asya sumateḥ
pradīptājñādryabdhisthalajalagatā bhāti yad iyaṃ
na tac citraṃ dūrāt pratapati bhare 'syāsu prahitā
puraivāsmīn dautyān mukuṭakalanāddhā hi dayitā**

33.209

Śakendrasyeti. **Śakendraḥ** Śākādhikārī Yudhiṣṭhirādīḥ. **adryabdhisthalajalagateti** tattad-
adhipānumatā. **yaṃ** nitarāṃ **bhāti na tac citraṃ** adhunā. **hir** yasmāt tais tattajjalasthalādi-
nivāsibhir **dūrād bhare** laukike 'tisāye **pratapati** pratāpena trāsāyitari **dayitā mukuṭakalanā**
mukuṭarītir **dautyāt purā** pūrvam eva śravaṇavelāyām eva **prahitā** mukuṭabandhanam
asmābhis tyaktam iti puraiva tair asau bodhiteti. kiṃ citraṃ yad ebhir asyājñādr̥teti · asyājñā
25 †paddha†mahīṣīsthānīyā tatra gateti **na citraṃ** kim idaṃ citraṃ ity arthaḥ. yato 'sya pratāpa-
bhṛtye tatra preṣite taiḥ svasvadāyitā atra dautyāt preṣitāḥ. prasiddham ca: pradīptaśāsane rājñi

1 aivo em.] aive J₃ 2 vikāsa em.] vikāma J₃ 8 sadane em.] madane J₃ āsate em.] āsane J₃ 12
samyag em.] samyā J₃ 13 chīrnair em.] chārṇair J₃ baddho 'nyas em.] baddhanyos J₃ 33.209a
āsana em.] āmana J₃ 33.209a rater em. m. c.] retar J₃ 33.209b ājñā em.] ajñā J₃ 33.209d
mukuṭa em. schol.] makuṭa J₃ 33.209d āddhā em.] ādvā J₃ 20 Śakendrasye em.] śakemdramyē
J₃ adry em.] addhy J₃ 21 tais tat em.] tastai J₃ 22 laukike em.] laukiko J₃ mukuṭakalanā em.]
mukuṭakalanā mukuṭakalanā rep. J₃ 24 ebhir J₃] ibhir Ch 25 †paddha† J₃] paṃṭha Ch 26 bhṛtye
J₃] bhr̥te Ch

Anm. zu 33.208, Metrum: Vasantatilaka. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [t]i-śr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 7 -surā-:** Lies: *sutā*? **Anm. zu 11 sahāsikā:**
Lies: *sa* ... als Korrelativum? **Anm. zu 33.209, Metrum:** Śikhariṇī. Im dritten Strophenviertel gilt dem
Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [ś]u pr[a] als kurze Silbe.

sarve svasvadūtān preṣayanti. atra ca Pratāpanāmnī · †etat†putre prāpte svarakṣārtham †tenaiva saha† mukuṭa†natir† eva priyaputrī tair dūti rakṣiteti bahumānyatā sūcitā. pratyekāpekṣayaikavacanam.

so 'yam śubhāyatir asau Raṇavīrasimhaḥ

5 śuddhaprasūtir amalodayakīrtibhājaḥ

śrīmanmahopapadarājadārcitasya

tātasya pratyaya ihāpi paratra jīyāt

33.210

so 'yam iti. sa iti samanantaradvāraprakrāntaḥ. ayam asāv iti varṇayitum prakrāntatvāt pratyakṣanirdeśaucitye 'pi svarūpadūravartīti tritayanirdeśo 'navadyaḥ. śubhāyatīḥ 10 śubhāvahāyatīḥ. śuddhaprasūtir iti sarvathā pūtatvāt. santi hi rājaputrā apy avadyaleśa-viddhatvād aihikāmutrikakartavyānadhikāriṇa iti viśeṣaṇam etadubhayādhikārakathanārtham. pratyaya iti pratītimūrthiḥ.¹⁸ (1) amalodayakīrtibhāja iti ·udayo vṛddhir uccaiḥ saddaivam ca te 'male yasya. (2) atha vā rālayor ekatvasmarāṇād amarodayakīrtibhājaḥ: amarā devaḥ. iha paratrāpīty uktacaram.

15 nagarādhipatyē vaśo 'syopari nitarāṃ vibhāti vīkṣyaivam

cakre kaumārapadasthāyinam enaṃ pitāpi dīptāśaḥ

33.211

nagareti. spaṣṭam.

Avantivarmeṇa prajāniyatyā

labdhodayo 'sau vidhināpi samyak

20 vivicya tatsphāritakīrtipūre

Kaśmīradeśe 'dhikṛtiṃ praṇītaḥ

33.212

Avantīti. prajāniyatyā prajābhāgyena. labdhodaya iti ·udayaḥ pālanāśaktiḥ. praṇītaḥ prāpitaḥ pitṛyauvarājjyadvāreṇeti bandhaḥ. Avantivarmanāmā hi kṣatriyaḥ pūrvam atīva

1 dūtān preṣayanti Ch] dūtāmdreṣayamti J₃ 2 saha Ch] maha J₃ †natir† Ch] atir J₃, Lies: rītir? tair dūti Ch] taitpūti J₃ āpekṣayai Ch] āpekṣāyayai J₃ 3 vacanam J₃] vadhanam Ch post 33.210 śrī-Rāmaji add. i. t. Ch 8 asāv Ch] amāv J₃ 9 aucitye Ch] audhitye J₃ 11 viddhatvād J₃] viddharbād Ch ubhayā J₃] raḍhayā Ch 12 udayo em.] tadayo J₃ Ch 14 ity J₃] idy Ch 33.211d enaṃ J₃] evaṃ Ch 33.212b labdho J₃] lubdho Ch 33.212c vivicya J₃ schol.] viviśya Ch 22 Avantī em.] ayanti J₃, ayamti Ch 23 yauva Ch] yāvi J₃ bandhaḥ Ch] vastvaḥ J₃ nāmā J₃] ṇāmā Ch

Anm. zu 33.210, Metrum: Vasantatilaka. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [sy]a pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 33.211, Metrum:** Fehlerhaft, morenzählend. Die zweite Zeile entspricht der einer Giti, die erste Zeile ließe sich durch eine zusätzliche kurze Silbe im 2. gaṇa korrigieren, etwa indem man liest: nagarādhipatitvavaśo ... **Anm. zu 33.212, Metrum:** Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [v]a pr[a] als kurze Silbe.

¹⁸Vgl. 1.63c: viśvāsabhūḥ pitur ... und den Kommentar dazu.

Kaśmīrān asukhayad iti Rājatarāṅgiṇyām prasiddham. yat saurājyasthitiṃ dr̥ṣṭvā siddhā apy atrāvātāriṣuḥ. tathā ca Rājatarāṅgiṇyām:

*Avantivarmanāḥ kāle bhaṭṭaśrīKallaṭādayaḥ
anugrahāya lokānām siddhā bhūmāv avātaran*¹⁹ · iti.

- 5 **prajāniyatau labdhodayo 'sāv** ity amum Avantivarmāṇam iva **vivicya** tatkiṛtipāvite 'smin deṣe 'syādhipatyam dattam iti bhāvaḥ.

**satsaṃdhibandhabhaṭabhr̥tyasamīkṣikāyām
saṃdhārya yaṃ Pravarasenam ivāpi vedhāḥ
āviśya hr̥tkamalam asya gabhīradhīra-**

- 10 **bhāvasya madhyanaḡare 'dhikṛtaṃ cakāra** 33.213

satsaṃdhīti. apiḥ pūrvasamuccaye. **madhyanaḡaram** Pravarasenānirmitam yad adhunā Śrī-nagaram iti vadanti.

**sa Lalitaravir iva nitarām marudeśajalodbhiduddhataprajñāḥ
kiṃ na vibhāti lasacchr̥ir lalitaprākārakṛtavasatiḥ**

33.214

- 15 **sa** iti. **Lalitaravir** Lalitādityaḥ. tena ca svarājye marudeśeṣv api jalam udbhāvitam yad adhunāpi kutra kutrāpi kṛtasthiti. **lalitaprākāro** ramaṇīyasālaḥ · Lalitādityarājaprākāraś ca. idānīṃtana-prākārasthitiṃ atra deṣe Dhanyasara āpūrya tenaiva raciteti prasiddhiḥ.

**atisaṃkaṭye 'py amunā Suyyapure sthitavatā surityālam
kiṃ nāsau Suyyanṛpaḥ smṛtipadavīm yāpito viduṣām**

33.215

- 20 **atisaṃkaṭya** iti. purā kila durbhikṣāpāte bhagavatā swapne kṛtānugrahaḥ. Suyyarājā subhikṣa-kāraṇam abhūt · iti prasiddham. tenaiva ca Suyyapuraṃ viracitam. asya tatpurī Cīlāsa daṇḍa-yātrāyām tathācaraṇāt tatratyānām **Suyyarājā smṛtipadam** āgata ity arthaḥ.

vivardhatāt seyam udārabuddhir

2 āvātāriṣuḥ Ch] āvātāriṣuḥ J₃ 3 kāle J₃] kālam Ch bhaṭṭaśrīKallaṭā em.] baddhaśrīkallaṭā J₃, baṃṭhaśrīkallaṭā Ch 4 anugrahāya J₃] anugrahātha Ch avātaran em.] ātaran J₃, ataran Ch 6 deṣe J₃] deṣo Ch 33.213a bhaṭa J₃] paṭa Ch 33.213a samīkṣikāyām Ch] samīkṣakāyām J₃ 33.213b senam Ch] sanem J₃ 11 apiḥ J₃] api Ch yad Ch] vad J₃ 15 Lalitaravir Ch] lalitāvir J₃ ādityaḥ J₃^{p.c.}] ādityāḥ J₃^{a.c.}, āditiḥ Ch 33.215a sāmkaṭye Ch] sāmkaṭya J₃ 33.215a Suyya em.] sudhya J₃ Ch 33.215c Suyya em.] sudhya J₃ Ch 20 Suyya em.] madhya J₃, sudhya Ch 21 Suyya em.] sudhya J₃ Ch Cīlāsa J₃] lāsa Ch 22 Suyya em.] sudhya J₃ Ch padam J₃] padas Ch

Anm. zu 33.213, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 33.214, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 17 Dhanyasara:** Mutmaßlich Name eines Gebiets, nicht in Kalhaṇa: Rājatarāṅgiṇī, Ed. STEIN zu identifizieren. **Anm. zu 33.215, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 21 Cīlāsa:** Chilas in Gilgit-Baltistan, vgl. auch STEIN 1900a, S. 363, dort: "Cīlās".

¹⁹Vgl. Kalhaṇa: Rājatarāṅgiṇī, Ed. STEIN 5.66: *anugrahāya lokānām bhaṭṭaśrīKallaṭādayaḥ / avantivarmanāḥ kāle siddhā bhuvam avātaran* //.

**alaṃ kumārasya yayaiṣa buddhaḥ
tacchaktipāteddhamanāḥ prapannas
trāhīti tatpādasarojayugmam**

33.216

vivardhatād iti. **udārā** naśvarālpaviṣayebhyo vimukhā **buddhir** yasya. **yayodārabuddhyā**
5 **buddhaḥ** sāḥṣāt kṛtatattvātattvapariṇāṭikāḥ. bodhaphalam āha: **tad** iti. **tasya** parameśvarasya
śaktipātenānugraheṇeddhamanā diptaviveko 'dyaprabhṛti rātriṃdinam pūrvāparādhatrasta-
hṛdayas **trāhīti** rahasyaprāyaścittopaniṣadā²⁰ **tatpādakamalayugmam prapannaḥ** śaraṇam
āyātāḥ.

**aparādhakṣamādvāram udghāṭyettham adhīṣituḥ
paṇakuñcikayā rūḍhaniścayo 'sau virājatām**

33.217

10

aparādheti. **adhīṣituḥ** parameśvarasyā**aparādhakṣamādvāram** **ittham paṇakuñcikayā**
trāhīti niyamarūpayā. **rūḍhaniścayo** ḍṛḍhaniścayaḥ.

**rītyānayaiva me tatra prāptavyam punar eva hi
tribandham vyasanatyāgam saṃdhāryābhāti yo bhṛśam**

33.218

15

rītyeti. anayaiva paṇabandharūpayā **rītyā mayā tatra** yato viśuddhānandasvarūpād ahaṃ
prādurbhūto 'smi **tatra prāptavyam** iti. **tribandham** kāyavānmanobhir **vyasanatyāgam.**
vyasanāni parastrisurāpānādilaṅṣāṇāni teṣāṃ **tyāgam saṃdhārya.** atha ca **tribandham** tri-
vāram tatra niyamaṃ baddhvā trisatyā vai vāg iti nityā **yo bhṛśam ābhāti.**

**viḥāya vikṛtoddotyotam sarvordhvachavibhūṣitam
praśāntaśāntam vadanam yasyedaṃ rājatetarām**

33.219

20

viḥāyeti. **vikṛtoddotyotam** surāpānādikṛtanāśvaram bhraṃśakāri tejo dyutiḥ. **sarvordhvā**
sarvatejo'bhībhāvinī yāsau **cchavir** brahmajyotiḥ prakāśas tayā saḥajadyutyā **bhūṣitam.**
ata eva vikāratikrameṇa saḥajaprakāśāptyā **praśāntaśāntam vadanam.** atha vā **praśāntā**
munayas teṣāṃ iva **śāntam vadanam yasya rājatetarām.**

33.216a seyam J₃] meyam Ch **33.216c** eddha Ch] eda J₃ **6** eddha Ch] eda J₃ viveko Ch]
viveka J₃ 'dyaprabhṛti Ch] dyopravṛtti J₃ **33.217b** udghāṭyettham em. schol.] uṣṇāyarthem J₃,
udghāṭyertham Ch **11** adhīṣituḥ J₃] adhicituḥ Ch **12** ḍṛḍhaniścayaḥ Ch] om. J₃ **post 33.218** śrī-
Rāmaji add. i. t. Ch **15** anayaiva J₃] anayave Ch tatra yato Ch] ta.... J₃ ānanda em.] ānanu J₃,
ananda Ch **16** bandham em.] baddham J₃ baṃddham Ch manobhir J₃] manobhi Ch vyasana J₃]
vyana Ch **17** stri J₃] strā Ch lakṣaṇāni J₃] om. Ch **17–18** trivāram J₃] om. Ch **18** add. i. t.
post **ābhāti:** śrīRāmaji Ch **21** oddotyotam em.] odyataḥ J₃, odyatoḥ Ch surāpānādi Ch] su.....nādi J₃
naśvaram Ch] naśvara J₃ **23** śāntam J₃] praśāntam Ch **24** munayas Ch] manayas J₃

Anm. zu 33.216, Metrum: Indravajrā. **Anm. zu 4** yasya: Zweifelhaft, zu erwarten wäre *tasya*
[*kumārasya*].

²⁰Vgl. 33.203.

vikārānandahānyā me peyaṃ tat surasaṃ dhruvam

iti baddhasthiteḥ ko 'sya dhiyaṃ cālayituṃ kṣamaḥ

33.220

vikāreti. astu prāyeṇa saṃsargadoṣeṇa kadācid vāntabhakṣiṇo 'pi dṛśyanta ity atrāha: **vikāreti.** surāpānādivikārajanitanaśvarānandahānyā **niścayena mama tat surasaṃ** śobhanāsvādaṃ
5 **madhusahajāmṛtaṃ peyaṃ** iti **baddhaniyamasyāsyā ko** vyasanī saṃsargeṇāpi **dhiyaṃ**
cālayituṃ śaknotīti.

kunayāhaṃkṛtisurāṃ nirdhūyāsau tadādṛtaḥ

viharan satyamārgeṇa kathaṃ vā pratimīyate

33.221

kunayeti. tadādṛtaḥ sahajapūrṇāhaṃtānandādṛtaḥ **satyamārgeṇa** viśuddhabodhena
10 **viharann** imāṃ vyavahṛtiṃ vihārabhūmiṃ manyamānaḥ **kathaṃ** kena **pratimīyate** ·
upamīyate. kunayāhaṃkṛtityāgena vyavahārī vyavahārasamācaraṇān na śānta iti vyavaharṭṛ-
śāntajanabharite 'pi loke · asyopamitau dāridryam eva kavīnām iti bhāvaḥ.

etadgoṣṭhyāṃ ca yat pūrvam abhūd vyasanisaṃplavaḥ

sa śāntadharmaniṣṭhānāṃ saṃvāsenābhibhūyatām

33.222

15 **etad** iti. vyasanina uktacarāḥ.

sadbhaktyamṛtapātryaś ca sarvato vitatā bhṛśam

lasantv āmodabharitā goṣṭhīṣv etasya sanmateḥ

33.223

sadbhaktyeti. spaṣṭam.

sa sarvadarśī bhagavāṃs trinetraḥ

paṇaṃ tathāsyotphalitaṃ vidhattām

yathā samantād vivaśā dharitṛ-

vāsāḥ prasannā bharitāḥ phalaiḥ syuḥ

33.224

sa sarveti. nigadavyākhyātām.

upasaṃharati: **ratnadvāram** iti.

33.220d cālayituṃ em. schol.] dhālayituṃ J₃, bālayituṃ Ch 4 surā Ch] purā J₃ mama J₃] sama
Ch 5 peyaṃ em.] payem J₃, yem Ch 6 cālayituṃ em.] cālayitu J₃ Ch **33.221b** nirdhūyā Ch^{p.c.}]
nirvyūyā J₃, saṃvāsenābhibhūyatām nirdhūyā Ch^{a.c.} 9 kunaye Ch] kuneya J₃ viśuddhabodhena J₃]
vidhdhadhavodhena Ch 10 pratimīyate J₃] pratimeya..l.n. Ch 11 tyāgena J₃] vyāgena Ch vyavaharṭṛ
Ch] vyavahāra J₃ 12 bharite Ch] bharate J₃ opamitau dāridryam Ch] opamitādauidryam J₃
33.222b vyasani Ch schol.] vyasana J₃ **33.222c** dharma Ch] yada J₃ 15 vyasanina Ch]
vyasanana J₃ **33.223c** lasantv Ch] lasant J₃ **33.223d** san Ch] man J₃ **33.224a** netraḥ J₃] om.
Ch **33.224b** otphalitaṃ em. m.c.] otphulitaṃ J₃, etphulitaṃ Ch **33.224d** phalaiḥ Ch] sphalaiḥ
J₃ 23 sa sarve Ch] samave J₃

Anm. zu 33.224, Metrum: Upajāti.

ratnadvāraṃ caitad atrojjaḷābhaṃ
 samyag baddhaṃ rītiramyam samantāt
 bodhaucityābhikhyam udvṛttabhīyai
 bodhaucityotkīlitaṃ kiṃ na dadyāt

33.225

- 5 **abhikhyā** nāma śobhā ca. **udvṛttā** atikrāntasaṃsthāḥ. **utkīlitaṃ** udgatadīptipuñjaṃ kṛtam udghāṭitaṃ ca.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ Suśīlaśailyaparābhīdhānāyāṃ samyag-
 bodhaucityam nāma trayastriṃśaṃ ratnam 33.

iti śrīSuśīlaśailivivaraṇe Padasaṃketākhye trayastriṃśī prabhā 33.

33.225a caitad Ch] cataid J₃ 33.225c bodhau J₃] bodhyau Ch 33.225c udvṛtta Ch] udvṛtya J₃
 33.225c bhīyai J₃] bhītye Ch 5 puñjaṃ Ch] puṃja J₃ 7 śekhara J₃] om. Ch Suśīlaśailya Ch]
 saśīly J₃ 9 śrī J₃] śu Ch

Anm. zu 33.225, Metrum: Śālinī.

باب سی و هشتم «در صحبت آخیار»

که مصاحبت نیکان و مجالست دانایان کیمیای سعادت ابدی و راه نمای دولت سَرمَدیست. شعر:

(۳۸.۱)	مهرپاکان در میان جان نشان	دل مده الاّ به جمعی سرخوشان
	نار خندان باغ را خندان کند	صحبت مردانت از مردان کند
	سنگ اگر خارا و گر مرمر بود	چون به صاحب دل رسد گوهر بود

ملوک فُرس را قاعده بر آن بود که هرگز صحبت ایشان از حُکما و فُضلا خالی نبودی و هیچ حُکمی بی رای و مشورت ایشان نکردندی و ازین جهت که بنای سلطنت بر عدالت و راستی نهاده بودند، مملکت ایشان چهار هزار سال و کسری در کشید. سلطان سنجر ماضی رحمة الله علیه حکیم عمر خیّام را با خود بر تخت نشاندی و خلفای عباسی با آنکه خود دانشمند بودند همه خَلّ و عقد کارایشان مبتنی بر کلام اهل ورع بودی و در خلافت نامه الهی مذکور است که پادشاه کسی را توان گفت که صاحب شوکت بود و حکم او بر وفق حکمت باشد. پس لازمست خداوند قدرت کامله را متّصف شدن به حکمت بالغه. و این اتّصاف برین وجه دست دهد که چگونگی تدبیر و تصرّف این جهان بیاموزد و بر وجه آموخته به کار برد و برین تقدیر او را به مصاحبت و مخالطت علما و فُضلا و حُکما و عُرفا میل باید نمود و از جاهلان و غافلان و بدخویان احتراز باید فرمود. نظم:

(۳۸.۲)	همنشینی کو لطیف و کامل است	راحت روح است و آرام دل است
	وآنکه نادانی و غفلت وصف اوست	صحبتش مانند زهر قاتل است

یونانیان را رسم آن بوده که حاکم ایشان کسی باشد که علم و حکمت او از همه علما و حُکما بیشتر بود یا کسی که منظور نظر و محکوم حکم مردی علیم و حکیم باشد که اثر صحبت را اثری عظیم است. در خبر آمده که مَثَل همنشین نیک مَثَل عطّار است اگر از عطر خود چیزی به تو ندهد باری از رایحه او بهره مند گردی و مَثَل قرین بد مَثَل کوره آهنگر است اگر به آتش او نسوزی اما از دود و بخار آن متأذی شوی. شعر:

(۳۸.۳)	در گذر از کوره آهنگران	کآتش و دودی دهد از هر کران
	رو بر عطّار که پهلوی او	جامه معطر شود از بوی او

و از جمله اهل علم و حکمت که پادشاه را از ایشان ناگزیر است، یکی فقیهی بود عالم عامل متدین که احکام شرع را نیک ضبط کرده باشد و مسایل اصل و فرع را به تمام دانسته تا به وقت فرصت در مجلس همایون از حلال و حرام و حدود و احکام سخن دراندازد و فرض و واجبات و آداب و سُنن نماز و روزه و غسل و وضو را به روشن مروی سازد تا برکت مسایل فقه و فتوی به روزگار دولت سلطانی وصول پذیرد. نظم:

(۳۸.۴)	گر نیاید نکته ها از فقه و فتوی در میان	منهدم گردد اساس شرع و مِلّه در جهان

دیگر ناصحی امین و مرشدی صاحب یقین که امور آخروی را با یاد وی دهد و نصیحت دنیا از وی باز نگیرد. به عبارات کافی و اشارات وافی او را از اقوال شنیعه و افعال قبیحه باز دارد و از اکتساب منهیات و ارتکاب محرمات منع کند و ناصح باید که در نصیحت و ارشاد طریق الطف رعایت نماید و در صحبت و محفل پند ندهد بلکه خلوت فرصتی که داند که سخن جای گیر می افتد، کلمه ای از روی ملایمت بگوید. چه این زمان صلاح وقت، در نرم گویی و خوش خوئیست و خلفا و ملوک در قدیم الایام از علما و مشایخ سخنان تلخ می شنودند و از روی اخلاص قبول می فرمودند. چنانچه در کتب مذکور است که هارون الرشید، شقیق بلخی را قُدَس سرّه گفت: مرا پندی ده. شقیق گفت: ای امیر، خدای را سراپست که آن را دوزخ خوانند ترا دربان آن سرا گردانیده است و سه چیز به تو ارزانی داشته تا بدان سه چیز خلق را از دوزخ باز داری مال و شمشیر و تازیانه. پس باید که به مال محتاجان را از فاقه خلاص کنی تا به واسطه ضرورات، متوجه شبهات و محرمات نشوند ظالمان را به شمشیر قطع کنی تا مسلمانان از شر ایشان ایمن شوند و به تازیانه فاسقان را ادب نمایی تا از فجور و فسق باز آیند. اگر چنین کردی هم تو نجات یافتی و هم خلق را نجات دادی و اگر به خلاف این باشی تو پیش از همه به دوزخ روی و دیگران از پی درآیند. هارون بسیار بگریست و دست شقیق ببوسید.

(۳۸.۵) نصیحت کو ز روی صدق گویند به گوش هر که آید در پذیرد
چون جان دارد حدیث صاحب دل روان اندر دل و جان جای گیرد

دیگر طبیبی حاذق مشفق که قانون علاج را دانسته و اغراض حکما را ذخیره خاطر داشته، در شفای امراض و ازاله اعراض حاوی کلیات برفن باشد و در افاضه آنفاس عیسوی ید بیضای موسوی نماید. شعر:

(۳۸.۶) تازه گردد جان بیمار از دَمَش روح را راحت رسد از مقدمش

تا همواره ملا حظّه مزاج مبارک نموده، قاعده حفظ صحت مرعی دارد و اگر عیاذاً بالله، علامت انحرافی در طبع اشرف مشاهده نماید فی الحال به تدارک آن مشغول گردد. و دیگر منجمی مُحَقِّق مُدَقِّق که رموز صحایف زیج و تقویم حل کرده باشد و مفتاح کنوز علم هیأت و تنجیم به دست آورده و در باب اختیارات و ملا حظّه دقایق مشروطات و محذورات آن به درجه اعلا رسیده.

(۳۸.۷) دوایر کره مهر و نقش زیج سپهر محاسب قلمش زود می کند تصویر

در طالع مبارک سلطان نظر فرماید تیسیرات اوتاد و دلایل را تحقیق نموده از مرور هریک به حدود أشعة سعود و نُحوس باخبر باشد و در وقت ظهور علامات دولت و شوکت، سلطان را به راه شکرگزاری و سپاس داری دلالت کند تا به واسطه آن صفت به حکم بِالشُّكْرِ تَدْوُمُ النِّعَمِ آن نعمت را دوام و قوام پدید آید و در زمان مشاهده امارات خطر و محنت او را بر دعوات و صدقات و ازدیاد خیرات ترغیب نماید تا به وسیله آن به مضمون الصَّدَقَةُ تَرُدُّ الْبَلَاءَ وَتَزِيدُ فِي الْعُمْرِ آن بلیت مندفع و آن محنت مرتفع گردد.

(۳۸.۸) ای که خواهی کز بلا جان و آخری جان خود را در تصرّع آوری
پس به احسان برگشایی دست خویش تا حجاب غصه برخیزد ز پیش

دیگر شاعر شیرین زبانی، زیبا بیانی که در فصاحت گوی از میدان سخن گزاری ربوده باشد در بلاغت قصب السبق از سخن وران زبان برده نظم:

(۳۸.۹) روز بازار فصاحت را رواج از نظم او صحن گلزار بلاغت را ز شعرش رنگ و بو

تا جواهر صفات سلطانی را در رشته نظم کشیده بر سر بازار اشتها به جلوه آرد و به اشعار آبدار نام ممدوح را بر صحیفه روزگار یادگار گذارد.

(۳۸.۱۰) شاعران را عزیز باید داشت که ازیشان بقا پذیرد نام
شعر سلمان نگر که تازه ازوست نام سلطان اویس در ایام

دیگر ندیمی تازه روی بذله گوی که به نکته های رنگین محافل را بیاراید و به شیرین ابواب انبساط بر روی حاضران مجلس گشاید.

(۳۸.۱۱) طبع را لذت از ظرافت او روح را بهجت از لطافت او

و بهترین جلیسی و شیرین ترین انیسی کتب اکابر و رسایل بزرگانست که بی مرسوم و وظیفه خدمت می کند و بی ناز و کرشمه مُجالست می نماید وَخَيْرُ جَلِيسٍ فِي الزَّمانِ كِتَابٌ نَهْ ضَمِيرِ خواننده را ازو ملالیست و نه خاطر شنونده را ازو گلّالی. نظم:

(۳۸.۱۲) همنشینی به از کتاب مخواه که مصاحب بود گه و بیگاه
بهجت افزای جان راحت دل هر چه دلخواه تست ازو حاصل
اینچنین همدمی لطیف که دید که نرنجید و هم نرنجانید

حکایه: بزرگان چنین فرموده اند که: جمعی خَلایق به مُعَقَّلِی محتاجند و عقل به تجربه احتیاج دارد، چه گفته اند تجربه آیینۀ عقل است که درو صورت مصالح مشاهده می کند و تجارب را روزگاری ممتد و عمری دراز و فراغتی تمام می باید و چون حکما دیدند که مدّت بقای عمر مستعار به ادراک این معنی وفا نمی کند، چاره ای انگیختند و از روی مهربانی تدبیری ساختند که جبراین نقصان بکند و بی مرور زمان تجربیهای کلی به دست آید، پس اخبار ملوک و سلاطین و احوال امرا و وزرا و کلمات علما و حکما را در کتب ثبت کردند و قصص و تواریخ گذشتگان را جهت حصّص و حظوظ آیندگان در قید تعلیق کشیدند تا اصحاب دولت و ارباب مکنت آن را دستورالعمل خود بسازند و هر یک به قدر استعداد و به مقدار همت خود از مطالعه آن حکایات و ملاحظه آن روایات استفاده و استفاضه نمایند تا به مضمون السَّعِيدُ مَنْ وُعِظَ بِغَيْرِهِ از تجربه دیگران فایده گرفته باشد و به موعظه دیگران پند پذیرد. مثنوی:

(۳۸.۱۳) حکایات و احوال شاهنشهان روایات و اخبار کار آگهان
دل و دیده را روشنایی دهد به علم و خرد آشنایی دهد
ز هر گونه بابی سخن گفته اند به الماس تحقیق دُر سفته اند
به دوران بسی تجربه کرده اند به هر کار بس رنجهای بردند
همان به که بر قول ایشان رویم سخنها پیشینیان بشنویم
درختی که کشتند در روزگار بسی میوه نغز آرد ببار
بیا تا بدان باغها پی بریم دَما دم از آن میوه ها برخورداریم

śrīGaṇeśāya namaḥ.

śrīGaṇeśāya namaḥ. **aṣṭātrimśam** iti.

**aṣṭātrimśam atho ratnadvāraṃ paśyata dhīdhanāḥ
yadāsaktir nṛṇāṃ śobhā satphaleha paratra ca**

38.1

- 5 śobhāpi kvacid asatphalā dṛśyate · iti **satphaleti** viśeṣaṇam. atha vā **sanmātralakṣaṇaṃ phalam** asyā iti. **iha** loke **paratra** paraloke. **iha** pratyakṣe **paratra** paro'kṣa iti ca. **aṣṭātrimśam** iti *dvy-aṣṭanoḥ saṃkhyāyām* iti¹ dīrghaḥ. **paśyate**kṣadhvaṃ śṛṇudhvaṃ ca vicārayata ca. *paśyārthaiś cānālocana*² iti · *anālocana* iti paryudāsādṛśir jñānasāmānyavācīti samarthitaṃ vṛttau.

yad uddeśaprakāreṇa satsaṅgetīritam³ mayā

- 10 **tad atra lakṣaṇagranthe darśyate vimalodayam**

38.2

yad iti. **satsaṅgetīritam** satsaṅganāmnoddiṣṭam. **darśyate** · iti · asādhāraṇadharmavacanānidarśanādibhir upāyair upayogapadaṇṇam nīyate.

**santaḥ svadharmaniṣṭhā ye vidyāsu kṛtalakṣaṇāḥ
tatsaṃvāso 'tra munibhiḥ satsaṅga iti gīyate**

38.3

- 15 **santa** iti. **svadharmaniṣṭhāḥ** svasvavarṇāśramadharmaniṣṭhāḥ · **vidyāsu** paramārthopayuktāsu caturdaśasu **kṛtalakṣaṇāḥ** pratītamatayaḥ **saṃvāsaḥ** samīpavāsaḥ. **samyag** vinayena **vāsaś** ca. **munibhir** iti · asya lakṣaṇaṃ na sāmānyagocaram iti sūcayati. **gīyate** · iti paramādharaḥ sūcyate. atha ca **svaḥ** pratyekasamācāreṇa yo vakṣyamāṇarītyā **dharma** tatra **niṣṭhā** paryantasthitir yeṣāṃ iti. tataś ca svasvavarṇāśramadharmaniṣṭhatve
20 satimati J₃ svakīyāsādhāraṇadharmayogitvaṃ **sattvam** iti lakṣaṇam.

dharmāś cāsau tridhā jñeya uttamādivibhedataḥ

jñānaṃ yogaḥ kriyā ceti vidhās tisro 'sya saṃmatāḥ

38.4

dharma iti. tatra **jñānam** uttamadharmāḥ. **yogo** madhyamadharmāḥ. **kriyā** dhamadharmāḥ.

atra jñānayogayoḥ phalāsāmyanivedanāpūrvam viśeṣaṃ vyavasthāpayati: **ādyayor** iti.

- 25 **ādyayor ātmadharmatvasāmye 'py asty eva bhitkalā
vikāsaṃkocakṛtā tṛtīyā nātmagā sphuṭam**

38.5

ādyayor jñānayogayoḥ. **ātmadharmatvasāmye** · iti · ubhayor apy ātmadharmatvāt. **asty eveti bhitkalā** parasparaṃ bhedaḥ kalanā **vikāsaṃkocakṛteti** vikāsitavṛtti hi jñānam.

38.1b paśyata em. schol.] śeśyata J₃ 38.1b dhanāḥ em.] canāḥ J₃ 18 samācāreṇa em.] samācāroṇa J₃ 20 sati em.] satī 27 ātma em.] ātmā J₃ 28 ti em.] iti J₃

¹Vgl. PĀṆINI 6,3.47: *dvy-aṣṭanoḥ saṃkhyāyām abahuvrihyaśītyoḥ*. ²PĀṆINI 8,1.25. ³Vgl. 1.77c.

saṃkucitavṛttiś ca yogaḥ. **vikāso** vyutthānasamādhikalanottirṇātmatattvapratyavamarśanam. **saṃkocaḥ** punar vyutthānaparihāreṇa samādhikalanayātmatattvapratyavamarśaḥ. ity anayor anyo'nyam iyān bhedah. karmaṇas tu pṛthag eva gatiḥ · tasyānātmaviśayatvāt paramparayā tatra gatāv api sākṣād anupayogād ity āha: **tr̥ṭīyēti**. yady api yogo 'pi kvacid bāhyaniṣṭho vidhiyate tathāpi tasya dhāraṇāsthairyanibandhanatvād ātmany eva mukhyavṛttir iti bodhyam.

**na nāma sādhyā evāsti dharmo 'pūrva itiṅganā
rāddhāntisaṃmatā vyaktir dharmatvenātra hīṣyate**

38.6

na nāmeti. atrākṣepapūrvaṃ samādhatte: **na nāmeti**. atrāhur avimuktāḥ: **apūrvaḥ sādhyo dharmā** iti. yathā svargādir na cātmāpūrvaḥ pūrvasiddhatvād asyeti sādhyasiddhabhedād apūrvapūrvalakṣaṇe bhedavyavasthite katham jñānayogayor dharmatvena vyapadeśa iti · †iṃgīnahītaḥ† **na rāddhāntisaṃmatā**: siddhāntina imām iṅganām nānumanvate. siddhānti-mataṃ hetupūrvam utthāpayati: **vyaktīti**. **hīr** yasmādarthe. **vyaktir** abhivyaktir **atra** jñāna-yogayor **dharmatveneṣyate** siddhasyāpi vastuno 'bhivyaktidvārāpūrvatvāt sādhyatvāc ca dharmavyapadeśa **iṣyate** iti prāmāṇikasammatam idam iti sūcyate. tathā ca prāmāṇika-vacanam: *codanālakṣaṇo 'rtho dharmā*⁴ iti tenātra siddhasādhananirdeśa iti bhāvaḥ.

atrārthe smṛtiṃ pramāṇayati: **tathā ceti**.

**tathā ca bhagavadbhāsvadbhātabhāsvarataddyutiḥ
bhagavān Yājñavalkyo 'sāv ādāv idam ajigrathat**

38.7

taddyutir iti: **tad** iti pūrvasiddhabrahmanirdeśaḥ. **ajigrathat** iti granthodyame na punaḥ prakaraṇodyama iti sūcitam.

**ijyācāradamāhiṃsādhyānasvādhyāyakarmaṇām
ayaṃ sa paramo dharmo yad yogenātmadhīr⁵ iti**

38.8

ijyēti. atra **svādhyāyejyācārāś** caramadharmalakṣaṇam. **damo** madhyamadharmalakṣaṇam. **ahiṃseti** madhyamadharmasādhanopalakṣaṇam. **dhyānety** uttamadharmalakṣaṇam. imāni ca sarvāṇi karmāṇy eveti **karmaṇām** iti sarvānte nirdeśaḥ. **yogeneti** dhyānapradhānajñāna-nirdeśa iti trayāṇām dharmanāmnaiva vyapadeśo Yājñavalkyasyeti bhāvaḥ.

mahātmamatam āśritya yad etat kalitaṃ mayā

1 marśanam em.] marcanam J₃ 2 marśaḥ em.] marcaḥ J₃ 13 sādhyatvāc Ch] mādhyatvāc J₃ 15 codanā Ch] śodanā J₃ tenā J₃] tena nā Ch 38.8b karmaṇām J₃] karmaṇāt Ch 24 dharmā J₃] rma Ch

Anm. zu 38.7d ajigrathat: Diese ansonsten nicht zu belegende Form stellt einen reduplizierten Aorist der Wurzel *grath* (Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 10,282) dar.

⁴Jaimini: Mīmāṃsāsūtras, Ed. NYÁYARATNA 1.2
⁵Yājñavalkyadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 1,8, dort b: *dāna...*, d: *...ātmadarśanam*; vgl. Zitat sub 8.5.

tatrāpratītir apy astu na doṣaḥ sūkṣmabhāvataḥ**38.9**

mahātmeti. mahātmā sākṣātkṛtaparamatattvo bhagavān Yājñavalkyaḥ. **kalitaṃ** madhura-sphuṭaṃ uktam. **tatrāpratītir** aviśvāso 'stv' adhunātanānāṃ yathā yogasya sādhanāyattatvād astu dharmatvena vyapadeśaḥ katham siddhaviśayasya vikāsavṛttipradhānasya jñānasya tathā

5 vyapadeśa iti **nātra** teṣāṃ **doṣaḥ**. katham atra vivadanta iti yata iyaṃ **sūkṣmā kalanā** kuśāgrīyadhiṣaṇā evātra pramāṇam iti bhāvaḥ.

prakṛtaṃ anusarati: **tridhāpīti**.

tridhāpy eṣā sukananā dharma ity abhidhīyate
ato 'nyā kalanā dharmasyehāmutra vibhīṣikā

38.10

10 **ata** ity etattrividhakalanātaḥ.

ya ime viditā loka dhīmantas tatsamīpataḥ
ihāmutrāryakāryeṣu saṃvādo 'sau prakīrtitaḥ

38.11

ya ime · iti. **tatsamīpata** iti sārva vibhaktikas tasil. tadgoṣṭhīṣv ity arthaḥ. **āryakāryeṣv** ity āryagrahaṇam. na khalu tatra gatvā duṣkāryasiddhikalanā vidheyeti sūcanārtham. teṣāṃ sarva-

15 darśitvāt saty api saṃbhava na tat tebhyaḥ śikṣaṇīyaṃ yenānarthāpāta iti bhāvaḥ. na ca teṣāṃ tathā kapi hāniḥ pratiyoginirūpañadhīnatvād anuyoginām ity āśayaḥ. **asāv** iti satsaṅgaḥ.

asya mātmyam āha: **ayam** iti.

ayam etādrśaṃ cānyad veśa udghasya kānakāḥ
rasayuktir iyaṃ hastāyātā kanakasadvidheḥ

38.12

20 **etādrśaṃ cānyad** iti tat karmānukārasūcanā. **udghasya** matallikāyāḥ **kānako veśaḥ** suvarṇākālpaḥ. yathā kanakākālpena dehaṃ sanmānapātraṃ bhavati tathānenodghaḥ śobhamāno jāyeta. tathā **kanakasadvidheḥ** svarṇasiddhilakṣaṇasaddaivasye yaṃ **rasayuktir hastāyātā**. rasāyanam idam ity arthaḥ.

ātyantikasamṛddheś ca so 'yaṃ sanmārgadarśakaḥ
yenātra caratāṃ ślāghyā sthitiḥ śāstreṣu gīyate

38.13

25 **ātyantiketi. ātyantikasamṛddhir** vivekakhyātiḥ. **mārgasya sattvaṃ** madhye 'ntarāyādyabhāvaḥ. **yena** satsamkhyāmārgadarśakenātra bhavalakṣaṇe mārge **ślāghyā**tyantikaikāntika-

38.10cd dharmasyehā em.] dharmoihā J₃, dharmoyehā Ch **13** samīpata Ch] mamīpata J₃ tasil Ch] tamil J₃ tad Ch] ud J₃ **14** sūcanā Ch] J₃ **15** saty Ch] satr J₃ śikṣaṇīyaṃ Ch] śikṣaṇīyaṃ J₃ ca Ch] J₃ **16** sat Ch] saṃ J₃ **38.12b** udghasya em. schol.] udghamya J₃ **38.12b** kānakāḥ em. schol.] kānakāḥ J₃ **38.12d** sad em.] mad J₃ **20** sūcanā em.] sūdhanā J₃ udghasya em.] udghamya J₃ **21** su em.] sta J₃ **22** sad em.] mad J₃ sad em.] mad J₃ **23** āyanam em.] āyanas J₃ **38.13a** samṛddheś em. schol.] mamṛddheś J₃ **38.13b** so 'yaṃ em.] mayaṃ J₃ **26** akhyātiḥ em.] akhyātiḥ J₃

duḥkhanivṛtter iḡyā **sthitiḥ** svaparasthithilakṣaṇā. **śāstreṣv** iti bahuvacanam asyārthasyaika-satyapradarśanārtham. satsaṅgena vivekakhyātir iti hi sarvasaṃmatam.

**na prema viduṣā dhāryaṃ bhāveṣu bhavavartiṣu
atha vā hṛdi tad dhāryaṃ satāṃ yenāmṛtāyate**

38.14

- 5 **neti. na dhāryaṃ** iti vinaśvaratvād iti bhāvaḥ. **hṛdi** sugūḍhaṃ rahasīty arthaḥ. **yena** satsaṅgena tad-hṛdayam **amṛtāyate** 'śocyam bhavatiṣy arthaḥ.

**karoty udyānam akhilaṃ hasad vā dāḍimaṃ yathā
tathā puruṣasaṅgas tvā puruṣaṃ vidhadhāty alam**

38.15

- 10 **karoti**. dṛṣṭānta ābhāsamātrasāratvād asyārthasya **vāgrahaṇam**. prakṛte tu tadabhāvāt tadan-upādānam.

**nīlo 'tha vāstu śuklo 'stu pāṣāṇaḥ śuddhahṛddṛśam
prāpto 'ñjasā yathābhyeti maṇitvaṃ puruṣas tathā**

38.16

nīla iti. puruṣo 'pi **nīlo** malinaprakṛtiḥ. tādṛśamahimā sādhuḍṛk · yatra puṇyāpuṇyakalanā na kāpy udeti.

- 15 **anena varṇabāhyāś ca ye kecid yavaneśvarāḥ
mahatīm siddhipadavīm avāpur iti śuśrūma**

38.17

aneneti. anena satsaṅgena varṇāśramabāhyeṣu hi ta evaitatsaṅgaratā mahāsiddhibhāja iti janaśrutiḥ. **cakāreṇa** kiṃ punar ye vimalaprakṛtayo varṇāśramadharmā iti sūcitam.

**tathā ca niyatis teṣāṃ saṃvādo na kathamcana
abhūd vaidyagabhīrajñavidvadgoṣṭhībahiṣkṛtaḥ**

- 20 **abhūd** **vaidyagabhīrajñavidvadgoṣṭhībahiṣkṛtaḥ**

38.18

tathā ceti. niyatir avaśyapālyāḥ sargaḥ. **kathamcaneti** sampady āpady apīty arthaḥ. tatra **vaidyā** vidyābhyāsayuktāḥ. **gabhīrā** vikārahetau saty apy avikāriṇaḥ. **jñāḥ** kāryatātparya-vidaḥ. **vidvāṃsaḥ** pūrvāparānusamdhānaviśāradāḥ. amibhir evaite saṃvādam cakrur ity arthaḥ.

- 25 **saṃvādam avidhāyātha tān aprṣṭvāpi kutracit
nābhūc chāsti gṛhe 'miṣāṃ khyātis teṣāṃ iyaṃ bhuvi**

38.19

saṃvādam iti. **saṃvādam avidhāyety** atra tair iti vibhaktipariṇāmenānvayaḥ. **kutracid** iti gopye 'gopye vā kārye. **śāsti** rājñā dānam. **bhuvi teṣāṃ iyaṃ** eva **khyātiḥ**: yavanā vaidyā iti yad bhūtale khyātir asāv eṣaiva.

1 nivṛtter iḡyā em.] nivṛttoriḡyā J₃ para em.] pa J₃ 38.14c dhāryaṃ em.] dhārye J₃ 5 dhāryam em.] cāryam J₃ 38.15a karoty em.] kāroty J₃^{p.c.}, koroty J₃^{a.c.} 38.19a saṃvādam em.] saṃvādas J₃ 27 saṃvādam em.] saṃvādas J₃

adya *khyātis teṣām iyaṃ bhuvīti*⁶ viṣayadarśanena sphuṭayati: **aho** iti.

aho sā yāvanī nītir aho tad buddhikauśalam
aho sāvadhyavākprāptir iti sarvatra ghoṣyate 38.20

sarvatreti sarvadikṣu **ghoṣyate** ghoṣaṇevocaiḥ kathyate.

5 **ato 'tra tiṣyakāle 'pi catvāriṃśacchatādhikam**
varṣavṛndam sthitir abhūd avicchannappravāhiṇī 38.21

ata iti ·asmāt satsaṅgalakṣaṇād dhetoḥ. **atra tiṣyakāle 'pi** sarvathā vināśakaraṇasaṃjñe
catvāriṃśacchatādhikam varṣavṛndam iti Kaliyuge varṣeṣu katicid gateṣv adya tāvat
sthitir avicchinnappravāhiṇī ·ekavaṃśaparasparāgateti yāvat. idaṃ satsaṅgapālanasya
 15 vaibhavam iti bhāvaḥ. **catvāriṃśacchatādhikam** iti pārasīkapustikā †saṃvatpavikā†-
 saṃkrāntir iti bodhyam.

tathā ca Saṃjarākhyo 'tra sa rājābhūd dṛḍhavrataḥ
vatirṇā tatkrpārūḍhā natir yatra ca no 'sty alam 38.22

tathā ceti nidarśanāyām. **atre**ti manīṣividvatsaṅge. **yatra tatkrpā: tasya** svatantrasya
 15 **krpā vatirṇā** Bhāguri†metanākāralope yatile†ti. **yatra ca no** 'smākaṃ tatpālyānām **natir**
ārūḍhāsmadvandya ity arthaḥ.

sa kilārdhāsane vaidyaṃ Khayām-Umaram agrimam
upaveśya vidheyeṣūnmuktasaṃdhir abhūt sudhīḥ 38.23

sa kileti. **kilety** āgame. itthaṃ śrūyate ·ity arthaḥ. **ardhāsane** svasiṃhāsanaṛdhe '**grimaṃ**
 20 śāstrasamskṛtabuddhim. **vidheyeṣu** kāryavastuṣūnmuktasaṃdhir unmuktagranthir **abhūt**.
 etadbuddhikuñcikayā kāryayantrāṇy unmocitavān ity arthaḥ.

Ābhāsīyānvayaḥ śāntavṛttiḥ śāstraviśeṣavit
tadādeśena vavṛte vidheyeṣu nayojjvalaḥ 38.24

1 adya khyātis em.] adyātis J₃ sphuṭayati em.] spuṭa ·iti J₃ 7 dhetoḥ em.] vetoḥ J₃ saṃjñe em.]
 sajñe J₃ 8 chatā em.] chatrā J₃ varṣeṣu em.] varṣaṣu J₃ gateṣv em.] getadhy J₃ 9 sthitir avicchinna
 em.] sthitivacchinna J₃ 9–10 pālanasya vai em.] pālanasyaiva J₃ 10 pārasīka em.] pārameka J₃
 38.22a ākhyo 'tra em.] ākhyatro J₃ 15 natir em.] nātir J₃ 16 āsmad em.] āssad J₃ 38.23a āsane
 em.] āmano J₃ 38.23b Khayām em.] khayās J₃ 19 kile em.] kilo J₃ 20 śāstra em.] śāstraśāstra
 rep. J₃, vgl. Kommentar sub 38.33 38.24a ānvayaḥ em. schol.] ānvayā J₃

Anm. zu 10 saṃvatpavikā- Lies: *sāṃvatsarika*-? **Anm. zu 38.22a Saṃjara-** Sub 4.25 gedeutete le-
 xikalische Entlehnung von *Sanḡar*. **Anm. zu 15 metanākāralope yatile:** Soll wahrscheinlich den Ausfall
 von *a-* bei *vatirṇā* erklären, nach dem Grammatikwerk des Bhāguri? Vgl. auch die Erklärung zu *vāpya* im
 Kommentar sub 8.44. **Anm. zu 38.23b Khayām-Umara:** Lexikalische Entlehnung von 'Umar Ḥayyām.
Anm. zu 38.24a Ābhāsīya- Lexikalische Entlehnung von 'Abbāsī.

⁶38.19d.

Ābhāsīyēti. asau hy etajjñātau vārttāvahatvena prasiddhaḥ. tathā ca tadanvaya iti śuddha-jātītāsya sūcitā. svayaṃ ca **śāntavṛttir** ity āstikatvam. **śāstraviśeṣavid** iti saṃskṛtamatitvam. idṛśo 'py asau **tadādeśena** · Umara–Khayām–vaidyājñayā **vidheyeṣu vavṛte**. atra hetu-garbhāṃ viśeṣaṇam: **nayojjvala** iti. svayaṃ vijñenāpi śāstracakṣuṣas tadekavṛttayaḥ praṣṭavyā
5 iti **nayenojjvala** iti.

dharādhipapraśastau ca tad uktaṃ sūtrapātake

so 'dhīśākhyaucitibhāg yo vaidyaśikṣādrto vibhuḥ

38.25

dharādhipeti. **dharādhipapraśastir** iti Śāhnāmeti nāmasaṃkrāntiḥ. **sūtrapātake** · iti pratikṛtau kan. sūtrapātakasadrṣe · ārambhānukrama ity arthaḥ. **yo vibhur** vibhavoddhato 'pi
10 **vaidyaśikṣādrtaḥ** · vaidyopadeśabhṛtacetāḥ **sa evādhiśānāmaucitibhāk.** dharādhipanāma · asāv evārohatīty arthaḥ.

sadvamśeti triślokī spaṣṭā.

sadvamśajātā ye kecid vidyāvinayabhājanam

taiḥ śaktibhūṣitaiś cāpi mānyā vaidyā iti sthitiḥ

38.26

yāḥ kāścid rītayo loke saṃdhibandhavidhāyikāḥ

tā mahīpatibhir vaidyasevayāpyā na cānyathā

38.27

yat kiṃcid varṇayeyus te na tac cālpaṃ kadācana

dṛg eṣāṃ divyabhāvena na kutrāpi skhaleḍ dhruvam

38.28

yat kiṃcid iti. **divyabhāveneti** śāstradrṅktvāt.

sauśīlyam madhyataḥ kṛtvā vaidyaiḥ saṃvadatām vidām

mahīpānām sukhaṃ bhuktvā rājyaṃ tatrāsti sadgatiḥ

38.29

sauśīlyam iti. **madhyataḥ kṛtvā**dūram vidhāyety arthaḥ. sauśīlyenaiva mahājanasaṃgamo bhavatīty arthaḥ. **tatre**ti paralokeṣu.

1 etajjñātau em.] atejñātau J₃ 2 śānta em.] śāśva J₃ 3 a · Umara–Khayām em.] omorakhayās J₃
4 cakṣuṣas em.] cacakṣuṣas J₃ 5 nayeno em.] neyano J₃ 38.25b sūtra Ch] sūta J₃ 38.25c
śākhyaucitī Ch] śaukhyācitī J₃ 8 praśastir J₃] praśatir Ch] Śāh Ch] śāha J₃ 9 pratikṛtau Ch]
prakṛtau J₃ 10 vaidyopa Ch] vaidyapo J₃ ādhiśānāmau Ch] adhiśānāsau J₃ 38.26a sadvamśa Ch]
satvamśa J₃ 38.26d mānyā J₃] manyā Ch] 38.26d sthitiḥ Ch] sthiti J₃ 38.27a yāḥ Ch] yaḥ
J₃ 38.27a rītayo loke Ch] prītayoreke J₃ 38.27b vidhāyikāḥ Ch] vidhāyakaḥ J₃ 38.27d sevayā
Ch] mevayā J₃ 38.28a varṇayeyus Ch] valayeyus J₃ 38.28c bhāvena Ch] schol.] bhāvyena J₃ 22
dūram Ch] dūtaṃ J₃

Anm. zu 8 *Śāhnāma*: Lexikalische Entlehnung von *Śāhnāma*. **Anm. zu 12** *triślokī spaṣṭā*: De facto bleiben nur die nächsten zwei Strophen unkommentiert.

vipakṣe bādham āha: **matteti**.

mattonmattasurāpārvalubdhagrahilakāmibhiḥ
iha saṃvadatām nūnaṃ nāsti kāpi śubhā gatiḥ 38.30

mattā vyasanādinā. **unmattās** cittabhramādinā. **arvāṇaḥ** saty api vibhave 'kiṃcanatādatta-
5 padāḥ. anye prasiddhāḥ. **kāpīti** · ihakīyā parakīyā vā.

tasmāt tatas taṭasthena bhāvyaṃ bhavyadhṛtātmanā
tatsaṃgatir alaṃ jantoḥ sarvathā bhraṃśakāraṇam 38.31

tasmād iti. **tato** mattonmattādibhyaḥ · **taṭasthena** **pathyakāriṇā** **bhāvyaṃ**. **bhavyaṃ**
bhadram. vinimayaphalam āha: **tatsaṃgatir** iti.

10 **śāstrapakvamateḥ śuddhacetasaḥ saṃgatir gatiḥ**
hṛdviśrāntiyaśolābhasvārthasiddhyā garīyasī 38.32

śāstreti. **gatir** iti pāralaukikī. sā ca gatiḥ na kevalaṃ paro'kṣaivety āha: **hṛd** iti. pratyakṣam eva
hṛdviśrāntyādisiddhyā garīyasīti.

15 **uttānabuddhisargaś ca pramādaḥ kevalaṃ dhruvam**
tatsaṅgo garalāt tikṣṇaḥ sa mūlaṃ yan nikṛntati 38.33

uttāneti. **uttānabuddhiḥ** śāstrāsaṃskṛtamatiḥ · tasya **sargaḥ** svabhāvo nīscayo vā **kevalaṃ**
pramādaḥ sanmārgacyutilakṣaṇaḥ. **yasmāt tatsaṅgo** nīscitaṃ **garalāt tikṣṇaḥ**. tikṣṇatvam
upapādayati: **sa** iti. viṣaṃ hi bhakṣitaṃ kevalaṃ bhoktāram eva kadācid dahati. asau sarvadaiva
saparicchadam ihāmutra bhraṣṭaṃ vidhāya niḥśeṣayatīti.

20 **iti prajñākarais taiś ca yavanair bhāvibuddhibhiḥ**
rītir eṣādr̥tā śāstrapakvadhīḥ kriyate vibhuḥ 38.34

itīti. **prajñākarair** buddhikhanibhiḥ · **bhāvidarśibhir** āyaticaturaiḥ. katham asmākam āyatiḥ
śuddhā bhaved iti · **eṣā** vakṣyamāṇā **rītir ādr̥tā** vyavasthāpitā. tām āha: **śāstre**ti. ya eva **śāstra-**
pariṇatabuddhiḥ sa eva tair **vibhuḥ kriyate** · iti.

25 tathā cety āha: **śāstrajñeti**.

śāstrajñavaidyakṛtināṃ teṣāṃ samayavartinām
yo garīyān vibhāty eṣa pados tair vandyate balāt 38.35

38.30a ārva J₃] aurva Ch **38.30c** nūnaṃ J₃] om. Ch **4** arvāṇaḥ Ch] ardhāṇaḥ J₃ **5** prasiddhāḥ
Ch] prasiddhāḥ J₃ **38.31a** sthena Ch] stena J₃ **8** kāriṇā Ch] kāraṇā J₃ **38.32a** mateḥ Ch] mate
J₃ **12** pāra Ch] para J₃ **gatiḥ** Ch] ratin J₃ **16** tasya J₃] ramya Ch **18** sarvadaiva em.] sarvedeva
J₃, ..rvadaiva l. n. Ch

Anm. zu 38.35d pados ... vandyate: Zweifelhaft, lies: pados ... badhyate mit pad i. S. v. sampad, wie der
Kommentar mit samṛddhi-śāsti- nahelegen könnte?

samayavartinām teṣām madhye. **pador vandyate** samṛddhiśāstibhājanam kriyate. **balād** iti · asau bālo 'stu vṛddho vāstu svajātiḥ parajātir veti na vicāraḥ ko'py atrāstīti bhāvaḥ.

*garīyān*⁷ ity uktaṁ kiṁ nāma tadgarīyastvam ity āha: **yad** iti.

yad dṛkpatēna sacchāstiprakāśādyā plutir balāt

5 **saṁkrāmati garīyastvam tat kenāpahnutiṁ vrajet** 38.36

ayam arthaḥ: yad dṛkṣaṁmukhaḥ puruṣo balāt tacchāstitatprakāśavyāpto bhavati. yad asāv anuśāsti tatra sajjo bhavati. tatsaṁmukhaṁ ca tatprakāśasaṁkrāntīyā tadadhīna iva bhavati. **tad garīyastvam** iti bhāṇyate. tat katham jñāyate · ity atrāha: **tat keneti**. atha vākarṣam asya tateḥ svikriyate · ity atrāha: **tat keneti**. dṛṣṭvaivaitat te lagnaprāṇā bhavantīty arthaḥ.

10 **satsaṅgamahimā vaiṣa yat te 'ntikam upasthitāḥ**
tādṛkcittā bhavantīti pālyo 'sau sarvathā budhaiḥ 38.37

satsaṅgeti. tādṛkcittā bhavantīti tadanuśāstipālanāsajjā bhavantīti. **asau** satsaṅgaḥ.

uktaṁ cāmnāyarītau satsaṅgo gāndhikasamputaḥ

duṣṭasaṅgo 'py asau lohakāracullīti budhyata 38.38

15 **uktaṁ ceti. gāndhiko** gandhapanyajīvi tasya **saṁpuṭo** gandhadravvyasthāpanāvapanam. yady apy asau tasmān na parimalam dadāti tathāpi tadāmodalesāgandhena prātiveśako lābhavān bhavaty eva. etatsamarthanārtham etatpratirodhinaṁ prasaṅgenāha: **duṣṭasaṅga** iti. atrārthaḥ: yady api tadagninā na nāma kaścīd akasmād dahyate tathāpi dhūmodgāreṇa taptaloha-vāṣpodgamanena ca vaimanasyam jāyata iti.

20 etad eva vivṛṇoti: **śṛṇu** · iti yugalakena.

śṛṇu vacmi gāndhikagrāhān mṛgayātra gate manaḥpramodāyaḥ

ākālpe lagatitarāṁ yuktiḥ sabhyānurāgakarī 38.39

yuktir gandhasāropalakṣaṇā. sā ca svaparāmodanīty āha: **mana** iti. svasmin **manaḥprasatty-āyaḥ. āyo** lābhaḥ. parasmimś ca **sabhyānurāgakarī**.

25 **mā gaccha lohakārāṅgārādhānīm ca tatra yātasya**

1 vandyate em.] vāṁdhyate J₃ 2 bhāvaḥ em.] bhā J₃ 6 tac em.] uc J₃ 12 sat em.] tat J₃ sajja em.] saṁjñā J₃ 38.38a sat em.] tat J₃ 38.38b gāndhika em.] gānvika J₃ 15 gāndhiko em.] grāṁdhiko J₃ saṁpuṭo em.] saṁpuṭe J₃ 16 leśa em.] leśā J₃ veśako em.] veśakor J₃ 17 etat em.] et J₃ 38.39b gate em. m. c.] gatasya te J₃ 23 opa em.] obhya J₃ prasatty em.] prasatty J₃

Anm. zu 38.39, Metrum: Āryā.

⁷38.35c.

tava parito 'ṅārakaṇāḥ patanti vadane kuvāṣpaṃ ca **38.40**

tasmād dharādhipair vaidyāḥ śāstrajñāḥ sūkṣmadarśinaḥ
purataḥ satataṃ kāryā yatheddhāsau bhaved gatiḥ **38.41**

5 **tasmād** iti. **iddhā** diptā **gati** rājyavartanī. tān antareṇeyaṃ gatiḥ vartyamānāpi na dipyatīti bhāvaḥ.

itthaṃ satsaṅge samarthite ke nāma te santa iti tallakṣaṇaṃ prastāvayati: **pade** · iti.

pade vākye māne kṛtaparicayo dharmadr̥ḍhadhīr
balād ūhāpohasthitisucaturas tattvavid alam
yathākāṇḍaṃ goṣṭhyāṃ sukṛtakukṛtākhyānaṃṣataḥ
10 **prabhuṃ kārye kārye ghaṭayati ya eko 'yam atha vā** **38.42**

padānuśāsakatvāt **padam** vyākaraṇaṃ sarvavidyāsthānam. vākyārthaghaṭakatvād **vākyam** mīmāṃsā. pramāṇabaddhaparikaratvān **mānam** tarkaḥ. eteṣu triṣu sarvavidyāpradipeṣu **kṛtaparicayo** 'vyastatattatpritiḥ. anenāsyā sarvathā vidheyapraṭiṣedhyatattatkāryābhijñatvaṃ sūcitam. **dharmadr̥ḍhadhīr** iti na kevalam anyān evānuśāsti yāvat svayaṃ prāṇānte 'pi sva-
15 dharmam pālayate · iti sūcitam. sāmānyatayokteṣu vidhiniṣedheṣu **balāc** chakter **ūhāpoha-**
sthitau sucaturah: kathaṃ kutra vyavastheti deśakālādyavasthāpekṣayādhikyanyūnatā-
kalpanācaturah. **tattvavid** iti sahaṇetaravastvantaravit: prāyeṇa hi loka kāmādibhiḥ sahaṇam
api mithyā kriyate kṛtrimam api sahaṇikriyate · iti sahaṇetarayor antaraññāḥ. **alam** iti · atra
sarvathā samāhitamatir abhrāntacitta iti bhāvaḥ. tathā **yathākāṇḍam** avasaram avekṣya
20 **rājasabhāyāṃ** prasaṅgena **sukṛtākhyānaṃṣataḥ**: idaṃ **sukṛtam** pūtam satsamr̥ddhi-
pūrakam idaṃ **kukṛtam** apūtam vipatpradam iti kathākhyānavyāje **yah** **prabhuṃ** svāminam
kārye 'vaśyavidheye **kārye** · upāsanādhyānaprātaḥkṛtyasaṃdhyāvandanasnānādānavinaya-
śikṣādaḥ **ghaṭayaty** alpaprāyāsenā sūkṣmekṣikayā yojayati **sa etādṛśa eka** eva vā purataḥ
25 śāstidātṛtvena vidheya iti mukhyo 'sau pakṣaḥ. bahūnām tathātve kadācid vipratipattir api
saṃbhāvyata ity āśayaḥ.

tathainaṃ sūcayec chikṣāṃ śilāyāṃ iva taddhṛdi
yathaiṣoṭṭāṅkitā jātu nāpaity anyanimittataḥ **38.43**

38.40a mā em.] sā J₃ **38.42b** su em. schol.] ṣu J₃ **14–15** iti na kevalam ... sūcitam J₃] rep. i. m. J₃, dharmadhīr add. i. t. ante J₃ **18** kṛtrimam em.] kṛtrim J₃ **20** sabhāyāṃ em.] mabhāyāṃ J₃ **23** prayāsenā em.] prayāmena J₃ **38.43c** oṭṭāṅkitā em. schol.] oddhāṅkitā J₃

Anm. zu 38.40, Metrum: Āryā. **Anm. zu 38.42, Metrum:** Śikharīṇī. **Anm. zu 23** *sa etādṛśa eka eva vā ...*: Zweifelhafte, soll *ekaḥ* mit *vā* auf zwei verschiedene Weisen ausgelegt werden oder stellt *eva* eine Erklärung zu *vā* aus dem Grundtext dar?

tathainam iti. sa ca vidvān **enam** rājānam **tathā śikṣām sūcayet · yathā śilāyām iva tad-dhṛdy eṣā śikṣoṭṭaṅkitollekhitā na jātv anyanimittataḥ** kāmādihetunāpaity apagacchati. śilāyām cottaṅkitam proñchanādina nāpaitīti **śilāyām iveti**.

samṛddhir iti dvīśloki spaṣṭā.

5 **samṛddhir eṣā paramā saiṣā rājyasthitir dhruvā**
śobhaiṣā bhūbhṛtām sādhu vidvān yat paripṛcchate 38.44

nūnam sūkṣmeṅgitasyāsyā vīkṣā yatra na vidyate
sadvāsthonmūlitā śīghram sthitir eṣā pated adhaḥ 38.45

iti vidvatparibhāṣā.

10 **iti vidvatparibhāṣā.**

atha mānyaparibhāṣām sthāpayati: **bhāvyam ceti**.

bhāvyam ca sūkṣmamatina kenāpy atra parīksakaḥ
yo 'sya citrāṇi kāryāṇi smāryed vartanīś ca tāḥ 38.46

prāyeṇa hy atra loke kaścid eva sūkṣmamatir iti **kenāpīty** uktam. tasya kāryam āha: **parīkṣaka**
15 **iti. asya** dharāpateś **citrāṇi** · anekārthānarthabharitāni **vartanyo** bhavavyavahāramārgāḥ. atra
kārye 'nena prakāreṇedam āpatati. anenedam iti śubhāśubhaphalaprāptilakṣaṇāḥ.

ākhyāyikābhir apy eṣa samjñādānād amuṃ balāt
kuvṛttaśilpato 'ghāc ca kuryād vyastamatim śanaiḥ 38.47

ākhyāyikābhir iti. **eṣa** parīkṣakaḥ. **samjñādānād** iṅgitadānāt. **kuvṛttaśilpata** iti kuvṛttāt ku-
20 **śilpāc ca. balād** iti **samjñādānaviṣayam śanair** iti ca etatpratyaṅvartanaviṣayam ity ubhayam
niravadyam.

yathāsau satphalā śikṣā bhavet svaparagocare
tathainam bodhayet samyagdhiḥ katham na virājate 38.48

yatheti. svapareti · asāv api śikṣate svaviṣaye ca †prasannati† bhavati. **tathainam bodhayed**
25 **iti tatsargam avekṣyāgoṣṭhyām vijane vāsau bodhaniyāḥ. bodhanāsyādhinā phalavyabhicāre**
ko 'sya doṣa ity atrārthāntaranyāsenā doṣādoṣau viśadayati: samyag iti. ekatarapakṣato 'tra
doṣāpāte buddhivaikalyam eveti bhāvaḥ.

3 proñchanādina em.] proñchānādi J₃ 38.45b vīkṣā yatra em.] vīkṣāyata J₃ 38.45c dvāsthō em.]
dvāsthā J₃ 38.46a bhāvyam em. schol.] bhāvya J₃ 15 vartanyo em.] vartyanyo J₃ mārgāḥ em.]
mārgaḥ J₃ 24 bodhayed em.] bhedheyadid J₃ 26 viśadayati em.] viśadayati J₃

atra saṃskartum āha: **saṃprekṣyēti**.

saṃprekṣyāvasaram nāma śrāvya 'sau mārḍavād iti

nayarītir asau bhūpāḥ prāyeṇoddhatacetasah

38.49

- 5 **avasaram** iti madanuśāsanaṃ sampraty asyāntare 'ntaraṃ labhate · ity **asau** mayā **mārḍavāc chrāvya** iti kalpanā. **nayarītir** viphalā na jātu bhavatīti rahasy eva rājā bodhaniyāḥ śanair iti yato **bhūpā bāhulyenoddhatacetasas** tasmād atīva bhetavyam iti bhāvaḥ. paraṃ tu yad balena kāryaṃ satphalaṃ śīghraṃ ca sidhyati na tan mārḍaveneti **nayarītir** ity asya tātparyam.

*prāyeṇety*⁸ anena vivakṣitam arthaṃ viśadayati: **ye** · iti.

ye kecid iha sadvaṃśyā dharmyaśilās ca pārthivāḥ

10 **abhūvaṃs taiḥ kilāpīto jāyus tikto 'pi sukriyaiḥ**

38.50

sadvaṃśyā iti paraṃparādhigatatadharādhipatyāḥ. svayaṃ **ca dharmyaśilā** dharmānapetasadvṛttāḥ. **pārthivāḥ** pṛthivī yaiḥ patipatnīṭyabhimānaṃ svasmin vetuḥ. **kilety** āgame. **āpītas** tṛptiparyantaṃ pīto **jāyuh** sarvavyādhijetā satkathāgadas **tikto 'py** āpātakaṭur api. atra hetuḥ: **sukriyaiḥ** iti karmakriyā cikitsā ca. mānyodiritaṃ krūram api vacanaṃ harṣaṇānumatam iti.

15 **tathā cātraiva Sacchīlaśailyāṃ kecin nidarśitāḥ**

ittthaṃśilā mahīpālā yair iyaṃ bhū vibhūṣitā

38.51

tathā ceti. spaṣṭam.

nidarśitam idaṃ Hāro-Raśīd-rājā purodabhūt

yenāsau sukriyā bhāvihitārthaṃ pālītā purā

38.52

- 20 **nidarśitam** iti. **udabhūd** ity **uccaiḥ** khyātibhūṣitavapur **abhūt**. **asau sukriyā** tiktapuraṣa-kathauśadhapānarūpā **purā pālītā**. na kevalaṃ svasyaivāsau hitakāriṇy abhūd ity āha: **bhāvi-hitārtham** iti. bhāvino 'pi rājāno 'nayā sukriyayā hitabhājo bhaveyur iti.

sa kilāmantrya mitraṃ svaṃ Vāhliketi ha satkriyāḥ

sakhye saphalaya prājña śāstim kām̐cid vadety alam

38.53

- 25 **sa kileti. āmantrya** saṃbodhya. **Vāhliketi** Vāhlikadeśo hy asāv iti tannāmnaivānkita āsīt. **saphalayeti** sūcitaṃ vivinakti: **śāstim** iti. **alam** iti nānyaprārthanayāyāsayāmi tvām ity arthaḥ.

38.49a āvasaraṃ em. schol.] āvasanaṃ J₃ 38.49d oddhata em. schol.] addhota J₃ 5 naya em.]

naca J₃ 6 tasmād em.] taspād J₃ bhetavyam em.] bhotavyam J₃ 7 mārḍavane em.] mārdevane J₃

38.50c abhūvaṃs em.] abhūvas J₃ 38.51c pālā em.] pāla J₃ 20 udabhūd ity em.] udabhūti J₃

38.53c sakhye em. m. c.] saṃkhyā J₃ 26 āyāsayāmi em.] āyāsayāyāmi J₃

Anm. zu 38.52b Hāro-Raśīd-: Lexikalische Entlehnung von *Hārūn al-Raśīd*. **Anm. zu 38.53b Vāhlika-:** Lexikalische Entlehnung von [*Ṣaqīq-e*] *Balḥī*.

⁸38.49d.

sa taṃ goṣṭhyāṃ samāsīnaṃ samantād daṇḍibhir vṛtaṃ
āha sma śṛṇu ced rājan satye prītir alaṃ tava

38.54

sa taṃ iti. **goṣṭhyāṃ samāsīnaṃ** iti na punar antaḥpurādāv ekānte · iti · anaucityenābhimata-kathoktiprastāvanānirāsaḥ. **samantād daṇḍibhir vṛtaṃ** iti · aniyatabhāṣaṇe daṇḍasaṃpattir
 5 upasthitaiveti sūcanārtham. **satye prītir** iti satyaṃ vadāmi paraṃ tu tad apriyam eva bhaved
 iti **ced** iti darśitam.

astīha mahatī śālā svairiṇo 'sya svayaṃbhavaḥ
avīcir iti yāṃ prāhuḥ caturdvāravibhūṣitāṃ

38.55

astīti. spaṣṭam.

vicintyātha ciraṃ tasyā dvāsthāgryaṃ tvā vidhāya saḥ
aṃsayos tava kāryāṇāṃ trayam etat samarpitam

38.56

vicintyeti ca.

yathāsyāḥ sthāpayeḥ paścāt paryā lokān iti
anuṣṭhitakriyas tvam ca tasyā mokṣam avāpsyasi

38.57

15 **yathāsyā** iti. **anuṣṭhitakriyaḥ** pālitasacchikṣaḥ. **tasyāḥ** paryāḥ.

niśamya gīram asyāsau bhāvagūḍhāṃ dhṛtasmr̥tiḥ
kiṃ nāmedaṃ vadety uktvā sajjo 'bhūt tannirūpaṇe

38.58

niśamyeti. **sajjo** dhṛtaśravaṇaḥ. **tannirūpaṇe** tasya trikasya vivaraṇākaraṇena.

avekṣyāntaram asyāsau vītabhīs tam uvāca ha
avadhāraya rājāṃs te matir āyatīśobhinī

38.59

avekṣyeti. **antaram** āśayam. nāsau maduktenānena paruṣavadanena kupyatīti **te matir āyati-**
śobhinīti.

paruṣe svavacane toṣārthaṃ protsāhayati: **kośajātam** iti.

kośajātam asis tottraṃ trayam etat sa uccadhīḥ
nyastavāṃs tvayi jāgaryā kāryātrāsyā prasattaye

38.60

3 aucityenā em.] arocityenā J₃ 4 aniyata em.] aniyata J₃ 5 prītir em.] pretir J₃ 15 yathā em.]
 tathā J₃ 38.59a avekṣyā em. schol.] bhavekṣyā J₃ 38.59a āntaram em. schol.] āntaras J₃ 38.59d
 matir em. schol.] satir J₃ 38.60a jātam asis em. schol.] jātasamis J₃ 38.60c tvayi em.] tvavi J₃
 38.60d ātrā em. schol.] āstrā J₃

Anm. zu 38.57b (sic!) J₃: Lies: *sthitiḥ*?

uccadhīr mahāśayaḥ. **nyastavān** nyāsatvena sthāpitavān. **atra** nyāse. **asya** nyāsasthāpayitūḥ **prasattaye** prasādāya. nyāse hi rakṣite tatsthāpayitā prasanno bhavātīti.

ādyena tarpyās te dīnā yathaite pūrṇakukṣayaḥ
na jātu pracarantīha kuṣṛtyaur eṣv asau matā

38.61

- 5 **ādyeneti.** tatra pratyekaṃ kāryopayoganirūpaṇe prathamam ādyasyopayogam āha: **ādyeneti.** tvannyastenādyena kośajātenedam tvadaṃsayor arpitam yad anena **dīnā** akimcanās **tava tarpyāḥ. yathaite pūrṇakukṣayo na kadācid api kuṣṛtyā** jālmyakukṛtīsapathādirūpayeha vyavahāravartanyā **pracarantīti. iyam eṣu** †sthah† narakarakṣā **matā** bhavatkartṛkā dvāra-rakṣā ca. **sṛtyaur** iti ccheda†tūmtvād† vṛddhiḥ.

- 10 dvitīyakṛtyam āha: **vidheyā** iti.

vidheyāḥ khaṇḍaśo jālmā yathaitadduḥkhabhājanam
na syuḥ †sajñatayo† 'vehi rakṣā seyaṃ dvitīyagā

38.62

- tathā **jālmā** anenāsinā **khaṇḍaśaḥ** khaṇḍam khaṇḍam **vidheyāḥ** · yathātra loke ye kecana †sajñataya† **eteṣāṃ** jālmānām **duḥkhabhājanam na syur** iti **seyaṃ dvitīyagā** tava teṣāṃ
15 ca sādharmaṇā.

piśunādyā balāc chikṣāṃ neyāḥ kunayarandhrataḥ
yatheme vinivartante rakṣāsau te tṛtīyagā

38.63

piśunādyā ity ādyaśabdena sūcakadurvyasaniparigrahaḥ. **balād** iti tāḍanāpūrvam tathety adhyāhāryam. **vinivartanta** iti saṃskāre 'śeṣanivṛttyartham **vigrahaṇam. tṛtīyagā** tottragatā.

- 20 **ced baddhakakṣyo vartethā ittham atra mahāmate**
svayaṃ muktena te 'py atra tāritā iti nīscinu

38.64

ced iti nigadavyākhyātam.

viparītamātir bhūtvā vyatyayād vartase 'tra cet
tadā tvām anu yānty ete tām purīm ca nirargalām

38.65

38.61d eṣv em. schol.] edhv J₃ **6** nyaste em.] nyosta J₃ jātene em.] jātone J₃ aṃsayor em.] aṃmayor J₃ **7** tarpyāḥ em.] tatyāḥ J₃ eha em.] oha J₃ **8** vartanyā em.] vartamnyā J₃ **38.62c** sajñatayo em. schol.] majñatayo J₃ **13** cana em.] dana J₃ **38.63d** tṛtīyagā em.] tyarīmagā J₃ **38.63c** eme em.] āme J₃ **38.64b** ittham em.] itthas J₃ **38.65b** vyatyayād em.] vyatyayad J₃ **38.65c** ete em.] aita J₃

Anm. zu 38.61d -aur eṣv: Hochgradig zweifelhaft, doch scheint der Kommentar so abzutrennen. Nach dem Aufbau der folgenden Strophen wäre an dieser Stelle etwas zu erwarten, das ‚erste [Wache]‘ oder ‚im ersten [Gegenstand] liegende [Wache]‘ bedeutet. **Anm. zu 9 tūmtvād:** Lies: *ūt vād* ‚weil es ū ist‘? **Anm. zu 38.62c sajñatayo:** Lies: *sakṣatayo? sajjanayo?* Vgl. auch 39.160.

viparītetī. tvām anv iti tvam tatrādaḥ prāpsyasi · anye ca tvām anv iti.

**śrutvodasrur vadhāyāsāv utthāyātha mudā bhujau
cumbitvā tārīto 'smīti prītacittam cakāra tam**

38.66

5 **śrutveti. udasrur** udgacchadvāṣpaḥ. **vadhāyēti** na khalu rājñā nirvṛtīnā jātu bhāvyam iti
samādhānam vidhāya. **bhujacumbanam** prītyabhinayaḥ. **tārīta** iti śikṣādānāt.

katham asau tacchikṣām anumena ity atra bharayati: **satyamārgam** iti.

**satyamārgam samāśritya śāsatām anuśāstīgīḥ
sarvatrāntaram āpyāśu satphalā svaparopagā**

38.67

10 **satyamārgaḥ** kusṛtyādirāhityam. **sarvatreti** · anuśāsanārheṣu. **antaram** avakāśaḥ. **sva-
paropageti** svasya satyaśāstyā satphalāptiḥ parasyāpi tadanumananena satphalāptir iti.

śrutiśaktimatām loke satkathā hṛdaye 'ntaram

katham na labhate dhik tām ye 'tra tadvikalā janāḥ

38.68

śrutīti. śrutiśaktir vinayamātrlakṣaṇā. **satkathā** satī kathā satām vā kathā. **katham na
labhate** · iti sādhanasamprattheḥ. **atra** manuṣyabhūmau **tadvikalāḥ** śrutiśaktirahitāḥ.

15 **iti mānyaparibhāṣā.**

iti mānyaparibhāṣā dvitīyā.

**doṣajño 'pi sadā pālyo bhūpenāyatim icchatā
yo dṛśā pāvayej jantūn sa doṣajña iti smṛtaḥ**

38.69

20 **doṣajña** iti. **doṣās** tridhātavas tām samaviśamatayā yo **jānātīti doṣajño** vaidyaḥ. **āyatir** uttara-
kālasaukhyam. tallakṣaṇam ādau samkṣepeṇāha: **ya** iti. **dṛśā pāvayet** · dṛkpātamātreṇa doṣa-
tritayamadhye nidhānam lakṣayati: kiṃ doṣanimittako 'sya roga iti nidhāne samyag labdhe
pratīkārasya sukaratvāt. atha **dṛśā** darśanamātreṇa **pāvayed** rogālāghavam vidadhyāt.

asya viśeṣaṇam āha: **cāra** iti.

cāro yaś Carakakriyāsu kuśalo yaḥ Suśrute suśruto

Vāgbhaṭṭe 'pi ca vāgbhaṭaḥ śakunavit Kalpe ca kalpojvalaḥ

bhāvajño 'pi ca yaḥ svabhāvavimalo Bhāvaprakāśe kṛti

25

1 tvām em.] tvās J₃ tvām em.] tvās J₃ 38.66a odasrur vadhāyā em. schol.] edasrurdhadhāyā J₃
5 prītya em.] prīti J₃ 38.67b śāsatām em.] śāsaṃtām J₃ 38.68c dhik em.] cik J₃ 38.69a jño
Ch] jñe J₃ 19 samaviśamatayā em.] mamaviśamayā J₃ Ch 20 saukhyam Ch] maukhyam J₃ 21
madhye Ch] mevyā J₃ 23 viśeṣaṇam J₃] viśeṣam Ch

Anm. zu 13 -mātr-: Zweifelhaft, lies: -mātra-?

nāḍicāraavid eṣa bhūmipatibhir bhāgyodayenāpyate**38.70**

bhūmipatibhir eṣa etādṛglakṣaṇalakṣito **vaidyo bhāgyodayenāpyate**. **yaś Carake** carakamuniprokta etannāmadheye tantre **cāraś** cāra iva sūkṣmamarmatattvajñaḥ **kriyāsu** cikitsāsu **kuśalaḥ**.

- 5 *vātike saptarātreṇa daśarātreṇa paittike*
*ślaiṣmike dvādaśāheṇa jvare yuñjīta bheṣajam*⁹

ityādi doṣanidhānajñānapūrvam cikitsākārīty arthaḥ. **yaś** ca **Suśrute** Dhanvantarimuni-
 viracita etannāmnī granthe **suśruto** 'tīśravaṇenāntarajñaḥ. **yaś** ca **Vāgbhaṭṭe** Vāgbhaṭṭa-
 viracite 'ṣṭāṅgasamhitāparanāmadheye Vāgbhaṭṭākhye granthe **vāgbhaṭṭo** rasanāsajjaḥ
 10 prastāvānusāreṇa tadāśayam vācā vaktīty arthaḥ. **yaś** ca **śakunavit** bāhyāntarasvapara-
 nimittajñaḥ. yataḥ suśakune kriyārabhyamāṇā suphalā duśśakune na phalinīti tadanusāram
 kriyārambhān na kvāpi lajjāpātram bhavatīty arthaḥ. tatra śakunavidyāyā vistrītatvān neha
 tadvicāraḥ. dīnmātram tu pradarśyate:

- yasya nidrāsukhena syāc charīram sadyo 'maṃ bhavet*
 15 *indriyāṇi prasannāni sa rogī naiva nāśyatīti*¹⁰
śarīraśīlayor yasya prakṛter vikṛtir bhavet
*tad ariṣṭam samāseṇa vijñeyam mānam icchateti*¹¹ ca.

tathā **yaś** ca **Kalpe** Kalpasāre divyasiddhipradarśake granthaviśeṣe **kalpoj्ज्जvalaḥ** prathamā-
 śikṣoj्ज्जvalaḥ. **yaś** ca **svabhāvavimala** āstikaḥ. lobhādidoṣarahita ity arthaḥ. anyathā
 20 pratyavāyaśravaṇāt. tathā ca:

- auśadham kevalam kartum yo jānāti na cāmayam*
*vaidyakarma sa cet kuryād vadham arhati rājata*¹² iti

tathā:

- yas tu kevalarogajño bheṣajeśv avicakṣaṇaḥ*
 25 *taṃ vaidyaṃ prāpya rogī syād yathā nauḥ †śavaram† vineti*¹³

38.70b vāgbhaṭṭe Ch] vāgbhadhe J₃ **38.70d** eṣa Ch] eṣa J₃ 2 lakṣito Ch] kṣito J₃ vaidyo em.]
 vaidya J₃ Ch 5 vātike saptarātreṇa Ch] vātike tātreṇa J₃ 6 ślaiṣmike em.] śmaiṣmike J₃ Ch jvare
 J₃] jvaro Ch 11 śakune em.] śaktena J₃ Ch śakune na em.] śaktena J₃, śakune Ch phalinīti Ch]
 phalineti J₃ 12 lajjā Ch] laja J₃ 13 māttram em.] mātra J₃ Ch 14 maṃ Ch] sam J₃ 16 prakṛter
 Ch] prakṛte J₃ 18 pradarśake Ch] pradarśeka J₃ 21 na cāmayam Ch] śucābhayam J₃ 24 bheṣajeśv
 em.] bheṣajesv J₃ Ch 25 taṃ J₃] te Ch

Anm. zu 38.70, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

⁹Suśrutasaṃhitā nach ŚABDAKALPADRUMA sub *jvara*, Band 2, S. 561, Sp. 2. ¹⁰Quelle unbekannt.

¹¹Suśrutasaṃhitā, Ed. ĀCHĀRYA 1,30.3, dort cd: *tat tv ariṣṭam samāseṇa vyāsatas tu nibodha me*. ¹²Ohne Quellenangabe in ŚABDAKALPADRUMA sub *rogaḥ*, Band 4, S. 182, Sp. 3. ¹³Ohne Quellenangabe in ŚABDAKALPADRUMA sub *rogaḥ*, Band 4, S. 182, Sp. 3, dort d: ... *nauḥ nāvikaṃ vinā*.

tathā: **yaś ca svabhāvavimalaḥ** san **Bhāvaprakāśa** etannāmni vaidyanibandhe **bhāvajñas** tātṭparyavettā. **kṛtī** drṣṭakarmā. kṛtaṃ vidyate yasyeti kṛtvā svayam adhītaśāstro 'pi yāvad imāṃ caryāṃ anyato na paśyati tāvaṃ na kiṃcid apy asau karotīti. tathā ca:

tattvādhigataśāstrārtho drṣṭakarmā svayaṃkṛtī

5 *laghuhastas tathā śūraḥ sajjopaskarabheṣajaḥ*

pratyutpannamatir dhīmān vyavasāyī priyaṃvadaḥ

satyadharmaparo yaś ca vaidya īdr̥k praśasyate¹⁴ . iti.

tathā yo **nāḍicāravī** kena doṣeṇa kā nāḍī samaṃ carati viṣamaṃ vā caratīti. tathā ca:

aṅguṣṭhamūlagāṃ nāḍīm parīkṣeta bhiṣag varaḥ

10 *aṅgulibhis tu tiṣṭhīr nāḍīm avahitaḥ spr̥śet¹⁵*

sadyaḥ snātasya suptasya kṣuttr̥ṣātapaśītataḥ

vyāyāmaśrāntadehasya samyaṅ nāḍī na budhyate

vāte 'dhike vāhen nāḍī pravayaktā tarjanītale

pitte vyaktā madhyamāyāṃ tr̥tīyāṅguligā kape

15 *tarjanīmadhyamāmadhye vātapitte 'dhike sphuṭā*

anāmikāyāṃ tarjanyāṃ vyaktā vātakaphe bhavet¹⁶

madhyamānāmikāmadhye kaphapittāsugāmini¹⁷

kaphān mandagatir jñeyā saṃnipātād atidrutā¹⁸

vakram utplutya calati dhamanī vātapittataḥ

20 *vahed vakraṃ ca mandaṃ ca vātaśleṣmādhikatvataḥ*

utplutya mandaṃ calati nāḍī pittakaphe 'dhike

kāmāt krodhād vegavahā kṣīṇā cintābhayāplutā¹⁹

sthitvā sthitvā caled yā sā hanti sthānacyutā tathā

atikṣīṇā ca śītā ca prāṇān hanti na saṃśayaḥ

25 *jvarakopena dhamanī soṣmā vegavatī bhavet*

2 vidyate Ch] vidyota J₃ 4 śāstrārtho J₃] śāstror̥tha Ch 5 sajjopaskara Ch] sajjapaskara J₃ 9 mūla em.] sūla J₃ Ch parīkṣeta Ch] parekṣeta J₃ 10 nāḍīm ava Ch] nāḍībhaṃ J₃ 11 suptasya J₃] saptasya Ch 16 kape Ch] kahe J₃ 25 jvarakopena J₃] jvarokapena Ch

¹⁴Suśrutasaṃhitā, Ed. ĀCHĀRYA 1,34.19cd–21ab, dort 20a: ...*hastāḥ śuciḥ* ..., 20d: ... *viśāradaḥ*, 21b: *sa bhiṣak pāda ucyate* ¹⁵Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. MIŚRA und VAIŚYA 2,7.11cd–12ab. ¹⁶Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. MIŚRA und VAIŚYA 2,7.13–15, dort 13b: ...*śīlinaḥ*, 15b: ...*pittādhike* ... ¹⁷Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. MIŚRA und VAIŚYA 2,7.16ab, dort b: *sphuṭā pittakaphe 'dhike*. ¹⁸Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. MIŚRA und VAIŚYA 2,7.17cd. ¹⁹Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. MIŚRA und VAIŚYA 2,7.18–19, dort 19d: ...*bhayāplutā*.

*mandāgneḥ kṣiṇadhātoś ca nāḍī mandatarā bhavet*²⁰

*capalā kṣudhitasya syāt trptasya bhavati sthirā
sukhino 'pi sthirā jñeyā tathā balavatī mateti.*²¹

hṛdi nīvitayā dhṛtvā kalāḥ kalanakovidāḥ

5 **deśakālau samālocya yuñjan vaidyaḥ sukīrtibhāk** 38.71

hṛdīti. nīvir mūladhanam. **kalāḥ** sūkṣmayuktayaḥ. **deśakālāv** iti kasmin deśe kasya dhātor ādhikyaṁ kasmin vā kāle ko doṣaḥ prakupyatīti.

śītātapāv athālakṣya nāḍīsamcāraśikṣitaḥ

somasūryapravāheṇa cikitsyaṁ śuddhibhājanam 38.72

10 **śītetī. śikṣitaḥ** pravīṇaḥ. śīte somapravāhopacāraḥ. ātape ca sūryapravāhopacāraḥ.

yatpādaśabdaśravaṇād rogī prītamanā drutam

vānmātreṇātha jhaṭīti navīsyāt sa bhiṣak smṛtaḥ 38.73

yad iti. spaṣṭam.

yo dvir ahni parīkṣeta svāmicittaṁ sthirakriyām

15 **saṁsthāpyāpy atra duṣpathyāveḥkṣārthaṁ sa bhiṣag varah** 38.74

ya iti. **dvir** iti bhojanavelāyāḥ pūrvam ūrdhvaṁ ca. **sthirakriyām** **saṁsthāpyāpīti** dehasusthatāyai pravahantiṁ cikitsāṁ niyamena vidhāyeti bhāvaḥ. yadi pravahanti kriyā saṁsthāpitā tarhi kim iti **dvir ahni parīkṣetety** atrāha: **duṣpathyety**. svāminām atilolacittatvād duṣpathyam api saṁbhāvyate · iti.

20 **yo ghrṇām pṛṣṭhataḥ kṛtvā karma kṛtvā ca pūrvataḥ**

cikitsāṁ udyataḥ kuryāt sa bhiṣak tatra śobhate 38.75

ya iti. **ghṛṇām** iti prāyeṇa hi ghrṇāvahavastuparīkṣaṇam evaiśāṁ sarvathā nidhānalābha-
hetur ity amedhyādaḥ na ghrṇām karoti. atra hetugarbhitam anyat kartavyam āha: **karmeti**.
prārābdhakarmopanatam idaṁ mameti. svakarmapālanān mamobhayaī siddhir iti **karma**
25 **pūrvato** 'bhimukhaṁ kṛtvodyatamatiś **cikitsāṁ kuryāt. sa bhiṣak tatra** svadharmācaraṇāc
chobhate.

1 mandāgneḥ Ch] samdhāgneḥ J₃ 6 nīvir J₃] nīvin Ch 38.72d cikitsyaṁ em.] cikitsaṁ J₃ Ch 10
soma Ch] samo J₃ 38.74a yo Ch] ya J₃ 17 pravahanti J₃] pravāhaṁti Ch 38.75d sa J₃] ma Ch
38.75d bhiṣak tatra J₃] bhiṣakutra Ch 22–23 lābhahetur Ch] lābhehatur J₃ 24 mame em.] same
J₃ Ch pālanān J₃] pālan Ch 25 sa bhiṣak tatra em.] mabhikutra J₃ Ch

²⁰Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. MIŚRA und VAIŚYA 2,7.20–21, dort 21b: *soṣṇā ...*, 21d: *saiva mandatarā matā*.
²¹Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. MIŚRA und VAIŚYA 2,7.22.

iti vaidyaparibhāṣā. atha daivajñaparibhāṣā.

iti vaidyaparibhāṣā. atha daivajñaparibhāṣā.

**sarvaṃ vihāya bhūpena rakṣyo daivajña ādarāt
yām eṣa siddhim ādhatte na tāṃ kavacitā bhaṭāḥ**

38.76

- 5 **sarvaṃ** iti. **kavacitā bhaṭā** iti saṃmukhayodhina ity anena devajñasyaikatrāvasthitasyāpy an-
arghatvam uktam.

**daivaṃ karma purātanaṃ nigaditaṃ dhīrair adṛṣṭākhyayā
yad bhogena nijāṃ tanūṃ janimatām ākhyāti mūḍhātmanām
tad yo divyavilocanoditadiśā jñāti sarvaṃ dhiyā**

- 10 **so 'yaṃ sanmatibhir dharādhipatibhir nārcyate ced dhig vidhiṃ** **38.77**

- daivaṃ** iti. **karma** śubhāśubhaṃ **purātanaṃ** prāgjanmārjitam. **adṛṣṭākhyayeti** · adṛṣṭatvāt ·
adṛṣṭatvenābhāvasaṃbhāvanām nirasyati. **yad** iti śubhāśubhaphalasyānubhūyamānatvāt
kathaṃ nāma tadabhāva iti bhāvaḥ. phalānumeyam iti tātparyam. **tad** ity adṛṣṭam. **divya-**
vilocanās trikālakalanācaturā munayas taduditadiśā **yo** daivajñas **tad** adṛṣṭaṃ **sarvaṃ** eva
15 **dhiyā jñāti** kiṃ kena katham iti pratyakṣayati. **so 'yaṃ ced rājabhir nārcyeta** tat tarhi
vidhiṃ dhik. sāmānyena kathitativād daivajñavidhī rājavidhiś cāsau bodhyaḥ. (1) yataḥ
sanmatayo 'pi rājāno na tam arcayantīti daivajñavidhiṃ **dhik**: durdaivagrastativād asyārcā
na jāteti. (2) atha vā deśakālānantyād yad asau rājabhir nārcyate tad rājavidhiṃ **dhik**: tasyaiva
durvidhivilasitam idaṃ yad asau nārcyate · iti.

- 20 **horā tantraṃ athāpi śāstraṃ iti yā skandhatrayī jyotiṣa-**
syoktāryaiḥ khalu saṃhiteti gaditāsau yatra sāsphālyate
tām yo vetti paraṃ karāmalakavat tasyeyam addhā jagac-
caryā bhāti sa eṣa bhūmipatinā sthāpyo 'ntike 'tyādarāt **38.78**

- horeti. āryair munivarair jyotiṣasya horā tantraṃ śāstraṃ iti yā skandatrasya uktā sā**
25 **skandatrasya yatrāsphālyate 'sau saṃhitā.** tatra **horānāma** · ahorātranibaddhadvādaśarāśi-
cakrapratibaddhagrahatārāmaṇḍalagatipretakālapuruṣagataprācīnādrṣṭābhivyaktikāraṇaṃ
jātakaśāstraṃ. tathā ca: ādyantavarṇalopād **dhora**smākaṃ bhavaty ahorātraṃ. tatpratibaddhaḥ
sarvo grahabhagaṇaś cintyate yasmāt. Varāhamihiraś cāha:

38.76a bhūpena Ch] bhūperna J₃ 5 saṃmukhayodhina Ch] saṃmukhoyadhina J₃ **38.77d** nārcyeta
J₃^{p.c.}] nārcyeta J₃^{a.c.}, nārśyeta Ch 11 janmā Ch] lanmā J₃ ākhyaye Ch] ākṣaye J₃ 13 ānumeyam
Ch] ānameyam J₃ 14 munayas Ch] manayas J₃ 15 nārcyeta J₃] nārśyeta Ch 18 nārcyate J₃]
rājabhis rep. add. i. t. J₃, nārśyaterājabhis Ch 19 asau nārcyate em.] asānārcyate J₃, asaunārśyate Ch
24 tantraṃ em.] taṃtra J₃ Ch 25 'sau J₃] tasau Ch dvā Ch] tvā J₃ 26 preta J₃] prota Ch 27
śāstraṃ Ch] śāstra J₃ dhora em.] dharau J₃

Anm. zu 38.77, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 38.78, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

*horety ahorātravikalpam eke vāñchanti pūrvāparavarṇalopāt
karmārjitaṃ pūrvabhava sadādi yat tasya pañktiṃ samabhivyanaktīti*²²

abhiviyaktiprakāraś ca pratikāryāpratikāryabhedena yavanācāryair dvidhoktaḥ:

yad yad vidhānaṃ niyataṃ prajānām

5 *graharkṣayogaprabhavaṃ prasūtau*

bhāgyāni tānīty abhiśabdayanti

*trikālabhāvyārthavido narāṇām*²³

tad apy abhijñair dvividhaṃ niruktaṃ

sthīrākhyam autpattikasamjñitaṃ ca

10 *kālakramāj jātakaniścitaṃ yat*

*kramopabhogyam sthiram ucyate tat*²⁴

saptagrahāṇām prathitāni yāni

sthānāni janmapramukhāni santi

tebhyaḥ phalaṃ cāragatā grahā yad

15 *dadyus tad autpāttikam evam āhur*²⁵ iti.

itthaṃ daśāphalam apratikāryaṃ dṛḍham. grahaṇe carāṣṭakavarṇādiphalaṃ punaḥ
pratīkārārham adṛḍham iti tātparyam. **tantram** nāma tat kathyate yatrāmīśaṃ graha-
rkṣāṇām sphuṭagaṇitena kṣetrahorādivargajñānapañcāṅgagativakrānuvakraḥstamayōdayādi-
parijñānaṃ jāyate. **śāstram** nāma yatra vyāvahārikaṃ sarvam eva vivāhayātrāpattābhiṣekādy-
anantacaryābhīdhānaṃ vakrānuvakraḍīphalābhīdhānaṃ divyāntarikṣabhaumanimittaśubhā-
śubhādyabhīdhānaṃ ca yan muhūrtaśāstram iti kathyate saīśa **triskandhī jyotiśasya**. **yatra**
cāsau triskandhy **āspḥālyate** puṃstrīlakṣaṇaśakunahastirathāśvādīlakṣaṇaśeṣapūraṇaṃ
nīyate 'sau **saṃhiteti** kathyate. ity uktam **khalu saṃhiteti** · uktam arthaṃ prakṛtopayogyam
karoti: **tām** iti. **tām** uktalakṣaṇaṃ saṃhitāṃ **yo vetti tasya** daivajñāsyeyam jagaccaryā
25 **gacchativikāram** iti **jagat** sthāvarajaṅgamātmakaṃ vedyavedakajātaṃ tasya **caryā** prakṛti-
vikāratmakeyam **addhā** tattvataḥ sāksātkāreṇa **karāmalakavad bhāti param** atīśayena
saṃmānapūrvam sthāpyaḥ. tathā ca Varāhaḥ:

krtsnāṅgopāṅgakuśalaṃ horāgaṇitanaiśṭhikam

*yo na pūjayate rājā sa nāśam upagacchati*²⁶

1 vāñchanti em.] vāñchati J₃ 2 sad em.] mad J₃ 10 jāta em.] jāta J₃ 14 cāra em.] cārā J₃
17–18 graharkṣā em.] grahatkṣā J₃ 22 śakuna em.] śaktana J₃ 23 khalu saṃhite em.] khaluṃsahite
J₃ 29 yo na pūjayate em.] yanopūjayeta J₃ sa em.] ma J₃

²²Varāhamihira: Bṛhajjātaka, Ed. SĪTĀRĀMA JHĀ 1.3. ²³Nach Bhaṭṭotpala: Vivṛti, Ed. SĪTĀRĀMA JHĀ sub Varāhamihira: Bṛhajjātaka 1.3 einem Yavaneśvara zugeschrieben, dort d: vārtāniyogeti daśā narāṇām.

²⁴Nach Bhaṭṭotpala: Vivṛti, Ed. SĪTĀRĀMA JHĀ sub Varāhamihira: Bṛhajjātaka 1.3 einem Yavaneśvara zugeschrieben, dort b: ... autpātika..., d: kramopasarpi... ²⁵Nach Bhaṭṭotpala: Vivṛti, Ed. SĪTĀRĀMA JHĀ sub Varāhamihira: Bṛhajjātaka 1.3 einem Yavaneśvara zugeschrieben, dort b: ...prabhāvāni sadbhiḥ, c: ... cāra-grahakramasthā, d: dadyur yadotpādakasaṃcitaṃ tat. ²⁶Varāhamihira: Bṛhatsaṃhitā, Ed. V. S. SASTRI 2.6.

tathā:

*apradīpā yathā rātrir anādityaṃ yathā nabhaḥ
tathāsāṃ vatsaro rājā bhramaty andha ivādhvani*²⁷

5 *tasmād rājñādhigantavyo vidvān sām̐vatsaro 'graṇīḥ
jayaṃ yaśaḥ śriyaṃ bhogañ śreyaś ca samabhīpsateti.*²⁸

**prītaye rājaputrāṇāṃ vāsanākuñcikāśayaḥ
yantrāṇy unmocayec cet sa śobhāsyaiṣodayapradā** **38.79**

prītaye · iti. **śobheti** śobhā ca jāyata udayaṃ ca prāpnotīty arthaḥ. **śayaḥ** pāṇiḥ.

10 **vastutattvaparīkṣāyāṃ paṇabandhādīśaktibhāk
jihreti śāstidāne yas tasyātra gatir adbhutā** **38.80**

15 **vastv** iti. **vastutattvaparīkṣāyāṃ** idam akāryam anenāvaśyaṃ kṛtam iti rājasabhādaḥ **paṇa-**
bandhādīśaktibhāk api. iyān atra madiyo bhāga iti svaśilpanaipunyena tṛṣṇāṃ dūrikṛtya **yo**
daivajñāḥ kidṛśy asyāvasthā bhavatīti **śāstidāne jihreti. tasyātra** paraloke **vādbhutā gatiḥ** ·
dṛṣṭaikaḥ kṛttitve 'py adṛṣṭasvīkārāt. anena yenāstikyam api pālitaṃ tasya daivajñasya gatir
viśuddhā bhavatīti sūcitam.

**nalikām agrataḥ kṛtvādāyātho khaṭikām api
kautukaṃ ghaṭayed rājakumārāṇāṃ sa durlabhaḥ** **38.81**

nalikām iti. **kautukaṃ ghaṭayed** dhastadrkkriyayor aikyaṃ sampādayet.

20 **kāle kāle kalām dhṛtvā yo na nyūnādhikaṃ phalam
ākalayyaucitīm kuryāt sa gurur dharaṇīgataḥ** **38.82**

kāla iti. **kalām** kalanām. svargavicārādīpūrvam dṛḍhādṛḍhaphalabhedena cālyācālyakalanām
hṛdi **dhṛtvā** · **aucitīm** tadanugūṇopāyayogyatām **kuryāt** pūrvam eva vicārayet: cālyam idam
iti tadanugūṇopāyaghaṭanām yojayet. acālyam apy utkaṭopāyaghaṭanādinā mandaśaktīm
kuryāt. **sa** daivajño **dharaṇīgato gurur** Bṛhaspatir jñeyaḥ.

25 **grahādhipratidevādhyāṃ grahaśaktiṃ vilokya yaḥ
arcām arcayate bhaktyā sa pālyo 'rcyo 'pi bhūbhujām** **38.83**

3 āsām em.] āsām J₃ 4 sām̐vatsaro em.] mām̐vatsaro J₃ 5 śriyaṃ em.] priyaṃ J₃ samabhīpsate
em.] samadhīpsyate J₃ **38.79a** prītaye em. schol.] pretaye J₃ **38.80a** vastu em. schol.] yastu J₃ **18**
ghaṭayed em.] ghaṭeyad **38.82b** yo em.] sve J₃ **38.82b** nyūnā em.] syonā J₃ **21** svarga em.]
kharga J₃ **24** gato gurur em.] gatautaru J₃ Bṛhaspatir em.] bṛhaspati J₃

²⁷Varāhamihira: Bṛhatsaṃhitā, Ed. V. S. SASTRI 2.8. ²⁸Varāhamihira: Bṛhatsaṃhitā, Ed. V. S. SASTRI 2.10.

graheti. **grahās** ca **grahādhidevās** ca **grahapratidevās** ceti teṣāṃ **śaktiṃ** balābalaṃ. **arcāṃ** tattadravyamayīm pratimāṃ **arcayate.** †rājāṃnu† svārthanijantād †dhetu† ṇici rūpaṃ.

samṛddhidāṃ vilokyaiva gatiṃ tallakṣaṇāni ca

śuklaṃ ca kārayetāmuṃ taddhitasthairyadaṃ sa tam

38.84

- 5 **samṛddhidāṃ** iti. **gatiṃ** grahagatiṃ. **tallakṣaṇāni** harṣapramodādini. **amuṃ** rājānaṃ **śukrīkaraṇamārge niyuñjyāt.** yato yaḥ śukraṃ karoti tat **tasya samṛddhis** tallakṣaṇa-**sthairyaṃ** karoti · iti.

dānapuṇyādikāryeṣu niyuñjyāt svāmināṃ balāt

dṛṣṭvaiva randhradāṃ rītiṃ yathāyurdairghyaṃ āpnuyāt

38.85

- 10 **dāneti.** spaṣṭam.

nanu · āyurdairghyaṃ āpnuyād²⁹ ity uktir apramāṇaṃ prārabdhasyāpratikāryatvād ity āśaṅkya nyāyena samarthayati: **yadeti.**

yadāgho hāpayaty āyur ity uktir nayagāminī

puṇyaṃ vardhayatīty uktis tadā kasmān na rocate

38.86

- 15 yathā pāpenāyurhānyā prārabdhaṃ mandaśaktīti vacanaṃ sarvasaṃmatam tathā puṇyenādhikyam apy āyusaḥ samasty eveti tatrāpi prārabdhaṃ mandaśaktīti nyāyāgata-nivāraṇe kasya śaktir iti bhāvaḥ.

jānīṣe ced vipadbhyo 'haṃ svam krīṇāmīti tattvataḥ

vidhehi mārḍavādhīnaṃ svātmānaṃ iti dhīnayaḥ

38.87

- 20 **jānīṣe** · iti. itthaṃ puṇyagateḥ sarvatra śaktimattvād idam āyātam ity āha: **jānīṣe** · iti. ahaṃ pāpīti vipanno 'smīti **svam** ātmānaṃ **ahaṃ vipadbhyaḥ krīṇāmīti** pāpakriyayā tad-adhīnībhūtam iti mūlyaṃ puṇyalakṣaṇaṃ dattvābhyaḥ krīṇāmy uddharāmīti **cej jānīṣe** tadā **mārḍavādhīnaṃ svātmānaṃ vidhehi.** ahaṃbhāvaṃ vihāya taccharaṇībhūya dīnā-nāthopakṛtiṃ vidhehīti bhāvaḥ.

- 25 **yathātra mārḍavasyāsyā mūlyaṃ bahu na vai tathā**

anyatreṭi viniścītya tam eva śaraṇaṃ vraja

38.88

yatheti. atra svatantra · īśvare.

1 ādhi em.] ādi J₃ 38.84b gatiṃ tal em. schol.] gatitaṃ J₃ 6 samṛddhis em.] samṛddhi J₃ 38.86a āgho em.] augo J₃ 38.87c vidhehi em. schol.] vidhīhi J₃ 20 idam em.] im J₃ 22 krīṇāmy em.] krīṇāsy J₃ 38.88b na vai Ch] nayai J₃

Anm. zu 2 *rājāṃnu*: Lies: *rājñāṃ tu*? Anm. zu *dhetu*: Lies: *dhetor*?

²⁹38.85d.

phalitam āha: **tasmād** iti.

**tasmāt svaśayam unmocya dīnānāthān anukṣaṇam
tathopakuru yenāmī tvattaḥ syuḥ prītacetasaḥ** 38.89

spaṣṭam.

5 **pramādamadirām pītvā vartamānasya bhūpateḥ
yo viśvāsayate yuktyā sa vaidyo bhuvi durlabhaḥ** 38.90

pramādeti. vartamānasyeti kuto me bhayam iti saṃkucitahastasya **yo** daivajño **yuktyā** purāṇarājādīdṛṣṭāntakathanair **viśvāsayeta** viśvastamatiṃ vidhāyonmuktahastaṃ karoti · **asau vaidyo** daivajño **bhuvi durlabhaḥ**.

10 **iti daivajñaparibhāṣā. atha kaviparibhāṣā.**

iti daivajñanirūpaṇam.

atha kavinirūpaṇam: **apūrveti**.

**apūrvaracanollekhacaryācāturyaśālidiḥ
kavī rājñā vinodāya svikartavyo 'ntike sadā** 38.91

15 tatrādaḥ kavipraśaṃsām āha: **pāda** iti.

**pādo yasya ca yāsti viśvabhuvanālīyaṃ vicitrodarā
tattadvedakavedyavṛndakalanārambhair nisargojjvalā
tatkoṭyaṃśam apīha ye kalayituṃ rugṇās ca śīghraṃ yayā
tatpāraṃ pratiyanti sā vijayate gīs satkavīnām parā** 38.92

20 **sā satkavīnām parā gīr vijayate** sarvotkarṣeṇa vartate **yayā** kāvyarūpayā girā **tat-
pāraṃ tasya** catuṣpādasya pūrṇasya tattvasya **pāraṃ** ādyantaracanāsthiti taṃ **pratiyanti**
prāpnuvanti budhyante vā. ke te · ity āha: **tad** iti. **ye koṭyaṃśam api tasyā** viśva-
bhuvanāvalyāḥ **koṭyaṃśam** api koṭer apy aṇutaraṃ bhāgaṃ **kalayituṃ** jñātuṃ **rugṇā**
bhagnaśaktayo 'bhūvan. na hi kṛtaprayatno 'pi kaścin mānī tatkoṭyaṃśam api padbhyāṃ
25 yānādinā vā gantuṃ śaknotīti bhāvaḥ. na ceyam api bhuvanāvali kalpamānā svayaṃ kācin

12 atha kavinirūpaṇam J₃] om. Ch 38.91c kavī Ch] kadī J₃ 38.92a pādo yasya em. schol.]
pādistasya J₃ Ch 38.92b ārambhair J₃] ārambher Ch 38.92c koṭyaṃśam em. m. c. schol.] koṭyam
J₃ Ch 38.92d gīs sat em.] gīsmat J₃ Ch 21 pāraṃ J₃] pāra Ch pāram J₃] l. n. Ch prati em.]
preti J₃ Ch 23 aṃśam Ch] aśam J₃ koṭer apy Ch] koṭarepy J₃

Anm. zu 38.92, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

mahatī yena kiṃ nāma tad anatikramaṇaṃ citraṃ ity āha: **pādo yasyeti. yasyeyaṃ viśva-bhuvanāvalī** caturdaśabhuvanaracanā **pādaś** caturtho 'ṃśo 'sti.

*pādo 'sya viśvā bhūtāni tripād asyāmṛtaṃ divīti*³⁰ śruteḥ.

- koṭyaṃśakalanārugnate hetum āha: **tattad** iti. **tattad** ity ānantyaṃ dyotyate. **vedyavedaketi**
 5 jaḍajāḍabhedena koṭidvitayasvikāreṇa saṃkṣiptatayā sarvaṃ saṃgrhītaṃ iti. yat koṭyaṃśe 'pi
 rugṇatvaṃ tat sarveṣāṃ svaśaktibharollasanam. yac ca tasyāpi pāraṃ gacchantīti tad amīṣāṃ
 kavīnāṃ bhāratyullāsa iti bhāvaḥ.

ta ime prathame dhīraśiṅghyapatkajadhūlayaḥ
VālmīkiVyāsapramukhā vijayante kavīśvarāḥ

38.93

- 10 **ta ima** iti. **prathame** kavimārgapradarśakatvena śreṣṭhā ādyabhūtāś ca. **śiṅghyam** āghreyam.

aho vitatavaibhavaṃ jagati satkavīnāṃ katham
girāṃ bhavati gocaro ya iha satyato 'dhīśvarāḥ
yad ebhir acaleśvaraiḥ śakalaśaḥ kṛtaṃ dhāryate
'bhidheyam akhilam tu tadgiri sadāsti niḥsaṃkaṭam

38.94

- 15 **vitatavaibhavam** iti vitataṃ vaibhavam iti supsupeti samāsaḥ.³¹ **vaibhavam** adhiśvaratvam.
 yato **ye** kavaya **iha** loke **satyataḥ** paramārthato **'dhīśvarāś** cakravartināḥ. cakravartitvaṃ
 sādhayati: **yad ebhir** iti. **ebhir acaleśvarair** bhūmīśair **yad abhidheyam** vācyalakṣaṇaṃ
 padārthajātaṃ **śakalaśaḥ kṛtaṃ** khaṇḍaśo viracitaṃ **dhāryate** khaṇḍe khaṇḍe 'bhīmānaṃ
 dhṛtvā tattatkhaṇḍaṃ dhāryate. **tuḥ** punas tad **akhilam. tadgiri: teṣāṃ** kavīnāṃ **giri**
 20 vāṇyāṃ vācakatātmatayā sāṅgopāṅgaṃ **sadāsti** tatrāpi **niḥsaṃkaṭam** niḥsaṃbādhaṃ vistrta-
 pādādivibhāgaṃ iti. ayaṃ bhāvaḥ: vācyavācakabhāvena dvidhaiva jagato gatiḥ. tatra vācyā-
 bhāge mahāḍambariṇo 'mī rājānaḥ śakalāni vidhāya svasvabhāgaṃ svaucityā paricchada-
 sāmagrīm samādhāya dadhatīti kaiśāṃ cakravartitārītiḥ. amī tu kavayas tadvācakabhāge
 ekākīnaḥ santo vācye 'khaṇḍaṃ tat svaucityā dadhatīti cakravartitvam amīṣāṃ nyāyāyātaṃ
 25 katham apahnūyate · iti.

seyaṃ vāg bhuvi rājate 'timadthurā prauḍhātmanāṃ dhīmatāṃ
yāsau svīkṛtasarvabhāvakalanā no jātu viśrāmyati
yasyās te racayanti bhūṣaṇatayaucityārthajātaṃ mudā

1 anati J₃] anuti Ch 2 'ṃśo Ch] śo J₃ 5 dvitaya J₃] dvitīya Ch 7 iti J₃] l.n. Ch 38.93a
 prathame Ch] prathamō J₃ 38.94c śakala Ch] sakala J₃ 38.94d 'bhidheyam Ch] 'bhidheyas
 J₃ 15 adhiśvara Ch] acīdvara J₃ 21 vibhāgaṃ J₃] vibh...m l.n. J₃ vācya Ch] varacya J₃ 22
 svaucityā Ch] saucityā J₃ 23 samādhāya Ch] samāyāya J₃ bhāge em.] bhāgan J₃ Ch 24 vācye
 em.] vā J₃, vācyevā Ch svaucityā Ch] svarocityā J₃

Anm. zu 38.94, Metrum: Pṛthvī.

³⁰Rgvedasamhitā, Ed. AUFRECHT 10,90.3cd. ³¹Vgl. PĀṆINI 2,1.4: *saha supā*.

vācyam lakṣyam athāñjanāpyam aparaṃ**tātparyagamyam tathā****38.95**

- seyam** iti. **seyam prauḍhātmanām** maheccānām **dhīmatām** kavīnām **vāñ** nāyikā **bhuvi** dharanyām **rājate** 'timadhurātilaghuprakṛtiḥ. atilaghusargam āha: **yāsāv** iti. **yāsau** vāñ nāyikā **no jātv** api **viśrāmyati** prakṛtaṃ kāryam atimadhurasargeṇaiva paryavasāyayati. viśrāmahetum āha: **svīkṛtasarvabhāvakalaneti**. svayam kartavyatayā grhītasarvābhiprāyā-kalanā. katham ko mayā rañjanīya iti bhāvaṃ baddhvā tathaivaṃ nirvāhakāriṇīti. yā ca nāyikā prauḍhātmanām svīkṛtasarvakalanā na viśrāmyaty akhaṇḍam eva gārhashtyam pālayate sāvāśyam virājate . iti. itthaṃ ca nirvyūḍhakartavyāyā **yasyās te** prauḍhātmano **mudārthajātām** abhidheyajātām muktādidravyajātām **caucityā** samyaksthānaparīkṣayā **bhūṣaṇatayā racayanti** bhūṣaṇam kurvanti. yatrāspade yasyārthasyaucitī tatra tam arthaṃ ghaṭayantīti bhāvaḥ. kiṃ tad arthajātām ity āha: **vācyam** ityādi. kṛtanirṇayās ceme catvāro 'rthāḥ pūrvam eveti neha vitanyante. nāyikāpakṣe ca kiṃcid arthajātām **vācaiva kathaniyam** na tu lakṣyam yathā kāvyādi. kiṃcic ca **lakṣyam** yathā śekharakarṇabhūṣaṇādi. kiṃcic **cāñjanāpyam** vyakti-labhyam yadāsāv avasare salīlam uttiṣṭhati. tadāntasthakataḥkādidhvaninā tad api labhyate. kiṃcic ca vakṣastatādīsthitam hārādi **tātparyagamyam** astīti saṃbhāvanāmātrasāram. na hi tad aśyāḥ kadāpi kaścid vikṣata ity **aucityety** uktam. caturvidhābhidheyasampattibharitā kavivāg ity āśayaḥ.

satyam santi mahītale sukavayo ye bhitticitrodyatā

20

nānollekhakalākalāpacaturāḥ satyāpayanti bhramam**vandyās te tu paraṃ svabhāvamadhurair ye sadvacobhir vidām****tuṣṭyai vastunisargavarṇanaparā no yānti riṅkhām kvacit****38.96****tathā hi madhurā giro jagati varṇitāḥ kovidaiḥ****paraṃ tu rucaḥ 'sty alaṃ mama sa Bhāravir Bhāraviḥ**

25

ya eṣa caritaṃ vyadhāc Chivakirīṭinor bhāsvaraṃ**svaguptikalayā tadādi khalu paprathe Bhārati****38.97**

38.95a vāg Ch] vā J₃ **38.95d** āpyam Ch] āpyas J₃ **3** vāñ nāyikā Ch] vājñāvikā J₃ **4** dharanyām Ch] dharanyāṃra J₃ vāñ Ch] vāj J₃ **9** ārtha Ch] ātva J₃ **10** samyak Ch] samya J₃ **12** ceme J₃] come Ch 'rthāḥ Ch] rthāḥ J₃ **14** yathā J₃] ya.. l. n. Ch kāvyādi em.] kāmvyādi J₃ Ch **38.96c** vandyās em.] yamydyās J₃ **38.96c** sad em.] mad J₃ **38.96d** tuṣṭyai em.] tuṣṭai J₃ **38.96d** riṅkhām em. m. c.] rikhām J₃ **38.97b** mama em.] sama J₃ **38.97d** paprathe em. m. c. schol.] papretha J₃ **38.97d** khalu em. schol.] khala J₃

Anm. zu 38.95, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 38.96, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 38.97, Metrum:** Prthvī. **Anm. zu 38.97b** mama sa Bhāravir Bhāraviḥ: Zweifelhaft, doch vgl. Hinleitung zu 38.98, wo Bhāravir Bhāraviḥ zitiert wird. Alternativ zu lesen als: sabhāravir Bhāraviḥ?

- satyam*³² ity atra nidarśayati: **varṇitā** ity atitakāladotyotakakupratyayena jīrṇaprāyatvaṃ tāsāṃ dyotayati: **astīti**. nirantarapravahatkāryasādhakavartamānakālenāsya kaver navaṇavā-
 5 tvaṃ sūcayati: **Śivakirīṭinoś caritam** iti. anena svabhāvagaṃbhīravastuvārṇanā kiṃ nāma
 na sādhyed iti sūcayati: **bhāsvaram** iti svabhāvamadhrasadvacasāṃ ādyantasāmyaṃ
 dyotitam. kiṃ bahuneṇyātasya mātmyaṃ suhṛdayāmodakaṃ vidadhatām ity āha: **svaguptīti**.
tadādi BhāravikavinibaddhaKirātārjunīyākhyāŚivakirīṭicaritam ārabhya **svaguptikalayā**:
svasyātmano guptī rakṣā tasyāḥ **kalayā** kalanayā†dyāham alikavikalpe †lekhaviḍambanābhyo
 'nena niṣkāsiteti kalanayā **Bhārati** Sarasvatī **paprathe** prathāṃ gateti **khalu** manye ·
 etad ity arthaḥ. atha ca **svaguptikalayā**: **svasya** śabdasya **gupter** ācchādanasya **kalayā**
 10 kalanayākṣaracyutyākhyayā. **tadādīti** sabhāśabdo Bhāravikavilakṣaṇa†māptir† ārambhaḥ sa-
 kārādeśa iti yāvat. bhāśabde ·ādau datte svaśabde ca gupte Sarasvatīśabdasya Bhārati
 saṃpadyate ·ity arthaḥ. tathā ca: atraiva †keṇasvaṃ† samarpyaitad ātmanāḥṃ prathe ·iti
 bhāvena Bhārati saṃpannaitanmukhenaivādhunā Bhāratikhyātir ity arthaḥ.

- nanu katham iyad atrātyāruhyate: *Bhāravir Bhāravir*³³ iti. prasiddhaṃ hi Kālidāsāḥ kecit
 15 kavayaḥ santīti katham prasiddhir apahnūyate ·ity atrāha: **kiṃ vācyam** iti.

kiṃ vācyam khalu tatra ye 'tra viditā dvitrāḥ sukīrtiyujjvalā
yacchīrṣaṇyaśikhā tamisrabharite loke prakāśāvahā
neme yānti kadāpi bhūmivivare khyātiṃ kavīnāṃ svayaṃ
Brāhmy eṣā prasaratpravāhamadhurā śuddhāspade tiṣṭhati **38.98**

- 20 *satyam* idam. Kālidāsādyā dvitrā eva kavayaḥ prasiddhāḥ. na ca mayā tadapekṣayedam
 niṣṭāṅkitam. ādikavayo hy amī. kiṃ tv adhunātanakavyapekṣayāyaṃ vicāra iti tāt-
 paryārthaḥ. padārthas tu **tatrete** teṣu **viditā** anubhavapadavīm apy ārūḍhāḥ. **yad** iti
 yeṣāṃ Kālidāsādīnāṃ **śīrṣaṇyaśikhā** śīraḥśekharaśikhaiva **śikhā** vahnijvalā **tamisrabharite**
 'ndhakāravayāpte **'tra loke prakāśāvahā**. amībhīr evaiśā laukikī saḥṛdayaḥṛdayāhlādinī kāvya-
 25 rītir upakrāntety āśayaḥ. **śikhēti** ca Kālidāsanāmasūcanā: Dīpaśikhā Kālidāsa iti hi nāmāsyā
 loke prasiddham. etad eva samarthayati: **neme** ·iti. **bhūmivivare** ·iti kiyannāmāvakāśo 'sau
 bhūloko yatrāmiśāṃ khyātisphūrtir mātīti. kiṃ tv **eṣā** Brahmasadanavāsīnī Bhārati manuṣya-
 lokakautukenāvatīrṇaitac chuddhāspadam ākalayyātra **tiṣṭhatīti svayaṃ Brāhmy** eṣaitan-
 mukhena vaktīti kim atra vācyam iti bhāvaḥ.

15 santi em.] naṃtī J₃ **38.98a** ujjvalā em.] ajjvalā J₃ **21** tv adhunā Ch] tudhunā J₃ apekṣayā
 Ch] apekṣayā J₃ **22** anubhavapadavīm Ch] anabhavapadavīy J₃ **24** evaiśā Ch] evaiśā J₃ **27** loko
 yatrā Ch] lokayotrā J₃ sadana Ch] J₃ madana **28** Brāhmy Ch] brahmy J₃ eṣaitan Ch] eṣaitan J₃

Anm. zu 10 *sabhāśabdo*: Zweifelhaft, lies: *sa-bhā-śabdau*? **Anm. zu māptir**: Lies: *bhāptir* (*bhā-
 āptir*)? **Anm. zu 14** *Bhāravir Bhāravir*: Hängt von der Deutung von 38.97 ab. Lies: *sabhāravir Bhāravir*?
Anm. zu 38.98, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

³²38.96a. ³³38.97b.

nirantarasudhādhārāsāvararṣi sumṛṣṭavāk**vidvatsadasi yo vācam vaśayet sa kaviḥ smṛtaḥ****38.99**

nirantareti. **nirantaretyādinā** rasadhvanicāturyaṃ sūcitam. **sumṛṣṭavāk** ·iti sarvataḥ
saṃskārapūto **yo vidvatsadasi** paṇḍitasabhāyāṃ varṇanonmukhāyāṃ **vācam vaśayet**
5 **svaikalagnāṃ kuryāt** · unmilitāyāṃ vāci sarve tūṣṇikāḥ syuḥ **sa kaviḥ smṛtaḥ.**

uktam arthaṃ drṣṭāntena draḍhayati: **asty eveti.**

asty eva dākṣyaṃ loke 'smin kasyacid golakhelane**paśyatsu līlayā golaṃ yo 'lam ānāyate vaśam****38.100**

dākṣyaṃ nayacāturyaṃ **golakhelanam** nāma kṛḍanam asti. tatra **paśyatsv** ity anādare
10 **saptamī.** idaṃ ca yatnasyāpy upalakṣaṇam. yatamāneṣv apīti **līlayā**vahelayā**lam** atīṣayena.

iti vāktaikṣṇyaṃ drṣṭāntena pradarśya buddhitaikṣṇyam api tathaiva darśayati: **vaṃśeti.**

vaṃśollaṅghakavac cāpi śikṣāṃ yo 'śakyalaṅghanām**darśayed yatamāneṣu prāvīṇyaṃ tasya tan matam****38.101**

yaś cāśakyalaṅghanām lakṣaṇena nirmāṇena vāśakyalaṅghanām buddhigocarikartum a-
15 **śakyāṃ śikṣāṃ** vastvalaṃkāraśādibhedabhinnām dhvanirītim anyeṣu yatamāneṣv api
lakṣayitum nirmātum ca cintāmagneṣu **darśayet** prakāśayet. **tasya** kaves **tat prāvīṇyaṃ**
matam. atra drṣṭāntaḥ: **vaṃśollaṅghakavad** iti **yathā** kṛtalaṅghanābhyāso 'śvārūḍho 'nyeṣu
yatamāneṣu tūrṇam utkhātaṃ vaṃśaṃ laṅghayati.

vāktaikṣṇyavipaṇau kāvyapuṣpodyāne ca yatkr̥tiḥ**anarghāmodapūrṇā ca sa kaviḥ kavayo pare****38.102**

vāg iti. **yasya** kaveḥ **kṛtir** apūrvanirmāṇaracanā. **vāktaikṣṇyavipaṇau** kim iyaṃ vāk
taikṣṇyaṃ kidṛśam iti parīkṣāhaṭṭe **'narghāmūlyā** jāyate. tathā **yatkr̥tir** navīnaracanā
nirmītā puṣpamālārūpā **kāvyapuṣpodyāne** kāvyam eva mahājanasuhṛdayāmodakāraṇatvāt
puṣpodyānaṃ tatrā**modapūrṇā** jāyate **sa kaviḥ** kavivyapadeśabhāk. ekavacanenālabhyatvam
25 asya sūcayati. **para** etadviparītāḥ kavayo bahuvacanenāmīṣāṃ anādaraḥ sūcyate. atha ca
kavayo jalapakṣiṇaḥ. te ca śabdāyante nāma paraṃ tu jalakukkuṭā api śabdāyante.

38.99a sudhā em.] sadhā J₃ Ch **38.99b** varṣi J₃] varṣe Ch **4** yo J₃] yaṃ Ch vaśayet em.]
vaśeyat Ch **6** draḍhayati J₃] dr̥ḍhayati Ch **9** dākṣyaṃ J₃] dākhyam Ch cāturyaṃ J₃] dhāturyaṃ
Ch **38.101b** laṅghanām schol. J₃] laṅghanāt Ch **14** āśakya J₃] āśamkya Ch **15** rasādi em.] mādi
J₃, ramādi Ch bheda Ch J₃ anyeṣu yata em.] anyeṣv ayata J₃ Ch **17** ollaṅghaka em.] ollaṃkaka
J₃, ollaṃka Ch **21** iyaṃ em.] iyaṃ J₃, Ch **22** haṭṭe Ch] haṃdhe J₃ **24** āmoda em.] āmado J₃ **26**
śabdāyante em.] śabdāyaṃto J₃ kukkuṭā em.] kukūṭā J₃

Anm. zu 38.101a *vaṃśa-ullaṅghaka-*: Semantische Entlehnung von *qaṣab al-sabaq* ‚Rohrstock der Exzellenz‘? **Anm. zu 26** *kavayo jalapakṣiṇaḥ*: Die Gleichsetzung ist sprachlich motiviert: *ka-viḥ* ‚Was-servogel‘.

sudharādhīpasatsargamaṇīn yaḥ sūktatantuṣu

pradhāya mṛgayann dhīrahṛtsthān kuryāt sa satkaviḥ

38.103

sudharādhīpeti. mṛgayann iti ko 'sya bhāvajña aucityainān svikuryād iti dhīrahṛtsthān kuryāt. dhīrā udāracittāḥ paṇḍitās ca.

5 **rasapīyūṣadhārābhir yo 'navaṃ caritaṃ navam**

vidhāya kurute bhogyaṃ sadāsau sukavir mataḥ

38.104

raseti. anavaṃ cirakālam atītatvāt purāṇām. rasāḥ śṛṅgārādayas ta eva tr̥ptikāratvād amaratvakāratvāc ca pīyūṣadhārās tābhir navaṃ vidhāya sadā bhogyaṃ kurute purāṇam hi śūktatvād abhogyam bhavatīti nūtanīkaraṇam.

10 **te 'mī subhūpaiḥ sanmānapūrvam pālyā yathā bhuvi**

dṛḍham varteta sannāmāmīṣaṃ tatrāpi sadgatiḥ

38.105

te 'mī iti. spaṣṭam.

kavīnām kavitā seyaṃ yayā te Bharatādayaḥ

atītās ca vibhānty adya purato 'vasthitā iva

38.106

15 kavīnām iti. co 'pyarthe: atītā api. adyeti sarvavismārake Kaliyuge.

iti kaviparibhāṣā. atha sakhiparibhāṣā.

savayāḥ svarahasyajñāḥ sakhā bhūpena sādaram

pālyas tathā yathā kāle kāle smṛtir udeṣyati

38.107

20 savayā iti. kāle kāle rahasyakāle sāmīrahasyakāle ca. na khalu tadānyabodhanāvakāṣa iti bhāvaḥ. smṛtir iti · akāryabhiḥ.

atrāvaśyavidheyatām āha: nanāmeti.

na nāma dharaṇīdhavā agaṇitākhilehā balāt

pramādamadirāplutāḥ syur iti dūradīrghāsayaiḥ

vicintya gatim āyatau śubhakarīm imāṃ bhūbhujāṃ

25 **kriyeyam uditātmabhir nigaditā prapālyā budhaiḥ**

38.108

dharaṇīdhavā iti · audhatyakāraṇam vibhavasampad uktā. tataś cāgaṇitākhilehāḥ: kiṃ nāmaite mām brūyur maddattapiṇḍājīvinā iti. tataś ca mā nāmeme pramāda-

4 dhīrā em.] dhīrāt J₃ 9 śūktatvād em.] śūkutvād J₃ 38.107a savayāḥ em.] sarvayāḥ J₃ 38.107b bhūpena em.] bhūpeṇu J₃ 19 savayā em.] mavayā J₃ 38.108b madirā em. schol.] sadirā J₃ 27 piṇḍā em.] piṇḍo J₃

Anm. zu 38.108, Metrum: Pṛthvī.

madirāplutāḥ: **pramādo** 'navahitatvaṃ sa evehāmutra bhraṃśahetutvān **madirā** tayā **plutā** hr̥tabāhyāntaroparodhās tadvyāptadehā iti yāvat. **syur** bhaveyur **ity** ato hetor **budhair** Manvādibhir **dūradirghāśayair** bhūtabhavyānusaṃdhānacaturair **uditātmabhis** tatkālocita-dhiṣaṇair **āyatāv** uttarakāle **imām** prakrāntasvarūpām **gatiṃ śubhakarīm vicintyeyam**
 5 **kriyā** savayaḥsakhirūpā **bhūbhujām pālyā nigaditā**. te hi balād api kāle kāle vā balāt smr̥tiṃ dāsyantīti bhāvaḥ. **imām gatiṃ** rājyapālanalakṣaṇām.

kāle 'baddhamukhaḥ kāle snigdhavāggatikovidah

yo balāt prīṇayaty enaṃ sabhyāṃś ca sa sakhā sakhā

38.109

kāle · iti. **kāle** vidheyaunmukhye **'baddhamukho yo** ruṣṭaṃ brūte **kāle** ca vaimanasyādi-
 10 **kāle snigdhavāggatikovida** iti tathā snigdhām vācam balād udgrāhayati yathā vaimanasyān niṣkāśya prīṭamanaskam karotīti tathā cākāryanivāraṇāt **sabhyān prīṇayati sa sakhā sakhā**. ekaḥ **sakhiśabdo** vācyamātraparaḥ. dvitīyo 'cintyaguṇāvedanāparaḥ.

sākūtalaghuvācā ca kvāpy enaṃ baddhamānasam

smitānanaṃ vidadhyād yaḥ sabhyapritikaro 'py asau

38.110

15 **sākūteti. laghur** aparūṣā tadavasara etādr̥gvāktvam evocitam iti. **kvāpi** kārye bhṛtye vā **baddhamānasam** baddhapaṇam. **asāv apīti** sakheti bhāvaḥ.

vānmādhuryakalodrekād yo harṣapratihārikām

udghāṭayati sabhyānām savayāḥ savayā asau

38.111

vāg iti. **kalā** parimitāṃsaḥ śilpaṃ ca. **pratihārikā** dvārikā. **savayāḥ savayā** iti pūrvavat.

20 **yasyollunṭhanayā kāle kāmenodvāhyate ratiḥ**

asubhī romalatikāḥ sa snigdhaḥ snigdha iṣyate

38.112

yasyeti. kāma icchā tena puṃsā. **ratir** ānandaḥ strī. **udvahyate** dhāryate 'nyo'nyadāṃpatyena yujyate. **asubhiḥ** prāṇai **romalatikāḥ** striyaś codvāhyante. **sa savayā** iti yāvat.

iti savayāḥparibhāṣā. atha Suśīlaśailiparibhāṣā.

25 **alaṃ vā vistareṇātra sukumārādhiyo 'lasāḥ**

vineyā rājatanayās tatrārhanṭiyam ujjalā

38.113

3 dūra em.] pūra J₃ ānu em.] āna J₃ 4 rūpām em.] rūpaṃ J₃ 38.109d sakhā sakhā Ch] makhā sakhā J₃ 38.109d sabhyāṃś em.] sabhyāś J₃ Ch 9 aunmukhye Ch] ānmukhye J₃ 11 niṣkāśya J₃] niṣkāmya Ch manaskam J₃] manaska Ch 38.111a kalodrekād Ch] kalotprekād J₃ 19 pratihārikā Ch] pratihārika J₃ pūrvavat Ch] pūrvat J₃ 38.112b ratiḥ em. schol.] gatiḥ J₃ Ch 22 dāṃpatyena Ch] dāspatyena J₃ 23 asubhiḥ Ch] amubhiḥ J₃ 24 paribhāṣā Ch] om. J₃

alam veti. **atrety** asmin dvāre. **sukumāradhiyo** 'lasā iti sākūtam. sāravimardasahālpatoṣiṇa ity arthaḥ. ata eva **vistareṇeti** śabdavistarapraṭiṣedhaḥ. **tatra** rājaputravinayaśikṣāyām **iyam ārhantī** yogyatā.

tathyā pathyā ca mathyā ca snigdhā mugdhā manoramā

5 **yā śaily asau savayasām savayāḥ prītaye vidām** 38.114

tathyeti. **asau śailī dakṣāṇām** rājakumārāṇām prakṛtasavayasām madhye **savayāḥ** sādhu-savayā iti yāvat **prītaye** 'sti. **iyam** eva sarvasavayasām madhye saṅgayogyānāyā hi satsaṅgo vihitāḥ satsaṅgo bhavatīti. **yā** śailī **tathyā** nirbādhā. tathā **pathyā** patho 'napetā. **mathyā** vimardasahā yathā yathā mathyate tathā tathāmodadāyiniṭy arthaḥ. mathanaṃ mathaḥ · ghañ-
10 arthe kavīdhānam iti kaḥ. tato 'rhārthe yaḥ. tathā **snigdhā**paruṣā. tathā **mugdhā** svabhāva-madhurākṛtiḥ. tathā **manoramāntaḥ** pramodadāyiniṭy arthaḥ.

atra bharayati: **santy eveti**.

santy evākhyāyikā loke vidvadbaddhā manoramāḥ

yāsām ca sevayā satyaṃ sarvathā kuśalam bhavet 38.115

15 **sarvatheti** · aihike · āmutrike ca vyavahāre · ity arthaḥ. atha ca **vidvadbaddhā** vidvatsaṃtati-jātā **manoramāḥ**. striyo 'pi sevyaṃnāḥ sarvathā kuśalāya bhavantīti prātibhāsiko 'rthaḥ.

vināpi bhṛtidānena saṅgād etā manoharāḥ

ānandaṃ vipulaṃ dattvā puṇyam āsādayanty alam 38.116

vināpīti. paribhāṣitamānuṣyaśaṅge bhṛtidānādīkam avaśyam upayogi. **etās** tv ākhyāyikās tad
20 **vinaiva** sevītā **vipulam ānandaṃ dattvālam puṇyam āsādayanti** · etatsevayānandāptau puṇyakarmārjanam api jāyate · iti. atha **caitā manoharāḥ** svastriyo **bhṛtidānena vināpi** sevītā **vipulam ānandaṃ dattvālam puṇyam āsādayanti** vivāhitastrīsevā hi puṇyārjanam ity āgama iti prāṭitiko 'rthaḥ.

tatrāpi sarvathā dhīrasanmanīṣibhir ādarāt

25 **saṃdṛbdhā yā dṛdham dhīraiḥ sevayā sadbhāṣitāvalī** 38.117

tatrāpīti. spaṣṭam.

yā kāntāsaṃmitatayānandāyopadiśed alam

āsādyā yām ca vīmanā na jātva api sudhīr bhavet 38.118

1 atre Ch] atro J₃ sukumāradhiyo Ch] muktamārāciyo J₃ 38.114a tathyā Ch] uthyā J₃ 38.114b mugdhā Ch] om. J₃ 38.114c savayasām em.] mavayasām J₃ Ch 7 madhye em.] madhye madhye rep. J₃ Ch 9–10 ghañarthe Ch] ghagurthe J₃ 10 sva Ch] su J₃ 11 ramā em.] matā J₃, Ch 38.116d āsādayanty Ch schol.] āsādyā yanti J₃ 19 bhṛti em.] dhyati J₃, vyati Ch etās J₃] etas Ch 20 etat-sevayā Ch] etanmevayā J₃ 21 dānena Ch] dānane J₃ 38.117a dhīra Ch] cīra J₃ 38.118a saṃmita Ch] sasmita J₃

yeti. trividho hy upadeśaḥ: prabhusaṃmitaḥ suhṛtsaṃmitaḥ kāntasaṃmitaś ceti. tatra śabdaikapradhānaḥ prabhusaṃmito vedādiḥ. arthapradhānaḥ suhṛtsaṃmita itihāsa-purāṇādiḥ. śabdārthayor guṇibhāvena rasapradhānaḥ kāntasaṃmitaḥ subhāṣitāvalyādy-ākhyāyikopadeśaḥ.³⁴ **yā kāntasaṃmitatayānandāyopadiśet** · yathā kāntānandamagnaṃ
 5 kṛtvopadiśati tattheyam apīty arthaḥ.

vilāsinī tathā seyaṃ yā tatsaṃjñām rte 'py adaḥ

sado 'bhimukhayed bhadrapuṇyarddhyai sevītā satī

38.119

vilāsinīti. seyaṃ subhāṣitāvalī **tathā vilāsinī yaitatsaṃjñām** bāhyavilāsābhinayaṃ
vināpy ada etat **sado 'bhimukhayet** svābhimukhaṃ karoti. **bhadrapuṇyarddhyai** ·
 10 iti bhadrarddhyai puṇyarddhyai ca. bāhyā ca vilāsinī sevītā satī vilāsasaṃjñābhir bhrū-
 bhaṅganāmābhinayādinā sado 'bhimukhayati paraṃ tv abhadrarddhyai pāparddhyai ca
 ihābhadraṃ paratra pāpaṃ ca tatsevayā jāyate · iti vyatirekaḥ.

yasyāś cāsevako jātu vimanā na bhavet kvacit

sadābhimukhye 'py asyā yan na mandākṣeṇa saṃgatiḥ

38.120

yasyā iti. āsevako 'dhīyānaḥ śrotā ca. yathā bāhyāyāḥ striyaḥ pumān kadācid vimanibhavati
 na tathāsyā iti vyatirekaḥ. tadabhāvam uttarārdhena prakāṣayati: **sadeti** · antaḥpure gurujana-
 sāmukhyādaḥ ca · **asyāḥ** subhāṣitāvalīvilāsinyā **ābhimukhye** na mandākṣasya saṃbhavaḥ.
 gurujanasaṃnidhau hi vilāsinyābhimukhye **na mandākṣasaṃgatiḥ** jāyate · iti. **mandākṣaṃ**
 vrīḍā.

aho sucaritā saiṣā yā ḥṛdi sthāpitāpy alam

saṃsatsu sudhiyām kutra na ślāghām janayaty alam

38.121

aho iti. bāhyā hi vilāsinī sabhāyām ekasyām api ḥṛdisthāpitātīvopahāśāyeti vyatirekaḥ.

harṣādhikyakarī yāntar manaḥsaukhyakarī ca yā

tasyās te sevayā sarvaṃ siddhyed yad yan manaḥpriyam

38.122

upadeśyam abhimukhīkṛtya saṃbodhayati: **antar** iti jīvātmani. **manaso** 'ntaḥkaraṇasya
 25 **saukhyakarī. sarvaṃ** iti ca bāhyaviśayam.

1 saṃmitaḥ Ch] sasmitaḥ J₃ saṃmitaḥ Ch] sasmitaḥ J₃ saṃmitaś Ch] sasmitaś J₃ **2** saṃmito Ch]
 sasmito J₃ saṃmita Ch] sasmita J₃ **3** ārthayor em.] āyor J₃ Ch **38.119c** 'bhimukhayed em. m. c.]
 bhimukhed J₃, bhi..mukhed l. n. Ch **9** 'bhimukhayet em.] bhimukhet J₃ Ch puṇya Ch] puṇyai J₃ **11**
 nāmā em.] nāsā J₃ Ch tv a Ch] tu J₃ **38.120a** cāsevako em. schol.] casevako J₃ Ch **15** āsevako
 Ch] ānevako J₃ **16** abhāvam Ch] abhāvas J₃ **17** sāmukhyā Ch] saṃmukhyā J₃ ākṣasya Ch]
 ākhyasya J₃ **18** saṃnidhau Ch] saṃbhannidhau J₃ **38.121c** saṃsatsu em.] saṃsatsū J₃, saṃmatsu
 Ch **38.121d** ślāghām J₃] ślāghyām Ch **38.122c** sevayā J₃] mevayā Ch **25** saṃbodhayati Ch]
 svodhayati J₃

³⁴Vgl. 8.34–36.

īdṛśy anukṣaṇaṃ te 'sau sumate saha cārīṇī

yasyā na vaimanasyaṃ te na cāsyās tvat kvacit kvacit

38.123

īdṛg iti. he **sumate** 'sau subhāsītāvalyākhyā vilāsiny **anukṣaṇaṃ** īdṛg īdṛśī **saha cārīṇī**.
īdṛktvaṃ uttarārdhena samarthayati: **yasyāḥ**. **yasyāḥ** sakāśāt **te** tava **na** **ka dācid**
5 **vaimanasyaṃ na cāsyās tvat** tvatto vaimanasyaṃ **kvacid** bhaved iti. bāhyāyās ca kvacit
pumān vimanā bhavati ka dācit sā tasmād vimanā bhavatīti.

āhuḥ pravīṇās ca vaśe dhiyo 'mī

lokās ca tasyā makuro 'nusaṃdhiḥ

niścintatā dairghyam ane haso 'pi

tatsādhanam yena kṛtārthatāptiḥ

38.124

āhur iti. atra prāmāṇikasammatim avatārayitum āha: **āhur** iti. **pravīṇās** caryābaddha-
kakṣyā ity **āhuḥ**. **amī** **lokā** **dhiyo** **vaśāḥ**. dhiyaivaihi kim caryāṃ parisamāpya tatpadam
āptum udyatā ity arthaḥ. tato 'pi kim ity āha: **tasyā** iti. **co** bhinnakramas **tasyā** ity
anantaram bodhyaḥ. **tasyā** dhiyo **'nusaṃdhiḥ** pūrvāparānusaṃdhānam **makuraḥ** sva-
15 pratibimbekṣaṇāspadam. tatrāsau svakāryakartavyatākartavyate jānātīty arthaḥ. tathāpi kim
ity atrāha: **niścintateti**. **niścintatā** cintārāhityaṃ **tathānehasaḥ** kālasya **dairghyam**
dīrghāyusṭvam ity arthaḥ. ime ubhe **tatsādhanam** **tasyānusaṃdheḥ** **sādhanam**. naiścintya-
dīrghāyusṭvābhyāṃ pūrvāparānusaṃdhānam jāyate ity arthaḥ. tathāpi kim iti phalitam āha:
yeneti. **yenānusaṃdhānena** **kṛtārthatā** siddhir iti.

20 kim atra jātam ity āha: **dīrghāyusṭvam** iti.

dīrghāyusṭvam cātha naiścintyam asmiṃs

tiṣye jīvatprāṇinām yad durāpam

tasmād dhīrais tadviśuddhiḥ kṛteyaṃ

ye loke 'smin sannibandhā nibaddhāḥ

38.125

25 **asmiṃs tiṣye** Kaliyuge **jīvatprāṇinām** tad **dīrghāyusṭvam** **naiścintyam** **ca yasmād** dhetoṛ
durāpam **tato dhīrais** viditavedyair munibhis **tasya** sādhanasya **viśuddhiḥ** pratikriyeyaṃ

38.123d tvat kvacit em. schol.] tvakvacit Ch, tva..t J₃ 4 arthayati Ch] artha · iti J₃ 5 vaimanasyaṃ
J₃] vāmanasyaṃ Ch tvat J₃] tvaṃ Ch 6 pumān Ch] pramān J₃ 12 dhiyo Ch] ciyo J₃ caryāṃ Ch]
caryā J₃ tatpadam Ch] taptadam J₃ 14 anantaram Ch] anantara J₃ 20 āyusṭvam Ch] āyusṭam
J₃ 25 āyusṭvam Ch] āyusṭam J₃ dhetoṛ Ch] dheto J₃ 26 tato J₃] tate Ch viditavedyair Ch]
viditovaidyar J₃

Anm. zu 38.123a *īdṛśy*: So einhellig im Haupttext überliefert und metrisch korrekt, jedoch wird im
Kommentar offenbar *īdṛg* vorausgesetzt – womit Silbe 2 und 3 regelwidrig kurz wären – und mit *īdṛśī*
erklärt. **Anm. zu 38.124, Metrum**: Indravajrā. **Anm. zu 38.124a** *vaśe*: Zweifelhafte, lies: *vaśāḥ* wie
im Kommentar? **Anm. zu 12** *vaśāḥ*: Zweifelhafte, lies: *vaśe* wie im Haupttext? **Anm. zu 38.125,**
Metrum: Śālinī.

kṛtā ya ime 'smiṃl loke sannibandhā itihāsā BhārataRāmāyaṇādyā **nibaddhā** iti. amibhir lokā viditapūrvāparacaryāḥ svepsitaṃ śīghraṃ yāsyantīti **prāṇinām** ity anenaiva jīvatve labdhe 'pi punar **jīvad**grahaṇam: vicāraḥśamāḥ prāṇino 'trādhikāriṇa iti sūcanārtham. yugmam.

5 atra dṛṣṭāntayati: **tathā hīti**.

**tathā hi sa munī Rāmacaritaṃ ślokayann iha
pratiyoginam āsādyā śikṣām āhānuyogiṣu** 38.126

sa munir ity ādyakavir Vālmikiḥ. **ślokayan** stuvaṇ ślokaś ca nibadhnan. **pratiyogī** Rāvaṇaḥ. **śikṣām āheti** śrīRāmavad vartyaṃ na Rāvaṇavad iti. **anuyogiṣu** satpātreṣu.

10 **sadāpi bhagavān Vyāso 'dhikṛtya viśadākṛtīn
Pārthān Kauravasamgatya vinināyātra bhūtale** 38.127

sadāpīti. **vinināya** vinayarītiṃ sthāpitavān. yathā dharmapālanayā Kṛṣṇaikaśaraṇāḥ Pārthāḥ sukīrtim iha samsthāpyānantyam āpuḥ ·adharmapakṣapālana ca Kauravāḥ samṛddhā api niśśeṣibhūyāsaḥpaṅkamalinitapūrvavṛttāḥ sambādham āpur iti.

15 **ittham anye 'pi kavayaḥ prācyabhūpatimantriṇām
maṇīśidhīravaidyānām vṛttam ācakhyire kila** 38.128

ittham iti. **ācakhyire** ·ākhyāyikābhir nibabandhur iti.

**na kathamcana loke 'smin nṛṇām alpāyuṣām kriyāḥ
svadhiyā vaśam āyāntīty anugrahakalojjvalāḥ** 38.129

20 **na kathamcaneti**. spaṣṭam.

yugmam:

**tathā cEnataraṅgiṇyo nibaddhāḥ kaiścid ādarāt
yathā prāgvṛttasargeṇa bhāvivṛttaṃ śubhaṃ bhavet** 38.130

25 **samṛddhānām mahecchānām mahāvibhavadhāriṇām
agrahārādikṛtyeṣu yathedaṃ mārgadarśakam** 38.131

tathā ceti. **Inataraṅgiṇyo** Rājatarāṅgiṇyaḥ. **idaṃ** purāṇavṛttam.

yathāśakti yathaunnatyam yathā ceme dharādhipāḥ

1 nibandhā em.] nibaddhā J₃ Ch 38.126a tathā em.] tathār J₃ 38.126a munī em. schol.] manī J₃ 9 vad em.] yad J₃ 12 sadā em.] saghā J₃ rītiṃ em.] rītiḥ J₃ 13 pālana em.] pālenana J₃ samṛddhā em.] samṛddhaḥ J₃ 17 nibabandhur em.] nibandhur J₃

sadvṛttaṃ purataḥ kṛtvā pravarteran dṛḍhavrataḥ

38.132

yathāśaktiṭi.

yathā ca lābhabhājaḥ syur dānapātraṃ ca ye janāḥ

dātāraḥ kīrtipūrāś ca tattheyaṃ gatiṃ ujjvalā

38.133

5 **gatiṃ** ākhyāyikāRājatarāṅgiṇyādiparyālocanātmikā.

kāryodvāhakaśāstīnām sadvṛttasya ca yāḥ kathāḥ

prācyānām tā manonetrālokaḍāḥ sāmpratam dhruvam

38.134

10 **kāryeti. kāryānām udvāhikā** nirvāhikā yāḥ **śāstayas** tāsām. ayam arthaḥ: prāyeṇa nṛpatayaḥ śāstiṃ dadaty eva · idam kāryam idam akāryam iti paratas tu śāstīṣeṣā eva te dṛśyante iti na tāḥ kālāntare smṛtidāyinya ity uktaṃ **kāryodvāhakeṭi** tādrīśī śāstir mahīpatinādeyā yā kāryam nirvāhayatīti. **prācyānām** bhūpānām **mana** iti manāṃsi hrīṣitvā satkārye pravartante. **netrālokaś** ca satkāryācaraṇena tatphaladarśanam. **sāmpratam** ity adhunātanabhūpānām.

tataś ca: śāstreti.

śāstrapravīṇajñāteyadāḥ kathādvārikā imāḥ

15 **udghāṭitā yaiḥ satyaṃ tair muktā vajreṇa vedhitāḥ**

38.135

20 **yaiḥ** kavibhir **imāḥ kathādvārikā udghāṭitāḥ**: purāṇabhūpānām **kathā** āsann eva paraṃ tu guptāḥ avasthitā ity **yair udghāṭitā** vikāsam ānītā nirargalāḥ kṛtās **tair vajreṇa** hīramaṇinā **muktā vedhitāḥ**. ayam arthaḥ: imāḥ kathā nūnam **muktāmaṇayaḥ** paraṃ tu yathā **vedhitās** tenopayogaṃ yānti. vedhane tu hārakuṇḍalādiracanayopayuktā bhavanti tathemā api sad-racanayā yair nibaddhās tair upayogaṃ ānītāḥ. yata **imāḥ śāstrapravīṇajñāteyadāḥ** śāstraiḥ pravīṇaiś ca jñāteyaṃ dadatīti nīśāmitāsv imāsu śāstraiḥ pravīṇaiś ca jñāteyaṃ bhavatīti kathā muktāmaṇayaḥ · vedhacīṭāraḥ kavayaḥ · buddhiś ca hīraratnaṃ tadupayoktāraś ca mahāmatayo rājakumārā itiyad atra sāmyaṃ vivakṣitam.

iyatāḍambareṇoktaṃ prakṛte yojayitum avatārayati: **pratnair** iti.

25 **pratnair mahecchair bahv etad anubhūtaṃ svayaṃ dhiyā**

smāritaṃ cātikhinnaṃ ca sādhu asmābhir apīyate

38.136

pratnāś ca **mahecchā** VālmikiVyāsādayaḥ. **bahv** niravaśeṣaṃ yathā syāt tathānubhūtaṃ **svayaṃ dhiyēti** divyadrīksūcanā. tathā **smāritaṃ** cāsmadādyarthaṃ kāvyair upanibaddham. ataś **cātikhinnaṃ** kṛpālūnām ayaṃ nisarga ity bhāvaḥ. svasmiṇ ślāghamāna āha: **sādhu** iti.

38.133a syur em.] syu J₃

38.133d ujjvalā em.] ujjvalāḥ J₃

19 opayogaṃ em.] apayogaṃ J₃

opayuktā em.] epayuktā J₃

21 nīśāmitāsv em.] nīśāmitārasv J₃

jñāteyaṃ em.] jñātīyaṃ J₃

sādhu em.] sādhu J₃

29

sādhu · idam **asmābhir** atreyate gamyate. tatkrpayā purāṇānām kathā nīsamya prabandha-
racanā kriyate · ity asmadbhāgyam evedam āṅkuraśākhāṭṭaṭpuṣpādikrameṇollasitam iti
bhāvaḥ.

*asmābhir apīyata*³⁵ ity uktaṁ prakṛte yojayati: **iyam** iti.

5 **iyam Sacchīlaśailīti namnākhyātimatī satī**
subhāṣitāvalī kasya prītaye nāstu vāk pateḥ 38.137 (1)

...

... **nāstu vāk pateḥ** 38.137 (2)

10 yatrāsmābhir gamyate (1) **seyam subhāṣitāvalīḥ Sacchīlaśailīti nāmnākhyātimatī satī**
praśastā **kasya vāk pateḥ** kaveḥ **prītaye nāstu** bhūyād eva. atha ca **kasya vāk pater**
Brahmaṇo **na prītaye** 'stu kākvāsty evety āśāsyate · ity āśīṣi loṭ. (2) atha ca yathā kācit **satī Sac-**
chīlaśailīti nāmnākhyātimatī suṣṭhubhāṣitāvalir yasyāḥ. asau kasya pateḥ prītaye nāstu ·
astv evātyuktileśaḥ.

15 **cittārāme 'sya maitrīmukhasaralatikābhūṣite tattadacchā-**
śācchāyāvṛkṣavṛndādhyuṣitaparīsare rājaputrasya seyam
udbhedaskandhaśākhācchadanakusumitāmodamattajñabhṛṅgā-
rūḍhā satkalpavallī jagati vijayatām
paśyatām satphalarddhayi 38.138

20 **cittārāma** iti. **seyam** Sacchīlaśailīnāmnī **satkalpavallī** · **asya rājaputrasya cittārāma**
ārūḍhā jagati paśyatām satphalarddhayi vijayatām sarvotkarṣeṇa vartatām. katham-
bhūte **cittārāme** · iti viśeṣaṇamukhena satkalpavallyāropanaucitīm upapādayati: **maitrī-**
mukheti. maitrīādyās catasraś cittapariṣkriyā: maitrīmuditākaruṇopekṣeti³⁶ tā evṛākṛ-
abhiṣṭadāyitvāt **saralatikāḥ** kalpalatāḥ · mandārādivallyas tābhir **bhūṣite** · iti catasrṇām sura-
latānām sambhavāt pañcamyāpi kalpalatikayā bhāvyam eveti. pañcamīyam Sacchīlaśailī-
25 abhidhānā kalpalatā. punaś cārāmasambhūtim āha: **tattad** iti. **tās tā** yā **ācchā** · **āsā** svabhāva-
vimalā vāsanās tā eva **chāyāvṛkṣās** tair **adhyuṣitaparīsare** · āśritaparyantabhūmau katham-
bhūtā kalpavallīty āha: **udbhedeti. udbhedo** 'ṅkurotpattiḥ. **skandhaḥ** prakāṇḍaḥ. **chadanāni**

38.137c subhāṣitā em.] sabhāṣitā J₃ 11 na em.] nu J₃ 12 suṣṭhu em.] maṣṭu J₃ 13 evā em.]
eva J₃ 38.138a ārāme em. schol. m. c.] arāme J₃ 38.138a mukha em. schol.] sukha J₃ 38.138c
skandha em. schol.] chanda J₃ 38.138d phalarddhayi em.] phalairddhya J₃ 24 pañcamyā em.]
paṃcasyā J₃

Anm. zu 38.138, Metrum: Sragdharā.

³⁵38.136d. ³⁶Vgl. Patañjali: Yogasūtra, Ed. SWĀMĪ 1.33: *maitrīkaruṇāmuditopekṣāṇām sukhaduḥkha-*
puṇyāpuṇyaviśayāṇām bhāvanāś cittaprasādanam.

patrāṇi. **śākhāḥ** prasiddhāḥ. **kuṣumāni** puṣpāṇi. atra dvandvaikyam kṛtvā · itac. dvandvānta-gatyā sarvatra · itacaḥ saṁbandhaḥ. yathodbheditetyādi: ādāv **udbheditā** tataḥ **skandhitā** tato 'pi **śākhitā** tataś ca **cchadanitā** tato 'pi **kuṣumiteti**. ataś **cāmodeti**. **āmode** · antaraṅgabhūte †śvany†ādirūpagandhe **mattā jñā** vidvāṁsa eva **jñā bhṛṅgā** yasyāṁ seyaṁ **vijayatām** iti.

5 itthaṁ ca: **manorameti**.

manorameyaṁ sumano'dhivāsyā
saṁvāhitā cen mṛdu vāśayāgraiḥ
juṣṭāntareṇāpi suśīlitenā
kaṁ kaṁ na bhāvaṁ prakaṭīkaroti

38.139 (1)

10 ...

saṁvāhitā cen mṛdu vā śayāgraiḥ

...

...

38.139 (2)

Manorameyaṁ sumano'dhivāsyā
saṁvāhitā cen mṛdu vāśayāgraiḥ

15

...

...

38.139 (3)

(1) **iyam** Viraratnaśekharaśikhāparanāmnī Suśīlaśailināmadheyā kalpalatikā **ced** yadi **saṁvāhitā samyag** aucityā **vāhitā** pravṛttim ānītā **samyag vāhitā** jalavāhaṁ prāpitā **kaṁ kaṁ bhāvaṁ** śāstrāśayaṁ **na prakaṭīkaroti** sarvaśāstrāśayaṁ prakaṭayati. kaiḥ saṁvāhitye āha: **āśayāgraiḥ** svepsitābhiprāyāgraiḥ. **agragrahaṇam** āśayānāṁ sūkṣmatāpratipādanārtham. **mṛdu** veti kriyāviśeṣaṇam: **mṛdu · iva** yathā syāt sūkṣmāśayānāṁ pāruṣyānarhāt. atha ca jalasthāne 'pi **cāśaya** iti kalpalatāpakṣe. **āśayāgryaiḥ** kulyābhir ity arthaḥ. na cātra saṁvāhane kathaṁcanāpy udvega ity āha: **manorameti**. tataś ca **sumano'dhivāsyā** śobhanaṁ sā tyaktakulalpena **manasādhivāsyā** saṁśīlyā. atha vā **sumanobhiḥ** paṇḍitair **adhivāsyāśrayaṇīyā** kalpavallī ca **sumanobhiḥ** puṣpair **adhivāsyā** gandhayitavyā. atha vā **sumanobhir** devair **adhivāsyāśrayaṇīyā**. tathā **suśīlitenā** tyaktamalenāntareṇa manasā **juṣṭā**. kalpavallī **cāntareṇa suśīlitenā** bhaktibhāvena **juṣṭā**. na hi nāstikānāṁ tallābhaḥ.

25

(2) atha **ceyaṁ manoramā** strī. atra **sumanasah** puṣpāṇi tair **adhivāsyā** parimalayitum

1 śākhāḥ em.] śātayāḥ J₃ 3 āmode em.] āmede J₃ 19 samyag em.] saṁmyag J₃ pravṛttim em.] pravṛttimām J₃ 21 āśayānāṁ em.] āśayānāṁ J₃ 22 āśayānāṁ em.] āśayānāṁ J₃ pāruṣyā em.] pānaṣyā J₃ 24 śobhanaṁ em.] śobhana J₃

Anm. zu 4 śvanyā-: Lies: dhanyā? Anm. zu 38.139, Metrum: Upajāti.

yogyā. **saṃvahanam** vimardanam. **śayāgrāṇi** hastāgrāṇi. **āntaram** **suśilitam** prema. **bhāvo** manovikāraḥ.

(3) atha ca **Manoramākhyā** Kaumudīvyākhyā. sā ca **kaṃ kaṃ bhāvam** bhāvārtham gūḍhābhiprāyam **na prakāṭikaroti**. **sumanasah** paṇḍitāḥ. **āśayāgrāṇi** · abhiprāyaviśeṣāḥ.
5 **āntaram** **suśilitam** dhītaikṣṇyam.

mā cintām kuru citta tatra samaye yāropitā sallatā
jāteyaṃ kalikombhitā vikacayā bhāvyam drutaṃ cānayā
āyatyām punar enayā phalinayā bhūyeta gacchādhunā-
rāme tatra yatheccham āpsyasi sudhādhārāspadam satphalam 38.140

10 **mā cintām** iti. **tatra samaye** yadā Sacchīlāsailīsaṃkalpo jātaḥ. **yā sallatā** Suśīlāsailī-
ākhyā kalpalatā. **kalikārdhavikāsitapuṣpam**. **āyatyām** śubhadāyiny uttarakāle. **bhūyeteti**
saṃbhāvanāyām liṅ. **tatrārāme** yatreyam **āropitā tatra gaccha** gamanena tatra vihāram
vidhehīti. atha cātra kaveḥ svābhiprāyāviṣkaraṇam subodham eveti śivam.

dvāram idaṃ saṃkalitam satsaṅgākhyam manīṣiṇo ye 'tra
15 **nidadhati padam ca te 'ddhā prakāśamārgam samāyānti** 38.141

dvāram iti. spaṣṭam.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāparābhīdhānāyām **Suśīlāsailīyām** **sat-**
saṅgākhyam aṣṭātrimśam dvāram 38.

iti śrīVīratnaśekharaśikhāparanāmaSuśīlāsailīvivaraṇe satsaṅgābhīdhānāṣṭātrimśī prabhā 38.

1 śīlitam J₃] śītam Ch 3 Manoramā em.] manaromā J₃ ārtham Ch] agūṃ J₃ 4 manasaḥ J₃] mana
Ch 5 dhī Ch] ci J₃ 38.140a mā cintām em. schol.] māmciṃtā J₃ Ch 38.140d eccham J₃] ecchas
Ch 10 mā Ch] sā J₃ 11 vikāsita Ch] vikāsitam J₃ āyatyām Ch] ayatyām J₃ 12 liṅ Ch] liṭ J₃
eyam Ch] eyas J₃ 13 āviṣ Ch] āviṣ J₃ 38.141b saṅgākhyam em.] saṃkhyākhyam J₃ Ch 17
ratnaśekhara Ch] śikhara J₃ 19 śrī Ch] om. J₃

Anm. zu 38.140, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Anm. zu 38.141, Metrum: Āryā.

باب سی و نهم «در دفع اشرار»

چنانچه میل به صحبت اخیار و آبرار واجبت اجتناب و احتراز از مُجالست اشرار و فُجّار هم لازم، چه صحبت به حسب خاصیت مؤثر می باشد، پس چنانچه از همنشینی نیکان سبب مزید دولت و مسرتست و مخالطه بدان موجب ملال و ندامت شعر:

(۳۹.۱) با دولتیان نشین خاری در صحبت گل شود بهاری
با هر که نه مُقبلست منشین کز سرکه نگشت کام شیرین

و اشرار دو قسم اند، یکی: واجب الدُّفع و دیگری: واجب المَنع. اما آنها که دفع ایشان سبب نفع مسلمانان است و صلاح کلی در نابودن ایشان، سه گروه اند: اوّل: دزدان و دفع کردن ایشان بر ذمّه همه وُلاّة اسلام لازمست. وَصِیت سیوم هوشنگ این بوده که: ای فرزند، باید که ارباب فسق را مالیده و مزجور داری و شریر و مفسدان را منکوب و مقهور و ضرر دزد و راه زن و جامه کن از سر راه گذریان دور سازی تا راهها ایمن گردد و ثُجار از اطراف و جوانب به ولایت تو تردّد توانند کرد و انواع امتعه، رُخوت جهت خرید و فروخت پدید آید و این معنی سبب رفاهیت خلق گردد.

(۳۹.۲) تا نکوشی به معدلت نشوی هرگز از ملک و سلطنت شادان
راهها را ز دزد ایمن ساز گر تو خواهی ممالک آبادان

حکایه: یکی از کُتّاب در کتاب جواهرُ الأمّاره نقل کرده اند که در جاهلیت به تجارت جانب مداین می رفتم و چهل جامه از بردیمانی با من بود چون به حوالی مداین رسیدم، دزدان سر راه گرفتند و مرا غارت کرده، بردها بردند. من به صد محنت خود را به مداین رسانیدم. به دادخواهی به درگاه نوشیروان رفتم. چون صورت تظلم من به سمع نوشیروان رسید و بر کماهی حال من اطلاع یافت حاجبی را فرستاد، دست من گرفته مرا به وُثاق فرود آورد و گفت: اینجا باش تا دزد را طلب کنند و بُردهای ترا باز ستانند. من در آن وُثاق می بودم. هر روز از مطبخ خاص، خوانچه طعام ملوکانه می آوردند و پیش من می نهادند و من هر روز به در بارگاه کسری می رفتم و نظاره مراسم مملکت داری و رعیت پروری می کردم تا بعد از چهل روز به وُثاق درآمدم جامه های بُرد را دیدم در وُثاق نهاده و دستی بُریده آنجا افتاده و کاغذی چهل تنگه زر سرخ دروی، در آنجا نوشته که چهل روز بایستادی تا دزد را به دست آوردند و رخت تو نیز به تو رسید، این چهل تنگه مزد چهل روز انتظارتست چون به ولایت خود رسی باید که از ما شکایت نکنی و ازین حکایت معلوم می شود که ملوک رفیع مقدار را در باب دفع دزدان و راهزنان اهتمام بسیار بوده، پس والی عادل باید که راه مسلمانان را از دزدان و راهزنان به سطوت سیاست ایمن سازد و هر که در راهی به ایذا و آزار، متعرّض مسلمانان گردد او را به نکال و عقوبت، عبرت دیگران گردانند. شعر:

(۳۹.۳) بُر دست دزد و سر راهزن که ایمن شود راه بر مرد و زن
چو ره گشت ایمن، شود کاروان ز بهر تجارت به هر سو روان
وزان پس بسی نفع یابند خلق دَمادَم به سودا شتابند خلق
شود شهر معمور و ده نیز هم ز آیینهُ دل رود زنگ غم

دوم: رنود خونریز و اوباش فتنه انگیز که در بلاد و قُری به خیره رویی و تندخویی دست تعرّض به مال و فرزند دراز کنند و کس به جهت حفظ مال خود متعرّض ایشان نگردد و جز حاکم صاحب قدرت را بر ایشان دست نباشد. پس قمع و قلع ایشان ضرورتست و در اخبار آمده که: در شهر حَلَب رنود و اوباش بسیار شدند و مردم از ایشان به تنگ آمده نزد سلطان مصر دادخواهی کردند. سلطان حاکمی مُصلح نام فرستاد تا به دفع اوباش و رنود اشتغال نماید. مُصلح بیامد و بعضی از آن مفسدان را سیاست کرد. آن جماعت منزجر نشدند و از کاری که می کردند باز نایستادند. حال بدان رسید و کار بدان انجامید که آنجا که ملک در مسجد جامع نماز گزاردی در پیش محراب وی نوشتند که: ای مُصلح، خود را مرزجان که ما از آن جمله ایم که اگر یکی را بکشید ده دیگر سر برآرد و کشتن را فخر خود می دانیم و از آن هیچ عاری نداریم.

(۳۹.۴) شمشیر عشق تیز ز سنگ مزار ماست ما عاشقیم و کشته شدن اعتبار ماست
بی زخم تیغ عشق ز عالم نمی رویم بیرون شدن ز معركة بی زخم عار ماست

بُمكن که تو از کشتن ما به تنگ آیی و ما از کشتن خود به تنگ نیاییم. مُصلح که این خط برخواند دانست که با ایشان از در حيله و تدبیر در باید آمد. فرمود تا در زیر خط ایشان نوشتند که ما مردانگی و فرزاندگی شما را دانستیم و یکدلی و یک جهتی شما را با یکدیگر معلوم کردیم.

(۳۹.۵) در جگر داری و سربازی شما را مثل نیست بر چنین مردان یک دل آفرین باد آفرین

حالا از هر چه رفت پشیمانیم و به مقام عذرخواهی درآمده درصدد تربیت و تقویت ایشانیم و السلام. حضار مجلس ازین جواب متعجب شدند و او در خلأ و ملأ به تعریف و توصیف یتیمان و زندان مشغول شد و دست از حبس و قید و قتل ایشان کوتاه کرد و دیگر روز اعیان و اشراف شهر نزدیک وی آمده خواستند که در باب اوباش سخن گویند، او بر ایشان سبقت گرفته فرمود که: ای عزیزان، ما از کشتن آن جوانان پشیمانیم و بغایت حیفت مردم دلیر و چالاک را کشتن، چه در هر وقتی ازین طایفه اندکی پیدا می شوند و من امروز بدیشان محتاجم که اهل قلعه الروم یاعی شده، مرا در دفع ایشان مردان کاری می باید. شما اگر هوادار منید جماعتی را که پیشوا و سردار این قوم اند به نزد من آرید تا به نظر تهنیت ملحوظ و اثر تقویت محظوظ سازم. شعر:

(۳۹.۶) ازین نامداران باهوش و ننگ کسی را که بینم سزاوار جنگ
دهم مرکب و جوشن مغفرش به گردون گردان رسانم سرش

از اکابر حَلَب گفتند که: سردار و پیش کار ایشان پیرایست با چهار پسر. حالا در پی کسبی و کاری رفته اند و از سطوت سیاست شما گوشه گرفته اند. مُصلح فرمود تا ایشان را طلبیدند و تعظیم بسیار و لطف بی شمار نمودند. جان داری خود را بدان پیرداد و در بارگاه به فرزندان او ارزانی داشت و همه را خلعت داد و به عنایه و عاطفت مستمال گردانید. بعد از چند روز که خاطر ایشان مطمئن و دل ایشان از جانب حاکم ایمن شد، مُصلح فرمود که مرا به جمعی مردان خونخوار عیارپیشه احتیاجست تا ایشان را تربیت کنم، شما این جماعه را می شناسید؟ هر که را دانید که از وی کاری می آید و معركة حرب را می شاید، بیارید تا خلعت دهم و ایشان را به دلخواه ایشان تقویت کنم. پدر و فرزندان بغایت خوشدل و شادمان بیرون آمده از اطراف و جوانب سیصد جوان یتیم جَزّار و رند خونخوار طلبیدند. سیصد جامه به تکلف بریدند و به دوختن مشغول گشتند. ملازمان درگاه وی و اعیان شهر و ولایت همه در این کار حیران، که او را سلطان مصر به دفع ایشان فرستاده و او به خلاف امر سلطانی دست ایشان قوی می دارد. نظم:

(۳۹.۷) به جای خار گلبن می نشاند به جای زهر شکر می رساند

اما چون شب درآمد سبید مرد یگانه مردانه فرزانه را مقرر کرد که سلاح پوشیده جامه خانه مقرر شده باشد که رنود بدانجا درآیند، هریکی را گرفته به قتل رسانند. دیگر روز که آن جماعت آمدند و دست بوسی کردند، اشاره شد که به جامه خانه روند و خلعت پوشیده بیرون آیند و صف خدمت برکشیده کمر ملازمت بر میان هواداری بندند. درآمدن به خانه همان بود و به قتل رسیدن همان. پیر را با چهار پسر وی کشتند و سرهای آن قوم بی سرانجام بر نیزه کرده، شهر را بگردانیدند و عرصه آن ولایت از شر و فساد ایشان پاک شد.

(۳۹.۸) بداندیش مردم، سرافکنده به درخت بد از بیخ برکنده، به

سیوم: ستمکار دل آزار که در تیرگی الظلم ظلماتِ یوم الیمه درمانده، قصد مال و منال مسلمانان کند و از تهدید لعنة الله علی الظالمین نه اندیشد. نه از عقوبت خدای ترسد و نه از سیاست سلطان باک دارد و دفع چنین کس بر پادشاه واجبست تا اثر شامت او به مملکت نرسد و نتیجه وخامت عاقبت او در آن ولایت ظهور نکند که خاتم ظلم و خیم است و جزای ظالم عذاب الیم. مثنوی:

(۳۹.۹) کار ظالم ملک ویران کردنست عالمی را دیده گریان کردنست
ای نهاده تیر ظلم اندر کمان کی ز شمشیر بلا یابی امان

اما قسم دوم که واجب المنع اند طایفه ای باشند به صفتهای ناستوده و سیرتهای ناپسندیده موصوف و هر آینه مقالات و ملاقات ایشان اهل دولة را زیان دارد و یکی از آنها سخن چنان اند که به اخبار دروغ و راست میان جمعی گرد فتنه انگیزند و دوستان را با یکدیگر دشمن سازند و در حدیث آمده که سخن چین در بهشت نرود و حق سبحانه در توریت با حضرت موسی علی نبینا و علیه السلام گفته که: ای موسی، روز قیامت مرد سخن چین را بر پیشانی او نوشته اند که ایس من رحمة الله، نوید است و بی بهره از رحمت خدای و خدای سخن چین را در قرآن مجید فاسق خوانده است آنجا که می فرماید ﴿إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ﴾ و بزرگان گفته اند که چون کسی نزد تو خبری آرد که فلان ترا چنین گفت یا به جای تو چنین کرد، بر تو شش چیز واجب باشد. اول: آنکه او را راست گوی ندانی که حق سبحانه او را فاسق گفته و سخن فاسق راست نباشد. دوم: آنکه او را منع کنی از نیمه که آن منکر است و نهی منکر واجب بود. سیوم: او را دشمن داری از بهر آنکه خدای او را دشمن می دارد، چنانچه در خبر آمده که دشمن ترین شما نزد خدای آنهاست که به سخن چینی میان دوستان دشمنی میفکنند. چهارم: به برادر مسلمان گمان بد نبوی که بعضی گمان ها به وزر و وبال کشد. پنجم: تجسس آن خبر نکنی که تجسس منهی عنه است. ششم: هر چه سخن چین گوید چنان نکنی و اصل آن است که سخن چین را خود راهی ندهی و مطلق سخن او را گوش نکنی. نظم:

(۳۹.۱۰) سخن چین را مده نزدیک خود جای که در یک دم کند صد فتنه بر پای
سخن چین را مکن نزدیک خود رام که بد گوید ترا هم در سرانجام

حکایه: یکی از خواجگان اصفهان غلامی می خرید، فروشنده گفت که: این غلام عیبی دارد که سخن چین است. خرنده گفت: چه خواهد بود، او را بخريد. دو روزی برآمد که این غلام کدبانو را گفت که: خواجه من تو را دوست نمی دارد و زنی دیگر خواست. کدبانو ازین خبر متغیر و ازین سخن متأثر شد. غلام دید که سخن او کارگر آمد و تیر تدبیر فاسد او به نشانه رسید، گفت: می خواهیکه ترا دوست دارد؟ گفت: می خواهم. غلام گفت: من طلسمی می دانم و افسونی جهت محبت یاد دارم، چون بخسپید؛

اُستره تیز بردار و از مویها که زیر محاسن اوست قدری باز کن و به من ده تا افسون کنم و محبت ترا در دل وی افکنم. زن برین عزیمت راسخ شد، گفت: البته امروز چنین خواهم کرد. پس غلام نزدیک خواجه آمد و گفت: ای خواجه، حقّ نان و نمک در میان است و من خبری شنوده ام، ترا آگاه میسازم تا از خود غافل نشوی. خواجه گفت: آن چه چیز است؟ غلام گفت: زن تو دوستی دارد و قصد هلاکت تو کرده است و اگر خواهی که راستی سخن من بدانی چون به خانه روی خود را به خواب ساز و بنگر که چه می کند و چه می بینی. مرد به خانه رفت و طعام چاشت تناول نموده تکیه کرد و خود را به خواب بر ساخت و دیده ترصد برگشاد و زن پنداشت که خواجه در خواب است. اُستره به دست گرفته بیامد و محاسن خواجه را بالا کرد تا موی چند بتراشید و خواجه دیده باز کرد و آن حال را مشاهده فرمود و پنداشت که قصد کشتن او را دارد، برجست و دست زن محکم بگیرفت و اُستره از دست وی بستد و سرش باز برید. زن را خبر شد، خواجه را بگیرفتند به قصاص وی بکشتند و به شومی سخن چین خان و مان آن عزیز ویران شد.

(۳۹.۱۱) میان دو تن جنگ چون آتش است سخن چین بدبخت هیزم کش است

دیگر غمّازان اند. دیدار ایشان نادیدنی و گفتار ایشان ناشیدنی. شعر:

(۳۹.۱۲) ندیدم ز غمّاز سرگشته تر نگون طالع و بخت برگشته تر

در اخبار آمده که غمّاز حلال زاده نباشد. آورده اند که در بنی اسرائیل خشکسالی پدید آمد و آثار قحط ظاهر شد. حضرت موسی علی نبینا و علیه السّلام با اشراف بنی اسرائیل به استسقا بیرون آمد و چهار شبانه روز دعا کردند. اثر اجابت پدید نیامد. موسی - علیه السّلام - بنالید. الهی، چهار شبانه روزست که دعا می کنیم و مستجاب نمی شود. خطاب رسید که اگر چهل شبانه روز دعا خواهی کرد به اجابت نخواهد رسید زیرا که از قوم تو غمّاز است که شومی او نمی گذارد که دعا به محل اجابت رسد موسی - علیه السّلام - فرمود که: خدایا به من بگوی که آن غمّاز کدام است تا او را توبه دهم. ندا رسید که من غمّاز را دشمن می دارم چگونه غمّازی کنم؟ تو تمام قوم را بگوی تا از غمّازی توبه کنند تا او نیز در آن میان توبه کند. موسی - علیه السّلام - فرمود تا همه قوم از غمز توبه کردند و حق - تعالی - باران داد و سلاطین سرافراز مطلقاً گوش به سخن غمّاز نکرده اند و این جماعت را دشمن داشته اند و در حکایت آمده که پادشاهی یکی را تربیت می کرد. گفت: اگر خواهی که روز به روز کار تو بالا گیرد و ساعه به ساعه مرتبه تو بیفزاید و نزد من از همه ملازمان مقرب باشی باید که سه کار نکنی. اول: دروغ نگویی که دروغ گوی به چشم مردم خوار و بی مقدار باشد. دوم: مرا در پیش من ستایش نکنی که من خود را به از تو می دانم. سیوم: سعاية ننمایی و از غمّازی برحذر باشی و بدی حشَم و رعیت پیش من نگویی که چون من بد ایشان بشنوم و با ایشان بد شوم و خبر بدی من با حشَم چون ظاهر گردد، ترسان شوند و التجا به دیگری کنند و چون رعیت بشنوند خایف گردند و پادشاهی دیگر طلبند و خلل کلی به مُلک من راه یابد. نظم:

(۳۹.۱۳) ز غمّاز عالم برآید بهم خلل راه یابد به خیل و حشم
ز غمّاز گردد جهان سرنگون که ناپاک جانست و تیره درون
چو غمّاز را دیدی اندر زمان به تیغ سیاست ببرش زبان

آورده اند که: یکی از ملازمان نوشیروان شخصی را پیش وی غمز کرد نوشیروان گفت: این سخن را تحقیق می کنم اگر راستست ترا به سبب غمّازی دشمن خواهم گرفت و اگر دروغست ترا به جهت دروغ عقوبت خواهم کرد و اگر توبه می کنی از تو در خواهم گذرانید. گفت: توبه کردم. نوشیروان گفت: من هم عفو کردم. شعر:

(۳۹.۱۴) هر که غمّازی کند نزدیک شاه هم به نزد شاه گردد روسیاه
عالمی در آتش و دودند ازو نی خدا نی خلق خشنودند ازو

آورده اند که کسی از روی غمز و سعایة قصه نوشت به معتصم خلیفه که فلان کس از معارف وفات یافته و ازو مال بسیار مانده و یک پسر طفل دارد. اگر فرمان شود به کفاف طفل بگذارند و باقی به خزانه به رسم قرض بسپارند تا چون بزرگ شود تسلیم او رود. حالا خزانه را رونقی و توفیری باشد. معتصم بر پشت رُقعہ جواب او نوشته که ترجمه اش اینست که: متوفی را خدا بیمارزاد و بر مال میراث برکت کناد و یتیم را به نیّت خیر پرورش دهد و غمّاز به لعنت خدای گرفتار باد.

(۳۹.۱۵) مشو غمّاز کس نزدیک شاهان بتس آخر ز آه بی گناهان
که آه بی گناهان سخت گیرد بسی کس را ز بخت و تخت گیرد

دیگر گروه صاحب غرضان اند که در هر چه گویند و کنند غرض داشته باشند نه از روی اخلاص و هواداری سخنی به عرض رسانند. و هوشنگ ملک در وصایا فرموده از مطابقت و موافقت اصحاب اغراض دامن اعراض و احتراز را در باید چید که صاحب غرضان از سر دعوی بی معنی لاف هواخواهی زنند و جواهر حسنات را در رشته سیئات کشند و فعل جمیل و کردار نیکو را در کسوت قبیح و صورت زشت باز نمایند.

(۳۹.۱۶) مدّه راه صاحب غرض پیش خویش ز صاحب غرض می شود سینه ریش
که او جمله نیزنگ مکر و فن است برون دوستدار و درون دشمن است

و چون معلوم شد که غرض گویان تزویری را تدبیر نام کرده اند و بدی را در نیکویی گذار می کنند و خوبی را در زشتی به شمار در می آورند، پس بی تحقیق سخن ایشان را حکمی نباید فرمود و در تفحص کلام این مبالغه تمام باید نمود. نظم:

(۳۹.۱۷) چو ارباب غرض لب برگشایند نکویی را به زشتی وا نمایند
به کُلی تا سخن روشن نگرده کسی باید که پیرامن نگرده

حکایة: اسکندر از ارسطوی پرسید که: ملازمت ملوک را کدام طایفه موافق اند و کدام گروه نالایق. حکیم فرمود که: لایق خدمت سلاطین کسی است که امین باشد نه خائن زیرا که امانت سبب عزتست و خیانت موجب مذلت و اهانت. و قانع باشد نه طامع قناعت گنجیست بیکران و طمع رنجیست بی پایان. شعر:

(۳۹.۱۸) مرد قانع بزرگوار بود طامع البتّه خوار و زار بود

و دیگر باید که نیکو گوی باشد نه عیب جوی که آدمی به نیکوگویی همه جا محبوب و مقبولست و به عیب جویی نزد همه کس مردود و مخذول. و باید که کار کننده باشد نه لاف زننده که مرد مصاف محترمست و صاحب لاف و گزاف مُتّهم، و موافق باشد نه منافق که نتیجه وفاق مهر و وفاست و ثمره نفاق جور و جفا. بر طریق سنت باشد نه به راه بدعت. تأیید سنت آدمی را به روضه جنت کشد و داعی بدعت به هائی ضلالت و شقاوت افکند و باید که ملوک هفت طایفه را به خدمت خود راه ندهند. اول حسود را، که زهر حسد به هیچ تریاک علاج نمی پذیرد و رنج حسود به هیچ دارویی دوا نمی یابد.

(۳۹.۱۹) حسد نحسست و سوزنده کزو آتش به جان افتد
چه جای جان که از حسد آتش در جهان افتد

و غایله حسد از جمله مفاسد آن، عادیه سنّیه است، بدان سبب که نفس حسود بغایت خبیثه است و اوهام اصحاب نفوس خبیثه را در زوال نعمت اثری تمام باشد و ازین حق - تعالی - فرموده ﴿وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ﴾ پناه آرید به خدای از ضرر حاسد و در حدیث آمده که حسد، حسنات بنده می خورد یعنی ناچیز میگرداند چنانچه آتش هیمه را، وفی نفس الامر حسد ازل ترین صفتی و خوارترین خصلتی است و اصلاً از دنائت همت و خساست طبیعت در وجود آید که نتایج جهلند و ازینجاست که اظهار این صفت بر نقصان عقل دلیل روشن است. نه بینی که حسود همیشه از راحت غیری در مشقت بود. شعر:

(۳۹.۲۰) در این غصّه جان می دهد مردکی که بهر چه دارد وجود آن یکی

از این نوع هر ساعتی هزار شربت زهرآلود غم و غصّه تجرّع می کند و هرکجا کسی پای نشاط بر زمین نهد او دست حسرت بر سر می زند مثلاً مشهور است که: کَفَى لِلْحَسُودِ حَسَدُهُ. نظم:

(۳۹.۲۱) حسود را حسد او بس است در عالم که در بلا و غم و رنج داردش هر دم
حسود بر دگران آتشی برافروزد چو نیک در نگری خود در آن میان سوزد

و در باب هلاک حسود در حسد او حکایتی آورده اند که در زمان اسکندر جانوری پدید آمده بود که هر کرا چشم بر وی افتادی فی الحال هلاک شدی. اسکندر چندانچه از حکما چاره جویی کرد هیچکس چاره این بلا ندانست و دفع این غایله به هیچ نوع نتوانست. به آخر ارسطاطالیس بعد از تأمل بسیار فرمود که: من چاره انگیختم و تدبیری کردم که این بلا مُندفع و این آفت از خلق منقطع گردد. پس بفرمود تا آیینیه ساختند به مقدار آنکه آدمی در پس آن مخفی تواند بود و گردونی ترتیب داد و آیینیه را پیش گردون بست و خود در پس آیینیه در گردون نشست و گردون را روی بدان موضع که آن جانور بود روان کردند. جانور بوی آدمی شنید و بدان طرف متوجّه شد، نظرش بر آیینیه افتاد و صورت خود را دید، چو نزدیک گردون رسید بیفتاد بمرّد. اسکندر را از آن حال اعلام دادند. متعجب شد از حکیم پرسید که: در این کار که کردی چه حکمت بود؟ گفت: ای ملک این جانور بعد از چندین سال در عالم از قدرت الهی به واسطه بخارات متعقّنه که در زمن محتبس بوده موجود شده و در چشم او زهر قاتلست که نظرش بر هر چه افتد فی الحال هلاک شود. من آیینیه پیش وی تا چون نظر وی بر آیینیه افتد عکس آن نظر هم به وی راجع شود و اثر آن در وی سرایت کند و بمیرد. سکندر حکیم را دعا کرد و آن آیینیه حال حسودیت که شرّ حسد او بدو راجع شود. اَلنَّارُ تَأْكُلُ نَفْسَهَا اِنْ لَمْ تَجِدْ مَا تَأْكُلُهُ. آتش که هیمه نیابد خود، خود را می خورد تا هیچ نماند. دوم: از آنها که سزاوار خدمت ملوک نیستند کسی است که بخیل و مُمسک باشد، چه بخیل مردود خَلَق و مبعوض ایشانست و چنانچه سخا پوشنده عیبهاست بُخل پوشنده هنرهاست.

(۳۹.۲۲) مرد هر چند در هنر کوشد بُخل آن جمله را فرو پوشد
از لثیمان تیره دل بگریز در کریمان پاک جان آویز

در جامع الحکایات آورده اند که: سلاطین باید که مردمی را ملازم خود نساازند که از ایشان خجالت رسد، چنانچه منقولست که عمرو بن لیث وکیل داشت. مردی بخیل بود. وقتی میوه ها را سرما ببرد. عمرو گفت: میوه هر کجا باشد بخیرد و به صرفه خرج کنید. روزی عمرو جشنی ساخته بود و محفلی آراسته، و رسولان که از اطراف و جوانب رسیده بودند همه در آن مجلس جمع آمدند و مجموع اسباب ضیافت مرتّب و مهیا بود جز میوه که بسیار اندکی بود. عمرو وکیل را گفت که: میوه بسیار بیار. وکیل برفت و اندکی آورد عمرو برنجید و گفت: برو و میوه بیار. گفت: میوه متعین پوسیده مانده است اگر گویی بروم و بیاورم. عمرو بغایت خجل شد و او را از وکالت عزل کرد و بارها می گفت که: آن مُمسک مرا انفعالی داد که هرگز تدارک آن نمی توانم کرد.

(۳۹.۲۳)

نزدیک اکابر هنرور

عبیی نبود زبُخل بدتر

سیوم: از آن جماعت که لایق ملازمت نیستند مردم دون همت و سِفله باشند و چون همت سلاطین عالی باید، پس مردم دون و سِفله خدمت ایشان را نشاید و گفته اند: سِفله از بخیل و مُمسک بدتر باشد زیرا که بخیل آنست که کَرَم ندارد با کسی، اما خود از مال خود بهره دارد و مُمسک آنکه خود نخورد و با کسی هم کَرَم نکند و سِفله آنکه نخورد و کَرَم نکند و نخواهد که کسی دیگر هم با کسی کَرَم کند. آورده اند که پادشاهی بود به غایت جوانمرد و بخشنده. روزی با یکی از نزدیکان خود گفت که: مرا آرزوست که هزار هزار درم به یکی بخشم تو چه می گویی؟ گفت: این مقدار بسیار است. این مبلغ را به صد کس باید داد. گفت: اگر نصف آن بخشم چون باشد؟ گفت: هنوز بسیار است. گفت: ثلثی توان بخشید؟ گفت: هنوز بسیار است. گفت: در ربع چه می گویی؟ گفت: هنوز روی کثرت دارد. بر عُشر قرار داد که صد هزار درم اگر چه بسیارست اما به یک کس توان بخشید. پادشاه فرمود که ای بی دولت می خواستم که این مبلغ به تو بخشم. خود را محروم کردی و مرا از سخاوت بازداشتی. آن مرد به تضرع درآمد که: ای ملک، من خطا کردم، شما از کرم خود درمگذرید. ملک گفت: تو سِفله ای و لایق عقوبت نه قابل عطیه. هم خود را زیان کردی و هم مرا. زیان من آنست که اگر این مقدار مال به تو بخشیدمی به سخاوت در عالم عَلم شدمی و تا انقراض اَدوار صیت کرم و مروت من باقی ماندی و زیان تو آنست که از چندین مال محروم شدی. اکنون برو که صد هزار درم که بخشش را بران قرار داده ای بستان و دیگر در مجلس چنین سِفله گی مکن. شعر:

(۳۹.۲۴)

سِفله نخواهد دگری را به کام

کس نگذارد مگسی را به جام

سِفله سیه روی بود بد نهاد

خاک سیه بر سر هر سِفله باد

چهارم: از آن جماعه غیبت گران اند که ذکر هر کس که در میان آید خواهند که از مساوی او خبری باز گویند. اگر آن واقعی است غیبت باشد و اگر غیر واقع است بهتان بود و هم غیبت. [در خبر آمده که عقوبت غیبت] از عقوبت زنا سختتر بود و حق سُبْحانهُ در قرآن فرمود که: باید که بعضی از شما بعضی [را غیبت] نکنید. آیا دوست دارد کسی که گوشت برادر مرده خود را بخورد و این غایت تهدید است و اینجا معلوم می شود که غیبت گویان کرمانند که مُردارخوار باشند و هر که رايحه انسانیت دارد از مُرده بپرهیزد و از مُردار خوار بگریزد.

(۳۹.۲۵)

از غیبت مردمان بپرهیز

وز مردم عیب جوی بگریز

آورده اند که یکی از پیغمبران که نه مُرسِل بود و خبرها در خواب بدو می نمودند و نداها از غیب می شنید تا در واقعه دید که چون بامداد برخیزی به فلان صحرا گذر کن. نخستین چیزی که ترا پیش آید بخور و دوم چیزی که به بینی پنهان کن. سیوم که پیش رسید نگاه دار. چهارم را ناامید مگردان و پنجم چیزی که در نظر آید ازو بگریز. چون بامداد برخاست و بدان صحرا که مأمور بود روان شد، اوّل چیزی که پیش آمد کوهی بلند بزرگ سیاه رنگ بود. آن پیغمبر متغیر شد که این چنین لقمه را چگونه توان خورد اما چون حکم خداوند است ازین چاره ندارم. به طرف کوه روان شد که آن را تناول کند. چون نزدیک رسید کوهی بدان عظمت لقمه ای خورد شده بود. آن را برداشت و بخورد شیرین تر از انگبین و خوشبوی تر از مشک بود. شکر خدای را بجای آورد. از آنجا پیش رفت طشتی زرین دید بر راه افکنده، گفت: مرا امر کرده اند که این را پنهان کن، پس در زمین حفره بکند و آن را پنهان کرد یعنی طشت را و خاک بسیار بر بالای آن ریخت و بگذشت. هنوز دو قدم نرفته بود دید که آن طشت بر زمین است دیگر باره بیامد و حفره بیشتر بکند و آن را پنهان ساخت و هنوز به تمام فارغ نشد، دیگر باره طشت آشکار گشت. سیوم نوبت در اخفای آن بالغه کرد و باز ظاهر شد. پیغمبر با خود گفت که: مرا گفته بودند که پنهان کن. من کار خود کردم و آنچه فرموده بودند

به جای آوردم. از آنجا درگذشت. مرغی دید از بازی هراسان شده به شتاب می پرید. گفت: یا نبیِّ الله، مرا نگاه دار که دشمن در قفای منست. پیغمبر او را در گریبان خود پنهان کرد. فی الحال بازی خشم آلود گرسنه برسید و گفت: یا نبیِّ الله، امروز در طلب این صید بودم و صید من پناه به تو آورده و من بغایت گرسنه ام، مرا نومید مگردان. پیغمبر با خود گفت که: مرا گفته اند که آن را نگاه دار و این دیگری را نومید مگردان. اکنون چکنم؟ کارد بر کشید و قدری از گوشت ران خود ببرید و به سوی باز انداخت و باز گوشت برداشت و مرغ را بگذاشت. آن پیغمبر پیشتر رفت مُرداری را دید افکنده و گنده شده، از وی بگریخت اما چون شب درآمد پیغمبر مناجات کرد که: الهی، آنچه فرمودی به جای آوردم، حکمت آنها معلوم گردان. ندا رسید که آن کوه عظیم که دیدی و یک لقمه شد و بخوردی خشم است. اوّل عظیم می نماید و چون فرو خورد شیرین تر از همه شیرینها باشد دوم آن طشت زرین که هر چند پنهان کردی آشکارا می شد خیر است. هر چند کسی خواهد که نیکی را مخفی دارد، البته ظاهر می شود و آن سیوم معنیش آنست که هر که پناه به تو آرد در پناه گیری و هر کس که تُرا ایمن کند، خیانت در امانت روا نداری. معنی چهارم آنست که چون کسی از تو چیزی طلبید جهد کنی تا حاجت او را رَوّا سازی. پنجم آن مُردار گنده که دیدی غیبت بود. زینهار که از غیبت بگریزی که غیبت کردار نیک را باطل کند. شعر:

(۳۹.۲۶) مَران غیبت هیچکس بر زبان
که طاعت ز غیبت فتد در زبان
به هر غیبتی طاعتی کم شود ز غیبت گری کار در هم شود

در صحبت ملوک باید که از لوث غیبت و گرد بُهتان گوی پاک باشید و چنانچه گفتن غیبت حرامست شنیدن آن نیز روا نیست که عذاب غیبت شنونده برابر است با غیبت گوینده. نظم:

(۳۹.۲۷) گوش و زبان در ره غیبت منه از بد کس گوش و زبان پاک به

پنجم: آن کسانی که سزاوار درگاه ملوک نباشند، مردم ناحق شناس و غدار ناسپاس اند که حقوق ولی نعمت را نشاناسند و شکر منعم را به کفران مبدّل سازند و همیشه این جماعت منکوب و مقهور باشند و از دلّهای آشنا و بیگانه دور. نه بخت ایشان بیدار باشد و نه دولت ایشان پایدار.

(۳۹.۲۸) کسی کو می کند نعمت فراموش ازو کردن فراموشی صوابست
آزان کو حق نمی داند بهره‌یز که روح از صحبت او در عذابست

معتضد خلیفه گفته: هر تیغ زبان که در حق گذاری کُند باشد او را به زبان تیغ سزا باید داد. شعر:

(۳۹.۲۹) حق نان و نمک تَبه کردن بشکند شخص را سر و گردن
با ولی نعمت آر برون آید گر سپهر است سرنگون آید
حق شناسی بزرگوار کند ناسپاسی زپای در فکند

ششم: دروغ گویند و کذب پیش هیچکس پسندیده نیست و دروغ گویی نزد سلاطین بسیار بی آبرویی باشد. در کتاب اخلاق رُکنی آورده اند که در مجلس فضل وزیر میان دو ندیم که یکی نصر نام داشت و دیگری ثاقب مَبَاسطی رفت و قَدَم مزاح و مُطایبه بر بساط نهادند. کار از مخاطبه، به ملاعبه انجامید و هم از ملاعبه به مُصارعه رسید. به صدمه دست نصر عمامه از سر ثاقب جدا گشت. ثاقب بغایت متغیّر شد. اثر غضب بر رخسار وی پدید آمد. وزیر فرمود که: از چه چیز خشم گرفتی، میان ندما

چنینها بسیار افتد. ثاقب گفت: چگونه در غضب نباشم که آبروی من در مجلس چون تویی ریخته شد. فضل گفت که: کار بر خود آسان گیر. این واقعه را بر دل خود سهل کن که آبروی تو نزد من آن روز ریخته شد که گفתי آستر من مرا در یک شب از مرو به نیشابور رسانید.

(۳۹.۳۰) میفروز هرگز چراغ دروغ چراغ دروغست بس بی فروغ
تو از کذب، تعظیم حرمت مجوی کزان آبرو می شود آب جوی

هفتم: مردمان بسیار گوی و پریشان سخن نیز لایق خدمت نیستند که هر کو بسیار گوید کلام او را قدری نماند و در خبر آمده که در سخن بسیار غلط و سَقَط بسیار بود. ابوذرجمهر گفته است که: چون مرد بر بسیار گفتن حریص باشد یقین شود به جنون او، یعنی بدان که او دیوانه است و در مَثَل آمده که بسیار گوی بیهده گوی باشد. منقول است که حواریان مَر حضرت عیسی را علی نبینا و علیه السَّلام گفته اند که: ما را پند ده که چون بدان کار کنیم به بهشت رسیم. فرمود که: هرگز سخن نگویند. گفتند: این صورت میسر نمی شود. گفت: چون سخن گویند جز خیر مگویند و بسیار گفتن دل را تیره سازد. نظم:

(۳۹.۳۱) ابلهی ار صَرفه زر می کنی صَرفه گفتار کن آر می کنی
چند ز پاسِ درمِ افتی به رنج پاس سخن دار که اینست گنج
گفتن بی فایده ترک حیاست قول موجه صفت انبیاست
هر چه به هنگام نگوید کسی خاموشی از گفت نکوتر بسی
نی همه گفتار زانسان خوش است هر چه پسندیده بود آن خوش است

حکایه: آورده اند که سه پادشاه در مجلس نوشیروان حاضر شدند. قیصر روم و خاقان چین و رای هند، نوشیروان فرمود که بسی قرن ها باید تا چنین مجمعی دست دهد بیاید تا هر یک سخنی گویند که سخن پادشاهان، پادشاه سخنان باشد و دریغ بود که این اجتماع به تفرقه انجامد و اثری از ما بر صفحه روزگار یادگار نماند.

(۳۹.۳۲) در این سرای کهن خوی کن به خوش سخنی
که بهتر از سخن خوب یادگاری نیست

ایشان اشارت به کسری کردند که اوّل شما افتتاح فرمایید. نوشیروان از دُرَج فکر جوهر آبدار و گوهر شاهوار بر طبق بیان نهاد. گفت: بر سخن ناگفته هرگز پشیمان نبوده ام و بعضی سخنان که گفته شده بسیار ندامت خورده ام. قیصر روم در خزانه خیال نظر فرمود، این نقد تمام عیار نثار شهریار نمود که: آنچه نگفتم توانستم که بگویم و آنچه گفتم بر دَرْد آن قادر نبودم، یعنی هر تیر سخن که به شست بیان جدا نشده است قدرت آن دارم که هرگاه که خواهم ببندازم اما چون از کمان تقریر بیرون رفت باز نتوانم گردانید. خاقان چین سَر نافه عنبر بیان بگشاد و به رایحه این شَمَامه مَشام حُضار محفل سلطنت را معطر ساخت که چون سخن نگویم او زبردست منست و من بَرَو غالیم و چون گفته شد، زبردست منست و بَرَو چیره نتوانم. یقین تا عروس سخن در پس پرده فکر تست مَشاطه مشیت را اختیار باقیست. اگر خواهد بر سَریر نطقش جلوه دهد و اگر خواهد در نقاب عدمش بدارد اما چون از پس حجاب بیرون آمد و پرده از جمال برداشت دیگرش به خلوتخانه خفا نتوان فرستاد. رای هند از ریاض گفتار خود این گل خوشبوی و این ربحان دلجوی پیچده، به زهنگاه فصاحت آورد که: هر کلمه که به گفت در می آید یا بر نهج صواب یا در معرض خطاست اگر صوابست قایل در عهده آن سخن می ماند تا از عهده بیرون تواند آمد یا نی و اگر خطاست هیچ فایده ندارد، پس در هر دو حال خاموشی اولیست.

(۳۹.۳۳) به پیری رسیدم در اقصای یونان
بدو گفتم ای کس که با عقل و هوشی
ز مردم چه بهتر به هر حال، گفتا
خموشی خموشی خموشی خموشی

و حکمای متأخرین گفته اند خموشی به از سخن بد است و سخن نیک به از خموشی است. شعر:

(۳۹.۳۴) نظر کردم به چشم عقل و دانش
ندیدم به ز خاموشی خصالی
نگویم لب به بند و دیده بر دوز
ولیکن هر مقامی را مقالی

śrīGaṇeśāya namaḥ.

śrīGaṇeśāya namaḥ.

uktāvaśyavinirṇeyā satsaṃgatir iyaṃ mayā

athedam api bhor dhīrāḥ sāvadhānair niśamyatām

39.1

- 5 **ukteti. avaśyavinirṇeyeti** · upādeyatvāt. **idam apīti** varṇyamānam. **apiśabda** etadvarṇanam
heyatvād gaṇam iti dyotanārtham. **sāvadhānair** iti prāyeṇa hy asamāhitamatibhir heyam api
vastūpādeyatayādīyate · iti viśeṣārtham.

vyasanityāga¹ ity ākhyoddiṣṭaṃ yad dvāram uddhatam

ekonacatvāriṃśaṃ tal lakṣyate nātivistarāt

39.2

- 10 **vyasanīti. uddhatam** uccam atigauravayutaṃ ca. itthaṃ coddhatatvād etadvistāre prāpte · āha:
nātivistarād iti. śabdaiḥ saṃkṣipyate · ity arthaḥ.

lakṣyate² · ity uktaṃ nirvāhayati: yāsāv iti.

yāsau sarvasukhāspadaṃ manujatāhetuś ca dhīr janminām

bhraṃśo 'syā vyasanam vibuddhadhiṣṇaiḥ proktaṃ yadutthāsty asau

- 15 **sarvānarthakalobhayādhiḥjananī kāmādirūpā vipad**

yatsaṅgāc ca tad atra saṃgatikṛtaṃ no lakṣyatām gacchati

39.3

- janminām** janimatām **yāsau dhīḥ sarvasukhāspadaṃ** sarveṣāṃ aihikāmutrika-
bhedenobhayeṣāṃ api sukhānām āspadam. dhiyaiva hy aihikam āmutrikam ca sukham
āpyata iti. **yā** ca **dhīḥ** sarveṣāṃ janimattvāt samānajātīyānām **manujatāhetur** dhiyaiva
20 **manujā** manujā iti gaṇyante. taddhīnās tu paśava iti. **asyā** dhiyo **bhraṃśaś** cyutir **vyasanam**
iti mukhyalakṣaṇam asya. **vibuddhadhiṣṇair** iti sūkṣmārthavivecanakauśalaṃ dyotyate.
nanu kāmādayo loke vyasanam iti gaṇyante. tat katham apūrvam idaṃ tvayocyata ity
atrāha: **yad** iti. satyam **asau kāmādirūpānarthakalā** vipallakṣaṇā **cānarthakalā** vyasanam.
tathāpi **yaduttheti** yasmād dhībhraṃśalakṣaṇād vyasanād **asāv** uttiṣṭhata iti. **yatsaṅgāc**
25 **ceti** kāmādivyasanasaṅgāt · **vipad** iti. iyaṃ ca sā **cobhayādhiḥjananī** · ubhayavidhacittapiḍā-
jananī. ihāmutrāpi piḍājananīty arthaḥ. **tad** vyasanam **atra** dhībhraṃśalakṣaṇe vyasane sati ·
anuṣaṅgāyātām lakṣyatām no gacchati. tad asya lakṣaṇam na bhavaty avyāpakatvāt. sati

5 śabda Ch] śabdā J₃ 39.2c catvāriṃśaṃ Ch] catvāriśa J₃ 39.2c tal em.] taṃl J₃ Ch 10 uccam
em.] uccas J₃ Ch gaurava Ch] gārova J₃ etadvistāre J₃] e...istāre Ch 39.3b dhiṣṇaiḥ J₃] dhiṣṇai
Ch 18 aiva hy aihikam Ch] aivaihyahikam J₃ 19 mattvāt Ch] satvāt J₃ samāna Ch] mamāna J₃
23 cā Ch] yā J₃ 25 vyasana em.] vyasani J₃ Ch vidha Ch] om. J₃

Anm. zu 39.3, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

¹1.77d. ²39.2d.

matibhramśa etadudayāt sati ca dhīsamādhāne 'nudayāt. akasmād utpattāv api dhīsamādhāne tatksaṇam eva vilayād dhībhramśa eva mukhyaṃ vyasanam iti bhāvaḥ.

tad asti yasya vyasanī so 'yaṃ loke gṛṇāspadam

tattiyāgo vyasanityāgo bhāvyam tatroditātmanā

39.4

- 5 **tad astīti. gṛṇāspadam** iti kutsāyām †ayamin† iti dyotitam. premapātram apy asau tyajyata ity arthaḥ. **tattiyāga** iti tatsaṅgād dūribhavanam. nanu gṛhītasya vastunas tyāgena bhavitavyam ity atra prathamavikāra āyātīti samarthayati: **bhāvyam** iti. samāhitamatitvam eva tyāga iti bhāvaḥ.

ye 'narthakhanayaḥ saṃghāḥ kunayotthāpakās ca ye

10 **randhrānveṣaṇadaksā ye dūribhāvyam tato balāt**

39.5

ya iti. **anarthāḥ** kāmakrodhādayaḥ. teṣāṃ **khanaya** ākarāḥ. **kunayaḥ** parasparapremaṇi bhedasampādanā. **tata** iti tebhyaḥ. prāyeṇa ceme śreṇīsamājena carantīti **saṃghā** iti tan-nirūpaṇam kṛtam.

- 15 nanv astv evaṃ duṣṭānām duṣṭaprakṛtitvam. svayaṃ svasarganiṣṭhānām kā nāmānupapattir iti kim atropadeśena dūribhāvyam iti tatrāha: **ya** iti.

yo yasya niyataḥ sargaḥ so 'smāt saṃkramate balāt

san vā asāv asan vāstu vidhir eṣa kramāgataḥ

39.6

saṃkrāntidoṣād asāv upadeśo yukta evānyathā satsaṅge 'py aniṣṭāpatter iti. tasmāt satprakṛteḥ satsarga eva saṃkrāmati duṣṭaprakṛteś ca duṣṭa eveti.

- 20 **satām samīpavāsena sallābharddhiḥ prajāyate**

duṣṭaiś ca hārdakriyayā sarvathānaucitī dhruvam

39.7

satām iti. spaṣṭam.

saṃṛddhiharṣajanakaḥ sadbhiḥ saṅgo 'tha durjanaiḥ

ante 'pṛtirodhābhyām hrīnyakkārāspadam dhruvam

39.8

- 25 **saṃṛddhīti.** svayaṃ ca **hrīḥ**. mahatām ca **nyakkāraḥ**. **apṛtirodhābhyām** iti samakakṣyatayopādānam. na kevalam apṛtir eva yāvad virodho 'pīti sūcitam.

aucitīyam sadā sadbhir upaveṣṭavyam ādarāt

5 asau tyajyata Ch] asātyojyata J₃ 6 tat Ch] i J₃ 7 svī Ch] dhī J₃ āyātī Ch] ayātī J₃ 39.5a khanayaḥ Ch schol.] ghanayaḥ J₃ 11 anarthāḥ Ch] anarthaḥ J₃ khanaya Ch] gayanaya J₃ 13 nirūpaṇam J₃] nirūpaṇam Ch 15 deśena J₃] deśanu Ch 39.6a sargaḥ em.] sargo J₃, sargeḥ Ch 39.6b saṃkramate Ch] saṃkrāmmate J₃ 39.6c san vā Ch] saṃdhā J₃ 39.6c asan vā Ch] asaṃdhā J₃ 18 upadeśo Ch] upadeśe J₃ 39.7b sal Ch] mal J₃

puṣpāntare na jātv asya kaṇṭakasyāñkanā pṛthak**39.9**

aucitīti. aucitīm eva vivṛṇoti: **puṣpāntare** · iti. ayam arthaḥ: yathā puṣpodyāne kaṇṭakajātiḥ patitāpi na kaṇṭakatayā gaṇyate. pṛthagbhūtā tathā gaṇyate. tathā mahāśayapaṇḍitamadhye ced upaviśasi tadā kadācit tavāpi tatsāmyenopādānaṃ bhavatīti. **pṛthak** tu pṛthag eva kaṇṭaka
5 iva prakāṭibhavasīti.

naibhis tavopaveṣṭavyaṃ ye saṅgānucitā jaḍāḥ**na jātv ambladravair jātu tālumādhuryabr̥mhitam****39.10**

naibhir iti. spaṣṭam.

samājo 'sau dvidhādyo 'tra niṣedhyaḥ sarvasāmyataḥ**paro davayitavyo 'tra mahātmāno 'dhikāriṇaḥ****39.11**

samāja iti. **asau samājaḥ** · ye 'narthakhanaya'³ ityādinoktaḥ. viśeṣaṇayogenaivoddeśa- vibhāgaṃ sukaraṃ matvāha: **ādyo 'treti. atrobhayamadhye** · ādyaḥ prakāro **niṣedhyaḥ** · niṣedhārhaḥ. sa ca **sarvasāmyataḥ** · mahātmasāmānyajanair asau sarvathā niṣedhyo 'kārya ity arthaḥ. **paraś** ca dvitīyaḥ prakāro **davayitavyaḥ** · nirākaraṇīyaḥ. atra viśeṣam āha: **atreti.**
15 **atra** dvitīye prakāre **mahātmāna evādhikāriṇaḥ** śaktyadhīnatvāt tannirākaraṇasya sāmānya- janānāṃ ca tadabhāvād iti bhāvaḥ. **atreti** dviruktāv api nirdhāraṇaviśayabhedenārthabhedān na punaruktidoṣa iti bodhyam.

svācārāṇāṃ praśāntānāṃ yaddūrikaraṇāt sthitiḥ**tadanudbhāvanā rājñāṃ sarvathā pāvanī kriyā****39.12**

svācārāṇāṃ iti. **svācārāṇāṃ** sadācārāṇāṃ **praśāntānāṃ. yeṣāṃ** dvitīyasamājānāṃ. **sthitīḥ** svāsthyam. **tadanudbhāvanā** kutrāpy anavasthitiḥ. tathā teṣāṃ dūrikriyā vidheyā yathaiśāṃ anudbhava eva syād iti. **sarvathetiha** randhrādyāpattyabhāvaḥ paratra viśuddhanirargala- mārgāptir iti.

seyam kriyā dvidhādhyakṣānadhyakṣeti dvidhā punaḥ**prathamā bhidyate tena tridhāsau parikīrtyate****39.13**

seyam iti. adhyakṣānadhyakṣavyasaniviśayatvād upacāreṇa kriyāpi dvidhety uktam: **seyam kriyeti. seyam** nirākāryadūrikaraṇalakṣaṇā **dvidhā**. tatrādāv **ekādhyakṣādhyakṣaviśaya-**

3 pṛthag em.] pṛthā J₃ Ch 39.10b ānucitā Ch] ānucitā J₃ 39.10b jaḍāḥ Ch] jaḍāḥ J₃ 39.10c jātv ambladravair Ch] jātvāḥvladraver J₃ 39.11c davayitavyo 'tra Ch] davayitavyatro J₃ 39.11d kāriṇaḥ Ch] kāriṇiḥ J₃ 39.12c bhāvanā Ch] bhānanā J₃ 21 kutrāpy J₃] kuryāpy Ch yathai J₃] l. n. Ch 22 iha Ch] iḡha J₃ bhāvaḥ J₃] bh...ḥ l. n. Ch 27 dūri em.] dūrī J₃

Anm. zu 39.11c davayitavya: Gerundivum vom Kausativ-Stamm der anderweitig nicht belegten Wurzel *du*, vgl. Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1,991: *gatau*.

³39.5a.

nirākāryaviṣayatvāt svayam **adhyakṣeti**. dvitīyā**adhyakṣeti** paro'kṣaviṣayanirākārya-
viṣayatvād **anadhyakṣeti**. tatrāpi **prathamā**dhyakṣaviṣayanirākāryaviṣayā **dvidhā**
bhidyate · iti svayam asau tridhā bhidyate · ity uktam: **tridhāsāv** iti.

tatrādyā yā bhedabhinnatvāt tām paścātkr̥tyādau dvitīyām anadhyakṣaviṣayām viśadayati:
5 **paro'kṣeti**.

paro'kṣarandhra†majña† ye kecit santiha bhūtale
caurādyā bhūmipālānām aucitī tannirākriyā 39.14

ādiśabdena śaṭhapaśyatoharadāmbhikādigrhaṇam. **bhūmipālānām** iti śaktimad-
upalakṣaṇam.

10 **tathā ca tasyām velāyām sa Husaṅga-malek sutam**
dadau śikṣām raho nītvā durghaṭam kiṃ mahātmanām 39.15

tathā ceti. tasyām velāyām iti prāṇatyāgavelāyām. tyaktaś cātmā kā ca lokānuvṛttir iti
kim asya tadānayā cintayeti samarthayati: **durghaṭam** iti. mahātmāno hi na jātv api · iti-
kartavyatākulā bhavantīti.

15 **putrakānayasaktā ye ye ca randhrakṛtodyamāḥ**
agrahaikaratā ye 'pi caurādyāḥ pathi bhedakāḥ 39.16

putraketi. spaṣṭam.

yathaucityam ca te sarve kardamādyañkanādibhiḥ
pratīkāryās tathā yena tvatkīrtis tatra me jayaḥ 39.17

20 **yatheti. kardameti** kunayasaktānām alike kardamānkanayā tasmād deśād dūrīkaraṇam.
randhrodyatānām śīrastāḍaṇam. caurādīnām aparādhānusāreṇa prathamam kṣamā · āgrahe
'ṅgādiccheda iti.

kolāhalakṛtotsāhā ye vastrādyapahārakāḥ
sārthebhyaḥ sarvato †dviṣya† nirākāryās ta ādarāt 39.18

25 **kolāhaleti. sārthebhya** iti te hi prāyeṇa sārthasahacarā eva bhavantīti. **ādarād** iti prathamam
tannirākaraṇa evodyamo vidheya iti.

4 tām em.] tā J₃ 5 paro'kṣe em.] parokṣa J₃ 39.17a aucityam em.] ocityam J₃ 21
randhrodyatānām em.] randhredyatānām J₃ caurādīnām em.] cārādīnām J₃ ānusāreṇa em.]
ānasāreṇa J₃ āgrahe em.] āgreha J₃ 22 ccheda em.] chade J₃ 39.18b apahārakāḥ em.] apahārakah
J₃ 26 odyamo em.] odyame J₃

Anm. zu 39.14a -majña: Lies: *saṃjñā? sajjā?* **Anm. zu 39.15b Husaṅga-malek:** Lexikalische Ent-
lehnung von *Hūṣang* mit dem ergänzten Titel *malek*. **Anm. zu 39.15b sutam:** Zweifelhaft, lies: *sute?*
Anm. zu 39.18c dviṣya: Lies: *dviṣo? 'nviṣya?*

**samṛddhir eṣā bhūpānām yat panthāno 'bhayā iti
gatāgataprasaṅgena vaṇijām deśyasamgatiḥ** 39.19

samṛddhir iti. deśyā deśavāsinaḥ.

5 **tattaddeśyamahārghāḍhyāvasthānām krayavikrayāt
samṛddhā nirbhayā lokā yad brūyus tasya nātyayaḥ** 39.20

tattad iti. yad brūyur iti rājasvāsthyam astv iti yat karmārambhāvasānāyor brūyus tasya nātyayaḥ. avaśyam tat tvayi phalatīty arthaḥ.

**na yāvad yatyate rājñāvadhyoktiparipālāne
†pāro† sargād athātmīyāt tāvan nāsau sukhī bhavet** 39.21c 39.21

10 na yāvad iti. svaparaviṣayā cintā tāvad asty eveti bhāvaḥ.

**samṛddhāḥ syur ime nāma katham mama vaśe sthitāḥ
iti cen manasīcchā tan nirbhayā kuru paddhatīḥ** 39.22

samṛddhā iti. paddhatīr mārḡān.

atra śekharayati: tathā ceti.

15 **tathā cākhyāyikā Ratnakhanyām śuddhajanurmatīḥ
Umarākhyavayasyasya sadasyo yatra varṇyate** 39.23

Ratnakhanyām iti pustikānāma. śuddhajanurmatīḥ śuddhajātīḥ śuddhamatīś ca. tathā ca tatkrpāpātram asmaccaraṇanātīś ceti svayam āyāti. sadasya iti tatsaṅgī kaścit.

sa sadasyo vakti: Madīneti.

20 **Madīnapārśve carataḥ kadācin me vaṇijyayā
catvāriṃśad dugūlāni babhūvus toṣasadmani** 39.24

**yamanīyāni tāny arghapūritāny atra me 'ntike
prāptasyābhyetya sahasā hṛtvā caurāḥ pradudruvuḥ** 39.25

39.20a āḍhyā em.] āḍhā J₃ 39.20b kraya em.] kriya J₃ 39.20d brūyus em. schol.] dhūyus J₃ 6 brūyur em.] dhruyur J₃ 39.21d nāsau J₃] nāmau Ch 18 pātram J₃] pātras Ch 39.24c catvāriṃśad J₃] caturīṃśad Ch

Anm. zu 9 pāro: Lies: *parāt?* *pārāt?* *parot?* *pārot?* **Anm. zu 39.23ab Ratna-khani:** ‚Juwelenmine‘, semantische Entlehnung des Werktitels *Čavāher al-imāra* ‚Juwelen der Regierungskunst‘. **Anm. zu 39.23c Umara-:** Lexikalische Entlehnung von *Umar*. **Anm. zu 39.24a Madīna-:** Lexikalische Entlehnung von *Madāʿin*. **Anm. zu 39.25a yamanīya:** Adjektivbildung von *yamana*; vgl. Anmerkung sub 39.37. Eine direkte lexikalische Entlehnung aus der Vorlage *yamānī* ‚jemenitisch‘ scheint wegen Länge der zweiten Silbe unwahrscheinlicher.

dviśloki spaṣṭā.

**vilokyaivākṛtiṃ teṣāṃ svarakṣāyāṃ dhṛtādarah
kathamcin mocayām āsa svaṃ svaḥ priyataro 'sti yat** 39.26

5 **vilokyeti. dhṛtādara** iti katham jivann akimcano 'py aham mucyeyeti kevalasvamocane
'rthāntarayati: **sva** iti. *ātmano hitāya hi sarvaṃ priyaṃ bhavatīti*⁴ nyāyāt · iti bhāvaḥ.

**prāpayātha Madīnaṃ svaṃ samāśvasya kṣaṇaṃ punaḥ
gatvā ca Nūtnaśariṇaḥ sado 'vadhyavaco 'bhyadhām** 39.27

prāpayyeti. avadhyavaco 'vadhyoktim.

10 **prāptāyāṃ tacchrutiṃ dīnavācy asyāṃ buddhatadgaṭiḥ
asau Navaśarī preṣyaṃ prajighāya mamāntikam** 39.28

**buddhavṛtto Navaśarī rājā tvāṃ vakti mā śucaḥ
sakalaṃ sakalaṃ te drāg arpayāmi sukhī bhava** 39.29

**ity uktvā hastam ādāya koṣṭhe kasmimścid ādarāt
mām praveśyāssva tāvat tvam atrety uktvopaveśya ca** 39.30

15 **prāptāyām** iti triśloki sphuṭārthā.

**vakti sma caurāṃs te 'nviṣya dravyaṃ tanmocitaṃ balāt
ānāyya pratiśodhyāpi dāsyāma iti niścina** 39.31

vaktīti. pratiśodhya tatpratiśodhanam kṛtvā †mātratairamaṭaram† kimcit pātitaṃ iti.

4 dhṛtā J₃] dhṛtyā Ch mucyeye Ch] madhyeye J₃ svamocane Ch] svomadhane J₃ 8 prāpayye Ch] prāpyedhya J₃ avadhyā Ch] avadhyāḥ J₃ 39.29a vṛtto Ch] vṛttau J₃ 39.30ab hastam ādāya koṣṭhe Ch] hastapādāyokaṣṭhe J₃ 15 tri Ch] ti J₃ ārthā Ch] āthā J₃ 39.31b tanmocitaṃ Ch] tonmacitaṃ J₃ 39.31c ānāyya Ch] ānādhyā J₃

Anm. zu 39.27a Madīna: Lexikalische Entlehnung von *Madā'in*. **Anm. zu 39.27c Nūtnaśariṇaḥ:** Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von [*Husrau I*] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.28c Navaśarī:** Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von [*Husrau I*] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.31c pratiśodhya:** Die Wurzel *śudh* ist nur bei EDGERTON, S. 369 mit Präfix *prati-* belegt, ohne Bedeutungsveränderung. Zwar wäre beim Absolutiv vom Kausativstamm *-śodhya* auch ausgehend von dessen Grundbedeutung ‚bereinigen‘ die hier durch Kommentar und Kontext (vgl. 39.35) gesicherte Bedeutung ‚vergeltend‘ zu rechtfertigen, doch scheint eine Sanskritisierung von NIA hier spezifischer, vgl. MCGREGOR, S. 658, sub *pratiśodha*: “retaliation; revenge” und sub *pratiśodhana*: “retaliating, obtaining retaliation”.

⁴Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2,4.5: *ātmanas tu kāmāya sarvaṃ priyaṃ bhavati*.

upaviṣṭasya me tatrānvahaṃ rājocitāndhasaḥ
satemaṇaṃ ca tat prāptaṃ puraskṛtya puro nyadhuḥ 39.32

upaviṣṭasyeti. spaṣṭam.

vilokya saṃsthitiṃ tasya kāle kāle ca satsadaḥ
sadasyān rājarītiś ca praśaśaṃsa mudānvitaḥ 39.33

vilokyeti. praśaśaṃseti · uttamaṇalprayogaḥ: ahaṃ praśaśaṃseti.

itthaṃ tatra vasaṇ muktacitto 'haṃ viharan sukhāt
catvāriṃśe dine bāhyadeśād adrākṣaṃ āgataḥ 39.34

dugūlāni svakīyāni chinnaṃ hastaṃ ca pattrikāṃ
saṃvṛtāṃ dattasaṃjño 'haṃ utthāpyaināṃ samādade 39.35

itthaṃ iti. co 'bhinnakramaḥ: **sambaddhāṃ pattrikāṃ ceti. kṛtasaṃjño** dattenḡita **enāṃ utthāpya** vācayeti **samādade** vācanārthaṃ jagrāheti yugmam.

tatrāsīl likhitaṃ gaccha grhītvā svaṃ dhaṇaṃ ca te
vṛddhir asmāt tvayā grāhyā catvāriṃśat suvarṇikāḥ 39.36

15 **tatrāsīd** iti. **svaṃ dhaṇaṃ** catvāriṃśad dugūlāni. **vṛddhir** dainaṃ dinikakalārūpā. **asmād** iti dravyahastalekhyaprāpakapreṣyanirdeśaḥ. **catvāriṃśat suvarṇakā** iti catvāriṃśad dinātivāhāt.

atra samarthayati: āhnikī.

āhniky atra kalā deśe yathaucityaṃ samasti yā
seyaṃ samarpitā prāyaḥ svādhyānānveṣiṇo nṛpāḥ 39.37

20 **atra deśe** yamanadeśe. **yathaucityaṃ** yathāvyavahāracaryam. **āhnikī kalā** vṛddhir **yāsti**: kīdrśī kalāsyā dine jāyate · iti tvadantaraṃ dṛṣṭvā **yā samasti seyaṃ samarpitā**. kim ity atropaviṣṭasya mama svārthasiddhaye bhavadbhiḥ kalā dīyate · ity atra samarthayati: **prāya** iti. **nṛpā** nṛpālatābaddhakakṣyāḥ **prāyo** bāhulyena **svādhyānānveṣiṇo** mā kaścīd itaḥ sva-
25 **deśe** gatvā duranudhyānaṃ karotīti **svādhyānānveṣiṇaḥ** svacaryāṃ ślāghyāṃ vidayanta iti yugmam.

39.32a upaviṣṭasya Ch] upaviṣyasya J₃ 39.32d nyadhuḥ em.] nyayuh J₃ Ch 39.33b sat J₃] mat Ch 6 uttamaṇal em.] tattamaṇap J₃ Ch 12 utthāpya em.] urthāpya J₃ 23 mama em.] sama J₃ 25 vidayanta em.] vidayate J₃

Anm. zu 21 yamana-: Lexikalische Entlehnung von *yaman*? Auch unabhängig von der konkreten Vorlage als Lehnwort denkbar, da es im zeitgenössischen Hindī/Urdū, PLATTS, S. 1252 als Eigennamen "country of Yemen, Arabia Felix" und als Synonym zu *yavana* lexikalisiert ist. **Anm. zu 24–25 mā ... karotīti**: Zweifelhafte, lies: *mā ... karotv iti*?

**mahāśayaucitīyaṃ sā yad amī kīrtikāṅkṣiṇaḥ
caurādyanarthāpanayaṃ deśeṣu racayanty alam** 39.38

**yogyateyaṃ mahārājāṃ sārthavāhapathān balāt
yad amī śodhayanty āśu gatāgatikasiddhaye** 39.39

5 **śāntasajjanasādhūnāṃ tathā pīḍodyatās ca ye
pracaṇḍadaṇḍanābhis te pratikāryāḥ śubhodayaiḥ** 39.40

śānteti. **pracaṇḍadaṇḍanābhīr** iti yathānye bhayabhītamataya udyuktā bhaveyur iti. santi hīdṛśā api mahālayeṣv aviditā iti te 'pi cauropakṣe samarpitā anena bodhyāḥ.

10 **moṣakasya śayaṃ chittvā luṇṭhakasya śiras tathā
strīpūṃsasādharam mārgaṃ kurvatāṃ gatir ujjvalā** 39.41

moṣakasyeti. **moṣako** hastacchalī. **luṇṭhako** mārgarodhī. **strīpūṃseti** pūṃsām hi kadācid bhayasadbhāve 'pi pauruṣaśakyākṛtiḥ saṃbhāvyate 'pi strīṇāṃ tv abalatvān na kathamcāna saṃcāra iti **strīpūṃsasādharam** sādharmaṇaṃ na cātra vipratipattiḥ.

*sādhārasmitalāñchitam diśatu vo vaktraṃ manovāñchitam*⁵

15 iti mahākaviprayogāt.

**mārgasuddhau ca sughaṭe sārthavāhagatāgate
samṛddheṣu ca paureṣu bhaved rājyaṃ supuṣkalam** 39.42

mārgeti. **rājyaṃ** iti sarvathāsau vibhūtiḥ · rājasv eva phalatīti bhāvaḥ.

20 **dr̥ṣṭva rddhim sārthavāhānāṃ pare 'pi nipuṇā janāḥ
ā samudrāt kṣitīśasya nagaram pūrayanty alam** 39.43

dr̥ṣṭva rddhim iti sphuṭam.

**grāmeṣv api samṛddheṣu pure sarvata ujjvale
naṣṭe cintāmale pūṃsām hṛdādarśā vibhānti alam** 39.44

8 cauro em.] cāro J₃ 11 pūṃsām em.] pūṃsā J₃ 39.43a dr̥ṣṭva em.] dr̥ṣṭvā J₃ 21 rddhim em.] ddhim J₃

Anm. zu 39.41c -sādharam: Zweifelhaft. Die naheliegende Emendation zu *-sādhāraṇ*, was dem Zitat von Kalhaṇa: Ardhanarīśvarastotra, Ed. SLAJE 7 im Kommentar entspräche und auch in 1.99d im Sinne von *sādhāraṇam* gebraucht wird, würde eine *mā-vipulā* ohne die vorgeschriebene Zäsur nach der fünften Silbe erzeugen, die der Autor ansonsten berücksichtigt. Daher und weil diese Form auch im Kommentar wiederholt wird, unterbleibt ein editorischer Eingriff.

⁵Kalhaṇa: Ardhanarīśvarastotra, Ed. SLAJE 7d, jedoch fasst SLAJE 2015, S. 408 *sādhāra-* als „aus dem Grunde“ auf.

samṛddheṣv iti. **sarvata** iti grāmabalivivaśatvāt purasya. **cintaiva** vicchāyatvakaraṇā hṛd-ādarśasya **malaṃ** mālinyam. **alaṃ vibhānti**ti vastutattvapratibimbādānayaogyā bhavantīti vastutattvapratibhāne ca kāryākāryavivekā sarvathā śubhodayaḥ.

ity **alam** iti cāvṛtṭyā nirākāryaduṣṭasamājasyānadyakṣaviṣayaḥ prathamāḥ prakāraḥ.

- 5 **yā parādhyakṣaviṣayādya bhidāsyā mahībhujām**
pālyāsti param eṣāpi samādhāya niśamyatām 39.45

pareti nirākāryaduṣṭasamājasyādhyaṣaviṣayā yā kriyāsau *dvidhā punaḥ prathamā bhidyate*⁶
 ity uddeśavibhāge dvibhedā sthāpitā tasyā **adyā** vakṣyamāṇā **bhidā** bhedaḥ **param** kevalaṃ
bhūbhujām pālyā. nainām anye pālayitum śaktā ity. asau bhor dhīrāḥ samāhitacittā bhūtvā
 10 **niśamyatām**.

- raktasrāvayitāro ye khalā adhamajātayaḥ**
paragrāmeṣu vartante sarvathānuparodhinaḥ 39.46

- yān etān śaktimanto 'pi kunayāvekṣayā svataḥ**
tuṣṭān kurvanti alaṃ bhṛtyā kriyaiṣaṃ rāṭkarāśaniḥ 39.47

- 15 **rakteti**. **khalā** sādhusajjanasvaparavibhāgānabhijñāḥ. **sarvatheti** māraṇadravyaharaṇāśva-
 hastiputrādiharaṇe 'pi niruparodhāḥ.
śaktimantaḥ puragrāmādhikāriṇaḥ. **kunayāvekṣayeti** yady etān vāyam adya
 pratyāvartayāmas tad ete śvo 'smān api kadācid hanyur iti. **bhṛtyā** niyatavetananeṣaṇāyādinā
svato 'laṃ tuṣṭān kurvanti. ity **eṣāṃ** adhamajātīnāṃ khalānāṃ **kriyopāyo** 'sau yad **rāṭ-**
 20 **karāśanir** iti pūrṇaśaktimahārājahastavajrapātaḥ. svayam aśanihastenaite sakalaśo vidheyā
 iti. **adhamajātaya** iti jātir evaiṣā kācit kadācit kutracid uttiṣṭhatīti sūcitam. yugmam.

- teṣu bhūpatināvaśyaṃ pratikāryaṃ yathā na hi**
grastaprāyā ime lokā bhaveyur iti niścayaḥ 39.48

- teṣv** iti. *rāṭkarāśanir*⁷ ity ukte 'pi tatpratīkāre **pratikāryaṃ** iti punaruktir avasārānurūpeṇa
 25 **karādibandhanam** apy eṣāṃ kadācid upayujyate · iti sūcanārtham.

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

- nidarśitam idaṃ deśe Phalabākhye puremake**
bahavaḥ pāmaraprāyā akasmād utthitāḥ kila 39.49

39.47a etān em.] etām J₃ 39.47d rāṭ em.] rām J₃ 17 āvekṣaye em.] āvekṣace J₃ 18 vartayāmas
 em.] vartayāsap J₃ vetananeṣaṇāyā em.] vetananeṣaṇāyā J₃ 19 kriyo em.] krayo J₃ rāṭ em.] rām
 J₃ 24 rāṭ em.] rām J₃

Anm. zu 39.49b Phalaba-: Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von Ḥalab ,Aleppo'.

⁶39.13bc. ⁷39.47d.

imake · iti garhāyām akaṭ. **akasmād** iti · eṣām utthānam api kālavaśena nirmittam eva jāyate · iti sūcitam. **utthitā** iti sarvān evādhārān gaṇayāṃ cakrur ity āśayaḥ.

atho lokāś ca tatratyā atyudvignahṛdaḥ kila

sametyāvadhyavācaiur Miśreśaṃ dharmakovidam

39.50

- 5 **atheti. atyudvignahṛda** iti śarīrapīḍāyāṃ soḍhāyām api · āntaramarmapīḍāturāḥ santo na śekur ity arthaḥ. **avadhyavācā**vadhyoktyā · **eyur** ājagmuḥ. **eyur** iti · ānpūrvasya · iṇa usi rūpam. **dharmakovidam** iti · asyaitaddeśatāṭasthyaṃ sūcitam. dharmiṣṭho hy asāv iti dhiyā śaraṇam enam ājagmur ity arthaḥ.

sa śīghraṃ preṣyam ekaṃ ca rahasyanayakovidam

10 **sthāpayeti samādiśya prajighāya baloddhatam**

39.51

sa iti. **nayeti** · asau duṣṭaṭśabhaktaṭnayān vinodamātreṇaiva vineṣyatīti. **sthāpayeti**: tvaṃ tāñ śikṣādānena sthāpayemāṃś ca svasvasaṃniveśe sthāpayeti. **baloddhatam** samartham senayoddhatam ca.

sa tatrāpya javāt kāmścin mukhabāhūrupārṣṇiṣu

15 **kṛtvāṅkitān kṛtī susthacitto 'bhūd āgamonmukhaḥ**

39.52

sa iti. **āpyety** ānpūrvasyāpnoteḥ prayogaḥ. **āgamonmukha** iti kṛtam kartavyaṃ dvitridinān avekṣya svadeśam āgamiṣyāmīti.

tad drṣṭvāpi samājo 'sau yadā na vimukho 'bhavat

tadāsau kāṭavaṃ dhṛtvā vavṛte 'tra dṛḍhāśayaḥ

39.53

- 20 **tad** iti. **kāṭavaṃ** kaṭubhāvaṃ pāruṣyam iti yāvat. **atra** samāje **vavṛte** ṭsakhavāhnādiṭchedaṃ cakārety arthaḥ. **dṛḍhāśayaḥ** kaṭhorahṛdayaḥ.

yathā yathātikāṭhoryaṃ citte tasyodabhūd dṛḍham

tathā tathātiśauṭīryaṃ hṛtsu tesām abhūt kila

39.54

- 25 **yatheti. atikāṭhoryaṃ** tanmāraṇe 'pi nairghṛṇyam. **atiśauṭīryaṃ** atigarvatā kiṃ nāmāsau kurutād iti.

tathā ca vṛttam yatrāsau vartayām āsa satkriyām

5 soḍhāyām em.] moḍhāyām J₃ 6 śekur em.] śektar J₃ vācā em.] vādhā J₃ vadhyoktyā em.] vodhyaktyā J₃ eyur em.] aiṣur J₃ eyur em.] aiṣur J₃ usi em.] umi J₃ 39.51d prajighāya em.] praṇighāya J₃ 16–17 dinān avekṣya em.] dināveḥṣya J₃ 24 nairghṛṇyam em.] nairghanyam J₃ śauṭīryam em.] śāṭīryam J₃ nāmāsau em.] nāmaumā J₃

Anm. zu 39.50d Miśra-: Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten‘. **Anm. zu 11 nayeti**: Zweifelhaft, lies: *rahasyanayeti*? **Anm. zu śabhaktanayān**: Lies: ... *kunayān*?

sādhārapastye tais tatra lipitaṃ śivikopari**39.55**

- tathā ceti. kiṃ bahunā sarvasarvam anena taccaritaṃ jñātam ity arthaḥ. **tathā ca** tatra **vidheyam saṃpannam yatra sādharapastye** sarvasādhāraṇasatkriyānilaye 'sau mantrī **satkriyām** svācārocitām nimārjanālakṣaṇām kriyām **vartayām āsa. tatra** pastye
- 5 **śivikopari** mūrdhanatisaṃketāsthānyupari **tair lipitaṃ** lipiḥ kṛtā. asau śironatyavasare yathā saṃmukhaṃ lipim enām paśyativ iti. **sādhāreti** pūrvavat. śironatyāsthānī **śiviketi** sopāniketi cocyate.

*lipitaṃ*⁸ iti lipiṃ nivedayati: **svam** iti tribhiḥ.

svaṃ khalīkuru mā khidya mā vā te vayam añjasā

10

yatraikatanusaṃsthāyām saṃsthāsyanti daśedṛśāḥ**39.56**

khalīkuru · iti dṛśyatām asau na kimapy asya tatra pravṛttam iti lokanindāpātram. **mā vā khidyeti** · iyaṃ kriyā tava khedam evādadhātīti. **añjasā** tattvato **vayam te** bhavāmaḥ. sā jātir asmākam ity arthaḥ. **yatraikatanusaṃsthāyām** ekadehamṛtau satyām **īdṛśā daśa** tanavaḥ **saṃsthāsyanti** tūrṇam āvirbhaviṣyanti.

- 15 katham īdṛśī rītir yuṣmākam ity atrāha: **ślāgheti**.

ślāgheyam no 'yam adyoccaiḥ kuladīpaḥ samudgataḥ**yo 'sau svakriyayā saṃsthām āptaḥ kāṣṭheyam asti naḥ****39.57**

- iyam** svamṛtalakṣaṇā **no** 'smākam **ślāghā**: mṛtiṃ ślāghyām manyāmahe · ity arthaḥ. **adya** cirakālenāsau **svakriyayā** mṛto 'smākam **kuladīpaḥ** kulaprakāśakaḥ **samudgataḥ. saṃsthā**
- 20 **samyaksthitir** mṛtiś ca. yata **iyam** svakriyāmṛtir naḥ svakriyākāṣṭhā.

vipakṣe bādham āha: **dhik tām** iti.

dhik tām ye svakriyātyāgāt saṃsthām vāñchanti dhījadāḥ**iti ślāghāspade vṛīḍā katham no 'stv iti niścīnu****39.58**

- saṃsthām** iti pūrvavat. **katham** iti na kiṃcinmātrenāpy atrāsmākam **vṛīḍeti** bhāvaḥ. **niścīnv**
- 25 **iti** vidheyam avadhārya svagrāhaṇ gaccha veva vā tiṣṭheti.

vayam vilāsinas te smaḥ saṃsthā cet kriyayānayā

39.55d śiviko em.] śaviko J₃ 3 nilaye em.] nilayo J₃ 11 pravṛttam J₃^{P.C.}] pravṛttim J₃^{a.c.} 15 rītir em.] rītir J₃ 19 kriyayā em.] kriyāyām J₃ 20 mṛtiś em.] dṛtiś J₃ naḥ em.] nuḥ J₃ 24 vṛīḍe em.] vṛīte J₃

Anm. zu 39.55d lipita: PPP des denom. Verbstamms *lipay* von *lipi* f. **Anm. zu 4 nimārjanā:** Zweifelhaft, lies: *nirmārjanā*?

⁸39.55d.

māhātmyarddhyudayād eṣā tīkṣṇāsmatkautukāsikā 39.59

vayam iti. **vayaṃ te vilāsinaḥ** · tādrśā vilāsinaḥ. anyāparyanuyoṣyāḥ **smo** bhavāmaḥ. yathā yady asmākaṃ **anayā** svanuṣṭhitayā **svakriyayā mṛtir** bhavet tadā **māhātmyarddhyudayān** māhātmyasamṛddhiprāpter **eṣāsmatkautukāsikā tīkṣṇeti**.

5 **yatraidūkaśilāyāṃ no dṛśyate lipir īdrśī**
saṃbhāvyāṃ tatra pūto 'sau prāpto gatim anuttamām 39.60

yatreṭi. spaṣṭam.

yodhyajanye 'tra caratāṃ yo 'pi naḥ prahr̥tiṃ vinā
niryāty aṅkadharaḥ so 'tra paratrāmayabhājanam 39.61

10 **yodhyeti. na** ity asmākaṃ madhye. **prahr̥tiḥ** prahāraḥ. **so 'tra** iha loke **'ṅkadharaḥ** kevalaṃ kalaṅkadhārī **paratra** ca **duḥkhopātram**.

niścayo 'yaṃ bhavān asmaddhiṃsayodvignacetanaḥ
bhaviṣyasi na kāpīhānayet ācara kāmataḥ 39.62

niścaya iti. **īhā** nirvṛttikāraṇaṃ ceṣṭā. **ācara** vartasva **kāmato** yatheccham.

15 **praviṣṭo 'sau tad ālakṣya vimṛṣyātha dhiyākulaḥ**
dadhyau satyaṃ na pātārḥā ime syuḥ kriyayānaya 39.63

praviṣṭa iti. **praviṣṭaḥ** sukriyāpastyaṃ **tad** iti lipitam **ālakṣya** dṛggocarikṛtya **vimṛṣya** pāṭha-pūrvam bhāvaṃ vibudhya **ākulaḥ** kiṃkartavyatāmūḍhaḥ.

etadartham kriyā kācit kalpeti manasā svayam
20 **āmr̥ṣyovāca purataḥ sthitaṃ varamanīṣiṇam 39.64**

etadartham iti. **kriyā** nirmūlanopāyaḥ. **kalpāpūrvatayā** sthāpyā.

likhādho 'tra samādhānaṃ jñātaṃ me puruṣā iti
sādhu vo 'nyo'nyahṛdbandhakalanāvadhṛtātmanām 39.65

2 bhavāmaḥ em.] bhavāsaḥ J₃ 39.60d anuttamām em.] anuttamam J₃ 39.61a yodhya em.] yordya J₃ 39.61c so 'tra em.] satro J₃ 10 yodhyeti em.] cetsya · iti J₃ na em.] nu J₃ so 'tra em.] satre J₃ 11 dhārī J₃^{p.c.}] dhāre J₃^{a.c.} 39.62ab asmaddhiṃsa em.] asmahim̐sa J₃ 17 sukriyā em.] svakriyāṃ J₃ 21 nirmūlano em.] nirhūlano J₃ kalpā em.] kalpām J₃ 39.65a likhā Ch schol.] śikhā J₃ 39.65a dho 'tra em.] dhatro J₃ Ch

Anm. zu 39.62ac bhavān ... bhaviṣyasi: Vgl. pw, sub *bhavant*: „Pronomen der 2ten Person (construiert mit der 3ten, ausnahmsweise aber auch mit der 2ten Person verbi) in ehrerbietiger Rede.“ **Anm. zu 39.63b vimṛṣya:** Synonym zu *vimṛṣya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

likheti. **me** mama **jñātam** idam̄ veditam̄ idam̄ sampannam̄ yad bhavantaḥ **puruṣā iti** jñānam abhinayati. **sādhū** · iti: **vo** yuṣmākaṃ **sādhv** iti sādhuḥkāro 'stu. yataḥ: **anyo'nyeti**.

cittasthairye śirolilākhelane na bhavādr̥śaḥ

ko'py astīha śataṃ sādhu sādhuḥkāra bhavantu vaḥ

39.66

5 **cittadhairya** iti. **śirolilākhelane** svaśiro'vagaṇanāyām.

pauruṣe caikatmatye cedṛk sakhyam̄ sarvasiddhaye

astu kiṃ kathyate 'tīte sarvathā na trapā hy asau

39.67

pauruṣa iti. **astv** ity asūyopagame: na jñātam̄ adya tāvad̄ iti svasminn asūyā. **mayātīte** gate **kiṃ kathyate** gatatvād̄ eva. na tasya saṃskāraucitī paraṃtu sarvathāsāv atītā. **no** 'smākam̄
10 eva **trapā** bhavantas tu yathāsthitā eva.

sukhavyatyayalābho 'yam̄ yad asmākaṃ mukhānatiḥ

yūyam̄ prāg yādṛśās cādya tādṛśā iti nandatha

39.68

sukheti. **sukhavaiparītyam̄** mayā bhavatsu vihitam̄ iti tatphalam̄ anubhūtam̄: lajjayā **mukhānatiḥ**. **yūyam** iti nindā lajjā cāsmākaṃ na yūyam̄ tatpātram̄ iti bhāvaḥ.

15 **iti vijñaptivastrāntam̄ praviśyāham̄ vibodhaye**

saṃdhibandhena vo yogyavṛttyeṣṭam̄ sādhayāmy alam̄

39.69

itīti. **vijñaptir** vakṣyamāṇaprakāra saiva bhavadvastrāntam̄ śaraṇāgato hi śaraṇyavastrāntam̄ gr̥hṇātīti. **saṃdhīti** **vo** yuṣmākaṃ **saṃdhibandhena** paṇabandhena. **yogyavṛttyocita-**
vyāpāreṇa. bhavatsaṃdhibandhenocitavyāpāro 'ham̄ bhavāmity arthaḥ.

20 **yuṣmākaṃ ca bhavaddhairyasyāśya sakhyasya me punaḥ**

tāvat praṇatir arcāddhā kāle satyam̄ bhaviṣyati

39.70

yuṣmākam̄ iti. **tāvad̄** iti praṇatimātram̄ tāvad̄ astu. **kāle** 'vasare 'ddhā sarvasamakṣam̄ **arcā**
pūjā **bhaviṣyatīti**. **co** bhinnakramaḥ: **bhavaddhairyasya ceti**.

samādhim̄ tasya te śrutvā sabhyā udvignacetasaḥ

25 **cintayām̄ āsur anyo'nyam̄ ikṣām̄ āśuś ca nīrucaḥ**

39.71

samādhim iti. **samādhim** uttaram̄. **nīruco** vicchāyāḥ.

kimartham̄ āgataḥ kiṃ ca kṛtam̄ etena durvidā

1 me Ch] se J₃ mama Ch] sama J₃ 2 kāro Ch] kārī J₃ 39.66a citta J₃] citte Ch 39.67a caika Ch] yaika J₃ 8 jñātam̄ J₃] jñātas Ch mayā Ch] sayā J₃ 9 aucitī Ch] ocitī J₃ 10 bhavantas Ch] bhavaṃtus J₃ 39.68a sukha em. schol.] mukha J₃ Ch 39.68a vyatyaya em.] vṛtyaca J₃, vṛtyaya Ch 39.68b mukhā em. schol.] sukhā J₃ Ch 13 sukhe J₃] mukhe Ch 14 cā Ch] yā J₃ 39.69c vo Ch schol.] yo J₃ 39.69d vṛttye Ch schol.] vṛtte J₃ 18 ocita J₃] odhita Ch 39.71c cintayām̄ J₃] cintāyām̄ Ch

anayā kriyayā nūnaṃ vaiṣamyam saṃpated iti 39.72

kimartham iti. **durvidā** duṣṭacitā. **itiśabdaś** cintāsamāptau. *sabhyā*⁹ iti tena saḥgataḥ.

so 'bhinītapraharṣo 'tha rājā saṃsadgataś ca tān
praśaśaṃsa paro'kṣam yā stutiḥ sāsṽstikāraṇam 39.73

5 **sa** iti. **caḥ** samuccaye: na kevalam satkriyāpastya eva yāvat pratyāvṛtya **saṃsadgataś ca**.
atrārthāntarayati: **paro'kṣam** iti. **āśṽstikāraṇam** viśvāsanimittam.

aho dhairyam aho sakhyam durlabhā īdṛśā narāḥ
acintyā niyatir vaidhī taccharaṇyam parā gatiḥ 39.74

10 **aho** iti. **taccharaṇyam** iti sa eva sarvatra śaraṇatayāśrayaṇīyaḥ. svadhiyā caratām sarvatra
vaiśasam iti bhāvaḥ.

iti stutvā ca hīṃsraṃ ca pāṇim tebhyo vimocya saḥ
kāronmocanaśikṣāyām abhyanaīṣīd giram balāt 39.75

15 **itīti**. **vimocyeti** ṇicābhinayo darśitaḥ · na vimucyeti · api tu **vimocyeti**. **kārāyā unmocanaṃ**
keṣāṃcit tatra baddhānām tasya **śikṣāyām balād giram abhyanaīṣīt** · abhinayavācācāreti
kārāyā †asy† amī unmocanīyā iti.

paredyur atha tatratyān vignacittān samāgatān
samīkṣya pura evāsau pratyācakhyaḥ vinītavat 39.76

20 **paredyur** iti. **vignacittān** iti bhayabhītacittān **samāgatān** sametyāgatān kim idaṃ
tvayārabdham iti sambodhanārtham. **samīkṣya** tadabhiprāyaṃ dūrata eva buddhvā **pura eva**
tadvāgunmocanam apratikṣyaiva **vinītavad** vinīta iva bhūtvā **pratyācakhyaḥ** nivārayām āsa.

pratyākhyānaprakāram āha: **vrīḍita** iti.

vrīḍito 'haṃ priyā nedaṃ kāryam āsīt kṛtaṃ mayā
gabhīramatayo dhairyasamudrāḥ kiṃ kṛtaṃ mayā 39.77

39.72b durvidā J₃] durvidhā Ch **39.72d** vaiṣamyam Ch] vaiṣasyam J₃ **2** durvidā J₃] durvidhā
Ch saḥā em.] mahā J₃ Ch **39.74d** taccharaṇyam em. schol.] tatprāvaṇyam J₃ **9** dhiyā em.] ciyā
J₃ **9–10** sarvatra vaiśasam em.] sarvatraivaśasam J₃ **39.75d** abhyanaīṣīd em. m. c.] abhyainuṣīd
J₃ **13** ṇicā em.] nicā J₃ vimucye em.] vimacya J₃ **14** abhyanaīṣīt em.] abhyainaṣīt J₃ vatī em.]
vaṃti J₃ **39.76d** pratyācakhyaḥ J₃^{p.c.}] pratyaucakhyaḥ J₃^{a.c.} **18** paredyur em.] paredyug J₃ **19**
eva J₃^{p.c.}] eve J₃^{a.c.} **20** pratyācakhyaḥ em.] pratyācakhyaḥ J₃

Anm. zu 15 asy: Lies: asyā? Oder zu tilgen, da das folgende amī eine Korrektur sein könnte.

⁹39.71b.

priyā iti saṃbodhanam tatkopaśāntaye: bhoḥ **priyā** lokā **aham** **vr̥ḍito** 'smi. **nedaṃ** tad-dhiṃsārūpaṃ **kāryam** vidheyam **āsīt**. mayā cāvīcāryaiva kṛtam iti sahasā kṛtena jātavr̥ḍo 'smi. akāryatve nimittam smarann āha: **gambhīramataya** iti. ete santīti vaktavye kāryakaraṇāt svasmin vyagratām dyotayan sāmy eva vākyam ujñhitvāha: **kiṃ kṛtam** iti. na kāryatātīśaya-dyotanārtham idam.

naitān praty aucitī sābhūd yā mayātra nipātītā

kiṃ kṛtam kevalam loke dhikkāro 'yam mayi sthitah

39.78

naitān iti. spaṣṭam.

māraṇe kiṃ phalam nāma sidhyed eṣāṃ mahātmanām

caturāṇām nibaddhaikagatīnām dhairyaśālinām

39.79

māraṇe · iti ca.

pratikālam ca viralā labhyā etādṛśā iti

upayokṣyanti amī tatra yatra nānyā gatiḥ bhavet

39.80

pratikālam iti. **upayokṣyanti** bhāvikāle.

ity alam me 'sty apekṣādyavāmīṣām yad bharād aham

kāryonmukto bhaviṣyāmi pūruṣāḥ khalu pūruṣāḥ

39.81

ity alam vacanena. **yato** **mamādyavāmīṣām** **apekṣā**. atraiva ślāghamāna āha: **pūruṣā** iti. amī eva pūruṣāḥ. anye striyo napuṃsakāni cety arthaḥ.

tathā hīti dṛṣṭāntavyājenāha: **lekhyam** iti.

lekhyam etat samāyātam svāmīnaḥ sāmpratam mama

Romasālakṛtāsthā ye vṛttās te vimukhā iti

39.82

Romākhyadeśaprākāre kṛtāsthā niyatyā sthāpitā iti.

tat tvarasvādyā tatraiva tāvat tiṣṭha tv iyaṃ kriyā

kāryagauravam ālocya rājate bhūbhṛtām kriyā

39.83

gamyam te tiṣṭhatā stheyam āsīnenāpi gacchatā

1 nedaṃ em.] neda J₃ 1–2 taddhiṃsā em.] tarhiṃsā J₃ 2 vr̥ḍo em.] vr̥ḍito J₃ 39.80a kalam em. schol.] karam J₃ 14 yokṣyanti em.] yekṣyamti J₃ 17 mamā em.] samā J₃ 18 ce em.] dhe J₃

Anm. zu 39.78b yā mayātra nipātītā: Zweifelhaft, klarer wäre: ye mayātra nipātītāḥ. **Anm. zu 39.82c** Roma-sāla-: Teils lexikalische Entlehnung (Roma-), teils Ersetzung (-sāla-) von Qal'at al-Rūm Rumkale, wörtlich: 'Festung [Ost]roms', da es nach Analyse im Kommentar nicht als Eigenname erkannt wurde.

	dhāvyam ceti prabhoḥ śāstipālo 'haṃ yāmy ahaṃ drutam	39.84
	astu kiṃ tv iyaṃ āśā me pūraṇīyā mahātmabhiḥ bhavadbhir atra kārye 'ddhā sāhāyyācaraṇād drutam	39.85
5	tannirākaraṇe 'smākaṃ puruṣāḥ pauruṣojjvalāḥ apekṣyās ta ime nāma sajjibhavata māciram	39.86
	tad iti catuḥślokī spaṣṭā.	
	yūyam asmaddhitāyeha jyeṣṭhāḥ śreṣṭhāś ca tatra ye kāryanirvāhakāḥ sakhyavārttayaitān niśāmyata	39.87
	yūyam iti. tatreti satsamājamadhye niśāmyateti nibodhayata.	
10	yathaita āgatāḥ sakhyāt sāhāyye kṛtabuddhayaḥ mām matsvāminam apy āśu prītim utpādayantv alam	39.88
	yathaita iti. spaṣṭam.	
	prītiduṣṭyāvalokyātha pūrvaṃ vismārya tad yathā pārītoṣikadānena majjayāmi ca tām †pratam†	39.89
15	prīti · iti tad iti yan mayā teṣv ācaritam.	
	kṛtalakṣaṇam apy eṣu svaśirastrāśvajāgaraiḥ āropya mahatiṃ bhūmiṃ kāryaṃ svaṃ sādhayāmy aham	39.90
	kṛteti. kavaco jāgarah.	
20	ihaivāham uṣitvā ca senānyaṃ taṃ vidhāya ca balenānugataṃ kāryaṃ sādhayāmīti me matiḥ	39.91
	niśāmya vacanaṃ tasya Halabhyāḥ samayocitam baddhapāṇaya ūcus taṃ rahasyanayakovidam	39.92
	asty eko 'tra catuṣputro vṛddho 'tibalabṛmhitāḥ	

39.86d sajjī em. m. c.] sajja J₃; oder *sajjā bhavata*? 39.87d niśāmyata em. schol.] niśāsyata J₃ 9
yūyam em.] dhūyam J₃ 39.88d utpādayantv alam em. m. c.] utpādayamtvam J₃ 39.91b senānyaṃ
taṃ em.] senānyaṃ taṃ senānyaṃ taṃ rep. J₃ 39.92c pāṇaya ūcus em.] pāṇayatūsus J₃

Anm. zu 39.89d tām pratam: tām śatam? Anm. zu 39.92b Halabhyāḥ: Adjektivbildung der lexikali-
schen Entlehnung von Ḥalab 'Aleppo'.

niśamya tvatkriyāṃ guptaṃ sthitaḥ śilpeṇganāvṛtaḥ 39.93

astīti. śilpeṇganāvṛtaḥ: adhunā śilpasamjñāyācchāditaśvasargaḥ. asau śilpīti lokair vijñāyate.

**niśamya tadgiraṃ so 'tha tāt vismitamanā iva
brūte sma prārthaye śīghraṃ gatvāsau prāpyatām iti** 39.94

5 niśamyeti. prāpyatām iti nijantāt karmaṇi loṭ · iha madagrataḥ.

**te taṃ pratīmatayaḥ saputraṃ purato 'nayan
gauravātīśayād eṣa prītipātraṃ cakāra tam** 39.95

te · iti. gauravātīśayād abhyutthānādinā.

**athāṅgopāṅgasahitair ākalpais taṃ sa sātmajam
pārītoṣikalakṣyeṇa bhāvayām āsa sarvathā** 39.96

atheti. bhāvayām āsa prasannamanasaṃ cakre. sarvatheti vāggauravādināpi. tena sarvathā bhāvanayā viśvastamatitayā tadarthasādhanaṭatparamatitvaṃ sūcitam.

**tathā bhāvitacittaṃ taṃ vṛddhaṃ valgākṛtāsthitim
ātmanaikacaraṃ kṛtvā vartayām āsa vartanīm** 39.97

15 tatheti. valgeti svāśvasahacāriṇam.

**athāpi caturaḥ putrān gatāgatikasamcare
avekṣādhikṛtān kṛtvā toṣayām āsa taṃ prabhuḥ** 39.98

athāpīti. taṃ vṛddham. ko 'smād deśād gataḥ kaś cāgataḥ kathaṃ ceti · avekṣādhikṛtān.

**atho miteṣu yāteṣu vāsareṣu sucaryayā
tasyāmī jātahārdās ca pratītamanaso 'bhavan** 39.99

atho iti. jātahārdā jātapremāṇaḥ. co bhinnakramaḥ: pratītamanasaś ceti.

**sakhyāv iva rahasyehāvedanāsthānatām ite
te 'bhītamanasas tasmin pravṛttiṃ cakrur añjasā** 39.100

sakhyāv iveti. rahasyehāṃ rahasyasamjñām ite prāpte. pravṛttiṃ vyavahāram.

**tāt prītamanaso 'śaṅkāṃ jñātvā svasminn athādhīpaḥ
priyā iti samāhūya prāha sma ślakṣṇayā girā** 39.101

39.93a eko 'tra em.] ekatro J₃ 5 loṭ em.] taṭ J₃ 39.95c eṣa em.] eṣa J₃ 39.96b sātma em.] mātma J₃ Ch 21 jātapremāṇaḥ Ch] jātepramāṇaḥ J₃ 39.100c manasas Ch] manusas J₃ 39.100d cakrur Ch] cakrar J₃

yuṣmad vinā na me kiṃcid rahasyaṃ nāma vidyate
sainyāpekṣādyā me jātā yatnaṃ kuruta māciram 39.102

bhāvyaṃ ca tādr̥śais tatra ye syur lohitapāṇayaḥ
sālollaṅghanaśīlās ca tathā rātrivadhoddhatāḥ 39.103

5 itthaṃśīlās ca ye kecid bhavaccitrapathopagāḥ
saṃrddhā mānino labdhakīrtayaḥ samarāṅgane 39.104

viśuddhasargāḥ svāmyarthaṃ dattaprāṇā raṇājire
apratyāvartino dhīrā upekṣitaparāvarāḥ 39.105

tān iti pañcaśloki spaṣṭā. **viśuddhasargāḥ** svāmibhaktā ye svāminaṃ na kadāpi pratārayantīti.
10 **upekṣitaparāvarāḥ** pitṛputrādīmarāṇe 'pi na pratyāvṛttikāṅkṣiṇa ity arthaḥ.

śodhaṃ śodhaṃ tvayaibhiś ca pūryā me prītir ādṛtaiḥ
yathāsvaṃ cepsitaṃ teṣāṃ pūraye prītipūrvakam 39.106

śodham iti. ādṛtair iti prasannacittair iti nūtanam api pāritoṣikadānaṃ sūcitam. pāritoṣikaṃ
grhītvātra kārye bhavadbhir yatanīyam iti teṣāṃ ca pratyekaṃ **yathāsvam** ātmīyam ātmīyam
15 **īpsitam**. **prītipūrvakam** nepathyādidānaṃ **pūraya** iti tatra paṇo 'pi bhavadbhir deya iti
sūcitam. **pūraya** iti vartamānasāmīpye.

saputro 'sau drutaṃ gatvā kuñjagahvaravāsinaḥ
nicitya trīsatīṃ योग्याṃ saṣaṣṭīm samanīnahat 39.107

saputra iti. spaṣṭam.

20 ānīya purataḥ kṛtvā prāhāmuṃ trīsatīm imām
saṣaṣṭīm paśya rājendra proktalakṣaṇabr̥mhitām 39.108

ānīyeti. **amuṃ** rājānam. **proktalakṣaṇeti** *lohitapāyina*¹⁰ ityādiślokadvayena¹¹ svayaṃ
rājñāveditām.

niśamya vṛddhamitroktāṃ giram āha sa taṃ prati

39.103a tādr̥śais Ch] tādr̥śas J₃ 39.103d vadho Ch] vavo J₃ 39.104b citra Ch] citta J₃ 39.104b
opagāḥ Ch] ogatāḥ J₃ 39.105a sargāḥ Ch schol.] margāḥ J₃ 39.106b pūryā Ch] sūryā J₃
39.106b prītir Ch] prītit J₃ 15 dānaṃ em.] dāna J₃ Ch 39.108b āmuṃ em. schol.] āsum J₃ 22
rājānam em.] prājānam J₃

Anm. zu 39.103b *lohitapāṇayaḥ*: Sub 39.108 wird mutmaßlich hierauf mit *lohitapāyinaḥ* verwiesen.

Anm. zu 9 *pañcaśloki spaṣṭā*: De facto werden nur vier Strophen nicht kommentiert.

¹⁰Vgl. 33.103b, dort jedoch: *lohitapāṇayaḥ*. ¹¹33.103f.

mā dhīman sthāpayādyainām atra śvo 'haṃ vilokaye 39.109

niśamyeti. meti maināṃ senām ihāgamaya · adyātra svasthāna enāṃ sthāpaya. aham enāṃ śvo vilokaye · iti.

āśrutyaīnaṃ prayātaṃ ca · āhūyārdhapaṭhān nṛpaḥ
5 **rahaḥ saṃjñāpayāṃ āsa naucitī me 'dya darśane** 39.110

āśrutyeti. āśrutya svāmivacanāṃ hastamudrābhīnayena pratiśrutya prayātaṃ gr̥hān prati gantum pravṛttam. saṃjñāpayāṃ āsa saṃjñādānenovāca.

ākālpākalpajātaṃ ca pratyekam ucitaṃ mayā
avalokyāsty asāv adya mānyā te manmukhād iti 39.111

10 ākalpyeti · ākalpaṃ kārāyitvā. mānyeti manmukhāt tvayā mānyeti samānanā vidheyā.

vṛddhaṃ saṃśrāvya tatkālaṃ tadagre punar āha saḥ
āneyā mantriṇo mukhyāḥ puro ma iti dīdhanah 39.112

āgateṣu kṣaṇāt teṣu toṣāgārādhikāriṇam
āhūyāhānayānarghacitrasūkṣmapaṭān iti 39.113

15 ānīteṣu paṭeṣv āha sacivāṃs tān pūrogatān
saśaṣṭim triśatim mukhyaveśānām kalpatām iti 39.114

vṛddham iti triśloki spaṣṭā.

yāvat prabhātaṭvāśau vibhāti vimalodayā
tāvad yatheyaṃ saṃnaddhā tathā dheyā kriyā ca vaḥ 39.115

20 yāvad iti. tathā dheyeti samyag vimṛṣya vo yuṣmākam iyaṃ kriyā tathā dheyā vibhajya kārūṣu samarpyā yatheyaṃ vastrānām saśaṣṭis triśati saṃnaddhā bhaved iti.

prabhuśāstim samādhāya nirgatā mantriṇo bahiḥ
śilpiśālāsamārambhaṃ vidadhus †tvada†cetasah 39.116

prabhuśāstim iti. spaṣṭam.

39.109a vṛddha em.] vṛddhi J₃ 39.109c mā em. schol.] sā J₃ 2 aham em.] ahas J₃ 39.110cd āsa naucitī em.] āsonācitī J₃ 39.110a āśrutyai em. schol.] āśrutyai J₃ 7 saṃjñāpayāṃ em.] saṃjñāyām J₃ dānenovāca em.] dānenavāca J₃ 39.111b pratyekam em.] pratyekas J₃ 10 ākalpaṃ em.] ākalpa J₃ kārāyitvā em.] kārāyitvā J₃ man em.] san J₃ 20 dheye em.] ceye J₃ dheyā em.] ceyā J₃ 39.116d vidadhus em.] vidadhu J₃

Anm. zu 20 vimṛṣya: Synonym zu vimṛṣya gebraucht; vgl. Wortschatz → marṣ. Anm. zu 39.116d tvada-: Lies: tvara-?

**kṣaṇāt sâ śilpiśālāpi reje baddhaspṛhādarāt
itas tatas tanyamānair vicitraṇṇakarparaiḥ** 39.117

**itthaṃ gate ramāsthambhāḥ pauravargās ca kecana
jyeṣṭhaśreṣṭhās ca ye kecic chrutadr̥ṣṭāvalambinaḥ** 39.118

5 **itthaṃ** iti. ramāsthambhā mantryadhyakṣādayaḥ. śrutadr̥ṣṭāvalambina iti kaiścid idaṃ
vṛttaṃ śrutam āsit kaiścid ca dr̥ṣṭam āsid iti.

**cintāmohābdhisamṃagnāḥ svasvagoṣṭhīṣu vargaśaḥ
kim idaṃ kim idaṃ ceti procur anyo'nyam añjasā** 39.119

10 **cinteti. vargaśa** iti samānasamṃghakalpanayā. **kim idaṃ** anena kṛtaṃ **kim idaṃ** anena kṛtaṃ
iti. **añjaseti** sarveṣāṃ atraikamatyaṃ jātam iti.

**Miśramastakarāt nena tenāsmatpreraṇād asau
daṇḍārthaṃ preṣito nūnam acintyā vaidhasī gatiḥ** 39.120

**aho kaṇṭakabhūkṣetre puṣpavallīr balād asau
āropayati dhīniṣṣvo vicitraṃ vidhijṛmbhitam** 39.121

15 **Miśreti.** dviśloki sphuṭārthā.

**viśadānāspade vātha pīyūṣaṃ srāvayaty asau
vidhivyatyayato vehā kā nāma kramavartinī** 39.122

viṣeti. vidhau viparīte · ihā ceṣṭāśamsitakāryānuṣṭhānarūpā **kramapātini** kā syān na syād
ity arthaḥ.

20 **athāgatāyāṃ tamyāṃ sa praviśyāntaḥpuram nṛpaḥ
saṣaṣṭiṃ trīṣatīṃ vīrapuruṣaṇāṃ vyaśūśudhat** 39.123

atheti. tamī rātriḥ. antaḥpurapraveśo nayagopanārthaḥ.

*vyaśūśudhad*¹² iti sūcitam arthaṃ viśadayati: **tān** iti.

39.117a sâ em.] mā J₃ 39.117c tanyamānair em.] tunyamānair J₃ 39.118b paura em.] pāro J₃
5 ramā em.] rasā J₃ 6 add. rep. i. t. post *śrutam āsit*: kaiścid idaṃ vṛttaṃ śrutam āsit J₃ 10 atraī Ch]
aitra J₃ matyaṃ J₃] satyaṃ Ch 39.120d gatiḥ Ch] gati J₃ 39.122c vyatyaya em.] vityaya J₃,
bhṛtyaya Ch 18 vidhau Ch] vidheyā J₃ kā syān em.] kân J₃, kāmān Ch 39.123a tamyāṃ em.]
tasyāṃ J₃ Ch 39.123c trīṣatīṃ em.] trīṣatī J₃, trīṣatī Ch

Anm. zu 39.117d -karparaiḥ: Zweifelhaft, lies: *karpaṭaiḥ*? **Anm. zu 39.120a Miśra-:** Lexikalische
Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten‘.

¹²39.124d.

**tān ekacittavapuṣaḥ kṛtvābhimukham āha saḥ
saṃnaddhair utthitais cāpi bhāvyam atrājire prage 39.124**

tān iti. **saṃnaddhair** baddhakavacaiḥ. **utthitair** manodehaśaktyāsphālanasamāhitaiḥ. **prage** prabhātaivelāyām. **atrājire** · ity antaḥpurājire.

5 **veśalakṣyaṃ samādhāya mayaite preṣitā yadā
ajñātānyo'nyam ahnāya vadhyāḥ pratyekaśas tadā 39.125**

veṣeti. veśārpaṇārtham atra praviśa veṣe punaḥ kalpita 'tra niryāhiti **yadā mayaite** pratyekaṃ **preṣyante tadājñātaparasparam** ete **pratyekaśo vadhyā** iti.

10 **gatāyām atha śarvaryām bhātakalpe 'py aharmukhe
saṃdiṣṭasthānam āpteṣu teṣu rājā samāyayau 39.126**

**yathā niveditaṃ tasmin samāje pura āgate
harṣāt parasparaṃ pāṇimārjanām cāpi kurvati 39.127**

**athaitad viditaṃ rājākalpārthaṃ svān acūcudat
kṛtākalpā ime me 'gre kriyantām hr̥ṣitā iti 39.128**

15 **gatāyām** iti trisloki spaṣṭā. **hr̥ṣitāḥ** prītamanaśaḥ.

**ity ajñapte mahīpena hr̥ṣṭacittāḥ sado'jiram
praviśyaivaucitīm prāpuḥ svagates tatkṣaṇād amī 39.129**

**saṃpannakalpe kārye 'smin sa rājeṅgitakovidāḥ
saputravṛddhasamsthāyai samānam samajijñapat 39.130**

20 **saṃpanneti**. **samānam** iti · etebhyo viśeṣeṇāsau vṛddhaḥ saṃsthām āpanīyo bahv evānenopakṛtam iti **samajijñapat** saṃjñayā bodhayām āsa. ayam arthaḥ: nāsāv etadvat parasparājñātaṃ vadhyāḥ kiṃ tu putravadham asau sāksād īkṣaṇīyas tataḥ svayaṃ vadhya iti **samānam** iti sūcitam.

25 **kṛtasamjñā vidheyaṃ tat samāpyāgatya bhūpatim
vijñāpya mānitās tena purataḥ samupāviśan 39.131**

kṛtasamjñā iti. spaṣṭam.

39.124b mukham Ch] mukhas J₃ 39.124c saṃnaddhair Ch] sannadvair J₃ 39.124d bhāvyam Ch] bhāvyas J₃ 3 utthitair Ch] uktitair J₃ 39.125d vadhyāḥ Ch] vabhyāḥ J₃ 7 ārpaṇā Ch] ātpaṇā J₃ atra Ch] utra J₃ 39.126b 'py Ch] sy J₃ 39.127a yathā Ch] varṣā J₃ 22 sāksād J₃] d Ch

Anm. zu 15 trisloki spaṣṭā: De facto werden nur zwei Strophen nicht kommentiert.

**athāsau vadhacaṇḍālān āhūya gatikovidah
śāsti smādāya śīrṣāṇi prāṅgaṇaṃ śodhyatām iti** 39.132

atheti. spaṣṭam.

**vīthyāṃ vīthyāṃ ca vipaṇau vipaṇau cāpi ghoṣyatām
5 pradarśya mūrdhna eteṣaṃ gatir eṣeti bodhyatām** 39.133

vīthyām iti. **ghoṣyatām** iti bho rājājñāsti. idṛkkriyāvidhāyinām **eṣā rītir** iti **bodhyatām** jñāyatām.

**hā hetī kecin mā meti kecid ām iti kecana
svakarmaphalam ity anye thūtkāra iti cāpare** 39.134

10 **hā hetī. mā meti** mā kurutedaṃ kāryaṃ mā kuruteti. **ām** iti · etasya karmaṇa eṣaivaucitīty **ām** iti svikāre. **thūtkāra** iti · etatkarmaṇi thūtkā eva pātānīyā iti.

**ruruduś ca pare tatra jahṛṣuś cāpi kecana
sāritāyāṃ ghoṣaṇāyāṃ tad adbhutam ivābhavat** 39.135

**15 iti tāṃ kṣetrabhūmiṃ sa vidhāyāyatisālinīm
Miśreśacaraṇau mānī vanditum punar āgamat** 39.136

itīti. spaṣṭam.

**Sādhīyāṃś cātra vakti sma duranudhyāyinām varā
śīracchidā śubhā mūloddhṛtir duṣṭocchrites taroḥ** 39.137

20 **Sādhīyān** iti. **duranudhyāyinām** kucaryāṇaṃ martyānāṃ **śīracchidā** śīracchedo **vara** iti. atra dṛṣṭāntayati: **śubheti. doṣadāyyucchrāyasya taror mūla uddharaṇaṃ śubham** iti.

uttaram avatārayati: **adhyakṣeti**.

**adhyakṣaviṣayasyāsyā prakāraḥ prathamo gataḥ
samāhitadhiyo bhūtvā dvitīyaṃ śṛṇutādṛtāḥ** 39.138

39.133b cāpi Ch] śāpi J₃ 6 āsti Ch] āpti J₃ 10 hā he em.] ahe J₃ Ch mā Ch] sā J₃ aucitīty ām Ch] aucitīm J₃ 39.136b āyati J₃] ā · iti Ch 39.137c śīra J₃] cira Ch 39.137cd mūloddhṛtir J₃] mūloddhyati Ch 20 dṛṣṭāntayati Ch] dṛṣṭānta · iti J₃ uddharaṇaṃ em.] duddharaṇaṃ J₃ Ch

Anm. zu 39.136c Miśra-: Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten‘. **Anm. zu 39.137a Sādhīyān**: Deutbare lexikalische Entlehnung von *Sa‘dī* [*Šīrāzī*]? Doch ist weder an der korrespondierenden Stelle bei TABASĪ 2018, S. 320 eine Quellenangabe greifbar, noch können die Verse unabhängig davon diesem Autor zugeschrieben werden.

dvitīyam iti prakāram. **asya** dūrikāryaduṣṭasamājasya. prakṛtāpekṣayāsau tṛtīyaḥ prakāraḥ. avāntarakalpanayā **dvitīya** iti sarvaṃ sustham. **ādṛtā** iti sambodhanam.

**prāyeṇa santi loka 'smiṇ jālmā ye rājagandhinaḥ
tadārhanṭīyam ete 'smin na saṃbhāvyā vṛṣoddhuraiḥ**

39.139

- 5 **prāyeṇeti. ye rājagandhino** rājasambandhaleśagarvitā vayaṃ rājakīyā iti te **'smiṇ loka**
prāyeṇa jālmyena carantīti santīti na saṃbhāvanāmātram idam api tu niścitam idam iti
saṃbhavatkriyayoktam. **teṣāṃ iyaṃ ārhanti:** anayocitakriyayā te vinītā bhūtvā vartanīm
ācarantīti. tadāha: **ete** ·iti. **vṛṣoddhurair** dharmapradhānair bhūpatibhir **etasmin** deṣe **na**
saṃbhāvyā dūrikāryā ity arthaḥ.

10 **tathā hi gandhagandhena ye gandhāndhā gajā yathā
gandhāktā mardayeyus te nūnaṃ mardavaśālinaḥ**

39.140

- tathā hīti. tathā hīti** dṛṣyatām kilety arthaḥ. **gandhagandhena** rājñāṃ sambandhaleśena
ye rājakīyā **gandhāndhā** garvāndhāḥ ·anavekṣitaparāvarā **gandhāktā** madabharitā **gajā iva**
santīti śeṣaḥ. **te** 'mī **mardavaśālinaḥ** śāntacittān **mardayeyur** mṛdyantīti saṃbhāvyate.
15 saṃbhāvanā ca śāntaviṣayaiva. svayaṃ jālmeṣu jālmāḥ kiṃ nāma kurvantīti **yathā gandhāktā**
gajā mardavaśālino mṛdugatīn mardayantīti. *gandho gandhaka āmode leśasambandha-*
*garvayor*¹³ iti kośaḥ.

**prasārya jālmyanīhāraṃ samyaksaṃkocakāraṇam
saṃtāpāya pravartante te vārā haimanā iva**

39.141

- 20 **prasāryeti. te** ·iti rājasambandhinaḥ. **nīhāro** 'vaśyāyaḥ. **sāṃkocyam** kāmḍiśikatvaṃ
śaityotthāṅgasambādhyam ca. **saṃtāpo** jvaraḥ. **haimanā vārā** hemantadivasāḥ. **haimanā** iti
*sarvatrāṇ talopāś ceti*¹⁴ sādhu.

**prasārya paritaḥ pāṇin ye 'viśuddhān na bibhyati
nāstikā nāstikā nāpi ta ime saṃskriyocitāḥ**

39.142

- 25 **prasāryeti. parita** iti lokadravyasāmagryādānārtham unmuktahastā eva vartante. **aviśuddhān**
na bibhyatīty aśuddham idaṃ nādeyam iti ca **ye na bibhyati ye** ca **na ·āstikāḥ:** asti para-

2 ādṛtā Ch] ādhṛtā J₃ 5 leśagarvitā em.] leśārvirā J₃, leśagarvirā Ch loka em.] lokaṇa J₃ Ch 6
santī J₃] satī Ch 7 ocita J₃] odhita Ch 8 bhūpatibhir J₃] bhūṣatibhir Ch 13 garvā Ch] kurvā J₃
14 mardayeyur Ch] mardayeyun J₃ mṛdyantī J₃] dṛṣyamṭī Ch 39.141b saṃkoca em.] saṃkośa J₃,
saṃkocya Ch 39.141d te vārā haimanā Ch schol.] tavāhāraimanā J₃ 21 hemanta em.] hesanta J₃
Ch 22 talopāś Ch] ulopāś J₃ 39.142b bibhyati Ch schol.] vibhṛti J₃ 39.142c nāpi em. schol.]
vāpi J₃ Ch 26 bibhyati Ch] vibhṛti J₃ nādeyam Ch] nāradeyam J₃ na bibhyati ye ca Ch] om. J₃

¹³Maheśvarasūri: Viśvaprakāśa, Ed. STHAVIRA und R. G. BHATTA, *dhāntavarga* 8ab. ¹⁴Vgl. PĀṆINI 4,3,22:
sarvatrāṇ ca talopāś ca.

loka iti yeṣāṃ matis ta āstikā īśvaratrāsino na ca te tathāśuddhabhayābhāvāt. **nāpi nāstikāḥ**: nāsti paraloka iti yeṣāṃ matis te nāstikā na ca tathā. te 'pi hi pratyakṣaikaśārā nāsānkanādi-lakṣaṇād rājadaṇḍāt · bibhyaty eva. na ceme tatheti. **ta ime** rājakīyāḥ puruṣāḥ **samskriyocitā** dūrikaraṇārhā ity arthaḥ.

5 **tathāvadheyam atraisāṃ yathā mudrāpi no kvacit**
āvirbhavet kriyaiṣā yat kriyādhivyādhir anyathā 39.143

tatheti. **atraitaddaṇḍakriyāyām avadheyam** avadhānadhanair bhāvyam na prema-sironmocanayā śithilibhāvyam. avadhānam āha: **yatheti**. **eṣāṃ** jālmānām prakṛtānām **yathā mudrākṛtimātram api na kvacid** atra deśa **āvirbhavet**. **kriyaiṣeti**: **eṣā kriyaitad-**
 10 **rogasya kriyā** cikitsā. anayā cikitsayāmī rogiṇa unmuktarogā bhavantīty atra vyatirekeṇāpy enam evārthaṃ sādhayati: **ādhīti**. **anyathaitatkriyākaraṇābhāve** 'miṣām **ādhivyādhir** jāyate. svasyāpy amiṣam api sarvathā kaṣṭam iti bhāvaḥ. ādhisahitā vyādhir **ādhivyādhir** iti madhyapadalopaḥ.

*ādhivyādhir anyathety*¹⁵ uktaṃ vivṛṇoti: **drṣṭam hīti**.

15 **drṣṭam hi jālmyaparyantakāṣṭhāyām tatphalaṃ mahat**
akimcanatve koṭho vā rājayaḥkṣmodbhavo 'pi vā 39.144

na hi drṣṭe 'nupapattir nāmeti bhāvaḥ. *koṭho maṇḍalakam*¹⁶ ity Amaraḥ.

aye jālmyaśaram cāpe saṃdhitsasy avadhatsva ca
āpatkhaḍgāc chirahprāptāt kṣepe sveccham samācara 39.145

20 **aye** · iti. **saṃdhitsasi** saṃdhātum icchasi. **kṣepa** iti kim idaṃ tyakṣyāmi na veti.

śraddhatsva deśadeśyānām jālmyam nāma khilīkṛtiḥ
jīvec cāsanipātena naiṣāṃ jātva asrudhārayā 39.146

śraddhatsveti. **śraddhatsvety** upadeśyasam mukhoktiḥ. **eṣāṃ** āpannājālmyānām āsanipātād apīyam atikaṭhorety arthaḥ.

25 iti dūrikāryasamājasya tṛtīyaḥ prakāraḥ.

athādyo 'sya prakāro yo nirṇītaḥ sarvasāmyataḥ

39.143c aiṣā em. schol.] aiṣāṃ J₃ Ch 7 dhanair J₃] dhanai Ch 10 bhavanti J₃] bhavati Ch 12
 ādhi em.] śudhi J₃, śuci Ch 13 pada Ch] pā J₃ 39.144c akimcanatve em.] akimcanetva J₃ Ch 17
 'nupapattir Ch] napapattir J₃ 39.145a cāpe Ch] śāpe J₃ 39.145b avadhatsva Ch] avadhatsu J₃
 39.145c khaḍgāc Ch] khaḍgām J₃ 39.146a śraddhatsva deśa em.] śraddhatsvedaśa J₃ Ch 24 ati
 J₃] iti Ch kaṭhore Ch] kabore J₃

Anm. zu 8 siro: Zweifelhaft.

¹⁵39.143d. ¹⁶Amarakośa, Ed. SARDESAI 2.6.55a.

niṣedhya iti taṃ dhīrāḥ śṛṇudhvaṃ maṅgalāvaham**39.147**

atheti. **asya** duṣṭasamājasya **nirṇīta** iti samanantaram eva samājo 'sau dvidhādyo 'tra **niṣedhya** iti nirṇītacaraḥ. **sarvasāmyata** iti śaktimatāṃ sāmānyajanānāṃ cāsau niṣedhyārha iti. etacchravaṇe rucyutpādanāyāha: **maṅgalāvaham** iti.

sa ko'py asti samājo 'tra yatpadveśo 'pi durvidhaḥ**tatsargasamgatir vyaktaṃ samṛddher vivarāyate****39.148**

sa iti. **atre**ti loke **samāja** ekayogakṣemo vargaḥ. **yasya** vargasya **padveśaḥ** pādapraveśaḥ. **durvidho** 'nudgho 'maṅgalāvaha iti yāvat. **apiśabdagamyam** arthaṃ viśadayati: **tatsargeti**. **teṣāṃ** ca **sarga** utthānāsanabhāṣaṇādirūpaḥ. tasya **saṃgatiḥ** saṃkrāntiḥ **samṛddher vivarāyate** samṛddhivivaram ivācarati. samṛddhir anena vivare niryātity arthaḥ. samṛddhiś cāntarabāhyarūpā sarvaivātra bodhyā. tatrāntarī śārīravartinī sattvabuddhibhāṣādirūpā bāhyā ca dravyasaṃpattirūpā. **vyaktaṃ** iti nātrārthe kācanāpi vimatir iti bhāvaḥ.

nidarśanadiśā tadvibhāgam āha: **tathā ceti**.

tathā caiko 'sti tanmadhye ya ete piśunā dhruvam**te paiśunyarajas tucchaṃ pātayanty amalātmasu****39.149**

tanmadhye · iti niṣedhyasamājamadhye. **ekaḥ** kaścit samājo 'sti. sa nidarśyate · iti bhāvaḥ. ko 'sāv ity āha: **ya** iti. **dhruvam** ity uttarārdhenānvayaḥ. **te piśunāḥ** khalāḥ sūcakāś cāmalātmasu śuddhadhiṣu **tucchaṃ** antar nissāraṃ **paiśunyarajaḥ pātayanti**. viśadātmāno 'pi tatsaṃgena malinā bhavantity arthaḥ.

kurvanty apūtamalināṃ śuddhān dīptāṃś ca sajjanīn**kiṃ vā snigdhan sodarāṃś ca vighṇanti kṣaṇād amī****39.150**

kurvantīti. **śuddhān** svadharmācārapūtān **apūtān** kurvanti. **dīptān** satkīrtin **malinān** kalaṅkitadehān **kurvanti**. **kiṃ veti** · ato 'dhikaṃ kiṃ nāmocyate. **snigdhan** premabaddhān **sodarāṃś ca kṣaṇād vighṇanti** · upajāpayantīti.

tathā ca smṛtir apy āha nāsau nākāspadocitaḥ**satyam asyaucitīyaṃ yat khalanāmnāpi gīyate****39.151**

tathā ceti. **asau** piśunaḥ · **nākāspadocitaḥ** svargārohaṇārho **neti**. atha ca: **asāv akāspadocitaḥ**. **akam** duḥkhaṃ tad **āspadam** Avīcyādīsthānaṃ tatra **na nocito** 'pi tu

39.147d maṅgalā Ch] saṃgalā J₃ 8 udgho Ch] adgho J₃ 9 saṃkrāntiḥ Ch] om. J₃ 10 vivaram J₃] vivaras Ch anena Ch] ene J₃ vivare em.] om. J₃, vivaraṇe Ch 11 ātra bodhyā J₃] ātrobodhyā Ch 39.149c tucchaṃ Ch] tuṃcha J₃ 17 uttarārdhenā Ch] utārdhenā J₃ 18 tucchaṃ Ch] tuṣkam J₃ nissāraṃ em.] nismāraṃ J₃ Ch 39.150c sodarāṃś em. schol.] modarāṃś J₃ Ch 24 soda J₃] moda Ch 28 akāspado J₃] akāmpado Ch

tatraivocitaḥ. dvau nañau prakṛtam arthaṃ sātisaṃ brūta¹⁷ iti nityāvaśyaṃ tatraivāsāv ucita iti. atraiva bharayati: **satyaṃ** iti. **asyeyam aucitī yad** asau purāṇeṣu **khalanāmnāpi gīyate**. tathā cāyam arthaḥ: asau **kham** asatyam śūnyarūpaṃ **lāti** grhṇāti vadatīti tathābhūtaś ca tadā kham śūnyam eva grhṇāti svayam api śūnyarūpo bhaved iti.

- 5 **tenāpi ca svatantraṇa tasyāṃ nītau svayaṃbhuvī**
Mosāhvo 'sau yathājñaptas tan niśāmyata dhīdhanāḥ 39.152

tenāpīti. **svayaṃbhuvī** ākāśavatīrṇāyāṃ **Mosāhvo** vārttāvahaḥ. **tasyāṃ nītau** rahasyapustikāyāṃ.

- 10 **tasyāṃ paśyasi velāyāṃ bhāladeśe 'kṣarālikām**
asya riktāśayasyeha kutaḥ syāt taddayety alam 39.153

tasyāṃ iti. **tasyāṃ velāyāṃ** paralokayātrāyāṃ. **akṣarāvalikām** akṣarapaṅktiṃ garhāyāṃ kan. **asya** piśunasyeheha loke **riktāśayasya** vṛthākāmasyānarjitasatkrtes **taddayā kutaḥ syād ity alam.** bahulo 'rtho 'traiva sūcito vivecakaiḥ svayam ūhya iti ya eveha satkr̥tim arjayati sa eva tatkr̥pābhājanam. riktahastasya na kutrāpi pr̥tipārītoṣikādi dṛṣṭam.

- 15 **āhuś ca nipuṇāś cet sa citrāṃ vārttāṃ samānayet**
ṣoḍheyam aucitī te 'tra yayā svāsthyam bhaved iti 39.154

- āhuś ceti.** **sa** piśunaś **citrāṃ** iti svasvabhāvavocitām anekaprakārāṃ **samānayet** samīpaṃ prāpayat. **atraitatsamādhāne.** **iyam tava ṣoḍhaucitī yatpālanayā** tava **svāsthyam bhaved** iti citte na kṣobho 'vakāśam lapsyatīti. atha ca: **svāsthyam bhaved** iti **kharpare śari vā visarga-lopo vaktavya**¹⁸ iti visargalope svaḥ svarge tiṣṭhatīti svasthas tasya bhāvaḥ **svāsthyam.** tat tava **bhaved** iti.

- tatrādyā satyavāg eṣa na gaṇyas te 'ṅkadāyinā**
yad asāv aṅkitaḥ pūrvam jagatyāṃ piśunākhyayā 39.155
- 25 **tatreti.** **tatra** ṣaḍvidhaucitīmādhye. **iyam ādyaucitī: tavaiṣa** piśuno na **satyavāg gaṇyaḥ.** **yad asāv aṅkadāyinā** sarvasaṃketadāyinā parameśvareṇa **pūrvam** eva **jagatyāṃ**

1 dvau nañau Ch] dvānoñ J₃ 39.152c Mosāhvo Ch] mosauhva J₃ 39.152d niśāmyata Ch] niśāsyata J₃ 7–8 nītau rahasya em.] nītarohasya J₃ Ch 39.153b bhāladeśe J₃] bhāledeśa Ch 13 ity alam Ch] itilam J₃ 18 ṣoḍhaucitī Ch] ṣoḍharocitī J₃ 19 kṣobho 'vakāśam Ch] kṣobhavokāśam J₃ 39.155b na J₃] nu Ch 39.155b dāyinā Ch] dācinā J₃ 24 aucitī J₃] audhitī Ch iyam Ch] ivam J₃ aucitī Ch] ācitī J₃ piśuno Ch] piśune

Anm. zu 39.152c Mosa-: Lexikalische Entlehnung von Mūsā.

¹⁷Vgl. etwa APTE, S. 648 sub *gam*: Caus. (4): *dvau nañau prakṛtārthaṃ gamayataḥ*. ¹⁸Vgl. Mahābhāṣya in Vāmana und Jayāditya: Kāśikā, Ed. A. SHARMA sub PĀṆINI 8,3.36: *kharpare śari vā lopo vaktavya*; in Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN abweichend: *vāsarprakarāṇe kharpare lopah*.

piṣunākhyayāṅkitah. piṣunasya hy ālāpo na kadāpi satyaḥ. pralāpamātram hi tat. **aṅkitah** kalaṅkitas ca. kalaṅkitavāk kaladāne hi svasyāpi kalaṅkasamgatir iti.

**dvitiyāpi niṣedhyo 'yaṃ na te pātram girām aham
asmīty apahnavī kiṃ na kāle tvām hrepayed asau**

39.156

- 5 **dvitiyeyam** aucitī. **ayaṃ** piṣuna āgata eva **niṣedhyaḥ**. niṣedhaprakāram āha: **na te** · iti. **ahaṃ** **te girām pātram nāsmi** · iti. atra hetugarbham arthāntarayati: **apahnavīti**. **asau kāle** velāyāṃ prāptāyāṃ samvāde jāte 'sau **tvām** kiṃ katham kadā kiṃsamīpe 'vocaṃ iti **na kiṃ hrepayeta** tvām eva hrīnatāsyāṃ vidadhyād iti śobhaiṣā yan niṣidhyate · iti.

ṭṛtīyārīr asau gaṇyas tava tenāpi yadripuḥ

- 10 **uktaḥ sa tatra śatrur yaḥ snigdhabhēdīti yac chrutiḥ**

39.157

- ṭṛtīyeti**. **asau** piṣuno 'rīr **gaṇyaḥ**. atra pramāṇayati: **tenāpīti**. **tēna** paramasvatantrenāsau piṣuno **yadripur uktaḥ**. tathā hīti nidarśanavyājena śrutim pramāṇayati: **sa** iti. **tatra** para-loke **sa** tava **śatrur yaḥ snigdhabhēdīti** hi **śrutiḥ**. ayam arthaḥ: taduditānūsāreṇa caratas tava nūnaṃ snigdhabhēdo bhaved iti tatra tava vayasodaryabhēdaphalaṃ daṇḍo bhavatīti
15 **sa daṇḍo** 'nena tava kārīta iti sa eva tava śatrur iti.

**turyeyaṃ tadgirā sādhusadbhrātṛbhyo na jātva api
kvāśā śaṅkyā paratrāsau bhara 'nartham ihāpi yat**

39.158

turyeyam iti. spaṣṭam.

**pañcamīyaṃ na vārttāyāṃ tasya jātu yatet sudhīḥ
yatnenodbhāvanā tasyā lokahāse hriye bhavet**

- 20 **39.159**

pañcamīyam iti. **sudhīḥ** svādhīnabuddhīḥ. yatane doṣam āha: **yatneneti**. **tasyās** taduktāyā vārttāyā **yatnenodbhāvanā** prakāśanā svasya **hriye bhavet**. kuta ity āha: **lokahāse** · iti. tādr̥g-yatnena lokā hasantīti svasmiṃ laghu vai jāyēti.

**ṣaṣṭhīyaṃ vyatyayād asya vacaḥ kāryaṃ na cāntike
mārgo deyo 'sya †sajñati†cihnam etad vidur budhāḥ**

- 25 **39.160**

ṣaṣṭhīyam iti. aucitīśaṅkapālanāyāḥ. tam arthaṃ nigamayati: **†sajñati†**ti. ya etadaucitīśaṅkaṃ samyak pālayati sajjanimān iti bhāvaḥ.

2 samgatir Ch] sadgatir J₃ 39.156d hrepayed em. m. c. vgl. schol.] hrepayad J₃ Ch 5 dvitiye Ch] dvitiyo J₃ 6 arthāntarayati J₃] arthāntaraya Ch 7 'vocaṃ Ch] vacom J₃ hrepayeta Ch] hūpeyate J₃ 39.157c uktaḥ sa em.] uktaṣma J₃ Ch 12 yadripur Ch] dripur J₃ 14 daṇḍo em.] daṇḍau J₃ 15 daṇḍo em.] daṇḍe J₃ 21 tad em.] tar J₃ 23 laghu vai em.] laghaiva J₃ 39.160a vyatyayād em.] bhr̥tyayād J₃ 26 pālanāyāḥ em.] pālanāyā J₃ śaṅkaṃ em.] ṣaṅkaṃ J₃ 27 mān em.] sān J₃

Anm. zu 39.160a sajñati- Lies: *sajjani*-? Doch vgl. Erklärung im Kommentar. Vgl. auch 38.62.

**śataṃ hi kunayān eṣa śīghram utthāpayed balāt
avakāśapradānena bhadraṃ tad yā nirākṛtiḥ** 39.161

śataṃ iti. spaṣṭam.

**antarajño na jātv eṣa kāryaḥ svasminn itas tataḥ
5 api śaṃsan vijānīhi tvayy evaitat phaled iti** 39.162

antarajña iti. ayam arthaḥ: yady asau tvanmitraṃ tava maitryaiva pareṣāṃ kunayaṃ vadati. tatra tvam **vijānīhi** viśeṣato jānīhi. tad **eva tvayy** anarthaṃ **phalatiti**.

atra śekharayati: **nidarsitam** iti.

**nidarsitam idaṃ deśa Īsphahānabhidhe purā
10 saṃpatpātraṃ vaṇik kaścid bhṛtyaṃ cikrāya śodhitam** 39.163

Īsphahānabhidha iti †ivarnedaśo† hy asāv ity āhuḥ. prāyeṇa caitaddeśyā evedṛkkauśalā iti sūcanārtham etadākhyā†vikopanyāsaḥ†. **cikrāyeti** mūlyeneti **śodhitam** iti ca sākūtam: bhṛtya-kra-ye ye guṇāḥ śodhanīyās te sarve 'nena śodhitā iti paraṃ tu bhagakuṣṭhanyāyena sarve guṇā asya naśyanti tatrodāsitam iti.

**15 tasya praśnasamādhāne vikretāha sulakṣaṇaḥ
tvatprṣṭe vṛttamātre 'sya nāvadyaṃ nāma kiṃcana** 39.164

tasyeti. **sulakṣaṇa** iti kṛtabuddhiḥ pūrvāparānusaṃdhānacaturaḥ. **vṛttamātre** kṛtsnavṛtte. **a-vadyaṃ** doṣaḥ.

**20 kiṃ tu bhāvisthitim vīkṣya vakṣye 'prṣṭe 'pi kiṃcana
tan niśamya yathecchaṃ tvam enaṃ svikuru mātḥa vā** 39.165

kiṃ tv iti. spaṣṭam.

**kauśalaṃ vidyate bhūrikāle japyasya niścitaṃ
avaśyaṃ rājyatām etat tvayā vā guṇa†vartayā†** 39.166

kauśalam iti. †kārṇe† **japyam** paśunyaṃ.

**25 niśamyākalpitām tasya vāṇīm eṣa bṛhanmatiḥ
astv etad iti niścitya taṃ cikrāya guṇānvitam** 39.167

7 eva em.] ave J₃ 11 Īsphahān em.] īsphān J₃ 13 kraye em.] krayo J₃ 39.164c tvatprṣṭe em.] tvatprṣṭe J₃ 39.167d ānvitam em. schol.] ātvitam J₃

Anm. zu 39.163c Īsphahān-: Lexikalische Entlehnung von *Isfahān*. **Anm. zu 11** ivarnedaśo: Lies: *yavanadeśo*? **Anm. zu 39.166b** bhūrikāle: Zweifelhaft, lies: *bhūri karṇe*? Vgl. sub 39.167. **Anm. zu 39.166d** -vartayā: Lies: -vartinā? -caryayā? **Anm. zu 24** kārṇe: Lies: *kāle* wie 39.166b? *karṇe* wie sub 39.167?

niśamyeti. ākalpitām kṛtanepathyām. **bṛhanmatir** iti sākūtam. **etad** iti karṇe japatvam. **astv** iti kiṃ nāmedaṃ me kariṣyatīti. **guṇānvitam** saundaryādiguṇagaṇayuktam.

gateṣv ahasu katicij jagāda svāminīm asau
yathā hārdena na tv eṣa vīkṣate tarkaye tathā 39.168

5 **gateṣv** iti. **hārdena** premṇā. **eṣa** iti tvām iti śeṣaḥ.

tarkam āha: **meti**.

mā rucir hṛdaye 'nyasyā bhavet kiṃ taṃ na lakṣayeḥ
iṅgitajñānasārā hi manuṣyāṇām matir matā 39.169

mān āśānkāyām. **lakṣayer** iti saṃbhāvanāyām liṅ.

10 **itthaṃ satarkasaṃnāhadṛḍhām vācaṃ niśamya sā**
vaiklavyaṃ paramaṃ gatvā bheje vicchāyatām asau 39.170

itthaṃ iti. **vaiklavyaṃ** manahśobhaḥ. **vicchāyatā** śarīravikāraḥ.

vimṛṣya kunayeṣuṃ sa lakṣyapātinam aṅjasā
uvāca tāṃ punar aho keyaṃ viklavatā vṛthā 39.171

15 **vimṛṣyeti. lakṣyapātinam** iti phalitaṃ mama manorathena lakṣyaṃ patitaṃ iti.

mā cintāṃ yāhi tad brūhi kim icchāsau vaśībhavet
mameti kathitāśvasya bādham ity āha sāpi tam 39.172

meti. asāv iti bhartā. **āśvasyeti** · āntarāśasyāyatanopanatatvād dharṣavedanā.

20 **ām ity evaṃ samādhāya bravīti smātra me kalā**
mantra 'pi sādhanam svasthā bhava sarvaṃ prasetsyati 39.173

ām iti. **atra** bhartṛvaśīkriyāyām **satkalā** śobhanaṃ kauśalam. vyabhicārābhāvaḥ kauśalasya śobhanatvam. tadāha: **mantra 'pīti**. mantrapūrvam hi kalā yojitā na kvāpi vyabhicaratīti.

paraṃ tv asya tvayā bālāḥ katicic chmaśrujā vaśe
kāryās tat sādhanā śīghraṃ kriyayaṃ phalinī bhavet 39.174

39.168a ahasu em.] ahasmu J₃ 39.169b lakṣayeḥ em. schol.] lakṣaye J₃ 9 mān em.] māj J₃ liṅ em.] liṭ J₃ 39.171b aṅjasā em.] uṃjasā J₃ 15 mama em.] sama J₃ 39.172a mā cintāṃ em.] sā cintā J₃ 18 bhartā em.] bhatā J₃ tvād dharṣa em.] tvārharṣa J₃ 21 kauśalam em.] kāśolam J₃ 39.174a paraṃ tv asya em.] paratvaṃsya J₃ 39.174b chmaśru em.] chaśru J₃

Anm. zu 39.170a satarkasaṃnāha- Zweifelhaft. **Anm. zu 39.171a vimṛṣya:** Synonym zu *vimṛṣya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 39.173b me kalā:** Zweifelhaft, lies: *satkalā* wie im Kommentar?

suptasya talataḥ †śmaśrūstvā† tīkṣṇakṣuradhārāyā
bālālīm samupādāya mahyam arpaya māciram 39.175

tatra mantrakalādākṣāt pratikurve tathā yathā
seveta dāsavad bhartā yena prītim avāpsyasi 39.176

5 param tv iti triśloki gatārthā.

visphārya kunayaṃ yāntaṃ tam asau patitā padoh
adyeti kathayām āsa tatheti prāha so 'pi tām 39.177

visphāryeti. adyedaṃ kurve · iti tvayāpy atra sajjena bhāvyaṃ. tathetīti · evam astu.

10 gatvāha svāminam vāṣpaklinnākṣa uta sa tvaran
śodhayenam salavaṇaṃ krītadāso 'dya dehi śam 39.178

gatveti. dehi śam abhayaṃ me dehīti.

kiṃcic chrutaṃ mayāstiha vidhāsyē vijñacetanam
tvām apīty āgamam svāmiṃs tvarayeti nīsamyatām 39.179

kiṃcid iti. āgamam āgato 'smīti.

15 samāhitahṛdā bhāvyaṃ tvayādya svapnagocare
śrutaṃ hṛdrañjako jātāḥ ko'pi patnyās tavety alam 39.180

samāhiteti. alam iti · asau bhavadvadhe saṃlagnadhīs tvayi nūnam prahariṣyatīti.

dhīro bhūtvādya maddāsyaparikṣāpūrvam ādṛtaḥ
nidrām abhinayan nāma buddhavṛtto bhaver iti 39.181

20 dhīra iti. parikṣeti satyavādy asāv utānyatheti. nidrām abhinīyāntaḥpure praviśatas
tavādyaivedaṃ viditaṃ bhavet. maddāsyam apy adyaiva viditaṃ bhaved iti.

ity asau sāntaraprajño bhuktvā kālīkam odanam
antaḥpuragataḥ sāksimilitākṣa udāninat 39.182

25 itīti. sāntaraprajñāḥ sarandhrabuddhiḥ. kālīkam ekakālānīyatam. udāninat · ucchvāsān
ujjagāra.

39.175d arpaya em.] arpasa J₃ 39.175b kṣura em. vgl. 39.183c] kṣara J₃ 39.176c bhartā em.]
bhārtā J₃ 39.180c jātāḥ J₃^{p.c.}] jātāḥ J₃^{a.c.} 39.181d bhaver Ch] bhaved J₃ 20 abhinīyā Ch]
abhinīvā J₃ 24 udāninat Ch] tadāninat J₃

Anm. zu 39.175ab śmaśrūstvā: Lies: śmāśrūs tvam? Anm. zu 39.178c śodhayenam: Höchst zweifelhaft, lies: śocayet tam? Oder ein Attribut zu svāminam, das auf śodhitam in 39.163d Bezug nimmt. Anm. zu 39.182d udāninat: Zweifelhafte, ein reduplizierter Aorist von ud-an?

**pratīkṣamāṇā sāpy enam saṃpannam gāḍhanidrayā
avetya kṣuram ādāya tadantikam upāgamat** 39.183

pratīkṣamāṇeti. spaṣṭam.

5 **sprṣṭamātre śmaśruṇy eṣa netre unmīlya satvaram
utthāya vīkṣya tāṃ kamprāṃ kim etad iti cābravit** 39.184

**duḥśīle kā kriyaiṣeti krodhāviṣṭo drutaṃ kṣuram
hṛtvā śayād balāt tūrṇaṃ śiro 'syās tena cicchide** 39.185

sprṣṭamātre · iti ca dviśloki.

10 **chinnamātre 'tha śīrṣe 'syāḥ samantād udabhūd bhṛśam
mahān kolāhalas tasyāḥ pitārau caiyatur yathā** 39.186

chinnamātre · iti. eyatur ity ānpūrvasyeṇo rūpam. ājagmatur ity arthaḥ.

**adhikṣipyā balād enam āniya damaśālikām
tadādeśena jīvāntaṃ gamayām āsatur balāt** 39.187

15 **adhikṣipyeti. damaśālikā** daṇḍyadaṇḍāsthānī. **tadādeśena** daṇḍādhikāriśāsanena **jīvāntaṃ
gamayām āsatur** mārayataḥ smety arthaḥ

**ity ullekhaḥkeṣṭeyaṃ mayā lakṣaṇapūrvakam
udāhṛtā yayā nāse nekṣyate punarutthitiḥ** 39.188

itīti. **nekṣyate** · iti **yayollekhaḥkeṣṭayā punarutthitiḥ** punarutthānaṃ **nekṣyate**. yatrāsau
baddhakakṣyo bhavati taṃ mārayety evety arthaḥ.

20 asādhāraṇalakṣaṇam asyāha: **astv** iti.

**astv anyo'nyam dvayor nāma vigraho dāhakṛt param
kāṣṭhe 'ṅgālādisaṃprāptyā tuṣyaty evātra durvidhaḥ** 39.189

25 **anayor** matsūcanayānyo'nyam **vigraho** yuddhaṃ **bhavatu**. ahaṃ labdhāvasaro **dāhakṛt**.
dāha ity upalakṣaṇam anarthajātasya. amīṣu vyagravṛttiṣu gṛhakāṣṭhe 'ṅgāraṃ pātayāmīti
tuṣyatīty arthaḥ.

39.183a sāpy Ch] māpy J₃ 39.183c kṣuram Ch] kṣaram J₃ 39.184d cā Ch] yā J₃ 39.185a
duḥśīle Ch] duścīle J₃ 39.186b bhṛśam Ch] bhraśam J₃ 39.186d pitārau Ch] pitaro J₃ 14
daṇḍya Ch] daṇḍa J₃ daṇḍā J₃] daḍā Ch 18 yayo Ch] yoya J₃ ceṣṭayā J₃] ceṣṭāyā Ch 39.189a
dvayor Ch] tvayor J₃ 24 'ṅgāraṃ J₃] gāraṃ Ch

Anm. zu 39.184, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9
ausgeführten Lizenz [śm]aṣṛ[u] als kurze Silbe.

**athānyāsyā vidhā yo 'nyaśrutam anyatra kīrtayet
asyāpi darśanam dūre parihartavyam ādarāt**

39.190

atheti. **asya** piśunasya. ekā vidhā svayam ullekhalakṣaṇā. **anyā** nigadyate ·iti śeṣaḥ. tal-
lakṣaṇam āha: **ya** iti. **anyaśrutam** anyasmāc chrutam. asau sūcaka iti kathyate pūrvas
5 tūllekhaka¹⁹ iti bhedaḥ. **ādarād** iti dharmyeyaṃ kriyā na dṛṣṭaikaphaleti bhāvaḥ. ubhayatrān-
ucitam idaṃ yat **taddarśanam** iti.

atraiva bharayati: **balād** iti.

**balād akṣisamāpattau nāvadheyāsyā vāk kvacit
nāto vikṣiptadhīḥ kaścīd vakravayastavidhir na vā**

39.191

10 **balād** akasmād anicchayeti yāvat. **akṣisamāpattau** dṛṇmelane jāte **nāsyā** sūcakasya **vāk**
kvacid avadheyā śrotavyā. **kvacid** iti sampattau vipattau vā. atra hetugarbham arthāntarayati:
nāto iti. **ato** 'nyaḥ **kaścīd** api **vikṣiptabuddhiḥ** pratipathagāmibuddhir **na** bhavati. **vakraḥ**
kuṭilo **vyasto** viparītaś ca **vidhir** yasya tādrśo **nānyo** 'stīti tatsaṅge vikṣiptamatitvavakra-
vyastavidhisambhāvanād iti.

15 **uktaṃ cāmnāya eṣo 'sau jārājo nātmatātajaḥ
asti sāmānyato 'dṛṣṭānumānād gatiḥ īdṛśī**

39.192

uktaṃ iti. **āmnāye** rahasyaśāstre prāmāṇikokta ity arthaḥ. kuta ittham. adṛṣṭe 'rthe na
mitiḥ prāmāṇikahṛdayavarjinī. dṛṣṭam eva hi mahānasādaḥ dhūmādi vahnim sādhayati. na
punar adṛṣṭam ity atrāha: **astīti**. yady api cānumānam paro'kṣapramitisādhanaṃ dṛṣṭa-
20 pūrvam eva pravartate tathāpi sāmānyato dṛṣṭam nāmādrṣṭapūrvam api sāmānyataḥ pramitiḥ
sādhayati. yathā kriyāyāḥ karaṇasādhyaṭvānumāne rūpādikriyayākṣānumitisādhane 'dṛṣṭam
evendriyajātaṃ sāmānyataś chidāṃ upalakṣaṇikṛtyānumitaṃ bhavati. tathedṛksargavidita-
jārājadarśanenāviditatathātve 'py **asau jārāja** ity anumīyata iti bhāvaḥ.

nidarśitam idaṃ Bhāṇīsrāphel-bhūmipateḥ purā

25 **babhūva diṣṭe durbhikṣam anāvṛṣṭyeti śuśrūma**

39.193

nidarśitam iti. **Bhāṇī-Īsrāphel**-nāmāsau vārttāvahaḥ. **diṣṭe** 'vasare ·iti **śuśrumety**
ākhyāyikā vakṣyamāṇā nidarśanatvena grāhyā.

39.190b śrutam Ch] śratam J₃ 39.190c dūre Ch] dhūre J₃ 3 ullekha Ch] allekha J₃ nigadyate
Ch] nigadyota J₃ 4–5 pūrvas tū Ch] pūrvagū J₃ 5 dharmye Ch] dhardye J₃ 11 avadheyā
em.] avedayā J₃, avedhayā Ch 39.192a āmnāya J₃ schol.] āmnāna Ch 39.192c sāmānyato Ch]
sāmānyota J₃ 39.192d gatiḥ J₃] atir Ch 17 okta Ch] okuta J₃ 21 ānumiti Ch] ānamiti J₃ 22
sāmānyataś em.] sāmānyatac J₃ Ch ānumitaṃ Ch] ānumitaṃ J₃ 26 diṣṭe 'vasare Ch] diṣṭavesare J₃
śuśrūme Ch] śuśrūse J₃

Anm. zu 39.193ab Bhāṇīsrāphel- Lexikalische Entlehnung von *banī Isrā'īl* 'Israeliten'.

¹⁹Vgl. 39.188a.

**yatra yatsaṃtatau cāpi tatkr̥pāsmannatis tathā
avatīrṇāpy athārūḍhā sa Mosas tam apīpalat**

39.194

yatreti. tatkr̥peśvaradayāvatīrṇāsmannatiś cārūḍhā tādr̥gṭanatyaṭkaraṇe svasya svayam
apakārakaraṇāt · **apīpalat** yogakṣemau prāpayām āsa.

5 **tathāpattau sa tenaitya bahir ekāntagocaram
paṭhitvā niyatim cānte cakame sarvamaṅgalam**

39.195

tatheti. tathāpattau tādr̥śyām anāvṛṣṭirūpāyām āpadi. **sa** iti Mosāhvas sahajaratiḥ. **tena**
iti rājñā. **bahir** iti nagarasīmāyāḥ. **niyatim** iti dinākrandanastutim. **niyatiś** ca śapatha-
pūrvam paṇabandhādilakṣaṇā. **ante** paryavasānavelāyām. **sarvamaṅgalam cakame** sarveṣāṃ
10 maṅgalam bhavatv iti **cakame**. **cakame** · ity ekavacanam asya Mosāhvasahajarates tatrārya-
saṃmatākhyāpanārtham.

**gateṣv atha taylor evaṃ caturṣu divaseṣv alam
na kācana samābhātābhijñānumatiśamsinī**

39.196

gateṣv iti. **evaṃ** niyatipāṭhena. **alam** ity upavāsādinīyamo 'py atrādhika iti sūcayati.
15 **abhijñābhijñānam** lakṣaṇam iti yāvat. **anumatiśamsinī** tadanumananasūcinī yena kenacit
tadabhijñānena tadanumatir gamyate saphalam idam asmākam iti nāsau kācanāpy abhijñā
jātetṛ arthaḥ.

**evaṃgate sa nirviṇṇo 'srūṇy uccair ujjagāra ha
kim āpannaṃ vibho nau yā nābhijñā jāyate manāk**

39.197

20 **evaṃ** iti. **nau** · āvayoh.

**ity uccaiḥ svaram ābhāṣya sukham āhantum udyataḥ
gūḍhavācā babhāṣe 'sau mā meti vinivāritaḥ**

39.198

**avadhehi nimittaṃ ced atra te 'kuśalā matiḥ
kim nāmeyad gatā yate catvāro divasā iti**

39.199

25 **catvāriṃśaddināny atra ced vāṃ gaccheyur añjasā
tathāpi nandanāsiddhir doṣasya balavattayā**

39.200

4 apakārakaraṇāt J₃] apakāraṇāt Ch 8 niyatiś J₃] viyatiś Ch 10 cakame em.] dakame J₃ Ch 10–11
āryasaṃmatā em.] āryasannatā J₃, āsannatā Ch 15 anumati em.] anamati J₃ 16 tadanumatir em.]
tanumatir J₃ 39.197c nau yā em.] nāyo J₃ 39.200a catvāriṃśad em.] catvāriṃśar J₃ 39.200b
gaccheyur em.] gaccheyug J₃ 39.200c nandanā em.] nandavā J₃

Anm. zu 39.194d Mosaḥ: Lexikalische Entlehnung von *Mūsā*. **Anm. zu 3 -anatyā:** Lies: *ānaty-a?*
anantya-?

**bhavatkule 'sti saṃjātaḥ sūcakaḥ ko'pi rodhakam
tatpāpaṃ bhavadāsāster iti satyena niścinau**

39.201

iti · iti catuḥśloki sphuṭārthā.

**niśamyāsau śayau baddhvāsādyā dainyoktim agrimām
uvāca brūhi ko 'stīti yathā paṇakarī kriyā**

39.202

niśamyeti. asau sūcako 'smatkule ko 'sti · iti yatheti yanniścayena **kriyā** niṣkṛtiḥ **paṇakarī** syāt taṃ jñātvā paṇaṃ kārāyāmīti.

**vihasyāsāv athāhainaṃ naiśā sādho mamaucitī
sthāpaye 'mum avadyārhaṃ kathaṃ syāṃ ca tathātmanā**

39.203

10 **vihasyeti. asāv** iti divyapuruṣaḥ. bhoḥ **sādho. eṣā** sūcako 'sāv astīti sūcakaparakāśana-lakṣaṇa**ucitī mama na:** ahaṃ tvāṃ bravīmi: asau sūcaka iti. atra hetuḥ: **sthāpaye** · iti. aham **amum** sūcakam **avadyārhaṃ sthāpaye** nindyo 'sau sarvathā parivarjya iti **nindārhaṃ sthāpaye** nindāsthitimantaṃ karomi. nindyo 'sau dūrāt parivarjya ity aham **ātmanā**sau sūcaka iti **kathaṃ tathā syāṃ** kim ātmanaiva svaṃ sūcakam karomīti.

15 ko 'tra punaḥ sāmkaṭya upāya ity atrāha: **vaktavyam** iti.

**vaktavyaṃ śiṣyate me 'tra vadāmi śṛṇu putraka
saṃgamayya svavaṃśyāṃs tvaṃ paṇaṃ kārāya māciram**

39.204

paṇaṃ kārāyeti naivaṃ punaḥ kurma iti.

**tanmadhyapatite tasmin kṛtakārye samāvṛtam
vidheyam bhavitā guptiḥ sarvathā yad garīyasī**

39.205

tad iti. **kṛtakārye** vihitapaṇe tava **vidheyam samāvṛtaṃ** kṛtācchādanaṃ **bhaviteti.** atra guptikaraṇe 'rthāntarayati: **guptir** iti. **garīyastvaṃ** ca kāryasiddheḥ parapaṭācchādanasiddheś ca.

**niśamya drutam āhāsau saṃgamayya svavaṃśajān
paiśunyaḍ vo 'dya gantavyaṃ yathā bhadraṃ bhaved iti**

39.206

niśamyeti. adyety adyaprabhṛti.

**tatheti sarvair niyatau kṛtāyāṃ kila tatksaṇam
papāta nabhaso vṛṣṭiḥ sudhādhāramayī bhṛśam**

39.207

39.202b āsādyā dainyo em.] āsādyaidanyo J₃ 39.203b mamau em. schol.] samau J₃ 10 bhoḥ em.] boḥ J₃ 13 ity aham em.] ityasāvaham J₃ 15 sāmkaṭya em.] saṃkaṭya J₃ 18 kurma em.] karma J₃ 39.205a tan em. schol.] un J₃ 39.206b vaṃśa em.] yaṃśa J₃

tathetīti. tatheti · evam astv ity anumatau kṛtāyām. niyatīḥ paṇabandhaḥ.

iti pratyayasiddhās te rājāno naiva jātva api
ādriyante khalavaco bibhyaty asmāc ca śatruvat 39.208

itīti. pratītapratyayāḥ khyātapaṇāḥ. asmāt khalavacasaḥ.

5 āhur ākhyāyikām atra dṛbhdhām prācyair garīyasīm
kā nāma prācyabhaṇitir ānandāya na jāyate 39.209

prācyāślāghāyai · arthāntarayati: kā nāmeti.

svaṃ dāsaṃ śikṣayā kaścid bodhayām āsa bhūpatiḥ
nedaṃ trayam vidheyam te yadicchā sarvathaidhitum 39.210

10 svam iti. idaṃ trayam vakṣyamāṇam. sarvatheti madiyā vyavahāravartanī dinād dinam
proccatārā bhaved iti sarvakimṣkarebhyo 'haṃ samīpavartī bhavāmīti na ca kadāpi prabhur
matto vimanā bhaved iti ca.

asatyam na tvayā bhāṣyam jātu dveṣyo hy asau bhavet
sarvatrānarghapātram ca śikṣeyam prathamā tava 39.211

15 asatyam iti. dveṣya iti · asāv asatyabhāṣī sarvatra dveṣyo bhavet. tathānarghapātram ca
lāghavapātram ca bhavet.

madagre na vidheyā me ślāghā ca guṇakīrtanam
vedmy ātmānam tvadādhikyād iti śikṣā dvitīyakā 39.212

madagre · iti. tvad iti tvatta iti. dvitīyiketi svārthe kan.

20 na kathamcana kalyā te kāpīha piśunakriyā
tatrāpy arjakasainyānām tṛtīyāsau kriyā śubhā 39.213

neti. piśunakriyā piśunaceṣṭā. tatrāpīti sarvasāmyenaitadavidheyatve sthite 'pi viśeṣato
'rjakasainyānām na vidheyeti. kriyā śikṣā.

atrābhyuccayadoṣam āha: tathā ceti.

25 tathā ca kupitas teṣu nikaromi yadā tadā
jñātavṛttā dhruvam cānyavaśyatām mṛgayanty amī 39.214

1 tatheti Ch] tatherī J₃ 39.208d bibhyaty Ch] bhibhṛty J₃ 39.209a āhur Ch] āhug J₃ 39.209a
atra Ch] utra J₃ 11 bhavāmī Ch] bhavāsī J₃ 15 dveṣyo Ch] dveṣo J₃ 39.212a na Ch] no J₃
39.212c vedmy em.] vedy J₃, veddhy Ch 19 mad Ch] sad J₃ 22–23 viśeṣato 'rjaka J₃] viśeṣotarjaka
Ch

nikaromi viprakārodyato bhavāmi. **jñātavṛttā** viditamadbhāvāḥ. **anyavaśyatām mrgayanti** svayam anyatra palāyante 'nyam vā svāminam icchantīti.

bhavatu tādrśā bahavo 'pi labhyanta iti cet tatrāha: **ittham** iti.

ittham gate puro me 'tra sarvataḥ samavasthite

5 **praveśamārgaṃ labhate sarvato 'pi rujāntarī** 39.215

samavasthite saṃdhibandhādīnā pratiṣṭhitaprāye. **āntarī** rujāśakyapratīkāreti bhāvāḥ. **labhate** ·iti vartamānasāmīpye lapsyata ity arthaḥ. **sarvata** iti sanmāhātmyasainya-samarjakeṣv iti bhāvāḥ.

apūtamūrtinānenābilacittena cāpy asau

10 **nyubjā rītir iyaṃ tan me 'drṣṭāt kliṣṭāpi drṣṭabhīḥ** 39.216

apūtetī. **anena** piśunenāpūtamūrtināśuddhaśarīreṇa · **ābilacittena** sarandhrahṛdayeneyaṃ **rītir** madiyā rājyapālanādīlakṣaṇā vā **nyubjā**dhomukhī mattaḥ parānmukhī bhavet. tatrān-arthaṃ āha: **iyaṃ** iti. **tad** iti tadā · **iyaṃ drṣṭabhīr** **adrṣṭabhayād** **api kliṣṭā** bhaved iti. a-drṣṭabhayaṃ vahnitoyādi. drṣṭabhayaṃ svaparacakrajam. tatrāpy atra svacakrārjakajam eveti
15 mahān anarthāpāta iti bhāvāḥ.

phalitam āha: **tad** iti.

tad yadā drṣyatām eti piśunaḥ kṛtinām tadā

kriyeyaṃ chinnarasano vidheyo 'sau drutaṃ balāt 39.217

kriyeyaṃ sarvathā ciktiseyam. **asau** sūcakāḥ.

20 **nidarśitam idaṃ Nūtnaśariṇy asmin mahīpatau**

tadbhṛtyaḥ ko'py asaṃs tasya cakre paiśunyaṃ antike 39.218

nidarśitam iti. **asan** piśunaḥ. **cakra** iti paiśunyaṃ uvācety arthaḥ.

kṛty asau tan niśamyāśya samyak chrutyavadhānataḥ

sādhv sādhv iti saṃbhāśya provāca vadatām varaḥ 39.219

25 **kṛtīti. tad** iti paiśunyaṃ.

39.215a me 'tra Ch] satre J₃ 6 āśakya J₃] āśamkya Ch 7 labhate Ch] plavate J₃ sarvata Ch] saṣvā J₃ san Ch] man J₃ 39.216b bila Ch] bhitva J₃ 39.216d āpi drṣṭabhīḥ em. schol.] āpyadrṣṭadhīḥ J₃ Ch 11 randhra Ch] raṃdhru J₃ 12 madiyā em.] bhaviyā J₃ Ch mattaḥ Ch] marthaḥ J₃ 39.218a nidarśitam Ch] nidarśatam J₃

Anm. zu 39.218ab Nūtnaśariṇi: Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexi-kalischen Entlehnung *Navaśaravān* von [*Husrau I*] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

**saṁvādyante mayemās te bhāṣāḥ satyatayā bhavān
dhruvaṁ sūcakadoṣeṇa ripur daṇḍyo 'sti cānyathā**

39.220

saṁvādyanta iti. mayemās tava bhāṣāḥ saṁvādyante parikṣām āpyante. tatra ca satyatayā: yadīmāḥ satyā bhāveyus tadā bhavān niścitaṁ sūcakadoṣeṇa ripur asti. sūcako hi sarvathā
5 mahātmabhiḥ śatrur eva gaṇyaḥ. anyatheti satyatvābhāve yadīmā giro 'satyā upalabhyante tadā bhavān daṇḍyo 'stīti tvayi daṇḍam pātayāmīti bhāvaḥ. ubhayathāpy anena bhavān avadyārho 'sīti bhāvaḥ.

tṛtīyo 'pi paṇo 'stīha naivam ity anusamdhitaḥ

kṣāmyāmy apīti samdhārya yathecchaṁ vartyatām tvayā

39.221

10 tṛtīyo 'pīti. iheti paiśunye. nādyaprabhrty evam ahaṁ kadāpi vidadhe · ity anusamdhitaḥ smṛtipūrvam paṇakaraṇāt. imāṁ gataprāyāṁ kriyāṁ kṣāmyāmy apīti samdhārya svayaṁ buddhyā vimṛṣya yathecchaṁ vartyatām riputvam vā svīkuru daṇḍyatvam vā svīkuru smṛtiṁ vā svīkurv iti.

niśamya giram asyāsau vicāryāpy āha bhūmukhaḥ

kṛpālo gatam evāsmāt kṣamasvādyaiva māṁ prati

39.222

15 niśamyeti. bhūmukha iti svakriyā-anucitatvāt · hīnatāsyā iti bhāvaḥ. gatam iti bhāve ktaḥ. asmāt paiśunyāt. itthaṁ cādyā māṁ prati kṣamasva nādyārabhyemāṁ kriyāṁ kadāpi ṭcārumṭ ārabha iti.

vilokyāntaram asyāsau Navabāṇy āha saṁmitam

prasanno bhava jānīhi samdhā svā pālītā mayā

39.223

20 vilokyeti. antaram iti lajjānatānanatvādinā paiśunyatyāgam. jānīhītyādi kṣāntam mayeti bhāvaḥ.

nārpatyaṁ tad idaṁ nāma yad amī tatsamīpataḥ

śīghraṁ syur malinacchāyā bhāskare timiraṁ kutaḥ

39.224

25 nārpatyam iti. rājāno hi bhāskaraprāyāḥ piśunās ca timiraprāyā iti bhāvaḥ.

bhūdaraṁ dhruvaṁ etasmāt syāc cintādhūmasaṁkulam

na cāsau prīyate tatra na cāsaubhayasaṁgatiḥ

39.225

39.220d ripur em. schol.] punar J₃ Ch 39.221c kṣāmyāmy em. vgl. schol.] kṣāyāmy J₃ 11 kṣāmyāmy em.] kṣāmyasy J₃ 12 yathecchaṁ em.] yatheccha J₃ vartyatām em.] vartyamṭām J₃ 39.223b Navabāṇy em.] navadhāṇy J₃ 21 lajjā em.] lajja J₃ jānīhi em.] jānī J₃ 39.225a bhūdaraṁ em. schol.] bhūdara J₃ 39.225c prīyate em. schol.] prīyater J₃

Anm. zu 12 vimṛṣya: Synonym zu vimṛṣya gebraucht; vgl. Wortschatz → marṣ. Anm. zu 39.223b Navabāṇī: Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung Navaśaravān von [Husrau I] Nūšīrvān; vgl. S. 60.

bhūdaram iti. **etasmāt** piśunāt. **bhūdaram** bhūmimaṇḍalābhogaḥ. **cinteti** vyagratāmālīnya-saṃbādhitam **syād** bhavet · iti paraviṣayam paśūnyaphalam. atha svaviṣayam paśūnyaphalam uttarārdhenāḥ: **na ceti**. **tatra** piśune 'sau paramakāruṇikaḥ parameśvaraḥ **prīyate** prītamānā bhavati. tathobhayasaṃgatiḥ svakīyaparakīyapritir lokadvayapritir vāsya bhavatīti · anayā
 5 kriyayā nātra sve pare vā prīyante. na cehāmutrāpy asya sukham ity āśayaḥ. ato na jāne kimartham enām kriyām asau svīkarotīti tātparyam iti dvitīyacakārāśayaḥ samuccayasyaikenavoktaprāyātvād iti.

prācyā atrāpy udājahrur Mutajem-nṛpatim prati

ko'py ārāt praiṣiṣal lekhyam adhyakṣaḥ kila durvidhaḥ

39.226

10 **prācyā** iti. **ārād** dūrataḥ. **adhyakṣo** 'dhikṛto dattatadbhūbhāgādhipatyāḥ. **durvidho** duṣṭa-prakāraḥ · buddhidaridro vā.

samāpya svakriyām sādhusamācāro vidher vaśāt

saṃsthāpya dravyasaṃpattim maitro 'sau sadgatiṃ gataḥ

39.227

samāpyeti. **svakriyā** svavarṇāśramarahitakarma **sādhusamācāra** iti śamādisalakṣaṇopetaḥ.
 15 **vidher vaśāt** prārabdhapūrtiā **dravyasaṃpattim saṃsthāpyeti** śiṣṭam asya dravyam sthāne sthāne patitam astīti **sadgatiṃ** satkarmārjitam svargādigatim.

putra eko 'sti bālās ca pratīkṣe prabhuśāsanam

asmai kiṃcit samarpyādya śiṣṭam nyāsena rakṣyate

39.228

putra iti. **eka** iti dravyasaṃpattibhāravahanākṣamaḥ. **pratīkṣe** · idaṃ kartavyam eva mayā
 20 param tu bhavacchāsanam pratipālayāmi. **adyeti** bālye **kiṃcid** iti · etadvyayocitam.

atra svakauśalakhyāpanārtham āha: **rakṣeti**.

rakṣeyam adhunāsyāpi kośe vṛddhikalā śubhā

kīrtiḥ samayadānāc ca sarvatheyam kriyā śubhā

39.229

adhunā bālye. **asya** bālasya^{api}. anyathā dravyasaṃpattau mamāsādhitāyām bālatvān na
 25 dhanam evāpahariṣyanti yāvad enam api ghnantīti. asmākaṃ ca kośavṛddhikalā śubhāya syāt. kośavṛddhau hi sarve rājānaṃ mānena paśyantīti. **kīrtir** iti **samaya** āyāte yūny asmiṃ jāte nyāsadānād asmākaṃ kīrtir api jāyata iti. **sarvathā**dhunā bhaviny api kāle svapara-viṣayatayāpiyam **kriyā** vicāraṇā **śubhā** śubhadāyiny astīti.

2 saṃbādhitam em.] saṃbādhitā J₃ 39.226b Mutajem em.] sutajem J₃ 39.226a atrā em.] putrā J₃ 39.229c samaya em. schol.] saṃmaya J₃ 24 bālye em.] bhālye J₃ mamā em.] samā J₃ bālatvān em.] bhālatvān J₃

Anm. zu 39.226b Mutajem-: Lexikalische Entlehnung von *Mu'taṣim*. **Anm. zu 39.226c praiṣiṣat**: Replizierter Aorist (Kausativ) von *pra-iṣ*.

vilokyāśu sa tatraiva pattraprṣṭe svapāṇinā

samādhāya nibadhyāpi prajighāya yathāgatam

39.230

vilokyeti. āśv iti atra viṣaye kālakṣepo 'narthāyeti. **svapāṇineti** mātṛānyo 'pi kaścid rahasyavedi bhaved iti. **samādhāya** samādhānam likhitvā. **nibadhyāpi** svayam ity atrāpi sambadhyate.

kṣāmyatv amuṃ svatanthro 'sau bālaṃ cāvatu sarvathā

taddhikkārāṅkitamukho yātv ayaṃ dṛṣyatām khalah

39.231

kṣāmyatv iti. **asau svatantraḥ** parameśvaro 'muṃ paralokagataṃ dravyasvāminam **kṣāmyatu** nyūnādhikam apamārṣtu. tat**putraṃ** cainam **sarvathā rakṣatu** dehena kuśalinam dravyasaṃpattyā ca samṛddham kuryād iti **sarvathāpadasyāśayaḥ**. **asau** ca **khalo** duṣṭāśaṃsī **taddhikkārāṅkitamukho dṛṣyatām yātu** nagnatvād draṣṭum ayogyamukho bhavatv ity arthaḥ.

samādhānam niśamyāsau tatkṣaṇam mliṣṭacetanaḥ

kiṃ vacmīti ca murchitvā papāta dharaṇītale

39.232

samādhānam iti. spaṣṭam.

mā vādīr jātu paśunyaṃ kasyāpi nṛpasamnidhau

astu nāmāpi niṣṭhāyām niḥśvāsāt trāsyam eva te

39.233

mā vādīr iti. **astu nāmeti** na tāvat sambhāvayāmi: nṛpasamnidhau tavaitat paśunyaṃ jātva api labdhāvakāśam bhavati. kadācid **bhavatu nāma** tathāpi **niṣṭhāyām** paryantakāṣṭhāyām **te tanniḥśvāsāt trāsyam** bhetavyam. yadāśāv ākṣipto duḥkhenošṇam niḥśvāsam udgiritīti tadā kā tava gatiḥ iti ca.

dṛṣṭam cānaghaniḥśvāso nirundhan sarvathā balāt

karoti pracyutān bhāgyāt paryāṅkāḍ api coddhatān

39.234

dṛṣṭam ceti. **nirundhan** timirāvṛtā diśaḥ kurvan. **uddhatān** madāvaliptamatīn.

dvitīyo 'sau prakāro 'sya paśunyaḥkhyo nirūpitaḥ

samāhitahṛdo bhūtvā tṛtīyam śṛṇutādhunā

39.235

dvitīya iti. asya khalasya.

svārthaikaprasitā nāma ye syuḥ kecana bhūtale

3 kṣepo 'narthāye em.] kṣepanarthāye 39.231d khalah Ch] khaluḥ J₃ 11 draṣṭum Ch] duṣṭam J₃ 39.232c vacmī Ch] vadhmi J₃ 39.233b samnidhau Ch] sānnidhau J₃ 39.233c nāmāpi Ch] nāmapi J₃ 19–20 te tanniḥśvāsāt Ch] tato niḥśvāsār J₃ 21 kā Ch] kār J₃ 24 matīn Ch] satīn J₃

sudhībhir amuto bhāvyam dūrāt kuśalam icchubhiḥ**39.236**

svārtheti. prasitās tatparāḥ. tatpare prasitāsaktāv²⁰ ity Amaraḥ. **amuto** 'mībhyah.

nanu sarvaḥ svartham samikṣata iti nayena kā nāmāmīṣam khalatety āśankya satyam ity ardhāṅgikāreṇa samādhatte: **yat kiṃcid** iti.

5 yat kiṃcit te vadeyuś ca kuryur vā svārthatatparāḥ**balān nirṇāsayanty eva tenānyasamabhīpsitam****39.237**

satyam sarve svartham samihante vadanti kurvanti ca. nāmī vācyārḥaḥ. kiṃtu **tatparā** iti tatparatvam atra doṣaḥ. tatparatayā hy amī **pareṣṭam nirṇāsayanti**ty asāv amīṣam adhikṣepaḥ.

10 dharmarītiṃ nirākṛtya premarītim athāpi vā**tat tathācaratam nūnam anarthāyopakalpate****39.238**

dharmeti. tad iti karaṇam bhāṣanam vā.

tathā ca sa Huśaṅg-rājā svaśikṣāyām uvāca ha**tannaighnyasakhya ākuñcyāḥ svāśamśukadaśā iti****39.239**

tathā ceti. heti prasiddhau. **teṣam** khalānām **naighnyasakhye** 'dhīnatāyām sakhye ca. **svāśamśukadaśāḥ: svāḥ** svakīyā yā āśās tā evāmśukāni teṣam **daśā** antyabhāgā. **ākuñcyāḥ:** nāmīṣv adhīnatvam sakhyam vā kadāpi vidheyam. tebhyo dūrata evāsyam ity arthaḥ.

nūnam ye svārthanīṣṇātās te hārdaṃ nāṭayanty alam**sadācāramaṇīn bhraṣṭaguṇān viśrāvayanti ca****39.240**

nūnam iti. **hārdaṃ nāṭayanti:** ete vayam bhavatpūrveṣām sambandhino 'bhūma bhavatām ca kiṃkarāḥ sma iti svārthabalena premābhinayanti. na tv eṣām antaḥ premagandho 'py astīti ta ete 'ntar duṣṭācāragrastatvāt **sadācāramaṇīn bhraṣṭaguṇān** sato **viśrāvayanti**ty itas tato vināsayanti. yathā bhraṣṭaguṇā maṇaya itas tato vikṣipyante tathā sadācārā api bhraṣṭaguṇā itas tato vikṣiptā bhavantīti bhāvaḥ.

25 tāvad guṇombhitācāramaṇīmālā vibhāty asau**yāvat svārthagatis teṣam ante cābhāsatā dhruvam****39.241**

tāvad iti. **guṇāḥ** śāntatādayaḥ satyam ca. **svārthagatiḥ** svārthasādhanā. **ante**·iti svārthasiddhau. **ābhāsateti** guṇā apy ābhāsamātrasārāḥ. **maṇayo** 'py ābhāsamātrasārā ity arthaḥ.

39.236c amuto Ch] asuto J₃ 3 nayena J₃] yena Ch khalate Ch] khalute J₃ 3–4 ity ardhā Ch] itirdhā J₃ 8 ity asāv Ch] itisāv J₃ 21 ācāra Ch] acāra J₃ itas Ch] yatas J₃

Anm. zu 39.239a Huśaṅg-: Lexikalische Entlehnung von *Hūṣang*.

²⁰ Amarakośa, Ed. SARDESAI 3.1.9a.

satkāryakīrtiṃ manuḥ antar āviśya te kṣaṇāt
tathā vidadhate śīghraṃ yathāsau khalatāspadam 39.242

sad iti. khalatāspadam tat satkāryaṃ sāpi satkīrtir naśyatīty arthaḥ.

5 **mā dehy asya sṛtiṃ svasmin subuddhe 'smād dhruvaṃ tava**
madhyaṃ lagnaprahāraṃ drāḡ darśanāyogyatām iyāt 39.243

mā dehīti. asya svārthānveṣiṇaḥ. asmād iti ca svārthānveṣiṇaḥ. darśanāyogyatām: nānyasmai tad darśayitum api yathāyogyatā bhavet tathā lagnaprahāraṃ bhavet · iti.

10 **śaṭho 'sau vañcakaś cāpi māyy asau darśayatv alam**
sakhyaṃ nāpaiti taddauṣṭyaṃ yad antaḥ kṛtasamsthiti 39.244
 śaṭha iti. spaṣṭam.

tathā pratyāyayanty ete yathā kausṛtyam eva tat
teṣāṃ nayarahasyena vibhāty ā phalato 'dhiyām 39.245

tatheti. ā phalataḥ phalakoṭiṃ yāvat. adhiyām alpadihyām. jāte tu phale kausṛtyam idam iti bhāti.

15 **teṣāṃ ahitam ābhāti hitaṃ vā hitam anyathā**
tat tadvacasi no bhāvyaṃ viśvastamatinā drutam 39.246

teṣāṃ iti. vā · ivārthe: hitam ivābhāti. hitaṃ ca teṣāṃ anyathety ahitam ivābhāti. tat tasmād dhetoḥ. drutam ity aparīkṣyety arthaḥ.

20 **atīva yatanīyaṃ ca satyatākṛtaye budhaiḥ**
amiṣāṃ anyathā śvabhṛapāto 'sti na ca dūrataḥ 39.247
 atīveti. spaṣṭam.

yadonmocayate svārthaparo 'sāv adharau śanaiḥ
āvīrbhāvayate doṣāṃs tadā śāntātmanām api 39.248

yadeti ca.

25 **āvīrbhāvayate yāvan nāsyā saṃlāpam añjasā**
tāvat katham asau nāma puruṣatvena gaṇyate 39.249

3 sāpi em.] māpi J₃ Ch 39.243a mā Ch schol.] sā J₃ 39.243a sṛtiṃ Ch] syatiṃ J₃ 39.243b dhruvaṃ Ch] druvaṃ J₃ 39.243c drāḡ J₃] drā Ch 39.244c sakhyaṃ Ch] madhyaṃ J₃ rep. 39.243c 39.244c dauṣṭyaṃ em.] dauṣṭya J₃ Ch 39.245a pratyāyayanty em.] pratyāpayamty J₃ Ch 39.248b adharau Ch] adharo J₃ 39.248c bhāvayate Ch] bhāvayato J₃

āvīr iti. **asya** svārthānveṣiṇaḥ. **añjasā** tattvena. **tāvad** iti sa eva puruṣagaṇanām upaiti yas **tat-samlāpam āvirbhāvayate**: ayam atra tavāśaya iti.

atrodāharaṇavyājenāha: **tathā** ceti.

5 **tathā ca sa Śakendro 'pi mantriṇaṃ taṃ mahādhiyam papraccha vada ko dāśya ucito 'nucitaś ca kaḥ** 39.250

taṃ mantriṇaṃ Arustātālinam. **ka** iti kiṃguṇo dāso vidheyāḥ kiṃdośaś ca parihārya iti.

Śakendravacanāṃ śrutvā sa taṃ āha mahāmate vadāmi dāsacarite kiṃcid atra niśāmaya 39.251

Śakendreti. niśāmaya samāhito bhava.

10 **pratītipālako mānī saṃtuṣṭo bhadravādy api kāryanirvāhakaś cittāvarjako dāsa iṣyate** 39.252

pratīti. **pratītipālakaḥ** svaviśvāsarakṣakaḥ. **mānī** mānam eva sarvathā kalayati. **saṃtuṣṭa** iti mānalabdhenālpenāpi prasannacetā ity arthaḥ. **bhadravādī** na kadācanāpi pratyakṣaṃ vā paro'kṣaṃ vā svāmīno 'bhadraṃ vadatīti. **kāryanirvāhakaḥ** kāryaśarīram antaṃ prāpayatīti. 15 **na** kevalaṃ pratijñātaiveti bhāvaḥ. **cittāvarjakaś** cittarañjakaḥ.

gṛdhnur arvamatis tṛṣṇag durmukhaḥ śāḍakas tathā hṛdayāntarakṛd vāpi krīto 'pi tyājya iṣyate 39.253

gṛdhnur iti. **gṛdhnur** yo lobhena viśvāsam apy apākaroti. **arvamatiḥ** nīcamatir amānīti bhāvaḥ. **tṛṣṇag** asaṃtuṣṭaḥ. **durmukho** 'baddhamukhaḥ pratyakṣaṃ paro'kṣaṃ vā svāmy- 20 **avadyaṃ** vadatīti. **śāḍakaḥ** kevalaṃ katthate yo na punaḥ kāryaṃ nirvāhayatīti. **apiśabdo** bhinnakramaḥ: **krīto** 'pīti.

apākaroti yo gardhād vidvāṃsaṃ madamūḍhadhīḥ tasyeha khidyato 'mutra duṣkīrteḥ syāt kutaḥ sukham 39.254

apākarotīti. tathā ca Vyāsaḥ:

25 *divaṃ sprṣati bhūmiṃ ca śabdaḥ puṇyasya karmaṇaḥ*

3 atro Ch] śatro J₃ vyājenāha em.] vyājāha J₃ Ch 39.250a Śakendro Ch] śakondro J₃ 39.250d ucito em.] ucitau J₃, udhito Ch 39.251c dāsa em.] dāma J₃ Ch 14 vadatī Ch] bhavatī J₃ 39.253a arva Ch] ardha J₃ 39.253c kṛd J₃] kṛt Ch 39.253d krīto Ch schol.] prīto J₃ 39.253a tṛṣṇag em. schol.] tṛṣṇā J₃ Ch 18 arva Ch] ardha J₃ 20 katthate Ch] karthato J₃

Anm. zu 39.250a Śakendraḥ: Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Iskandar/Sikandar* Alexander.

Anm. zu 6 Arustātālinam: Lexikalische Entlehnung von *Aristātālīs* Aristoteles.

yāvat sa śabdo bhavati tāvat puruṣa ucyate²¹ · iti.

prasaṅgāgatam āha: nīceti.

**nīcasargaṃ samāśritya yo mānaṃ hāpayej jaḍaḥ
sa uccaiḥpadam āsādyā pataty eva na saṃśayaḥ** 39.255

5 spaṣṭam.

**yas tamenāpi saṃtoṣaṃ upekṣeta jaḍāśayaḥ
so 'narghaṃ śevadhiṃ hitvā durvidho yācate paṇān** 39.256

ya iti. **tamas** ṛṣṇā. **paṇān** iti varāṭikāḥ. tathā ca Bhāskaraḥ:

varāṭikānāṃ daśakadvayaṃ yat sā kākinī tās ca paṇas catasra²² iti.

10 durmukhatādūṣaṇāyāha: **durmukhatvam** iti.

**durmukhatvaṃ samāsādyā yo mliṣṭaṃ kurute giram
sa dūṣyo nitarāṃ loke dūravāsam avāpnuyāt** 39.257

spaṣṭam. **dūravāsam** iti. ataś ca bhadravādī satataṃ samīpavāsam avāpnuyāt · ity artha-siddham.

15 **kevalaṃ ślāghate yaś ca na nirvāhayate kriyām
sarvābhiśasta eṣo 'pi kathaṃ sukham avāpnuyāt** 39.258

kevalam iti. **sarvābhiśastaḥ** sarvair uttānabuddhir asāv iti dūṣitaḥ.

**na rañjayati yaś cittam antarānveṣaṇodyataḥ
alaṃ premṇāsyā kriyate bāhyo 'sau nayanirṇaye** 39.259

20 **na rañjayatīti. asya premṇālam** iti na kadāpy asau svāmipremapātraṃ bhavati. pratyuta **nayanirṇaye** prāpte 'sau **bāhyaḥ kriyate** naitatsaṃmukhaṃ kiṃcanāpi rahaḥkāryaṃ kartavyatām eti · iti.

ṛḍḍhabuddhiṃ samāsthāya dharme yaḥ svāminaṃ bhajet

9 daśaka Ch] daśavā J₃ 39.257d dūra J₃ schol.] dūrā Ch 13 vāsam J₃] yāsam Ch 17 asāv em.] amāv J₃ Ch 39.259a cittam Ch] citta J₃ 39.259b antarā Ch] antara J₃ 21 nirṇaye Ch] nilaye J₃

Anm. zu 39.256a tamena: Zweifelhaft, ebenso **tamas** im Kommentar. **Anm. zu 39.259, Metrum:** Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [sy]a kr[i] als kurze Silbe.

²¹Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 3,191.21.

²²Bhāskara: Līlāvatī, Ed. PANDEY paribhāṣā 2ab, dort a: *varāṭakānām* ..., b: ... *kākinī* ...

tenāsau svaś ca kuśali lokānantyāya kalpitaḥ 39.260

ḍṛḍheti. dharma iti: asau mama svāmī. aham etadbhṛtya iti sarvakṛtyeṣu **ḍṛḍhamatir bhūtvā yaḥ svāminam sevate tena** bhṛtyenāsau svāmī **svaś cātmā kuśalīhāvāptakuśalaḥ** paratra lokānantyāya kalpita iti.

5 **dharmabuddhir iyaṃ nāma svargamārga udīritaḥ**
anena caratāṃ nityaṃ devatvam upajāyate 39.261

dharmabuddhir iti. svargamārgacāriṇo hi devā iti.

pramādamattadhīr yo 'pi kumārgeṇātra vartate
alam svāmiviśādena svayaṃ yat sobhayacyutaḥ 39.262

10 **pramādeti. alam** iti svāmy asāv anena khedita iti na tasya śocyatvam. **yat sa svayaṃ ubhaya-cyuta** iti tasyaiva śocyatvaṃ śiṣyate. **atrete** svāmīni. **sobhayety** atra pādapūraṇe saṃdhiḥ.

guṇāḥ sapta mayeme te dāsānām uditā vibho
pratiyogyanvitāḥ śailī bhāty eṣā nitarāṃ bhuvī 39.263

15 **guṇā** iti. **sapteti** *pratītipālaka*²³ ityādayaḥ ṣaṭ. dharmas²⁴ ca saptamaḥ. **pratiyogīti** yathā *pratītipālaka*²⁵ iti guṇatvenoktaḥ · atraiva *gr̥dhnur*²⁶ iti pratiyogitvenoktaḥ. nanu kṛtaṃ pratiyogikathanenaikārthatātparyād ubhayor ity atrārthāntarayati: **śailīti**. sarvatra hi pratiyogisāmpye naiva tattvanirṇayo bhavātīty āśayaḥ.

eṣāṃ saptānām auttārādharyaṃ prakāṣayati: **tatrāpīti**.

20 **tatrāpi mukhyam eteṣāṃ dharmasthairyaṃ tadanvaye**
anuyanty apare dhīrair atraiva kriyatāṃ bharaḥ 39.264

25 **tatrāpīti. tatrāpīti** svāmibhṛtyabhāvalakṣaṇe dharmasthairye bhṛtyena samāśrite. pratīti-pālakatvādayaḥ ṣaḍguṇās tad **anuyantīty** ato hetor **dhīrair atraiva** dharmasthairye **bharo** 'tīśayo **vidhīyatām** iti · **anye** santu mā vā. sati tv asmin svāmibhṛtyabhāvo virājate · iti. ayam evāśayaḥ: ṣaḍguṇānām sāmastyakathanena dharmasya ca pṛthakkathanena kavināviṣkṛta iti bodhyam.

2 mama Ch] sama J₃ kṛtyeṣu Ch] kṛteṣu J₃ 3 sevate Ch] mevate J₃ 7 cāriṇo Ch] dhāriṇo J₃ 39.262c svāmī Ch] bāmi J₃ 11 śocyatvaṃ Ch] śodhyatvaṃ J₃ sobhaye Ch] sabhoye J₃ 14 pratīti Ch] om. J₃ 15 oktaḥ Ch] okṣaḥ J₃ 16 atrā Ch] atā J₃ 17 nirṇayo em.] nirṇaye J₃ Ch 18 saptānām Ch] saptānās J₃ auttārādharyaṃ em.] auttārācaryaṃ J₃ āttorādharyaṃ Ch 39.264d atraiva Ch] atravai J₃ 39.264d bharaḥ Ch] baraḥ J₃ 22 dhīrair Ch] dhīrait J₃ bharo J₃] bhau Ch 23 anye Ch] aṃtye J₃ santu J₃] maṃtu Ch vā Ch] yā J₃

Anm. zu 39.262d *sa ubhaya:* *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam*.

²³39.252a. ²⁴Vgl. 39.260f. ²⁵39.252a. ²⁶39.253a.

atraiva vaktavyaśeṣam āha: **aucitīti**.

**aucity eṣāpi sadrājām saptavargā ime khalu
na jātv antikam āneyāḥ sā vṛddhis tat paraṃ padam** 39.265

eṣātraiva prastūyamānā. **ime** · iti vakṣyamāṇāḥ. ayam api vyasanityāgaprakāra ity arthaḥ.

5 **dviṭ pāmarottānasamvid abaddhavadanaiḥ saha
satyānabhijño 'nṛtavāg vācāś ceti te matāḥ** 39.266

dviṭ iti. **uttānasamvid** uttānabuddhiḥ. **abaddhavadano** yo 'prṣṭo 'pi madhye 'kasmād uttiṣṭhati. yaḥ satyaṃ nāma vastu kiṃ phalaṃ ceti nābhijānāti sa **satyānabhijñāḥ**. **anṛtavāg** asatyabhāṣī. **vācāto** bahugarhyavāk.

10 atra phalanirdeśena heyatām prakāṣayati: **atīveti**.

**atīva śaṅkyam dviṣato nāptavyo 'sau svam antikam
antar marmanimagṇam tad viṣam kenāsyā śāmyatām** 39.267

svam svakīyam. svasamīpe nāsyā kadāpy avakāśo deya ity bhāvaḥ. atra tātkālikī premagatir akimṇitkarīty āha: **antar** iti. sarvavidhibhyo 'ntaraṅgavidhir balīyān iti nyāyāt. **viṣam** iti vairalakṣaṇam.

atraiva bharayati: **atīveti**.

**atīva durvidham idaṃ viṣam yan nauṣadhādīnā
niryāti gatiṛ asyeyam jīrṇir niryātanāpi vā** 39.268

auṣadham sāmādiprayogaḥ. **niryāti** bahir bhūyo 'pagacchati. tarhi kāsya gatiṛ ity āha: **gatiṛ** iti. **jīrṇis** tatraiva pralayaḥ. pralaye prāṇaiḥ saha niryātīty arthaḥ. atha **vā niryātanā** pratikriyā. śodhite vā vaire vairam apayātīty arthaḥ.

**jvalatkulīśam evedaṃ pated yatorvy asau kṣaṇāt
samūlāśākhavṛkṣaughā bhasmasāt syān na saṃśayaḥ** 39.269

jvalad iti. **asāv urvī** pratiyogilakṣaṇā. **mūlaṃ** piṭṛpitāmahādi **śākhā** saṃtatipravāhaḥ · **vṛkṣaś** ca svayaṃ pratidvandvī.

atra pramāṇayati: **bhaktān** iti.

bhaktān bodhayituṃ so 'pi svatanthro 'ta uvāca ha

39.265b ime Ch] yame J₃ 39.266c ānabhijño J₃ schol.] ābhijño Ch 8 kiṃ J₃] kiṃ kiṃ Ch satyā Ch] matyā J₃ 14 vidhir Ch] vidhit J₃ 19 bhūyo em.] bhūyā J₃ Ch kāsya Ch] kāmya J₃ 39.269b orvy Ch] ordhy J₃

bhos tacchāyām mṛgayata dviḍvairoṣṇātapād iti**39.270**

ata iti vairasyaivaṃsargatvāt. **bhor** iti bhaktābhīmukhye. **tacchāyām**: **tasya** svatantrasya sveṣṭadevasya **cchāyām** dayāvaraṇam.

kiṃ nāma gaṇyaṃ dauṣṭhavaṃ viśasyāsyā balād dhi yat**39.271**

dauṣṭhavam iti. **asya viśasya** vairākhyasya **dauṣṭhavaṃ** duṣṭhubhāvaḥ. **kiṃ gaṇyaṃ** gaṇanocitaṃ kiṃ na gaṇyatām eti. tathā hīti drṣṭāntāśayenāha: **balād** iti. yasmād idaṃ vairaviṣaṃ **sukriyām** api vairākṛāntamatitvād **akriyām** duṣkriyām **kṛtvā** duṣṭeyaṃ mama kriyeti **balād** vedayitvaitad vairaviṣaṃ **jaḍaṃ naraṃ dahati** grasatīti.

yathā jhaṭīti dāhyaidho bhasmasāt kurute 'nalah**tathedaṃ tucchahṛdayā nityāmnāye 'py udīritam****39.272**

yatheti. **dāhyaidhaḥ** śuṣkendhanam. **idaṃ** vairaviṣaṃ.

kusargo 'yaṃ svacittottha īrṣyā yāsau piśācikā**anayāviṣṭabuddhīnām kutaḥ smṛtir udeṣyati****39.273**

kusarga iti. **smṛtiḥ** sadācāravartanī sadācāragrāsavidhāyiniyam ity arthaḥ.

sargo 'sau jātu nāpaiti grahaṃ vardhayate 'py alam**asyoktir api loke 'smin nūnaṃ medhāpramoṣiṇī****39.274**

sargo 'sāv iti. **grahaṃ** hevākam. **asya** vairasargasya. **medhā** dhāraṇāvatī dhīḥ. itthaṃ ca medhāvino 'py asau bhraṃśakāraṇam iti kā nāma kathā sāmānyānām ity asau sargo vācāpi **noccāryo medhāpramoṣakatvād** iti bhāvaḥ.

upadeśaśravaṇāyābhīmukhīkṛtyāha: **saṃdhāyeti**.

saṃdhāya medhām paśyāsyā vaibhavaṃ svajaneḥ kṣaṇāt**svadehendriyatāpāya bhavet kālātipattitaḥ****39.275**

39.270a bodhayitum Ch] vedhayitum J₃ **39.270d** dviḍ em.] dviḍ J₃ Ch **39.271a** dauṣṭhavaṃ em. schol.] vaiguṇyaṃ J₃ Ch **39.271b** viśasyā J₃] viśasyā Ch **39.271b** dhi yat Ch] viyat J₃ **39.271c** sukriyām Ch] sakriyās J₃ **39.271d** dahaty eva Ch] dehatṛva J₃ **6** viśasya vairā em.] viśasyaivarā J₃, viśasyavyavairā Ch **7** āśayenā J₃] araśayenā Ch **8** mama J₃] om. Ch **39.272a** dāhyaidho Ch] dauhyadho J₃ **12** aidhaḥ Ch] aicaḥ J₃ **39.273b** yāsau J₃] yāso Ch **15** sadācāravartanī J₃] om. Ch

Anm. zu 39.271a dauṣṭhavaṃ: Das im Haupttext einheitlich überlieferte *vaiguṇyaṃ* wäre semantisch gleichwertig. Da im Kommentar von allen Textzeugen einheitlich *dauṣṭhavaṃ* überliefert und morphologisch erklärt wird, halte ich dies für den Text aus letzter Hand; da sich *vaiguṇyaṃ* nicht daraus erklären lässt, könnte dies einen früheren Entwurf dieser Strophe widerspiegeln.

medhā dhāraṇāvati dhīḥ. **asya** vairaviṣasya **vaibhavam** doṣaprābalyaṃ **paśya**. nāsau paropanata ity āha: **svajaner** iti. **svasmāj janir** yasya tat. idaṃ **kṣaṇāt svadehendriyatāpāya bhavet**. yadi vairaviṣam udbhūtaṃ bhāgyavaśān na vairiṇaṃ prati phalati tadāsau vaira-kārī svayam eva dehendriyaśuṣko bhavati. atra hetuḥ: **kālātipattita** iti. kālena khalu kāryaṃ
5 sidhyati. kope tu jāte sādhanabhūtakālātipātāt tad asiddheḥ svaśarīrendriyatāpaḥ kevalam iti.

**drṣṭaṃ viṣarasād asmāt pāmarāṇām asuvyayaḥ
sukhaṃ dinātivahanaṃ ghaṭetāsmāt kathaṃ kila**

39.276

drṣṭaṃ iti. **asmād** vairākhyād **viṣarasāl** lyablope pañcamī: vairākhyam viṣarasam pītvyeti arthaḥ. itthaṃ cāsughātakād **asmāt kathaṃ dinātivahanaṃ ghaṭate** nāmeti. **kileti**
10 prasiddhadyotakaḥ. prasiddho 'sāv artha ity arthaḥ. prasiddhāv api nātra vimatir ity āha: **drṣṭaṃ** iti. **pāmarāṇām** ity anena mahājanasargo 'sau na bhavatīti sūcitam.

atra drṣṭāntayati: **tathā hīti**.

**tathā hi harṣopanatau kasyāpy eṣa vigarhyadhīḥ
kapolau pāṭayaty eva citraṃ hi niyatir vidheḥ**

39.277

15 **kasyacid** iti svabhāgyopanataharṣāvalokane. **eṣa** pāmarāḥ. **kapolāv** iti gallapāṭaneti loka-prasiddhiḥ. kathaṃ asāv itthaṃ karotīty atrārthāntarayati: **citreti**. vidhivilasite kiṃ nāma dur-ghaṭam iti bhāvaḥ.

**kathikeyaṃ prasiddhersyā nāmeyaṃ svāsyapaṅkanā
kṣiptātrālpam phalen na vā sadā khedāya cātmanaḥ**

39.278

20 **kathiketi** · alpārthe kan. kathākhaṇḍikety arthaḥ. **iyam īrṣyā nāma** tatkartuḥ **svāsyapaṅkanā** svamukhamālinyakaraṇaṃ **tathā hīty**²⁷ udāharaṇavyājena samarthayati: **kṣipteti**. **atra** pratiyogini. asāv īrṣyā **kṣiptā** saty **alpam** kālam **phalen na vā** phalet. nedaṃ niyataṃ pratiyogini kṣiptāsāv avāśyaṃ phaled iti kadācid aphalanāt phalane 'pi · **alpam** tatkālam eva phalati na kālāntare · ity **alpam** ity uktam. **sadeti** · ātmanaḥ kṣeptuḥ **sadā** dyamadyāvasāneṣu ·
25 iti svamukhāṅkanaiveyam ity arthaḥ.

**prajvālayatv asau vairavahniṃ paracikitsayā
svadāhāyetyi viduṣāṃ mataṃ kasmai na rocate**

39.279

prajvālayatv iti. **asau** vairī. **paracikitsayā**nenāham enaṃ nirvāpayāmīti.

1 medhā Ch] sedhā J₃ 2 opanata J₃] opana Ch 3 udbhūtaṃ Ch] udbhutaṃ J₃ 5 sidhyati Ch] sidyati J₃ 39.276b masu J₃] ṃmamam Ch 12 drṣṭāntayati Ch] drṣṭānta · iti J₃ 15 galla em.] bhalva J₃, galva Ch 39.278a erṣyā Ch] erṣā J₃ 20 iyam Ch] ivam J₃ 22 asāv Ch] asādh J₃ 24 ity uktam Ch] uktam J₃ sade J₃] made Ch madhyā J₃] madyā Ch 39.279d mataṃ Ch] martuṃ J₃ 39.279d na Ch] nu J₃ 28 āham enaṃ Ch] āhemaṇaṃ J₃

²⁷39.277a.

**anarthakārī nipataty anarthe svayam eṣa saḥ
apaptac chvabhṛakṛc chvabhra ity eṣā laukikī śrutiḥ** 39.280

anartheti. apaptad iti svayam iti śeṣaḥ. **śvabhṛakṛd** iti parārtham ity arthāl labhyate.

**ākhyāyikayam atrāpi śrūyatām nibhṛtāsayāḥ
5 Śakendrāvasare duṣṭaḥ sattvaḥ prādur abhūt kila** 39.281

ākhyāyiketi. atrāpiti yaḥ śvabhṛam parārtham kārayati karoti vā sa svayam tatra patatīty²⁸
atrārthe. **duṣṭaḥ sattvaḥ** prāṇī sarpajātiḥ.

**tasyāsīt prakṛtir yaṁ sa paśyed āśv eṣa vihvalaḥ
jahau prāṇāṁś ca kā nāma bhava 'smin durghaṭā gatiḥ** 39.282

10 **tasyeti. tasya** sattvasya. katham dṛṇmātreṇa prāṇatyāga ity atrārthāntarayatī: **kā nāmeti.**

**viplave 'smin pravṛddhe tu Śakendro bhṛṣaviklavaḥ
pratikriyārtham asyāśu vidvaddvārāṇy upāyayau** 39.283

viplava iti. **bhṛṣavihvala** iti dṛṇmarakatvād asya svapauruṣeṇa pratikriyām alabhamānaḥ.
vidvaddvārāṇi mantrayantrādinaitatpratikriyārtham.

15 **apūrvaviplave tasmin pratikartum na kaścana
śakto 'bhūd iti duḥkhārtaḥ prāyaṁ kartum iyeṣa saḥ** 39.284

apūrva · iti. **prāyam** iti *saṁnyāsavaty anaśane pumān prāya*²⁹ ity Amaraḥ.

**taṁ tathāmatim ālokya mantry asau vihvalo bhṛṣam
sveṣṭaṁ śaraṇam abhyetya provācāptakriyo nṛpaṁ** 39.285

20 **tam** iti. **āptakriyo** labdhopāyaḥ. **tathāmatim** prāyopavāsaniratam. **vihvalaḥ** kiṁkartavyatā-
mūḍhaḥ. **sveṣṭaṁ** svābhiṣṭadevaṁ **śaraṇam abhyetyāptakriya** iti saṁbandhaḥ.

**bhadraṁ mārgaṁ mārgam aho mārgo labdho mayādhunā
āpado 'syā drutaṁ śāmyed yenāsau dṛśyatām vibho** 39.286

25 **bhadram** iti. **bhadram** astv iti saṁbandhaḥ. **mārgaṁ mārgaṁ** mṛgayitvā mṛgayitvā. **aho** iti
vismaye. **mārga** upāyaḥ. **asāv** ity āpat. **dṛśyatām** ity āpannivṛttir iti bhāvaḥ.

3 arthāl Ch] arthaḥ J₃ 39.281d sattvaḥ Ch] sattvā J₃ 7 sarpa J₃] satya Ch 39.282b paśyed
Ch] paśved J₃ 39.282b eṣa J₃] eṣa Ch 39.282d durghaṭā em.] durghajā J₃, yurghaṭā Ch 13
pratikriyām em.] pratikris J₃, pratikriyās Ch 17 vaty anaśane Ch] vartinaśanai J₃ prāya Ch] drāya
J₃ ity Ch] ty J₃ 39.285c abhyetya Ch] ebhṛtya J₃ 39.286c śāmyed Ch] śāmyet J₃ 39.286a
aho em. schol.] asau J₃ Ch

²⁸Vgl. das dem biblischen Sprichtwort analoge, welches A. WEBER 1869, S. 24 aus dem *Jaimini-Bhārata*
mitteilt: *parārtham yo 'vaṭaṁ kartā tasmin sa patati dhruvam.* ²⁹Amarakośa, Ed. SARDESAI 2.7.53b.

ity uktvā bahir etyāha darpaṇaḥ sajyātām tathā
mānenāsya yathā prṣṭe martyo 'ntardhānam ṛcchati 39.287

ity uktveti svāminam iti śeṣaḥ. bahir etya bahir nirgatya. asya darpaṇasya.

5 ānāyya darpaṇam yantravāhanaṁ cānu dhīdhanam
tadagre bandhayitvainam prṣṭe 'syārukṣad ātmanā 39.288

ānāyyeti. yantravāhanaṁ śakaṭam. anu darpaṇānayanād anantaram. tadagre: tasya śakaṭasyāgre purobhāge. asyeti darpaṇasya. asminn iti śakaṭe.

tatsaṁmukhaṁ pradhāvyaitam sa tatprṣṭagataḥ svayam
dhīdhano dūrato lokair dṛṣṭo 'ntikam upāyayau 39.289

10 tatsaṁmukham iti tasya dṛgviśasya. etac chakaṭam. tatprṣṭagata iti: tacchabdena darpaṇa-parāmarśaḥ. dūrata iti maraṇabhītyā.

āśiṅghya martyagandham sa dhāvitvābhimukhaṁ balāt
prāpyāntikam dadarśāgre darpaṇe svam upasthitam 39.290

āśiṅghyeti. upasthitam pratibimbatayā saṁmukham āyāntam.

15 vilokya svam asau śīghraṁ patito mūrchito 'py atha
viluṅṭhyākruśya vikṛtaṁ jahau prāṇān kṣaṇād iva 39.291

vilokyeti. vikṛtam iti kriyāviśeṣaṇam.

atha dhakkāninādena sarvato hrṣṭamānasāḥ
dudruvur draṣṭum abhito lokās tam akutobhayāḥ 39.292

20 atheti. dhakketi syād yaśaḥpaṭaḥo dhakkety³⁰ Amaraḥ.

nīśamyedaṁ tam urvīśaḥ so 'pi vismitamānasāḥ
vihāralakṣyato draṣṭum mantriṇam taṁ viniryayau 39.293

nīśamyeti. vihāreti vihāravajājam āsṛityotko 'sau mantriṇam draṣṭum bahir yayau.

3 etya bahir nirgatya Ch] etyāhigatya J₃ 39.288c agre Ch] āgre J₃ 39.288d ārukṣad Ch] ābhakṣad J₃ 6 anu Ch] ana J₃ ānayanād J₃] anayanād Ch 39.289a pradhāvya J₃] pradhābhyai Ch 39.289a aitat em. schol.] aitaṁ J₃ Ch 39.289b tatprṣṭa Ch] tadṛṣṭa J₃ 39.289c dūrato Ch] dūrata J₃ 10 tatprṣṭa Ch] tadṛṣṭa J₃ chabdena Ch] chebdana J₃ 39.290a āśiṅghya Ch] āśaṁghya J₃ 39.290b balāt Ch] bhalāt J₃ 39.290c āgre Ch] āgra J₃ 39.291d prāṇān J₃] prāṇāt Ch 39.292a dhakkā Ch] phakkā J₃ 39.292b hrṣṭa Ch] hyaṣṭa J₃ 39.292c draṣṭum Ch] draṣṭam J₃ 20 paṭaḥo Ch] paṭahe J₃ 39.293a edaṁ em.] odaṁ J₃ Ch

³⁰ Amarakośa, Ed. SARDESAI 1.6.6c.

**niryāntaṃ tam athābhetya mantry asāv upayāśayaḥ
gr̥hītvā caraṇau prāha bhāgyarddhyā te jitaṃ vibho** 39.294

niryāntaṃ iti. **bho vibho tava bhāgyarddhyā jitaṃ**. bhāgyarddhis tava jayatīty arthaḥ. **atha** vā **tava bhāgyarddhyā** karaṇabhūtayā mayā **jitaṃ**.

5 **uttiṣṭheti samāśvastam tam asau prāha bhūpatiḥ
kim etad vada me prājña prajñā kutra na rājate** 39.295

uttiṣṭheti. **samāśvastam** ātmānaṃ premapātraṃ jānānam. **kim etad** iti katham asau svayam eva mṛta iti. etadupāyaṃ ślāghamāna āha: **prajñeti**.

10 **iti bruvāṇaṃ tam asau provāca vadatāṃ varaḥ
avadhāraya rājendra karmaṇaṃ gatir uddhatā** 39.296

itīti. spaṣṭam.

**svakarmopārjitāṃ eṣa gatiṃ labdhvā rasātalāt
unmagno viṣabhūṣmānuviddhadṛg dṛśyatām itaḥ** 39.297

15 **svakarmeti**. **gatiṃ** iti viṣadharajanma. **viṣabhūr** viṣabhūmis tasyā **ūṣmā** vāṣpas tenānuviddhadṛk samprktadṛṣṭir **dṛśyatām ito** gataḥ.

**iti dṛṇbhārakākhyeṇa viṣeṇāsau samanvitaḥ
yatra saṃpātayām āsa dṛśaṃ sa nidhanaṃ gataḥ** 39.298

itīti. spaṣṭam.

20 **iti buddhyā vicāryāham akārṣaṃ tām kriyāṃ yayā
abhūt saṃmukham asyāho svadṛk svatanugocarā** 39.299

itīti. **kriyāṃ** upāyaṃ darpaṇasthāpanādirūpām.

svamṛtiyuktam āha: **gr̥hītveti**.

**gr̥hītvā svatanuṃ dṛṣṭyā svayāsau mūḍhacetanaḥ
saṃtasthe paśya rājendra gatitvaṃ randhrakāriṇām** 39.300

25 **saṃtasthe** mamāra. **paśyeti parārthaṃ śvabhṛakārī svayaṃ śvabhre patatīti**.³¹

nīśamyāsau Śakendro 'tha dhyātvā taṃ paramaṃ prabhum

39.294b mantry Ch] mantr J₃ 39.294b upayā J₃] upadhā Ch 39.295d prajñā Ch] prajña J₃
39.297a eṣa Ch] eva J₃ 14 dhara Ch] cara J₃ 15 dṛṣṭir Ch] dṛṣṭi J₃ 39.298a bhāra Ch] sāra J₃
39.299c saṃmukham Ch] saṃmukhas J₃ 39.300d gatitvaṃ Ch] gatvitvaṃ J₃

³¹Vgl. 39.280.

āśīhpātram amuṃ cakre dhīmadbhīḥ kiṃ na cāpyate 39.301

niśamyeti. spaṣṭam.

**nirūpito 'yaṃ prathamo vargaḥ smṛtyai mahībhujām
samāhitahṛdo bhūtvā dvitīyaṃ śṛṇutānaghāḥ** 39.302

5 **nirūpita** iti nigadavyākhyātam.

**vargaḥ sa tādr̥g astīha yanmadhye na ca ko'py asau
yasyārhanṭī mahīpānām sevāyām iti niścayaḥ** 39.303

varga iti. **iha** saṃsāre. **yanmadhye** yasya vargasya madhye. **na ceti** nāsau rājñā jātv api sevako vidheya iti bhāvaḥ.

10 **sa vargaḥ pāmarā nāma ye kecit kṛpaṇā bhuvi
yaddṛṇnipātamātreṇa pūrṇaṃ riktaṃ bhavet kṣaṇāt** 39.304

**te dveṣyāḥ sarvathā loke dṛkṣaṃkocakṛtakṣaṇāḥ
guṇāvaraṇaśīlāś ca citram eṣām vijṛmbhitam** 39.305

15 **grāhyās te sevayā bhūpair ya etatpratiyogināḥ
doṣāvaraṇaśīlā ye dṛgvikāsakṛtotsavāḥ** 39.306

sa varga ityāditriśloki spaṣṭā. **sevayeti** sevānimittena. **pratiyogināḥ** pratidvandvinaḥ.

**pumān nāma guṇānveśī kṛpaṇo guṇadūṣakaḥ
tatrādyo dūrato 'nveṣyo dvitīyaṃ dūratas tyajet** 39.307

20 **Kathāsamuccaye 'pīyaṃ kathodāhṛtisamgatā
nibaddhā nipuṇaiḥ prācyaiḥ śrūyatām sādaraṃ budhāḥ** 39.308

pumān ityādidviśloki sphuṭārthā.

**na jātu kuśalair bhūpaiḥ kṛpaṇā ābilāśayāḥ
bhṛtyā vidheyā vrīḍāto 'nyat tebhyo nāpyate kvacit** 39.309

na jātva iti. **vrīḍaiva tebhyaḥ prāpyā** na tv **anyat** kiṃcid iti.

39.301a Śakendro 'tha Ch] śakenpratthe J₃ 39.301c pātram Ch] pātras J₃ 39.303a tādr̥g Ch]
tādhṛg J₃ 8 sevako Ch] mevako J₃ 39.306d vikāsa J₃] vikāma Ch 39.306a sevayā em. schol.]
sarvathā J₃ Ch 16 sevaye Ch] mevaye J₃ 39.308c nipuṇaiḥ Ch] nipuṇai J₃ 39.309a kuśalair
Ch] kuśalor J₃ 39.309b ābilā Ch] ābhlā J₃ 24 vrīḍaiva Ch] vrīḍavai J₃

Anm. zu 39.308a Kathā-samuccaye: Semantische Entlehnung des Werktitels *Čavāmi' al-ḥikāyāt* 'Gesamtheit der Anekdoten'.

**tathā ca LaisaputrasyOmarākhyasya mahīpateḥ
abhūd bhujiṣyaḥ kṛpaṇo 'dhikriyāpadam āpitaḥ** 39.310

tathā ceti spaṣṭam.

**sa kilāvasare 'vocat tam adyodyānatas tvayā
phalāni dāḍimādīny āhṛtyādeyāni sarvathā** 39.311

sa kileti. avasare tatpaktisamayē. sarvatheti yāni svodyānebhyo nirgacchanti tāni yāni ca parodyāneṣu tāni mūlyeneti. ādeyāni samuccityaikatra kutracit sthāne sthāpyānīti.

**kāle kāle yathaucityaṃ vyayam eṣyanti ced iyam
kriyā śubhāya mahatām alpenānalpasamṅgaṭiḥ** 39.312

10 **kāle kāle** · iti. yathaucityam iti mahājaneṣu kautukena dīnānāthātūrādiṣv ārtiyeti. **alpena** phalamātradānenānalpasasya puṇyasya samṅgaṭiḥ.

**śrutvā sa svāmivacanam vidhāya ca tathaiva tat
koṭṭhāni pūrayām āsa rājājñā hi garīyasī** 39.313

śrutveti. katham tena dṛksamkocavatā kṛpaṇena tat tathācaritam ity atrāha: rājājñeti.

15 **atha jātu mahīpo 'sau naṭān deśāntarāgatān
samīkṣya kalayām āsa nāṭyakautūhaloddhataḥ** 39.314

atheti. kalayām āsābhināyayām āsa. āvrto vyāptacetāḥ.

**tathā tannāṭyam ārūḍham yathā sarvatra samṅgaṭāḥ
kāmiyogimanīṣijñā yatayo ye 'pi kecana** 39.315

20 **tatheti. ye 'pi kecaneti** sadaiva svāsanasthitā ye kecin mahātmānaḥ.

**samīkṣya samsthitim tām sa kṛtī kalanakovidāḥ
sadasyparitoṣāya satkriyām samadīdiśat** 39.316

25 **samīkṣyeti.** nedaṃ laghukālēna samāptim gacchatīti **kṛtī** tatkālanirvāhakārī **kalanakovidāḥ** pūrvāparānusamdhānacaturadhiḥ **satkriyām** bhojanādyarcām **samadīdiśat** paurogavam samdeśēnābūbudhat.

39.310a ca laisaputrasyo Ch] cailasaputrosya J₃ 39.310c abhūd Ch] abhūr J₃ 39.311b tam Ch] um J₃ 39.311b adyo J₃] odyā Ch 7 tāni J₃] tā Ch aikatra Ch] aikātra J₃ 10 ānāthā Ch] ānā J₃ ādiṣv Ch] ādiṣy J₃ 39.313a sa J₃] ma Ch 39.313c koṭṭhāni Ch] koṭṭhāni J₃ 39.314b naṭān Ch] najān J₃ 39.314d nāṭya Ch] nāḍya J₃ 39.315a ārūḍham J₃] ātūrṇam Ch 20 sadai J₃] madai Ch āsana em.] āmana J₃ Ch 39.316a samsthitim tām Ch] samsthitih tā J₃ 24 arcām Ch] arvām J₃ samadīdiśat J₃] mamadīdiśat Ch 24–25 paurogavam samdeśēnā Ch] pārogovammamdeśēnā J₃

Anm. zu 39.310ab Umara-ākhyasya Laisa-putrasya: Lexikalische Entlehnung von 'Amar bin Laiṣ unter semantischer Entlehnung von bin; verlesen als 'Umar?

	atha bhojanavelāyāṃ prāptāyāṃ sa mahāmatih antaram kalpayitvāsyā sadasyān prāha sādaram	39.317
	atheti. antaram kālakṣepam. asmin nāṭye.	
5	uttiṣṭhatādhunāpteyam velā bhojanasiddhaye vidhāya bhuktiṃ bhūyo 'pi nāṭyam paśyata māciram	39.318
	uttiṣṭhateti. spaṣṭam.	
	atha teṣu sadasyeṣūpaviṣṭeṣu ca paṅktiśaḥ prayastatemanopetabhaktapātreṣu sarvataḥ	39.319
10	anīteṣv anusamdhānakuśalo 'sāv acintayat phalāni mukhaśuddhyartham deyaṇīti satāṃ gatiḥ	39.320
	bhāṇḍāgārāsthitaṃ taṃ sa āhūyovāca dhīdhanah ānīya dāḍimāny atra diyantām āśyaśuddhaye	39.321
	ākarma svāmivacanam paṇī baddhvā purogataḥ sa prāha tāni sarvaṇi śuktānīti na kiṃ śrutam	39.322
15	yady ājñā tādṛśāny evānaye cintāsti no manāk ākaṇṭham uditā tṛptir amiṣām iti niścinu	39.323
	niścitya tapto 'ntar asau samāje 'tra natānanaḥ gaccheti parvataś cainaṃ yāpayitvā vyacintayat	39.324
20	rakṣāsau sarvavastūnāṃ vṛddhir eṣā matātha vā iyam śuddhir atho nāma dānaniryātanāsti yā	39.325
	dhik kārpaṇyam yato dīnacittā nirṇāśya tad dhanam akīrtipaṅkaliptāsyān balāt kurvanty adhiśvarān	39.326
	vismāryādaḥ vidheyam tat samāpayyātha śaṅkitaḥ	

39.317d prāha J₃] drāha Ch 3 antaram Ch] amṭara J₃ 39.321a āgārā Ch] agārā J₃ 39.322d
śuktānī Ch] śuklānī J₃ 39.324c parvataś J₃] purataś Ch 39.324d vyacintayat Ch] vyaciśuyat J₃
39.325a rakṣāsau sarva Ch] rakṣāmāsordha J₃ 39.326a dhik Ch] cik J₃

Anm. zu 39.317c asya: Zweifelhaft, lies: asmin? Vgl. Kommentar.

dūrīcakāra tatkāryād asau lakṣyāntareṇa tam 39.327

atheti ślokanavakaṃ spaṣṭārtham. **lakṣyāntareṇeti** kenacid vyājena.

**asakṛc ca prasaṅgena smṛtyartham vadatām varaḥ
bodhayām āsa goṣṭhyām tatkārapaṇyam ca svalāghavam** 39.328

5 **asakṛd** iti. **smṛtyartham** iti parabhrtyasmṛtidānārtham.

**manasvinas tāvad amī mahānto
manīṣiṇas tāvad amī mahāntaḥ
sahasvinas tāvad amī mahānto
yāvan na kārapaṇyatamonimagnāḥ** 39.329

10 **manasvina** iti. **manasvina** ityādy anuvādyam. mahattvaṃ sarvatra vidheyam.

**dvitīyo 'yam smṛto vargo mayā smṛtyai manasvinām
adhunā kathyate samyak tṛtīyo 'pi vibhūṭaye** 39.330

dvitīyo 'yam iti gatārtham.

15 **sadbhāgyādhigataiśvaryā ye mahīpā mahītale
tais tasya vṛddhaye samyag vargo heyo 'yam ādarāt** 39.331

sadbhāgyetyādi spaṣṭam. **tasya** sadbhāgyasya.

**na nāma jātu vargo 'sau sevāyogyo mahībhujām
ya uttānadhiyaḥ kecin nātmadehe 'pi mānty alam** 39.332

20 **kvāgādhamatayo dhīrā ye nyakkurvanti sāgarān
kvottānamatayo mūḍhā yaiḥ kacchā aucyam āpitāḥ** 39.333

kveti. nyakkurvantīti tadapekṣayā teṣām anagādhatvāt. **aucyam āpitā** iti tadapekṣayā teṣām atyagādhatvāt.

**na jātūdāttadhiṣaṇair mahīpair adhiḥkāriṇaḥ
ime kāryā alaṃ duṣṭā vetālotthāpanā śubhe** 39.334

39.327a vismāryādaḥ em.] vismāryāda J₃, vismaryāda Ch 39.327b śaṅkitaḥ J₃] śaṅkiraḥ Ch
39.327d lakṣyā Ch] lakṣa J₃ 39.329b manīṣiṇas Ch] manīṣaṇas J₃ 39.329c sahasvinas J₃]
sahaṃvinas Ch 10 ādy J₃] arady Ch 39.332c ya Ch] yat J₃ 21 teṣām Ch] teṣās J₃ teṣām Ch]
teṣās J₃

Anm. zu 39.329, Metrum: Upajāti.

neti. udāramatitā hi nāma loke śubham. atra śubhakarmaṇy uttānamatyadhikriyā **vetālotthāpanālam** atisāyena duṣṭā. yathā śāntike karmaṇy ārabdhe vetālotthāpanā duṣṭā tathaudārye. etadadhikriyeti bhāvaḥ.

atra pratyāyanārtham āhoktam iti.

- 5 **uktaṃ cottānadhīr eṣa kṛpaṇāt pāmarād api**
atīva duṣṭaprakṛtir nūnaṃ vāripiśācakaḥ 39.335

vāripiśācaka iti tasya hy ayaṃ svabhāvaḥ: saraḥsthito 'sau parair jale hriyamāṇe katham ime harantīti śocitvāveśena tān pīdayatīti.

- 10 **na dadāti ca yo 'nyasmai pratyakṣāyānyathāpi vā**
asau kṛpaṇa ity uktaḥ svadravyasyārthabhāg budhaiḥ 39.336

pratyakṣāyeti pratyakṣaphalakīrtyādyāptaye. **anyatheti** paro'kṣaphaladharmādyartham. **sva-dravyasyeti** kevalaṃ yathecchaṃ svayaṃ bhuṅkte · ity arthaḥ.

- viṣapānam atho dānaṃ samaṃ yasya ca durmateḥ**
svaṃ cāpi vañcayed yo 'sau pāmaraḥ kīrtyate budhaiḥ 39.337
- 15 **viṣapānam** iti. **dānam** ity ubhayavidham. **svaṃ cāpīti** na svayaṃ api bhuṅkte ity arthaḥ.

- na datte no bhuṅkte svayaṃ atha parān garhayati yo**
dadatv ete ślāghāmāthitamatayo 'nyāhṛtam iti
kathaṃ mliṣṭām enāṃ gatim amaladhīr hṛtpathacarīm
vidadhyād ity evaṃ dṛḍhacid udito durvidha iti 39.338

- 20 **na datte** · iti. tṛtīyasyaitābhyāṃ vailakṣaṇyaṃ darśayati: **na datte** · iti pūrvam evoktaṃ dvi-vidhaṃ dānaṃ jñeyam. **no bhuṅkte** · iti svam api vañcayate³² · iti kṛpaṇapāmarāv atrāntar-bhūtau. ādhikyārtham asyāha: **atheti**. **parān yo** bhāvīrityā **garhayati**. garhāprakāram āha: **dadatv ete** · iti. **ete ślāghāmāthitamatayaḥ**: dadmo vayaṃ dravyaṃ nāma vyayatāṃ ślāghāsmābhir āpyata iti ślāghāmātreṇa vyastamatayaḥ. **anyāhṛtam** anyebhyo cchalabala-vañcanādināhṛtaṃ **dadatu** nāma. kim asya dānasya phalam iti **parān** dātṛṇ **garhayati**.
25 **tathāmalabuddhiḥ kathaṃ nāmaitāṃ mliṣṭām gatim** anyāhṛtaṃ ślāghārtham anyebhyo

1 maty Ch] saty J₃ 2 vetālotthāpanālam Ch] yetālotthāpanalam J₃ karmaṇy Ch] karmāṇy J₃ 3 audārye em.] ādaurye J₃ Ch 4 ārtham J₃] ām Ch āhoktam Ch] āhekum J₃ 39.335a cottāna Ch] cattauna J₃ 7 saraḥ Ch] sara J₃ 8 śocitvā Ch] śodhitvā J₃ 11 phala Ch] om. J₃ 39.337a pānam Ch] mānam J₃ 39.338b āhṛtam em. schol.] āhyatam J₃ 39.338c hṛt em. schol.] hyat J₃ 23 mathita em.] marṣita J₃ vyayatāṃ em.] vyayyatam J₃ 24 anyebhyo em.] anyodhya J₃ 25 dātṛṇ em.] dhātṛṇ J₃

Anm. zu 39.338, Metrum: Śikharīṇī.

³²Vgl. 39.337c.

yad diyate · ity evamrūpām **hṛtpathacarīm** mano'nugatām **vidadhyād ity evam** yo **dṛḍha-**
cid dṛḍhamatir asau **durvidha** iti **kathitaḥ**.

prakṛte yojayati: **so 'yam** iti.

5 **so 'yam tṛtīyo vibudhair uttānamatir īryate**
kañṭhāsamjñitasadgrāvṇo yasyāmbhaḥpātanaucitī 39.339

grāvṇas ca sattvaṃ prāṇanirgamanāntaṃ dṛḍhasthitā.

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ prācyair vīr†adautu†matir nṛpaḥ
abhūt kaścit purā yasya yaśo 'daḥ pāvanaṃ kṣitau 39.340

10 **ada** iti varṇayitum prārabdham.

sa jātu kutukī bhāṇḍāgārādhikṛtiśālinam
uvāca dāsyē dīnāraprayutaṃ dhīr mamety alam 39.341

sa jātv iti. **dhīr** iti · icchā. **alam** iti kṛtaṃ prativacanādinā. gacchānīyatām ity āśayaḥ.

nīsamya gīram asyāsau baddhvā pāṇī purogataḥ
15 **āha smedaṃ bahu na cārhanṭīyaṃ sarvathā kṣatiḥ** 39.342

nīsamyeti. idaṃ bahu yat svāminoktaṃ *dīnāraprayutaṃ dāsyē*³³ · iti · **idaṃ bahv** ati-
pramāṇaṃ **na ceyam ārhanṭī** · iyaṃ **sarvathā** svaparagocarātvena **kṣatir** hāniḥ: dīnāra-
prayutadānenāsmākaṃ riktatā tasya ca loka†heta†nāmatvam iti.

anena śataśo yodhā rakṣyante ye ca sarvathā
20 **gaccheyur upayogaṃ te yatha rddhir upajāyate** 39.343

aneneti. spaṣṭam.

samīkṣyāśayam asyāsau ślāghyodāramatir vibhuḥ
ardhatricaturādyamśakalpanābhiḥ †samartithat† 39.344

3 prakṛte em.] prakṛto J₃ so 'yam em.] sayam J₃ 39.339ab vibudhair uttānamatir em.]
vibudhaikṛttānasatir J₃ 39.339c grāvṇo em. schol.] grāṇo J₃ 17 ceyam em.] coyam J₃ 39.343a
śataśo em.] cataśe J₃

Anm. zu 39.340b vīradautu- Lies: vīrodāra-, vgl. 39.344b? vīraudārya-? vīraśaurya-? **Anm. zu 18**
lokaheta- Lies: lokaheya-? lokāhita-? **Anm. zu 39.344d samartithat:** Lies: samārthayat? Ebenso im
Kommentar.

³³39.341cd.

5 bhadraṃ te vārdhatām icchādhikeyenāto 'pi kiṃ tv idam
bhūrīti daśamāṃso 'sau sthāpito 'bhūd havoktibhiḥ 39.345

³⁴39.341c. ³⁵39.342cd. ³⁶Kālidāsa: Kumārasambhava, Ed. SURYAKANTA 5.57a. ³⁷39.345ab.

vibudhyeti. āśayaṃ tvatparigraheti³⁸. antare manasi. **pāpe** sapāpe. arśaādyajanto 'yaṃ **pāpa-**śabdaḥ.³⁹ **bhuktam** iti svahānir evārjiteti bhāvaḥ.

astu pāmarasargāṇaṃ sargo bhāsvāṃś ca vāridaḥ
udāramatir ity etat trikaṃ nānyam apekṣate

39.351

- 5 **astv** iti. **nānyam apekṣate** ·iti· anyapreraṇayā na svasargaṃ tyajati. tataś ca yaḥ sargo bhavatāśaye kalpitāḥ sa pālāniya eveti bhāvaḥ.

niśamya cāṭuvākyam tad udbuddho 'sau jagāda tam
nūnam uttānamedhasya pīḍārhanṭy asti te bhṛśam

39.352

- 10 **niśamyeti. udbuddha** iti svāśayaṃ prati sajjabuddhir iti. **tavottānabuddher bhṛśam** **pīḍārhanṭi** pīḍāyogyatā. yenānyadā śāntavṛttir bhavasīti.

svahāniṃ parahāniṃ ca hṛdāvajñāya ye jaḍāḥ
pravartanta ime jātu nocitāḥ pārītoṣike

39.353

sveti. svahānir atra dravyasaṃpadalābhaḥ. **parahānir** modaudāryabhraṃśalakṣaṇā. **avajñāyāgaṇayitvā.**

- 15 **yan mayā niyataṃ te 'dya tad gatvānaya kiṃ tv idam**
daurvidhyam na tvayā darśyam punar goṣṭhyāṃ kadācana

39.354

yad iti. **punar** iti jātu cid dvitīyavāram.

parārthavighnakṛd yo 'sau durāśeṅgitakovidāḥ
sa nūnam teṣu satsargapareṣv āśyam kalaṅkayet

39.355

- 20 **parārtheti.** spaṣṭam.

atraivārthāntarayati: **hṛṣyantv** iti.

hṛṣyantu malinacchāyās tamisrāyāṃ yadṛcchayā
katham caraṇam apy eṣāṃ ghaṭetāryam adarśane

39.356

malinacchāyā ulūkādayaḥ. **tamisrā** tamobharitā rātriḥ.

- 25 **punar** api bharayati: **durvidhānām** iti.

1 antare J₃] atare Ch 39.351c udāra J₃] tadāra Ch 39.352b udbuddho Ch] urbuddho J₃ 39.352c medhasya Ch] meyasya J₃ 9 ottāna Ch] atauna J₃ 13 audārya J₃] ādāryam Ch 39.355a kṛd J₃] kṛt Ch 39.356d darśane J₃] darśame Ch 24 tamo Ch] tosa J₃

³⁸39.348b. ³⁹Vgl. PĀṆINI 5,2.127: arśa ādibhyo 'c.

durvidhānām kriyā saiṣā bhātu nāma garīyasī
dhruvaṃ kardamalekhaiṣā mastake tair nipātītā 39.357

uktas tṛtīyavargo 'sau caturtho 'pi niśamyatām
abaddhavadanā nāma ya uddeṣe 'tra kīrtitāḥ 39.358

5 **ukta** iti. spaṣṭam.

ye doṣakathane baddhakakṣyāḥ saṃvṛṇate guṇān
te durmukhā mahīpānām dūrikāryā nirantaram 39.359

astu nāma vacas satyaṃ teṣāṃ tatrāpi dūṣaṇā
paro'kṣakathanād doṣadvaiguṇyam anṛtoktitaḥ 39.360

10 **astu nāmeti**. yady api te satyam eva tadvaco vadanti tathāpi tad **asamakṣaṃ kathanāt teṣāṃ tatra** paro'kṣavāditālakṣaṇā **dūṣaṇā**. etac ca pūrvam eva samarthitam. ced anṛtaṃ tat tadā **doṣadvaiguṇyam**: paro'kṣavāditālakṣaṇaikā dūṣaṇā. anṛtavāditālakṣaṇā dvitīyeti doṣadvaya-grasto 'sāv iti.

atra samayati: **atipāpam** iti.

15 **atipāpam idaṃ nāma parastrīsevanād api**
yad dūrasthaḥ pradūṣyeta pumān iti jagau śrutiḥ 39.361

nigadamātreṇa gatārtham idam.

smṛtiṣv api viśeṣeṇa proktam etat samādhinā
paro'kṣavādo heyo 'yaṃ sakhīnām api śaṅkayā 39.362

20 **smṛtiṣv apīti**. **sakhīnām** iti na hi kaścid api sakhiṣu dūṣaṇām āropayati pratyuta guṇān eva vakti. tathāpi paro'kṣavādaśaṅkayāsau **heya** eveti. **samādhineti** niyamena.

atraiva punar api samarthayati: **nūnam** iti.

nūnam paro'kṣavādo 'sau kvaṇapāmiṣabhakṣaṇam
satyatvagandhinām cāsmād ghṛṇā vā dūradhāvanam 39.363

25 **asmāt** kvaṇapāmiṣāt. tataś ca ye kecit paro'kṣavāde prīyante te 'mī srgālaśvatulyā iti bhāvaḥ.

pathyaṃ vidhehi matiman paścādvādaratātmanah

39.357a saiṣā Ch] maiṣā J₃ 39.360a vacas Ch] vacaḥ J₃ 39.360a satyaṃ J₃] matyaṃ Ch 11 anṛtaṃ Ch] aṣṭaṃ J₃ 39.362c vādo Ch] vauda J₃ 20 sakhīnām Ch] sādhinām J₃ dūṣaṇām Ch] J₃ 39.363d dhāvanam Ch] dhāyanam J₃

svayaṃ kiṃ naiṣa nirvoḍhuṃ śaktas tadbhāram añjasā 39.364

pathyam iti. **pathyaṃ vidhehi** mā tatsaṅgaṃ kuru. atrārthāntarayati: **svayaṃ** iti. **eṣa** paścād-
vādaprītamānāḥ. **tadbhāram** iti · ihākīrtilakṣaṇaṃ paratra cāvīcyādiduḥkhalakṣaṇaṃ. **añjasā**
tattvena **svayaṃ nirvoḍhuṃ kiṃ na śaktaḥ** śakta eva. ayam arthaḥ: yady asya tadbhāra-
5 **nirvāhaṇāyām** aśaktiḥ syāt tadā bhavatsāhāyā upakārāya bhavet. eṣa tu svayaṃ eva tan
nirvoḍhuṃ śakta iti mā tvam sāhāyāṃ kuru. ced asya saṅgaṃ kuruṣe tadā tvam apy aṃśa-
bhāg bhaviṣyasīti bhāvaḥ.

nidarśitam idaṃ cābhūt kaścīd vārttāvahāgraṇiḥ 39.365
yenācārabalāl labdhaṃ jāgratsvapnabalaṃ vidā

10 **nidarśitam** iti. **ācārapālanāt** svavarṇāśramācārapālanāt. **vidā** tattvavidā. **jāgratsvapna-**
balam: jāgrati divyacakṣurāditvam. **svapne** 'py abhīṣṭārthadarśanam iti.

sa kadācana śarvaryāṃ divyair āgatya sūcitaḥ 39.366
kalya utthāya gantavyam amunā te 'dhvanānagha

15 **tatra te carato 'gre yad āpated bhakṣyam eva tat 39.367**
tato dṛkpadaviṃ yāti yat tad gopāya niścitam

sa iti dviśloki spaṣṭā.

atho yad aṅkam abhyeti tat pālyam yatnataḥ param 39.368
abhiyunkte nirāśo 'sau na kāryas te kathaṃcana

atho iti. **aṅkam** utsaṅgam. **abhiyunkte** tvam pratyabhiyukto bhavati.

20 **tatrāpi pañcamam yat te bhaved dṛśyam tato balāt 39.369**
caler iti vidhānena kṛtī bhavasi nānyathā

tatrāpīti. **tatrāpi** caturṣu · itthaṃ pratikṛteṣu. **iti vidhānenetthaṃ** vidheyasampādanena **kṛtī**
kṛtakṛtyaḥ.

25 **atha vyuṣṭe prabhāte 'sau śīghraṃ nirgatya vartmanā 39.370**
tena dudrāva kiṃ nāma bhakṣyam prāg iti mugdhadhīḥ

atheti catuṣśloki gatārthaprayā.

39.364a matiman J₃] matimaṃ Ch] 39.364b vāda Ch] vāra J₃] 3 bhāram Ch] vāram J₃] 5
nirvāhaṇāyām em.] nirvāhaṇāyās J₃, nirvāhaṇāyāms Ch] 6 mā J₃] sā Ch] saṅgaṃ Ch] bhaṃgaṃ
J₃] 39.366b sūcitaḥ J₃] mūcitaḥ Ch] 39.366c gantavyam Ch] gantavyas J₃] 39.366d amunā
em.] amanā J₃ Ch] 39.367b āpated J₃] āpetad Ch] 39.367c padaviṃ Ch] paṃdavī J₃] 16 sa iti
dviśloki spaṣṭā Ch] om. J₃] 39.368c abhiyunkte J₃ schol.] abhiyukte Ch] 19 aṅkam Ch] aṃgaṃ J₃
abhiyunkte Ch] abhiyukte J₃

**padāni katicid dattvā vilokyāgre 'sitam girim
atyuccam cātivistīrṇam viklavo 'sau babhūva ha** 39.371

asāv iti vārttāvahāgraṇiḥ.

5 **bhakṣyo me 'sau katham nāma kiṃ kurve śāstir apy asau
pālyeti saṃmukhībhūya yāvad grastuṃ samudyataḥ
abhūt tāvad asau grāsamātro jāto 'sya tuṣṭaye** 39.372

asāv iti ca giriḥ. asya vārttāvahasya.

**śukram vidhāya vadane 'rpito 'sau mākṣikāt paraḥ
rasena mṛganābheś ca gandhenābhūt prasattaye** 39.373

10 **śukram** iti. **śukram vidhāy**eti tvaduditaṃ saṃpannam iti tadarpitaṃ tadanumodanena tatra samarpya.

**tataḥ prītamanā gatvā puro dṛṣṭvā patadgraham
smṛtvā divyavaco gopyam idam etat puraḥsthitam** 39.374

15 **samarthyeti khanitvāśu śvabhram ekaṃ balād asau
nikṣīpya tatra sauvarṇam tam ācchādyāpi sarvataḥ** 39.375

**gacchann agrata autsukyād yāvat paścād dṛśam dadau
dadarśa tāvad evāsau taṃ balād utthitaṃ talāt** 39.376

**pratyāgatya drutaṃ kṛcchrād agādham aparaṃ tataḥ
śvabhram khātvātra pihitaḥ sa ūrdhvam udagāt punaḥ** 39.377

20 **tata** iti catuḥślokī nigadavyākhyātaprāyā. **pihita** iti tena vārttāvahane pratyāgamane khanane ca **sa** eva karteti †ktv†otpattiḥ. **pihitaḥ** pidhānādinācchāditaḥ.

**mā bhūt kṣetrabalaṃ kiṃcid atreti punar apy asau
gatvānyato 'sya saṃguptyai yatnaṃ cakre mahāmanāḥ** 39.378

mā bhūd iti spaṣṭam.

39.372a bhakṣyo em.] bhokṣya J₃ Ch 39.372c saṃmukhī J₃] saṃmukhe Ch 39.372d grastuṃ Ch] grastaṃ J₃ 39.372e grāsa em.] grāma J₃ Ch 39.377c pihitaḥ Ch] vihitaḥ J₃ 39.377d ūrdhvam Ch] rūrdhvam indis. J₃ 20 āvahane Ch] āvahena J₃ 21 ktvo J₃] ttko Ch 39.378c ānyato Ch] ānyata J₃ 39.378d yatnaṃ Ch] yatthaṃ J₃ 24 mā Ch] sā J₃

Anm. zu 21 tvo: Lies: *khātvo*? Aber das folgende *utpattiḥ* ist auch zweifelhaft, zu erwarten wäre eine verbale Glosse zu *udagāt*.

**trir apy enaṃ tathā dṛṣṭvā vicāryātha gatajvaraḥ
pravṛtto gantum agre 'sau dadarśa caraṇāyudham 39.379**

trir iti. **tris** trivāram **tathordhvam** udgatam **enaṃ dṛṣṭvā** tatrāpy anyakṣetre 'sau tathaivopari gata iti **vilokya** cintākulo 'sau. yat tena mama svapne niveditaṃ tan mayā pālitaṃ eva. kiṃ
5 puṇaḥ kurve yad asau na pihito bhavati · iti bhavatu. gantavyam evāgrata iti **gatajvaro gantum pravṛtto** 'gre caraṇāyudham dadarśa.

**dayasveti vadan bhītikampro 'sau purato 'vrajat
pāṇibhyāṃ aṅkam āropya jugupe tena dhīmatā 39.380**

dayasveti. bhayakampra iti ripuṇā paścāt pradhāvitāḥ.

10 **channāṅkaṃ taṃ nimeṣārdhād dhāvaṇ śyenaḥ puro gataḥ
mā meti kṣudhito ruṣṭa uvāca bhrāmāyann iva 39.381**

channāṅkaṃ iti. caraṇāyudhagopanārthaṃ **chāditotsaṅgam. mā meti** mā sāhasaṃ kuru mā sāhasaṃ kurv iti **trāsāyann iva tam uvāca** yato 'sau **ruṣṭaḥ** kupitaḥ. tatra hetuḥ: **kṣudhita** iti.

15 etad eva prakāṣayati: **bhor** iti.

**bhos sāhasika naṣṭaṃ me dinam asyānudhāvanāt
madākheṭaṃ amuṃ pātuṃ nārhanṭīyaṃ prajāgrhi 39.382**

spaṣṭam.

20 **atyūḍhaṃ vāsaram idaṃ kṣudhitaś cāty ahaṃ balāt
kathaṃ dayālum āptvā tvāṃ svākheṭān niśy asūṃs tyaje 39.383**

atyūḍhaṃ iti. **atyūḍhaṃ** gataprāyam. atha vātra pakṣiṇy atīśayenāropitam: arthīti · etad-anudhāvanāt. **svākheṭāt** svākheṭaṃ viḥayeti lyablope pañcamī. **niśīti** sādhanāntarānaucitīm darśayati.

25 **niśāmya vācam asyāsau smṛtvā divyoktim apy aram
vicchidya svoruto māṃsapeśīm asmai samarpipat 39.384**

4 mama Ch] sama J₃ 6 āyudhaṃ Ch] āyūṃ J₃ 39.381a channā Ch] saṃnnā J₃^{P.C.} 39.381c mā Ch] sā J₃ 12 āyudha Ch] āyudha J₃ sāhasaṃ J₃] māhamam Ch 13 sāhasaṃ J₃] māhamam Ch tam uvāca Ch] tasavāca J₃ 39.382a bhoḥ sāhasika em.] bhosmāhasika J₃ Ch 39.382a naṣṭaṃ J₃] niṣṭaṃ Ch 39.382c mad em.] sad J₃ Ch 39.382c ākheṭaṃ Ch] ākheṭas J₃ 39.383a vāsaram Ch] vāmaram J₃ 39.383c dayālum em.] dayālam J₃ Ch 39.383d asūṃs J₃] amūṃs Ch 21 atīśayenā Ch] atīśayonā J₃ 22 svākheṭāt em.] svākhejāt J₃, svākṣeṭāt Ch 39.384b divyoktim apy a em. schol.] divyamapy.. J₃, divya..mapya Ch 39.384c svoruto J₃] svokṛto Ch

niśamyeti. divyoktim iti divyapuruṣeṇa hy ahaṃ svapna itthaṃ nivedito 'smi: yad anke tava samāpatati tad gopyam⁴⁰ iti tan mayā pālitaṃ. tato 'pi yaḥ *param abhiyunkte 'sau na nirāśaḥ kārya*⁴¹ iti ca **smṛtvā. māṃsapeśī** māṃsagranthiḥ. **asmai** śyenāya.

utthāpya māṃsapeśīm sa bhakṣitvā prītamānasaḥ

5 **vimucya kṛkavākum taṃ sveṣṭadeśam upāyayau** 39.385

utthāpyeti. spaṣṭam.

athāsau purato gatvā dadarśa patitaṃ bhuvi

śavam ekaṃ ca daurgandhyadūṣitāśodaram bharāt 39.386

athāsāv iti. **bharād** atīśayāt.

10 **smṛtvā divyavaco dūrāt tyaktvā taṃ tīritāśayaḥ**

vimanāḥ kiṃcid apy eṣa pratyeyāya grhān prati 39.387

smṛtveti. tīritāśayaḥ samāptamanorathaḥ. **vimanaskatvasya kiṃcittvaṃ** divya-puruṣoktinaṃ samvāde jāte 'pi tattvanirṇayālābhād iti **pratyeyāya** pratyāyayau.

āyātāyām atho tamyām dīnākrandanatatparaḥ

15 **bodhayām āsa sarveśaṃ tam asau vimalāśayaḥ** 39.388

āyātāyām iti. **tamī** rātriḥ.

bhagavaṃs tvatkrpāsārabhājanasya na kiṃ mama

dṛṣyate satphalaṃ kāle kāle yan mayi kalpase 39.389

bhagavann iti. **asāro** vegavadvarṣam. **kalpase** kṛpāṃ kuruṣe.

20 **yad ājñaptaṃ tvayā sarvaṃ tan mayā pratipālitaṃ**

abhijñam kuru mām atra kim idam kim idam prabho 39.390

yad ājñaptaṃ iti. **abhijñam** jñātāram. **kim idam** iti kim idam dṛṣṭam kiṃ cāsya tātpariyam iti.

saṃdehagaralākrāntaṃ svavākpīyūṣadhārayā

25 **vidhehi saṃhitaprāṇaṃ maṅkṣv eva karuṇānidhe** 39.391

1 puruṣeṇa Ch] puruṣeṇya J₃ 2 mayā Ch] sayā J₃ 'sau Ch] mau J₃ 39.385c kṛka Ch] kṛta J₃ 39.385c vākum em.] bāktaṃ J₃, vāktaṃ Ch 39.386b patitaṃ J₃] patataṃ Ch 9 athāsāv Ch] sāv J₃ 39.387a dūrāt Ch] dūgart J₃ 39.387d pratyeyāya Ch] pretyayāya J₃ 13 pratyāyayau Ch] pratyāyoyā J₃ 39.388a tamyām Ch] tasyām J₃ 39.389a tvat Ch] tva J₃ 39.389d kalpase Ch] kalpame J₃ 19 varṣam Ch] vaṣam J₃ kalpase em.] kalpame J₃ Ch 39.391d maṅkṣv Ch] saṅkṣv J₃

⁴⁰Vgl. 39.368ab: *yad ankaṃ abhyeti tat pālyam.* ⁴¹39.368bcd.

saṁdeheti. maṅkṣv eveti kālakṣepasya nātrāvakāśa iti bhāvah.

vijñapyānatavaktraṁ taṁ gūḍharūpātha bhārati
āvīr āsa vinītānāṁ svecchā rodho 'sti satphale 39.392

5 **vijñapyeti. sveccheti satphale** 'bhīṣṭaphale **svecchaiva rodho** nānyat. yadaivāmīṣāṁ tatra svecchā jāyate tadaiva tal labhyata ity arthaḥ.

avadhehīti saṁbodhya tam asau gūḍhavigrahā
samādhātuṁ pracakrāma vinayānatakaṁdharam 39.393

atyunnato 'tivistirṇo 'sitādrir yas tvayekṣitaḥ
pragrasto grāsamātro 'sau manyur jñeyah kramojjvalah 39.394

10 **avadhehīti** dviśloki spaṣṭārthā.

*kramojjvala*⁴² iti vivṛṇoti: **atyunnata** iti.

atyunnato 'tivistirṇah kṛṣṇaś cāpy udgame 'sti yah
so 'ṇuḥ syād grāsavelāyāṁ grasto 'timadthurāyate 39.395

spaṣṭam.

15 **yaś ca svarṇapratigrāho yadguptau yatitaṁ tvayā**
sopakāro nisargo 'sya lakṣyatāṁ manasā tathā 39.396

yaś ceti. tatheti kārpaṇyaṁ nāma tan mahatāṁ yat svopakārāviṣkaraṇam iti yah kaścid udātteccha icchati svopakriyāṁ pidadhe · iti tasyāsau balāt svayam udbhavatīti. **asyopakārasya nisargah** svabhāvo **manasā lakṣyatām** iti. **sopakāra** iti pādapūraṇe saṁdhiḥ.⁴³

20 **yas tṛtiyo 'ṅkam āpannas taṁ tannyāsaṁ niśāmaya**
jāgaryam asya rakṣāyāṁ yathā randhram anantaram 39.397

ya iti. **yas tṛtiyaś** caraṇāyudhalakṣaṇo **'ṅkam** utsaṅgam **āpannas taṁ tannyāsaṁ** tasya sarveṣituḥ sarvapariṣkasya ca parameśvarasya **nyāsaṁ niśāmaya** jānihi. tatra cāyam āśayaḥ sūcitah: **asya** kenacit sthāpitasya **rakṣāyāṁ jāgaryam. yathā** jāgaraṇena **randhram an-**
 25 **antaram** anavakāśaṁ bhavet. yathā randhrapāto nāsya saṁbhavet tathāsya jāgaraṇena rakṣā vidheyeti.

1 maṅkṣv em.] saṁkṣ J₃, saṁkṣv Ch 39.392a vijñapyā J₃] bhijñapyā Ch 39.392c āsa Ch] āma J₃ 4 rodho em.] rodhe J₃ Ch 5 labhyata Ch] labhṛta J₃ 39.393c samādhātuṁ em.] samādhātu J₃ Ch 39.393d kaṁdharam J₃] kaṁdaraṁ Ch 39.394c grāsa Ch] grāma J₃ 39.394d manyur Ch] manyu J₃ 39.395c grāsa Ch] grāma J₃ 18 pidadhe J₃] pideya Ch 22 āyudha Ch] āvudha J₃ taṁ Ch] om. J₃

⁴²39.394d. ⁴³Vgl. PĀṆINI 6,1.134: so 'ci lope cet pādapūraṇam.

**yaś caturtho balād dhāvan samāyātas tvadantikam
sa bhāgī bhāgavān kārya iti tasyānuśāsanam**

39.398

ya iti. yaś caturtho balāt parapīḍām uddiśya dhāvaṃs tvadantikam samāyātaḥ samāpannaḥ. **sa bhāgī** tathāhvṛttir hy asau tasyām velāyām kṛtaḥ kenacid upādhinā. yady asau
5 kadācin na svabhāgaṃ prāpnoti tathāpi nāsau nirāśo vidheyo⁴⁴ 'nyenāpi prakāreṇa **bhāgavān**
kārya iti **tasya** sarvakartur **anuśāsanam** ājñāstīti śeṣaḥ.

**pañcama yaḥ śavo dṛṣṭaḥ pūtidūṣitadikṭaṭaḥ
paro'kṣavādaḥ saṃjñeyo dūrīkāryo balād asau**

39.399

pañcama iti. **pūtyā** daurgandhyena.

**pūtir nāmāsyā yaḥ kaścit tam utthāpayate balāt
tasya daurgandhyam abhito ghrṇāhetuḥ prajāyate**

39.400

pūtir iti. **asya** paro'kṣavādākhyasya mṛtakasya. **taṃ** paro'kṣavādam. **tasyotthāpakasya**.
abhitaḥ pārśvadvaye · ihāmutra ca.

**nyakkarotitarāṃ kīrtiṃ sacchīlaṃ cāpy asau kriyā
samādhāya tato dhīrair dūrībhāvyam ato balāt**

39.401

nyakkarotīti. **asau kriyā** paro'kṣavādakriyā. **tatas** tasmād dhetoḥ. **samādhāya** samādhānaṃ
kṛtvā. **ataḥ** paro'kṣavādakriyāyāḥ.

**māvartayātra kasyāpi jihvāyām apabhāṣaṇam
apūtayānaya nāma kathaṃ setsyati sā kriyā**

39.402

20 **meti**. **apabhāṣaṇam** paro'kṣakuvādaḥ. atra samarthayati: **apūtayeti** tayā
jihvayā**apūtayā**viśuddhayā. **sā kriyeti** · īśvarārādhanalakṣaṇā śuddhakriyā.

**dhruvam etena vādena satkriyā hīyate nṛṇām
vicchidyate vidheyam ca vidheyam vidhavocitā**

39.403

dhruvam iti. **satkriyā** proktalakṣaṇā. tasyām ca hīnāyām **vidheyam** sāṃsārikaṃ kāryam
25 **vicchidyate** svayam eva vicchinnaṃ bhavati. tatas **ceyam** **vidhāsau** prakāro 'pabhāṣaṇa-
lakṣaṇo **vidhavocitā**viśvastā strīyogyā. tā hi vidhavātvāt sukriyānucitāḥ kim anyat kurvantīti
tāsām eveyam aucitī na puruṣāṇām iti bhāvaḥ.

kurvantāṃ nāma ye kecit svodarāpūraṇoddhavāḥ

3 dhāvaṃs Ch] dhāryaṃs J₃ 39.399c saṃjñeyo J₃] sajñeyo Ch 13 dvaye Ch] tvaye J₃ 39.402b
jihvāyām Ch] jihvāyās J₃ 20 apūtaye Ch] apūtoya J₃ 39.403b sat em. schol.] sā J₃ Ch 24
sāṃsārikaṃ em.] māṃsārikaṃ J₃ Ch 26 ocitā J₃] odhitā Ch 27 eyam Ch] eyas J₃

⁴⁴Vgl. 39.368cd.

dūribhāvyam tv adhīśānām asmād uccapadārthinām**39.404**

kurvantv iti prakṛtatvād apabhāṣaṇam. **svodarāpūraṇoddhavā** iti svodarapūraṇam **uddhava** utsavo yeṣām. udarapūraṇārtham apabhāṣaṇam **kurvantām**. pūrite tv asmin praśamsanta iti kiyan nāmānena hīyate · iti bhāvaḥ. yadārtham ceyān saṃdhibandhaḥ kṛtas tad idānīm prakṛta-
 5 yojanayā viśadīkaroti: **dūribhāvyam** iti. **tuḥ** pūrvasmād vyatireke. **adhīśānām** mahātmanām **asmād** apabhāṣaṇād **dūribhāvyam** yata **uccapadārthinām**. uccapadaprāpter idaṃ pratyūha-
 bhūtam iti bhāvaḥ.

etaduktupakṣam dūṣayitvā · etacchrutipakṣam api dūṣayitum avatārayati: **añjaseti**.

añjasā pāpacaryātvād asyaitacchravaṇam tv api**pāpāya jāyate jantor iti dhīrānuśāsanam****39.405**

tuśabdaḥ śrāvapakṣāntadyotanārthaḥ. **dhīrānām** dharmasāstrapraṇetṛṇām Manvādinām **anuśāsanam** śikṣeti. tathā ca Manuḥ:

*karṇau tatra pidhātavyau gantavyam vā tato 'nyata*⁴⁵ iti.

*na kevalam yo mahato 'pabhāṣate śṛṇoti tasmād api yaḥ sa pāpabhāg*⁴⁶

15 iti ca Kumāre.

medaṃmārga nidhā jihvām śrutim vā jātu ced iyam**dvayy aśuddhā katham nāma satkriyā te phaliṣyati****39.406**

medam iti. **idaṃmārgo** 'pabhāṣaṇalakṣaṇo mārgaḥ. atra tvam **jihvām śrutim vā mā nidhāḥ**. maitad vada mā ca śṛṇv ity arthaḥ. atra phaladarśanayānarthaṃ sūcayati: **ced** iti. **iyam**
 20 **dvayī** vākchrutyākhyā karaṇadvayī **ced aśuddhā** syāt tadā **tava satkriyā** stavanaśravaṇarūpā **katham phaliṣyati** phalanibhaviṣyati.

avaśyācaraṇīyatvād asyoktasyāpi bhāṣaṇam**aucityāvaham eveti mātṣaryam tatra majjati****39.407**

39.404cd m asmād Ch] saṃbhād J₃ 3 praśamsanta J₃] draśamsanta Ch 5 mahātmanām Ch] mahātmanāṃs J₃ 6 ucca J₃] tacca Ch 13 karṇau Ch] kalau J₃ 14 'pabhāṣate J₃] bhāṣate Ch **39.406a** medaṃ J₃] medhaṃ Ch **39.406c** dvayy em. schol.] tvayy J₃ Ch 19 mā Ch] sā J₃ **39.407d** majjati Ch] sajjati J₃

Anm. zu 39.404 kurvantām: Diese Form ist ungrammatisch und möglicherweise eine bloße Verderbnis der korrekten 3. Pl. des Imperativs Ātmanepada *kurvatām*. Sie wird jedoch einhellig überliefert und im Kommentar durch Wiederholung und die synonym verwendete, korrekte Parasmaipada-Form *kurvantu* abgesichert. Die epische Sprache flektiert selten *kurva-* als thematischen Stamm der Wurzel *kṛ*, was diese Form erklären könnte; vgl. OBERLIES 2003, 6.6.8.1.

⁴⁵Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 2.200cd. ⁴⁶Kālidāsa: Kumārasambhava, Ed. SURYAKANTA 5.83cd.

avaśyēti. ayam arthaḥ: pāścātyagranthe 'py uktaprāyam idam iti. punar anubhāṣaṇam dvir-uktadoṣāvaham iti na śakyam yata idam **avaśyācaraṇīyatvād aucityāvaham.** dr̥ṣṭam hy avaśyavaktavyam vastu dvir bhāṣyate ·iti. asti ca mahātmanām *dvibaddham subaddham bhavatīti*⁴⁷ nyāyabandhaḥ. itthaṁ dvir anubhāṣaṇe nyāyasiddhe ye 'tra mātsaryāt punar-uktākhyam doṣam udbhāvayanti tatpratividhānārtham āha: **mātsaryam** iti. **tatra** teṣu sa-matsareṣu **mātsaryam** etaddhetukam anyahetukam vātrodbhāvitam **majjati** mahātmabhiḥ svoktisamvādāt pratiśrute 'trārthe mātsaryam tatraiva nimajjati. svayam eva te mātsaryaphala-bhājo bhaveyur iti tātparyam.

vargaś caturtha ukto 'yam pañcamam śr̥ṇutādṛtāḥ

10 **yo 'sau mahīpagoṣṭhīṣu na jātv aucityabhāk kvacit** 39.408

varga iti spaṣṭam.

satyānabhijñā ye kecid bhramanti dharaṇītale

karmātivāhanāsaktāḥ paśavas te prakīrtitāḥ 39.409

satyeti. karmeti prārabdham bhuñjate na punar arjitam kurvate.

15 katham paśutvam teṣām iti tatsādhanārtham āha: **satyenaiveti.**

satyenaiva hi satyam tat tadādiṣṭam ca kiṃcana

smṛtam vāpy atra yat kiṃcid varvṛtiti mude satām 39.410

satyenāstikyena tat satyam saccidānandalakṣaṇam brahma **satām mude varvṛtiti.** tathā **tad-ādiṣṭam ca kiṃcaneti tena** satyalakṣaṇena Brahmanā yat kiṃcid **ādiṣṭam** vedākhyam karma tad api prāgvat. tathātra loka **yat kiṃcit smṛtam** tadarthakalanayā ślokaracanayā nibaddham Manvādibhis tad api prāgvad eva.

nābhijānanti tat satyam ye nāma bhuvi durdhiyaḥ

sarvathā nāstikās te 'mī vivarjyā dharaṇīdhavaiḥ 39.411

neti. tad idṛśam satyam. sarvatheti pratyakṣam paro'kṣam cety arthaḥ.

25 *sarvatheti*⁴⁸ pratyakṣabhāgam avaśiṣṭam vivṛṇoti: **āsukreti.**

āsukrakāriṇas te 'mī paravañcanatatparāḥ

svāmisatyānabhijñās ca katham vṛddhyai mahībhujām 39.412

5 ārtham J₃] ārthaṁ Ch 39.408d jātv J₃] jāt Ch 11 varga Ch] varṇa J₃ 18 varvṛti Ch] dhurvṛti J₃ 21 Manv Ch] samdh J₃ 39.411b dhiyaḥ Ch] vidhaḥ J₃ 39.411d dhavaiḥ Ch] cavaiḥ J₃ 39.412a āsukra Ch schol.] āsukra J₃

⁴⁷Vgl. APTE, Appendix E, S. 53, dort: *dvirbaddham subaddham bhavati.* ⁴⁸39.411c.

svāmīti svāmīśukrād api vyastamataya ity arthaḥ.

**vargo 'sau pratyahaṃ tadrutpādamardanamarditaḥ
sarvadveṣyo 'trāvahitair bhāvyam śrīlakṣmaśālibhiḥ** 39.413

5 **vargo 'sāv** iti. **asau** pañcamo nāstikavargas **tasya** sarvajñasya paramasvatantrasya **ruṭ** kopah
sa eva **pādas** tasya **mardanair** lattāpātanaṃ **marditaḥ**. tathā **sarvadveṣyaḥ** svaparākṣigataḥ.
atrāsmi varge **śrīlakṣmaśālibhir** mahīpaiḥ. **śrīḥ** śobhā Lakṣmīś ca. **avahitair bhāvyam** etat-
samīpavāsena śrīr apayātīti samādheyam.

**na jātu bhāgyam eteṣāṃ buddhaṃ bhavati kutracit
arpitā śrīr amīṣu drāk calatīti viniścayaḥ** 39.414

10 **na jātv** iti. **buddhaṃ** phaladānonmukham. **arpiteti** kadācit prācīnakarmaleśadattā.

**yo vismārayate miṣṭam puṇyā tadvismṛtir vidām
na veda satyam yo 'py asmād buddhvā pathyam vidhehy alam** 39.415

ya iti. **yo** nāstiko **miṣṭam vismārayate**: anena mahyam madhuraṃ dattam iti vismārayate.
nānuṣṇaṇam taccharaṇam yāti. **vidām** jñātīṇaṃ **tadvismṛtiḥ puṇyā** kālāntare śubhakāriṇī.
15 **uktam** artham uttarārdhena viśadayati: **na vedeti. satyam** iti satyapraṭiṣṭhatvāt proktatritaya-
rūpam.⁴⁹ **buddhvā** prabudhya.

**asavo 'pi hi tatsaṅgāt khinnakhinnā bhavanty alam
tathā ca khalapūḥ so 'pi vakti smātrocitām kriyām** 39.416

asavo 'pīti. khalapūr iti Mutajed-nāmā. **atrāsmi**.

20 **yasya jihvāsikā kuṇṭhā śukroktau tatpratikriyā
phalaniryātanā dheyā tīkṣṇajihvāsīdhārāyā** 39.417

yasyeti. āntaramarmavedhitvāj **jihvāyā** asikātvam. **tatpratikriyā** tasya pratikāraḥ. **phala-**
niryātanā śodhanā. **tīkṣṇajihvā** rājakiyā.

**lavaṇāpūpagam cāpi satyavismaraṇam nṛṇām
śirogrīvam bhanakty āśu tat satyam cintayet sadā** 39.418

lavaṇeti. lavaṇam saṃskārakadravyopalakṣaṇam **apūgam** ca bhakṣyādyupalakṣaṇam.

39.413c dveṣyo J₃ schol.] dveṣo Ch 39.413c āvahitair em. schol.] avahitair J₃ Ch 4 ruṭ Ch] bhaṃ
J₃ 39.415d buddhvā Ch schol.] buddhā J₃ 13 yo Ch] om. J₃ miṣṭam vismārayate Ch] viṣṭam
vismārayeta J₃ 39.417c dheyā Ch] yeyā J₃ 22 asikātvam J₃] amikātvam Ch

Anm. zu 39.416c khalapūḥ: Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḥalīfa*. **Anm. zu 19**
Mutajed: Lexikalische Entlehnung von *Mu'tazid*.

⁴⁹Vgl. 39.410.

mahayet puruṣaṃ nāma satyasmṛtir iyaṃ kṣaṇāt

tadvismṛtir iyaṃ nūnaṃ tathā pādāc ca pātayet

39.419

mahayed iti mahāntaṃ kuryāt. saṃjñāpūrvakavidher anityatvād⁵⁰ upadhāvṛddhyabhāvaḥ. ā pādāt pātayet: nāsau punar uttiṣṭhaṭīti.

5 **vargo 'sau pañcamaḥ proktaḥ ṣaṣṭaś cātha niśamyatām**

ye 'satyabhāṣiṇo nāma kalpanācaturā narāḥ

39.420

varga iti. ko 'sau varga ity āha: **ye 'satyeti**. ajñāte 'pi paramārthe · itas tataḥ kiṃcid vacana-śakalāni samuccitya svayaṃ kanthāgrathanam **kalpanā**.

nedam kenāpy anumataṃ nocitaṃ vāpi kutracit

10 **anena caratām loke na kācit siddhir iṣyate**

39.421

nedam iti. **idam** asatyabhāṣaṇam. **kenāpīti** mahātmabhiḥ pāmarair vā. **kutracid** ity api mahātmapāmaratayā yojyam. **anenā**satyabhāṣaṇena.

tatrāpi viśeṣam āha: **asatyabhāṣīti**.

asatyabhāṣī manuḥ 'śrīko nūnaṃ mahīpatau

15 **asaṃbhāvitavṛttiś ca tad varjyāsau kriyā budhaiḥ**

39.422

āśrīko jāyate · iti śeṣaḥ. **mahīpatāv** ity **asaṃbhāvitety** anena saṃbaddhaḥ.

tathā ca Śīlamañjaryām idam vyākoṣitaṃ Phajail

abhūt kavivaro mantrī mahāvibhavabhājanam

39.423

20 **tathā ceti**. **Śīlamañjarī** nāma subhāṣitāvalī. tasyām etadvargābhidheyam **vyākoṣitaṃ** sphuṭi-kr̥tam. mañjaryāś ca vyākoṣena bhāvyam iti **vyākoṣitaṃ** ity uktiḥ.

tatsabhāyām mahāmātrāv abhūtām Nusarābhidhaḥ

tatraikaś cāparaḥ Sākūbh-abhikhyo mānabhājanam

39.424

tatsabhāyām iti. **mānabhājanam** ity ubhayaviśeṣaṇam.

3 mahayed Ch] maheyad J₃ 3–4 ā pādāt J₃] āpadāt Ch 11 idam Ch] tadam J₃ 39.422c vṛttiś Ch] vṛtaś J₃ 39.423a mañjaryām Ch schol.] saṃcaryām J₃ 39.423b Phajail Ch] hajail J₃ 19 mañjarī Ch] saṃjarī J₃ 39.424a mahāmātrāv J₃] mahāmātrāṃv Ch 39.424c Sākūbh J₃] mākūbh Ch

Anm. zu 39.423a Śīla-mañjaryām: „Blütenrispe des guten Charakters“, implizite semantische Entlehnung des Werktitels *Aḥlāq-i Ruknī* ‚Ruknische Ethik‘. **Anm. zu 39.423b Phajail:** Nicht assimilierte lexikalische Entlehnung von *Faḥl*. **Anm. zu 39.424b Nusara-:** Lexikalische Entlehnung von *Naṣr*. **Anm. zu 39.424c Sākūbh-:** Lexikalische Entlehnung von *Šāqib*.

⁵⁰Vgl. Nāgojibhaṭṭa: Paribhāṣendhuśekhara, Ed. KIELHORN 93.1: *saṃjñāpūrvakavidher anityatvam*.

vipralepatur anyo'nyam tau goṣṭhyām narmalīlayā

tatrāntare 'sya Sākūbha uṣṇīṣaḥ patito bhuvi

39.425

vipralepatur iti. **vipralepatuḥ** · vivavadatuḥ. **tatrāntare** vipralāpakāle. **uṣṇīṣa** iti Nusara-pāṇineti bodhyam.

5 **taṃ vyastākṛtim ālocya prāhāsau mantripuṣkalaḥ**

kim idam narmalīlāyām ato 'dhikam apīkṣyate

39.426

taṃ iti. **vyastākṛtim** krodhādyanubhāvamukhalauhityādilingadarśanena viklavākṛtim. **puṣkalaḥ** śreṣṭhaḥ. *puṣkalas tu phale śreṣṭhe*⁵¹ · iti Hemacandra. **kim idam** iti kim arthaṃ tavedrñ manyur utpannaḥ. naiṣaucitī. atrārthāntarayati: **narmalīlāyām** iti. **ata** ity uṣṇīṣapātād **adhikam apīkṣyate** · iti kiṃ tvayā manyur āviṣkṛtaḥ.

śrutvāhāsau kṣamin bhadraṃ kathaṃ manyur bhaven na me

goṣṭhyām tavādya mātmyam yad bhraṣṭaṃ kim ato 'dhikam

39.427

śrutveti. kṣamin bhoḥ kṣamāśīla **bhadraṃ** te 'stu.

nīsamya caturo 'tyuccair uktim asyāntarocitam

uvāca kṛtinaḥ kāṇḍe na sīdanti hi jātv api

39.428

nīsamyeti. caturo 'vasarocitabhāṣy asau mantri. **atyuccair uktim kim ato 'dhikam**⁵² iti krodhoddhatām uktim. **antarocitam** avasarocitam. asau nūnam adhunaiva namrakamdharo vidheyo 'nyathātyuktivādena sarvathā sabhānartham āvahet · iti. atrārthāntarayati: **kṛtina** iti. **kāṇḍe** 'vasare pūrvāparānusamdhānena pūrvam eva vighnaśāntikarakarmakṛttvaṃ **kṛtitvam** iti bhāvaḥ.

laghubuddhe · idam kāryam sulabhaṃ mānyam adya me

alam graheṇa līlāyām tad vāmyā bhraṃśitaṃ hi te

39.429

laghubuddha iṣṭabuddhe. atha ca nissārabuddhe. tat tavedaṃ **kāryam adya sulabhaṃ mānyam**. anena tava mātmyahānir na jāyate. atra samarthayati: **alam** iti. **līlāyām** kṛdāvilasite. līlālasitaṃ khalu laghv eva mantavyam. tūṣṇībhāvanārtham āha: **tad** iti. yat tvayoktaṃ mātmyam bhraṣṭaṃ jātaṃ⁵³ iti **tad** dhi puraiva tava **vāmyāśvayā bhraṃśitaṃ** balād apahr̥tam. ayam arthaḥ: kuta āyāto 'sīti taddine pṛṣṭe 'nayā vāmyāhaṃ Naiśāpurād aham eka-

3 vivavadatuḥ Ch] om. J₃ Nusara em.] nasara J₃ Ch 4 bodhyam Ch] bhedhyam J₃ 17 krodhoddhatām Ch] krodhaddhotām J₃ antarocitam em.] amtoracitam J₃, atarodhitam Ch adhunai Ch] ayumtai J₃ 18 āntarayati Ch] āmtara · iti J₃ 39.429b mānyam J₃] mānyas Ch 39.429b adya Ch] adhya J₃ 23 nissāra em.] nismāra J₃ Ch tavedaṃ em.] tevedaṃ J₃ Ch kāryam J₃] kāryas Ch 24–25 līlāyām kṛdāvilasite Ch] om. J₃

Anm. zu 27 Naiśāpurāt: Lexikalische Entlehnung von *Niśāpūr/Niśābūr*, denkbar unter Deutung von -pūr/-būr.

⁵¹Hemacandra: Anekārthasaṃgraha, Ed. J. ŚĀSTRĪ 3.708ab, dort: ... *tu pūrṇe śreṣṭhe*. ⁵²39.427d. ⁵³Vgl. 39.427cd.

rātrenātra prāpita iti yadoktaṃ taddina eva bhavatā mähātmyaṃ matto hāpitam iti. asatyabhāsy asīti tātparyam iti. *mahīpatāv asaṃbhāvitavrttiś ceti*⁵⁴ samarthitam.

**mā jātv asatyanaktakadīpaṃ prajvālayaiṣa niḥsnehaḥ
śīghraṃ prakāśahīnaḥ syād udvegāya pūtigandhena** 39.430

5 **mā jātv** iti. **niḥsnehaḥ**: upaṣṭambhakatailākhyaparapratyāyaka-premarahitaḥ.

**māsmān mānaṃ dhīman mähātmyaṃ cāpi mṛgyatām viddhi
ābhāsamātram etad droṇipānīyavad dvayaṃ cāsmāt** 39.431

māsmād iti. **asmād** asatyabhāṣaṇāt. **viddhi** jānihi. **etad** asatyam **ābhāsamātram** ābhāsavan nissāram. tataś **cāsmād** asatyād yad **dvayaṃ** mānamähātmyalakṣaṇaṃ tad **droṇipānīyam** 10 **ivāsthitaṃ** ity arthaḥ.

**vargo 'sau kathitaḥ ṣaṣṭhaḥ saptamo 'yaṃ niśamyatām
ye vācātā iti khyātā nindāpātraṃ mahitale** 39.432

vargo 'sāv iti spaṣṭam.

tatra vācāṣabdaniruktyā tallakṣaṇam āha: **vadantīti**.

15 **vadanti bahu ye nityaṃ te vācātā iti smṛtāḥ
amānaṃ khalu tal loke nāsty amānasya mānanā** 39.433

smṛtā iti Pāṇinīśikṣānusāreṇeti bhāvaḥ. tathā ca Pāṇiniḥ: *ālac-āṭacau kutsitabahubhāṣiṇīti*.⁵⁵ kutsitaṃ bahu vaktīti **vācāṭaḥ**. atra heyatām āviṣkaroti: **amānaṃ** iti. **tat** kutsitabahubhāṣaṇaṃ **loke 'mānaṃ** mānarahitaṃ ye bahu vadanti tadvākkalahasya na mānaṃ vidyate. tato 'pi kim 20 ity atrāha: **nāstīti**. **amānasya** bahuvāgījalavādino **loke mānanā nāsti**. idṛśaṃ naraṃ lokā na mānayanantīti tasyākīṃcitkaratvaṃ siddham.

**śrutir apy atra vakti sma doṣagauravam ādarāt
balād asatyam āyāti bahūktau bhrāntacetasām** 39.434

śrutir iti. spaṣṭam.

25 atra saṃvadati: **Bhojarjyeti**.

1 bhāṣy J₃] bhāṣ Ch 39.430a naktaka Ch] nakuka J₃ 5 niḥsnehaḥ Ch] nisnehaḥ J₃ 39.431a dhīman Ch] dīman J₃ 39.431c ābhāsa J₃] āsāsa Ch 8 māsmād Ch] sāsmād J₃ 9 nissāram em.] nismāraṃ J₃ Ch cāsmād J₃] cād Ch 39.432c vācātā Ch] vācājā J₃ 39.433b vācātā Ch] vācājā J₃ 19 tad Ch] tat J₃ 20 naraṃ J₃] nara Ch

Anm. zu 39.430, Metrum: Gīti. **Anm. zu 39.431, Metrum:** Gīti.

⁵⁴39.422bc. ⁵⁵PĀṆINI 5,2.125, dort: *ālac-āṭacau bahu-bhāṣiṇī*.

**Bhojarjyamihireṇāpi sokto Navaśarī vibhuḥ
bahūktisaṃstuto lokair vātūla iti śaṅkyate**

39.435

sokta iti pādapūraṇe saṃdhiḥ.⁵⁶ saṃstutaḥ kṛtaparicayaḥ.

śaṅkyate⁵⁷ · iti vātūlaśaṅkāspadam asāv iti kiṃ paraśaṅkāmatreṇāsau tathā bhavatīty atrāha:

5 śaṅkāspadam iti.

**śaṅkāspadam na sa paraṃ bhavej jātu tathāpy asau
dr̥ṣṭam conmattatā loke narāṇām bahubhāṣiṇām**

39.436

sa vācāṭaḥ paraṃ kevalaṃ śaṅkāspadam iti na. api tu bhaved iti tathāpīty unmatto 'pi bhavet. atra dr̥dhikaraṇārthaṃ dr̥ṣṭapratyayam apy āha: dr̥ṣṭam iti. bahubhāṣiṇām narāṇām

10 loka unmattatā jāyate · iti dr̥ṣṭam. tasyāḥ prathamāśopānam idam eveti bhāvaḥ.

**sa dhruvaṃ vakty asaṃbaddhaṃ yo vakti bahu mūḍhadhīḥ
ity atīvoditaṃ samyak smṛtiṣv api viśāradaḥ**

39.437

sa iti spaṣṭam.

**tathā cākhyāyikātreyam tatrAisākhyo 'rcyapatkajaḥ
jyavārair abhigamyārāc chikṣārthaṃ praśritaḥ purā**

15 39.438

tathā ceti. Aisākhyā iti · etannāmā vārttavahaḥ. jyavārair iti jyavārījātiprasiddhaiḥ. ārat samīpe. praśritaḥ: bhoḥ svāmīn asmān anuśādhīti.

etad eva viśadayati: karmeti.

**karmopadiśa tādṛṇ no yatsamācaraṇād vayam
sannāmāpyeha muditā ārohāmātra niścitaḥ**

20 39.439

atreṭi durārohe svargādaḥ.

**ity ukto 'sau hasan prāha māno mādriyatām priyāḥ
maunam ācaratām siddhiḥ sarvathaiveti niścitam**

39.440

39.435b sokto Nava Ch] soktanova J₃ 39.435d vātūla J₃] vātūrṇa Ch 4 asāv Ch] amāv J₃
39.436b jātu Ch] ṇatu J₃ 39.438a ākhyāyikā Ch] ākhyāvikā J₃ 39.438b 'rcya J₃] rśya Ch
16 vārttā Ch] om. J₃ 39.440a prāha J₃] drāha Ch

Anm. zu 39.435a Bhojarjyamihireṇa: Lexikalische Entlehnung von Būzarḡumihr. Anm. zu 39.435b Navaśarī: Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung Navaśaravān von [Husrau I] Nūšīrvān; vgl. S. 60. Anm. zu 39.438b Aisa-: Lexikalische Entlehnung von Īsya Jesus. Anm. zu 39.438c jyavārāiḥ: Lexikalische Entlehnung von ḥavāriyān ‚Apostel‘.

⁵⁶Vgl. PĀṆINI 6,1.134: so 'ci lope cet pādapūraṇam. ⁵⁷39.435d.

ity ukta iti spaṣṭam.

**iti śrutvā punas te 'muṃ papracchur vinayānatāḥ
kriyeyaṃ durghaṭā bhāti katham vyavahṛtis tathā** 39.441

itīti. kriyeyaṃ iti yad vayaṃ maunavratino bhavāmeti. katham iti · atra maunavratadhāraṇe
5 vyavahṛtir vyavahārasaraṇiḥ katham nirvahed iti.

**niśamya punar apy āha kriyatām nātra me bharaḥ
tathā dheyā yathānyeṣāṃ upakārāya kalpate** 39.442

niśamyeti. kriyatām iti vyavahṛtir⁵⁸ iti vartate. atreti vyavahārākarāṇe. paraṃ tu: tathetyādi.

**maunam etad abhipretaṃ mama yad bahubhāṣaṇam
10 mano malinatyatya eva mā kurudhvaṃ tathety alam** 39.443

maunam iti. etan mama maunam abhipretam iti pūrveṇa sambandhaḥ. atra hetuḥ: yad iti.
alam iti · ākhyāyikāsamāptaye.

atraiva prasaṅgāgatam avatārayati: yad iti.

**yac chlāghyam alpabhāratvaṃ tad vānmoke na raivyaye
15 gabhīrodārahṛd yo 'lpam uktvā rāti dhanam bahu** 39.444

asāv alpabhārah sādhuḥ iti yad alpabhāratvaṃ ślāghyam tad vānnirmoka iti bodhyam. neti:
raivyaye dhanavyaye yad alpabhāratvaṃ na tac chlāghyam. yasmāt sa gabhīrodārahṛt · yo
'lpam uktvā bahu dhanam dadātīti.

**kuru vāgrakṣaṇe yatnaṃ yadi te pakṣakāritā
20 rocate rakṣaṇam vācāṃ śevadhir nāvadhir yataḥ** 39.445

kurv iti. yadi te pakṣakāritā: katham iyantaṃ kalam rakṣitaṃ dhanam dāsyē · iti yadi te
pakṣakāritā rocate tarhi vāgrakṣaṇe yatnaṃ kuru vāgbāhulyaṃ nivāryatām iti tatraiva
pakṣakārī bhava. atra hetuḥ: rakṣaṇam iti. yato vācāṃ rakṣaṇam tava nāvadhiḥ śevadhir
ananto nidhir ity arthaḥ. nāvadhir iti bahuvrīhiḥ. ayam arthaḥ: tava śaktasya vāg apy asti pāṇir
25 apy asti. tatra yat pakṣam hastasya karoṣi na tat sādhu. vāca eva pakṣam kuru yad vācā kriyate
dadāmi tad hastena tūrṇam dehīti. vāgrakṣaṇam evāmutrānavadhir nidhir na hastarakṣaṇam
iti.

aho maurkhyam idaṃ loke yad vidheyaṃ ca hastataḥ

4 bhavāme Ch] bhavābhavāme J₃ 5 vyavahṛtir Ch] vyavahṛti J₃ 12 ākhyāyikā Ch] ākhyāvikā J₃
39.445c rocate Ch] rodhate J₃ 23–24 śevadhir ananto em.] śevadhinamto J₃, śevadhi'namto Ch 25
vāca em.] vādha J₃ Ch vācā em.] vādha J₃ Ch 26 dadāmi Ch] dadāsi J₃

⁵⁸39.452d.

unmūḍhāḥ kurvate vācā svaparabhraṃśahetave 39.446

aho iti gatārtham idam.

**sā hānir uparodhasya yad uccair bhāṣaṇaṃ vṛthā
sargo 'sti vimalaḥ so 'yaṃ yac chanair alpabhāṣaṇaṃ** 39.447

5 seti. hānir ūnatā.

**yad akāṇḍam asau brūte yad brūte 'lpaphalaṃ bahu
tasmād ārhanty asau nṛṇāṃ yan maunenāsthitiḥ param** 39.448

yad akāṇḍe · iti nigadavyākhyātam.

**paratoṣakarī vāṇī yāsau vāṇīti bhaṇyate
yayāsau khidyatitarāṃ na sā vāṇī hi bāṇy asau** 39.449

pareti. vāṇīti vaṇa saṃbhaktā⁵⁹ iti dhātoḥ · vāṇī saṃvnananīty arthaḥ. asāv iti paraḥ. bāṇīti · alpo bāṇo bāṇī. alpatvam atra tikṣṇaprahārapratatvam.

atra śekharayati: udāhṛtam idam iti.

**udāhṛtam idaṃ jātu goṣṭhyāṃ Nūtanabāṇinaḥ
trayo nṛpāḥ samuditā abhūvan kāryahetutaḥ** 39.450

**Romīyakaisarī Cīnakhākānī Hindurāyy api
mahānubhāvā mimilur Nūtnabāṇavatārcitāḥ** 39.451

mahānubhāvā mahāprabhāvā mahāmatiniścayā vā.

**atha teṣūpaviṣṭeṣu śārdūleṣv iva paryayāt
asau Navaśarī rājā mānayann idam abravīt** 39.452

39.446a aho J₃] aha Ch 5 hānir em.] hānit J₃ Ch 39.448d maunenā Ch] maunetā J₃ 11 iti Ch] idhi J₃ dhātoḥ J₃] yātoḥ Ch 39.450c trayo J₃] tayo Ch 39.450d abhūvan Ch] abhūva J₃ 39.451a Romīyakaisarī em.] romīyaikaṃmarī J₃, romīyakaisarīm Ch 18 mahāprabhāvā Ch] om. J₃ vā Ch] om. J₃

Anm. zu 39.450b Nūtanabāṇinaḥ: Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von [*Husrau I*] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.451a Romīya-kaisarī:** Lexikalische Entlehnung von *qayṣar-i Rūm*. **Anm. zu 39.451ab Cīna-khākānī:** Lexikalische Entlehnung von *ḥāqān-i Čīn*. **Anm. zu 39.451b Hindu-rāyī:** Lexikalische Entlehnung von *rāy-i Hind*. **Anm. zu 39.451d Nūtnabāṇavatā:** Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von [*Husrau I*] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.452c Navaśarī:** Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von [*Husrau I*] *Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

⁵⁹Vgl. Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1.491: vana ... saṃbhaktau.

paryayāt paryāyeṇa krameṇa.

aho sucirakālēna samudeti sabhedṛṣī

sadbhāgyaiḥ kalitaṃ me 'dya dhīravīrair yad āgatam 39.453

samudeti samyag udeti sameti vodeti. **kalitaṃ** protphullam. **āgatam** iti bhāve. vīrā dhīrās ca
5 yad ihāgatā ity arthaḥ.

hr̥ṣṭvā sametya maṇḍalyā bhāṣāṃ kuruta māciram

iyam hi nṛpavān nūnaṃ vāgīṣīti viniścayaḥ 39.454

hr̥ṣṭveti. ayam arthaḥ: yathā mahīpā martyasvāminas tathā tadvāṇyo 'pi sāmānyajanavāgīśya
ity arthaḥ.

asāre 'smin bhave nūnaṃ goṣṭhīyaṃ kṛtalakṣaṇā

kaṣṭhaṃ tūrṇaṃ vrajed glāniṃ sthāsyatīyaṃ śubhodayā 39.455

asāre ·iti. **iyam** śubhodayā **parasparasamvādalakṣaṇā bhāṣā sthāsyatīti** śubhodayā
patrādilekhitā sadāmodadāyini bhaviṣyatīti.

vilokyānantyam etasyāḥ phale 'haṃ paramādr̥taḥ

protsāhaye ca bhavataḥ pramāṇaṃ bhavatātra me 39.456

vilokyeti. **etasyā** bhāṣāyāḥ. **pramāṇaṃ** iti maduktam ucitam anucitaṃ veti. **atra** śāsītāro
bhavateti.

kāryaḥ paricayaḥ pratnakuṭyām atrāyatau na hi

ato 'nyat kiṃcanodarkasmṛtaye bhūbhujām bhuvi 39.457

kārya ·iti. **atra pratnakuṭyām** bhuktaprāyaprārabdhatvāj jirṇaprāyāyām **atra kuṭyām**
śarīralakṣaṇāyām. **āyatāv** āyatisiddhaye **paricayaḥ kāryaḥ**: yathāyatiḥ sthiribhavati tathā
vidheyam. tathāpi kim ity āha: **na hīti. ataḥ** sadbhāṣālakṣaṇād vidheyād **anyat** kiṃcid **bhū-**
bhujām udarkasmṛtaye bhuvi nāsti. satyaṃ mahātmanāṃ smaraṇaṃ jāyata eva paraṃ tv
anayā bhāṣāracanayā tatsmṛtir atibhadradāyiniṭi. amukena rājñeyaṃ sadbhāṣitāvali nibaddheti
25 kathāprasaṅgeṣu sanmānanayā nāma gr̥hṇantīti bhāvaḥ.

iti cālpāṃ niśamyāmī giram asya mahīpateḥ

tathety uktvā daduḥ saṃjñāṃ ādau vaktā bhaveti tam 39.458

39.453b samudeti J₃] mamudeti Ch **39.453d** dhīra Ch] cīra J₃ **4** samyag udeti Ch] om. J₃ sameti
vodeti J₃] sametyovadeti Ch kalitaṃ Ch] kālitaṃ J₃ vīrā em.] dhīrā J₃, vīra Ch **39.454a** sametya
J₃] mametya Ch **13** lekhitā Ch] lekhlā J₃ **23** satyaṃ mahātmanāṃ Ch] satyasamhātmanā J₃ **24**
tatsmṛtir ati Ch] tratsmṛti J₃ rājñe Ch] rājñāre J₃ **39.458a** iti cālpāṃ Ch] ityacālpāṃ J₃ **39.458a**
āmī em.] āsī J₃ Ch **39.458d** vaktā Ch] vasthā J₃

ititi. tatheti · evam astv **ity uktvā samjñām** ceṣṭām **daduḥ**. ādāv iti bhavān eva prathamam āvedako **bhaveti**.

**dattasamjñāḥ sa satsamjñāsamudgān maṇināyakam
ācakarṣa śanair dyotaprakāśitasabhātalam**

39.459

- 5 **datteti**. **dattasamjño** dattenṅitaḥ **sa** Navaśarī rājā. **satsamjñāsamudgāt satyaḥ** praśastā yāḥ **samjñāś** cetanāviśeṣās teṣām **samudgāt** tadāsthānasthānād buddher iti yāvat. ekaṁ **maṇināyakam śanair** mandam yathāsyā na kathamcanāpi randhrapātādisampāto bhavet tathā**acarṣa** bahir āviścakāra. ekām bhāṣām uvāceti yāvat. sa cākṛṣyamāṇo **dyotaprakāśita-sabhātalaḥ** svaprakāśamātreṇa satprakāśikṛtasabhātala ity arthaḥ. samudgocitam eva tam
10 bahir ākṛṣyoktipaṭṭikāyām samatiṣṭhipad iti **śanair** iti sūcitam.

*maṇināyakam ācarṣety*⁶⁰ uktam tam eva dvātriṃśadvārṇaprabhojjvalam ślokamaṇim prakāśayati: **na jāt**v iti.

**na jātu lajjito 'bhūvam aham aucityabhāṣaṇāt
tatrāpy arthabalāt kvāpi jātā lajjeti mṛṣyatām**

39.460

- 15 **aham** Navaśarī rājādyā tāvad **aucityabhāṣaṇāt** · vicārya vicārya padādhānān nānucitā vān mayā jāt v api hṛdo 'smād bahir āviṣkṛtety **aucityabhāṣaṇam** · tasmād adya tāvan **na jāt**v atra saṁsāre '**ham lajjito 'bhūvam** lajjāpātram jāta iti mama hṛdayāśayaḥ. param tu vicāre kriyamāṇe **tatrāpy** evam saty apy **arthabalād** arthasya baliyastvāt **kvāpi lajjā jāt**akasmād āyātetī. **mṛṣyatām** budhyatām bhavadbhīr mayi kṣamyatām ceti. vicārya vicāryāpi
20 bhāṣaṇasyedaṁ phalitām kiṁ vācāṭatvasyeti tātpariyam.

**saccintāśevadhiṁ so 'py āmṛṣya Romīyakaisarī
parikṣārtham tato hīrakaṇikām ācakarṣa ha**

39.461

- saccinteti**. **saccintāḥ** satsmaraṇāni teṣām **śevadhiṁ** nidhibhūtam hṛdayam iti yāvat. **āmṛṣyā**ntarānusamdhānena lakṣyikṛtya **parikṣārtham** yuktāyuktavivekārtham. **tataḥ**
25 śevadher **hīrakaṇikām ācakarṣa**. **heti** prasiddhau.

**alam bahūktyā sadgoṣṭhyām atredaṁ kriyate mayā
śirovāraṇasargeṇa mṛṣyatām mama cāpalam**

39.462

39.459a sa satsamjñā J₃] samutsamjñā Ch 39.459b samudgān maṇi Ch] samudgāṇi J₃ 16 mayā J₃] māyā Ch 'smād Ch] smāt J₃ 17 lajjā Ch] lajja J₃ mama Ch] sama J₃ 18 lajjā Ch] lajja J₃ 39.461b kaisarī em.] kaisarīm J₃ Ch 24 parikṣā Ch] parikṣyā J₃

Anm. zu 39.461b Romīya-kaisarī: Lexikalische Entlehnung von *qayṣar-i Rūm*.

⁶⁰39.459bc.

alam bahūktyeti vācāṭatvakhaṇḍanāsūcanam. saṃkṣiptaṃ vacmīy arthaḥ. **atra sad-goṣṭhyām** sūksmasāraparāmarśaniratāyām *śreyāṃsi bahuvighnānīti*⁶¹ nītyā: mātrādr̥ṣṭiḥ kasyacit pated iti. **idam** vakṣyamāṇaṃ hīrakaṇikārūpaṃ vākyam **śirovāraṇarūpeṇa** śīrorakṣā-dānam idam astv iti **sargeṇa** niścayena dānena vā **kriyate** · ity atra **mama cāpalam mṛṣyatām** kṣamyatām yady atreyaty api kiṃcil lajjāvaham āpated iti.

śakto 'smy atra na bhinno yo vāggyāyā arthamārgaṇaḥ
bhinne 'smin na kriyā kāpīty adhvasau laṅghito mama

39.463

śakta iti. ayam arthaḥ: **yo 'rthamārgaṇo 'rtho** 'bhidheyam eva **mārgaṇo** bāṇaḥ · **vāggyāyā na bhinna** iti. yad adya tāvan na mayoktam **atrārthe** 'haṃ **śakto 'smi** · adhikāry asmi. **sādhv idam asādhv idam** iti vadāmi na vadāmi veti. **asmimś** cārthabāṇe vāggyāyā **bhinne na kāpi kriyopāyo** 'sti. saṃcintyedam asādhv eveti jñāte 'pi · asādhupratyāvartane na śakto 'smi bhinnatvād dūragatatvāt. katham atrāpahnavaṃ karomi na mayoktam iti prakāreṇāsāv **adhvā** vyavahāramārgo **mama laṅghitaḥ**. atīva svāraṃ svāraṃ saṃsāravavyavahāro 'dya tāvan mayā laṅghita iti vācāṭatvaṃ nāśrayaṇīyam iti tātparyam.

Cīnarāṇ mṛganābhiṃ ca mānyāmodāya mudritām
unmīlayitum udyukta ādād vā kuṅcīkām laghum

39.464

Cīnarād iti. **mānyāmodāya** mahānubhāvasadasyahr̥tprasattaye. **mudritām** hr̥di kṛta-mudraṇām. **ādād** agrahid icchāpāṇineti śeṣaḥ. **laghum** parimitākṣarām suṇdarām vā.

no vacmi yāvat tāvan me śaktir ātmavaśānyathā
mānyahastagatā nūnaṃ śaktā kiṃ kiṃ na darśayet

39.465

no vacmīti. **yāvat** paryantaṃ **nāham vadāmi tāvat** paryantaṃ **mama śaktir ātmavaśā** svahastagataiveti yathā yathā tāṃ vartayāmi tathā tathāsau vartatām eva. **anyatheti** yady uktaṃ bhavet tadāsau śaktir **anyahastagatā nūnaṃ** niścayena mayy eva **śaktā** śaktimatī na tatrāhaṃ śakto bhavāmīti sā **śaktā** satī **mām kiṃ kiṃ na darśayet**. asaṃbhāvitam apy arthaṃ darśayed eveti. yathā ca yadā · iyaṃ vāgvadhūr antaś cintāpaṭāvaraṇāvṛtadehāsti tāvad asyāḥ prasādhane svakauśalam vidyata eva. yathā yathā prasādhayāmy enām tathā tathā prasādhitā svapṛitidāyini bhavet. yadā cāsāv āvirbhavati tadā parahastagatāsau vyabhicāriṇīva kiṃ kiṃ na darśayed iti.

4 mama em.] sama J₃ Ch 5 āvaham Ch] āvaruham J₃ 13 mama Ch] sama J₃ 14 nāśrayaṇīyam Ch] śrayaṇīyam J₃ 39.464d kuṅcīkām Ch] kūcīkām J₃ 39.464d laghum Ch] laghu J₃ 17 mahānu Ch] mahāṃta J₃ 18 ādād a Ch] ādā J₃ suṇdarām em.] maddarām J₃, muddarām Ch 22 anyathe Ch] anyave J₃ 23 anyahasta J₃] hanyasta Ch 24 apy arthaṃ Ch] apyarurthaṃ J₃ 25 vadhūr antaś J₃] vadhūntaś Ch prasādhane Ch] prasādane J₃ 26 dāyini Ch] dāvinī J₃

Anm. zu 39.464ab Cīna-rāt: Lexikalische Entlehnung unter Ersetzung des Titels von *hāqān-i Čin*.

⁶¹Vielzitiert, vgl. etwa Budhasvāmin: Bṛhatkathāślokaśaṃgraha, Ed. LACÔTE 19.53c.

**Hindurāyy atha vāgrūpārāmād gandhāktadikṭatām
sumanohastikām cīramude samyañ nyadīdṛṣat**

39.466

Hindurāyīti. praśastā vāg vāgrūpā saivārāmas tasmāt. **gandhāktadikṭatām** saugandhya-bharitadigvāsīlokām. hasta iva hastikā: *ive pratikṛtau*⁶² kan. **nyadīdṛṣat** · nidarśayām āsa.

5 **śodham śodham ca vāsthānaniketanamude mudā
dhīmālinyuccitām vāṇimallikāsrajam āñjijāt**

39.467

śodham iti. vā pakṣāntare. āsthānaniketanaṃ sabhāgrham. **mālinī** mālākārī. **āñjijāt** vyañjayām āsa.

**satyam dvayyām sṛtau puṇyāpuṇyamayyām śubhodayā
ādyā śaṅkākulā nāma dvitīyādhyakṣato 'varā**

39.468

satyam iti. **satyam** iti vakṣyamānārthāṅgikāre. saṃkṣepeṇātra samsāre **puṇyapāpasva-rūpā dvayy** eva **gatiḥ**. vānnirmoke kriyamāṇe puṇyaṃ vārjyate pāpaṃ veti. tatrādyā puṇyamayī gatiḥ **śubhodayā**. paraṃ tu **śaṅkākulā**: asya mayopakṛtaṃ kim asāv anena puṇyam arjayate 'tha vā pāpam iti mayy api tatsparśaḥ samāpated iti. atha vā pāryantika-niṣṭhāprāptyā **śaṅkākulā**. madhye 'pi hānau svaviṣayā paraviṣayā ca śaṅkā. kiṃ mayārdha eveyaṃ tyakteti svaśaṅkā. anena kim asau madhya eva tyakteti paraśaṅkā. **dvitīyāpuṇya-mayī**: **adhyakṣataḥ** pratyakṣata evāvareti dvayyām api maṇiṣibhiḥ prohyāyām darśitāyām vyavahārasya jāgratvāt samādheyam. ubhayavirāme kathaṃ yātrā sidhyatīti cintyatām. etad-viṣayā cintāvaśyaṃ vidheyeti.

20 **upakāradhiyaṃ dhṛtvā śaṅkāṃ kṛtvā ca prṣṭhataḥ
yo 'lpam bhāṣeta tasyāho dvayī gatir ayojjvalā**

39.469

upakāreti. **śaṅkāṃ** iti · upakāra upakāra eveti niścayena svāśaṅkotthānāsambhavāt parāśaṅkāṃ cerṣyotthitāṃ **prṣṭhataḥ kṛtvā** paścātkṛtya **yo 'lpam** avasarocitaṃ upakārocitaṃ ca **bhāṣate tasya dvayī gatir** aihikyāmutriki cāyojjvalā saddaivena śobhate · iti.

25 **iti me rocate sādhumataṃ dhīrā yathātra saḥ
vāgmīti kathyate duṣṭo vācāto 'parathā budhaiḥ**

39.470

39.466b ākta Ch] āku J₃ **39.466b** tatām Ch] tajām J₃ **39.466c** hastikām Ch] hāstikām J₃ **39.466c** cīra Ch] dhīra J₃ **39.466d** nyadīdṛṣat Ch] nyadīdṛṣā J₃ **3** āktadikṭatām Ch] ākudikujām J₃ **4** vāsi Ch] vāmi J₃ **39.467b** mude mudā Ch] mudāmudā J₃ **7** āsthānaniketanaṃ Ch] āsthānaniketana J₃ **7–8** mālinī... āsa Ch] om. J₃ **39.468a** satyam J₃ schol.] satvaṃ Ch **39.468a** dvayyām J₃ schol.] dvayyā Ch **11** ārthāṅgī Ch] āvāṅgī J₃ **13** asāv Ch] amāv J₃ **15** paraviṣayā J₃] om. Ch **17** prohyāyām em.] prohavyāyām J₃, prohavyāyām Ch **39.469b** śaṅkāṃ Ch] śaṅkā J₃ **39.469d** dvayī Ch] dvadhī J₃ **22** upakāra Ch] upakārā J₃ **23** cerṣyo Ch] cetmyo J₃ avasarocitaṃ Ch] avasarocitaṃ J₃ **39.470c** vāgmīti J₃] vāggmīti Ch

⁶²PĀṆINI 5,3.96.

itīti. aparatheti kutsitabahubhāṣaṇāt.

**iti tanmatam ālakṣya praphullavadanāmbujāḥ
sarve paramam ity ūcuḥ kutrāstikyam na rājate**

39.471

itīti. ālakṣya paryālocya. paramam ity evam astīti. atrārthāntarayati: **kutreti. āstikyam**
5 prāguktam.⁶³

**atrāpi kuśalāḥ pratnāḥ saṃvadanti manīṣiṇām
vṛttam vṛttam ca kiṃ nāma tad yan nāmalitam budhaiḥ**

39.472

atrāpīti sabhānumate 'rthe. **vṛttam** caritram **vṛttam** saṃpannam. atrārthāntarayati: **kiṃ**
nāmeti. tat kiṃ nāma vastu **yad budhair nāmalitam** na viśadikṛtam. sarvam eva rahasya-
10 vastu prācīnair viśadikṛtam eveti.

tatra kasyacit saṃvādam avatārayati: **yavaneṣv** iti.

**yavaneṣu purā jātu prāpam vṛddho 'tra kaścana
prṣṭo vṛddha sukhājīvi bhadrām vṛttam vadātra me**

39.473

yavanā hi vaidyā iti jagatyām prasiddhāḥ. tatra **jātu** kadācid ahaṃ **prāpam**. tatrāpy etad-
15 yavanamādhye 'pi **kaścana vṛddhaḥ** pakvabuddhir mayā **prṣṭaḥ**: bhor **vṛddha** tvam **atra**
sukhājīvi bhadrām vṛttam vada yena vṛttena vartīṣyamāṇena bhadrām jāyate · iti kaścit
kaṃcit prativadati.

**niśamyāmr̥ṣya nāmāsau kṣaṇān maunam iti kramāt
catur āha sma tat prāgryam kubhāṣābhāṣaṇād iti**

39.474

20 **niśamyeti** madvacanam śrutvā. **āmr̥ṣya** nāmāntaś carvaṇena saṃsārya. **sa** vṛddhaś **catur**
caturvāram **āha sma: maunam iti**. kim atra mūkibhāva eva vivakṣita utānyo 'pi kaścīd viśeṣa
ity atrāha: **tad** iti. **kubhāṣāṇām abhāṣaṇāt tan** maunam **prāgryam** śreya iti · arthād āyātam
subhāṣā maunād garīyasīti. atra **catur** iti caturarthadāyitvam caturātmāptihetutvam caturveda-
sāratvam cāsyārthasya sūcitam.

**mṛdvyā dṛśāham adrākṣam kaḥ sargo bhuvi bhūṣaṇam
nāto vinā paraḥ ko'pi jāto me 'tra bharakṣamaḥ**

39.475

mṛdvyeti. **mṛdvyā** komalayā vivekākhyayeti yāvat. **sargaḥ** svabhāvo niścayo vā. **ata** iti
maunāt. **bharakṣama** iti peṣaṇāsahaḥ.

39.471b praphulla Ch] praphulu J₃ 9 nāmalitam Ch] nāsalitam J₃ 39.473c vṛddha Ch] vṛddhe
J₃ 14 etad Ch] ated J₃ 20 vacanam J₃] vanam Ch vṛddhaś Ch] mṛddhaś J₃ 22 tan J₃] tun
Ch 39.475a mṛdvyā J₃] mṛddhyā Ch 27 mṛdvye em.] mṛddhye J₃ Ch mṛdvyā J₃] mṛddhyā Ch
ākhyaye J₃] ākhyeya Ch ata J₃] atata Ch 28 sahaḥ Ch] mahāḥ J₃

⁶³Vgl. Kommentar sub 39.142.

**nāhaṃ tac chāsmi yan nāma vadhānauṣṭhav iticchayā
vadāvasaram ālakṣyaucityaiṣā hi kriyā śubhā**

39.476

nāham iti. **avasaram** **ālokya svecchayā vada** paraṃ tv **aucityeti**. atrārthāntarayati: **eṣeti**.

vyasanityāgābhikhyam guptadvāram mayedam ākalitam

5

ādadhāti dhīśikhām ye dhanyās te 'vighnam āviśanty atra

39.477

vyasanīti. **dhīśikhām** iti **dhīr** eva **śikhā** śekharacihnam. tathā **śikhā** dīpikāśikhā. gupte cāvaśyam prakāśena bhāvyam iti bhadram.

**iti śrīVīratnaśekharaśikhāyām vyasanityāgābhidham ekonacatvāriṃśam
ratnam 39.**

10 iti śrīVīratnaśekharaśikhāyām vyasanityāgābhidham ekonacatvāriṃśam ratnam 39.

39.476d aiṣā em. schol.] eṣā J₃ Ch
vyasani Ch] vyamani J₃

39.477c dhanyās Ch] dhenyās J₃ 6 eva Ch] ave J₃ 8

Anm. zu 39.477, Metrum: Gīti.

باب چهلّم

«در تربیت خدم و حشم»

و این باب مشتمل بر دو قسم است. قسم اول در تربیت ملوک مر متعلّقان و ملازمان را و قسم دوم آدابی که ملازمان سلاطین را رعایت باید فرمود. قسم اول: حکما گفته‌اند: سلاطین را از اعیان دولت و اعیان حضرت و سایر ملازمان و متعلّقان گزیری نیست. برای آنکه هر کسی که بعضی از ممالک عرصه زمین در قبضه تسخیر وی باشد و جمعی از آدمیان در قید تصرف او باشند، مر او را ضرورت است که نظر در جزئیات و کلیات مملکت خود بر قانون احتیاط بکند و از روی یقین به غور امور رعایا و زیردستان برسد و حال هر کس از اعیان و اوساط مملکت خود به واجبی بداند. و در تحقیق این دو امر دو گوش و دو چشم کفایت نیست، بلکه گوش بسیار و چشم بی‌شمار در کار است. پس باید که جمعی مردم دانای هوشمند نیک سیرت بی‌طمع بلند همت ملازم وی باشند، تا او مالک گوشها و چشمهای همه باشد، تا به گوش همه اخبار ممالک بشنود و به دیده مجموع در حقایق مهمات نظر کند. و هر آینه این جمع را که در سماع اخبار متنوع و مشاهده اطوار گوناگون به مثابه سمع و بصر اند، رعایت کلی باید کرد تا از کار خود باز نمانند و پیوسته به ایصال اخبار و عرض کردن احوال مشغول باشند که هیچ مُلک را زیانکارتی از آن نیست که اخبار ولایت و صورت احوال رعیت از سلطان منقطع گردد.

...

و چون این رساله به حدّ اطناب رسید، ادب اقتضای آن می‌کند که زیاده ازین قدم بر بساط انبساط نهاده نشود و به دعای دوام دولت روزافزون سمت اختتام یابد. شعر:

(۴۰.۹۱) سخن نه بر نهج اختصار رفت آن به که طی کنم دگر این نسخه را که وقت دعاست

نظم:

(۴۰.۹۲) خدایا تا فلک را سربلندیست بزرگان را ز حکمت ارجمندیست

اشعه رایات آسمان فرسای و لمعات الویه سپهر آسای این شاهزاده عالی رای، عالم آرای

(۴۰.۹۳) درخشان کوکبی از برج شاهی فروزان رویش از نور الهی
ابو المحسن شهنشاه جوان بخت که برخوردار باد از تاج و از تخت

تا منقرض ادوار لایح و لامع دار و کوکب کوکبه عظمت و دبدبه حشمت و ابّهت او را از سپهر فتح و نصرت شارق و طالع. مصرع: این دعا را ز همه خلق جهان آمین باد به اتمام رسید و به اختتام انجامید این رساله مشتمل بر اسرار حکمت الهی و منظوی بر حقایق اطوار اهل دولت و هم از نام کتاب که مضاف به اسم سامی و نام نامی آن حضرت است، تاریخ اتمامش مفهوم و معلوم. فی تاریخ الکتاب

(۴۰.۹۴) با خامه گفتم ای که ز سر ساختی قدم وز مقدم تو چشم سخن یافت روشنی
اخلاق محسنی به تمامی نوشته شد تاریخ هم نویس ز اخلاق محسنی

śrīGaṇeśāya namaḥ. maṅgalādini maṅgalamadhyāni maṅgalāntāni ca śāstrāṇi prathante. *āyusmatkartṛk†ādhāni† dhyetāraś ca vṛddhibhājo yathā syur*¹ iti Patañjalimuniśikṣayā maṅgalāditveneyadantaṃ niṣṭhāṃ vilokya tanmadhyatvena samāptim āśaṃsāno madhye maṅgalaṃ nibadhnāti: **sadvaktreti**.

- 5 **sadvaktraraṅge narinartti yāsau**
saudāminīvojjvalakāntikāntā
gabhīrabhāvocchalitāntaraṅgā
bhadrāṇi no yacchatu Bhārati sā 40.1

santaḥ paṇḍitāḥ. **ujjvalā** dīpyamānā śṛṅgāraś **cojjvalaḥ**. **bhāvās** tātparyārthā ratyādayaś ca.
 10 **Bhārati** Brāhmī Bharatastrī ca.

atho catvāriṃśam idaṃ ratnadvāraṃ vilokyatām
yadākalitabhūpālāpālītā bhūr hased divam 40.2

atho iti. **ratnabhūtaṃ dvāraṃ ratnānām** vā **dvāraṃ ratnam** eva **dvāraṃ**. **vilokyatām** parikṣārtham dṛggocarīkriyatām rahasyāsthānapraveśārtham dṛgviṣayatayādriyatām. atra
 15 **prarocanārtham āha: yadākaliteti. ākalito** bhūṣitamastako 'gaṇitavibhavauddhyataś ca. **hased** iti hasatīti saṃbhāvyaṭe · iti saṃbhāvanāyām liṅ. etadvilokanena hi mahīpaḥ Śakrād apy adhikavibhūtir jāyata iti bhāvaḥ.

idaṃ khalu mahīpānām mahīpatvasya kāraṇam
ṛte 'tas te kubhartāraḥ kubhartāro na saṃśayaḥ 40.3

20 **idaṃ** iti. **mahīpatvasyedam** eva mahīpaśabdapravṛttinimittam iti bhāvaḥ. anyathā lakṣaṇa-vyabhicāra ity āha: **ṛte** · iti. **ata** etasmād ratnadvārād **ṛte te kubhartāraḥ** pṛthivībhartāraḥ **kubhartāraḥ** kutsitabhartāra ity atra **na saṃśayaḥ** · nīścayo 'sāv ity arthaḥ.

bhūṣaṇam khalu bhūpānām ratnāny etāni bhūtale
idaṃ khalu mahāratnam bhūpatitvāptikāraṇam 40.4

25 **bhūṣaṇam** iti. **etāni** samanantaram eva kṛtalakṣaṇāni **ratnāni bhūpānām** avāptabhūmy-ādhipatyānām **bhūṣaṇam** śobhādāyakāni. etai rājāno 'vāptarājyāḥ śobhanta iti. **idaṃ** punar **mahāratnam** teṣāṃ tadāptikāraṇam ity antaraṅgam idaṃ. saty etasmiṃs teṣāṃ śobhā viśeṣa-viśeṣakalaneti bahiraṅgāṇi. antaraṅgabahiraṅgayoś ca pūrva eva balīyān iti bhāvaḥ. **ratnāny etānīti** bahuvacanopakrame 'pi **bhūṣaṇam** ity ekavacanaṃ tad-hīnatādyotanārtham.

9 **santaḥ** em.] **manṭaḥ** Ch 40.2a **catvāriṃśam** em.] **riṃśam** Ch 14 **dṛg** em.] **yadṛg** Ch 15 **vibhavauddhyataś** em.] **vibhovāddhatyaś** Ch 16 **hased** em.] **hamed** Ch

Anm. zu 2 kādhanī: Lies: *kādhārāṇi? kāryāṇi?* **Anm. zu 40.1, Metrum:** Upajāti.

¹Quelle unbekannt.

**anena bhūpatī rājā ratnam ity abhidhīyate
svayaṃ ratne parāpekṣā naucitīm yāti jātva api**

40.5

aneneti. ratnam iti svajātiśreṣṭha ity arthaḥ.

svādhyakṣasenābhṛtyādiyogakṣemāvadhāraṇam

ity uddiṣṭam idaṃ ratnaṃ lakṣaṇenātra tanyate

40.6

svādhyakṣeti. sveti ca svakīyopalakṣaṇam. te cāntarabāhyaprakṛtibhedena dvividhāḥ: tatramātyādaya āntaraprakṛtayaḥ samarjakādyāś ca bāhyaprakṛtayaḥ. **adhyakṣetyādinā** tatprapañcaḥ: **adhyakṣeti** sarvakarmopayogyupalakṣaṇam **seneti** daṇḍayātrādhikāriṇām *hastyasveti*² daṇḍasampadaḥ. **yogakṣemāvadhāraṇam** ity alabdhalābho **yogaḥ** ·
labdhaparipālanaṃ **kṣemaḥ**³ · taylor **avadhāraṇam**: katham ete labdham labheran katham ca teṣāṃ labdham paripālitaṃ bhaved iti. **ity uddiṣṭam** ity uddeśagranthe. **atreṭi** lakṣaṇagranthe.

**ya eṣa vipulāśayo jagati tena visphāritaḥ
kṛtaś ca vibhavāspadaṃ nanu digīśamātroddhataḥ
samastajanatoddhṛtikṣatikalākṛtī daṇḍabhṛt**

sa bhūpa iha kalyate katham amutra śudhyed iti

40.7

ya eṣa iti. **vipulāśaya** udārakarmā. **tena** sarvaprabhūṇā svatantreṇa **visphāritaḥ** samucite deśe kāle ca tasyāṃ bhūmau tatkuḷe ca samarpitaḥ krameṇa cāvasthāpariṇāme **vibhavāspadaṃ kṛtaḥ**: kośadaṇḍasampad **vibhavaḥ. nanv** iti tadamśatvād rājñāḥ. ataś ca: **samasteti. samastā** caturvarṇāśramalakṣaṇā yāsau **janatā** janasamūhaḥ · tasyā **uddhṛtir** uccapadaprāptiḥ **kṣatir** nīcapadaprāptis tatra yā **kalā** kalanā svasvakarmānugūṇyasamvit tatra **kṛtī**. atra hetur **daṇḍabhṛd** iti nigrāhānugrahakaraṇaśaktir **daṇḍas** taṃ **bibharti** poṣayatīti **sa bhūpa iha** dvāre **kalyate** kalanām āpyate. katham idaṃ vaibhavaṃ kṛtārthayatīti bodhanā-prakāram ānīyate. kiṃ tenety atrāha: **katham** iti. **amutra** paraloke tatsaṃmukhaṃ **katham** **śudhyed iti** samyakpālitaṃ tannyaśaḥ punar api tatpratitipātraṃ bhaved iti.

digīśety atra **daṇḍabhṛd** ity atra ca Manuḥ:

*Indrānilayamārkāṇām Agneś ca Varuṇasya ca
Candravittesāyoś caiva mātṛā nirhṛtya śāśvatīḥ⁴
rakṣārtham asya sarvasya rājānam asṛjat prabhur⁵ iti.*

*tasyārthe sarvabhūtānaṃ goptāraṃ dharmam ātmajam
brahmatejomayaṃ daṇḍam asṛjat pūrvam īśvara⁶ iti ca.*

19 uddhṛtir em.] taddhṛtir Ch

Anm. zu 40.7, Metrum: Prthvī.

²1.78c: *svādhyakṣa-senā-hasty-aśva-*. ³Vgl. Vijñāneśvara: Mitākṣarā, Ed. OLIVELLE u. a. sub Yājñavalkya-dharmaśāstra 1.99. ⁴Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 7.4. ⁵Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 7.3cd.

⁶Mānavadharmasāstra, Ed. OLIVELLE 7.14.

**avāpya jagatītale gatim ayāvahāṃ karmaṇā
prasannamanasāmunā khalu parīkṣya dattāṃ svayam
yadaīṣa viśadāśayaḥ sukr̥tibhāvanābhāvito
viśodhayati tat tadādhikam ato 'pi kiṃ nāpyate** **40.8**

- 5 **avāpyeti. amuneti** tasyaiva sarvatra jāgradvṛttitvāt. atha vā **karmaṇā prasannamanaseti** vyākhyeyam. **sukr̥tīti śobhanā kṛtir** nyāyācārāyātā kṛtis tayā yā **bhāvanā** dṛḍhasaṃvit tayā **bhāvito** dṛḍhaniścitamatis **tad** dattāṃ **viśodhayati** samyakpālanena niryātayati. **tadānena** viśodhakenāto 'pi labdhād apy **adhikam kiṃ nāpyate** · āpyetaiveti bhāvaḥ.

rājñāṃ kṛtyam uktvā vidheyakṛtyam āha: **idam** iti.

10 **idam dviracanopetaṃ dvāraṃ rājñāṃ vibhūtaye
ye praśritadhiyo buddhavṛttayo 'tra viśanty alam** **40.9**

- idam rājñāṃ dvāraṃ dviracanopetaṃ** vakṣyamāṇarathyādvayasthānīyarananādvayopetaṃ teṣāṃ **vibhūtaye** syāt. **ye** mahāmātrādayo 'dhyakṣā **atra** dvāre **praśritadhiyo** vinītamatayo **buddhavṛttayaś cālam viśanti** · iti kevalapraśrayasya mandavṛttitvād **buddhavṛttaya** ity uktam. buddhavṛttitve sati yat praśritamatitvaṃ tad eva rājabhṛtyalakṣaṇam iti.

**tatrādyā svāryamānyādisaṃdhibandhādilakṣaṇā
parā tadarjakādīkṣā vinayāvekṣaṇādinā** **40.10**

- tatreṭi. tatra** taylor dvayo racanayor madhye · **ādyā** racanā. **sve** svakīyāḥ · **āryāḥ** śreṣṭhā **mānyā** mārṇhās **tadādināṃ saṃdhibandhādilakṣaṇā**. katham amīṣu saṃdhibandhādī-
20 **kriyā** vidheyeti. **parā** dvitīyā. **tadarjakādīkṣā: teṣāṃ** svāryamānyādināṃ tathārjakādīnāṃ **ca vinayāvekṣaṇādinā** hetunekṣā. katham amīṣāṃ amīṣu **vinayaḥ**. katham cāmī amīṣv avekṣanta iti.

**vaidyair nirūpitādyātra saṃpatstambhādayo hi ye
rājñāṃ pratikriyā kācin nāsty amīṣv iti niścayaḥ** **40.11**

- 25 **vaidyair** iti. **ādyā** racanā. **atra** dvayor madhye **saṃpatstambhādaya** ity **ādināsthāna-** nīketanasamīpavartisevakajātasvakuṭumbapariśadādināṃ grahaṇam. **amīṣu kācid** api **pratikriyā nāsti** naitair vinā rājyavartanī siddhim etīti · amibhir atrāvaśyaṃ bhāvyaṃ iti.

**carācaram ca yat kiṃcin mahad alpam athāpi vā
tadadhīnam samāpannam tatra bhāvyaṃ samāhitaiḥ** **40.12**

40.9d vṛttayo 'tra em.] vṛttayatiro Ch 21 cāmī em.] cāsī Ch 40.11a vaidyair em. schol.] vaidyer Ch

Anm. zu 40.8, Metrum: Pṛthvī.

- carācaram** iti. **caram** śreṇihastyāśvādilakṣaṇam. **acaram** kṣetrādilakṣaṇam. **mahat** samastarūpam. **alpam** vyastarūpam. yathā samastarūpaṃ caram śreṇayaḥ·vyastarūpaṃ ca †takṣa†śreṇaya ityādi samastarūpam acaram pura†gaṇḍā†di vyastarūpaṃ niyata-grāmāditi. **tadadhīnaṃ teṣāṃ** saṃpatstambhādīnām **adhīnaṃ samāpannam** iti bhr̥tyā
- 5 †sakarāṇā†nucitam. **tatra** samastavyastarūpe carācare. bhūpaiḥ **samāhitair bhāvyam** kiṃ kutra saṃpannam iti.

atraiva dārḍhyārthaṃ vyatirekeṇāḥ: **nānyad** iti.

nānyad randhraṃ mahīpānām ato 'dhikam iheṣyate

samastaṃ vyastam atha vā yāveḥkṣā nātra jāyate

40.13

- 10 **ata** iti vakṣyamānāt proktānuvādalakṣaṇād vastunaḥ. **atra** carācare tadadhīne. **samasta-** pakṣatayā **vyastapakṣatayā vā yānavekṣā** svayaṃ tatra dṛṣāpratijāgyā.

ity avaśyavidheyeṣv amiṣu svādhyakṣādiṣu satsv api sa rājāno 'traiva pramattamatayo bhaveyur iti madhye tacchodhanāyāṃ svayam udyamo rājñā vidheya iti balān †madhye† nirūpya prakṛtam evāḥa: **aho** iti.

- 15 **aho vitatavistṛtā khalu mahīpatīnām kriyā**

vicitraracanābhṛtā saralavakraśailyujjvalā

anāthamṛdulāśayāturavipannasampādītā

samasti katham atra sā prabhavatāt surādḍṛgdvayī

40.14

- vitatavistṛteti** svarūpato deśataḥ kālataś ceti dvairuktyam. **kriyārambhaḥ·vicitreti**
- 20 svādhyakṣasamarjakādīnām uttamamadhyamādhamaḥbhedanā**nekaracanābharitatvāt** **saraleti saralāś** ca kvacid **vakrāś** ca tāḥ **śailyaś** caritrasaṃpadaḥ·itthaṃsaṃsthānāstu nāmāsau tathāpi svasvasarge sarveṣāṃ samavasthitatvād vartatāṃ vartanī. kim atra punar ādheyam ity atrāḥa: **anātheti**. tataś ca sadaiteṣāṃ avadhyoktipālāne sajjatā vidheyeti bhāvaḥ. tathāpi kiṃ tatrāḥa: **katham** iti. **atredḍṛgāḍambare sā surājño dṛgdvayī katham**
- 25 **prabhavatān** na prabhavatīti bhāvaḥ.

ity āśvastadhiyo dhīrāḥ kalpyā evātra bhūbhujām

samarpya bhāraṃ rājāno yeṣu svāsthyam avāpnuyuḥ

40.15

itīti. itthaṃ ca katham rājānaḥ svavidheyeṣu svayaṃ na varteran yenānyāpekṣayā **tadadhīnaṃ samāpannam**⁷ ity uktam iti yad†ā kṣipantim iti† tat samāhitam bhavati.

1 acaram em.] adharam Ch 7 vyatirekeṇā em.] vyatireṇā Ch 40.14c saṃpādītā em.] saṃpādītā Ch 40.14d prabhavatāt em. schol.] prabhavatā Ch 22 sarge em.] sargo Ch 23 sajjatā em.] sajjanā Ch 29 kṣipantim Ch^{p.c.}] kṣipannam indis. Ch^{a.c.}

Anm. zu 12 sa: Zweifelhaft. *sa* = *kaviḥ*, *āha* vorwegnehmend? Oder lies: *mā*? **Anm. zu 40.14, Metrum:** Pṛthvī.

⁷40.12c.

pratyakṣetarabhedena kāryāṇām dvitayī gatiḥ

tatrādhyakṣeṣu dṛk chrotram tv anadhyakṣeṣu sādhanam

40.16

pratyakṣeti. pratyakṣāni kānicit kāryāṇi paro'kṣāṇi ca kānicid iti **kāryāṇām dvayī gatiḥ.**
tatra gatidvayam adhye pratyakṣakārye **dṛk sādhanam** dṛṣaiva tāni sidhyanti. paro'kṣeṣu **tu**
5 **śrotram sādhanam** vārttādiśravaṇena tāni sidhyantīti samāhitair bhāvyam.

uktopasaṃhārāyāha: **vidheyeti.**

vidheyānantyato rājā kim ekaḥ kurute svayam

kāryaucityena ca tato dṛkchrotrānantyam iṣyate

40.17

dṛkchrotrānantyam iti · aneke puruṣāḥ pratyakṣaparo'kṣakāryasiddhaye vidheyā ity arthaḥ.

10 etad eva viśadayati: **nagara** iti.

nagare nagare grāme grāme 'py aucityatas tataḥ

kārye kārye mahīpānām adhyakṣasthāpanocitā

40.18

aucityata iti vaṃśasamṛddhibuddhyādyaucityenaikadvitribahukalpanā.

te dakṣā āstikā dhīrā nirlobhā śīlaśālinaḥ

udāramatayaś cāpi vidheyāḥ śubham icchatā

40.19

ta iti. **dakṣāś** caturakāriṇaḥ. **āstikāḥ** paralokabhītāḥ. **dhīrā** na ye 'lpavikriyayā kṣubhyanti.
śīlaṃ sadvṛttam. **udāramatayo** maheccchāḥ · nālpārtham mahatīm kriyāṃ nāśayantīti.

kriyāsu dattacittā ye saṃvādya ca dṛśā śrutam

haṃsāyante viṣaṃvāde te mānyā rājabhir dṛḍham

40.20

20 **kriyāsv** iti. **śrutam dṛśā saṃvādya** śrutam artham svayam dṛggocarīkṛtya **viṣaṃvāde**
dvayor anyo'nyam vipralāpe **haṃsā ivācaranti** satyānrte kṣīranīravadviviñcanti. **te** 'dhyakṣā
rājabhir dṛḍham mānyāḥ sarvārtheṣv anapekṣās te vidheyā ity arthaḥ.

samyagādaraṇād ete dattacittāḥ svakarmasu

mahīpahṛdayānandakandodbhedāya niścitam

40.21

25 **samyag** iti. **mahīpeti** na kācanāpi cintā tadā mahīpānām udbhavatīti bhāvaḥ.

samyagādaraṇād ete vārttām saṃcārayanti cet

śīghram kṛtakriyā bhūpāḥ kṛtārthāḥ syur mahītale

40.22

samyag iti pāṭhāntaram.

5 sidhyantī em.] siddhyatī Ch

Anm. zu 28 pāṭhāntaram: Zweifelhaft. Soll dies lediglich darauf hinweisen, dass 40.21 und 40.22 gleich beginnen und ähnlichen Inhalt haben?

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

...

...

- 5 tathāpi samāptisūcakaṃ kavibhiḥ svākhyādisaṃkīrtanaṃ kriyata eveti tad avaśiṣṭaṃ katham uktam †adhikāta† ity āśaṅkāśāntaya āha: **udgho 'yam** iti.

**udgho 'yam udbuddha ihāsti teṣāṃ
mahātmanāṃ yatkr̥tir ādareṇa
saṃsevyamānā kṛtināṃ pramoda-
sphārāya jāgarti sudhārasārdra** **40.993**

- 10 **udbuddha** ity atītārthaṃ kupratyayena nodbodhaniyam iti sūcitaṃ svayaṃ prakāśamānasya prakāśānapekṣitvāt. **sudhārasārdre**ti pīyūśarasavan nūtanānūtanā. anyan nigadavyākhyātam.

tathāpiyad avaśiṣyata iti sūcayann upanyasyati: **mahārthatvād** iti.

**mahārthatvān na ko'py asyā grahītetī vidann api
rājaputrānurodhena śramaṃ svīkṛtavān aham** **40.994**

- 15 **mahārthatvāt** †parya†vyaṅgyādyarthabharitavāt · mahāmūlyatvāc ca. **asyā** iti Raṇa-vīraratnaśekharaśikhāparanāmnīyāḥ Suśīlaśailīyāḥ · **grahītā** grāhakaḥ. rājakumāra eva kautukāviṣṭacittatvād grāhaka iti bhāvaḥ.

tathāpi kautuka†jan.....†: **imām** iti spaṣṭam.

- 20 **imām vinayadākṣyārddhirahasya†nika...†budhaiḥ
kāle kāle 'grataḥ kṛtvā satyāsatyaṃ vivicyatām** **40.995**

upasaṃharati: **dvāram** iti spaṣṭam.

**dvāram idaṃ saṃkalitaṃ mahīpatināṃ vibhūtiṣaṃbhūtyai
viśatām anena sahasā pāṇigatā siddhir iti bhadrā** **40.996**

samāpto 'yaṃ caturthaḥ khaṇḍaḥ.

10 ārthaṃ em.] ārtha Ch 40.994b grāhīte em. schol.] grhīte Ch 18 jan..... l.n. Ch] Lies: - jananāyāha? 40.995b nika... l.n. Ch] Lies: nikaṣair? 21 iti spaṣṭam em.] i.isp..... l.n. Ch

Anm. zu 40.993, Metrum: Upajāti. Anm. zu 40.996, Metrum: Āryā.

granthasamāptau sāmānyena sadupakriyām āśaste: **yad** iti.

**yad ādyaṃ dhātvarthāñjakamukham athānyad dharibhujā-
ntare lāsyāsaktaṃ yutir atha caturdhā phalam aho
daśatryekadvākhyāṃ karaṇam api ṣaṭtricitricaturā-
tmakaṃ yasyāḥ seyaṃ vilasatu pramāyo 'tra mahase**

40.997

kuśāgrīyadhiyām etadarthasya svayam upanatatvād anyeṣāṃ nidāghatāpitakṣitipatitajalakana-
vad asparśakāritvān na vyākhyātam iti bhadram.

**iti śrīViraratnaśekharaśikhāyāṃ Suśīlaśailyaparābhidhānāyāṃ rājyagati-
varṇanaṃ nāma catvāriṃśaṃ ratnam 40.**

**bhadraṃ paśyema pracarema bhadraṃ bhadraṃ vademā śṛṇuyāma
bhadram ity oṃ tat sat.**

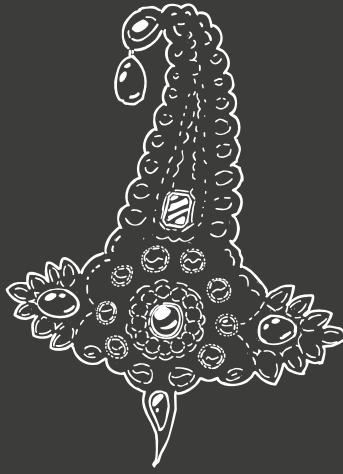
iti Ratnaśekharaśikhāvivarāṇe Padasaṃketaprabhābhidhāne catvāriṃśi prabhā samāptā śubhā
yāstv oṃ tat sat 40.

oṃ saṃvat 1910 aśvaśuti · aṣṭamyāṃ candre mayā rājānakaDāmodareṇa Ratnaśekharākhyāṃ
granthaṃ rājādhirājaGolābhasiṃhātmaMeyāphenasiṃhārthaṃ pāritaṃ kalyāṇadānārthaṃ
bhavatutarāṃ lekhakapāṭhakaśrotṛṇām.

6 kuśāgrīya em.] kuś...ya l. n. Ch kṣiti em.] .i. l. n. Ch

Anm. zu 40.997, Metrum: Śikharīṇī. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz [t]u pr[a] als kurze Silbe. **Anm. zu 15** -Meyā-phena-siṃha-: Vgl. CHARAK 1985, S. 32: “After 1844, therefore, Ranbir Singh was the only surviving fourteen year old son of Gulab Singh. He was born in the month of Sāwan, S[amvat]. 1887, (corresponding to August, 1830) at Ramgarh, the original Jagir of Gulab Singh, where his family mostly resided during those decades. In early life he was called by the pet name of Mian Feena Singh.” Dies dürfte auf denselben Spitznamen verweisen wie der bei B. S. SINGH 1974, S. 177 angegebene “inelegant nickname of Pheeno (pug-nosed)”.

Druck und Bindung
Libri Plureos GmbH
Friedensallee 273, 22763 Hamburg

Kurz nach Beginn der Dogra-Herrschaft übertrug der kaschmirische Gelehrte Sāhibrām (†1872) unter Patronage der neuen Fremdherrscher den persischen Fürstenspiegel *Ahlāq-i Muḥsinī* ins Sanskrit. Seiner ausschmückenden Bearbeitung gab er den Titel *Vīraratnaśekharaśikhā* ‚Ranbir Singhs Juwelenbrosche und Aigrette‘. Band 1 bietet erstmals eine kritische Edition von 19 Kapiteln des Sanskrittexts samt Autokommentar, begleitet von einer historischen Einordnung und einer ausführlichen Analyse der Übersetzungsmethode. Band 2 liefert neben der deutschen Übersetzung dieser Kapitel auch die Übersetzung der je zugeordneten persischen Vorlage sowie zahlreiche Anhänge.

